
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ
ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ

ЕВРАЗИЙСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. Л.Н. ГУМИЛЕВА

L.N. GUMILYOV EURASIAN
NATIONAL UNIVERSITY

ХАБАРШЫ

1995 жылдың қаңтарынан жылына 6 рет шығады

№ 3 (106) • 2015

ВЕСТНИК

выходит 6 раз в год с января 1995 г.

III бөлім

HERALD

Since 1995

Астана

Гуманитарлық ғылымдар
сериясы

Серия гуманитарных наук

Humanities Series

Жылына 3 рет шығады

Выходит 3 раза в год

Published 3 times a year

Бас редактор: **Е.Б. Сыдықов,**
ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор

**Редакция
алқасы:** **Д. Қамзабекұлы (жауапты редактор)**
*ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі,
филология ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

Ж.М. Әбділдин
*ҚР ҰҒА академигі, философия
ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан*

С.А. Қасқабасов
*ҚР ҰҒА академигі, филология
ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан*

Б.Е. Көмеков
*ҚР ҰҒА академигі, тарих
ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан*

Е.А. Оңғарбаев
*ҚР ҰҒА құрметті академигі, заң
ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан*

Д.М. Мадиярова
*экономика ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

Н.Қ. Қалиев
*саяси ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

Ж.О. Артықбаев
*тарих ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

Ж.А. Жақыпов
*филология ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

З.Е. Қабылдинов
*тарих ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

С.К. Сәтенова
*филология ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

А.Т. Забирова
*әлеуметтану ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

Ш.Қ. Жарқынбекова
*филология ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

Қ.Қ. Шалғынбаева
*педагогика ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан*

Анджей Вержбицки
*гуманитарлық ғылымдар докторы,
Польша*

Грегори Глиссен
Проф. Др., Германия

Джей Натан
Проф. Др., АҚШ

Джаң Динджин
Проф. Др., ҚХР

Т. Дронзина
*философия ғылымдарының докторы,
профессор, Болгария*

Унал Хасан
Проф. Др., Түркия

Шарад Кумар Сони
Проф. Др., Үндістан

А.М. Есенғалиева
*педагогика ғылымдарының кандидаты,
доцент, Қазақстан*

Г.А. Шарипова
*филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан*

ҚҰҚЫҚТАНУ / ПРАВОВЕДЕНИЕ

Б. Т. Адышев

Начала взаимности в правовом регулировании международного гражданского оборота.....6

Б.Ө. Алтынбасов

Мемлекеттік басқару саласындағы реформалардың құқықтық және ұйымдастырушылық аспектілері...14

А.А. Амиргалиев

О некоторых вопросах судебного контроля за процессуальными (следственными) действиями органов уголовного преследования.....21

Қ. Аратұлы, А.Е. Әділханов

Жол-көлік оқиғаларының криминалистикалық сипаттамасы.....26

А.А. Ахметов

К вопросу о сущности и природе правосознания...30

А.Б. Байғалиев

Деонтологические основы и ценностно-мотивационный компонент правоохранительной деятельности органов прокуратуры.....35

М.Е. Балгожина

Пенитенциарлық қылмыстардың қайталануының қылмыстық-құқықтық сипаты.....41

Б.К. Биржанов

Субъективтік орта қылмыс жасау жағдайының элементі ретінде.....46

Г.Г. Галиакбарова

О некоторых особенностях трудовых процессуальных правоотношений.....50

А.А. Джаналеева

Актуальные правовые аспекты формирования уставного капитала коммерческих организаций в Российской Федерации (часть 1).....54

А.А. Джаналеева

Актуальные правовые аспекты формирования уставного капитала коммерческих организаций в Российской Федерации (часть 2).....57

А.К. Жанибеков, А.А. Арын, С.Б. Дузбаева

Қылмыстық іс жүргізудегі дәлелдемелердің жол берілушілігі мәселесі.....61

Н.С. Жетібаев

Медицина қызметкерлерінің арасында орын алған абайсыздықтағы қылмыстылықтың криминологиялық сипаттамасы.....68

К.Е. Исмагулов

Rehabilitation: a comparison of compensation for damage to property as a result of the illegal actions of state authorities in Kazakhstan and the United States.....73

С.С. Капсаямова, Б.Ж. Саргожиева

Некоторые вопросы законодательного определения правового режима контрактов на недропользование.....77

Ч.Д. Кенжетайев

Некоторые вопросы доказывания в уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан.....81

А.К. Курманова

Қазақстан Республикасындағы су жабдықтау ұйымдар қызметінің құқықтық аспектілері.....86

Ж.Б. Меерманова

Диалектика в теории судебных доказательств.....90

Г.Н. Мухамадиева

Правовые гарантии реализации принципа неприкосновенности личности при задержании подозреваемого.....93

Е.Н. Нурғалиева, С.Б. Серикбекова

Система квотирования как инструмент миграционной политики государств.....100

Д.Б. Османова

Меры предупреждения преступлений связанных с банкротством.....104

Д.Қ. Райбаев

Діни экстремизмге қарсы тұру жолдары.....111

А.М. Сайтбеков

Некоторые проблемы совершенствования законодательства Республики Казахстан в вопросах противодействия правонарушениям против нравственности.....115

И.С. Сактаганова

Бюджеттік жоспарлаудың құқықтық реттелуінің кейбір мәселелері.....120

И.С. Сактаганова, Н.Е. Қырғызбай

Қазақстан Республикасындағы нәтижелерге бағдарланған мемлекеттік жоспарлау және бюджеттендіру жүйесінің мәні. Ең үздік әлемдік тәжірибені талдау.....127

С.Б. Серикбекова

Нетипичные формы применения наемного труда...134

Г.Ж. Сулейманова, Р.А. Медиев

Проведение негласных следственных действий (глава 30 УПК РК) в контексте германского уголовно-процессуального законодательства.....138

Р.Б. Тапалова, А.А. Арын

Қылмыстардың криминалистік сипаттамасы.....147

Р.Б. Тапалова, С.Ш. Даубасова

О следственных действий, предусмотренных новым УПК РК.....151

М.Ә. Төлеген, М.Ш. Құрманғали

Экономика саласындағы ұйымдасқан қылмыстылықпен күресудегі БАҚ қызметі.....156

М.Ә. Төлеген, Б.А. Сериев

Бақ материалдарының жасөспірімдердің құқықтық мінез-құлқына әсері.....160

Ш.В. Тлепина

Идея права и правовая политика.....166

Г.Ж. Тулеубаева, Б.А. Жусипова

Еуразиялық экономикалық қауымдастыққа мүше елдеріндегі жерді аумақтарға бөлу тәжірибесі.....170

К.Утуров, А.А. Исмаилов

Эволюция исламского права: теоретико-методологический аспект.....175

Б.А. Шонабаев

Тактико-криминалистическое значение способа совершения и сокрытия преступления в уголовном процессе.....181

ЭКОНОМИКА / ЭКОНОМИКА**М.М. Амангалиева, Ф.Б. Жумабаев**

Электронды үкіметтің Қазақстанда дамуы.....188

Г. Әнуар, Ү.Н. Жантөре

Қазақстан мен Қытай елдерінің мәдени туризм ақпараттық базасын құрудың маңыздылығы мен әлеуметтік қажеттілігі.....191

Ж.М. Жартай

Евразийская интеграция – стратегический выбор России, Казахстана и Беларуси.....195

А. Ксембаева, Hu Guo Liang, К.С. Калиева

Торгово-экономическое сотрудничество между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой: предпосылки и возможности.....201

К.Е. Кубаев

Развитие креативного мышления в инновационной экономике.....208

С.А. Мажинбеков, А. Аребаева

Азық-түлік қауіпсіздігі және оны қамтамасыз ету мәселесі.....216

К.З. Молдалиева

Решение проблем оценки финансового состояния банковской системы Кыргызской Республики путем создания рейтинговых агентств.....220

Г.Е. Омарова

Мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету негіздері.....223

М.А. Темирбулатова, Г.Қ. Абдраманова,**А.Г. Гиззатжанова**

М. Портердің бәсекеге қабілеттілік теориясы негізінде Ақмола облысының туристік әлеуетін бағалау.....227

**ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕРІ /
Трибуна молодых ученых****Ж.Д. Абдуллаева**

Интеграция учебных предметов в современной школе.....236

Ж.Д. Абдуллаева, Г.Д. Абдуллаева

Сущность интеграции в обучение.....239

Г.С. Ақжолова

Баққожа Мұқайдың «Өмірзая» романындағы мезгіл мен мінез құбылысы.....244

Р.Н. Ауесбаева

Историко-педагогическое знание в содержании педагогического образования.....247

К.Н. Ахмедиева

Баланың тұлғалық дамуындағы ата-ананың рөлі.....251

К.Н. Ахмедиева, Р.А. Садуақасова

Білім беру үдерісінде педагогикалық технологияларды пайдалану.....255

Г.У. Ахметшина

«Амангелді» фильмінің түсірілу тарихы.....258

А.Т. Ашимова, Ж.С. Кошкенбаева

Білім берудегі инновациялық технологиялардың тиімділігі.....266

С.М. Баймурат

Признание недобросовестным участником государственных закупок, проведенных способом запроса ценового предложения: правоприменительный аспект.....269

Н. Бейсенбай

Тибет мемлекетінің Тан мемлекетімен қарым-қатынасы.....274

А.А. Бимолданова

Социально-экономические проблемы детских учреждений в Казахстане в послевоенное десятилетие.....278

М.К. Биржикеева, А.Қ. Елубекова

Қазақстан Республикасында азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандырудың теориялық аспектілері.....284

Г.У. Биримкулова

Заемствования и способы их адаптации в современном китайском языке.....287

Г.К. Boranbayeva

Semantic characteristics of numerals.....291

Л.М. Демесінова

М.Айтхожина өлеңдеріндегі бейнелеу құралдары.....295

Н.К. Досбаева, А.К. Абилгаламова

Оқыту технологиясын тиімді пайдалану.....299

Г.Ш. Есолова

Психологиялық портреттің шебері.....303

В.Н. Есимханова

Қазақстан тарихының өзекті мәселелерінің шетелде зерттелуі.....309

А.Т. Жахаева

Правовые основы обеспечения коллективной безопасности стран СНГ.....314

А.Г. Жахиена, Г.Ш. Утешева, И.А. Шалабаева

Сымсыз желілердегі ақпаратты қорғаудың әдістемесі.....319

Г.М. Жумабаева

Факторы и условия, повлиявшие на военные успехи Чингисхана.....323

А. Жунусова

Брикс: қазіргі халықаралық қатынастардағы рөлі. Үндістанның ұстанымы.....329

Л.А. Задорожная

Языковая репрезентация эпохи и проблемы перевода: семантический аспект.....334

А.К. Игембаева

Влияние культуры кочевых народов на китайскую цивилизацию.....339

А.Т. Иманбаева

Язык в рекламной индустрии 21 века.....344

Н.С. Кайпбергенова

Перспективы сотрудничества Китая со странами Центральной Азии.....348

Г.Қ. Кәкімжанова

Нәзипа Құлжанованың өмірі мен публицистикасы.....354

М. Мұратбекқызы

Дамасктегі Аз-захирия кешені.....359

А.Ж. Мұсабекова

Еңбек миграциясын реттеудегі ТМД елдері арасында жасалған халықаралық шарттардың рөлі.....363

А.К. Мырзаханова

Хосни Мубарак билігі кезеңіндегі Египеттің қоғамдық-саяси, әлеуметтік дамуының ішкі және сыртқы факторлары.....368

Н.К. Насырканова

Дипломатиялық иммунитеттер мен артықшылықтардың шығу тарихы.....373

Е.А. Немелбаев

Ибраһимдік діндердегі мессияндық идея және оның мәселелері.....376

Ж.Н. Нұрбаева

Қазақстан мен Қытай трансшекаралық өзендері бассейнінің қазіргі жағдайы.....381

Ш.Б. Нұрманова

Қазақ халқының жаңа алфавитке көшу тарихы (1941 ж. көрсеткіші бойынша).....386

А.Т. Нұрабай

Қоршаған ортаға келтірілген залал үшін жауапкершілік мәселелері: ұлттық және шетелдік тәжірибе.....391

Н.К. Омарбекова, Е.Л. Muhametova

Information technology in medical education.....396

Е.С. Омаров

Фотожурналистикаға қойылатын шығармашылық талаптар мен кәсіби шеберлік.....399

Г.Е. Омарова

Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеу мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз етудің факторы ретінде.....404

Г.Г. Ораз

Issues of integration of the Republic of Kazakhstan into the international educational space: current state and prospects.....408

А.К. Оспанбекова

М. Жұмабаевтың шығармашылық тарихын кезеңдеу.....412

А.Ә. Рсәметова

Тіл білімінде интеграциялық бағыт мәселесінің қойылуы.....417

Ш.Б. Салықжанова

Қазақ тіліндегі табу мен эвфемистік сипаттағы кісі есімдері.....420

Ш.М. Сартаева

«Социальное государство – пути развития».....425

Ж.А. Сулейменова, А.О. Альжанова

«Когнитивные особенности переводческой учебной ситуации».....429

С.Д. Сыдықова

Халықаралық құқықта әскери қылмыстар үшін жауапкершілік.....433

Қ. Тойбол

Қазақ және қытай тілдеріндегі эвфемизмдерді салыстыра зерттеу.....438

Г.М. Төресәева

Ақтамберді шығармаларындағы «азаттық» ұғымы.....442

А.Е. Тұғжанова

ҚХР аймақтық саясатында маңызды рөл атқаратын Батыс аймақтарды игеру стратегиясы.....446

Ә.Н. Тұғазибан

Қазақстан Республикасы мен Дүниежүзілік Сауда Ұйымы арасындағы ынтымақтастықтың құқықтық аспектілері.....453

Ж. Түлеубаев

Modern religious situation in Kazakhstan.....458

А.М. Утегенов

Правовая охрана земель транспорта: проблемы совершенствования законодательства.....463

Д.Б. Халметова

Тюркская общность и государственность: причины взаимодействия, условия и факторы.....469

Ю.Ф. Халметова

Между Таможенным Союзом и ВТО: проблемы и перспективы.....474

Е.К. Чинчалинов

Еуразиялық интеграцияның қазіргі кезеңдегі экономикалық перспективалары.....479

Д.З. Шаймерденова

Некоторые аспекты исследования языкового сознания в современной лингвистике.....483

МЕРЕЙТОЙ ИЕЛЕРІ / НАШИ ЮБИЛЯРЫ**Элеонора Дюсеновна Сулейменова**

(К 70-летию со дня рождения).....488

РЕЦЕНЗИЯЛАР, СЫН-ПІКІРЛЕР**Қ.Т. Мұхамеди**

Сөзжасам теориясындағы тың тұжырымдар.....490

УДК 341.951.4

Б.Т. АДЫШЕВ

*старший преподаватель кафедры гражданско-правовых дисциплин
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана*

НАЧАЛА ВЗАИМНОСТИ В ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ МЕЖДУНАРОДНОГО ГРАЖДАНСКОГО ОБОРОТА

Статья посвящена актуальным вопросам взаимности, закрепленным в гражданском законодательстве РК. Автор показывает положительные и отрицательные моменты реализации теории юридической взаимности в международной сфере и обосновывает необходимость строго соблюдения требований закона для предотвращения неоправданных ограничений прав иностранных участников гражданских правоотношений. Если применение иностранного права зависит от взаимности, то предполагается ее наличие, если не доказано иное.

Ключевые слова: *взаимность, гражданский оборот, гражданское правоотношение, иностранец, иностранное право, интеллектуальная собственность, иностранный элемент, коллизия законов, правовое регулирование, международное частное право, национальное законодательство, правовая доктрина.*

Расширение международных связей и рост иностранного присутствия в стране поднимает вопрос об адекватном правовом регулировании отношений, осложненных зарубежным (международным) элементом. Такого рода отношения из сферы «традиционного» гражданского права попадают под действие норм международного частного права (далее – МЧП), многие ее категории и институты которого находятся на начальном стадии своего формирования. К сожалению, уровень научной разработанности не отражает степени их регулятивной важности: в частности, широкая трактовка положений о взаимности ведет к невольному смешению с «международной вежливостью» (*comitas gentium*) в частном праве или принципом взаимной выгоды в международном экономическом праве.

Конечно, сейчас заметен некоторый интерес юристов и судебной практики к «международной вежливости», служащей предпосылкой применения иностранного права на территории каждого государства. Суть данной концепции – обеспечить ответное применение «своего» права в другом государстве. Так, *comity* (или *comity of nations*) используется в судебной практике стран общего права как «взаимная обходительность» («заявить, что законодательство государства, признанного суверенным со стороны нашего государства, противоречит основным принципам справедливости и морали – это значит серьезно нарушить международную вежливость»).

Поводом для обращения к данной теме послужила краткая заметка в отечественных СМИ под броским названием «Лондон приказывает – Шымкент исполняет?», посвященная определению специализированного межрайонного экономического суда Южно-Казахстанской области о признании заочного решения Высокого суда Лондона в отсутствие международного договора между Казахстаном и Великобританией о взаимном признании судебных актов. В комментариях указывается на то, что свое решение судья обосновывает «принципом взаимности» без «ссылок ни на одно решение отечественного суда, которое было бы признано и исполнено на территории Великобритании. И напротив, широко известны громкие дела, в которых Лондон игнорирует отечественное правосудие». Критики считают, что «для применения взаимности заявитель должен был доказать, что в Англии принудительно исполняются решения казахстанских судов» [1]. Сейчас только представлены эмоциональные оценки представителей спорящих сторон. Но данное дело представляется нам резонансным, а почва для дальнейшей серьезной полемики уже заложена.

В этой связи нами предпринята попытка теоретического осмысления понятия и юридической природы взаимности, ее роли в механизме правового регулирования международного гражданского оборота и перспектив развития этого нового для отечественного права и правоведения феномена.

В Гражданском кодексе РК (Особенная часть) от 1 июля 1999 г. впервые в истории национального законодательства были закреплены общие положения о взаимности в разделе 7 «Международное частное право». Содержание данной нормы существенно отличается от традиционно описываемого в правовой литературе:

«Статья 1089. Взаимность.

1. Суд применяет иностранное право, независимо от того, применяется ли в соответствующем иностранном государстве к аналогичным отношениям право Республики Казахстан, за исключением случаев, когда применение иностранного права на началах взаимности предусмотрено законодательными актами Республики Казахстан.

2. Если применение иностранного права зависит от взаимности, предполагается, что она существует, поскольку не доказано иное».

Аналогичные положения были включены в законодательства других стран СНГ: ГК Армении 1998 г. (ст. 1257), ГК Белоруссии 1998 г. (ст. 1098), ГК Кыргызстана 1998 г. (ст. 1172), ГК Узбекистана 1996 г. (ст. 1163), ГК РФ 2001 г. (ст. 1189). Ориентиром для них стали постановления ст. 1199 части 3 Модели ГК для стран СНГ, принятой Межпарламентской ассамблеей государств-участников СНГ 17.02.1996 г.

Хотя проблематика МЧП начинает занимать достойное место в трудах отечественных правоведов, на сегодняшний день вопросы взаимности остаются слабоизученными в современном цивилистике. Еще в начале XX в. известный советский ученый и дипломат В.М. Корецкий отмечал: «юридическая литература лишь попутно... касалась поставленной проблемы. Ее не интересовало ни выяснение самого понятия взаимности, ни определение условия и пределов применимости этого понятия в наших условиях. Короткие пояснительные замечания, немотивированные тезисы по одному из вопросов, связанных с проблемой взаимности (как «утверждается» взаимность? Кем доказывается взаимность?), – вот почти все, что мы находим в нашей литературе» [2]. Надо признать, что с тех пор серьезных изменений в лучшую сторону не произошло. Теоретическая неразработанность вопроса и лаконичность закона создают сложности в условиях, когда принцип взаимности получил законодательное закрепление в материально-правовых нормах права.

Направленность взаимности на конкретное распределение прав и обязанностей предопределяет и делает совершенно очевидным причину ее распространения на область отношений, регулируемых МЧП. Множество авторов рассматривают взаимность одновременно и в международном публичном и в частном праве, считая это единственно возможным путем для исследования.

В большинстве случаев международно-правовая доктрина видит назначение взаимности в содействии созданию и применению норм международного права, во взаимообусловленности воли государств в этом процессе. Редко кто из исследователей придает понятию взаимности ограниченное значение. Для большинства взаимность – основной принцип международного права, непосредственно связанный с началом равенства государств. «Проблема взаимности непосредственно связана с такой объективностью современного мира, как взаимозависимость государств...», – писал М.М. Богуславский. – «Равноправие находит свое выражение и во взаимном признании государствами действия их законов независимо от принадлежности государства к той или иной общественной формации» [3].

Принцип взаимности, по мнению английского юриста Я. Броунли, представляет собой общее положение, выведенное из массы существующих правил столь давно и повсеместно принятых, что перестал быть непосредственно связанным с практикой государств. Но его неопределенность может служить предлогом для несоблюдения установившихся стандартов, но он может найти себе место в той области права, которая на практике зависит от взаимного оказания услуг [4].

В контексте взаимодействия принципов добросовестности и взаимности в международной сфере Р.А. Каламкьян считает, что принцип взаимности, будучи общим принципом права, призванным регулировать отношения между всеми субъектами современного права вообще, предупреждает нарушения баланса международных обязательств и корреспондирующих прав участников международных отношений» [5]. Несмотря на то, что физические лица не являются субъектами международного права, международное право, как и право внутреннее, становится в растущей

мере гомоцентричным, придавая все большее значение обеспечению интересов и прав человека [6]. Неслучайно обоснование взаимности в МЧП и его роли в определении статуса иностранцев испытывает сильное влияние международно-правовых доктрин. Принципиальная важность признания «единства исходных начал международного публичного права и международного частного права» и все возрастающее значение международно-правовых норм для становления и совершенствования институтов внутригосударственного права очевидны [7].

В МЧП взаимность приобретает особые формы выражения, особенно при определении правового положения иностранных лиц, при правовом регулировании отношений, связанных с интеллектуальной собственностью и иностранными инвестициями, в сфере международного гражданского и арбитражного процесса.

М.М. Богуславским выделяются два аспекта взаимности. Во всех случаях признания прав, которые возникают на основе иностранного законодательства, следует говорить о взаимности в широком смысле слова. Доктрина МЧП понимает взаимность и в более узком смысле, а именно, как взаимное предоставление определенного режима (национального, наибольшего благоприятствования) или каких-либо прав иностранным гражданам и иностранным юридическим лицам [3, 102].

С чрезмерным расширением содержания взаимности в МЧП не согласен казахстанский цивилист М.К. Сулейменов, по мнению которого «в широком смысле, или общеупотребительном, это понятие означает, что государства должны стремиться к равноправию в международных отношениях, взаимному признанию государствами действия их законов, независимо от противоречий и принадлежности к различным общественным формациям. Это – не юридическое понятие, и в МЧП оно как понятие не применяется» [8]. Поэтому следует остерегаться смешения понятий взаимности в широком и узком смысле, публично-правовых и частно-правовых аспектов, поскольку международному праву и его категориям свойственна излишняя этатизация. Механизм международного права не пригоден для регулирования отношений, субъектом которых являются частные лица, даже при осложнении их иностранным (международным) элементом, без соответствующей трансформации его инструментов применительно к явлениям национально-правового характера.

Комментируя положения ст. 1089 ГК РК, казахстанские цивилисты смысл нормы видят в том, «что государство применяет иностранное право или устанавливает объем прав иностранных субъектов в зависимости от того, установило ли другое государство или другие государства такой же принцип. То есть применение иностранного права идет взаимно. Ты применяешь мое право, я применяю твое. Ты не применяешь, я тоже не применяю». Таким образом, многие авторы понимают взаимность как предоставление физическим и юридическим лицам иностранного государства определенных прав, привилегий или льгот при условии, что субъекты предоставляющего эти права государства будут пользоваться аналогичными правами в данном иностранном государстве [3; 9].

В системе отечественного законодательства взаимность отнесена к общим положениям МЧП (гл. 61 раздела VII ГК), между тем ей отводится важная роль в механизме коллизионного регулирования. Более того, в связи с формированием системы национального законодательства, направленного на регламентацию отношений с иностранным элементом, в современной литературе наблюдается тенденция преимущественно коллизионно-правового понимания взаимности. Такой поход не является новым. Так, исключительно коллизионное значение придавалось взаимности в знаменитом «Курсе международного частного права» Л.А. Лунца [10¹].

Как один из важных вопросов, разрешаемых на первой стадии применения коллизионной нормы, рассматривает взаимность профессор М.К. Сулейменов. Известно, что процесс применения норм МЧП является более сложным, чем применение национальных норм, так как он отражает взаимодействие различных правовых систем, имеющих значительные особенности. Реализация этого процесса включает в себя две самостоятельные стадии: 1) применение коллизионной нормы; 2) применение права, к которому отсылает коллизионная норма. На первой стадии необходимо выяснить, применяется ли коллизионная норма вообще, какая именно и к праву какой страны она отсылает. Именно на этом этапе происходит решение вопроса о взаимности, наряду с реторсией, правовой квалификацией, обратной отсылкой и отсылкой к праву третьей страны, обходом закона. И только после этого возможен переход на вторую стадию. Отсюда следует, взаимность может оказывать влияние на выбор применимого права (иностранного или национального) для

гражданско-правовых отношений с иностранным элементом, а соответственно для определения правосубъектности иностранцев [11].

Из п. 1 ст. 1089 ГК РК недвусмысленно следует, что если права иностранцев зависят от взаимности, то предполагается что она существует, и в каждом конкретном случае нет необходимости выяснять придерживается ли практика иностранного государства аналогичного правила. И если для регулирования гражданско-правового статуса иностранца необходимо обращение к праву его гражданства или домицилия, то это должно осуществляться беспрепятственно. Следовательно, общим правилом является презумпция наличие взаимности.

Даже в случаях прямого обусловливания определенных гражданских прав иностранцев требованием взаимности (например, консульские браки, промышленная собственность и др.) вопрос должен решаться с учетом общих начал ст. 1089 ГК РК, которая выступает в качестве *lex generalis* по отношению к ст. 28 Закона РК от 13.07.1999 г. «Об охране селекционных достижений», ст. 38 Патентного Закона РК от 16.07.1999 г., ст. 201 Закон РК от 17.12.1998 г. «О браке и семье», ст. 16 Закона РК от 29.06.2001 г. «О правовой охране топологий интегральных микросхем». Только при веских основаниях сомневаться в соблюдении взаимности и признании прав казахстанцев иностранным государством или ходатайства заинтересованных лиц суд может заняться выяснением фактической ситуации.

Несмотря на общую установку о безусловном применении иностранной правовой нормы возникает немало трудностей. В частности ст. 1089 ГК РК ничего не говорит о процедурных моментах установления наличия (отсутствия) взаимности в иностранном государстве. Норма носит отсылочный характер, и мы считаем, что вопрос решается посредством правил об установлении содержания иностранного права. И хотя от судьи нельзя требовать знания иностранных законов, при отсылке коллизионной нормы к праву другого государства он все же обязан их использовать.

В отличие от внутреннего законодательства содержание иностранных норм определяется в соответствии с их официальным толкованием, практикой применения и доктриной в соответствующем иностранном государстве (т.е. так, как они применяются «у себя на родине»). Это осуществляется путем обращения за содействием и разъяснением к Министерству юстиции, иным отечественным и зарубежным компетентным органам и учреждениям, привлечения экспертов, представления документов, подтверждающих содержание иностранного права лицами, участвующими в деле (п. 2 ст. 1086 ГК РК). Но при любых обстоятельствах отсутствие взаимности, по нашему убеждению, окончательно должен констатировать только суд.

В этом плане интересен Закон Чешской Республики о международном частном праве и процессе, который в случае возникновения сомнения позволяет истребовать заключение от министерства юстиции: «Заявление министерства юстиции о взаимности со стороны иностранного государства, сделанное по согласованию с министерством иностранных дел и другими соответствующими министерствами, является для судов и других государственных органов обязательным» (§ 53-54). Похожие правила установлены в ст. 6 Закона Румынии 1992 г. № 105, согласно которой доказательства фактической взаимности запрашиваются у Министерства юстиции, которое посредством консультаций с Министерством иностранных дел устанавливает действительное положение дел [12].

Процесс применения нормы о взаимности отражает специфику МЧП, которая состоит в допустимости правовой экспертизы по установлению содержания юридической нормы. В других отраслях национального права предполагается, что судья должен быть компетентен в этом вопросе в силу занимаемой должности и квалификации.

Выяснение ситуации с взаимностью в иностранном государстве (запросы и ожидание ответа на них) снижает оперативность разрешения коллизионной проблемы, поэтому велика вероятность того, что судья, ссылаясь на п. 4 ст. 1086 ГК и ограждая себя от необходимости исследовать и использовать неизвестное ему право, будет стремиться применить национальное право.

Безусловное действие принципа взаимности может быть парализовано оговоркой о публичном порядке (ст. 1090 ГК РК) и другими императивными нормами (ст. 1091 ГК РК) в целях предотвращения негативных последствий коллизионной отсылки к иностранному правопорядку. Оговорка о публичном порядке – это правовая категория, которая обеспечивает дополнительные условия для применения национального режима и коллизионной привязки – *lex fori* и *lex loci sitae* и ограничивает действие двусторонних коллизионных норм исключительными обстоятельствами,

диктуемыми национальными интересами. Однако серьезным недостатком является расплывчатость понятия «публичный порядок». При широком толковании ею может оказаться охваченным множество внутренних норм, и она будет служить слишком легким предлогом для применения *lex fori*, подрывая, таким образом, функцию МЧП [13], – предупреждали Дж. Чешир и П. Норт.

Акцент правоведов на взаимности как методе применения иностранного права постепенно восполняется пробелы в исследовании коллизионного права, образовавшиеся в советское время. Однако считаем недопустимым другую крайность – игнорирование материально-правовых аспектов принципа взаимности. К тому же взаимность в материально-правовом регулировании статуса иностранных граждан требует осмысления с учетом новых реалий.

Тема взаимности в МЧП не ограничивается сферой действия коллизионных норм, – писал известный специалист в области МЧП В. П. Звеков, – она включает и вопросы применения материально-правовых предписаний и прежде всего правил, определяющих гражданско-правовое положение иностранных физических и юридических лиц на началах национального режима и режима наибольшего благоприятствования. В области частноправовых отношений, осложненных иностранным элементом, взаимности придается значение специального правового института, различающего «материальную» и «формальную» взаимность [7, 129].

Материальная взаимность означает предоставление иностранным субъектам в стране пребывания точно таких же (по содержанию и пределам осуществления) гражданских прав, какие предоставляются национальным лицам на территории этого иностранного государства. Принципиальные различия между национально-правовыми системами отдельных государств препятствуют достижению такого результата, поэтому на практике значительно большее распространение получил принцип формальной взаимности. Он предполагает, что два государства взаимно признают гражданские права иностранных лиц на своей территории, уравнивая их либо с правами собственных граждан, либо с правами других иностранцев. При этом конкретное содержание гражданских прав и обязанностей в соответствующих странах может весьма сильно различаться. Иначе говоря, формальная взаимность состоит в равенстве правовых режимов иностранцев.

Интересно, что профессор Л.А. Лунц негативно относился к материальной взаимности: «Взаимность не может заключаться в равенстве конкретных правомочий; достаточно, чтобы оба государства взаимно признавали за гражданами другой страны все те гражданские права, которые по местному закону предоставлены собственным гражданам. В этом смысле взаимность может быть только «формальной», а не «материальной»» [14].

В разрезе исследуемой проблемы влияния принципа взаимности на гражданско-правовой статус иностранцев целесообразно остановиться на случаях прямого указания в законодательстве на взаимность. В случаях прямого указания в законодательстве на взаимность речь, строго говоря, идет не о применении в силу коллизионной нормы иностранного права, а о пользовании иностранцами правами наравне с национальными гражданами [15]. Положения ст. 1089 ГК РК не допускают расширительного понимания круга источников исключений из общего принципа презумпции взаимности, оговорки о взаимности могут вводиться только законами и равными им по юридической силе законодательными актами (Указами Президента РК, имеющими силу закона).

На основе взаимности обычно устанавливается действительность браков, заключенных между иностранными гражданами на территории нашей страны. В п. 2 ст. 201 ранее действовавшего Закона РК от 17.12.1998 г. «О браке и семье» было закреплено: «Браки между иностранцами, заключенные на территории Республики Казахстан в посольствах или консульских учреждениях иностранных государств, признаются на условиях взаимности действительными в Республике Казахстан, если эти лица в момент заключения брака являлись гражданами иностранного государства, назначившего посла или консула в Республике Казахстан». Но новый Кодекс РК «О браке (супружестве) и семье» от 26.12.2011 г., исключая термин взаимность, дает более абстрактную формулировку: «Брак (супружество) между иностранцами, заключенный на территории Республики Казахстан в дипломатических представительствах или консульских учреждениях иностранных государств, признается действительным в Республике Казахстан, если не противоречит законодательству Республики Казахстан» (ст. 229).

Правила взаимности в специальных законах являют собой частный случай общего начала взаимности и, следовательно, легитимность «консульских браков» должна определяться в

соответствии с общей идеей, заложенной в ст. 1089 ГК РК. Считаем, что достаточно иметь налаженные дипломатические (консульские) отношения с государством гражданства иностранцев и отсутствие подтвержденных фактов отказа в признании подобных браков казахстанцев на его территории. А специальных мероприятий по выявлению таких фактов приводить не надо, потому как МЧП исходит из предположения о том, что иностранное государство следует принципу взаимности, в том числе и в области семейного права.

На сегодняшний день областью, где наиболее часто встречаются оговорки о взаимности, является право интеллектуальной собственности. Если в авторском праве многих стран (в т.ч. и Казахстана) оговорки о взаимности исключены, то в сфере охраны промышленной собственности они служат одним из условий признания за иностранными лицами патентных прав, прав на товарные знаки, наименования места происхождения товаров и др., как принцип, компенсирующий отсутствие международных договоров.

Традиционным для стран СНГ является норма о признании патентных прав: «Иностранные физические и юридические лица пользуются правами, предусмотренными настоящим Законом, наравне с физическими и юридическими лицами Республики Казахстан в силу международных договоров, участником которых является Республика Казахстан или на основе принципа взаимности» (ст. 38 Патентного закона РК). По аналогии новые оговорки о взаимности были предусмотрены в Законе РК «Об охране селекционных достижений» (ст. 28), Законе РК «О правовой охране топологий интегральных микросхем» (ст. 16).

Такой способ регулирования неоднозначно оценивается специалистами. В Экспертном заключении на Закон РФ «О правовом положении иностранных граждан в Российской Федерации» О.Н. Зименкова подвергла резкой критике «необъяснимые логически изъятия из национального режима...», например, предоставление национального режима иностранным гражданам обусловлено наличием взаимности в отношении исключительных прав на результаты интеллектуальной деятельности». В этом плане улучшением положения иностранцев путем расширения сферы действия принципа национального режима следует считать упразднение условия о пользовании правами «на основе принципа взаимности» в Законе РК от 26.07.1999 г. «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров».

При обращении к проблеме взаимности невольно возникает ассоциация с реторсией. Советский ученый Л.А. Лунц и его последователи М.М. Богуславский, В.П. Звеков рассматривали реторсию как часть проблемы взаимности. Действительно, содержание принципа и цели применения реторсии напоминают применение принципа взаимности, но с противоположным эффектом. Поэтому в юридической литературе реторсию довольно часто именуют «взаимностью со знаком минус» или «обратной взаимностью» [16]. «Реторсию следует рассматривать в качестве проявления принципа взаимности при регламентировании положения в стране иностранцев» [17], – считали А.М. Арбузкин и О.Ф. Мураметс.

Однако в современной доктрине и законодательстве о МЧП, несмотря на определенную схожесть механизма действия, взаимность и реторсия оцениваются как самостоятельные правовые категории. Сейчас даже В.П. Звеков не склонен отождествлять эти два понятия: «С вопросом о взаимности связано введение так называемых ответных ограничений (реторсии), целью которых является, в частности, восстановление принципа взаимности. Реторсии являются правомерными... принудительными действиями государства, совершаемыми в ответ на дискриминационные акты другого государства» [7, 131-133]. Следовательно, реторсия является негативной реакцией, выраженной в ответных ограничениях прав и свобод иностранцев. В свою очередь, ответные ограничения преследуют цель восстановления принципа взаимности, будучи в то же время основанными на взаимности.

Смешение этих понятий наблюдается и в зарубежной правовой литературе. Довольно, часто говоря о взаимности, германские юристы на самом деле имеют в виду ответные ограничения – реторсии. На нежелательность такого понимания указывает Х. Шак: «Мы обращаемся с иностранцем точно так же, как его собственное государство обращается с гражданином Германии; мы признаем решение иностранного суда лишь тогда, когда государство, суд которого вынес это решение, признает решения германских судов.... Даже если настаивание на обеспечении взаимности и не противоречит международному праву..., тем не менее несправедливо ставить иностранных граждан ... в процессуально невыгодное положение, поскольку они вряд ли могут оказать влияние на поведение иностранного государства» [18].

Орган правореализации служит одним из очевидных критериев отграничения взаимности от реторсии. Но в юридической литературе нет единства мнений по данному вопросу. Это связано с тем, что, несмотря на процесс унификации МЧП, имеются некоторые нюансы в воспроизведении положений ст. 1199 Модели ГК СНГ в национальных законах. В тексте ст. 1089 ГК РК, ст. 1257 ГК Армении и ст. 1098 ГК Беларуси идет прямое указание на суд, который вправе решать вопрос о взаимности. Кодексы Узбекистана (ст. 1163) и Кыргызстана (ст. 1172) говорят о «суде или ином государственном органе». А в ст. 1189 ГК РФ вообще не обозначен компетентный орган, и специалисты, комментирующие его положения, допускают возможность участия в этом процессе не только суда, но и других правоприменительных органов.

Резонно возникает вопрос: можно ли положения казахстанского закона интерпретировать также расширительно? На наш взгляд, ст. 1089 ГК РК следует толковать буквально и признать только суд полномочным устанавливать взаимность и отказать в применении иностранного права или признании гражданских прав иностранцев из-за отсутствия взаимности в соответствующем государстве. Однако это не исключает возможности иных органов принимать положительные решения об иностранном праве при регулировании гражданско-правового статуса иностранцев.

Таким образом, проведенный нами краткий анализ дает основание для вывода, что принцип взаимности означает уважительное отношение к иностранным субъектам в гражданском обороте и признание за иностранными правовыми нормами способности регулировать разнонациональные отношения на территории принимающего государства. На цивилистическом участке взаимность получает отличительное содержательное наполнение: его следует понимать в единстве материально-правового, коллизионного и процессуального аспектов как «презумпцию наличия взаимности», как предпосылку применения соответствующего правового режима (национального или наибольшего благоприятствования) в отношениях с иностранным элементом и достижения равенства в международном гражданском обороте. Необходимость дальнейшего научного исследования проблемы юридической взаимности очевидна, поскольку его результаты прямо отражаются на нормотворческом и правоприменительном процессе, а следовательно влияют на гармонизацию правового регулирования международных отношений в широком смысле, в том числе и международного гражданского обмена.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Нурсеитова Т. Лондон приказывает – Шымкент исполняет? // ИА ZAKON.KZ – <http://pravo.zakon.kz/4674735>.
- 2 Корецкий В.М. Избранные труды: В 2-х кн. Книга 1. / Гл. ред. В. Н. Денисов. – Киев: Наукова думка. 1989. – С. 71-72.
- 3 Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. – М.: Юрист, 1998. – С. 102.
- 4 Броунли Я. Международное право. В 2-х кн. Кн. 1. – М.: Прогресс, 1977. – С. 46-47, 477.
- 5 Каламкарян Р.А. Принцип добросовестности и принцип взаимности // Государство и право. – 2000. – № 8. – С. 53.
- 6 Лукашук И.И. Концепция права международной ответственности // Государство и право. – 2003. – № 4. – С. 85.
- 7 Звеков В.П. Международное частное право. Курс лекций. – М.: НОРМА, 2000. – С. 8, 14.
- 8 Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть). Комментарий (постатейный): В 2-х кн. Книга 2 / Отв. ред. М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин. – Алматы, 2006. – С. 677.
- 9 Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зоркина, В.Е. Крутских. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С. 82; Правовое регулирование внешнеэкономической деятельности / Под ред. М.А. Сарсембаева. – Алматы, 1997. – С. 70.
- 10 Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. – М.: Спарк, 2002. – С. 310-313.
- 11 Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть). Комментарий. / Отв. ред. М.К. Сулейменова, Ю.Г. Басина. – Алматы: Жеті Жарғы, 2000. – С. 750.
- 12 Международное частное право: Иностранное законодательство. – М.: Статут, 2000. – С. 493-494, 616.
- 13 Чешир Дж., Норт П. Международное частное право. – М.: Прогресс, 1982. – С. 157.
- 14 Лунц Л.А. Курс международного частного права. Особенная часть. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 24.
- 15 Марышева Н., Звеков В. Новая кодификация норм МЧП // Хозяйство и право. 2002. №4. С. 9.
- 16 Лазарев Л.В., Марышева Н.И., Пантелеева И.В. Иностранцы граждане: правовое положение. – М.: Российское право, 1992. – С. 38-39.

17 Арбузкин А.М., Мураметс О.Ф. Принципы правового регулирования пребывания в СССР иностранцев. Часть первая. – М., 1979. – С.53.

18 Шак Х. Международное гражданское процессуальное право. – М.: БЕК, 2001. – С.16-17.

REFERENCES

- 1 Nurseitova T. London prikazihvaet – Shihmkent ispolnyaet? // IA ZAKON.KZ – <http://pravo.zakon.kz/4674735>.
- 2 Koreckiy V.M. Izbranniye trudi: V 2-kh kn. Kniga 1. / Gl. red. V. N. Denisov. – Kiev: Naukova dumka. 1989. – S. 71-72.
- 3 Boguslavskiy M.M. Mezhdunarodnoe chastnoe pravo. Uchebnik. – M.: Yuristj, 1998. – S. 102.
- 4 Brounli Ya. Mezhdunarodnoe pravo. V 2-kh kn. Kn. 1. – M.: Progress, 1977. – S. 46-47, 477.
- 5 Kalamkaryan R.A. Princip dobrosovestnosti i princip vzaimnosti // Gosudarstvo i pravo. – 2000. – № 8. – S. 53.
- 6 Lukashuk I.I. Konceptiya prava mezhdunarodnoy otvetstvennosti // Gosudarstvo i pravo. – 2003. – № 4. – S.85.
- 7 Zvekoy V.P. Mezhdunarodnoe chastnoe pravo. Kurs lekciy. – M.: NORMA, 2000. – S. 8,14.
- 8 Grazhdanskiy kodeks Respubliki Kazakhstan (Osobennaya chastj). Kommentariy (postateynihy): V 2-kh kn. Kniga 2 / Ot. red. M.K. Suleyimenov, Yu.G. Basin. – Almatih, 2006. – S. 677.
- 9 Bolshoy yuridicheskiy slovarj / Pod red. A.Ya. Sukhareva, V.D. Zorkina, V.E. Krutskikh. – M.: INFRA-M, 1997. – S. 82; Pravovoe regulirovanie vneshneekonomicheskoy deyatel'nosti / Pod red. M.A. Sarsembaeva. – Almatih, 1997. – S. 70.
- 10 Lunc L.A. Kurs mezhdunarodnogo chastnogo prava: V 3 t. – M.: Spark, 2002. – S. 310-313.
- 11 Grazhdanskiy kodeks Respubliki Kazakhstan (Osobennaya chastj). Kommentariy. / Ot. red. M.K. Suleyimenova, Yu.G. Basina. – Almatih: Zheti Zhargih, 2000. – S. 750.
- 12 Mezhdunarodnoe chastnoe pravo: Inostrannoe zakonodatel'stvo. – M.: Statut, 2000. – S. 493-494, 616.
- 13 Cheshir Dzh., Nort P. Mezhdunarodnoe chastnoe pravo. – M.: Progress, 1982. – S. 157.
- 14 Lunc L.A. Kurs mezhdunarodnogo chastnogo prava. Osobennaya chastj. – M.: Yurid. lit., 1975. – S.24.
- 15 Marihsheva N., Zvekoy V. Novaya kodifikaciya norm MChP // Khozyaystvo i pravo. 2002. №4. S. 9.
- 16 Lazarev L.V., Marihsheva N.I., Panteleeva I.V. Inostranniye grazhdane: pravovoe polozhenie. – M.: Rossiyskoe pravo, 1992. – S.38-39.
- 17 Arbuzkin A.M., Muramets O.F. Principi pravovogo regulirovaniya prebivaniya v SSSR inostrancev. Chastj pervaya. – M., 1979. – S.53.
- 18 Shak Kh. Mezhdunarodnoe grazhdanskoe processual'noe pravo. – M.: BEK, 2001. – S.16-17.

Халықаралық азаматтық айналымды құқық реттеудегі өзара түсіністіктің алғыштары

Мақала ҚР азаматтық құқық заңнамасындағы өзара түсіністіктің көкейкесті сұрақтарына арналған. Автор өзара түсіністік қазғидасының жүзеге асуының жөне жағымсыз жағдайларын халықаралық шеңберде қарастырып, азаматтық құқық қатынастарға қатысушыралын құқықтарын негізсіз шектеулінің алдын алуда заң талаптарынын қатан сақталуын көрсетеді. Егер шетел құқығын қолдану өзара түсіністікке байланысты болса, өзгеше дәлелденбегендіктен, ол бар деп ұйғарылады.

Түйін сөздер: өзара түсіністік, азаматтық айналысы, азаматтық құқықтық қатынасы, шетелдік, шетелдік құқық, зияткерлік меншік, шетелдік элемент, заңның коллизиясы, құқықтық реттеу, халықаралық жеке құқық, ұлттық заңнама, құқықтық доктрина.

Reciprocity in the legal regulation of international civil turnover (RELATIONS)

The article is devoted to actual issues of reciprocity on the civil legislation of the Republic of Kazakhstan. The author shows the positive and negative aspects of implementation of the legal theory of reciprocity in international life, and analyzes the need for strict compliance with the requirements of the law for preventing unjustifiable restriction of rights of foreigners in civil relations. If the application of foreign law depends on reciprocity, it is assumed that it exists, since it is not otherwise proved.

Key words: reciprocity, civil circulation, civil legal relation, foreigner, foreign law, intellectual property, foreign element, conflict of laws, legal regulation, private international law, national legislation, legal doctrine.

Поступила в редакцию 15.03.2015.

Б.Ө. АЛТЫНБАСОВ

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ доценті, заң ғылымдарының кандидаты, Астана қ.

**МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ САЛАСЫНДАҒЫ РЕФОРМАЛАРДЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ**

Мақалада мемлекеттік басқару саласындағы ұйымдастырушылық және құқықтық мәселелер қарастырылған. Қолданыстағы заңнамаға талдау жасалып, оның оң тұстары мен кемшіліктері ашылған. Мемлекеттік басқару саласындағы қатынастарының табиғаты мен ерекшеліктеріне теориялық тұрғыдан талдау жасалған. Басқару жүйесін жетілдіруге қатысты теориялық мәселелер қарастырылып, тиісті ұсыныстар жасалған. Атқарушы билік органдарының құқық шығармашылық қызметіне баға берілген. Мемлекеттік басқару саласында жүргізіліп жатқан соңғы кездегі реформаларға түсініктеме берілген.

Түйін сөздер: мемлекеттік басқару, мемлекеттік аппарат, қолданыстағы заңнама, кадр дайындау, реформа.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасы дағдарыс жағдайында тиімді қызмет ететін мемлекет құруды көздеп, мемлекеттік органдар жүйесіндегі ұйымдастырушылық тұрғыдағы кемшіліктерді жоюға тырысуда. Елбасы Н.Ә. Назарбаев өз сөзінде жақын арада Қазақстанда экономикалық дағдарыс орын алуы мүмкін деген болжам айтып, оған мемлекеттік аппарат аса мұқияттылықпен дайын болуы тиіс деп атап өтті. Осы себепті тиімді мемлекеттік аппарат құру қажет екендігін айтып, 2014 жылғы жаз айында бірқатар орталық органдарда реформа жүргізді. Мемлекеттік аппаратты реформалаудың нәтижесінде Қазақстан Үкіметінің құрамында 17 министрлік, 9 агенттік, 54 комитет және 272 департаменттің орнына 12 министрлік пен 30 комитет қана қалды. Ал барлық 9 агенттік жойылып, комитет түрінде министрліктер қарамағына кірді. «Қазіргі уақытта мемлекетті басқарудың тиімді жүйесін құру талап етіледі. Жинақы Үкімет қажет. Бізге қажеттіден артық шенеунікті отырғызудың еш қажеті жоқ», деп түсіндірді Елбасы өз шешімін. Сонымен қатар, мемлекет басшысы жаңа 5 министрлік құрылатындығын жария етті [1].

Президенттің жинақы мемлекеттік аппарат құру идеясы жүзеге асырылып, бірқатар министрліктер бірігіп, кейбір ведомстволар жойылып, орнына жаңа органдар ашылды. Бұл іс-шара өз кезегінде мемлекеттік шенеуніктердің лауазым орындарын ауыстыруға, жаңа нысандағы аппарат құруға мүмкіндік берді. Аталмыш саяси қадам келешекте оң нәтиже беруі мүмкін деген болжам бар. Алайда, орталық атқарушы органдардың күрделі өзгеріске ұшырауы олардың құрамындағы құрылымдық бөлімшелердің қызметінде маңызды мәнге ие болды. Бірқатар мемлекеттік органдардың функциялары мүлдем басқаша сипатқа ие болып, жаңа нысанда қайта құрылды. Ол органдардың қызметін ұйымдастырып, реттейтін нормативтік құқықтық актілер де бірқатар өзгерістер мен толықтыруларға ұшырады. Қайта құрылған мемлекеттік органдар өз қызметін мейлінше нәтижелі ұйымдастыру мақсатында өз ішінде жаңа ережелер мен жаңа талаптар енгізуде. Мемлекеттік басқару саласындағы осы және басқа да жағдайлар тақырыпты ұйымдастырушылық және құқықтық тұрғыдан зерттеуге негіз болып отыр.

Мемлекеттік басқару саласы негізінен экономист және саясаттану ғылымының өкілдері тарапынан қарқынды зерттелуде. Заң ғылымында бұл мәселенің төңірегінде айтарлықтай терең зерттеу жұмыстары жүргізілді деп айтуға қиын. Кеңес үкіметі тұсында, яғни өткен ғасырдың 70-жылдары заңгер-ғалым Ғ. Сапарғалиев бастаған бір топ ғалым осы салада зерттеу жұмыстарын жүргізіп көрмек болған екен. Алайда, тоталитарлық жүйенің қысымымен немесе компартияның ықпалымен аталған бастама жалғасын таппады. 15-20 жыл бұрын мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет саласын заманауи талаптарға сай дамытуды Ә. Байменов қолға алып, бірқатар жұмыстар жүргізілгені белгілі. Соңғы кезде бұл мәселені зерттеуде ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы белсенді іс-қимыл жасауда. Біраз зерттеу жұмыстары жүргізіліп, мемлекеттік басқару саласындағы қызметті жетілдіру бойынша бірқатар ұсыныстар жасалғаны да белгілі. Сонда да, заң ғылымында бұл тақырыптың төңірегінде зерттеу жұмыстарының әлі де қажетті деңгейде жүргізілмей жатқандығы анық. Осы себепті бұл мақалада мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет саласындағы жекелеген мәселелерді қарастыру көзделіп отыр.

Жоғары өкілдік орган тарапынан атқарушы билік органдарының қызметінде елеулі кемшіліктер бар екендігі және мемлекеттік аппараттың қызметін жетілдіру қажет деген ұсыныстар айтылғаны белгілі. Парламенттің өткен сессиясының жабылуы кезінде Мәжіліс төрағасы Қабиболла Жақыповтың бірлескен отырыста жасаған баяндамасы жоғары лауазымды шенеуніктер мен ғылыми ортада қызу пікір-талас туғызды. Халық қалаулыларының пікірін талдап көрелік. Спикер баяндама барысында заңдарды дайындау, қабылдау және жүзеге асыру аясында бірқатар мәселелерді белгілеп, оларды шешу бойынша өз ойларын ортаға салды. Мәжіліс Төрағасының пікірінше, заң шығару қызметінде өзінің шешімін таппай отырған бірқатар өзекті мәселелер бар. Ол өз сөзінде заң шығару қызметіне атқарушы билік органдары елеулі түрде теріс ықпал етіп отырғанына тоқталып, Үкімет тарапынан ұсынылған заң жобаларының сапасы нашар екенін айтты. Осы орайда еліміздің құқықтық жүйесінің ерекшелігін ескермей, өзге елдердің заңдарын пайдаланып жатқанына тоқталды. Осының салдарынан Парламенттің заң шығарушылық қызметінде келеңсіз жағдайлар туындап отырғанын айтып кетті.

Мәжіліс төрағасы атқарушы билік органдарының заң шығару бастамашылығын сынға ала отырып, Парламентке ұсынылған заң жобасының алғашқы мәтіні 70-80 %-ға дейін, тіпті кей жағдайда толығымен қайта өңделуі тәжірибеде жиі кездесетінін айтты. Баяндама барысында Спикер заң жобасын жасау жұмысына мемлекеттік бюджеттен қыруар қаржы жұмсалатынын да атап өтті. Жинақы мемлекеттік аппарат құру үстіндегі біздің мемлекет үшін мұндай құбылыстың мемлекеттік бюджет үшін тиімсіз екенін атап кеткен жөн.

Ресми ақпаратқа сүйенетін болсақ, ҚР Парламентінің өткен сессиясында 154 заң жобасы қаралып, оның 114 Үкіметтің бастамасымен, 11 – депутаттармен ұсынылған, ал 29 жоба алдыңғы сессиядан қалған жобалар екен [2].

Жоғарыда келтірілген статистика көрсетіп отырғандай, заң жобалары басым көпшілік жағдайда Үкіметтің бастамасымен жасалады. Алайда, спикер заң жобасына қатысты шешім қабылдау кезінде депутаттарға оның мазмұнын түсіндіретін құзыретті тұлғалар мен жұмыс тобының мүшелері Парламенттің отырыстарына қатысу туралы Премьер-министрдің өкімдерін орындамай, отырысқа қатыспау жағдайлары кездесетінін ерекше атап өтті. Әрине, заңның жобасын жасауда қандай қағидалар басшылыққа алынып, о бастан қандай мақсатқа қол жеткізу көзделгені бастама жасаған министрліктің мамандары тарапынан айтылмаса, депутаттарға шешім қабылдау қиындыққа түсетіні анық. Мұнда атқарушы билік органдары тарапынан өз қызметіне деген жауапсыздық байқалады.

Бұл мәселенің тамыры тереңде жатыр деуге болады. Ол ең алдымен орталық атқарушы билік органдарында мемлекеттік әкімшілік қызметке сапасыз мамандардың шоғырлануының, яғни мемлекеттік билікте сапалы адами капиталдың жоқтығының көрінісі. Осы уақытқа дейін мемлекеттік қызметке қабылдау және қызмет бабымен көтерілу «қазақи» жолмен жүзеге асырылып келді. Мемлекеттік билік органдарында шынайы интеллектуалдық элитаны қалыптастыру механизмі болмады, тіпті ол туралы ешкім ойламады десе болады. Осының салдарынан мемлекеттік органдарда ақша және таныс арқылы жұмысқа кіріп, өзінің қызметтік міндетін орындай алмай жүрген, лауазымына сай емес азаматтар бүгінде жиі кездеседі.

Заң шығару органы мен атқарушы билік органдарының құқық шығармашылық қызметіне қатысты әңгіме қозғалғанда тәжірибеде нормативтік-құқықтық актілер иерархиясының сақталмау жағдайы кездесетінін байқаймыз. Үкіметтің қаулысымен бекітілген нормативтік ережелер заңдарға қарама-қайшы болып, басқару саласында күрделі мәселелер туғызып отырғанын көруге болады. Мысалы, қолданыстағы 2007 жылғы ҚР «Білім туралы» заңының 3-бабының 7-тармағында білім саласын басқарудың басты қағидаларының бірі ретінде «білім беру деңгейлерінің сабақтастығын қамтамасыз ететін білім беру процесінің үздіксіздігі» қағидасы бекітілген. Ал Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 19 қаңтардағы № 109 Қаулысымен бекітілген «Жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің кәсіптік оқу бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарына оқуға қабылдаудың үлгі қағидасында» «магистратураға түсуші тұлғалардың жоғары білімі болуы тиіс» деген қате норма көрініс тапқан. Яғни, Үкіметтің қаулысында «магистратураға түсуші тұлғалардың таңдаған мамандығы бойынша жоғары білімі болуы тиіс» деген сөз айтылмай кеткен. Осы екі сөздің салдарынан магистратура бағдарламасы бойынша, мысалы, заңтану мамандығына экономика, әлеуметтану, шет тілі, саясаттану, халықаралық қатынастар, тіпті ақпараттық технология мамандығынан бакалавриат бітірген түлектер көптеп түсуде. Аталған магистранттар заңгер ретінде базалық білімі болмағандықтан, оқуда үлгермей, диссертациялық жұмыстарын жаза алмай, әлек

болуда. Осындай жағдай докторантура білім бағдарламасында да көрініс тауып отыр. Мемлекеттік емтиханда төраға ретінде қатысқан депутат ағамыз магистранттардың заң ғылымындағы қарапайым терминдерді түсінбейтінін көріп жағасын ұстады. «Бұл мәселені бұлай қалдыруға болмайды, бізге негіздеп ұсыныс жазыңдар. Мұны тоқтату керек» деген сөздер де болды. Алайда, аталмыш ережер әлі де жұмыс істеп тұр.

Үкіметтің қаулысындағы заңға қарама-қайшы норма 1998 жылы 24 наурызда қабылданған ҚР «Нормативтік құқықтық актілер туралы» заңының 4 бабын өрескел бұзып отыр және отандық ғылыми кадрлар дайындау жүйесіне нұқсан келтіріп, сапалы ұлттық адами капитал қалыптастыруға кедергі болып отырғанын көріп отырмыз. Мұқият қарайтын болсақ, мұндай заңға сәйкес актілердегі кемшіліктер мен қарама-қайшылықтар жиі кездеседі. Нәтижесінде, осындай нормалардың салдарынан заңдардың мәтіні бұрмаланып, құқық қолдану жүйесі дұрыс жұмыс істемей отыр. Жалпы алғанда, мұндай құбылысты мемлекеттік басқару саласындағы жүйесіздік ретінде түсінуге болады.

Құқықтық норма іс жүзінде жүзеге асырылып, заң шығарушы көздеген мақсаттарға қол жеткізілуі тиіс. Бұлай болмаған жағдайда, бұл институттың мәні болмайды. «Заңдар орындалмайтын болса, оларды шығарудың мәні жоқ» деген ежелден келе жатқан нақыл сөз бар. Рим заңгерлерінің «Жұмыс істемейтін заң, жоқ заңнан да жаман» деп айтып кеткен қанатты сөздерін ұмытпаған абзал.

Француз ойшылы Ш. Монтескье өзінің «Заңдардың рухы туралы» атты әйгілі еңбегінде «Мен қандай да бір елге барған кезде ол ел заңдарының жақсы екендігіне емес, ал олардың қаншалықты орындалатынына көңіл бөлемін» [3, 352] деген екен. Мұндай ойдың бүгінгі таңда өзекті және заманға сай екенін байқап отырмыз.

Жылдар бойы өткір пікір-таластың тақырыбы болып келе жатқан заң шығару үрдісіндегі келесі бір мәселе – заң жобасының орыс және қазақ тіліндегі мәтіндерінің бір-біріне сәйкес келмеу жағдайы. Заң жобасы о бастан орыс тілінде жасалып, содан кейін қазақ тіліне аударылуының нәтижесінде қазақ тіліндегі заңнаманың мәтінінде өрескел қателіктер мен қарама-қайшылықтар жиі кездеседі. Мысалы, «ҚР Конституциялық Кеңесі туралы» конституциялық заңының 10-бабының 2-тармағында «Конституциялық Кеңестің Төрағасы мен мүшесінің қызметі депутаттық мандатпен, оқытушылық, ғылыми немесе өзге шығармашылық қызметтерді қоспағанда, өзге де ақы төленетін жұмысты атқарумен, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырумен, коммерциялық ұйымның басшы органының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кірумен сыйыспайды» деп көрсетілген. Орыс тіліндегі мәтіні келесідей «Должности Председателя и члена Конституционного Совета не совместимы с депутатским мандатом, занятием иных оплачиваемых должностей, кроме преподавательской, научный или иной творческой деятельности...» [4]. Осы баптың қазақ тіліндегі мәтіні Конституциялық Кеңестің Төрағасы мен мүшелері депутаттық мандатты иелене алады деген мағына береді. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы пәнінде осы тақырыпты қарастыру кезінде аталған норманы 1-курс студенттері басқаша түсініп, «Ол қалай болғаны? Конституциялық Кеңес мүшелері екі лауазымды бір мезгілде алып жүретін болғаны ғой сонда?» деп сұрақ астына алғандары бар. Ақырында, студенттерге түсінікті болу үшін заңның орыс тіліндегі мәтінін көрсетіп, түсіндіруге тура келді.

Бұл жағдай иерархия бойынша ең жоғары сатыда тұрған конституциялық заңдарда кездесіп отырған оқиға. Ал енді салалық құқықтар бойынша кодекстерге келетін болсақ, жағдайдың тіпті мүшкіл екенін байқауға болады. Аталған мәселені әкімшілік, азаматтық, қылмыстық іс жүргізу құқықтары бойынша сабақ беріп немесе аталған кодекстерді қызмет бабында пайдаланып жүрген құқық қорғау қызметкерлері жақсы біледі.

Мемлекеттік тілде заң шығару үрдісі бүгін шешілетін мәселе деп айту ерте. Бұл – уақытты қажет ететін, мемлекеттік қызмет пен кадр дайындау жүйесі саласындағы мәселелермен ұштасып жатқан келеді жағдай.

Соңғы кезде мамандар заң шығару қызметін жүйелі түрде жетілдіруде ҚР Үкіметі тарапынан «Ұлттық ғылыми-зерттеу заң шығару институтын» құру идеясын ұсынып отыр. Қазіргі кезде мұндай ғылыми орталықтың рөлін Әділет министрлігінің құрамындағы Заң шығару институты атқарып отырғаны белгілі. Алайда, аталмыш институттың қызметі халық қалаулыларының көңілінен шығар емес. Осы тұрғыдан алғанда жаңа ғылыми-зерттеу институтын Үкімет тарапынан ашу идеясы орынды деп саналады. Мысалы, Ресей Федерациясының Үкіметі жанындағы Заң шығару және салыстырмалы құқықтану институтын үлгі ретінде келтіруге болады. Қазіргі таңда

аталмыш институт Федерация көлемінде құқықтық тұрғыдан ең ірі ғылыми-зерттеу және кеңес беруші орталық болып отыр. Институтта атақты заңгер-ғалымдар қызмет атқарып, жұмыс жасайды. Институттың Үкімет жанынан ашылуы оның атқарушы билік органдарының барлығымен тікелей жұмыс жасауына мүмкіндік беріп, зерттеу объектісінің ауқымын кеңейтеді.

Сондай-ақ, заң жобасын жасаумен айналысатын түрлі министрліктер мен ведомстволар жанында қызмет атқаратын квази ғылыми орталықтар туралы да орынды айтылған. Спикердің келтірген мәліметтері айсбергтің беті ғана десек қателеспейміз. Шындап келетін болсақ, заң жобасын дайындау және оған сараптама жасау механизмі көзге көрінбей тұрған айсбергтің су астындағы бөлігі іспетті. Мұнда біз атқарушы билік органдарының құқық шығармашылық қызметіндегі кемшіліктерді байқаймыз. Мысалы, Әділет министрлігі тарапынан өткізілген заң жобаларына сараптама жасау жөніндегі конкурстың нәтижелеріне талдау жасап көрсек, түсініксіз жағдай байқалады. 2013 жылғы конкурстардың нәтижесі бойынша қорыта айтсақ, ғылыми ортада көпшілікке беймәлім жеке меншік ғылыми ұйымдар мен университеттердің біреуі бір жылда жарты миллиардқа жуық ақшаны игергенін көреміз. Мұны жоғарыда отырған лауазым иелерінің басым көпшілігі біледі, алайда айтқанды жөн көрмейді. Ал әлемдік рейтинг бойынша үздік 300-500 университеттердің тізіміне енген ұлттық университеттер, мәселен Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің заң факультеті әлі күнге дейін бір мәрте конкурсты ұтпаған. Жуырда өткізілген заң жобаларына сараптама жасау бойынша конкурстан ұлттық университеттер тағы да құр алақан қалды. Әділет министрлігі тарапынан конкурс арқылы бөлінген сараптамалық жұмыстарды үлестіруде тек Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ өткен жылдары бір мәрте шағын көлемде тапсырыс алғанын байқаймыз. Мұнда өте ірі көлемдегі бюджет қаржысының үлестірілетінін көруге болады. Сондай-ақ, талдау жүргізіп қарайтын болсақ, заң жобаларына сараптама жасауды тек жеке меншік шағын ұйымдар ұтатынын көреміз. Әлемдік рейтингте мүлдем жоқ жеке меншік университеттің өте ірі көлемде сараптамалық тапсырмалар алып, сараптама жүргізуді кәсіпке айналдырғанын байқауға болады. Ал егер шындығына келсек, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті және Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті заң факультеттерінің профессорлық құрамы өте күшті. Ол жерде түрлі жоғары лауазымдарда қызмет атқарған заңгер-ғалымдар жұмыс істейді. Мысалы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің заң факультетінің бір ғана кафедрасында 6 заң ғылымдарының докторы штатта жұмыс істейді. Мұндай күшті ғылыми орта ешбір заң факультеті мен ғылыми институттарда жоқ. Мұнда біз көптеген ғылым кандидаттары мен штаттан тыс ғылым докторларын есепке алып отырған жоқпыз. Солай бола тұра, Әділет министрлігі тарапынан өткізілетін конкурста Еуразия ұлттық университеті бір мәрте болсын ұтпауы таң қаларлық жағдай. Конкурстық процедураны өткізу ережесінде елеулі кемшіліктер бар екенін де айтып кеткен жөн.

Бүгінгі таңда ұлттық университеттер ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2010 жылғы 7 желтоқсандағы Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін жұмыс жасауда. Мемлекеттік бағдарламада еліміздің кем дегенде екі университеті әлемдік деңгейдегі рейтингте лайықты орын алуы қажет деп жазылған. Ал рейтингтік компаниялардың бағалау критерийлерінің бірі ретінде университеттің қаншалықты мемлекет пен қоғам үшін пайдалы екендігі немесе қанша көлемдегі қаражатқа сырттан тапсырыс алғаны есептеледі. Яғни, Әділет министрлігі тарапынан өткізілген конкурсты ұту университеттің әлемдік рейтингтегі деңгейін көтеру үшін аса маңызды.

Бүгінгі күні әлемдік рейтингтік компаниялардың бағалауы бойынша Қазақстанның екі университеті, яғни Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті және Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті үздік 300 университеттің қатарына енейін деп қалды. Және университет тарапынан мемлекеттік бағдарламада көзделген мақсаттарға жету үшін барлық жұмыстар жүргізілуде. Сол себепті аталған ұлттық университеттер мемлекеттік және жеке сектордан қаржы тартып, әріптестік орнатуын белсенді жүргізуде.

Ал Әділет министрлігі конкурстың нәтижесінде тапсырысты жеке меншік ұйымдарға беруді тоқтататын емес. Бұл жағдай биыл ғана емес, бірнеше жылдар бойы жалғасып келе жатқан нәрсе екенін де ескеру керек. Мұнда бірнеше сұрақ туындайды. Әділет министрлігінің басшылары Мемлекеттік бағдарламаны білмей ме? Мемлекеттің мүддесі бүкіл мемлекеттік аппарат үшін міндетті екенін түсінбей ме немесе түсінгісі келмей ме?

Мұнда бір Үкіметтің құрамына кіретін екі министрліктің арасында өзара келісім болмай тұрғаны анық көрініп отыр және Президентпен бекітілген Мемлекеттік бағдарламада көзделген ортақ мүдде ешкімді де қызықтырмайтын сияқты. Ұлттық университеттер конкурста неге ұтпайды деген сұрақ қойылатын болса Әділет министрлігі тарапынан бірақ қана сылтау табылуы мүмкін, яғни Конкурстық ереженің талаптарына сай келмеу. Сонда, Президенттің Жарлығы мен атқарушы билік органдарының ережесі арасында бөсекелестік орнап, қайсысының заңды күші жоғары деген сұрақ туындайды. Әрине, ҚР «Нормативтік құқық актілер туралы» заңының 4 бабына сәйкес, Президент Жарлығының заңды күші жоғары. Алайда, бұл мәселеге үніліп, мониторинг жасайтын органдар әлі жоқ болып отыр.

Мұнда біз атқарушы билік органдарының басқару саласындағы кемшіліктерін байқап отырмыз. Ежелгі Рим заңгері Цицерон «қылмыстың жазасыз қалдырылуы оны көтермелеудің жоғары нысаны болып табылады» деген екен. Ал Ш.Л. Монтескье өзінің «Заңдардың рухы туралы» еңбегінде былай деп жазған екен: «Кез келген теріс қылықтың себептеріне терең үңіліп қарайтын болсақ, оның тиісті жаза болмағандықтан туындағанына көз жеткізуге болады». Сол себепті, талап қою заңдылық пен тәртіпті нығайтатыны белгілі. Әрине, біздің жағдайда мұндай қатаң шараға ешбір орган бара қоймас. Сонда да, заң жобасын дайындау және оған сараптама жасайтын ұйымдардың қызметіне мониторинг жүргізу қажетті шара. Мемлекеттік аппараттың құрамындағы органдардың арасындағы өзара келісімде жұмыс атқару жүйесі орнығу керек.

Жаңа ғылыми-зерттеу институтын Үкімет жанынан ашу деген идея сөзсіз қолдауды қажет етеді. Алайда, жаңа институттың тағдыры бүгінгі институттың кейпін кимеуіне кім кепіл бола алады деген сұрақ туындайды. Осы орайда, жаңа институттың қызметі мен құқықтық мәртебесін, оның ғылыми ұйымдар мен жоғары оқу орындарымен әріптестігінің ұйымдастырушылық-құқықтық тұстарын анықтап алған жөн. Мұнда «бас ал десе шаш ал» деген идеядан аулақ болып, икемді жүйеде жұмыс істеген жөн. Қатаң критерийлер мен талаптар қойып, заң жобасын дайындау және сараптама жасау қызметін ғылыми ортадан алшақтатудың қажеті жоқ. Бүгінгі таңдағы конкурстың талаптары осыны анық көрсетіп отыр. Соның салдарынан, жоғарыда аталып кеткендей, санаулы ұйымдар ғана конкурстың жеңімпаздарына айналуға. Бұл үрдіс өз кезегінде конкурстың әділ өткізілгеніне күмән келтіреді.

Жалпы алғанда, Мәжіліс Төрағасы Қ. Жақыповтың атап кеткен мәселелері мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғаларға, ғылыми ұйымдар мен ғалымдарға үлкен ой тастады.

Заң шығару қызметін жетілдіру құқықты жүзеге асырудың аса маңызды факторы деп санауға болады, алайда құқық қолдану аясындағы мәселелердің де маңыздылығы төмен емес. Мұнда біз атқарушы билік органдарындағы өзекті мәселелерге тоқталуды көздеп отырмыз.

Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет саласын жетілдіру бойынша реформа жүргізу туралы идея жуырда Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің төрағасы Қ.П. Қожамжаровтың баяндамасында көрініс тапты. Агенттіктің төрағасының бұл бастамасы мемлекеттік қызметі жүйесін едәуір жетілдіре түседі деген үміт бар.

Айта кететін болсақ, Елбасының өткен жылы мемлекеттік басқару саласында жасаған реформасының нәтижесінде ҚР Қаржы полициясы агенттігі өз қызметін тоқтатқан болатын. Нәтижесінде оның өкілеттіктері екі ведомство арасында бөлінді. Жаңа жасақталған мемлекеттік аппаратта бұрынғы Қаржы полициясының қаржылық қылмыстармен байланысты өкілеттіктерін Қаржы министрлігіне, ал сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтар мен қылмыстар бойынша өкілеттіктерін жаңадан құрылған Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі алды.

Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің төрағасы Қ.П. Қожамжаровтың жуырда жасаған баяндамасы мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет саласын жетілдіру тұрғысынан қызығушылық тудырады. Агенттіктің төрағасы басқару жүйесінде бірқатар кемшіліктер және тиісті нормативтік актілерде олқылықтар бар екенін атап өтті.

Ежелгі грек ойшылы Демокрит «халықтың әл-ауқаты мемлекеттік басқарудың сапасына тікелей байланысты, ал заң мен билік адамгершілік нормаларына бағынуы тиіс» деген екен. Осы орайда Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің мемлекеттік қызметке алу кезіндегі іріктеу механизмін жетілдіру бойынша жасаған ұсыныстары ғылыми ортада қызу пікір-талас тудырып, орын алып отырған мәселеге жаңаша қарауға негіз болып отыр. Агенттік төрағасының ұсынып отырған бастамаларына тоқталып кетейік.

Мемлекеттік қызметке үміткерлерді іріктеуге арналған тестілеу механизмін жетілдіру ұсынысы уақтылы жасалған бастама деуге болады. Іріктеу барысында үміткердің қолданыстағы заңнаманы қаншалықты білетінін тексеру орынды, алайда тест арқылы білімді бағалау тексеру нысандарының бірі ғана екенін ұмытпаған жөн. Әлемдік тәжірибеге сүйенетін болсақ, мемлекеттік қызметке алу кезінде сынаудың түрлі әдістері қолданылатынын көреміз. Олар тест, жазбаша тапсырма, интеллектуалдық есептер, ауызша сұрау және басқа да түрде көрініс табады. Әрине, әлемнің алдыңғы қатарлы мемлекеттерінің тәжірибесі біздің жүйеге сәйкес келмеуі де мүмкін. Мұнда әр мемлекеттің басқару аппаратында өзіндік ерекшеліктер, қоғамның құқықтық мәдениеті, құқықтық санасы, құқықтық тәрбиесі, тіпті ұлттық ерекшеліктері де елеулі фактор ретінде ықпал етеді. Осы орайда, Агенттік төрағасының үміткерлерді іріктеу кезінде қолдануға ұсынып отырған тексеру әдістерінің көп нысандығы жағымды әсер ететіні сөзсіз.

Мемлекеттік қызметке кіру кезінде үміткерлерге заңнамалық актілер бойынша алдын ала құқықтық сабақ беру немесе шағын курстар өткізу идеясы орынды деуге болады. Себебі, заңгерлерден басқа мамандық иелері мемлекеттік қызметке кіргенде өзінің қызмет бабымен жасаған әрекет немесе әрекетсіздігі қылмыс құрамын құрайтынын біле бермейді. Осының салдарынан мемлекеттік қызметшілер, өзінің пайдакүнемдік ниеті емес, ал ең алдымен құқықтық тұрғыдан сауатсыз болғандығынан, қылмыстың жасалуына жол беріп жатады. Мұндай іс-шаралар келешекте түрлі қызметтік «ақ жағалы қылмыстардың», экономикалық қылмыстар мен сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға септігін тигізеді анық. Сондай-ақ, мемлекет өкілінің құқықтық мәдениетін қалыптастыруға және оның болашақта халықпен жұмыс істеуіне жағымды әсер етпек.

Агенттіктің келесі бір ұсынысы лауазымды тұлғалардың командалық жүйемен ауысуына қарсы қолданатын іс-шараларымен байланысты болып отыр. Аталған жағдай бүгінгі күні басқару саласындағы аса бір өзекті мәселелердің бірі. Мәселен, бірінші басшы басқа қалаға ауысқан жағдайда өзімен бірге біраз шенеуніктерді алып кетеді, барған жерінде оларға тиісті лауазым, тұратын үй және басқа да материалдық және қаржылық қиындықтар туындап жатады. Өз адамдарына лайықты қызмет беру мақсатында бірінші басшы басқару құрылымын қайта жасап, түбегейлі өзгеріске ұшыратады. Осының салдарынан, кей кезде кәсіби тұрғыдан білікті адамдар жұмыссыз қалып, жоспар бойынша қойылған тапсырмалар аяқталмай жатады. Ең бастысы, бірінші басшымен ауысып келген шенеуніктер көп жағдайда өзіне таныс емес салаға бейімделуге мәжбүр болады. Жаңа қызметін меңгерем дегенше 2-3 жыл уақыт өтеді, ал сол уақытта қайта ауысатын уақыт келіп қалады. Нәтижесінде, мемлекеттік қызметте өз кәсібі мен лауазымдық міндеттерін білмейтін азаматтардың шоғырлануын көріп отырмыз. Мұнда Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет туралы» заңының 3-бабы, 7-тармағындағы «мемлекеттік қызметшілердің кәсібилігі мен жоғары біліктілігі» [5]. қағидасы бұзылып отырғанын байқаймыз. Бұл жағдай мемлекеттік қызметте кездесетін күн тәртібіндегі аса өзекті мәселе десек артық емес. Осы орайда, Агенттік тарапынан ұсынылып отырған шара орынды екенінде сөз жоқ.

Мемлекеттік қызметке кіретін үміткерлерді іріктеу жүйесін жетілдіру механизмі көпшілікті алаңдатуға. Бүгінде «А» корпусына алынып, жұмысқа орналаспаған азаматтар аз емес. Өз кезегінде «А» корпусын құрушылар, ол санатқа алынған азаматтар қандай лауазымға баратынын ойластырмағаны белгілі болып отыр. Ең алдымен қай салада, қандай лауазым орындарына мамандар тапшылық болып отырғанын анықтап алып, содан соң конкурс жариялау қажеттігі туралы идеялар негізді айтылған.

Лауазымдық орындарға үміткерлерді іріктеу бойынша комиссия құрамына азаматтық қоғам өкілдерін тарту ұсынысы сөзсіз қолдауды қажет етеді. Конституцияға сәйкес Қазақстан Республикасы өзін құқықтық және демократиялық мемлекет ретінде жариялайды. Ал мұндай мемлекетте шынайы азаматтық қоғам қалыптасуы тиіс. Шынайы азаматтық қоғам белсенді болып, мемлекеттік билікке ықпал етуші саяси күш ретінде орнығу керек. Осы орайда, аталған комиссияға саяси партиялар мен бизнес өкілдерінен, интеллигенция мен әлеуметтік салада қызмет атқаратын азаматтар немесе ардагерлер қауымдастығының өкілдері белсенді қатысса, демократиялық қоғамның нышаны деп білеміз..

Келесі бір маңызды мәселе ретінде мемлекеттік қызметшілерді қайта даярлау және біліктілігін көтеру бойынша аймақтық орталықтарды жекешелендіруге жол бермеу идеясын атауға болады. Мемлекет және құқық теориясы ғылымында денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қамсыздандыру салалары мемлекеттің әлеуметтік функциясына кіретін қызмет түрлері болып

саналады. Аталған функцияны орындау міндеті мемлекеттің мойнында және оны ешбір ұйым мемлекеттен артық орындауы мүмкін емес. Жеке меншік оқу орындары пайда табуды бірінші орынға қойып, білімнің сапасына көңіл бөлмейтінін өмір дәлелдеді. Бұл өкінішті жағдай күнделікті өмірде кездесетін және дәлелдеуді қажет етпейтін факт.

Жеке меншіктегі орталықтар тегін оқытпайтыны және олар келешекте ақшаны жымқырудың тағы бір көзіне айналатыны анық. Мұндай құбылыстың көп ұзамай орын алатынына бүгінгі таңдағы мемлекеттік сатып алу жүйесіндегі көріністер дәлел болып отыр.

Осы орайда БҰҰ Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар жөніндегі комитеті төрағасының орынбасары, з.ғ.д., профессор А.Х. Абашидзениң пікірін келтірейік: «Біз жекелеген мемлекеттерден азаматтардың әлеуметтік құқықтары бұзылған туралы шағымдар көп түскен жағдайда сол елден келген ресми орган өкілдеріне әлеуметтік объектілерді жекешелендіруде мұқият болуға кеңес береміз. Себебі, мемлекеттің әлеуметтік функциясы тиісті түрде жүзеге асырылмай, адам құқықтары бұзылу орын алса, мемлекеттің өзі орындауы тиіс болады». Халықаралық сарапшының пікіріне келісе отырып, мемлекеттің мүддесін мемлекеттен басқа ешбір ұйым тиісті деңгейде жүзеге асыра алмайтынын айтуға болады.

Агенттіктің ұсынысын құптай келе, келесідей ой туындайды. Облыстық деңгейдегі қайта даярлау орталықтарын жекешелендірмей, сол жердегі мемлекеттік жоғары оқу орындарымен әріптестік орнату арқылы өзара тиімді негізде жұмыс істеуге болады. Бүгінгі таңда жоғары оқу орындары арасында тәжірибемен әріптестік орнату, студенттерін өндірістік базалармен қамтамасыз ету, түлектерін жұмыспен қамту іспетті күрделі мәселелерді басынан өткеруде. Мұнда мемлекеттік оқу орындары мен қайта даярлау орталықтары, бюджеттің қаражатын анағұрлым тиімді жұмсай отырып, өзара ұтымды ынтымақтастық орнатуға мүмкіндік туар еді.

Мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін көтеру және қайта даярлау ұлттық адами капиталды қалыптастырудың ең маңызды факторларының бірі. Бүгінде мемлекеттік қызметке білімі мен біліктілігі заманауи талаптарға сай адами капитал қажеттігі анық байқалып отыр. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, дәл осы санаттағы адами капиталдан мемлекеттің басқарушы элитасы құрылады. Д. Тойнби, М. Вебер сияқты атақты классиктер «халықтың элитасы оның даму бағытын анықтаушы, қоғамның алға жылжу, тоқтап тұру немесе артқа кетуіндегі басты фактор» деген екен. Элитология ғылымының көрнекті өкілі Г.К. Ашин өз еңбектерінде теріс адами капиталдың негізінде жалған элита қалыптасатынын айтып кеткен. Теріс адами капиталға білімі мен біліктілігі нашар, жалқау, маскүнем, нашақор адамдарды да жатқызуға болады. Бірақ соның ішінде, элитаға еніп кеткен теріс адами капитал аса қауіпті болып табылады деген екен.

Бүгінгі қоғамда билікке қатысты сын айтып, мемлекеттің саясатын жоққа шығарушылар аз емес, алайда мемлекеттік органдардың жұмысын жетілдіруге, заңнамадағы олқылықтарды жоюға, басқарудың тиімді жолдарын ұсынуға келгенде бастама жасайтындар жоқтың қасы.

Әрине, Мемлекеттік қызмет жөніндегі агенттіктің қолға алып жатқан іс-шаралары өз нәтижесін береді, алайда басқару саласындағы мемлекеттік қызметшілердің өзі де, олардың жеке адами факторы да үлкен рөл атқарады. Сол себепті, жекелеген мемлекеттік органдарды басқарып отырған лауазым иелері өзіне тапсырылған құрылымдық бөлімдерді кадрмен қамтамасыз етуде аса мұқияттылық білдіргені абзал.

Жалпы алғанда, мемлекеттік басқару саласында өзге де ұйымдастырушылық және құқықтық тұрғыдағы мәселелер бар, алайда олар терең зерттеу жұмыстарын жүргізуді қажет етеді. Заң ғылымында бұл тақырыптың төңірегінде кешенді түрде зерттеу жұмыстарын жүргізу керек. Сонда ғана алдағы кезде мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет саласындағы заңнаманың ұтымды тұжырымдамасын жасауға мүмкіндік туады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Үкіметтің жаңа құрамына жүктелер жауапкершілік мол / Ақпарат көзі: <http://egemen.kz/2014/08/07/33680>
- 2 ҚР Парламенті Мәжілісінің төрағасы Қ. Жақыповтың Парламенттің бірлескен отырысында жасаған баяндамасы // www.parlam.kz/3/mazhilis/page3/062014
- 3 Матузов Н.И., Малько А.В. Мемлекет және құқық теориясы / Оқулықты орыс тілінен қазақшаға аударған: Б.Ө. Алтынбасов. – Алматы: ЖШС «АйСан-Пресс» баспа үйі, 2013. – 583 б.
- 4 ҚР «Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі туралы» конституциялық заңы // <http://www.constitution.kz/kostituciionnyi-zakon/>

5 Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет туралы» заңы http://anticorruption.gov.kz/rus/pravoprimerenie/zakony_rk/

REFERENCES

- 1 Ukimettin zhana quramyna zhukteler zhauapkershilik mol / Aqparat kozi: <http://egemen.kz/2014/08/07/33680>
- 2 QR Parlamenti Mazhilisinin toraғasy Q. Zhaqypovtyn Parlamenttin birlesken otyrysynda zhasaғan bayandamasy // www.parlam.kz/3/mazhilis/page3/062014
- 3 Matuzov N.I., Mal'ko A.V. Memleket zhane quqyq teoriyasy / Oqulyqty orys tilinen qazaqshaға audarған: B.O. Altynbasov. - Almaty: ZHSHS «AySan-Press» baspa үүн 2013 goda - 583 b.
- 4 QR «Qazaqstan Respublikasynyn Konstitutsiyalyq Kenesi turaly» konstitutsiyalyq zany // <http://www.constitution.kz/kostitucionnyi-zakon/>
- 5 Qazaqstan Respublikasynyn «Memlekettik qyzmet turaly» zany http://anticorruption.gov.kz/rus/pravoprimerenie/zakony_rk/

Алтынбасов Бахыт Омирханович

Правовые и организационные аспекты реформ в сфере государственного управления

В статье рассматриваются организационные и правовые проблемы государственного управления. Содержится анализ действующего законодательства, раскрываются его позитивные стороны и имеющиеся недостатки. Проводится теоретически анализ природе государственного управления и ее особенностям. Рассмотрены теоретические проблемы совершенствования системы управления и выдвинуты соответствующие предложения. Дана оценка правотворческой деятельности исполнительных органов. Сделаны комментарии проводимой реформе в области государственного управления.

Ключевые слова: государственное управление, государственный аппарат, действующее законодательство, подготовка кадров, реформа.

Altynbasov Bakhit Omirhanovich

Legal and organizational aspects of the reforms in public administration

The article deals with the organizational and legal problems of governance. Provides an analysis of the current legislation, it reveals the positive aspects and shortcomings. A theoretical analysis of the nature of governance and its features. The theoretical problem of improving the management system and put forward relevant proposals. The evaluation of legislative activities of the executive bodies. The comments made in the ongoing reform of public administration.

Key words: governance, the state apparatus, the current legislation, training, reform.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

УДК 343.1(574)

А.А. АМИРГАЛИЕВ

докторант PhD ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ СУДЕБНОГО КОНТРОЛЯ ЗА ПРОЦЕССУАЛЬНЫМИ (СЛЕДСТВЕННЫМИ) ДЕЙСТВИЯМИ ОРГАНОВ УГОЛОВНОГО ПРЕСЛЕДОВАНИЯ

В Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года указано, что перспективы развития судебной системы связаны с возможностью поэтапного расширения пределов судебного контроля в досудебном производстве. В этой связи, в статье затрагиваются вопросы судебного контроля в досудебном уголовном судопроизводстве, актуального на сегодняшний день в Республике Казахстан. В работе рассматриваются вопросы судебного контроля за процессуальными (следственными) действиями органов уголовного преследования.

Ключевые слова: уголовный процесс, суд, судебный контроль, судопроизводство, следственные действия, органы уголовного преследования.

Важным аспектом уголовно-процессуального статуса личности является, закрепленные в Конституции Республики Казахстан, право:

- на неприкосновенность частной жизни, личную и семейную тайну;
- на тайну личных вкладов и сбережений, переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений;
- на неприкосновенность жилища [1, ст.ст. 18 и 25].

Вышеуказанные конституционные гарантии прав личности допускается ограничивать лишь в случаях и в порядке, установленных законом.

Ограничение этих прав допускается при производстве ряда следственных действий, направленных на обнаружение, отыскание, закрепление доказательств.

Как указывает К.А. Мами: «Желательно при этом расширить круг следственных действий, требующих судебного решения. Суд должен осуществлять юрисдикционные (контрольные) функции в отношении всех процессуальных действий, ограничивающих конституционные права граждан. К их числу можно отнести все следственные и оперативно-розыскные действия (производство обыска и выемки в жилище, осмотр жилища, за исключением неотложных случаев, исчерпывающий перечень которых должен быть дан в законе; ... возможность задержания подозреваемого продолжительностью более 48 часов; выемка почтово-телеграфной корреспонденции, прослушивание телефонных переговоров и перехват иных сообщений граждан ... и т.п. [2]. Этого же мнения придерживается А.Т. Жукенов [3, с.45].

В своем выступлении еще на III съезде судей Республики Казахстан «Правосудие - это справедливость» Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаев указал, что необходимо изучить опыт использования института **судебного контроля** над следственными действиями [4].

О расширении института судебного контроля над следственными действиями говорится и в **постановлении IV съезда судей Республики Казахстан от 3 июня 2005 года** [5].

Наконец о расширении судебного контроля за следственными действиями к 2015 году шла речь в **Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года, утвержденном Указом Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года** [6].

В качестве новшества отмечаем, что новая редакция УПК РК дополнена главой 30 «Негласные следственные действия». Под ними понимаются процессуальные действия, проводимые в ходе досудебного производства без информирования вовлеченных в уголовный процесс лиц, интересов которых они касаются, по постановлению либо поручению органа досудебного расследования в ходе досудебного производства, с санкции прокурора [7].

При этом ряд негласных следственных действий, затрагивающих конституционные права граждан, по-прежнему, будут проводиться с санкции прокурора (сторона уголовного преследования). К ним относятся: негласные аудио- и (или) видеоконтроль лица или места; негласные контроль, перехват и снятие информации, передающейся по сетям электрической (телекоммуникационной) связи; негласное получение информации о соединениях между абонентами и (или) абонентскими устройствами; негласное снятие информации с компьютеров, серверов и других устройств, предназначенных для сбора, обработки, накопления и хранения информации; негласный контроль почтовых и иных отправлений; негласные проникновение и (или) обследование места.

Кроме того, санкционирование таких следственных действий как обыск; выемка содержащих государственные секреты документов; принудительное освидетельствование и получение образцов у потерпевшего, свидетеля, заявителя, лица, на которого заявитель прямо указывает как на лицо, совершившее преступление, по-прежнему осуществляется с санкции прокурора.

Не вызывает сомнений, что при проведении указанных видов следственных действий имеет место существенное ограничение конституционных прав граждан на неприкосновенность частной жизни, личной и семейной тайны, личных вкладов и сбережений, переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений, жилища и т.д.

В этой связи полагаем, что поэтапное расширение в досудебном производстве пределов судебного контроля необходимо ориентировать именно на обязательное получение разрешения следственного судьи для проведения вышеуказанных следственных действий.

Полагаем, что последующее расширение пределов судебного контроля в досудебном производстве необходимо ориентировать на обязательное получение разрешения суда при проведении ряда следственных действий, затрагивающих конституционные права и свободы граждан.

В связи с этим актуальным является вопрос определения перечня следственных действий, ограничивающих конституционные права и свободы человека и гражданина, производство которых возможно только на основании решения следственного судьи, а также процедуры получения такого решения, сроков рассмотрения, выносимых им процессуальных актов, порядка их обжалования и опротестования.

Так, неприкосновенность жилища нарушается при производстве следственного действия как осмотр места происшествия, если место происшествия – жилище. По степени ограничения прав и свобод человека и гражданина, проживающих в жилище, такой осмотр почти не отличается от обыска (возможно взламывание запоров, поднятие полов и т.д.). В связи с этим в перспективе необходимо предусмотреть, чтобы при осмотре жилого помещения без согласия проживающих в нем лиц обязательно было решение следственного судьи.

Основная разница между осмотром и обыском состоит в следующем: первый проводится при отсутствии данных о том, что необходимо изъять определенную вещь, тогда как второй имеет целью отыскание уже известной вещи. Отсюда осмотр – это всестороннее обследование обстановки и следов преступления, а обыск – целенаправленный поиск конкретных предметов. Разрешение судьи на осмотр жилья, как и на проведение обыска, необходимо и в тех случаях, когда жильцы не оказывают сопротивления [8, с. 129-130].

При производстве обыска наиболее существенным образом ограничиваются конституционные права личности на неприкосновенность жилища, частной жизни, личной и семейной тайны.

Обыск - это основанное на наблюдении и осуществляемое с соблюдением установленной законом процедуры принудительное обследование помещений, жилища и иных мест, отдельных граждан, их одежды с целью отыскания и изъятия вещественных доказательств, документов и ценностей, имеющих значение для дела, а также разыскиваемых лиц и трупов [9, с. 84].

При проведении обысков граждане терпят ущерб от проникновения должностных лиц государства в сферу их личной жизни. Вторжение в жилище происходит вопреки воле проживающих в нем граждан, причем в ряде случаев в неудобное для них время.

Обыску подлежат предметы и документы, содержащие информацию о личной жизни граждан. Нарушается уклад жизни в доме. Ограничивается право на уединение и общение с другими лицами. Находящиеся в доме лица могут быть отделены друг от друга и при наличии оснований подвергнуты личному обыску, а приходящие в дом граждане – задержаны до окончания обыска. Ограничивается право на отдых и использование свободного времени по собственному усмотрению. В процессе поисков имуществу граждан может быть причинен ущерб. Сопровождающая обыск огласка причиняет моральный вред гражданам, унижает их честь и достоинство [10, с. 63, 64].

Такое следственное действие, как выемка, также может проводиться в жилом помещении гражданина, нарушая тем самым право личности на неприкосновенность жилища. Выемка - это следственное действие, состоящее в принудительном изъятии с соблюдением предусмотренной законом процедуры предметов и документов, имеющих значение для дела [9, с. 98]. Если фактическими основаниями обыска являются предположения о возможности обнаружения и изъятия из определенных мест искомых объектов, то выемка производится, «если точно известно, где и у кого они находятся» (часть первая ст. 231 УПК). Основанием для такого вывода являются имеющиеся в деле доказательства, с несомненностью указывающие на вид искомых объектов и их местонахождение. Другими словами, сведения о виде и местонахождении искомых предметов и документов при выемке должны носить не вероятный, а достоверный характер. Этим выемка отличается от обыска, хотя порядок проведения того и другого действия во многом тождественен.

Лицо, производящее расследование по делу, составляя постановление о производстве выемки, должно проанализировать собранные им доказательства, чтобы обоснованно предвидеть, предстоит ли поиски определенной вещи или она будет выдана добровольно. Но это далеко не всегда возможно. В связи с этим в законе необходимо предусмотреть, чтобы выемка, проводимая в жилом помещении против воли проживающих в нем лиц, производилась на основании разрешения следственного судьи [8, с.128-129].

Таким образом, с позиции усиления гарантий прав личности важно всесторонне обсудить вопрос о санкционировании следственного судьи обыска, а также выемки (в случаях, требующих сегодня санкции прокурора).

Нарушение тайны личных вложений и сбережений, переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений может повлечь не меньший вред для граждан, чем нарушение

права на неприкосновенность жилища. В связи с этим недопустимо произвольное ущемление конституционных прав граждан. Не вызывает сомнения, что в любом случае необходимо решение следственного судьи для наложения ареста на почтово-телеграфную корреспонденцию, ее осмотр и выемку.

Важным является вопрос о возможности применения принуждения при производстве следственных действий в отношении потерпевшего, свидетеля, заявителя. В случае отказа потерпевшего, свидетеля, заявителя от проведения освидетельствования, предоставления образцов интересы установления истины входят в непримиримое противоречие с волеизъявлением личности.

Нам представляется, что производство в отношении потерпевшего, свидетеля, заявителя следственных действий в принудительном порядке возможно только на основании решения следственного судьи. Следователь обязан разъяснить потерпевшему, свидетелю, заявителю, что его отказ может существенно сказаться на доказательственной базе и результатах следствия. Так, например, отказ потерпевшего по делам об изнасиловании от проведения освидетельствования, предоставления образцов может значительно усложнить расследование или вовсе поставить под сомнение привлечение к ответственности виновных лиц.

Высокая степень принудительного воздействия при производстве вышеуказанных следственных действий обуславливает введение судебного контроля за законностью и обоснованностью их производства на досудебной стадии. Законодательное положение о необходимости получения разрешения следственного судьи на производство следственных действий, ограничивающих конституционные права личности, во-первых, дисциплинирует лицо, производящее расследование по делу, повышает его чувство ответственности за проводимые следственные действия и принимаемые решения; во-вторых, обязывает следственного судью проверять законность и обоснованность действий и решений дознавателя, следователя, прокурора; в-третьих, служит дополнительной гарантией соблюдения конституционных прав и свобод человека и гражданина. Судебный порядок разрешения производства следственных действий имеет то преимущество, что следственный судья независим в принятии решений, и он не отвечает за работу следственных органов.

Таким образом, в компетенцию следственного судьи предлагаем поэтапно передать санкционирование следующих следственных действий, ограничивающих конституционные права и свободы граждан:

- осмотр жилого помещения, против воли проживающих там лиц (часть тринадцатая ст. 220 УПК);
- принудительное освидетельствование потерпевшего, свидетеля, заявителя (часть вторая ст. 223 УПК);
- обыск, а также выемка документов, содержащих государственную или иную охраняемую законом тайну (часть первая ст. 254 УПК), выемка в жилом помещении против воли проживающих в нем лиц (часть вторая ст. 254 УПК);
- принудительное получение образцов у потерпевшего, свидетеля, заявителя и лица, на которого заявитель прямо указывает как на лицо, совершившее уголовное правонарушение (часть третья ст. 268 УПК);
- негласные следственные действия (негласные аудио- и (или) видеоконтроль лица или места; негласный контроль, перехват и снятие информации, передающейся по сетям электрической (телекоммуникационной) связи; негласное получение информации о соединениях между абонентами и (или) абонентскими устройствами; негласное снятие информации с компьютеров, серверов и других устройств, предназначенных для сбора, обработки, накопления и хранения информации; негласный контроль почтовых и иных отправлений; негласные проникновение и (или) обследование места).

В этой связи, а также с учетом положений предыдущей главы, предлагаем дополнить полномочия следственного судьи в статье 55 УПК РК.

Согласно статистическим данным за 12 месяцев 2014 года прокурорами страны были даны санкции по следующим следственным действиям:

- 1767 санкции на обыск;
- 19754 санкции на выемку,
- 80 санкции на наложение ареста на почтово-телеграфные отправления;

- 344 санкции на перехват сообщений, передаваемых по техническим, в том числе компьютерным каналам связи и снятия с компьютерных систем информации, относящейся к расследуемому делу;
- 17 санкции на прослушивание и запись переговоров;
- 5 санкций на принудительное помещение не содержащегося под стражей лица в медицинское учреждение для производства судебно-медицинской экспертизы [11].

Как видно из вышеуказанных данных, судьям необходимо будет уделить особое внимание санкционированию принудительных осмотров, обысков и выемок, негласных следственных действий.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (принята на республиканском референдуме) // База данных РЦПИ МЮ РК «ЗАН» («ЗАКОН») – (по состоянию на 1 марта 2015 года).
- 2 Мами К.А. Усиление судебной власти в гражданском и уголовном судопроизводстве Республики Казахстан // Российская юстиция. – 2003. - №3. – С. 44-47.
- 3 Жуkenov A.T. Основные направления развития судебной системы // материалы межд.-науч. практ. конференции «Модернизация национальной правовой системы по Концепции правовой политики Республики Казахстан с 2010 до 2020 года». - Астана, 2010. – С. 42-45.
- 4 Выступление Президента РК на 3-м съезде судей Республики Казахстан (30.05.2001 г) // www.supcourt.kz/organs/sostav/index.php?SECTION_ID=310&ELEMENT_ID=2145.
- 5 Постановление IV съезда судей Республики Казахстан от 3 июня 2005 года (г.Астана) // http://www.supcourt.kz/organs/sostav/index.php?SECTION_ID=311&ELEMENT_ID=2149
- 6 Указ Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года № 922 «О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года» // База данных РЦПИ МЮ РК «ЗАН» («ЗАКОН») – Версия-6 (по состоянию на 1 марта 2015 года).
- 7 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года // База данных РЦПИ МЮ РК «ЗАН» («ЗАКОН») – (по состоянию на 1 марта 2015 года).
- 8 Устимов М.А. Судебный контроль на стадии предварительного расследования. Дисс...к.ю.н. - Саранск, 1999. - 222 с.
- 9 Шейфер С.А. Следственные действия: основания, процессуальный порядок и доказательственное значение. – Самара: Издательство «Самарский университет», 2004. - 230 с.
- 10 Петрухин И.Л. Личная жизнь: пределы вмешательства. - М.: Юрид.лит., 1989. – 192 с.
- 11 Отчет о работе прокурора по надзору за законностью следствия и дознания за 12 месяцев 2014 года (форма № 3).

REFERENCES

- 1 Konstitucija Respubliki Kazahstan ot 30 avgusta 1995 goda (prinjata na respublikanskom referendume) // Baza dannyh RCPI MJu RK «ZAN» («ZAKON») – (po sostojaniju na 1 marta 2015 goda).
- 2 Mami K.A. Usilenie sudebnoj vlasti v grazhdanskom i ugovnom sudoproizvodstve Respubliki Kazahstan // Rossijskaja justicija. – 2003. - №3. – S. 44-47.
- 3 Zhukenov A.T. Osnovnye napravlenija razvitija sudebnoj sistemy // materialy mezhd.-nauch. prakt. konferencii «Modernizacija nacional'noj pravovoj sistemy po Konceptii pravovoj politiki Respubliki Kazahstan s 2010 do 2020 goda». - Astana, 2010. – С. 42-45.
- 4 Vystuplenie Prezidenta RK na 3-m s#ezde sudej Respubliki Kazahstan (30.05.2001 g) // www.supcourt.kz/organs/sostav/index.php?SECTION_ID=310&ELEMENT_ID=2145.
- 5 Postanovlenie IV s#ezda sudej Respubliki Kazahstan ot 3 ijunja 2005 goda (g.Astana) // http://www.supcourt.kz/organs/sostav/index.php?SECTION_ID=311&ELEMENT_ID=2149
- 6 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 1 fevralja 2010 goda № 922 «O Strategicheskom plane razvitija Respubliki Kazahstan do 2020 goda» // Baza dannyh RCPI MJu RK «ZAN» («ZAKON») – Versija-6 (po sostojaniju na 1 marta 2015 goda).
- 7 Ugolovno-processual'nyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 4 ijulja 2014 goda // Baza dannyh RCPI MJu RK «ZAN» («ZAKON») – (po sostojaniju na 1 marta 2015 goda).
- 8 Ustimov M.A. Sudebnyj kontrol' na stadii predvaritel'nogo rassledovanija. Diss...k.ju.n. - Saransk, 1999. - 222 с.
- 9 Shejfer S.A. Sledstvennye dejstvija: osnovanija, processual'nyj porjadok i dokazatel'stvennoe znachenie. – Samara: Izdatel'stvo «Samarskij universitet», 2004. - 230 s.

10 Petruhin I.L. Lichnaja zhizn': predely vmeshatel'stva. - M.: Jurid.lit., 1989. – 192 s.

11 Otchet o rabote prokurora po nadzoru za zakonnost'ju sledstviya i doznaniya za 12 mesjacev 2014 goda (forma № 3).

Әмірғалиев Айдос Айткенұлы

Сотқа дейін қылмыстық іс-жүргізудегі қылмыстық қудалау органдарының тергеу әрекеттеріне соттық бақылау жүргізудің кейбір мәселелері

Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында сот жүйесінің даму перспективасы сотқа дейінгі іс жүргізудегі сот бақылауының шегін кезең-кезеңімен кеңейту мүмкіндігімен де байланысты болмақ. Осы себептен мақалада Қазақстан Республикасында қазіргі таңдағы өзекті сотқа дейін қылмыстық іс жүргізудегі соттық бақылау мәселелерін қозғайды. Жұмыста сотқа дейін іс-жүргізудегі қылмыстық қудалау органдарының тергеу әрекеттеріне соттық бақылау жүргізу сұрақтары қарастырылады.

Түйін сөздер: қылмыстық іс-жүргізу процессі, сот, соттық бақылау, сот ісі, тергеу әрекеттері, қылмыстық қудалау органдары.

Amirgaliyev Aidos Aitikenovich

Some questions of judicial control over procedure (investigative) acts of criminal prosecution bodies

The Concept of Legal Policy of the Republic of Kazakhstan for the period 2010 to 2020 indicated that the prospects for the development of the judicial system are related to the possibility of a phased expansion of the scope of judicial control in the pre-trial proceedings. In this regard, the article addresses the issues of judicial control in pre-trial criminal proceedings, the actual date of the Republic of Kazakhstan. In this paper we attempt to determine the problems of judicial control over procedural (investigatory) actions of the criminal prosecution.

Key words: criminal trial, the court, judicial, justice, the problem of judicial review, investigations, criminal prosecution authorities.

Поступила в редакцию 15.03.2015.

ӘОЖ 343.985

Қ. АРАТҰЛЫ¹, А.Е. ӘДІЛХАНОВ²

PhD докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті¹

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ізденушісі²

ЖОЛ-КӨЛІК ОҚИҒАЛАРЫНЫҢ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Жасалған қылмыстық істің криминалистикалық сипаттамасы – бұл осы қылмыстық іс бойынша, оны ашуға ықпал ететін, айғақтардың жиынтығы болып табылады. Оның ішіне, жасалған қылмыстық құқықбұзушылыққа алдын-ала жүргізілген дайындықты, содан барып оны іске асыру және ізін жасыру жолдарының ерекшеліктері туралы мәліметтер кіреді, ал тергеуші болса, осы алынған мәліметтерді ескере отырып, қылмыстық іс толығымен, жемісті және тез арада ашуға мүмкіндік алады. Аталған талаптар жол-көлік оқиғаларын тергеу шараларын жүзеге асыру кезінде де маңызды болып табылады.

Түйін сөздер: криминалистік сипаттама, ЖКО, жол-көліктік оқиғалары, қауіптілік, көлік құралының ақаулары, авария, автокөлік, жаяу жүргінішілер, оқиға болған жерді қарау.

Кез келген жеке қылмыс түрлеріне қатысты криминалистикалық сараптама қылмыстың себеп-салдарынан бастап онымен күрес жүргізу әдістері мен маңызды мәліметтер кешенін құрайтын белгілі бір жүйеге келтірілген айғақтардың жиынтығы. Қылмыс ісінің криминалистикалық сипаттамасына мыналар кіреді: 1) өзіне тән қылмыстық жәйлар; 2) қылмыс жасау нысаны туралы мәліметтер; 3) қылмысты жасау тәсілдерін сипаттайтын мәліметтердің жиынтығы; 4) қылмыс ісінің заттық іздері, олардың ерекшеліктері және олардың орналасуы туралы айғақтардың жиынтығы; 5) әртүрлі қылмыс ісінің өздеріне тән салдары туралы мәліметтердің жиынтығы; 6) қылмыс істерінің өздеріне тән өзара байланыстары туралы жалпыланған мәліметтер; 7) қылмыс істерін жасырудың өздеріне тән тәсілдер туралы жалпыланған мәліметтер; 8) қылмыс істеріне қатысудың

криминалистикалық ерекшеліктері туралы жалпыланған мәліметтер; 9) қылмыскерлердің өздеріне тән тұлғалық ерекшеліктері туралы мәліметтердің жиынтығы; 10) қылмыс ісін жасаудағы ең кең таралған себептер мен мақсаттар туралы жалпыланған мәліметтер; 11) белгілі бір қылмысты жасауға ықпал ететін, өзіне тән ерекшеліктер мен жағдайлар мәліметтерінің жиынтығы.

Жол жүру ережесін қылмыстық бұзуы, өзінің қоғамға тым қауіптілігімен және едәуір кең таралған қылмыстық құқықбұзушылық ретінде ерекшеленеді. Жол-көлік оқиғасын ойдағыдай тергеу, алдын-ала тергеу органдарының іс-әрекеттерін жетілдіру, көп жағдайларда, жол жүру қауіпсіздігінің ережесін бұзу жағдайларының пайда болуына ықпал ететін себептердің, өзіне тән жәйттер мен жағдайларын жақсы білуге байланысты болады. Бұл жерде, жол-көлік оқиғасының криминалистикалық сипаттамасы үлкен әсерін тигізеді[1].

Біріншіден, жол-көлік оқиғасына мына жәйлар тән болып келеді:

- жол жүру қауіпсіздігінің ережесін қаса-қана елемей;
- көлік құралдарын қауіп туғызбайтын жағдайда пайдаланбау;
- көлік құралдарын масайған күйде жүргізу және т.с.с.

Екіншіден, жол жүрудің қауіпсіздігін сақтау ережесін бұзғанын жасыруға дайындалу мен соны іске асыру жолдарының криминалистикалық сипаттамасын қарастырған кезде, мұндай қылмыстық істің абайсыздан болуы мүмкін екендігін есте сақтау керек.

Үшіншіден, техникалық жағынан ақауы бар көлік құралдарын (тежеуіш тетіктерінің бүлінгені, рульдің басқару жүйесінің ақаулары, жарық беретін приборлардың ақаулары және т.с.с.), лауазымды тұлғалардың пайдалануға және жолға шығуға рұқсат беруі.

Төртіншіден, кейбір жағдайларда жол жүру қылмысын жасаған тұлғалар, өздерінің қылмысын жасыру мақсатында, қылмыс орнынан із жасырып қашып кету және жасалған қылмыстың ізін жойып жіберу әрекеттері, сирек кездеспейді. Мысалы, мынандай жағдайлар кездесіп қалады, жүргізуші қағып кеткеннен қаза болған адамды, ел жүрмейтін жерде жасырып көміп тастауы, жолдағы іздерді жоюы, көлік құралында қақтығыстан кейін қалған бұзылған іздерді тез арада жөндеу-бояу орындарына апарып кетіріп тастауы және т.с.с.

Бесіншіден, жол-көлік оқиғасына көптеген іздер мен өзгерістердің пайда болуы тән. Бұлар: қозғалыстан қалған іздер; жол бойында сырғанаудан қалған іздер; автокөліктің өзіне, қақтығыстың салдарынан түскен іздер; жол бойында орналастырған құрылымдарға түскен іздер мен бұзылған жерлері; жапа шеккеннің денесіне, автокөліктің қағып кеткенінен түскен жарақаттар; жүргізушінің өзіне түскен жарақаттар; егер автобус болса, жолаушыларға түскен жарақаттар және т.б.

Алтыншыдан, жол-көлік оқиғасының ең ауыр салдары:

- жүргіншілердің ауыр жарақат алуы;
- жүргіншілердің қаза болуы;
- автокөлікпен зиянды заттарды (жарылғыш заттар, улы және радиоактивті заттар) тасымалдау салдарынан, қоршаған ортаға зиян келтірілуі.

Жетіншіден, жол-көлік қозғалысының ережесін бұзушы тұлғалардың жеке ерекшеліктері, криминалистикалық сипаттама үшін, ерекше мәні бар, әдетте мұндай жол жүру құқығын бұзушы жүргізушілерге мынандай қасиеттер тән: шектен шыққан өзіне сенімділігі; мен-менділік; ар-ұятының жоқтығы; қауіпсіздік ережесіне немқұрайды қарауы; кәсіптік жағынан жеткілікті дайындығы жоқтығы; жол жүру қауіпсіздігінің ережесін сақтауда және автокөлік құралдарын ұқыпты пайдалану тәртіптерін өзінің сақтамауы және өзіне бағынышты тұлғалардан талап етпеуі.

Сегізіншіден, автокөлік қозғалысының қауіпсіздік ережесін әдейі бұзу жағдайларының өзіне тән себептеріне мыналар жатады:

- өзінің тек алдына қойған жеке мақсатына жету талпынысына байланысты, ашықтан-ашық пайда болған өр көкіректігі мен мен-мендігі. Мысалы, белгілі бір жерге тез арада жетуге тырысуы, немесе рулде отырып өзін көрсету, сол үшін жол жүру ережесін көпе-көрнеу бұзуы;
- мемлекеттік автокөліктің жүргізушілері, өндірістік қажеттілікті алға тартып, қысқа уақытта көп көлемді тасымалдау жұмысын атқарып тастауға тырысулары.

Тоғызыншыдан, жол жүру ережесін қылмыстық бұзуының жағдайларының да криминалистикалық мәні бар (оқиға орны, уақыты және т.б.). Бұл жерде жол жағдайлары да ескеріледі. Олар: жолды төсеу жұмыстарын жүйелеу; көше бойын жүйелеу; қараңғы уақыттарда жолдар мен көшелерді жарықтандыру; жол төсенішінің жағдайларын қалпына келтіру; жол-көлік қозғалысын реттейтін құралдардың қамтамасыз етілуі; автокөліктер мен жаяу жүргіншілердің қозғалысын реттеу; жаяу жүрушілер мен көлік жүргізушілердің тәртіптерін бақылау және т.с.с.

Оныншыдан, жол-көлік қозғалысының жағдайларымен қатар, апатқа ұшыраған көлік құралының техникалық жағдайы да криминалистикалық сипаттамаға өзіндік мәні бар.

Он біріншіден, жол-көлік оқиғасы, әдетте, себептер мен салдарды құрайтын көптеген жағдайлардың нәтижесі болып табылады. Жол жүру қауіпсіздігінің ережесін бұзу салдарынан апатқа ұшырататын және соған ықпал ететін нақты себептерді анықтау, жасалған қылмысты ашу тек жалғыз ғана мақсат емес, сонымен қатар, қозғалыстың және автокөлікті пайдалану қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өзекті мәселесінің бірі болып табылады. Автокөлік қылмысына ықпал ететін жағдайлардың ең көп кездесетіні, жалпылай алғанда мынандай түрде көрініс алады:

- автокөлік пен жаяу жүргіншілердің қозғалысын ұйымдастырудың жеткіліксіздігі;
- көлік құралдарының, жол мен көшелердің техникалық жағдайларына жеткіліксіз көңіл аударылуы;
- қозғалыс тәртібіне ішкі істер органдарының жол полициясы қызметкерлері жағынан жеткіліксіз бақылау жүргізулері;
- көлік жүргізушілерді жеткілікті түрде дайындамау;
- жол-көлік қозғалысының ережесін кең көлемде уағыздамау және тағы басқалары[2].

Криминалистикада жол-көлік оқиғаларының криминалистік мәніне төмендегідей сипаттамалар жатқызылады:

- оқиғаның пайда болу жолы мен жасалу әдісі;
- жол жағдайы және онымен анықталатын тергеу жағдайлары;
- оқиғаның нәтижесі мен одан түскен іздер;
- жол-көлік оқиғаларының себептері мен оған әсер еткен жағдайлар.

Бұлар жол-көлік оқиғаларының криминалистік мағынасының бөлшектері болып табылады. Байқағанымыздай, жол-көлік оқиғасының пайда болу жолдары алдыңғы орынға қойылған. Оның басты себебі, жоғарыда айтылғандай жол-көлік оқиғасының пайда болу жолы, оқиға болған жерді қарау кезінде, анықталуға жататын істің, одан әрі алға басу тағдырын шешетін құбылыс ретінде танылады. Жол-көлік оқиғасының пайда болу жолы дегеніміз, жол-көлік оқиғасының пайда болуының себептері мен жағдайларының және олардың пайда болуын анықтайтын себептердің өзара жиынтығы.

Жол-көлік оқиғасы болған жердің жағдайы белгілі бір кеңістік пен мезгілде, белгіленген аумақтағы жердің нақты сипаты. Ол төмендегідей құрамдас бөлектерден тұрады:

- Жол-көлік оқиғасы болар алдындағы жағдай;
- Жол-көлік оқиғасы болған жердің жағдайы;
- Жол-көлік оқиғасынан кейінгі жағдай;

В.Н. Герасимов «Жол-көлік оқиғасы болған жердің жағдайы өзара бір-біріне тәуелділікте болатын, бірақ тепе-теңдігі жоқ, нақты бір жерде, нақты бір нысандардың қатысуымен, нақты уақытта жүзеге асатын құбыластыр, процестердің күрделі жүйесі ретінде сипатталады» дей келе төмендегідей жүйені ұсынады: апатқа дейінгі жағдай; жол жағдайы; көлік құралдары мен олардың техникалық жағдайы; оқиғаның даму барысындағы жағдай; жол-көлік оқиғасының қатысушылары; оқиғадан кейінгі жағдай [3, 48].

Апатқа дейінгі жағдайға жол-көлік оқиғасының болуының себептері мен жағдайларының жүйесі, жол-көлік оқиғасының орны, уақыты және т.б. элементтер жатады. Апатқа дейінгі жағдай жол-көлік оқиғасының болған жерінің жағдайымен тығыз байланысты, ол бастапқы кезінде орын алуы мүмкін. Мысалы, автомобильдің зауыттан шыққан белгілі бір ақауларының болуы немесе мас адамға автомобильді жүргізуге рұқсат беруі және т.с.с. Бұл жол-көлік оқиғасы бойынша оқиға болған жерді қарау кезінде емес, басқа тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде анықталуы мүмкін.

Жол-көлік оқиғасы болған жердің жағдайы жол-көлік оқиғасы болуы жағдайларының жүйесімен сипатталады. Бұл жол жағдайының орталық ақпараттық көзі, барлық жағдайлар бойынша мәліметтерді құрайды.

Барлық тергеу әрекеттері осы жол-көлік оқиғасы болған жердің жағдайын анықтауға бағытталған. Оның құрамына мынадай жәйлар кіреді:

- 1) оқиға болған жердің орналасқан орны;
- 2) ауа-райы жағдайы;
- 3) жол жағдайы;
- 4) оқиға болған жерге түскен іздер.

Б.М. Нұрғалиев жол-көлік оқиғасының болған жерінің жағдайын зерттеу барысында үш бөлікке бөледі [4,7-8]:

Бірінші бөлікке– нақты құрылыммен реттелген құбылыстар мен нысандардың жиынтығы жатады. Бұлар оқиға болған жердің кеңістікте орналасу орны, жолдың орналасу ерекшеліктері, құрылыстар мен ғимараттардың орналасу жағдайы, т.б. болып келеді, яғни оқиға болған кезден бастап өзгеріске ұшырамайтын нысандар. Екінші бөлікті өзгермелі құрылымы бар нысандар құрайды. Мысалы, ауа-райының жағдайы, соның өзгермелілігі әсерінен пайда болатын жолдың жағдайы, жарықтану жағдайы, т.б. Бұл оқиға болған жерді қарауға дейін сақталмайтын құбылыстар болып табылады. Үшінші бөлікке нысандардың өзара немесе қоршаған ортамен байланысы айқын түрде көрінбейтін нысандар жатады. Олар:

1 соғылған автомобильдердің орналасқан орны мен жағдайы;

2 көлік құралдарының қозғалысының іздері;

3 әртүрлі жол үстіндегі заттар, т. б. болып келеді.

Бұлардың жол-көлік оқиғасына қатыстылығы да анықталуы тиіс, себебі кейбір нысандар өздігімен пайда болып, жол-көлік оқиғасына қатыссыз болуы мүмкін.

Жол-көлік оқиғасынан кейінгі жағдай – оқиға болған жерді тексерудің жалпы нысаны болып табылады. Бұл кезде көптеген нысандар мен құбылыстар өзгеріске ұшырап кетеді. Басқа қылмысты жасыру мақсатымен әдейі жасалған жол-көлік оқиғасынан кейінгі жағдай кезінде нақты оқиға болғаны туралы мәліметті толық алу мүмкін емес. Сондықтан оқиға болған жерді тексеру ең басты мәселенің бірі ретінде оқиғаның қандай жағдайда пайда болғаны жөнінде анықтауға бағытталады. Криминалистикада жол-көлік оқиғасының болу себептері мен жағдайларын объективті және субъективті деп екіге бөледі. Объективті себептерге көлік құралында жүргізушіге белгісіз ақаудың болуы, күтпеген жағдайдағы апаттар мен жол бетінің сын көтермейтін жағдайы жатады. Субъективті себептер жүргізушінің немесе жаяу жүргіншінің кінәсінен, жол жүру қауіпсіздігі ережесіне сәйкес келмейтін әрекеттермен сипатталады. Жол-көлік оқиғасының бөліктері толық дәрежеде жол-көлік оқиғасының мәнін ашуға көмек береді. Қазіргі кезде мұндай бөліктердің қатарына іздер, олардың оқиға болған жердегі түсу жолдары мен алыну тәсілдері кіреді. Дегенмен, іздердің оқиға болған жерді қарау кезінде анықталып, табылып, тіркелетінін ескере отырып, іздерге сипаттама алдағы уақытта беріледі, себебі, іздер әрбір жол-көлік оқиғасы кезінде әртүрлі мағынадағы жәйларды көрсетуі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Якубенко Н.В. Дорожно-транспортные правонарушения в антропотехнической системе «дорожное движение». – Тюмень, 2001. – 324 б.

2 Коробеев А.И. Транспортные преступления. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 406 б.

3 Герасимов В.Н. Методика расследования автотранспортных происшествий. – Москва: Издательство МГУ, 1988. – 486.

4 Нурғалиев Б.М. Особенности осмотра места происшествия и возможности судебных экспертиз по делам о столкновениях транспортных средств. – Қарағанды, 1993. – 7-86б.

REFERENCES

1 Yakubenko N.V. Dorozhno-transportnie pravonarusheniya v antropotekhnicheskoi sisteme «dorozhnoe dvizhenie» – Tumen, 2001. – 324 b.

2 Korobeev A.I. Transportnie prestupleniya. – SPb.: Izdatelstvo «Uridicheskicentr Press», 2003. – 406 b.

3 Gerasimov V.N. Metodika rassledovaniya avtotransportnih proisshествий. – Moskva: Izdatelstvo MGU, 1988. – 48 b.

4 Nurgaliyev B.M. Osobennosti osmotra mesta proisshествiya i vozmozhnosti sudebnyh expertiz po delam o stolknoveniyah transportnih sredstv. – Karagandy, 1993. – 7-8 bb.

Аратулы Куаныш, Адилханов Акжол Ерболулы

Криминалистическая характеристика дорожно-транспортных происшествий

Криминалистическая характеристика совершенного уголовного деяния (правонарушения) является неотъемлемой частью совокупности фактов и доказательств при раскрытии преступлении любого рода, в том числе дорожно-транспортных происшествий. К ней можно отнести подготовительные меры к

совершению преступления, а также воплащение в жизнь замыслов преступника, то есть исполнение либо совершение противоправного умысла, после уже особенности сокрытия последствий и следов совершенного преступного противозаконного действия, что на практике часто встречается при ДТП и малой, и сложной категориях.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, ДТП, дорожно-транспортные происшествия, опасность, неисправность транспортного средства, авария, автомобиль, пешеход, осмотр места происшествия.

Aratuly Kuanysh, Adilhanov Akzhol Erboluly

Criminalistic description of road traffic accidents

Criminalistics description of perfect criminal venture(offences) is inalienable part of totality of facts and proofs at opening crime of any family, including road traffic accidents. To her it is possible to attribute preparatory measures to the feausance of crime, and also execution of intentions of criminal, id est execution or feausance of illegal intention, after already features of concealment of consequences and tracks of criminal illegal act, that in practice often meets at road traffic accidents and small, and difficult categories.

Key words: criminalistics description, road-traffic accidents, danger; disrepair of transport vehicle, accident, car, pedestrian, examination of site of occurrence.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

УДК 340.12

А.С. АХМЕТОВ

Ph.D, доцент Павлодарского государственного педагогического института, г. Павлодар

К ВОПРОСУ О СУЩНОСТИ И ПРИРОДЕ ПРАВОСОЗНАНИЯ

Данная статья посвящена анализу правосознания как важному элементу правовой культуры современного казахстанского общества. Целью статьи является изучение правосознания, которое оказывает активное воздействие на регулирование многих жизненных процессов, происходящих в государстве и обществе. В статье рассмотрены сущность и понятие правосознания, основные подходы к пониманию правосознания. Кроме того автор уделяет особое внимание правовой идеологии и юридической психологии, которые при взаимодействии обуславливают формирование единого явления - правового сознания. Статья написана на основе анализа научных исследований отечественных и зарубежных авторов по вопросам изучения правосознания и его значения для формирования правовой культуры общества.

Ключевые слова: правовое сознание, правовая культура, правовая идеология, юридическая психология, культура, демократическое государство, гражданское общество, государство, общество.

В любом развитом обществе важнейшим показателем правовой культуры общества выступает правосознание граждан. Невозможно говорить о строительстве правового государства и гражданского общества вне контекста проблемы правосознания людей, населяющих его.

Правосознание является не только психологическим феноменом, оно представляет собой духовную основу правовой системы государства. В правосознании отражаются общественные отношения, в том числе правовые отношения, взгляды социальных групп на само право и на всю правовую систему в целом. Даже самая совершенная правовая система будет беспомощной и бесполезной на фоне негативного правосознания людей, т.к. тогда будет происходить отторжение людей от действующих правовых норм (правовой нигилизм).

Сущность правосознания традиционно рассматривается как совокупность знаний в области права, эмоциональных отношений и установок (аттительюдов) по отношению к праву и правовой системе в целом [1, с. 39].

Выделяют три компонента аттительюдов личности по отношению к праву и всему тому, что с ним связано:

- 1) эмоциональный (аффективный);
- 2) когнитивный;
- 3) поведенческий.

Эмоциональный компонент предполагает эмоциональную оценку (отношение личности) к закону, праву, представителям правоохранительных органов и т. п. Когнитивный компонент включает всю совокупность знаний человека в области права. Поведенческий аспект предусматривает поведение и отношение человека к правовой системе [1, с. 39].

Правосознание является неотъемлемой частью индивидуального опыта личности, поскольку человек как субъект правоотношений постоянно действует в правовом пространстве. Право является социальным институтом, и знания в области права, соответственно, выступают существенным компонентом знаний человека о мире. Одна из существенных функций права, направленная на упорядочение социальной структуры мира, - это нормативное урегулирование взаимодействия наиболее значимых его составляющих. Человек как элемент мега-системы, которую мы называем «мир», является субъектом правоотношений. Человек, наделенный сознанием, является в этом мире субъектом деятельности, активно отражающим и преобразующим мир. При этом жизнедеятельность личности зачастую регулируется нормами права. Отсюда следует, что индивидуальный опыт личности входит в когнитивную сферу правосознания, которая включает в себя знания человека в области права.

На формирование внутренней готовности личности использовать свои знания в области права, на наш взгляд, влияет ряд факторов. К ним, прежде всего, относятся аттитюды, т. е. установки по отношению к закону (о них мы начинали говорить выше) и представления о справедливости закона, сложившиеся в индивидуальном опыте личности. Аттитюды - это «...психологические феномены, выражающие отношение человека к различным социально значимым объектам, - к окружающим людям, группам, социальным институтам» [1, с. 40].

Правосознание - явление, непосредственно не наблюдаемое, оно отражает как идеальное, так и чувственное в осознании человеком права. Например, Н. М. Юрашевич, рассматривает сущность правосознания как систему чувств, привычек, представлений, оценок, взглядов, теорий, идей субъектов права (носителей правосознания), отражающих правовую действительность и оценочное отношение к ней (к социально-правовым установкам и ценностным ориентациям общества; к прошлому, действующему или ожидаемому праву) и выполняющих посредством этого роль своеобразного регулятора (саморегулятора) их поведения в юридически значимых ситуациях [2, с. 69].

Воспитание правосознания в органической связи с началами нравственности, демократического сознания всех граждан представляет процесс повышения культуры общества, человека, обретения им достоинства, свободы и справедливости. В духовной жизни нашего общества за последние годы возросло неприятие идей социально-утопического сознания. Однако актуальными являются вопросы соотношения законности и свободы личности, прав человека и его гражданской ответственности, развития демократии. Очевидно, что демократия, законность права человека несовместимы с анархией, вседозволенностью, произволом. Свобода человека в ее нравственных и правовых формах означает такой вариант поведения лица, в котором реализация его здоровых, разумных и благородных интересов сочеталась бы с уважением интересов других лиц, общества, государства. Социально-правовым механизмом развития правосознания личности являются: владение основами юридических знаний, уважение к закону, праву, сознательное соблюдение норм права, понимание социальной, юридической ответственности, непримиримость к правонарушениям, активная борьба с ними. Знание гражданами своих прав, свобод, а также обязанностей перед государством и обществом является составной частью правовой культуры [3, с. 79].

Ценности и ценностные ориентиры личности также принимают непосредственное участие в формировании правосознания человека. Под ценностями понимаются некие идеальные цели общества, группы и личности.

Правовое сознание тесно связано с формированием личностной структуры ценностей. Ценности в структуре личности формируют и сохраняют в сознании субъекта установки, которые помогают индивиду занимать определенную позицию; выступают в качестве мотивов деятельности; направляют и корректируют процесс целеполагания личности культуры [4, с. 48].

Правосознание оказывает активное воздействие на регулирование многих жизненных процессов, происходящих в государстве и обществе, а именно стимулирует процесс консолидации граждан

и социальных групп, формирует общую идею, и в итоге укрепляет саму целостность общества. При развитом правосознании и высоким уровнем правовой культуры граждан формируется основа верховенства права, что говорит об уровне цивилизованности общества. Под правосознанием необходимо понимать различные проявления духовной жизни на интеллектуальном и психологическом уровнях. Так, например, на психологическом уровне выделяются правовые чувства, настроения, мотивы и определенные установки человеческих поступков, основания правомерного (дозволенного) и неправомерного (запрещенного) поведения. К интеллектуальным элементам можно отнести юридические знания, идеи и ценности, убеждения (как личностные, так и отдельной социальной группы). Через призму данных уровней проявляется понимание деятельности государства по созданию и защите права и свобод граждан, осуществления им справедливости и равенства.

По мнению отечественного исследователя Н.Е. Еликбаева «...правосознание - это объективно существующий набор взаимосвязанных идей и эмоций, выражающих отношение общества, групп, индивидов к праву - этому целостному социальному институту, его системе и структуре, к отдельным законам и характеристикам правовой системы. Таким образом, правосознание предстает как сумма знаний, представлений и оценок индивидов и групп по поводу права, его применения и форм выражения. Формирование правосознания происходит под влиянием исторического опыта общества, а также собственного социального опыта различных индивидов и групп. Правосознание имеет определенную структуру, состоящую из двух уровней - обыденного и теоретического. Обыденное правосознание, присущее большинству людей, включает отрывочные представления о праве, зачастую неверные, отягощенные предрассудками. Теоретический уровень образует научное знание о праве и его сущности, о происхождении права, о законности и правопорядке, правовом государстве и юридической ответственности. На этом уровне правосознание представляет собой целостную систему взглядов на природу права. Обыденное правосознание формируется в процессе повседневной жизни людей, их общения между собой, участия в судебных процессах, взаимоотношений с правоохранительными органами. Для обыденного правосознания характерно доминирование моральной оценки правовых норм» [5, с. 142].

У человека в процессе жизни, общения, обучения складывается система объективированных в слове, более или менее обобщенных знаний, посредством которых он может осознавать окружающее и самого себя, опознавая явления действительности через их соотношение с этими знаниями [6, с. 241]. Это процесс осознания человеком окружающего мира и самого себя.

Человеческое сознание складывается из специфики отражаемых объектов и сфер общественной жизни. Одной из важнейших сфер общественной жизни является право. Таким образом, сознание испытывает регулирующее воздействие всех явлений правовой действительности и направлено на их усвоение, образуя соответствующую форму сознания - правосознание. Как любая другая сфера человеческого сознания, правосознание формируется на соответствующей реальной основе и является относительно самостоятельным образованием и выполняет только ему присущие функции. Правосознание является непосредственным проводником права в общественную деятельность. Следовательно, правомерное и отклоняющееся поведение - это результат определенной совокупности компонентов правового сознания [7, с. 41]. И здесь особый интерес для развития правовой культуры представляет функциональная структура правосознания Г.Х. Ефремовой и А.Р. Ратинова, которая включает в себя когнитивный, аффективный и волевой компоненты, служащие основанием для установления трех основных функций правового сознания: познавательной, оценочной и регулятивной [7, с. 42].

Познавательная функция выражает когнитивный компонент правосознания, показателями которого в деятельности являются юридические знания и умения субъекта. Оценочная функция правосознания субъекта отражает когнитивно-эмоциональный компонент и выражается в деятельности оценочными мнениями к праву и практике его использования. Интеллектуально-эмоционально-волевой компонент отражается в регулятивной функции правосознания, которая характеризуется правовыми установками и ориентациями.

Следует отметить, что когнитивная функция правосознания людей не выражается только приобретением юридических знаний. Как совершенно верно замечает А.Р. Ратинов, обозначая специфику данной функции, можно обладать знаниями, но не уметь ими пользоваться. Поэтому совершенно необходимо учитывать практический опыт использования юридических знаний

субъекта. Правовые знания и умения через правовую практику включаются в личный опыт субъекта деятельности. Затем познаваемые им правовые явления соотносятся с его потребностями, интересами, целями и, естественно, вызывают к себе определенные отношения. Значимые для личности правовые явления приобретают определенный смысл, становясь ценностью. И здесь оценочное отношение к правовым объектам познания и практической деятельности приобретает интеллектуально-эмоциональную окраску [7, с. 43].

Однако система оценочных отношений может никогда не реализоваться в практике без необходимых пусковых механизмов активности субъекта в правовой деятельности. Роль пускового механизма в данном случае осуществляет волевой компонент сознания личности, формирующий готовность действовать определенным образом в юридически значимой ситуации. Появление данного компонента приводит к образованию социально-правовых установок, когда объектом установки являются различные правовые ценности. Система ценностных ориентаций представляет совокупность правовых установок.

Таким образом, посредством правовых установок и ориентаций осуществляется регулятивная функция правосознания, стабилизирующая правовую активность личности.

Другой психологический подход к определению функций правосознания с позиций сфер жизнедеятельности личности предлагает Л.А. Ясюкова. Она выделяет три относительно самостоятельные сферы функционирования правосознания: бытовую, профессионально-деловую и социально-гражданскую. Предлагаемая модель строится на представлениях об обыденном правосознании. По сути, она позволяет нам обнаружить обыденные представления отдельных социальных общностей и российских студентов в отношении не только правового регулирования, но и различных менталитетов, верований, этических норм. Функциональная модель Л.А. Ясюковой позволяет нам обнаружить степень сформированное обыденного правосознания у человека в той или иной сфере жизнедеятельности. Как отмечает автор, правосознание может быть не полностью развитым во всех сферах сразу. Оно может регулировать поведение человека только в одной-двух сферах [8, с. 7].

Таким образом, под правосознанием понимается сфера общественного, группового и индивидуального сознания, отражающая правовую действительность в форме юридических знаний, умений ими пользоваться, оценочных отношений к праву и практике его применения, правовых установок и ценностных ориентаций, регулирующих человеческое поведение в юридически значимых ситуациях [7, с. 43].

В западной психологии придерживаются мнения о том, что правовое поведение человека можно предсказать на основании его намерений, которые складываются под влиянием ряда факторов, одними из которых являются когнитивный и аффективный компоненты установок, социальные нормы, поведенческие привычки, ожидание от совершения или несовершения правового поступка [9, с. 293].

Для решения проблемы противоправного поведения западные коллеги используют различные поведенческие подходы: теорию бихевиоризма (Б.Ф. Скиннер, Дж. Уотсон); теорию ожиданий Дж. Роттера, согласно которой будут ли осуществляться определенные противоправные действия, зависит от наших ожиданий и от того, какую ценность мы придаем вероятным результатам нашего поведения (Дж. Роттер, У. Мишель); моделирование в процессе социального научения (А. Бандура); принцип дифференциальной ассоциации (Р. Акерс, Р. Бьюргес, Д. Крейсси, Э. Сазерленд); теорию неконформизма, которая утверждает, что правонарушения имеют место тогда, когда тяготение человека к общепринятому порядку или нормативным стандартам ослабевает или в значительной степени отсутствует, то есть процесс правовой социализации остается незавершенным или становится деформированным (Т. Хирши); а также теория индуцированного фрустрацией противоправного поведения (Л. Берковитц) и др. [10, с. 93].

Таким образом, можно сделать следующие выводы:

1. Правовое сознание выражается как специфическая форма сознания. Оно включает в себя имеющиеся правовые знания людей, их мышление, чувства и эмоции, а также определяет их отношение к окружающим правовым явлениям в государстве.

2. Правосознание - эффективный регулятор поведения человека. Если изучать поведение отдельного человека, социальных групп, общества в целом, то так или иначе можно столкнуться с явлениями правового осознания различного рода социальных отношений (власти и подчинения, бедности и богатства и т.п., преступления и морали).

3. Правосознание на всех этапах исторического развития является отражением общественного бытия людей, и диктуется объективными условиями жизни каждого человека.

4. Правосознание придает человеческой деятельности в сфере действия права целенаправленный характер, это позволяет воздействовать на поведение людей для достижения поставленных обществом и конкретной личностью задач.

ЛИТЕРАТУРА

1 Зенина, О.Г., Красник, В.С. Индивидуальный опыт в структуре правосознания личности [Текст] / О.Г. Зенина, В.С. Красник // Вестник Челябинского государственного университета. Серия Право. - 2009. - № 15(153). - Вып. 19. - С. 39-42.

2 Юрашевич, Н.М. Правосознание и право: общность и различие [Текст] / Н.М. Юрашевич // Гос-во и право. - 2005. - № 7. - С. 69-75.

3 Джоробеков, З.М. Правосознание личности в социально-правовом механизме его развития [Текст] / З.М. Джоробеков // Вестник КазНУ. - 2010. - № 3(55). - 79-83.

4 Жуков, Ю.М. Ценности как детерминанты принятия решения [Текст] / Ю.М. Жуков // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. М.: Политиздат, 1976. - С. 48.

5 Еликбаев, Н.Е., Еликбаева, Л.Н. Правосознание и правовая культура в Казахстане: проблемы теории [Текст] / Еликбаев Н.Е., Еликбаева Л.Н. // Вестник Карагандинского юридического института Министерства внутренних дел Республики Казахстан. - 2004. - Выпуск 2(10). - С. 140-145.

6 Рубинштейн, С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир [Текст] / С.Л. Рубинштейн. - СПб.: Изд-во «Питер», 2000. - 512 с.

7 Ратинов, А.Р. Правовая психология и преступное поведение: теория и методология исследования / А.Р. Ратинов, Г.Х. Ефремова. - Красноярск: Изд-во Краснояр. гос. ун-та, 1988. - 253 с.

8 Ясюкова, Л.А. Правосознание: диагностика и закономерности развития [Текст] / Л.А. Ясюкова // Прикладная психология. - 2000. - № 4. - С. 1-13.

9 Sheeran, P. Mediator of Moderators: Temporal Stability of Intention and the Intention- Behavior Relation / P. Sheeran, C. Abraham // Personality and Social Psychology. - 2002. - Vol. 13. -P. 293-323.

10 Бартол, К. Психология криминального поведения [Текст] / К. Бартол. - СПб.: Прайм - ЕВРОЗНАК, 2004. - 352 с.

REFERENCES

1 Zenina, O.G., Krasnik, V.S. Individual'nyj opyt v strukture pravosoznaniya lichnosti [Tekst] / O.G. Zenina, V.S. Krasnik // Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija Pravo. - 2009. - № 15(153). - Vyp. 19. - S. 39-42.

2 urashevich, N.M. Pravosoznanie i pravo: obshhnost' i razlichie [Tekst] / N.M. Jurashevich // Gos-vo i pravo. - 2005. - № 7. - S. 69-75.

3 Dzhorobekov, Z.M. Pravosoznanie lichnosti v social'no-pravovom mehanizme ego razvitija [Tekst] / Z.M. Dzhorobekov // Vestnik KazNU. - 2010. - № 3(55). - 79-83.

4 Zhukov, Ju.M. Cennosti kak determinanty prinjatija reshenija [Tekst] / Ju.M. Zhukov // Psihologicheskie problemy social'noj reguljacji povedenija. M.: Politizdat, 1976. - S. 48.

5 Elikbaev, N.E., Elikbaeva, L.N. Pravosoznanie i pravovaja kul'tura v Kazahstane: problemy teorii [Tekst] / Elikbaev N.E., Elikbaeva L.N. // Vestnik Karagandinskogo juridicheskogo instituta Ministerstva vnutrennih del Respubliki Kazahstan. - 2004. - Vypusk 2(10). - S. 140-145.

6 Rubinshtejn, C.L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir [Tekst] / S.L. Rubinshtejn. - SPb.: Izd-vo «Piter», 2000. - 512 s.

7 Ratinov, A.R. Pravovaja psihologija i prestupnoe povedenie: teorija i metodologija issledovanija / A.R. Ratinov, G.H. Efremova. - Krasnojarsk: Izd-vo Krasnojarsk. gos. un-ta, 1988. - 253 s.

8 Jasjukova, L.A. Pravosoznanie: diagnostika i zakonomernosti razvitija [Tekst] / L.A. Jasjukova // Prikladnaja psihologija. - 2000. - № 4. - S. 1-13.

9 Sheeran, P. Mediator of Moderators: Temporal Stability of Intention and the Intention- Behavior Relation / P. Sheeran, C. Abraham // Personality and Social Psychology. - 2002. - Vol. 13. -P. 293-323.

10 Bartol, K. Psihologija kriminal'nogo povedenija [Tekst] / K. Bartol. - SPb.: Prajm - EVROZNAK, 2004. - 352 s.

Ахметов Арман Серікұлы

Құқық сананың жаратылысы мен мәні туралы мәселеге

Берілген мақала қазіргі қазақстандық қоғамның құқықтық мәдениетінің қажетті элементі құқықтық сана - сезімінің анализіне арналған. Мақаланың мақсаты құқықтық сана-сезімін үйреніп, оған белсенді ықпал ететін мемлекетте және қоғамда болып жатқан көптеген өмірлік үдерістерді реттеу болып табылады. Мақалада құқықтық сана - сезімінің мәні мен ұғымы және оның басты тәсілдері қарастырылған. Одан басқа

автор ерекше көңілін құқық идеологиясымен және заң психологиясына өзара әрекеттестік ететін біріңғай шартты құбылысты қалыптастыру - құқықтық сана - сезіміне арнаған. Мақала отандық және шетелдік авторлардың құқықтық сана - сезімін зерттеу және құқықтық қоғамның мәдениетін қалыптастыру мағынасының сұрақтарының негізінде жазылған.

Түйін сөздер: құқықтық сана-сезім, құқықтық мәдениет, құқық идеологиясы, заң психологиясы, мәдениет, демократиялық мемлекет, азаматтық қоғам, мемлекет, қоғам.

Arman S. Akhmetov

On the question of the essence and nature of justice

This article is devoted to analysis of justice as an important element of the legal culture of the modern Kazakh society. The aim of the article is to study the sense of justice, which has an active effect on the regulation of many vital processes occurring in the state and society. The article describes the essence of the concept of justice, basic approaches to understanding justice. Furthermore the author pays particular attention to the legal ideology and legal psychology, which, when the cause formation of a single phenomenon - legal consciousness. Article is based on a review of scientific studies of domestic and foreign authors on the study of justice and its implications for the formation of the legal culture of society.

Key words: legal consciousness, legal culture, legal ideology, legal psychology, culture, democratic state, civil society, state, society.

Поступила в редакцию 04.03.2015.

УДК 347.02; 347.23

А.Б. БАЙГАЛИЕВ

докторант PHD «Юриспруденция» Академии финансовой полиции РК, магистр государственного управления Академии государственного управления при Президенте РК, г. Астана

ДЕОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ЦЕННОСТНО-МОТИВАЦИОННЫЙ КОМПОНЕНТ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ

Актуальность данной статьи обусловлена характером постановки проблемы и предполагает анализ институциональной обусловленности формирования ценностных и нормативно-регулирующих аспектов содержания культуры профессиональной деятельности в прокуратуре, специфики ее деонтологических основ.

Формирование нравственной и профессионально-этической культуры сотрудников правоохранительных органов, в том числе органов прокуратуры, невозможно без серьезной деонтологической подготовки сотрудников прокуратуры или иных правоохранительных органов.

Ключевые слова: профессиональный долг, ценностно-смысловая детерминация деятельности, психограмма, профессиограмма профессиональной правоохранительной деятельности сотрудников прокуратуры, нравственность, профессионально-этическая культура сотрудников правоохранительных органов.

Переходный период отмечается сменой социальных ценностей, дестабилизацию ценностно-мотивационной сферы. В современном мире, отмечают исследователи, значимыми приоритетами выступают, прежде всего, деньги, престиж, известность [1]. В этих условиях непреходящим приоритетом для органов прокуратуры является обеспечение прав человека и гражданина, как высшей ценности и цели общества и государства [2].

Сотрудники органов прокуратуры обязаны строить свою деятельность в строгом соответствии с принципами законности, уважения прав и свобод граждан, гласности. Соблюдение этих принципов и широкое привлечение населения к борьбе с преступностью невозможно без серьезной деонтологической подготовки сотрудников прокуратуры или иных правоохранительных органов.

Правоохранительные органы являются частью системы государственных организаций и поэтому их работники находятся на государственной службе и, как следствие, подчиняются требованиям государственной дисциплины. Обычно под государственной дисциплиной понимается установленный порядок деятельности государственных организаций, предусматривающий

добросовестное выполнение каждым работником возложенных на него служебных обязанностей, определенных правил и требований должностного поведения.

Культура правоохранительной деятельности существенно актуализируется, превращаясь из внутриинституциональной проблемы в общесистемную. От этого фактора зависит не только правовой характер институционализации отношений, определяющих развитие различных сфер общественной жизни, но и восприятие обществом нормативной модели правомерного, законопослушного поведения.

Среди институциональных субъектов, осуществляющих функции правоохранительной деятельности, своей социальной спецификой выделяется система органов прокуратуры, которая в соответствии с почти трехсотлетней национально-правовой традицией осуществляет надзор за соблюдением законов, став ныне универсальным органом защиты законных прав и интересов граждан, юридических лиц, общества и государства. Не входя ни в одну из ветвей государственной власти, прокуратура выполняет уникальные и высокозначимые социальные функции, накладывающие свой отпечаток на характер субкультур ее институциональных субъектов и соответственно на качество профессиональной культуры прокурорских работников.

Категория долга – одна из важнейших в этике вообще и среди категорий профессиональной этики в особенности [3]. Областью, в которой категория долга получила особенно большое признание, издавна были сферы военной и правоохранительной деятельности. Именно в этих сферах деятельности долг, действительный или мнимый, использовался и используется как крайне действенная движущая людьми сила. Поэтому нередко при преследовании узкопрагматических или карьеристских целей возникает соблазн демагогического манипулирования этой категорией. Разобраться, где долг истинный и где ложный – дело не такое простое.

Служебный долг сотрудника правоохранительных органов, будучи составной частью общественного долга, является нравственным в его объективном и субъективном выражении. Моральная ценность объективного содержания долга состоит в том, что он подчинен решению самой высокой и справедливой задачи: защиты прав и свобод личности, обеспечению безопасности своей страны, укреплению правопорядка. Однако потенциальные возможности воинского долга могут проявиться только в том случае, если они дополняются субъективно нравственным отношением к нему, когда общественные обязанности воспринимаются и осознаются как личные, как глубинная потребность и убеждение в справедливости и правоте дела, которому служишь. Долг сотрудника правоохранительных органов – это высокая и почетная обязанность, вытекающая из объективных потребностей защиты личности, общества и государства, освященная государственно-правовыми требованиями и внутренними нравственными побуждениями. Совпадение доминирующего желания с долгом есть своеобразный апофеоз нравственности.

В правоохранительных органах придается первостепенное значение долгу как непосредственному регулятору деятельности их сотрудников. Механизм поведения сотрудников правоохранительных органов, суть нравственных отношений в их коллективах основываются на трех важнейших факторах: – зависимости сотрудника от коллектива, государства и общества, его заинтересованности в общественной поддержке и одобрении, находящую эмоциональное выражение в чувстве и муках совести; – определенной свободе, независимости сотрудника, которая выражается в возможности выбора той или иной линии поведения в пределах объективно определенного спектра возможностей; – ответственности сотрудников за результаты и возможные последствия «свободы» своих действий, т. е. обязанности каждого отдельного сотрудника быть готовым ответить за свой моральный выбор в рамках нравственных норм, формируемых коллективом и обществом.

В силу специфики организации правоохранительных органов нравственные отношения в них регламентированы нормами права более детально, чем в других сферах гражданской жизни, т. е. в значительной своей части носят деонтологический характер. Поэтому долг не столько пожелание, сколько требование государства и общества, и его веления должны быть выполнены. Нравственное содержание долга подкрепляется правовыми требованиями, имеющими силу закона. Через нравственную основу долга раскрываются высокие качества – исполнительность и разумная инициатива, самоотверженность и мужество, достоинство и честь, активное отношение к общественным обязанностям [3].

Все отношения, которые прямо выражают и закрепляют профессиональный долг, обладают нравственным и правовым авторитетом. Отступление от норм морали, как правило, всегда является

одновременно и нарушением юридических норм. В требованиях юридически оформленного профессионального долга, выраженного в присяге, уставах, наставлениях, инструкциях, вместе с тем заключены моральная оценка и правовая норма. В сфере профессионального долга нет юридических требований, которые были бы лишены моральной силы, как нет и нравственных норм, лишенных правовой активности. Но в правовых актах, регулирующих деятельность правоохранительных органов, взаимодействие и взаимопроникновение этих двух видов общественных требований более тесное и глубокое. Правовые и нравственные нормы, регулирующие правоохранительную деятельность, обеспечивают высокий уровень организованности, четкости и дисциплины. Профессиональный долг обладает активной мобилизующей силой, наполняет дела и мысли сотрудников стремлением исполнять свою работу четко и в срок, всю силу воли направить на достижение поставленных целей.

Теоретический анализ ведущих подходов к изучению проблемы ценностных ориентаций позволил определить, что разработкой проблемы ценностей и ценностных ориентаций, их роли в становлении и формировании зрелой личности занимались многие отечественные и зарубежные ученые.

В современной психологии нет единого толкования термина «ценностные ориентации» и «ценность», эти понятия часто отождествляются в научной литературе [4]. Ценности понимаются нами как значимые для личности (т.е. необходимые для удовлетворения потребностей) предметы и явления окружающей действительности. Ценностные ориентации понимаются нами как относительно устойчивая, социально обусловленная направленность личности на те или иные цели, имеющие для нее смысложизненное значение, и на определенные способы их достижения, выражающиеся в виде каких-либо личностных качеств, образцов (способов) поведения и являющиеся относительно независимыми от наличных ситуаций [5].

Ценностно-смысловая детерминация деятельности определяет отношение человека к общественно выработанной системе ценностей [Б.С. Братусь, Д.А. Леонтьев, А.Г. Асмолов и др.], на основании которого формируются мотивы и смыслы осуществления конкретной деятельности [6].

Как показал анализ литературы по проблеме мотивационной детерминации профессионального самоопределения, содержание ценностно-смысловой сферы (мотивы, ценности, потребности, личностные смыслы и т.д.) оказывает регулирующее воздействие на формирование профессиональной мотивации как совокупности факторов, побуждающих, организующих и направляющих поведение человека в выбранной им деятельности.

Современная юридическая деонтология тесно связана с прогрессом юридической науки в целом, популяризацией её достижений посредством печати, радио, телевидения, ростом культурного и образовательного уровня населения страны. Все это неизбежно вносит новые понятия в общую юридическую деонтологию, перед которой, наряду с общими положениями, касающимися профессиональной этики юриста, возникают задачи, связанные со спецификой того или иного юридического дела. Именно поэтому каждая юридическая профессия, помимо общих требований, предъявляет юристу практику – следователю, прокурору, судье, нотариусу и другим – специфические требования. Повышение качества труда работника правоохранительных органов невозможно без учета индивидуальных особенностей его личности и соответствия личностных качеств объективным требованиям данной профессии [7, с. 123].

Профессиограмма (классификационная характеристика) профессиональной правоохранительной деятельности включают в себя властный характер профессиональных полномочий, экстремальный и нестандартный характер деятельности, высокую степень персональной ответственности, а также воспитательный, организационно-управленческий и познавательный-прогностический компоненты.

В государствах с англо-саксонской (США) и континентальной (ФРГ) правовыми системами основная функция прокуратуры – осуществление уголовного преследования [7, с. 127]. Эта функция дает право и обязывает прокурора начать уголовное расследование, принять решение о его окончании и осуществлять уголовное преследование в суде.

Профессиональная деятельность прокурора является сложной и многосторонней. Основные направления, цели, задачи, служебные обязанности прокуроров определяются функциями органов прокуратуры, сформулированными в Законе Республики Казахстан от 21 декабря 1995 года № 2709 «О Прокуратуре». Анализируя функции, содержание и условия работы прокурора, можно вычле-

нить ряд важнейших психологических особенностей его профессиональной деятельности, определить ее структуру, сформулировать основные требования профессии к психологическим качествам специалистов.

Прокурор – должностное лицо, осуществляющее в пределах своей компетенции надзор за точным и единообразным применением законов, указов Президента Республики Казахстан, иных нормативных правовых актов, за законностью оперативно-розыскной деятельности, дознания, следствия, административного и исполнительного производства, представительство интересов государства в суде, а также уголовное преследование в случаях, порядке и пределах, установленных Законом РК «О прокуратуре» [8, ст.48] и исполняющее должностные обязанности, предусмотренные тем же законом или приказом вышестоящего прокурора. Понятие «прокурор» — собирательное, так как охватывает такие должности, как Генеральный Прокурор Республики, его первый заместитель и заместители, старшие помощники и помощники, помощники по особым поручениям, начальники департаментов, управлений и отделов органов прокуратуры и их заместители, все нижестоящие прокуроры, их заместители, старшие помощники и помощники, прокуроры по отрасли надзора, старшие прокуроры и прокуроры управлений и отделов органов прокуратуры, а также военные, уполномоченные и специальные прокуроры.

Помимо прокуроров в системе прокуратуры работают прокурорские работники. Сотрудниками органов прокуратуры являются лица, аттестованные на должности прокуроров и аттестованные работники научных организаций и организаций образования прокуратуры, непосредственно ведущие научно-исследовательскую либо преподавательскую работу. Под специализированными прокуратурами понимаются военные, природоохранные, транспортные, а также прокуратуры специальных объектов.

Прокурор, как должностное лицо, осуществляющее одновременно и надзор за исполнением законов, имеет больше, чем другие структуры возможность устанавливать надлежащие взаимоотношения между государственными органами, ведущими борьбу с преступностью, обеспечивать координацию и целеустремленность в их работе и тем самым добиваться ее эффективности правовыми средствами. Координационная функция прокуратуры объективно вытекает из ее роли как элемента, взаимодействующего со всеми ветвями государственной власти, в современных условиях все более актуализируется как важнейшее направление в деятельности по обеспечению законности и правопорядка [2].

Социальный аспект деятельности прокурорских работников выражается в том, что, осуществляя надзор за исполнением законов на всех уровнях их реализации, они ответственны перед обществом за то, чтобы: ни одно нарушение закона не осталось без внимания; повышалась ответственность должностных лиц за нарушения законности [7, с. 127]. Реконструктивный (конструкционный) аспект деятельности прокурорских работников состоит в умении раскрыть причины исследуемых явлений, вывести следствие этих причин.

Для этого необходимо обладать способностью:

1. проникнуть в сущность фактов, понять смысл того, что происходит, предвидеть возможные ближайшие и отдалённые – прямые и побочные – результаты (критичность);
2. охватить широкий круг вопросов и фактов, опираясь на знания из различных отраслей права и практики (основательность); мобилизовать профессиональное мышление в сложных условиях (целеустремленность); оперативно решать задачи, оценивать обстановку и принимать необходимые меры (гибкость); самостоятельно ставить цели и задачи, находить их решение без посторонней помощи (ответственность).

Коммуникативный и удостоверительный аспект деятельности прокурорских работников проявляется в умении:

- устанавливать контакты с аудиторией в суде с помощью использования устной профессиональной речи. Речь прокурора должна отличаться убедительностью аргументации, объективностью, полнотой и всесторонностью, содействовать установлению истины по делу;
- слушать и слышать, анализировать и взвешивать факты, сообщения;
- делать выводы в результате скрупулёзного анализа доказательств;
- доходчивыми словами высказать требования справедливого приговора в суде.

Все поведение прокурора как представителя государства должно быть подчинено нравственной самодисциплине: недопустимо его пренебрежительное или насмешливое отношение к кому бы то ни

было, пререкание с членами суда или адвокатами. Всем должно быть очевидным, что его интересы - это интересы общества; письменно, на профессиональном уровне, оформить документы. На сегодняшний день судебная защита не является наиболее эффективным способом восстановления нарушенного права, поэтому роль прокурорского надзора в защите как общественных интересов, так и прав личности, приобретает особенно важное значение. Вместе с тем прокурорский надзор ни в коей мере не должен подменять судебную защиту. В этих отношениях прокурор призван быть инициатором устранения нарушения, а суд должен дать правовую оценку нарушения [7, с. 129]

В соответствии с выявленной спецификой правоохранительной деятельности, ценностно-смысловой аспект психогаммы прокурорских работников включает в себя высокий уровень развития личностной ответственности, осмысленность жизни и осознанность выбора, ценностную насыщенность, сбалансированность удельного веса потребностей и ценностей в мотивационной структуре - высокий уровень ценностно-смысловой регуляции жизнедеятельности. Из содержательных характеристик - инструментальные ценности (интеллектуальное развитие, креативность, смелость, решительность, чуткость, терпимость); терминальные ценности, связанные с развитием и духовным удовлетворением, социально-значимые мотивы и мотив достижения в работе.

Воспитательная служба в правоохранительных органах имеет много аспектов, но нравственное воспитание, куда органически входит воспитание у сотрудников чувства патриотизма и коллективизма, чувства социальной справедливости, уважительности к людям, является главнейшей формой воспитательной работы как руководителей органов и подразделений, так и сотрудников прокуратуры. Требования в этой области деятельности органов прокуратуры запечатлены в ряде служебных документов.

Нравственный долг сотрудников прокуратуры имеет объективную и субъективную стороны. Объективное определяется потребностью защиты безопасности государства и общества, обеспечение прав и свобод его граждан. Субъективное представляет четко сформированные задачи, поставленные государством перед органами прокуратуры: сознательность и ответственность сотрудников при выполнении возложенных на них задач по укреплению правопорядка, защите безопасности государства и общества, прав и свобод его граждан; готовность и способность каждого сотрудника осознать требования нравственного долга, свое место и роль в общем деле, определить свое внутреннее отношение к долгу, предъявить высокие требования к самому себе. Определенные задачи органов прокуратуры становятся добровольной и целенаправленной деятельностью, так как они воспринимаются сотрудниками как справедливые и истинные. Внутренний побудительный мотив органически входит в самую суть нравственного долга каждого сотрудника органов прокуратуры как источник его нравственных сил

Таким образом, сотрудник органов прокуратуры постоянно находится в сфере нравственного воздействия общества и своей служебной структуры. С одной стороны, он испытывает воспитательное нравственное воздействие общества, которое формирует его в соответствии с принципами общественной нравственности, а с другой, он своей деятельностью сам оказывает воспитательное воздействие на граждан – положительное, если исполнение им требований закона служит делу социальной справедливости и осознается гражданами как глубоко нравственное, отрицательное, если его действия воспринимаются гражданами как несправедливые и, тем самым, безнравственные.

Достигнутые органами прокуратуры успехи во многом обусловлены профессиональным и добросовестным выполнением прокурорскими работниками своего служебного долга. Существенно реформирована система подготовки и расстановки кадров. Установлены жесткие критерии отбора кандидатов на должности прокурорских работников, более эффективной стала система повышения их деловой квалификации.

Таким образом, формирование нравственной и профессионально-этической культуры сотрудников правоохранительных органов невозможно без серьезной деонтологической подготовки сотрудников прокуратуры или иных правоохранительных органов.

ЛИТЕРАТУРА

1 Кочетова Е.В. Исследование ценностно-мотивационного компонента в структуре маркетинговой деятельности будущих педагогов //Психологические науки/ http://www.rusnauka.com/36_PVMN_2013/Psihologia/8_152230.doc.htm

2 Григорян В. М. Борьба с преступлениями – одно из приоритетных направлений в деятельности прокуратуры// Всероссийский научно-практический журнал «История, философия, экономика и право» - 2/2013

3 Габитов Т. Х. Этика юриста. Учебное пособие. - Алматы: Юридическая литература, 2006. -66 с.

4 Ценностные основания психологической науки и психология ценностей / Отв. ред. В.В. Знаков, Г.В. Залевский.- М.: Изд - во «Институт психологии РАН», 2008.- 344 с.

5 Журавлева Н.А. Динамика ценностных ориентаций личности в российском обществе. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2006.- 335 с.

6 Леоненко Н. О. Ценностно-смысловое содержание мотивации профессионального выбора студентов юридического вуза.- Автореферат дисс. канд. псих. наук. – 2004

7 Скакун О.Ф., Овчаренко Н.И. . Юридическая деонтология. Учебник. - Издательство: Харьков 1998 - 270 с., с. 123

8 Закон Республики Казахстан от 21 декабря 1995 г. № 2709 «О прокуратуре» (с изменениями и дополнениями, внесенными Законом РК от 04.07.14 г. № 233-V (вводится в действие с 1 января 2015 года)

REFERENCES

1 Kochetova E.V. Issledovanie cennostno-motivacionnogo komponenta v strukture marketingovoj dejatel'nosti budushih pedagogov //Psihologicheskie nauki/ http://www.rusnauka.com/36_PVMN_2013/Psihologia/8_152230.doc.htm

2 Grigorjan V. M. Bor'ba s prestuplenijami – одно из приоритетных направлений в деятельности прокуратуры// Всероссийский научно-практический журнал «История, философия, экономика и право» - 2/2013

3 Gabitov T. H. Jetika jurista. Uchebnoe posobie. - Almaty: Juridicheskaja literatura, 2006. -66 s.

4 Cennostnye osnovanija psihologicheskoi nauki i psihologija cennostej / Otv. red. V.V. Znakov, G.V. Zalevskij.- M.: Izd - vo «Institut psihologii RAN», 2008.- 344 s.

5 Zhuravleva N.A. Dinamika cennostnyh orientacij lichnosti v rossijskom obshhestve. M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2006.- 335 s.

6 Leonenko N. O. Cennostno-smyslovoe soderzhanie motivacii professional'nogo vybora studentov juridicheskogo vuza.- Avtoreferat diss. kand. psih. nauk. – 2004

7 Skakun O.F., Ovcharenko N.I. . Juridicheskaja deontologija. Uchebnik. - Izdatel'stvo: Har'kov 1998 - 270 s., s. 123

8 Zakon Respubliki Kazahstan ot 21 dekabrja 1995 g. # 2709 «O prokurature» (s izmenenijami i dopolnenijami, vnesennymi Zakonom RK ot 04.07.14 g. # 233-V (vvoditsja v dejstvie s 1 janvarja 2015 goda)

А.Б. Байғалиев

Прокуратура органдары құқық қорғау әрекетінің деонтологиялық негіздері мен құндылықты-уәждемелік компоненті

Бұл мақаланың өзектілігі мәселені қою сипатымен уағдаласылған және прокуратурада кәсіби әрекеті мәдениет мазмұнының құндылық және нормативтік-реттеуші аспектілерін қалыптастырудың институционалдық уағдаластықтың талдауын талап етеді.

Құқық қорғау органдары, соның ішінде прокуратура органдары, қызметкерлерінің адамгершілік және кәсіби-этикалық мәдениетін қалыптастыру прокуратура немесе басқа құқық қорғау органдары қызметкерлерінің байыпты деонтологиялық дайындықсыз мүмкін емес.

Түйін сөздер: *кәсіби борыш, әрекеттің құндылықты-мағыналы бөлінуі, психограмма, прокуратура қызметкерлері кәсіби құқық қорғау әрекетінің кәсібиграммасы, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің құлықтылығы, кәсіби-этикалық мәдениеті.*

A.B. Baigaliev

Deontological bases and value-motivational component of law enforcement prosecution authorities

The relevance of this article is due to the nature of the problem and involves the analysis of institutional conditionality of formation of valuable and regulations governing of the content aspects of culture of professional work in the prosecutor's office, the specifics of its deontological framework.

Formation of moral and professional ethical culture of law enforcement personnel, including prosecutors, is impossible without serious deontological training of prosecutors and other law enforcement agencies.

Key words: *professional duty, value-sense determination activities psychogram, professiogram of professional law enforcement officials, prosecutors, morality, professional and ethical culture of law enforcement officers.*

Поступила в редакцию 15.03.2015.

М.Е. БАЛГОЖИНА

*ҚР ИМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының
жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру институтының докторанты, заң магистрі, Қарағанды қ.*

ПЕНИТЕНЦИАРЛЫҚ ҚЫЛЫСТАРДЫҢ ҚАЙТАЛАНУЫНЫҢ ҚЫЛЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТЫ

Бұл мақалада пенитенциарлық қылмыстардың қайталануының қылмыстық-құқықтық сипаты қарастырылады.

Автор пенитенциарлық қылмыстардың қайталануының объективтік белгілерінің мазмұнын толығырақ ашуға тырысып, түзеу мекемелерінде жасалатын қылмыстардың спецификалық белгілері мен жоғары латенттілігіне тоқталады.

Түйін сөздер: *пенитенциарлық қылмыстардың қайталануы, жоғары латенттілік, түзеу мекемелері, қылмыс құрамы, сотталғандар.*

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасындағы құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету жағдайының қажетті деңгейде емес екендігі белгілі. Қылмыстылыққа, әсіресе, оның ұйымдасқан түрлеріне қарсы күрес бірізділік пен мақсатты түрде болмауына байланысты қалаған нәтижелерге қол жеткізбеуде. Алайда, криминалдық жағдайдың өткірлігіне қарамастан қылмыспен күрес жүргізуші құқыққорғау органдары, басқа мемлекеттік органдар мен сот қызметі өз жұмыстарын атқаруда жәбірленушімен қатар қылмыс жасаған адамның да құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды басшылыққа алуға тиіс.

Қылмыстық жаза азаматтың құқықтық жағдайын өзгертуші мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Бірақ жаза қаталдығына қарамастан адамның ол сотталғанға дейін қолданған оның субъективті құқықтары мен заңды мүдделерінен тұратын белгілі түрде рұқсат етілетін мінез-құлық кешені сақталады. Жазаны өтеуші тұлғаның құқықтық жағдайы осы көрсетілген субъективті құқықтар мен заңды мүдделерден, сондай-ақ заңды міндеттерден тұрады. Пенитенциарлық жүйеде жасалатын қылмыстардың қылмыстық-құқықтық сипатына тоқталмас бұрын, ең алдымен жалпы «қылмыстық-құқықтық сипат» ұғымына ашып алсақ.

Қылмыстық құқықта «қылмыстың қылмыстық-құқықтық сипаты» ұғымы тек ғылыми мақсаттар мен қандай да бір қылмыс түрін тергеу туралы мәселені қарастыруда еске түсіріледі. Ал әдебиеттерде бұл сөз тіркесінің орнына «қылмыс құрамы» деген термин қолданылады. Қылмыстық-құқықтық әдебиетте бұл ұғымның анықтамасы жоқ. Осыған байланысты қылмыс құрамы белгілерін негізге ала отырып, түрлі авторлар қылмыстың қылмыстық-құқықтық сипатын түрлі мазмұнда береді. Біздің пікірімізше, қылмыстық-құқықтық сипатқа қылмыс ұғымы мен оны квалификациялауды енгізу кез-келген қылмыстың қылмыстық-құқықтық бағасын беретіндіктен қылмыс құрамының барлық элементтері қылмыстың қылмыстық-құқықтық сипатына кіруі керек.

Қылмыс құрамы ұғымын анықтауда қылмыстық құқық саласы мамандарының басым бөлігі оның қандай да бір қылмыс түрін сипаттаушы белгіні беретіндігін мойындайды.

Ғалым-мамандардың пікірлерінің бір жерден шығуы кездейсоқтық емес, өйткені қылмыс құрамын сипаттаушы белгілердің барлығы ҚР ҚК ерекше бөлімі баптарының диспозицияларында қылмыс құрамының нақты белгілері ретінде бекітілген. Белгілердің басқа бөлігі ҚР ҚК жалпы бөлімінің сәйкес баптарында көрсетілген.

Қылмыс құрамы кінәлі адамды қылмыстық жауапкершілікке тартуға негіз болады, ал егер адамның әрекеттерінде қылмыс құрамы болмаса қылмыстық жауаптылыққа да негіз жоқ.

Қылмыс құрамы болып табылатын қылмыстық-құқықтық категория мәні ешкімге дау тудырмайды. Бір қылмысты екінші қылмыс түрінен біз тек қылмыс құрамының белгілері арқылы ғана ажыратамыз. Бұл белгілер жасалған құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілігін бағалаудағы міндетті белгілер болып табылады. Басқаша айтқанда жасалған әрбір қылмыс құрамының өзіне ғана тән белгілері болады. Сол белгілер қылмысты заң тұрғысынан қоғамдық қауіпті әрекет ретінде сипаттауға мүмкіндік береді.

Қылмыс құрамының белгілері топталып, оның элементтерін құрайды: объект, объективтік жағы, субъект және субъективтік жағы. Олар біртекті жүйеден тұрады, егер қылмыстық әрекетте

бір элементі болмаса, қылмыс та жоқ деген сөз. Қылмыс құрамының маңыздылығы, сондай-ақ оның қылмыстық құқық нормаларын дұрыс қолдануға қызмет ететіндігінде, яғни қылмыстық әрекетті дұрыс квалификациялауға мүмкіндік беретіндігінде. Ал қылмысты дұрыс квалификациялау, өз кезегінде құқыққорғау органдарының заңдылықты сақтауының маңызды шарты болып табылады.

Біздің пікірімізше, қылмыс құрамын оның нақты қылмыс элементтері мен белгілерін ашып, қандай да бір әрекет бағытын, оның тәсілі мен қылмыскердің жеке басын, жасалған қылмыс пен оның салдарына деген психикалық қарым-қатынасын ашуға көмектесетіндіктен қылмыстылықтың қылмыстық-құқықтық сипаты ретінде де қарастырып, оған ҚК сәйкес баптарын дұрыс қолдануға болады. Тек қылмыс құрамының элементтері арқылы ғана әрбір қылмыстың өзіндік ерекшеліктерін анықтаймыз.

Біздің пікіріміз бойынша, қылмыстылықтың қылмыстық-құқықтық сипаты – бұл нақты қоғамдық қауіпті әрекетті қылмыс, яғни кінәлі және жазаланатын әрекет ретінде сипаттауға мүмкіндік беретін және көрсетілген қылмыс құрамын басқасынан ажыратуға көмектесетін заңда көрсетілген белгілер жүйесі.

Қылмыстық-құқықтық сипаттың негізгі элементтерінің бірі-қылмыс объектісі болып табылады. Бұл қылмыстық-құқықтық категория ережесіне байланысты түрлі пікірлер бар. Біз көптеген авторлардың қылмыс объектісін қылмысты қол сұғушылықтан қылмыстық заң бойынша қорғалатын қоғамдық қатынастар деген пікірлерін ұстанамыз. Себебі, қылмыстық заң ең маңызды қоғамдық қатынастарды қорғап, қылмыс объектісі қылмыстық әрекетті қылмыс болып табылмайтын әрекеттерден шектеуге көмектеседі.

Бұл жасалған әрекетті дұрыс квалификациялау үшін қажет, себебі қылмыстық заңмен қорғалмайтын қоғамдық қатынастар қылмыс құрамын құрай алмайды. Сондай-ақ, заңшығарушы қылмыс бағытталған объект құндылығына байланысты жаза түрі мен жазалау шарасын белгілейді. Қылмыс объектісі ұғымымен қылмыс заты сияқты қылмыстық-құқықтық категория тығыз байланысты. «Қылмыстың затын оның объектісімен шатастыруға болмайды. Қылмыстың объектісі қоғамдық қатынастар, ал қылмыстың заты сыртқы дүниедегі материалдық нәрселер, қылмыскер соған әсер ету арқылы тиісті объектіге қол сұғуды жүзеге асырады, яғни қоғамдық қатынастарды бұзады» [1].

Қылмыс затының қылмыс объектісінен айырмашылығы қылмыскер әсер ететін сыртқы әлем заттары қашанда болмасын материалды және оларды тікелей қабылдауға болады, ал қылмыс объектісі қандай да бір қоғамдағы қатынастарды білдіреді. Қылмыстық құқық позициясынан алсақ қылмыс затын зерттеудің қылмысты квалификациялау мен жазалау шарасын белгілеу үшін маңызы зор. Мысалы, пенитенциарлық жүйеде кеңінен таралған қылмыс түріне жататын есірткі заттарының заңсыз айналымына байланысты қылмыстар жасағанда қылмыстық қолсұғушылық заты - синтетикалық немесе табиғи тектес заттар, (соның ішінде дәрілік) препараттар, орталық жүйке жүйесіне ынталандырушылық, депрессивті, галлюциногенді әсері бар және жүйелі түрде пайдаланғанда психикалық және дене тәуелділігін тудыратын өсімдіктер мен табиғи материалдар болып табылады [2].

Қылмыстық құқық позициясынан бұл құралдар мен заттар тек жоғарыда көрсетілген тізімге енгізілгендіктен ғана емес, сонымен қатар бұл құралдар мен заттардың көлемі де маңызды, себебі осы әрекет үшін бапта қарастырылған қылмыстық жауаптылық есірткімен жасалған әрекетті дұрыс квалификациялау және жаза тағайындау үшін қажет.

Түзеу мекемесіндегі қылмыстардың объективтік жағының қылмыстың жасалу орнына байланысты біраз ерекшеліктері бар. Яғни әңгіме түзеу мекемелерінде жасалған қылмыс туралы болғандықтан олардың жасалу орындары түзеу мекемелері, тәрбиелеу колониялары, тергеу изоляторлары (шаруашылық қызмет көрсетуге қалтырылған сотталғандарға қатысты) болып табылады.

Ресей зерттеушілерінің мәліметтері бойынша бас бостандығынан айыру орындарындағы қылмыстардың басым көпшілігі түзеу колонияларында, одан азы – абақтылар мен тергеу изоляторларында, емдеу – түзеу және профилактикалық емдеу мекемелерінде жасалады [3].

Бұл мәліметтер негізінен біздің мәліметтерімізбен сай келеді. Біздің зерттеуіміз бойынша, жасалған қылмыстардың 33,9% қоныс-колонияларында жасалса, 36,1% қылмыс жалпы режимдегі түзеу колонияларында, 21,1% қатаң режимдегі түзеу колонияларында, 5,7% айрықша режимдегі түзеу колонияларында, 1,3% тергеу изоляторларында жасалған [4].

Қылмыстың келесі компоненті қылмыстық әрекет немесе әрекетсіздік болып табылады. Қылмыс субъектінің саналы-ерікті әрекеттерінің немесе әрекетсіздіктерінің нәтижесі.

Қылмыс жасау тәсілі белгілі тұлға әрекеттерінде қылмыс құрамының болу-болмауын белгілеуде маңызды. Егер де аз мөлшердегі есірткі заттарымен заңсыз әрекеттер немесе әрекетсіздіктер жасалған болса, бұл қылмыстық емес, әкімшілік жауапкершілік туғызуы мүмкін. Қылмыс жасау тәсілі де егер әрекеттер аса ірі көлемде жасалса квалификациялаушы жағдай болып саналады.

Қылмыстың субъективтік жағының міндетті белгісі-кінә, факультативтік белгісі-ниет пен мақсат қылмыстық-құқықтық сипат элементі болып табылады. Адамның әрекеттерін қылмыстылыққа жатқытуда оның өз әрекеттерінің қоғамдық қауіптілігін көру-көрмеуі, оның зиянды салдарын тілеу-тілемейі ғана емес, сонымен қатар адамның ниеті мен мақсатының да маңызы зор. Бұл белгілер заңшығарушы тарапынан қылмыс құрамын анықтауда есепке алынуы мүмкін. Мысалы, өндіру мақсатында есірткі заттарды немесе психотроптық заттарды заңсыз дайындау, өңдеу, иемденіп алу, сақтау, тасымалдау, жөнелту немесе сату кезінде мақсат қылмыс құрамының қажетті элементі болып табылады. Кейбір жағдайларда заңшығарушы субъективтік жақ мазмұнына тікелей нұсқамаса да әрекет сипатынан осы қылмыстың субъективтік жағының қандай болу керектігін білесіз. Сөйтіп, Л.Д. Гаухман айтқандай қылмыстың субъективтік жағын және осы құрамға енетін барлық белгілерін анықтау – құқықбұзушылықты дұрыс және негізді квалификациялаудың міндетті және қажетті шарты, бір қылмысты екіншісінен шектеу; бұл қылмыстық жауапкершілік пен жазаны дараландырудың, бас бостандығынан айыру режимін тағайындаудың, заңдылықты қамтамасыз ету мен нығайтудың алғышарты болып табылады [5].

Қылмыстылықтың қылмыстық-құқықтық сипатының тағы да бір элементі қылмыс субъектісі болып табылады. Қылмыс субъектісі болып жасаған қылмыс үшін қылмыстық жауапкершілік тағайындалатын жасқа жеткен, есі дұрыс адам танылады. Біздің жағдайда ол жасаған қылмысы үшін бас бостандығынан айыруға сотталған немесе басқа жаза тағайындалған жеке тұлға.

Криминологияда әлеуметтік-демографиялық, мәдени-білімділік, өнегелік және қылмыстық-құқықтық белгілері бар «қылмыскердің жеке басы» термині қолданылады.

Қылмыстық құқықта қылмыскердің жеке басын сипаттау оның әрекеттерін дұрыс квалификациялау және оған жаза тағайындау үшін маңызды болуы мүмкін. Осы айтылғандар негізінде түзеу мекемелеріндегі қылмыстылықты өзінің сандық және сапалық ерекшеліктері бар қылмыстың құрамдас компоненттері деп белгілей аламыз.

Олар арасындағы мұндай өзара байланыс диалектикалық заңдар негізінде жүзеге асырылады. Сонымен түзеу мекемелеріндегі қылмыстылық пен жалпы қылмыстылық арасында бөлшек пен бүтін, бір немесе жалпы түріндегі заңды байланыстар бар. Жалпы қылмыстылық тәрізді Түзеу мекемелеріндегі қылмыстылық өз мәні бойынша әлеуметтік-құқықтық құбылыс. Ол жалпы қылмыстылық ұғымына негізделіп, спецификалық белгілермен толықтырылады.

Қылмыстың жасалу орнының спецификасы түзеу мекемелеріндегі қылмыстылық құрамына өз қолтаңбасын қалтырады. Бір жағынан сотталғандар бас бостандығынан айыру орынында отырғандықтан бірқатар қылмыс түрлерін жасай алмайды (мысалы лауазымдық). Екінші жағынан кейбір қылмыс түрлерін тек бас бостандығынан айыру орындарындағы адамдар ғана жасай алады (мысалы ТМ-нен қашу). Басқаша айтқанда, мұндай жағдайда екі тенденция жүзеге асырылады: біреуі-пенитенциарлық қылмыс жасаушы әрекеттер шеңберін тарылтса, екіншісі оны кеңейтеді.

М.Ф.Костюк жүргізген зерттеулер көрсеткендей түзеу мекемелеріндегі қылмыстылық түрлі мекемелерде ұсталатын сотталғандар контингентімен, олар арасында формальды және формальды емес қатынастардың болуымен белгіленеді [6].

Түзеу мекемелеріндегі қылмыстылық спецификасы, біздің ойымызша, түзеу мекемесі қызметкерлері арасындағы қылмыстылыққа да негізделген. Бас бостандығынан айыру орындарындағы қылмыстылықты Ю.М. Антонянның айтуы бойынша бір-біріне ұқсамайтын және тең емес екі бөлікке бөлуге болады, ол- сотталғандар мен тұтқындар жасайтын қылмыс пен осы орынның әкімшілігі жасайтын қылмыс. Біріншісі көп жағдайда зорлық қылмыстар болса, екіншісі пайдакүнемдікпен жасалған қылмыстар [7].

Жүргізген зерттеулер нәтижесінде түзеу мекемелеріндегі қылмыстылықтың сол мекеменің спецификалық жағдайларына негізделген ерекшеліктерінің барлығына көз жеткіземіз. Сондықтан түзеу мекемелеріндегі қылмыстылық қайталама қылмыс құрылымына еніп, жалпы қылмыстылықтың бір бөлігі болып табылады. Түзеу мекемесіндегі қылмыстылық жағдайын,

динамикасы, құрылымы мен қылмыс деңгейін терең зерттемейінше түзеу мекемесі қызметін жетілдіруге бағытталған ұсыныстар жасау мүмкін емес. Статистикалық мәліметтер:

біріншіден, салыстырмалы түрде ұзақ уақыт ішінде түзеу мекемелеріндегі жалпы қылмыстылықтың қылмыстық-құқықтық сипаты мен талдау жасауға;

екіншіден, түзеу мекемелерінде кеңінен тараған қылмыс түрлеріне криминологиялық тұрғыдан қарастырып, олардың спецификалық белгілері мен ерекшеліктеріне талдау жасауға мүмкіндіктер береді.

Р.Е. Джансараева өз еңбегінде түзеу мекемелерінде жасалған қылмыстар туралы таңдамалы зерттеулер жүргізе отырып онда жасалған қылмыстардың 72,9% күзетілетін аумақтарда, 27,1% сотталғандар жұмыс істеп, айдауылсыз жүріп-тұру құқығы берілетін өндіріс объектілерінде жасалатындығын, ал күзетілетін аумақта жасалған қылмыстардың 16% өндіріс аймақтарында, ал 56,9% тұрғын жайларда жасалғандығы анықтайды.

Осы негізде жалғастырылған біздің зерттеу нәтижелеріміз бойынша, тұрғын жайдағы ең криминогенді орын жасақ жайы болып табылып, онда қылмыстың 37,6% жасалатындығына көз жеткіздік. Бұл сотталғандар өз уақыттарының басым бөлігін өткізетін жасақ жайдағы адамдар санының көптігімен түсіндіріледі. Сондай-ақ, біздің мәліметтеріміз бойынша қылмыстың 5,9% айыптық оқшаулау орындары мен камералық үлгідегі жайларда, 3,7% асхана мен ас бөлмелерінде, 3,2% әкімшілік жайында, 2,5% карантиндік бөлімде, 2,2% медициналық бөлімде, 1,8% моншада жасалғандығы белгілі болды.

Сөйтіп, өзіміз көз жеткізгендей, қылмыстардың басым бөлігі тұрғын жайларда жасалып, бұл сотталғандарға қадағалау жасап, оларды күзетуді жүзеге асырушы тұлғалардың жұмыстарының көрсеткіші болса, сотталғандармен жекелей профилактикалық жұмыс жасау мүмкіндігі төмендеп, өндірістік мүдделер бірінші кезекте тұратын өндірістік аймақтардағы қылмыс жасау жағдайының төмен болуы біздің ойымызша, жалпы сотталғандардың еңбекпен қамтылу деңгейіндегі кемшіліктермен байланысты.

Түзеу мекемелерінде қылмыс жасау уақыты ерекшеліктерін зерттеу тәулік уақыты және жыл мезгілі түріндегі екі аспектіде қарастырылып, уақытқа байланысты қылмыстың жасалу қарқындылығын білу қолда бар ресурстарды дұрыс пайдалануға, қылмысты болдырмау бойынша шаралар қолдануға ықпал етеді.

Түзеу мекемелерінде жасалатын қылмыстардың субъективтік жағының ерекшеліктері сотталғандар жүзеге асыруға тырысатын қылмыс мақсаттары арқылы да көрініс табады. Зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, сотталғандар арасында кеңінен таралып, сотталғандарды түрлі қылмыстар жасауға итермелейтін мақсат қылмыстық ортада беделге ие болу (26,7%) және түзеу мекемесіндегі лидерлікке күрес (19,4%). Осы мақсаттарға жету үшін қылмыс жасайтын тұлғалар өз тәуекелділігімен және қаталдылығымен ерекшеленіп, олардың құрбандары тек өзге сотталғандар ғана емес сонымен қатар түзеу мекемесі қызметкерлері де болып табылады. 15,1% жағдайда кінәлілер қылмыс жасау арқылы өз өмірлері мен денсаулықтарын, жыныстық бостандықтарын қолсұғушылықтан қорғауға тырысқан. Қылмыс жасаған сотталғандардың 14,7% жәбірленушіден құтылу мақсаты болған.

Түзеу мекемелерінде сотталғандардың өзге сотталғандардан әлімжеттік көру нәтижесінде алатын дене жарақаттары, кейбір жағдайда тіптен ауыр дене жарақаттары жазатайым жағдай ретінде тіркеледі. Зерттеушілердің пікірі бойынша латенттілік қылмыс ресми тіркелген қылмыстарға қарағанда бірнеше есе көп.

Латенттіліктің бір себебі - тіркелген қылмыстар санына байланысты түзеу мекемесі қызметкерлерінің жұмыс сапасының бағаланатындығы болса, екінші себебі – сотталғандар қолданатын физикалық және психикалық қорқыту және басқа да әдіс-тәсілдер көмегімен қылмыстылықты белсенді түрде жасыру. Ю.М. Антонянның пікірі бойынша, түзеу мекемелерінің қызметкерлері сотталғандармен заңсыз қарым-қатынастарға түсіп, «қарым-қатынасқа» түскендері үшін белгілі көлемде ақша немесе басқадай сыйақы алады [8].

Алайда, бұл фактілер құқыққа қайшы болғандықтан ТМ қызметкерлері тарапынан жасырылып, бірін-бірі сатпау мақсатында мекеме сыртына шығарылмайды. Бұл әрине, олардың беделіне үлкен нұқсан келтірген болар еді. Елімізде көптеген құқықбұзушылықтар болғанмен, олардың бәрі тіркелмейді, сондықтан бір қатар түзеу мекемелерінде болатын заң бұзушылық кейбір лауазымды тұлғалар үшін әдеттегі әрекетке айналған. Түзеу мекемесі қызметкерлері көп жағдайда пайдакүнемдік сипаттағы қылмыстар жасайды. ТМ басшылары үшін өз қызметкерлерінің құмар

ойындар ойнау, сотталғандармен байланыста болу, формальды емес қатынастарға түсу сияқты басқа өмірлері беймәлім болуы мүмкін.

ТМ қызметкерлері арасында кеңінен тараған құқықбұзушылықтардың бірі- сотталғанның туыстары мен басқа да адамдарға цензурасыз хат беру сияқты тыйым салынатын қатынастарға түсуі. Екінші орында – ТМ қызметкерлерінің сотталғанды ұсталудың жеңілдетілген жағдайларына ауыстыру үшін ақша талап етулері.

Нарықтық экономикаға көшу, экономикалық дағдарыс, адамдардың өмір деңгейлерінің төмендеуі мен басқа да факторлар билік және басқару органдарындағы сыбайлас жемқорлықтың белсенді түрде дамуына ықпал етті. Осындай өзгерістер түзеу мекемелерінде бір жағынан коррупциялық құқықбұзушылық, теріс қылықтар мен оларды жасыру үшін қолайлы жағдайлар туғызса, екінші жағынан құқыққа қайшы көзқарастағы сотталғандар олардың қылмыс жасауларына ықпал етіп отырады. Пайдакүнемдік бағыттағы құқықбұзушылықтың объективті жағын тудырушы әрекеттер (әрекетсіздіктер) төмендегідей:

- сотқа мүдделі тұлғаның шартты мерзімінен бұрын босатылуы туралы жалған ақпараттар беру;
- сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқықбұзушылық фактілерін жасыру;
- есірткі заттарын алу мен таратуда бірлесіп әрекет ету;
- пайдакүнемдік мақсатта бостандықта жүрген криминалды беделділермен байланыста болу;

Жыл сайын түзеу мекемесі қызметкерлерінің сотталғандармен тыйым салынатын байланыстарға түсу фактілері белгілі болып жатады. Бұл туралы Ю.М. Антонян өз еңбегінде былай деп жазады: «Мұндай байланыстардың пайдакүнемдік мақсаттарда болатындығы белгілі, сондықтан да ондағы паракорлық ресми статистикада көрсетілгеннен әлде қайда кеңінен таралған.» [9].

Сондықтан да біз қарастырып отырған қылмыстардың криминологиялық сипаты түзеу мекемелеріндегі қылмыстылықты ескерту бойынша оперативті-профилактикалық іс-шараларды ұйымдастыру кезінде ескеруге негіз болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Антонян Ю.М., Канунник А.И., Кулинич В.В. Исправление и перевоспитание осужденных, неадаптированных к условиям ИТК.- М., 1987. С.422
- 2 Куриное Б.А. Научные основы квалификации преступлений [Текст] / Б.А. Куриное – М., 1984. – 182 с.
- 3 Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Оқулық.- Өңд. толықт., 4-бас.-Алматы: Жеті жарғы, 2007.-65-бет
- 4 Обзор состояния преступности КУИС МВД РК (1.05.2012) [Текст]: справка. – Астана, 2012. – 8 с.
- 5 Гаухман Л.Д. Субъективная сторона преступления (сравнительно-правовой аспект): лекция [Текст] / Л.Д. Гаухман– М., 1992. – 17 с.
- 6 Костюк М.Ф. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с преступностью в исправительных учреждениях [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: К212.294.01 / М.Ф. Костюк. – М.: Академия МВД России, 2000. – 463 с. с150
- 7 Антонян Ю.М. Социальная среда и формирование личности преступника: неблагоприятные влияния на личность в микросреде [Текст] / Ю.М. Антонян – М., 1975. – 159 с.
- 8 Ли Д.А. Преступность в России: системный анализ[Текст] / Д.А. Ли– М.: Гелва, 1997. – 72 с. с.34; 37; 289
- 9 Антонян Ю.М. Преступность в местах лишения свободы и ее причины [Текст] / Ю.М. Антонян // Уголовное право. – 2002. – №4. – 103 с.

REFERENCES

- 1 Antonyan Yu.M., Kanunnik A.I., Kulnich V.V. Ispravlenie i perevospitanie osuzhdennyh, neadaptirovannyh k usloviyam ITK.- M., 1987. S.422
- 2 Kurinoe B.A. Nauchnye osnovy kvalifikatsii prestupleniy [Tekst] / B.A. Kurinoe – M., 1984. – 182 s.
- 3 Agibaev A.N. Kylmystyk kыkыk. Zhalpy belim. Okulyk.- Өңд. tolykt., 4-bas.-Almaty: Zheti zharғы, 2007.-65-bet
- 4 Obzor sostoyaniya prestupnosti KUIS MVD RK (1.05.2012) [Tekst]: spravka. – Astana, 2012. – 8 s.
- 5 Gauhman L.D. Subektivnaya storona prestupleniya (sravnitel'no-pravovoy aspekt): lektsiya [Tekst] / L.D. Gauhman– M., 1992. – 17 s.
- 6 Kostyuk M.F. Ugolovno-pravovye i kriminologicheskie problemy bor'by s prestupnost'yu v ispravitel'nyh uchrezhdeniyah [Tekst]: dis. ... d-ra yurid. nauk: K212.294.01 / M.F. Kostyuk. – M.: Akademiya MVD Rossii, 2000. – 463 s. s150

7 Antonyan Yu.M. Sotsial'naya sreda i formirovanie lichnosti prestupnika: neblagopriyatnye vliyaniya na lichnost' v mikrosrede [Tekst] / Yu.M. Antonyan – M., 1975. – 159 s.

8 Li D.A. Prestupnost' v Rossii: sistemnyj analiz [Tekst] / D.A. Li – M.: Gelva, 1997. – 72 s. s.34; 37; 289

9 Antonyan Yu.M. Prestupnost' v mestah lisheniya svobody i ee prichiny [Tekst] / Yu.M. Antonyan // Uголовное право. – 2002. – №4. – 103 s.

М.Е. Балгожина

Уголовно-правовая характеристика рецидива пенитенциарной преступности

В данной статье рассматривается уголовно-правовая характеристика пенитенциарного рецидива. Автор делает попытку подробнее раскрыть содержание объективной стороны пенитенциарного рецидива и останавливается на специфических признаках и высокой латентности преступности совершаемых в исправительных учреждениях.

Ключевые слова: пенитенциарный рецидив, высокая латентность, исправительные учреждения, состав преступления, осужденные.

M.E. Balgozhina

Criminal law characteristics of relapse penitentiary crime

This article discusses how criminal the legal descriptions of penitentiary relapse. The author makes an attempt more to reveal the content of the objective side of the penitentiary relapse and stops on the specific characteristics and high latency of crime committed in prisons.

Key words: penitentiary relapse, high latently, prisons, the crime, convicted.

Редакцияға 27.02.2015 қабылданды.

ӨОЖ 343.971

Б.К. БИРЖАНОВ

*Республикасы ІІМ Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының
жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру институтының докторанты,
юриспруденция магистрі, Қарағанды қ.*

СУБЪЕКТИВТІК ОРТА ҚЫЛМЫС ЖАСАУ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ

Объективті орта жағдайдың маңызды элементі және қылмыстың өзін орындау барысына, қылмыс ізінің қалыптасу процессіне (оның ішінде, қылмыскердің өзінде де) әсер ететін маңызды фактор бола алады, нәтижесінде, қылмысты тергеу барысына да әсер ете алады.

Түйін сөздер: субъективтік орта, психологиялық орта, қылмыс жасау жағдайы.

Басқа заң ғылымдарымен салыстырғанда криминалистика материалды әлем объектілерін, құбылыстарын және процесстерін олар тек қандай да бір қылмыстық қызметпен байланысқа түскенде, атап айтсақ, қылмыс жасау жағдайының элементтері болған сәтте ғана зерттей бастайды. Мұндай құрылым тәртібі көптеген артықшылықтарға ие болады. Құрылым өзінің элементтерін зерттеуге немесе тігінен және көлденеңінен жіктеуге кедергі келтірмейді, алайда, бұл белгілі құрылым элементі жөніндегі криминалистикалық деректер құндылығын немесе аса маңызды құрылымдық байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді.

Кейбір авторлар нақты бір қылмыс түрлерінің әдістемелерін құрай отырып, зерттелетін қылмыс жағдайының құрылымын дәлдеуге тырысады. Бұл толығымен заңға сәйкес. Алайда, осының нәтижесінде кейбір шиеленіс сәттері, түсініспеушіліктер және т.б. туындайды. Мысалы, В.К.Кудряшов нәтижесі қолайсыз жағдайларға алып келген, медицина саласы жұмыскерлерінің кәсіби міндеттерін қылмыстық бұзу жағдайы элементтерінің қатарына «зерттеу орнының, қоршаған орта температурасының ерекшеліктерін, қажетті аппаратураның, жарықтандырудың, қосалқы қызметкерлердің болмауын, уақыттың жетіспеушілігін, осы мекемедегі медициналық көмектің жалпы ұйымдастырылуын» жатқызады [1, 147]. Осы жағдайда ол барлық бөгде элементтерге жиі басымдық көрсететін, осы қылмыс түрін жасау жағдайының психологиялық элементтерін байқамай отыр. Осы қылмыс түрі жағдайының құрылымында әрекетсіздік немесе дәрігердің біліктіліксіз

көмек көрсету себептері, науқастың жағдайы, дәрігердің қолданған кәсіби шараларының сапасы және т.б. секілді элементтер көрініс табу керек сияқты.

Талдау жұмыстары көрсеткендей, тергеушілер қылмысты жасау жағдайы мен оның құрылымын әр түрліше түсінеді екен. Бұл жағдай бір жағынан, жағдайдың зерттелуін күрделендіріп, бірыңғай тұжырым жасау мен біркелкі көзқараспен қарауды қиындата түседі, басқа жағынан қарасақ, зерттеушілерге осы жағдайды зерттеуді көптеген мүмкіндіктер мен бағыт-бағдар береді. Жүйелі талдау тұрғысынан, қылмыс жасау жағдайы қылмысты жасау басында қалыптасып (кейде тіпті, кішкене ертерек), қылмыстың соңына қарай аяқталады. Нақты қылмыс жағдайының құрылымы жиі қылмыс оқиғасының кеңістікті-уақыттық шекараларында болған объектілердің, құбылыстардың және процесстердің белгілі бір бөлігінен қалыптасады. Қылмысты жасау жағдайы - бұл қылмыстық әрекетке әсер еткен, яғни, тікелей немесе жанама түрде өзінің қатысуымен немесе іштей белгілерімен қылмыстық әрекеттің барысы мен нәтижесінде қандай да бір әсер еткен, қылмыскердің пайдаланатын, қылмыс ортасындағы элементтер.

Қылмысты жасау жағдайы элементтерінің бар алуан түрлілігі, қатаң және нақты криминалистикалық түрде жүйеленеді, бұл жөніндегі деректерді білу тергеудің практикалық мақсаттарында пайдалану үшін қажет.

Қылмыскердің сыртқы ортасын құраушы объектілердің, құбылыстардың және процесстердің жіктелуін, ішкі табиғатын негізге алар болсақ, олардың бір бөлігі табиғатпен құрылғанның барлығын қамтитын, адамның қатысуынсыз болатын және қызмет ететін және қылмыстық оқиғаның барысына әсер ететін әр түрлі объектілерде, құбылыстарда және процесстерде көрініс табатын объективті ортаға жатады.

Қылмыс жасау жағдайы элементтері ретінде орын алатын қоршаған орта объектілерінің, құбылыстарының және процесстерінің басқа бөлігі, адам қызметінің әр алуан бағытарымен байланысты және оның еңбек ету нәтижесінде құрғанның барлығын қамтитын субъективті ортаға жатады.

Қылмыс жасау жағдайы элементтерін объективті және субъективті деп бөлу олардың ішкі табиғатын көрсетеді және криминалистикалық мақсаттарды пайдалануға ыңғайлы болып келеді, себебі объектілердің, құбылыстардың және процесстердің байқалу мүмкіндіктеріне де негізделеді.

Қылмыс жасау жағдайының басқа элементіне психологиялық ортаны жатқызуға болады. Тұлға мен қоршаған ортаның қылмыстық әрекеттен тыс өзара әрекет ету мәселелерін қарастырушы кримнологиямен салыстырғанда, криминалистика бұл мәселелерді тек қылмыс оқиғасы шеңберінде қарастырады. Бұл элементтер жиі «тұрмыстық» қылмыс жағдайларында байқалады.

Ф.В.Глазыринның пайымдауынша, тергеушінің оқиға орнының материалдық жағдайын мұқият зерттеу және осы зерттеу кезінде анықталған іздерді дұрыс бағалау, оған дербес жағдайларда қылмыс жасаушы тұлғаның әрекет өрісі, жасы және оның қызығушылықтары, мінез белгілері, қылмыс жасау сәтіндегі эмоционалдық жағдайы және темпераменті жөнінде де тұжырым жасауға мүмкіндік береді [2, 47-58].

Ю.И. Ильченко, біздің ойымызша, қылмыс жасау жағдайының психологиялық элементінің аса айқын анықтамасын берді: «Қылмыс нақты, уақыт және кеңістік бойынша шектеулі әрекет акті бола отырып, іс-әрекеттің сыртқы және ішкі жақтарының тұтастығы болып табылады. Қылмыскердің сыртқы тарапының нәтижесінен біз үлкен немесе аз ғана сеніммен оның ішкі жағын жорамалдай аламыз. Материалды жағдай, нәтижесінде, қылмыс механизмінің ішкі факторларын да, атап айтқанда, қылмыскердің қандай да бір дәрежедегі психологиясын танып білуге мүмкіндік береді» [3, 7].

Қылмыс жасау жағдайының элементі ретіндегі объективті ортаны әр түрлі жағдайлардағы заттар, жағдайлар, құбылыстар және процесстер құрайды.

Осылайша, осы заттар қатты, борпылдақ, сұйық немесе газтекес күйде бола отырып, қылмыс барысына айтарлықтай әсер етіп, қылмыскерде ізін қалдыруы мүмкін. Ауа, су температурасы, атмосфералық қысым, ылғалдылық және т.б. физикалық-механикалық жағдайлар қылмыс механизміне тән белгі береді, оның ұйымдастырылуын қиындатады немесе ат салысады. Қылмыскер атмосфералық жауын-шашын, жел, найзағай және т.б. құбылыстарды қылмыс жасауды жеңілдету немесе іздерін жасыру үшін пайдалануы мүмкін. Нақты ағым түрінде байқалатын процесстер де, қандай да бір құбылыстың дамуы да, адамды қоршаушы орталардағы биологиялық, физикалық, химиялық және бөгде күйлердің тізбектеп ауысуы да кейбір жағдайларда маңызды криминалистикалық мағынаға ие болады.

Осылайша, объективті орта жағдайдың маңызды элементі және қылмыстың өзін орындау барысына, қылмыс ізінің қалыптасу процессіне (оның ішінде, қылмыскердің өзінде де) әсер ететін маңызды фактор бола алады, нәтижесінде, қылмыстық әрекетті тергеу барысында да әсер ете алады.

Қылмыс жасау жағдайының элементі ретіндегі субъективті ортаны құрайтындар - адамның қызметі процессінде құрастырған объектілері, адамның қалауы бойынша туындайтын процесстер. Объектілер де, процесстер де адам қызметінің нәтижесі болғандықтан, олардың криминалистикалық ақпараттық құндылығы аса жоғары. Айтылған процесстер адамдардың бар өмірінің жағдайы мен айналасы болып табылады. Бір қылмыстар белгілі шамада осы процесстерден қалыптасады, басқалары солардың көмегімен орындалады, үшіншілері - қандай да бір зиян тигізумен аяқталады. Осылай, билікті теріс немесе керісінше пайдалану, лауазымды тұлғаның немқұрайлығы өндіріспен қатар жүре алады, ал қауіпсіздік техникасы ережелерін бұзу мысалы, нәтижесінде, адамдарға жарақат тигізетін, ал мүлікке айтарлықтай материалдық нұқсан келтіретін кәсіпорындағы жарылыспен аяқталуы мүмкін. Адамның қалауы бойынша туындайтын процесстермен байланысты қылмыстарды жасау жағдайы солардың негізінде қалыптастырылады, алайда, ол әр алуан элементтерден тұра алады.

Субъективті орта негізгі қылмыс көлемін жасау жағдайының маңызды элементі болып табылады. Бұл жағдай жиі қылмыс пен оның жеке элементтеріне, және оларды тергеуге айтарлықтай әсер етеді. Әлбетте, қылмыс жасау жағдайының элементі ретіндегі субъективті ортаны тергеу кезіндегі одан әрі зерттеу мен тіркеу, бастапқы тергеу тиімділігіне айтарлықтай әсер етеді.

Біздің ойымызша, психологиялық орта деп адамның жақын және тікелей айналасын айтады, оның негізінде қылмыскер қылмыстық әрекет пен қылмыс жасалатын психикалық ахуалды қалыптастырады. Психологиялық орта ең алдымен, қылмысты жасалатын жағдайлардың қарастырылуын талап етеді. Қандай да болмасын объектіге араласумен болатын кез-келген қылмыс белгілі психологиялық ортада жүреді. Қылмыскер әрқашан психологиялық ортаның әсерін сезінеді, себебі, бұл адам психикасының қалыпты қызмет ету жағдайларының бірі.

Белгілі қылмыс түрлері аса күрделі психологиялық ортада жасалады, тергеушіге оның элементтерін жеке зерттеусіз, қылмыс қатысушыларды жұмылдыру механизмін, әрқайсысының жауапкершілік дәрежесін түсінуге қиындық туғызады.

Криминалистика қылмыстарды ашу және тергеу мақсаттары үшін қылмыс оқиғасының шеңберінде ғана болатын және оған тікелей әсер ететін, қылмыскердің жақын психологиялық айналасы жөніндегі деректерді ғана зерттеп, пайдаланады. Біздің ойымызша, көрсетілген шекаралардың кеңеюі жөнсіз, себебі, қылмыстық әрекеттен тыс психологиялық ортаны нәтижелерін криминалистика пайдаланатын басқа ғылымдар зерттейді. Дәл осы уақытта зерттеуден бас тарту да, қылмыс жасаудың психологиялық ортасы жөніндегі деректерді пайдалану да кейбір қылмыстарды тергеу бойынша әдістемелік ұсыныстардың сапасында, нәтижесінде, тергеу сапасында да көрініс табуы мүмкін.

Ортаның психологиялық элементтері әр түрліше көрінуі мүмкін.

Біріншіден, олар қылмысқа болысатын немесе кедергі келтіретін, кінәні жеңілдететін немесе ауырлататын, қылмысты және ондағы қатысуды (алибиді алдын ала әзірлеу, жалған куәгерлерді дайындау) жасыратын психологиялық міндеттер түрінде байқалуы мүмкін.

Екіншіден, қылмыс жасаудың белгілі орнымен немесе уақытымен байланысты бола алады.

Қылмысқа дайындалу, қылмыс жасау орнына кіру әдісі, пайдаланылған құралдар мен керек-жарақтар сипаты, қылмыс іздерін жасыру бойынша әрекеттер секілді қылмыскердің барлық осы іс-әрекеттерінде оның қылмыс жасаған өмірінде жинақталған белгілер мен қасиеттері кездеседі. Кейде мұндай әрекеттерде кәсіби немесе басқа да арнайы дағдылары көрінеді. Басқа жағдайларда мұндай дағдылар қылмыскерге қылмыс жасау үшін қажет, онсыз қылмыс жасау немесе оны дайындау және жасыру бойынша басқа да әрекеттерді жасау мүмкін емес. Қылмыс жасау барысында әр түрлі мамандық пен кәсіп дағдылары қолданылуы мүмкін [4, 10].

Үшіншіден, қылмыс жасау жағдайларының психологиялық элементтері психологиялық факторлар ретінде, мысалы, лауазымды тұлғалардың өздерінің қызметтік міндеттеріне бейберекет қарау жағдайлары, қанағаттанарлықсыз күзет пен материалдық құндылықтарды тіркеу және т.б. түрінде көріне алады.

Психологиялық қарым-қатынас жағдай элементтерінің тобы ретінде қылмыскер мен жәбірленушінің, олардың әрқайсысының басқа қылмыс қатысушыларымен қарым-

қатынастарында байқалады. Қарастырылатын элемент бірқатар жағдайларда қылмыс жасау жағдайын қалыптастыруды анықтаушы рөл атқарып, одан соң қылмыстың ашылуына әсер етуі мүмкін. Қылмыс жасау жағдайының психологиялық аспекті көптеген жағдайларда «тұрмыстық» өлтірушілікке тән. Осы жағдайда криминалистикалық мағына жеке отбасындағы, қандай да бір ресми немесе бейресми адам топтарындағы психологиялық қатынастың қылмыс жағдайы мен оқиғасындағы нақты рөлі жөніндегі деректерді қамтиды.

Тергеу кезіндегі жағдайдың сәйкесінше психологиялық элементтерін зерттелуі көптеген криминалистикалық мәселелердің шешілуіне болысуы мүмкін. Мысалы, ашылмаған қылмысты тергеу кезінде жәбірленушіні, оның осы ортамен байланыстарын қоршаған психологиялық ортасын зерттеу қылмыскерді анықтауға, қылмыстық әрекеттердің басқа түрлерінде болған оқиғаның себептері мен жағдайларын, айрықша белгілерін түсініп білуге септігін тигізеді. Жоғарыда айтылғандай, шынайы өмірде қылмыс жасау жағдайының элементтеріне түрлене алатын, адамды қоршаған орта элементтерінің құрылымы мен құрамы әр алуан. Алайда, қылмыс жасау жағдайы қылмыскерді қоршаушы ортаға қарағанда көлемі мен құрамы бойынша тарлау келеді, себебі оған қылмыскерді тікелей қоршаған ортаның, оның тек қылмыстық мақсаттарды орындауы үшін ғана пайдаланылған, қылмыстық оқиғада белгілі рөл атқарған, қылмыстың қандай да бір құрылымдық элементінің қандай да бір түрінің қалыптасуына әсер еткен элементтері ғана кіреді. Сонымен бірге, нақты бір қылмыс түрлеріндегі қылмыс жасау жағдайы әр түрлі дәрежеде объективті, субъективті психологиялық ортадан, сонымен қатар, қылмысқа қатысушыларынан байланысты болуы мүмкін.

Қылмыс жасау жағдайын болмыстың шынайы құбылысы ретіндегі жалпы түсінікте оның құрылымына элементтер ретінде қандай да бір негізде әрекет етуші тұлғаларды жатқызуға болады. Алайда, осындай үлкен түсінік кезінде жағдайды тұтастай барлық қылмыстық әрекетпен теңдестіру қаупі туындайды. Бұл жағдайды одан әрі зерттеуге қиындық туғызуы мүмкін. Сондықтан, тергеу тәжірибесін дамыту және тиімділігін арттыру мақсатында қылмысты жасаушы, оның қосалқы қатысушылары, жәбірленуші секілді қылмысқа қатысушылар өзіндік элементтер ретінде қарастырылып, зерттелуі тиіс [5, 75].

Қылмыс жасау жағдайын түсіну шеңбері жеткілікті түрде түсінікті. Бір жағынан, бұл қылмыс субъектісінің тікелей қылмыстық әрекеттерінің бастауы, басқа жағынан - олардың аяқталуы. Тек осындай жағдай шеңберінің түсінігі осы криминалистикалық категорияны тергеудің көптеген міндеттерін сәтті шешу үшін аса тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 В.К. Кудряшов «Дәрігерлік» істердің криминалистикалық мінездемесі мен оның медициналық қызметкерлермен жасалынатын кәсіби құқықбұзушылықтарды тергеу әдістемесіндегі маңыздылығы // Заманауи жағдайындағы қылмыстармен күрес. Рига, 1980. 147 б.
- 2 Ф.В. Глазырин Айыпталушы тұлғасын зерттеу мен тергеу әрекеттерінің тактикасы. Свердловск, 1973. 47-58 б.
- 3 Ю.И. Ильченко Оқиға болған жердің материалдық жағдайын қараудың тактикалық тәсілдері. Заң ғыл. канд. автореф. Алматы, 1966. 7 б.
- 4 В.Д. Зеленский Айыпталушыны ақтайтын мәліметтерді тергеу барысында алу, тексеру мен бағалау. Саратов, 1972. 10 б.
- 5 А.П. Онучин Оқиға болған жерді қарау мен қылмыс оқиғасын жүйелі-құрылымдық талдау // Криминалистикалық тактиканың теориялық мәселелері. Свердловск, 1981. 75 б.

REFERENCES

- 1 V.K. Kudryashov «Dörigerlik» isterdin kriminalistikalyk minezdemesi men onyn meditsinalyk kyzmetkerlermen zhasalynatyn kәsibi kukukbuzushylyktardy tergeu әdistemesindegi manyzdylygy // Zamanaui zhagdayyndagy kylmystarmen kyres. Riga, 1980.147 b.
- 2 F.V. Glazyrin Ayyptalushy tulgasyn zerttey men tergeu areketterinin taktikasy. Sverdlovsk, 1973.47-58 b.
- 3 Y.I. Ilchenko Okiga bolgan zherdin materialdyk zhagdayyn karaudyn taktikalyk tasilderi. Zangyl.cand. Avtor. Almaty, 1966.7 b.
- 4 V.D. Zelenskiy Ayyptalushyny aktaytyn malimetterdi tergeu barysynda alu tekseru bagalau. Saratov, 1972.10 b.
- 5 A.P.Onuchin Okiga bolgan zherdi karau men kylmys okigасыn zhuyeli-kurylymdyk taldaу // Kriminalistikalyk taktikanyn teoriyalyk maseleleri. Sverdlovsk, 1981. 75 b.

Биржанов Б.К.

Субъективная среда как элемент обстановки совершения преступления

Объективная среда может являться важным элементом обстановки и серьезным фактором, влияющим на процесс совершения самопреступления, процессы образования следов преступления (в том числе и на самом преступнике), а следовательно, может оказать влияние и на процесс расследования преступного деяния.

Ключевые слова: субъективная среда, психологическая среда, обстановка совершения преступления.

Birzhanov B.K.

Subjective environment as element of the situation of commission of crime

The objective environment can be the important element of a situation and a serious factor influencing process of commission of the crime, processes of formation of traces of crime (including on the criminal) and consequently, can have impact and on process of investigation of criminal action.

Key words: subjective environment, psychological environment, situation of commission of crime.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

УДК 349.2: 331.109

Г.Г. ГАЛИАКБАРОВА

докторант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ТРУДОВЫХ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ

В данной статье рассмотрены некоторые особенности трудовых процессуальных правоотношений. Актуальность темы обусловлена тем, что в трудовых отношениях для работника важен не только сам по себе комплекс предоставленных ему трудовых прав, но и эффективность механизма их реализации, защиты от злоупотреблений со стороны работодателя и иных органов.

Ключевые слова: трудовое право, трудовое процессуальное право, трудовые процессуальные правоотношения, трудовой процессуальный кодекс.

Переход Республики Казахстан (далее РК) от социалистического ведения хозяйства к рыночной экономике объективно вызвал процесс смены одних общественных отношений другими. Смена социалистических отношений на «постсоветские» буржуазные общественные отношения была обусловлена главным образом переделом бывшей «общенародной» собственности, формированием частной собственности, и, в конечном счете, складывающимися производственными отношениями.

Глава государства Н.А. Назарбаев в своем Послании народу Казахстана «Нұрлы жол – путь в будущее» отметил: «...С учётом новых внешних рисков для развития экономики нам нужны новые инициативы для стимулирования деловой активности и занятости» [1]. Это означает, что для повышения уровня занятости в стране необходимо уделить особое внимание совершенствованию трудового законодательства, в том числе и процессуальных средств в области охраны и защиты трудовых прав, свобод и интересов работников.

Принятие 15 мая 2007 года Трудового кодекса РК (далее ТК РК) [2] не смогло уменьшить остроту социальной конфликтности сферы трудовых отношений – многие материальные нормы трудового права на сегодня остаются без действенных средств реализации.

Актуальность данной темы обуславливается существующей потребностью в совершенствовании процессуально-правового механизма реализации норм трудового права и целесообразностью основательной разработки методологических основ процессуальной теории трудового права.

Процессуальные способы защиты, по мнению некоторых российских ученых, связаны с деятельностью специально уполномоченных органов по рассмотрению трудовых споров и должны применяться тогда, когда уже материально-правовые способы себя исчерпали [3, 995].

На сегодняшний день стремление решить эту проблему приводит к росту огромного количества подзаконных актов, при котором не вполне учитывается расширение частноправовых начал, позволяющих сторонам трудовых отношений самостоятельно решать ряд вопросов.

В общей теории права, в меньшей степени – в трудовом праве, по вопросу о понятии юридического процесса в целом и трудового процесса, в частности, высказываются различные точки зрения – от признания отраслевой самостоятельности до категорического неприятия.

Сторонники узкого, или традиционного, определения трудового процесса связывают его с деятельностью юрисдикционных органов по рассмотрению трудовых споров [4, 23]. Сторонники широкого понимания трудового процесса отождествляют его с правоприменительной деятельностью [5, 163]. Существует и промежуточная позиция, трактуемая некоторыми учеными как концепция возрожденного широкого понимания трудового процесса [6, 779].

Не отрицая значимости высказанных в науке точек зрения, позволим себе усомниться в правильности выбора авторами классификационных критериев. Дело в том, что разделение материального и процессуального в праве в зависимости от юрисдикционного или правоприменительного критериев явно недостаточно. В теории права на основе идеи о системности права предложена и довольно успешно развивается общеправовая процессуальная теория [7].

На наш взгляд, трудовой процесс необходимо рассматривать как систему юридических процедур, занимающих самостоятельное место в предмете трудового права. К числу подобных процедур можно отнести:

- процедуры разрешения трудовых споров;
- процедуры расследования несчастных случаев на производстве;
- процедуры, связанные с привлечением к трудовправовой ответственности;
- процедуры, связанные с увольнением;
- и другие.

В самом общем виде правоотношения, возникающие при всяком труде, – это связи между субъектами права, которые выражаются в их взаимных правах и обязанностях, относящихся к трудовой деятельности, регулируемой юридическими нормами любой отраслевой принадлежности [8, 96].

Трудовое процессуальное право находится еще на пути формирования, и потому процессуальные правоотношения существуют исключительно как правовые, требуют детализированной нормативной основы.

Трудовые процессуальные правоотношения обеспечивают реализацию многочисленных охранительных норм трудового права. Их особенностью является то, что в большинстве случаев требуется детальное нормативное регулирование. Стороны трудовых отношений за редким исключением обладают правом устанавливать порядок течения процессуальной трудовой процедуры. Так, правила работы согласительной комиссии, установленные ТК РК [2], могут быть дополнены сторонами, а процессуальные правила участия посредника или трудового арбитража в коллективном трудовом споре почти полностью прерогатива сторон спора.

Несмотря на вторичный, производный, служебный, подчиненный характер, трудовое процессуальное правоотношение существует относительно самостоятельно. При этом особенностью оснований возникновения трудовых процессуальных правоотношений является то, что юридические события порождают процессуальные правовые последствия только в совокупности с действиями, в пределах единых фактических составов.

В число трудовых процессуальных правоотношений включаются те, которые связаны с рассмотрением трудовых споров специализированными органами (суд, согласительная комиссия, примирительная комиссия, посредник, трудовой арбитраж). Сюда же входят правоотношения, связанные с применением юридических санкций такого рода органами. Применение санкций другими органами и лицами, по мнению большинства ученых, следует называть не процессом, а процедурой. Следовательно, правоотношения, возникающие при наложении дисциплинарных взысканий, входят в группу процедурных [8, 99].

Система трудовых процессуальных отношений характеризуется множественностью субъектов. В силу того, что трудовому процессу свойственно наличие стадий состав его участников может меняться, однако участие ряда субъектов императивно предписывается законом.

Субъекты любых правоотношений, возникающих в обществе, имеют определенный правовой статус. Не являются исключением из этого правила и субъекты трудовых правоотношений, в содержание правового статуса которых включают следующие элементы: правосубъектность, права и обязанности, гарантии обеспечения этих прав и обязанностей, ответственность за ненадлежащее исполнение возложенных на субъекта обязанностей [9, 155].

Общеизвестно, что правосубъектность представляет собой особое юридическое свойство субъекта права, включающее:

- а) правоспособность (способность иметь субъективные права и юридические обязанности, т.е. способность к правообладанию);
- б) дееспособность (способность своими действиями приобретать и осуществлять эти права и обязанности, т.е. способность к правореализации);
- в) деликтоспособность (способность нести юридическую ответственность за свои поступки) [10, 138].

В науке трудового права существует различные подходы к определению понятия трудовой правосубъектности. Так, например, В.В. Федин придерживается позиции, согласно которой, трудовая правосубъектность – первый самостоятельный элемент юридического статуса работника [11, 47].

Изучение понятия и природы возникновения трудовой правосубъектности осуществляется еще с советских времен. Так, Б.К. Бегичев полагал, что трудовая правосубъектность – это не только способность иметь права и обязанности в будущем, но и реальное обладание некоторыми из них в настоящем, в данный момент [12, 245].

На наш взгляд, правосубъектность определяется как явление, предшествующее правоотношениям, в том числе и трудовым. Способность иметь права и обязанности во всех случаях законодатель связывает с определенными жизненными обстоятельствами.

Специфика правосубъектности работодателя объясняет возможность его рассмотрения в качестве правоприменителя, но правоприменителя особого, для которого в процессуальной сфере права не являются одновременно обязанностями.

Трудовая процессуальная правосубъектность профессиональных союзов и иных представителей основывается на идее о возможности раздельного существования трудовой процессуальной правоспособности и дееспособности работника. В трудовых процессуальных правоотношениях личное участие бывает необязательно, но в отдельных случаях законодатель напрямую обязывает избрать представителей (например, в примирительную комиссию). Трудовое законодательство не запрещает работнику и в дисциплинарном процессе в случае проведения служебной проверки поручить защиту его интересов представителю.

Трудовая процессуальная правосубъектность государственных органов напрямую вытекает из их компетенции (контроль и надзор, расследование несчастных случаев, рассмотрение и разрешение дела и др.).

Не смотря на то, что вопрос об объекте трудового процессуального правоотношения комплексно не исследовался, по нашему мнению, в качестве объекта трудовых процессуальных правоотношений необходимо рассматривать охранительные трудовые правоотношения, а не нормы. Во-первых, реализация охранительной нормы всегда имеет место в рамках охранительных правоотношений. Во-вторых, в некоторых случаях требуется выявление охранительного правоотношения, своего рода стимулирование появления (служебная проверка, расследование несчастных случаев на производстве, и др.). При этом необходимо различать правоотношения, возникшие на основе охранительных норм трудового права в результате их нормальной правореализации, и охранительные правоотношения, возникающие в связи с нарушением или угрозой нарушения таких норм, которые являются объектом трудовых процессуальных правоотношений.

В качестве содержания правоотношения необходимо рассматривать исключительно правовые связи между субъектами, т.е. структуру. В трудовых процессуальных правоотношениях часто используется представительство, при котором субъекты правоотношения могут меняться, а структура (само правоотношение) остается неизменной. Данная правовая связь представляет собой субъективное право и юридическую обязанность, которые в совокупности с правосубъектностью позволяют охарактеризовать субъекта правоотношения.

Особенностью содержания трудового процессуального правоотношения является процедурный характер взаимодействия его субъектов. Пределы возможного поведения должны быть установлены заранее. Представляется, исходя из таких принципов социального партнерства, как уважение, учет интересов сторон и добровольность принятия сторонами на себя обязательства, целесообразно любые внутриорганизационные акты процессуального характера принимать по соглашению между работодателем и представителями работников.

В содержании трудового процессуального правоотношения можно условно выделить две подструктуры. Первая подструктура представляет связь между сторонами охранительного трудового правоотношения, реализация которого обеспечивается. Вторая подструктура – это связь между каждым из участников процессуального правоотношения и властным субъектом, координирующим или непосредственно направляющим ход процесса. С точки зрения правовой природы каждая из указанных подструктур представляет отдельное процессуальное правоотношение (простое), которое не имеет самостоятельного значения [12, 16].

Особенность трудовых процессуальных отношений заключается и в том, что как и все процессуальные отношения, они властны и публичны, т.е. императивно устанавливаются в государственных или общественных интересах и обеспечиваются соответствующей охраной государства.

Особенностями обладает и реализация самого трудового процессуального правоотношения – акты реализации процессуальных прав его властных субъектов обязательны для исполнения.

Таким образом, трудовое процессуальное правоотношение властно подключается к реализации охранительных правоотношений и способно выступить действенной гарантией трудовых прав работников.

Проанализировав действующее трудовое законодательство, мы предлагаем, классификацию трудовых процессуальных правоотношений.

Во-первых, это правоотношения, связанные с рассмотрением и разрешением трудовых споров.

Во-вторых, это правоотношения по надзору и контролю за соблюдением и исполнением норм трудового законодательства.

В-третьих, отношения, связанные по поводу привлечения к трудовправовой ответственности.

Указанная классификация, на наш взгляд, в перспективе может быть включена в качестве правовой нормы Трудового процессуального кодекса РК.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Послание Главы государства Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Нұрлы Жол – путь в будущее» от 11 ноября 2014 года. // www.akorda.kz.
- 2 Трудовой кодекс Республики Казахстан: от 15 мая 2007 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10 января 2015 года) // Информационная система «Параграф». – 2015.
- 3 Лушников А.М., Лушникова М.В. Курс трудового права: Учебник: В 2 т. Т.2. Коллективное трудовое право. Индивидуальное трудовое право. Процессуальное трудовое право. – М.: Статут, 2009. – 1151 с.
- 4 Лушникова М.В. Трудовые споры в СССР. Ярославль, 1991.
- 5 Аكوпова Е.М. О понятии трудового процесса // Проблемы трудового права и права социального обеспечения. М., 1975.
- 6 Лушникова М.В., Лушников А.М. Очерки теории трудового права. СПб., 2006.
- 7 Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной теории. М., 1991.
- 8 Скобелкин В.Н., Передерин С.В., Чуча С.Ю., Семенюта Н.Н. Трудовое процедурно-процессуальное право: Учеб. пособие / Под ред. В.Н. Скобелкина. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2002. – 504 с.
- 9 Черняков А.А. Право, закон, законность: вопросы обновления действующего права и проблемы нормативной терминологии. – Алматы: ЮРИСТ, 2001. – 155 с.
- 10 Коробченко В.В. Возраст как условие возникновения трудовой правосубъектности работника / Российский ежегодник трудового права. – 2005. - № 1. – с. 138-140.
- 11 Федин В.В. Юридический статус работника как субъекта трудового права. Дисс...канд. юрид. наук. М., 2003. – 47 с.
- 12 Бегичев Б.К. Трудовая правоспособность советских граждан. М.: Юридическая литература, 1972. – 245 с.
- 13 Морозов Д.А. Трудовое процессуальное правоотношение. Дисс...канд. юрид. наук. Пермь., 2006. – 21 с.

REFERENCES

- 1 Poslanie Glavi gosudarstva N.A. Nazarbaeva narodu Kazakhstana «Nurly Zhol – put v budushee» ot 11 noyabrya 2014 goda. // www.akorda.kz.
- 2 Trudovoi kodeks Respubliki Kazakhstan: ot 15 maya 2007 goda (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 10 yanvarya 2015 goda) // Informatsionnaya sistema «Paragraf». – 2015.

- 3 Lushnikov A.M., Lushnikova M.V. Kurs trudovogo prava: Uchebnik: V 2 t. T.2. Kollektivnoe трудовое право. Individualnoe трудовое право. Prozessualnoe трудовое право. – М.: Statut, 2009. – 1151 s.
- 4 Lushnikova M.V. Trudovye spory v SSSR. Yaroslavl, 1991.
- 5 Akopova E.M. O ponyatii trudovogo prozessa // Problemy trudovogo prava I prava sozialnogo obespecheniya. М., 1975..
- 6 Lushnikova M.V., Lushnikov A.M. Ocherki teorii trudovogo prava. SPb., 2006.
- 7 Protasov V.N. Osnovy obshepravovoi prozessualnoi teorii. М., 1991.
- 8 Skobelkin V.N., Perederin C.V., Chucha S.Y., Semenya N.N. Trudovoe prozedurno-prozessualnoe pravo: Ucheb. posobie / Pod red. V.N. Skobelkina. – Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta, 2002. – 504 s.
- 9 Chernyakov A.A. Pravo, zakon, zakonnost: voprosy obnovleniya deistviyshego prava I problem normativnoi terminologii. – Almaty: YRIST, 2001. – 155 s.
- 10 Korobchenko V.V. Vozrast kak uslovie vozniknoveniya trudovoi pravosubektnosti rabotnika / Rossiiskii ezhegodnik trudovogo prava. – 2005. - № 1. – s. 138-140.
- 11 Fedin V.V. Yuridicheskii status rabotnika kak subekta trudovogo prava. Diss...kand. yrid. nauk. М., 2003.
- 12 Begichev B.K. Trudovaya pravospособnost sovetskikh grazhdan. М.: Yuridicheskaya literatura, 1972. – 245 s.
- 13 Morozov D.A. Trudovoe prozessualnoe pravootnoshenie. Diss...kand. yrid. nauk. Perm, 2006. – 21 s.

Галиакбарова Г.Г.

Еңбек іс жүргізу құқықатынастарының кейбір ерекшеліктері туралы

Осы мақалада еңбек іс жүргізу құқықатынастарының кейбір ерекшеліктері қарастырылған. Еңбек қатынастарында қызметкер үшін тек ұсынылып отырған еңбек құқытары ғана емес, сонымен қатар, оларды іске асыру механизмі және жұмыс беруші мен басқа да органдар тарапынан құқықбұзушылықтың орын алмауының маңыздылығы тақырыптың өзектілігі болып табылады.

Түйін сөздер: еңбек құқығы, еңбек іс жүргізу құқығы, еңбек іс жүргізу құқықатынастары, еңбек іс жүргізу кодексі.

Galiakbarova G.G.

About some features of labour procedural legal relationships

In this article some features of labour procedural legal relationships are considered. Relevance of a subject is caused by that in the labour relations is important for the worker not only a complex in itself of the labour law, but also efficiency of the mechanism of their realization, protection against abuses of the employer and other bodies.

Key words: labour law, labour procedural law, labour procedural legal relationships, labour procedural code.

Поступила в редакцию 16.02.2015.

УДК 658.152(470+571)

А.А. ДЖАНАЛЕЕВА

к.ю.н., доцент КазГЮУ, г. Астана

АКТУАЛЬНЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ УСТАВНОГО КАПИТАЛА КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ (часть 1)

Изменение цивилистической мысли по вопросам развития корпораций привело к существенным результатам, которые отражены в новеллах последней редакции Гражданского Кодекса Российской Федерации. Однако впереди стоит не менее сложная задача – создать правовой механизм регулирования тех корпоративных норм, которые в практической деятельности остались за областью права. В этом смысле не стоит избегать понятий, которые только на первый взгляд не составляют категории цивилистики, такие как: капитал, прибыль. Оба понятия входят в состав единого понятия: уставный капитал, принимающий особую актуальность в коммерческих организациях.

Ключевые слова: уставный капитал, коммерческая организация, ответственность, прибыль, доход, налогообложение, формирование, минимальный уставный капитал, денежные средства, правовой режим.

В современной цивилистике проблемам формирования уставного капитала коммерческих организаций все в большей степени придается актуальное значение. Особое значение приобретают труды известных цивилистов в области гражданского и корпоративного права [1, 494]. «Все это заставляет обратиться к анализу современного западноевропейского корпоративного права, прежде всего, к генетически наиболее близкой российскому правопорядку теории корпоративного права, сложившейся в германской ветви европейского континентального права (Германия, Австрия, Швейцария)» [1, 152]

Все возрастающий интерес к корпоративному праву в России, предопределяет постановку ряда проблемных аспектов формирования уставного капитала у коммерческих организаций [2, 200]. Известно, что уставный капитал – это имущество, необходимое для обеспечения основной деятельности подобной организации. При этом, одной из основных форм обеспечения такой деятельности выступают, прежде всего, денежные средства. С одной стороны, денежные средства являются наиболее универсальной формой сохранения стоимости, что заключено в пользу их ликвидности, но, с другой стороны, невозможность или нежелание современной цивилистики трансформации экономических категорий в объемы права, делают их категорией более уязвимой с правовой точки зрения. Однако, следует учитывать, что формирование уставного капитала организации денежными средствами сопряжено с множеством мелких, но не менее значимых, чем проблемы определения их как объекты гражданского права, например, в качестве имущественного права требования и только. Весь комплекс проблем, связанный с определением денежных средств как объект гражданского права, без учета их экономических составляющих в совокупности способствуют созданию условий для финансовой несостоятельности организации. В частности, денежные средства, после того, как организация прошла государственную регистрацию, могут быть переведены с накопительного счета на расчетный счет объединения. Несомненно, законодательство не ведет и, в принципе, не должно вести контроль за использованием частных счетов организаций, а тем более деятельность по их осуществлению, но в полной мере могло бы принимать все необходимые регулятивные меры по стимулированию их увеличения. Так, действующее законодательство Российской Федерации не содержит норм о контроле за минимальным уставным капиталом, но содержит императивные нормы о размере его первоначального формирования. На практике случается ситуация, когда денежные средства организации, в том числе, которые составляют минимальный размер уставного капитала, могут быть использованы на оплату аренды, на оплату различных закупок, выплату заработной платы работникам и для других расходов, которые связаны с осуществлением деятельности объединения. Это положение в практической деятельности, в конечном итоге, приводит к тому, что базовые активы уставного капитала организации не всегда подтверждаются по существующим у нее долговым обязательствам. Последствия таких условий известны. «При отсутствии реальной имущественной обособленности в момент создания юридического лица такое правило может стать базой для злоупотреблений учредителей или иных участников организации» [3, 44].

Не стоит забывать, что взнос денежных средств в уставный капитал необходимо документально подтвердить, в противном случае стоимость вносимого имущества (имущественных прав) или какой-либо его части будет признаваться равной нулю.

Например, в Письме Минфина России от 25.05.2010 N 03-03-06/1/349 «По вопросу документального подтверждения расходов» указано, что документами, свидетельствующими об оплате уставного капитала денежными средствами, могут быть [5]:

- справка банка, подтверждающая зачисление на расчетный счет денег в оплату уставного капитала, подписанная руководителем и главным бухгалтером банка;
- копии первичных платежных документов (в частности, приходные кассовые ордера, подтверждающие оплату уставного капитала денежными средствами).

Следуя логике, встает существенный вопрос. Для чего существует необходимость в законодательстве ставить пруденциальные нормативы для первичного формирования уставного капитала, если все равно формирование на вторичных этапах не облагается налоговой ставкой? Ответ требует существенной доработки и самостоятельного исследования.

Еще один значительный правовой аспект, который требует некоторого разъяснения. Несомненно, уставный капитал не подлежит налогообложению, поскольку не считается прибылью организации. При создании и дальнейшей деятельности организации расходы по формированию уставного капитала рассматриваются как расходы организации. Но почему-то расходы, а также доходы,

определяются положениями налогового кодекса, а понятие прибыли и ее правовой режим выносятся за пределы законодательского регулирования, как нечто рефлекторное в праве. Получается, что, если организация получила доход, то в случае формирования им уставного капитала налог не оплачивается, а если из дохода выносятся прибыль учредителя, то налог оплачивать нужно. В этом логика явно еще прослеживается. Потому, следовало бы не облагать налогом ту часть дохода, которая считается прибылью учредителя, но которая возвращается как реинвестиция в уставный капитал, поскольку такая прибыль есть расход не организации, а непосредственно учредителя.

Кроме того, остается не ясным, почему законодательно предусмотрена и усилена норма о минимальном размере уставного капитала организации, которая, по сути, не решает основной проблемы – проблема ответственности организации перед ее кредиторами в случае ненадлежащего исполнения обязательства. Коммерческая организация представляет собой организационно-правовую форму капитала, сколько бы положительного не скрывалось за объединением лиц [6, 157]. Размер его определяется в зависимости от целей участников и ответственности корпоративных собственников, за счет которых формируется и степень имущественного риска, и уровень создания социального блага. В этом отношении, необходимо создать нормы, по которым можно обязать корпоративных собственников регулярно пополнять уставный капитал без реальной угрозы банкротства и, так сказать, для выгоды самого учредителя. В частности, данные меры можно произвести за счет формирования обязательного резервного фонда организации и определить в законодательстве виды сделок, которые будут зависеть от цены сделки, и которые организация имеет право заключать в предельных размерах, закрепленных в МРП, в зависимости от подобного уставного фонда. В этом, по мнению автора статьи, будет заключаться ценность уставного капитала, созданная самой организацией. «Ценность каждого предмета, пока она не установлена, совершенно произвольна и неопределенна. ...люди признают за предметом определенную ценность... в отношении его употребления: что ни на что не годится, тому и не дают никакой цены» [7, 20]. Возможно, что данное предложение есть некоторая мера, носящая временный характер, но при более детальном изучении становится ясно, что именно это способно сдвинуть с мертвой точки развитие естественной конкуренции организаций, снизить статистику финансовых споров в судах, создать определенную степень защиты от предпринимательских рисков.

Таким образом, хотя формирование уставного капитала коммерческих организаций происходит при помощи учредителей, однако имущество организации создается за счет вкладов учредителей. В этом смысле стоит особое внимание уделить категории прибыли, категории доли в уставном капитале и категории его минимального размера. Следовательно, возникает необходимость поднять вопрос о правовой природе уставного капитала с точки зрения правового режима имущества, входящего в его состав.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Суханов Е.А. Проблемы реформирования Гражданского кодекса России: Избранные труды 2008 – 2012 г.г. - М.: Статут, 2013. - С. 494.
- 2 Козлова Н.В. Сущность юридического лица и современный правопорядок / Проблемы развития частного права: Сборник статей к юбилею Владимира Саурсевича Ема/Отв.ред. Е.А. Суханов, Н.В. Козлова. - М.: Статут, 2011. - С. 200.
- 3 Суханов Е. Закон об обществах с ограниченной ответственностью // Хозяйство и право. 1998. - № 5. - С. 44.
- 4 Суханов Е.А. Очерк сравнительного корпоративного права / Проблемы развития частного права: Сборник статей к юбилею Владимира Саурсевича Ема / Отв.ред. Е.А. Суханов, Н.В. Козлова. - М.: Статут, 2011. - С. 157.
- 5 Стерликов П. Ф. Взаимосвязь экономических теорий стоимости и ценности. Автореф. дис... док. экон. наук. М, 2009. - С. 20.

REFERENCES

- 1 Suhanov E.A. Problemy reformirovaniya Grazhdanskogo kodeksa Rossii: Izbrannye trudy 2008 – 2012 g.g. - M.: Statut, 2013. - S. 494.
- 2 Kozlova N.V. Sushhnost' juridicheskogo lica i sovremennyy pravoporjadok / Problemy razvitiya chastnogo prava: Sbornik statej k jubileju Vladimira Saurseevicha Ema/Otv.red. E.A. Suhanov, N.V. Kozlova. - M.: Statut, 2011. - S. 200.

- 3 Suhanov E. Zakon ob obshhestvah s ogranichennoj otvetstvennost'ju // Hozjajstvo i pravo. 1998. - № 5. - S. 44.
 4 Suhanov E.A. Ocherk sravnitel'nogo korporativnogo prava / Problemy razvitiya chastnogo prava: Sbornik statej k jubileju Vladimira Saurseevicha Ema / Otv.red. E.A. Suhanov, N.V. Kozlova. - M.: Statut, 2011. - S. 157.
 5 Sterlikov P. F. Vzaimosvjaz' jekonomicheskikh teorij stoimosti i cennosti. Avtoref. dis... dok. jekon. nauk. M, 2009. - S. 20.

Жаналеева Алла Алексеевна

Ресей Федерациясының коммерциялық ұйымдарының жарғылық капиталдарын қалыптастырудағы өзекті құқықтық аспектілер (1-бөлім)

Корпорациялардың дамуынан туындаған сұрақтар бойынша цивилистикалық ойлардың өзгеруі Ресей Федерациясының Азаматтық Кодексінің соңғы редакциясының қосымшасында көрініс тапты.

Дегенмен де, алда күтіп тұрған қиындығы кем емес тапсырма – тәжірибелік қызметте құқық саласының сыртында қалған корпоративті нормаларды реттеудің құқықтық механизмін құру. Бұл мағынада бір қарағанда цивилистика категориясын құрамайтын капитал, пайда секілді ұғымдардан қашпау қажет. Екі ұғым да бір түсініктің құрамына кіреді: ол, коммерциялық ұйымдарда ерекше өзектілікке ие - жарғылық капитал.

Түйін сөздер: жарғылық капитал, коммерциялық ұйым, жауапкершілік, кіріс, түсім, салық салу, қалыптасу, жарғылық капиталдың ең төменгі мөлшері, ақшалай қаражат, құқықтық режим.

Janaleyeva Alla Alexeyevna

Actual legal aspects of the formation of the authorized capital of commercial organizations in the Russian Federation (Part 1)

Changes in the civil law of thought on the development of corporations has led to significant results, which are reflected in the stories of the last edition of the Civil Code of the Russian Federation. However, the front is no less difficult task - to create a legal mechanism for regulation of the corporate standards, which in practice were in the area of law. In this sense, it is not necessary to avoid concepts that at first glance do not constitute a category of civil law, such as capital gains. Both concepts are part of a single concept: share capital, taking particular relevance in commercial organizations.

Key words: share capital, profit organization, responsibility, profit, revenue, taxation, formation, minimum capital, cash, legal regime.

Поступила в редакцию 04.11.2014.

УДК 658.152(470+571)

А.А. ДЖАНАЛЕЕВА

к.ю.н., доцент КазГЮУ, г. Астана

АКТУАЛЬНЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ УСТАВНОГО КАПИТАЛА КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ (часть 2)

Изменение цивилистической мысли по вопросам развития корпораций привело к существенным результатам, которые отражены в новеллах последней редакции Гражданского Кодекса Российской Федерации. Однако впереди стоит не менее сложная задача – создать правовой механизм регулирования тех корпоративных норм, которые в практической деятельности остались за областью права. В этом смысле не стоит избегать понятий, которые только на первый взгляд не составляют категории цивилистики, такие как: капитал, прибыль. Оба понятия входят в состав единого понятия: уставный капитал, принимающий особую актуальность в коммерческих организациях.

Ключевые слова: уставный капитал, коммерческая организация, ответственность, прибыль, доход, налогообложение, формирование, минимальный уставный капитал, денежные средства, правовой режим.

В предыдущей статье, мы останавливались на вопросах, касающихся формирования уставного капитала коммерческой организации. В данной статье остановимся на вопросах совершенствования механизма правового регулирования по формированию уставного капитала. Современный комплекс законодательных норм основным способом защиты и поддержки среднего и малого

предпринимательства для всех форм организаций, определяет, к сожалению, не налоговые льготы и различные преференции, а процентную ставку банка в рамках предоставления кредита. Однако, стимулированием к гарантированной деятельности организации должно стать формирование уставного резервного фонда за счет собственных средств реинвестирования (курсив наш - *А.Д.*), как составной части уставного капитала, как условие защиты кредиторов для заключения крупных и средних сделок. Иными словами, в случае, если организация решит заключить сделку на определенную сумму с другой организацией, то гарантией исполнения договорных обязательств первого выступит резервный фонд второго и наоборот. Уставный резервный фонд должен формироваться в предельных составляющих на основе минимального финансового показателя ведения хозяйственной деятельности организации и являться частью основного уставного капитала. При этом законодательно следует четко различать минимальный уровень уставного капитала и минимальный уровень финансового показателя деятельности организации. Правовой акцент должен быть сделан именно на последний фактор. Финансовый показатель непременно должно отражаться в налоговых отчетах путем направления уведомления о хозяйственной деятельности, а не как фактор налогообложения. Предоставление организации налоговых льгот и налоговых преференций, должно зависеть от размера уставного резервного фонда и регулироваться нормами права, в зависимости от:

1. организационно – правовой формы организации;
2. уровня прибыли, полученной организацией за отчетный период;

Кроме того, за организациями, периодически увеличивающими свой уставный резервный капитал, должны закрепляться, например, налоговые категории А, В или С, в прямой зависимости от размера уставного капитала. Подобная норма должна иметь исключительно диспозитивный характер, дабы не нарушать основной принцип гражданского права: «свободу договора»

Таким образом, государство решит основные аспекты проблем, связанных с деятельностью организаций по формированию уставного капитала:

1. Соккрытие налогооблагаемого дохода («черная касса»);
2. Защита кредиторов от неисполнения или ненадлежащего исполнения обязательств как самой организацией, так и ее учредителями;
3. Снижение уровня преступлений, связанных с мошенническими действиями со стороны организации;
4. Снижение уровня намеренного и вынужденного банкротства организаций.

Кроме того, подобного рода обязательства в полной мере следует признать «свободным волеизъявлением сторон» исходя из чего возникает ситуация по которой кредитор, зная, что организация имеет категорию ниже, на которую была заключена сделка, выразил согласие на заключение такой сделки, ответственность за свои действия полностью несет сам кредитор в гражданско-правовом порядке по обязательственному способу защиты таких прав.

Как всякая абстракция, уставный капитал должно иметь и абстрактное содержание. Однако, нормы гражданского права вывели ее из плоскости абстракции в плоскость реальности вещей посредством определения вполне конкретного ее содержания, которые составляют различные виды имущества и имущественных прав, придав каждому виду собственный правовой режим регулирования. Здесь, правовую абстракцию определяет не вещь, обладание которой возможно только фактически, а права на эту вещь, которые возникают из прав требования самой вещи. Категория права требования – вот основной фундамент правовой абстракции уставного капитала, который формируется посредством определения долей участия через определения правового режима имущества, а не только как механическая связь организации с ее учредителями, под которой понимается объект гражданского права [1]. С другой стороны, законодательством определяется и правовой режим вещи, и правовой режим имущества, и правовой режим объектов гражданских прав, каждый из которых в цивилистической теории составляет части одного целого. В связи с этим возникает вопрос: что же все - таки представляет собой уставный капитал организации и каким правовым режимом должно определять его объекты?

Не менее важным вопросом при исследовании правовых аспектов формирования уставного капитала, является получение дохода организацией. Доходом в целях налогообложения на основании ст. 41 НК РФ признается экономическая выгода в денежной или натуральной форме, учитываемая в случае возможности ее оценки в той мере, в которой такую выгоду можно оценить, определяемая в соответствии с нормами НК РФ [2]. Понятие прибыли не определено в налоговом

кодексе РФ, но, как представляется, только потому, что прибыль является категорией корпоративного права, в связи с исчислением налога с общего дохода организации. Более того, в законодательстве необходимо определять правовую категорию прибыли с точки зрения корпоративной категории уставного капитала, поскольку все это является частями одного целого, носящего название – корпоративные отношения.

Согласно Налоговому Кодексу РФ, доходы в целях налогообложения делятся на три категории: от реализации товаров (работ, услуг) и имущественных прав; внереализационные доходы (ст. 248 НК РФ); доходы, не учитываемые при определении налоговой базы по налогу на прибыль, перечень которых содержит ст. 251 НК РФ.

У организации, получающего денежные средства в уставный капитал, а также у организации, передающей такие средства, не возникает доходов (расходов) для целей налогообложения. Предельные минимальные размеры формирования уставного капитала, имеющие место быть в имущественном обороте, но не облагаемые налогами, должны быть прописаны в законе, но не ограничены теми нормами, которые уже существуют в отношении минимального размера самого уставного капитала.

И еще один немаловажный момент. В основе ценности имущества лежит ценность стоимости [2]. При этом категория стоимости не позволяет разделять коммерческие организации от некоммерческих. По тому же принципу некоммерческим организациям разрешено осуществлять предпринимательскую деятельность, приносящую доход, но запрещено распределять между участниками прибыль. Вследствие чего можно сказать, что категория стоимости – это та категория, которая может послужить фундаментом для выделения объектов имущества уставного капитала со специфическим правовым режимом.

Особенности определения налоговой базы по доходам, получаемым при передаче имущества, в том числе денежных средств, в уставный (складочный) капитал (фонд, имущество фонда), установлены ст. 277 НК РФ. Из данного положения следует, что уставный капитал составляет часть оборотного или основного капитала организации. При этом некоторую часть капитала организация содержит не на банковских счетах, а на балансе организации. Его фактический размер можно определить только в налоговых отчетах, которые сдаются за отчетный период. И понятным образом, что многие компании предпринимают все попытки скрыть или снизить уставный капитал в понятных целях. Теоретическая составляющая определения в законодательстве предельного минимального размера уставного капитала определяет его организационно-правовую форму, от которой по обыкновению зависит гражданско-правовая ответственность участников организации. На практике, такое положение не дает никаких практических результатов не для самой организации, ни для ее кредиторов. Разногласия которые существуют по этому поводу в юридической литературе в большей степени делают акцент на изменение в ГК РФ организационно-правовых норм юридических лиц [3]. И это со всей очевидностью следует признать верным. Однако не стоит забывать, что проблемы формирования уставного капитала следует рассматривать не только с точки зрения «чистки» форм коммерческих организаций в ГК РФ. Следует смотреть, так сказать «в корень» проблемы. А именно, в те факторы, которые формируют уставный капитал, виды, способы и источники его формирования: имущество, имущественные права, внешние источники и внутренние источники и т.д. Не совсем верно представлять имущество, продаваемое на рынке как товар с его индивидуальным правовым режимом налогообложения и имущество, формируемое уставный капитал организации. Примером служит норма, определенная в пп. 3 п. 1 ст. 251 НК РФ при определении налоговой базы не учитываются доходы в виде имущества, имущественных или неимущественных прав, имеющих денежную оценку, которые получены в виде взносов (вкладов) в уставный (складочный) капитал (фонд) организации (включая доход в виде превышения цены размещения акций (долей) над их номинальной стоимостью (первоначальным размером)).

Таким образом, определение минимального размера уставного капитала для организаций необходимо как для снижения рисков кредиторов, так и для его дальнейшего использования с целью становления эффективной хозяйственной деятельности организации и снижения уровня банкротства. При этом только комплексность правового регулирования данных положений, способны произвести на свет нормы, создающие благоприятные условия и для развития бизнеса и ограничить незаконные финансовые операции. К сожалению, в действующем законодательстве РФ, правовой механизм регулирования уставного капитала не содержит прописных норм.

Исходя из сказанного, ответственность не может быть единственным определяющим фактором правового статуса организации, но может быть определяющей при ведении несостоятельной деятельности ее учредителями [4]. Ни ответственность, ни коммерческий характер организации, ни, тем более, его предпринимательский характер (что само по себе не есть одно и то же), не может в полной мере определить его организационно-правовую форму. Возникает необходимость в пересмотре цивилистических подходов при определении организационно-правовой формы организации в законодательстве и не столько посредством определения его качественных характеристик как субъекта права, а посредством создания механизма правового регулирования его имущества. Кроме того, при создании юридического лица должна учитываться не его организационно-правовая форма, а организационно-правовая форма уставного капитала, состоящая из особого рода имущества, имеющего специальные правовые режимы.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Гонгало Б.М. Доля в уставном капитале общества с ограниченной ответственностью как объект гражданского права / Проблемы развития частного права: Сборник статей к юбилею Владимира Саурсеевича Ема / Отв.ред. Е.А. Суханов, Н.В. Козлова. М., 2011. С. 227
- 2 Налоговый Кодекс Российской Федерации часть 1 <http://nal-kodeks.ru/?page_5=2> (последнее посещение – 28 сентября 2014 г.).
- 3 Суханов Е.А. Проблемы реформирования Гражданского кодекса России: Избранные труды 2008 – 2012 гг.. М., 2013. С. 294.
- 4 Суханов Е.А. Ответственность участников корпорации по ее долгам в современном корпоративном праве / Проблемы современной цивилистики: Сборник статей, посвященных памяти профессора С.М. Корнеева / Отв. ред. Е.А. Суханов и М.В. Телюкина . М., 2013. С. 120.

REFERENCES

- 1 Gongalo B.M. Dolja v ustavnom kapitale obshhestva s ogranichennoj otvetstvennost'ju kak ob#ekt grazhdanskogo prava / Problemy razvitija chastnogo prava: Sbornik statej k jubileju Vladimira Saurseevicha Ema / Otv.red. E.A. Suhanov, N.V. Kozlova. M., 2011. S. 227
- 2 Nalogovyy Kodeks Rossijskoj Federacii chast' 1 <http://nal-kodeks.ru/?page_5=2>
- 3 Suhanov E.A. Problemy reformirovaniya Grazhdanskogo kodeksa Rossii: Izbrannye trudy 2008 – 2012 g.g.. M., 2013. S. 294.
- 4 Suhanov E.A. Otvetstvennost' uchastnikov korporacii po ee dolgam v sovremennom korporativnom prave / Problemy sovremennoj civilistiki: Sbornik statej, posvjashennyh pamjati professora S.M. Korneeva / Otv. red. E.A. Suhanov i M.V. Teljukina . M., 2013. S. 120.

Жаналеева Алла Алексеевна

Ресей Федерациясының коммерциялық ұйымдарының жарғылық капиталдарын қалыптастырудағы өзекті құқықтық аспектілер (2-бөлім)

Корпорациялардың дамуынан туындаған сұрақтар бойынша цивилистикалық ойлардың өзгеруі Ресей Федерациясының Азаматтық Кодексінің соңғы редакциясының қосымшасында көрініс тапты.

Дегенмен де, алда күтіп тұрған қиындығы кем емес тапсырма – тәжірибелік қызметте құқық саласының сыртында қалған корпоративті нормаларды реттеудің құқықтық механизмін құру. Бұл мағынада бір қарағанда цивилистика категориясын құрамайтын капитал, пайда секілді ұғымдардан қашпау қажет. Екі ұғым да бір түсініктің құрамына кіреді: ол, коммерциялық ұйымдарда ерекше өзектілікке ие - жарғылық капитал.

Түйін сөздер: *жарғылық капитал, коммерциялық ұйым, жауапкершілік, кіріс, түсім, салық салу, қалыптасу, жарғылық капиталдың ең төменгі мөлшері, ақшалай қаражат, құқықтық режим.*

Janaleyeva Alla Alexeyevna

Actual legal aspects of the formation of the authorized capital of commercial organizations in the Russian Federation (Part 2)

Changes in the civil law of thought on the development of corporations has led to significant results, which are reflected in the stories of the last edition of the Civil Code of the Russian Federation. However, the front is no less difficult task - to create a legal mechanism for regulation of the corporate standards, which in practice were in the area of law. In this sense, it is not necessary to avoid concepts that at first glance do not constitute a category of civil

law, such as capital gains. Both concepts are part of a single concept: share capital, taking particular relevance in commercial organizations.

Key words: share capital, profit organization, responsibility, profit, revenue, taxation, formation, minimum capital, cash, legal regime.

Поступила в редакцию 04.11.2014.

ЭОЖ 343.145 (574)

А.К. ЖАНИБЕКОВ¹, А.А. АРЫН², С.Б. ДҮЗБАЕВА³

*PhD докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доцент м.а., Алматы қ.*¹

*әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистрі, Алматы қ.*²

*әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистрі, Алматы қ.*³

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУДЕГІ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІҢ ЖОЛ БЕРІЛУШІЛІГІ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада авторлар қылмыстық іс жүргізудегі дәлелдемелердің жол берілушілігі мәселесін, дәлелдемелердің жол берілушілігі мәселесіне қатысты әр түрлі авторлардың көзқарастарын, дәлелдеменің жол берілушілігінің критерийлерін қарастырған. Жол берілушілік, ең алдымен, дәлелдеменің қайнар көзін, сонымен қатар, оны алу құралдарын, ынсандары мен шарттарын сипаттайды. Ол факт туралы білім иесінің сипаттамасынан және оны алу шарттарынан, сонымен қатар дәлелдемелерді алу құралдары, әдістері мен шарттарынан құралады.

Түйін сөздер: дәлелдемелердің жол берілушілігі, дәлелдеме, дәлелдеу, дәлелдеменің қайнар көзі, дәлелдемелерді жинау, дәлелдемелерді бекіту, дәлелдемелерді зерттеу, дәлелдемелерді бағалау.

Орыс ғалымы Н.Н. Розин XX ғасырдың басында «дәлелдеуге жататын мән-жайлар іс жүргізу тұрғысынан жол берілген дәлелдемелермен ғана расталуы керек» деп жазған.

Дәлелдемелердің жол берілушілігінің мәселесі 1958 жылғы КСР және одақтас республикалар Одағының Қылмыстық сот өндірісінің негіздерін және 1960 жылғы ҚР ҚІЖК әзірлеу және қабылдау кезінде ерекше өзектілікке ие болды, алайда жол берілушілік институтының өзі бұл заңнама актілерінде тікелей белгіленбеді. Қайсыбір дәлелдемені жол берілген деп тану туралы қорытынды дәлелдеу үрдісін, дәлелдемелер ұғымын және басқа мәселелерді реттейтін қылмыстық іс жүргізу қағидаларын және ҚІЖК баптарының мазмұнын талдаудан туындап отыр.

Кеңестік және қазіргі кезеңдегі іс жүргізу әдебиетінде «дәлелдемелердің жол берілушілігі» ұғымын анықтаудың әр түрлі тәсілдері байқалды.

М.С. Строгович пайымдағандай, дәлелдеменің жол берілушілігі – бұл оның факт туралы мәліметтердің көзі ретінде сол фактті анықтау құралы болу қабілеті. Строгович дәлелдемелердің жол берілушілігі екі шартын ажыратты: а) мәлімет көзінің заңда аталған белгілі бір шарттарға сәйкестігі; ә) бұл қайнар көздерін заңмен белгіленген белгілі бір іс жүргізу нысандарына айналуы.

Жол берілушілік деп Н.Н. Розин дәлелдеменің заңда аталған қайнар көзінен, немесе сол заңмен тікелей тыйым салынбаған қайнар көзінен алынғандығын түсінді [1, 127 б.].

Г.М. Миньковскийге сәйкес, «іс бойынша жиналатын іс жүзіндегі ақпараттың жол берілушілігінің келесі шарттары: а) мәлімділік және оның шыққан жерін тексеру мүмкіндігі; ә) оны беретін және оны жинайтын тұлғалардың құзыреттілігі және хабардарлығы; б) дәлелдеудің жалпы ережелерін сақтау; в) толықсыздық пен бұрмалаудың болмауына кепілдік беретін белгілі бір түрдегі деректерді жинау ережелерін сақтау; г) жиналған ақпараттың істегі толықтылық және бекітілу нақтылығын кепілдендіретін ережелерді сақтау; д) оған жорамалдар мен болжамдарды қосудан бас тарту».

А.Ф. Соколов жол берілушілікті «дәлелдеменің оның іс жүргізу нысанының тұрғысынан жарамдылығы» ретінде анықтайды. Бұл көзқарасты С.А. Шейфер де қолдайды. Ол дәлелдемелердің қайнар көзінің заңдылығы белгісін жол берілушіліктің дербес шарты ретінде бөліп көрсетпейді, себебі оның пікірінше, «қылмыстық іс жүргізу теориясында дәлелдемелердің қайнар көздері немесе дәлелдеу құралдары деп аталатынның барлығы заңмен талап етілетін іс жүргізу нысаны болып табылады».

Авторлар дәлелдемелердің жол берілушілігін оның тиісті іс жүргізу нысанымен дәлелді байланыстыратыны көрініп отыр. Алайда олар тек бір ғана таным аспектісі туралы айтып отыр, ал жол берілушілік талаптары таным аспектісінің дұрыстығын қамтамасыз ету мақсатында куәландырушы аспектісімен байланысты.

А.А. Костаков дәлелдемелердің жол берілушілігінің үш критерийін ажыратады: іс жүзіндегі деректердің қайнар көзінің заңдылығы; іс жүзіндегі деректерді алу әдісінің заңдылығы; іс жүргізу деректерін бекітудің заңдылығы [2, 16 б.]. Бұл жағдайда, біздің ойымызша, автордың іс жүзіндегі деректерді бекітудің дәлелдемелердің жол берілушілігін реттейтін (жол берілушіліктің үшінші қасиеті) негізгі ережелерінің мазмұнына органның немесе тұлғаның тиісті тергеу және сот әрекетінің өндірісін бастау құқығының болуын қосқаны негізделмеген. Бұл белгі (лауазымды тұлғаның біліктілігі) оны дәлелдемелердің жол берілушілігінің дербес аспектісі ретінде бөлуге лайықты деп көрінеді.

В.М. Савицкийдің пікірінше, іс жүргізу теориясында «дәлелдемелердің жол берілушілігі» терминімен әдетте факт туралы мәліметтердің (куәнің жауаптары, сарапшының қорытындысы және т.б.) қайнар көзінің іс үшін маңызды фактіні анықтау қабілетін белгілейді». Мұндай анықтама дәлелдемелердің жол берілушілігі ұғымына қарағанда, қатыстылық ұғымына неғұрлым жақын деп көрінеді. Қайтсе де, іс үшін маңызы бар фактілерді анықтау қабілеті дәлелдемені жол берілген деп тану критерийі болып табылады.

Н.М. Кипнистің айтуынша, «жол берілушілік – бұл дәлелдемені іс жүзіндегі деректердің (мәліметтердің, ақпараттардың) қайнар көзінің заңдылығының тұрғысынан, сол қайнар көзіндегі іс жүзіндегі деректерді бекіту нысандарын қылмыстық іс жүргізу заңымен қарастырылған тәртіппен, яғни соған құқығы бар тұлғаның немесе органның берілген тергеу әрекетінің нысандарын анықтайтын қылмыстық іс жүргізу заңын қатаң сақтай отырып тергеу әрекетін жүргізу нәтижесінде алу әдістерінің тұрғысынан сипаттайтын дәлелдеме қасиеті» [3, 26 б.].

Біздің ойымызша, дәлелдемелердің жол берілушілігінің келтірілген егжей-тегжейлеуі толық емес. Жол берілушілік дәлелдемелердің ең маңызды қасиеттерінің бірі болып табылады. Бұл қасиеттің болуы іс жүзіндегі деректердің дәлелдеме болып есептелуіне мүмкіндік береді. Жол берілушілік, ең алдымен, дәлелдеменің қайнар көзін, сонымен қатар, оны алу құралдарын, ынсандары мен шарттарын сипаттайды. Ол факт туралы білім иесінің сипаттамасынан және оны алу шарттарынан, сонымен қатар дәлелдемелерді алу құралдары, әдістері мен шарттарынан құралады [4, 105 б.].

Дәлелдеменің жол берілушілігі бірнеше критерийден тұрады.

1. Мәліметтерді алудың қайнар көзіне жол берілген болуы керек.

ҚІЖК көрсетілген бұл қайнар көздердің тізімін толық деп есептеуге болады. Жол берілушілік иеленушінің іс жүзіндегі деректерді алу әдісінің және кейбір шарттарының сипаттамасына да тұрады. Бұл дәлелдемелердің дұрыстығы кейінгі тексеріс үшін маңызды. Мұндай мәліметтерді алу үрдісінің өзі екі сипаттамадан тұруы мүмкін. Біріншісі – тұлға куә болып, ақпаратты алады және фактіні тікелей қабылдайды. Ақпаратты алу үрдісі заңда арнайы көрсетілмейді, көзделгендей болады, бірақ куә жиі жағдайда фактінің өзін емес, басқа тұлғалардан алынған факт туралы мәліметтерді қабылдайды. Міне осы жерде дәлелдемелердің дұрыстығын кейінгі анықтау үшін осындай мәліметтердің қайнар көзін анықтау қажет. Бұл ереже, әрине, маңызды және қажет. Сондықтан заңда куә өзінің хабардарлығының қайнар көзін көрсетуге міндетті деп белгілейтін ереже жазылған.

Дәлелдемелерді бағалау кезінде нақты бір тұлғаның факт туралы мәліметтерді баламалы, дұрыс қабылдап, бағалап және тапсыру мүмкіндігі туралы мәселе туады. Мәселен, Н. ісі бойынша сот отырысында бірқатар куәлардың алдын ала тергеуде берген түсініктері алынып тасталды. Аталған куәлар – қылмысты өз көзімен көргендер – сотталушымен және жәбірленушімен спирттік ішімдіктерді ішкені анықталды. Қылмыстың орын алу сәтіне қарай олар қатты мас күйінде болды. Оларға мәлім қылмыстың мән-жайлары туралы олар сол күні, олар мас емес күйде болмаған кезде сұралды. Мұны олар сот отырысында да растады. Сондықтан сот бұл тұлғалар олардың физикалық күйіне байланысты куәлар ретінде сұрала алмаған деп танып, олардың түсініктерін алдын ала тыңдау барысында алқабилердің зерттеуі үшін жол берілмейтіндігін таныды [5, 3 б.].

Дәлелдемелердің өзге қайнар көздеріне келсек, олардың заңмен белгіленген тізімге кіруі оларды жол берілген деп танытады. Заңды қайнар көздеріне тиесілі болу дәлелдемелердің жол берілушілігінің сөзсіз элементі болып табылады. Бұл қылмыстық іс жүргізудің іргелі талаптарының бірі, себебі ақиқатты анықтау, өзге ұстанымдық қағидалардан басқа, дәлелдемелерді жинау құралдары мен

нысандарының қатаң тізімінің қажеттілігімен шартталған. Дәлелдеу тәжірибесі заңда көрсетілген қайнар көздерінің тізімін жетілдіру және ықтимал өзгеріс жасау бойынша (мәселен, оған жедел іздестіру жолымен алынған деректерді қосу) кейінгі зерттеулерді қажет ететіні басқа жағдай.

Сондықтан, иттің адамды иісі бойынша «тануының», сонымен қатар одорология – иістер туралы ғылымның нәтижелерінің дәлелдеуші мәні туралы пікірмен келісуге болмайды [6, 41 б.].

Іс үшін маңызды, бірақ заңда көрсетілмеген кез келген мәліметтердің қайнар көзін пайдалану міндетті түрде дәлелдемені жол берілмейтін деп тануға әкеледі.

Д.В. Зеленский тұлғаға ақпарат иесі ретінде қойылатын қайнар көзінің заңдылығының бірнеше талаптарын бөліп көрсетеді:

- ақпарат иесінің анықтылығы. Бұл міндетті критерий фактілер туралы материалдық тасымалдауыштарына да қатысты;
- тұлғаның оған шынайы ақиқаттылықтың фактілерін дұрыс қабылдауға және бағалауға және олар туралы дұрыс түсінік беруге мүмкіндік беретін оның психикалық қасиеттері және жағдайы;
- қылмыстық іс жүргізу заңында көрсетілген тұлғаның айрықша құқықтық мәртебесі – заңмен белгіленген ақпарат иесі;
- тұлғаның сезіктімен, айыпталушымен жақын туыстық қатынастармен айқындалатын әлеуметтік мәртебесі [7, 29 б.].

2. Дәлелдемелердің жол берілушілігінің екінші талабы – оларды алу тәсілдерінің, әдістерінің заңдылығы. Ең алдымен, дәлелдеме заңмен белгіленген тергеу (сот) әрекеті арқылы алынуы тиіс.

Қолданыстағы заңнаманы және іс жүргізу әдебиетін талдау дәлелдемелерді жинаудың (алудың) барлық әдістерін «іс жүргізу әрекеті» ұғымымен біріктіруге болады деп көрсетеді. Ол: а) тергеу (сот) әрекетінен; ә) заттарды және құжаттарды талап етуден; б) ревизияны тағайындау туралы талаптан; в) іс жүргізу қатысушыларының, азаматтардың және ұйымдардың дәлелдемелерді ұсынуынан тұрады.

Кейбір авторлар заттарды және құжаттарды талап ету, ревизияны тағайындау туралы талапты, іс жүргізу қатысушыларының, азаматтардың және ұйымдардың дәлелдемелерді ұсынуы сипатының дербестігін мойындамайды, «дәлелдемелерді алудың бұл тәсілдері тергеу әрекетінен тыс емес, соның аясында жүзеге асырылады» деп атап өтіледі [8, 15 б.].

Заң шығарушы заттарды және құжаттарды ұсыну талаптарын, ревизияны тағайындау туралы талаптарды, іс жүргізу қатысушыларының, азаматтардың және ұйымдардың дәлелдемелерді ұсынуын тергеу әрекеттеріне жатқызбайды. Сонымен қатар, осындай әрекеттерді жүргізу нәтижесінде алынған іс жүзіндегі деректерге дәлелдеуші мәнді беру мүмкіндігіне сілтеме заң шығарушының сол әрекеттерді дәлелдемелерді жинау әдістеріне жатқызатынынан туындайды. Осы әрекеттердің нәтижесінде алынған деректер затты айғақтар ретінде іске қосылу керек.

Қазір нормативті түрде бекітілген тергеу және сот әрекеттерінің шеңбері келешекте кеңейтіліп, жетілдірілетін болады. Бірақ, кезінде М.М. Гродзинский дұрыс атап өткендей, жаңа алу әдісі толығымен өріс жайып, барлық өзіне тән белгілерге ие болмайынша, ол белгілі тергеу әрекеттерінің түрі ретінде қарастырылып, нормативтік-танылған түрге жамылатын болады, содан кейін ғана және әрине, заң шығарушы оның тергеу әрекеті ретіндегі дербестігін таныған жағдайда, дәлелдемелерді алудың дербес құралы ретінде бола алады [9, 61 б.].

3. Дәлелдемелердің жол берілушілігі оларды алудың іс жүргізу тәртібін сақтауды талап етеді [10, 14 б.].

С. Некрасовтың «ҚІЖК нормалары тергеу әрекетінің хаттамасына қандай да бір атау беруді талап етпейді» деген пікірлері қарсылық тудырады [11, 9 б.].

ҚІЖК сәйкес, қылмыстық іс жүргізу заңымен белгіленген сот өндірісінің тәртібі барлық қылмыстық істер және барлық соттар, прокуратура, алдын ала тергеу және анықтау органдары үшін бірыңғай және міндетті болып табылады. Заң шығарушы іс бойынша өндірісті жүргізіп жатқан тұлғадан дәлелдемелерді алу үшін заңда көрсетілген тергеу әрекеттерін пайдалануды талап етіп қана қоймай, сонымен қатар, әрбір тергеу әрекетін жүргізу тәртібін белгілейді. Бұл ретте тергеу әрекеттерінің өндірісін реттейтін ережелерде қылмыстық іс жүргізу заңының келесі нормаларын шартты түрде бөліп көрсетуге болады:

1) ҚР Конституциясында былай делінген: «Ешкім өзіне-өзі, жұбайына (зайыбына) және заңмен белгіленген шектегі жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес» [12]. Бұл айыпталушының жақын туысы оның сол айыпталушыға қарсы түсінік беру немесе бермеу ниетін анықтамайынша сұрала алмайды және қылмыстық жауапкершілік туралы ескертіле алмайды дегенді білдіреді.

2) ҚР Конституциясына, сонымен қатар ҚР ҚЖІК сәйкес, сезіктіге және айыпталушыға қорғау құқығына кепілдік беріледі.

3) ҚІЖК сәйкес сот, прокурор, тергеуші, және анықтауды жүргізуші тұлға іске қатысатын тұлғаларға олардың құқықтарын түсіндіруге және сол құқықтарды жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті.

4) Тергеу әрекетінің құрамы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің нұсқамаларына сәйкес келуі тиіс. Бұл міндетті талап, оны орындамау дәлелдемелердің жол берілушілігіне әкеледі. Мысалы, танылып жатқан тұлға танушы тұлғаға мүмкіндігінше танылып отырған тұлғаға сырттай ұқсас басқа тұлғалармен бірге көрсетіледі. Біздің ойымызша, заңның бұл талабы түбегейлі және оның мәні жиналған дәлелдемелердің іске жататындығын анықтауда шешуші болып табылады.

5) ҚІЖК-не сәйкес бірінші инстанцияның соты істі қарастырған кезде іс бойынша дәлелдемелерді тікелей зерттеуге міндетті және үкімді сот отырысында зерттелген дәлелдемелерге ғана негіздеу құқығына ие.

6) ҚР Конституциясына және ҚІЖК сәйкес, сот әділдігі тараптардың құқықтарының заң және сот алдындағы бәсекелестігі мен теңдігі бастамаларында жүзеге асырылады.

Бұған қоса, дәлелдемелерді алу құралы ретінде пайдаланылатын нақты іс жүргізу әрекетінің іс жүргізу нысанының құрамдас бөлігі болып табылатын нормаларды бөліп көрсетуге болады.

Іс жүргізу әрекеттерінің заңдылығының жалпы кепілдіктері осындай. Әрбір кепіл тиісті іс жүргізу әрекетінің құрамдас бөлігі болып табылады.

4. Дәлелдемелердің жол берілушілігі оларды бекітудің іс жүргізу нысанының талаптарын сақтаумен анықталады.

Жол берілушілікке үміткер болу үшін, дәлелдеме заңмен көзделген актілерде бекітілуі тиіс. Қазіргі таңда дәлелдемелерді бекітудің көптеген нысандары бар: негізгі - жазбаша (хаттама); барлық қалғандары - дыбыстық (дыбыстық жазба), кейіптік (фотосурет, киносурет), заттық (көшірме бедерлер, баспа таңбалар) [13, 36 б.] және басқа да қосымшалар. Жазбаша құжат дәлелдемелердің жол берілушілігі үшін міндетті барлық қажетті деректемелерден тұруы маңызды: қатысушыларға олардың құқықтарын, міндеттерін, жауапкершілігін түсіндіруге; тергеу әрекетінің сипаттамасына; тергеу әрекеті аяқталған соң тергеушінің хаттаманы құруына; әрекетке қатысушылардың және басқа тұлғалардың (сарапшылардың, мамандардың) қол қоймас бұрын хаттамамен танысуына нұсқама, сонымен қатар деректерді бекітудің қосымша құралдарының деректемелері. Хаттамада міндетті түрде ғылыми-техникалық құралдарды қолдану, алынған іздер және өзге нысандар, оларды мөрлеу туралы мәлімет көрсетілуі тиіс.

Бұл талаптарды бұзу заңды қатаң бұзушылық деп танылады және дәлелдемелерді жол берілетін деп тануға әкеледі. Мысалы, тергеушінің тағылған айыпты өз қолымен растамауы [13, 40 б.].

Белгілі болып отырғандай, қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңы дәлелдемелерді алу тәртібінің кез келген бұзушылықтарын олардың жол берілмейтіндігінің негізі деп санайды. Демек, бұл мәселе ары қарай зерттеуді қажет етеді. Іс жүргізу заңын бұзу – бұл оның талаптарынан кез келген ауытқу. Мысалы, куәдан жауап алу хаттамасын сол тергеу әрекетінің аяқталған уақытын жазбау да іс жүргізу заңын бұзу болып табылады. Бірақ, бұл дәлелдеме жол берілмейтін бола ма? Олай емес деп ойлаймыз. Яғни, іс жүргізу заңының талаптарын кез келген бұзылуымен алынған дәлелдеменің жол берілмейтіндігі туралы заңның бір мағыналы талабы түсініктемені қажет етеді.

Бұл мәселеге қатысты әр түрлі көзқарастар бар. Мәселен, кейбір заңгерлер былай есептейді: «Егер іс жүзіндегі деректер алдын ала тергеу сатысында заңмен белгіленген нысанды бұза отырып алынған болса, мұндай деректер іс жүргізу бұзушылықтарының сипатына тәуелсіз дәлелдемелердің мәніне ие болмайды, себебі оларды анықтау және табу нысаны бұл деректерді дұрыстықтан айырады»

Қарама-қайшы позиция «ешқандай бұзушылықтар қарастырылған дәлелдемелердің қайсыбірін бағалаусыз қалдыруға, оны оның жол берілмейтіндігін жоққа шығаруға негіз бермейді» [14, 118 б.].

Заң қылмыстық іс жүргізу заңының елеулі бұзушылықтарын үкімді болдырмау үшін негіз ретінде қарастыратынын ескере отырып, іс жүргізу нысанының кез келген бұзушылықтары, іс жүргізу бұзушылығының сипатына тәуелсіз, дәлелдеменің жол берілмейтіндігін білдіретіндігін тануға болмайды. Басқа жағынан, қарама-қарсы көзқараспен келіспеуге де негіз жоқ, себебі заң бірқатар жағдайларда белгілі бір түрдегі дәлелдемелердің жол берілмейтіндігіне тікелей нұсқайды.

Сондықтан, дәлелдеменің жол берілушілігі туралы мәселені шешкен кезде, іс жүргізу нысанының қандай бұзушылығы орын алғандығына және ол бұл жағдайда дәлелдеменің жол берілушілігін

бірден жоққа шығаруға әкелетініне не әкелмейтініне – басқа қайнар көздерді пайдалану арқылы қателікті жою немесе жіберілген ысыраптарды толтыру мүмкін болатынынан не болмайтынына сүйенген жөн.

Мысалы, куәгерлердің қатысуымен жүргізілген тергеу әрекеттерінің хаттамаларында кемшіліктер болған жағдайда, куәгерлер куә ретінде сұрала алады. Мысалы, хаттаманың жеке парағында куәнің қолтаңбасының жоқтығы куәдан қосымша жауап алу арқылы толықтырыла алады. Жауап алу хаттамасында күннің (датаның) жоқтығы басқа құжаттармен, мәселен, тергеушіге шақыру қағазымен расталуы мүмкін. Куәнің фамилиясын дұрыс көрсетпеу де тиісті анықтамамен нақтылануы мүмкін. Егер куә жалған түсініктерді беру үшін жауапкершілік туралы ескертілмеген болса, одан осы ережені сақтай отырып қосымша жауап алу қажет.

Біздің ойымызша, тергеу әрекеттерін жүргізу немесе сол іс жүзіндегі деректердің толықтығы мен нақтылығын басқа әдіспен тексеру мүмкін болса ғана жіберілген бұзушылықтарды «түзету» әдісі қолданыла алады. Басқаша айтқанда, әрбір нақты жағдайда жіберілген қателіктің дәлелдеменің жол берілушілігіне әсерінің салдарын бағалау қажет. Егер қайта тергеу әрекетін жүргізу теріске шығарылса немесе кемшіліктерді басқа әдістермен толтыру мүмкін болмаса, таптырмайтындық және орны толмастық нәтижелердің дәлелдеуші күшін әлсіретпейді, жалпы дәлелдемелердің жол берілмеушілігін білдіреді [9, 32 б.].

5. Жол берілушілік сонымен қатар дәлелдемелердің тиісті тұлғамен (тергеушімен, судьямен және т.б.) алынуын көздейді.

Дәлелдемелердің жол берілушілігін оларды жинауға және бағалауға уәкілетті субъект анықтайды. Алдын ала тергеуде мұны анықтау органы, тергеуші, прокурор жүзеге асырады. Іс жүргізудің басқа да қатысушылары: жәбірленушілер, сезікті, айыпталушы, олардың қорғаушысы, азаматтық талапкер, жауапкер және олардың өкілдері бұл құқыққа ие. Алайда олардың дәлелдемелердің жол берілушілігі туралы пікірі алдын ала сипатта болады. жол берілушілікті іс бойынша іс жүргізу шешімдерін қабылдауға уәкілетті тұлға анықтайды: сол істі тергейтін немесе тергеуді қадағалауды жүргізіп жатқан тұлға. Сот қарауына келетін болсақ, мұнда барлық аталған тұлғалар қайсыбір дәлелдеменің жол берілушілігі туралы пікірге ие бола алады. Жол берілушілік туралы мәселені сот шешеді.

«Тергеу әрекеттерінде ақпарат иесі объект (материалдық текті немесе адам) болады. Іс жүзіндегі деректерді баламалы айқындау үшін, дәлелдемелерді жинайтын тұлға берілген іс бойынша өндірісті жүргізуге уәкілетті болу керек. Дәлелдемелердің жол берілушілігі үшін бұл міндетті» [7, 34 б.].

Қолданыстағы заңнама тергеуді жүргізуші тұлға тергеу әрекеттерін келесі: 1) қылмыстық іс өз өндірісіне тергеуде болу туралы ережелерді сақтай отырып қабылданды немесе берілген тұлға тергеу тобының құрамына енгізілген; 2) басқа тергеушінің жеке тапсырмасы болған; 3) тұлға прокурордың немесе тергеу бөлімінің бастығымен оның өндірісінде жоқ іс бойынша бір реттік жеке тергеу әрекетін орындауға жазбаша үкімімен тартылған жағдайларда орындай алады деп белгілейді.

Тергеу бөлімінің бастығы және прокурор, өз құзыретінің шегінде, анықтауды және алдын ала тергеуді жүргізуге қатысуға және қажет болған жағдайларда кез келген іс бойынша толық көлемде тергеу әрекеттерін немесе тергеуді жеке басымен жүргізуге құқылы.

Сот (судья) сот отырысы ашылып, сот тергеуі басталғаннан кейін сот әрекеттерін (сот тергеуін) жүргізуге құқылы. Қарсылық білдіру үшін негіздің болмауы іс жүргізуге уәкілетті барлық субъектілер үшін ортақ белгі болып табылады. Бұл жағдайда ҚР Конституциясында бекітілген азаматтың заңмен соттылығы белгіленген сотта немесе судьяға оның ісін қарастыруға құқығын ескеруі қажет. Құқықтану әдебиетінде көрсетілгендей, қазіргі кезде «соттылық азаматтың заңды судьяға, немесе «өз» судьясына субъективті құқығының белгілеріне ие болды» [15].

«Дәлелдемелерді алатын тұлғалар: а) белгілі бір құқықтық мәртебеге ие болу (тергеуші, судья, сарапшы және т.б.); ә) қылмыстық істің шешілуіне мүдделі болмау; б) осы істі тергеуге немесе белгілі бір іс жүргізу әрекеттерінің жүргізілуіне уәкілетті болуы тиіс» [7, 66 б.].

б) Жол берілушілік тұлғаның құқықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін сақтаусыз мүмкін емес [4, 105 б.].

ҚР Конституциясына сәйкес «адам, оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық болып табылады. Адам мен азаматтың құқықтарын және бостандықтарын тану, сақтау және қорғау – мемлекеттің міндеті». Бұл құндылықты сезінуге сүйене отырып, алдауға негізделген, қоқан-лоқы, бопсалаумен байланысты, психикалық және физикалық қорлаумен түйіндес, тұлғаның жеке басын

масқаралайтын, тұлғаның опасыз ниетін, надандықты пайдаланатын, іс жүргізу қатысушыларының ырымшылдығын, олардың діни сенімдерін пайдаланатын және т.б. дәлелдемелерді алу тәсілдері мен әдістерін жол берілетін деп айту мүмкін емес.

Дәлелдемелерді алу кезінде «жеке тұлға, атап айтқанда, оның интимді өмірі туралы мәліметтердің дәлелдеу пәніне қатысы туралы мәселе айрықша назарды талап етеді» [16, 28 б.]. Жеке өмірі, абырой, ар-намыс, жақсы ат, іскерлік бедел – бұның барлығы адам қандай әлеуметтік құндылықты білдіретініне (ол жәбірленуші немесе айыпталушы болсын) қарамастан қорғалуға жатады.

«Дәлелдемені жол берілмейтін деп тану дәлелдемелерді жинаудың және бекітудің белгіленген тәртібін бұзу кезінде әрекетке енетін іс жүргізу санкциясы болып табылады» [17, 39 б.].

ҚР Конституциясына сәйкес, «сот әділдігін іске асыру кезінде заңды бұзу арқылы алынған дәлелдемелерді пайдалануға рұқсат берілмейді» [12]. Демек, кез келген жол берілмейтін дәлелдеме теріске шығарылуы тиіс және айыптау негізіне (сонымен бірге, ақтау негізіне де) алына алмайды. Осыған байланысты, В.М.Савицкийдің келесі пікірін даусыз деп есептейміз: «...қайсыбір дәлелдеменің жол берілушілігі туралы мәселені сол дәлелдемені айыпталушының өтірігін ашу, оның кінәсін растау және кейінгі соттау үшін қолданғанда ғана қойған дұрыс. Егер тиісті ережелерді бұзу арқылы алынған дәлелдемелер кінәсіздікті немесе айыпталушының кінәсінің азырақ дәрежесін қорғау, оның кінәсін жұмсарту үшін пайдаланылса, тергеуші, анықтаушы, прокурор және сот мұны көңілге алуы керек, себебі бұл дәлелдемелер өздігінен дәлелдемелерді қажет етпейтін жағдайдан – айыпталушының кінәсіздігінен басқа ешнәрсені дәлелдемейді» [4, 107 б.].

Бұл пікірмен келісу қиын. Біздің ойымызша, жол берілмейтін дәлелдеме ештеңені дәлелдемейді және дәлелдей алмайды, ал кінәсіздік презумпциясы әрекет еткенде кінәсіздікті дәлелдеу қажет емес.

Жол берілушілік сот өндірісінде дәлелдеменің қызмет етуінің алғашқы және қажетті шарты, оның міндетті сипаттамасы болып табылады. Жол берілмейтін дәлелдемелер қатысты және дұрыс бола алмайды, яғни, соңғыларын анықтау үрдісінің өзі мағынасыз болады.

Осылайша, жол берілушілік деп жиналған дәлелдемелерді қылмыстық сот өндірісі жүйесіне енгізіп, оларды қылмыстық істің іс жүзіндегі мән-жайларын, тұлғаның кінәлілігін немесе кінәсіздігін анықтау үшін пайдалануға мүмкіндік беретін іс жүзіндегі деректерді алу, зерттеу, іс жүргізу ресімдеу әдістерінің қылмыстық іс жүргізу заңымен анықталған сипаттамасы аталады.

Жоғарыда айтылғанды ескере отырып, қылмыстық іс жүргізу кодексі келесі мазмұнда толықтыруды ұсынамыз: «Дәлелдемелердің жол берілушілігі»: «Қылмыстық іс үшін, сонымен қатар олардың процессуалдық бекітілуі үшін маңызы бар мән-жайлар туралы іс жүзіндегі деректердің дерек көздеріне, субъектілеріне, шарттары мен алу әдістеріне қатысты осы Кодекстің талаптарына сәйкес келетін дәлелдемелер жол берілетін деп танылады.

Іс жүзіндегі деректерді жинау кезінде заң талаптарын елеулі бұзу дәлелдемелерді жол берілмейтін деп тануға әкеледі.

Қылмыстық іс жүргізу заңын елеулі бұзулар болып: 1) іс жүзіндегі деректерді тергеу әрекеттерін жүргізуге құқығы жоқ тұлғалардың алуы; 2) іс жүзіндегі деректерді Кодексте қарастырылмаған қайнар көздерден алу; 3) іс жүзіндегі деректерді қылмыстық іс жүргізу заңымен қарастырылмаған әдістермен және тәртіппен алу; 4) іс жүзіндегі деректерді оларды бекітудің іс жүргізу нысанының талаптарын сақтамай алу; 5) тергеу әрекеттерін азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын, сонымен қатар айыпталушының және сезіктінің қорғану құқығын бұза отырып жүргізу танылады.

Біздің ойымызша, жол берілушілікті анықтау арқылы қылмыстық сот өндірісінен дұрыстығын анықтау қиын немесе мүмкін емес дәлелдемелердің теріске шығарылатыны жол берілушіліктің мәні болып табылады. Демек, жол берілушілік дәлелдеу жүйесіне іс жүргізу мағынасында дәлелдеме болып табылмайтын деректердің енуіне кедергі болатын тосқауыл рөлін ойнайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Розин К.Н. Уголовное судопроизводство. - Петроград, 1916. – 395 с.
- 2 Костаков А.А. Допустимость и относимость доказательств. - Л., 1991. – 82 с.
- 3 Кипнис Н.М. Допустимость доказательств в уголовном судопроизводстве. – М., 1995. – 127 с.
- 4 Савицкий В.М. Уголовный процесс России на новом витке демократизации // Гос-во и право. – 1994. - №6. - С. 105-108.

- 5 Пашин С.А. Закон о суде присяжных как средство судебной реформы // Советская юстиция. - 1993. - № 24. - С. 3-4.
- 6 Друзин Е.В. Основания признания доказательств недопустимыми. – Саратов, 1997. – 123 с.
- 7 Зеленский Д.В. Проблемы допустимости доказательств в Российском уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук. - Краснодар, 1995. – 137 с.
- 8 Винберг А.И. Криминалистическая одорология // Соц. законность. -1976. - № 11. - С. 15-17.
- 9 Шейфер С.А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования. - Тольятти, 1998. - С. 28-37.
- 10 Лупинская П.А. Допустимость доказательств: пора обеспечить единство судебной практики // Российская юстиция. - 1998. - № 11. - С. 23-28.
- 11 Некрасов С.В. Допустимость доказательств: вопросы и решения // Российская юстиция. - 1998. - № 1. - С. 9-12.
- 12 Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жыл // <http://www.constitution.kz>
- 13 Миньковский Г.М. Допустимость доказательств // Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М., 1973. – 239 с.
- 14 Мухин И.И. Объективная истина и некоторые вопросы оценки судебных доказательств при осуществлении правосудия. - Л., 1971. – 153 с.
- 15 Конституция РФ. Комментарий / под ред. А.М. Ларина. – М., 1994. – 260 с.
- 16 Петрухин И.Л. Личная жизнь: пределы вмешательства. - М., 1989.- 121 с.
- 17 Селезнев М. Некоторые аспекты допустимости доказательств // Законность. - 1994. - №8. - С. 39-42.

REFERENCES

- 1 Rosin K.N. Criminal proceedings. - Petrograd, 1916. - 395 p.
- 2 Kostakov A.A. Admissibility and relevance of evidence. - L., 1991. - 82 p.
- 3 Kipnis N.M. Admissibility of evidence in criminal proceedings. - M., 1995. - 127 p.
- 4 Savitsky V.M. Criminal proceedings Russia at a new stage of democratization // State of and the right. - 1994. - №6. - P. 105-108.
- 5 Pashin S.A. The law on jury trials as a means of judicial reform // the Soviet justice. - 1993. - № 24. - P. 3-4.
- 6 Druzin E.V. Grounds for acknowledging the evidence inadmissible. -Saratov, 1997. - 123 p.
- 7 Zelenskiy D.V. The problem of admissibility of evidence in the Russian criminal trial: dis. ... Cand. jurid. Sciences. - Krasnodar, 1995. - 137 p.
- 8 Winberg A.I. Forensic odorologiya // Soc. legality. -1976. - № 11. - P. 15-17.
- 9 Shafer S.A. Evidence and proof in criminal cases: problems of theory and legal regulation. - Moscow, 1998. - P. 28-37.
- 10 Lupinskaya P.A. Admissibility of evidence // the Russian justice. - 1998. - № 11. - P. 23-28.
- 11 Nekrasov S.V. Admissibility of evidence: issues and solutions // the Russian justice. - 1998. - № 1. - P. 9-12.
- 12 The Constitution of the Republic of Kazakhstan, August 30, 1995 // <http://www.constitution.kz>
- 13 Minkovsky G.M. Admissibility of evidence // Proof Theory in the Soviet criminal trial. - M., 1973. - 239 p.
- 14 Mukhin I.I. Objective truth and some questions of estimation dokazatelstv court in the exercise of justice. - L., 1971. - 153 p.
- 15 The Constitution of the Russian Federation. Comment / ed. A.M. Larina. - M., 1994. - 260 p.
- 16 Petruhin I.L. Personal life: the limits of intervention. - M., 1989.- 121 p.
- 17 Seleznev M. Some aspects of the admissibility of evidence // Law. - 1994. - №8. - P. 39-42.

Проблемы допустимости доказательств в уголовном процессе

В статье авторы рассмотрели проблемы допустимости доказательств в уголовном процессе, различные точки зрения авторов в отношении проблем допустимости доказательств, а также критерии допустимости доказательств.

Допустимость доказательств характеризует форму доказательств и означает, что обстоятельства дела, которые по закону должны быть подтверждены определенными средствами доказывания, не могут подтверждаться никакими другими доказательствами

Ключевые слова: допустимость доказательств, доказательства, доказывание, источники доказательств, собирание доказательств, закрепление доказательств, исследование доказательств, оценка доказательств.

Problems of the admissibility of evidence in criminal proceedings

In this article the authors considered problems of the admissibility of evidence in criminal proceedings, different point of view of the authors on the problems of admissibility of evidence, and the criteria for the admissibility of evidence.

The admissibility of evidence characterizes the form of evidence also means that the circumstances of the case, that are legally must be confirmed by certain means of proof, can't be confirmed by any other evidences.

Key words: *the admissibility of evidence, proof, evidence, sources of evidence, collecting of evidence, securing the evidence, examination of evidence, assessment of evidence.*

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

ӘОЖ 343.3/.7:61

Н.С. ЖЕТІБАЕВ

з.г.к, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, Алматы қ.

МЕДИЦИНА ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ АРАСЫНДА ОРЫН АЛҒАН АБАЙСЫЗДЫҚТАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Бұл мақалада медицина қызметкерлерінің қызметіндегі абайсызда жасалынған қылмыстылығының криминологиялық сипаттамасы қарастырылған. Сонымен қатар, қазіргі таңда қолданыстағы қылмыстық заңнама науқастардың денсаулығына ауыр зиян келтірген немесе адамды қазаға ұшыратуға әкелген жағдайларда ғана медицина қызметкерлерін қылмыстық жауаптылыққа тартуға мүмкіндік береді. Медицина қызметкерлерінің біліксіздікпен адамның өмірі мен денсаулығына келтірілуі мүмкін қауіпті әрекеті қылмыстық құқықтың назарынан тыс қалуда. Сонымен қатар, медицина қызметкерлерінің арасында жасалынған қылмыстылығына ықпал етудің мүмкіндігіне ерекше назар аударуымыз қажет. Оларға ықпал ету қылмыстық шаралармен емес, әлеуметтік алғышарттармен жүргізілуі қажет. Аталған пікір көптеген қазақстандық криминологтардың тарапынан қолдау табуға және біз осы көзқараспен толықтай келісеміз. Қазіргі жағдайларда қылмыстылықтың аталған түрін алдын алу қызметі оның әлеуметтік себептерін жан жақты зерттеу және талдау арқылы жүргізілуі қажет.

Түйін сөздер: *медицина қызметкерлері, абайсыз қылмыстылық, ятрогения, дәрігерлік қателік, денсаулық сақтау.*

Әлеуметтік қызметтің ерекше түрі болып қылмыс жасаған адамдардың мінез-құлқы танылады. Криминология ғылымның логикалық дамуы криминология жөнінде қылмыстылықтың жалпы теориялық негіздері, оның тууына әсер ететін себептер мен жағдайлар, қылмыстылық және онымен күресудің тәсілдері, сондай-ақ қылмыс жасаған адамның тұлғасын (қылмыстылықпен күресу және оның барлық сатыларында сақтандыру) зерттейтін пән ретінде көрсетті.

Қылмыстылық – криминологиядағы негізгі түсінік, ғылымдағы неғұрлым анық ұғымды білдіреді. Қылмыстылық қоғам сияқты – тірі, тұрақты түрде өзгермелі құбылыс. Қылмыстылықтың түсінігіне байланысты өте көптеген анықтамалар бар. Олардың ішінде зерттеушілер философиялық тұрғыдағы көзқарастар, әлеуметтік мектептер және бағыттардың ұғымдары, құқықтық пікірлер және діни түсініктер де берілген.

Криминология тарихында қылмыстылықты қоғамдық жағымды құбылыс ретінде бағалайтын көзқарастар да кездеседі. Мысалы, XIX ғасырдағы белгілі әлеуметтанушы Э. Дюркгейм, «қылмыстылық прогресс двигателі, ол қоғамда маңызды пайдалы құзыретті атқарады», – деп атады. Американдық әлеуметтанушы Р. Мертонның пікірінше, «қылмыстылық әлеуметтік өмірдің қарқынын жылдамдатқандығы үшін қоғам төлейтін қажетті айып». Ал неміс криминологы А. Мергеннің айтуынша «қылмыстылық – ерте замандардан бері өмір сүріп келе жатқан әлеуметтік құбылыс және қоғам өмір сүрген кезде ол да бола береді» [1, 18 б].

Медицина қызметкерлерінің кәсіптік міндеттерін тиісінше орындамауы қылмыстары абайсызда жасалатын қылмыстарға жатады. Абайсызда жасалынатын қылмыстар жалпы қылмыстылықтың бір бөлігі болып танылады. Қылмыстық құқықтық әдебиетте абайсыз қылмыстылық, қылмысты

абайсыздық, абайсыз қылмыстар терминдері кеңінен қолданылады. Жеке, ерекше және жалпы өзара қатынасы диалектикасын ескере отырып, аталған терминдерді қолдану барысында, заң абайсызда жасалған қылмыс ұғымын басымдықтардың қатарына жатқызады.

«Абайсыз қылмыстылық» ұғымының мазмұны қылмыстық заңның жай-күйінен, онда көзделген абайсыз қылмыстар және оларды сипаттайтын белгілеріне байланысты.

Қылмыстық абайсыздықта белгілі бір кезеңде қоғамда (аймақта) орын алған абайсызда жасалған барлық қылмыстардың жиынтығын құрайды.

Қылмыстылық қоғамның өзгермелі, жағымсыз, объективті және әлеуметтік құбылысы ретінде сипатталады. Осыған байланысты қылмыстылықтың да ұғымы өзгеріп отырады. Я. Гилинскийдің пікірінше, ресейлік әдебиетте қылмыстылық ұғымы белгілі бір кезеңде, белгілі бір аумақта жасалған барлық қылмыстардың жиынтығын білдіретін таптық қоғамның тарихи өтпелі әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде ұзақ уақыт бойы үстемдік құрып келді. Соңғы жылдары қылмыстылықтың неғұрлым тура анықтамалары пайда бола бастады. Сонымен қылмыстылық – өзінің заңдылықтары, саны және сапалық белгілері бар, қоғам және адамдар үшін кері салдарларға алып келетін және оларды бақылау үшін өзіне тән мемлекеттік және қоғамдық шараларды талап ететін адамзат қоғамында өмір сүретін жағымсыз әлеуметтік-құқықтық құбылыс [2, 28 б].

Абайсызда жасалынған қылмыстардың генезисінде әрқашанда субъектінің ұқыпсыздығы немесе қателігінің нәтижесінде қылмыстық құқықпен қорғалған қоғам, тұлға мүддесіне зиян келтіріледі, кейбір жағдайларда зиянды зардаптардың туындауының нақты қаупі келтіріледі.

Кенірек алғанда абайсызда жасалынған қылмыстар субъекті (тұлға, оның мақсаттары, пиғылы, мінез-құлқы) мен объективті (жағдай, қару немесе құрал) мән-жайлардың арасындағы қарама-қайшылықпен байланысты. Осы жерде егер абайсызда жасалған қылмыстардың нақты себебі болып жеке тұлғаның қауіпті ситуациямен және құралдармен өзара әрекеті танылса, онда тұлғаның кемшіліктері, қылмыстық абайсыздыққа алып келген жағдайдың, құралдың қауіпті ерекшеліктері, терең әлеуметтік себептерде және жағдайларда жатыр.

Қылмысты абайсызда жасау мәселесі жалпы қылмыстылық ішінде екінші орынға ысырылып, оған онша мән берілмеу нәтижесінде қоғамға зардаптар әкелуде.

Абайсызда жасалынатын қылмыс механизмі субъективті және объективті өзара әрекетті құрайды. Абайсызда зиян келтіру тұлғаға қойылатын объективті талап жағдайлары және осы жағдайды тұлғаның субъективті қабылдауының адекватты емес арасындағы қарама-қайшылығының нәтижесінде жатыр. Жеке тұлға көбінесе жағдайдың талаптарына қатысты дәрменсіз боп қалады.

Медицина қызметі саласындағы абайсыздық қылмыстылығымен күресудің басымдықты бағыттарының бірі болып, емдеу мекемелерінің қызметіндегі осы жағымсыз құбылысты жасамау үшін ұтымды әсер етуді әзірлеу және себептерін анықтау мен бейтараптандыру. Ақ халатты тұлғаларға мемлекет тарапынан сазайын тарттыру арқылы әсер етудің шектеулі мүмкіндіктерін ескере отырып, қылмыстылықтың деңгейін азайтуға және оның дамуының негізгі тенденцияларын анықтауға мүмкіндік беретіндігін анықтауға талпыныс жасадық. Медицина қызметкерлерімен жасалатын кәсіби қылмыстардың алдын алудың пара пар шараларын анықтаудың күрделілігі бірқатар мәселелермен байланысты: біріншіден, «медициналық қателік», «ятрогения», «медициналық көмек көрсетудің ақауы» ұғымдарына түсінік берілмеген. Екіншіден, ҚР Жоғары Сотының «Медицина қызметкерлерімен жасалатын қылмыстар» туралы кәсіби түсіндірулері жоқ. Криминологиялық әдебиетте қылмыстардың алдын алу қызметін нақтылау үшін бірнеше терминдер «алдын-алу», «сақтандыру», «тойтару», «бұлтартпау», «превенция» және басқалары қолданылады. Бірқатар жағдайларда бұл ұғымдар олардың еркше мазмұнын бөліп көрсете отырып айырады, басқасында – ұқсас термин ретінде қолданылады. О. Старковтың пікірінше, бұл ұғымдар белгілі бір дәрежеде бірін-бірі толықтыра отырып, келесідей мазмұнды білдіреді:–қылмыстылықтың және қылмыстың алдын алу, яғни бұл ұғымдарды жалпы әлеуметтік деңгейде қылмыстылыққа және оның типтеріне жол бермеуіне қатысты қолдануға болады. [3; 55 б]. Қылмыстардың алдын алу – құқықпен қорғалатын құндылықтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін әлеуметтік басқарудың ерекше түрі және қылмыстардың себептерін, оны жасауға әсер ететін жағдайларды алдын алуға және жоюға мақсатты бағытталған шаралар жүйесін әзірлеу және жүзеге асыру, сондай-ақ мінез-құлқы құқыққа қайшы іс-әрекетті жасауға бейім адамдарға ескерту [4; 27 б]. Криминологиялық еңбектерде қылмыстардың алдын алудың (превенция) дәрежесі және түрлері мәселелеріне байланысты негізінен екі түрлі көзқарас кездеседі. Алғашқылардың пікірлерінше, екі деңгей бар:

жалпы әлеуметтік және қоғамдық.. Сондай-ақ қылмыстардың себептеріне және жағдайларына тікелей бағытталған – арнаулы криминологиялық. Олар өз кезегінде екі түрге бөлінеді:

1) жалпы алдын алу, негізінен қылмыстық мінез-құлықтың шағын ортасына бағытталған, яғни жеке басқа ешкімге тікелей бағытталмаған,

2) жеке- қылмыс жасауы мүмкін адамның тұлғасы.

Қылмыстылықтың алдын алу иерархиялық жағынан өзара байланысты міндеттерден тұрады. Олардың біріншісі – толықтай алғанда қылмыстылықтың динамикасына, құрылымына және себептеріне профилактикалық әсерету (әлеуметтік профилактика). Екіншіден – қылмыстылық мінез-құлықтың түрлерін және нысандарын ескерту, қоғамдық өмірдің белгілі бір салаларын сақтандыру, жекелеген әлеуметтік топтардағы адамдардың қылмыстарының алдын алу (криминологиялық профилактика). Үшінші міндеті ретінде жекелеген адамдардың жасаған қылмысын ескерту (жеке криминологиялық профилактика).

Екінші позицияны ұстанатындар үш деңгейді бөліп көрсетеді:

1) жалпы әлеуметтік, яғни, бүкіл қоғамның шегінде жүзеге асырылады,

2) топтық, тұрмыстық топтарға, еңбек ұжымдарына, формалды емес бірлестіктерге бағытталған, мысалы «жиындар» және формалды бірлестіктер.

3) әлеуметтік. Сондықтан, жалпы профилактикалық шаралар жүйесіне әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық, құқықтық, әлеуметтік-мәдени, техникалық және басқалары кіреді. Жалпы алдын алу жүйесінде құқықтық шаралар маңызды орын алады. Олар: құқықтық тәрбиелеу, денсаулық сақтау саласындағы құқықтық білімді насихаттау. Бұл бағыттағы мақсатты жұмыстар – нормативті актілерді әзірлейтін барлық мемлекеттік органдарға, министрліктерге және ведомстволарға жүктеледі. Қылмыстылықтың жалпы алдын алуда қоғам өмірін экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани салаларын сауықтыруға байланысты шаралар жатқызылады. Субъектілері ретінде әр түрлі мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдар, азаматтық қоғамның институттары танылады.

Қылмыстылықтың арнаулы алдын алуда қылмыстылықты жасауға әсер ететін себептер және жағдайларды жоюға байланысты шаралар, сондай-ақ қылмыстарды бұлтартпау, тәрбиелік сипаттағы мәжбүрлеу шараларын жүзеге асыру, осы немесе басқа да адамның мінез-құлқын ұжымда талқылау, соттардың, прокурорлардың, тергеушілердің, полиция қызметкерлерінің жаппай-түсіндіру жұмыстары жатқызылады [5, 27 б]. Жеке тұлғаға қатысты жүзеге асырылатын жеке алдын алу шаралары осы тұлғаның және оның мінез-құлқының ішкі жағымсыз белгілерін бейтараптандыратын немесе жоятын әлеуметтік құрал. Қылмыстылықпен күресу – келесідей үш жүйенің бірлігінен, яғни күресуді жалпы ұйымдастыру, қылмыстылықтың алдын алу және құқық қорғау қызметін көрсететін күрделі жүйелік қызметтен тұрады [6, 380 б]. Қылмыстылықпен күресу – көп жақты маңызға ие ұғым және тәжірибелік жағынан түсінікті ұғым. Қылмыстылықпен күресу ұғымы ғылыми ортада да, тәжірибелік қызметкерлердің арасында да кеңінен тараған және ешқандай елеулі түсініспеушіліктер туындатпайды [7, 36 б]. Денсаулық сақтау саласындағы бағдарламаларды, концепцияларды әзірлеу барысында мемлекеттік және үкіметтік емес ұйымдардың, парламент депутаттарының, денсаулық сақтау жүйесінің білікті мамандарының, заңгерлердің, экономистердің іс-әрекеттерін үйлестіре отырып жұмыс жүргізілсе, осы тұрғыдағы қылмыстылықтың алдын алуда оңтайлы жол болар еді. Криминологияда қылмыстылықтың алдын алудың субъектілеріне кең тұрғыдан барлық мемлекеттік және қоғамдық институттар, өзінің қызметімен қылмыстылықтың алдын алуға ықпал ете алатын азаматтардың бірлестігі жатады. Осы субъектілер аталған мақсаттар үшін арнайы құрылған өздерінің құзыреттері және өкілеттіктері арқылы криминологиялық алдын алу шараларын жүзеге асырады. Көрсетілген субъектілер әр түрлі негіздер бойынша топтастырылады. Біріншісі – тікелей қылмыстың жеке профилактикасын жүргізетін субъектілер. Екінші топқа – өздерінің бақылау және құқық қорғау құзыреттерін атқару барысында алдын алу шараларын жүзеге асыратын субъектілер. Үшінші топты қылмыстардың алдын алуға байланысты іс-әрекетке басшылық жасайтын немесе үйлестіретін субъектілер [8, 109 б]. Қылмыстардың жеке алдын ала ескертудің объектісі және оның өмір сүруінің криминалды сипаттамасын беретін тұлғаның мінез-құлқының субъективтік негізін (себептерін және жағдайларын) жою мақсатына жетуге бағытталады [9, 8 б]. Тікелей қылмыстың жеке профилактикасын жүргізетін субъектілерге отбасы, еңбек және оқу ұжымдары, азаматтар немесе қоғамдық өзін өзі басқаратын органдардың бірлестіктері, сондай-ақ құқық қорғау органдары шеңберінде қылмыстылықтың алдын алуға байланысты құрылатын

ұйымдық құрылымдар жатады. Бұл субъектілер адамның өмір сүру жағдайларына және тәрбиесіне тікелей ықпал ете отырып, криминогенді жағдайды төмендетеді, қоғамға қарсы әрекеттердің қоғамға қауіпті іс-әрекетке айналып кетпеуінің алдын алады, олардың себептерін және шарттарын анықтайды және жояды, қылмыстардың қайталануының болуына жол бермейді. Қылмыс жасауға әсер ететін мән-жайлар дәлелдеудің қылмыстық-іс жүргізу құралдарының көмегімен анықталады, профилактикалық шараларды шешу және жүргізу соттың жеке ұйғарымдарын шығару жолымен ресімделеді. Қазіргі таңда қолданыстағы қылмыстық заңнама науқастың денсаулығына ауыр зиян туындаған кезде немесе өлімге алып келген ғана кезде медицина қызметкерлерін жауаптылыққа тарта алады. Адамның өміріне және денсаулығына қарсы медицина қызметкерлерінің біліксіздікпен сараланған іс әрекеттері қылмыстық құқықтың реттейтін саласынан тыс қалуда. Тиісінше, медицина қызметкерлерінің құқыққа қайшы іс әрекеттерін қылмыстық құқықтық бағалау аталған іс-әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесіне сай келмейді. Біздің пікірімізше, медицина қызметкерлерінің науқастардың денсаулығына абайсызда зиян келтіруі немесе өлімге алып келуі медицина қызметкерлерінің жұмысы қателіксіз жүзеге асырылмайтындығы белгілі болғандықтан қылмыстық құқықтық осыған сай құрылуы тиіс. Сол себепті, дәрігерлердің қателікпен жасалынған іс әрекеттерін саралау медициналық қызметті құқықтық реттеумен байланысты. Қазіргі таңда осы тұрғыдағы қылмыстардың алдын алу оның әлеуметтік жағынын мұқият, жан жақты зерттеу және талдау арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Медицина қызметкерлерінің арасындағы абайсызда жасалынған қылмыстылық әртүрлі сипаттағы әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық және жеке-психологиялық ерекшелікпен байланысты. Осы келеңсіз құбылыспен күресу кешенді сипатты иелене отырып, жалпы және арнайы сақтандырудан тұруы қажет. Жалпы алдын алу шаралары әлеуметтік себептермен өзара байланыста бола отырып келесідей шараларды қамтуы тиіс: денсаулық сақтау саласындағы реформаларды құқықтық қамтамасыз етуді күшейту, денсаулық сақтау саласындағы нормативті құқықтық актілерді кешенді бағалау, заңдардың бір біріне деген қарама қайшылығын анықтау, медицина саласындағы қылмыстарға қарсы түрде құқық қорғау органдарының жұмысының тиімділігін арттыру, медицина қызметкерлері тарапынан жасалатын құқықбұзушылықтардың есептілігі мен статистикалық тіркелуінің нысанын жетілдіру, аталған санаттағы істер бойынша құқық қолдану және сот тәжірибесін үздіксіз мониторингтеу біріңғай мемлекеттік жүйесін құру. Медицина қызметкерлері арасында абайсызда жасалатын қылмыстардың арнайы алдын алу шараларына: медициналық істер бойынша сот-медициналық сараптамасына динамикалық талдауды жүргізу; халықты ұдайы медицинаның күрделілігі, азаматтардың денсаулық сақтау саласындағы құқықтары мен міндеттері туралы виктимологиялық ақпарат әзірлеу және жүргізу; құқықтық және медициналық маңызына байланысты (соның ішінде науқастың электронды тарихы) медициналық құжат жүргізуді жақсарту. Заң бағытындағы жоғары оқу орындарында «Медициналық құқық» пәнін енгізу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Каиржанов.Е.И. Причинность в криминологии. – Алматы: Изд-во Университета «Кайнар», 1995. – 200 с.
- 2 Гилинский.Я Понятие преступности в современной криминологий // Предупреждение преступности. – 2005. – №1. – С. 28-34.
- 3 Старков О. Основы теории профилактики в криминологии // Предупреждение преступности, 2006. – №4. – 55 с.
- 4 Алауханов. Е.О. Зарипов.З. Профилактика преступлений: Учебник.- Алматы: Заң әдебиеті, 2008. – 375 с.
- 5 Кудрявцев В.Н. Советская криминология наука о предупреждении преступлении. – М.: Изд-во Знание, 1967. – 32 с.
- 6 Гельфер М.А., Гришаев П.И., Здравомыслов Б.В. Советская криминология. – М.: Изд-во Всесозный юридический заочный институт, 1967. – 120 с.
- 7 Криминология: Учебник для вузов 3-е издание / под общ ред д.ю.н. проф. А.Н. Долговой. – М.: Изд-во Норма, 2005. – 900 с.
- 8 Миндагулов А.Х. Борьба с преступностью как управленческий процесс // Предупреждение преступности. – 2001. – С.36-42.
- 9 Бурлаков В.Н., Орехов В.В. Индивидуальное предупреждение преступлений вопросы теорий и практики. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1988. – 86 с.

REFERENCES

- 1 Kairjanov.E.I. Prichinnost v criminology. – Almaty: Izd-vo Universiteta «Kaynar», 1995. – 200 s.
- 2 Gilinsky. Y. Ponitye prestupnosti v sovremennoy kriminologiyi // Preduprejdenye prestupnosti. – 2005. – №1. – s. 28-34.
- 3 Starkov O. Osnovi teoryi profilaktiki v kriminologiyi//, Preduprejdenye prestupnosti.-2006. – №4. – 55 s.
- 4 Alauhanov. E.O. Zaripov Z. Profilaktika prestupleniy: Uchebnik.- Almaty: Zan adebiety, 2008. – 375 s.
- 5 Kudryavtcev V.N. Sovetskaya kriminologiya nauka o preduprejdenii prestupleniya. – M.: Izd-vo Znaniya, 1967. – 32 s.
- 6 Gelfer M.A., Grichaev P.I., Zdravomislav B.V. Sovetskaya kriminologiya. – M.: Izd-vo Vsesoizniy uridicheskoy zaochnoy institut, 1967. – 120 s.
- 7 Kriminologiya: Uchebnyk dlya vuzov 3-e izdaniye / pod obshch red d.u.n. prof A.N. Dolgova. – M.: Izd-vo Norma, 2005. – 900 s.
- 8 Mindagulov A.H. Borba s prestupnostyu kak upravlencheskiy process// Preduprejdenie prestupnosti. – 2001. – s.36-42.
- 9 Burlakov V.N., Orekhov V.V. Individualnoye preduprejdeniye prestupleniy voprosy teoryi i praktiki. – Leningrad: Izd-vo LGU, 1988. – 86 s.

Джетибаев Н.С.

Криминологическая характеристика неосторожной преступности в среде медицинских работников

В данной статье рассмотрены криминологическая характеристика неосторожной преступности в сфере деятельности медицинских работников. Также разработана превентивная мера воздействия, направленная на деятельность лечебных учреждений, и подразумевающая выявление и нейтрализацию причин и условий этого негативного социального явления. Также уголовное законодательство позволяет привлечь медицинских работников к ответственности за неосторожное причинение тяжкого вреда здоровью или смерти пациентам только в тех случаях, когда последствия уже наступили. В статье рассмотрены вопросы для жизни и здоровья личности, вызванные некомпетентными действиями медицинского работника, остающиеся вне поля зрения уголовного права. Кроме того, нам хотелось бы обратить внимание на идею о возможности оказания влияния на преступность в среде медицинских работников через социальные предпосылки ее существования, а не через общеуголовные меры. Данный тезис провозглашается многими казахстанскими криминологами, и мы ее полностью разделяем. Деятельность по предупреждению данного вида преступности в современных условиях должна строиться на основе тщательного, всестороннего изучения и анализа ее социальных причин.

Ключевые слова: медицинские сотрудники, неосторожная преступность, ятрогения, врачебная ошибка, здравоохранение.

Jetibayev N.S.

Criminological characteristics of negligence crime in the medical profession

This article describes the criminological characteristics of reckless crime in the area of health professionals. Development of preventive interventions aimed at activities of medical institutions and are intended to identify and neutralize the causes and conditions of this negative social phenomenon. Also involve criminal law allows medical professionals accountable for negligent infliction of grievous bodily harm or death to patients only in those cases where the consequences have come. The questions for the life and health of individuals, due to the actions of unqualified health worker remains out of view of criminal law. In addition, we would like to draw attention to the idea of the possibility of influencing crime among health workers through social conditions of its existence, and not through ordinary measures. This thesis is proclaimed by many criminologists Kazakhstan, and we fully parts. Activity to prevent this type of crime in modern conditions should be based on a thorough, comprehensive study and analysis of its social causes.

Key words: medical staff, reckless crime, iatrogenic, medical error, health.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

К.Е. ИСМАГУЛОВ*к.ю.н., академик МАИИ,**Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, г. Актюбе***REHABILITATION: A COMPARISON OF COMPENSATION FOR DAMAGE TO PROPERTY
AS A RESULT OF THE ILLEGAL ACTIONS OF STATE AUTHORITIES
IN KAZAKHSTAN AND THE UNITED STATES**

This article describes the issues of compensation for harm caused by the unlawful actions of the leading criminal trial. Damage is harm caused to the victim, who may be in violation of both proprietary and non-proprietary rights. Such as injury to person resulting in the loss of the income and entails the necessity to bear the cost of treatment.

Key words: *criminal procedure, criminal procedure law, rehabilitation, rehabilitation relationship, property issues, reparation, illegal actions of public bodies.*

The creation of the constitutional state makes it necessary to guarantee and protect rights, freedoms and legitimate interests of citizens. The common social goal of the constitutional state in general is the protection of the rights and freedoms of a person and a citizen against criminal encroachments, including from illegal actions of public authorities. These actions are some of such encroachments that put in danger not only legitimate interests and personal freedoms, but also these crimes undermine the authority and efficiency of the government in the eyes of citizens, which, as a result, leads to questioning the legitimacy of the state, in general, among the people. Therefore, the state policy is aimed directly at the solution of this problem.

The main goal of the formation of the modern criminal procedure legislation is the recognition of the constitutional norms on the rights and freedoms of the person and the citizen acting, defining sense, the contents and application of laws and provided with justice. Therefore, the question of compensation of property harm, consequences of moral harm and restoration of other rights of the citizens who are illegally subjected to criminal prosecution remains very actual [1, 5-6].

The legislation in many developed countries including the USA has been evolving in the direction of expansion of responsibility of the state for harm infliction: from an absolute immunity of the state and its officials who were personally involved in the actions of harm to recognizing the fact that the state is responsible for actions of its bodies and employees. It is established that in the foreign legislation there is a tendency that the state undertakes to compensate the violation of legitimate rights of citizens and legal entities as a result of illegal actions of government bodies [2].

One peculiarity of the American law is its approach to an assessment of psychological harm where there are various variations of its definitions: psychiatric, mental harm, ordinary shock, nervous shock, ordinary breakdown, nervous breakdown. This specified gradation helps to determine the degree of moral harm. The latter depends on the duration of mental disorder, and also extent of its impact on psyche of the personality [3].

In the USA has been created a market approach to a problem of compensation of moral harm: the cost of physical pain and moral sufferings is estimated as follows: the court has to establish the amount of compensation that the victim will accept to endure a certain pain voluntarily. This amount is the one conferred to the victim. In the USA compensation of moral harm makes millions, and sometimes billions of dollars [4].

In comparison with Kazakhstan, in many foreign countries there is a proven and successful legal base as well as the extensive court practice in the sphere of compensation by the state of the harm done by bodies of the public power. We find it necessary to apply method of comparative jurisprudence and study the law of foreign countries to be able to adopt and adapt the experience in the sphere of the indemnification caused by public authorities, taking into account different legal stories and originality of legislative base.

The main goal of our strategy is to change the mentality of the population. This type of crimes has to be perceived not simply as a violation of the law, but as the danger menacing to development of the entire country. This phenomenon is not only the problem of a state, but also of all people. The application of strategy among officials is not enough; ordinary citizens should be a priority.

In essence, our strategy represents a complex of the actions directed on the solution of the problem of compensation of the property harm done by illegal actions by public authorities, through studying foreign experience. In this strategy we are going to change not only legal relations, but also general social relations arising among citizens in the sphere of this problem.

One of stages of development and realization of our strategy is direct studying of rules of law of the foreign state - the USA, characterized by a high level of development of the criminal legislation, and also the psychology of social groups in a certain sphere of the relations.

We hope to learn more about legal mechanisms in the field of the indemnification caused by public authorities in the United States of America in order to understand how they work, and to make suggestions for the improvement of the relevant legislation in Kazakhstan.

So, our purpose consists of direct studying of the legislation on indemnification caused by public authorities, and also judgments, executive actions and other means, by which our U.S. colleagues conduct the policy in this sphere. We deeply interested in the proceeding discussion on indemnification caused by public authority to ensure national security.

Having summed up all received theoretical and practical skills received in the USA, we want to introduce the program of development in Kazakhstan:

- as the first step, to hold conferences, debates, forums for the public to inform not only lawyers, but also the ordinary population about possibility of the solution of this problem, and that this problem should not be tolerated;
- to publish articles and monographs to attract the attention of a bigger circle of people and experts to this problem;
- at the legislative level to consider the norms of the American law, and to possibly change Kazakhstani legislation, taking into account the experience of the USA;
- to put these legislative changes in operation and application, thereby improving the position of the victims.

We want to influence not only the domestic right and its legislative activity, but we also want the people of Kazakhstan to be able to change for the better. When comparing the USA and Kazakhstan, there has to be a place for both the pure law and possibility of improved public consciousness, mentality, and social culture. We wish to improve the right of the motherland in general and its people. We offer not only new approach of a solution of the problem of compensation of the property harm done by illegal actions by public authorities, but also absolutely new ways of development of market approach to a problem of compensation of moral harm.

The president of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as Kazakhstan) Nursultan Nazarbayev in his annual address to the people of Kazakhstan repeatedly specifies that a priority of the state is the protection of law-abiding citizens against crime by absolute rule of law and ensuring its observance.

The institute of rehabilitation was introduced in the criminal procedure law of Kazakhstan for the first time in 1997. In the Constitution of Kazakhstan it is stipulated that the harm done by illegal actions of the bodies conducting criminal trial is compensated by the state. In the Code of criminal procedure of Kazakhstan conditions and an order of the indemnification caused by illegal actions of the body conducting criminal trial are detailed. Irrespective of the fact which body makes the decision on compensation and executes the resolution, it is subsidized from the budget of the government.

The order existing now substantially limits the cases of the requests of citizens for indemnification caused by illegal actions of the body conducting criminal trial. Among the subjective reasons we would point out the following: fear of authorities, fear of renewal of proceeding, bureaucracy related to in resolving lawsuits and wrong adjudication, mistrust to the existing justice and legal system in general.

As for the objective reasons, we would emphasize such situations as: whether persons were notified about their right to legally seek indemnification; whether the notice of indemnification was documented; whether public prosecutor officers checked the existence of notices with the explanations of the indemnification procedures.

As the analysis of the activity of law-enforcement bodies shows, the infringement of the constitutional rights of the citizens who suffered from encroachments already became commonplace. The most widespread of those infringements are: unreasonable extension of terms of processing the applications and messages on crimes, carrying out low-quality investigation verifications, sheltering crimes from documenting and registering because of making illegal decisions not to initiate legal proceedings, etc.

A number of Kazakhstani scientists, many of them being my colleagues, have already been thoroughly studying the questions of the indemnification caused by illegal actions of public authorities: Alexandra A. Aubakirova, A. T. Ashcheulov, Sergey N. Bachurin, A.V. Dikov, Zhannat R. Dilbarkhanova, G. A. Zhaylin, Elegen I. Kairzhanov, Zhuldyz B. Meermanova, Talgat A. Hanov, etc.

The main goal of the formation of the modern criminal procedure legislation is the recognition of the constitutional norms on the rights and freedoms of the person and the citizen acting, defining sense, the contents and application of laws and provided with justice. Therefore, the question of compensation of property harm, consequences of moral harm and restoration of other rights of the citizens who are illegally subjected to criminal prosecution remains very actual [1, 5-6].

Nowadays in Kazakhstan we can witness frequent facts of unreasonable detention of citizens, illegal prosecution by the bodies of preliminary investigation, wrong detention of the suspects accused of crime, which is cancelled subsequently by the body conducting criminal trial. According to the figures from the Department on supervision of legality of preliminary investigation and inquiry of the Prosecutor General's Office of Kazakhstan, during last year the criminal prosecution in a stage of preliminary investigation for 290 citizens was stopped on the grounds of rehabilitation. In total 504 people who made 0,54% of total number of the citizens (92992), or every two-hundredth person, brought to conditional responsibility were illegally involved in criminal prosecution [2].

The problem of inflicting harm by public authorities is also on the agenda in the countries with the developed democratic society. The USA is one of the countries that adopted the Declaration of "The basic principles of justice for the victims of crimes and abuse of the power" of 1985.

We chose the USA as the example as this country is characterized by a highly developed criminal legislation and a wide experience in this sphere.

In the USA has been created a market approach to a problem of compensation of moral harm: the cost of physical pain and moral sufferings is estimated as follows: the court has to establish the amount of compensation that the victim will accept to endure a certain pain voluntarily. This amount is the one conferred to the victim. In the USA compensation of moral harm makes millions, and sometimes billions of dollars [3].

The international community and a number of the foreign countries including the USA developed such a mechanism that entitles the victim of illegal criminal proceedings to receive compensation regardless of any reasons and conditions connected with the accused. This compensation of the harm caused by a crime to the injured person is offered by the government [6].

In the Law on the victims of crimes of 1984 (Victims of Crime Act of 1984, VOCA) it is provided that indemnification, caused by a crime, can be carried out not only at the expense of the condemned persons directly guilty of commission of crimes, but also through compensation payments from the state if indemnification at the expense of the abuser is objectively impossible. Taking this into account, federal funding of programs of compensations was established to the victims of crimes from the Crime Victims Fund (CVF). And obligations for the organization of work with the victims and for controlling the activity of the CVF were assigned to attorney service of the USA.

Thus, early democratic development, a long way of statehood, and also wide legal experience encouraged the American law to create a special fund for the compensation of this harm. And the market approach allowed it to improve the position of the victims comprehensively. The USA is therefore an established constitutional state with market legal policy. This is why I am very much willing to adopt this experience of the American law, market approach for determining the amount of compensation of harm, and also to research the opportunity to create a similar state fund for compensation of this harm in our country.

Through the analysis of the norms regulating the responsibility of governmental bodies and officials, it is obvious that the domestic legislator seeks to differentiate the regulation of this responsibility (action of bodies of the public power) from the responsibility of other participants of legal relations.

In the course of research we would like to study all advantages, and also shortcomings of the American law of torts, in the field of the indemnification caused by public authority.

The main goal of my strategy is to change the mentality of the population. This type of crimes has to be perceived not simply as a violation of the law, but as the danger menacing to development of the entire country. This phenomenon is not only the problem of a state, but also of all people. The application of strategy among officials is not enough; ordinary citizens should be a priority.

Therefore, the development of strategy for distribution, and also promotion among legally illiterate population is necessary. Holding seminars and forums focusing on this problem are part of my long-term plan after we receive more knowledge and experience from my foreign colleagues. The citizens and government officials of Kazakhstan have to realize all legal importance of this problem, through the implementation of norms from abroad, including the USA. And developing approach to a market assessment of harm should be one of the key points of this strategy.

To understand the mechanism of work of court concerning indemnification, we would like to be present at criminal proceedings, to interview victims, to study precedents, and to look how my U.S. counterparts work with the population in this sphere.

As part of our research work, we want to cooperate with such scientists in the sphere of criminal trial, as Vivian O. Berger (Columbia University), Charles Dentonm (The Californian University, Berkeley), Antoni Dzh. Amsterdam (The New York University), who we see as leading experts of the law in this area.

The United States of America is considered the world leader in development of democratic standards of the open and accountable government. For this reason we would like to get deeper and comprehensive experience in the Fulbright Program. This will help me to apply my positive experience upon my return to Kazakhstan.

We want to influence not only the domestic right and its legislative activity, but we also want the people of Kazakhstan to be able to change for the better. When comparing the USA and Kazakhstan, there has to be a place for both the pure law and possibility of improved public consciousness, mentality, and social culture. We wish to improve the right of the motherland in general and its people. We offer not only new approach of a solution of the problem of compensation of the property harm done by illegal actions by public authorities, but also absolutely new ways of development of market approach to a problem of compensation of moral harm.

Our interest in researching the problems of indemnification first started during of dissertation work on the same subject. We continue to study the matter, for the purpose of further development of the legislation of Kazakhstan concerning indemnification to this day.

Thus, the experience of the USA represents a great interest for Kazakhstan where the relevant legislation is in the process of formation. We hope that the positive experience of the USA in matters of compensation for damage caused by law enforcement agencies will be replicated and implemented in domestic legislation and will be in legislation and regulations.

Study on compensation for damage caused by illegal actions of law enforcement agencies will continue to stand in the first place.

REFERENCES

- 1 Ismagulov K.E. Institut vozmesheniya vreda prichinennogo nezakonnymi deistviyami organov vedushih ugolovnyi process: problemy teorii i praktiki: Ucheb. posobie - Aktobe, 2013. - 127s.
- 2 www.dissercat.com
- 3 Erdelevskii A.M. Problemy kompensatsii moralnogo vreda v zarubezhnom i rossiiskom zakonodatelstve i sudebnoi praktike. Jurnal "Gosudarstvo i pravo". No. 10. – Moskva, 1997. – 103s.
- 4 www.juristlib.ru
- 5 Rakhmetullin E. Zadacha odna – obespechit sobludenie konstitucionnyh prav grajdan. Jurnal "Pravo i vremya". No. 2. – Almaty, 2001. – 156s.
- 6 Schmalleger F. Criminal justice today: an introductory text for the twenty-first century. Pearson Education, Inc. New Jersey, 2007. P. 422.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Исмагулов К.Е. Институт возмещения вреда, причиненного незаконными действиями органов, ведущих уголовный процесс: проблемы теории и практики: Учеб. пособие – Актобе, 2013. – 127с.
- 2 www.dissercat.com
- 3 Эрдлевский А.М. Проблемы компенсации морального вреда в зарубежном и российском законодательстве и судебной практике. Журнал «Государство и право». No. 10. – Москва, 1997. – 103с.
- 4 www.juristlib.ru
- 5 Рахметуллин Е. Задача одна – обеспечить соблюдение конституционных прав граждан. Журнал «Право и время». No. 2. – Алматы, 2001. – 156с.
- 6 Schmalleger F. Criminal justice today: an introductory text for the twenty-first century. Pearson Education, Inc. New Jersey, 2007. P. 422.

Исмагулов К.Е.

Оңалту: Қазақстан және АҚШ-тың мемлекеттік органдарының заңсыз әрекеттері салдарынан келтірілген зиянды өтеуді салыстыру

Бұл мақалада қылмыстық істі жүргізетін органдардың заңсыз әрекеттерімен келтірілген шығынды өтеуі мәселелері қарастырылған. Жәбірленушіге келтірілген зиян мүлдітік және мүлдітік емес құқықтардың

бузылуы кезінде пайда болуын білдіреді. Мысалы, тұлғаның денсаулығына келтірілген зиян оның кірісінің белгілі бір бөлігінің жоғалуын және емделуіне кететін шығынның қажеттілігін туындатады.

Түйін сөздер: қылмыстық іс жүргізу, қылмыстық іс-жүргізушілік заңдылық, оңалту, оңалту қатыныстары, мүлктік мәселелер, зиянды өтеу, мемлекеттік органдардың заңсыз әрекеттері.

Исмагулов К.Е.

Реабилитация: сравнение компенсации вреда, причиненного в результате незаконных действий государственных органов в Казахстане и США

В данной статье рассматриваются вопросы возмещения вреда, причиненного незаконными действиями органов, ведущих уголовный процесс. Вред представляет собой ущерб нанесённый потерпевшему, который может возникнуть при нарушении как имущественных, так и неимущественных прав. Например, причинение вреда здоровью лица приводит к утере части доходов и влечёт за собой необходимость несения расходов на лечение.

Ключевые слова: уголовный процесс, уголовно-процессуальное законодательство, реабилитация, реабилитационные отношения, имущественные вопросы, возмещение вреда, незаконные действия государственных органов.

Редакцияға 02.02.2015 қабылданды.

УДК 346.32

С.С. КАПСАЛЯМОВА¹, Б.Ж. САРГОЖИЕВА²

доцент ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана¹

магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана²

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМА КОНТРАКТОВ НА НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЕ

Научная статья посвящена исследованию вопросов правового режима контрактов на недропользование. На стадии становления независимого Казахстана, заручившись гарантией устойчивости законодательства на недропользование, иностранные инвесторы активно разрабатывали крупнейшие нефтяные месторождения Казахстана, не подозревая о вероятности возникновения некоторых проблем в будущем. Одной из таких проблем на сегодняшний день является проблема установления условий налогообложения для недропользователей в контракте при его заключении и проблема обеспечения стабильности контрактных положений и налоговых режимов, предоставленных недропользователю в период заключения контракта.

Ключевые слова: налогообложение, недропользование, закон, правовое регулирование, налоговое законодательство.

Являясь частью мировой экономики и отстаивая свои экономические интересы зачастую в непростых условиях, Республика Казахстан заинтересована в экономическом развитии как государства в целом, так и каждого субъекта предпринимательской деятельности.

Наша страна располагает богатыми запасами полезных ископаемых, обширными сельскохозяйственными угодьями, квалифицированными кадрами, значительным промышленным потенциалом. Сегодня Казахстан имеет реально работающую рыночную экономику и строит свою внутреннюю и внешнюю экономическую политику во многом исходя из того обстоятельства, что он обладает огромными запасами полезных ископаемых.

Недропользователями в Казахстане в основном являются нефтяные, газовые и горнодобывающие компании, которые заключают контракты на недропользование для получения прав на разработку запасов полезных ископаемых».

Актуальность исследования проблемы обуславливается тем, что главными условиями успешного реформирования нефтегазовой отрасли являются законодательная база и государственное регулирование.

Многие контракты на недропользование по крупнейшим месторождениям Казахстана заключались в 90-х годах. Одной из основных проблем недропользователей являлось несовершенство налогового законодательства, действовавшего на момент подписания контрактов на недропользование.

Так, до момента введения в Казахстане систематизированного Налогового кодекса (1 января 2002 года) действовал Закон о налогах и десятки подзаконных нормативных актов, которые зачастую противоречили друг другу, имели отсылочный характер и множество правовых пробелов. При этом положения контрактов на недропользование о налоговом режиме были самыми общими и имели, как правило, отсылочный характер. В итоге возникали ситуации, когда некоторые вопросы налогообложения недропользователей не регламентировались ни положениями закреплённого в контракте налогового режима, ни положениями применимого налогового законодательства [1, с.15].

Однако адекватная юридическая классификация контрактов имеет неплохое практическое значение, так как является определением рода, вида, особенностей и их отличий. Критериями для классификации контрактов служили разные основания. Существуют два вида контрактов на недропользование: соглашение о разделе продукции (далее - СРП) и контракт, включающий в себя положение о налоге на сверхприбыль (далее - НСП контракты). Все контракты, заключаемые в настоящее время и которые будут заключены в дальнейшем, будут являться НСП контрактами. Экономические условия, определяемые контрактами на недропользование, регулируются двумя основными законами. Они включают Закон «О недрах и недропользовании» и Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» (далее – Налоговый Кодекс РК). Закон «О недрах и недропользовании» содержит законодательную базу по предоставлению, использованию, переуступке или прекращению прав недропользователя [2].

В идеале, обозначение конкретного контракта (например, договора концессии, соглашения о разделе продукции и др.) должно означать автоматическое установление для него того или иного правового режима, а именно: существенных условий договора, основных прав и обязанностей сторон, налогового режима и так далее. Одновременно гражданско-правовой принцип диспозитивности позволяет дополнить содержание договора любого типа (вида) дополнительными условиями в тех пределах, в каких это позволено императивными нормами действующего законодательства). Установление для контрактов на недропользование ясного и понятного законодательного режима существенно облегчает недропользователям выход на внешний рынок, в частности возможность привлечения займов и инвестиций.

На практике имеются случаи, когда при отсутствии должных законодательных регуляций стороны заблуждались в отношении своих прав и обязанностей по договору. Например, не понимали разницы между сервисным контрактом на недропользование и обычным сервисным контрактом об оказании тех или иных услуг.

Необходимо принять к сведению, что в сервисном контракте стороной-заказчиком выступает государство, а стороной-подрядчиком - недропользователь, заключивший с ним контракт. В обычном сервисном контракте на оказание услуг стороной-заказчиком, как и стороной-исполнителем, могут являться любые организации (или даже физические лица), действующие в рамках их общей либо специальной правоспособности, или, где это требует закон, на основании лицензии, разрешающей осуществление деятельности, подлежащей лицензированию [2].

Вышеописанные сервисные контракты, несмотря на то, что они оба относятся к подрядному типу договоров, будут иметь разный правовой режим. В первом случае контракт автоматически подпадает под регуляции законодательства о недропользовании (например, об обязательном применении к нефтяным операциям казахстанского права; об обязательном использовании подрядчиком казахстанских товаров, работ и услуг). Во втором случае договор будет регулироваться нормами Гражданского кодекса РК, не содержащего условий о казахстанском содержании контракта и допускающего применение к сервисным договорам, обремененным иностранным элементом, иностранного права по выбору сторон.

Налоговый режим контракта на недропользование применяется в отношении деятельности, осуществляемой в рамках этого контракта и отвечающей понятию «недропользование» в Законе «О недрах и недропользовании». Можно предположить, что положения Налогового кодекса подразумевают, что деятельность вплоть до окончания добычи и первичной переработки (т.е. первичной стабилизации) входит в рамки налоговой границы контракта [3].

Нельзя не обратить внимания и на правовые институты, содержащиеся в законодательстве о недрах и недропользовании (ст.72 Закона РК «О недрах и недропользовании» от 24 июня 2010 года), предоставляющие в частности Компетентному государственному органу право одностороннего расторжения контракта на недропользование [5]. Для недропользователей, разрабатывающих обводненные, малодебитные, выработанные месторождения (группу месторождений, части

месторождения), месторождения высоковязких видов углеводородного сырья, а также осуществляющих деятельность по низкорентабельным контрактам, в том числе по контрактам на недропользование, заключенным до 1 января 2009 г., ставки налога на добычу полезных ископаемых устанавливаются Правительством РК. Порядок отнесения контрактов на недропользование к категории низкорентабельных, а также месторождений — к категории высоковязких, обводненных, малодобетных или выработанных и перечень таких контрактов, месторождений определяются Правительством РК [6].

Поэтому любому нефтяному контракту присущи черты контракта на недропользование. Проект нефтяного контракта готовится недропользователем на основе модельного договора в соответствии с модельным контрактом, утвержденным постановлением Правительства Республики Казахстан [4]. Контракт предусматривает проведение работ в соответствии с согласованной с компетентным органом рабочей программой, которая включает в себя все виды планов по проведению операций по недропользованию, также предусматриваются сроки проведения разведки и добычи и отношения сторон в случае коммерческого обнаружения. Рабочая программа, как и лицензия, является приложением к контракту на недропользование [7].

Что касается контрактов на недропользование, «утвержденных» Президентом Республики Казахстан, то здесь проблема в другом. Очевидно, что законодатель не совсем удачно применил термин «утвержденный», поскольку в казахстанской практике предоставления недр в пользование нет контрактов, которые были бы «утверждены» Президентом страны. Есть один единственный крупный контракт на недропользование, подписанный с иностранными инвесторами, который «одобрен» специальным Указом Президента Республики Казахстан, а затем «утвержден» специальным Постановлением Правительства РК. Практика показывает, что этот контракт остается стабильным вот уже в течение 16 лет, а проект по разработке крупного месторождения успешно развивается. В п. 2 ст. 308 НК РК вместо слова «утвержденном» законодателю можно было употребить термин «одобренным», тогда бы закрепленное в этой норме дозволение законодателя соответствовало бы реальным обстоятельствам, касающимся одного единственного контракта на недропользование. Приведенный анализ проведен из-за различного значения слов «утвержденный» и «одобренный», хотя оба термина близки по своему смысловому содержанию. С лингвистической точки зрения интерпретация слова «утвержденный» означает - «окончательно установить, принять, официально оформить», а слово «одобренный» означает - «признать хорошим, правильным, допустимым», как видим это не одно и то же [8].

Кроме этого, Закон РК «О недрах и недропользовании» содержит нормы, позволяющие компетентному органу в одностороннем порядке расторгать контракт либо отказываться от его исполнения (пункт 2 статьи 45-2, статья 45-3). Эти предписания порождают споры между компетентным органом и недропользователями, а также острую научную полемику. Практически, эти нормы позволяют расторгнуть контракт на недропользование по инициативе компетентного органа без обращения в суд, что прямо противоречит закону, в частности статье 401 ГК РК, которой установлено, что по требованию одной из сторон договор может быть прекращен (расторгнут) только по решению суда и только при существенном нарушении договора другой стороной и в иных случаях, предусмотренных законодательными актами или договором.

Таким образом, современный уровень развития казахстанского общества, существование рыночных отношений, интеграция нашей страны в международное сообщество потребовали коренного изменения отечественного законодательства, в том числе налогового. Основываясь на опыте других стран, следует заявить о том, что необходимость создания надлежащей классификации договоров на недропользование актуальна не только для Казахстана, но и для других государств СНГ. Следует отметить, что предоставление права недропользования в Республике Казахстан на основе различных контрактов (о концессии, о подряде и возмездном оказании услуг - сервисный контракт) гражданско-правового характера открыло широкие возможности для эффективного правового регулирования отношений в сфере освоения недр, оно позволило выбрать наиболее оптимальную юридическую связь участников этих отношений и в максимальной степени обеспечить баланс интересов государства и недропользователей.

ЛИТЕРАТУРА

1 Назарбаев Н.А., Через кризис к обновлению и развитию. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. - Алматы: Юрист. 2009. - С.15.

2 Закон Республики Казахстан от 24 июня 2010 года № 291-IV «О недрах и недропользовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.04.2015 г.)

3 Елюбаев Ж.С., Проблемы правового регулирования недропользования: отечественный опыт и зарубежная практика. Монография., Алматы, 2010.

4 Беглов А.И. Мировой рынок нефти: анализ состояния и ценовые перспективы. 2007.— С. 123.

5 Нурумов А.А. Налоги Республики Казахстан и развитых стран. Учебное пособие, Алматы, 2005 г., 216с.

6 Нурумов А.А., Бекболсынова А.С. Налоги и налогообложение, Учебник. Астана: КазУЭФМТ, 2009г.

7 Шатов В.Ю. Налоговый контроль в Республике Казахстан, Алматы: «Издательство «Норма-К», 2008, С. 332-348.

8 Заславская Л.А. О понятии объекта права государственной собственности на недра и пользование ими. Ученые записки ВНИИСЗ. 1969. Выпуск 16. С. 13-17.

REFERENCES

1 Nazarbaev N.A., Cherezkrizis k obnoveniyu i razvitiyu. Poslsnie Prezidenta Respubliki Kazakhstan narodu Kazakhstanana. – Almaty: Urist. 2009.- S.15.

2 Zakon Respubliki Kazakhstan “Onedrah i nedropolzovanii” ot 24 iunya 2010 goda № 291-IV (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniuna 27.04.2015 g.).

3 ElubaevZh.S., Problemy provovogo regulirovaniya nedropolzovaniya: otechestvennyi opit I zarubezhnaya praktika. Monografiya., Almaty, 2010.

4 Beglov A.I. Mirovoirinoknefti: analiz sostoyznyiay cenoviye perspektiviy. 2007. —s.123.

5 Nurumov A.A. NalogiRespubliki Kazakhstan i razvitih stran. Uchebnoe posobie, Almaty, 2005 g., 216 s.

6 Nurumov A.A., Bekbolsynova A.S. Nalogi i nalogooblozhenie ,Uchebник. Astana: KazUEFMT, 2009 g.

7 Shatov V.U. Nalogoviy control v Respublike Kazakhstan, Almaty: “Izdatelstvo “Norma-K”, 2008, s.332-348.

8 ZaslavskayaL.A. O ponyati i obektaprava gosudarstvennoi sobstvennosti na nedraipolzovanieimi. Uche-niezapiski VNIISZ. 1969. Vypusk 16. S.13-17.

Жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарттардың құқықтық режимін заңнамалық анықтаудың кейбір мәселелері

Мақала Қазақстан Республикасының жер қойнауын пайдаланушыларының шартқа отыру мәселелерін реттеуді зерттейді. Тәуелсіз Қазақстанның даму кезеңінде, шетелдік инвесторлар салық заңнамасының тұрақтылығын кепілді қамтамасыз етіп отырып, болашақта осыған қатысты кейбір мәселелердің пайда болу мүмкіндігін сезбестен, Қазақстандағы ең ірі мұнай кен орындарын белсенді түрде өзірледі. Қазіргі таңда осы мәселелердің бірі үстеме салығын есептеу мен төлеу болып табылады.

Көптеген жылдар бойы жер қойнауын пайдалану құқығы көлеңкеде қалып келеді, ол тау кен құқығы ретінде табиғи ресурстар құқығы саласында дамып келген, өзгерістерді есептемегенде жер қойнауын пайдалану түрлерінің тізбесін кеңейтуі, экономиканың осы секторы мемлекет пен қоғамға құқықтық реттеуінің өзгешелігі мен маңыздылығын білдіреді. Жаңа шарттарда осы саланың пайдалы қызметтерінің іргелі ғылыми зерттеулері көрсетілмеген.

Түйін сөздер: салық салу, жер қойнауын қолдану, заң, құқықтық реттеу, салықтық заңнама.

Some questions of legislative definition of the legal regime of subsoil use contracts

The article investigates the issues of legal regulation of subsoil users contract law. At the stage of independent Kazakhstan, having secured a guarantee of the stability of the tax legislation, foreign investors actively develop the largest oil field in Kazakhstan, unaware of the possibility of some problems in the future. One of such problems today is the problem of calculation and payment of the tax on profit. For many decades, the right to subsoil use unfairly lived in the shadow; it developed as a mining law in the system of natural resources law without consideration of subsoil use relations changes, expanding of the list of subsoil use types, specificity and importance of the legal regulation in this sector of the economy for the state and society.

Key words: taxation, subsoil, law, legal regulation, tax law.

Поступила в редакцию 13.03.2015.

Ч.Д. КЕНЖЕТАЕВ*д.ю.н., Академия экономики и права, г. Алматы***НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ДОКАЗЫВАНИЯ В УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМ КОДЕКСЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

В статье исследователь касается сложных вопросов определения понятия обстоятельств, подлежащих доказыванию, сущности доказательств, критериев относимости, допустимости, достоверности и достаточности в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан. Автор рассматривает вопросы трактовки подходов к обнаружению, закреплению, фиксации, оценке доказательств. Такой детальный анализ позволяет указать на недостатки комплексного характера в регулировании вопросов доказывания согласно новому отечественному уголовно-процессуальному законодательству. По результатам исследования автор делает вывод об однозначном несовершенстве описываемых норм, необходимости реструктуризации глав, описывающих доказывание в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан.

Ключевые слова: доказательства, доказывание, критерии доказательств, относимость, допустимость, достаточность, достоверность.

В связи с реформированием законодательства в Республике Казахстан и принятием нового Уголовно-процессуального кодекса нельзя не коснуться яркого, на наш взгляд, примера существования норм, чье содержание вызывает вопросы сугубо функциональной возможности реализации общих идей в новом уголовно-процессуальном законе. При этом такой элемент, как доказывание, будучи одной из основных составляющих уголовного процесса, не может не привлекать нашего внимания.

Заметим, что тематика доказывания является наиболее сложной для теоретического восприятия. По существу, в последние годы мало кто брался за исследование этой темы. Тем не менее, теория доказывания, пусть и специфичная для советского законодательства, есть, была и будет, и так или иначе генерирует в себе ряд представлений о доказывании. Вопросы доказывания исследовались разными авторами. Наиболее полновесными следует считать работы советских классиков – М.С. Строговича [1], Р.С. Белкина, А.И. Винберга [2]. Будучи написанными на волне создания советской теории уголовного процесса и криминалистики, они тесно переплетены с философскими элементами, что делает их убедительными. Среди исследований доказывания в новое время выделяется работа А.Р. Белкина [3], которую можно охарактеризовать как одну из немногих попыток осмысления доказывания в новой общественно-экономической формации. Среди отечественных авторов, к сожалению, представителей науки, занимающихся научным осмыслением доказывания, практически нет. Вместе с тем, отдельные вопросы доказательств и доказывания рассматривались в работах Б.З. Байжасарова [4], Г.Т. Оспановой [5], А.К. Жиренчина [6].

Между тем, хотелось бы обратить внимание читателей на то, что тема доказывания является наиболее сложной для понимания, как ввиду неоднозначного теоретического толкования положений теории доказательств, так и ввиду непростой трактовки теоретических положений по отношению к действительности на разных уровнях абстракции. При этом, большой объем перечисленных научных трудов предполагает попытки осмысления подходов их авторов в полноте всей теории доказательств, что делает детальный и заверченный анализ положений теории доказательств, даже по отношению к отдельным элементам доказывания, практически невозможным в рамках отдельного, небольшого труда, статьи. Указанное обстоятельство само по себе предполагает фиксированное изучение лишь отдельных вопросов доказывания в уголовном процессе, без изложения существующих точек зрения на ту или иную проблему, что само по себе сделать весьма не просто, поскольку такое отсутствие влияет на убедительность изложения материала.

Итак, попытаемся изложить претензии по существу отношения к доказательствам со стороны законодателя. Так, в ч. 1 ст. 111 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Понятие доказательств» законодатель указывает, что таковыми следует считать данные, на основе которых в порядке определенном Кодексом, устанавливаются «наличие или отсутствие деяния, виновность или невиновность лица в его совершении, а также иные обстоятельства, имеющие значение для правильного разрешения дела».

Однако уже ст. 113 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Обстоятельства, подлежащие доказыванию по уголовному делу» гораздо более развернуто определяет

перечень обстоятельств подлежащих доказыванию, что логически меняет подход к пониманию доказательств. Еще большую сумятицу в понимание доказательств вносит ст. 121 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Доказывание», согласно которой доказывание состоит в собирании, исследовании, оценке и использовании доказательств с целью установления обстоятельств, имеющих значение для законного, обоснованного и справедливого разрешения дела. При этом разница в трактовке доказательств определяется как разным пониманием обстоятельств, которые в первом случае прямо перечислены в ст. 113 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Обстоятельства подлежащие доказыванию по уголовному делу», так и тем фактом, что в трактовке законодателя сами доказательства уже являются фактическими данными, на основе которых устанавливаются вышеозначенные обстоятельства, и в контексте ч. 1 ст. 121 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Доказывание», одни доказательства подтверждают или устанавливают другие доказательства. При этом на смысловом уровне речь идет об одном и том же процессе, об одних и тех же доказательствах, что заставляет нас сделать два предположения:

- 1) законодатель ошибся в трактовке понятий «доказательства» и «доказывание», обобщив их на уровне составляющих элементов.
- 2) законодатель указал на то, что доказывание является процессом, в котором одни доказательства подтверждают другие.

Заметим, что во втором случае понятие обстоятельств, подлежащих доказыванию, должно быть идентичным, однако оно отличается в ст.ст. 111, 113, 122 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан, что и заставляет нас прийти к выводу об ошибочности подходов к пониманию доказательств и доказывания в уголовном процессе. Этот вопрос тем более интересен, что по существу, доказыванием является процесс убеждения в той или иной точке зрения, а сам по себе сбор доказательств, их исследование и использование, без определения цели доказывания не имеет смысла. Указанная полемика предполагает изменения содержания перечисленных статей посредством приведения к единой дефиниции «доказательство». Данная цель легко достижима, если исключить из ст.ст. 111, 122 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан рассуждения о сущности доказательств и заменить их ссылкой на содержание ст. 113 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Обстоятельства, подлежащие доказыванию по уголовному делу».

Кроме того, сущность доказывания и доказательств в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан нельзя описать без указания на проблему отражения в уголовно-процессуальном законодательстве основных положений теории доказательств, заключающихся в установлении требований относимости, допустимости, достоверности и достаточности доказательств, а также требований к предмету и пределам доказывания. Следует заметить, что часть указанных критериев опосредованно выражена в ст. 113 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Обстоятельства, подлежащие доказыванию по уголовному делу». Между тем, следует обратить внимание на то, что выражена именно часть этих требований, конкретно в виде требований допустимости и достоверности. Что касается описания элементов относимости и достаточности, то содержание указанных требований к доказательствам вообще никак не выражено в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан. Как следствие, такой избирательный подход к изложению основных элементов теории доказательств в законодательстве способен породить хаотическое формирование практики в части доказывания и, соответственно, негативно сказывается на правоприменительной деятельности. Эпизодическое упоминание условий относимости, допустимости, достаточности и достоверности в ст. 125 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Оценка доказательств» только создает иллюзию конкуренции норм, не разрешая вопроса по существу. При этом, сама иллюзия заключается в том, что критерии относимости и достаточности не находят качественного описания, подобно критериям достоверности и допустимости в ст. 113 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Обстоятельства, подлежащие доказыванию по уголовному делу». Как следствие, правоприменитель сталкивается все с той же проблемой понимания этих критериев, усложненной наличием нескольких норм, одна из которых явно излишняя. Такое загромождение Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан излишними нормами, статьями в целом является характерным для него и, возможно, отражает лишь неумную страсть разработчика к изменению

законодательства и введению новых норм. Что само по себе весьма пагубно может сказаться на правоприменении.

Не менее проблемным является вопрос, связанный со способами (путями) получения доказательств в уголовном судопроизводстве. Законодатель в главе 15 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Доказательства» (ст.ст. 115-120) пытается перечислить все способы получения доказательств. Вместе с тем, такая его попытка весьма неудачна по той причине, что законодатель ставит в один ряд способы получения доказательств и виды их оформления, смешивает их с источниками их возникновения, их носителями как-то документами и предметами, которые можно трактовать как один из видов доказательств. В таком контексте законодатель обобщает на уровне определяемых им видов:

- показания потерпевшего, свидетеля, подозреваемого;
- заключение и показания эксперта;
- заключение и показания специалиста;
- вещественные доказательства;
- протоколы процессуальных действий;
- документы.

Каждому такому «виду» законодатель уделяет равноправное место в виде статьи Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан. При этом показания потерпевшего, свидетеля, подозреваемого, смело обобщенные в ст. 115 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Показания подозреваемого, потерпевшего, свидетеля», являются одним из способов получения доказательств и отличаются как порядком их получения, так и значением полученных данных. Оценка данных показаний происходит по разным правилам, в связи с чем их обобщение в одну категорию, да еще и в контексте понимания доказательств является следствием элементарного незнания положений теории доказательств.

О разной характеристике дачи показаний разными участниками процесса свидетельствует и содержание указанной выше статьи. Более того, положения статьи логически правильнее было бы расположить в специальных статьях, посвященных даче показаний потерпевшим, свидетелем, подозреваемым (к примеру, ст. 214 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Особенности допроса свидетеля и потерпевшего»), поскольку большая часть положений ст. 115 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Показания подозреваемого, потерпевшего, свидетеля» имеет отношение к процессу получения данных, а не к их оценке, которая согласно положениям теории доказательств является свободной.

Анализ ч. 5 ст. 115 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Показания подозреваемого, потерпевшего, свидетеля» касается сведений, о которых может быть допрошен свидетель. При этом, предмет допроса в данной норме определен весьма абстрактно, что позволяет сделать вывод о том, что данная норма не имеет никакого значения и лишь загромождает Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. Более того, если бы она и имела значение, то лишь как указание на предмет допроса, а не на оценку доказательств, полученных в результате самого допроса, результаты которого еще не определены. В таком контексте соотношение предмета допроса и использования его результатов сравнимо с указанием на общие элементы процедуры получения данных, не противоречащие закону и логике, и смысла в таком указании, в принципе, нет. Кроме того, в ч.ч. 4, 5 ст. 115 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Показания подозреваемого, потерпевшего, свидетеля» законодатель указывает на невозможность использования доказательств, полученных из неизвестного источника. Данное положение также является общим положением теории доказательств, относящимся к критерию допустимости, к слову, уже указанным в п.п. 4, 6 ч. 1 ст. 112 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Фактические данные, не допустимые в качестве доказательств».

На указанном примере заметим, что большая часть положений ст. 115 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Показания подозреваемого, потерпевшего, свидетеля» носит аналогичный характер, что заставляет нас сделать вывод об излишнем характере данной нормы.

Практически такое же значение имеет и факт существования положений ст. 116 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Заключение и показания эксперта», ст. 117 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Заключение и показания специалиста». Связано это с тем, что допрос специалиста, эксперта проводится по правилам допроса свидетеля. Что касается оценки данных заключений и показаний, которую законодатель пытается описать в

данных нормах, то такое описание также не имеет смысла, поскольку копирует общие подходы к оценке доказательств, не внося никаких корректив.

Описывая вещественные доказательства определенные ст. 118 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Вещественные доказательства» в качестве самостоятельного вида доказательств, следует указать на то, что таковыми законодатель считает всякие предметы, имеющие значение для дела. Вместе с тем, определение этого значения является суждением, делающим данный предмет относящимся к делу или исключаяющим его из числа таковых. В связи с этим, сам предмет является лишь предметом, и не более. Уголовно-процессуальное, доказательственное значение приобретает описание логического отношения этого предмета к делу, которое происходит в виде выводов в постановлениях лица, осуществляющего производство по делу. Соответственно, всякое обращение с указанными предметами, и в целом с документами, будучи оформляемым посредством протоколов процессуальных действий, является лишь формой их описания, а потому должно быть отражено в соответствующих главах Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан, закрепляющих способы обнаружения, описания, хранения и т.д. этих предметов посредством проведения процессуальных и следственных действий. Другими словами, вопросы, связанные с источниками получения доказательств, способами их получения и их фиксации, являются вопросами познавательного характера и должны быть закреплены в разделе 6 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Досудебное производство по уголовному делу». Однако, как показывает наблюдение, этого не происходит. Нахождение этих элементов в главах, посвященных описанию доказательств и доказыванию, нецелесообразно. Сами эти главы требуют серьезной корректировки и анализа на предмет возможности их существования в таком виде.

Не менее ярким примером нарушенной структуры соотношения видов доказательств является содержание ст. 120 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Документы». Анализ настоящей статьи позволяет сделать вывод об отсутствии в ней каких-либо упоминаний о понимании видео- и аудиоматериалов, документов в качестве документов. При этом, на волне желания законодателя объединить в одном разделе все нормы, могущие трактоваться как относящиеся к доказыванию, такой недостаток является более чем серьезным, поскольку выводит из сферы уголовно-процессуального доказывания целую группу доказательств, фактов, могущих быть использованными в качестве таковых. Заметим, что в последующих статьях, а именно ч.ч. 11, 12 ст. 123 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Закрепление доказательств» законодатель все-таки пытается описать видео- и аудио- и фотоматериалы как элемент доказывания. Более того, согласно ч. 11 последней статьи он ставит их в один ряд с протоколами процессуальных действий, тем самым признавая их в качестве отдельного вида доказательств. Однако в настоящих нормах законодатель рассматривает их происхождение лишь как следствие действий познающего (следователя, судьи и т.п.), полностью исключая случаи, когда такие документы представляются третьими лицами либо были произведены третьими лицами.

Спорным представляется и утверждение законодателя о том, что «совокупность доказательств признается достаточной для разрешения уголовного дела, если собраны относящиеся к делу допустимые и достоверные доказательства, неоспоримо устанавливающие истину обо всех и каждом из обстоятельств, подлежащих доказыванию» (см. ч. 6 ст. 125 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Оценка доказательств»). При этом утверждение неоспоримости предполагает, что таковая начинает пониматься уже на этапе передачи дела в суд и, соответственно, оценивается лицом, осуществлявшим производство по делу. В противном случае, логика трактует ситуацию как ненормальную, ибо передача доказательств, не отвечающих требованиям достаточности, в суд неуместна. Между тем, оспаривается сама трактовка неоспоримости фактов, доказательств, ибо таковая делает ненужным вообще любое дальнейшее рассмотрение дела, в том числе и в последующих инстанциях.

В целом, по результатам исследования вопросов доказывания в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан следует сделать вывод о значительном несовершенстве рассматриваемых норм, и необходимости реструктуризации глав, описывающих доказывание в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М.: Наука, 1968. – Т. 1. – 468 с.
- 2 Белкин Р.С., Винберг А.И. Криминалистика и доказывание (методологические проблемы). – М.: Юридическая литература, 1969. – 215 с.;

- 3 Белкин А.Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве. – М.: Норма, 2007. – 528 с.
- 4 Байжасаров Б.З. Доказывание по уголовным делам о приготовлении убийств по найму: Дис. ... канд. юрид.наук: 12.00.09. – Караганда, 2005. – 151 с.
- 5 Оспанова Г.Т. Доказательство и доказывание в уголовном процессе // Экономика және құқық Академиясының ғылыми еңбектері. – 2011. – № 2 (21). – 64-68 с.
- 6 Жиренчин А.К. К понятию «доказывание» в уголовном процессе // Ғылым. – 2012. – № 4. – 35-36 с.

REFERENCES

- 1 Strogovich M.S. Kurs sovetskogo ugovornogo processa. – M.: Nauka, 1968. – Т. 1. – 468 s.
- 2 Belkin R.S., Vinberg A.I. Kriminalistika i dokazivanie (metodologicheskie problemi). – M.: Uridicheskaya literatura, 1969. – 215 s.;
- 3 Belkin A.P. Teoria dokazovania v ugovornom sudoproizvodstve. – M.: Norma, 2007. – 528 s.
- 4 Baizhasarov B.Z. Dokazivanie po ugovornim delam o prigitivlenii ubiistv po naimu: Dis. ... kand.urid.nauk: 12.00.09. – Karaganda, 2005. – 151 s.
- 5 Ospanova G.T. Dokazatelstvo i dokazivanie v ugovornom processe // Ekonomika zhane quqyq Akademiyasinin gilimi enbekteri. – 2011. – № 2 (21). – 64-68 b.
- 6 Zhirenchin A.K. K ponyatiu «dokazivanie» v ugovornom processe // Gylym. – 2012. – № 4. – 35-36 b.

Чингис Джанұлы Кенжетәев

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процессуалдық кодексіндегі дәлелдемелердің кейбір мәселелері

Мақалада зерттеуші Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процессуалдық кодексіндегі дәлелдеуге, дәлелдеу мәніне, салыстырмалылық өлшеміне, дәлелдемелердің іске жататындығына, деректілікке және жеткіліктілікке жататын мән-жайлар ұғымын анықтаудың күрделі мәселелерін қозғайды. Автор дәлелдемелерді табу, бекіту, белгілеу, баға беру тәсілдерін түсіндіру мәселелерін баяндайды. Мұндай түбегейлі талдау жасау жаңа отандық қылмыстық-процессуалдық заңнамаға сәйкес дәлелдемелер мәселелерін реттеудегі кешенді сипаттың кемшіліктерін нұсқауға мүмкіндік береді. Зерттеудің нәтижесі бойынша автор баяндалған нормалардың бірыңғай жетілмеген екендігі, Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процессуалдық кодексінде дәлелдемелерді баяндайтын тарауларды қайта құру қажеттілігі туралы тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: дәлелдемелер, дәлелдеу, дәлелдемелер өлшемдері, салыстырмалылық, дәлелдемелердің іске жататындығы, деректілік

Chingis Dzhanovich Kenzhetaev

Some questions of proof in Code of criminal procedure of the Republic of Kazakhstan

In article the researcher concerns difficult questions of definition of concept of the circumstances which are subject to proof of essence of proofs, criteria of relevancy, an admissibility, reliability and sufficiency in the Code of criminal procedure of the Republic of Kazakhstan. The author describes questions of treatment of approaches to detection, fixing, fixing, an assessment of proofs. Such detailed analysis allows to point out the defects of complex character of regulation of questions of proof according to the new domestic criminal procedure legislation. By results of research the author draws a conclusion about unambiguous imperfection of the described norms, need of restructuring of the heads describing proof the Code of criminal procedure of the Republic of Kazakhstan.

Key words: proofs, proof, criteria of proofs, relevancy, admissibility, sufficiency, reliability.

Поступила в редакцию 15.03.2015.

А.К. КУРМАНОВА

з.г.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің доценті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СУ ЖАБДЫҚТАУ ҰЙЫМДАР ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақала таза судан тұрғындардың денсаулығы мен өмірінің тәуекелдігін қарастырады. Су қамтамасыз етуден ауылшаруашылығындағы, өндірістік сектордың ұйымдарының қызметі байланысты. Осыған орай Қазақстан Республикасының су кодексі қабылданды. Сонымен қатар, су заңнаманың тарихи дамуы көрсетілген. Мақалада су заңнамасында су жабдықтау ұйымдарының қызметінің жетілдіру жолдары қарастырылған.

Түйін сөздер: су құқығы, су заңнамасы, су жабдықтау ұйымдар, Қазақстан Республикасының Су кодексі, су қорын қорғау мен пайдалану.

Белгілі ақиқат – су тіршіліктің өмір сүру негізі болып табылады. Адам осы өмірдің бөлігі, таңқаларлық емес: біздің бойымыз да судан құралады. Тиянақты цифр жоқ, себебі ол көптеген фактордан тәуелді болады. Айталық, адамның жасынан - эмбрион 97% судан құралады, орта жасты адам - 65-70% және жасы есие бере адам оның бойында су азая береді. Судың мөлшері адамның адамның денесіне тәуелді болады.

Тіпті біздің әр органымыз судан тұрады. Айталық, қанда - 83%, сүйекте - 15-20%, мида, жүректе, бұлшықтарда - 76%. Ендеше, бір үдеріс бойда сусыз болмайды.

22 наурыз – дүниежүзілік су (су ресурстар) күні. Мейрам белгіленген себебі, Жердегі судың көптілігі емес, күннен күнге судың қорғауға мұқтаж болғаны. Ғалымдардың айтуы бойынша, 21-ші ғасырда соғыстар таза судың аздығынан жүргізілуі мүмкін. Ауыз судың азаюы - оның адамның дұрыс пайдаланбауы, халықтың көбеюі, ғаламшарға экологиялық зиян келтіруі. Мұхиттің бетіндегі мұнайдың үлкен дақтары барлық тіршіліктің өлуіне алып келуі мүмкін.

Су туралы заңнамаларға сәйкес су объектілері табиғи жүйелердің экологиялық тұрақтылығының бұзылуын, халықтың өмірі мен денсаулығына зиян келтірілуін, балық қорлары мен басқада су жануарларының азаюын, сумен қамтамасыз ету жағдайларының нашарлауын, су объектілерінің табиғи түрде молаю және тазару қабілетінің төмендеуін, су объектілерінің физикалық, химиялық және биологиялық қасиеттеріне кері әсер ететін басқа да қолайсыз құбылыстарды болдырмау мақсатында қорғалуға тиіс [1].

Таза су – адамның өміріне, тіршілігіне, жануарлардың және олардың денсаулығына маңызды фактор. Бүгіндікке суға ең үлкен қауіп төндіретін оның ластануы. Ластану дегеніміз түрлі-түрлі физикалық және химиялық заттардың судың құрамында болуы, су қызудың көтерілуі, шіріген органикалық заттардың болуы және сероводород және басқа улы заттар болуы. Сонымен қатар ауыл шаруашылығындағы, азықтық өнеркәсіптегі және тұрмыстық ағынды суларда ластанудың бір себебі болып табылады.

Ағынды сулардың құрамында мұнай өнімдері, цианидтар, ауыр металдардың тұздары, хлор, ащылықтар болуы мүмкін. Судың гербицид және радиоактивті заттармен залалсыздандырылуы туралы ұмытпау керек. Сонымен қатар лас су ағып жатқан су ресурстарына ағылады. Өнеркәсіптің өсуінің нәтижесінде көлдер және өзендер ластанады. Судың химиялық құрамы бойынша ластанудың түрін, себептерін белгілеуге болады. Мұнайхимиялық және химиялық өнеркәсіптің кәсіпорындарында су езгіш ретінде қолданады, бұл ретте төл ағынды су пайда болады. Целлюлозно-қағаз және гидролиз зауыттарда су жұмыс орта ретінде керек.

Осы мағынада су жеңіл және азықтық өнеркәсіптің кәсіпорындарында пайдаланады. Индустриялық кәсіпорындардағы ластанушы заттардың арасында ең үлкен әсер ететін көмірсутектермен залалсыздандыру.

Өндіріс және синтетикалық үстірт белсенді заттардың кең қолданысы, айрықша жуу заттардың құрамында, ағынды сулармен оның түсімін басқа су ресурстарына түсуін белгілейді. Соның ішінде шаруашылық-ауыз қамтамасыз ету көздеріне. Суды үстірт белсенді заттардан толық тазартылмағаны олардың су құбырларында пайда болуының себебі. Үстірт белсенді заттар судың сапасын, адамның денсаулығына кері әсер етеді.

Ауыл шаруашылығында жерді жиі пайдалану су ресурстардың химиялық заттармен пестицидтермен толы ағымды сулармен көбеюде. Көптеген ластаушы заттар су ортасына атмосферадан жауын-шашындармен бірге түсуі мүмкін. Айталық, қорғасын сияқты элемент. Қорғасынның орташа шоғырлануларының адамдарға зиян келтірмеуі және улы симптомдардың пайда болуы өте аз. Соққының астына бірінші жүйке және қан жүйелер түседі, айрықша қорғасынан улануына балалар сезімтал. Ағынды сулармен лақтыратын химиялық заттар өзенге және көлдерге түскен кезде жиі су ортаны өзгертеді.

Адамның шаруашылық әрекеті нәтижесінде өзен суларының жылдық ағыны өзгерген. Өндірісте пайдаланылатын сулар өндірілген өнім құрамына еніп немесе қалдық су күйінде жердің терең қойнауына кетіп, айналымға түсуі қиындайды. Өндірістік және тұрмыстық қалдықтармен ластанған сулар табиғаттағы су айналымының нәтижесінде гидросфераның барлық дерлік бөлігіне таралуда. Ғалымдар қазіргі кезде адамзат үшін судың тапшылығы емес, ластануы басты проблема деген пікір айтуда.

Осы себептермен халықтың денсаулығы тиянақты тәуекелге душар болады. Суда кейбір заттардың болуы және оларды толық тазартуын ешбір ағымбы суларды тазарту жүйе қамтамасыз ете алмайды: осының бәре уақыт өткеннен кейін адамның өзінде белгіленеді. Судың ластануы адамзаттың мағызды мәселелерінің бірі болып табылады.

Дүниежүзілік денсаулық ұйымның деректері бойынша судың аздығы және оның ластануы дамып жатқан елдердің халқының денсаулығы нашарлағанын негізгі себептері болып табылады. Судың молығына қарамастан пайдалануға жарамды ауыз су өте аз. Судың аздығы күннен күнге сезінеді. Оған қарамастан, адамның суға қатынасы жәй өзгеріледі.

Қазіргі таңда адам коммуналдық-тұрмыстық қажеттілігі үшін ас суды көп пайдалануда. Қолданатын судың мөлшері аймаққа, өмір сүру деңгейіне байланысты адам басына шақ қанда 3 литрден 700 литрге дейін келеді. Өткен 50-60 жыл ішіндегі суды пайдалану мәліметтеріне сүйене отырып, жыл сайын суды пайдалану артып, табиғат үшін орны толмайтын судың мөлшері 4-5%-ды құрайтыны есептелген. Суды пайдалану және ысырап ету осы қарқынмен жалғаса берсе, халық санының өсуіне және өндіріс орындарының дамуына байланысты 2100 жылға адамзат тұщы судың бүкіл қорын тауысуы мүмкін. Қазіргі кездің өзінде тұщы судың жетіспеуі, су ресурстары жеткілікті жерлердің өзінде де байқала бастады. Тұщы сумен қала халқының 20%, ауыл халқының 50% қанағаттандырылмай отыр.

Тұрғындардың көбеюі, қоршаған ортаны индустриалды ластанумен бірге ауыз сумен тұрақты қамтамасыз етуді және сәйкесінше экономикалық даму мәселелерінің шешімін асқындырады.

Су кодексінің 1993 жылда қабылдағаннан бері экономикалық, экологиялық, құқықтық және әлеуметтік қатынастарды реттейтін негізгі нормативтік актілер қабылданды, олардың ішінде Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, Қазақстан Республикасының «Әкімшілік құқықбұзушылықтар туралы» кодексі, Қазақстан Республикасының Салық кодексі, Қазақстан Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау туралы» заңы және тағы басқалар.

2003 жылы Су кодекстің жаңа редакциясы қабылданды. Құрастырушылармен Қырғызстанның, Тәжікстанның, Өзбекістанның, Ресейдің, Францияның су заңнамалары және басқа да құқықтық актілері талқыланды және су құқықтың халықаралық нормалары есептелді. Оның қабылдауы қазіргі қолданыстағы және мемлекеттің су шаруашылығындағы қайшылықтарды жоюға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, Су кодексте алғашқы кодекстің негізгі қағидалары сақталған. Ең алдымен, су қорын белгілеу керек, бұл Қазақстан Республикасының Конституциясында көрсетілгені: барлық су объектілері және басқа сулар тек қана мемлекет меншігінде. Ол: өзендер; оларға теңдестірілген арналар; көлдер; мұздықтар; жерасты сулар; Каспий және Арал теңіздердің аумақтық сулары.

Кодексте су қорын бассейндік басқару ұстанымы сақталған. Бірақ, бұл ретте, бассейндік сушаруашылық басқармаларының құқықтары және өкілдіктері күшейтілген. Су қорын ұтымды пайдалану мен қорғауды басқаруын жақсарту мақсатында мынадай нормалар кіргізілген: су объектілерін қалпына келтіру және қорғау туралы бассейндік келісімдер және бассейндік келісім шегінде Бассейн кеңесі. Су объектілерін қалпына келтіру және қорғау туралы бассейндік келісімдер бассейннің басқармалар, жергілікті атқарушы органдар және су объектінің бассейн шегінде орналасқан басқа субъектілер арасында олардың қызметін бірлесу және үйлестіру, су объектілерін қалпына келтіру және қорғау шараларын жүзеге асыру мақсатында жасалады.

Кодекстегі аса маңызды жаңалықтың бірі – мемлекеттік функцияларды шаруашылық функциялардан ажырату. Су қорын пайдалану және қорғау саласындағы уәкілетті мемлекеттік органның басымдылығында бақылау – қадағалау функцияны атқару кірді. Осыған байланысты осы кодексте 40 бабында Бассейндік су шаруашылық басқармаларының функциялары көрсетілген.

Кодексте келесі норма енгізілген: барлық су шаруашылық объектілері меншік түрі бойынша мемлекеттік және жеке болып бөлінеді. Ал мемлекеттік меншік республикалық және коммуналдық меншіктен тұрады.

Республикалық меншікті мемлекетаралық, трансшекаралық, бассейнаралық, обласаралық су шаруашылық объектілері, ал да стратегиялық мағыналы су шаруашылық объектілері құрайды. Айтылған объектілердің қаржыландыруы республикалық бюджет арқылы жүргізіледі.

Коммуналдық меншікті ауданаралық, шаруашылық аралық су шаруашылық объектілері, қалалардың, ауылдардың су құбырларының жүйесі және басқа су шаруашылық объектілері құрайды. Айтылған объектілердің қаржыландыруы коммуналдық су шаруашылық ұйымдармен супайдаланушылардан су беру бойынша шаруашылық қызметтен алынған табыстан және жергілікті бюджеттің қаражаты арқылы жүргізіледі.

Барлық қалған су шаруашылық объектілері - бұрынғы ішкі шаруашылық каналдар және ғимараттар - мемлекеттік емес жеке меншікте болады. Айтылған объектілердің қаржыландыруы иесінің қаражаты арқылы жүргізіледі.

Гидромелиоративтік жүйелерді шаруашылық аралық деңгейде басқаруын жетілдіру мақсатында Қазақстан Республикасының «Ауылдық тұтыну супайдаланушылар кооперативі туралы» Заңы қабылданды.

Осыған байланысты «гидромелиоративтік кондоминиум» деген ұғым енгізілді. Бұл меншіктің айрықша нысаны, онда су шаруашылық объект ортақ үлестік меншікте болады, ал оның суарғыш жерлері жер заңнамаға сәйкес жеке меншік немесе тұлғалардың уақытша пайдалануында болады.

Кодекс су шаруашылық жүйесін мемлекеттік қолдау шараларын көздейді. Мысалы, 135 бабы ауыл шаруашылық тауарөндірушілерге суарғыш судың жеткізу қызметінің құнын қаражаттандыруды және айрықша маңызды топтық сумен жабдықтау жүйелерден ауыз суды беру қызметін қаражаттандыруды көздейді [2].

Кодекстің 135 бабы трансшекаралық су шаруашылық ғимараттардың жәнесумен жабдықталмаған республикалық маңызы бар ғимараттардың шығындарын қаржыландыру көзделген.

Жоғарыда көрсетілген негізгі кездермен бірге, Кодекс су шаруашылығының нормативтік базасын қуаттандыруды, су пайдалану үдерісіне мемлекеттік бақылауды қаталдандыруды көздейді.

Мысалы, арнаулы су пайдалану құқығы бойынша су көздерінен алатын тұлғалардың қызметін лицензиялауды ұсынылады.

Лицензиялау және арнаулы рұқсат жерасты судың шаруашылық ішулік және өндірістік техникалық мақсаттары үшін шахталық құдықтардан және жеке ұңғымалардан тереңдігі 20 метрге дейін, алу көлемі 50 текше метр тәулікке дейін алуға таралмайды, айтылған объектілер ортақ су пайдалану құқығы бойынша беріледі.

Сонымен қатар, шаруашылық ішулік және өндірістік техникалық мақсаттары үшін алу көлемі 2000 текше метр тәулікке дейін алуға жерасты судың пайдалануы жер қойнауын пайдаланудың шарттық талаптардан шығарылады, және арнаулы су пайдалануға рұқсаты арқылы жүргізіледі. Бұл жер асты су объектілерін пайдалануға құқықтарды алуды едәуір жеңілдетеді.

Кодексте су құқығына экологияландыру жасалды: су қорын пайдалану және қорғау саласында экологиялық талаптардың басымдықтары тиянақталған, айрықша мемлекеттік маңызы бар қоршаған ортаға ықпал ететін су объектілері белгіленді.

Сонымен қатар, Кодекспен су қорын пайдалану және қорғау саласында ғылыми ақпараттандыру және инновациялық-ақпараттық қамтамасыз ету қарастырылған, су қатынастар және трансшекаралық суларды пайдалану саласында халықаралық ынтымақтастыққа арналған жобаның тарауы халықаралық су құқықпен сәйкестендірілген.

Жоғары айтылғанмен бірге, су заңнамамен трансшекаралық суларды пайдалану және қорғау саласында халықаралық ынтымақтастықтың негізгі бағыттары, ұстанымдары және тетіктері белгіленген, бұл осы сұрақты өркениетті әдіспен халықаралық су құқық шегінде шешуге жол береді.

Нәтижесінде, Қазақстан Республикасының Су кодексі Су комитетінің қызметінің ауқымдарын кеңейтеді, оның алдында жаңа мақсаттар қояды. Демек, комитет алғы уақытта алдында қойған мақсаттарды тиімді шешу үшін өзінің ұйымдық құрылымын, өзінің Ережесін қайта қарау тиіс. Ең алдымен, бұл тұрғындарды ауыз сумен жабдықтау, жоспарлау, сумен жабдықтау және тиімді суды пайдалану, су ресурстарды қорғау және мемлекеттік бақылауды жасау, шекаралық мемлекеттермен трансшекаралық ағын суды, су ресурстарды ортақ пайдалануын мемлекетаралық қадағалау сұрақтар тиісілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жанысбай С. Басты әңгіме – Балқаш мәселесі. Орталық Қазақстан. – 2004. – 13 наурыз (№49-50). – (Облыстық прокуратурада).
- 2 Қазақстан Республикасының Су кодексі 09.07.2003 ж. № 481-II
- 3 Қазақстан Республикасының Үкіметінің 02.11.1998 ж. № 1118 «Бюджеттен қаржыландыратын ұйымға электрокуатты тұтыну, ыстыққа, ыстық және суық суға және басқа коммуналдық қызмет атқаруларының нормативтері туралы» Жарлығы.
- 4 Қазақстан Республикасының Үкіметінің 18.01.2012 ж. № 104 «Су көздеріне, шаруашылық - сусындық мақсаттар үшін су орындарына, шаруашылық - сусындық жабдықтау және мәдениеттік – тұрмыстық жабдықтау және су объектілердің қауіпсіздігі» туралы санитарлық ережелері».
- 5 Қазақстан Республикасының 18.09.2009 ж. № 193-IV «Халықтың денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» кодексі.

REFERENCES

- 1 Zhanysbai S. Basty angime –Balhash maselesy. Ortalyk Kazakhstan. – 2004.- 13 nauryz (№49-50). – (Oblystik prokuraturada).
- 2 Kazakhstan Respublikasynyn Su kodeksy 09.07.2003 zh. № 481-II
- 3 Kazakhstan Respublikasynyn Ukymetynin 02.11.1998 zh. № 1118 «Budzhetten karzhylandyratyn uyimga elektrikuatty tutynu, ystykka, ystyk zhane suyk suga zhane baska kommunaldyk kyzmet atkarularynyn normativtery turaly» Zharlygy.
- 4 Kazakhstan Respublikasynyn Ukymetynin 18.01.2012 zh. № 104 «Su kozderine, sharuashylyk – susyndyk maksattar yshin su oryndaryna, sharuashylyk – susyndyk zhabdyktau zhane madeniettyk – turmystyk zhabdyktau zhane su obyektilyrdyn kauypsyzdigi» turaly sanitarlyk erezhelery».
- 5 Kazakhstan Respublikasynyn 18.09.2009 zh. № 193-IV «Halyktyn densaulygy zhane densaulyk saktau zhuyesy turaly» kodeksy.

Курманова А.К.

Правовые аспекты деятельности организаций водоснабжения в Республики Казахстан

Данная статья рассматривает зависимость жизни и здоровья населения от обеспечения пресной водой. От водообеспечения зависит деятельность организаций сельского хозяйства, производственного сектора. На основании этого был принят Водный кодекс Республики Казахстан. Кроме того, изложено историческое развитие водного законодательства. В статье рассмотрены новшества в водном законодательстве для совершенствования деятельности организаций водоснабжения.

Ключевые слова: водное право, водное законодательство, организация водоснабжения, Водный кодекс Республики Казахстан, охрана и пользование водным фондом.

Kurmanova A.K.

Legal aspects of water supply organizations activities in the Republic of Kazakhstan

The given article considers the dependence of life and health of population from providing with fresh water. The activities of agricultural organizations of industrial sector depend on water providing. On the bases of it the Water code of the Republic of Kazakhstan was accepted. Also, historical development of water legislation was described. At the article the new things in water legislation were touched for moderning the activity of water supply organizations.

Key words: water law, water legistation, water supply organization, Water code of the Republic of Kazakhstan, protection and usage of water fund.

Редакцияға 02.02.2015 қабылданды.

УДК 343.140.02

Ж.Б. МЕЕРМАНОВА

к.ю.н., доцент ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

ДИАЛЕКТИКА В ТЕОРИИ СУДЕБНЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ

Познание человеком объективной действительности осуществляется путем чувственного восприятия и логического (рационального) мышления.

Ключевые слова: *диалектика, доказательство, собирание, исследование, оценка.*

Познание истины в процессе доказывания есть частный случай познания объективной действительности. Так, предметом познавательной деятельности человека могут быть общие закономерности природы, общества, мышления, и частные явления, предметы, факты, обстоятельства.

Общие закономерности процесса познания независимо от предмета познания позволяют считать, что и деятельность органа расследования по установлению события преступления во всех деталях, является частным случаем познания неизвестного; переход от незнания к знанию.

Таким образом, постижение человеком объективной действительности осуществляется путем чувственного познания и логического (рационального) мышления.

Поэтому, рассматривая доказывание как процесс установления истины, т.е. процесс познания, мы должны исходить из положения всеобщности процесса познания, из того, что нет и не может быть специфического судебного познания истины [1]. Следовательно, лицо, производящее дознание, судья, устанавливая при помощи доказательств обстоятельства дела, точно так же, как и в любых других областях человеческой деятельности осуществляют переход от чувствительного восприятия отдельных фактов, признаков свойств тех или иных объектов, играющих роль доказательства, к логическому осмыслению воспринятого, к рациональному мышлению.

Являясь одной из разновидностей всеобщего процесса познания, выражая все его существенные черты, процесс установления истины при расследовании уголовных дел имеет и свои особенности. Они определяются прежде всего тем, что предметом познания служат общественные отношения, а также «даже общественные свойства вещей выступают в качестве продукта и выражения определенных общественных отношений, поскольку и понятие об общественных явлениях есть, как правило, чрезвычайно отвлеченные понятия, образующиеся в результате абстрагирования от вещей и их чувствительно воспринимаемых свойств» [2].

Кроме того, авторы, касающиеся в той или иной степени характеристики судебного исследования, не берут под сомнение обычность самого процесса познания истины по уголовным делам. Так А.А. Старченко пишет: «Как и всякое познание, исследование обстоятельств уголовного дела протекает по законам познания, с соблюдением логических правил и способов раскрытия истины» [3].

Условия, в которых протекает процесс собирания, исследования и оценки доказательств, осложняются тем, что предмет доказывания единичен по своему существу, неповторим. А.М. Ларин пишет: «Ни в одной области познания, кроме доказывания по уголовным делам, исследователю не противостоит субъект, кровно заинтересованный в неудаче исследования, порой еще неизвестный и не брезгающий никакими средствами» [4].

Поэтому отмеченные особенности познавательной деятельности следователя при собирании, исследовании и оценки им доказательств по уголовным делам не затрагивают существа процесса познания истины, последний начинается с восприятия отдельного, частного, внешнего, т.е. чувственного познания, и затем восходит к абстрактному мышлению, к познанию сущности.

Некоторые авторы считают, что т.к. предмет познания следователя - преступление, событие прошлого, то последний лишен возможности воспринимать его непосредственно. Следователь воспринимает лично только сведения о фактах, составлявших событие преступления, а сами факты, как события преступления, для следователя и судьи в момент судебного разбирательства всегда уже лежат в прошлом и поэтому не могут быть восприняты непосредственно.

Большинство авторов, в то числе и В.Я. Дорохов полагают, что некоторые факты преступления доступны непосредственному восприятию исследователя. К числу таких фактов относятся

некоторые факты, касающиеся последствий совершенного преступления, имеющие материальный характер: отдельные продукты преступной деятельности (например, фальшивые денежные знаки); некоторые предметы преступного посягательства (например, похищенные вещи и пр.); факты характеризующие личность преступника (внешность, рост и т.п.) [5].

Следует отметить, что событие преступления к моменту его расследования находится уже в прошлом и факты, его составляющие не могут быть объектом непосредственного восприятия следователя и суда. Хотя событие преступления не исчерпывает предмет доказывания и из невозможности непосредственно воспринять его при собирании, исследовании и оценки доказательств еще нельзя делать вывод о невозможности непосредственного восприятия предмета судебного исследования. Ряд фактов, входящих помимо события преступления в состав предмета доказывания, доступен для непосредственного восприятия их следователем и судом. К ним относится: последствия преступления; признаки совершения преступления данным лицом; орудия и средства, при помощи которых было совершено преступление; обстоятельства, способствовавшие совершению преступления; обстоятельства, относящиеся к личности субъекта преступления и др.

Данные факты относятся к категории доказательств, и признание возможности их чувственного познания имеет принципиальное значение, как подтверждение всеобщности процесса познания. При этом, чувственное познание пронизывает все фазы собирания, исследования и оценки доказательств. В одних случаях (например, при собирании доказательств) оно играет большую роль, в других (например, при оценке доказательств, когда на первый план выступает логическое мышление) - меньшую, однако оно носит всеобщий характер.

Следователь и суд в процессе доказывания применяют многообразные методы собирания, исследования и оценки доказательств. Эти методы в практической деятельности по расследованию и судебному рассмотрению уголовных дел основываются на положении ряда наук, в первую очередь наук юридических. Следует отметить, что необходимо четко различать методы науки и методы практической деятельности, основанной на положениях этой науки.

Так, метод - в широком смысле - это способ подхода к действительности, также это способ познания, изучения, исследования явлений природы и общественной жизни, способ достижения какой-либо цели, решения задачи.

А действительное познание - это процесс перехода от незнания к неполному знанию, а от него - к знанию, более полному. Это процесс непрерывного стремления к истине. Всякий процесс познания независимо от того, в какой сфере человеческой деятельности он протекает подчиняется наиболее общим законам познания - законам диалектики, выражающим самые общие и существенные связи и отношения объективной действительности [6].

Поскольку законы диалектики имеют всеобщее значение, присущи любой форме движения всей материи - развитию природы, общества, мышления, - поскольку диалектический метод является единственным всеобщим методом познания, равно применимым во всех разновидностях процесса познания и в науке, и в практике, то по этому поводу следует согласиться Н.Х. Вахтоминым пишет: «Законы, раскрываемые конкретной наукой, относятся только к данной форме движения материи и не распространяются на другую... Наряду с этим есть законы, которые относятся ко всем без исключения формам движения материи, да и не только материи. Они одновременно являются и законами познания... Наиболее полное, всестороннее и глубокое научное выражение эти законы получили в диалектике» [7].

Диалектический метод познания представляет вместе с тем и всеобщий метод доказывания. Всё, относящееся к роли и значению диалектического метода в качестве всеобщего метода научных исследований, может быть распространено и на его роль в теории судебных доказательств. Отражая закономерность процесса доказывания, диалектический метод обеспечивает достижение истины в судопроизводстве.

Бесспорно, весь процесс доказывания – логический процесс, при помощи которого следователь и суд приходят к выводу о существовании или несуществовании тех или иных фактов, явлений, действий, отношений, связей и т.п. Как логический процесс, это - процесс мышления, единый в своей сущности, независимо от предмета мыслительной деятельности.

Мыслительная деятельность в процессе собирания, исследования и оценки доказательств протекает в соответствии с общими логическими законами рационального мышления. Суждения и умозаключения в отношении отдельных обстоятельств расследуемого дела и всего дела в

целом, представляют аналитическое значение, как и любое другое суждение и умозаключение, и отличаются только своим предметом - предметом судебного исследования.

Значение диалектического метода познания не исключает и присутствия в теории судебных доказательств других научных методов познания.

Научный метод - развивающийся процесс, который должен соответствовать не только предмету познания, но и изменяющимся условиям разновидности познания, при этом необходимо учитывать развитие технических средств познания. Хотя, общая методология не может следовать за изменениями деталей предмета познания, необходимы специальный подход к изучению конкретного предмета.

Таким образом, кроме всеобщего метода существуют следующие методы: специальные, общие и частные методы познания как в сфере науки, так и в сфере практической деятельности (в процессе доказывания).

Специальный метод исследования – это такой метод, который применяется только в одной или нескольких разновидностях процесса познания (но не во всех), сфера применения которого, таким образом, не имеет такого всеобщего характера, как сфера применения общего метода.

В основном это криминалистические методы, которые созданы и обоснованы теорией криминалистики либо заимствованы и преобразованы ею специально для исследования криминалистических объектов. Например, различные судебно-фотографические, трассологические, судебно-баллистические и другие методы.

Общий метод исследования – это система определенных приемов, правил, рекомендации по изучению конкретных объектов, явлений, предметов, фактов. При этом под изучением следует понимать как чувственное, так и рациональное познание, а под объектами - предмет исследования. Приемы, правила, рекомендации по исследованию объектов - это обобщенное выражение практики подобных исследований.

К общим методам познания относятся: наблюдение; измерение; описание; сравнение; эксперимент; моделирование и др.

Представленные общенаучные познавательные методы, теоретически осмыслены философией и некоторыми другими науками. В зависимости от специфических особенностей данной разновидности процесса познания частные методы приобретают те или иные характерные черты. Общие методы составляют второе звено в системе методов доказывания. Третья часть - это так называемые частные методы.

Под частными методами следует понимать отраслевые методы или методы естественных и технических наук: физические (спектральный анализ, методы электронной и лазерной техники и др.); химические (методы химического качественного и количественного микроанализа); биологические; почвоведческие; социологические; антропологические и антропометрические и др.

Частный метод - это сочетание лишь части познавательных приемов, определенной их комбинации, которая и отличает этот метод от других частных методов. Кроме того, частные методы составляют третье звено в системе методов доказывания. Четвертая часть – это так называемые специальные методы.

Следовательно, все методы исследования оцениваются в науке рядом критериев. Во-первых, методы должны быть эффективными, т.е. их применение должно обеспечивать достижение поставленной цели, ее результативность. Во-вторых, методы должны обладать простотой и надежностью, быть безопасными (т.е. применение технических средств не должно ставить под угрозу жизнь или здоровье исследователей и других лиц). В-третьих методы должны быть экономичными и научными. Недопустимы методы, которые не имеют твердой научной основы.

Таким образом, относительно методов доказывания выступает критерий возможности применения какого-либо метода в пределах и случаях, регламентированных законом, т.е. возможно ли при данном процессуальном порядке доказывания применения того или иного метода или же условия познания в уголовном судопроизводстве, объекты и средства познания исключают такую возможность.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Белкин Р.С., Винберг А.И. Криминалистика и доказывание. - М., 1969.
- 2 Ковтун Н.Н., Александров А.С. Процесс доказывания и его элементы. Уголовный процесс России: Учебник. - М.: Юрайт-Издат, 2003.

- 3 Кирилов В.И., Старченко А.А. Логика. Учебник для юридических вузов. М.: Юрист, 1985.
- 4 Ларин А.М. Работа следователя с доказательствами. М.: Юрид.лит., 1966.
- 5 Дорохов В.Я. Природа вещественных доказательств//Советское государство и право. 1971. №10. С.109-114.
- 6 Кунадилова К. О доказательствах в судебном процессе.- Юридический вестник. № 4, - Алматы, 2012.
- 7 Вахтомин Н.Х. Доказывание в уголовном процессе. М.: Юрист, 2012.

REFERENCES

- 1 Belkin R.S., Vinberg A.I., Criminalistics and proving. – M., 1969.
- 2 Kovtun N.N., Alexandrov A.S. The process of proof and its elements. Criminal procedure of Russia. Textbook. – M., 2003.
- 3 Kirilov V.I., Starchenko A.A. Logic textbook for law schools. Moscow. Lawyer, 1985.
- 4 Larin A.M. Work of investigator with proofs. – M., 1966.
- 5 Dorokhov V.Ya. Nature of material proofs //The soviet state and the right. 1971. №10. С. 109-114.
- 6 Kunadilova K. About proofs in a trial Legal announcer. – Vestnik. № 4, - Almaty, 2012.
- 7 Vakhomin N.H. Proving isin criminal procedure. Moscow. Lawyer, 2012.

Меерманова Ж.Б.

Соттық дәлелдемелер теориясының диалектикасы

Мақалада адамның объективті ақиқатқа сезімдік және логикалық (жүйелі) ойлау және сезім арқылы қабылдау жолдары арқылы жүзеге асырылуы қарастырылады.

Түйін сөздер: диалектика, дәлелдеме, жинақтау, зерттеу, бағалау.

Meermanova Zh.B.

Dialectic in the theory of judicial proofs

Comprehension by the person of objective reality is carried out by sensory perception and logical (rational) thinking.

Key words: dialectic, proof, collecting, research, assessment.

Поступила в редакцию 15.03.2015.

УДК 343.1

Г.Н. МУХАМАДИЕВА

и.о.доцента КазНУ имени аль-Фараби, г.Алматы

ПРАВОВЫЕ ГАРАНТИИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПА НЕПРИКОСНОВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ ПРИ ЗАДЕРЖАНИИ ПОДОЗРЕВАЕМОГО

В статье рассматривается правовая природа принципа неприкосновенности личности как основополагающего и руководящего начала всего уголовного процесса Республики Казахстан. Актуализируются необходимость дальнейшего совершенствования законодательства, определяющего правовой режим неприкосновенности личности в уголовном процессе, вопросы сбалансированности интересов личности и государства, наиболее ярко проявляющиеся в уголовном процессе, на примере реализации принципа неприкосновенности личности.

Проведен правовой анализ гарантий реализации принципа неприкосновенности личности при задержании подозреваемого.

Ключевые слова: принцип неприкосновенности личности, уголовный процесс, гарантии, задержание подозреваемого, меры принуждения.

Основополагающей категорией, лежащей в основе неприкосновенности личности является статус личности. Статус или правовое положение личности predetermined, прежде всего, политико – правовым режимом в государстве и установлен в его Основном законе. Сегодня о статусе личности

мы говорим с позиции соблюдения ее демократических прав и свобод, законных интересов. Неприкосновенность личности как право индивида обрела актуальность уже в современном казахстанском обществе, когда народ, приняв на референдуме в 1995 году ныне действующую Конституцию сам определил демократический путь развития. Права и свободы человека и гражданина занимают один из первых разделов Основного закона и устанавливают приоритеты всего государственного устройства страны.

Границы, за которыми личность становится «уязвимой» или «досягаемой» для государства, использующего систему мер принуждений четко должны быть очерчены в законе. За пределами этих границ свобода индивида ограничивается, и в случае нарушений этих ограничений, к последнему применяются меры юридической ответственности.

При этом, очень важным является тот вопрос, что как ограничения, так и ответственность как мера реагирования за нарушение устанавливаются с позиции равноправия. Данный критерий определяет сущность правового государства, в котором право является общим и равным «мерилом» для жизнедеятельности общества. Примером служит норма Конституции, устанавливающая: «Все равны перед законом и судом» (ч.1 ст. 14) [1]. Если личность обладает конституционным правом на неприкосновенность, то государство обязано гарантировать реализацию его по отношению к каждому индивиду. Данное положение особенно актуально в условиях, когда человек попадает в сферу уголовно – правового воздействия. Поэтому неприкосновенность личности как право переносится в иное качество и становится предопределяющим и основополагающим принципом уголовного процесса.

В качестве принципа уголовного процесса категория неприкосновенности личности распространяется на все стадии процесса и наиболее актуальна при применении мер уголовно – процессуального принуждения. На сегодняшний день проблематика неприкосновенности личности имеет явные перспективы правового разрешения и, связано это, прежде всего, с демократическими изменениями во всей государственной – правовой системе республики.

Принцип неприкосновенности личности регламентирован в ст. 14 УПК РК[2] и имеет весьма важное и самостоятельное значение для уголовно – процессуальной науки.

Основу принципа неприкосновенности составляет процессуальный порядок ограничения свободы в уголовном процессе, который осуществляется посредством применения мер уголовно – процессуального принуждения: задержания, содержания под стражей; проведения судебно-медицинской и судебно – психиатрической экспертизы при принудительном помещении не содержащегося под стражей лица в медицинское учреждение; возмещения вреда, причиненного гражданину в результате незаконного лишения свободы, содержания в условиях, опасных для жизни и здоровья, жестокого обращения с ним.

Задержание является одним из основных принудительных способов ограничения свободы гражданина в уголовном процессе и направлено, прежде всего, на установление причастности лица в совершении того или иного преступления, в котором оно является подозреваемым. Наряду с другими видами уголовно – процессуального принуждения, такими, как меры пресечения (подписка о невыезде и надлежащем поведении; личное поручительство; передача военнослужащего под наблюдение командования воинской части; отдача несовершеннолетнего под присмотр; залог; домашний арест; содержание под стражей), а также иными мерами процессуального принуждения (обязательство о явке, привод, временное отстранение от должности, наложение ареста на имущество, запрет на приближение) [1], задержание является неотъемлемой частью института процессуального принуждения, которое в свою очередь, составляет целую систему норм уголовно – процессуального закона.

Наделение органов уголовного преследования правами на задержание является своего рода олицетворением системы государственных органов, обладающими властными полномочиями и принудительной силой в рамках государственного принуждения. Процессуальное задержание – это первая процессуальная принудительная мера. С момента задержания, лицо, подозреваемое в совершении преступления, фактически попадает «под юрисдикцию» органов уголовного преследования и приобретает статус подозреваемого, чьи права и свободы ограничиваются нормами процессуального права. Среди этих прав основополагающим является право на неприкосновенность личности: неприкосновенности ее свобод и законных интересов. По сути, в результате процессуального задержания человек лишается одного из главных своих прав – права

на личную свободу. Следовательно, можно сказать, что задержание – это один из предусмотренных законом видов лишения свободы. Исходя из норм закона, учитывая сроки процессуального задержания (не более 72 часов) можно также сказать, что задержание является кратковременным лишением свободы, в результате которого задержанный ограничивается в возможностях самостоятельно определять свои поступки, располагать собой, своим временем. В результате задержания ограничиваются:

- 1) индивидуальная свобода личности располагать собой по своему усмотрению;
- 2) физическая, нравственная и психическая неприкосновенность личности.

Данная мера относится к неотложным следственным действиям (ст. 196 УПК). С точки зрения криминалистов процессуальное задержание подозреваемого – это одна из наиболее важных тактических операций, производимых на этапе установления лица, совершившего общеуголовное преступление в условиях неочевидности [3, 546].

В демократическом государстве ограничение свободы в виде задержания, во всех этих случаях, допускается, как уже отмечалось, на основе закона и только по судебному решению. Неукоснительное требование о соблюдении норм закона при процессуальном задержании составляет, пожалуй, самую важную гарантию реализации принципа неприкосновенности личности при процессуальном задержании. Гарантии от незаконного ограничения свободы личности подробно регламентируются нормами международного, конституционного, административного, уголовно-процессуального и уголовного права. Так, в Конвенции о защите прав человека и основных свобод (Рим, 4 ноября 1950 г.) установлены законные основания, при которых человек может быть задержан; среди них:

а) законное содержание лица под стражей на основании признания его виновным компетентным судом;

б) законное задержание лица за невыполнение законного решения суда или с целью обеспечения выполнения любого обязательства, предписанного законом;

с) законное задержание лица, произведенное в целях передачи его компетентному судебному органу по обоснованному подозрению в совершении правонарушения или в случае, когда имеются достаточные основания полагать, что задержание необходимо для предотвращения совершения им правонарушения, или чтобы помешать ему скрыться после его совершения;

д) задержание несовершеннолетнего лица на основании законного постановления для воспитательного надзора или его законное задержание для передачи лица компетентному органу;

е) законное задержание лиц с целью предотвращения распространения инфекционных заболеваний, а также душевнобольных, алкоголиков, наркоманов или бродяг;

ф) законное задержание лица с целью предотвращения его незаконного въезда в страну или лица, против которого принимаются меры по его высылке или выдаче [4].

В Конституции РК установлено: «Арест и содержание под стражей допускаются в предусмотренных законом случаях и лишь с санкции суда с предоставлением арестованному права судебного обжалования...» (ч. 2 ст. 16) [1].

В соответствии с Уголовно – процессуальным кодексом Республики Казахстан задержание в отношении подозреваемого в совершении преступления осуществляется с целью пресечения преступления и разрешения вопроса о применении к нему меры пресечения в виде содержания под стражей или для обеспечения производства по уголовному проступку, по которому имеются основания полагать, что лицо может скрыться либо совершить более тяжкое деяние (ч. 1 ст. 128 УПК РК).

Дополнительной гарантией законного задержания подозреваемых в совершении преступления выступает тот факт, что задержание вправе производить только уполномоченный на задержание орган. В соответствии с УПК РК это – орган уголовного преследования.

Правом на задержание лица, совершившего посягательство, наряду со специально уполномоченными на то лицами обладают также потерпевшие и другие граждане. В соответствии со ст. 130 УПК РК такое задержание оправдывается лишь целью, пресечения возможности совершения им иных посягательств. Лицо, осуществляющее задержание, вправе с соблюдением правил, предусмотренных статьей 255 УПК, незамедлительно произвести личный обыск задержанного в случаях, когда есть основания полагать, что он имеет при себе оружие либо предметы, которые могут быть использованы в качестве оружия, или запрещенные к обращению и иные предметы, которые могут быть использованы в доказывании, либо он попытается освободиться от доказательств,

изобличающих его в совершении уголовного правонарушения, или в иных необходимых случаях (ст. 132 УПК РК). Изъятые опасные предметы, в частности и оружие в обязательном порядке передаются в правоохранительные органы или иной орган государственной власти.

Одной из важнейших гарантий реализации принципа неприкосновенности личности при применении уголовно – процессуального задержания является участие защитника. Праву подозреваемого на защиту корреспондирует обязанность органов уголовного преследования обеспечить участие защитника. Именно выполнение этой обязанности органами уголовного преследования во многом способствует реализации неприкосновенности личности на досудебной стадии уголовного процесса. В Нормативном постановлении Верховного суда Республики Казахстан от 6 декабря 2002 г. N 26 «О практике применения уголовно-процессуального законодательства, регулирующего право на защиту» по данному вопросу установлено, что «обеспечение органами, ведущими уголовный процесс, права подозреваемого на защиту в совокупности с другими принципами уголовного процесса является гарантией справедливого разбирательства и принятия правильного решения по делу [5]. Поэтому нарушение права на защиту может повлечь последствия, предусмотренные ст. 9 УПК РК согласно которой «...нарушение, в зависимости от его характера и существенности, влечет признание состоявшегося производства по делу недействительным, отмену вынесенных в ходе такого производства решений либо признание собранных при этом материалов не имеющими силы доказательств».

В качестве защитника участвует адвокат. При участии адвоката в уголовном процессе в качестве защитника наряду с ним по письменному заявлению свидетеля, имеющего право на защиту, подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, осужденного, оправданного их защиту может осуществлять одно из следующих лиц: супруг (супруга) или близкий родственник, опекун, попечитель либо представитель организации, на попечении или иждивении которой находится подзащитный, что является важнейшей гарантией обеспечения права на защиту.

Согласно ст. 64 УПК защитник допускается к участию в деле с момента задержания лица, подозреваемого в совершении преступления или применения к нему меры пресечения в виде заключения под стражу до предъявления обвинения - с момента объявления ему протокола задержания или постановления о применении этой меры пресечения, но не позднее 24-х часов с момента задержания.

Право на защиту, позволяет подозреваемому (обвиняемому) как самому лично, так и с помощью защитника доказывать свою невиновность либо приводить смягчающие вину обстоятельства. Но право подозреваемого (обвиняемого) на защиту служит не только охране его законных интересов, оно также позволяет успешно решать задачи правосудия в целом, в том числе и правильно проводить предварительное следствие. В этом смысле принцип, регламентирующий право на защиту является неотъемлемым слагаемым неприкосновенности личности. В использовании предоставленных законом возможностей защищаться как самому, так и с помощью профессионального защитника (адвоката), у индивида в уголовном процессе появляется гарантия соблюдения и охраны его прав и законных интересов.

Участие защитника в предварительном следствии повышает его объективность, позволяет более всесторонне оценить вмененные в вину эпизоды, а иногда и в целом прийти к выводу о невиновности обвиняемого. Основной задачей защитника, участвующего в досудебном производстве, является установление фактов соблюдения всех процессуальных правил и выяснение обстоятельств, оправдывающих его подзащитного либо смягчающих его вину.

Краткий обзор – анализ норм действующего УПК говорит о значительных правовых преобразованиях в республике. Однако, несмотря на новые демократические основы построения защиты в уголовном процессе, всемерном усилении позиций прав и законных интересов граждан, в связи с практикой правоприменения и на сегодняшний день остается актуальной проблема реального обеспечения права на квалифицированную юридическую помощь и защиту участников уголовного процесса, чьи права и свободы могут быть подвергнуты принудительному ограничению на общих основаниях.

Защитник обязан использовать все законные средства и способы защиты в целях выявления обстоятельств, опровергающих обвинение или смягчающих ответственность подозреваемого, обвиняемого, и оказать им необходимую юридическую помощь. С момента допуска к участию в деле защитник наделен блоком прав, являющихся, по сути, определенными гарантом в его защитительной

деятельности. К числу таких прав и гарантий относятся положения, предусматривающие право подозреваемого на свидание наедине и конфиденциально, без ограничений их количества и продолжительности до первого допроса с избранным им или назначенным защитником. Помимо этого, защитник вправе собирать и представлять предметы, документы и сведения, необходимые для оказания юридической помощи; присутствовать при предъявлении обвинения, участвовать в допросе подозреваемого и обвиняемого, а также в иных следственных действиях, производимых с их участием или по их ходатайству, а также в следственных действиях, проводимых по ходатайству самого защитника; заявлять отводы; знакомиться с протоколом задержания, постановлением о применении меры пресечения, с протоколами следственных действий, произведенных с участием подозреваемого, обвиняемого или самого защитника, с документами, которые предъявлялись либо должны были предъявляться подозреваемому и обвиняемому, а по окончании дознания или предварительного следствия - со всеми материалами дела, выписывать из него любые сведения в любом объеме; заявлять ходатайства; участвовать в предварительном слушании дела, в судебном разбирательстве в суде любой инстанции, выступать в судебных прениях, участвовать в заседании суда при возобновлении дела по вновь открывшимся обстоятельствам; знакомиться с протоколом судебного заседания и приносить на него замечания; получать копии процессуальных документов; возражать против незаконных действий стороны и лица, ведущего уголовный процесс, требовать внесения этих возражений в процессуальные документы; приносить жалобы на действия и решения дознавателя, следователя, прокурора и суда и участвовать в их рассмотрении; использовать любые другие средства и способы защиты, не противоречащие закону.

Адвокат, участвующий в деле в качестве защитника, также вправе: ходатайствовать перед следственным судьей о депонировании показаний свидетеля и потерпевшего; ходатайствовать перед следственным судьей об истребовании любых сведений, документов, предметов, необходимых для оказания квалифицированной юридической помощи и защиты интересов подозреваемого, обвиняемого, свидетеля, имеющего право на защиту, за исключением сведений, составляющих государственные секреты, в случаях отказа в исполнении запроса либо непринятия решения по нему в течение трех суток; ходатайствовать перед следственным судьей о назначении экспертизы, если органом уголовного преследования в удовлетворении такого ходатайства было необоснованно отказано либо по нему не принято решение в течение трех суток; опрашивать, в том числе с использованием научно-технических средств, лиц, которым что-либо известно об обстоятельствах дела и ходатайствовать о приобщении полученных таким образом фактических данных к материалам дела; получать на договорной основе заключения эксперта, специалиста по делу и ходатайствовать о приобщении таких заключений к материалам дела; ходатайствовать перед следственным судьей о принудительном приводе в орган, ведущий уголовный процесс, ранее опрошенного им свидетеля, обеспечение явки которого для дачи показаний затруднительно.

Защитник, участвующий в производстве следственного действия, вправе с разрешения следователя, дознавателя задавать вопросы допрашиваемым лицам. Следователь, дознаватель может отвести вопросы защитника, но обязан занести все заданные вопросы в протокол. В протоколе следственного действия защитник вправе делать письменные замечания по поводу правильности и полноты его записи.

Защитник не вправе: совершать каких-либо действий против интересов подзащитного и препятствовать осуществлению принадлежащих ему прав; вопреки позиции подзащитного признавать его причастность к преступлению и виновность в его совершении, заявлять о примирении подзащитного с потерпевшим; признавать гражданский иск; отзывать поданные подзащитным жалобы и ходатайства; разглашать сведения, которые стали ему известны в связи с обращением за юридической помощью и ее осуществлением (ст. 70 УПК РК).

В соответствии со ст. 27 УПК РК гарантируется профессиональная защита, осуществляемая адвокатами. Правовой статус адвоката регламентирован Законом РК «Об адвокатской деятельности», согласно которому организация и деятельность адвокатуры основываются на принципах законности и независимости [6]. Однако, в практике правоприменения, как это указывалось выше, при рассмотрении принципа равноправия и состязательности сторон, адвокаты не всегда могут равноценно противостоять таким сильным государственным структурам, как суд и следствие. Профессиональный защитник обязан противодействовать любым попыткам давления на свою независимость и ни в коем случае не поступаться требованиями профессионального долга и этики.

На это защитника обязывает не только профессиональный долг, но и действующее законодательство об адвокатуре. Исключение постороннего воздействия на деятельность защитника - общее правило, не допускающее вмешательства государственных органов, общественных организаций и должностных лиц. Это правило как норма права закреплено практически в законодательных актах всех бывших союзных республик, касающихся адвокатской деятельности в уголовном судопроизводстве [7, с.47].

Именно в нарушении равноправного и состязательного процесса, а именно в нивелировании роли защитника и его законных полномочий возникает опасность и для соблюдения интересов личности, гарантий ее неприкосновенности, т.к. защитник (тем более профессиональный) – это уголовно процессуальная гарантия реализации прав и свобод личности в уголовном процессе. Таким образом, нарушение принципа неприкосновенности личности мы находим всякий раз, когда роль защитника, его процессуальные права и обязанности каким либо образом, ограничиваются, например, если в нарушение закона в деятельность адвоката вмешиваются прокуратура, суд, органы дознания и предварительного следствия, другие государственные органы, организации и должностные лица.

Таким образом, когда речь заходит о неприкосновенности свободы личности, тогда, мы попадаем в поле влияния государственно – правового механизма, использующего методы государственного принуждения, среди которых особое место занимают меры уголовно – процессуального принуждения. В уголовном процессе свобода личности ограничивается в связи с тем, что личность приобретает статус подозреваемого, обвиняемого в совершении наиболее опасного вида правонарушения – преступления и в связи с этим претерпевает меры государственного уголовно – процессуального принуждения. Принудительные меры, ограничивающие свободу личности в уголовном процессе необходимы; их применение связано с расследованием преступлений и сохранением за обвиняемым, подозреваемым такого правового режима, какой обеспечивает следствию объективное и полноценное ведение дел в целях раскрытия совершенного преступления. Установленные законом уголовно – процессуальные меры, ограничивающие права и свободы личности, в частности, право на свободу, социально оправданы. Государство берет на себя ответственность за правопорядок в обществе, поэтому оно посредством правовых инструментов устанавливает систему, аппарат и режимы, (в данном случае в сфере уголовного процесса) в которых государственное принуждение применяется и реализуется. Принуждение в уголовной и уголовно – процессуальной и уголовно – исполнительной сферах никогда и ни при каком строе и политическом режиме не изживет себя. Вопрос, видимо упирается в воплощении демократических постулатов, которые, во главу угла ставят интересы личности. Поэтому сейчас, нас больше всего должны волновать вопросы:

- будут ли надежно защищены и неприкосновенными демократические права и свободы личности при применении мер процессуального принуждения;
- какие правовые средства использует для этого законодатель;
- реализуются ли в практике правоприменения нормы законов и т.п.

Основополагающим в данном вопросе становится следующий момент. Демократический статус личности требует законодательного подкрепления и установления необходимых пределов, за которыми свобода личности остается неприкосновенной даже в условиях, когда она вовлечена в сферу уголовного судопроизводства и претерпевает ограничения принудительного порядка. Эти «пределы» очерчиваются правовыми, и, прежде всего, конституционными гарантиями реализации прав и свобод личности. В нормах уголовно - процессуального права гарантии конкретизируются применительно к специфике уголовного процесса и мерам процессуального принуждения.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1996 г., N 4, ст. 217;
- 2 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231 // «Казахстанская правда» от 10.07.2014 № 133 (27754);
- 3 Криминалистика: учебник. – 2-е издание; перераб. и доп./ под ред. В.А. Образцова. – М.: Юристъ, 1999. – 735 с.
- 4 Конвенция о защите прав человека и основных свобод (Рим, 4 ноября 1950 г.) Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М.: Изд-во НОРМА (изд. группа НОРМА – ИНФРА . М), 2000. – 784 с.

5 Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан от 6 декабря 2002 г. N 26 О практике применения уголовно-процессуального законодательства, регулирующего право на защиту. //Бюл. ВСРК. 2010. - № 8.

6 Закон Республики Казахстан от 5 декабря 1997 года N 195-1 «Об адвокатской деятельности» //Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1997 г., N 22, ст. 328

7 Жалыбин С.М. Правовое положение адвоката в уголовном судопроизводстве. – Алматы: Жеті Жарғы, 1998. - 128 с.

REFERENCES

1 The Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted at the national referendum on 30 August 1995) // Bulletin of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, 1996, N 4, p. 217;

2 Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated July 4, 2014 № 231 // “Kazakhstan truth” from 10.07.2014 № 133 (27754);

3 Forensic science: the textbook. -2-Edition; Revised. and ext. / under red.V.A. Obratsova. - M.: Jurist, 1999. - 735 p.

4 Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Rome, 4 November 1950) International human rights instruments. Collection of documents. - M.: Publishing House of the norm (ed. NORMA Group - INFRA. M), 2000. - 784 p.

5 Normative Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated December 6, 2002 N 26 On the practice of criminal procedure legislation regulating the right to protection. // Bull. AF RK. 2010. - № 8.

6 Law of the Republic of Kazakhstan dated December 5, 1997 N 195-1 «On Advocacy» // Bulletin of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, 1997, N 22, art. 328

7 SM Zhalybin The legal status of a lawyer in criminal proceedings. - Almaty: ZhetiZhargy, 1998. - 128 p.

Мұхамдиева Г.Н.

Сезіктіні ұстау барысында адамның жеке басына тиіспеушілік қағидасының жүзеге асырылуының құқықтық кепілдіктері

Мақалада Қазақстан Республикасы қылмыстық іс жүргізудің негізін қалаушы және басқарушы негіз ретінде адамның жеке басына тиіспеушілік қағидасының құқықтық табиғаты қарастырылады. Қылмыстық іс жүргізудегі адамның жеке басына тиіспеушіліктің құқықтық режимін анықтаушы заңды ары қарай жетілдіру қажеттігі өзектеледі. Сезіктіні ұстау барысында адамның жеке басына тиіспеушілік қағидасының жүзеге асырылуының кепілдіктеріне құқықтық талдау жасалған.

Түйін сөздер: адамның жеке басына тиіспеушілік қағидасы, қылмыстық іс жүргізу, сезіктіні ұстау, мәжбүрлеу шаралары.

Mukhamadyeva G. N.

Legal guarantees for the implementation of the principle of inviolability of the person during the arrest of the suspect

The article examines the legal nature of the principle of inviolability of the person as a fundamental guideline and start the criminal process of the Republic of Kazakhstan. Actualized need for further improvement of legislation defining the legal regime of personal immunity in criminal proceedings. An analysis of the legal guarantee of the principle of inviolability of the person during the arrest of the suspect.

Key words: principle neprkosnovennosti personality, criminal procedure, guarantee the detention of the suspect, coercive measures.

Поступила в редакцию 16.02.2015.

Е.Н. НУРГАЛИЕВА, С.Б. СЕРИКБЕКОВА

д.ю.н., профессор ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана
к.ю.н., и.о. доцента ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

СИСТЕМА КВОТИРОВАНИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВ

В статье дается анализ существующих механизмов квотирования трудовой иммиграции в зарубежных странах и в Республике Казахстан; его эффективности как инструмента защиты национального рынка труда; а также предложения по усовершенствованию практики его применения.

Ключевые слова: трудовая миграция, трудовые мигранты, миграционная политика, система квотирования.

Миграционная политика является составной частью государственной внешней и внутренней политики, а ее реализация одной из приоритетных задач государства. Миграция влияет на многие стороны жизнедеятельности общества, как на социальное, экономическое, внешнеэкономическое, демографическое развитие так и на национальную безопасность государства.

В настоящее время иммиграция регулируется самостоятельно государствами без внешнего вмешательства. Иммиграционные компетенция и политика выступают в качестве составных суверенных прав за самими государствами. Это касается, в частности: доступа иностранной рабочей силы на внутринациональный рынок труда, предоставления разрешений на временное или постоянное проживание (вид на жительство, green cards и т.п.), условий найма рабочей силы. Лишь Европейский союз в этом вопросе продвинулся далеко, создав единый рынок труда, но только для резидентов Европейского союза, что же касается доступа резидентов третьих стран на этот рынок, режим Европейского союза не более либерален, чем в других промышленно развитых странах. Стремления к урегулированию проблем трудовой миграции наблюдаются на региональном уровне между различными государствами.

Направления и характер иммиграционной политики по привлечению иностранной рабочей силы, а также особенности процедурного порядка выдачи рабочих разрешений, зависят от иммиграционной истории государств. Исходя из данного подхода, можно классифицировать три типа государств. Первый составляют «страны классической иммиграции»: Канада, США (трудоустроенные мигранты принимаются с целью постоянного проживания). Они сразу наделяются практически теми же правами, что и граждане страны. Во второй входят страны Европы (в частности, Франция, Германия (ФРГ), Швеция), за исключением ее бывшей социалистической части. Здесь политика в области международной миграции сосредоточена на временных перемещениях. На протяжении последних трех десятилетий она носила явно ограничительный характер. Официально европейские страны не считались странами иммиграции, поскольку в них не проводилась переселенческая политика. На протяжении всей новейшей истории ряд европейских государств были основными источниками иммигрантов и стали принимающими странами только с конца 1970-х годов XX века. Ирландия, Греция, Италия, Испания, Чехия являются так называемыми новыми европейскими странами иммиграции, которые в 80-х годах начали принимать значительную долю иммигрантов, прибывающих в Европу. Страны осуществляют радикальные реформы, чтобы иммиграционная система создавала спрос на наиболее востребованные рабочие профессии на местном рынке труда.

Значительный разрыв в уровне жизни между странами заставляет граждан из экономически неблагополучных стран пребывать в промышленно развитые страны, в которых существует экономическая потребность как в специалистах, так и в низкоквалифицированных и неквалифицированных работниках.

В целях защиты внутреннего рынка труда все принимающие государства вынуждены применять ограничительную систему выдачи разрешений на работу, однако, это не сокращает количество находящихся там трудящихся мигрантов, наоборот переводит их в категорию неурегулированных мигрантов. Такая ситуация создает серьезные угрозы как для безопасности стран, так и для безопасности самих трудовых иммигрантов. Также национальная экономика не может извлечь

выгоду, потому что не оплачиваются налоги. В конце концов, государства предпринимают меры по либерализации процедур приобретения легального статуса определенными группами трудящихся мигрантов.

В тоже время, большинство современных теорий убедительно доказывает, что в целом трудовая миграция выгодна для принимающих стран, так как практически не оказывает негативного влияния на уровень безработицы и оплаты труда в принимающих странах [1]. Американские ученые, используя неоклассическую методологию, основанную на оценке соотношения «выгод и потерь» от миграции, утверждают, что общая выгода от либерализации миграционного режима примерно в 25 раз выше, чем эффект от либерализации международной торговли и финансовых потоков [2].

Основными показателями эффективности применения иммиграционного законодательства служат:

- повышение доли иностранцев, легально пребывающих на территории страны;
- повышение доли трудовых мигрантов, имеющих разрешение на работу.

Согласно Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2007-2015 годы, Республика Казахстан нацелена на совершенствование существующих и развитие качественно новых направлений управления миграционными процессами в Республике Казахстан, на проведение селективной (избирательной) политики в области привлечения иммигрантов с высоким образовательным, инновационным, финансовым, инвестиционным потенциалом.

Стратегия миграционной политики исходит из того, что в условиях все большей интеграции Казахстана в мирохозяйственные связи, конкурентоспособность страны будет во многом определяться количеством и качеством человеческого потенциала, и включает в себя разработку механизмов привлечения мигрантов, основанных на критериях отбора специалистов; разработку механизмов рационального расселения иммигрантов, исходя из интересов демографического и социально-экономического развития регионов, региональных рынков труда; разработку систем мер по легализации, адаптации и интеграции иммигрантов в казахстанское общество; использование практического опыта зарубежных государств, что в определенной степени позволит усилить и улучшить политику государства в контексте интеграции иммигрантов [3].

Специалисты постоянно дают прогнозы, что идет увеличение потока трудящихся мигрантов в Казахстан, в связи с продолжающимся экономическим разрывом между странами Центрально-Азиатского региона [4].

Так в 2013 г. Комиссия по правам человека при Президенте Республики Казахстан представила специальный доклад «О ситуации с правами мигрантов в Республике Казахстан», в котором указывается, что в отдельных регионах Казахстана усиливается нерегулируемый миграционный поток, где мигранты с неурегулированным статусом дестабилизируют местные рынки труда [5, с. 9].

В соответствии с общепринятыми мировыми стандартами в Казахстане создана правовая база, регулирующая вопросы миграции населения. Так, в соответствии со статьей 4 Закона Республики Казахстан «О миграции населения» государственная политика в области миграции населения основывается на принципах признания и гарантирования прав и свобод мигрантов в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, законами и международными договорами. Основными задачами государственной политики в области миграции населения являются: защита прав и свобод мигрантов; международное сотрудничество в сфере регулирования миграционных процессов, предупреждения и пресечения незаконной иммиграции.

Одним из способов регулирования внешней трудовой миграции является система квот, ограничивающая приток трудовых мигрантов. Цель системы квотирования – защита внутреннего рынка труда и необходимость сдерживания постоянно возрастающих потоков трудовых мигрантов низкой квалификации из экономически менее благополучных стран.

Существуют различные методы квотирования: установление общих количественных квот, определение отраслевых квот (по видам экономической деятельности), страновых квот (квоты по стране исхода рабочей силы).

В развитых странах, кроме нее, используются различные специфические виды квот. Великобритания, Канада, Испания, Италия применяют отраслевые квоты, регулирующие въезд работников разных специальностей. Почти весь Евросоюз, а также США используют страновые квоты, ограничивающие въезд граждан определенных государств.

В Республике Казахстан противоречивость в вопросах регулирования трудовой миграции заключается в попытке установить границы государственного контроля над трудовой миграцией

посредством квотирования для граждан с безвизовым режимом въезда в Республику Казахстан. Регулировать число безвизовых трудовых мигрантов из стран Содружества независимых государств невозможно изначально, так как безвизовый въезд предполагает свободное пересечение государственной границы и беспрепятственное перемещение по территории Республики Казахстан. Трудовые мигранты прибывают законно, но по прибытии трудоустраиваются, не имея правового обеспечения (трудового договора), то есть становятся незаконно занятыми или, по определению Международной организации по миграции и Международная организация труда, мигрантами с «неурегулированным статусом».

В первую очередь подвержены рискам эксплуатации низкоквалифицированные или неквалифицированные работники, у них меньше гарантий соблюдения минимальных стандартов труда и социальных прав, одновременно – нежелание возвращаться домой, где ограничены возможности трудоустройства, поэтому существует высокая степень вероятности их перехода в неурегулированный правовой статус.

На рынке труда такие трудовые мигранты востребованы. По мнению экспертов, на мировых рынках труда низкоквалифицированные и неквалифицированные трудящиеся мигранты в основном занимают рабочие места, не пользующиеся спросом у местных работников и, как правило, мигранты выполняют:

- грязную, тяжелую и/или опасную работу, не требующую квалификации, включая труд повышенной интенсивности (конвейер, строительные работы, добыча природного сырья, обработка пищевых продуктов и т. д.);
- работу низкой или средней квалификации в общественной сфере услуг (химчистка, развоз пиццы, уборка, торговля и т. д.);
- работу по уходу и обслуживанию в частной сфере (уборка и домашние работы в частных домохозяйствах, уход за детьми и больными и т. п.);
- сезонную работу в сельском хозяйстве, сфере туризма и т. п. [6].

Несмотря на довольно значительное количество заключенных дву- и многосторонних соглашений, уровень межгосударственного сотрудничества в области трудовой миграции не отвечает потребностям времени. Казахстан в настоящее время – региональный центр приема трудящихся-мигрантов с соседних стран Средней Азии, необходимо уделить приоритетное внимание правовому регулированию отношений с этими странами, регистрации и получения разрешения на временную трудовую деятельность. Нужно усилить работу по заключению дву- или многосторонних межправительственных соглашений со всеми безвизовыми странами-экспортерами трудовых мигрантов и установления тесных связей с заинтересованными структурами в этих государствах, с создания единого координирующего иммиграционного центра с филиалами во всех регионах страны, с открытия его представительств за рубежом, где они (в кооперации с представительствами казахстанских кадровых агентств) будут информировать иностранных граждан о миграционном законодательстве Республики Казахстан и правилах трудоустройства иностранцев в Казахстане, о правах и обязанностях иностранных работников в Республике Казахстан, о преимуществах легальной миграции, о вакансиях и возможностях трудоустройства в Казахстане и т.д.

Договоры о сотрудничестве в сфере трудовой миграции как форма партнерства по организованному привлечению иностранных работников, позволят сократить объемы неурегулированной трудовой миграции с соседних стран. В частности, необходимо заключить двустороннее соглашение между правительствами Казахстана и Узбекистана (аналогичное соглашению между Республикой Казахстан и Кыргызской Республикой с июля 2003 года) о трудовой деятельности и социальной защите трудящихся-мигрантов, занятых на сельскохозяйственных работах в приграничных областях обеих стран, которое содержало бы упрощенные процедуры. Потребность в правовом закреплении статуса трудящихся мигрантов из Узбекистана назрела давно, миграционные потоки не регулируются как со стороны Узбекистана - страны происхождения сезонной рабочей силы, так и со стороны Казахстана – страны ее назначения.

В качестве общего вывода можно сказать, что сегодня Казахстан, как страна-реципиент, не имеет фактически выраженный приоритет в отношении наиболее предпочтительных стран-доноров трудовой миграции, способных обеспечить национальный рынок труда наиболее квалифицированной и социокультурно близкой рабочей силой. В сфере иммиграции рабочей силы должны быть четко определены основания привлечения. Низкоквалифицированные трудящиеся-

мигранты должны привлекаться в объемах, соответствующих потребностям и национального, и региональных рынков труда на конкретных условиях по срокам пребывания, сферам и территориям деятельности, на временных условиях.

Также, что в целях рационального использования труда сезонных иностранных работников в Республике Казахстан, целесообразно предусмотреть разработку специальной государственной программы по созданию и внедрению в практическую деятельность механизмов организованного подбора, подготовки и направления на работу сезонных рабочих, особенно граждан государств-членов Содружества независимых государств, имеющими право безвизового пребывания в Республике Казахстан. Данная программа органично дополнит международные правовые акты в области привлечения иностранной рабочей силы и позволит создать организованное привлечение и использование иностранной рабочей силы, целостную правовую базу для реализации этого подхода на практике.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Зайончковская Ж.А. «Иммиграция: альтернативы нет» //Нужны ли иммигранты российскому обществу? /Под ред. В.И. Мукомеля и Э.А. Паина. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2006. С. 7–30.
- 2 Rodrik, D. Feasible Globalizations, Kennedy School of Government, Working Paper Series RWPO 2029, July. 2002 цитата по: World Migration: Costs and Benefits of International Migration. IOM. 2005. P. 164.
- 3 Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2007 – 2015 годы, утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 28 августа 2007 года № 399 // <http://online.zakon.kz>
- 4 <http://www.nomad.su>
- 5 Специальный доклад «О ситуации с правами мигрантов в Республике Казахстан» /Под общей редакцией Султанова К., Абишева Т. - Астана, 2013. - 161 с.
- 6 Демоскоп Weekly. Электронная версия бюллетеня «Население и общество». Институт Демографии ГУ-ВШЭ //<http://www.polit.ru>

REFERENCES

- 1 Zayonchkovskaya Zh.A. «Immigratsiya: alternativyi net» //Nuzhnyi li immigranty rossiyskomu obshchestvu? / Pod red. V.I. Mukomelya i E.A. Paina. – M.: Fond «Liberalnaya missiya», 2006. S. 7–30.
- 2 Rodrik, D. Feasible Globalizations, Kennedy School of Government, Working Paper Series RWPO 2029, July. 2002 цитата по: World Migration: Costs and Benefits of International Migration. IOM. 2005. P. 164.
- 3 Kontseptsiya migratsionnoy politiki Respubliki Kazahstan na 2007 – 2015 godyi, utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 28 avgusta 2007 goda № 399 // <http://online.zakon.kz>
- 4 <http://www.nomad.su>
- 5 Spetsialnyi doklad «O situatsii s pravami migrantov v Respublike Kazahstan» /Pod obschey redaktsiei Sultanova K., Abisheva T. - Astana, 2013. - 161 s.
- 6 Demoskop Weekly. Elektronnaya versiya byulletenya «Naselenie i obshchestvo». Institut Demografii GU-VShE //<http://www.polit.ru>

Нұрғалиева Е.Н., Серикбекова С.Б.

Квоталау жүйесі мемлекеттердің көші-қон саясатының құралы ретінде

Мақалада шет елдерінде және Қазақстан Республикасында қолданыстағы квоталау механизмдерінің сараптамасы беріледі; оның ұлттық еңбек нарығын қорғау құралы ретіндегі тиімділігі; және оның қолданыс аясын жетілдіру бойынша ұсыныстар.

Түйін сөздер: еңбек миграциясы, еңбек мигранттары, миграциялық саясат, квоталау жүйесі.

Nurgalieva E.N., Serikbekova S.B.

A system of quotas as a tool of states' migration policy

The article provides an analysis of existing mechanisms of quoting of labor migration in foreign countries and in the Republic of Kazakhstan; it also provides an analysis of effectiveness of quoting as a tool of protection of national labor market; as well as proposals to improve its application.

Key words: labor migration, migrant workers, migration policy, the system of quotas.

Поступила в редакцию 16.02.2015.

Д.Б. ОСМАНОВА

к.ю.н., доцент КазУЭФМТ, г. Астана

МЕРЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ СВЯЗАННЫХ С БАНКРОТСТВОМ

В данной статье рассмотрены актуальные проблемы борьбы с лжебанкротством на современном этапе. Актуальность и практическая значимость исследуемой темы обусловлена рядом причин и имеет не только научное, но и прикладное значение. Борьба с этими преступлениями осложнена тем, что они носят латентный характер, скрываясь под видом гражданских правоотношений. Расследованию предшествует раскрытие этих преступлений. Преступления, связанные с банкротством, такая же неизбежная реальность, как, допустим, преступления против личности. Обращаясь к мерам предупреждения противоправного банкротства, считаем, что наиболее обоснованным и предметным его рассмотрению сквозь призму оценки самого феномена преступной деятельности.

Ключевые слова: право, уголовное право, преступление, банкротство, предупреждение преступления, меры предупреждения.

Актуальность и практическая значимость исследуемой темы обусловлена рядом причин и имеет не только научное, но и прикладное значение. Борьба с этими преступлениями осложнена тем, что они носят латентный характер, скрываясь под видом гражданских правоотношений. Расследованию предшествует раскрытие этих преступлений.

Во-первых, в настоящее время, в экономике ключевой проблемой является кризис неплатежей, и добрую половину предприятий следовало уже давно объявить банкротами, а полученные средства перераспределить в пользу эффективных производств, что, несомненно, способствовало бы оздоровлению отечественного рынка.

Во-вторых, с проблемой банкротства предприятий, не только как с проблемой неплатежеспособности, но и как со способом решить свои проблемы, которые представляются неразрешимыми (безнадежные долги со стороны заказчиков, нереализованные товарные запасы, невыплаченная заработная плата), а также с попытками незаконного «выведения» активов фирм экономистам и юристам приходится с каждым днем сталкиваться все чаще, а литературы, подробно освещающей данный вопрос, пока недостаточно.

В Послании Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства» говорится: «Мы движемся по ясной формуле: «Сначала – экономика, потом - политика». Каждый этап политических реформ увязывается с уровнем развития экономики. Поэтому мы последовательно идем по пути политической либерализации. Только так можно модернизировать страну и сделать ее конкурентоспособной. Шаг за шагом наше общество приближается к самым высоким стандартам в области демократизации и прав человека. Мы закрепили фундаментальные права и свободы в Конституции страны. Сегодня все граждане Казахстана имеют равные права и возможности» [1].

Суть банкротства состоит в том, что должник, который не может выполнить денежные обязательства, должен предоставить взамен свое имущество, которое будет продано путем проведения конкурса. А средства, полученные от продажи, будут переданы кредиторам в погашение долга, после чего должник считается свободным от долгов даже в том случае, если деньги, переданные кредиторам, окажутся меньше суммы долга. Такая процедура, с одной стороны, гарантирует интересы кредиторов, поскольку они получают сумму долга, а с другой - гарантирует интересы должника, поскольку освобождает его от пожизненной кабалы по уплате всего долга [2. с.42].

По статистическим данным МВД РК, в 2013 г. через процедуру банкротства в РК прошли около 110 тыс. предприятий, при этом многие из них допустили существенные нарушения. В этот период было выявлено 451 преступление по статьям 215-217 УК РК, 10 из них были совершены организованными группами. Ущерб от этих преступлений составил 10 млрд. тенге. В 2014 г. же выявлено 611 преступлений данного вида [3]

Преступления, связанные с банкротством, такая же неизбежная реальность, как, допустим, преступления против личности. Обращаясь к мерам предупреждения противоправного банкротства, автор счел наиболее обоснованным и предметным его рассмотрению сквозь призму оценки самого феномена преступной деятельности. При этом мы солидарны с позицией исследователей, полагающих, что борьба с современной преступностью ставит перед наукой задачу изучения именно преступной деятельности. Не преступлений и преступности, как ее количественно – качественных выразителей, а как социального феномена, развивающегося по своим законам и представляющего не просто отдельные болезни общественного организма, а серьезное заболевание, угрожающее его существованию [4, с.112]. При этом Айтамбаев Н. и некоторые другие авторы отмечают, что если раньше от совершаемых преступлений страдали, прежде всего, граждане государства, то теперь преступный мир стремится подчинить себе государство, то есть в принципе ликвидировать его как волеизъявление общественных интересов [5, с.25]. Этому в решающей мере способствует то, что профессор Н.М. Абдиров обосновывает как развитие преступности, соответствующее развитию общества. По его мнению, преступность, как явление, порождена обществом, собственно, является его частью и одновременно противопоставляет себя здоровой его части, а борьба остается не только способом выживания, но и непременным условием их обоюдного развития. Поэтому в интересах общества государство должно бороться за ограничение влияния преступности и развитие общества, так же как и заранее упреждать возможности использования в преступных целях как достижений и выгод, так и трудности и проблем, порождаемых человеческим развитием [6, с.30 – 32]. Поэтому выработка наиболее конструктивных мер предупреждения противоправного банкротства возможна, на наш взгляд, при условии наиболее полного учета всех негативных процессов, протекающих в банкротстве, либо в той или иной мере связанных с ним. Проблема предупреждения правонарушений, особенно таких его негативных проявлений, как преступлений, в криминологической науке достаточно всесторонне разработана [7, с.105]. При этом само предупреждение рассматривается как широкий комплекс взаимосвязанных мероприятий, проводимых государственными органами и другими субъектами в целях искоренения правонарушений и устранения причин, их порождающих. Предупредительная деятельность:

- представляет собой специфическую область социального управления;
- имеет многоуровневый характер (например, устранение или нейтрализация причин и условий правонарушений в целом, их отдельных видов групп, преступности в определенных регионах или среди определенных социальных групп, конкретных правонарушений);
- осуществляется в процессе решения как общих задач социального развития, так и специализированных задач;
- имеет «дерево целей», их иерархию, конкретизированную в территориальном разрезе, во времени и применительно к каждому звену системы;
- не сводится к деятельности полиции, прокуратуры, суда, исправительных учреждений и других специализированных органов борьбы с правонарушениями, а включает в себя широкий круг мер воздействия на причины и условия, порождающие правонарушения.

Предупредительная деятельность схематически может быть представлена как система, пресекающая связи между формированием и функционированием криминогенных процессов и факторов в обществе, связи между этими процессами и факторами и формированием личности, связи между личностью и ситуацией совершения преступлений [8, с.29-33]. Несмотря на определенную условность, криминологическая наука по социальному уровню традиционно разделяет предупреждения преступности на общесоциальное и специальное [9, с.54-56]. На наш взгляд, применение такой классификации имеет большое как теоретическое, так и практическое значение, поскольку позволяет наиболее системно и последовательно выстраивать комплекс сбалансированных между собой мер предупреждения искомого явления. По мнению профессора Г.М. Миньковского, общесоциальное предупреждение преступности связано с наиболее значимыми и долговременными видами социальной деятельности осуществляется в процессе решения крупномасштабных социальных задач и включено в реализацию этих задач. При этом разрешение противоречий общественного развития, его проблем и трудностей, преодоление просчетов, упущений, ошибок в социальном управлении есть в тоже время экономическая, политическая, идеологическая, социально – психологическая, правовая система для устранения, ослабления, нейтрализации процессов и явлений, детерминирующих преступность [9, с.184-

185]. Криминологами отмечаются следующие признаки общего предупреждения преступности: масштабность, всеохватывающий и разносторонний характер, комплектность, взаимозависимость, непрерывность и радикальность. Благодаря этим характеристикам общее предупреждение представляет собой основу, фундамент специального предупреждения. Оно охватывает крупные, имеющие долговременный характер виды социальной практики в самом широком смысле этого слова. При этом сильной стороной общесоциального предупреждения является взаимосвязь по содержанию мер: экономических, социальных, культурно – воспитательных, правовых и других.

К общесоциальным мерам предупреждения преступности среди прочих относятся, прежде всего, преобразования в сфере экономики, имеющие целью в конечном счете поднятие жизненного уровня членов общества, качество их жизни, качество их жизни; стабилизация положения на потребительском рынке; решение жилищной проблемы; укрепление семьи; улучшение условий труда и быта людей; организация досуга; демократизация и гласность, коренным образом изменяющие идейно – политическую атмосферу в обществе; повышение этической, политической, бытовой, эстетической, правовой культуры населения. Если же подробнее остановиться на этих мерах, то среди них выделяются:

экономические: стабилизация экономики, уменьшение степени дифференциации населения по уровню доходов, обеспечение прожиточного минимума для необеспеченных слоев населения, обеспечение приоритета легальной экономической деятельности, экономическое стимулирование добровольного отказа от преступной экономической деятельности, борьба с безработицей, компенсация ущерба жертвам преступлений;

политические: демократизация политической жизни, борьба с коррупцией, борьба с неправомерным лоббированием частных (корпоративных) интересов в органах власти, разработка государственной стратегии борьбы с преступностью, стабилизация политической жизни, развитие межгосударственного сотрудничества в сфере борьбы с преступностью;

правовые: принятие комплексного законодательного акта о профилактике правонарушений в указанной области, устранение противоречий уголовного, уголовно- процессуального, административного, гражданского и других отраслей законодательства, восполнение пробелов в уголовно – правовой оценке общественно опасных деяний, правовое обеспечение механизма реализации законодательства о борьбе с преступностью, обеспечение стабильности правовых запретов в сфере борьбы с преступностью, преодоление неопределенности уголовно – правовых запретов и правовых норм, составляющих их бланкетное содержание;

психологические: воспитание солидарности с уголовно – правовыми запретами, воспитание профилактической активности личности, информирование о способах снижения криминальной виктимности, формирование доверия к правоохранительным органам, информирование и негативных последствиях нарушений уголовно – правовых запретов, демонстрация положительных результатов борьбы с преступностью;

организационные: введение криминологической экспертизы всего законодательства, повышение эффективности управленческой деятельности в сфере борьбы с преступностью, криминологическое прогнозирование, программирование борьбы с преступностью обеспечение взаимодействия и координации действий между органами, осуществляющими борьбу с преступностью, воспитание правовой культуры, введение всеобщей дактилоскопической регистрации населения;

технические: внедрение технических средств, систем и технологий, обеспечивающих интенсификацию и безопасность борьбы с преступностью (в сферах предупреждения правонарушений, обнаружения и пресечения преступлений, создания автоматизированной системы дактилоскопической регистрации всего населения), разработка новых технических средств и систем, используемых в борьбе с преступностью, техническое обеспечение правоохранительных органов, опережающее техническое обеспечение преступной среды, развитие системы коммуникаций до уровня, обеспечивающего немедленное реагирование на преступление.

Такую классификацию мер, как и наполнение их определенным содержанием, можно считать сегодня устоявшейся. В частности, это находит отражение в учебнике криминологии, изданной в 1998 году в Москве под редакцией профессоров Н.Ф. Кузнецовой и Г.М. Миньковского [9, с.190- 195]. Очевидно, что приведенные положения, выработанные теорией предупреждения преступности, применительно к отдельным видам правонарушений подлежат конкретизации с учетом спецификации общественных отношений, регулирующих соответствующую область

жизнедеятельности общества, социальных групп и индивидуумов. Речь о разработке специальных криминологических мер предупреждения правонарушений, совершаемых в сфере банкротства. При этом следует учитывать то, что как полагают криминологи, традиционная система мер борьбы с преступностью, опирающаяся на развитую структур социального контроля над любыми формами правонарушений, ушла в прошлое. Что же касается новых институтов противодействия криминальной угрозе, то они до настоящего времени не смогли занять того положения, которое обеспечивало бы коренной перелом в деле эффективной защиты государственных и общественных структур, коммерческих учреждений и граждан от преступленных посягательств [10, с.16]. Опираясь на данные различных криминологических исследований, ученые сформулировали комплекс, на наш взгляд, достаточно обоснованных превентивных мер в сфере криминализации экономики, которых можно рассматривать в качестве общих мер предупреждения банкротских преступлений.

Как следует из практики ликвидации отсутствующих должников, признанных банкротами без возбуждения конкурсного производства, все мероприятия, проводимые уполномоченным органом, сводятся к дублированию сведений, указанных в решении суда. Согласно Закону РК «О банкротстве» при ликвидации юридического лица его задолженность по платежам в бюджет и внебюджетные фонды погашается в четвертую очередь или по причине отсутствия активов банкротируемого предприятия практически не погашается. В первую, вторую и третью очереди погашаются долги, образованные по вине самого предприятия и его руководства: это ответственность за причинение вреда жизни и здоровью работника, залоги, зарплата получается, что во многих случаях выгоднее ликвидировать юридическое лицо, имеющее большие долги перед бюджетом, чем платить налоги. В демократическом государстве работник имеет свободу выбора работодателя и сам несет риск невыплаты ему заработной платы.

Проведенный нами анализ показывает, что в направлении реализации общегосударственной политики в области банкротства в республике предприняты определенные меры. В частности. В целях выработки единой экономической политики, практической реализации и координации в республиканском масштабе системы финансовых и организационно – экономических мер по санации и ликвидации несостоятельных государственных предприятий, как уже отмечалось, была образована межведомственная комиссия по санации и ликвидации несостоятельных государственных предприятий Республики Казахстан. На указанную комиссию был возложен широкий круг функций, в том числе по осуществлению координации деятельности министерств, ведомств, учреждений и глав местных администраций, а также по взаимодействию с представителями международных организаций по вопросам санации. Эта комиссия разрабатывала и принимала нормативные и методические документы, обладала правом вносить в правительство проекты решений по осуществлению практических мер в области санации. Центральным же органом, уполномоченным представлять интересы государства в отношении собственности Республики Казахстан, является Комитет по работе с несостоятельными должниками Министерства финансов, решающий все вопросы по санации и ликвидации государственных предприятий, а также негосударственных юридических лиц, в имуществе которых находится доля государства. В целях обеспечения единой политики в области банкротства, своевременного выявления неплатежеспособных предприятий не только государственного, но и частного сектора, и принятия необходимых мер реабилитационных процедур, пересечения фактов преднамеренного и ложного банкротства, а также неправомерных действий при банкротстве и других правонарушений в указанной области создание специализированной комиссии по банкротству является настоятельной необходимостью. В этом случае действия многих государственных органов могут быть четко скоординированы не только при реабилитационных процедурах и санации, но и в случаях конкурсного производства и мирового соглашения. В частности, по мнению И.Ю. Михалева можно было бы создать постоянно действующие территориальные межведомственные рабочие группы для рассмотрения и разрешения проблемных вопросов практики предупреждения, выявления и пресечения умышленного и преднамеренного банкротства. К их ведению следует отнести согласование следующих вопросов:

- 1) установление тесного взаимодействия, координации и взаимосвязи усилий между правоохранительными органами, заявителями и Комитетом по работе с несостоятельными должниками Министерства финансов по борьбе с преднамеренным и ложным банкротством;
- 2) возврат незаконного переданного имущества в гражданско-правовом порядке;

3) соблюдение установленных законом сроков расследования и рассмотрения судом уголовных дел по преднамеренному и ложному банкротству;

4) восстановление финансовых документов должника и розыск бывших руководителей, обвиненных в сокрытии таких документов и в совершении умышленного банкротства [11].

В этой связи возникает необходимость образования единого координационного совета при Правительстве, который целесообразно наделить следующими функциями:

- административно – распорядительной, реализуемой путем подготовки решений по установлению и поддержанию правового режима банкротства, определение прав, обязанностей и ответственности должностных лиц по вопросам обеспечения функционирования института банкротства;

- хозяйственно – распорядительной, осуществляемой путем реализации реабилитационных процедур, санации, процедуры ликвидации и мирового соглашения;

- учетно – контрольной, реализуемой выделением наиболее направлений финансово – хозяйственной деятельности по обнаружению предпосылок для банкротства, налаживанием контроля за критическими ситуациями, ведением учета негативных факторов, влияющих на состояние объявления предприятий банкротом, накоплением информации о недобросовестных партнерах;

- социально – кадровой, которая реализуется путем определения круга лиц и организаций по реабилитационным процедурам, выявления причин и условий возникновения ситуации банкротства, предупреждения и ликвидации конфликтов;

- организационно – управленческой, которая реализуется оказанием управленческого воздействия на поддержание организационной структуры управления процессом банкротства, организацией взаимодействия и координации между различными звеньями системы;

- планово – производственной, которая осуществляется посредством разработки комплексной программы реализации оздоровления экономики и предупреждения фактов преднамеренного и ложного банкротства;

- организационно – технической, которая реализуется путем материально – технического и финансового обеспечения деятельности соответствующих органов, обеспечивающих финансирование института банкротства;

- научно – методической, которая реализуется в ходе накопления и распространения опыта применения законодательства, регулирующего правоотношения, которые возникают в процессе применения института банкротства;

- информационно – аналитической, которая осуществляется путем сбора, накопления и обработки сведений по вопросам применения законодательства о банкротстве.

Финансовая поддержка осуществляется при наличии следующих условий:

- наличие плана реабилитации (плана реорганизационных процедур);

- наличие поданных в установленном порядке документов на приватизацию для предприятий, подлежащих обязательной приватизации в соответствии с государственной программой приватизации предприятий в Республики Казахстан;

Безусловное соблюдение целевого характера использования ранее предоставленных средств государственной финансовой поддержки.

К общим требованиям реорганизационных процедур необходимо относить:

- достоверность (отражение реального состояния дел на предприятии);

- своевременность (составление плана по назначению и в определенный период);

- адресность (представление плана учреждениям, имеющим право на их принятие, на внесение корректив или отклонение плана);

Подытоживая изложенное, необходимо отметить, что функция общесоциального предупреждения последовательно осуществляется всем прогрессивным развитием общества. Поэтому вряд ли можно спорить с тем, что крупномасштабные меры, реализующие поступательное развитие цели, нежели воздействие на преступность. Но как бы попутно эти меры воздействуют и на детерминанты преступности и на их проявления в ситуациях конкретных преступлений.

Проведенный в данной работе сравнительный анализ законодательства позволяет однозначно сделать вывод, что сегодняшнее законодательство более совершенно и гибко, что несомненно будет способствовать созданию нормального экономического оборота.

Проведенное исследование позволяет сформулировать основные теоретические обобщения и выводы.

1. Институт банкротства содержится как в уголовном, так и в гражданском праве. Следует констатировать, что действующее законодательство не дифференцирует понятия «несостоятельность» и «банкротство». Под несостоятельностью (банкротством) понимается признанная судом или объявленная должником неспособность должника в полном объеме удовлетворить требования кредиторов по денежным обязательствам и (или) исполнить обязанность по уплате обязательных платежей.

Таким образом, несостоятельность (банкротство) представляет собой понятие гражданского права и, соответственно, не является преступлением. Поэтому, когда институт банкротства рассматривается в уголовно-правовом аспекте, то терминологически правильнее указывать: преступления, связанные с несостоятельностью, преступное банкротство и т.д.

2. Под преступлениями, связанными с несостоятельностью, понимаются предусмотренные УК РК умышленные деяния, совершенные в предвидении банкротства, при банкротстве либо с целью создания, увеличения неплатежеспособности, а равно с неправомерным использованием процедур банкротства, которые причиняют кредиторам должника ущерб или иные тяжкие последствия.

Положительной особенностью уголовного законодательства, характеризующей данные преступления, является то, что УК РК для привлечения к уголовной ответственности не требует обязательного признания судом юридического лица или индивидуального предпринимателя банкротом. Ответственность может наступать и на более раннем этапе (в предвидении банкротства), а также и без последующего признания должника банкротом (достаточно наличия признаков несостоятельности).

Все исследуемые составы преступлений - материальные; их объективная сторона состоит из трех элементов: описанного в законе противоправного деяния, предусмотренных уголовно-правовой нормой вредных последствий в виде крупного ущерба либо тяжких последствий, а также причинной связи между противоправным поведением и вредными последствиями.

Преступления, связанные с банкротством, такая же неизбежная реальность, как, допустим, преступления против личности. Обращаясь к мерам предупреждения противоправного банкротства, считаем, что наиболее обоснованным и предметным его рассмотрению сквозь призму оценки самого феномена преступной деятельности. При этом мы солидарны с позицией исследователей, полагающих, что борьба с современной преступностью ставит перед наукой задачу изучения именно преступной деятельности. Не преступлений и преступности, как ее количественно – качественных выразителей, а как социального феномена, развивающегося по своим законам и представляющего не просто отдельные болезни общественного организма, а серьезное заболевание, угрожающее его существованию. По нашему мнению, преступность, как явление, порождена обществом, собственно, является его частью и одновременно противопоставляет себя здоровой его части, а борьба остается не только способом выживания, но и непременным условием их обоюдного развития. Поэтому в интересах общества государство должно бороться за ограничение влияния преступности и развитие общества, так же как и заранее упреждать возможности использования в преступных целях как достижений и выгод, так и трудности и проблем, порождаемых человеческим развитием. Поэтому выработка наиболее конструктивных мер предупреждения противоправного банкротства возможна, на наш взгляд, при условии наиболее полного учета всех негативных процессов, протекающих в банкротстве, либо в той или иной мере связанных с ним. Проблема предупреждения правонарушений, особенно таких его негативных проявлений, как преступлений, в криминологической науке достаточно всесторонне разработана. При этом само предупреждение рассматривается как широкий комплекс взаимосвязанных мероприятий, проводимых государственными органами и другими субъектами в целях искоренения правонарушений и устранения причин, их порождающих. Предупредительная деятельность:

- представляет собой специфическую область социального управления;
- осуществляется в процессе решения как общих задач социального развития, так и специализированных задач;
- имеет «дерево целей», их иерархию, конкретизированную в территориальном разрезе, во времени и применительно к каждому звену системы;
- не сводится к деятельности полиции, прокуратуры, суда, исправительных учреждений и других специализированных органов борьбы с правонарушениями, а включает в себя широкий круг мер воздействия на причины и условия, порождающие правонарушения.

Итак, настоящее время уголовное законодательство, предусматривающее ответственность за преступления, связанные с несостоятельностью, находится еще в стадии формирования. Поскольку со времени принятия Уголовного кодекса РК гражданско-правовое законодательство о банкротстве кардинально изменилось, постольку существует потребность в модернизации соответствующих уголовно-правовых норм.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства» 14.12.2012 // <http://mod.gov.kz/>
- 2 Busch B., Molnar J., Margitan E. Criminal law, the law of criminal procedure, and the law of corrections in Hungary // Legal reform in post-communist Europe. Dordrecht, 1995.
- 3 Статистический отчет МВД РК за 2013-2014 гг. // <http://www.nomad.su/?a=3-201302070033>
- 4 Молдабаев С.С. Проблемы субъекта преступления в уголовном праве Республики Казахстан: Монография. – Алматы: ТОО «Аян-Эдет», 1998.
- 5 Айтambaев Н. Субъективная сторона присвоения и растраты вверенного чужого имущества // Закон и время. – 2006. - № 8 (78).
- 6 Абдиров Н.М. Преступность как социальный феномен // Проблемы борьбы с преступностью на современном этапе: Сб. мат – лов межд. науч. – практ. конф. Караганда, 2003.
- 7 Теоретические основы предупреждения преступности. М., 1977, 385 с.
- 8 Криминология: Учебное пособие / Под ред. В.Е. Эминова. М., 1997, 160с.
- 9 Криминология: Учебник / Под ред. проф. Н.Ф. Кузнецовой, проф. Г.М. Миньковского. М., 1998, 572 с.
- 10 Смородинова Н.С. Криминальное банкротство как разновидность деятельности олигархической преступности. М., 2003, 278 с.
- 11 Михалев И.Ю. Криминальное банкротство / Науч. ред. докт. юрид. наук, проф. И.Э. Звечаровский. СПб., 2001, 217 с.

REFERENCES

- 1 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Lidera natsiyi Nursultana Nazarbaeva narodu Kazakhstana «Strategiya «Kazakhstan-2050» - noviy politicheskii kurs sostoyavshegosya gosudarstva» 14.12.2012 // <http://mod.gov.kz/>
- 2 Busch B., Molnar J., Margitan E. Criminal law, the law of criminal procedure, and the law of corrections in Hungary // Legal reform in post-communist Europe. Dordrecht, 1995.
- 3 Statisticheskii otchet MVD RK za 2013-2014 gg. // <http://www.nomad.su/?a=3-201302070033>
- 4 Moldabaev S.S Problemi subekta prestupleniya v ugovnom prave Respubliki Kazakhstan: Monografiya. – Almati: TOO «Ayan-Edet», 1998.
- 5 Aytambaev N. Subektivnaya storona prisvoeniya i rastrati vverennogo chujogo imushestva // zakon i vremya. – 2006. - № 8 (78).
- 6 Abdiron N.M. Prestupnost kak socialniy fenomen // Problemi borbi s prestupnostyu na sovremennom etape: Sb. materialov mejd. nauch. – prakt. konf. Karaganda, 2003.
- 7 Teoreticheskie osnovi preduprejdeniya prestupnosti. M., 1977, 385 s.
- 8 Kriminologiya: uchebnoe posobie / Pod red. V.E. Eminova. M., 1997, 160s.
- 9 Kriminologiya: Uchebnik / Pod red. prof. N.F. Kuznetcovoy, prof. G.M. Minkovskogo. M., 1998, 572 s.
- 10 Smorodinova N.S. Kriminalnoe bankrotstvo kak raznovidnost deyatel'nosti oligarhicheskoy prestupnosti. M., 2003, 278 s.
- 11 Mihalev I.Y. Kriminalnoe bankrotstvo / nauch. red. dokt. yurid. nauk, prof. I.E. Zvecharovskiy. SP., 2001, 217 s.

Османова Д.Б.

Банкроттықпен байланысты қылмыстардың алдын алу шаралары

Мақалада қазіргі жағдайда жалған банкроттықпен күресудің актуалды мәселелері зерттеліп көрсетілген. Қазақстанның тәуелсіздігі кезеңінде белсенді экономикалық реформалар ықпалымен экономикалық құқық бұзушылықтардың құрылымы түбегейлі өзгерді. Жалған және әдейі банкроттық салық төлеуден кетудің бір нысаны, себебі әрекет етіп отырған салық заңдылығы, оның либералдық нормалары бюджет талаптарын қанағаттандыруға қажетті мүлік көп жағдайда керегінше қалмайды, себебі ең құнды тауарлық-материалдық активтерді аффилиациялаған құрылымдар арқылы өткізу кепілді рәсімдеу және кәсіпорын активтерін төмен бағамен сату жолымен банкроттыққа дайындалу сатысында жүреді. Сонымен қатар борышкерді банкроттыққа әкелген тұлғалардың несие берушілерге келтірген зиянын өтеу

бойынша мәселелер қарастырылмайды. Қылмыстық құдалауды алып тастайтын немесе тоқтататын жағдай туганда, құқық қорғау органдары жағынан заңсыз берілген мүлік және несие берушілерге келтірген зиянды өтеу жұмысы жалғаса беруін қажет деп санаймыз.

Түйін сөздер: құқық, қылмыстық құқық, қылмыс, банкроттық, қылмыстың алдын алу, алдын алу шаралары.

Osmanova D.B.

Measures prevention of crimes related to bankruptcy

In this article topical issues of measures of the prevention of the crimes connected with bankruptcy are considered. Relevance and the practical importance of the studied subject is caused by a variety of reasons and has not only scientific, but also applied value. Fight against these crimes is complicated by that they have latent character, disappearing under the guise of civil legal relationship. Investigation is preceded by disclosure of these crimes.

First, now, in economy a key problem is crisis of non-payments, and a good few of the enterprises it was necessary to declare bankrupt for a long time, and the received means to redistribute in favor of effective productions that, undoubtedly, would promote improvement of the domestic market. The comparative analysis of the legislation which is carried out in this work allows to draw unambiguously a conclusion that today's legislation is more perfect and is flexible that will undoubtedly promote creation of a normal economic turn.

Key words: law, criminal law, crime, bankruptcy, prevention of crime, preventive measures.

Поступила в редакцию 17.02.2015.

ӨОЖ 343.9

Д.Қ. РАЙБАЕВ

ҚР ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру институтының докторанты, құқық магистрі

ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМГЕ ҚАРСЫ ТҮРУ ЖОЛДАРЫ

Осы мақалада Қазақстан Республикасындағы діни экстремизм мәселесі қарастырылып, статистикалық мәліметтер негізінде діни экстремизм сияқты жағымсыз құбылыстың пайда болуы мен дамуына ықпал етуші себептер ашылады.

Автор мақаласында діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу және ескерту бойынша бір қатар ұсыныстар жасауға тырысады.

Түйін сөздер: діни экстремизм, ислам діні, Орталық Азия, дінтану ғылымы, сотталғандар.

Ұзақ уақыт бойы дінді мойындамаушылық идеологиясында өмір сүрген елдер үшін дін бостандығының берген жақсылығы мен кері әсері бірдей. Кері әсері дегенімізде адамдардың дәстүрлі діннен ауытқуларын айтып, оның басты себебі адамдардың діни сауаттылығының төмендігі мен діни имунитеттерінің болмауы деп санаймыз.

Қазір ТМД елдерінде діни ренессанс (қайта жаңғыру) дәуірі жүріп жатыр. Адамдардың кейбіреуі классикалық дінді таңдаса, енді бірі түрлі діни ағымдардың ықпалына түсуде. Бұл жайлы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Бізге төзімсіздік немесе діни фанатизм жат. Бұл рухани дәстүр, бұл қандай шеңберде болмасын Құдайдың сөзіне деген ашықтық. Бұл Қазақстандағы конфессияаралық келісімнің ең маңызды негіздерінің бірі. Біз әлемге өзіміздің толеранттылығымызбен, ұлттық конфессияаралық келісім мен диалогты сақтауымызбен танылдық. Біздің еліміздің өскелең дүниетанымдық әлеуеті бұдан ары қарай да сақталуға, дамуға тиіс», – деп ашық бағасын берген болатын [1].

Шынымен, көпұлтты, көптілді және көпконфессиялы Қазақстан үшін дін мәселесі, діни наным мен діни ұстаным мейлінше күрделі мәселе болып табылады.

Дін - әлеуметтік институт ретінде адамзат қоғамымен бірге жасасып келе жатқан рухани құбылыс. Дінде экстремизм жоқ, өйткені өз сенімін қорғау көптеген конфессиялардың негізгі доктриналарының бірі болып табылады, сондықтан да «экстремизм» термині діни парадигмада легитимді емес. Сөзіміз жалаң болмас үшін Г Зиммельдің әлеуметтік тұрғыдағы мына пайымдауына тоқталсақ: «Дін – бейбіт өмір субстанциясы. Дін арқылы адамдар арасында бейбітсүйгіштік идеясы кеңінен таралады», – десе [2], О.Ф. Лобазованың дін туралы анықтамасы мына мазмұнда

жазылған: «көзқарастар мен сенімдердің жиынтығы, солардың негізінде дүниетаным мен дүниені сезіну қалыптасады, сонымен қатар тиісті үлгілік пен спецификалық әрекеттер (культ) және Құдай мен құдайларға, «киелілерге», сол бір немесе басқадай жоғары тылсым нәрселерге сену қалыптасады», - дейді [3]. Сондай-ақ, академик Л.Н.Митрохин: «Діни дүниетаныммен сусындаған ұлттық мәдениет- бұл (адамдардың өздері оны осылайша қабылдайды), адамға «моральдық негіз беретін» (Д.С. Лихачев), өзінің тегіне, ата-баба өсиетіне, әкелеріне, халқы мен Отанына қатысы барын сездіретін білім», – деген [4].

Дінге қатысты берілген бұл анықтамалар жалпы шынайы дінде экстремизм болмайтындығын анықтайды. Осы жерде кейбір Батыс және Ресей ғалымдары (А.В. Коровников, А.В. Олышанский және т.б.) өз еңбектерінде «исламдық экстремизм» және «исламдық терроризм» терминдерін қолданып жатады, біздің пікіріміз бойынша бұл әлемдік дін болып табылатын Ислам діні үшін оның мазмұнына сай келмейтін, сол дінді ұстанушылардың намысына тиюі әбден мүмкін, этикалық тұрғыдан жөнсіз тіркес. Дегенмен, діни экстремистік бағытты ұстанушы тұлғалардың басым бөлігінің мұсылман екендігін тағы да жоққа шығара алмаймыз. Сөзіміздің дәйектілігі үшін профессор Х. Актанның: «... экстремизмді исламмен байланыстырудың басты себебі қазір террористік ұйымдарда негізінен мұсылмандардың көп болуымен байланысты. Олар зорлықшылдық акцияларына қатысып, кейбір ислам ережелерімен, әсіресе «жиһад» ұғымымен жасырынады. Экстремистердің өз-өздерін тыныштандыру және екінші жағынан қоғам көңілін жаулап алу үшін кез-келген жағдайға, оның ішінде дінге жүгінуге әзір екендіктері анық», - деген пікіріне сүйенеміз [5].

Ислам әлемдік деңгейде танымал діндердің бірі ретінде зорлықшылдыққа, билік төңкерісіне және теократтық режим орнатуға шақырмайды. Қазақстанның тарихи даму ерекшеліктеріне сәйкес халықтың басым бөлігі ислам дінін ұстанады. Тарих тамырларына үңілер болсақ Қазақстан мемлекетімен қатар көршілес елдердің барлығы да дәстүрлі ислам мәдениетін құрметтеп, ешқашан да теократты мемлекеттер санатына жатпаған. Тарихта болған билік құрылымында саяси билік дін өкілдері қолында емес, әр уақытта монархтар еншісінде болған. Ал билікке Кеңес үкіметі келген сәттен бастап, ислам саясаттан мүлдем аластатылды.

Соңғы жылдары Орталық Азия аймағында қауіпсіздік деңгейінің төмендегені байқалуда. Осы аймақта орналасқан мемлекеттердің басым бөлігінде экстремистік ұйымдар билікке қол жеткізу үшін қарулы қақтығыстарға баруда. Оның салдары Қазақстанда да байқалады.

Елімізде түрлі діни ағым топтары бой көрсетіп, дінге сенушілерді дәстүрлі діннен азғыруда. Діни экстремизмді жете бағаламау, оның көріністеріне тиісті қарсы қимыл қолданбау өкінішті салдарға әкеліп соқтыратындығын көршілес мемлекеттер тәжірибесінен байқауға болады.

Орталық Азия өңіріндегі жағдай негізінен ұлттық қиын проблемалармен, қалыптасқан ішкі және мемлекетаралық саяси-экономикалық, сондай-ақ аумақтық қарсы тұрушылықпен тығыз байланысты. Өңірдегі жағдайды түрлі діни экстремистік құрылымдар мен террористік ұйымдардың іс-әрекеті одан әрі қиындата түсуде. Тұрақтылық болмаған елде әлеуметтік-экономикалық мәселелер шешілмейтіндігі, экономика өсіп-өркендемейтіндігі белгілі. Жалпы, Орталық Азия өңірінде терроризм мен діни экстремизмнің таралу қаупі ұзақ мерзімдік сипат алып барады.

Мәселеге осы тұрғыдан келсек, діни экстремистік ұйымдардың идеясы Қазақстан аумағына таралу қаупі бар екендігін жоққа шығаруға болмайды. Сондай-ақ Орталық Азия өңіріндегі жағдайға Таяу Шығыстағы, Ирактағы, Ауғанстандағы ұзаққа созылып бара жатқан жанжалдардың да кері әсер етуі мүмкін. Иран мен оның ядролық бағдарламасына байланысты қалыптасқан геосаяси жағдайларды да естен шығармауымыз керек.

Орталық Азиядағы қауіпсіздік мәселесіне кері әсерін тигізетін фактордың бірі – заңсыз көші-қон көлемінің уақыт өткен сайын өсіп бара жатқандығы. Өйткені, бүгінде Орталық Азия мемлекеттерінің аумағы Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінен Еуропаға заңсыз көші-қонды жеткізуші транзиттік база ретінде пайдаланылуда. Сонымен қатар, Ауғанстанда героин өндірудің көлемі жыл өткен сайын өсе түскендігі өңірдегі қауіпсіздікті қамтамасыз етуге кері ықпалын тигізуде. Есірткі трафигінің негізгі бағыттары көршілес мемлекеттердің аумақтары арқылы өтуде. Бұл біздің еліміздің аумағында да халықаралық есірткі құрылымдарының орнығуын және ел ішінде есірткі заттарын қолданушылар санын өсіруі мүмкін. Бұларға қоса Орталық Азия өңіріне мүдделерін өткізгісі келетін әлемдегі жетекші мемлекеттердің геосаяси ойындарын да жоққа шығара алмаймыз.

Ішкі саяси жағдай тұрақты, экономикасы өрлеп келе жатқан Қазақстанға діни экстремизм мен терроризмнің сырттан ену қаупі бар.

Саясатта экстремизм Конституцияға сәйкес қолданыстағы саяси құрылымдарды күштеп алып тастауға, саясаттың легитимді емес субъектілерінің билігін құруға бағытталған. Мұндай мақсаттарға қол жеткізу үшін, әдетте, құқыққа қайшы әрекеттердің бір қатары жасалады.

Алайда, ұлттық проблемаларды шешуде де экстремизм көпұлтты мемлекеттің аумақтық бүтіндігін, ұлт бірлігін жою, қоғамдық өмірдің барлық салаларында титулды ұлт өмірін жүргізуге тырысу жолымен жүре отырып, халықтың басым бөлігінің мүдделерін қозғайды. Шындығына келсек, күш қолданудың екі түрі бар. Бірі – легитимді (заңды) түрі, екіншісі – заңсыз түрі. Бұл екінші топқа экстремизм жатады. Ал бірінші топқа легитимді түрде күш қолданатын мемлекет жатады. Оның күш қолдану институттары бар: әскер, полиция, қаржы, жол, көлік полициялары, қауіпсіздік органдары бар. Олар Конституцияға сай қоғамдық тәртіпті сақтау үшін заңды түрде, легитимді жолмен күш қолдануға, жазалау шараларын жүргізуге, адам құқықтарын шектеуге, бостандықтан айыруға заңды құзыретін пайдаланады. Экстремизм болса күш қолдануға заңды аттап өз бетінше барады. Олардың әрекеті легитимді емес. Заңды аяққа басу, қоғамда қалыптасқан дәстүрлі тәртіп нормалары мен ережелерін бұзу қылмысқа жатады. Яғни, олардың заңсыз әрекеттері «азаматтардың өмірі мен денсаулығының қорғалу жағдайын, жеке және заңды тұлғалардың мүлктік мүдделерін, мемлекеттік және қоғамдық институттардың қалыпты қызметі мен қоғамдық тыныштықты қамтамасыз етуші» [6] қоғамдық қатынастар жиынтығына қайшы болып табылады.

Экстремизмге қарсы түру төмендегідей негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылады: экстремизмнің алдын алу – экстремизмнен сақтандыруға бағытталған құқықтық, ұйымдастырушылық, тәрбиелік, насихаттық және өзге де шаралар жүйесі. Алайда осы бағыттағы жұмыстардың барлығының тиісті дәрежеде жүзеге аспай жатқандығының бір белгісі еліміздегі түзеу мекемелерінде экстремистік бағыттағы қылмыстары үшін отырған сотталғандар санының артуы және олардың басқа сотталғандардың сана-сезімін улауы болып табылады.

Кез-келген құқық бұзушыға мемлекет тарапынан қолданылатын жазалау шарасының негізгі мақсаттары: әлеуметтік әділдікті қалпына келтіру, сотталғанды түзеу және жаңа қылмыстар жасауының алдын алу екендігі белгілі. Сондықтан бұл мақсаттардың қаншалықты дәрежеде жүзеге асырылып жатқандығын анықтау мақсатында Алматы қаласы мен облысы бойынша қылмыстық-атқару жүйесі департаментіне қатысты 3 түзеу мекемесі қызметкерлері мен экстремистік бағыттағы сотталғандар арасында сауалнама жүргізілді. Қызметкерлер арасында жүргізілген сауалнама жауаптарына талдау жүргізу барысында қатысқан қызметкерлердің 42% «түзеу мекемесіндегі діннің рөлі қандай?», - деген сұраққа әркімнің жеке өз жұмысы деп жауап берсе, 40% экстремистік көңіл-күйдің таралуына ықпал етуші фактор ретінде қарастыратындықтарын белгілеген. «Діни экстремистік бағыттағы қылмыстары үшін отырған сотталғандармен жүргізілетін тәрбие жұмысы олардың түзелуіне ықпал етеді деп ойлайсыз ба?», – деген сауалға қызметкерлердің 76% бірауыздан білмейміз деп жауап қайтаруының өзі кездейсоқтық емес. Яғни ол сотталғандардың өз ішкі танымдық көзқарастарын қоғамнан оқшаулау орнында уақытша жасырын ұстайтындықтарын, тек түзелуге ниет танытып, тез босап шығуға талпынатындықтарын көрсетеді. Себебі діни экстремистік ұйымдарда әлеуметтік жағдайы осал, жүйкелік ауытқулары бар, интеллектісі төмен немесе дүниетанымы шектеулі, психологиялық көңіл-күйлерінде ақаулары бар адамдар көптеп кездеседі. Бұл пікірімізді сотталғандар арасында жүргізген сауалнамамыз бекіте түскендей. Сауалнамаға қатысқан сотталғандардың 41% сауалнама сұрақтарын аяқтаусыз қалтырса, қалғанының 88%-ның орта білімі ғана бар екендігі және 78%-ның сотталғанға дейін еш жерде жұмыс істемегендіктері, сонымен қатар 66% отбасының жоқтығы белгілі болды. Бұл деректерге қосымша ретінде белгілі Қазақстандық саясаттанушы Ерлан Кариннің мына пікірін келтіргіміз келеді: «... Біз 2004 жылдан 2013 жылға дейінгі аралықтағы қылмыстық іс материалдарына талдау жасадық. Онан әрі «Терроризм» бабы бойынша сотталғандармен, олардың жақын-туыстарымен сұхбат жүргіздік. Біздің тарапымыздан 227 адам қамтылды, оның 150-уі сотталғандар және 77-сі қылмыстық істер мен материалдарда аты аталған, террористік және экстремистік әрекеттерге түрлі дәрежеде қатысы бар тұлғалар... Террористік және экстремистік әрекеттерге қатысушылардың басым бөлігі – 73% – бұл жұмыссыздар, ал тұрақты жұмысы барлардың үлесі - 26% құрайды» [7].

Яғни, біздің мемлекетімізде дәстүрлі емес діни ағымдарға бой ұрып жатқан адамдардың басым бөлігі әлеуметтік жағдайы осал адамдар екендігіне тағы бір рет көз жеткіздік.

Ресми деректерге сүйенер болсақ, 16 млн халқы бар Қазақстан Республикасында 4000-нан аса діни ағымдардың болуы ұлттық-мәдени ерекшелікті бұзып қана қоймай, қоғамда осы бағытта күрделі қақтығыстар тудыруы мүмкін.

Осы мақсатта діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу үшін төмендегідей шаралар жүзеге асырылуы керек:

1. Діни экстремизм мен терроризм халықаралық деңгейдегі мәселе болғандықтан ең алдымен БҰҰ-ның мүше-мемлекеттері арасындағы қылмыстық заңнамада «Экстремизм» және «терроризм» баптарының диспозициясы мен санкциясы бірдей болуы керек. Себебі, бұл ұғымдардың анық, әрі нақты анықтамасының болмауы халықаралық терроризмге қарсы заңнама әзірлеуге және мұндай қоғамдық дертпен бірлесе отырып, жұмыла күресуге кедергі келтіруде.

2. Бүгінгі таңда мемлекетіміздегі жағдайды сын көзімен бағалау негізінде халықтың түрлі діни ағымдарға қарсы берік діни иммунитетін күшейтетін дүниетанымдық көзқарастарды қалыптастыру қажет. Елімізде діни бостандық жарияланғанымен, дін мәселесін жіті назарда ұстайтын теология ғылымы толық дамымаған. Оның басты себебі жоғарыда айтып кеткендегідей, Кеңес дәуірінде елімізде дінтану ғылымының негізі қаланбаған болатын. Сондықтан да қазір елімізде шынайы дінтанушылар өте аз десек қателеспейтін болармыз. Қазіргі зерттеу орталықтары жалпы дін туралы түсінік беруден әрі аспайды. Біздің пікірімізше, бізге қазіргі еліміздегі жағдайды есепке ала отырып, адамдардың діни сана-сезімін жетілдіру мақсатында әрбір діни ағымдарды талдайтын зерттеу орындары қажет.

3. Экстремизм және терроризм сынды феноменге қарсы тұру үшін осы зерттеу орындары негізінде діни экстремизм мен терроризмнің туындауын болжайтын, оның алдын алатын орталықтар ашу қажет. Ол елде осы бағыттағы саяси ұйымдар мен қозғалыстардың кездейсоқ пайда болуының алдын алып, қоғамдағы әлеуметтік-саяси қарама-қайшылықтарды бейтараптандыруға ықпал етіп, нәтижесінде адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз еткен болар еді.

Сонымен қатар қай уақытта болмасын адамның танымдық болмысы бос қалмауы керек. Адамға әсер ету, тәрбиелеу жолында идеологияның маңызы зор екендігіне Кеңес үкіметінің тарихы куә. Сондықтан, насихаттық-идеологиялық жұмыстар белсенділігін арттырып, жас ұрпақты патриотизм рухында тәрбиелейтін уақыттың келгендігіне көз жеткізіп келеміз.

Діни-саяси экстремизм мен терроризм идеологиясына қарсы тұру тиімділігін арттыруға төмендегідей шаралардың ықпал етері анық:

- ҚР мемлекеттік билік органдары осы саладағы барлық қызмет түрлерімен байланыстарын кеңейтіп, бірінші кезекте діни-саяси экстремизм және терроризммен күресіп, қоғамның рухани-өнегелік сауығуы;

- биліктің муниципалды органдары халықтың ұлттық және діни толеранттылық рухында тәрбиеленуіне, діни-саяси экстремизм мен терроризм идеологиясын қабылдамауларына айрықша көңіл бөлулері;

- діни-саяси экстремизм мен терроризм идеологиясына қарсы тұру стратегиясында осыған дейін де талай айтылып кеткендей халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға айрықша ден қойылуы керек, себебі ол әлеуметтік-саяси дау-дамайды реттеуге ықпал етіп, діни-саяси экстремизм және терроризмнің әлеуметтік базасын азайту;

- шет мемлекеттер мен жергілікті орындардың экстремистер мен террористерді қаржыландыру көзін жабу бойынша батыл шешімдер қабылдау.

Сөйтіп, діни экстремизммен қоғам да мемлекет те күрес жүргізуге тиіс.

«Діни экстремизмді жеңу үшін күресудің түрлі нысандары қолданылуы мүмкін: саяси, әлеуметтік, психологиялық, күш қолдану, ақпараттық және т.б. Әрине, қазіргі жағдайда күрес жүргізудің күш қолдану, саяси сияқты нысандары бірінші кезекке қойылған. Құқық қолдану тәжірибесінің де маңызы зор. Құқық нормаларына сәйкес діни-саяси экстремизмдік сипаттағы қылмыстық акцияларды ұйымдастырушылар мен атқарушылар ғана емес, идеялық шабыт берушілер де жауапқа тартылулары керек» [8].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Н.Ә. Назарбаев. Сындарлы он жыл. - Алматы: Атамұра, 2003
- 2 Зиммель Г. Социология религии//Избранное. Т. 1. М., 1996. С. 579.
- 3 Религиоведение. О.Ф. Лобазова. Издательство-торговая корпорация «Дашков и К». Москва, 2007г. С.23
- 4 Митрохин Л.Н. Религия и терроризм/терроризм и религия.-М: Наука, 2005. С.11
- 5 Актан Х. Теракты и действия смертников в свете Корана и Сунны // Ислам о терроре. - Алматы, 2006. с.77
- 6 Йессе Э. Позиция по отношению к терроризму / Сб. ИНИОН «Актуальные проблемы Европы. Проблемы терроризма». – 1997. – № 4. С.29

7 <http://www.nomad.su/>

8 Бочарников И. Внутривосполитическая безопасность России и потенциальные причины конфликтов на ее территории // Вестник аналитики. – 2002. – №3 (9). С.34

REFERENCES

- 1 N.A. Nazarbaev. Syndarly on zhyl. - Almaty: Atamyr, 2003
- 2 Zimmel' G. Sotsiologiya religii//Izbrannoe. T. 1. M., 1996. S. 579.
- 3 Religiovedenie. O.F. Lobazova. Izdatel'stvo-torgovaya korporatsiya « Dashkov i K ». Moskva, 2007g. С.23
- 4 Mitrohin L.N. Religiya i terrorizm/terrorizm i religiya.-M: Nauka, 2005. S.11
- 5 Aktan H. Terakty i deystviya smertnikov v svete Korana i Sunny // Islam o terrore. - Almaty, 2006. s.77
- 6 Yesse E. Pozitsiya po otnosheniyu k terrorizmu / Sb. INION «Aktual'nye problemy Evropy. Problemy terrorizma». – 1997. – № 4. С.29
- 7 <http://www.nomad.su/>
- 8 Bocharnikov I. Vnutripoliticheskaya bezopasnost' Rossii i potentsial'nye prichiny konfliktov na ee territorii // Vestnik analitiki. – 2002. – №3 (9). С.34

Райбаев Даулет Кумарбекович

Пути противодействия религиозному экстремизму

В данной статье рассматриваются проблемы религиозного экстремизма в Республике Казахстан. На основе статистических данных раскрываются причины способствующие возникновению и развитию такого отрицательного явления как религиозный экстремизм.

Автор делает попытку сформулировать ряд предложений по предупреждению и профилактике религиозного экстремизма и терроризма.

Ключевые слова: религиозный экстремизм, религия ислам, центральная Азия, наука религиоведение, осужденные.

Raibaev Daulet Kumarbekovich

Ways to prevent religious extremism

This article discusses the problem of religious extremism in the Republic of Kazakhstan. On the basis of statistical data reveals the reasons contributing to the emergence and development of such negative phenomena as religious extremism.

The author makes an attempt to formulate a number sentence for the prevention and the prevention of religious extremism and terrorism.

Key words: religious extremism, religion Islam, Central Asia, science, religion, convicted.

Редакцияға 27.02.2015 қабылданды.

УДК 343.5

А.М. САЙТБЕКОВ

*к.ю.н., заместитель начальника Карагандинской академии МВД РК
имени Б. Бейсенова по кадровой работе*

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ВОПРОСАХ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРАВОНАРУШЕНИЯМ ПРОТИВ НРАВСТВЕННОСТИ

В работе автор акцентирует внимание на некоторых проблемах совершенствования законодательства Республики Казахстан в вопросах противодействия правонарушениям против нравственности. При этом, предложены новые редакции статей действующего законодательства.

Ключевые слова: нравственность, мораль, уголовное законодательство, административное законодательство, уголовные правонарушения против нравственности, административные правонарушения против нравственности.

Наличие в действующем законодательстве Республики Казахстан уголовно-правовых и административно-правовых норм, предусматривающих ответственность за правонарушения против нравственности, обусловлено важностью тех общественных отношений, которым эти

посягательства причиняют ущерб, и необходимостью вести борьбу с ними путем мер уголовной и административной репрессии.

Между административной деликтностью и уголовно наказуемой преступностью существует причинная связь, которая объективно отражает процессы постепенного формирования личности, представляющей опасность для общества, поведение которой осознанно либо ситуативно направлено против охраняемых законом основных социальных ценностей. При этом такая личность нередко достаточно легко переходит от наименее общественно опасных проступков к преступлениям, в том числе тяжким.

Таким образом, нравственность выступает объектом, как уголовных, так и административных правонарушений, четкая грань между которыми прослеживается не всегда достаточно ярко. В этой связи, обоснованно возникает ряд вопросов, ответы на которые представляют научный и практический интерес. Так, в первую очередь, целесообразно выяснить, чем руководствуется законодатель, относя то или иное деяние против нравственности либо к категории уголовных правонарушений, либо к категории административных правонарушений, каковы критерии разграничения уголовно наказуемых посягательств на нравственность и административно наказуемых деяний против нравственности и, наконец, есть ли резерв для совершенствования законодательства в данном направлении.

Как известно, с 1 января 2015 г. введен в действие новый Уголовный Кодекс Республики Казахстан, подписанный 3 июля 2014 г.

Уголовная ответственность за правонарушения против нравственности в УК РК 2014 г. предусмотрена в главе 11 УК РК «Уголовные правонарушения против здоровья населения и нравственности». Всего глава 11 УК РК содержит 9 статей, предусматривающих ответственность за посягательства против нравственности (20 составов уголовных правонарушений). К числу таковых, законодатель отнес следующие: организация незаконного игорного бизнеса (ст.307 УК РК); вовлечение в занятие проституцией (ст.308 УК РК); организация или содержание притонов для занятия проституцией и сводничество (ст.309 УК РК); незаконное распространение порнографических материалов или предметов (ст.311 УК РК); изготовление и оборот материалов или предметов с порнографическими изображениями несовершеннолетних либо их привлечение для участия в зрелищных мероприятиях порнографического характера (ст.312 УК РК); незаконное распространение произведений, пропагандирующих культ жестокости и насилия (ст.313 УК РК); надругательство над телами умерших и местами их захоронения (ст.314 УК РК); незаконное изъятие органов и тканей трупа человека (ст.315 УК РК); жестокое обращение с животными (ст.316 УК РК).

Административную ответственность за правонарушения против нравственности предусматривает Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 г. в главе 25 «Административные правонарушения, посягающие на общественный порядок и нравственность». Глава 25 КоАП РК 2014 г. включает следующие составы административных правонарушений против нравственности: участие, вовлечение или допуск к азартным играм» (ст.444 КоАП РК); нарушение законодательства Республики Казахстан об игорном бизнесе» (ст. 445 КоАП); рекламирование продукции эротического содержания» (ст.446 КоАП РК); нарушение правил охраны и использования памятников истории и культуры» (ст.447 КоАП РК); предоставление помещений заведомо для занятия проституцией или сводничества» (ст.450 КоАП РК). Всего глава 25 КоАП РК содержит 5 статей, предусматривающих административную ответственность за посягательства на нравственность (18 составов административных правонарушений). Таким образом, можно сделать вывод, что сфера применения уголовного законодательства в рамках противодействия посягательствам против нравственности значительно шире, нежели административного.

При решении выше обозначенных вопросов, на наш взгляд, в первую очередь, необходимо обратиться к существующим критериям отграничения уголовно-наказуемых деяний от деяний, наказуемых в рамках КоАП РК. Во-вторых - к социальному механизму взаимообусловленности данных форм противоправного поведения. В большей степени это касается исходных причин перерастания административных проступков в уголовные преступления и проступки. При этом критерии отграничения преступления от проступка могут выступать логической основой для познания этого механизма.

Как известно, в соответствии с основополагающими положениями теории как уголовного, так и административного права одним из признаков любого правонарушения является общественная

опасность [1; 2, с. 66]. По показателю интенсивности проявления общественной опасности («степень общественной опасности») законодатель дифференцирует различные формы противоправного поведения, т.е. относит их либо к уголовным правонарушениям (преступлениям и уголовным проступкам) либо к деяниям, наказуемым в рамках административного законодательства.

Все посягательства на нравственность можно подразделить на следующие виды:

- аморальный проступок;
- административное правонарушение;
- уголовное правонарушение (преступление и уголовный проступок).

Указанные виды посягательств на нравственность отличаются друг от друга тяжестью нарушений общественных отношений, выступающих содержанием нравственности. Тяжесть нарушений зависит от различных факторов, как объективного, так и субъективного характера: специфики нарушаемых взаимоотношений между людьми, тяжести последствий, способа, места, времени нарушения, формы вины, мотивов и целей, личности правонарушителя и т.п. Один из критериев для разграничения посягательств на нравственность, на наш взгляд, усматривается также в содержании, особенностях и видах нарушаемых социальных норм, регулирующих и охраняющих нравственность. В основу разграничения рассматриваемых посягательств положен и характер применяемых санкций, то есть характер ответственности виновных лиц, которая может быть различной: моральной, общественной, юридической.

Уголовные правонарушения (преступления и уголовные проступки) против нравственности относятся к наиболее тяжким нарушениям из числа вышеуказанных, поскольку законом за них предусмотрена уголовная ответственность. Уголовные правонарушения представляют собой качественно особый вид общественно опасных правонарушений, посягающих на условия существования общества. Таким образом, необходимый, материальный признак уголовных правонарушений, как было отмечено выше, в том числе и преступлений и уголовных проступков против нравственности – общественная опасность.

По этому признаку уголовные правонарушения качественно отличаются от других видов правонарушений. Такой вывод вытекает из анализа ч. 4 ст. 10 УК РК, в которой указано, что не является уголовным правонарушением действие или бездействие, хотя формально и содержащее признаки какого-либо деяния, предусмотренного уголовным законом, но в силу малозначительности не представляющее общественной опасности.

Обязательным признаком уголовного правонарушения является также уголовная противоправность, т.е. его запрет соответствующей уголовно-правовой нормой под угрозой применения к виновному наказания. Противоправность является формальным признаком и представляет собой юридическое выражение материальной характеристики общественного свойства уголовного правонарушения. Не может являться уголовным правонарушением общественно опасное деяние, не предусмотренное уголовным законом, либо деяние, формально подпадающее под признаки соответствующей статьи УК РК, но в силу ряда обстоятельств лишенное общественно опасного характера. Таким образом, закон прямо признает наличие признака общественной опасности у уголовных правонарушений и отсутствие его у деяний противоправных, но малозначительных, составляющих суть проступков (административных). К подобным малозначительным деяниям причисляются проступки всех видов, которые хотя и имеют формальное сходство с уголовными правонарушениями, но по закону не относятся к их числу, либо лишены такого признака, как общественная опасность.

Следует отметить, что, несмотря на свою малозначительность, административные проступки, в той или иной мере также причиняют вред обществу. Однако, в отличие от уголовных правонарушений, причиняемый ими вред не достигает того уровня общественной опасности, в том контексте, в котором это понятие употребляется в уголовном законе. Административные проступки не таит в себе общественной опасности не в силу ее меньшей степени, а в связи с тем, что они наделены определенным социальным и правовым качественным отличием. Общественная опасность уголовных правонарушений предполагает явную опасность, касающуюся общества в целом, самих условий его существования. Сам термин «опасный» выражает особое качество деяния, которое таит в себе большую разрушительную для всего окружающего силу. Столь разрушительную силу для нравственности представляют только уголовные правонарушения.

Соответственно уголовная ответственность, как наиболее суровый вид юридической ответственности установлена за преступные посягательства на нравственность. Уголовная

ответственность характеризуется наиболее жесткими мерами государственного принуждения, которые, как правило, воздействуют непосредственно на личность преступника.

Вместе с тем, необходимо признать, что правоохранительная система, законодательство нашей республики еще далеки от совершенства.

В этой связи следует акцентировать внимание на том, насколько указанные теоретические положения были учтены при разработке и принятии нового уголовного и административного законодательства 2014 г. в части, касающейся борьбы с противоправными проявлениями, посягающими на нравственность.

Итак, в соответствии с положениями нового уголовного законодательства предусмотрена двухзвенная система уголовно наказуемых деяний, состоящая не только из преступлений, но и уголовных проступков, в том числе находящихся на «стыке» административного правонарушения и преступления по степени общественной опасности.

Таким образом, одна из главных новел новой редакции УК – это введение понятия уголовные правонарушения, которые в зависимости от степени общественной опасности и наказуемости подразделяются на преступления и уголовные проступки.

Преступлением в соответствии с ч.2 ст.10 УК РК признается совершенное виновно деяние (действие или бездействие), запрещенное настоящим Кодексом под угрозой наказания в виде штрафа, исправительных работ, ограничения свободы или смертной казни.

Согласно ч.3 ст.10 УК РК уголовным проступком признается совершенное виновно деяние (действие либо бездействие), не представляющее большой общественной опасности, причинившее незначительный вред либо создавшее угрозу причинения вреда личности, организации, обществу или государству, за совершение которого предусмотрено наказание в виде штрафа, исправительных работ, привлечения к общественным работам, ареста.

Всего в новом УК РК содержится 156 уголовных проступков, в том числе 47 из категории бывших административных правонарушений.

Глава 11 УК РК «Уголовные правонарушения против здоровья населения и нравственности», как было отмечено выше, содержит 9 статей, предусматривающих ответственность за посяательства против нравственности - 20 составов уголовных правонарушений, из которых 18 относятся к категории уголовных преступлений и 2 – к категории уголовных проступков. При этом, следует отметить, что в данную главу из категории бывших административных правонарушений в качестве уголовного проступка ни одно деяние не вошло.

Проведенный анализ уголовного и административного законодательства, приводит нас к выводу, что позиция законодателя в данном вопросе не бесспорна.

Так, в УК РК в главе 11 «Уголовные правонарушения против здоровья населения и нравственности» закреплена статья, предусматривающая уголовную ответственность за незаконные изготовление в целях распространения или рекламирования, распространение, рекламирование порнографических материалов или предметов, а равно незаконные перемещение или торговля печатными изданиями, кино- или видеоматериалами, изображениями или предметами порнографического характера (ст.311 УК РК «Незаконное распространение порнографических материалов или предметов»). Санкция данной статьи в качестве наказания предусматривает штраф в размере до двух тысяч месячных расчетных показателей либо исправительные работы в том же размере, либо ограничение свободы на срок до двух лет, либо лишение свободы на тот же срок, с конфискацией имущества или без таковой.

В ст.446 КоАП РК «Рекламирование продукции эротического содержания» предусмотрена административная ответственность за продажу, распространение или рекламирование продукции эротического содержания в неотведенных для этих целей местах. Соответствующее административное правонарушение влечет штраф на физических лиц в размере двадцати месячных расчетных показателей с конфискацией продукции эротического содержания.

На наш взгляд, на сегодняшний день есть все основания для того, чтобы перевести деяние, предусмотренное ст.446 КоАП РК в категорию уголовных проступков, ответственность за совершение которого следует предусмотреть в рамках ст.311 УК РК. Проблема соотношения эротики и порнографии была поднята еще на рубеже новой эры, и стала причиной множества споров, как в мировой культуре, так и среди ученых, в том числе и юристов. Как показывает проведенный анализ, существуют определенные сложности и при проведении искусствоведческой экспертизы, которая по данной категории дел является обязательной, поскольку грань между эротикой и порнографией

весьма гибкая. Не вызывает сомнения необходимость оздоровления общественной нравственности и морали, сохранения здоровья нации. В этой связи полагаем, что общественная опасность продажи, распространения, рекламирования продукции эротического содержания достигла той степени, когда данное деяние необходимо признать уголовным проступком и, соответственно, наказывать в рамках УК РК.

Аналогичного решения вопроса требует и анализ ст.450 КоАП РК, в которой закреплена административная ответственность за предоставление помещений для занятия проституцией или сводничества.

Так, в ст.309 УК РК предусмотрена ответственность за организацию или содержание притонов для занятий проституцией, а равно сводничество с корыстной целью.

Термин «предоставление» в русском языке означает, во-первых, «отдать в распоряжение, пользование», во-вторых, «дать право, возможность что-либо сделать» [3, с. 470].

Содержать притон, не предоставляя помещение, практически невозможно. Однако, о содержании притона, как свидетельствует анализ уголовно-правовой литературы, речь идет в случае систематического предоставления помещений с учетом его количественных и качественных характеристик. Таким образом, содержание есть всегда предоставление помещения. Однако, предоставление помещения не всегда свидетельствует о содержании притона. Кроме того, притон – это помещение, но не любое помещение можно назвать притоном, поскольку не каждое помещение обладает признаками притона.

Таким образом, на наш взгляд, факты предоставления помещений для занятия проституцией или сводничества должны находиться в поле зрения уголовного закона. Степень их общественной опасности позволяет это сделать в рамках уголовного проступка. Дополнительным аргументом в пользу предложенного решения является положение ст.302 УК РК, в которой, наряду с уголовной ответственностью за организацию, содержание притонов для потребления наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов, предусмотрена уголовная ответственность за предоставление помещений для тех же целей.

Безусловно, степень общественной опасности предоставления помещений для занятия проституцией или сводничества значительно ниже, чем степень общественной опасности предоставления помещений для потребления наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов, однако, как было отмечено выше, для признания предоставления помещений для занятия проституцией или сводничества уголовным проступком она вполне достаточна.

На основании изложенного, предлагаем следующую редакцию ст.309 УК РК:

Статья 309. Организация или содержание притонов для занятия проституцией и сводничество, предоставление помещений для тех же целей

1. Предоставление помещений заведомо для занятия проституцией или сводничества – наказывается...

2. Организация или содержание притонов для занятий проституцией, а равно сводничество с корыстной целью – наказываются лишением свободы на срок до пяти лет с конфискацией имущества.

2. Те же деяния, совершенные:

1) группой лиц по предварительному сговору;

2) неоднократно;

3) сопряженные с вовлечением несовершеннолетнего в занятие проституцией, - наказываются лишением свободы на срок до семи лет с конфискацией имущества.

3. Деяния, предусмотренные частями первой или второй настоящей статьи, совершенные преступной группой, - наказываются лишением свободы на срок от пяти до десяти лет с конфискацией имущества.

Редакция ст.311 УК РК, с учетом предложенных изменений, на наш взгляд, должна быть следующей:

Статья 311. Незаконное распространение порнографических материалов или предметов либо рекламирование продукции эротического содержания

1. Продажа, распространение или рекламирование продукции эротического содержания в неотведенных для этих целей местах - наказываются...

2. Незаконные изготовление в целях распространения или рекламирования, распространение, рекламирование порнографических материалов или предметов, а равно незаконные перемещение

или торговля печатными изданиями, кино- или видеоматериалами, изображениями или иными предметами порнографического характера – наказываются штрафом в размере до двух тысяч месячных расчетных показателей либо исправительными работами в том же размере, либо ограничением свободы на срок до двух лет, либо лишением свободы на тот же срок, с конфискацией имущества или без таковой.

Вопросы, связанные с наказуемостью указанных уголовных проступков, полагаем, требуют самостоятельного научного осмысления, в связи с чем, санкции статей не предложены.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Пионтковский А. А. Учение о преступлении. - М., 1961.
- 2 Шишов О. Ф. О разграничении преступлений и административных проступков в советском праве // Советское государство и право. - 1961. - № 6. - С.66.
- 3 Ожегов С. И. Словарь русского языка. - М., 1985. С. 470.

REFERENCES

- 1 Piontkovsky A. A. The doctrine of the crime. - M., 1961.
- 2 Shishov O. F. On the delimitation of crimes and administrative violations in the soviet law // Soviet state and law. - 1961. - № 6. - S.66.
- 3 Ozhegov S. I. Dictionary of the Russian language. - M., 1985. S. 470.

Адамгершілікке қарсы құқық бұзушылықтарға қарсы әрекет мәселелерінде Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдірудің кейбір проблемалары

Еңбекте автор адамгершілікке қарсы құқық бұзушылықтарға қарсы әрекет етудегі Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдірудің кейбір мәселелеріне назар аударған. Осы тұрғыда қолданыстағы заңнама баптарының жаңа редакциялары ұсынылады.

Түйін сөздер: адамгершілік, мораль, қылмыстық заңнама, әкімшілік заңнама, адамгершілікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық, адамгершілікке қарсы әкімшілік құқық бұзушылық.

Some problems of improving the legislation of the Republic of Kazakhstan in combating offences against morality

In the article the author focuses on some of the issues of improvement of legislation of the Republic of Kazakhstan in combating offences against morality. However, the proposed new wording of the articles of the current legislation.

Key words: morality, moral, criminal statute, administrative legislation, criminal offences against morality, administrative crimes against morality.

Поступила в редакцию 16.02.2015.

ӘОЖ 349.1.12

И.С. САКТАГАНОВА

з.э.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ доценті, Астана қ.

БЮДЖЕТТІК ЖОСПАРЛАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұл ғылыми мақала бюджеттік жоспарлаудың құқықтық реттелуінің кейбір мәселелеріне арналған. Мақалада бюджеттік құралдардың қалыптасуы, бөлісуі және пайдалану процесі, бюджеттік болжамдаудың негізгі мақсаттары, бюджеттендіру қағидалары қарастырылған. Франция мемлекетінің бюджет жүйесі туралы қысқаша мәлімет берілген.

Түйін сөздер: бюджеттік құралдар, бюджеттік жоспарлау, республикалық бюджет, жергілікті бюджет, реформа, резерв, шығын, кіріс, экспорт, импорт.

Бюджеттік құралдардың қалыптасуы, бөлісуі және пайдалану процесін басқару бюджетті жоспарлау мен болжамдау арқылы іске асырылады. Бюджетті жоспарлау рөлі мен мәні бюджеттік құралдарды қалыптастыру мен оларды негізгі мақсаттарға, әлеуметтік реформаларды дамыту мен әрі қарай тереңдетуге, білім мен денсаулық сақтауды дамытуға, индустриалды-инновациялық дамуға, аграрлық сектордың дамуына, пайдаланудағы мемлекеттің мүмкіншіліктерін анықтайтын әдресті қаржылық жоспар – бюджетті құрғанда көрінеді.

Бюджеттік жоспарлаудың экономикалық мағынасы барлық қаржылық жүйенің әртүрлі буындары арасында қоғамдық өнім құны мен ұлттық табысты орталықтандырылған түрде бөлісу мен қайта бөлісу бойынша мәнерленеді және әр деңгейдегі бюджеттерді жасау мен атқару процестерінде көрінеді. Бюджеттік жоспарлаудың негізі болып елдің мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламасы табылады.

Мемлекеттің жалпы қаржылық жоспарлаудың және оның маңызды құрамалы буыны – бюджеттік жоспарлау, яғни барлық халық шаруашылығын жоспарлаудың органикалық бөлшегі болып табылады. Сонымен қатар, қаржы ресурстарын басқарудағы бюджеттік жоспарлаудың рөлі өте зор, себебі ол тек қана бюджеттің кірістері мен шығындарының жоспарын құрумен және оларды атқарумен, яғни төлемдер бойынша міндеттемелер тағайындау мен бюджеттік қаржыландыру көлемін анықтаумен шектелмейді. Бюджеттің басқа қаржы жоспарлар ішінде алатын ерекше ахуалы бюджеттік жоспарлауға жалпы мемлекеттік мән береді. Ол мемлекеттік басқаруды реформалау мен биліктік өкілеттілікті орталықсыздандырудың барлық бюджеттік процеске қатысушылар арасындағы қаржылық және бюджетаралық қатынастырды жетілдіру байланысында және мемлекеттік шығындарды, олардың формалары мен қаржыландыру әдістерін ұтымдылауда білінеді.

Бюджеттік жоспарлау қаржылық жоспарлаумен, бюджеттік арнаулардың мақсаттық сипаттарымен, резервтердің барлығымен және кірістер мен шығындардың теңгерушіліктерімен өзара байланыс талаптарына сәйкес болуы тиіс. Жоспарлау процесінің негізгі мақсаты – ол төлемдердің әрбір түрі бойынша салықтар мен басқа да кірістердің жылдық түсімін анықтау және әр түрлі деңгейдегі бюджеттер арасында кірістерді дәйекті бөлісін қамтамасыз ету. Кірістер мен шығындарды басқарудың тиісті өкілетті органдардың мемлекеттік бюджетке салықтар мен төлемдердің түсуін болжамдау, талдау мен бақылау жөніндегі жұмыстарын ұйымдастыру мен басшылық ету, бюджеттік құралдарды тиімді жұмсау және мемлекеттік бюджеттің кірістік пен шығындық бөлімдерін атқару жөнінде есеп дайындаумен тұжырымдалады [1].

Мемлекеттік бюджетті жоспарлау процесінде келесі негізгі мақсаттар шешіледі:

- Орталықтандырылған және орталықтандырылмаған қаржылық жоспар арасындағы қажетті арақатынас пен жалпы қаржылық қатынастарды анықтау;
- Бюджеттік процесінің әрбір қатысушыларының елдің дамуын қаржылық қамтамасыз етудегі қатысу дәрежесін тағайындау;
- Қаржы ресурстарының жалпы көлемін тағайындау мен оларды мемлекеттік мекемелер мен бюджеттік бағдарламалар әкімшіліктері бойынша бөлу;
- Салалар, іс-әрекет салалары мен экономика секторларының қаржы жоспарлары негізінде мемлекеттік бюджет кірістерінің жалпы көлемі мен әр түрлі көздер арқылы түсетін кірістер көлемін анықтау;
- Бюджеттің жалпы және шығын түрлері бойынша шығындар көлемін анықтау.

Бюджетті жоспарлау процесінде осы мақсаттарды шешу бюджеттер арасында мемлекеттік бюджеттің кірістері мен шығыстарын тиімді бөлуді, әрбір бюджеттің нақты теңгерушілігін, жыл бойы кірістердің бірқалыпты түсуін және қарастырылған шараларды уақытында қаржыландыруды қамтамасыз етеді. Сонымен бірге мемлекеттік материалды және қаржы резервтер, жоспарларды орындау мен бюджетті атқару барысына қаржылық бақылау жүргізіледі.

Мемлекеттік бюджетті болжамдау маңында бюджеттің кірістік және шығыстық бөлімдерінің дамуының ықтимал бағыттарына нақты бағаларын анықтау процесі түсіндіріледі. Бұл экономика дамуын болашақ жоспарлауына негізделеді, себебі натуралды көрсеткіштердің болашақ өсуінің есепсіз бюджеттік ресурстарды сапалы ғылыми болжамдау мүмкін емес.

Бюджеттік болжамдаудың негізгі мақсаты – ол экономикада қазіргі кезеңде пайда болған тенденцияларды, нақты әлеуметтік экономикалық шарттарды және олардың өзгерістерінің болашақ бағалануын есепке ала отырып, бюджеттің оңтайлы дамуын жасау мен дәйектемелеу. Мұндай болжамдау нәтижесінің мемлекеттің қаржы-бюджеттік саясатында тиімді шаралар қабылдауда өте маңызды мәні бар.

Мемлекеттің бюджетін жоспарлау мен болжау үш маңызды бағыттарда жұмыс істеуді қарастырады:

- Кірістер мен шығындардың барлық түрлері бойынша континенттердің болжамдық мөлшерін анықтау;

- әрекеттегі заңнамаларға сәйкес бюджет жүйесінің деңгейлері бойынша реттеуші кірістердің бөлісі;
- қаржылық жәрдем, бюджеттік қамсыздандырулықты теңестіру себебін жоғары, төмен тұрған бюджеттер арасында арақатынасты тағайындау.

Бюджеттік жоспарлау іс-әрекетінің негізгі шарты – ол жалпы мемлекеттік мұқтаждыққа қажетті бюджеттік құралдардың тұрақты және бірқалыпты түсуін қамтамасыз ету [2].

Бюджеттік жоспарлау бірлестік, жалғастырушылық, басымдылық, теңгерушілік және дәйектемелік принциптер талаптарына сәйкес іске асырылады.

Бюджеттік жоспарлаудың бірлестік принципі құрамына республикалық және жергілікті бюджеттер кіретін елдің мемлекеттік бюджетін құрумен қамтамасыз етіледі. Әрекеттегі заңнамаларға сәйкес бұл принцип республикалық және жергілікті бюджеттерден қаржыландырылған бюджеттер деңгейлері арасындағы кірістер бөлісу нормативтері мен ұзақ мерзімді субвенциялар және бюджеттік алымдар мөлшерін тағайындау негізделеді.

Жоспарлаудың жалғастырушылық принципі орта мерзімді фискалдық саясаттың бағыттары мен елдің әлеуметтік-экономикалық даму болжамдарына негізделген ағымдағы және болашақ бюджеттік жоспарлау тіркемесімен қамтамасыз етіледі.

Басымдылық принцип елдің орта мерзімді әлеуметтік-экономикалық даму жоспарының басымдылықты бағыттары негізінде бюджеттік жоспарлаумен қамтамасыз етіледі.

Бюджеттің кірістері мен шығындарының теңгерушілік принципі бюджетті қалыптастыруда баланстық әдісті пайдалану негізі арқылы қамтамасыз етіледі. Бюджеттің теңгерушілігінің қажеттілігі қай бір деңгейдегі бюджетті атқару мақсатымен дәлелденеді және ол немесе жоғары бюджеттен субвенция беру арқылы немесе бюджет шығындарын қысқарту арқылы немесе мемлекеттік берешекті қалыптастыру арқылы не болмаса басқа да заңнамалармен қарастырылған әдістер арқылы қамтамасыз етіледі.

Дәйектемелік принцип бюджет жобасына осы немесе басқа түсімдер не шығындарды енгізу қажеттілігін анықтайтын нормативті құқықтық актілер негізі арқылы бюджет жоспарлаумен қамтамасыз етіледі [3].

Бюджетті жоспарлағанда аймақтар арасындағы табиғатты климаттық және әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерді есепке алу қажет, себебі олар әр аймақ тұрғындары жағдайларының негізгі және анықтаушы факторлары. Сондықтан бюджетті жоспарлауда нормалар мен нормативтер пайдаланылады. Бюджеттік кодекске сәйкес натуралды нормативтер – ол бюджетті жоспарлау мен атқаруда міндетті түрде пайдаланатын материалды немесе материалды емес қажетті байлықты тұтынудың натуралды көрсеткіштері. Олар Үкіметпен жасалады және бекітіледі.

Жергілікті бюджеттерде қолданылатын кірістерді бөлісу нормативтері – ол әр деңгейдегі бюджеттер арасындағы кірістердің пайыздық арасалмағы. Бұл нормативтердің тұрақты сипаты бар, себебі олар орта мерзімді фискалдық саясаттың негізінде анықталады және оларды пайдалану бюджет жүйесі бойынша шығындық өкілеттілікті шектеуде байланысты.

Мемлекеттің алдағы жылғы бюджетке кірістердің түсуін болжамдау Салық, Бюджет кодекстер мен басқа да нормативтік құқықтық актілерге сәйкес іске асырылады. Сонымен қатар республика мен аймақтардың орта мерзімді әлеуметтік-экономикалық даму жоспарларының макроэкономикалық көрсеткіштері, елдің орта мерзімді фискалдық саясатының ережелері мен көрсеткіштері, ағымдағы мерзімнің бағалау мен салықтық түсімдерге әсер ететін негізгі көрсеткіштерінің болашақ өзгерістері есепке алынады. Бюджетті болжамдауда пайдаланатын негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер ретінде жалпы ішкі өнім көлемі, ақша құралдарының көлемі, еңбекақы қорының мөлшері, инфляция индексі, тауар айналымының көлемі, импорттық-экспорттық операциялардың көлемі, Ұлттық валюта курсы қолданылады.

Бюджет кодексі мемлекеттің экономикалық саясатына сәйкес орта мерзімді бюджеттік жоспарлау негізінде бюджеттік процесті іске асыруды анықтайды. Ал бюджеттік жоспарлауға стратегиялық бағытты беретін Үкімет тарапынан жасалып, алдымыздағы үш жылдық мерзімге салықтық-бюджеттік бағдарламаны анықтайтын арнайы құжат – ол Үкіметтің Орта мерзімді фискалдық саясат атты құжаты. Бұл құжат елдің Орта мерзімдік әлеуметтік-экономикалық даму жоспары мен басқа да стратегиялық және бағдарламалық құжаттар негізінде жыл сайын бір жылға ұзартылып отыратын үш жылдық мерзімге жасалады. Бұл құжаттың маңыздылығы мен қажеттілігі, ең алдымен елдің экономикалық дамуы көп жағдайда оның қаржы жүйесінің даму бағыттарына

тәуелді екенімен, жүргізіп жатқан салықтық-бюджеттік саясаттың ахуалы мен оның бүгінгі талаптарға сәйкестігімен дәлелденеді.

Республикалық бюджеттің атқарылуын Қазақстан Республикасының Үкіметі қамтамасыз етеді. Заң актілерінде көзделген жағдайларда республикалық бюджетке тауарлық немесе заттай бөліктегі түсімдерге және оларды республикалық бюджеттен қаржыландырылатын мемлекеттік мекемелердің жұмсауына байланысты операциялар республикалық бюджетте ақшалай нысанда көрсетіледі.

Шикізат секторы ұйымдарынан республикалық бюджетке түскен түсімдердің олардың бекітілген көлеміне асып түсетін бөлігі мен республикалық меншіктегі және кен өндіруші әрі өңдеуші салаларға жататын мемлекеттік мүлікті жекешелендіруден түскен қаражатты Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілейтін тәртіппен бюджетті атқару жөніндегі уәкілетті орган республикалық бюджеттен Қазақстан Республикасының Ұлттық қорына аударады. Қазақстан Республикасының Ұлттық қорына аударылған сома республикалық бюджеттік атқарылу туралы есепке көрсетіледі.

Қазақстан Республикасының Үкіметі республикалық бюджет тапшылығын қаржыландыру көздерін айқындайды және бюджеттің атқарылу барысында ағымдағы қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы заңмен бекітілген бағдарламалар бойынша сомалардың шегінде мемлекеттік мекемелердің құрылым мен функцияларын жетілдіру жөніндегі

іс шараларды жүзеге асыруға байланысты бағдарламаларды іске асыратын мемлекеттік органдар тізбесінде өзгерістер енгізуге құқығы бар.

Бюджетті атқарылуы жөніндегі уәкілетті орган белгілеген тәртіппен: тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы заңды іске асыру туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің актісіне және бюджетке түсетін ақша түсімдерінің күтіліп отырған көлемін ескере отырып бюджеттік бағдарламаны қаржыландыру жоспарларына сәйкес республикалық бюджетті қаржыландырудың жиынтық жоспарын бекітеді және оған өзгерістер енгізеді; бюджетке түсетін нақты түсімдерді республикалық бюджетпен облыстық бюджетпен аудандар (қалалар) бюджеттердің арасында кірістерді бөлу нормативтері бойынша бөлуді жүргізеді. Бюджеттік бағдарламалардың паспортына, бюджетке түсетін ақша түсімдерінің күтіліп отырған көлемін ескере отырып, республикалық бюджетті қаржыландырудың жиынтық жоспарына бюджеттік бағдарламалардың әкімшілеріне рұқсаттар береді. Республикалық бюджеттік бағдарламалар әкімшісінің рұқсатына және бюджеттік бағдарламаның паспортына сәйкес мемлекеттік мекемелердің міндеттемелерін тіркеуді жүзеге асырады. Растайтын құжаттар негізінде мемлекеттік мекемелердің қабылдаған міндеттемелері бойынша төлемдерді жүзеге асырады [4].

Республикалық бюджеттің атқарылуы бойынша жүргізілген операциялардың, жеке және заңды тұлғалардың мемлекеттік мекемелер алдында қабылдаған міндеттемелерінің, орындалмаған міндеттемелерінің, республикалық бюджеттен қаржыландырылатын мемлекеттік мекемелердің кредиторлық берешегінің, үкіметтік борыштың, жеке және заңды тұлғалардың республикалық бюджет алдындағы борыштық міндеттемелерінің және республикалық бюджеттен қаржыландырылатын мемлекеттік мекемелер активтерінің есебін жүргізеді.

Бюджетке түсетін ақша түсімдерінің күтіліп отырған көлемі алдағы міндеттемелер қабылдау және төлемдер жүргізу үшін жеткіліксіз болған жағдайда, республикалық бюджеттік бағдарламалардың әкімшілеріне бюджеттік бағдарламаларды қаржыландыру жоспарларына өзгерістер енгізу қажеттігі туралы ақпарат береді. Ағымдағы қаржы жылының ішінде, бюджетке түсетін ақша түсімдерінің күтіліп отырған жылдық сомасына сәйкес келмеген жағдайда, республикалық бюджеттің одан әрі атқарылуы жөнінде шешім қабылдау үшін Қазақстан Республикасының Үкіметін хабардар етеді. Уақытша бос ақшасын Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкісі салымдарына орналастырады; бюджеттік бағдарламалардың паспорттарына сәйкес республикалық бюджеттік бағдарламалардың іске асырылуын бағалауды жүргізеді; егер республикалық бюджеттік бағдарламалардың іске асырылуын бағалау нәтижелері бойынша бюджеттік нақтылау туралы ұсыныс әзірлейді; бөлінген қаражаттар рұқсаттарда көзделмеген мақсаттарға пайдаланылған жағдайда, бюджет қаражаттарды кері қайтарып алуды жүргізеді.

Бюджеттік бағдарламаларды қаржыландыру жоспары республикалық бюджетті қаржыландырудың жиынтық жоспарына жатады.

Республикалық бюджеттік бағдарламалардың әкімшісі белгіленген тәртіппен: бюджеттік бағдарламаларды қаржыландыру жаоспарларын бекітеді және оларға өзгерістер енгізеді;

бюджеттік бағдарламаларды қаржыландыру жоспарларының республикалық бюджетті қаржыландырудың жиынтық жоспарына сәйкестігін қамтамасыз етеді; бюджеттің атқарылуы жөніндегі уәкілетті органға бюджеттік бағдарламаларды қаржыландыру жоспарларын табыс етеді. Мемлекеттік бюджеттің атқарылуы жөніндегі уәкілетті орган берген рұқсаттар шегінде бюджеттік бағдарламаларды қаржыландыру жоспарларына, бюджеттік бағдарламалардың паспорттарына сәйкес мемлекеттік мекемелерге рұқсаттар береді, бюджеттік бағдарламаларды іске асырылу мониторингін және олардың бағалауды жүргізеді.

Республикалық бюджеттен қаржыландырылатын мемлекеттік мекеме белгіленген тәртіппен:

- бюджеттік бағдарламаларды қаржыландыру жоспарын жасайды және республикалық бюджеттік бағдарламалардың әкімшісіне оны өзгерту жөнінде ұсыныс енгізуге құқылы;
- республикалық бюджеттік бағдарламалар әкімшілерінің рұқсаттары шегінде бюджеттік бағдарламаның паспорттына сәйкес міндеттемелер қабылдайды;
- бюджеттік бағдарламаның паспорттына сәйкес қабылданған міндеттемелер шегінде шығыстарды жүргізеді;
- республикалық бюджеттің атқарылуы бойынша жасалған операциялардың есебін жүргізеді;
- бюджеттің атқарылуы жөніндегі уәкілетті органға және Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетіне республикалық бюджеттің атқарылуы туралы есепті дайындауға қажетті ақпаратты табыс етеді.

Қаржы жылының басындағы бюджет қаражаттарының қалдықтары, бюджет қаражаттарының бос қалдықтары қаржы жылының ішінде негізгі үкіметтік борышты өтеуге және ұйымдастырылған бағалы қағаздар рыногында мемлекеттік эмиссиялық бағалы қағаздарды сатып алуға пайдалануы мүмкін. Қазақстан Республикасының Үкіметі республикалық бюджеттің атқарылуы барысында тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы заңмен бекітілген жекелеген республикалық бюджеттік бағдарламаларды қаржыландырудың арнаулы тәртібін белгілеуге құқылы.

Жергілікті атқарушы органдар тиісті әкімшілік аумақтық бөліністер бюджеттің атқарылуын, бюджеттік қаражаттардың тиімді және нысаналы жұмсалуды қамтамасыз етеді. Бюджеттік бағдарламаларды қаржыландыру жоспарларын және жергілікті бюджеттік қаржыландырудың жиынтық жоспарын жасаумен бекітеді. Жергілікті уәкілетті органдардың, жергілікті бюджеттік бағдарламалар әкімшілеріне рұқсат береді.

Жергілікті уәкілетті орган белгіленген тәртіппен мәслихаттың ағымдағы қаржы жылына арналған жергілікті бюджетті бекіту туралы шешімін атқарушы органның актісіне, бюджетке түсетін ақша түсімдерінің күтіліп отырған көлемін ескере отырып, бюджеттік бағдарламаларды қаржыландыру жоспарларына сәйкес жергілікті бюджетті қаржыландырудың жиынтық жоспарын бекітеді және оған өзгерістер енгізеді және оны бюджеттің атқарылуы жөніндегі уәкілетті органның аумақтық бөлімшелеріне табыс етеді.

Бюджеттік бағдарламалардың паспорттарына, бюджетке түсетін ақша түсімдерінің күтіліп отырған көлемін ескере отырып, жергілікті бюджеттік бағдарламалардың әкімшілеріне рұқсаттар береді. Бюджетке түсетін ақша түсімдерінің күтіліп отырған көлемін алдағы айларда міндеттемелер қабылдау және төлемдер жүргізу үшін жеткіліксіз болған жағдайда, жергілікті бюджеттік бағдарламалардың әкімшілеріне бюджеттік бағдарламаларды қаржыландыру жоспарларына өзгерістер енгізу туралы ақпарат береді.

Мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясаттың негізгі бағыттарын тиімді шешуге арналған бюджет шығыстарын бағдарлау үшін мыналар көзделеді:

- стратегиялық, орта мерзімді және бюджеттік жоспарлаудың мақсаттары мен міндеттерін ықпалдастыру;
- бюджетті жоспарлау және атқару процесін бюджеттік шығыстардың тиімділігі мен нәтижелілігіне, тиімсіз шығындарды қысқартуға бағдарлау;
- бюджетті қалыптастыру мен атқару процесінің ашықтығын қамтамасыз ету;
- бюджеттік бағдарламалардың әкімшілеріне бюджеттік тәртіпті сақтау бойынша қойылатын талаптарды күшейту;
- бюджет ақшасын (қолма-қол ақшаны) басқарудың сапасын арттыру [5].

Енді Франция мемлекетінің бюджет құрамына қысқаша тоқтала кетсек.

Франция әлемдегі жоғары дамыған бес мемлекет қатарына кіреді. Франция ЖІӨ көлемі жағынан АҚШ, Жапония және Германиядан кейінгі төртінші орында.

Экономикада маңызды орынды ғылыми зерттеулер және ақпараттық қызмет көрсетулер алады. Франция шетел инвестицияларын тікелей тарту бойынша әлемде төртінші орында. Инвесторлар мемлекеттегі қаржы тұрақтылығын, ғылыми зерттеулердің жоғары деңгейін, алдыңғы қатарлы техникаландырылған өндірісті тағы басқа маңызды факторларды ерекше бағалайды. Экспорт бойынша Франция мына мемлекеттермен байланыста: Европалық қауымдастық : 63%(Германия 16%, Ұлыбритания 10%, Испания 9%, Италия 9%, және АҚШ 8%). Импорт бойынша байланыстағы елдер: Европа қауымдастығы 62%(Германия 16%, Ұлыбритания 8%, АҚШ 7%, Бельгия – Люксембург 11%) [6].

Бюджет сипаты: кірістер – 210 млрд доллар, шығыстар – 240 млрд доллар. Экспорт – 325 млрд доллар. Импорт – 320 млрд доллар [6].

Дамыған мемлекеттер ішінде Францияны айрықша ерекшеліктің ЖІӨ-гі салықтық түсімдердің жоғарғы үлесі мен әлеуметтік қор жарналарының жоғарлағандығы. Франциядағы салық жүйесіне тән ерекшелік – тікелей салық салудың төмен деңгейі мен жанама салықтардың жоғары деңгейі. Жанама салықтар жалпы бюджет табыстарының 60% береді, негізінен бұл ҚҚС-ғы (оның үлесі 45%). Ал, тікелей салықтар ішінде басты рөлде жеке тұлғалардан алынатын табыс салығы ие, оның үлесі жалпы түсімдердің 20% құрайды. Қазіргі кезде Франция үкіметі салық саясатын өзгертуде, жұмыссыздық деңгейін төмендетуде күрделі қадамдар жасауда.

Францияның қаржы жүйесі өзінің көп салалығымен ерекшеленіп: жалпы бюджет, қазынашылықтың арнайы шоттары, біріккен бюджеттер, арнайы қорлар, жергілікті қаржылар және мемлекеттік кәсіпорын қаржыларынан тұрады.

Мемлекеттік бюджетке жалпы ел қаржыларының 47%, жергілікті бюджетке 9%, әлеуметтік сақтандыру қорына 4%, мемлекеттік кәсіпорындарға шамамен 4% үлесі тиеді.

Мемлекеттік бюджет – бұл мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік саясаттарын сипаттайтын қаржы жүйесінің негізгі саласы. Франциядағы мемлекеттік қаржылардың айрықша бөлігінің бірі – біріккен бюджеттер.

Біріккен бюджет құрамында: ағымдағы іс қызметтерге байланысты табыстар мен шығыстар, инвестициялық шығыстар мен оларды жабуға бөлінген арнайы ресурстар. Біріккен бюджеттер сальдосы жалпы бюджетке көрсетіледі, егер біріккен бюджеттердің қаражаттары жеткіліксіз болса субсидиялар жалпы бюджеттен бөлінеді.

Франциядағы мемлекеттік қаржылардың дамуы басқа елдердегідей бюджет шығындарының өсіп отыруымен сипатталуда. Ұлттық табыстағы мемлекеттік шығындар үлесі жылдан жылға өсуде. Бүгінгі таңда бұл үлес 50% құрайды.

Францияның 2001 – 2015 жылдар аралығында көзделген мақсаттары мен жоспарлары. Кейінгі жылдардағы Францияның даму ерекшеліктері экстенсивті сипатта байқалады. Бұл бағыт еңбекпен қамту саласын кеңейтумен тікелей байланысты. Макроэкономикалық өзгерістер жағымды факторлармен айқындалуда, атап айтқанда жұмыссыздықпен күрес. 2002 - 2004 жылдар аралығында еңбекке жарамды халықтың ішінде жұмыссыздар үлесі 12,5% дан 19,7% - ға төмендеді. 2004 жылдың қаңтар айында мемлекет тарапынан кәсіпкерлікті қолдау мақсатында үлкен қадам жасалып бағдарламасын жарияланады. Бағдарламадағы негізгі мақсат – салық ауыртпалығын азайтып, 2006 жылғы ЖІӨ-ң 43,7% дейін салық ауыртпалығын төмендету болған [6].

Францияның қаржы министрлігінің мәліметтеріне сәйкес, 2005 жылғы елдегі бюджет тапшылығы салықтардың төмендетілгеніне қарамастан бекітілген болжамнан төменірек болып шықты. Бұл көрсеткіш 205 млрд франктен асқан жоқ, 2004 жылдың аяғында 215 млрд франк шамасында болып қалуы мүмкін деген болжамға қарамастан 2005 жылдың қаңтар айында шыққан үш жылдық жоспар бойынша Франция 2006 жылы салықтық төлемдерді жылына 40 млрд франкқа қысқарту арқылы бюджет тапшылығынан арылуды мақсат етті. Бұл процесс 2006 жылы басталып кетті. Жуық арадағы 15 жыл бойы шаруашылық дамуы Батыс Еуропа аймақтарының жалпылама даму тенденцияларына сәйкестендіріліп жүргізіледі деген сенім бар. Осы кезең аралығында Францияның орташа жылдық өсу қарқыны кем дегенде 2,4 – 2,6 % шамасында болуы тиіс. Франция үшін жеке бизнес саласын қолдап, әсіресе бәсеке қабілеттілігін жоғарлату қажет. Еңбек нарығын реттеу арқылы жұмыссыздықты әлде қайда төмендетуге болатынын Франция әлде қашан түсініп, оған қажетті шараларды іске асыруда [6].

Сонымен, бюджеттік жоспарлаудың кейбір мәселелерін зерттей келе, келесідей ұсыныстарды ұсынамыз:

- Бюджет үрдісінде, бюджеттендірудің қағидаларына сәйкес, нәтижеге бағытталған бюджеттік бағдарламаларды жетілдіру қажет. Бюджеттің біртұтас жіктелуі бюджет жазбасын құрастыруға мүмкіндік береді.

- Мемлекеттік шығындар мен республикалық және жергілікті деңгейдегі маңызы бар бюджеттік бағдарламаларды жыл сайын бағалау методологиясын жүзеге асыруы бюджет ресурстарын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Жалғасбаев Р. «Мемлекеттік қаржы жүйесіндегі бюджеттік процедураның орны мен ролі». // Аль Пари 2004 ж. №1 62-67 б.

2 Концепция по внедрение системы государственного планирования ориентированного на результаты. - Постановлением Правительства Республики Казахстан от 26 декабря 2007 года № 1297//www.minplan.kz

3 Сансызбаева Р.С. «Бюджеттік саясат» //Қаржы Қаражат 2005 ж. №6 61-64 б.

4 Қазақстан Республикасының Бюджет кодексі Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы N 95-IV Кодексі

5 Правила исполнения республиканского и местных бюджетов, Приказ № 225. - Астана, 2008//www.minplan.kz

6 http://ff.rsue.ru/MFKO/UMM/Uch_fszg/g33.pdf

REFERENCES

1. Zhalgasbaev R. «Memlekettik qarzhy jueiesindegi budzhettik protseduranyn orny men roli». // Al Pari 2004 g. №1 62-67 b.

2. Concept of the introduction of state planning for results. - Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2007 № 1297 // www.minplan.kz

3. Sansysbaeva RS «Budzhettik Sayasat». // Qarzhy Qarazhat 2005 g. №6 61-64 b.

4. Kazakhstan Respublikasynyn Budget kodeksi Kazakhstan Respublikasynyn 2008 zhylgy 4 zheltoqsandagy N 95-IV Kodeksi.

5. Pravila ispienienia respublikanskogo i mestnyh biudzhetov, Prikaz № 225. - Astana, 2008 // www.minplan.kz

6. http://ff.rsue.ru/MFKO/UMM/Uch_fszg/g33.pdf

И.С. Сактаганова

Некоторые проблемы правового регулирования бюджетного планирования

Данная научная статья посвящена некоторым вопросам правового регулирования бюджетного планирования. В статье рассмотрены процессы формообразования, распределения и использования бюджетных средств, основные цели бюджетного прогнозирования и принципы бюджетирования. Даны краткие сведения о бюджетной системе Франции.

Ключевые слова: бюджетные средства, бюджетное планирование, республиканский бюджет, местный бюджет, реформа, резерв, расход, доход, экспорт, импорт.

I.S. Saktaganova

Some questions of the legal regulation of budget planning

This scientific article is devoted to some of the legal regulation of the budget planning. The article describes the processes of formation, distribution and use of budgetary funds, the main objectives of the budget forecasting and budgeting principles. Brief information is given on the budgetary system of France.

Key words: budget, budget planning, the Republican budget, local budget, reform, provision, consumption, income, exports, imports.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

И.С. САКТАГАНОВА², Н.Е. ҚЫРГЫЗБАЙ²

*з.г.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ доценті, Астана қ.*¹

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Құқық және мемлекет»
зерттеу институты директорының көмекшісі, Астана қ.*²

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ НӘТИЖЕЛЕРГЕ БАҒДАРЛАНҒАН МЕМЛЕКЕТТІК ЖОСПАРЛАУ ЖӘНЕ БЮДЖЕТТЕНДІРУ ЖҮЙЕСІНІҢ МӘНІ. ЕҢ ҮЗДІК ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕНІ ТАЛДАУ

Бұл ғылыми мақала Қазақстан Республикасында нәтижелерге бағдарланған мемлекеттік жоспарлау және бюджеттендіру жүйесінің мәні мен ең үздік әлемдік тәжірибені талдау мәселесіне арналған. Мақалада АҚШ, Ұлыбритания, Австралия, Жаңа Зеландия, Нидерланды, Швеция сияқты елдердің нәтижелерге бағдарланған бюджеттеу технологияларын табысты қолдануы қарастырылған.

Түйін сөздер: бюджеттендіру, мемлекеттік жоспарлау, тұжырымдама, стратегиялық бағыт, бюджет, тәжірибе.

Қазақстан жүргізіліп жатқан әкімшілік реформаның шегінде нәтижелерге бағдарланған бюджеттеудің негізгі принциптері мен тәсілдерін енгізу арқылы бюджеттік процессті реформалауға кірісті. Елде ең бірінші рет барлық деңгейдегі бюджеттер шығынын жоспарлау мемлекеттік қаражатты шығындаудың қоғамдық мәні бар қорытындыларын есептеуді қарастыратын, олардың нәтижелілігі мен тиімділігін бағалау арқылы іске асырылады.

Бюджеттік процестің жаңа барысының мәні бюджеттің орындалу қорытындысы бөлінген бюджеттік қаржылардың игерілу деңгейімен емес, бюджеттік саясатпен жүргізілген нақты әлеуметтік мәні бар нәтижелерге жетумен өлшенеді. Бұл біртіндеп бюджеттік шығындарды сметалық қаржыландырудан бас тартуды және мемлекеттік қызмет көрсетуге қаржы бөлу мен мемлекеттік органның стратегиялық бағыты мен мақсаттарына сәйкес қызмет көрсетуді білдіреді.

Жаңа шарттарға сәйкес мемлекеттік органдарға қойылатын талап өздерінің бюджеттік өтінімдерін бұрынғыдай шығындар тұрғысынан негіздеу емес, өздерінің қызметтерінің қорытындысынан көрсету. Бюджеттік бағдарлама «тапсырма – шығын – тікелей қорытынды (көрсетілген бюджеттік қызметтер көлемі)» байланысын айқын көрсетуі керек. Сонымен қатар бюджеттік бағдарламалар қызметтер деңгейінде қалыптасады және мемлекеттік органдардың жоспарлы шығындарының байланысын, сапа көрсеткіштерін және көрсетілетін қызмет саны мен оның стратегиялық мақсаттарын көрсетуі керек. Осылайша мемлекеттік органдардың қызметі формальді түрде өз функцияларын іске асыру мен бюджеттік қаражатты игеруден азаматтарға, заңды тұлғаларға, Үкіметке, Парламентке сапалы қызмет көрсетуге және соңғы нәтижеге қол жеткізуге қайта бағытталады.

2007 жылдың 26 желтоқсанында Үкімет Қаулысымен №1297 «Нәтижелерге бағдарланған мемлекеттік жоспарлау жүйесін енгізу жөніндегі тұжырымдама» бекітілді. Бұл тұжырымдама Қазақстандағы нәтижелерге бағдарланған бюджеттеуді енгізудің негізгі принциптері мен бағыттарын қарастырады. Нәтижелерге бағдарланған бюджеттеу жағдайында мемлекеттік органдардың бюджеттік міндеттерді орындауда жауапкершілігі күшейеді, мемлекеттік бюджеттік қаржыларды бөлуде қабылданған шешімдердің негізделуі жоғарылайды, олардың қабылдаған бюджеттік шешімдерінің анықтығы жоғарылайды [1].

Мемлекеттік шығындарды басқарудағы түбегейлі жаңа бағыттарына өтудегі алғашқы қадамдарын жасап отырған Қазақстан үшін мемлекеттік басқару, соның ішінде шығындарды басқару мен бюджеттеудің жаңа технологияларын игеруде алдыңғы қатарлы шетелдік тәжірибені оқып-білу пайдалы болмақ. АҚШ, Ұлыбритания, Австралия, Жаңа Зеландия, Нидерланды, Швеция сияқты елдер нәтижелерге бағдарланған бюджеттеу технологияларын табысты қолдануда.

Тәжірибелік қолдану жағынан АҚШ тәжірибесі қызығырақ болып табылады, мұнда соңғы елу жыл ағымында НББ тұжырымдамасының әртүрлі модификациялары қолданылды және олар бұл саланың айтарлықтай басшылары болып есептеледі. НББ-ді енгізу реформасының әр кезеңінде, Гувер комиссиясының өткен жүзжылдықтың 40-шы жылдар соңындағы АҚШ үкіметінің жұмысын

қайта ұйымдастыру аумағындағы жаңалықтарынан бастап, АҚШ-тың «Мемлекеттік мекемелер қызметтерінің нәтижелерін бағалау туралы» (1993 ж.) және «Тенестірілген бюджет туралы» (1997 ж.) заңдары сияқты кейінгі ұсынымдарына дейін, мемлекеттік қаржыларды шығындауды нәтижелермен байланыстыратын ерекше тәртіптер бекітілген.

АҚШ-тағы бағдарламалық-мақсатты бюджеттеуді қолданудың тәжірибесі мен тұжырымдамасы дамуының келесідей кезеңдерін бөліп көрсетуге болады:

1) Бағдарламалық-мақсаттық бюджет (Performance Budget – PB, 1949-1962)

Бұл жүйе негізгі акцентті мемлекеттік ресурстарды шығындаудан нәтижеге жетуге бағытталған мемлекеттік функциялардың орындалуына, қызметтердің іске асырылуына ауыстыруды көздеген. Федералдық бюджет мемлекеттік саясаттың мақсаттарын шығындармен байланыстыратын саяси құжат ретінде болған. Ол сонымен қатар тек шығындар бөлігіндегі шығыстар құрылымын (еңбек ақы, тауарлар сатып алу, үй-ғимараттарын жалға алу және т.б.) ғана емес бағдарламаны жүзеге асырудан немесе нақтылы мемлекеттік функцияны атқарудан күтілетін нәтижені сипаттады. Бірақ «Performance Budget»-тің күмәнсіз табысына қарамастан бюджеттік бағдарламаларды шығыстармен баламалы түрде байланыстыру мүмкіндігі болмады. Бұған себеп болғанның бірі басқару және басқа да жанама шығыстардың бюджеттік сыныптамада бейнеленуі мен бағдарламаларды басқаруды ұйымдастырудың бірыңғай принциптерінің жасалмауы болды.

2) «жоспарлау – бағдарламалау – бюджеттеу» жүйесі (Planning – Programming – Budgeting System – PPBS, 1962-1971)

PPBS-ке өтудің негізгі себептерінің бірі бәсекелес бағдарламалар арасында бюджеттік ақша бөлу мен шығыс қажеттіліктерін анықтаудағы қателіктерге алып келген бюджеттік жоспарлау процесінің шамадан тыс орталықсыздандыруы болып табылады. PPBS қойылған міндеттемелерді орындаудың ұқсас амалдарын салыстыруға және ең жақсысын таңдауға мүмкіндік берді. Бұл үшін әрбір федералдық министрлік (ведомство) өздері орындайтын қызметтердің барлық түрлерін талдау, бұл қызмет түрлерін белгілі бір әлеуметтік мәні бар мақсаттарға жетуге бағдарланған бағдарламаларға топтастыру, мақсатқа жетуге апаратын міндеттердің немесе іс-шаралардың иерархиясын тұрғызу, бұл иерархияны базалық элементтерге дейін жеткізуге тиіс. Сонымен қатар болашақта бағдарламаларды іске асырудың толық құнын бағалау үшін бағдарламаның әрбір элементтерін орындау шығындарын бағалау қажет болды.

3) Мақсаттар бойынша басқару (Management by Objectives – MBO, 1972- 1975)

Бизнес саласынан алынған бұл әдіс мақсаттарды таңдау кезінде оларға жету құралын таңдау мәселесінде орталықсыздандырудан орталықтандыруды қарастырды. Негізгі белгісі ұйым алдына қойылған мақсаттарға жетуде министрліктің барлық қызметкерлерінің жауапкершіліктері деңгейінің күшейтілгендігі болып табылады. Ең бірінші рет МВО шеңберінде қол жеткен нәтижелердің әлеуметтік маңыздылығын бағалауға талпыныс жасалды. Осыған байланысты айта кететін жағдай НББ-ді енгізудегі басты қиыншылықтардың бірі мемлекеттік шығындар тиімділігінің әлеуметтік және экономикалық көрсеткіштер жүйесін құру болып табылды.

4) Бюджетті нөлден бастап жоспарлау (Zero-Based Budgeting – ZBB, 1977-198)

Федералды бюджеттің айтарлықтай тапшылығы мен ұзақ мерзімді міндеттемелер жағдайында АҚШ Президенті Картер министрліктер басшыларын 1979 жылы бюджеттік өтініштерді даярлау үшін ZBB пайдалануды міндеттеді. Бюджетті нөлдік негізде жасау кезеңнен кезеңге өтетін артық шығындарды айқындауға және жоюға мүмкіндік береді. Бұл үшін министрліктер мен ведомствалар әрбір бекітілген мақсаттарға жету үшін деңгейлері әртүрлі шығыстар көрсетілген бірнеше бағдарлама ұсынулары керек болды. Сондай-ақ олардың кем дегенде біреуінде шығындар ағымдағы деңгейден төмен болуы керек, яғни мақсатқа қол жеткізудің неғұрлым арзан әдісін табу керек.

5) Нәтижелерге негізделген бюджеттеу (Performance-Base Budgeting – PBB, 1993-1999)

АҚШ-тың 1993 жылы қабылданған «Government Performance Results Act» (GPRA) - «Мемлекеттік мекемелер қызметтерінің нәтижелерін бағалау туралы» заңы бюджеттік шығыстардың мемлекеттік саясатының негізгі мақсаттары мен осы мақсаттарға жету жолдарын анықтады. Осы арқылы бұл құжатта бағдарламалық-мақсаттық жүйе, НББ жүйесі заңды түрде бекітілген деп көрсетуге болады. GPRA мақсаты – шешім қабылдағанда және есептерді құрағанда басты назарды бөлінген субсидиялар немесе жүргізілген тексерулер саны сияқты министрліктер мен ведомствалардың көлемді көрсеткіштерін өсіруге емес, халықтың жұмыспен қамтылу деңгейін жоғарылату, ұлттық

қауіпсіздікті қамтамасыз ету, азаматтардың қажеттіліктерін толық қанағаттандыру сияқты қызметтерінің нәтижелеріне аудару керек.

Ресурстар мен қорытындылардың өзара байланысы үшін қызмет ететін жоспарлар мен есептер жүйесі мынадай құжаттарды қамтиды:

- Стратегиялық жоспар (5 жылға).
- Бір жылға Жұмыс жоспары (Annual Performance Plan).
- Бір жылға жұмыс жоспарын орындау туралы есеп (Annual Performance Report).

Әрбір министрлік бес жылдық мерзімге жасайтын стратегиялық жоспар құрамына: министрлік қызмет ететін және жұмыс істейтін басты мақсаттарды (mission) қалыптастыру; ұзақ мерзімді әлеуметтік мәні бар мақсаттар (outcome-related goals); министрлік көрсетілген әлеуметтік мәні бар мақсаттарға қалай және қандай ресурстардың көмегімен қол жеткізу ниетінің сипаттамасы. Жоспардың тағайындалуы министрліктің стратегиялық мақсаттарын оның қызметкерлерінің күнделікті қызметтерімен байланыстырудан тұрады. Жұмыстың бір жылға арналған мақсаттары тікелей және соңғы нәтижелер жүйесі түрінде құрылады. GPRA талаптарына сәйкес қызмет нәтижесі туралы жыл сайынғы есеп құрамына: қол жеткізілген көрсеткіштер мен жоспарланғандарды салыстыру негізінде бағдарламалардың орындалуы немесе орындалмауы нәтижесін бағалау бойынша негізгі қорытынды, сонымен қоса берілген смета шеңберінде ресурстарды әртүрлі шығындар статьялары арасында қайта бөлу есебі кіреді [2].

НББ әдісін жетілдіру бойынша реформа Нидерландыда тізбекті түрде жүргізілуде. Бұл елдегі бюджеттік реформа 1999 жылы басталды. Ол төрт негізі себеппен түсіндіріледі:

- министрліктер бюджетінде қызығушылық білдірген жақтарға жақсы түсінікті болатын ақпараттың болмауы;
- мемлекеттік саясаттың негізгі тапсырмаларының құралуының анық еместігі;
- бюджеттік өтінімдер мен бюджеттің орындалуы туралы есептің арасында анық байланыстың болмауы.

Әлеуметтік-экономикалық саясаттың мақсаттарын алдыңғы орынға қоя отырып, бюджет пен бюджеттік есептің жаңа құрылымы бекітілді.

Жаңа бюджеттің құрылымында Саясат бағыттары жөніндегі параграф негізгі мәнге ие, ол екі бөлімнен тұрады: бюджеттік саясат жөніндегі Меморандум және бюджеттік саясат жөніндегі Баптар. Меморандумда үкіметтің мақсаттары, оларға жету амалдары және осы үшін бөлінген қаржылық ресурстар тізбеленуі тиіс.

Бюджеттік саясат бағыттары жөніндегі бапта түпкілікті мақсаттар, мақсатты топтар мен белгіленген мақсаттарды іске асырудың кестесі көрсетіледі. Егер мақсаттың соңғы мақсаттық нәтижесін белгілеу мүмкін емес болған жағдайда бұл мақсаттар тікелей нәтижелер сәйкес келетін міндеттер сипатына ие болады (яғни, бюджеттік қызмет көрсету бойынша). Бұл бөлімде сонымен қатар саясаттың бюджеттік салдарлары сипатталады, «еркін» ресурстарды қолдану бойынша ұсынымдар және макроэкономикалық көрсеткіштер негізіндегі бюджет болжамы болады.

Нидерландыда бюджеттік процесс шегіндегі ортақ соңғы нәтижелерге жетудегі әртүрлі министрліктер мен ведомствалардың қызметтерін келісімге келтіру мәселесі «ведомствоаралық қызмет сызбасын» жасау жолымен шешіледі. Жаңа типтегі бюджетте мұндай сызбаның төрт түрі көрсетілген: бір мақсаттағы бірлескен қызмет, бір мақсат қойылмаған аралас қызмет бағдарламалары, іс-қимыл жоспарлары мен бағдарламалардан үзінді [3].

Ұлыбританиядағы бюджеттік реформа эволюциялық сипатқа ие және соңғы он жылдықта жалғасып келеді. Келешекке арналған бюджеттеу ресми түрде 1998 жылдан бері қолданылып келеді. Бұған нарықтық бәсекені бюджеттік қызмет көрсету саласына енгізуді жүргізген мемлекеттік мекемелердің түбегейлі қайта құрылымдануына әкелеген «Келесі қадам» (Next Steps Initiative) бастамасы себеп болды.

1998 жылы Ұлыбританияда мемлекеттік шығыстардың кешенді талдауы жүргізілді, нәтижесінде бюджеттік ресурстарды бөлуді министрліктердің өзіне алатын міндеттермен байланыстыруға шешім шығарылды. Талдау қорытындысы бойынша бюджеттік қызмет сапасын жоғарылату мен сәйкес реформалар жүргізу қажеттілігі туралы тапсырма қойылды. Осы мақсатта мемлекеттік қызмет сапасы мен көлемінің стандарттары, нәтиже индикаторлары жасалып, Азаматтық Хартияда көрсетілді.

Жаңа көзқарас өз құрамына үш негізгі элементті біріктірді: бюджеттік қызметтер туралы келісім (Public Service Agreements – PSA) және қызметтер сапасы туралы келісім (Service Delivery

Agreements – SDA). Екі құжат та үш жылдық мерзімге әзірленеді. Онда әрбір министрліктің мақсаты мен міндеттері, бюджеттік қызмет сапасы, көлемі мен оларды көрсетуден алынатын нәтиже көрсеткіштерінің мақсатты мәндері, сонымен қатар министрліктер мен ведомствалардың қызметтерінің басқа да мақсатты көрсеткіштерін бекітеді.

Ұлыбританияның Үкіметі сәйкесінше әдістемелік база жасады, соның ішінде көрсеткіштер жүйесін қалыптастыру, орталық үкіметтің, және де жекелеген министрліктердің жоспарлары мен қызмет нәтижелерін бағалау, бағдарламалардың тиімділігі бойынша әзірленді.

Қазір бюджетті талқылау ең бастысы соңғы нәтижелер негізінде жүргізіледі. Министрлер кабинеті PSA-ны бюджеттік қаржыландырулармен бірге қарастырады. PSA жарияланады және үкіметтік деңгейде келісілген министрліктер мен ведомствалардың бюджеттік өтінімдерімен бірге Парламентке ұсынылатын бюджет жобасына қосылады.

Бюджеттік қаражатты шығындаудың ішкі бақылауды министрліктің ішкі аудит қызметі, ал сыртқы бақылауды Парламентке есеп беретін және үкіметке тәуелсіз Ұлттық аудит қызметі жүзеге асырады. Тиімділікті бағалау бойынша аудиторлардың жұмысы тек проблемаларды анықтауға ғана емес, осы саладағы неғұрлым табысты тәжірибені қорытындылауға және мемлекеттік органдардың жұмысын жақсарту жөніндегі ұсынымдарды жасауға бағытталған [4].

Жаңа Зеландия бюджеттік жүйесінің реформасы басқа дамыған елдерде жүргізілген ұқсас қайта құрылулар ішіндегі неғұрлым радикалдардың бірі саналады. Нәтижеге бағдарланған бюджеттеу 1989 жылы мемлекеттік қаржы туралы Жаңа Зеландия Заңында бекітілген. Жаңа Зеландия министрліктер мен департаменттер арасында сауда жүйесіне ұқсас келісім-шарттар жүйесін қолданады, мұнда департаменттің мақсатына жетуі үшін қажетті жұмыстар тізімі, сонымен қатар нәтижелерді өлшеудің көрсеткіштері және реті, құны мен мерзімі, марапаттау, міндеттемелерді орындамаған жағдайға санкциялар, есеп беру ережесі айқындалған. Бюджет қаражаты нақты нәтижелерге жетуге мүмкіндік беретін міндеттемелерді іске асырудың келісілген құнына сәйкес бөлінеді. Департаменттер ресурстарды басқаруда белгілі бір еркіндікті пайдаланады, бірақ нәтижелерге жетуде жауапкершіліктері жоғарылайды. Сонымен қатар үкімет министрліктерден келісілген бағамен қызметтерді сатып алатын келісім-шарт және де министрліктер басқа да мемлекеттік мекемелерден қызметтер сатып алатын келісім-шарттар жасалынады. Бюджеттік қаражатты шығындау процесінің ашықтығын министрлік қызметінің әр бағыты бойынша жыл сайынғы есепті жариялау арқылы көрсетеді.

Жаңа Зеландияда НББ-ге өту әлі аяқталмаған, ақпараттық қамсыздандыру, аудитті жетілдіру және т.б. мәселелер шешілуде. Айта кететін бір жағдай келісім-шарттардың жаңа зеландиялық моделі тиімді жұмыс істейді егер қуатты азаматтық қоғам, іс жүзінде сыбайлас жемқорлығы жоқ және жалпы бюджеттік процестің ашықтығы сияқты негізгі жағдайлар болса ғана. Жаңа зеландиялық модельдің келесі ерекшелігі басқару және бюджеттеу жүйесі тікелей (соңғы емес) нәтижеге бағытталған, яғни соңғыға қарағанда тікелей нәтижеге бақылау және сандық бағалау жасау жеңілрек болады [5].

Швеция орта мерзімді бюджеттік жоспарлауға (үш жылдық), бюджетті «жоғарыдан төмен» қалыптастыру және нәтижеге бағдарлауға 1990 жылдың аяғында өтті. 2000 жылдың қараша айында қаржы Министрлігі нәтижелілікті өлшеудің тұжырымдамасы шегінде есептеу әдісі бойынша есепке өту туралы нақты ұсынымдары бар «Ақ кітапты» жариялады. Соңғы жылдардағы реформа мақсат, нәтиже және міндеттер арасында нақты байланыс орнатуға; көрсетілген қызметтердің нақты көлемі мен олардың соңғы нәтижесі туралы түсінікті кеңейтуге; әртүрлі деңгейдегі шешім қабылдау процесінің ашықтығын жоғарылатуға; бюджеттік өтінімдер мен бюджеттің орындалуы туралы есепте бірыңғай бюджеттік классификациясын қолдануға; мемлекеттік басқару сапасы мен оның нәтижесі арасындағы байланысты анықтау және мемлекеттік саясаттың мақсаттарын анық қалыптастыруға бағытталған.

Жаңа жүйеге сәйкес Швеция үкіметі басында экономикалық болжамға және қаржылық саясатқа сәйкес келесі үш жылға бюджеттік ресурстардың жалпы көлемін белгілейді, кейін оларды бағыттар арасында бөледі. Бұл кезде бағыттар бойынша сомма жалпы бюджет соммасынан кем болды. Бұл айырмашылық болжамдық қателіктердің ауытқу шегін көрсетеді, егер бірінші жылы бұл ауытқулар 1,5% шамасында болса, екінші - 2%, үшінші - 2,5% болды.

Швециядағы мемлекеттік басқару жүйесінің маңызды ерекшелігі заңда бекітілген функционалдық агенттіктердің автономдығы. Министрліктердің өздері негізінен өзінің саласындағы саясатты қалыптастырумен айналысады, кішігірім штаты мен бюджеті бар. Барлық мемлекеттік қызметтермен

бюджеттің негізгі бөлігін шығындайтын 300 жуық агенттік (мемлекеттік қызметкерлерінің 99% шұғылданатын) айналысады. Агенттік кадрлық саясат пен ішкі ұйымдастырушылық жөніндегі шешімдерді жеке қабылдайды

Бюджетте, тәртіп ретінде әрбір агенттік үшін оның барлық операциялық шығындарын жабатын жеке баптар бар, яғни бюджеттік құжаттар агенттіктерден күтілетін нәтижелер туралы ақпараттардан тұрмайды. Осылайша, нәтижелер туралы ақпараттар іс жүзінде мемлекеттік бюджетті қалыптастыру кезеңінде пайдаланылмайды. Агенттіктің нақты жедел міндеттері мен мақсатты көрсеткіштері министрлік өзінің ведомстволық бағынысты агенттіктеріне шығындар көлемін анықтағаннан кейін жолдайтын нұсқаулық-хатта көрсетіледі [6].

Данияда нәтижелерге бағдарланған басқаруды енгізу мынадай мақсаттарға қызмет етті:

- мемлекеттің негізгі мақсаттарының басымдықтарын анықтауға шешім қабылдайтын саяси тұлғаның мүмкіндігін жақсарту;
- мемлекеттік қызмет сапасын жақсарту;
- министрліктер мен меморгандар арасындағы бюджеттік тапшылықтың орнын толтыру тиімділігін жақсарту.

Данияда қызмет тиімділігін басқарудың бірінші құралы нәтижелі келісім-шарт болды. 1992 жылы енгізілген нәтижелі келісім-шарттар – бұл нысаналы көрсеткіштерді және белгілі бір кезеңде талап етілетін нәтижелерді белгілейтін министрліктер мен мемлекеттік органдар арасындағы жазбаша келісім. Мемлекеттік органдардың нәтижелі келісім-шарттары саяси басымдықтар мен миссиялар тұжырымдамасының негізінде жасалады. Нысаналы көрсеткіштер министрліктер мен ұсыныс жобаларын жасайтын оларға бағынышты органдар арасында келісіледі.

Нәтижелік келісім-шарттар үлгісі жөнінде міндетті талаптар болмайды, осының орнына келісім-шарттарды жалпы шегін беретін басшылық ережелер бар. Басқа құралдар өлшенетін және қол жететін көрсеткіштерді белгілеуге көмектеседі.

Нәтижелі келісім-шарттарда төменгі көрсеткіштер мен міндеттемелерді орындамаулар үшін санкция жазылмаған. Бірақ келісілген еңбек ақы келісім-шарттық міндеттемелерді орындау үшін айқын ынталандыру көрсетеді. Нәтижелік келісім-шарттар әдетте төрт жылдық мерзімге жасалады және басымдықтарда өзгерістерді көрсету немесе ресурстардың болуы үшін жыл сайын қайта қаралуы мүмкін.

Басшылармен нәтижелік келісім-шарттар – бұл Министрліктің тұрақты хатшысы мен тәуелді мемлекеттік органның бас директорының арасындағы бір жылдық келісім.

Тұтастай алғанда, нәтижелерге бағдарланған бұл жүйені енгізу жөніндегі стратегия Дания үшін өте табысты болды. Қазіргі уақытта әрбір министр және оған бағынысты мемлекеттік орган қызметтің тиімділігін бағалау жүйесін басқару жүйесінің ажырамайтын бөлігі ретінде пайдаланады.

Жоғарыда айтылғандарға қарай отырып, НББ енгізу мен жетілдіру жөніндегі әлемдік тәжірибе бұл көзқарастың келесідей құндылықтарын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

- бюджеттік қаражат шығындарының түрлері бойынша емес, бағдарлама немесе стратегиялық мақсаттар бойынша бөлінеді;
- бағдарламалар заң шығарушы органдармен келісілген жалпы мақсаттар мен стратегиялық басымдықтарға негізделеді;
- бюджеттік қаражаттарды министрліктер мен ведомстволардың пайдалануына бақылау бөлінген қаражаттарды мақсаты пайдалануға сыртқы бақылауды шығыстардың тиімділігіне министрліктердің ішкі бақылауына ауыстырылады.
- НББ жеке салдарды, қабылданатын шешімдердің тиімділігін ескереді, қойылған мақсаттарға жетудің балама амалдарын салыстыруға және дамудың әр түрлі сценарийлерін іске асыру мүмкіндігін ескере отырып ұтымды шешімді таңдауға мүмкіндік береді.
- министрлік шенеуніктері олардың алдына қойылған бағдарламаларға қол жеткізу құралын таңдауда үлкен еркіндікке ие, атап айтқанда олар шығыстардың әр түрлі баптарының арасында оларға бөлінген сметалардың шегінде қаражаттарды қайта бөлуге құқық алады. Осымен бірге олардың түпкілікті нәтижеге жауаптылығы күшейтіледі.
- бюджет жобасы заң шығарушы органға мемлекеттік шығыстар саясаты мен үкіметтің саяси мақсаттары арасындағы байланысты анық бақылауға мүмкіндік беретін нысанда ұсынылады [7].

Қазақстандағы бюджет жүйесінің реформасы бюджетті жасауға қатысатын мамандардың біліктілігіне талаптың айтарлықтай жоғары болатынын болжайды. Бұл мемлекеттік органдардың қызметінің ойдағыдай нәтижесін білікті анықтау, балама бағдарламалардың нәтижелеріне қол

жеткізу, талдау және салыстыру үшін бағдарламалар әзірлеу, олардың нәтижелілігін бақылау қажеттіліктерінен шартталған.

Реформа нәтижесінде сондай-ақ ақпараттық қамтамасыз етуге, мәліметтердің сапасына және процестердің ұйымдастырылуына қойылатын талап жоғарылайды. Реформа бюджет желісінің инфрақұрылымын елеулі өзгерістерін, қайта құрылуын болжайды.

Реформаны іске асыру нәтижесінде неғұрлым тұрақты бюджеттік саясатты жасауды талап етеді.

Реформаны жүргізу бюджеттік саясатына және бюджет мазмұнына неғұрлым белсенді ықпал етуге халықтың дайындығын жоғарылатуы мүмкін. Бірақ, бюджеттік жүйенің өзі халық тарапынан белсенді ықпал еткенде ғана (бақылау) іске асуы мүмкін (Нидерланды тәжірибесі).

Реформа барысында тұтастай алғанда келістіруші рәсімдер көлемінің талаптары жоғарылайды. Бұл ретте келістіруші рәсімдер сапалы түрде өзгеруі тиіс – шығын баптары ғана емес, түпкілікті нәтиже талқылануы тиіс (Ұлыбритания үлгісі).

Реформа бюджеттің ашықтығы талаптарын едәуір жоғарылатады. Бұл ретте ашықтығы реформа процесінде сөзсіз жоғарылайтын болады. Бұлай болмаған жағдайда бюджеттеудің мақсатты әдіснамасының басқа элементтері кер кететін болады.

Жүргізілген талдаудың нәтижелері нәтижелерге бағдарланған жоспарлау мен бюджеттеудің жаңа жүйесіне көшу жөнінде мынадай ұсыныстарды қалыптастыруға мүмкіндік берді:

Енгізілетін жүйе мақсаттар, күтілетін нәтижелер мен бағдарламалар тиімділігі тұжырымдамасы, нәтижелілік индикаторларын жетілдіру, орта мерзімдік қаржылық жоспарлау сияқты компоненттерді қамтиды. Сондықтан жоғарғы талап алдыңғы кезекте министрліктердегі басқару буыны, әсіресе қаржылық және талдамалық қызметтер қызметкерлерінің біліктілігіне қойылады. Бұл реформаның анағұрлым ірі тәуекелдіктің бірі екенін тәжірибе көрсетеді. Сондықтан НББ енгізу итеративтік процесс болып табылатындығын ескере отырып министрліктер мен ведомстволар қызметкерлерін бюджеттік жоспарлаудың жаңа әдістеріне оқытуды алдын ала ұйымдастыру және тұрақты негізде жүргізу қажет.

Қолданыстағы бюджеттік сыныптама бюджеттік бағдарламалар әкімшілері қызметінің мақсаттары мен бағыттарына көптеген жағдайда нашар келіседі. Бюджеттік сыныптаманың экономикалық, ведомстволық және функционалдық сипаттамаларға бөлінуден басқа бюджеттік сыныптаманың төртінші-мемлекеттік саясаттың мақсаттары мен міндеттері бойынша түрін әзірлеген жөн. Бұдан өзге, бюджеттік сыныптама қаржылық есептіліктің және мемлекеттік қаржы статистикасының халықаралық стандарттарымен келісуге тиіс.

Реформа процесінде бюджеттеуді ақпараттық қамтамасыз етудегі талаптар жоғарылайды. Бірінші кезекте, бұл бюджеттік жоспарлаудың автоматтандыру жүйелеріне қатысты болады. Бұл ретте осындай жүйелерге алдыңғы кезекте жоспарлаудың жаңа әдістеріне жылдам икемге келтіру бойынша талаптар қойылады. Осыған байланысты ұсынымдар бюджеттік жоспарлаудың автоматтандыру жөніндегі жаңа икемді шешіміне жедел көшу қажеттігінен қорытындыланады.

Бюджеттік деректердің сапасына талап жоғарылайды. Бірінші кезекте бұл кассалық есепке алу мен есептеу әдісі арқылы есепке алуды қатар жүргізу қажеттілігіне қатысты. Тағы бір маңызды фактор – бюджеттік ақпараттардың әртүрлі көздерінен деректерді талдауды қолдану қажеттілігі, ол бюджеттік бағдарламаларды орындау нәтижелерінің мониторингі қажеттілігімен шарттасқан. Шешуі ретінде есептеу әдісі арқылы есепке алуды жүргізу жөніндегі әдістемелік ұсынысты әзірлеу ұсынылады (АҚШ тәжірибесі - Accrual-based budgeting ABB есептеу әдісіне негізделген бюджеттеу тұжырымдамасы).

Сондай-ақ, бюджетті есептеу процесстерінің, бюджеттік бағдарламаларды талдаудың, нәтижелілікті бақылаудың және басқалардың толық нысандағы сипаттамасының болуы қажет.

Нәтижелерге бағдарланған бюджеттеу технологиясына көшу кезінде негізгі факторлар бюджеттің айқындылығы мен нәтижелер туралы ақпараттардың ашықтығын қамтамасыз ету жөніндегі талап болып табылады. Осыған байланысты, заңнамалық деңгейде осы талаптарды нақты жазу, сондай-ақ бюджеттің ашықтығын қамтамасыз ету жөніндегі әдістемелік ұсыныстарды, соның ішінде ақпараттар беру мен халықпен өзара әрекеттесуді ұйымдастыру нысанында қаржы органдарының ақпараттық порталдарын тұрғызу талаптарын қалыптастыру қажет.

Қазақстанда контрактілік үлгіні енгізу үшін (Жаңа Зеландия, Дания үлгісінде) негізгі шарттары мемлекеттік сектордағы жалақының жеткілікті деңгейі, бюджеттік процестің транспаренттігі, сыбайлас жемқорлық пен қорғаушылықты түп тамырымен күрту, мемқызметкерлердің жоғары кәсібилігі және басқалар болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 М. Афанасьев. Бюджетирование ориентированное на новые тенденции. // Вопросы экономики, № 9, 2004, с. 130-139.
- 2 «Бюджетирование - ориентированное на международный опыт и возможности применения в России», СРР, 2002.
- 3 Ж. Блондал, Ж. Кристенсен. Бюджетирование в Нидерландах. Журнал ОЭСР по бюджету. Том 1, №3, 2002.
- 4 А. Серпилин. Опыт Великобритании в области регионального управления и бюджетирования, ориентированного на результат / БДО Юникон Консалтинг, 2005.
- 5 <http://www.moluch.ru/>
- 6 old.group-global.org/ru/
- 7 <http://www.dissercat.com/>

REFERENCES

- 1 M. Afanasiev. Biudzhetrovanie orientirovannoe na novye tendensii. // Voprosy ekonomiki, № 9, 2004, p.130-139.
- 2 «Biudzhetrovanie – orientirovannoe na mezhdunarodnyi opyt i vosmozhnosti priminenia v Rossi», CFP, 2002.
- 3 J. Blundal, J. Christensen, Biudzhetrovanie v Niderlandah, Jurnal OESR po biudzhetu, Volume 1, №3, 2002.
- 4 A. Serpilin. Opyt Velikobritanii v oblasti regionalnogo upravlenie i biudzhetrovania, orientirovannogo na rezultat. / BDO Unicon Consulting, 2005.
- 5 <http://www.moluch.ru/>
- 6 old.group-global.org/ru/
- 7 <http://www.dissercat.com/>

И.С. Сактаганова, Н.Е. Кыргызбай

Значение бюджетной системы и ориентированное на результат государственное планирование Республики Казахстан. Анализ передового мирового опыта

Данная научная статья посвящена сути государственного планирования ориентированного на результат и системы бюджетирования и анализу весьма выдающийся мирового опыта. В статье рассмотрены использование бюджетных технологий ориентированного на результат в таких стран, как США, Великобритания, Австралия, Новая Зеландия, Нидерланд, Швеция.

Ключевые слова: бюджетирование, государственное планирование, концепция, стратегическое направление, бюджет, практика.

I.S. Saktaganova, N.E. Kyrgyzbai

The essence of the state planning results-oriented and budgeting system. The analysis of a very prominent international experience

This article focuses on the scientific fact of state planning results-oriented and budgeting system and analysis of a very prominent international experience. The article describes the use of budget -oriented technologies result in countries such as the US , UK, Australia , New Zealand, Netherlands , Sweden.

Key words: budgeting, state planning, conception, strategic direction, budget, practices.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

С.Б. СЕРИКБЕКОВА

*к.ю.н., и.о. доцента кафедры гражданско-правовых дисциплин
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана*

НЕТИПИЧНЫЕ ФОРМЫ ПРИМЕНЕНИЯ НАЕМНОГО ТРУДА

В статье анализируется понятие нетипичной занятости, определяются общие подходы к характеристике нетипичных форм применения наемного труда; рассматривается возможность принятия специального законодательства, регулирующего труд заемных работников.

Ключевые слова: нетипичная занятость, заемный труд, заемные работники.

Согласно подпункту 24 пункта 1 статьи 1 Трудового Кодекса Республики Казахстан трудовые отношения понимаются как «отношения между работником и работодателем, возникающие для осуществления прав и обязанностей, предусмотренных трудовым законодательством Республики Казахстан, трудовым, коллективным договорами». Данное определение является традиционным и характеризует стандартные трудовые отношения как занятость в течение полного рабочего дня на условиях строгого подчинения внутреннему распорядку работодателя. В соответствии с определением Международной организации труда (МОТ), под стандартной занятостью понимается «полная занятость на условиях бессрочного трудового договора с одним работодателем, которая предусматривает защиту от необоснованного увольнения». Положительной стороной таких отношений является определенная стабильность: доход, обеспечивающий средства к существованию; гарантии предоставления социальной защиты. Однако непрерывное развитие экономических отношений, совершенствование методов производства приводит к тому, что нормы трудового законодательства не в силах регулировать новые формы занятости.

Усиленное социально-экономическое развитие Казахстана, расширение взаимосвязей вследствие процессов глобализации, изменение экономической основы трудовых отношений повлекли трансформацию форм применения труда и определили потребность в гибких формах функционирования рынка труда, что привело к становлению и развитию новых нетипичных форм трудовых отношений.

Киселев И.Я. в своем исследовании «Новый облик трудового права стран Запада (проявив в постиндустриальное общество)» отмечал, что «нельзя отрицать, что сама проблема флексибилизации трудового права отнюдь не надумана, а вызвана кардинальными изменениями, которые происходят в сфере производства, в социальной жизни стран Запада на заре постиндустриальной эры. Усиление гибкости, причем не только в сфере правового регулирования труда, несомненно отвечает объективным потребностям постиндустриальной экономики. Это одна из многих новых проблем, которая требует разумного и взвешенного решения с учетом законных интересов всех заинтересованных сторон, т.е. труда, капитала, общества в целом» [1]. Также Киселев И.Я. отмечает, что «необходимость гибкости государственно-правового регулирования рынка труда анализируется в западной литературе уже несколько десятилетий как императив, вызванный объективными требованиями современной развитой экономики, а жесткость, присущая традиционному трудовому праву, принадлежит уходящей эпохе и вступает в противоречие с техническим прогрессом, с реальностями, складывающимися на рынке труда в условиях трансформации индустриального общества в постиндустриальное».

В течение всего времени существования трудового права в нем активно борются два начала - производственное и социальное. Как отмечал Р.З. Лившиц: «Интересы работодателя составляют производственную сторону трудовых отношений, интересы работника - их социальную сторону. Противоречие социального и производственного элементов - неизбежное противоречие, заложенное в природе трудового отношения, его «генетическом коде» [2]. В периоды кризисов и спадов в экономическом развитии эта борьба обостряется. Работодатели стремятся сохранить прибыль за счет сокращения социальных гарантий работникам и требуют от государства уменьшения налогового бремени. Работники требуют усиления социальной составляющей, желая любой ценой сохранить рабочее место и уровень оплаты труда. В такие периоды именно нетипичные формы

трудовой занятости становятся инструментом адаптации работников к меняющимся экономическим условиям.

В науке и практике трудового права Республики Казахстан пока не ведутся активные исследования по определению нетипичной занятости. Однако в Российской Федерации данная проблематика давно обсуждается в научных кругах. Например, известный специалист в области трудового права Киселев И.Я. относил к нетипичной занятости работу по срочным трудовым договорам, работу в режиме неполного рабочего времени, телеработу и заемный труд [3]. Лушников А. М. и Лушникова М. В. также в качестве примеров нетипичных трудовых договоров определили договоры о заемном труде, договоры с телеработниками, договоры с руководителем организации [4].

Некоторые авторы более широко трактуют нетипичные формы занятости, например Подшибякина Н.Д. относит к нетипичным формам занятости лизинг персонала, аутсорсинг, аутстаффинг и фриланс [5].

Томашевский К.Л. пытаясь охватить также модели нетипичной занятости, основанных на гражданско-правовых договорах дает следующее определение: «Гибкие (нестандартные, атипичные) формы занятости – это такая организация правоотношений, при которой трудящийся выполняет работу не по трудовому договору с неопределенным сроком, иной продолжительности рабочего времени, чем полное рабочее время, с особым режимом рабочего времени или на рабочем месте, удаленном от его места работы» [6]. Более развернутую формулировку нетипичной занятости предложила Моцная О.В, автор понимает ее «как деятельность граждан, основанную на таком трудовом правоотношении, в котором отсутствует либо видоизменен какой-либо из существенных (критериальных) признаков традиционного трудового правоотношения: личный, организационный или имущественный» [7]. Постовалова Т.А. отмечает, что «к нетипичной занятости в праве Евросоюза относят такие, которые имеют отклонение от нормальных отношений, установленных в договорном порядке» [8].

Согласимся с мнением, что «в противовес стандартным трудовым отношениям, под все более широко распространяющейся нестандартной (нетипичной, атипичной) занятостью понимаются любые формы привлечения наемного труда с отклонениями от традиционного трудового договора в различных комбинациях» [9].

В настоящий момент в Казахстане сложилась неоднозначная ситуация с применением нетипичных форм трудовых отношений. Традиционные положения законодательства по регламентации трудовых отношений не позволяют учесть все более разнообразные интересы и потребности работника и работодателя, а отсутствие специальной законодательной базы создает сложность в использовании такого рода отношений. Однако на практике такая конструкция является востребованной предпринимателями в силу экономических выгод возможности гибкого управления трудовыми резервами. На казахстанском рынке труда спрос на нетипичные формы применения наемного труда сформировался в основном за счет деятельности компаний с участием иностранного капитала.

Реализацию концепции применения заемного труда в Казахстане сдерживает законодательство в сфере трудовых отношений, которое не предусматривает возможность предоставления работников (персонала) третьему лицу. Кроме того, в соответствии с пунктом 3 статьи 38 Трудового кодекса Республики Казахстан, если отношения между работником и организацией, в которой он фактически работает, официально не оформлены (отсутствует трудовой договор), они все равно считаются трудовыми со всеми вытекающими правовыми последствиями для организации-заказчика.

В целом, договоры о предоставлении персонала между организацией-заказчиком и непосредственным нанимателем, включаются в сферу правового регулирования на основании пункта 2 статьи 2 Гражданского Кодекса Республики Казахстан, согласно которой граждане и юридические лица свободны в установлении своих прав и обязанностей на основе договора и в определении любых не противоречащих законодательству условий договора. Стороны могут заключить и смешанный договор, в котором содержатся элементы договоров различных видов. С правовой точки зрения отношения, возникающие при предоставлении персонала, различны: между нанимателем и организацией-заказчиком – гражданско-правовые, а между нанимателем и работником – трудовые.

В Российской Федерации многочисленные дискуссии по поводу легализации заемного труда привели к запрету на его использование. Федеральный закон от 5 мая 2014 г. № 116-ФЗ «О

внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации», направленный на регулирование трехсторонних правовых отношений, возникающих в связи с предоставлением труда работников (персонала) третьим лицам, и на предотвращение уклонения работодателей от заключения с данной категорией работников трудовых договоров, вступит в силу с 1 января 2016 года. В целях однозначного понимания законом вводится юридическая формулировка заемного труда и понимается как «труд, осуществляемый работником по распоряжению работодателя в интересах, под управлением и контролем физического лица или юридического лица, не являющихся работодателем данного работника». Предоставление труда работников (персонала) третьему лицу разрешено осуществлять лишь аккредитованным в установленном Правительством Российской Федерации порядке частным агентствам занятости, а также юридическим лицам, в том числе иностранным юридическим лицам и их аффилированным лицам. Основанием предоставления такого труда будет договор о направлении работников временно и с их согласия для выполнения трудовых функций в интересах, под управлением и контролем третьего лица (заказчика).

Кроме того, установлены требования к частным агентствам занятости и определены виды работ, на которые может быть направлен работник по договору о предоставлении труда работников (персонала). В свою очередь, на принимающую сторону возложена обязанность по обеспечению работнику надлежащих условий труда, а также возложена субсидиарная ответственность по всем обязательствам направляющей стороны (работодателя), вытекающим из трудовых отношений с работником. В период выполнения трудовых обязанностей в рамках договора о предоставлении труда работников (персонала) за работником сохраняются все установленные российским законодательством социально-трудовые гарантии (в том числе – обязательное социальное страхование от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний).

В целом, по нашему мнению, законодательство Российской Федерации не подразумевает как таковой запрет заемного труда, а лишь ограничивает интенсивность и изменяет условия его применения.

Вопрос заемного труда получил отражение в нормах международного права, в частности, исходящих от Международной организации труда. На международном уровне заемный труд регулируется Конвенцией Международной организации труда № 181 от 1997 года. Одна из целей Конвенции № 181 состоит в том, чтобы в рамках ее положений частные агентства занятости получили возможность действовать, а трудящиеся, пользующиеся их услугами, были защищены (пункт 3 статьи 2).

Конвенция предоставляет частным агентствам занятости право найма работников с целью предоставления их в распоряжение третьей стороне, которая может быть физическим или юридическим лицом (именуемых предприятием–пользователем). При этом именно предприятие–пользователь устанавливает рабочие задания работнику и контролирует их выполнение (пункт 1 статьи 1 Конвенции).

При заемном труде предприятие–пользователь принимает на работу работника не напрямую (посредством заключения с работником трудового договора), а через частные агентства занятости, с которым работник состоит в трудовых отношениях. Между частным агентством и предприятием–работодателем заключается гражданско-правовой договор о предоставлении персонала в аренду, заем (staffleasing). Между частным агентством занятости и работником заключается трудовой договор.

Особенности правового регулирования такого труда вызваны, прежде всего, тем, что в трудовых правоотношениях участвуют, не как это обычно принято две стороны – работник и работодатель, а три стороны – работник, частное агентство занятости (формальный работодатель по трудовому договору) и предприятие–пользователь (фактический работодатель, обеспечивающий работника работой, но в трудовых отношениях с ним не состоящий).

Вопрос оприятий специального законодательства, регулирующего деятельность частных агентств занятости по найму работников с целью предоставления в распоряжение третьей стороны, остается открытым, но в любом случае, согласно пункту 4 статьи 2 Конвенции № 181, сделать это необходимо «после консультации с наиболее представительными организациями заинтересованных работодателей и трудящихся». Статья 4 же предписывает «принимать меры, обеспечивающие, чтобы трудящиеся, нанятые частными агентствами занятости, ... не лишались права на свободу ассоциации и права на ведение коллективных переговоров».

На основе анализа национальных систем регулирования труда заемных работников, были разработаны рекомендации по подготовке соответствующего законодательства для стран, которые захотят ратифицировать Конвенцию № 181 – Руководство для частных агентств занятости (Международное Бюро Труда, Женева, 2007). В нем подчеркивается, что «регулирование деятельности частных агентств занятости должно быть адаптировано к возможностям исполнения, которыми обладает государство» в каждом конкретном случае. «Если текущая ситуация, в основном, характеризуется недостатком возможностей контроля и исполнения в силу ограниченных финансовых и технических ресурсов, это необходимо учитывать при подготовке нового законодательства».

В Руководстве также отмечается, «что законодателям следует знать количество или оценку количества существующих агентств, какие услуги они предлагают и в каких секторах экономики доминируют. Необходимо проводить анализ сообщений о недобросовестной практике и злоупотреблениях со стороны агентств. Оценка фактических услуг и результатов деятельности частных агентств занятости обеспечивает учет конкретных проблем национального рынка труда в процессе подготовки законодательства». Таким образом, Международная организация труда перед принятием специального закона, регулирующего деятельность частных агентств занятости по предоставлению заемного труда, обязывает государства тщательно проанализировать экономические, социальные, юридические последствия принятия такого закона.

Применение нестандартных форм занятости оказывает непосредственное влияние на постоянную и прямую занятость, а также условия, в которых трудятся работники. Поэтому новые нетипичные формы занятости необходимо вводить только тогда, когда в первую очередь оценены все возможные риски для работников, как наиболее социально уязвимой стороны трудовых отношений. Несомненно, правовой легализации заемного труда должны предшествовать серьезные исследования мировой практики по использованию заемного труда.

В заключение хочется сказать, что пока ведутся дискуссии по поводу легитимации нетипичных форм занятости, в Казахстане фактически существуют правоотношения по использованию заемного труда. И обеспечение трудовых гарантий заемным работникам является уже острой проблемой.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Киселев И.Я. Новый облик трудового права стран запада (прорыв в постиндустриальное общество) // Трудовое право. - М.: Интел-Синтез, 2003, № 2. - С. 49-55.
- 2 Трудовое право России: учебник для вузов / отв. ред. Р.З. Лившиц, Ю.П. Орловский. – М.: Юрид.лит., 1998. – С. 6.
- 3 Киселев И.Я. Трудовое право России и зарубежных стран. Международные нормы труда: Учеб. - Изд. 2-е, испр. и доп. - М.: Эксмо, 2006. С. 329 - 343.
- 4 Лушников А. М. и Лушникова М. В. Курс трудового права. Учебник в 2-х томах. 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Статут. – 2009. – С.: 371-394.
- 5 Подшибякина Н.Д. Проблемы трудовых отношений: атипичные формы занятости //Труд и социальные отношения. 2009. N 1.
- 6 Томашевский К.Л. Актуальные проблемы трудового права (учебно-метод. комплекс): пособие / К.Л. Томашевский. – Минск, 2012. – 145 с.
- 7 Моцная О. Правовое регулирование трудовых отношений при нетипичных формах занятости // «Кадровик. Трудовое право для кадровика», 2009, N 6.
- 8 Постовалова Т.А. Трудовое и социальное право Европейского Союза. – Минск, 2010. С.103.
- 9 Заемный труд: последствия для работников /П.В. Бизюков, Е.С. Герасимова, С.А. Саурин. — М.: АНО «Центр социально-трудовых прав», 2012. С.12.

REFERENCES

- 1 Kiselev I.Ya. Novyy oblik trudovogo prava stran zapada (proryiv v postindustrialnoe obschestvo) // Trudovoe pravo. - M.: Intel-Sintez, 2003, № 2. - S. 49-55.
- 2 Trudovoe pravo Rossii: uchebnik dlya vuzov / otv. red. R.Z. Livshits, Yu.P. Orlovskiy. – M.: Yurid. lit., 1998. – S.6
- 3 Kiselev I.Ya. Trudovoe pravo Rossii i zarubezhnykh stran. Mezhdunarodnyie normyi truda: Ucheb. - Izd. 2-e, ispr. idop. - M.: Eksmo, 2006. S. 329 - 343.
- 4 Lushnikov A. M. i Lushnikova M. V. Kurs trudovogo prava. Uchebnik v 2-h tomah. 2-e izd. pererab .idop. – M.: Statut. – 2009. – S.: 371-394.
- 5 Podshibyakina N.D. Problemyi trudovyih otnosheniy: atipichnyie formyi zanyatosti //Trud i sotsialnyie otnosheniya. 2009. N 1.

6 Tomashevskiy K.L. Aktualnyie problem trudovogo prava (uchebno-metod. kompleks): posobie / K.L. Tomashevskiy. – Minsk, 2012. – 145 s.

7 Motsnaya O. Pravovoe regulirovanie trudovyih otnosheniy pri netipichnyih formah zanyatosti // “Kadrovik. Trudovoe pravo dlya kadrovika”, 2009, N 6.

8 Postovalova T.A. Trudovoe i sotsialnoe pravo Evropeyskogo Soyuza. – Minsk, 2010. S.103.

9 Zaemnyiy trud: posledstviya dlya rabotnikov /P.V. Bizyukov, E.S. Gerasimova, S.A. Saurin. — M.: ANO «Tsen-tr sotsialno-trudovyih prav», 2012. S.12.

Серикбекова С.Б.

Жалдамалы еңбекті қолданудың тиіпті емес нысандары

Мақалада тиіпті емес жұмыспен қамту ұғымына талдау жасалып, жұмыспен қамтудың тиіпті емес нысандарына сипаттама беріледі; несие қызметкерлердің еңбегін реттейтін арнайы заңнама қабылдану мүмкіншілігі қарастырылады.

Түйін сөздер: *тиіпті емес жұмыспен қамту, несие еңбегі, несие қызметкерлер.*

Serikbekova S.B.

Atypical forms of application of wage labor

The article analyzes the concept of atypical employment, it defines a common approach to the description of atypical forms of application of wage labor; furthermore it considers the possibility of enacting the specific law adjusting the labor of hired workers.

Key words: *atypical employment, wage labor, hired workers.*

Поступила в редакцию 15.03.2015.

УДК 343.14

Г.Ж. СУЛЕЙМАНОВА¹, Р.А. МЕДИЕВ²

*к.ю.н., Ученый секретарь Ученого совета Карагандинской академии МВД РК им. Б.Бейсенова¹
докторант Института послевузовского образования Карагандинской академии МВД РК им. Б.Бейсенова²*

**ПРОВЕДЕНИЕ НЕГЛАСНЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ (глава 30 УПК РК)
В КОНТЕКСТЕ ГЕРМАНСКОГО УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА**

В данной статье сделана попытка провести анализ некоторых негласных следственных действий по УПК Республики Казахстан (глава 30) в контексте германского уголовно-процессуального законодательства (Раздел VIII). В ходе более подробного изложения содержания и рассмотрения процедур проведения негласных следственных действий выявлены некоторые, на взгляд авторов, неточности, которые требуют редакторской правки. В связи с этим предлагается внести изменения и дополнения в УПК Республики Казахстан и Закон РК «об ОРД».

Ключевые слова: *негласные, следственные, действия, скрытые, уголовно-процессуальный кодекс, ФРГ, Республика Казахстан, оперативно-розыскные, мероприятия, производство, выемка, фиксация, контроль, имитация, внедрение, штатный негласный сотрудник.*

4 июля 2014 года Президентом Республики Казахстан был подписан новый Уголовно-процессуальный кодекс, направленный на модернизацию системы уголовного судопроизводства и приведение ее в соответствие с международными стандартами. Одной из знаковых новелл является глава 30, регламентирующая осуществление негласных следственных действий [1].

Данная новелла была представлена еще в 2011 году Генеральной прокуратурой в Концепции проекта новой редакции Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан [2], в рамках Концепции правовой политики и судебно-правовых реформ в Республике Казахстан, принятой на период с 2010 по 2020 годы [3]. Где в п. 9 данной Концепции указано, что модернизация национальной правовой системы разработана с учетом международной практики и опыта зарубежных стран, в том числе и Германии.

В этом же году прошло заседание «круглого стола» в Мажилисе Парламента, где темой обсуждения депутатов, представителей правоохранительных органов и международных экспертов стал законопроект о внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по

вопросам противодействия организованной преступности. На особую актуальность законопроекта обратил внимание в своем выступлении председатель Комитета Мажилиса по законодательству и судебно-правовой реформе Р. Мукашев, отмечая, что в мире есть уже проверенные временем методы борьбы с организованной преступностью. Например, в Уголовно-процессуальном кодексе Германии ряд статей посвящен институту «скрытых расследований», регламентирующих деятельность внедренного сотрудника полиции, являющегося одновременно следователем, ведущим негласное производство по уголовному делу [4].

Тем самым в 2012 году общественности был представлен проект нового УПК Республики Казахстан с регламентацией и порядком проведения оперативно-розыскных действий в рамках негласных следственных действий. Однако при обсуждении данной новеллы в научном мире шла жаркая дискуссия, так как некоторые ученые-процессуалисты были не согласны с законодателем по отношению сближения оперативно-розыскной деятельности с уголовно-процессуальным законом.

В свою очередь И.Меркель, выступая на «круглом столе» в 2013 году в Алматы, отметил, что при разработке проекта нового УПК Республики Казахстан был изучен опыт недавно модернизовавших свое уголовно-процессуальное законодательство стран на постсоветском пространстве таких как - Эстония, Латвия, Молдова, Грузия, Украина и др., а также стран дальнего зарубежья, таких как - Германия и др. [5]. На это указывают Б.М. Нургалиев и К.С. Лакбаев, делая акцент, прежде всего, на УПК Германии [6, с.162].

Хотелось бы отметить, что германский уголовный процесс за время своего более 130-летнего существования подвергался многочисленным изменениям и дополнениям. Немаловажным является и то, что с объединением Германии в 1990 г. на основании Договора между ГДР и ФРГ о восстановлении единства Германии от 31 августа 1990 г. на территории бывшей ГДР было распространено действие Конституции и всей правовой системы ФРГ. В последующие годы, уже в УПК ФРГ вносились изменения и дополнения. Так, например, Закон «О борьбе с нелегальной торговлей наркотиками и другими формами организованной преступности» от 15 июля 1992 г. дополнил УПК уже единого ФРГ параграфами § 99, §100a,b,c,g,h,i, §101, §110a,b,c, регулирующими производство негласных оперативно-розыскных мероприятий, в частности, негласное фотографирование; негласное использование соответствующих технических средств; оперативное внедрение официальных сотрудников полиции в качестве секретных агентов в преступные организации; негласное наружное наблюдение [7, с. 410-415].

При этом нормы, касающиеся процедур проведения следственных действий по УПК ФРГ, неоднократно перерабатывались, изменялись и дополнялись Законом «О борьбе с организованной преступностью» от 4 мая 1998 года. В результате при наличии подозрения в совершении определенных тяжких преступлений стало допускаться не только прослушивание телефонных переговоров, но и тайное прослушивание всех разговоров, ведущихся в каком-либо жилом помещении [7, с.441].

Проведение указанных и аналогичных следственных действий, называемых казахстанскими учеными «скрытым расследованием», в УПК ФРГ отражены в Разделе VIII «Выемка, контроль телекоммуникации, компьютерный поиск возможных преступников на основании общих признаков, использование технических средств, использование негласных дознавателей и обыск» (§ 99, §100a,b,c,g,h,i, §101, §110a,b,c УПК ФРГ) [8].

В УПК же Республики Казахстан данные виды негласных следственных действий представлены в ст. 231 (главе 30): 1) негласные аудио- и (или) видеоконтроль лица или места; 2) негласные контроль, перехват и снятие информации, передающейся по сетям электрической (телекоммуникационной) связи; 3) негласное получение информации о соединениях между абонентами и (или) абонентскими устройствами; 4) негласное снятие информации с компьютеров, серверов и других устройств, предназначенных для сбора, обработки, накопления и хранения информации; 5) негласный контроль почтовых и иных отправлений; 6) негласные проникновение и (или) обследование места; 7) негласное наблюдение за лицом или местом; 8) негласная контролируемая поставка; 9) негласный контрольный закуп; 10) негласные внедрение и (или) имитация преступной деятельности [9].

Если провести анализ процедур ведения следственных действий по германскому законодательству, то можно заметить, что согласно § 99 УПК ФРГ допускается выемка почтовых отправлений и телеграмм, направленных обвиняемому, если из фактических обстоятельств можно

заклЮчить, что их отправителем или адресатом является обвиняемый и их содержание имеет значение для расследования.

Тогда как по УПК Республики Казахстан проводится только негласный контроль почтовых и иных отправлений при наличии достаточных оснований о том, что письма, телеграммы, радиограммы, бандероли, посылки и другие почтовые отправления могут содержать сведения, документы и предметы, имеющие значение для дела (ч. 1 ст. 246 УПК РК). Согласно ч.2 данной нормы, при условии если следователь, дознаватель признает необходимость негласного контроля почтовых и иных отправлений, то выносится мотивированное постановление, которое представляется прокурору и, в случае дачи им санкции, направляется следователем, дознавателем в почтовые учреждения или лицам, оказывающим услуги по доставке отправлений, для исполнения.

По УПК ФРГ постановление о выемке почтовых отправлений и телеграмм выносится только судом, а в случаях, не терпящих отлагательства, также прокуратурой (абз.1 § 100 УПК ФРГ). Однако вскрытие почтовых отправлений по УПК ФРГ относится к полномочиям суда. Он может передать данное полномочие прокуратуре, если это необходимо, чтобы не создавать угрозу для результатов расследования (абз.3 § 100 УПК ФРГ).

Тогда как по ч. 3 ст. 246 УПК РК вскрытие почтового отправления производится следователем, дознавателем в течение 24 часов с момента получения уведомления в присутствии, при необходимости, уполномоченного сотрудника почтового учреждения или лица, оказывающего услуги по доставке отправлений, которые осматривают и (или) знакомятся с содержанием отправления, принимают решения о дальнейшей доставке этого отправления с фиксацией его содержания или без такового.

Согласно УПК ФРГ почтово-телеграфные отправления, о вскрытии которых не было принято решение, незамедлительно направляются указанному адресату. Данное правило применяется также, если после вскрытия не требуется удержание почтово-телеграфного отправления. Часть задержанного почтово-телеграфного отправления, удержание которого не является необходимым для расследования, направляется указанному адресату в копии (абз.5-6 § 100 УПК ФРГ). То есть при имеющимся значении для расследования часть содержимого почтового отправления вынимается и может представляться суду как улика.

Согласно же УПК Республики Казахстан, в каждом случае осмотра и (или) ознакомления с почтовым и иным отправлением следователем, дознавателем с соблюдением требований ст. 199 настоящего Кодекса составляется протокол, в котором отражаются данные участвовавших в производстве мероприятия лиц, наименование и вид почтового и иного отправления, подвергнутого осмотру и (или) ознакомлению, сведения о дальнейшей доставке отправления с фиксацией его содержания или без такового (ч. 4 ст. 246 УПК РК).

Хотелось бы отметить, что в содержании ст. 246 УПК Республики Казахстан отражены негласные вскрытие и фиксация почтовых и иных отправлений. Если сравнить эти действия с выемкой, которые производятся согласно германскому законодательству, то можно отметить, что при выемке почтовых отправлений получатель (обвиняемый) не сможет получить содержимое или получит только часть. В свою очередь, обвиняемый в суде может отказаться от таких улик и представить, что ничего не знает об этих почтовых и иных отправлениях. Тогда как контроль почтовых и иных отправлений позволит отследить весь процесс доставки этих вещественных доказательств, а своевременное проведение вскрытия и фиксации позволит сохранить содержимое, которое может выступить в суде как доказательство в случае уничтожения обвиняемым содержимого.

Таким образом, на основании вышесказанного предлагаем ст. 246 УПК Республики Казахстан изложить в следующей редакции: «Негласный контроль, вскрытие и фиксация почтовых и иных отправлений».

При этом в содержание ч.1 и ч.2 добавить слова «вскрытие и фиксация», которые, по нашему мнению, являются наиболее эффективными процедурами проведения следственных действий и имеют значение для расследования. Таким образом, ч.1 ст. 246 УПК Республики Казахстан будет представлена в следующей редакции: «При наличии достаточных оснований полагать, что письма, телеграммы, радиограммы, бандероли, посылки и другие почтовые отправления могут содержать сведения, документы и предметы, имеющие значение для дела, в отношении них может осуществляться негласный контроль, вскрытие и фиксация почтовых и иных отправлений». Соответственно, ч.2 ст. 246 УПК Республики Казахстан будет гласить: «Признав необходимым

негласный контроль, вскрытие и фиксацию почтовых и иных отправок, следовательно, дознаватель выносят мотивированное постановление...». На наш взгляд, в такой редакции данная норма будет точнее регламентировать процедуру проведения следственных действий, также как, например, негласный контроль, перехват и снятие информации, передающейся по сетям электрической (телекоммуникационной) связи (ст. 243 УПК РК).

Как указано в ч.1 ст. 243 УПК Республики Казахстан негласные прослушивание и (или) запись голосовой информации проводятся с применением научно-технических средств и (или) компьютерных программ, передающейся по телефону или другим устройствам, позволяющим передавать голосовую информацию, производимый при необходимости путем негласных проникновения и (или) обследования. Также может проводиться перехват и снятие знаков, сигналов, голосовой информации, письменного текста, изображений, видеоизображений, звуков и другой информации, передающейся по проводной, радио, оптической и другим электромагнитным системам. При этом следователь, дознаватель дают соответствующее поручение органу дознания оперативным службам (ч.2). В свою очередь, результаты негласного следственного действия согласно ч.3 фиксируются на соответствующем материальном носителе, который упаковывается, опечатывается и заверяется подписями проводившего негласное следственное действие должностного лица уполномоченного органа.

При этом условия и основания для проведения таких негласных следственных действий указаны в ч. 3 ст. 232 УПК Республики Казахстан, где данные следственные действия проводятся при наличии дел о преступлениях, санкция за совершение которых предусматривает наказание в виде лишения свободы от одного года и выше, также преступления, подготавливаемые или совершаемые преступной группой.

Данная норма аналогична § 100a УПК ФРГ, где сказано, что контроль телекоммуникаций проводится без ведома лиц, если существует подозрение, основание на конкретных фактах о совершении лицом тяжкого преступного деяния в качестве исполнителя или участника, или покушение на уголовно-наказуемое деяние, или подготовило такое преступное деяние.

Однако германский законодатель параграфом 100i отдельно выделил применение мер в результате проведения скрытых расследований по мобильным телефонам, где допускается использование, например, «пеленгатора IMSI» для установления идентификационного номера прибора (IMEI) и идентификатора абонента (IMSI), а также местонахождения мобильного телефона с целью исследования обстоятельств дела или установления местонахождения обвиняемого (абз.1 § 100i УПК).

Кроме того, в уголовно-процессуальном законодательстве ФРГ более подробно расписаны все процедуры проведения тех или иных действий, относящиеся к контролю телекоммуникаций - § 100b «Подведомственность в связи с вынесением постановления о контроле телекоммуникации»; § 100g «Получение информации о связи в рамках телекоммуникации»; § 100h «Иные меры, применяемые без ведома лиц, которых они затрагивают».

Негласные следственные действия по УПК Республики Казахстан не предусматривают применение мер отдельными статьями или частями. Данные меры предусмотрены в ст. 11 «Оперативно-розыскные мероприятия» Закона Республики Казахстан об «Оперативно-розыскной деятельности» от 15 сентября 1994 года № 154-ХІІІ (с изменениями и дополнениями на 07 ноября 2014 год) [10], где согласно ч.1 ст.11 подразделяются на общие и специальные. К общим оперативно-розыскным мероприятиям относятся: 1) опрос лиц; 2) установление гласных и негласных отношений с гражданами, использование их в оперативно-розыскной деятельности; 3) внедрение; 4) применение модели поведения, имитирующей преступную деятельность; 5) создание конспиративных предприятий и организаций; 6) контролируемая поставка; 7) применение технических средств для получения сведений, не затрагивающих охраняемые законом неприкосновенность частной жизни, жилища, личной и семейной тайны, а также тайну личных вкладов и сбережений, переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений; 8) наведение справок; 9) получение образцов; 10) оперативный закуп; 11) применение служебно-розыскных собак; 12) поиск и отождествление личности по приметам; 13) поиск устройств незаконного снятия информации; 14) обнаружение, негласная фиксация и изъятие следов противоправных деяний, их предварительное исследование; 15) преследование лица, готовящего, совершающего или совершившего преступление, и его задержание; 16) осуществление с участием понятых личного досмотра задержанных лиц,

изъятия находящихся при них вещей и документов, могущих относиться к преступной деятельности, а также досмотра жилых помещений, рабочих и иных мест, досмотра транспортных средств. В ходе осуществления антитеррористической операции личный досмотр и досмотр вещей, находящихся при физическом лице, досмотр транспортных средств, в том числе с применением технических средств, могут производиться без участия понятых; 17) проведение операций по захвату вооруженных преступников; 18) наблюдение (ч.2 ст. 11 Закона РК об ОРД). К специальным оперативно-розыскным мероприятиям относятся: 1) контроль почтово-телеграфных отправок; 2) оперативный поиск на сетях связи; 3) негласное прослушивание и запись разговоров с использованием видео-, аудиотехники или иных специальных технических средств, прослушивание и запись переговоров, производящихся по телефонам и другим переговорным устройствам, а также получение сведений о произведенных телефонных переговорах; 4) снятие информации с технических каналов связи, компьютерных систем и иных технических средств; 5) оперативное проникновение (ч.3 ст. 11 Закона РК об ОРД).

Хотелось бы отметить, что с применением нового УПК Республики Казахстан все специальные оперативно-розыскные мероприятия и пять общих вошли в уголовно-процессуальное законодательство в виде негласных следственных действий, которые перечислены в ст. 231 УПК РК. Проведение данных мероприятий представлены в уголовно-процессуальном законодательстве отдельными нормами ст. ст. 242-251 УПК РК: 1) негласные аудио- и (или) видеоконтроль лица или места; 2) негласные контроль, перехват и снятие информации, передающейся по сетям электрической (телекоммуникационной) связи; 3) негласное получение информации о соединениях между абонентами и (или) абонентскими устройствами; 4) негласное снятие информации с компьютеров, серверов и других устройств, предназначенных для сбора, обработки, накопления и хранения информации; 5) негласный контроль почтовых и иных отправок; 6) негласные проникновение и (или) обследование места; 7) негласное наблюдение за лицом или местом; 8) негласная контролируемая поставка; 9) негласный контрольный закуп; 10) негласные внедрение и (или) имитация преступной деятельности.

Например, ст. 242 УПК Республики Казахстан «Негласный аудио- и (или) видеоконтроль лица или места». В ч.1 дается определение проведения негласного аудио- и (или) видеоконтроля лица, а в ч.2 негласного аудио- и (или) видеоконтроля места. Для проведения данных следственных действий следователь, дознаватель дают соответствующее поручение органу дознания (ч.3) а протокол вручения технического средства удостоверяется подписями лица, которому оно вручается, сотрудника органа дознания и (или) следователя, дознавателя (ч.4). По завершении негласного аудио-, видеоконтроля лица или места уполномоченный орган представляет следователю, дознавателю имеющие значение для дела звуко-, видеозаписи в печатанном виде с сопроводительным письмом, в котором должны быть указаны основание, время начала и окончания, продолжительность записи (ч.5).

Аналогичные следственные действия в УПК ФРГ предусмотрены в § 100с «Прослушивание и запись с помощью технических средств», где так же как и в остальных параграфах указано, что данное скрытое расследование применяется без ведома лиц при подозрении, основанное на конкретных фактах, в том, что определенное лицо совершило особо тяжкие преступные деяния, в качестве исполнителя или участника или покушение на такое преступное деяние, также если покушение является уголовно наказуемым деянием (абз.1).

Примечательным является то, что постановление на прослушивание и запись с помощью технических средств выносится только на основании ходатайства прокурорской коллегией (абз.4 § 74а УПК ФРГ). Согласно Закону Республики Казахстан «об Оперативно-розыскной деятельности» (ч.4 ст.12 Закона РК «об ОРД» от 15 сентября 1994 г.) и ст. 234 УПК Республики Казахстан санкцию на проведение оперативно-розыскных мероприятий выдает - Генеральный прокурор Республики Казахстан и его заместитель, прокурор областей и приравненные к ним прокуроры.

Согласно абз.3 § 100а по УПК ФРГ запрещается применение следственных действий, если существуют фактические основания, что вследствие применения меры будет получена информация, относящаяся к внутренней сфере частной жизни. А полученные соответствующие записи незамедлительно уничтожаются. Факты получения и уничтожения вносятся в материал дела.

УПК Республики Казахстан также предусматривает гарантию на неприкосновенность частной жизни. Так в ч.3 ст. 241 УПК Республики Казахстан указано, что орган досудебного расследования

использует все предусмотренные законом средства для ограничения распространения полученных в результате негласного следственного действия сведений, если они затрагивают тайну частной жизни лица.

Контроль телекоммуникаций по УПК ФРГ может быть назначен и в отношении третьих лиц, если в силу определенных фактов есть основания полагать, что они являются «посредниками в передаче информации», то есть передают или принимают сообщения, предназначенные для обвиняемого или исходящие от обвиняемого, или обвиняемый пользуется их телефонным соединением (абз.3 § 100a УПК). А меры по контролю телекоммуникаций назначаются судом только по ходатайству прокуратуры (абз.1 § 100b УПК ФРГ).

Кроме того, УПК ФРГ предусматривает извещение и уничтожение личных данных (§ 101 УПК), которые производятся: в случае применения мер согласно §§ 99, 100a, 100c, 100g, 100i (абз.1-4 § 101 УПК ФРГ). То есть, когда сам факт проведения мер в отношении обвиняемых перестает представлять угрозу для достижения целей расследования, жизни, здоровья и личной свободы лиц и для значительных имущественных ценностей (абз.5 § 101 УПК ФРГ).

Если в отношении лица проводились негласные следственные действия, то УПК Республики Казахстан предусматривает право на ходатайство о его ознакомлении с неприобщенными к расследованию сведениями в пределах, исключающих разглашение государственных секретов и иной охраняемой законом тайны. Ходатайство рассматривается следователем, дознавателем, прокурором, а при поступлении ходатайства в период рассмотрения дела судом (ч.2 ст. 240 УПК РК).

При этом результаты негласных следственных действий, которые следователем, дознавателем признаны не имеющими доказательственного значения в уголовном процессе, не приобщаются к материалам расследования и хранятся в уполномоченном подразделении правоохранительного или специального государственного органа в условиях, исключающих возможность ознакомления с ними посторонних лиц, до вынесения окончательного решения по делу, после чего уничтожаются с составлением соответствующего акта (ч.1 ст. 240 УПК РК).

Как указано в абз.8 § 101 УПК ФРГ, если личные данные, полученные в результате применения мер, более не требуются для уголовного преследования и возможной судебной проверки примененной меры, они должны быть незамедлительно уничтожены. Факт уничтожения данных должен быть внесен в материалы дела.

Также примечательным является то, что федеральный Генеральный прокурор Германии ежегодно до 30 июня подает отчет в федеральное ведомство юстиции о мерах, назначенных в рамках их сферы компетенции по контролю телекоммуникаций. Федеральное ведомство юстиции составляет обзор о мерах, назначенных на всей территории ФРГ за отчетный год, и публикует его в интернете (абз.5 § 100b УПК ФРГ).

В отчетах указывается: количество уголовных производств, в рамках которых были назначены меры по контролю телекоммуникаций; количество вынесенных постановлений о контроле телекоммуникаций, разделенных на первичные постановления и постановления о продлении применения меры, также на постановления о контроле переговоров по городским и мобильным телефонам и телекоммуникаций через интернет.

По нашему мнению, данные меры вполне можно применить и в отечественном уголовном производстве. Отчет и публикации в интернете государственными органами о количествах постановлений, санкционированных прокуратурой на проведение негласных следственных действий могут повысить доверие население. Тем более, что проведение оперативно-розыскной деятельности долгое время было закрытой процедурой в Республике Казахстан и вызывало, на наш взгляд, у населения недоверие к полученной таким путем информации. Большинство полученной оперативно-розыскной информации было добыто в ходе проведения тех или иных негласных действий сотрудников органа, осуществляющего ОРД. Как, например, внедрение, которое согласно п.10 ст.1 Закона об ОРД представляет собой «негласное внедрение» работника органа, осуществляющего оперативно-розыскную деятельность, либо сотрудничающего с ним конфиденциального помощника в окружение объекта оперативного интереса для решения задач оперативно-розыскной деятельности.

Данное оперативно-розыскное мероприятие отражено в ч.1 ст. 251 УПК Республики Казахстан, где отмечено, что внедрение и (или) имитация преступной деятельности осуществляются с пись-

менного согласия лица, внедренного и (или) имитирующего преступную деятельность, с целью получения фактических данных о подготавливаемых, совершаемых или совершенных преступлениях.

Однако мы не нашли в ст.1 Закона об оперативно-розыскной деятельности определения «имитация преступной деятельности». На наш взгляд, данное понятие требует своего разъяснения в законе. Так как в словаре русского языка С.И. Ожегова имитация толкуется как «подделка под чего-нибудь, точное или с видоизменением повторение музыкального мотива другим голосом» [11]. По юридическому словарю имитация (лат. Imitation - воспроизведение) - это создание модели объекта или процесса, его искусственное воспроизведение в целях использования, обучения, прогнозирования [12].

Российские ученые-юристы в основах оперативно-розыскной деятельности отмечают, что в силу своей сложности, оперативное внедрение представляет собой тактическую операцию, требующую тщательного планирования, как подготовительных действий, так и мер обеспечивающего и защитного характера. В постановлении на его проведение должны обосновываться необходимость, имеющиеся возможности для осуществления, решаемые задачи, сроки внедрения, линия поведения внедряемого лица, пределы активности при имитации преступной деятельности, варианты действий в экстремальных ситуациях [13]. Поэтому при искусственном создании преступной деятельности должны быть учтены пределы активности и действий лица. Хотя на практике это сделать достаточно трудно.

Тем более, что в отечественном законодательстве отмечено, что лицу, внедренному и (или) имитирующему преступную деятельность, запрещается совершать действия (бездействие), сопряженные с угрозой жизни, здоровью людей, собственности, за исключением случаев необходимой обороны, задержания лица, совершившего посягательство, крайней необходимости, обоснованного риска в соответствии с положениями Уголовного кодекса Республики Казахстан (ч.2 ст.251 УПК РК).

Таким образом, на основании вышесказанного предлагаем в ст.1 Закона «Об оперативно-розыскной деятельности» добавить определение имитации в следующей редакции: «Имитация преступной деятельности - это процессуальное действие штатного негласного сотрудника и иных лиц, внедренных в преступную группу с санкции прокурора по формальным признакам». При этом штатным негласным сотрудником, согласно п.23 ст.1 Закона об «Оперативно-розыскной деятельности», является работник органа, осуществляющего оперативно-розыскную деятельность, в должностные обязанности которого входит проведение оперативно-розыскных мероприятий и негласных следственных действий в конспиративной форме.

По германскому законодательству штатные негласные сотрудники могут использоваться для раскрытия преступных деяний, если существуют достаточные фактические признаки того, что было совершено значительное преступное деяние: в сфере нелегальной торговли наркотическими средствами или оружием, фальшивомонетничества или подделки денежных средств; направленное против государственной безопасности (§§ 74а, 120 Закона о судебной системе). Их использование допустимо, только если раскрытие иным способом было бы невозможно (абз.1 § 110а УПК ФРГ). Штатные негласные сотрудники являются чиновниками полицейской службы, ведущими расследование под другой личностью, созданной для них на длительное время (легенда), а также имеют право участвовать в правоотношениях под легендой (абз.2 § 110а УПК ФРГ), однако их использование допускается только с согласия прокуратуры (§ 110b УПК ФРГ). Если в случаях, не терпящих отлагательства, решение прокуратуры не может быть своевременно получено, ходатайство о его получении должно быть направлено незамедлительно, применение меры должно быть прекращено, если прокуратура не выразит свое согласие в течение трех рабочих дней. Согласие должно быть выражено письменно и ограничено определенным сроком. Продление допускается, пока существуют предпосылки для использования штатных негласных сотрудников (абз.1 § 110b УПК ФРГ). Применение штатных негласных сотрудников прекращается, если суд не выразит свое согласие в течение трех рабочих дней (абз.2 § 110b УПК ФРГ).

Данные сотрудники не имеют полномочий на совершение также как и принимать участие в преступных деяниях и проникать в чужое жилище без согласия управомоченного лица, совершаемых в той среде, в которую они были внедрены, даже если совершение преступного деяния от них требует в качестве доказательства их принадлежности к тому окружению, в котором они находятся (§ 110с УПК ФРГ).

В заключении хотелось бы отметить, что учитывая мнение немецких ученых-юристов, германский уголовный процесс, с одной стороны, служит эффективной борьбе с преступностью, а, с другой, защищает права обвиняемого, являясь основой современного правового государства. Так как государство эффективно применяет материальное уголовное право и при этом всегда гарантирует конституционные права обвиняемого. Поэтому в Германии уголовно-процессуальное право часто называют «конституционным правом в действии». Принцип правового государства закреплен в ст. 20 Основного закона ФРГ, как и в ст. 6 Европейской конвенции о защите прав человека, гарантирующего справедливое уголовное производство, соответствующее принципу правового государства [14, с.7].

Однако в ходе проведения анализа следственных действий, так называемых «скрытых расследований» по УПК Германии, с негласными следственными действиями по новому УПК Республики Казахстан, можно заключить, что каждое из них обладает своей спецификой. При этом можно отметить некоторые факты, которые, на наш взгляд, могут оказаться не совсем эффективными в плане раскрытия и расследования преступлений.

В свою очередь, германский опыт в раскрытии и расследовании преступлений и исследование правовых принципов функционирования собирания доказательств, его негласный статус, формы собирания и фиксации фактических данных, по нашему мнению, дадут значительный материал не только для научных обобщений, но и для определения направлений совершенствования организации и деятельности современных органов внутренних дел Республики Казахстан, а также и в период внесения изменений и дополнений в уже обновленный Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан и, в частности, в главу 30.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Глава Государства Республики Казахстан подписал новый Уголовно-процессуальный кодекс, 4 июля 2014 года www.bnews.kz.
- 2 Концепция проекта нового Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан с участием Помощника Президента-Секретаря Совета безопасности Республики Казахстан № 52-6.11 от 5 июля 2011 года (пункты 5 и 6) и № 52-6.13 от 17 августа 2011 г.
- 3 Концепция правовой политики РК (пункт 2.9) на период с 2010 до 2020 года, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан № 858 от 24 августа 2009 г.
- 4 Семенова О. Вникнуть во все тонкости функционирования криминального мира пришлось участникам заседания «круглого стола», прошедшего вчера в Мажилисе Парламента. «Казправда», 28.05.2011. www.parlam.kz/ru/mazhilis/news-details/id359/2/1
- 5 Бекмурзаев Б. Текст нового УПК уже размещен на сайте Генпрокуратуры РК - И.Меркель. 15 Марта 2013. www.inform.kz/rus/article/2542620
- 6 Нургалиев Б.М., Лакбаев К.С. Негласные следственные действия: история, понятие, проблемы, перспективы // Ситуационный подход в юридической науке и правоприменительной деятельности. Материал международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы использования ситуационного подхода в юридической науке и правоприменительной деятельности». – Калининград: Изд-во БФУ им. И. Канта, 2012. – С. 162 - 165.
- 7 Гуценко К.Ф., Головкин Л.В., Филимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств. – М.: 2002. – 528 с.
- 8 Головинков П.В. Уголовное уложение (Уголовный кодекс) Федеративной Республики Германия. Научно-практический комментарий и перевод текста закона. М.: Проспект 1-е изд. 2010, 2-е изд. 2012. – 408 с.
- 9 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04 июля 2014 года. № 231-V ЗРК.
- 10 Закона Республики Казахстан об «Оперативно-розыскной деятельности» от 15 сентября 1994 года № 154-ХІІІ (с изменениями и дополнениями на 07 ноября 2014 год). www.online.zakon.kz.
- 11 Ожигов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожигов, Н.Ю. Шведова. – М. 2000. www.ozhegov.org.
- 12 Юридический словарь / «имитация». <http://enc-dic.com/legal/Imitacija-6932.html>.
- 13 Малыгин С.С. Основы оперативно-розыскной деятельности. Авторский курс лекции. – Екатеринбург. 2001г. www.5rik.ru/clear/list-2185-str-36.html.
- 14 Дирк Миров, Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной Республики Германия. Научно-практический комментарий и перевод текста закона. www.verlag.ub.-potsdam.de.

REFERENCES

- 1 Head of State of the Republic of Kazakhstan signed the new Code of Criminal Procedure, July 4, 2014 www.bnews.kz.
- 2 The concept of the new draft Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan with the participation of the Assistant to the President, the Secretary of the Security Council of the Republic of Kazakhstan № 52-6.11 of 5 July 2011 (5 and 6) and № 52-6.13 on August 17, 2011
- 3 The Concept of Legal Policy of Kazakhstan (paragraph 2.9) for the period from 2010 to 2020, approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan № 858 from August 24, 2009
- 4 Semenova O. understand all the subtleties of the functioning of the criminal world had to participants of the meeting of the “round table”, held yesterday in the Majilis Par—lamenta. “Kazpravda” 28.05.2011. www.parlam.kz/ru/mazhilis/news-details/id359/2/1
- 5 Bekmurzaev B. The text of the new Code of Criminal Procedure has already been posted on the website of the Prosecutor General of Kazakhstan - I.Merkel. 15 March 2013. www.inform.kz/rus/article/2542620
- 6 Nurgaliyev BM, Lakbaev KS Unspoken investigations: history, concept, problems and prospects // situational approach in jurisprudence and law enforcement. Material international scientific-practical conference “Actual problems of using the situational approach in jurisprudence and law enforcement.” - Kaliningrad: Izd BFU them. Kant, 2012. - S. 162 - 165.
- 7 Gutsenko K.F., Golovko L.V., Filimonov B.A. Criminal proceedings Western states. -M.: 2002. -528 p.
- 8 Golovnenkov P.V. Criminal code (the Criminal Code) of the Federal Republic of Germany. Scientific-practical commentary and translation of the text of the law. M.: Prospect 1st ed. 2010, 2nd ed. 2012. - 408 p.
- 9 Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated July 4, 2014. Number 231-V SAM.
- 10 Law of the Republic of Kazakhstan on “Operative-search activity” on September 15, 1994 № 154-XIII (as amended on November 7, 2014). www.online.zakon.kz.
- 11 Ozhigov S.I. Dictionary of Russian / S.I. Ozhigov, N.Y. Shvedova. -M. 2000. www.ozhegov.org.
- 12 The Legal Dictionary / “imitation.” <http://enc-dic.com/legal/Imitacija-6932.html>.
- 13 Maligin S.S. Fundamentals of operational and investigative activities. Original course lectures. -Ekaterinburg. 2001. www.5rik.ru/clear/list-2185-str-36.html.
- 14 Dirk Mirow, Code of Criminal Procedure of the Federal Republic of Germany. Scientific-practical commentary and translation of the text of the law. www.verlag.ub.-potsdam.de.

Қазақстан Республикасының ҚІЖК (30 тарауындағы) жасырын тергеу әрікеттеріне байланысты германдық қылмыстық іс жүргізу заңнамасына жасалған контексті

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының ҚІЖК (30 тарауындағы) бойынша жасырын тергеу әрікеттері және германдық қылмыстық іс жүргізу заңнамасының (VIII тарауының) контекстіне талдау жүргізілді. Мазмұнын толық баяндау және талқылау кезінде авторлардың ойы бойынша кейбір тергеу әрікет рәсімінде баспа тексерісін қажет ететін бірнеше дәлсіздік айқындалды. Осыған орай Қазақстан Республикасының ҚІЖК және ҚР ЖІҚ Заңына өзгеріс пен толықтырулар енгізу туралы ұсыныс жасалуда.

Түйін сөздер: жасырын, тергеудегі, әрікеттер, ФГР қылмыстық іс жүргізу кодекстері, Қазақстан Республикасы, жедел-ізвестіру, іс шара, өндіріс, алу, белгілеу, бақылау, еліктеу, енгізу, шаттық жасырын қызметкер.

Conducting undercover investigative actions (Chapter 30, Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan) in the context of the German criminal procedure legislation

In this article is an attempt to analyze some unofficial investigative actions by the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan (Chapter 30) in the context of the German criminal procedural law (Section VIII). During bolee detailed account of the content and procedures for reviews of some investigative actions identified some, in the opinion of the authors, inaccuracies that require editorial review. In this regard, made suggestions for changes and additions to the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan and the Law “On operative-search activity.”

Key words: unspoken, investigation, action, hidden, Criminal Code of the Federal Republic of Germany, the Republic of Kazakhstan, operational-search, event production, excavation, fixing, control, imitation, implementation, secret staff employees.

Поступила в редакцию 16.02.2015.

Р.Б. ТАПАЛОВА¹, А.А. АРЫН²*з.г.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессор м.а., Алматы қ.*¹*әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистрі, оқытушы, Алматы қ.*²**ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ КРИМИНАЛИСТІК СИПАТТАМАСЫ**

Мақалада авторлар криминалистік сипаттаманы қылмыстың ақпараттық үлгісі (моделі) және қылмыстардың белгілерінің жүйесі ретінде қарастырған. Криминалистердің пікірлері бойынша, криминалистік сипаттаманың тәжірибелік маңызы – оның ғылыми негізделген нұсқауларды жасауға, тергеушінің дұрыс бағытталған қызметін қалыптастыруға, тергеудің неғұрлым объективті жолдарын, әдіс-тәсілдерін таңдауға, сондай-ақ жекелеген тергеу әрекеттерін жүргізудің тактикасын анықтауға мүмкіндік беретіндігі көрсетілген.

Түйін сөздер: қылмыс, талдау, қылмыстың құрылымы, пікір-талас, криминалистік сипаттаманың элементтері, қылмыскердің тұлғалық ерекшеліктері, қылмыс жасау тәсілі, қылмыс жасау жағдайы.

Қылмыс жасаған тұлғалардың жеке бас ерекшеліктерінің және қылмыс жасау тәсілдерінің криминалистік мониторингі «қылмыстардың криминалистік сипаттамасы» түсінігінде көрініс табады. Қылмыстардың криминалистік сипаттамасының маңызды тәжірибелік мәні – қылмыстық іс бойынша дәлелдеу пәніне кіретін және нақты қылмыстың дербес көрінісін қалыптастыратын, тергеліп отырған оқиғаның барлық маңызды мән-жайларын мақсатты анықтайтын, сонымен қатар құқық қорғау органдарының есептік-анықтамалық, тіркемелік, жедел-ізвестірушілік, бақылау-қадағалаушылық, ескертушілік-алдын алушылық қызметінің мәселелерін шешу үшін жедел профилактикалық шараларды әзірлеуге мүмкіндік беретін ғылыми негізделген болжамдарды құрастыруға себеп болып табылатындығында.

Қылмыстардың криминалистік сипаттамасының түсінігі соңғы жылдары криминалистикадағы қарқынды зерттеулердің пәніне айналды.

Бұрын орын алған қылмыс оқиға ретінде, әрине, тергеушімен тек «шынайы пайымдау» ретінде, яғни сезім мүшелері арқылы ғана қабылдана алмайды. Таным қылмыстардың криминалистік сипаттамасында бейнеленетін сезімдік және логикалық білімдердің бірлігі ретінде болады. Қылмыстық қызмет туралы мәліметтер жүйесін құру өзекті ғылыми мәселе болып табылады, ол да қылмыстардың криминалистік сипаттамасының шеңберінде жүзеге асырылады.

Криминалистік сипаттаманың мәні туралы Р.С.Белкин: «Мәліметтер нақты істер бойынша типтік болжамдарды құруға негіз бола алады. Тек осыдан ғана жалпылай алғанда криминалистік сипаттаманың тәжірибелік мәні көрініс табады» деп көрсетеді [1, 316 б.].

Қылмыстардың криминалистік сипаттамасының мәні туралы айтқанда, бұл маңызды ғылыми категория қылмыстық әрекетті ашу мен тергеу үшін, барлық ақпараттың жүйеленуінің, қылмыстық әрекеттер туралы мәліметтер жүйесін құрудың бастапқы алғышарттың бірі болып табылады деген қорытынды жасауға болады. А.А.Исаев дұрыс айтқандай: «Қылмыстардың криминалистік сипаттамасы танымдық ғылыми категория болып табылады және қылмыстарды тергеу әдістемесінде криминалистік талдау, криминалистік саралау, типтеу мен алгоритмдеу сияқты әдістер арқылы танымдық қызметті атқарады» [2, 84 б.].

Криминалистік сипаттаманың мәнін ауқымды қарастыру қажет:

1. Криминалистік ғылыми зерттеулердің өзекті бағыттарын анықтау;
2. Тергеудің тактикалық міндеттерін тұжырымдау;
3. Қылмыскерлердің жеке тұлғасы жөнінде мәліметтер алу;
4. Тергеу процесі кезінде пайда болатын типтік жағдайларды зерттеу;
5. Қылмыстарды тергеудің типтік болжамдары мен жоспарын әзірлеу;
6. Қылмыстарды ашу мен тергеу процесіндегі ақпараттық-аналитикалық жұмыстардың бағыттарын таңдау;
7. Тергеуші мен жедел-ізвестіру қызметкерлерінің күштері мен құралдарын орнатумен байланысты басқарушылық шешімдерді қабылдау (мақсатты жедел-тергеу топтарын құру, кең ауқымды тактикалық операцияларды жүргізуді ұйымдастырушылық қамсыздандыру, мақсатты бөлімдер құру және т.б.);

8. Криминалистік есепке алу жүйесін жетілдіру (қылмыскерлердің жеке тұлғасының, қылмыстарды жасау тәсілдерінің сипаттамасы).

Қылмыстарды ашу мен тергеудің тиімділігі көбінесе тергеушінің аталған қылмыстардың криминалистік сипаттамасын білуіне, сондай-ақ тергеулік жағдайларды дұрыс бағалауына байланысты.

Қылмыстардың криминалистік сипаттамасынан тергеу үшін маңызды мәнге ие және криминалистік әдістерді, тәсілдер мен құралдарды қолдануды қамтамасыз ететін қандай да бір қылмыс түрінің ерекшеліктеріне тән жүйе түсіндіріледі [3, 333 б.].

Қылмыстардың криминалистік сипаттамасына алғашқылардың бірі болып назар аударған Н.А.Селиванов, оған «тергеліп отырған қылмыстың әр түрлі мән-жайлары, сонымен қатар қылмыстың мән-жайларының қатарына кірмейтін фактілер кіреді» деп есептейді [4, 56 б.].

А.Н.Басалаев және В.А.Гуняев өздерінің анықтамаларында криминалистік сипаттаманы «материалдық және интеллектуалдық жүйенің қатаң байланысқан» түрінен тыс көрініс тапқан оқиға құрамы ретінде түсіндіреді [5, 100 б., 106-107 бб.].

А.Н.Васильев бастапқыда криминалистік сипаттаманы қылмыстардың криминалистік классификациясының нысаны ретінде анықтады [6, 26 б.]. Кейінірек ол қылмыстардың криминалистік сипаттамасы бір жағынан, былайша айтқанда қылмыстармен күрес қалпына, ал екінші жағынан- олардың сипаты жайлы нұсқауларды енгізеді деп тұжырымдады [7, 46 б.].

В.А.Образцов «криминалистік сипаттамалар қылмыстық істер бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайларды анықтау үшін негіз болатын мәнге ие...» деп көрсетеді [8, 25 б.].

А.А.Исаевтың пайымдауынша криминалистік сипаттама «қылмыстық құқықтағы қылмыстың құрамына, қылмыстық процесстегі қылмыстың пәніне ұқсас қылмыстың моделі ретінде көрініс табатын ғылыми абстракция ретінде қарастырыла алады. Егер аталған екі жағдайда модельдер саралау мен дәлелдеу қызметін атқарса, ал криминалистік сипаттама модель ретінде қылмыстарды ашу мен тергеу қызметін атқарады» [2, 84 б.].

Г.А.Мозговых қылмыстардың криминалистік сипаттамасына келесідей анықтама береді: қылмыстардың криминалистік сипаттамасы ғылыми категория ретінде- бұл қылмыстардың белгілі бір түрлерін (топтарын) сипаттайтын, криминалистік маңызы бар байланысқан белгілер мен ерекшеліктердің кешені, оларды білу қылмыстың аталған түрін ашу, тергеу мен алдын алуға аса қажетті [9, 14 б.].

Криминалистік сипаттама қылмыстың қандай да бір түрінің көрінісін беретін жалпылаушы абстракция болып табылады. Нақты оқиға әр уақытта да кез-келген абстракциядан кеңірек екендігін ескерсек, қылмыстың жекелеген түрінің криминалистік сипаттамасы жекелеген, нақты қылмыспен толығымен сәйкес келмейді және айырмашылықтарға ие болуы мүмкін. Аталған айырмашылықтар толықтырушы болып табылады, ол дегеніміз қылмыс жасаудың жаңа тәсілі, қылмыскер тұлғасының құрамында жаңа элемент және т.б. көрініс табатын әрбір жаңа айырмашылықпен қылмыс түрінің криминалистік сипаттамасы кеңейеді және қылмыстың абстракциялық моделі жекелеген қылмыстың белгілерімен одан әрі жанасады.

Көптеген авторлар қылмыстардың криминалистік сипаттамасын аша отырып, оның құрылымы мен оны құраушы элементтердің санын әр түрлі көрсетеді.

Авторлар әдетте ең маңызды деген бес-алты элементті бөледі. Кейбір авторлар криминалистік сипаттаманың мазмұнына аталған қылмыс түрінің өзіндік элементтерін қосады. Профессор Е.Г.Жәкішев криминалистік сипаттаманың құрылымына қылмыс жасалған кездегі жағдай, оны жасау тәсілі мен механизмі, қылмысты жасау процесінде пайда болатын типтік іздер мен оларды оқшаулау орындары, қылмыскер тұлғасының типологиялық қасиеті, жасалған қылмыстың іздерін жасыру үшін қылмыскердің мүмкін болатын айла-тәсілдері және жәбірленуші мен қылмыскер арасындағы қарым-қатынастың сипаты, мүмкін болатын куәлар, олардың жауаптарын қалыптастыруға әсер етуші факторлар, қылмыстың зардабы және т.б. сияқты белгілерді енгізген [10, 78 б.].

Барлық элементтер жан-жақты профессор Г.А.Мозговыхтың монографиясында көрсетілген.

Криминалистік сипаттаманың құрылымында Г.А.Мозговых 13 элементті қарастырады, олар: алғашқы тергеу ситуациялары, қылмысты жасау жағдайы, қылмыстық қолсұғушылықтың пәні, қылмысты жасау тәсілі, қылмысты жасау механизмі, қылмыстың материалдық іздері, қылмыскер тұлғасының типологиялық ерекшеліктері, жәбірленуші тұлғасының типологиялық ерекшеліктері,

қылмыстың себебі мен мақсаты, қылмыстың зардабы, қылмысты жасауға итермелейтін себептер мен жағдайлар, қылмысты жасау мән-жайлары туралы жауаптарды қалыптастыруға әсер етуші факторлар, қылмыстың ізін жасыруға бағытталған мүмкін болатын әрекеттер [9, 40-98 бб.].

Р.С.Белкин келесідей элементтерді атап өтеді: қылмыстық қолсұғушылықтың пәні, бастапқы деректердің сипаттамасы қарастырылатын типтік тергеу ситуациялары; қылмысты жасау тәсілі; қылмысты жасыру тәсілі, маскировка; қылмыстың типтік материалдық іздері; жәбірленушінің жеке тұлғасының сипаттамасы; қылмыстың жағдайы (орны, уақыты және басқа да мән-жайлары) [1, 312 б.].

Қылмыстардың әр алуан түрлері мен топтарының криминалистік сипаттамасының құрылымына кіретін элементтер бір-бірімен әр түрлі байланыста болады: бір қылмыс түрлерінің сипаттамаларында жекелеген элементтер жетекші орынды алады және басқа элементтердің мазмұнына әсер ете отырып, көбірек криминалистік мәнге ие болады; басқа түрлілік сипаттамалардың құрылымында бұл элементтер өзінің бастапқы мәнін жоғалтады. Сондықтан да ұсыныстарды әзірлеу кезінде криминалистердің зерттеу міндетінде, біріншіден, қандай да бір қылмыс түрінің криминалистік сипаттамасының басым элементтерін анықтау қажет.

Мақала көлемінің шектеулі екендігін ескере отырып, криминалистік сипаттаманың бір элементі-қылмыскердің тұлғалық ерекшеліктерін қарастырайық.

Қылмыскердің тұлғасы биоэлеуметтік элемент ретінде қарастырылады, ол криминалистік сипаттаманың орталық элементі болып табылады. Биологиялық тұрғыда қылмыскер: жынысына, жасына, денсаулығына, тұқым қуалаушылығына, конституциясына және т.б. қатысты қарастырылады. Ал әлеуметтік-отбасылық айналы, тәрбиені, білімді, интеллектті жатқызуға болады. Қоғамдық қауіпті әрекет түрі ретіндегі қылмыскердің тұлғалық қасиеттеріне қылмыскердің қылмыстардың нақты түрлерін жасау кезіндегі оның әрекетінің былайша айтқанда «қолтанбасын» сипаттайтын «кәсіби» дағдысы, қылмысты жасау тәсілдері мен қылмыстық материалдық іздерінде көрініс табатын және қылмысты ашу, оны жасаған тұлғаны іздеу мен әшкерелеу үшін үлкен маңызға ие әлеуметтік-психологиялық қасиеттері жатады.

Болжамдар әрекетті жасау түрін, орны мен уақытын ескере отырып белгісіз қылмыскердің тұлғасы жайлы мәліметтерге, онымен оқиға болған жерде қалдырылған іздер және тағы басқалары бойынша қолсұғушылықтың пәніне негізделеді. Айыпталушының туған-туысқандары мен басқа да байланыстары туралы, оның дербес ерекшеліктері, ерікті қасиеттері мен қызығушылығы, бұрынғы еңбек қызметі туралы мәліметтер тергеу болжамдарын жасаған кезде ескеріледі. Қылмыскер тұлғасының типологиялық ерекшеліктеріне, қылмыстың белгілі бір түрінің криминалистік сипаттамасының элементі ретінде, біздің ойымызша, арасында мүмкін болатын қылмыскер болуы мүмкін әлдеқандай адамдар тобының жалпы қасиеттері, оның типтік тұлғалық қасиеттері, құндылықты бағыттары, құқықтық санасының кемістігі, қылмысты жасауға дейінгі және одан кейінгі мінез-құлық ерекшеліктері жайлы жалпылама мәліметтер кіруі тиіс.

Криминалистердің қылмыскерлердің мінез-құлығын акценттеу саласындағы зерттеулері көрсеткендей, қылмыстық әрекет оларды жасау тәсілдерінің ерекшеліктері бойынша өзгешеленеді. Мінез-құлықтың кейбір типтері үшін қылмыстардың нақты түрлері тән. Осылайша, қасақана адам өлтіру мен дене жарақаттарын келтіруді, әдетте, эмоционалды тұрақсыз және эпилептоидтар жасайды. Импульсивті адам өлтіру қылмыстары көбінесе біріншілері үшін, ал дайындалған, аса қатыгездікпен адам өлтіру (мысалы, мәйітті бөлшектеу, азаптау, тапсырыс бойынша жасалған) қылмыстары екіншілеріне тән. Бұзақылық көріністер де жоғарыда көрсетілген психотиптерге сәйкес келеді. Қылмыстық істер материалдарын және қылмыскер тұлғасын талдау, саябақтарда, көшелер мен басқа да адамдар көп жүретін жерлерде жасалатын бұзақылық әрекеттер эмоционалды тұрақсыздарға, ал ғимараттарда, көліктерге және т.б.- эпилептоидтарға тән деп көрсетті.

Мүліктік қолсұғушылықтарды талдау нәтижесінде мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың ғимараттарынан (мысалы, түскі үзіліс кезінде) өрескел ұрлық жасау, қылмыскерлердің гипертимдік типіне және эмоционалды тұрақсыздарға тән екендігі анықталды. Азаматтардың пәтерінен дайындалған және ойластырылған ұрлықтарды әдетте астениктер мен эпилептоидтар жасайды. Автокөлік құралдарын айдап әкету қылмыскерлердің барлық типтерімен жасалады. Алайда, себептерді зерттеу нәтижесі, автокөлік құралдарын серуендеу үшін айдап кетуді, көбінесе гипертимдік немесе эмоционалды тұрақсыз адамдар жасайды деп көрсетті. Истероидтарға, әдетте: достарына автокөлікті айдай алатындығын, өзін сол көліктің иесі ретінде көрсету сияқты себептер

басшылық етеді. Автокөлікті айдап кету астениктерге тән емес. Эмоционалды тұрақсыздар автокөлікті айдап кеткенде, қылмыс орнынан жасырыну мақсатын көздеуі мүмкін.

Түрлі қылмыстар үшін сотталғандар контингентімен мінез-құлықты акценттеу ауытқуын талдай отырып, эмоционалды тұрақсыз адамдар, эпилептоидтер мен гипертимдер қылмыстар үшін 80 % сотталғандарды құрайтындығын айта кету керек.

Осы ретте криминал алдындағы, криминалды және криминалдан кейінгі жағдайларда қылмыскерлердің акценттелген типтерінің мінез-құлықтарының кейбір ерекшеліктерін айта кету маңызды. Криминалистермен жүргізілген талдау, әдетте, астениктер қылмыс ұйымдастырушылары болып табылмайтындығын көрсетті, көбінесе олар қылмыстарды сыбайлас ретінде жасайды.

Зорлық-зомбылық қылмыстарын зерттеу кезінде, астениктер көбінесе оларды жағдайды дұрыс емес бағалаудың нәтижесінде пайда болған қорқыныштан жасайтындығы анықталды. Осылайша, экстремалды жағдайда бола отырып, астениктер адамның қалыпты мінез-құлығын өзі үшін қауіпті деп бағалап, алдамшы қаскүнемге алдын алушылық зорлық әрекеттерін қолдануы мүмкін. Оларды жасай отырып, астеник көп соққыларды сирек жасайды, әдетте ол бір-екі ғана соққы, алайда өмірлік маңызы бар органдарға дәл зиян келтіреді. Қылмысты жасағаннан кейін астеникте психоз туындауы мүмкін, ол кезде тығырық сезімге душар болып, көңіл-күй түседі, шектен тыс күдіктенушілік пен өзін-өзі оқшаулауға талпыныс пайда болады.

Гипертимдік типке көтеріңкі көңіл-күй кезінде қанағаттанбаған қажеттіліктерге байланысты кез-келген қылмыстар тән. Дайындық кезеңі аз уақытты алады, себебі гипертимдердің ниетінде, ойында қылмысты жасау тәсілдерінің бірнеше нұсқалары болады. Бұл жерде барлығы қылмыстық жоспарды және жүзеге асыруға және интеллектуалдық дамуға себеп болатын немесе оған кедергі келтіретін шарттарға байланысты. Бұл кезеңде гипертим кездейсоқ таныстардан топ құрып, бірнеше қылмыс жасауы мүмкін.

Эмоционалды тұрақсыз типтер мұқият дайындықты қажет ететіндерді қоспағанда, қылмыстардың барлық түрлерін жасайды. Олар үшін импульсивті қылмыстар айрықша тән.

Эпилептоидтарға қылмыстарды жасау кезінде жағдайды жасау емес, өздерінің әрбір әрекеттерін мұқият жоспарлау тән. Сол себептен де қылмыскердің әрекеттері жиі қисынсыз көрінеді, бірақ керекті нәтижеге қол жеткізілген.

Истероидтар алғырлыққа және қылмыстарды жасаудың айналы тәсілдеріне әуестенеді. Оларға дайындық, әдетте, болашақ құрбанмен танысудан басталады, сонымен бірге истероид оған сенімге кіруге тырысады. Истероидтардың қандай да бір мерейтой, пәтер қожайындарының болуы кезінде өзінің жақын туыстарынан немесе достарынан құнды хаттарды ұрлауы аз кездеспейді. Қылмыстық қолсұғушылықтың пәні бойынша олар көбінесе киім, аяқ киім, асыл металдан жасалған әдемі, кербез әшекейлерді, көркемөнер заттарын және т.б. ұрлайды. Аталғандармен қоса, истероид, құнсыз, алайда әдемі орындалған біртума затты ұрлауы мүмкін.

Мінез-құлықтың акценттелген сипаты жасөспірімдік жаста көріне бастайды және кейінгі криминалды көріністермен корреляциялық байланыста болады. Әсіресе ол эмоционалды тұрақсыз, эпилептоидты, истероидты, гипертимді және астеникалық сипаты бар тұлғаларға айрықша тән.

Аталғанның барлығы алдын алу шараларының, қылмыстық-құқықтық қатынастар аясына түскен жасөспірімдерді әрдайым бақылау керектігінің дәлелі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Белкин Р.С. Курс криминалистики: в 3т.- М.: Юристъ, 1997. – Т. 2 - 478 с.
- 2 Исаев А.А. Категории криминалистической науки и проблемы обеспечения режима законности при расследовании преступлений // Материалы международной научно-практической конференции «Правовая культура теории и практики уголовного судопроизводства». – Караганда: КЮИ МВД РК, 2005, - С.83-85.
- 3 Криминалистика. Учебник /под редакцией А.Г. Филиппова и А.Ф. Волынского. – М.: Спарк, 1998.- 543 с.
- 4 Селиванов Н. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования // «Социалистическая законность», 1977 - №2 - С.36 -41.
- 5 Басалаев А.Н., Гуняев В.А. Криминалистическая характеристика преступления (общее понятие и практическое значение) // в кн. Методика расследования преступлений (общие положения). – М., 1976.- С.100 -107.
- 6 Васильев А.Н. О криминалистической классификации преступлений. // Материалы научно-практической конференции.- Одесса, 1976. - С.26-27.
- 7 Васильев А.Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений.– М.: изд-во МГУ, 1978. - 146 с.

8 Образцов В.А. Криминалистика: модели средств и технологий раскрытия преступлений - М., 2004.- 125 с.

9 Мозговых Г.А. Криминалистическая характеристика преступления. – Алматы: «Данекер», 2002. - 147 с.

10 Джакишев Е.Г. Криминалистическая характеристика преступлений и ее значение в определении основных обстоятельств, подлежащих доказыванию // Некоторые вопросы борьбы с преступностью в Казахской ССР. Сб.научных трудов. - Алма-Ата, Изд-во КазГУ, 1987 - С. 34-39.

REFERENCES

1 Belkin R.S Criminology course: in 3t.- M.: Jurist, 1997. - T. 2 – 478 p.

2 A.A Isaev Categories of forensic science and the problem of providing a mode of legality in the investigation of crimes // Proceedings of the international scientific-practical conference “Legal Culture theory and practice of criminal justice.” - Karaganda QUY MIA RK, 2005. - P. 83-85.

3 Forensics. Textbook / edited by A.G Filippov and A.F Volyn. - M.: Spark, 1998.- 543 p.

4 N.Selivanov. Criminological characteristics of crime and investigation of the situation in the method of investigation // «Socialist legality», 1977 - №2 – P. 36 -41.

5 Basalaev A.N., Gunyaev V.A Forensic characterization of crimes (general concept and practical value) // in the book. Methods of investigation of crimes (general provisions). - M., 1976.- P. 100 -107.

6 A.N Vasiliev. On the classification of forensic crime.- Odessa, 1976. – P. 26-27.

7 A.N Vasiliev. Problems of a technique of investigation of certain types of prestupleniy.- M.: MGU, 1978. - 146 p.

8 Samples V.A Forensic science: models of tools and technologies solve crimes - M., 2004.- 125 p.

9 Brain G.A Forensic characterization of crimes. - Алматы: “Danecker”, 2002. - 147 p.

10 E.G Jakishev. Forensic characterization of crimes and its importance in determining the basic circumstances, subject to proof // Some problems of the fight against crime in the Kazakh SSR. Sb.nauchnyh works. - Alma-Ata, Izd KSU, 1987. - P. 34-39.

О криминалистической характеристике преступлений

В статье отмечается роль одного из ключевых теоретических понятий, выделены задачи, которые могут быть решены с помощью криминалистической характеристики преступления, анализируется структура этого понятия.

Ключевые слова: преступление, анализ, структура преступления, дискуссия, элементы криминалистической характеристики, личность преступника, способ преступления, обстановка преступления.

On the characterization of forensic crime

The article notes the role of one of the key theoretical concepts, highlighted the problem that can be solved with the help of forensic crime characteristics, analyzes the structure of the concept.

Key words: crime analysis, the structure of the crime, the discussion, the elements, the identity of the offender, the method of the crime, the crime situation.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

УДК 343.9.018 (574)

Р.Б. ТАПАЛОВА¹, С.Ш. ДАУБАСОВА²

к.ю.н., доцент КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы¹

Ст.преподаватель КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы²

О СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ, ПРЕДУСМОТРЕННЫХ НОВЫМ УПК РК

В статье рассматриваются следственные действия, предусмотренные новым УПК РК, отличие негласных следственных действий, их особенности, показаны тактические рекомендации в отношении традиционных поисковых следственных действий, осмотра места происшествия, обыска.

Ключевые слова: доказательства, следственные действия, расследование, тактика, тактические рекомендации, оперативные мероприятия, классификация, метод, осмотра места происшествия, обыск.

Раскрытие преступлений и расследование уголовных дел – сложный процесс познания, который детально регламентирован уголовно-процессуальным законом РК. Любое отступление от его предписаний не допустимо и расценивается как нарушение закона. Процессуальной формой деятельности следователей во время проведения предварительного расследования являются

следственные действия, которые определяются одновременно и как способы доказывания и как методы исследования такого феномена человеческого бытия, как преступления. В юридической литературе и правоприменительной практике постоянно возникает закономерный интерес к совершенствованию технологии проведения следственных действий с процессуальных аспектов и тактики их осуществления, расширению познавательных возможностей «методов исследования преступления». Происходит поиск новых форм организации проведения следствия, новых форм процессуальных средств доказывания. Результаты такой поисковой работы видим в существенном дополнении источников доказывания в новом УПК РК [1].

Но задача эффективного проведения следственных действий на практике не всегда в должной мере решается. Криминалистика оказывает помощь следственным и судебным органам в их практической деятельности. Криминалистика, как любая наука, выполняет познавательную, конструктивную, коммуникативную функции. Теоретические основы создают единый комплекс знаний, в котором сочетаются теоретические исследования и знания, необходимые следователю для практической организации процесса расследования. В общем комплексе теоретических основ деятельности по раскрытию, расследованию преступлений особое место отводится методологии. Под методологией понимается общее выражение способа решения стоящей перед следователем задачи. В криминалистике много сделано для разработки методологических основ раскрытия преступления. Тем не менее, нет пределов для совершенствования теоретических основ любой науки, в том числе и для криминалистики. Эффективность ее помощи возможна, если криминалистическая теория, продолжая изучать практику деятельности по расследованию преступлений, будет совершенствовать криминалистические рекомендации и криминалистические приемы, особенно это касается тех дополнительных средств доказывания, которые указаны в главе 30 «Негласные следственные действия» [1].

Все следственные действия, предусмотренные новым УПК РК, исходя из сущности каждого из них, можно дифференцировать на поисковые, вербальные, познавательные, моделируемые, комплексные (сочетающие познавательный характер с поисковыми действиями).

Пределы познавательных возможностей каждого следственного действия определяются и раскрываются через содержание общенаучных методов. Впервые про общенаучные методы познания в теории криминалистики начали писать в начале 50-х годов [3, с.330-362]. К тому времени они применялись стихийно – например, во время осмотра места происшествия. В основном к ним относили наблюдение, описание, измерение. Такие методы, как эксперимент, моделирование только к началу 60-х годов приобрели значение общенаучных методов. Если моделирование до настоящего времени имеет научно-теоретическое значение, но при этом еще не осознано все его возможности, то эксперимент, как метод, в те же 60-е годы приобрел значение не только в теоретическом и практическом плане, он встал в один ряд с другими источниками доказательств, как осмотр места происшествия, обыск и др. Но в отношении эксперимента тогда не у процессуалистов, ни у криминалистов республик бывшего СССР не было единого подхода в трактовке его сущности и процессуальной формы. Его рассматривали в разных процессуальных формах, как следственный эксперимент или проверка и уточнение показаний на месте или воспроизведение обстановки и обстоятельств события [4,5,6]. Одновременно рассматривали его и как метод познания, называя его экспериментальным методом или методом по реконструкции или методом по воссозданию обстоятельств преступления.

Приведенные взгляды на проблему некоторых средств доказывания были прогрессивными, они значительно расширили познавательные возможности криминалистической тактики, т.е. мы видим результат - в перечень средств доказывания включены были такие процессуальные формы, как следственный эксперимент, проверка и уточнение показаний на месте. Позже Законодатель внес и иные процессуальные формы собирания доказательств – как получение образцов для сравнительного исследования, прослушивание и запись переговоров и разговоров, перехват сообщений, наложение ареста на почтово-телеграфные отправления [2]. Аналогично, реальная действительность преступности в настоящее время (ее организованный характер, наличие международных связей преступных групп РК с преступными сообществами стран ближнего и дальнего зарубежья, использование для реализации преступных замыслов современных достижений науки и техники и др.) объясняет, почему Законодатель внес в УПК РК, утвержденного 4 июля 2014г., такие процессуальные формы собирания доказательств – как : статья 242. Негласные аудио- и (или) ви-

деоконтроль лица или места; статья 244. Негласное получение информации о соединениях между абонентами и (или) абонентскими устройствами; статья 245. Негласное снятие информации с компьютеров, серверов и других устройств, предназначенных для сбора, обработки, накопления и хранения информации; статья 246. Негласный контроль почтовых и иных отправлений; статья 247. Негласные проникновение и (или) обследование места; статья 248. Негласное наблюдение за лицом или местом; статья 249. Негласная контролируемая поставка; статья 250. Негласный контрольный закуп; статья 251. Негласные внедрение и (или) имитация преступной деятельности [1].

Предварительное следствие - это целенаправленный процесс, целью которого является воссоздание прошлого события преступления по следам, обнаруженным следователем в настоящем. Продукт труда следователя (при всей его специфичности) в ходе расследования представляет собой сложное сочетание информационного и материального продукта, совокупность которых с процессуальной точки зрения рассматривается как предмет доказывания. Информационный продукт может быть получен с помощью любого процессуального источника (начиная со следственного осмотра и все остальные), получение материального продукта с технологической точки зрения его путь значительно сложнее, источниками могут быть поисковые следственные действия, и опосредованные источники – допросы, очные ставки, результаты судебных экспертиз, оформленные надлежащим путем результаты оперативно-розыскных мероприятий, результаты следственного эксперимента или проверки и уточнения показаний на месте. К поисковым следственным действиям согласно действующему законодательству Республики Казахстан относятся все виды следственного осмотра, обыск, в определенной степени к ним можно отнести проверку и уточнение показаний на месте, следственный эксперимент, выемку, получение образцов для сравнительного исследования, и все источники, которые указаны в главе 30. Основанием отнесения перечисленных следственных и процессуальных действий является получение материального продукта, носителя информации о расследуемом событии преступления. Тактика проведения традиционных следственных действий весьма скрупулезно разработана учеными криминалистами, эти исследования продолжаются с учетом последних достижений науки и техники. В данной статье хотелось бы акцентировать внимание на тактических рекомендациях, которые отражают информационную сущность каждого следственного действия, и систематизировать их в отношении таких видов следственных действий, как осмотр места происшествия и обыск.

В системе следственных действий осмотр является не только одним из распространенных источников доказательств, но и способом доказывания, имеющим древнюю историю возникновения, существования. К осмотру трупа и других объектов прибегали еще в глубокой древности. С тех пор осмотр как средство доказывания претерпел немало формальных и технических изменений, но своей сущности не изменил. По своей сущности следственный осмотр, как процессуальное действие, заключается в непосредственном и целенаправленном восприятии внешних признаков исследуемого объекта. Познавательная деятельность следователя (дознателя) в рамках осмотра проходит ступени, начиная с чувственного восприятия и поднимаясь на уровень абстрактно-логического мышления. В Уголовно-процессуальном законе РК предусмотрены такие виды следственного осмотра: осмотр места происшествия (ст.220 УПК РК), осмотр вещественных доказательств (ст.221 УПК РК), осмотр трупа (ст.222 УПК РК), освидетельствование подозреваемого, обвиняемого, потерпевшего, свидетеля (ст.223 УПК РК). Наибольшую сложность представляет осмотр места происшествия. Исходя из излагаемых в криминалистической литературе тактических приемов, в отношении тактики осмотра места происшествия можно сформулировать следующую совокупность тактических рекомендаций, которые требуют неукоснительного соблюдения; своевременность и неотложность проведения осмотра места происшествия; правильно налаженное взаимодействие следователя с иными участниками осмотра; единое руководство проведением осмотра места происшествия; соблюдение требований криминалистической техники при обнаружении, фиксации и изъятии материальных следов; полнота, объективность, всесторонность осмотра места происшествия; одновременное сочетание чувственного восприятия с творческими методами мыслительной деятельности; полнота, фиксации результатов осмотра места происшествия; поэтапность, планомерность и соблюдение стадий при проведении осмотра места происшествия.

Приоритетным являются рекомендации по своевременности и неотложности проведения осмотра, понятно, что при соблюдении этих требований можно обнаружить максимальное

количество следов преступления без потерь. Любое промедление со стороны следователя приводят к безвозвратной утрате, порче, уничтожению вещественных доказательств. В осмотре места происшествия помимо следователя обязательно участвуют понятые, представитель администрации или проживающие лица. Кроме того в осмотре соответственно ситуации могут принять участие и иные лица. Следователь вправе привлечь к участию в осмотре специалистов, участкового, работников криминальной, патрульной, дорожной полиции, потерпевшего, подозреваемого, обвиняемого. Очень важно установление между всеми участниками осмотра налаженного взаимодействия и постоянного в ходе осмотра делового контакта. Вместе с тем ответственность, возлагаемая на следователя, требует от него четких организационных действий. Основная задача осмотра - это обнаружение всех следов на месте происшествия, поэтому соблюдение требований криминалистической техники гарантия результативности проводимого осмотра. Объективность - неотъемлемое качество всего процесса расследования и в том числе осмотра. Обширный круг вопросов, решаемых в ходе осмотра, требует от следователя не только специальных познаний, но и проявления ряда личных качеств. При применении творческих методов (воссоздания, воображения, моделирования) как приемов мыслительной деятельности результаты чувственного восприятия места происшествия вступают в активное взаимодействие со всей суммой знаний, почерпнутых следователем из прежнего опыта – личного и обобщенного криминалистической наукой. Из синтеза наблюдений и восприятий с суммой ранее накопленных знаний в сознании следователя возникает конкретный образ события, относящегося к прошлому, недоступному в данный момент непосредственному наблюдению. Качество осмотра результаты зависят еще и от того, насколько полно и объективно следователь отразил их в протоколе, приложив к нему схемы, фотоснимки. Деление на этапы, стадии апробировано многолетней практикой следственных органов и обеспечивает рациональность, эффективность проведения любого следственного действия.

Обыск (ст.252 УПК РК), также как и осмотры, является неотложным, поисковым и при наличии фактических оснований незаменимым следственным действием. Несмотря на наличие определенных особенностей в проведении каждого вида обыска существуют общие тактические рекомендации, выработанные многолетней практикой следственных органов, ими следует руководствоваться при обыске любого вида и при различных ситуациях. Для обыска, как нам представляется, характерна следующая совокупность тактических рекомендаций: использование фактора внезапности; единое руководство и налаженное взаимодействие между всеми участниками; учет особенностей предметов поиска и обыскиваемого места; использование научно-технических средств; учет психологических факторов (психология сокрытия и психология поиска); соблюдение этических норм; безопасность и конспиративность обыска; поэтапность и планомерность проведения обыска.

Для обыска очень важен, прежде всего, фактор внезапности. Следователь в силу своих профессиональных качеств должен находиться в состоянии постоянной готовности к этому фактору, то противостоящее ему лицо чаще всего такой готовностью не обладает, всех действий следователя предусмотреть не может в силу информационной неопределенности своего положения и складывающейся следственной ситуации. Внезапность представляет собой одно из главных средств преодоления противодействия расследованию. Неожиданность по времени проведения (например, рано утром) обыска также может носить упреждающий характер.

В обыске принимают участие значительное число участников: специалисты, оказывающие активное содействие следователю в обнаружении искомых объектов, обыскиваемый или представители, понятые и т.д. Но ответственность за результаты обыска возлагается на следователя, от него зависит степень налаженного взаимодействия между участниками. Проведение обыска с психологической точки зрения являются весьма сложным процессом. Психологические аспекты обыска в криминалистике учитываются в 2-х направлениях: во-первых, психология сокрытия преступником искомых объектов, во-вторых, психология поисковой работы. Психологические основы работы следователя во время обыска имеют много общего с психологическими основами осмотра места происшествия. Поскольку суть обоих действий составляют поиски, то целенаправленному вниманию, профессиональной наблюдательности отводится главная роль. Но на этом заканчивается сходство. При осмотре психологическая нагрузка на следователя имеет следующую схему: наблюдая материальную обстановку события преступления, изучая следы, следователь мысленно пытается воссоздать облик преступника, моделировать его возможные

действия. При обыске же, опрашивая подозреваемого, ведя при этом личное наблюдение за ним, допрашивая свидетелей, знающих его, следователь моделирует психологический облик обыскиваемого и учитывая его личностные особенности, навыки, склонности, профессию стремится определить, где и как, каким образом обыскиваемый может спрятать вещественные доказательства. Включение в перечень тактических рекомендаций к обыску требования соблюдения этики, культуры поведения следственно-оперативной группы (СОГ), а также, рекомендации о необходимости конспиративности, безопасности проведения обыска для членов СОГ столь же обоснованно и значимо, как и другие рекомендуемые научные положения ученых криминалистов, которые в суммированном виде представили в данной статье.

В заключении статьи следует отметить, что средства доказывания, выделенные в главе 30, существенно отличаются от традиционных источников доказывания своим оперативным характером, мобильностью. Отличительная черта всех негласных следственных действий с тактической точки зрения заключается в том, что они могут осуществляться только с помощью специальных знаний (субъект, которому следователь поручает, должен обладать соответствующими специальными знаниями), для проведения этих действий обязательно применение специальных криминалистических средств, соответственно должна быть разработана определенная тактика их проведения, как средств доказывания, в отличии, когда они Законодателем рассматривались как оперативные источники информации.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Уголовно-процессуальный кодекс РК, утв. от 4 июля 2014 года № 231-V
- 2 Уголовно-процессуальный кодекс РК, утв. 1 мая 1998 – (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2014 г.)
- 3 Белкин Р.С. Курс криминалистики в 3т. - Т.1: Общая теория криминалистики. - М.: Юристъ, 1997. – 408 с.
- 4 Уголовно-процессуальный кодекс РФ от 27 октября 1960 г.
- 5 Уголовно-процессуальный кодекс Украины, утв. 28.12.1960 № 1001-05
- 6 Уголовно-процессуальный кодекс Белоруссии 29 декабря 1960 г.

REFERENCES

- 1 Code of Criminal Procedure of Kazakhstan, approved. on July 4, 2014 № 231-V
- 2 Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, approved. May 1, 1998 - (amended and restated as of 10/01/2014 was)
- 3 Belkin RS Course in criminology 3t. - Volume 1: The general theory of criminology. - M.: JURist, 1997. - 408 p.
- 4 Criminal Procedure Code of the Russian Federation from October 27, 1960
- 5 Criminal Procedural Code of Ukraine, approved. 28.12.1960 № 1001-05
- 6 The Code of Criminal Procedure of Belarus December 29, 1960

Мақалада жаңа ҚР ҚІЖК көрініс тапқан тергеу әрекеттерін қарастырған. Жария емес тергеу әрекеттерінің ерекшеліктері мен оның өзгешелігінің, тінту, оқиға болған жерді қарау дәстүрлі іздестіру қатынастарына байланыты тактикалық ұсыныстар көрсетілген.

Түйін сөздер: дәлелдеме, тергеу, қарау, тактика, тактикалық ұсыныстар, жедел қызмет, топтастыру, оқиға болған жерді қарау, тінту.

The article deals with investigations, provided the new Code of Criminal Procedure, unlike covert investigative actions, their characteristics are shown tactical recommendations for traditional search investigation crime scene investigation, search.

Key words: evidence, investigations, investigation, tactics, tactical recommendations, operational activities, the classification, method inspection of the scene, the search.

Поступила в редакцию 15.03.2015.

М.Ә. ТӨЛЕГЕН¹, М.Ш. ҚҰРМАНҒАЛИ²

з.г.к., Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының оқу-әдістемелік жұмыстар жөніндегі

*проректоры, философия докторы (PhD), Қостанай қ.*¹

*з.г.к., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, Алматы қ.*²

ЭКОНОМИКА САЛАСЫНДАҒЫ ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚПЕН КҮРЕСУДЕГІ БАҚ ҚЫЗМЕТІ

Мақалада экономика саласындағы ұйымдасқан қылмыстылықпен күресудегі бұқаралық ақпарат құралдарының қылмыстардың алдын алушылық рөлі, қылмыстылықтың алдын алу қызметін ақпараттық қамтамасыз ету және қылмыстылықты ескертудің тиімділігін арттырудың жекелеген мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: *бұқаралық ақпарат құралдары; қоғамдық ой-пікірлер; қылмыстылықпен күресу; мемлекеттік органдар; азаматтық қоғам.*

Қылмыстылық адам құқықтары, олардың заңды мүдделері мен мемлекеттегі қауіпсіздік, тұрақтылық пен қалыпты дамуға қол сұғатын ең қауіпті құбылыс. Ал, трансұлттық ұйымдасқан қылмыстық топтар мен қылмыстық қауымдастықтардың қылмыстық әрекеттерінен (есірткі заттарының, қару-жарақтардың заңсыз айналымы, адам саудасы, шаруашылық және лауазымдық қылмыстар, салық, жекешелендіру салаларындағы ұйымдасқан қылмыстылық, ақша-несие саласындағы алаяқтық операциялар, контрабанда, қылмыстық жолмен табылған ақшаларды заңдастыру, жалған ақша жасау және т.б.) қылмыстардан мемлекет, ұйымдар мен жекелеген азаматтар ондаған, жүздеген миллиардтармен есептелетін орасан зор зардап шегеді. Осы жерден экономика және басқа да салалардағы ұйымдасқан қылмыстық топтардың қылмыстық әрекеттерінің қазіргі уақытта сыбайлас жемқорлықпен ұштасуы, әрі олардың түп тамырлары КСРО уақытынан жалғасып келе жатқандығы, қалыптасқан нарықтық қатынастарға байланысты экономикалық қылмыстарды жасаудың жаңа тәсілдерін ойлап табулары оның қоғамға қауіптілік деңгейінің тіпті жоғары екендігін көрсетеді.

Қылмыстылыққа әлеуметтік-құқықтық бақылау жасауды күшейту үшін мемлекеттік билік пен құқық қорғау органдарынан ақпараттармен жұмыс жасаудың шынайылығы мен оны алуды барынша жеңілдетуді қамтамасыз етуге бағытталған бүкіл ақпараттық жүйесінің қызметін тиімді ұйымдастыру, онымен жұмыс жасаудың нысандары мен әдістемелерін жан-жақты дамытуды талап етеді. Бұл орайда құқық қорғау органдарының жариялылық, ақпараттардың ашықтығы қағидаларына негізделген бұқаралық ақпараттар құралдары мен қоғаммен байланысты одан әрі ұлғайту мәселесі ерекше маңыздылыққа ие болады.

Экономика саласындағы ұйымдасқан қылмыстылықпен күресу мәселелері әлі де болса нормативтік-құқықтық базаны дамытуды талап етеді. Ең алдымен, экономика саласындағы ұйымдасқан қылмыстылықтың алдын алатын құқықтық реттеудің біртұтас жүйесінің жоқтығын айтуға болады. Бұрын экономика саласында қолданыста болған құқықтық-нормативтік базалар ескірген, олар жаңа Қазақстанның экономикалық қатынастарының талаптарына жауап бере алмайды, ал жаңа жобалар әлі де болса аз, экономика саласындағы қылмыстардың туындауына, өсуіне бөгет болатын ойластырылған біртұтас Тұжырымдама жоқтың қасы. Экономика саласындағы ұйымдасқан қылмыстылықпен күресудің Тұжырымдамасы Елбасымыздың 2008 жылға ҚР тиісті ведомстволарға тапсырған міндетіне сәйкес, «Құқық бұзушылықтардың алдын алу туралы» заңында қарастырылуы қажет. Бұл заңда арнайы мамандандырылған және арнайы мамандандырылмаған субъектілердің нормативтік анықтамасын көрсету қажет. Сондай-ақ онда экономика саласындағы ұйымдасқан қылмыстылықпен күресу шараларын қаржыландыру тәртібі мен көздері нақты көрініс тауып, осы қылмыстардың алдын алу шараларына тәуелсіз бақылау жасау механизмі бекітілуі тиіс. Аталғандармен қатар, жаңа мәтіндегі тұрғын үй нарығын максималды легализациялауды, міндетті түрде жылжымайтын мүліктерді сатуды лицензиялауды қарастыратын тұрғын-үй заңы қабылдануы тиіс.

Сонымен қатар, біздің зерттеулерімізге сәйкес, жоғарғы деңгейде сыбайлас жемқорлық «жең ұшы жалғасқан» сала болғандықтан банк жүйесі, салық саласы, валюталық және аудиторлық

бақылау, сақтандыру қызметін ұйымдастыру туралы заңдарда және өзге де құқықтық-нормативтік актілерде лауазымды қызметкерлердің қызметі бағалау сипатында емес, тек техникалық қызметтерге сайып келетін (құжаттардың толықтығын тексеру, олардың толтырылуының дұрыстығын және олардың заңға сәйкестігін тексеруге байланысты) күзiреттiлiктер ғана қарастыру қажет. Мұндай жағдай лауазымды қызметкердің шешiмнiң шығуына әсер етудi төмендетiп, тиiсiнше сыбайлас жемқорлықты да ауыздықтауға септiгiн тигiзер едi. Бұл орайда бiздiң ойымызша, заңдар мiндеттi түрде сыбайлас жемқорлыққа қарсы ғылыми сараптамадан өтуi тиiс [1, Б.78].

М.Р. Ходжаевтың пiкiрiнше, экономика саласындағы қылмыстардың алдын алатын құқықтық шаралардың ауқымы (деңгейлерi) келесiлер болуы тиiс:

1) бұл қылмыстардың алдын алудың субъектiлерiнiң жүйесiн қамтитын Конституцияны атап өту қажет;

2) жалпы жұрт таныған халықаралық шарттардың нормалары. Олар келесi бағыттарда жұмыс жасауы тиiс: қаржы, несие, кеден бақылауы, ақша эмиссиясы, мемлекеттiк меншiк, сыртқы экономикалық қатынастар, қорғаныс және қорғаныс қабiлеттiлiгi, улы заттар, есiрткi заттары, мемлекеттiк шекара, аумақтық сулар, ауа қабаты, экономикалық аймақ, мемлекеттiк қызмет және интеллектуалдық меншiк.

3) Республикалық заңдар;

4) экономика саласындағы қылмыстардың алдын алуға бағытталған Республика Президентiнiң Жарлықтары;

5) экономика саласындағы қылмыстардың алдын алуға бағытталған Республика Үкiметiнiң Қаулылары мен өкiмдерi [2, Б.141].

Нарық қатынастарының көптеген субъектiлердiң құқықтық және экономикалық сауатының деңгейiнiң төмендiгiн ескере отырып, үнемi әрi мақсатты бағытталған насихаттау сипатындағы әр түрлi шараларды ұйымдастыру қажет. Мұндай әрекеттердiң мақсаты экономика саласындағы құқықтық актiлер мен нормаларды түсiндiру жұмыстарын жандандырып, қаржылық және бухгалтерлiк нормативтер мен әрекеттердi жеңiл етiп жеткiзу, заңды құрметтейтiн және салықты уақытылы төлейтiн азаматтардың абыройын көтеру болуы тиiс. Бұқаралық ақпараттар құралдары арқылы берiлетiн бұл шаралар жөнiндегi ақпараттар жалпы азаматтардың психологиялық ыңғайлылық атмосферасын қалыптастыруы қажет.

Ерекше атап кететiн жағдай, өткен жылдары мемлекетiмiзде жүргiзiлiп жатқан жылжымайтын мүлiктердi заңдастыруға жеңiлдiктер жасау, экономикамызды сауықтандырып, одан әрi дамытуға жасалып жатқан маңызды қадамдардың бiрi. Бұл шара экономикамызға, елiмiздiң бюджетiне қомақты қаражатты салуға мүмкiндiк беретiн болып отыр. ҚР Қаржы министрлiгiнiң Салық Комитетiнiң экс-бастығы Нұрлан Рахметовтың келтiрген дәйектерiне орай, Қазақстан заңдарына сәйкес тiркелмеген Қазақстандағы және шет елдегi мүлiктердiң 30 %-ын тiркеген жағдайдың өзiнде мемлекетiмiздiң қазынасына 4 млрд 2 млн. астам теңге түседi екен. Бұл жөнiнде Хабар агенттiгiнен 9.08.2006 ж. 21:30 сағ. хабарланған болатын. Сондай-ақ, криминологиялық жоспарлау мен болжау жасауда экономикалық және әлеуметтiк статистиканың ақпараттарының атқаратын рөлi ерекше. Өйткенi, оның негiзгi көрсеткiштерiнiң төмендеуi немесе жоғарылауы жекелеген қылмыстардың жасалуына тiкелей себеп болады. Сондықтан, криминологиялық талдау мен болжау жасағанда аталған статистиканың ақпараттарын ескермеу қателiктерге әкелерi сөзсiз.

Зерттеулердiң көрсетуi бойынша аталмыш Италияның өзiнде ұйымдасқан қылмыстылық тек «Коза Нострамен» (сицилиялық түсiнiк, «бiздiң iсiмiз» дегендi бiлдiредi) шектелмейдi екен, сонымен қатар неаполитандық «каморра» және калабриялық «ндрангета» жұмыс iстейдi [3, Б.61]. Осындай криминалдық топтар ғасырлар бойынша атақты Ямайкада («поссес»), Қытайда («триада»), Жапонияда («Якудза» немесе «бориокудан»), Колумбияда («картельдер») және т.б. деп аталады. Ал Ресейде бiр ғана ғасырға емес, көптеген уақыттардан белгiлi криминалдық топтар бар («каталдар», «заңдағы ұрылар» («воры в законе»)) және т.б. Шетелдерде ұйымдасқан қылмыстылықтың кейбiр түрлерi белгiлi. Олар синдикаттар мен картельдер. Синдикат (гректiң «syndikos» - жариялы түрде жұмыс жасаушылар) дегенiмiз – бұл бәсекелестiк кезiнде барынша күштi қылмыстық топ әлсiзiн өзiне бағындырған ұйым. Картель (итальяндық «carta» – қағаз, құжат) дегенiмiз – бұл криминалдық құрылымдардың өзара шарт жасау жолмен ерiктi түрде қосылуын бiлдiредi [4, Б.21].

Ал, бұдан 10 шақты жылдар бұрын В.В. Осин қылмыстық заңдарда ұйымдасқан топтардың анықтамасын беруден бас тартуды ұсынған болатын. Оның ойынша не ғылым, не тәжiрибе осындай

күрделі құбылыстың барлық белгілері мен ерекшеліктерін айқындап бере алмайды, сондықтан оған біркелкі анықтама беруге ұмтылу тек бос әурешілік.

Одан сәл ғана бұрын Қазақстандық ғалым Р.Н. Судакова «әр түрлі факторлардың әсерімен құбылып отыратын ұйымдасқан қылмыстық топтардың біртекті анықтамасын заң аясына сыйдыру мүмкін емес» деген болатын [5, Б.81].

2008 жылдың мамыр айында БАҚ беттерінде келтірілген мәліметтерге сәйкес, 2006 жылдың қысында Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің қызметкерлері Қытаймен шекаралас орналасқан «ХОР-ГОС» кеден постының бастығы Болат Жұмабековтың ұсталғандығын хабарлады. Сол кездерде ҰҚК-нің төрағасының орынбасары қызметін атқарған Қозы-Көрпеш Қарбузовтың айтуынша, онымен қоса 16 оның бөліскерлері, сонымен қатар құрамына кеден, полиция, прокуратура қызметкерлері және жеке фирмалардың қызметкерлері кірген ірі ұйымдасқан қылмыстық топ (ОПГ) әшкереленген. Олардың ай сайынғы табыстары миллиондаған АҚШ долларымен есептелген, оның көп бөлігі пара ретінде Астана қаласына кетіп отырған [6, Б.10]. Осы кеден қызметкерлерімен бірлесе, «иық тіресе» жұмыс атқарған ұйымдасқан топтардың ішінде біздің ойымызша экономика саласында көптеген ірі мөлшерде зиянды зардаптар келтіретіндігі белгілі болды. Сондықтан, біз көбіне экономика саласындағы жұмыс жасайтын ұйымдасқан топтарға нақтырақ тоқталғанды жөн көрдік. Сонымен аталған ұйымдасқан қылмыстық қоғамдастықтың құрамындағы ұйымдасқан қылмыстық топтың атауы «АТАБА», оның лидері – аты 1990 жылдары бірнеше дүркін шыға бастаған белгілі спорт қайраткері. Сол кездері мол үміт беретін еркін күрестің иегері туралы ішкі істер министрлігінің мәліметтер базасында ол қылмыстық топтың лидері ретінде таныла бастады, ол арақ бизнесін, казиноларды, Алматының бір киім базарын өз бақылауында ұстаған. Осылармен қатар атабалықтар «Хоргос» кеденін өз бақылауына алған. «Атаба» ұйымдасқан тобының саны – 25-30 адам, орналасу базасы – Талдықорған қаласы болған.

Қазақстандық ғалым, профессор Б.М. Нұрғалиевтың ойынша, ұйымдасқан қылмыстық топтар келесі белгілермен сипатталады:

1. екі немесе одан да көп адамдардан тұруы;
2. топтың өмір сүруінің тұрақтылығы;
3. топтың өмір сүруінің ұзақтығы;
4. топ мүшелерінің беріктігі;
5. қылмысты (қылмыстарды) жасаудың жоспарлануы;
6. құру мен қызмет етудің негізгі мақсаты – аз уақыт ішінде барынша мол табыс табу (заңсыз кірістер, үстеме пайда);
7. ұйымдастырушысының, лидерінің болуы.

Бұл аталғандар міндетті белгілері болып табылса, келесі топтағы белгілер факультативті болып табылады:

1. қылмыстық топтың иерархиялылығы;
2. оның қатысушылары арасындағы қызметтерді бөлу (соның ішінде горизонталь бойынша да);
3. қызмет түрінің арнайы салалығы немесе арнайы бағыттылығы;
4. топ мүшелерін, ішкі материалдық құралдарды «әлеуметтік сақтандырудың» болуы;
5. қауіпсіздікті қамтамасыз етуге байланысты шаралардың болуы;
6. жүріс-тұрыстың формальды емес сипаты;
7. қатаң тәртіптің сақталуы;
8. нақты қылмыстық акцияларға қылмыстық топтың «басшыларының» қатыспауы;
9. қылмыстық жолмен табылған қаражаттарды заңдастыру;
10. байланыстың, конспирацияланудың және өзара бақылаудың жүйесінің барынша машықтануы;
11. қарулануы;
12. техникалық қамтамасыз етілуі;
13. билік және басқару өкілдерімен сыбайлас байланыстың болуы;
14. құқық қорғау және бақылау органдарын жансыздандыру (нейтрализациялау);
15. топтарды ұлттық, жерлестік, туысқандық және басқа белгілер бойынша құру;
16. халықаралық байланыстың болуы;
17. жазалау (санкциялар) мен марапаттаулар жүйесінің болуы [7, Б.48].

Экономика саласындағы ұйымдасқан қылмыстылықтың алдын алудың негізгі бағыттары келесілер болуы тиіс:

1. Өзгермелі шаруашылық жағдайларға байланысты заң құжаттарының нормаларының (соның ішінде қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы заңдарды қамти отырып) жоғарғы деңгейде сәйкестендірумен байланысты заң шығарушылық және құқық қолданушылық жұмыстарды дамыту;

2. Тиісті мемлекеттік органдар шаруашылық саладағы өзгерістерге, экономикалық құқық бұзушылықтардың жаңа түрлерінің пайда болуына жедел арада әрі қызметтерді үйлестіре отырып әсер етуге мүмкіндік жасайтын методикалық және методологиялық базаны қалыптастыру;

3. Экономика саласындағы құқық бұзушылықтармен күресудің тиімді құралдары мен нормативтік базасын қамтамасыз ету;

4. Жаңа экономикалық талаптарға сәйкес кадр мамандарын даярлау;

5. Әрбір құқық қорғау органдарына тергеу реті мен экономикалық қылмыстармен күресудің басым бағыттарын анықтай отырып, олардың күзіндеттіліктеріне сәйкес қызметтерін бөлу. Бұл орайда ішкі істер органдары, қаржы полициясы органдарымен, ұлттық қауіпсіздік органдарымен капиталды заңсыз шетелге шығару, электронды қылмыстармен күресуге байланысты, қылмыстық жолмен табылған қаражаттарды заңдастыру қылмыстарының жолын кесу мен алдын алуда қызметін үйлестіруі қажет;

6. Қаржылық-экономикалық және құқық қорғау органдарының өзара терең әрекеттестігін қалыптастыру;

7. Экономика саласындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу, экономикалық құқық бұзушылықтардың динамикасы мен құрылымының өзгеру мониторингін жасау, салық мәдениетін насихаттау, экономика саласындағы құқық бұзушылықтармен күресуге қоғамдастықты қатыстыру, бұқаралық ақпараттар құралдарында жария етумен байланысты мемлекеттік саясатты жүргізу.

8. Экономика саласындағы ұйымдасқан қылмыстық топтар мен қоғамдастықтардың заңсыз қылмыстық әрекеттеріне тосқауыл болатын шараларға байланысты халықаралық ынтымақтастықты күшейту. Бұл арада ұйымдасқан топтармен күрес жүргізуге байланысты халықаралық конвенцияларға қосылу, «беделді» ұйымдасқан қылмыстық топтардың мүшелерін, жалпы қылмыскерлерді экстрадициялауға жағдай жасау, шетелдік мемлекеттердің құқық қорғау құрылымдарының қызметін үйлестіру (координациялау) кезек күттірмейтін мәселе болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Алимжанов С.Д. Актуальные проблемы внедрения института антикоррупционной экспертизы. //Материалы международной научно-практической конференции «10 лет уголовному кодексу РК: современная уголовно-правовая политика, правоприменительная практика и совершенствование уголовного законодательства» Астана, 2008 ж. 78-82 беттер.

2 Ходжиев М.Р. Правовые основы организации борьбы с преступлениями в сфере экономики. //Материалы международной научно-практической конференции «10 лет уголовному кодексу РК: современная уголовно-правовая политика, правоприменительная практика и совершенствование уголовного законодательства» 141-144 беттер.

3 Уголовная юстиция: проблемы международного сотрудничества. Международный научно-исследовательский проект. М.БЕК., 1995. 61-бет.

4 Абисатов М. Уголовно – правовые и криминологические проблемы борьбы с организованной преступностью в Республике Казахстан // Автореф. на соиск. уч. степени к.ю.н. Астана, 2006, 21-22- беттер.

5 Судакова Р.Н. «Организованная преступность: понятие и сущность». Известия Национальной Академии наук РК, 1995, №1, 81-88 беттер.

6 Кучуков Тохтияз «КРИМИНАЛЬНЫЙ ХОРГОС» (Мастера таможенного доения) // Время 24.05.2008. №75 (655) 10-бет.

7 Нурғалиев Б.М. Организованная преступная деятельность (уголовно-правовые, процессуальные и криминалистические аспекты). Караганда, 1997.-197 с.

Толеген М.Ә., Курманғали М.Ш.

«Деятельность СМИ в борьбе с организованной преступностью в сфере экономики»

В статье рассматриваются роль СМИ в предупреждении организованной преступности в сфере экономики и современное состояние информационного обеспечения предупредительной деятельности в борьбе с преступностью, а также отдельные вопросы повышения эффективности профилактики преступлений.

Ключевые слова: средства массовой информации, общественное мнение, борьба с преступностью, государственные органы, гражданское общество.

Tolegen M. A., Kurmangali M.Sh.

«Mass media activity in struggle against organised crime in the sphere of economy»

The article of the given thesis is complex investigation of a condition of informational support of preventive activity in struggle against criminality as well as improvement of efficiency of crime prevention.

Key words: media, public opinion, the fight against crime, Government bodies, freedom of speech, civil society.

Редакцияға 16.02.2015 қабылданды.

ӘОЖ 34:002

М.Ә. ТӨЛЕГЕН¹, Б.А. СЕРИЕВ²

з.ғ.к., Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының оқу-әдістемелік жұмыстар жөніндегі
проректоры, философия докторы (PhD), Қостанай қ.¹

з.ғ.к., доцент, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің
қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі²

БАҚ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНА ӘСЕРІ

Бүгінгі таңда халықтың криминогенді фактормен «зақымданған» санатының бірі болып кәмелетке толмағандар саналады. Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының алдын алу болашақтағы ересектер қылмыстылығын болдырмау үшін де маңызды. 2012 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстанда кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы өткен жылмен салыстырғанда 16,8% артқан. Мақалада жастар қылмыстылығы, қылмыскердің жеке тұлғасы, қылмысты жасауға түрткі болатын факторлар, БАҚ-тың кәмелетке толмағандардың қоғамға қайшы іс-әрекеттеріне әсері қарастырылады. Қылмыстық құқық, қылмыстық-атқару құқығы, криминология және журналистика ғылымдарындағы көптеген белгілі ғалымдардың пікірлерін талдай отырып, автор өз ойын қорытады.

Түйін сөздер: кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының алдын алу, бұқаралық ақпарат құралдары, идеология, криминалды жаңалықтар, интернет, субмәдениет.

Әлемде де, Қазақстанда да қылмыстар жасалып жатыр, оған Қазақстан Республикасының (әрі қарай-ҚР) Бас прокуратурасы құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі Комитетінің жыл сайынғы қылмыстар туралы статистикасы айғақ бола алады. Аталмыш органның қылмыстық статистикасына сәйкес, ҚР 2012 жылдың 9 айында 210 133 (12 ай бойынша барлығы-287 681) қылмыстар тіркелген. Бұл Тәуелсіздік жылдарындағы ең жоғарғы көрсеткіш. Қылмыстылық көрсеткішінің артуы Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың тапсырмасы бойынша Бас прокуратура мен ішкі істер министрлігінің тіркеу тәртібін күшейту жөніндегі қабылдаған іс-шараларымен, 2012 жылы ТМД елдерінде ұқсасы жоқ қылмыстардың барлық түрлерін қабылдау, тіркеу, есепке алудың бірыңғай айқын жүйесін енгізуімен тікелей байланысты.

Жоғарыда көрсетілген уақыт аралығындағы статистикалық ақпараттарды талдау нәтижелері көрсеткеніндей, қылмыс жасаған адамдардың жалпы саны -73 180 (12 ай бойынша барлығы-98 176). Олардың ішінде кәмелетке толмағандардың үлесі 6%-ды (4 464, 12 ай бойынша барлығы-5 879-ды) құрап, олардың ішіндегі көп бөлігі 16-17 жастағы мектеп, гимназия және лицей оқушылары екендігі анықталған.

Криминологиялық сипаттамаларға сәйкес, 2012 жылдың 9 айында былтырмен салыстырғанда кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар санының 16,8%-ға (2 942-ден 3 435-ке дейін), алкогольдік және есірткілік масандық күйінде жасалған қылмыстар санының 29,5%-ға (7 545-тен 9 774-ке дейін) және қайталанып жасалған (рецидив) қылмыстар санының 21,1%-ға (7 363-тен 8 913-ке дейін) өсуі байқалады [1].

2011 жылы Атырау облысында 47 жас буын өкілдері ҚР Қылмыстық кодексінің (әрі қарай-ҚР ҚК) 233-бабы «Терроризм» қылмыстық құрамы бойынша 6 және 16 жыл аралығындағы бас

бостандығынан айыру түріндегі жазаға тартылды. Жастардың көбі интернет арқылы алынған Пакистандық боевиктерге еліктегенін айтқан. Сондықтан темір торға түскен қазақстандық жас терроршылар енді «дінге қатысты мәліметтерді күмәнді дереккөздерден, әсіресе интернеттен алмауды» өтініп, аманат айтып отыр. Яғни, сотталғандар интернет арқылы дін және өзге де мәселелер бойынша теріс жолға оңай түсу мүмкін екендігіне назар аудартуда. Оған қарамастан Астана қаласында 2013 жылдың 21-25 қаңтар аралығында өткізілген «Экстремизм мен терроризмге қарсы іс-шаралар» кезінде 44 дәстүрлі емес діни ағымның ұстанушыларынан 259 күмәнді діни әдебиеттер, аудио және бейнематериалдар, 5 атыс және травматикалық қарулар алынған [2].

Профессор Р.Е. Джансараеваның ойынша, қазіргі уақытта криминология ғылымы қолданбалы сипатынан айырылып барады, практикалық зерттемелерден ажыратылып қалған [3, 1-3 бб.]. Бұл пікірмен біз толықтай қосыламыз, сондықтан бұл салада көп ізденістер жасау, адам миына космостық процестердің әсері, биологиялық-генетикалық ерекшеліктерді құқықтық мінез-құлықпен байланыстыра талдау, адамға қоршаған ортаның, құқықтық ұстанымдардың әсерін зерттеу өте өзекті мәселелерге айналып отыр. Солардың бірі, қазіргі уақытта қызу талқыланып отырған, БАҚ-тың (теле-радио, газет-журналдар, интернет және т.б.) адамның мінез-құлқына, әсіресе еліміздің болашағы-жастардың психикасы мен іс-әрекетіне әсерін зерттеудің маңыздылығы.

Кәмелетке толмағандардың құқыққа қайшы мінез-құлқына жасының ерекшеліктері әсер етеді, оларға келесі қасиеттер тән: жоғары иланушылық, әлеуметтік-психологиялық жұқтыруға бейімділігі, еліктеушілік, балалық негативизм, белгілі өмірлік бағыт-бағдарлар мен мақсаттарының қалыптаспағандығы және т.б. [4, 88 б.]

АҚШ-тың Коннектикут штатының «Сэнди-Хук» бастауыш мектебінде 2012 жылдың 14 желтоқсанында 20 жасар Адам Ланзаның қолынан 26 адам, өзін қосқанда 27 адам қаза тапты. Қайтыс болғандардың 20-сы 5-10 жас аралығындағы бейкүнә бүлдіршіндер, 6-уы ересек адамдар (өзінің ата-анасы, мектеп директоры, мұғалімдер) және атыс қаруын қолданушы кінәлінің өзі. Қылмыскер өз үйінде алдымен өз әкесін атып өлтірген және анасы жұмыс істейтін мектепте бастауыш сыныптың оқушыларына оқты қарша боратып, соңынан өзін өзі атып тастаған. Оқиға орнынан үш қару: екі пистолет, бір винтовка алынған. АҚШ-та көптеп орын алатын мұндай қылмыстардың негізгі себептері болып қоғамның рухани азғындануы, өзара қарым-қатынаста өте дөрекі, анайы сөйлеу, атылатын қарулардың еркін айналымы, ата-ана тәрбиесіндегі, полиция, медицина қызметкерлерінің жұмысындағы кемшіліктер табылады. Бұл АҚШ-тағы 2012 жыл ішіндегі көпшілікті атыс қарумен қырудың 7-ші фактісі екен. Жаппай қыру қылмыстарының басым бөлігі адамдар көптеп жиналатын жерлерде, ғимараттарда, яғни кинотеатрларда, сауда орталықтарында, шіркеулер мен кітапханаларда жасалған.

АҚШ-та түрмеге түсе салып, полиция қызметкерлерінен прессаның өздерінің «ерліктері» туралы тың мақалаларды сұраушы жастардың саны көптеп кездеседі. Мұндай қылмыскерлер тарихта қалу мақсатында қылмыс жасаушылар тобын құрайды.

Жоғарыдағы атышулы оқиға 1999 жылдың 20-сәуірінде Колорадо штатындағы Колумбина мектебіндегі «қырғынның» (онда 15-17 жас аралығындағы 12 оқушы, 1 мұғалім қайтыс болып, 23 адам жарақаттанған болатын) салдарынан асып түсті. Бұл жағдайда өздерін «ПУ» тобымыз деп атаған Эрик және Дилан атты кәмелетке толмаған 17 жасар оқушылар, екі адам өлтіргіштер туралы «Прирожденный убийца» («Тумасынан адам өлтіргіштер») фильмінің бас кейіпкерлеріне қатты еліктеген және қылмысты нақ сол кинодағы схемамен жасаған, соңында дәл кинодағыдай өздерін өздері атып өлген. Жасаған қылмыстарының негізгі себебі ретінде мектепте құрылған «Джокеб» ақ кепкалылар құрамына кіргізбеген өз қатарластарының әділетсіздігіне төзбегендігімен түсіндіреді. Екі қылмыскер еркіндік еліндегі адамдар арасында «табиғи тандау» («natural selection») жасаймыз деп тарихта қалмақшы болған. Ең қиыны, қылмысты өздерін өздері атып өлтірген қылмыскерлердің өздері тоқтатқан, полиция қызметкерлері сыртқа жанұшыра шыққан оқушыларға көмек көрсетумен және қылмыскерлер жайлы ақпараттық «портрет» жасаумен шектелген. Ал, қылмыскерлер 3,5 сағат мектеп ішінде еркін сайрандап, қылмыс жасаған. Полиция қызметкерлері оны «қылмыстың жасалу аймағын үлкейтпеу» қағидасына сүйенгендігімен түсіндіреді. Қылмысқа 1 жыл бойы дайындалған қылмыскерлердің қару-жарақтары, жарылғыш заттары үйінде сақталған және оларды үнемі камераға түсіріп отырған. Қылмыс орнынан 2 шолақ мылтық, 2 автомат, 99 бомба, 20 килограмдық 2 мина алынған. Мультикультурализмді сынға алған қандықол Норвегиялық террорист Андерс Брейвиктің де қолынан Утойя аралында орналасқан жастар лагерінде 77 жас көз жұмып, 151

адам жарақаттанған. Егер полиция қызметкерлерінің, қару-жарак дүкендерінің сатушыларының, күзетшілердің қырағылық танытқанында бұл қылмысты да дайындалу сәтінде тоқтатуға болар еді.

Сонымен, қазіргі ізгілік, қайырымдылық құлдилауға ұшырап, оның орнын кез келген жолмен баюға ұмтылу, қатыгездік басып бара жатқан заманда жастардың арасында проблемалар тудырып отырған құбылыстар: смартфон мүмкіндіктері, ерте жүктілік, проституция, құлаққап («наушник»), букмекерлік конторлар, казинолардағы құмар ойындары, қатыгездікті, порнографияны насихаттайтын интернет материалдары, ойындары, атыс-шабысты, жарылысты, анайылықты, арсыздықты көрсететін бейне-DVD фильмдер, сәбиқұмарлық (педофилия), экстремизм, терроризм, ішкілік пен есірткі заттарын пайдалану және т.б.

Табиғи апаттан және құлаққаптың («наушник») салдарынан осыдан үш жыл бұрын Алматы қаласының студенті қайтыс болды. Қатты тұрған желден төбесінен ағаш құлап келе жатқанын ескертпек болған адамдарға, музыкаға еліткен жас қыз бұрылып та қарамаған. 12.12.2012 жылы Ақтөбеде құлаққап таққан 23 жасар бойжеткенді өз сигналымен қарата алмаған поезд составы 25 метрге дейін сүйреген.

2003 жылы Павлодар қаласында мектеп оқушыларының адамды пышақтап өлтіру барысында өздеріне Ресейдің «Бригада» фильмінің әсер еткендігін мойындаған.

Жабайы мінез-құлық, ерекше мақтангершілік және қоршаған ортаны құрметтемеу қазіргі Ресейдің де «алтын жастарының» басты мәселелерінің бірі болып отыр [5, 8 б.]. Сондықтан Ресей Федерациясының Президенті В.В. Путин де өз Жолдауында (12.12.2012 ж.) Ресейде рухани бірліктің тапшылығына тоқталып, мектеп бағдарламаларын тәрбиелеумен ұштастырып қайта қарау қажеттігін айтты.

Жалпы жасөспірімдер қылмыстылығы екіге бөлінеді: кәмелетке толмағандар қылмысы және кәмелетке толамағандарға қарсы қылмыстар.

2012 жылдың 12 желтоқсанында ҚР Мәжілісінің депутаттары «Балаларды денсаулығына және дамуына зиян келтіретін ақпараттардан қорғау туралы» заң жобасын қарастырды. Зиянды ақпараттар ретінде қатыгездікті, зорлық-зомбылықты, порнографияны, проституция мен ішкілік, есірткі заттарын пайдалануды, бір жынысты некені насихаттайтын, жалпы адамның өнегелік мәдениетін бұзатын, жасөспірімдердің психикалық және физиологиялық дұрыс қалыптасуы мен жетілуіне теріс әсер ететін ақпараттар танылатындығы белгілі.

Тор киіп алғандардың немесе оны да кимей суретке, теледидарға шығушылардың, өмірдің қызығы қоғамдық ауытқушылықта деп түсінетіндердің зардабын Қазақстан қазірден бастап тарта бастады, оған мысал, елдегі әйелдерді, кәмелеттік жасқа толмаған балаларды зорлау әрекеттерінің көбейіп бара жатқандығы. 2012 жылдың ішінде ҚР ҚК 121 бабы «Нәпсіқұмарлық сипаттағы күш қолдану іс-әрекеттері» құрамы бойынша 120 қылмыстық іс тіркелген. БАҚ беттерінде 2012 жыл ішінде Алматы облысындағы Үшқоңыр ауылындағы 9 жасар қызды 58 жасар жұмыссыздың зорлап, одан соң айуандықпен өлтіргені үшін айып тағылғандығы, Қарағанды облысындағы Ақтоғай ауданындағы Ақ биік қыстағындағы 13 жасар қызды өзінің 43 жасар әкесінің зорлағаны (16 эпизоды дәлелденгені) үшін 17 жылға бас бостандығынан айыру түріндегі жазаға кесілуі, Алматы облысындағы 7 жасар ер баланы жаз бойы 8 жасөспірімнің топ болып зорлауы, ОҚО Төлеби ауданындағы Көксәйек ауылындағы 2 жас баланы зорлағаны үшін 12 жасар баланың айыпталуы сияқты жан түршігерлік мысалдар қоғамды шошытып отыр. Мұндай қылмысқа кінәлілерді міндетті түрде қатаң жазалап (өлім жазасы, өмір бойы бас бостандығынан айыру, «химиялық сүндеттеу» және т.б.) олардың бас бостандығынан айыру мекемелерінен босай қалған бетте (АҚШ-тағыдай) жер жақанға жар салып, оның аты-жөнін, фотосуретін, қай бап бойынша сотталғанын, мекендеп жүрген жерін, радио-телевидениеден хабарлау тұрғын халықтың құлағдар болуына жағдай жасайды.

Бәріміз жалпы қоғамдағы құндылықтар ретінде есептелетін, адамның жеке өміріндегі қол сұғылмайтын ерекшеліктерге теледидар, газет-журналдар, әсіресе интернет (ғаламтор) арқылы еркін көз сұғыла бастағандығының куәсі болып отырмыз. Мәселе олардың жастар тәрбиесінде ең қажетті деп саналатын рухани байлықты құрайтын салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптарды, классикалық жанрдағы өнер туындыларын барынша ығыстырып, жеңіл-желпі ең қызықты сенсациялық тақырыптарға айналғандығында, жабайы инстинктердің басымдыққа ие болып отырғандығында. Қоғамның азғындануы, ондағы құндылықтардың жойылуы, теріс тәрбие – болашақта өзінің кері әсерін бермей қоймасы анық. Ал қазіргі уақытта қылмыстылығы ең аз мемлекет болып – дәстүрді,

рухани-адамгершілікті сақтаған, құрметтеген, инновациялық қарқыны дамып отырған Жапония елі танылады.

«Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасында ҚР Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Мен ажырасуға қарсымын, жастарды отбасы құндылығы, ажырасудың қасірет екендігі рухында тәрбиелеу керек, өйткені, оның салдарынан, ең алдымен, балалар зардап шегеді» деп атап өтті [6]. Сондай-ақ, мемлекет басшысы, «Біздің елімізде толық емес отбасылар көп. Мемлекет баланы жалғыз тәрбиелеп жатқан аналарға көмектесуі керек. Бейбіт өмірдің өзінде бізде мыңдаған жетімдер бар – балалар үйлері толы»-деп көрсетті.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметіне жүгінсек, әлемде жыл сайын 16 миллион кәмелетке жетпеген қыз екіқабат болып қалады екен. 15 пен 18 жастағы 3 миллион бойжеткен жасанды түсік жасатады. Олардың қатарында қаракөз қазақ қыздары да бар.

Мәліметтерге қарағанда, өмірге сәби әкелген 10 әйелдің біреуі – балалықтан арылмаған жас қыз. Қазақстандағы жыныстық және репродуктивтік денсаулық жөніндегі қауымдастық президенті Тамара Жүсіпәлиеваның айтуынша, елімізде 15-17 жас аралығындағы 10 мың жасөспірім жыл сайын ана болады. Бұл нәрестелер некесіз туғандықтан, көбінесе балалар үйіне өткізіледі. Сондай-ақ, ерте некелесу дегеніміз – ерте жүктілік. Гинеколог Сая Рымбайқызының айтуынша, ерте жүктіліктің 70 пайызы абортпен, 15-і түсік тастаумен, 15 пайызы бала туумен аяқталады [7]. АҚШ ғалымдарының зерттеулерінше, көбіне үлгерімі нашар қыздар жасөспірім кезінде жүкті болады екен [8, 4 б.].

Қоғамдағы нарық заңдарына рухани-мәдени дайынсыздық, дұрыс берілмеген тәрбиенің салдарынан күрделі әлеуметтік-денсаулық проблемалары туып отыр. Өткен жылы Ресей Федерациясының Білім және ғылым министрлігі әлеуметке қарсы әдеттері бар оқушыларды оқудан шығару мен өзге де ықпал ету шараларын қолдануға мүмкіндік беретін бұйрықтың жобасын дайындады. Оқушыларға тәртіптік шаралар сәгіс жариялаумен басталып оқудан шығаруға дейінгі аралықты қамтиды. Оқудан шығару 15 жасқа толған оқушыларға қолданылмақшы. Осыған байланысты Қазақстанда да бірқатар ой-пікірлер қалыптасты. Бірақ, оқудан шығару мәселенің түпкілікті шешілгенін білдірмейді, оның орнына жалпы әлеуметтік, арнайы және индивидуалдық ескерту деңгейлерінде мемлекеттік, отбасылық, мектеп қабырғасында алдын алу шараларын қолдану қажет деп ойлаймыз.

Профессор В.В. Лунеевтің ойынша, 1980-90 ж.ж. жыныстық қылмыстардың ниеттерінің қалыптасуына жасөспірімдер топтарында қылмыстық ортаның әдет-ғұрыптарының таралуы, порнографиялық және оған жақын фильмдердің, бейнефильмдердің, брошюралардың (кітапшалардың) және т.б. әсері, жасөспірімдер ортасында жыныстар арасындағы қарым-қатынастарға деген шектен шыққан арсыздық көзқарастың кең таралуы жоғары әсер етті [9, 276 б.].

«Соңғы онжылдықта порноиндустрия саласындағы тіркелген қылмыстардың саны 10 еседен де асып түсті. Енді кәмелетке толмағандар немесе бүлдіршін балалар қатысатын порнобизнес заттары (бейнекассеталар, фотографиялар және т.б.) ерекше құндылыққа айналды», -деп жазады профессор В.В. Лунеев [10, 478 б.]. Бұл әрине қоғамда белең алып келе жатқан өте қауіпті құбылыс.

Жастардың қылмыстылығының себептері ретінде БАҚ-пен байланысты келесі себептер көрсетіледі:

-БАҚ көмегімен қылмыстық жаргондар мен «зона» әдет-ғұрыптарын тарату; қылмыскерлермен бақыланатын спорттық секцияларға жастарды тарту және т.б.;

-Жастар арасына әртүрлі жолдармен, мысалы бұқаралық ақпарат құралдары, тұрмыстық байланыстар және т.б. арқылы біздің қоғамның құндылық мақсаттарымен сәйкес келмейтін күнделікті мінез-құлық стандарттарының (күшке, қатыгездікке табынушылықтың, есірткі заттарына, жыныстық азғындануға табынушылықтың және т.б. қазіргі жастардың нормалары сияқты көрініс табуының) енуі. Маргиналды жастарға байлыққа кез келген жолмен жетуге болатындығын насихаттайтын, мүмкіндігіне қарамастан үлкен сұраныстарға деген қажеттілікті тудыруды, бедел өлшемдерін жалған түсіну, осыған байланысты – әлеуметтік қызғаныш және «әдемі өмір» сүруге араласу үшін кез келген амалдарды жасауға дайын болудың қажеттігін көрсететін әлеуметтік және психологиялық бағыттағы сауатсыз жарнамалар ерекше роль ойнайды [11, 278 б.].

Қазіргі уақытта көше де, түнгі клубтар мен интернет те азғындық пен қатыгездікке, арақ-шарап пен есірткіге толы. Оған полиция қызметкерлерінің жүргізетін операцияларының нәтижелері дәлел болады. Алайда «жеке сүзгі» әр адамның өзінің ішкі түйсігінде қалыптасатыны белгілі, яғни әрбір адам бұл ақпараттың, мінез-құлықтың, іс-әрекеттің «оң» немесе «теріс» екенін, оның алып келетін салдарының қандай болатынын жете түсіне білуі тиіс.

Бразилияның Санта-Мария қаласында 27.01.2013 ж. «KISS» атты түнгі клубта соңғы жарты ғасыр бойынша ең үлкен қасіретке әкелген өрт орын алды. Жергілікті университеттердің мыңнан аса студенттері қатысқан рок-топтардың концерт беру сәтінде жалауға от тиіп, өрт орын алған. Есіктердің аз әрі олардың жабық болуы, дүрлігу мен кептелу себебінен тілсіз жаудың нәтижесінде 233 адам қайтыс болды. Бразилия Президенті Дилма Руссефф үш күндік аза тұту жариялады. 04.12.2009 ж. Ресей Федерациясының Пермь қаласында «Храмая лошадь» түнгі клубында дәл осындай жағдайдағы өрттен 112 жас адамдар қайтыс болған еді.

Профессор В.Н. Кудрявцевтың ойынша жастардың рухани және кәсіби дамуын тежей отырып, біз болашаққа балта шабамыз. Оның пайымдауынша, халық қашанда жоғарғы деңгейде сауатты болмай-ақ рухани-адамгершілік және интеллектуалдық мәдениетімен ерекшеленген. Ал, қазіргі уақытта қызық жағдай, яғни жаппай сауаттылық жағдайында, рухани-адамгершілік мәдениет төмендеп бара жатыр [12, 309 б.]. Шынында адамзат өркениетке ұмтылып, білімді, тәрбиелі болуға талпынса, ғылым мен технологияның ерекше дамуы орын алған ХХІ ғасырда мәдениет пен рухани құндылықтар төмендеп, жаппай «келеңсіздіктер» қаупі төніп тұр.

КТК телеарнасынан 12.12.2012 ж. 20.30 хабарында Семейдегі медицина колледжінің 17 жасар студенті көңілдесі екеуі өзінің жақын құрбысын ақша қажет болғандықтан пышақтап өлтіргендігі және Петропавлда 52 жасар қонақты 34 жасар үй иесі ішімдік салдарынан алдымен оқтаумен басын жарып, сонан соң пышақтап өлтіріп, денесін үйдің кіре берісіне шығарып тастағандығы туралы хабар берілді. Жалпы, КТК және басқа арналардан берілетін жаңалықтардың 70% жасалған құқық бұзушылықтар және қылмыстар (өлген адамдар, табиғи және техногендік апаттар, жол-көлік оқиғалары және т.б.) құрайды, яғни өте негативті ақпараттар. Бұлардың барлығы көрермендерде белгілі-бір ой қалыптастырып, жағымсыз әсер етіп, ертеңге деген тұрақсыздық, олардың бойында сенімсіздік және әлсіздік сияқты сезімдер қалыптастырады сөзсіз. Сондықтан БАҚ материалдарының қоғамдағы әсері екіұшты. Мысалы, арнайы мамандардың зерттеулері бойынша «маньяктардың іс-әрекеттері, олардың қылмыстарды жасау тәсілдері туралы көптеп көрсеткен сайын қоғамда олардың саны да арта түседі екен» [13, 8-9 б.б.].

Әдетте, жанұядағы спирттік ішімдіктермен әуестену, жанжал, жанұя мүшелерінің моральға жат, заңға қайшы әрекеттері сияқты жағымсыз жағдайлар қатты әсер етеді, жанұя мүшелерінің арасындағы эмоционалдық байланыс, бетпе-бет ашық әңгімелесу де өте маңызды. Конфликтілік атмосферада өскен балалардың үлгілі отбасында тәрбиеленген кәмелетке толмағандарға қарағандағы құқық бұзушылыққа деген тәуекелі 4-5 есе жоғары болған.

Толық емес немесе ажырасқан отбасылардың криминогендік маңызы бар. Зерттелгендердің 32%-ында ата - анасының біреуі болмаған. Олардың 19,4%-ы некеден тыс туғандар. Барлығы ССРО да некеге тіркелмеген әйелдерден туған балалар, барлық туған балалардың 10,2%-ын құраған. Отбасылардың 17,4%-ында әке-шешесінің арасында үнемі жанжал болған, 16,1%-ында олар уақытша ажырасқан.

Басқа бір зерттеулерге қарағанда «Жасөспірімдерге теріс ықпал жасаған не?».- деген сұраққа: 7,5%-ы - туыстарымның жасаған қылмысы, 14,1%-ы - отбасы мүшелерінің ішімдікке салынуы, 2,3%-ы - үйдегі жанжал, көзге шөп салу, 73,6%-і - көшенің ықпалы, - деп жауап берген. Сұралғандардың үштен бір бөлігі ғана әке-шешесінің беделін сыйлаған. Мұғалімнің, ұстаздарының беделін - 2,3%, жаттықтырушылардың, үйірме жетекшілерінің беделін - 4%, жұмыс істеген не оқыған ұжымының беделін - 3,7%-ы, ата-аналарының - 37,5%-ы сыйлаған [14, 59 б.].

В.Н. Кудрявцевтің пікірінше адамның өмір салты дұрыс болмаса, ол адам бұзылады, оны қылмысқа бейімдейтін жағдай туады [15, 185 б.].

Микрортада тағы бір ықпал ететін әлеуметтік негізгі институт - ол мектеп. Бала өзіне достарды, үйірмелерді де осы мектеп арқылы табады. Жеткіншек қандай әлеуметтік топты жанына жақын көрсе, сол топтың (жанұядан соң) көзқарасымен өлшейді. Бұл жолда ұстаздары да қатты ықпал етеді. Егер де мектепте ер мұғалімдерге қарағанда әйел мұғалімдердің үлес салмағы өте басым болса, онда мектептегі балалардың мінез-құлқында да еркекке емес, әйелге тән мінез көп көрініс табады.

Қазақстан Республикасында 2800 тарта БАҚ жұмыс істесе, оның 85% мемлекеттік емес екен. «Алаш» ардақтылары Міржақып Дулатов: «Қай елдің баспасөзі мықты болса, сол елдің болашағы зор» десе, кеменгер Ахмет Байтұрсынов: «Газет-халықтың көзі, құлағы һәм тілі» деп көрсеткен.

БАҚ арқылы жасалған қылмыстардың бүге-шігесіне дейін суреттелуі, болашақ қылмыс жасаушыларға құрылып берілген қылмыс жоспарындай әсер етеді.

Ал, белгілі журналист Марат Тоқашбаевтың ойынша, кем дегенде 80-85 пайыз деректі біз қазір Ресей телеарнасынан және мерзімдік басылымдарынан аламыз. Осыдан-ақ, жағдайымыздың қандай екенін бағамдай беруге болады. Демек, өзіміздің емес, өзге елдің ақпарат кеңістігінде өмір сүріп отырмыз деуге болады. Бұл енді қауіп емей, не? [16, 1 б.]. Ал, оңтүстік аймақта өзбек киноларының, газет-журналдарының мысы күшті. Сонда Қазақстанда өзге дәстүрді тықпалау, идеологиялық, тәрбиелік салт-сана, киім кию, сөйлеу мәдениеті, жалпы күнделікті тұрмыс-тіршілік толықтай өзге елдердің басым ықпалында деген көзқарас туындайды. Бұл дегеніміз ол елдерде проблема тудырып отырған педофилия, жастардың азғындануы және т.б. жоғарыда қозғалған мысалдардың бәрі бәрі біздің елімізде де орасан көп мөлшерде қайталанады дегенді меңзейді.

Жалпы, зерттеу жастардың қылмысқа бейімділігінің алдын алу үшін әрине мектептердегі инспекторлар мен психологтардың, учаскелік инспекторлардың, ата-аналар мен педагогтардың бірлескен жұмысымен қатар БАҚ-тағы көрсетілетін материалдардың да мазмұнына ерекше бақылаудың қажет екендігін көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 2012 жылдың 9 айы бойынша елдегі заңдылық және құқықтық тәртіп туралы статистикалық деректердің талдауы /www.pravstat.prokuror.kz, Астана, 6.10.2012 ж.
- 2 «В Астане выявили 44 человека, подозреваемых в экстремизме»/ Total.kz 28.01.2013 г.
- 3 Джансараева Р.Е. «Какая криминология нужна сегодня», Юридическая наука, 06.07.2012 №99 (2281), -8 с.
- 4 Чуфаровский Ю.В. Криминология в вопросах и ответах: Учебное пособие. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004.-144 с.
- 5 Вертикальные понты. Дикie нравы, самодурство и неуважение к окружающим становятся визитной карточкой современной России/ газета «Время», 03.10.2012, -12 с.
- 6 Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. «Егемен Қазақстан» газеті, №828-831, 15.12.2012 ж., -8 б.
- 7 «Ерте некенің ертеңі күмәнді»/Нұр Астана. Республикалық жастар апталығы. 05.09.2012ж.
- 8 «Үлгерімі нашар қыздар»/ «КлассTime» газеті, №1-2 (49-50) 09.01.2013 ж. -12 б.
- 9 Криминология: Учебник /Под ред. проф. Н.Ф. Кузнецовой, проф. В.В. Лунеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 640 с.
- 10 Криминология: Учебник/Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова.-3-е изд., перераб. и доп.-М.: Юристъ, 2007.-734 с.
- 11 Криминология: Учебник /Под ред. проф. Н.Ф. Кузнецовой, проф. В.В. Лунеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 640 с.
- 12 Кудрявцев В.Н. Стратегии борьбы с преступностью. М.:Наука, 2005 -366 с.
- 13 Минкин А. Под властью маньяков // Московский комсомолец в Казахстане №16 (461) 23-30 апреля 2008 г. с.8-9.
- 14 Двойменный И.А., Лелеков В.А. Влияние семьи на преступность несовершеннолетних// Социологические исследования. 1993, № 10. -159 с.
- 15 Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М. 1982. -185 с.
- 16 С. Әмірбекұлы. «Отандық басылымдар отқа қашанғы күйеді?» «Айқын» газеті, 22.01.2013 ж. 8 б.

REFERENCES

- 1 2012 zhildin 9 ayi boinsha eldegi zandylyk zhane kukykytk tartyp turali statystikal'nykh derekterdin taldauy//www.pravstat.prokuror.kz, Astana, 6.10.2012 zh.
- 2 «V Astane vyjavili 44 cheloveka, podozrevaemykh v ikstremizme»/ Total.kz 28.01.2013 g.
- 3 Dzhansaraeva R.E. «Kakaya kriminologiya nuzhna segodnya», Yuridicheskaya nauka, 06.07.2012 №99 (2281), -8 s.
- 4 Chufarovskii Yu.B. Kriminologiya v voprosakh i otvetakh: Uchebnoe posobie. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2004.-144 s.
- 5 Vertikalnye ponty. Dikie нравы, samodurstvo i neuvazhenie k okruzhayushchim stanovyatsya vizirnoi kartochkoi sovremennoi Rossii/gazeta «Vremya» 03.10.2012, - 12s.
- 6 Kazakstan Respublikasynyn Prezidenti – Elbasy N.A. Nazarbaevtyn «Kazakstan-2050» strategiyasy: kalyptaskan memlekettin zhana sayacy bagyty» atty Kazakhstan khalkyna Zholdaуy. «Egemen Kazakstan» gazeti, №828-831, 15.12.2012 zh., -8b.
- 7 «Erte nekenin erteni kumandi»/ Nur Astana. Respublikalyk zhastar aptalygy. 05.09.2012zh.
- 8 «Ulgerimi nashar kyzdar»/ «Klass Time» gazeti, №1-2 (49-50) 09.01.2013zh. -12 b.

9 Kriminologiya: Uchebnik/ Pod red. N.F. Kuznetsovoi, prof. V.V. Luneeva. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.:Volters Kluver, 2004. -640 c.

10 Kriminologiya: Uchebnik/ Pod red. V.N. Kudryavtseva i V.E. Iminova. 3-e izd., pererab. i dop. – M.: Yurist, 2007. -734 c.

11 Kriminologiya: Uchebnik/ Pod red. N.F. Kuznetsovoi, prof. V.V. Luneeva. 2-e izd., pererab. i dop. – M.:Volters Kluver, 2004. -640 c.

12 Kudryavtseva V.N. Strategiya borby s prestupnostyu. M. Nauka, 2005-366 c.

13 Minkin A. Pod vlastyu manyakov // Moskovskii komsomolets v Kazakhsrane №16 (461) 23-30 aprelya 2008 g. c.8-9.

14 Dvoimennyi I.A., Lelekov B.A. Vliyanie semyi na prestupnost nesovershennoletnikh// Sotsiologicheskie issledovaniya. 1993, №10. -159 c.

15 Kudryavtsev V.N. Pravovoe povedenie: norma i patologiya. M.982. -185 c.

16 Amirbekuly «Otandyk basylymdar orka kashangy kyiedi?» «Aikyn gazetі», 22.01.2013g. 8 b.

Толеген М.А., Сериев Б.А.

«Влияние СМИ на правовое поведение несовершеннолетних»

Сегодня одной из наиболее криминогенно пораженных категорий населения являются несовершеннолетние. Профилактика правонарушений несовершеннолетних важна для недопущения рецидива преступлений в будущем. По результатам 2012 года преступность несовершеннолетних в Казахстане возрасла на 16,8% по сравнению с прошлым годом. В статье рассматриваются феномен преступности молодежи, личность преступника, детерминирующие факторы, способствующие совершению преступления, влияние СМИ на антиобщественное поведение несовершеннолетних. Проанализировав мнения видных ученых в области уголовного права, уголовно-исполнительного права, криминологии и журналистики автор делает свои выводы.

Ключевые слова: профилактика преступлений несовершеннолетних, средства массовой информации, идеология, криминальные новости, интернет, субкультура.

Tolegen M.A., Seriev B.A.

“Influence of mass media on adolescents’ behavior”

Today one of the most criminogenic defeated categories of the population is adolescents. The delinquency prevention is important to the backslide non-admission in future. In comparison with the last year the results of Kazakhstan juvenile delinquency increased 16,8% in 2012. The article is devoted to the phenomenon of teenagers’ criminality, criminal personality, determinant factors for crime commission, mass media effect on anti-social behavior of the adolescents. After the analysis of the notable scientists’ ideas in the sphere of criminal and criminal-executive law, criminology and journalism the author makes his own conclusions.

Key words: crime prevention of adolescents, mass media, ideology, criminal news, internet, subculture.

Редакцияға 16.02.2015 қабылданды.

УДК 32-027.21(091); 340.1(091)

Ш.В. ТЛЕПИНА

д.ю.н., профессор ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

ИДЕЯ ПРАВА И ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА

В статье рассматриваются различные определения термина «правовая политика». Отмечается, что результатом правовой политики может быть определенная направленность законодательства и идеология. Особое внимание автор уделяет взглядам на правовую политику А.В. Малько, С.С. Алексеева, Т. Майер-Малы, других видных ученых-юристов. Одновременно рассматриваются понятия справедливости в трактовке Аристотеля, а также надежности и целесообразности права.

Ключевые слова: право, идея права, правовая политика, демократия, политика, юридическая наука, справедливость права, целесообразность права.

В направлениях исследований современной юридической науки проблема правовой политики имеет большое значение. В литературе можно найти разные варианты ответов на вопрос – что следует понимать под правовой политикой?

А.В. Малько считает, что правовая политика – это, прежде всего, деятельность соответствующих субъектов в юридической сфере. Идеи, взгляды, замыслы, программы, установки и т.д. – основа

(основания) правовой политики [1, с. 7]. Одновременно они выступают элементами правовой идеологии. Как указывает С.С. Алексеев «правовая мировоззренческая идеология – ближайшее основание правовой политики», что, по сути, правовая идеология имеет объективный характер, обусловлена требованиями экономического базиса, всей социальной жизни, предопределяющих правовую политику [2, с. 211]. Подобная правовая идеология объективируется в программных документах, в произведениях и высказываниях идеологов [2, с. 211].

Идеи, взгляды, цели – это еще не правовая политика, это то, что называется ее предпосылками. Как отмечал В. Адоратский, «идея, говорящая о материальной вещи, сама собой еще не становится от этого материальной. Необходима человеческая деятельность для того, чтобы идея перестала быть отвлеченностью» [3, с. 12]. Сама правовая политика есть деятельность по реализации определенных государством целей. В этой связи необходимо отметить, что в стране Концепция правовой политики была принята дважды: в 2002 году на период до 2010 г., и в 2009 году на период с 2010 г. по 2020 г. [4], утвержденные Указом Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым. Утверждение Концепции правовой политики Президентом страны означает «перевод» накопленных концептуальных знаний о правовой политике из доктринального документа в документ официальный, содержащий определенные ориентиры для юридической практики, для правового развития общества [1, с. 13; 5, с. 11-13].

А.П. Коробова пишет: «правовая политика по своей природе – это деятельность, в основе которой лежат концептуально оформленные правовые идеи стратегического характера, то есть такие идеи, которые определяют направления развития общества» [6, с. 53]. Д.И. Луковская отметила, что «в законотворческой и законоприменительной деятельности находит выражение юридическая политика, которая взаимодействует с экономической, культурной политикой и т.п.» [7, с. 33].

Правовая политика – это не столько сфера борьбы за власть, сколько деятельность, связанная с выработкой стратегии правового регулирования и ее осуществлением. Ж. Карбонье по данному поводу высказался так: «различение юридического и политического затрудняется и тем, что политика допускает по меньшей мере два толкования. Под политикой можно понимать любое действие, подчиненное достижению определенной цели, и в этом плане можно говорить о юридической политике (законодательная политика, политика борьбы с преступностью – криминологическая политика)» [8, с. 30]. Под политикой в «узком смысле» принято понимать практическую деятельность государства и других субъектов политической системы по решению социально значимых задач, а также основные направления этой деятельности [1, с. 9]. В данном контексте говорят, например, об экономической, демографической, научной и т.п. политике.

Правовая политика – это политика, направленная на изменение или сохранение существующей правовой системы, основанная на идеях, взглядах. Л. Санистебан отмечает, что политика – это действие идеологически ориентированное [8, с. 30].

Согласно классикам марксизма-ленинизма, право относится к надстройке над экономическим базисом и не может быть причиной изменений в последнем. Социально направленная правовая политика – это не марксистская в собственном смысле слова, а социал-демократическая идея.

В соответствии с представлениями либерализма, право должно лишь устанавливать пределы свободной активности индивидов. Оно должно гарантировать правовые блага – жизнь, свободу и собственность, но не регламентировать деятельность индивида. Поэтому критики либерального государства дали ему название «ночной сторож».

Современное социальное государство осуществляет функцию всестороннего обеспечения условий жизнедеятельности членов общества, что совершенно противоречит либералистским представлениям о правовой политике. Эти представления наиболее адекватно характеризуются следующим высказыванием: «Лучший закон о средствах массовой информации – отсутствие такового вообще» [9, с. 98]. Это высказывание выражает протест против социально-правового конструктивизма, основанный на убежденности в том, что попытки добиться желанных социальных изменений законодательным путем приводят, как правило, к обратному результату. Например, неразрешимое противоречие для либерализма на Западе создает проблема картелей – объединений, сохраняющих юридическую и экономическую самостоятельность предпринимателей, заключающих соглашения об ограничении конкуренции между собой. Получается, что действительная конкуренция несовместима с полной свободой договора. Старшее поколение либералов выбирало свободу договора, сегодняшние неолибералы требуют от государства обеспечить условия свобод-

ной конкуренции на основе строгого антикартельного законодательства. Это уже требование определенной правовой политики, отражающее потребности общественного развития [9, с. 99].

Сегодня никто не хочет прослыть консерватором. Возникают своего рода либерально-консервативные идеи, так что выделить консервативное мировоззрение в его «чистом» виде сегодня очень трудно. Основным признаком консерватизма в правовой политике является приверженность традиции, стремление сохранить определенное содержание правопорядка, в то время как для либералов критерием такого содержания служат потребности рынка и запросы большинства населения.

Наконец, социал-демократическое мировоззрение, как подчеркивает Т. Майер-Малы, ориентировано на изменение общества с помощью права. Социал-демократия уже давно отбросила идею объективно-автоматического общественного прогресса через смену исторических формаций (рабовладельческое общество, феодализм, буржуазный строй, социализм) и предпочитает совершенствование существующего общества здесь и сегодня. Ставка в этом деле на законодательство привела к неограниченному нормотворчеству. Можно возразить, то нормотворческий поток не меньше и в некоторых государствах с чисто «буржуазными» правительствами. Но марксизм, либерализм, консерватизм и социал-демократия выделены здесь как идеально-типичные мировоззрения, которые не следует отождествлять с политикой правящих партий.

Таким образом, результатом правовой политики служит не только определенная направленность законодательства, но и определенная идеология. Слово «идеология» имеет сегодня негативную окраску, прослеживается всеобщая тенденция к деидеологизации системы знаний об обществе. Тем не менее, сравнительный и исторический анализ правовых систем показывает, что любой правопорядок есть не что иное, как конкретизация системы ценностей данного общества в сфере права, и при желании эту систему ценностей можно рассматривать как идеологию.

Можно ли развитие правовой системы направляться наукой?

По мнению Т. Майера-Малы, правовая политика с точки зрения науки не может быть правильной. В противном случае утратила бы свой смысл демократия. Ибо политика требуется тогда, когда нужно сделать выбор из нескольких вариантов общественного развития. Это задача парламента, и ее нельзя решить путем научного анализа. Законов, безупречных в научном отношении, не бывает, а вот бессмысленные с точки зрения науки законы встречаются, поскольку даже участие ученых в парламентской деятельности не делает политику научно обоснованной в условиях, когда научная квалификация большинства политиков оставляет желать лучшего [9, с. 100].

Возможности юридической науки порой подвергаются сомнению, ибо это такая отрасль знания, которая может давать ответы на интересующие людей вопросы лишь с приблизительной точностью. Еще в прошлом веке не без оснований было подмечено, что «три слова законодателя могут превратить в макулатуру целые библиотеки». Истинность судебных и административных решений нельзя проверить с той же точностью, с которой историки сверяют даты, а математики – свои расчеты. И, тем не менее, правовая наука способна внести рациональность в регулирование сталкивающихся социальных интересов и, раскрывая идеалы и ценности, лежащие в основе правовой системы, разрабатывать критерии эффективности конкретных правовых решений и законодательных новелл [9, с. 100].

Развитие правовой системы, по мнению Т. Майер-Мала, осуществляется путем законодательства. Но если бы законы служили лишь выражением стремления к определенным политическим целям, то они разрушали бы правопорядок, ибо их содержание слишком часто менялось бы на противоположное. В реальности же законы не только претендуют на справедливость своего содержания и достаточную продолжительность своего действия, они претендуют и на рациональность, требования которой сформулированы юридической наукой. Законы не должны противоречить принципам и нормам конституции, а быть понятны и внутренне непротиворечивы, ибо если одна норма закона противоречит другой, то не применяется ни та, ни другая. Но даже столь элементарные требования нарушаются, и наука с ее критикой законодательства оказывается бессильной, ибо часто большинство использует в парламентских дискуссиях самый «надежный» аргумент – голосование, и никакая наука не найдет аргумента сильнее.

Конечно, наука о праве не является наукой в смысле математики или географии. Но люди всегда хотят знать, что является добром и что злом, что справедливо вообще и что считать справедливостью в конкретном случае. Поэтому юридическая наука вновь и вновь обращается к идее права. По

мнению ряда авторов, слабость всех концепций правового позитивизма заключается в том, что они не способны сказать что-либо об этой первооснове юриспруденции. Позитивистскими являются все концепции, выводящие действительность права исключительно из специфической формы его выражения [9, с. 101]. Противоположная теоретическая позиция обычно считается естественно-правовой. Несомненно, здесь недоразумение, ибо неясно даже, о какой «природе» идет речь – природе человека, природе права или о той природе, которую изучают естественные науки. Однако важно, что все эти концепции объясняют действительность права его содержанием, хотя могут и не отрицать необходимости специфической формы выражения.

Австрийский ученый Ф. Быдлинский включает в идею права три основных элемента – справедливость, надежность и целесообразность [9, с. 101]. Теория естественного права изучает лишь один из этих элементов – справедливость.

Справедливость, как это показал еще Аристотель, существует в двух формах: уравнивающая и распределяющая. Уравнивающая предполагает в качестве содержания права принцип эквивалентного социального обмена – соответствие цены и обмениваемой социальной ценности. Примером распределяющей справедливости («каждому свое») может служить трактовка принципа формального равенства в законодательстве, защищающем равноправие полов, в частности положение женщины в трудовых отношениях.

Надежность права означает, с одной стороны, защиту благоприобретенных прав, с другой – возможность любого гражданина, не имеющего юридического образования, знать свои права. Сегодняшняя лавина нормотворчества разрушает надежность права. Последняя предполагает также стабильность правопорядка и возможность предвидеть содержание конкретных юридических решений. В противном случае отношения социального обмена в масштабе целой страны превратятся в отношения «черного рынка».

Отнесение целесообразности к элементам идеи права, может вызвать недоумение, как считает Т. Майер-Малы [9, с. 101]. Тем не менее, право эффективно тогда, когда правовой путь, как правило, является наиболее простым средством достижения социальных идей. Целесообразность требует ограничения любого властного вмешательства в юридически значимые действия частных лиц, ибо общественные отношения без административного контроля формируются именно так, как того требуют интересы скорейшего достижения цели.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Правовая политика. Право. Правовая система: монография / Под ред. А.В. Малько. – М.: Юрлитинформ, 2013. – С. 7, 9.
- 2 Алексеев С.С. Общая теория права. В 2-х т. Т. 1. – М., 1981. – С. 211-212.
- 3 Адоратский В. О государстве. К вопросу о методе исследования. – М., 1923. – С. 12.
- 4 // Казахстанская правда – 2009 – 27 августа.
- 5 Нусупбекова А.Н. О понятии «правовая политика» // Право и государство – 2004 – № 1 / 2 – С. 11-13.
- 6 Коробова А.П. Правовая политика: понятие, формы реализации, приоритеты в современной России: ДКЮН. – Саратов, 2000. – С. 53.
- 7 Луковская Д.И. Политические и правовые учения: историко-теоретический аспект. – М., 1985. – С. 33.
- 8 Санистебан Л. Политическое действие. // Диалог – 1993. – № 7 – С. 30.
- 9 Право XX века: идеи и ценности. – М.: РАН ИНИОН, 2001. – С. 98-101.

REFERENCES

- 1 Pravovaya politika. Pravo. Pravovaya sistema: monografiya / Pod red. A.V. Malko. - M.: Yurlitinform, 2013. - S. 7, 9.
- 2 Alekseev S.S. Obschaya teoriya prava. V 2-kh t. T. 1. - M., 1981. - S. 211-212.
- 3 Adoratskij V. O gosudarstve. K voprosu o metode issledovaniya. - M., 1923. - s. 12.
- 4 // Kazakhstanskaya pravda - 2009 - 27 avgusta.
- 5 Nusupbekova A.N. O ponyatii «pravovaya politika» // Pravo i gosudarstvo - 2004 - № 1 / 2 - S. 11-13.
- 6 Korobova A.P. Pravovaya politika: ponyatie, formy realizatsii, priority v sovremennoj Rossii: DKYUN. - Saratov, 2000. - S. 53.
- 7 Lukovskaya D.I. Politicheskie i pravovye ucheniya: istoriko-teoreticheskij aspekt. - M., 1985. - S. 33.
- 8 Sanisteban L. Politicheskoe dejstvie. // Dialog - 1993. - № 7 - S. 30.
- 9 Pravo XX veka: idei i tsennosti. - M.: RAN INIION, 2001. - S. 98-101.

Шолпан Тлепина

Құқық идеясы және құқықтық саясат

Мақалада «құқықтық саясат» терминінің түрлі ұғымдары қарастырылған. Заңнаманың белгілі бір бағыты және идеология құқықтық саясаттың нәтижесі болуы мүмкіндігі белгіленген. А.В. Малько, С.С. Алексеев, Т. Майер-Малы, және басқа да әйгілі ғалым-заңгерлердің құқықтық саясатқа деген көзқарастарына автор ерекше көңіл бөлген. Аристотельдің түсіндірмелеріндегі әділеттік ұғымы, құқықтың сенімділігі мен мақсаттылығы қатар қарастырылған.

Түйін сөздер: құқық, құқық идеясы, құқықтық саясат, демократия, саясат, заң ғылымы, құқықтың әділеттілігі, құқықтың мақсаттылығы.

Sholpan Tlepina

The idea of law and legal policy

The article examines different definition of the term «Legal policy». It points that the legal policy can result in particular trends in legislation and ideology. The author focuses on the opinions about legal policy expressed by Malko A., Alexeyeva S., Mayer-Maly T., and other prominent scientists. At the same time the article also considers concept of fairness according to Aristotle, concepts of reliability and viability of law.

Key words: law, the idea of law, legal policy, democracy, policy, legal science, fairness of the law, viability of the law.

Поступила в редакцию 15.03.2015.

ӨОЖ 349.41:351

Г.Ж. ТУЛЕУБАЕВА¹, Б.А. ЖУСИПОВА²

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ доцент м.а., PhD докторы¹

з.г.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ доцент м.а.²

**ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҚҚА МҮШЕ ЕЛДЕРІНДЕГІ ЖЕРДІ
АУМАҚТАРҒА БӨЛУ ТӘЖІРИБЕСІ**

Мақала Қазақстан Республикасы мен ЕурАзЭҚ елдерінде жерді аумақтарға бөлуді құқықтық реттеу мәселелеріне арналған. Республикада жер ресурстарын тиімді басқару мәселесіндегі кедергілер тек нормативтік шарттарды жетілдіруді ғана емес, сонымен қатар қабылданатын жер-құқықтық және әкімшілік-құқықтық нормативтік актілерді орындау механизмін жетілдіруді де қажет етеді. Атап айтқанда жер қорын басқарудың ең маңызды функцияларының бірі жерді аумақтарға бөлуді қамтиды.

Түйін сөздер: жерді аумақтарға бөлу, ЕурАзЭҚ, жер заңнамасы, жер санаттары, жер телімі.

ЕурАзЭҚ ұйымына мүше елдерде жерді санаттарға жатқызу, Беларусь Республикасы Жер туралы Кодексінің 4 бабының 1 тарауының және Қырғыз Республикасы ЖК-нің 11 бабының 1 тармағының 1 тармақшасына, сонымен бірге РФ ЖК-нің 7-бабының 1-тармағына, ТР ЖК-нің 3-бабының 1-тармағына сәйкес, жердің негізгі нысаналы мақсатына байланысты жүргізіледі.

Жерді бір санаттан басқасына ауыстыру, Беларусь Республикасының Жер туралы Кодексінің 4 б. 2 т. сәйкес, оның нысаналы мақсаты өзгерген кезде жүргізіледі. Осыған ұқсас норма Қырғыз Республикасы ЖК-нің 2-тарауының 11-бабының 1-тармағында да көрсетілген.

Беларусь Республикасында жерді санаттарға жатқызу, сондай-ақ жерді оның нысаналы мақсатының өзгеруіне байланысты бір санаттан басқасына ауыстыру жерді беру жөніндегі шешімдерді қабылдайтын органдар арқылы жүргізіледі, ал жерді жалға беру, өмірлік мұраға қалдыру, меншікке беруден басқа жағдайларда, егер Беларусь Республикасының заңнамалық актілерінде басқаша көрсетілмесе, бұл қызмет жер жобасын бекітетін немесе табиғатты қорғау, сауықтыру, тарихи-мәдени және т.б. мақсаттардағы объектілердің құрылуы туралы шешім қабылдайтын органдар арқылы жүзеге асырылады (БР ЖТК-нің 4-бабы) [1].

Сонымен қатар, орман қоры жерлерін орман шаруашылығын жүргізуге жатпайтын мақсатта басқа санаттардағы жерлерге ауыстыру орман шаруашылығының арнайы мемлекеттік уәкілетті органының келісімімен жүзеге асырылады (БР ЖТК-нің 125-бабы 2-бөлімі).

Сонымен бірге, БР-ның Орман кодексімен [2], 1991 жылы 12 қарашада қабылданған «Чернобыль АЭС-індегі жарылыс нәтижесінде радиоактивті заттармен ластанған территориялардағы құқықтық режим» туралы БР-ның Заңымен және т.б. заңдармен сәл өзгеше тәртіп қарастырылған [3].

Жерді санаттарға жатқызу, оларды бір санаттан басқасына ауыстырудың жалпы тәртібі Беларусь Республикасының Жер туралы Кодексінде және өзге ЕурАзЭҚ мүше мемлекеттердің Жер кодекстерінде де қарастырылмаған. Осыған сәйкес, қандай да бір жер санаттарына арналған арнайы нормалар ғана қарастырылған.

Мысалы, БР-нің ЖТК-нің 97-бабына сәйкес, екпелі, суармалы және кептірілген, тұрақты мәдениеттер орналасқан жерлер, жақсартылған шөпті және жайылымды, басқа да жоғарғы өнімді жерлердің ауданын кішірейту, сонымен бірге оларды өнімді жерлерден кеміне ауыстыру тек қана Беларусь Республикасының Президентінің немесе оның тапсырмасын орындаудағы Беларусь Республикасының Министрлер Кеңесінің шешімімен жүргізіледі.

Суармалы және кептірілген, тұрақты мәдениеттер орналасқан, жақсартылған шөпті және жайылымды, басқа да жоғарғы өнімді жерлердің ауданын өзгерту, сонымен бірге олардың өнімділігін азайту мәселелері 2000 жылдың 30 маусымында Беларусь Республикасының Президентінің жарлығымен бекітілген № 369 «Жоғарғы өнімді жерлердің ауданын өзгерту реттілігі» туралы ережеге сәйкес жүргізіледі [4]. Осы Ереженің 2 тармағына сәйкес мына жағдайларда: жердің сапалы жағдайының табиғи зілзалалардың, басқа да табиғи және антропогендік факторлардың, сонымен бірге суаратын және құрғататын жүйелер, машиналар мен механизмдердің істен шығуының әсерінен, яғни жерді әрі қарай оның нысаналы мақсатына сай қолданатын мүмкіндік болмаған кезде шешімді Беларусь Республикасының Президенті қабылдайды.

Ауылдық тұрғылықты жерлердің шекарасын, БР-нің ЖТК-нің 103-бабының 2-тармағына сәйкес, аудандық атқарушы органдар белгілейді және өзгертеді. Қалалық (поселкелік) шекаралар Беларусь Республикасының заңнамасына сәйкес белгіленеді және өзгертіледі (БР-нің ЖК 106-бап 2-тармақ). Жерлерді қала маңындағы аймақтар мен жасыл аймақтарға енгізу тәртібі Беларусь Республикасының Жер туралы Кодексінің 118 б. 1 т. бекітіледі.

Қырғызстан Республикасында жерді санаттарға жатқызу, сондай-ақ жерді оның нысаналы мақсатының өзгеруіне байланысты бір санаттан басқасына ауыстыру өз күзіреті шегінде уәкілетті орган (Қырғыз Республикасының терминологиясы бойынша уәкілетті органдар – поселкелік кеңестің атқарушы органдары, қалалық, ауылдық және облыстық мемлекеттік әкімшілік, Бішкек қаласының жергілікті өзін-өзі басқару мекемесі, Қырғыз Республикасының Үкіметі, Қырғыз Республикасының Жоғарғы Кеңесі) жүзеге асырады (Қырғыз Республикасының ЖК 11-бап 2-тармақ). ҚР ЖК 93 б. 2 т. сәйкес жерді құру және пайдалану тәртібі Қырғызстан Республикасының Үкіметімен құрылып, Қырғызстан Республикасының Жоғорку Кеңешімен бекітіледі [5].

Жер телімін меншікке немесе пайдалануға алғанда оның нысаналы пайдалану мақсатын арнайы уәкілетті мемлекеттік орган анықтайды. Жердің нысаналы мақсатын өзгертуді де, жер теліміне құқықты куәландыратын құжатқа өзгерістер енгізу арқылы, сол орган жүргізеді (ҚР-ның ЖК 2-бап 1-тармақ).

Қырғыз Республикасының жеке және заңды тұлғаларының жерді пайдалану, сонымен бірге жалға алу, пайдалану мақсатын өзгерту туралы өтініштерін, Қырғыз Республикасының Үкіметінің 1998 жылғы 27 қаңтардағы №55 «Жерді пайдалану құқығын беру туралы өтініштерді қарау мен іс қозғау» Ережесіне сәйкес, мемлекеттік орган қарастырады. Ереженің 4-бабына сәйкес мұндай өтініштер жеке және заңды тұлғалар, мемлекеттік орган, қоғамдық ұйым арқылы жүзеге асырылуы мүмкін [6].

Қырғыз Республикасының елді-мекендерінде жерді зоналау жүзеге асырылады. ҚР-ның ЖК-нің 79-бабына сәйкес зоналау дегеніміз жердің мақсатты пайдалану режимін бекіту арқылы елді-мекендердің территориясын анықтау болып табылады. Жерді зоналаудың негізгі ережелері мен қағидалары Қырғыз Республикасының Үкіметімен анықталады.

Қалалық (поселкелік) шекараны, ҚР-ның ЖК-нің 80-бабының 2-тармағына сәйкес, елді-мекеннің құрылыс жобасының бас жоспарын бекіткен орган белгілейді және өзгертеді. Ауылдық елді-мекендердің шекарасын ауылдық елді-мекеннің құрылыс жобасының бас жоспарын бекіткен орган белгілейді және өзгертеді (ҚР-ның ЖК 81-бап).

Тәжікстан Республикасында, ТР-ның ЖК-нің 9-бабы бойынша, жерді санаттарға жатқызу мен оларды ауыстыруды кодекстің 26-бабында көрсетілгендей сәйкес атқарушы орган жүргізеді (ТР-ның ЖК-нің 26-бабы сәйкес атқарушы органдардың, сонымен бірге жер телімі бойынша ТР-ның Үкіметінің құқықтарына арналған).

Қалалардың, қала типтес поселкелердің және ауылдық елді-мекендердің шекарасын архитектура органдары мен ТР-ның жерді пайдалану Комитетінің ұсынуы бойынша Тәжікстан Республикасының

Маджлис Оли белгілейді және өзгертеді (ТР-ның 76-бабы 2-тармағы). Қала маңы мен жасыл зоналар, ТР-ның ЖК-ның 79-бабы 1-тармағына сәйкес, зонаның шекарасы мен пайдалану тәртібі анықталып ТР-ның Үкіметінің қаулысымен бекітіледі [7].

Барынша нақты бір уақытта күрделі схема РФ-ның ЖК-нде көрсетілген. Сонымен, РФ ЖК 8-бабының 1-тармағына сәйкес жерді санаттарға бөлу мен оларды ауыстыру мынадай түрде жүзеге асырылады:

- Федералдық меншіктегі жерлер – Ресей Федерациясының Үкіметі арқылы;
- РФ-ның субъектілерінің меншіктеріндегі жерлер, және де муниципалдық меншіктегі ауыл шаруашылық мақсаттағы жерлер – жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы;
- Муниципалдық меншіктегі ауыл шаруашылық мақсаттағы емес жерлер – жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы;

Жеке меншіктегі жерлер:

- Ауыл шаруашылық мақсаттағы жерлер – Ресей Федерациясы субъектілерінің атқарушы биліктерінің органдары арқылы;
- Басқа мақсаттағы жерлер – жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы.

РФ-ның ЖК-де жерлерді ерекше қорғалатын және орман қоры жерлеріне жатқызу мәселелері бөлек қарастырылған (РФ-ның ЖК-нің 94 және 101-баптары) [8].

Сонымен федералды маңызға ие жерлерді ерекше қорғалатын территорияға жатқызуды РФ-ның Үкіметі федералдық заңдар негізінде, аймақтық және жергілікті маңызға ие жерлерді ерекше қорғалатын территорияға жатқызуды РФ-ның субъектілерінің мемлекеттік органдары және жергілікті өзін-өзі басқару органдары федералдық заңдарға, РФ-ның субъектілерінің заңына және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының нормативті-құқықтық актілеріне сәйкес жүргізеді.

Орман қорына жататын жерлердің санатын ауыстыру кодекс пен федералдық заңдарда көрсетілген жағдайларда ғана іске асырылады. Орман қорларының шекарасын анықтау басқа санаттардағы жерлерден орман материалдарының бар болуымен ерекшеленетін жерлерді бөліп алу арқылы жасалады.

Сонымен бірге, РФ-ның ЖК-нің 86-бабының 6-тармағына сәйкес, бірінші топтағы ормандар орналасқан қала маңы және жасыл зоналардың шекараларындағы жерлердің санатын ауыстыру РФ Үкіметінің шешімі негізінде жүзеге асырылады.

РФ ЖК-нің 79-бабының 4-тармағында, аса құнды өнімді ауыл шаруашылықты аумақтары, соның ішінде ғылыми зерттеу ұйымдарының тәжірибелі-өндірістік бөлімшелері, жоғары кәсіби білім беру ұйымдарының оқу-тәжірибелік бөлімшелері, кадастрлық құны орташа аудандық деңгейден айтарлықтай асатын ауыл шаруашылық аумақтары, РФ субъектілерінің заңнамасына сәйкес өзге мақсаттарға пайдалануға жатпайтын жерлер тізіміне кіргізілуі мүмкіндігі туралы норма қарастырылған.

РФ ЖК-нің 94-бабының 5-тармағында Ресей Федерациясы Үкіметінің, Ресей Федерациясы субъектілерінің атқарушы билік органдарының, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының ерекше қорғаудағы жерлердің (қала маңындағы жасыл зоналар, қалалық ормандар, қалалық саябақтар, күзетілетін жағалаулар, күзетілетін табиғи ландшафттар, биологиялық станциялар, кіші қорықтар және т.б. орналасқан жерлер) басқа да түрлерін белгілеу құқығы бекітілген.

Жалпы тәртіп, сонымен қатар әр түрлі санаттағы жерлерді ауыстырудың ерекшеліктері 2004 жылдың 21 желтоқсанындағы Ресей Федерациясының «Жерлерді немесе жер телімдерін бір санаттан басқа санатқа ауыстыру туралы» Федералдық заңында да көрсетілген [9]. Елді-мекендер жерлерін басқа санатқа және басқа санаттардағы жерлерді елді-мекен жерлеріне ауыстыру, егер РФ ЖК-да өзгеше қарастырылмаса, меншік нысанына қарамастан РФ субъектілерінің мемлекеттік органдарымен жүзеге асырылады.

Сонымен бірге, РФ-ның жер құқығы режимі аймақтарды зоналауға сәйкес олардың қандай да бір санатқа жатуына және пайдалануға рұқсат етілуіне байланысты анықталатынын айта кету қажет. Осыған ұқсас ережелер РФ ЖК-нің 1-бабының 2-тармағында да бекітілген.

РФ ЖК-нің 7-бабының 2-тарау 1-тармағына сәйкес, зоналаудың жүргізілу тәртібі және жалпы қағидаттары федералдық заңдарға және арнайы федералдық заңдардың талаптарына сәйкес белгіленеді.

РФ ЖК-нің 83-бабының 2-тармағы бойынша, елді-мекендер жерлерін пайдалану тәртібі олардың аймағын зоналауға сәйкес анықталады. Яғни, елді-мекен аумағы өзінің әкімшілік

шекарасы шегінде аймақтық зоналарға бөлінеді. Аймақтарды зоналау құжаттары жергілікті өзін-өзі басқару органдарының нормативтік құқықтық актілерімен (жерді пайдалану және құрылыстар салу ережелері) бекітіледі және өзгертіледі. Алайда, федералдық маңызы бар Мәскеу және Санкт-Петербург қалаларының жерді пайдалану және құрылыс салу ережесі РФ-ның осы субъектілерінің заңдарымен бекітіледі және өзгертіледі.

Қазақстан Республикасында жерлер оларға белгіленген нысаналы мақсатқа сәйкес қолданылады (ҚР-ның ЖК-нің 1-бабының 2-тармағы).

Жерлерді санаттарға жатқызу, сондай-ақ жерді оның нысаналы мақсатының өзгеруіне байланысты бір санаттан басқасына ауыстыру мемлекеттік органдардың кодекс пен және заңнамалық актілермен берілген жер учаскелерін алып қою және беру жөніндегі құзыреті шегінде жүргізіледі (ҚР ЖК-нің 2-бабы).

ҚР-ның ЖК-нде жерлердің жеке санаттары мен түрлеріне арналған жерлерді санаттарға және түрлерге жатқызу мен оларды бір санаттан басқа санатқа ауыстыру мәселелері туралы қосымша регламентациялар қолданылуы мүмкін. Жекелей алғанда, ҚР ЖК-нің 108-бабында елді-мекендердің шекараларын белгілеу және өзгерту мәселелері қарастырылады.

Елді-мекендер аумағындағы жер учаскелерін ортақ пайдаланылатын жерлер қатарына, сонымен бірге нысаналы мақсатының өзгеруіне байланысты ортақ пайдаланылатын жерлер қатарынан алып тастау жергілікті атқарушы органдардың құзыретіне сәйкес жүргізіледі (ҚР ЖК-нің 107-бабы 4-тармағы).

Қалалардың қала маңы аймақтарының мөлшері мен шекарасын жерге орналастыру, сәулет және қала құрылысы жөніндегі мемлекеттік органдардың бірлесіп жасаған ұсынысы бойынша осы қалалардың бас жоспарларын бекітетін мемлекеттік органдар белгілейді және өзгертеді (ҚР ЖК-нің 110-бабының 3-тармағы).

Қазақстан Республикасының ЖК-нің 130-бабына сәйкес, Орман қорының жерін орман шаруашылығын жүргізумен байланысты емес мақсаттар үшін жердің басқа санаттарына ауыстыруды Қазақстан Республикасының Үкіметі жүзеге асырады.

Сонымен қоса, Қазақстан Республикасы Үкіметінің шешімімен ядролық қару сынақтары жүргізілген жер учаскелері босалқы жер құрамына ауыстырылады (ҚР ЖК-нің 137-бабының 2-тармағы).

ҚР ЖК-нің 124-бабына сәйкес, жерді ерекше қорғалатын табиғи аумақтар санатына жатқызу және жерді ерекше қорғалатын табиғи аумақтар үшін резервте қалдыру Қазақстан Республикасының ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы **заңдарына** сәйкес жүзеге асырылады.

ҚР ЖК-нің жеке бабы (98-бап) ауыл шаруашылық алқаптарды бір түрден екінші түрге ауыстыру тәртібін толық белгілейді [10].

Сонымен, ауыл шаруашылығы алқаптарын бір түрден екіншісіне ауыстыру (трансформациялау) қажеттігі табиғи факторларға, оларды бұдан кейін де басқа жер алқаптарының құрамында пайдаланудың экономикалық тұрғыдан орындылығына негізделеді.

Жер учаскесі меншік иесінің немесе жер пайдаланушының жер учаскесінің орналасқан орны бойынша тиісті жергілікті атқарушы органға берген өтінімі, сондай-ақ жергілікті атқарушы органның бастамасы ауыл шаруашылығы алқаптарын бір түрден екіншісіне ауыстыру жөніндегі жұмыстарды жүргізуге негіз бола алады.

Жергілікті атқарушы органның шешімі бойынша жүргізілетін ауыл шаруашылығы алқаптарын бір түрден екіншісіне ауыстыру жөніндегі жерге орналастыру жұмыстарын қаржыландыру - бюджет қаражаты есебінен, ал жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың өтініштері бойынша олардың өз қаражатының есебінен жүзеге асырылады.

Ауыл шаруашылығы алқаптарын бір түрден екіншісіне ауыстыру жер учаскесі, учаскелер тобы, суармалы алап, жер пайдалану бойынша жүргізілуі мүмкін.

Топырақ-мелиорациялық жай-күйі оларды басқа алқап түріне ауыстыруды қажет ететін ауыл шаруашылығы алқаптарының болуы қолда бар жоспарлау-картографиялық материалдарды, жерге орналастыру, мелиорациялық құрылыс жобаларын, топырақты зерттеу, топырақ-мелиорациялық, геоботаникалық ізденістер материалдарын, тұздандудың түсірілген суреттерін, жер кадастрының, жерді түгендеудің деректерін зерделеу негізінде алдын ала анықталады.

Неғұрлым бағалы ауыл шаруашылығы алқаптарын бағасы төменгілеріне ауыстыруға:

- егістік үшін - жердің агроөндірістік топырақ сипаттамасының олардың нақты пайдаланылуына сәйкес келмеуі, улы заттармен ластанудың жоғары деңгейі;

- көп жылдық екпелер үшін - екпелердің шекті жасы, олардың сиреуі, жердің кен құрамының жұтандығы, қолайсыз топырақ-мелиорациялық сипаттамасы;

- шабындықтар үшін - жердің шөлейттенуі, шалғындық өсімдіктердің сиреуі, жердің мелиорациялық күйінің нашарлауы;

- жайылымдар үшін - тапталып бүлінуі негіз болып табылады.

Суармалы жерді суарылмайтын жерге ауыстыру кезінде жоғарыда санамаланған факторлардан басқа, суару көзімен байланыстың үзілуі, сумен қамтылмауы, шаруашылық ішіндегі суару жүйелерінің техникалық жай-күйі, ал жайылма суармалы жер үшін - су ағынын қайта бөлу салдарынан су басудың тоқтауы немесе су ресурстарының болмауы, құрылыстардың техникалық жай-күйі ескеріледі.

Қажет болған кезде жергілікті атқарушы органдар бағалы ауыл шаруашылығы алқаптарын бағасы төменгілеріне ауыстырудың басқа да көрсеткіштерін: ауыл шаруашылығы алқаптарының өнімділігінің тым төмен болуы, топырақтың тұздану, сортадану, ластану деңгейін және алқаптардың сапалық сипаттамасына әсер ететін басқа да өлшемдерді белгілейді.

Неғұрлым бағасы төмен ауыл шаруашылығы алқаптарын неғұрлым бағасы жоғары алқаптарға ауыстыру туралы шешімді аудандық (қалалық) атқарушы орган қабылдайды.

Жоғарыда көрсетілгендей, Қазақстан Республикасында да аймақтарға бөлу жүргізіледі. ҚР ЖК-нің 8-бабының 1-тармағына сәйкес, аймақтарға бөлу - жер аумағын оның нысаналы мақсаты мен пайдаланылу режимін белгілей отырып айқындау. Жерді аймақтарға бөлуді жергілікті атқарушы органдар шешімімен және жергілікті бюджет қаражатымен жүзеге асырылады.

Аудандық деңгейдегі және облыстық маңызы бар қалаларда жерді аймақтарға бөлуді ұйымдастыруды сәйкес ауданның және облыстық маңызы бар қалалардың атқарушы органдары жүргізеді. Жерді аймақтарға бөлу жобасын (схемасын) ауданның және облыстық маңызы бар қаланың тиісті өкілді органдары бекітеді.

Жердің нысаналы мақсатының жіктемесі жерді аймақтарға бөлу жобаларының (схемаларының) негізінде әзірленеді және оны облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың), аудандардың (облыстық маңызы бар қалалардың) жергілікті атқарушы органдары бекітеді.

Аудандар мен облыстық маңызы бар қалалардың жерін аймақтарға бөлу бойынша деректемелер негізінде облыстық (Астана мен Алматы қалалары) жер ресурстарын пайдалану жөніндегі органдар қоршаған ортаны қорғау, сәулет және қала құрылысы жөніндегі жергілікті органдармен және өзге де мүдделі органдармен бірге облыстық (Астана мен Алматы қалалары) атқарушы органның тапсырмасы бойынша облыстық (қалалық) деңгейде, нысаналы мақсатты классификаторды қоса, жерді аймақтарға бөлу жобаларын жасауды ұйымдастырады және қамтамасыз етеді, оларды облыстық (Астана және Алматы қалаларының) уәкілетті органдарына бекітуге ұсынады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кодекс Республики Беларусь о земле от 23 июля 2008г. - №425-3.
- 2 Лесной кодекс Республики Беларусь от 14 июля 2000 г. - № 420-3.
- 3 Закон Республики Беларусь от 12 ноября 1991 года «О правовом режиме территорий, подвергшихся радиоактивному загрязнению в результате катастрофы на Чернобыльской АЭС»//ЗБ КонсультантПлюс.
- 4 Положение о порядке изменения площадей высокопродуктивных земель, утвержденным Указом Президента Республики Беларусь от 30 июня 2000 г. № 369// ЗБ КонсультантПлюс.
- 5 Кодекс КР от 2 июня 1999 года N 45 «Земельный кодекс Кыргызской Республики».
- 6 Положение о порядке возбуждения и рассмотрения ходатайств о предоставлении права (разрешения на изменение цели) пользования (ведения) земель, утвержденным постановлением Правительства Кыргызской Республики от 27 января 1998 года № 55.
- 7 Земельный кодекс Республики Таджикистан (в редакции Законов РТ № 498 от 12 декабря 1997 г., № 746 от 14 мая 1999 г., № 15 от 12 мая 2001 г., № 23 от 28 февраля 2004г.от 28.07.2006г.№199).
- 8 Земельный кодекс Российской Федерации от 25.10.2001 № 136-ФЗ (принят ГД ФС РФ 28.09.2001) (ред. от 14.03.2009)//Российская газета, № 211-212, 30.10.2001//КонсультантПлюс.
- 9 Федеральный закон Российской Федерации от 21 декабря 2004 года «О переводе земель или земельных участков из одной категории в другую»// ЗБ КонсультантПлюс.
- 10 Земельный кодекс Республики Казахстан от 20 июня 2003 года № 442-ІІ. //ИС ПАРАГРАФ.

REFERENCES

- 1 Kodeks Respubliki Belarus o zemle ot 23 iulya 2008g. - №425-3.
- 2 Lesnoy kodeks Respubliki Belarus ot 14 iulya 2000 g. - № 420-Z.

3 Закон Республики Беларусь от 12 ноябрия 1991 года «О правовом режиме территорий, подвергшихся радиоактивному загрязнению в результате катастрофы на Чернобыльской АЭС»//ЗБ KonsultantPlus.

4 Положеніе о порядке измененія площадей высокопродуктивных земель, утвержденным Указом Президента Республики Беларусь от 30 июня 2000 г. № 369// ЗБ KonsultantPlus.

5 Кодексы КР от 2 июня 1999 года N 45 «Земельный кодекс Кыргызской Республики».

6 Положеніе о порядке возбужденія и рассмотренія ходатайств о предоставленіи права (разрешенія на изменение цели) пользования (веденія) землей, утвержденным постановлением Правительства Кыргызской Республики от 27 января 1998 года № 55.

7 Земельный кодекс Республики Таджикистан (в редакции Законов РТ № 498 от 12 декабря 1997 г., № 746 от 14 мая 1999 г., № 15 от 12 мая 2001 г., № 23 от 28 февраля 2004 г. от 28.07.2006 г. № 199).

8 Земельный кодекс Российской Федерации от 25.10.2001 № 136-FZ (принят GD FS RF 28.09.2001) (ред. от 14.03.2009)//Rossiyskaya gazeta, № 211-212, 30.10.2001//KonsultantPlus.

9 Федеральный закон Российской Федерации от 21 декабря 2004 года «О переводе земель или земельных участков из одной категории в другую»// ЗБ KonsultantPlus.

10 Земельный кодекс Республики Казахстан от 20 июня 2003 года № 442-II. //IS PARAGRAF.

Тулеубаева Г.Ж., Жусипова Б.А.

Опыт зонирования земель государств членов евразийского экономического сообщества

Настоящая статья посвящена проблемам правового регулирования зонирования земель в РК и в странах ЕврАзЭС. Наличие проблем в вопросе эффективного управления земельными ресурсами республики диктует необходимость совершенствования не только нормативных условий, но и механизма исполнения принимаемых земельно-правовых и административно-правовых нормативных актов. В частности это касается зонирования земель как одного из важнейших функций управления земельным фондом.

Ключевые слова: зонирование, ЕврАзЭС, земельное законодательство, земельный фонд, земельный участок.

Tuleubayeva G.Zh., Zhussipova B.A.

Experience of land zoning of eurasian economic community member states

This article is dedicated to the problem of legal regulation of land zoning in the Republic of Kazakhstan and EurAsEC countries. Existing issues in the field of effective administration of land resources of the republic determines the need to improve not only the regulatory conditions, but also the mechanism of executing the issued laws regarding land issues as well as administrative regulating laws. In particular it is valid concerning zonings of a land as one of the major functions of land fund management.

Key words: zoning, EurAsEC, land legislation, land fund, land plot.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

УДК 297:34

К. УТУРОВ¹, А.А. ИСМАИЛОВ²

*д.филос.н, профессор Кыргызского государственного университета
имени И. Арабаева, г. Бишкек, Кыргызская Республика¹*

*Ph докторант, старший преподаватель Международного Университета Кыргызстана,
г. Бишкек, Кыргызская Республика²*

ЭВОЛЮЦИЯ ИСЛАМСКОГО ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Исследование ислама и исламского права, в частности, сопровождает всю историю существования исламской цивилизации, хотя в разные периоды он проявлялся в разной степени. Процветание исламской цивилизации возродили интерес к рассмотрению всех процессов, происходящих внутри исламского мира. Исследование исламского права на сегодняшний день имеет особое значение и неоспоримую актуальность, требующую объективной и беспристрастной его оценки.

В статье рассматриваются принципы и нормы исламского права, сформулированные тысячелетия назад, которые демонстрируют жизнеспособность самого исламского права, как уникального примера персонального права, способного к изменению социальной жизни, а также являются главными ориентирами для формирования и функционирования правовых систем современных исламских государств. Особое внимание в статье уделено на общие принципы исламского права, особенностью которой является изучение, развитие и применение исламского права.

В целом статья посвящена изучению эволюции исламского права и рассмотрение ее теоретико-методологических аспектов, где основной базой статьи являются основополагающие нормативно-правовые акты, принятые на разных этапах эволюции исламского права и государства.

Любая религия и религиозная сфера входят в сферу человеческой жизни, они считаются специфическими составляющими мировоззрения их адептов, во многом определяет их систему ценностей. В этом отношении ислам не является исключением. Кроме того, следует отметить, что возрастающее внимание к исследованию ислама, включая и исламское право, в последние годы стало явлением весьма актуальным. В этой связи происходящая эволюция в понимании правовых отношений с опорой на ислам исламского права вкупе с ее теоретико-методологическим обоснованием выглядит общественно значимым объектом научных исследований. Целью данной статьи является характеристика феномена означенной эволюции и ее теоретико-методологических проявлений. Современные изменения в избранной нами сфере отношений – и трансформация мазхабов и эволюция фикха.

Все религии, - суть продукты общественной эволюции. Появившись на определенной стадии исторического процесса в качестве объективного фактора развития того или иного общества, религия, в свою очередь, сама опосредованно воздействует на общественное бытие и сознание, причем интенсивность и масштабы этого влияния не отличаются постоянством и зависят от тех изменений, которые религиозные процессы детерминируют в самих сообществах. Возникающие здесь связи носят, таким образом, взаимообусловленный характер. С другой стороны, религия, как и общество, подвержена не только внешним (на практике), но и внутренним (в идеологии, в теории) изменениям. Ее роль и значение в жизни индивидуума и локальной общины в соответствии с потребностями общественного развития подскудно эволюционируют.[1]

Правовые отношения, опирающиеся на исламское право, в конце XX-начале XXI вв. обрели особый интерес, так как вследствие произошедшей эволюции дает о себе знать смещение баланса интересов, которым держался миропорядок на протяжении последнего полувека. Необходимость объективной оценки порожденных этим сдвигом проблем в толковании исламского права обусловлена многочисленными факторами.

К ним относятся:

- Принципы и нормы, ещё в конце 1-ой трети VII века н.э., сформулированные до сегодняшнего дня не утратили своей актуальности для адептов мусульманства, что, в свою очередь, демонстрирует их общественную укорененность, как уникального кодекса персонального права, способного опосредованно воздействовать на политическую, социальную, культурную и другие сферы. Несмотря на то, что их общеправовые принципы, закрепленные в основополагающих письменных источниках исламского права – Коране и Сунне, остаются неизменными, они по-прежнему являются главными ориентирами для формирования и функционирования правовых систем в современных исламских государствах;

- Фактором, объясняющим активизацию интереса к исламу и, к правовым отношениям на его основе, выступает новый глобальный всплеск религиозности как формы общественного сознания, наблюдаемый на переломе 2-3-го тысячелетий. Рост влияния религии в современном мире проявляется демонстративным использованием религиозного фактора в политической борьбе, а порою и в межгосударственных отношениях;

- Устойчивость современной правовой карты мира должна обеспечивать толерантным взаимодействием образующих ее правовых систем. Правовая система, апеллирующая к исламу, являясь составляющей частью правовой карты мира, активно взаимодействует с иными существующими правовыми системами (семьями);

- Интерес к постижению данного феномена объясняется и тем, что в виртуальной совокупности мусульмане мира представили бы собой пестрый конгломерат различных народов, будто бы объединенных на протяжении столетий в духовных границах своей религии, согласно схоластическим построениям нынешних теоретиков ислама. [2]

Итак, эволюция правовых отношений приверженцев ислама, развитие исламской концепции прав человека и будущее мазхабов являются объектами данного исследования.

Развитие фикха последовательно включает шесть частей. Эти этапы приходятся на следующие исторические периоды:

1. Основание – эпоха Пророка (610-632 гг. н.э.);
2. Установление – эпоха Праведных Халифов, от смерти Пророка до середины седьмого века н.э. (632-661 гг.);
3. Построение – от основания династии Умайядов (661 г. н.э.) до ее упадка в середине VIII века н.э.;

4. Расцвет – от восхождения династии Аббасидов в середине VII века н.э. до начала ее упадка (середина X века н.э.);

5. Консолидация – примерно от 960 г. н. э. до гибели последнего халифа Аббасидов от рук монголов в середине XIII века н.э.;

6. Упадок – от разграбления Багдада в 1258 г. и до наших дней. [3]

Упомянутые выше этапы развития фикха будут охарактеризованы в свете конкретных социальных и политических событий, происходивших в соответствующие периоды. Мы сможем проследить за ходом этого развития, и нам будет дана возможность проникнуть в суть эволюции мазхабов (школ исламской правовой мысли), а также очертить вклад каждой из этих школ в развитие фикха.

Все мазхабы являлись своего рода инструментами для прояснения сути шариата и его практического применения. По мнению ученых-исламистов вместе взятые фикх и шариат призваны служить духовному единению всех мусульман независимо от места жительства, времени или культурной среды.

На развитии фикха в период Великих Имамов (750-850 гг. н.э.) и их выдающихся учеников сказались следующие факторы.

Первые халифы династии Аббасидов в какой-то степени уважали и поддерживали правовые установления ислама. Причина этого заключалась в том, что своего положения мусульманские ученые-правоведы достигли благодаря декларациям о якобы владеющем ими стремлении вернуться к халифату, основанному на шариате и на его правильном толковании. Поэтому все халифы этой династии с гордостью отправляли своих детей учиться у крупных ученых-исламистов того времени. Более того, некоторые халифы сами стали учеными-правоведами, например, халиф Харун аль-Рашид (правивший в 786-809 гг. н.э.). Эти халифы практиковали совещания с известными учеными, подвизавшимися в умелом толковании сложных аспектов фикха. Ярким примером тому является имам Малик, которому халиф аль-Мансур поручил составление авторитетной книги «Сунны Пророка». По ее завершении халиф спросил у Малика совета относительно того, может ли он, халиф, сделать ее основным законом государства (придать ей статус конституции), в результате чего мазхаб имама Малика станет обязательным для всех населяющих его страну мусульман. Но имам отказался пойти на это, ибо он знал, что его собрание включало только те хадисы Пророка, которые имели хождение в только одной провинции Хиджаз, где имам Малик учился сам, вел преподавательскую работу и основал свой мазхаб. Он был твердым противником абсолютизации некоего избранного направления в исламе, одного мазхаба обязательности для всех мусульман. Он считал, что любой отдельно взятый мазхаб окажется неполным, поскольку за его рамками останутся хадисы, переданные теми сподвижниками, которые совершили путешествия также и в другие части государства. Это классический пример гибкого подхода, присущего основателям мазхабов. Такой фактор, как государственная поддержка и забота об ученых фикха, сыграл огромную роль в развитии многих мазхабов, возникших во второй половине периода правления Умайядов. [4]

Однако следует отметить, что хотя ученым и судьям была предоставлена более широкая свобода мнений, они часто подвергались суровым репрессиям, если их рекомендации вступали в противоречие с государственной политикой. Так, имам Малик был брошен в тюрьму и подвергнут пыткам за то, что данная им фатва противоречила официальной политике халифа и династии Аббасидов. Эта политика вынуждала людей клясться в том, что в случае нарушения своей клятвы на верность халифу они автоматически разводятся со своими женами. Фатва же имама Малика гласила, что развод по принуждению считается не имеющим силы. [5]

Конкретные социальные и политические события обусловили и характеризуют особенности процессов общественного развития происходивших в соответствующие периоды. Между исламскими принципами и либеральными западными представлениями о правах человека не существует кардинальных расхождений. Они различаются лишь некоторыми деталями и конкретными нормами. Мусульманские ученые включают в ислам не только практически все права человека, которые известны современному международному праву, но обогащает этот перечень за счет внесения в него оригинальных положений правоведения, восходящего к исламу. Соотношение исламских ориентиров с международными правовыми стандартами, в том числе и «Всеобщей декларацией прав человека» говорит не в пользу их единства. Анализ показывает, что между исламским и либеральным подходами к правам человека имеются достаточно серьезные противоречия.

Центральноазиатские государства после развала СССР начали дальнейшее свое развитие тремя различными путями, согласно классификации А.К.Аликберова:

1. Исторический путь, который опирается на память предков, легендарные эпосы, народные предания и богатое мусульманское духовное наследие;
2. Инерционный путь – с традиционным курсом на сохранение и применение накопленного опыта;
3. Прагматический путь, предусматривающий осторожное балансирование между основными геополитическими партнерами (Россия, США, Китай, ЕС и др.).

Исламская концепция прав человека находится в стадии постоянного развития, и её специфика этому процессу, т.е. перспективам эволюции, в определенной мере содействует. Исламское право своей спецификой подготавливает жесткие условия, ограничивающие правовые приоритеты государства законодательной презумпцией положений исламских источников – Корана, Сунны, Иджмаи Кыяс.

Расхождения между исламским и западным подходами к правам человека, по-видимому, еще долго сохранятся, однако нельзя утверждать, что такие различия останутся неизменными.

Вероятность появления модификаций исламской позиции в принципе созвучна современной теории иджтихада. Отсюда понятно, почему это теория не категорически противопоставляет шариат международному праву, а во всеуслышание заявляет о том, будто бы, все известные последнему права и свободы человека заведомо предусмотрены шариатом, который якобы не отрицает достижения современной мировой правовой культуры, а, напротив, обогащает ее неизвестными Западу правами человека. Причем если при изучении природы, назначения и границ прав человека неоисламизм делает акцент на отличиях собственного их понимания, то его трактовка юридического содержания конкретных прав и свобод нацелена на приискание сходства исламских и международных правовых «стандартов». [6]

Мусульманские исследователи могут и отказаться от тех или иных неоднозначно воспринимаемых оппонентами своих теоретических новообретений, что лишь подтверждает наличие разных тенденций в развитии современной исламской теории прав человека, апологеты которых возвышают культурно-цивилизационное своеобразие, уникальность шариата, противоречащего иным правовым системам, или же распространяется движение по пути глобализации в направлении сближения исламской правовой мысли с общемировыми подходами к правам человека.

Указанные тенденции переплетаются и часто конкурируют друг с другом, как бы предоставляя свободу выбора в осмыслении прав человека, бытующих в мусульманском мире. Причем в отдельной стране одна из таких тенденций может быть лидирующей. Соотношение между ними зависит от конкретных условий и прежде всего от уровня влияния ислама на общественно-политическую жизнь, а шариата – на данную национальную правовую систему. Там, где этот уровень выше, преобладает, как правило, более консервативное, ортодоксальное толкование исламских правовых предписаний. В странах же, воспринявших ключевые элементы европейской политико-правовой культуры, эти строгие нормы подверстываются либеральному правопониманию. В частности, почти во всех исламских странах, имеющих выборные государственные органы, предоставление женщинам избирательных прав считается соответствующим шариату.

Практически в мусульманском мире можно наблюдать отражение в той или иной форме международных стандартов по правам человека в национальном законодательстве и их более или менее последовательную реализацию. В Саудовской Аравии, к примеру, появились официальные структуры, следящие за соблюдением прав человека в работе государственных учреждений. Ортодоксальными исламскими режимами международно признанные критерии прав человека в определенной мере соблюдаются. Указанные явления имеют свои пределы, заданные исходными постулатами шариата и духовными ценностями ислама. Ключевое значение тут имеет деление всех правовых частностей шариата на три группы. Положения Корана и сунны, которые относятся к первой группе, жестко и в однозначной форме закрепляют права и свободы человека. [7]

Как принципы и нормы, вступающие в прямой конфликт с международным правом, могут рассматриваться исламские трактовки права на жизнь, смертную казнь, полигамию и прав женщин вообще, прав на свободу совести и вероотступничество. Однако в глазах мусульман эти установки являются выражением божественного откровения, а значит, вечными, неизменными и подлежащими неукоснительному исполнению.

Ко второй группе относятся положения шариата о правах человека, которым присуща не императивность, а многозначность норм и принципов, приблизительные ориентиры, допускающие различное понимание, разнообразную конкретизацию. То есть современная мусульманско-правовая наука может следовать традиционной доктрине либо достаточно далеко отходить от нее, но, тем не менее, вкладывать в свои постулаты смысл, близкий современным представлениям о правах человека.

К третьей группе предписаний шариата можно отнести формулируемые современными мусульманскими интерпретаторами отюриспруденцией нормы, касающиеся прав человека, которые вообще прямо не предусмотрены традиционными источниками мусульманского вероучения.

Обособление исламского права – по объекту, по предмету – вызвало последующий отбор и привлечение уже сформировавшихся понятий и методов из дисциплин, выступающих по отношению к исламскому праву в качестве базисных, концептуальных оснований. Эта специфика в оформлении категориального и методологического базиса формирует большой сложности задачу: задачу дифференциации общего и специального в категориях и методологии мусульманского права.

Сложнейшей проблемой методологической рефлексии исламского права является проблема статуса этого исследования и механизма формирования ее концептуально-логического аппарата. Отыскать принципы решения этой проблемы означает уточнить предметный статус исламского права в целом, что крайне важно для понимания гуманистической сути ислама. При этом методологические исследования вызваны потребностями научного познания нравственно-этических и нормативно-моральных устоев ислама и огромным интересом к исламу во всем мире.[8]

Каждый тип и уровень познания в сфере исламского права имеет свои неповторимые функции; этим обусловлена и качественная специфика логико-методологических средств. Среди них и такие, как категориальная структура, совместимость с другими и т.д.

Наиболее отчетливо вышесказанное проявляется в системе источников исламского права. В суннитской традиции это: коран, сунна или свод достоверных преданий о жизни и деятельности пророка Мухаммада, Иджма или единодушное мнение авторитетных лиц –муджтахидов, кыяс, или аналогия; в шиитской же правовой традиции существует неприятие аналогии (кыяс) как источника права.

Основным отличием теории и методологии исламского права от других правовых концепций и практик является его строго выверенная религиозная природа. Исламское право, оказав глубокое влияние на историю развития государства и права огромного большинства мусульманских стран, возникло на основе шариата, представляющего собой важнейший компонент исламской религии. Так, в странах с исламским правом конституция не считается основным законом. Шариат определяет все аспекты публичного и частного права. Мусульманские богословы-юристы, сделавшие исламское право инструментом профессиональной практики, считают, что эти нормы, «освященные волей Аллаха», по своему действию гораздо богаче и сильнее, чем конституционные нормы, прописываемые законодателями.

Длительная эволюция правового сознания применительно к исламу, его многовековой путь определялись во многом религиозным чувством и «адатом». У народов принявших ислам, оно проявлялось и в морали, эстетике, и в этических нормах общения.

Правовые отношения на основе исламских кодексов представляют собой многоуровневую систему, звенья и слои которой находятся в состоянии некоей взаимообусловленности. Эти составляющие не могут характеризоваться как концептуально обособленные друг от друга, поскольку они взаимосвязаны элементами единства – понятиями веры. По этой причине понятийные категории названного права также не являются изолированными.

У юристов от ислама в силу противоречий между религиозной и правовой сферами существует проблема формирования и применения понятийных конструкций, что является сдерживающим фактором для процесса теоретизации предмета и орудия их деятельности.

В XXI веке эволюция исламского права определяется цивилизованными, идеологическими, глобализационными факторами. Задачи, стоящие перед человечеством, требуют мобилизации всех сил вне зависимости от цивилизационной принадлежности. В связи с усилением в конце XX- начале XXI вв. идеологических факторов усилились идеологические противостояния, проявляющееся, с одной стороны, в активизации исламских экстремистских сил во всем мире, а с другой – в исламофобии, представители которой обвиняют ислам в духовной воинственности и в обрядовой насильственности.

Исламское право по-прежнему оказывает определяющее влияние на функционирование правовых систем современных исламских государств, что указывает на необходимость признания самоценности исламского права.

Процессы, обусловленные современными глобализационными факторами, которые предполагают сближение правовых систем, подвержены сильному влиянию социальных, политических, экономических, идеологических факторов, имеющиеся в каждом обществе. Заимствование и восприятие правовых положений правовыми системами исламских государств у западного права сопровождается определенными оговорками в контексте общего исламского правопонимания.

Таким образом, перед современной исламской мыслью открывается возможность принятия общих с либеральными подходами решений.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Авксентьев А.В. Ислам и быт. –Ставрополь, 1964. - С. 39.
- 2 Абдулкарим Зийдан, ал-мадхал лидирасат ал-шариъа ал-исламийя. - Каир, 2001. - С. 324.
- 3 АбуАминаБилал Филипс. Эволюция фикха. – Киев, 2001.- С. 75.
- 4 Али ал-Салабий, ал-тарих ал-исламий. - Том 2.-Каир, 2007. - С. 97.
- 5 Шейх Мухаммад Абу Захра, Мухазарат фи тарих ал-Мазаахиб ал-фикхийя. - Каир, 1996. - С. 578.
- 6 Аликберов А.К., Центральная Азия: Роль ислама в трансформации местных обществ. - Бишкек, 2008. - С. 19.
- 7 Карташкин В.А. Международная защита прав человека (Основные проблемы сотрудничества государств). – М., 1976. - С. 46.
- 8 Рашад Хасан Халилий. Тарих ал-фикх ал-исламий. – Каир, 2004. - С. 192.

REFERENCES

- 1 Avksentiev A.V., Islam and Life. – Stavropol, 1964. - P. 39.
- 2 Abdulkarim Ziydan, al-madkhallidirasat al-sharia al-islamiya, Cairo, 2001. – P. 324
- 3 AbuAminaBilyal Philips. Evolution of fiqh. – Kiev, 2001. – P. 75.
- 4 Ali al-Salabiy, al-tarikh al-islamiy. - Tom. 2. - Cairo: Dar ibnuZhavziy 2007, 97p.;
- 5 Sheikh Mukhammad Abu Zahra, Mukhazarat fi tarikh al-Mazaakhib al-fiqhiyya, Cairo, 1996, 578p.;
- 6 Alikberov A.K., Central Asia: the role of Islam in the transformation of local communities. Center for Arabic and islamic studies, 2008. – P. 19.
- 7 Kartashkin V.A. International protection of human rights (Basic problems of states cooperation). М., 1976. – P. 46.
- 8 Rashad Hasan Khaliliy. Tarikh al-fiqh al-islamiy.– Cairo, 2004. P. 192.

К. Утуров, А.А. Исмаилов

Ислам құқығының эволюциясы: теориялық-әдістемелік аспект

Исламды және исламдық құқықты зерттеу, әр кезеңде әртүрлі дәрежеде дамуына қарамастан, ислам өркениетінің пайда болу тарихын қамтиды. Ислам өркениетінің өркендеуі ислам әлемінің ішкі өзгерістерінің барлық сатысын зерттеуге қызығушылық тудырды. Бүгінгі таңда исламдық құқықты зерттеу үлкен мәнге ие.

Мақалада мыңдаған жылдар бұрын сатысы қаланған исламдық принциптер мен исламдық құқық нормалары, ислам құқығының өміршеңдігі және әлеуметтік өмірге ауысу қабілеттілігін зерттеген. Сондай-ақ, мақалада исламдық құқықтың дамуына, зерттелуіне және қолданылу ерекшеліктеріне мән беретін исламдық құқықтың жалпы принциптеріне аса көңіл бөлінген.

Жалпы мақалада негізі нормативтік-құқықтық акт болып табылатын исламдық құқықтың эволюциясы және оның теориялық-әдістемелік аспектілері қарастырылған.

K. Uturov, A.A. Ismailov

The evolution of islamic law: theoretical and methodological aspects

The research of islam and islamic law, in particular, accompanied by the history of islamic civilization, although in different periods he manifested in varying degrees. The prosperity of the islamic civilization revived interest in the consideration of all of the processes occurring within the islamic world. The The research of islamic law today is of particular importance and undeniable urgency, requiring an objective and dispassionate evaluation.

The article deals with the principles and rules of islamic law, formulated millennia ago that demonstrate the viability of islamic law as a unique example of personal law, the ability to change social life, and are the main

guidelines for the formation and functioning of the legal systems of modern islamic states. Particular attention is paid to the general principles of Islamic law, which feature is the study, development and application of islamic law.

In general, the article is devoted to the study of the evolution of islamic law and rasssmotreny theoretical and methodological aspects, where the main base of the article are basic legal acts adopted at different stages in the evolution of islamic law and the state.

Поступила в редакцию 15.03.2015.

УДК 343.98.067 (574)

Б.А. ШОПАБАЕВ

Старший преподаватель КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

ТАКТИКО-КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СПОСОБА СОВЕРШЕНИЯ И СОКРЫТИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

В настоящей статье автором рассмотрены актуальные вопросы криминалистической методики – способ совершения и сокрытия факта преступления, их следы и личность преступника.

Ключевые слова: *Криминалистическая методика, способ совершения преступления, способ сокрытия факта преступления, личность преступника.*

Способы совершения и сокрытия факта преступления, его следов и личности преступника, сложное и до настоящего времени все еще недостаточно изученное социально-опасное явление. Пока еще нет общепризнанной научной концепции сокрытия, как нет и достаточно удовлетворительного объяснения закономерностей преступной тактики и техники некоторых способов сокрытия, превосходящих по своей жестокости, садизму, уловкам, многие преступления и образующих новые тяжкие деяния. Социальная опасность сокрытия очень велика.

Некоторые разновидности этих деяний образуют самостоятельные составы преступления, о чем будет сказано ниже, некоторые являются способами противодействия органам следствия в установлении истины по уголовному делу, собирании доказательств и выяснении состава преступления. Как правило, скрываются преступления, представляющие наибольшую общественную опасность: террористические акты, заказные убийства, экономические преступления, в том числе отмывание так называемых «грязных» денег, компьютерные преступления, хищения, кражи, изнасилования, разбойные нападения и другие. Однако сокрытие может быть элементом любого преступления, даже совершенного в условиях очевидности, например, грабежа или разбоя, не говоря уже о таких квалифицированных видах преступлений, как государственная измена, шпионаж, диверсия и др.

Знание сущности сокрытия, его форм, структуры, факторов, от которых оно зависит, а также способов его реализации имеет большое значение для разработки криминалистической тактики и методики, квалификации преступлений, определения их общественной опасности, принятия решения по уголовному делу, воспитательного воздействия на правонарушителя.

Не меньшее значение оно имеет и для предупреждения преступлений. Знание уловок - это не только ключ к раскрытию преступлений, но и одно из условий их предотвращения. Система разработанных специальной техникой и криминалистикой приемов предотвращения краж и обнаружения преступников основана на изучении способов совершения и сокрытия преступлений.

Знание способов сокрытия преступлений лежит в основе некоторых видов криминалистической регистрации, в частности, учетов по способу совершения и сокрытия преступлений. По времени формирования эти учеты были в числе первых (Германия, Англия, Италия, Франция, Россия) криминалистических учетов в XIX веке. В настоящее время в связи с возрастанием объема организованной и профессиональной преступности должны быть разработаны более совершенные приемы регистрации на основе компьютерных технологий и они будут играть первостепенную роль в сфере уголовного сыска и предварительного следствия. Наблюдаемое сейчас ослабление поисково-эвристической функции этих учетов объясняется, с одной стороны - отсутствием, как уже было сказано, теоретических исследований относительно способов сокрытия преступлений и, с

другой - недостаточным современным информационно-техническим и программным обеспечением. Думается, что оживление работы в этом направлении будет способствовать совершенствованию уголовной регистрации по системе *Modus Operandi System*, получившей на Западе в связи с развитием информационных технологий, принципиально новые возможности.

Наконец, нельзя отрицать значения научных положений о сокрытии преступлений для таких видов экспертизы как судебно-медицинская, судебно-психиатрическая, судебно-психологическая, трасологическая, почерковедческая, экспертиза технического исследования документов, пожарно-техническая, взрывотехническая и некоторые другие. Знание способов сокрытия облегчает построение оперативно-розыскных, следственных и экспертных версий, выбор методики исследования и в конечном итоге, - решение поставленных следователем задач по раскрытию и расследованию преступления.

Вряд ли надо специально доказывать, что для работников МВД, КНБ и др. знание криминалистических положений о способах сокрытия преступлений – это обязательное условие профессиональной подготовки. Данная работа, посвященная этой проблеме, построена на обобщении опыта работы полиции в некоторых западных странах, практического опыта правоохранительных органов Казахстана и России, научной литературы и тех исследований, которые уже проводились в этом направлении на кафедре уголовного права, уголовного процесса и криминалистики университета им. аль-Фараби. Определенная роль в этих исследованиях принадлежит студентам заочного отделения, которые, работая в правоохранительных органах республики, накапливали и предоставляли нам большой фактический материал, подвергнутый затем в нашем ВУЗе научной обработке.

Изучение способов сокрытия преступлений, их следов и личности преступника носит проблемный междисциплинарный характер. В связи, с чем в работе рассматриваются далеко не все вопросы, относящиеся к данной теме. Значимыми являются такие научные аспекты, как криминалистический, криминологический, оперативно-розыскной, уголовно-правовой, психологический и некоторые другие. Ясно, что в пределах данной работы мы можем только обозначить эти аспекты и сосредоточить главное внимание на одном из них - криминалистическом.

Такая направленность имеет не только научный, но и чисто учебный смысл. Учитывая, что научная литература по этой теме пока не богата, многие источники отсутствуют в учебных библиотеках, данная работа призвана восполнить этот пробел. Однако надо иметь в виду, что она не дублирует имеющиеся научные публикации и разделы учебников, наоборот делается попытка, опираясь на достигнутые уже знания, изложить некоторые обобщения казахстанской практики раскрытия преступлений в период 2013-2014 годов и соотнести их с существующими теоретическими разработками. Поэтому глубокое и всестороннее знание способов сокрытия преступлений требует изучения не только существующей научной и научно-методической литературы, но и непосредственных материалов оперативно-розыскной и следственной практики борьбы с современной преступностью.

Известно, что каждая наука, имеющая свой, объективно обусловленный потребностями практики предмет исследования, поддается логической и науковедческой систематизации. То есть она должна иметь свою системную логику, обеспечивающую внутреннюю структурную устойчивость при естественном процессе своего развития. Криминалистика, в рамках познания своего предмета, изучает также природу образующих его элементов и их собственных внутренних связей (в данном случае исследуется один из таких элементов – способ совершения и сокрытия преступления).

Системная структура одновременно служит некими рамками, обеспечивающими различие одной науки от другой и их междисциплинарные взаимосвязи. В противном случае мы будем иметь дело не с наукой, а с эклектикой, искусственным нагромождением фактов или сведений из различных отраслей знаний. Л.А. Петрушенко пишет по этому поводу: «Если раньше ...упор в исследовании сущности явлений делался прежде всего на изучении самого явления, его природы, условий его существования и гибели, его собственных элементов, а его связи и отношения изучались преимущественно в рамках самого явления, то в настоящее время мы являемся свидетелями того, как осуществляется переход к исследованию «содержимого» совместно с «внешним окружением» изучаемого явления, т.е. совместно с его отношениями и связями с другими, самыми удаленными от него в пространстве и времени явлениями» [1, с. 32].

Система криминалистики, как известно, складывается из четырех органически связанных частей

(элементов): общей теории криминалистики, криминалистической техники, криминалистической тактики и криминалистической методик. Криминалистическая методика расследования отдельных видов преступлений, в свою очередь, имеет достаточно сложную внутреннюю структуру. Напомним, что под криминалистической методикой понимается «система научных положений и разрабатываемых на их основе рекомендаций по организации и осуществлению расследования и предотвращения отдельных видов преступлений». [2, с. 727]

В криминалистической методике, как органической части системы криминалистики, выделяют «Общие положения» и «Методики расследования конкретных видов и групп преступлений» (частные методики). «Общие положения» в числе структурных элементов предусматривают изучение «понятия, сущности и значения» так называемой «криминалистической характеристики преступлений». В «Частных методиках» указанная «криминалистическая характеристика преступления», как предполагается, должна давать системные знания об особенностях конкретного вида преступлений, «имеющих наибольшее значение для расследования и обуславливающих применение криминалистических методов, приемов и средств». [3, с. 333]

К числу основных элементов криминалистической характеристики преступления чаще всего относят:

- уголовно-правовую и криминологическую характеристику данного вида преступлений;
- предмет преступного посягательства;
- способ совершения и сокрытия преступления;
- обстоятельства и условия подготовки и совершения преступления (время, место, условия охраны объекта и др.);
- характер и особенности оставляемых преступником следов или, другими словами, механизм слеодообразования;
- личность преступника и потерпевшего.

Таким образом «способ совершения» и «способ сокрытия» преступления в рамках общепринятой в настоящее время криминалистической систематики является одним из элементов «криминалистической характеристики преступления», который, в свою очередь, представляет собой системный элемент «общих положений» и «частных методик» четвертой части системы криминалистики - «Криминалистической методик».

Следует сказать, что, несмотря на внешнюю привлекательность и многообещающее название – «криминалистическая характеристика преступления», - помещение в рамки данной «характеристики» способа совершения и сокрытия преступлений не пошло последним на пользу. Криминалистическая научная и следственно-розыскная традиция еще со времен Древнего Рима рассматривала способ совершения и сокрытия преступления как прямой путь выхода на преступника. А Ганс Гросс в рамках научной систематики криминалистики отнес их к важнейшим элементам познания всего механизма преступления, как фактор, определяющий направление и выбор средств и методов его раскрытия и расследования [4]. В концепции же современной российской и казахстанской криминалистики способ совершения и сокрытия преступления низведен до уровня рядового элемента криминалистической характеристики, которая сама является одним из элементов криминалистической методик. Это, видимо, и послужило в последние 20-30 лет причиной потери интереса к основательному самостоятельному изучению проблем способов совершения (и сокрытия) преступлений отдельных видов и категорий.

Что же обусловило такое положение вещей?

Дело в том, на наш взгляд, что с момента появления идеи о разработке криминалистической характеристики преступления (начало 70-х годов прошлого века) этому элементу – «криминалистической характеристике» - начали приписывать значение некоего чудодейственного средства, способного резко изменить результативность раскрытия и расследования преступлений. В любом научном исследовании, статьях, лекциях и методических разработках настойчиво подчеркивалась значимость и необходимость разработки криминалистических характеристик тех или иных видов преступлений. Возражать этому было сложно, поскольку само название было достаточно многообещающим и привлекательным, а идею поддерживали в то время виднейшие ученые криминалисты Советского Союза. Однако попытки практической реализации этой идеи наталкивались на значительные трудности, и большинство авторов пишущих на эту тему, в основном, ограничивались приведением схемы (или структуры) криминалистической характеристики

преступления, либо приводили некоторый малосодержательный набор сведений общего плана о конкретном виде преступлений. Из сравнительно содержательных криминалистических характеристик можно указать некоторые работы Л.Г. Видонова. [5] и Г.А. Густова [6].

Объясняется это тем, что преступление, как материально – деятельностное и социальное событие, представляет собой явление сугубо индивидуальное, единичное и неповторимое, несмотря на то, что в целом, каждое преступление может быть классифицировано и отнесено к какой-то родственной группе: убийствам, грабежам, мошенничествам и т.д. Это значит, что действительно содержательная криминалистическая характеристика может быть составлена только по конкретному уголовному делу. Содержаться она будет в уголовном деле и в голове следователя, поскольку в деле не фиксируется вся криминалистическая информация, характеризующая преступление и обусловившая его успешное раскрытие и расследование. Попытка же выделить из массива расследуемых уголовных дел статистически значимую сумму типичных признаков, и на их основе составить криминалистическую характеристику вида преступлений, резко снижает степень конкретности и практической значимости такой характеристики. Она оказывается во многом абстрактной и не отвечающей действительной необходимости познания преступления, как первоосновы для организации всего процесса расследования. Б.Х. Толеубекова, детально исследовавшая компьютерную преступность, указывает на значительную вариативность способов их совершения в зависимости от типов и видов ЭВМ (ПК), решаемых задач, сферы производства и другими факторами. Это вынудило автора в своей работе давать не обобщенную криминалистическую характеристику компьютерных преступлений в целом, а дифференцировать ее применительно к конкретным составам: компьютерное мошенничество, программное пиратство, незаконное копирование информации и т.д. Но даже при таком подходе криминалистическая характеристика оказывается во многом схематичной. Поэтому характеризуя, например, программное пиратство, она указывает, что оно является способом совершения еще ряда других преступлений [7]. Следовательно, сама по себе задача разработки инструмента познания механизма преступления оставалась и остается актуальной, несмотря на то, что идея криминалистической характеристики не в полной мере оправдала возлагавшихся на нее надежды. Понимая это, И.Б. Зинкевич и В.П. Гмырко, еще в 1985 году, критически оценивая существовавшие тогда программы по криминалистике и вузовские учебники, писали: «В преподавании любой науки всегда имеется исходный пункт, обуславливающий и оправдывающий ее существование. Для криминалистики таким пунктом (базой) является преступление, взятое в его связях и развитии (возникновение умысла, подготовка, орудия преступления, преступные группы, совершение, сокрытие и т.д.). Отсюда логически следует направленность всех криминалистических знаний, средств и методов на познание преступления и установление всех его обстоятельств». [8, с.43]

Неудовлетворительность предложенной модели и содержания криминалистической характеристики к середине 90-х годов стала очевидной. Развернутая ее критика впервые в криминалистической литературе была дана в работе группы белорусских авторов под общей редакцией проф. А.В. Дулова. Они, в частности, пишут: «Авторы криминалистических характеристик объявляли своей методологической основой системный подход. Вместе с тем в действительности реализовать этот подход при составлении криминалистических характеристик не удалось. В криминалистических характеристиках выделялись личность преступника, соучастников, потерпевших, цель и мотив преступления, способ совершения преступления, место и время его совершения, обстановка, которая складывается при совершении преступлений. В число элементов преступления включали уголовно-правовые, криминалистические, психологические, виктимологические признаки, что вносило путаницу, вело к практической невозможности использования таких характеристик. Таким образом, системой стали именовать искусственно определяемую совокупность разнообразных фактов, оценок, явлений, но в то же время не упоминались такие обязательные элементы преступления, как средства, орудия совершения преступления, специфические связи между элементами преступления.

При описании криминалистических характеристик отсутствовал единый системный стержень, который позволял бы во всех случаях строить исследование по единому плану.

Несостоятельность (подчеркнуто нами) криминалистических характеристик вытекает из следующих положений:

1. Отсутствует не только общее определение, но и целостная концепция данного понятия.

2. Нет четкого разграничения между криминалистической характеристикой и уголовно-правовым и криминологическим понятием преступления.

3. Криминалистические характеристики не удовлетворяют принципам системного и деятельностного подходов.

4. Отсутствует методологическая основа составления криминалистических характеристик, недостаточно внимания уделяется методам изучения преступления.

Стало ясно, что криминалистические характеристики преступления не способны обеспечить полное криминалистическое изучение преступления» [9, с. 72-73].

Уничтожающую критику существующей модели криминалистической характеристики дал в одной из своих последних работ Р.С. Белкин. Он пишет: «Сложилось парадоксальное положение: сам по себе комплекс сведений о преступлениях, составляющих содержание криминалистической характеристики, ничего нового для науки и практики не давал. ... Если провести операцию по удалению из такой характеристики данных уголовно-правового и криминологического характера, то в ней окажется лишь один действительно криминалистический элемент - способ совершения и сокрытия преступления и оставляемые им следы» [10, с. 221-223].

Резюмируя свои выводы, Р.С. Белкин заключил: «Я убежден, что криминалистическая характеристика преступления, не оправдав возлагавшихся на нее надежд и ученых, и практиков, изжила себя, и из реальности, которой она представлялась все эти годы, превратилась в иллюзию, в криминалистический фантом» [10, с.223].

Таким образом, по мнению Р.С. Белкина, признанного крупнейшего современного авторитета в области криминалистики, только способ совершения и сокрытия преступления является «действительно криминалистическим элементом» познания преступления.

Аналогичного мнения придерживается другой известный ученый – криминалист, В.А. Образцов. В его концепции познания преступления, как криминалистического объекта, входит изучение системы событий, предшествующих преступлению (предкриминальные события), само преступление, события после совершения преступления (посткриминальные события) и события «параллельные»: как до преступления, так и после него [11, с. 33]. В данной схеме преступление рассматривается как «динамичная, развивающаяся, обусловленная активностью преступника система», которая позволяет познать механизм преступления. В.А. Образцов подчеркивает, что «важным элементом данной системы является способ преступления. Способ преступления играет определяющую роль в формировании информации о содеянном и лице, его совершившем. И поэтому познание способа совершения преступления можно рассматривать как метод практической деятельности, как один из путей установления по схеме – «от способа совершения преступления к его раскрытию» [11, с.43].

Попутно заметим, что В.А. Образцов, также как и некоторые другие авторы, в отличие от Р.С. Белкина, не разделяет способ «совершения» преступления и способ его «сокрытия», рассматривая их в совокупности. То есть в науке налицо два методологических подхода в изучении такого, присущего преступной деятельности феномена, как «сокрытие» или тайная деятельность, применительно к поведению человека вообще в криминальной сфере. Мы, несмотря на то, что основным предметом нашего исследования является способ «сокрытия» преступления, на данном этапе считаем целесообразным определиться с местом и значимостью способа совершения преступления в структуре его криминалистического познания, постоянно помня об указанном двойственном подходе в изучении способа «совершения» и «сокрытия». Во-вторых, все авторы, склонные рассматривать систему совершения и сокрытия в совокупности, делают это не потому что не придают значения способу сокрытия, а потому, что им представляется более рациональным изучать эти два элемента в рамках одной системы – способа совершения. В последующих частях нашей работы мы подробно остановимся на этих различиях.

Возвращаясь к проблеме места способов совершения и сокрытия преступления в криминалистике, следует сказать, что и другие ученые, независимо от избранной методики исследования, отводят им одно из центральных мест в арсенале познавательных средств. Так, Н.С. Полевой по этому поводу пишет: «Для криминалистов в способе совершения преступлений на первый план выступают те его информационные стороны (черты), которые являются результатом проявления вовне закономерностей отражения основных свойств избранного способа достижения преступных целей. В этой связи большую ценность представляют следы, указывающие на то, каким образом преступник

осуществил следующее: попал на место преступления, ушел с него, преодолел различного рода преграды, использовал свое служебное положение, выполнил намеченную преступную цель, какие поддельные документы, навыки, знания и физические усилия применил, пытался (или не пытался) скрыть следы совершенного деяния» [12, с. 49].

Обращает на себя внимание то, что в приведенном тексте дается описание признаков не только способа совершения, но и способа сокрытия преступления.

В зарубежной криминалистике традиционно отношение к способу совершения и сокрытия преступлений как к центральным ее проблемам. Причем, ни в какие дополнительные структурные элементы они не помещаются, поскольку считается, что способ является элементом двойственной природы: обладая суммой стабильных, устойчивых признаков, он, в тоже время, имеет тенденцию к различного рода модификациям, изменениям, развитию. Поэтому изучение способов совершения и сокрытия преступления – это процесс постоянный, обновляющийся во времени, сопровождающий все этапы борьбы с преступностью [13, с. 13, 37, 353-359]

Мало того, в ряде стран способ совершения и сокрытия преступления служит основанием для построения всей системы криминалистики, понимаемой и как теоретическая концепция, и как системообразующая структура учебного курса. Так, например, у известного польского (и европейского) ученого криминалиста Брунона Холыста курс криминалистики (куда входит учебник объемом 1241 страница и учебная программа для университетов) построен по следующей схеме:

Часть 1. Введение в науку (предмет, задачи, связь с другими науками, нравственность и этика в деятельности полиции).

Часть 2. Проблемы преступных методов (общие вопросы планирования преступления, его подготовки и совершения; затем в 17 главах рассматриваются способы совершения отдельных видов преступлений; отдельная глава посвящена способам сокрытия преступлений).

Часть 3. Проблемы следственных методов (в 34 главах рассматриваются вопросы криминалистической техники, тактики и методики расследования преступлений).

Часть 4. Проблемы криминалистических методов профилактики (6 глав) [14].

Аналогичную, или близкую к ней, структуру науки криминалистики и учебных курсов, в которых способы совершения и сокрытия преступлений занимают важнейшее, системообразующее место, можно привести и по другим странам: Англия, США, Чехия, Италия, Германия и т.д.

Таким образом, завершая рассмотрение данной проблемы, мы можем сделать вывод, что в современной криминалистической науке обоснованно идет поиск единой концептуальной основы изучения преступной деятельности с криминалистических позиций. При различных подходах к решению данной проблемы, во всех предлагаемых концепциях, их важнейшим элементом является способ совершения и сокрытия преступления.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Л.А. Петрушенко. Единство системности, организованности и самодвижения (о влиянии философии на формирование понятий теории систем). М., «Мысль», 1975.
- 2 Р.С. Белкин. Курс криминалистики. Учебное пособие для вузов.- 3-е изд., дополненное. - М., Изд-во «ЮНИТИ», 2001.
- 3 Криминалистика. Учебник под ред. А.Г.Филиппова и А.Ф. Волынского-М., Изд. «Спарк», 1998.
- 4 Г. Гросс. Науч. ред.: Крылов В.В.: Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Репринтное издание 1908 г. Издательство: ЛексЭст, М., 2002.
- 5 Л.Г. Видонов. Криминалистическая характеристика убийств и система типовых версий о лицах, совершивших убийства без очевидцев. Горький, 1978.
- 6 Г.А. Густов. Признаки хищений. Л., 1971.
- 7 Б.Х. Толеубекова. Компьютерная преступность: вчера, сегодня, завтра. Караганда, 1995.
- 8 И.Б. Зинкевич, В.П. Гмырко. Приблизить к нуждам практики. Советская милиция, 1987, N 6.
- 9 Криминалистика, под ред. А.В. Дулова, НКФ «Эко-перспектива», Минск, 1996.
- 10 Р.С. Белкин. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Изд. Норма, М., 2001.
- 11 Криминалистика, под ред. В.А. Образцова. Изд. «Юристъ», М., 1997.
- 12 Криминалистика, под ред. Н.П. Яблокова. Изд. БЕК, М., 1995.
- 13 См.напр.: Oevermann U., Schuster L., Simm A. Zum Problem der Perseveranz in delikttyp und modus operandi. Wiesbaden 1985.
- 14 Brunon Hołyst. Kryminalistyka. Wyd. PWN, Warszawa, 2001.

REFERENCES

- 1 LA Petrushenka. Systematic unity, organization, and self-motion (about the influence of philosophy on the formation of the concepts of systems theory). M., "Thought", 1975.
- 2 RS Belkin. Criminology course. Textbook for vuzov.- 3rd ed., Enlarged. - M., Publishing House of the "UNIVERSITY", 2001.
- 3 Forensics. Textbook ed. A.G.Filippova and AF Volyn-M., Univ. "Spark", 1998.
- 4 G. Gross. Sci. Ed. : Krylov VV. : A guide for forensic investigators as a system of criminology. Reprint 1908 Publisher: LeksEst, M., 2002.
- 5 LG Weedon. Forensic characterization of the killings and the system model versions of the perpetrators of the murder without witnesses. Gorky, 1978.
- 6 GA Gustov. Signs of theft. L., 1971.
- 7 BH Toleubekova. Computer crime: yesterday, today and tomorrow. Karaganda, 1995.
- 8 IB Zinkevich, VP Gmyrko. Closer to the needs of practice. Soviet militia, 1987, N 6.
- 9 Forensics, ed. AV Dulova, NKF «Eco-perspective», Minsk, 1996.
- 10 RS Belkin. Forensic science: problems of today. Ed. Norma, M., 2001.
- 11 Forensics, ed. VA Obratsova. Ed. "Jurist", Moscow, 1997.
- 12 Forensics, ed. NP Yablokov. Ed. Beck, M., 1995.
- 13 Sm.napr. : Oevermann U., Schuster L., Simm A. Zum Problem der Perseveranz in delikttyp und modus operandi. Wiesbaden 1985.
- 14 Brunon Hołyst. Kryminalistyka. Wyd. PWN, Warszawa, 2001.

Шопабаев Батырбек Әбенұлы**Қылмыстық іс жүргізудегі қылмыс жасау әдістері мен қылмыс іздерін жасырудың тактико-криминалистикалық мазмұны**

Аталған мақалада автормен криминалистикалық әдістердің – қылмысты жасау әдістері және қылмыстың ізін жасыру әдістері, олардың іздері және қылмыскер тұлғасының өзекті мәселелері кеңінен қарастырылған.

Түйін сөздер: *криминалистикалық әдістеме, қылмыс жасау әдістері, қылмыс ізін жасыру әдістері, қылмыскер тұлғасы.*

Shopabayev Batyrbek Abenovich**Tactical and criminalistic value of a way of commission and concealment of a crime in criminal trial**

In the present article the author considered topical issues of a criminalistic technique – a way of commission and concealment of a fact of crime, their traces and the identity of the criminal.

Key words: *Criminalistic technique, way of commission of a crime, way of concealment of a fact of crime, identity of the criminal.*

Поступила в редакцию 15.03.2015.

ӘОЖ 363.636

М.М. АМАНГАЛИЕВА¹, Ф.Б. ЖУМАБАЕВ²

*Ph.D, Қазақ технология және бизнес университеті, Астана қ.*¹

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистрі, Астана қ.*²

ЭЛЕКТРОНДЫ ҮКІМЕТТІҢ ҚАЗАҚСТАНДА ДАМУЫ

Аталмыш мақалада электронды үкіметтің қоғамдағы рөлі қарастырылады. Жұртшылықпен байланыс, негізгі деңгейлері, портал мен жүйелердің негізгі түрлері айқындалады.

Түйін сөздер: *Электронды үкімет, мемлекет, қоғам, ақпарат.*

Электронды үкімет (e-Government) құру идеясы Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевқа тиесілі, әрі алғаш рет тоғыз жыл бұрын ауызға алынған болатын.

Электрондық үкімет бұл дегеніміз ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолданумен мемлекеттік органдар, халық және бизнестің өзара іс-қимыл жүйесі. Электрондық үкіметтің ішінде негізгі моделдері 3 байланыс болып табылады: халыққа, бизнеске, мемлекеттік органдарға G2C мемлекеттік қызметін көрсету. Электрондық үкіметтің идеологиясы 2 затқа негізделген. Бұл сервистерді көрсетуге арналған инфрақұрылымды құру және сервистердің өздері. Электрондық үкіметтің құрылымы инфрақұрылымдық компоненттерді құру болып табылады. Олар бірыңғай мемлекеттік деректер қоры, электрондық цифрлық қолтаңба берілетін куәландыру орталығы, азамат қызметті алатын және төлейтін шлюз. Электрондық үкіметті негіздеу 2004 жылы Қазақстан Республикасы Үкіметімен «электрондық үкіметті» қалыптастырудың 2005-2007 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Бағдарламаны іске асыру нәтижесі:

- «Электрондық үкімет» инфрақұрылымының базалық компоненттерін қалыптастыру;
- Нормативтік құқықтық базаны құру;
- Мемлекеттік органдардың электрондық қызметтерін дамыту және қалыптастыру болып айғақталады.

2007 жылы Қазақстан Республикасы «электрондық үкіметті» дамытудың 2008-2010 жылдарға бағдарламасы қабылданды, оның міндетіне төмендегілер кіреді:

- «электрондық үкімет» базалық инфрақұрылымы мен қол жеткізу тетіктерін кеңейту және дамыту;
- бизнес үшін талап етілетін және азаматтар үшін әлеуметтік маңызды
- мемлекеттік қызметтерді ұсынудың үдерістерін автоматтандыру және ықпалдастыру;
- ақпараттандыру үдерістерінің нормативтік құқықтық базаларын қамтамасыз ету және электрондық мемлекеттік қызметтерді беру;
- мемлекеттік органдардың қызметін бақылау мен мөлдірлігін арттыру.

«Электрондық үкіметті» дамыту кезеңдері «Электрондық үкіметті» енгізу стратегиясына сәйкес «e-Government» қалыптастыру және дамыту 4 кезеңнен тұрады:

- Біріншісі ақпаратты жариялау және таратуды көздейді.
- Екіншісі – мемлекеттік орган мен азаматтар арасындағы өзара іс-қимылдың кері және тура жолымен интерактивтік қызметтерді беру.
- Үшіншісі – қаржылық және заңдық операцияларды үкімет порталы арқылы іске асыру транзакциялық өзара іс-қимылы.
- Төртіншісі – ақпараттық қоғамды қалыптастыру.

Осы уақыт ішінде электронды үкімет қалыптасуы мен дамуының іргелі төрт кезеңінен өтті. Ол кезеңдердің қай-қайсысы болса да қазақстандықтардың мемлекетпен өзара әрекеттестігіне көмегін тигізгені сөзсіз. Egov.kz порталында аталмыш төрт кезең төмендегідей айғақталады [1]:

1) Ақпараттық кезең.

Дәл осы кезеңде электронды үкімет порталы іске қосылып, ақпаратпен толтырылды. Мемлекеттік органдар, олардың жұмысы мен халыққа көрсететін қызметтері жайлы ақпараттар пайда болды. Оған қоса, қызмет көрсетудің реттемесі келтіріліп, танысу үшін нормативтік-құқықтық актілер ілінді.

2) Интерактивті кезең.

Порталда электронды қызметтерді тұнғыш рет ұсынуымен есте қалды. Аталмыш кезең барысында порталды пайдаланушылар түрлі мекемелерден кезекке тұруға уақыт жұмсамай-ақ анықтама алу, үйден шықпай-ақ кез келген мемлекеттік органға сұраныс жіберіп, оның мәртебесін қадағалап отыру мүмкіндіктеріне ие болды. Электронды үкімет порталына интерактивті қызметтерді енгізу құжаттарды жинауға кететін уақытты үнемдеуге едәуір көмектесті.

Дәл осы кезеңде мекемелік ақпараттық жүйелер, мемлекеттік деректер қоры, электронды түрде лицензиялау, және электронды үкімет шлюзі енгізілді.

Бұл кезеңде әрбір қазақстандық порталдан қажетті құжаттар тізімі, мемлекеттік баж салығының мөлшері, өзі жүгінгелі отырған мемлекеттік органның байланыс мәліметтері секілді барлық қажетті ақпараттарын ала алатын. Алғашқы кезеңнің өзінде-ақ, қажетті ақпараттың толық көлемінің арқасында инстанцияларға жүгірушілер саны әжептәуір азайды.

3) Транзакциялық кезең.

Бұл кезеңде азаматтар мемлекеттік баж салығын, алымдар, айыппұлдар және коммуналдық қызмет ақыларын төлеуге мүмкіндік алды. Егер де осыған дейін қызмет ақысын төлеу үшін банкке бару керек болса, енді онлайн жүйесінде қызметті пайдалануға да, оның ақысын төлеуге де болады.

Кәсіпкерлерге транзакциялық кезең шын мәнінде бағалы сыйлық ұсынғандай болды, ол – электронды мемлекеттік сатып алулар болатын. Пайдасы айдан анық – өткізілетін байқаулар мен тендерлердің әділдігі мен ашықтығы артты.

4) Түрлендірмелі кезең.

Бұдан былайғы басты мақсат – азаматтарға қызмет көрсетудің мейлінше жылдамдығы. Дәл осы мақсатқа қол жеткізу үшін интерактивтік және транзакциялық қызметтер қазақстандықтар үшін айрықша маңызға ие кешенді қызмет түрлеріне біріктірілуде. Жыл басынан бері азаматтар 15 минут ішінде заңды тұлғаны тіркеу, жеке куәлік, төлқұжат немесе жүргізуші куәлігін алу мүмкіндігіне ие болды. Әлеуметтік маңызды қызметтерге айрықша көңіл бөлінеді, міне сондықтан да олардың барлығы электронды үлгіге ауыстырылды. Мемлекеттік қызметтерді көрсету үшін Халыққа қызмет көрсету орталықтарындағы 1- және 2-санаттағы мүгедектер үшін арнайы мобильдік топтар жұмыс істейді. Осындай мобильдік топты шақыру үшін адамға 1414 нөмірі бойынша Бірыңғай байланыс орталығына жүгіну қажет.

«Электронды үкімет» порталында (www.e-gov.kz) осы жылы 2,6 млн астам пайдаланушы тіркелген, бұл Қазақстандағы экономикалық белсенді халықтың шамамен 30%-ын құрайды. Орта есеппен алғанда қазақстандықтардың электронды түрде 40 млн-ға жуық түрлі қызметтер алды. «Электронды үкімет» құрылымы ел азаматтарының портал арқылы 570 қызмет түрін алуына мүмкіндік береді. Жалпы алғанда, жыл сайын «электронды үкімет» порталы арқылы шамамен 14 млн-дай электронды қызмет көрсетіледі. 17 млн халқы бар ел үшін бұл өте жақсы көрсеткіш. 50 қызмет түрі мобильді байланысқа ауыстырылады, 500 мың адам бұл қызметке қосылатын болады.

Электронды үкімет азаматтардың мемлекеттік органдармен байланыс форматын түбегейлі өзгертеді. Қазіргі кезде көптеген анықтаманы алу үшін үш күн күтудің, сондай-ақ төлқұжат немесе жеке куәлік алу үшін тұрғылықты тіркеуде тұрған жерге барудың қажеті жоқ. Компанияны тіркеу бұрынғыдай 30 күннің ішінде емес, бір күнде іске асырылады. Мемлекет пен бизнес арасындағы қатынас түрі де түбегейлі өзгерген.

2015 жылы жоспарланған жаңашылдықтардың бірі – телефонның SIM-картасына жазылған электронды сандық қолтаңба. Қазақстан Республикасы қазір «электронды үкімет» дамуы бойынша БҰҰ рейтингісінің 28-орынында тұр. Global e-Government Forum 2012 жылдан бастап өткізіліп келеді. Алғашқы екі жылы форум электронды үкіметтің дамуы бойынша көшбасшы болып саналатын Оңтүстік Кореяда өтті.

IT-технологиялары саласының атақты халықаралық сарапшысы Стефен Ибараки дамыған елдермен салыстырғанда Қазақстанның басты артықшылығы жаңа білімдер мен озық тәжірибені

қабылдауға дайындығы болып табылатынын айтты. Ал, бұл мемлекеттік басқару жүйесін, заңнамалық өзгертулер, жаңа технологиялар мен схемалар енгізуді реформалаудан тұрады. Оның пікірінше, қалыптасқан ережелер мен схемалар бар елдерде бір нәрсені, әсіресе осы мәселенің заңнамалық жағын өзгерту қиынға соғады.

1-кесте. ҚР электронды үкіметінің 2005-2014 жылдар арасындағы жетістіктері

Global ranking of UN (193 countries)	2014	2013	2012	2010	2008	2005
Electronic government development index	28	-	38	46	81	65
Human assets index		-	25	16	7	22
Online services index	23	-	14	95	58	24
Telecommunications infrastructure index		-	77	96	111	91
E-participation index	23	-	2	18	98	31
World economic forum (WEF) ranking	2014	2013	2012	2010	2008	2005
Index of network readiness	38	43	55	67	68	-
The use sub-index		62	65	56	54	-
The readiness sub-index		54	52	56	74	-

(мәлімет e.gov.kz сайтынан алынған)

Қазақстандықтар үшін электронды үкімет порталының жаңа мобильдік қосымшасы қолжетімді болды. Ұялы телефон арқылы 50-ден астам электронды қызмет пен сервисті пайдалануға болады, – деп “Ұлттық ақпараттық технологиялар” АҚ айғақтады.

Мобильдік қосымша Қазақстан халқын қол созым жерде электронды үкімет порталының ең танымал қызметтерімен қамтамасыз ету үшін құрастырылған. Қосымша Android пен iOS операциялық жүйесіндегі смартфондар үшін қолжетімді.

Сонымен қатар, аталмыш қосымша тұрғын үй кезегінің ретін және техникалық қараудан өту мерзімін қарау, лицензиялар мен чектерді тексеру, ХҚКО-на кезекке тұру және дәріханаларды іздеу сияқты сервистерді қолдануға мүмкіндік береді. Мұнымен бірге, қосымша көмегімен пайдаланушылар коммуналдық қызметтерді, салықты, айыппұлдарды, баж салығын, байланыс қызметтерін төлей алады және Қазақстанның тұрғын үй құрылыс жинақ банкіндегі шоттарды толтыра алады.

ҚР ИДМ Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің электронды қызметтерді бақылау басқармасының жетекшісі Дәулет Бекманов: «Жаңа қосымшада 50 қызмет және “мобильді жеке кабинет” қолжетімді. Жеке кабинетте әр азамат өзі туралы мемлекеттік деректер қорларында сақталатын дербес мәліметтерін ала алады. Осы жылдың аяғына қарай мобильдік форматқа тағы 20 жаңа қызметті қосу жоспарланған» - деп, мәлімдеген болатын.

«Мобильді жеке кабинетте» азаматтың орналасқан жері, тұрғылықты және тіркелген мекенжайы, заңды тұлға құрамына кіру, некеге тұру, жол қозғалысы ережелерін бұзғаны үшін айыппұлдардың бар-жоқтығын тексеру, сонымен қатар, қолда бар жылжымайтын мүлік немесе көлік туралы және тағы да басқа ақпараттың орналасқан.

Егер телефонда электронды цифрлық қолтаңба бар болса, азамат мекенжай анықтамасын, жер учаскесінің тиесілілігі туралы ақпаратты, туу және некеге тұру туралы, жылжымайтын мүліктің бар немесе жоқтығы туралы ақпаратты ала алады.

«Жаңа қосымша «Мобильдік үкімет» жобасының аясында құрастырылған болатын. eGov.kz қосымшасы мемлекеттік органдардың қызметтерін пайдалануды ыңғайлы және жедел деңгейге жеткізуге мүмкіндік береді. Қосымша арқылы әр адам жайлы барлық ақпаратты табуға болады, керекті анықтамаға тапсырыс беру және белгілі бір құжатты ауыстыру қажет болғанда PUSH немесе SMS-хабарлама аласыз», – деді “Ұлттық ақпараттық технологиялар” АҚ басқарма төрағасы Руслан Еңсебаев. Қызметтерді мобильдік форматқа ауыстыруды ҚР Президенті бекіткен «Ақпараттық Қазақстан – 2020» мемлекеттік бағдарламасы аясында жүргізіледі.

Сонымен электронды үкімет – ақпараттық технологиялар көмегімен ішінара келісушілікті қамтамасыз ететін мемлекет пен азаматтар арасындағы, сондай-ақ мемлекеттік органдардың өзара әрекеттестігінің бірыңғай механизмі болып табылады және жыл сайын жаңғыртулар енгізіліп үлгілену үстінде болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <http://egov.kz/wps/portal/Content?contentPath=/egovcontent/basic/egov>
- 2 Электронды үкімет порталының смартфондарға арналған қосымшасы пайда болды // Қазмедиа орталығы, 13.03.2015
- 3 The e-Government Imperative. Paris: OECD, 2003. P. 41.

REFERENCES

- 1 <http://egov.kz/wps/portal/Content?contentPath=/egovcontent/basic/egov>
- 2 Elektrondy űkmet portalynyű smartfondargű arnalűan kosymshasy payda boldy // Kazmedia ortalyyűy, 13.03.2015
- 3 The e-Government Imperative. Paris: OECD, 2003. P. 41.

В данной статье рассматривается роль электронного правительства в обществе. Раскрыты основные виды взаимодействия с населением, основные уровни, системы и порталы электронного правительства.

Ключевые слова: Электронное правительство, государство, общество, информация.

This article examines the role of e-government in society. Main kinds of interactions with the public along with main levels, systems and portals of e-government are revealed in the article.

Key words: E-government, state, society, information.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

ӘОЖ 327(574+510)

Г. ӘНУАР¹, Ү.Н. ЖАНТӨРЕ²

Шын Жаң Іле Педагогика Университетінің ғылыми-зерттеу департаментінің директоры,

Нанжиң университетінің докторанты, Құлжа, ҚХР¹

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистрі, оқытушы, Астана қ.

Нанжиң ғылым және техника университетінің докторанты, Құлжа, ҚХР²

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ ЕЛДЕРІНІҢ МӘДЕНИ ТУРИЗМ АҚПАРАТТЫҚ БАЗАСЫН ҚҰРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ҚАЖЕТТІЛІГІ

Қазақ мәдени туризмі ежелден сонау Ұлы Жібек жолының кезеңінен бастау алып өз дәрежесінде Қазақ елі туризмдік саяхат мекені болып табылады. Қазақстан мен Қытай мемлекеттер арасындағы бірлескен мәдени туризмдік ақпараттық қойма құру әлемдік туризм нарығындағы сұраныс. Сондай-ақ, екі жақты сауда экономикалық мәдени және ғылыми технологиялық төңірегіндегі қажеттіліктер. Екі мемлекет арасында жан -жақты жағдайдағы стратегиялық әріптестік байланысты тереңдету, халықаралық туризм мен туризмдік өнеркәсіп дамуына зор ықпалы мен терең тарихи мәні бар. Бұл мақалада алдымен, мәдени туризм ақпараттық базаны құрудың көрінісі мен маңызын сипаттайды. Туризм саласындағы ақпараттық қамсыздандыру қазіргі таңда ғалымдар мен зерттеушілердің ыстық тақырыбына айналды. Қазақстандағы «туристік ақпараттық өнеркәсібі» саласын дамыту және ұлттық-мәдени құндылықтарды жоғары бағалай отырып «жаңа экономика» кезеңіне өту.

Түйін сөздері: Қазақстан, Қытай, Туризм, Ақпараттық база.

“Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2020 жылға дейін тұжырымдамасы” Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 2012 жылғы 27 қаңтардағы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауында, “Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық-инновациялық дамыту жөніндегі 2010–2014 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаны”, туризмді маңызды әлеуметтік-экономикалық бағыттардың бірі ретінде дамыту бәсекеге қабілеттілігі мен тартымдылығын көтеру үшін Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарын іске асыру көзделді.

Тұжырымдама халықаралық тәжірибені ескере отырып, Қазақстан Республикасы туристік саласының қазіргі жай-күйіне кешенді талдау жасау негізінде әзірленді және туризмді дамытудың стратегиялық пайымын, республиканың туристік саласын 2020 жылға дейінгі дамытудың негізгі қағидаттарын қамтиды, осы саладағы мемлекеттік саясатты іске асырудың мақсаттарын, міндеттерін және кезеңдерін айқындайды. 1993 жылы Қазақстандағы туризм индустриясын дамытудың ұлттық бағдарламасы [1]. 1997 жылы «Жібек жолының тарихи орталықтарын жандандыру, түрік тілдес мемлекеттердің мәдени мұрасын сақтау және сабақтастыра дамыту, 1997-2003 жж. Туризм инфрақұрылымын құру туралы» Қазақстан Республикасының мемлекеттік бағдарламасы қабылданды [2].

2014 жылдың 22-і маусымында «Жібек жолының экономикалық белдеуін» құру және өрлеу жолында Қазақстан, Қытай және Қырғызстан үш мемлекеттің бірлескен декларация қабылдады. Ұлы Жібек жолы «Бүкіләлемдік мәдени мұра» қорғауына ресми түрде енген. Ұлы Жібек жолының туризмдік сауда жолы «Ұлы Жібек жолының экономикалық белдеуін» құруға себеп болды сонымен қатар, Қытай елі мен Орталық Азия елдер арасындағы мәдени сананың қалыптасуына, ұлттар арасындағы өзара ынтымақтастық байланысының көпірі болды.

Жаһандық тұрғысынан алғанда, жалпы адамзаттың мәдениеті тұтас бір- мәдениет. Әр түрлі этникалық мәдениеттер өзара ықпалдастықтың негізінде бір- біріне әсер ете отырып гүлдене, дами түскен. Дүние жүзілік мәдениет зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша, мәдениет шеңберлерінің жіктелуі діни мәдениет, жазба мәдениеті, көшпелі дала мәдениет және отырықшы мәдениет болып жіктеледі. Соның ішінде Қазақ мәдениеті- көшпелі дала мәдениеті мен ислам діні мәдениеті шеңбері аясында дамып өзіне тән ерекшелігін сақтай отырып қалыптасқан. Қазақтың бай мәдениеті көптеген ұлттарға беймәлім жерлері жетерлік. Осы бай Қазақ мәдениетін жер-жаһанға таныстыру және әлемдік туристердің қызығушылығын тудыру, ұлттық мәдени ақпараттық құндылықтар базасын құру, екі мемлекет арасындағы мәдени саланы зерттеу, талдау, бағалау және ғылыми көзқарасты қалыптастыру. Америкалық ғалым «Lattimoreдің» айтуынша: «Көшпелі мәдениет тұрақты тұрғыны көп және артта қалған мәдениет» -деген көзқарасты білдіріпті [3]. Бұл көзқарастың дұрыс емес екенін, жете толық зерттеп білмей тоқтамға келмей айтылған сөз деп санауға болады. Өйткені оған дәлел Көшпенділер мәдениеті “империя” дәрежесіне жеткен мемлекеттердің бірі “Ғұн империясы”. Көшпелі мәдениет даму шарқына жеткен алайда эволюцияның заңына сәйкес әлбетте біртіндеп құлдырау процесі орын алған.

Қазақ дала мәдениетін көрнекілігін, әсемдігін зерттеп әртүрлі әдістер пайдалану арқылы ұлттық мәдени құндылықтар базасына жүйелестіріп әзірлеу қажет. Қазақ халқының игілігі үшін өзара бірлесе, қазіргі заманғы жаңарумен инновацияны пайдаланып жоспарлы түрде жасау керек. Көшпелі мәдениет адамзат баласының баға жетпес –қазынасы. Дәл осы Көшпелі мәдениет Қазақ даласында гүлденіп қазақ халқының санасымен бірге дамып салт-дәстүріміз мен әдет-ғұрыпымызға енген киелі мәдениеттің бірі мәселен осындай тұнық мәдениетті бүкіл әлемге паш ету егжей-тегжейлі таныстыру телегей-теңіз көшпелі мәдениеттің айнымас әдет-ғұрыпын ежелгі жылқы шаруашылығын құрастырмалы баспана «Қазақи үй» -дің өзі іші толып тұрған-көрме. Табиғи жүздеген сүт өнімдерін өндіріске енгізу және шетелдерге экспорттау. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні көшпелі мәдениеті-материалдық және рухани құндылықтарға өте бай. Кең байтақ -Қазақ жері тұнық табиғаты, әсем таулары, ну ормандары, сарқырап аққан өзендері мен көлдері, әсем қазақи қаймағы бұзылмаған ауылдары кімді болсада еліктіріп қызықтыратыны анық. Қазақ жері ашылмаған бір жаналық болып тұрғандай пәктігі мен тұнықтығы мен айқындалып ерекшеленеді.

Қытай Халық Республикасының бұрынғы төреғасы Си Зин Пин мырзының Еуропа елдеріне сапары кезінде былай деп айтты-« Қытай мемлекетін әлемге таныстыру үлкен мәселе болып тұр». Терең тарихтан қазіргі кезеңге дейін белгілі Қытай мемлекетінің сыртқы елдерге әсері анық емес, жабық саясат ұстанатын мемлекет санатына жатады [4]. Қытай қоғамын түсіну, ұғыну халқының санасына қанық болу, жеттік білместіктің кесірінен көптеген қателіктер олқылықтар белең алады. Қытайға келген шетелдік қонақтар ғана ұғысып, білісіп, танысып жатады. Сол себепті, Қазақ және Қытай елдерінің мәдениетін халықаралық дәрежеде жоғарылату, ауқымын кеңейту мақсатына сәйкес шетел туристерінің көңілін аударту осынау мәдени құндылықтардың маңыздылығына негізделіп мәдени туризм ақпараттық базасын құру қажеттілігі туындады.

Туризм саласы-негізі бизнес болып табылады. Соның ішінде қызмет көрсету бизнесі, қызмет мінсіз жоғары деңгейде және қолайлы, жылдам көрсетілуі керек [5]. Әрбір туристік кәсіп

орындардың шеберлігі мен біліміне бағытталған халықаралық туристік ұйымдар, туристік компаниялар, туристік агенттіктердің мүмкіндіктері, туризмді ақпараттандырудың көлемін кеңейту мәселелері бар. Мысалы: Монғол дала мәдениетінің туризмі қазіргі кезде белгілі бір дәрежеде дамуда жылдан-жылға монғолия мемлекетіне келуші шетелдік туристердің саны арта түсуде соған сәйкес үйренетін жағдай Қазақ дала мәдениетінің туризмін бүкіл әлемге ұсыну, Қазақстан мен Қытай елдерінің туризм ақпараттық базасын қызметін жоғары деңгейде ұйымдастыру, туристік жерлерді таңдау, нұсқаулық парақшаларын тарату, тамақтану, жатын орын, тасымалдау, аудармашы мен жол бастаушы қызметтері бойынша мәселелерді егжей-тегжейлі қамту. Қазақстан мен Қытай елдерінің туризм ақпараттық базасының ұйымдастырушылық қызметтің сапасының жоғары және сапалы болуымен ерекшелену. Сонымен қатар Қазіргі заманға сай үлгідегі саяхат орындарын, ойын-сауық орталықтарын, логистика қызметін, сауда орындары мен туристік маршруттар жоспарлы түрде ұйымдастырылуы. Туризм ақпараттық қызметін жақсарту үшін басты элементтерді қамту керек. Олар онлайн қызметтер, интернет маркетинг, онлайн төлемдер осындай қызметтерді ілгерілету туризмнің ақпаратын жеделдету және жаңғырту негізінде жүзеге асды. Туризм ақпараттық дерекқорын кез-келген уақытта кез-келген адам пайдалана алады. Ақпараттың жан-жақтылығы мен қызмет көрсету сапасының жоғары, тиімді болуын қамтамасыз ету. Шетелдік туристердің қызығушылығын тудыратын көкейлерінде жүрген сауалдарына жауап ала алтындай ақпаратпен толықтыру мысалы: Қазақ халқы қандай халық? Қазақтың тарихи жайлы сыр шертетін мәлеметтер және Қазақ дала мәдениетінің монғол дала мәдениетінен айырмашылығы қандай? Қазақ елінде қандай таңғажайып жерлер бар. Осы және басқада сұрақтар жиынтығы шетелдік туристер санасында пайда болады. Туризм ақпараттық қызметіне деген сұраныс бар, атқаратын жұмыстары ауқымды өте үлкен маңызға ие жоба. Қазіргі таңда баршаға мәлім Қытайдың экономикалық жағдайы топ жарып көш бастап келеді. Ендігі келер жиырма жыл Қытай елі үшін маңызды кезең болғалы тұр тек қана экономикалық ақуалын көтеріп қана қоймай басқа да, осал тұстарына көңіл аударуда, оған қоса гүлденген, дамыған қоғамын құру саясатын ұстанып жатыр [6]. Дүниежүзілік туристерді өз еліне тарту саяхаттаудың әртүрлі жолдары мен әдістерін ұсынып, тынымсыз шақыру үстінде. Бұл саясаттың іске асуын бүкіл қоғам болып бірлесіп жұмыс жасауда. Керемет, ұтымды, ауқымды жоспарлар мен жобалар әзірленіп уақыт күтірмей іске қосып әлбетте нәтижесіндерін беріп жатыр.

Қазақстан мен Қытай көршілес елдер болғандықтан бірлескен серіктестік ынтымақтастық жобалар түзіліп жүзеге асырылуы қалыпты жағдай. Талап заң аясындағы қатаң бақылау және көрсетілетін туристік ақпараттың нақтылығы, шыншылдығы және халықаралық бәсекеге қабілеттілігін болуы. Траншекаралық туризмді қалыптастыры отырып, екі ел арасындағы стратегиялық әріптестік халықаралық туризм ынтымақтастық шараларын жүргізу. Траншекаралық туризмнің көзі-базарлар, үлкен сауда орындар және туризм мекендері болып табылады. Туризмнің осы түрін ұйымдастыру және жүзеге асыру. Қазақстан мен Қытай мемлекеттері осы бағытта тұрақты дамуға қол жеткізу. Екі елдің үкіметтері мен туризм саласындағы басшылар мықты жоспар құра отырып, басқару мен қызмет көрсету жұмыстарын айқындап, нығайтып жасау керек. Ақпараттың жүйелі қызметі уақыттылығын ғылымилығын, дәлдігін қамтамасыз ету туристік ақпараттың болжамдығы азаматтардың келіп кетуі көлік құралдары турларды бақылау жоспарлы түрде гидтер жұмыс жасау қажет. Келуші туристерге Қазақ даласы жайылым жерлері туралы ақпарат беру, Қазақ әдебиеті тарихы мәдениеті жайлы маңызды оқиғалармен таныстыру, Ұлттық кітапхан және көрмелерді мәдени көрікті жерлерді аралату, Туристердің талғамы мен қажеттіліктерін қанағаттандыру. Азаматтардың әлеуметтік қауіпсіздігі тұрақты шарттардың нақты түрде іске асырылуын қадағалау және бақылау. Халықаралық туризм үлгілеріне және ғылыми технологиялық аспектілеріне сонымен қатар нормативтік туризм талаптарына сәйкестендіру [7].

Қазақстан мен Қытай елдерінің мәдени туризм ақпараттық базасын құру-екі ел үшін де жемісін беретін нақты шара. 2017 жылы Қазақстанда өткізілетін Халықаралық Экспо-2017 көрмесінің бір мақсатты, Дүние жүзілік халықаралық туристерді Қазақ еліне саяхаттауға шақыру болып табылады. Бүкіл әлем халықтарын Қазақ еліне назарын аударту. Халықаралық туристік ақпараттық өнеркәсіптерін құру, пайдалану, дамыту, ілгерілету шаралары жемісін беретіні анық.

2017 жылы Қытайдың туризмдік жылы Қазақстанда аталып өтілетін ауқымды іс-шара жоспарда бар. Бұдан шығатын қорытынды, Қазақстан мен Қытай елдерінің халықаралық туризм ынтымақтастығының беріктігі-Ұлы жібек жолында орналасқан мемлекеттердің туризм

өнеркәсібінің жандануы деуге болады. Қазақстан мен Қытай елдерінің мәдени туризм ақпараттық базасы екі елдің халықаралық туризмдік байланысын нығайтып, кемел тұрақты даму жолына апарар жол сондай-ақ, екі елдің мәдени және рухани құндылықтарын қорғап, қастерлеп, сақтап және де оны бағалау көзделген.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 1993 жылы «Қазақстандағы туризм индустриясын дамытудың ұлттық бағдарламасы».
- 2 1997 жылы «Жібек жолының тарихи орталықтарын жандандыру, түрік тілдес мемлекеттердің мәдени мұрасын сақтау және сабақтастыра дамыту»
- 3 Voisard Геокеңістіктік деректерді модельдеу, Білім және Деректер инженерия, David A. B: дерекқор перспективалы бойынша IEEE операциялар - 14 2002. б. 226-243.
- 4 [http: Ақпарат сайты //www.oracle.com](http://www.oracle.com)
- 5 Ию M.L. Mamoulis N кеңістіктік желіде Clustering нысандары SIGMOD, 2004. б. 443-454
- 6 [http: Ақпарат сайты //www.esri.com/software /arcgis/ geodatabase/](http://www.esri.com/software/arcgis/geodatabase/)
- 7 Голдберг Б.В, Радзик А.В Т: Алгоритмдері қысқа жолы: теориясы және эксперименттік бағалау. Математикалық программа .73 1996. б. 129-174

REFERENCES

- 1 «Qazaqstannin turizm industriyasyn damytudyn ulttiq bagdarlamasi»-1993 zhil.
- 2 «Zhibek jolynin tarihi ortalıqtaryn zhandandyru,turik tildes memleketterdin madeni murasyn saqtar jane sabaqtastyra damytu»-1997 zhil.
- 3 Voisard, David A.B: A database perspective on geospatial data modelling, Knowledge and Data Engineering, IEEE Transactions on Vol. 14 2002. p.226 – 243
- 4 Information on <http://www.oracle.com>
- 5 Yiu M.L, Mamoulis N. Clustering objects on a spatial network SIGMOD (2004) p. 443-454.
- 6 Information on <http://www.esri.com/software/arcgis/geodatabase/>
- 7 Goldberg B.V, Radzik A.V. T: Shortest path algorithms: theory and experimental evaluation. Mathematical Programming.Vol.73 1996. p.129–174

Значимость и социальная необходимость создания информационной базы культурного туризма между Китаем и Казахстаном

Со времен Великого Шелкового Пути берет свое начало культура туризма на территории казахского народа. Между государствами Казахстана и Китая решено создать мировое культурное хранилище с целью удовлетворить потребности в торговой, экономической, культурной и научной сферах. Также немаловажным является углубление стратегии сотрудничества, где большое внимание уделяется туризму и бизнесу, проявляется интерес к далекому историческому прошлому. В данной научной статье раскрывается важность и необходимость создания информационной базы культурного туризма, описывается область обеспечения его нужной информацией. В связи с этим на сегодняшний день вопрос информационного туризма является актуальным среди многих ученых Казахстана, что является собой развитие туристической области, оценка культурного национального наследия и переход на этап «новой экономики».

Ключевые слова: Казахстан, Китай, Туризм, Информационная база.

Construction of information service base between China – Kazakhstan countries the great significance and social needs of cultural tourism

Kazakh cultural tourism as far back as the beginning of the period of the Great Silk Road from the ancient times Kazakh cultural tourism keeping and developing. Kazakhstan and China cultural tourism resources information base demand in the field of bilateral trade and economic, cultural and scientific and technological needs. Strengthening of the state in connection with the case of a comprehensive strategic partnership between the two countries Kazakhstan and China, and the influence of the tourism industry to the development of international tourism. This paper first describes the background and significance of creating cultural tourism information base. Therefore, tourism information has become a hot topic in research scholars Kazakhstan, tourism information derived from the «tourist information industry» and the development of tourism information tourism industry is the «new economy» reflects the modern theory and application of national cultural tourism research scholars have been highly valued.

Key words: Kazakhstan, China, Tourism, Information base.

Редакцияға 10.03.2015 қабылданды.

Ж.М. ЖАРТАЙ*Аспирант Белорусского государственного университета, г. Минск***ЕВРАЗИЙСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ – СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ВЫБОР
РОССИИ, КАЗАХСТАНА И БЕЛАРУСИ**

Интеграционный процесс является сложным социальным явлением, которое характеризуется множеством различных факторов, тенденций и направлений. Он по существу означает возможность выделения нескольких уровней интеграции, объединяющих как интеграционные, так и дезинтеграционные факторы в зависимости от сферы их функционирования. Все факторы, определяющие интеграционный процесс, распределяются в основном по глобальному и региональному уровням.

В статье дана характеристика состояния и перспектив развития евразийской экономической интеграции в рамках Таможенного Союза, Единого экономического пространства и Евразийского экономического союза.

Проанализирован процесс реализации свобод в четырех сферах экономической интеграции: в сфере движения товаров, перемещения услуг, движения капитала, передвижения рабочей силы.

Ключевые слова: *Таможенный союз, Единое экономическое пространство, СНГ, Евразийский экономический союз, евразийская интеграция, рынок товаров, услуг, таможенное регулирование, внешнеэкономическая политика.*

В настоящее время не одна страна мира не может существовать изолированно от других государств. Международная торговля и интеграция в те или иные группировки становится важнейшей внешнеэкономической и внешнеполитической задачей каждого государства.

Актуальность проблем интеграции обуславливается сложившейся сегодня новой глобальной обстановкой, возникшей в результате краха двупольного мира, появления новых независимых государств и глобализации мировых экономических отношений. Между тем, наряду с преимуществами как заметное снижение военно-политической напряженности в мире, отказ многих стран от концепции сфер влияния и доминирования, расширившиеся возможности для экономического роста и культурного развития государств, усиление региональной составляющей международных отношений, она привнесла в международные отношения новый элемент, характеризующийся как новые вызовы и риски безопасности.

В современных условиях, несмотря на присущие столь масштабным процессам трудности, евразийский вектор интеграции ясно виден, и он поступательно развивается. Не только в странах СНГ, но и в мире, к нему проявляют очень большой интерес [1,8].

Мировая практика накопила значительный багаж инструментов, методов построения интеграционных объединений. При этом большое значение для стран СНГ имеет изучение как теоретических вопросов развития этапов интеграции, факторов, влияющих на данный процесс, так и анализ практики формирования интеграционных связей в СНГ.

Как отметил в одном из своих недавних интервью российским СМИ Президент Нурсултан Назарбаев: «Не только мы в СНГ ощутили влияние глобальных экономических процессов. Ипотечный кризис в США задел многие страны. Это еще раз говорит о том, что мы все стали частью мировой экономики. С другой стороны, это должно подталкивать нас на более тесную интеграцию в рамках СНГ».

Беларусь, Казахстан и Россия приняли решение развиваться в составе интеграционного объединения. В основе этого решения лежит понимание того, что вместе три страны смогут не только снизить негативные последствия глобальной нестабильности, но и активно позиционировать себя на внешних рынках.

Евразийская интеграция является одной из самых важных тем для современного Казахстана.

Для Казахстана данная проблематика имеет особое значение, поскольку участие Казахстана в международной экономической интеграции является условием создания экономической основы суверенитета Республики Казахстан, обеспечения высокого экономического роста, вхождения его

в мировое сообщество в качестве полноправного члена. Республика Казахстан является одним из первых лидеров и активным последовательным организатором интеграционных процессов. Развитие интеграционных процессов будет способствовать разрешению этих экономических, политических, социальных проблем, улучшению политического климата каждой из этих стран, укреплению дружбы народов их населяющих и имеющих много общего в истории.

Казахстан стал первым государством на пространстве бывшего СССР, активно продвигающим идею восстановления кооперационных связей, экономического сотрудничества на новой основе.

На смену Евразийскому экономическому сообществу (ЕврАзЭС) приходит Евразийский экономический Союз, который начинает свою работу с 1 января 2015 года. По словам президента Республики Казахстана Нурсултана Абишевича Назарбаева, речь идет о сугубо экономической интеграции.

Первым шагом на пути евразийской интеграции стало создание в 1995 году ЕврАзЭС с целью формирования общих внешних таможенных границ входящих в него государств, выработки единой внешнеэкономической политики, тарифов, цен и других составляющих общего рынка. В мае 2000 года президент России Владимир Путин выступил с инициативой преобразования данного сообщества. Год спустя в новый состав ЕврАзЭС вошли РФ, Беларусь, Казахстан, Киргизия и Таджикистан.

Вторым этапом стало образование Таможенного союза (ТС) России, Беларуси и Казахстана, в пределах которого действует единый таможенный тариф, не применяются таможенные пошлины и ограничения экономического характера, кроме специальных защитных, антидемпинговых и компенсационных мер. 6 октября 2007 года был подписан договор о создании Таможенного союза. Но формально ТС начал свою работу 1 января 2010 года.

Третьим этапом интеграции является создание Единого экономического пространства (ЕЭП). Решение об этом было принято 27 ноября 2009 года в Москве главами России, Беларуси, Казахстана. Целью ЕЭП является устранение барьеров во взаимной торговле, создание общего рынка товаров, услуг, капиталов и рабочей силы, а также согласованная валютная политика.

Евразийский экономический союз (ЕАЭС) России, Белоруссии и Казахстана с 1 января 2015 года объединил рынки товаров, услуг, капитала и труда. Вступление в этот клуб может стать привлекательным и для других соседей: все же «союз трех» вскоре будет контролировать пятую часть мировых запасов газа и почти 15% - нефти.

К этому эпохальному событию шли двадцать лет, при этом по пути кого-то приобрели, а кого-то, увы, и потеряли. Соглашение о ЕАЭС подписали в Астане главы трех государств - Владимир Путин, Нурсултан Назарбаев и Александр Лукашенко.

В соответствии с этим Договором с 1 января 2015 года на базе Таможенного союза начал действовать Евразийский экономический союз, нацеленный на углубление региональной интеграции и обеспечение «четырех свобод»: свободного движения товаров, услуг, капитала и рабочей силы. В рамках Договора госорганы трех стран-участниц будут проводить скоординированную, согласованную или единую политику в конкретных сферах экономики.

В частности, Договор будет регулировать ряд сфер экономической деятельности. Это таможенное регулирование; внешнеторговая политика; техническое регулирование; торговля услугами и инвестиции; регулирование финансовых рынков; налоги и налогообложение; конкурентная политика; естественные монополии; энергетика; транспорт и другие.

В рамках создаваемого ЕАЭС уже функционирует единая таможенная территория с общим Таможенным кодексом и единым таможенным тарифом. Общим рынком товаров, услуг, капитала и трудовых ресурсов, с населением в 170 млн. человек и общим объемом ВВП в 1,6 трлн. долл. США, что составляет 4% мирового ВВП, и более 80% ВВП стран СНГ, 11% глобального сырьевого экспорта [2].

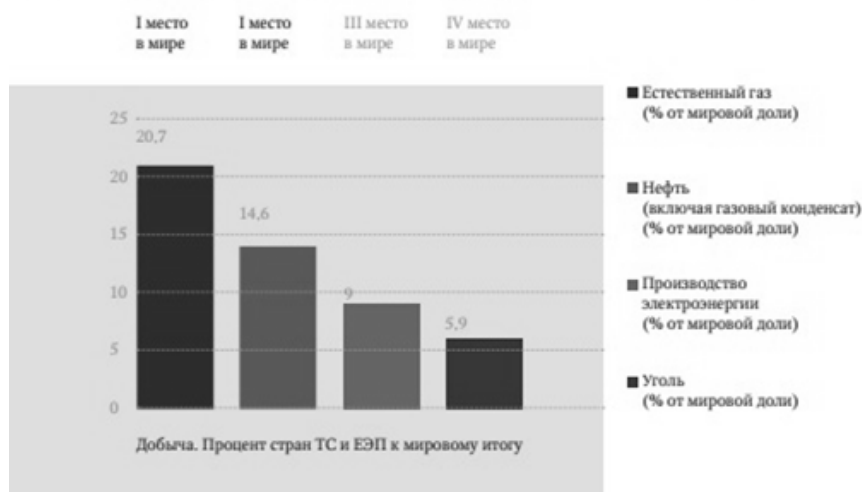

Рисунок 1 – Мировой рейтинг по отдельным экономическим показателям государств-членов Таможенного Союза и Единого экономического пространства: добыча полезных ископаемых

Примечание – Источник [3]

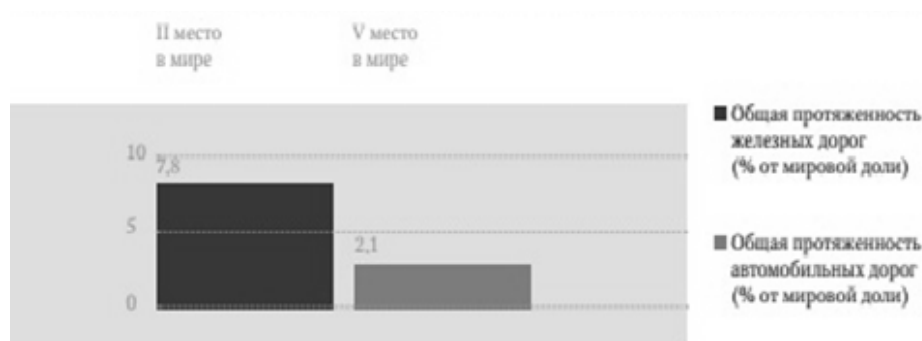

Рисунок 2 – Мировой рейтинг по отдельным экономическим показателям государств-членов Таможенного Союза и Единого экономического пространства: общая протяженность транспортных сетей

Примечание – Источник [3]

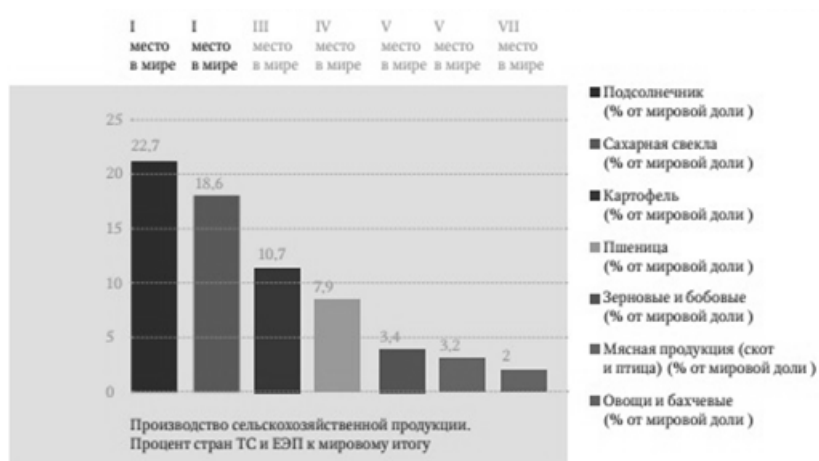

Рисунок 3 – Мировой рейтинг по отдельным экономическим показателям государств-членов Таможенного Союза и Единого экономического пространства: производство сельскохозяйственной продукции

Примечание – Источник [3]

Интеграционный процесс в рамках Таможенного союза и Евразийского экономического союза выгоден, прежде всего, для наших товаропроизводителей, так как создаются общий рынок товаров. В частности, оценка влияния взаимной торговли в рамках ЕЭП на ВВП Казахстана показывает, что участие в Таможенном союзе ведет к росту экспорта отдельных казахстанских товаров с высокой степенью переработки. Так, с момента начала работы ТС доля экспортируемых обработанных казахстанских товаров выросла с 44% до 54%. Только в 2013 году поставки продукции мукомольно-крупяной промышленности выросли в 9,1 раза, молочной продукции и яиц - в 5,4 раза, средств наземного транспорта - в 4,1 раза, изделий из черных металлов - на 32,2%, текстильных материалов и изделий - на 30,2%, готовых пищевых продуктов - на 24,2%. Это означает, что казахстанские товаропроизводители постепенно находят свои ниши на рынках стран ТС и ЕЭП, а теперь и ЕАЭС.

В рамках ЕАЭС сняты все существующие барьеры и ограничения на общем рынке товаров. Договором устанавливаются единые правила предоставления субсидий для поддержки производства промышленных товаров, а также сроки действия переходного периода в отношении предоставления таких субсидий отечественным производителям, в течение которых разрешается. Так например:

- субсидирование процентной ставки по кредитам банков экспортоориентированных производств в соответствии с Программой «Дорожная карта бизнеса 2020» будет сохранено до 1 июля 2016 года;
- освобождение отечественных товаров от таможенных пошлин и налогов при вывозе с таможенного режима «Свободный склад» на таможенную территорию ТС - до 1 января 2017 года;
- освобождение отечественных товаров от таможенных пошлин и налогов при вывозе с территории СЭЗ на таможенную территорию ТС - до 1 января 2017 года;
- освобождение от уплаты таможенных пошлин и налогов на ввозимые автокомпоненты и произведенные автомобили и ввозной таможенной пошлины на автомобили при перемещении по территории ТС - до 1 июля 2018 года;
- условное снижение цены отечественным товаропроизводителям при осуществлении закупок компаниями, которые прямо или косвенно принадлежат государству (доля государства в которых составляет 50% и более) - до 2016 года;
- обязательные закупки товаров отечественного производства при осуществлении инвестиционных проектов и контрактов на недропользование в соответствии с обязательствами Казахстана по вступлению в ВТО.

В рамках ЕАЭС будет проводиться согласованная агропромышленная политика. Согласно нормам Договора объем господдержки сельского хозяйства не должен превышать 10% от валовой стоимости произведенной продукции. С учетом существующего уровня господдержки сельского хозяйства в нашей стране (в пределах 4-5%), возможно увеличение объема субсидий, направляемых сельскохозяйственным товаропроизводителям до разрешенного объема.

Договором предусматриваются меры защиты экономических интересов производителей товаров внутреннего рынка в отношении товаров, происходящих из третьих стран и ввозимых на единую таможенную территорию. К ним относятся специальные защитные, антидемпинговые и компенсационные меры, применяемые в случаях возросшего, демпингового или субсидируемого импорта на таможенную территорию и обусловленного им серьезного ущерба отрасли экономики Казахстана или угрозы его причинения либо существенного замедления создания отрасли экономики.

В сфере технического регулирования государства-участницы ЕАЭС обеспечивают у себя обращение продукции, соответствующей требованиям технических регламентов ТС и ЕЭП, без предъявлений дополнительных требований в отношении технических регламентов. Будет сформирован единый перечень продукции, в отношении которой устанавливаются обязательные требования в рамках ТС. Принципиальное новшество Договора - обеспечение свободы торговли услугами на территории ЕАЭС, согласно которому государства-члены стремятся к созданию единого рынка услуг. По нашим расчетам, вклад сферы услуг в производство ВВП Казахстана за 2013 год составил более половины (53,3%), достигнув 18,2 трлн. тенге, в то время как в ВВП Беларуси сектор услуг занимает 45%, в России - 58,6%. По нашему мнению, взаимная торговля услугами имеет значительный потенциал для динамичного развития, тем более сектор услуг не интегрирован в полной мере. Экспорт услуг в прошлом году составил 5,3 млрд. долл., а импорт в более чем в 2 раза превысил экспорт (12,1 млрд. долл.). За время действия ТС мы наблюдаем увеличение объема экспорта

услуг из Казахстана в Россию, который вырос в 2013 году на 22%, а в Беларусь - на 6,3%. В общем объеме экспорта услуг Казахстана объем экспорта наших услуг в Россию составляет 38%. Следует отметить, что торговля финансовыми и транспортными услугами вынесена в отдельные разделы Договора о ЕАЭС.

В плане формирования общего рынка труда согласно Договору трудящиеся стран ЕАЭС могут свободно осуществлять свою деятельность в другом государстве-члене союза, поскольку на них не будут распространяться ограничения по защите национального рынка труда, а также предъявляться требования по получению разрешения на осуществление трудовой деятельности. Исключение составят ограничения, предусмотренные Договором и законодательством государств-членов в целях обеспечения национальной безопасности. Свободному передвижению трудовых ресурсов будет способствовать признание без легализации документов государственного образца об образовании, установление эквивалентности (нострификации) документов об образовании при принятии на работу. Кроме того, предусматривается упрощение процедур, связанных с пребыванием граждан одного государства-члена союза, на территории другого государства-члена ЕАЭС. В целом, расширение географии для трудовой деятельности граждан Казахстана, предполагающее обмен опытом в различных специализациях, может способствовать повышению квалификации работников, что, в свою очередь, будет способствовать росту их окладов и доходов. В рамках Договора граждане стран ЕАЭС, осуществляющие трудовую деятельность в другом государстве-члене, имеют право на социальное обеспечение на тех же условиях и в том же порядке, что и граждане государства трудоустройства, за исключением пенсионного обеспечения.

Положения Договора о ЕАЭС позитивно повлияют на развитие предпринимательства в Казахстане. Основным нововведением Договора является создание единого рынка услуг, которое предполагает освобождение от повторного учреждения субъекта бизнеса, признание лицензий, разрешений, гарантии прав получателей услуг, признание квалификации персонала. В отдельных секторах для бизнеса стран ЕАЭС предоставляется также право поставки услуг без дополнительного учреждения юридического лица посредством филиала и представительства, что обеспечивает свободу движения капитала. Принимая во внимание, что значительная доля субъектов малого и среднего бизнеса сосредоточена в сфере услуг (более 70%), открываются более широкие возможности для увеличения потенциала отечественных субъектов бизнеса.

Таким образом, Договор о ЕАЭС предусматривает для казахстанских хозяйствующих субъектов расширение возможностей по ведению бизнеса и рынков сбыта, усилению их конкурентных преимуществ.

Говоря о влиянии на социальное развитие Казахстана, надо, прежде всего, отметить, что Договор о ЕАЭС предусматривает проведение согласованной политики в сфере защиты прав потребителей на территории союза, направленной на формирование равных условий для граждан государств-членов по защите их интересов от недобросовестной деятельности хозяйствующих субъектов, действующих в рамках ЕАЭС, что может способствовать сохранению доходов населения. Кроме того, Договор может оказать положительное влияние на основные факторы, влияющие на такие демографические параметры, как снижение уровня заболеваемости, смертности и продолжительности жизни населения посредством принятия единых технических регламентов и стандартов продукции в рамках ЕАЭС. В целях обеспечения санитарно-эпидемиологического благополучия населения, а также ветеринарно-санитарной, карантинной фитосанитарной безопасности в ЕАЭС будет проводиться согласованная политика в этой сфере, что может положительно повлиять на снижение заболеваемости и уровня смертности среди населения. В целом, Договор не содержит положений, которые могут ухудшить показатели социального развития Казахстана.

Надо отметить, что в рамках ЕАЭС предполагается проведение согласованной макроэкономической политики, предусматривающей разработку и реализацию совместных действий в целях достижения сбалансированного развития экономики государств-членов ЕАЭС посредством принимаемых мер по гармонизации законодательств государств-членов в различных отраслях экономики, большая часть из которых на сегодня уже реализована в рамках 17 базовых соглашений ЕЭП.

В Договоре о ЕАЭС предусматриваются меры гармонизации национального законодательства в соответствии с требованиями международных соглашений в рамках ВТО, что будет способствовать ускорению процесса вхождения Казахстана в ВТО до конца 2015 года. Помимо этого, сближе-

ние торгово-экономической политики Казахстана с Россией, как известно, ставшей членом ВТО с 2013 года, может также положительно повлиять на ускорение процесса вступления нашей страны в эту международную организацию.

Создание ЕАЭС соответствует современному уровню развития интеграционных отношений Казахстана с Беларусью и Россией (Рисунок 4).

КАКАЯ ЭКОНОМИКА У СТРАН ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА				
Параметр, 2013 год		Россия	Беларусь	Казахстан
Население, млн. чел.		143,7	9,5	17,2
ВВП, \$		2 трлн.	63,2 млрд.	228 млрд.
Рост ВВП, %		1,3	0,9	6
Внешнеторговый оборот, \$ млрд.		867,6	80,2	131,4
Прямые иностранные инвестиции, \$ млрд.		170,2	15	24,1
Рост промпроизводства, %		0,3 минус	4,8	2,3
Инфляция		6,5	16,5	4,8
Средняя зарплата, \$		900	320	640
Безработица, чел.		1,1 млн.	21 тыс.	468 тыс.

Рисунок 4 – Основные параметры стран ТС, ЕЭП и ЕАЭС

Примечание – Источник [3]

Небольшая численность населения в нашей стране, ограниченность перспектив развития внутреннего рынка, отсутствие прямого выхода к морю, вместе с тем открывающиеся новые возможности благодаря формированию более емких, общих рынков, свободному движению товаров, услуг, рабочей силы и капитала, проведению скоординированной, согласованной или единой политики в рамках ЕАЭС, в том числе в отношении третьих стран, определяют экономическую целесообразность интеграции Казахстана в евразийское пространство [4]. Подписание проекта Договора о ЕАЭС придаст новый импульс развитию взаимной торговли товарами и услугами, осуществлению инвестиций и движению рабочей силы, а также экономическому сотрудничеству и стратегическому партнерству с государствами-участниками ЕАЭС.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Нарышкин С.Е., О перспективах Евразийской экономической интеграции // Проблемы современной экономики, 2013. - №3 (47). - С. 8-9.
- 2 Назарбаев Н.А., Евразийский экономический союз: теория или реальность // Известия. - 2009. - 19 марта.
- 3 Евразийская экономическая интеграция: цифры и факты. - Москва, 2014. - 40 с.
- 4 Что даст Казахстану ЕАЭС? // Капитал KZ. - 2014. - 25 мая.

REFERENCES

- 1 Naryshkin S.E., O perspektivah Evraziiskoi ekonomicheskoi integracii // Problemi sovremennoi ekonomiki, 2013. - №3 (47). - S. 8-9.
- 2 Nazarbayev N.A., Evraziiskii ekonomicheskii soyuz: teoriya ili real'nost // Izvestiya. - 2009. - 19 marta.
- 3 Evraziiskaya ekonomicheskaya integraciya: cifri i fakti. - Moskva, 2014. - 40 s.
- 4 Chto dast Qazaqstanu EAES? // Kapital KZ. - 2014. - 25 maya.

Жартай Жанибек Маратулы

Интеграциялық үрдіс көптеген әртүрлі факторлар, тенденциялар және бағыттармен сипатталатын күрделі әлеуметтік құбылыс. Шын мәнісінде, ол қызмет ету салаларына байланысты интеграциялық және

дезинтеграциялық факторларды біріктіретін интеграцияның бірнеше деңгейлерін бөлу мүмкіндігін сипаттайды. Интеграциялық үрдісті анықтайтын барлық факторлар көбінесе жаһандық және аймақтық деңгейлерге бөлінеді.

Мақалада Кедендік Одақ, Біртұтас экономикалық кеңістік және Еуразиялық экономикалық одақ аясында еуразиялық экономикалық интеграцияның даму жағдайы мен болашағы қарастырылған.

Экономикалық интеграцияның төрт саласындағы бостандықтарды жүзеге асыру үрдістері талданған: тауар қозғалысы, қызмет қозғалысы, капитал қозғалысы, еңбек күшінің қозғалысы.

Түйін сөздер: Кедендік Одақ, Біртұтас экономикалық кеңістік, ТМД, Еуразиялық экономикалық Одақ, еуразиялық интеграция, тауарлар, қызметтер нарығы, кедендік реттеу, сыртқы экономикалық саясат.

Zhartay Zhanibek Maratuly

Integration process is the difficult social phenomenon which is characterized by a set of various factors, tendencies and the directions. It means possibility of allocation of several levels of integration uniting both integration, and dezintegratsionny factors depending on the sphere of their functioning. All factors defining integration process are distributed generally on global and regional levels.

In article is given the characteristic of a state and prospects of development of the Euroasian economic integration within the Customs Union, the Common economic space and the Euroasian economic union.

In article is analysed process of realization of freedoms in four spheres of economic integration: in the sphere of the movement of goods, movements of services, the movements of the capital, movement of labor.

Key words: Customs union, Common economic space, CIS, Euroasian economic union, Euroasian integration, commodity market, services, customs regulation, external economic policy.

Поступила в редакцию 23.01.2015.

УДК 339.5 (574:510)

А. КСЕМБАЕВА¹, HU GUO LIANG², К.С. КАЛИЕВА³

аспирант Синьцзяньского финансово-экономического университета, г. Урумчи¹

Hu Guo Liang – доцент Синьцзяньского финансово-экономического университета, г. Урумчи²

к.и.н., ст.преподаватель ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана³

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ КАЗАХСТАН И КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКОЙ: ПРЕДПОСЫЛКИ И ВОЗМОЖНОСТИ

В данной статье проанализированы предпосылки и возможности сотрудничества между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой в торгово-экономической сфере.

Ключевые слова: торгово-экономическое сотрудничество, приграничное сотрудничество, внешняя торговля, международные организации, модель «треугольник роста».

Развитие казахстанско-китайского торгово-экономического сотрудничества в целом имеет большое значение для развития экономик обеих стран.

«Регион Синьцзян, находящийся в тысячах километрах от переживающего экономический бум восточного побережья Китая, сделался воротами Пекина в Центральную Азию. Имея общие с Казахстаном, Кыргызстаном и Таджикистаном границы, Синьцзян-Уйгурский автономный район (СУАР) является пропускным пунктом для торговли Китая с богатыми ресурсами регионом. Актуальность изучаемой темы заключается также и в том, что в ходе исследования можно выявить колоссальные резервные возможности углубления взаимоотношений Республики Казахстан и Китайской Народной Республики во многих аспектах торгово-экономической, научно-технической и социально-культурной жизни в рамках ШОС.

На фоне нарастающей глобализации мировой экономики динамично развивается и углубляется международное экономическое сотрудничество на основе международного разделения труда, сотрудничество с соседним государством, геополитический вес которого стремительно нарастает в соответствии с его экономическим ростом, жизненно важно для Республики Казахстан. В основе такого сотрудничества, безусловно, лежит торгово-экономическое сотрудничество, которое является, с одной стороны, катализатором всей системы экономических отношений, с другой стороны, завершающим отражением этих отношений, результатом.

Анализ тенденций и закономерностей развития торгово-экономического сотрудничества между Казахстаном и СУАР КНР является актуальной задачей, обладающей как общенаучной, так и прикладной значимостью.

Главная цель торговой политики Республики Казахстан - это формирование эффективной и оперативной системы защиты и продвижения экономических и политических интересов, а также обеспечение доступа на внешние рынки, развитие инфраструктуры внутренней торговли и устранение недобросовестной конкуренции, как на внутреннем, так и на внешнем рынках.

Понимая тот факт, что экономика Казахстана имеет сырьевую направленность, государству необходимо создать систему, позволяющую развивать производство товаров с высокой добавленной стоимостью, с целью их дальнейшего продвижения на зарубежные рынки. При этом усилия государства должны быть реализованы по трем векторам: внутреннему, пограничному и внешнему. Их реализация должна обеспечить условия, стимулирующие экспортную ориентацию, снижение операционных затрат, а также содействие продвижению экспорта на внешних рынках.

Основными направлениями реализации вопросов внутреннего вектора должны быть совершенствование законодательной базы, развитие сети поддержки торговли, содействие развитию компетенции кадров, обеспечение качества, обеспечение торговой информацией, торговому финансированию, развитию прочих услуг сети поддержки торговли.

Для реализации вопросов пограничного вектора необходимо провести анализ и оптимизацию процедур, необходимых для проведения экспортно-импортных операций с целью сокращения времени и числа процедур, создать систему регулярного мониторинга реализации соглашений между соседними странами о содействии торговле с целью оперативного реагирования на возникающие препятствия и проработать вопрос о механизмах преференциального отвода земельных участков экспортерам несырьевой продукции.

Внешний вектор будет включать: комплекс мер по созданию торгово-экономических зон продвижения торговли с приграничными странами, содействие открытию представительств казахстанских бизнес-структур за рубежом, повышение эффективности деятельности торговых представительств страны, изучение потребности, механизмов и источников финансирования создания торговых домов и складов за рубежом [1].

В настоящее время потенциал Республики не в полной мере задействован в системе международных грузопотоков, в приграничной торговле, экспорта казахстанских товаров, до конца не сформирована специализация основных международных транспортных коридоров. Требуется повысить уровень сервисных услуг и качество транспортных путей в соответствии с международными стандартами, призванных обеспечить полноценное формирование транзитных грузопотоков по территории страны. Одним из факторов, является развитие транспортных коридоров на приграничных зонах, только за счет этого возможно привлечь наибольшее количество представителей международного бизнеса, транснациональных компаний, отечественных и зарубежных инвесторов, прежде всего своими либеральными условиями ведения бизнеса, создание свободно экономических зон, минимизацией рыночных издержек, особенно необходимых для успешного развития среднего и малого предпринимательства страны [2].

Как известно, для стран Центральной Азии развитие транспортных коридоров - одно из наиболее конкурентных стратегических направлений и Казахстан не стал исключением.

В рамках реализации ряда Соглашений между Правительствами Казахстана и Китая о создании и регулировании деятельности Центра, а также поручений Главы государства Н.А.Назарбаева, озвученных им в ежегодном Послании народу Казахстана Правительством Республики Казахстан с 2005 года на участке казахстанско-китайской границы в районе одноименного поселка Хоргос ведутся работы по созданию Международного центра приграничного сотрудничества «Хоргос» (далее - Центр). Центр находится на транспортном коридоре и является ответом нашей страны на действия китайского правительства на казахстанско-китайской границе, где сейчас создана и интенсивно осваивается зона свободной торговли города-порта Хоргос. На сегодняшний день Центр заявлен, как зона международного сотрудничества и приграничной торговли с Китаем.

Эффективная реализация проекта должна не только обеспечить развитие приграничной торговли, привлечь внимание крупнейших международных инвесторов, но и повысить благосостояние приграничного населения, создать условия для улучшения работы перерабатывающих предприятий и организаций сферы услуг.

Являясь крупным транспортно-логистическим узлом международного значения, пункт перехода «Хоргос» будет функционировать в перспективе как «сухой порт» по направлению «Восток-Запад» и как крупный транспортно-логистический и торгово-промышленный центр международного значения. Этот торгово-транспортный трансграничный коридор обеспечивает выход Китая и других государств Юго-Восточной Азии в страны Европы и Ближнего Востока через Казахстан и способствует дальнейшему развитию торговли и грузопотоков по направлению «Восток-Запад». Соответственно, в перспективе Центр также будет обладать всеми вышеперечисленными преимуществами и потенциалом.

Общая стоимость проекта составила 385 млрд. 658 млн. тенге, в том числе 311 млрд. 930 млн. тенге за счет капиталовложений инвесторов и 73 млрд. 728 млн. тенге за счет средств республиканского бюджета. То есть, на один тенге выделяемых бюджетных денег привлекается 4,2 тенге инвестиционных средств. Кроме того, на территории Центра будет создано более 5 тыс. рабочих мест, и ежедневный поток людей только с казахстанской части составит 20 тыс. посетителей [3].

Развитие внешнеторгового сектора РК осуществляется в соответствии с казахстанским законодательством, которое регулирует внешнюю торговлю.

В связи с тем, что государственное регулирование ВЭД, в первую очередь, было связано с применением мер тарифного и нетарифного регулирования, то указанные меры получили наибольшее развитие за несколько лет независимости РК, но в то же время не был отработан системно-аналитический подход в использовании этих мер.

Отсутствовали законодательные акты, непосредственно посвященные вопросам поддержки государством экспорта

В настоящее время государственная внешнеторговая политика осуществляется в первую очередь, посредством таможенно-тарифного регулирования и методов нетарифного регулирования.

Ставки импортных и экспортных таможенных пошлин и перечень товаров, в отношении которых они применяются, утверждены Постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 декабря 2007г. «О таможенном тарифе и ТН ВЭД Республики Казахстан» (с дополнениями от 6 февраля 2008г.) [5].

Что касается, стратегии экономического сотрудничества между Казахстаном и СУАР, то эти страны имеют большую взаимодополняемость в экономической структуре и природных ресурсах. С момента вступления Китая в ВТО были созданы более благоприятные условия для двустороннего экономического и торгового сотрудничества. В рамках ВТО между Казахстаном и СУАР двусторонняя торговля была унифицирована. В результате начался быстрый темп роста объема торговли. В 2002 году товарооборот составлял 1,37 млрд. долл., а в 2012 году составил 11.17 млрд. долл., в сравнении с прошлым годом объем торговли вырос на 5,39 %. Общая сумма экспорта составил 7.139 млрд. долл., увеличившись на 7,12% этот показатель выше в сравнении с предыдущим годом на 9,51%; импорт же составил 4.028 млрд. долл. увеличившись на 2,45% [6; 7].

Прежде всего, ВТО является возможностью настроить и оптимизировать структуру двусторонних экономических и торговых отношений. Казахстан является членами таможенного союза и ШОС, такие благоприятные условия дают возможность для экономического развития Казахстана, особенно в условиях предстоящего вступления в ВТО, в укреплении между Синьцзяном и Казахстаном экономических и торговых отношений.

В рамках работы по вступлению Казахстана во Всемирную торговую организацию (ВТО) проводится гармонизация действующего казахстанского законодательства в соответствии с требованиями и стандартами ВТО. Проводимая работа связана с внедрением в национальное законодательство норм, правил, процедур и стандартов, признанных международной практикой.

Результаты внешнеторговой либерализации проявились как в самой сфере внешней торговли, так и в других областях экономики. Намечались: рост объемов внешней торговли; уменьшение дефицита торгового баланса; увеличение количества фирм, занятых в сфере внешней торговли; значительный рост объемов «челночной» торговли; рост занятого населения в сфере внешней торговли; возникновение конкуренции между отечественными экспортерами на внешних рынках; неустойчивая позиция Казахстана на внешних рынках; закрепление сырьевой направленности экспорта; создание сильного конкурентного давления на отечественных производителей со стороны импортных товаров; насыщение внутреннего рынка импортными дешевыми товарами; улучшение

инвестиционного климата в экспортоориентированных отраслях; резкое изменение объемов промышленного производства в экспортоориентированных отраслях; рост доли добывающих отраслей в общем объеме промышленного производства; резкое падение производства потребительских товаров; усугубление кризиса падения производства; снижение темпов роста цен на товары народного потребления (ТНП) в связи с насыщением рынка импортными товарами; торможение роста уровня безработицы в РК; формирование широкого слоя мелких и средних предпринимателей; модернизация сырьевых отраслей экспортных предприятий. Наиболее показательным результатом либерализации является расширение внешней торговли в объемах и по региональной структуре [8].

В развитии казахстанско-китайских экономических отношений наблюдается несколько отчетливых тенденций: значительный рост объемов внешнеторговых операций, улучшение внешнеторгового баланса Казахстана в результате усиления совместного продвижения крупных экономических проектов, повышенного внимания КНР к развитию энергетического сотрудничества с Казахстаном.

В активе 2007 года важными были еще два проекта в нефтегазовой отрасли: строительство второй очереди нефтепровода «Западный Казахстан – Китай», а также подключение Казахстана к проекту строительства газопровода из Центральной Азии в Китай. Эти проекты были согласованы еще в декабре 2006 г. во время визита в Пекин Н. Назарбаева соглашения были подписаны в августе 2007 г., когда Астану посетил Ху Цзиньтао. Суть первого проекта – строительство нефтепровода «Атасу – Кенкияк», что открывает Китаю прямой доступ к каспийской нефти и позволяет вывести нефтепровод «Атасу – Алашанькоу» на проектную мощность в 20 млн. тонн в год [9].

Второй проект предусматривал подключение Казахстана к строящемуся газопроводу «Туркменистан – Китай». Соглашение, подписанное Китаем с Туркменистаном, предусматривает поставку в Китай 30 млрд куб. м туркменского газа в долгосрочной перспективе. Казахстан планирует добавить к этому объему свои 10 млрд куб. м, и попутно обеспечить газом южные регионы республики.

Во внешней торговле, экспорте и импорте Казахстана Китай занимает второе место (таблица 1).

Таблица 1 – Внешняя торговля РК с КНР за 2007-2013 гг., млн. долл. США [10].

Наименование	Год						
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Всего, в том числе:	331,7	824,7	3675,7	5517,4	9146,9	12241,7	7630,0
Экспорт	297,0	673,7	2423,9	3592,5	5639,6	7676,6	4580,0
Импорт	34,7	151,0	1251,8	1924,9	3507,3	4565,1	3050,0

Экономическое сотрудничество между Китаем и Казахстаном относится к сфере международного экономического взаимодействия в рамках соглашений Шанхайской Организации Сотрудничества (ШОС). Такое сотрудничество является новым типом межгосударственных отношений в политической, экономической, культурной и других областях. Сотрудничество между Казахстаном и СУАР (Синьцзянским уйгурским автономным районом) принадлежит к категориям субрегиональной экономической интеграции между двумя географически смежными странами. Цель сотрудничества заключается в достижении рационального распределения и оптимизации ресурсов внутри регионов посредством использования различных факторов производства.

Великий Шелковый путь стал связующим звеном торговых отношений между Казахстаном и Синьцзяном. В последние годы, Китай и Казахстан подписали ряд соглашений о сотрудничестве в области экономики и торговли, инвестиций, науки и технологии, товарной инспекции, развития банковских секторов, автотранспорта, железнодорожного транзита, портового сотрудничества, нефтедобычи, освобождения двойного налогообложения и др., что заложило прочную правовую основу для дальнейшего развития регионального экономического сотрудничества.

Если обратиться к цифрам, то можно констатировать, что в 2001 году товарооборот между Китаем и Казахстаном составил 1,288 млрд. долл. США, а в 2008 году – 17,55 млрд. долл. США. В настоящее время сфера сотрудничества в основном ограничена в энергетике, однако, в перспективе планируется ее расширение и развитие связей в не сырьевом секторе [11].

Что касается тенденции развития внешней торговли между Казахстаном и КНР (СУАР) после финансового кризиса то можно увидеть следующее:

- товарооборот за 2009 год составил 94,6 млрд. долларов, что по сравнению с прошлым годом снизился на 22,3%. В том числе экспорт из Китая составил 58,89 млрд. долл. США., по сравнению с аналогичным периодом сократился на 21,8%, в Казахстане же составило 23,2 млрд. долл. В соответствии с рейтингом товарооборота за 2009 год Китай для Казахстана стал вторым по величине торговым партнером. После 2010 года Казахстанская внешняя торговля начала постепенно расти и составила 889,8 млрд. долл. США., по сравнению с прошлым периодом увеличилась на 24,35 %. Основные причины роста внешней торговли заключались в том, что были повышены цены на импортно-экспортные товары. В основном за счет повышения цен на экспорт энергоресурсов и металлургии, где цены на импорт выросли на 7,7 %, а цены на экспорт выросли на 32,6 %. В 2011 году Китай впервые стал крупнейшим торговым партнером Казахстана и товарооборот между Казахстаном и Китаем составил 213,1 млрд. долл. США. что по сравнению с 2010 годом, увеличился на 51,1%, а общий объем внешней торговли Казахстана составил 16,9% [13].

По статистике, взятых из китайских источников, в 2012 году китайско-казахстанский товарооборот составил 21,7 млрд. долл. США, увеличившись на 1,8%. И в 2013 году общая стоимость импорта и экспорта Казахстана составило 22,527 млрд. долл. США., увеличившись на 3,94%, что составляет 17,1 процента импорта и экспорта в стоимостном выражении торговли Казахстана. В 2013 году, на импорт и экспорт торговли в Синьцзяне стоит 228 млрд. долл. США, увеличившись на 13,4% [14].

В рамках ШОС Казахстаном и Китаем были подписаны следующие соглашения о сотрудничестве: Меморандум между правительствами государств-участников ШОС «Об основных целях и направлениях регионального экономического сотрудничества и запуске процесса по созданию благоприятных условий в области торговли и инвестиций» (13-14 сентября 2001 г., Алматы); Устав Шанхайской организации сотрудничества (7 июня 2002 г., Санкт-Петербург); Совместное заявление министров торговли и экономики (28-29 мая 2002 г., Шанхай); Программы многостороннего торгово-экономического сотрудничества государств-членов ШОС (5-6 сентября 2003 г., Бишкек); Декларация пятилетия Шанхайской Организации Сотрудничества «Об активизации связей между предпринимательскими кругами» и «План действий межбанковского объединения ШОС» (15 июня 2006 г., Шанхай).

В этих документах предусмотрены долгосрочный план развития и основные направления регионального экономического сотрудничества, разработаны цели, приоритетные направления и задачи стран-членов, созданы предпринимательские комитеты и межбанковские ассоциации. Эти документы и акты заложили солидную основу для дальнейшего развития регионального экономического сотрудничества между Казахстаном и Синьцзяном.

Субрегиональное экономическое сотрудничество между Казахстаном и Синьцзяном прошло три этапа: этап торговли, этап экономического сотрудничества и этап региональной интеграции.

Цель субрегионального экономического сотрудничества заключается в максимальном использовании имеющихся в наличии сравнительных преимуществ каждой из сторон для удовлетворения собственных интересов. Модель «треугольника роста». Анализируя модель «роста треугольника», следует отметить, что смежные приграничные районы Синьцзяна и Казахстана обладают соответствующими условиями и основой для формирования такого рода треугольников. Как нам известно, для успешного функционирования этой модели необходимы географическая близость, экономическая взаимодополняемость, хорошая инфраструктура и подходящий режим координации политики. В настоящее время в Синьцзяне открыт для Казахстана ряд пограничных пунктов, как Алашанькоу, Хоргос Баркер, Дулата, Урумчинский международный аэропорт. По механизмам координации политики Китай и Казахстан, будучи странами-членами ШОС, руководствуются «Программой многостороннего торгово-экономического сотрудничества между членами ШОС» и другими рамочными соглашениями.

Модель «треугольника роста» характеризуется небольшим масштабом, быстрыми темпами запуска, результативностью и низкими рисками, поэтому она по праву может рассматриваться в качестве первой альтернативой регионального экономического сотрудничества между Казахстаном и Синьцзяном. В реализации данной модели особое внимание следует обратить именно на те города и районы, расположенные вдоль второго континентального моста, а именно Тачэнь, Болэ, Кульджа, Алтай, Куйтун, Урумчи, Алашанькоу, Хоргос и др., а также города и районы Казахстана, такие как Алматы, Шымкент, Талдыкурган, Актука, Достык и др.

Модель «трансграничной зоны экономического сотрудничества и развития». При рассмотрении вопроса о создании экономического «треугольника роста» можно одновременно разрабатывать план о создании трансграничных зон экономического сотрудничества в соответствии с условиями развития двусторонних переговоров. Положительными факторами могут быть протяженность границы между Казахстаном и Синьцзяном, интенсивная внешняя торговля, а также удобный транспорт со множеством воздушных, железнодорожных, автомобильных и трубопроводных маршрутов. Кроме того, богатые природные ресурсы Казахстана также являются благоприятными предпосылками для развития сотрудничества. Многие ученые давно начали изучать теоретические возможности создания китайско-казахстанской трансграничной зоны экономического сотрудничества.

В качестве примера трансграничной экономической зоны сотрудничества можно привести трансграничный промышленный парк Чжухай-Макао. Что касается приграничных зон свободной торговли между двумя сторонами, то их можно рассматривать, как специальные преференциальные зоны свободной торговли, внутри которых будут сокращены тарифные и нетарифные барьеры, реализовано управление закрытого типа, санкционировано освобождение товаров от пошлины, разрешено свободное пересечение персоналом границы, и свободное обращение товаров.

При условии отмены или упрощения тарифных ограничений, казахстанско-китайская приграничная зона свободной торговли будет способствовать привлечению и распространению благоприятных факторов производства и осуществлению свободного потока товаров и свободной торговли, а также увеличению потока инвестиций, как со стороны Китая, так и Казахстана. Близится к своему завершению начатое строительство совместного китайско-казахстанского «Международного Центра приграничного сотрудничества», который является неотъемлемой частью приграничной зоны свободной торговли, а также проектом на государственном уровне в рамках ШОС.

Строительство Международного Центра приграничного сотрудничества, безусловно, является только началом дальнейшего развития приграничного сотрудничества для обеих сторон, а также закладывает основы для возможности построения в будущем таких зон, которые будут пересекать границы уже нескольких стран.

На сегодняшний день для отстающего от прибрежных провинций КНР Синьцзяна Казахстан и страны Центральной Азии в целом становятся основным вектором внешнеэкономической активности.

Интенсификация торгово-экономических отношений Казахстана с Синьцзяном постепенно приводит к усилению зависимости казахстанской экономики от китайской, тогда как для китайской стороны в целом развитие торговых связей с Казахстаном не является приоритетным.

На современном этапе одним из важных составляющих стратегического партнерства между Казахстаном и Китаем являются торгово-экономические отношения, где существенную роль играет СУАР, на долю которого приходится более 75% товарооборота между РК и КНР. Объемы товарооборота между Казахстаном и Синьцзяном за короткий период возросли в несколько раз [9].

Динамика роста товарооборота и увеличение номенклатуры товаров в торговле между РК и СУАР, бесспорно, стимулирует экономическое развитие Казахстана. Однако критический анализ процесса торгово-экономического взаимодействия между Казахстаном и Синьцзяном за последние 10 лет позволяет сделать вывод о том, что углубление данного сотрудничества с Китаем в перспективе может иметь для Казахстана и негативные последствия. В этой связи следует обратить внимание на следующие проблемные моменты:

1. Сырьевая направленность экспорта. Высокий уровень казахстанского экспорта в Китай поддерживается, в основном, за счет вывоза стратегических сырьевых ресурсов.
2. Стагнация казахстанского производства. Широкое доминирование товаров китайского производства на казахстанском рынке свидетельствует о том, что отечественное производство развивается в крайне неблагоприятных условиях. В этом плане увеличение объемов и номенклатуры ввозимого в Казахстан товара неизбежно приведет к стагнации казахстанского производства;
3. Различия в статистических данных соответствующих служб Казахстана и СУАР. Эти различия возникают в силу разности методов учета товаров на таможенных постах, а в некоторых случаях причиной этому служит недостоверное декларирование;
4. Слабый контроль приграничной торговли. Государственные органы, контролирующие торговые операции в приграничной зоне, не всегда предоставляют достоверные данные по объемам дву-

сторонней торговли, так как большинство участников рынка официально не регистрируют свою деятельность;

5. Проблема вывоза капитала из Казахстана в СУАР. В соответствии со статьей 5 Закона РК «О национальной безопасности Республики Казахстан» - неконтролируемый вывоз капитала за пределы страны определяется в качестве угрозы национальной безопасности РК.

Таким образом, в последние годы вывоз казахстанского капитала в Китай по различным каналам приобретает массовый характер, и данную проблему невозможно разрешить запретительными мерами. В этом плане из-за того, что в большинстве случаев вывоз капитала происходит на легальной основе необходимо принимать комплексные меры, обеспечивающие развитие МСБ на территории Казахстана.

Вместе с тем, учитывая то, что со вступлением РК в ВТО еще больше обострится конкуренция между казахстанскими и китайскими производителями на отечественных рынках, целесообразно обстоятельное изучение структуры китайского внутреннего рынка с целью выработки конкретных предложений по диверсификации казахстанского экспорта.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Статистический сборник «Ежегодник Казахстана» - г. Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, за период 1993-2009. - 160с.
- 2 Мадиярова Д.М. Внешняя торговля Республики Казахстан в мировом хозяйстве. – Алматы: Классика. – 2003. – 182 с., С. 158.
- 3 Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 17. – 713 с.
- 4 Фомичев В.И. Международные экономические отношения: учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 1991. – 109 с., С.5-7.
- 5 Темиргалиев Б. Основы внешнеэкономической деятельности Республики Казахстан. – Изд. 2-е, переработанное и дополненное. – Алматы, 2003. – 504 с., С.32.
- 6 Сун Ли, Ву Хун Вэй. Развитие центральной Азии, доклад [М] – Пекин: Литература общественных наук, 2012. -171с.- на китайском языке (力, 宏, 中, 家, 展, 告[M].北京: 社科文出版社, 2012, 171).
- 7 Чен Юн Дзие. Неравномерность торговой структуры Казахстана и Китая, способы её оптимизации // Международный бизнес форум. – 2013. №14. –с.15-18 (на китайском языке). (程云, 中, 哈, 克斯坦, 易, 不平衡及化策[J].工商2013 №14).
- 8 Внешняя торговля и совместное предпринимательство Республики Казахстан: статистический сборник / под. ред. А.А. Смаилова. – Алматы, 2000. – 164 с.
- 9 Показатели внешней торговли Республики Казахстан на основе данных грузовых таможенных деклараций: статистический бюллетень. – Алматы, 2012, январь-декабрь.
- 10 Казахстан в цифрах: статистический сборник / под ред. А.Е. Мешимбаевой. – Астана, 2007. – 394 с., С. 223.
- 11 Статистический ежегодник Казахстана: статистический сборник / под. ред. К.С. Абдиева – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2013. – 502 с. – на русском и английском языках.
- 12 Ван Хай Яан, Новая геополитическая экономика между Китаем и Средней Азией[М]. - Пекин: Мир знаний– Изд.141, 2012.- на китайском языке (王海燕.新地, 中, 中[M].北京:世界知识出版社, 2012版,第141).
- 13 Алия. Е. Исследование Казахстано-Китайских отношений [D]. – Пекин: Торгово-экономический университет, 2012.- на китайском языке (阿, 哈, 克斯坦, 中, 系, 究[D].北京:首都大, 2012)
- 14 Казахстан сегодня. Информационно-аналитический сборник. Подготовлен Агентством Республики Казахстан по статистике. / Под. ред. К.С. Абдиева. – Алматы: ТОО «Интеллсервис», 2012 – 408 с.

REFERENCES

- 1 Statisticheskiy sbornik «Yezhegodnik Kazakhstana» - g. Almaty: Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, za period 1993-2009. - 160s.
- 2 Madiyarova D.M. Vneshnyaya trgovlya Respubliki Kazakhstan v mirovom khozyaystve. – Almaty: Klassika. – 2003. – 182 s., S. 158.
- 3 Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya. – 1998. – № 17. – 713 s.
- 4 Fomichev V.I. Mezhdunarodnyye ekonomicheskiye otnosheniya: uchebnoye posobiye. – M.: INFRA-M, 1991. – 109 s., S.5-7.
- 5 Temirgaliyev B. Osnovy vneshneekonomicheskoy deyatel'nosti Respubliki Kazakhstan. – Izd. 2-ye, pererabotannoye i dopolnennoye. – Almaty, 2003. – 504 s., S.32.

6 Sun Li, Vu Khun Vey. Razvitiye tsentral'noy Azii, doklad [M] – Pekin: Literatura obshchestvennykh nauk, 2012. –171s.- na kitayskom yazyke (sūn lǐ, wu hūng wěi. zhōng yā guī jiǎ fā zhīn bao gao [M]. běi jīng : shì huì kē xué yīn xián chū bǎn shì, 2012, 171).

7 Chen Yun Dziye. Neravnomernost' trgovoy struktury Kazakhstana i Kitaya, sposoby yeyo optimizatsii // Mezhdunarodnyy biznes forum. – 2013. №14. –s.15-18 (na kitayskom yazyke). (chīng yǎn jī. zhōng guó yǎn hǎ sa kǐ sī tǐn mào yǎn jī gōu wū pīng hǎng jīn yōu huà dūm cǐ [J].

8 Vneshnyaya trgovlya i sovmestnoye predprinimatel'stvo Respubliki Kazakhstan: statisticheskiy sbornik / pod. red. A.A. Smailova. – Almaty, 2000. – 164 s.

9 Pokazateli vneshney trgovli Respubliki Kazakhstan na osnove dannyykh gruzovykh tamozhennykh deklaratsiy: statisticheskiy byulleten'. – Almaty, 2012, yanvar'-dekabr'.

10 Kazakhstan v tsifrakh: statisticheskiy sbornik / pod red. A.Ye. Meshimbayevoy. – Astana, 2007. – 394 s., S. 223.

11 Statisticheskiy yezhegodnik Kazakhstana: statisticheskiy sbornik / pod. red. K.S. Abdiyeva – Almaty: Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, 2013. – 502 s. – na russkom i angliyskom yazykakh.

12 Van Khay Yaan, Novaya geopoliticheskaya ekonomika mezhdru Kitayem i Sredney Aziyey[M]. - Pekin: Mir znaniy– Izd.141, 2012.- na kitayskom yazyke (wǎng hǎ yān. xīn de yuǎn jīng jīn: zhōng guó yǎn zhōng yā [M]. běi jīng: shì huì zhī shì chū bǎn shì, 2012bǎn, dm141).

13 Aliya. Ye. Issledovaniye Kazakhstano-Kitayskikh otnosheniy [D]. – Pekin: Torgovo-ekonomicheskii universitet, 2012.- na kitayskom yazyke (yǎ. ā lǐ yā. hǎ sa kǐ sī tǐn yǎ zhōng guó yǎn mào guān xī yǎn jīu [D]. běi jīng: shì huì dōu jīng mào dà xué, 2012)

14 Kazakhstan segodnya. Informatsionno-analiticheskiy sbornik. Podgotovlen Agentstvom Respubliki Kazakhstan po statistike. / Pod. red. K.S. Abdiyeva. – Almaty: TOO «Intellservis», 2012 – 408 s.

Ксембаева А., Hu Guo Liang, Калиева К.С.

Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық: алғы шарттары мен мүмкіндіктері

Бұл мақалада сауда-экономикалық шеңберінде Қазақстан Республикасының және Қытай Халық Республикасының (алғышарт және ынтымақтастық кең түрде талдау берілген.

Түйін сөздер: сауда экономикалық ынтымақтастық, шекаралық ынтымақтастық, сыртқы сауда, халықаралық ұйымдар, “үшбұрыш өрлеу” үлгісі.

Ksembaeva A., Hu Guo Liang, Kaliyeva K.S.

Trade and economic cooperation between Kazakhstan and China: preconditions and opportunities

This article analyzes the causes and possibilities of cooperation between Republic of Kazakhstan and China (Xinjiang) in trade and economic sphere.

Key words: trade and economic cooperation, cross-border cooperation, foreign trade, international organizations, the model of the «growth triangle».

Поступила в редакцию 15.03.2015.

УДК 34 (075.8)

К.Е. КУБАЕВ

д.э.н., профессор Алматинской академии экономики и статистики

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ В ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКЕ

(анализ мнений и усиление внимания)

В статье описано о состоянии креативного мышления в Казахстане и сделан анализ состояния вопроса в передовых странах мира. Вносится предложение о создании в стране креативных центров.

Ключевые слова: инновационное общество, креативное мышление, образовательные программы, креативные центры.

Актуальность проблемы. Устойчивое экономическое развитие любой страны согласно сложившимся канонам экономической теории основано на четырех факторах. Как выражаются иногда теоретики «катится на четырех колесах».

Это, первое – «люди (человеческий капитал)», который проявляется на практике в виде: образования, формой приложения труда, уровнем дисциплины и системой мотивации. Людские ресурсы сегодня ставят первым фактором, так сказать, «ведущим колесом» развития экономики.

Следующим фактором экономического развития являются природные ресурсы. Это, прежде всего, земля, вода, лес, нефть, газ и другие полезные ископаемые. Учитывая общие положения экономической теории, отметим, что, несмотря на огромное преимущество стран, богатыми природными ресурсами (газ, нефть, металлы и др.) это следует рассматривать скорее исключением, чем правилом экономического роста, и особенно, сегодня в период высоких технологий и подвижности этих же факторов производства.

Капитал является движущим фактором (колесом) экономического развития страны ввиду его основного свойства – способности приносить доход (проценты). По сути, капитал – это инвестиционные ресурсы, используемые в производстве товаров. Особое значение для каждой страны, кроме того, для создания условий успешного развития бизнеса, является накопление государством так называемого общественного накладного капитала. Это, к примеру, дороги, гидротехнические сооружения, мосты, меры по развитию образования и здравоохранения и др.

Анализируя первые три фактора экономического роста в нашей стране, можно сказать, что за годы суверенного функционирования, осуществлена громадная деятельность государства и бизнеса в направлении их развития. Можно отметить, что Казахстан в соответствии со Стратегией-2050, вступил в новый этап реформирования экономики и обеспечения четвертого фактора устойчивого экономического развития страны – технологии. Тому свидетельство – принятие «Стратегии форсированного индустриально-инновационного развития Казахстана до 2014 года». Остановимся теперь на этом факторе более детально.

Объем выпуска мировой экономики за XX век увеличился более чем в 10 раз (1, с.141), большая часть которого произошла не столько за счет экстенсивных факторов, а за счет технического прогресса. За этот период экономика освоила несколько технологических укладов и выходит на шестой уклад. В состав технологии четвертого фактора устойчивого экономического развития включают науку, инженерное искусство, менеджмент, предпринимательство.

В данной работе автор, как эксперт в области инноваций, ставит цель поддержать идею Президента Казахстана Назарбаева Н.А., что качественное образование, которое дает современной молодежи государство является лишь стартовым интеллектуальным капиталом. В соответствии с потребностями рынка, Президент дал поручение приоритетно поддерживать «точные» и «естественные» специальности. Причем, развитие этих научных направлений на принципах «инновационности» и «креативности» предполагается внедрять еще на уровне дошкольного обучения [2].

В связи с этим, в статье ставятся следующие задачи: рассмотреть этапы мировой экономики и эффективность инновационной (креативной) экономики; описать «что такое креативное мышление?», изучить опыт внедрения креативного мышления и инновационной экономики в передовых странах, изучить в каком состоянии находится внедрение креативного мышления в Казахстане и выработать рекомендации по их ускорению.

Этапы развития мировой экономики и эффективность инновационной экономики. Известно, что мировая экономика прошла в общем следующие этапы: доиндустриальная, индустриальная, постиндустриальная, информационная экономики, экономика знаний и креативное или инновационное общество (<http://5fan.ru/wievjob.php?id=3154>).

В доиндустриальную эпоху основная роль принадлежала сельскому хозяйству. Здесь господствовало натуральное сельскохозяйственное производство. Индивид не мог просуществовать, не будучи, так или иначе, связан с землей, с земледельческим процессом. Земля представляла собой как бы неорганическое тело трудящегося индивида, существовало природное единство труда с его естественными предпосылками. Человек был включен в биологические циклы природы, был вынужден подстраиваться под них, соизмерять свои действия с биологическим ритмом сельскохозяйственного производства.

Индустриальная экономика. Здесь главная роль принадлежала промышленности.

Совершенствование искусственных, созданных человеком орудий труда, безусловно, способствовало преодолению зависимости человека от природы, созданию предпосылок для перехода от естественных производительных сил к общественным. Развитие системы орудий труда, техники позволило человеку увеличить меру власти над внешней природой. Техника выступает как «вторая природа», как природа, преобразованная человеком. Предпосылки складываются в процессе перехода от индустриального общества к постиндустриальному.

Постиндустриальная экономика. Теперь на первое место выходит сфера услуг.

В ходе научно-технической революции наука превращается в непосредственную производительную силу, всеобщие производительные силы становятся ведущим элементом системы производительных сил. В ходе НТР возникает постиндустриальная экономика. Центр тяжести переносится в непроеизводственную сферу. В середине 80-х годов уже свыше 70% населения США было занято в сфере услуг. Если в аграрной экономике ведущим элементом была земля, а в индустриальной – капитал, то в современной – лимитирующим фактором становится информация, накопленные знания.

Новые технологии стали результатом труда уже не «талантливых жестянщиков», а «высокообразованных интеллектуалов». Итог их деятельности – революция в сфере телекоммуникаций. Если в XIX – первой половине XX в. главной формой коммуникации были газеты, журналы, книги, к которым затем добавились телефон, телеграф, радио и телевидение, то в настоящее время все они вытесняются средствами компьютерной связи. Знания и информация становятся стратегическими ресурсами. Это приводит прежде всего к существенным изменениям в территориальном размещении производительных сил. В доиндустриальную эпоху города возникали на пересечениях торговых путей, в индустриальную – вблизи источников сырья и энергии, технополисы постиндустриальной эпохи вырастают вокруг научных центров и крупных исследовательских лабораторий (Кремниевая долина в США).

Личность выступает как самоцель общечеловеческого развития.

Сейчас очевидно главное: как рыночное хозяйство выработало соответствующий ему тип человека – «homo economicus», так и постиндустриальному обществу будет соответствовать своя форма социальности – свободная индивидуальность.

Информационная экономика. Здесь экономика развивается в первую очередь информационными системами и технологиями.

Экономика знаний. Теперь главную роль в экономике начинают играть нематериальные активы и интеллектуальная собственность.

Креативное или инновационное общество. На этом этапе ведущую роль в развитии общества играют новые идеи и инновации.

Не смотря на рискованность этого бизнеса, основным мотивом данной деятельности является то, что рост производительности труда при всех прочих равных условиях, приводит к снижению затрат на единицу продукции, что непременно обеспечивает высокие дополнительные доходы, покрывая первоначальные расходы. Это и является формулой эффективности индустриально-инновационного развития экономики. В зависимости от уровня инновационности, доходность может быть различной, чаще высокой. Исходя из этого и темы работы, остановимся на этом более подробнее.

Что такое креативное мышление? В свободной общедоступной мультиязычной универсальной интернет-энциклопедии «Википедии» дается следующее определение креативности (от англ. create – создавать, творить) – творческие способности индивида, характеризующиеся готовностью к принятию и созданию принципиально новых идей, отклоняющихся от традиционных или принятых схем мышления и входящие в структуру одарённости в качестве независимого фактора, а также способность решать проблемы, возникающие внутри статичных систем. Согласно американскому психологу Абрахаму Маслоу – это творческая направленность, врождённо свойственная всем, но теряемая большинством под воздействием сложившейся системы воспитания, образования и социальной практики. [источник не указан 1464 дня][уточнить]

Одной из областей человеческого ума, в которую пока еще не вторглись компьютеры, является творческое (креативное) мышление. Психологи никак не могут прийти к единому определению термина креативность. Однако многие из них понимают под креативностью способность видеть вещи в новом и необычном свете и находить уникальные решения проблем. Креативность является полной противоположностью шаблонного мышления (ограниченность выбора при поиске возможных решений и тенденций одинаково подходить к разным проблемам). Она уводит в сторону от банальных идей и скучного, привычного взгляда на вещи и рождает оригинальные решения. Креативность делает процесс мышления увлекательным и помогает находить новые решения старых проблем. Психологи единодушны в том, что креативность и интеллект – не одно и то же. Согласно многочисленным результатам компетентных исследований, не все люди с высоким IQ обладают креативностью.

Характерные черты творческих личностей. Как вы представляете себе творческую личность? Наверное, в образе сумасбродного фантазера, не похожего на нормальных людей. Андрисон обнаружил, что писатели более подвержены эмоциональным перепадам настроения, чем люди других профессий. Многие из людей, занимающихся творческой деятельностью, окружающие считают неуживчивыми, независимыми, самоуверенными и легко поддающимися смене настроений.

Развитие творческого мышления. Как научиться мыслить более творчески? В ответ на этот вопрос можно предложить целый ряд рекомендаций. Многие психологи советуют записывать все приходящие в голову идеи, как хорошие, так и плохие. Если вы будете стараться выдвигать только хорошие идеи, это может привести, с одной стороны, к «ухудшению» потенциально плодотворных мыслей, а с другой – к постоянному чувству неудовлетворенности.

Несколько советов по развитию креативности:

- сознательно прилагайте усилия к тому, чтобы проявлять оригинальность и выдвигать новые идеи;
- не беспокойтесь о том, что о вас могут подумать люди;
- старайтесь мыслить широко, при этом, не обращая внимания на запреты, накладываемые культурными традициями;
- если вы ошиблись при первой попытке, рассмотрите другие варианты и попробуйте найти новые пути;
- будьте всегда открыты для дискуссии и проверяйте свои предположения;
- ищите объяснения странных и непонятных вещей;
- преодолевайте функциональную фиксированность и ищите необычные способы применения обычных вещей;
- откажитесь от привычных методов деятельности и попробуйте поискать новые подходы;
- чтобы выдать «на-гора» как можно больше идей, используйте метод мозгового штурма;
- при оценке идей старайтесь быть объективным. Представьте, что они принадлежат не вам, а другому человеку. (источник в интернете не указан)

Опыт внедрения креативного мышления и инновационная экономика в передовых странах. Как описывается в подготовленной Е.В. Коновой статье [3], в последнее время во многих странах мира интенсивно разрабатываются инновационные образовательные технологии, соответствующие новой модели образования. За доминанту инновационно-организованного образовательного процесса принимается развитие креативной личности в самом широком смысле, включая ее когнитивную, эмоционально-волевою, мотивационную, ценностную составляющие.

Именно поэтому во многих экономически развитых странах мира в последние десятилетия постоянным спросом пользуются услуги компаний, которые проводят корпоративные тренинги и семинары по развитию творческих способностей персонала фирм, действующих в самых различных отраслях экономики. На таких сессиях специалисты с помощью креативных техник (mindmapping, brainstorming, problem solving и др.) пытаются реанимировать исходную, «детскую» креативность, погребенную под завалами приобретенных в образовательных учреждениях знаний, умений и навыков. Но для реализации завоевывающей всё большую популярность идеи о построении креативного общества недостаточно «разбудить» креативность менеджеров. Безусловно, более продуктивным решением является ориентация на креативный подход образования, которое в идеале должно диагностировать, поддерживать и развивать творческий потенциал каждой личности.

Проблема актуальна практически для всех образовательных систем в мире. Весьма жесткую оценку дает американской системе образования Т. Питерс: «Для нашей школы характерно плохо скрываемое стремление подавить креативность. Она учит тому, «что есть», и совсем не умеет учить тому, «что может быть». Несоответствие современной жизни – вот в чем главная причина сегодняшнего кризиса школы»[4].

Известный политик из Ирландии Майкл Д. Хиггинс, возглавлявший в свое время Министерство культуры, считает, что «корни креативного общества следует искать в общем образовании. Нынешнее поколение молодых людей — это в большей степени поколение узких специалистов, нежели творцов будущего. Следует так изменить методы обучения, чтобы студенты стремились не только «знать как» («know how»), но и «знать, почему и зачем» («know why»)» [5].

К. Крапез, доктор политических наук Университета Париж-IX-Дофин отмечает: «Традиционная педагогика, характеризовавшаяся отношениями, основанными на авторитете учителя и принципе

передачи знания от учителя к ученику, готовому его воспринять, в настоящее время всё менее применима к современной школе» [6].

Великобритания ставит перед своей системой образования «амбициозную, но выполнимую задачу превращения страны в мировой центр креативности» [7]. На основе успешно опробованных образовательных технологий, способствующих развитию творческих способностей учащихся и студентов, планируется сформировать основу стратегии креативности в образовании, где большое внимание будет уделяться личностному развитию молодых людей для подготовки их к жизни в новом столетии.

В докладе «Развитие креативности молодежи», который был подготовлен Министерством культуры, средств массовой информации и спорта совместно с Департаментом образования и представлен правительству в июне 2006 г., основная цель образовательной системы страны формулируется предельно конкретно. Это – содействие в построении конкурентоспособной экономики и открытого общества через обеспечение возможностей для формирования индивидуального образовательного маршрута, раскрытия творческого потенциала личности с целью наиболее полной самореализации, достижения наивысшего качества образовательных стандартов и уровня профессиональной подготовки [8].

Перед обществом стоит масштабная программа действий, опирающаяся на убеждение, что «все дети и молодые люди могут быть креативными и должны иметь возможности креативного развития независимо от расы, пола или специальных образовательных потребностей» [8]. Основная роль при этом отводится образовательным учреждениям, для которых важно осознание значимости и преимуществ креативного подхода, поскольку развитие воображения, целеустремленности, индивидуальности учащихся будет мотивировать их к образовательной деятельности. Интересно, что при этом креативность и результаты обучения не противопоставляются, а рассматриваются как две стороны одной медали – креативность воспринимается как путь к достижению очередной ступени в освоении знаний. Данная позиция весьма близка взглядам А. Маслоу, который акцентировал внимание на самом процессе творчества, самой креативной установке, непосредственно на креативной личности.

В Великобритании существуют проекты, которые финансируются правительством и патронируются созданным в 1998 г. Национальным консультативным комитетом по креативному образованию. Среди них такие инициативы, как:

- «Творческое партнерство» в Англии;
- «Креативное партнерство молодежи» в Северной Ирландии;
- «Творчество имеет значение»;
- «Учить и учиться будущему» в Шотландии и др.

Логично, что значительная часть таких проектов связана с совершенствованием педагогического образования и привлечением учителей к внедрению креативного подхода в педагогическую практику. Палитра этих программ весьма разнообразна. Часть из них реализуется в университетах:

- специально разработанные модули по креативному образованию в Лидском университете (The Fryer creative education programmes);
- курсы по креативности в Открытом университете, которые изначально были разработаны для образовательных программ MBA, но теперь могут включаться также в учебные планы подготовки учителей (MA in education, MA in open and distance education);
- блок, связанный с изучением креативности и ее развитием в процессе обучения, включен в аспирантские программы Университета Дарема.

Кроме этого, существуют проекты, направленные на развитие сотрудничества учебных заведений с различными организациями для поддержки учителей и развития творческого потенциала учащихся и студентов («Театральная инициатива», «Будущее = творчество», «CAPE UK»).

В Европе не везде существуют такие крупные программы, как в Великобритании, однако, безусловно, и в других европейских странах есть достойный внимания продуктивный опыт, связанный и с развитием креативности учащихся, и с организацией особой образовательной среды, способствующей комфортному пребыванию в учебном заведении и раскрытию индивидуальности каждого ученика. Примером тому Подтверждением этого может служить французская школа Рош (Ecole de Roches) – уникальное в своем роде заведение, созданное без малого два века назад.

В США, где традиционный экономический перфекционизм является мощным двигателем развития страны, очень четко осознается задача реализации креативного потенциала общества для сохранения и укрепления главенствующих позиций в глобальном пространстве. Особенную актуальность это направление приобрело в последнее десятилетие на волне научного, технологического и экономического прорыва стран Юго-Восточной Азии. В данном контексте новое столетие рискует превратиться в век большой интеллектуальной битвы, участниками которой предопределено стать сегодняшним школьникам и студентам. А. Паркер, бывший помощник Министра труда США, заметил, что одной из основных задач образовательной системы страны является «подготовка детей к жизни в XXI в., к тому, чтобы они могли контролировать силы глобализации, стремительно прогрессирующее развитие новых технологий, демографические и социальные сдвиги, которые стали реальностью сегодня [9].

В опыту США, существует свое видение стратегии развития креативности в образовании. Ключевым направлением данной стратегии является расширение преподавания искусств и гуманитарных наук на всех образовательных уровнях. С учетом того, что существует масса дефиниций понятия «гуманитарные науки», ориентиром для реализации указанного направления избран формулировка, приведенная в Акте Национального фонда искусств и гуманитарных наук от 1965 г.: «Термин «гуманитарные науки» включает в себя, но не ограничивается изучением следующих областей знания: языки, как современные, так и классические; лингвистика; литература; история; юриспруденция; философия; археология; сравнительное религиоведение; этика; история и теория искусств; те аспекты социальных наук, которые имеют гуманистическое содержание и оперируют гуманистическими методами; а также изучение и применение гуманитарного знания в контексте общественного развития с особым акцентом на рефлексии нашего многообразного наследия, традиций, исторического опыта и на значимости гуманитарных наук для современного развития нации» [10]. И если насыщение образовательных программ гуманитарным содержанием сегодня уже нельзя считать чем-то новаторским, то внедрение в них овладения основами изобразительных и исполнительских видов искусств, бесспорно, является существенным шагом в развитии креативности образования.

Эта программа, разработанная и продвигаемая Национальной Ассоциацией гуманитарного образования, основана на понимании того, что «креативное мышление, эффективную коммуникацию и работу в команде следует сегодня рассматривать в качестве компетенций, необходимых трудоспособному населению наряду с традиционными навыками в чтении, письме и счете. Образование в области искусств и гуманитарных наук развивает культурную компетентность, отражающую наряду с умением воспринять чужое или создать свое произведение искусства, способность к постижению себя и других в широком культурном контексте» [11].

Культурные и национальные традиции, несомненно, являются важнейшим фактором формирования образовательной стратегии. В этой связи мы обратимся к опыту развития креативности молодежи в стране, которая в условиях глобализации образования и наступления западных ценностей успешно сохраняет традиционную для нее образовательную парадигму и одновременно на протяжении нескольких десятилетий удерживает лидирующие позиции в области высоких технологий. Речь идет о Японии.

Ш. Тацуно в книге с символическим названием «Создано в Японии: от имитаторов к инноваторам мирового класса» [12] отмечает, что в отличие от изобретательского, генерирующего новые идеи творчества американцев, японцы акцентируют внимание на улучшении, переделке, максимально эффективном использовании того, что уже есть. Однако при этом японцы могут достигнуть высочайшего уровня креативности и изобретательства, сохраняя укорененность в своей традиционной культуре.

Стратегия креативности в образовании, таким образом, основана на культивировании того стиля познания, который сложился в Японии на протяжении тысячелетий и для которого характерны раннее включение в познавательную деятельность, созерцательность, использование интуиции, образного мышления, эмпирического опыта. Еще одна особенность японского образования, способствующая непрерывному творческому развитию личности – это культ учебы, который сохраняется всю жизнь и выражается в интенсивных внутрифирменных программах обучения, в обучении дома и в повседневной жизни.

В условиях строгой регламентации образовательного процесса, присущей японской системе образования и предусматривающей контроль министерства за содержанием образования, а также за формами и методами обучения, немногие учебные заведения страны имеют учебные планы, разработанные целенаправленно для развития креативности учащихся. Что касается школ, то это в основном образовательные учреждения, прикрепленные к университетам, в которых ведутся исследования креативного развития (Университет Шицуока работает с двумя начальными и тремя средними школами). Более широко образовательные программы по развитию креативности распространены на уровне среднего и высшего (в т.ч. педагогического) профессионального образования. Более чем в пятидесяти технологических школах постоянно организуются творческие курсы и конкурсы по изобретениям в области робототехники, использования солнечной энергии, компьютерного программирования и др. В университетах Тойо, Мусаши и Шицуока образовательные программы подготовки учителей расширены за счет включения в них специальных курсов, посвященных теории креативности и методике ее развития.

В целом же в Японии сосуществуют два подхода к креативному образованию: один из них ориентирован на североамериканскую научную школу креативности и сфокусирован на стимулировании способности к изобретательству и открытию, другой базируется на традиционной для Японии философии познания.

Итак, мы рассмотрели лишь небольшую часть подходов к развитию креативности. В чем-то они схожи, в чем-то отличаются друг от друга. Несомненно одно – усилия, предпринимаемые в разных странах в контексте разных образовательных систем, направлены «...на создание нового человека, столь необходимого нам, человека процессуального, креативного, импровизирующего, доверяющего самому себе, отважного и автономного» (А. Маслоу).

В интернете отмечается, что на базе Школы общественного здравоохранения им. Х. Досмухамедова Казахского Национального медицинского университета им. С. Д. Асфендиярова будет создана «Школа креативного мышления», деятельность которой будет способствовать развитию солидарности и согласованности действий по улучшению климата в университете и созданию пула креативномыслящей обучающейся молодежи и ППС. Будет также создан клуб креативных личностей (студенты, магистранты, докторанты, ППС) для генерирования новых идей, поиска новых решений (ответственные исполнители Турдалиева Б.С., зав. кафедрой «Политика и управление здравоохранением», д.м.н., Байсугурова В.Ю., главный специалист ШОЗ, Аимбетова Г.Е., доцент кафедры «Политика и управление здравоохранением», к.м.н.) [kaznmu.kz/rus/wp-content/.../стратегия_ШК.docx].

Цель – развитие искусства креативного мышления у студентов и ППС.

Креативное мышление широко используется в бизнесе в рекламных агентствах и дизайн-студиях. Например, в Алматы с 2007 года работает Креативное агентство «Crea Y&R Kazakhstan». Важнейшими функциями являются обработка рекламной информации, поступающей от органов чувств, творческое управление движениями, фильтр положительных и отрицательных рекламных эмоций, восприятие и генерация речи клиента.

Они говорят, что их клиенты уникальны и многосложны. И все без исключения необходимы обществу. Мы гордимся работать с каждым из них и создавать рекламу, которая укрепляет их бизнес.

Итак, вносятся следующие рекомендации по дальнейшему развитию креативного мышления. На лекции при повышении квалификации автора в Академии Народного хозяйства при Правительстве Российской Федерации в 2006 году один профессор сравнил инновационные проекты с термоядерной реакцией. Имея в виду, что проектов должно быть очень много. Этой идеей должно быть «заражено» все население. Это может случиться, если мы креативно (творчески) мыслить будем учить людей с детства и, крайнем случае, в студенческие годы. Вообще, мы согласны с авторами, которые пишут, что в целом образование должно быть креативным. Наверно поэтому больше говорят о инновационном (креативном) обществе, а не инновационной экономике. Если в целом общество будет креативным, то и экономика будет инновационным.

Отсюда автором вносится первое предложение:

1. Создавать Центры креативного мышления повсеместно.

Поддержать намерения университетов по организации Центров креативного мышления и поэтому вносится второе предложение:

2. Создать в учебных заведениях Структуры по обучению и исследованию креативного поведения по их профилю (Центр креативного менеджмента, Центр креативного мышления и т.п).

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Самуэльсон П.А., Норхадс В.Д. Экономика – изд. 15; Бином-кнорус, 1999-800с.
- 2 Сергей Дмитриев. <http://www.ia-centr.ru>
- 3 Подготовила Е.В. Конова. Тульский ГПУ им. Л.Н. Толстого, e-mail: tgpu@tula.net. 05 апреля 2011.
- 4 Peters T. Re-imagine! Business Excellence in a Disruptive Age. – DK Adult, 2003. – 352 p.
- 5 Higgins M.D. Drifting Towards A Homogenised Future. – The AISLING Magazine, 2000. – Issue 27.
- 6 Crapez K. La pedagogie moderne au secours de l'école pour tous. – Label France, 2004.
- 7 Purnell J. Making Britain the World's Creative Hub: Speech at Institute for Public Policy Research, June 16th, 2006.
- 8 Roberts P. Nurturing Creativity in Young People: A report to Government to inform future policy. – London: DCMS, 2006.
- 9 Там же.
- 9 What Work Requires of Schools: A SCANS Report for America 2000. – Washington, DC: The Secretary's Commission on Achieving Necessary Skills, 1991.
- 10 National Foundation on the Arts and the Humanities Act of 1965. – Public Law 89–209, 20 U.S.C. – P. 951 et seq.
- 11 Galligan A.M. Creativity, Culture, Education and the Workforce. – Center for Arts and Culture, 2001. – 36 p.
- 12 Tatsuno Sh. Created in Japan: From Imitators to World-Class Innovators. – Ballinger Pub Co., 1990. – 240 p.

REFERENCES

- 1 Samuelson P.A., Norkhads V.D. Economica – izd. 15; Binom – Knorus, 1999 – 800s.
- 2 Sergei Dmitryyev. <http://www.ia-centr.ru>
- 3 Podgotovila E.V. Konova. Tulsii GPU im. L.N. Tolstogo, e-mail: tgpu@tula.net. 5 April 2011.
- 4 Peters T. Re-imagine! Business Excellence in a Disruptive Age. – DK Adult, 2003. – 352 p.
- 5 Higgins M.D. Drifting Towards A Homogenised Future. – The AISLING Magazine, 2000. – Issue 27.
- 6 Crapez K. La pedagogie moderne au secours de l'école pour tous. – Label France, 2004.
- 7 Purnell J. Making Britain the World's Creative Hub: Speech at Institute for Public Policy Research, June 16th, 2006.
- 8 Roberts P. Nurturing Creativity in Young People: A report to Government to inform future policy. – London: DCMS, 2006.
- 9 What Work Requires of Schools: A SCANS Report for America 2000. – Washington, DC: The Secretary's Commission on Achieving Necessary Skills, 1991.
- 10 National Foundation on the Arts and the Humanities Act of 1965. – Public Law 89–209, 20 U.S.C. – P. 951 et seq.
- 11 Galligan A.M. Creativity, Culture, Education and the Workforce. – Center for Arts and Culture, 2001. – 36 p.
- 12 Tatsuno Sh. Created in Japan: From Imitators to World-Class Innovators. – Ballinger Pub Co., 1990. – 240 p.

Мақала Қазақстандағы креативтік ойлаудың жағдайы туралы және әлемнің алдыңғы қатарлы шет елдеріндегі креативтік ойлауды талдау туралы баяндайды. Елдегі креативтік орталықтарды тұрғызу жайындағы ұсыныс айтылады.

Түйін сөздер: инновациялық қоғам, креативтік ойлау, білім бағдарламалары, креативтік орталықтар.

The article describes the state of creative thinking in Kazakhstan and the analysis was made according to the issue in the developed countries of the world. Some suggestions are given to create creative centers in the country.

Key words: innovative society, creative thinking, educational programs, creative centers.

Поступила в редакцию 15.03.2015.

С.А. МАЖИНБЕКОВ¹, А. АРЕБАЕВА²

ф.ғ.к., М. Әуезов атындағы ОҚМУ доценті, Шымкент қ.¹

М. Әуезов атындағы ОҚМУ магистрі, Шымкент қ.²

АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ ЖӘНЕ ОНЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада азық-түлік қауіпсіздігінің мәні және құрылымы, дүниежүзілік деңгейдегі азық-түлік қауіпсіздігінің түсінігі мен мақсаттары қарастырылған. Әлемдегі азық-түлік қауіпсіздігінің қазіргі таңдағы жағдайына, алғышарттарына, азық-түлік қауіпсіздігіне ықпал етуші жағдайларға талдау жасалынған.

Түйін сөздер: қауіпсіздік, азық-түлік қауіпсіздігі, мемлекеттік саясат, халықаралық қауымдастық.

Адамзат дамуының қазіргі жағдайында бірқатар мәселелер ғаламдық қауіп-қатер ретінде алға тартылып отыр. Халықаралық қауымдастықтың дамуындағы маңызды фактор ретінде қарастырылып отырған ғаламдық мәселелердің кешеніне экономикалық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі ретіндегі азық-түлік қауіпсіздігі де енеді.

Азық-түлік қауіпсіздігі халықтардың дамуына, әрбір ұлттық мемлекеттердің дамуына елеулі түрде ықпал тигізетін фактор. Бұл мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігінің ажырамас бөлігі болып табылады. Себебі ашаршылық жағдайында, әлеуметтік жағдайлардың күрделі тетіктері іске қосылып бұл революциялар және толқуларды тудыратыны бізге тарихтан мәлім. 1917 жылғы Ақпан революциясының негізгі себебі ретінде көптеген ғалымдар Петроградтағы жұмысшыларды нанмен қамтамасыз етуге байланысты туындаған наразылықтармен байланыстырады. Ал 2011 жылғы «Араб көктемі» деген атпен тарихқа енген Таяу Шығыс елдеріндегі толқуларды да тудырған басты себептердің ішінде халықтың көптігіне байланысты азық-түліктің жетіспеушілігі тұрғандығы баршаға мәлім. Мәліметтер бойынша 2011-2013 жылдарда жер шарында 842 миллион адам ашаршылықтан зардап шегуде [1] Осыған орай, азық-түлік қауіпсіздігін ұлттық қауіпсіздіктің басқа да түрлері: экономикалық, саяси, экологиялық және т.б. түрлерімен өзара байланыста қарастырған жөн.

Жалпы ұлттық қауіпсіздік – бұл елдің мызғымас тұтастығының сақталуы, әрбір мемлекеттің халықаралық қатынастардың дербес субъекті ретінде, саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқа да мәселелерді дербес түрде шешуі болып табылады. Ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі ретінде саяси, экономикалық, әскери, әлеуметтік, энергетикалық және қауіпсіздіктің басқа да түрлерін қарастырамыз. Аталған қауіпсіздік түрлерінің ажырамас бөлігі болып табылатын экономикалық қауіпсіздік жіктемелердің ішіндегі маңызды түрі.

Экономикалық қауіпсіздік – экономиканың орнықты дамуы және оның тәуелді болмауын қамтамасыз етілетін, Қазақстан Республикасы ұлттық экономикасының нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі [2].

Экономикалық қауіпсіздіктің үш маңызды құрамдас бөліктерін төмендегіше көрсетуге болады:

1. Экономикалық тәуелсіздік.
2. Ұлттық экономиканың тұрақтылығы.
3. Экономиканың дамуы.

Экономикалық қауіпсіздіктің құрамдас бөліктері ішкі және сыртқы түрлерге бөлінеді. Экономикалық қауіпсіздіктің ішкі құрамдас бөлігі экономиканың, қоғамның және мемлекеттік институттардың тұрақтылығын білдіреді. Ал сыртқы құрамдас бөліктеріне ел экономикасының сыртқы қауіп қатерлерге төтеп беру мүмкіндіктерін меңзейді.

Ал азық-түлік қауіпсіздігі – бұл ішкі экономикалық қауіпсіздіктің құрамдас бөліктерінің бірін құрайды. Азық-түлік қауіпсіздігі - тұтынудың физиологиялық нормаларын және демографиялық өсуді қанағаттандыру үшін жеткілікті болатын сапалы азық-түлік тауарларына халықтың нақты және экономикалық қол жеткізуін қамтамасыз етуге мемлекеттің қабілетті екендігін білдіретін экономиканың жай-күйі.

Азық-түлік қауіпсіздігі қазіргі таңда дүниежүзілік зерттеушілердің назарын өзіне аударып отырған іргелі мәселе екендігіне қарамастан, ғылыми әдебиеттерде «азық-түлік қауіпсіздігі» терминінің бірыңғай түсінігі қалыптаспаған. Мысалы, М.Ш. Кенжеболатова пікірінше, «Еліміздің

азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету дегеніміз – барлық қажетті саналатын отандық өнім түрлеріне халықтың еркін қол жетімділігін қалыптастыру, импортқа тәуелді болмау деген сөз» [3].

Ал, З.Х. Жанбекова пайымдауынша, Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі – тұлға, қоғам және мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерін қамтамасыз ету үшін қажетті, азық-түлікке деген ел тұрғындарының тәуелсіздігіне, ұлттық экономиканың ішкі көздері арқылы азық-түлік қорларының қол жетімділігіне кепілдік беретін экономикалық санат болып табылады [4].

А.Б. Молдашева, «Азық-түлік қауіпсіздігінің мәні салауатты тіршілікті қамтамасыз ету, импорттан мемлекеттің тәуелділігін реттеу кезіндегі алғашқы қажеттіліктің өнімдері бойынша мемлекеттік резервтерді және тұрақтылық қорларын құру үшін жеткілікті деңгейде азық-түлік тауарларын өндіру және ішкі нарыққа шығару, отандық АӨК қабілеттілігінен тұрады деп санайды [5].

Азық – түлік қауіпсіздігінің түсінігі ғылыми айналымға 1970 жылы БҰҰ Халықаралық азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымымен (ФАО) енгізілген болатын.

Халықаралық қауымдастықтың назары аталмыш мәселеге 1996 жылы Дүниежүзілік азық-түлік саммитінде аударылып, халықаралық осы саммитте жер шарында азық-түлік тапшылығынан зардап шеккен халықтардың жай-күйіне талдау жасалынған. Саммитке жиналған мемлекет басшылары дүниежүзілік азық-түлік қауіпсіздігінің Рим декларациясына қол қойып, азық-түлік мәселелері бойынша іс –шаралар жоспарын жасаған.

Азық-түлік мәселелері бойынша іс –шаралар жоспарында төмендегідей маңызды мәселелер айқындалған:

- азық-түлік қауіпсіздігі барлық тарихи кезеңдерде және барлық елдердің даму барысында қатар жүретін құбылыс. Азық түлік қауіпсіздігінің мәні халықты қауіпсіз тағамдармен қамтамасыз ету;
- халықтың тамақ өнімдеріне қол жетімділігін жақсарту үшін кедейшілікпен күрес жүргізудің қажеттілігі;
- азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін әрбір елде бейбіт және тұрақты дамуды және қолайлы қоршаған ортаны қамтамасыз ету қажеттілігі.

Біріккен Ұлттар Ұйымы шеңберінде қабылданған бірқатар халықаралық құжаттарда азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі тікелей немесе жанама түрде қозғалады. Атап айтқанда: 1992 жылғы қоршаған орта және даму бойынша Декларацияда, 1992 жылы қабылданған ХХІ ғасырдағы Күн тәртібінде, 1996 жылғы азық-түлік мәселелері бойынша жоғарғы деңгейдегі дүниежүзілік кездесуде мәселенің жай-күйіне талдау жасалынған.

2010 жылғы наурыз айындағы БҰҰ Бас Ассамблеясының 64 сессиясының мәжілісінде, қаржылық, экономикалық, азық-түлікке қойылатын бағаның жоғары болуы және тұрақсыздығы, қоршаған ортаның жай – күйі сияқты мәселелерден туындайтын ғаламдық азық-түлік қауіпсіздігінің кешені дүниежүзінің тұрақты дамуына қауіп төндіретін фактор ретінде айқындалған [6].

2012 жылғы БҰҰ тұрақты даму бойынша Конференциясында қабылданған «Біз қалайтын Болашақ» құжатында, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету ғаламдық өзекті мәселелердің қатарына жатқызылып, әрбір адамның дұрыс тамақтану құқығына ерекше көңіл аударылған [7].

2012 жылғы Азық-түлік қауіпсіздігі жөніндегі Ислам Ұйымының жарғысында: «Азық-түлік қауіпсіздігі барлық адамдар кез келген уақытта белсенді және салауатты өмірді қамтамасыз ету мақсатында тағамда өз қажеттігін және ілтипатын қанағаттандыру үшін жеткілікті, қауіпсіз және нәрлі азық-түлік өнімдеріне физикалық, әлеуметтік, экономикалық және қаржылай қолжетімділігі болатын жағдайларды білдіреді» деп берілген [8].

2012 жылы 14 желтоқсанда жарияланған Қазақстан халқының болашақ бағдарламасы «Қазақстан-2050» Стратегиясында Елбасымыз сын-қатерлер легіне азық-түлік қауіпсіздігін де қосып көрсетіп, дүниежүзі халықтарының санының өсуі азық-түлік мәселесін күрт шиеленістіре түсетінін, қазіргі таңда әлемде миллиондаған адам аштыққа ұшырап, миллиардқа жуық адам тағамның ұдайы жетіспеушілігін бастан кешіріп отырғанын еске салып өтті.

Жалпы азық-түлік қауіпсіздігінің басты мәні бірнеше аспектіде көрінеді:

- ашаршылық және тамақ жетіспеушілігі;
- тамақтанудың сапасы және құрылымы;
- халықтың денсаулығының жағдайы;
- азық-түлік қорлары және олардың жетіспеушілігі;
- тамақ өнімдеріне деген сұраныстың түрлі деңгейлері;
- тамақ өнімдеріне деген жоғарғы бағалар.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үрдісінде тамақ өнімдерінің қауіпсіздігіне көңіл бөлу аса маңызды. Өйткені қазіргі таңда гендік модификацияланған тамақтардың зияндығы әлі күнге дейін жете зерттеле қойған жоқ. Ал бұл мәселенің өскелең ұрпақтың ағзасына, гендік дәрежеде қалай әсер етіп, ол болашақта гендік сипаттағы күрделі мәселелер тудыратындығы ғалымдар тарапынан зерттеулерді қажет ететін дүние.

Зерттеушілердің пікірінше, елдің азық-түлік қауіпсіздігін жоғалту қаупінің болуы төмендегілерді тудырады:

- импорттан, яғни әлемдік аренадағы экономикалық және саяси конъюнктурадан халықты азық-түлікпен қамтамасыз етудің тәуелділігі;
- тамақ өнімдерінде денсаулық үшін түрлі зиянды микроэлементтердің болуынан өнім сапасының төмендеуі [9]

Азық-түлік қауіпсіздігіне ықпал ететін қауіп-қатерлерді тудыратын факторлардың ішінен төмендегілерді анықтауға болады:

1. Әлеуметтік-саяси фактор.
2. Экономикалық фактор
3. Техногенді факторлар
4. Табиғи фактор.

Азық-түлік қауіпсіздігі мәселесінің үш негізгі деңгейін айқындауға болады:

1. Халықаралық (ғаламдық).
2. Ішкі экономикалық (ұлттық).
3. Жергілікті (Жеке тұлға, жанұя, халықтың әлеуметтік топтары).

Халықаралық (ғаламдық) деңгейде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету бағытында халықаралық ұйымдар, мамандандырылған ұйымдар жұмыс атқарып, шешімдер іздестіруде. Мемлекеттік деңгейде азық-түлік қауіпсіздігінің жағдайымен үкімет және заң шығарушы органдар айналысуда. Олардың қызметі, экономикалық тұрақты дамуды қамтамасыз етуге, ішкі азық-түлік нарығындағы сұраныстарды қамтамасыз етуге бағытталған. Осы мақсатта ауыл шаруашылығын қолдауға мемлекет тарапынан бөлінетін қаржының көлемі артырылып, субсидия бөлу мен бағаны реттеу тетіктерін жетілдіру жұмыстары жүргізіледі. Жергілікті деңгейде азық-түлік қауіпсіздігін жергілікті өзін - өзі басқару органдары қамтамасыз етеді. Олар өз қызметінде қажетті тағам өнімдерімен тұрғындарды қамтамасыз етіп, тамақ өнімдерін тұтыну сұранысын қамтиды.

Азық-түлік қауіпсіздігін екі мағынада қарастыруға болады. Бірінші түрде ол азық-түлікпен қамтамасыз етудің экономикалық процестерімен тығыз байланысты болса, екінші мағынада елдің ұлттық қауіпсіздігін сақтау үшін азық-түлікпен қамтамасыз ету түрінде. Мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігінің тұрақтылығы төмендегідей бірқатар көрсеткіштерге байланысты:

- елдің ауыл шаруашылығының деңгейі;
- азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз етудің дәрежесі;
- азық-түлік қорларының болуы;
- азық-түлік өнімдерінің халық үшін қол жетімділігі.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде орталық және үйлестіруші рөлді мемлекет атқарады. Осы бағыттағы мемлекеттік реттеу жүйесінің маңызды элементтері төмендегідей түрде қалыптасқан:

- халықтың төлем қабілеттілік сұраныстарын ынталандыру;
- антимонополиялық реттеу және ауыл шаруашылығының бәсекеге қабылеттілік қарқынын жоғарылату;
- нарықтық инфрақұрылымдарды дамыту;
- мемлекеттік интервенциялар жүргізу арқылы азық-түлік нарығында тұрақты конъюнктураға қолдау көрсету;
- ауыл-шаруашылығын қол жетімді несиелермен қамтамасыз ету.

Азық – түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басты мақсаты - өндіріс орындарын қажетті шикізатпен, ал халықты азық-түлік өнімдерімен кепілді және тұрақты түрде жабдықтау. Ол үрдіс ішкі және сыртқы қолайсыз ықпалдардың факторларына тәуелді болмауы тиіс.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде бірқатар маңызды міндеттер айқындалды. Оның ішіндегі ең бастылары:

- тұрақты экономикалық жағдай жасау;
- тиімді аграрлық саясат жүргізу;
- шаруашылық субъектілеріне тең мүмкіндіктер беру;
- халықты жұмыспен қамту саласында ұтымды саясат жүргізу;
- кедейшілікті жоюға бағытталған әлеуметтік саясаттың жүзеге асырылуы;
- азық-түлік өнімдерін өндірудің тұрақтылығына және қарқындылығына қол жеткізу;
- өндіріс, қайта өңдеу және шикізатты, азық-түлік өнімдерін сақтау саласында алдыңғы технологияларды енгізу;
- белсенді сыртқы экономикалық қызметті жандандыру, экспорттық-импорттық саланы оңтайландыру;
- аграрлық салаға инвестициялар жасау.

Ғаламдану жағдайында барлық ұлттық мемлекеттердің әлемдік экономикалық үрдістерімен тығыз байланысы артып келеді. Сондықтан да азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету ұлттық қауіпсіздік жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады. Ол елдің экономикалық тұрақтылығын, саяси тәуелсіздігін, ұлттық мүдделерінің іске асуын сипаттайды. Азық-түлік қауіпсіздігі мемлекеттің, оның егемендігінің тұрақтылығының кепілі болып табылады. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету бағытында еліміз үшін, дамыған елдердің тәжірибесін де назарға алып, өз елімізге лайықты жолдарды қарастырғанымыз жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 The State of Food Insecurity in the World. The multiple dimensions of food security <http://www.fao.org/docrep/018/i3434e/i3434e.pdf>
- 2 Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs>
- 3 Кенжеболатова М.Ш. Еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі кейбір өзекті мәселелер. // С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің Ғылым жаршысы. - 2014. - №1 (80). - Б.153-162
- 4 Жанбекова З.Х. Продовольственная безопасность Казахстана: теоретические аспекты и приоритеты обеспечения. Автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.01 - Экономическая теория. Караганда, 2008. - 22 с.
- 5 Молдашева А.Б. Азық-түлік қауіпсіздігі: бағалау, болжамдау және оны қамтамасыз ету механизмі. - Тараз: Тараз ун-ті, 2012. - 191 б
- 6 Право на питание. A/RES/64/159. <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp>
- 7 «Будущее, которого мы хотим», Итоговый документ Конференции ООН по устойчивому развитию «РИО +20». A/CONF.216/L.1. // <http://www.g20civil.com/upload/iblock/7d7/TheFutureWeWant-rio20-2012-russian.pdf>
- 8 Азық-түлік қауіпсіздігі жөніндегі Ислам Ұйымының жарғысы // <http://mgov.kz/wp-content/uploads/2013/05/PPRK.docx>
- 9 Айтуғанова З.Ш. Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері. // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. - 2011. - №5(84)

REFERENCES

- 1 The State of Food Insecurity in the World. The multiple dimensions of food security <http://www.fao.org/docrep/018/i3434e/i3434e.pdf>
- 2 Kazakhstan Respublikasynyn ulttyk kauipsizdigi turaly 2012 zhylgy 6 qantardagy № 527-IV Zany // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs>
- 3 Kenzhebolatova M.Sh. Elimizdin azyk-tulik kauipsizdigin kamtamasyz etudegi kejbir ozekti maseleler. // S. Seifullin atyndagy Kazak agrotehnikalyk universitetinin Gylym zharshysy. - 2014. - №1 (80). - B.153-162
- 4 Zhanbekova Z.H. Prodovol'stvennaja bezopasnost' Kazahstana: teoreticheskie aspekty i prioritety obespechenija. Avtoref. dis. kand. jekon. nauk: 08.00.01 - Jekonomicheskaja teorija. Karaganda, 2008. - 22 s.
- 5 Moldasheva A.B. Azyk-tuli kauipsizdigi: bagalau, bolzhamdau zhane ony kamtamasyz etu mehanizmi. - Taraz: Taraz un-ti, 2012. - 191 b
- 6 Pravo na pitanie. A/RES/64/159. <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp>
- 7 «Budushhee, kotorogo my hotim», Itogovyj dokument Konferencii OON po ustojchivomu razvitiyu «RIO +20». Dokument: A/CONF.216/L.1. // <http://www.g20civil.com/upload/iblock/7d7/TheFutureWeWant-rio20-2012-russian.pdf>
- 8 Azyk-tulik kauipsizdigi zhonindegi Islam Ujymynyn zhargysy // <http://mgov.kz/wp-content/uploads/2013/05/PPRK.docx>
- 9 Ajtuganova Z.Sh. Kazakstandagy azyk-tulik kauipsizdigin kamtamasyz etu maseleleri. // L.N. Gumilev atyndagy EEU Habarshysy. - 2011. - №5(84)

Продовольственная безопасность и проблемы ее обеспечения

В статье раскрыта суть и структура продовольственной безопасности. Рассмотрены понятие и цели продовольственной безопасности в мире. Проанализированы современная ситуация продовольственной безопасности, причины, влияющие на состояние продовольственной безопасности.

Ключевые слова: безопасность, экономика, продовольственная безопасность, государственная политика, международное сообщество.

Food safety and security problems

The article reveals the essence and structure of food security. Consider the concept and purpose of food security in the world. Analyzed the current situation of food security, factors affecting food security

Key words: security, economy, food security, public policy, international community.

Редакцияға 13.03.2015 қабылданды.

УДК 336.717.168 (575.2)

К.З. МОЛДАЛИЕВА

Аспирант КРСУ, г. Бишкек, Кыргызская Республика

РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ ОЦЕНКИ ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ПУТЕМ СОЗДАНИЯ РЕЙТИНГОВЫХ АГЕНТСТВ

В данной статье проанализирована существующая в Кыргызской Республике система оценки банковских учреждений. Целью статьи является выявление наиболее точных систем оценки состояния банковских учреждений. Для чего автор использует опыт мировой практики и сравнивает их с возможностями финансового сектора Кыргызской Республики. В статье автор в качестве решения проблем предлагает создать рейтинговые агентства для оценки финансового состояния банковской системы.

Ключевые слова: рейтинговые агентства, финансовые институты, система CAMELS, система оценки MOODY'S.

Оценка надежности финансовых институтов – проблема актуальная как для клиентов, активно работающих с финансовыми структурами, так и для самих институтов, которым необходимо оценивать своих партнеров. Общепринятым во всем мире инструментом для комплексной оценки (довольно часто для оценки надежности или платежеспособности) финансовых структур являются рейтинги, которые систематически рассчитываются и публикуются как фирмами, профессионально работающими в этой области, так и самими институтами.

Хотелось бы остановиться на проблемах комплексной оценки банков Кыргызской Республики, осуществляемых рейтинговыми агентствами. Банковские рейтинги позволяют в определенной степени сопоставлять надежность действующих банков, а при использовании дополнительной информации об их финансовом состоянии делать это в достаточной степени адекватно. На сегодняшний день, в Кыргызской Республике, отсутствуют компании, оценивающие (присваивающие рейтинг) не только банковские структуры, но и отдельные финансовые институты. Следует отметить, что в отечественной практике рейтинг финансовых учреждений осуществляет Национальный банк Кыргызской Республики на основе использования системы CAMELS [1] и некоторых расчетов, позволяющих рассчитать финансовые коэффициенты. Также осуществляют ранжирование банков и Национальный статистический комитет на основе примитивных систем оценок. Но, как мы знаем, система CAMELS и типичные расчеты не дают точной системы оценки состояния финансовых институтов. Отметим, что НБКР придерживаясь принципов Базельского комитета [2], проводит исследование банковского сектора с помощью системы CAMELS. CAMELS - это аббревиатура начальных букв составляющих, которые подвергаются анализу. Перечислим, те коэффициенты, которые рассчитываются по этой системе:

1. С – capital adequacy, - достаточность капитала.
2. А – asset quality, - качество активов.
3. М – management, - качество управления.

4. E – earnings. При использовании этого коэффициента банки делят по суммарным активам на группы: менее 50 млн. долларов; 50-100 млн. долларов; 100-300 млн. долларов; 1-5 млрд. долларов; более 5 млрд. долларов.

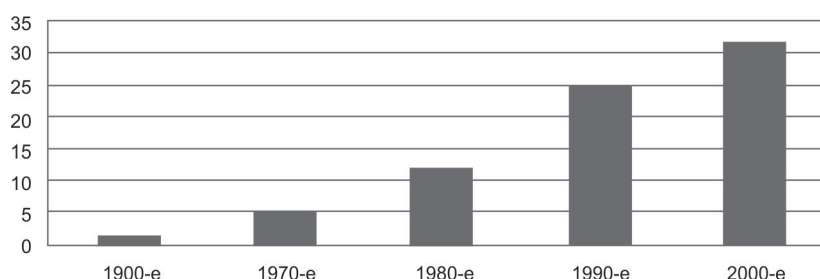
5. L – liquidity, - ликвидность.

6. S – sensitivity to risk или чувствительность к риску. Показатель, дающий картину зависимости финансового состояния банка от изменения процентных ставок. Был введен надзорными органами США в 1996 году, что подтвердило гибкость системы CAMEL.

Оценка банка по системе CAMELS делается на основании квартальной отчетности банка, так называемых callreports. Каждый из приведенных выше показателей CAMELS оценивается по шкале от 1 до 5, где 1 - максимальная оценка для устойчивого банка, с отклонениями, которые не могут негативно отразиться на деятельности, а 5 - минимальное — получают банки с критическим уровнем недостатков, которые требуют немедленного вмешательства со стороны надзорных органов и руководства банка.

Со времени разработки первых определений рейтингов облигаций в 1909 году количество рейтингов агентства Moody's настолько расширилось, что сегодня Moody's оперирует 32 системами, и их число растет с каждым годом [3].

Рисунок 1. Количество рейтинговых систем – по десятилетиям

Как видно, из рисунка общее количество рейтинговых систем увеличивается с каждым годом.

Хочу отметить, что система CAMELS имеет определенные недостатки, к которым относятся нижеперечисленное:

1) низкая формализация. Нет четких определений и правил (какой размер ликвидности банка считать сильным или критическим). Выставляются балльные оценки компонентов. Также не учитывается, что в разных странах должен быть свой определенный, поддерживаемый банками уровень ликвидности, в соответствии с уровнем развития финансово-кредитной системы.

2) итоговый показатель надежности банка представляет собой простую сумму балльных оценок компонентов надежности, не учитывая различную степень влияния компонентов методики на общую оценку банка.

3) при расчете прибыльности суммарные активы банка делят на группы, не оценивая ту часть капитала, которая, например, была взята как субординированный долг, что в дальнейшем искажает информацию.

4) сильно зависит от объективности и компетенции аналитиков.

Говоря о мировом опыте, остановимся на анализе рейтингового агентства Moody's.

В самом общем плане агентство Moody's [3] присваивает и публикует рейтинги двух видов:

1) Кредитные рейтинги и другие индикаторы кредитного риска. Кредитные рейтинги агентства Moody's представляют собой мнения о кредитном качестве отдельных долговых обязательств или об общей кредитоспособности какого-либо эмитента (безотносительно его конкретных долговых обязательств или других ценных бумаг). Примерами являются рейтинги долгосрочных обязательств, рейтинги синдицированных кредитов, рейтинги банковских депозитов, рейтинги по национальной шкале и рейтинги финансовой устойчивости страховых организаций. Агентство Moody's также использует вспомогательные индикаторы кредитных рисков в виде рейтинговых прогнозов и постановки рейтингов на контроль (пересмотр в целях изменения рейтинга).

2) Некредитные рейтинги. Агентство Moody's разработало специальные рейтинговые системы для оценки других аспектов риска, в том числе рейтинги рыночного риска, рейтинги качества ин-

вестиционного управления, рейтинги качества услуг сервисных агентов и рейтинги волатильности синдикатов Ллойда.

Отметим, что для оценки Moody's использует две различные рейтинговые системы, или шкалы [3]. Одна из них – глобальная (международная) шкала Moody's (Moody's Global Scale) – используется для присвоения рейтингов нефинансовым и финансовым организациям, суверенным и субсуверенным эмитентам за пределами Соединенных Штатов Америки, а также ценным бумагам структурированного финансирования. Другая рейтинговая система – муниципальная шкала Moody's для США – используется для присвоения рейтингов правительствам штатов и местным администрациям, некоммерческим организациям и иным связанным с ними юридическим лицам, которые размещают долговые обязательства на рынке безналоговых облигаций США (т.е. облигаций, доход по которым не облагается налогом).

Помимо этого, в целях удовлетворения потребностей инвесторов агентство Moody's также присваивает в некоторых юрисдикциях рейтинги по национальной шкале (National Scale Ratings), которые представляют собой мнения об относительной кредитоспособности эмитентов и выпусков долговых обязательств в пределах данной страны и не могут быть использованы для сопоставления с рейтингами, присвоенными в других странах.

Рейтинговое агентство Fitch для банковского сектора оценивает такие блоки, как:

- экономическая и операционная среда;
- структура собственности и возможности получения поддержки;
- менеджмент, стратегия и клиентская база;
- управление рисками;
- финансовая устойчивость;
- корпоративное управление.

Следует отметить, что Standard & Poor's отдельно исследует информационную прозрачность, которая является аналитическим проектом Службы рейтингов корпоративного управления. Исследование посвящено оценке уровня раскрытия компаниями существенной корпоративной информации и обычно охватывает крупнейшие компании, имеющие наиболее ликвидные акции. Анализ проводится относительно максимального уровня, желательного для «рационального международного инвестора».

Традиционная рейтинговая процедура предусматривает проведение обследования и анализ внутренней банковской информации. Методики всех агентств, как правило, открыты только в частности структуры, но позволяют внешнему пользователю без дополнительных исследований определить рейтинги лишь, очень приблизительно, так как, имеется достаточно существенная экспертная составляющая.

Подводя итоги, сделаем выводы:

1. Используемая НБ КР система оценки CAMELS является прекрасным инструментом для адекватной оценки банковских структур, если использовать все ее элементы, но, к сожалению, аналитики забывают зачастую обратить внимание на такой важнейший фактор как качество управления (М) и чувствительность к процентным ставкам (S). Отказ от использования методики системы CAMELS тоже будет неправильным, так как НБ КР работает по принципам Базельского соглашения [2]. Аналитикам финансовых структур следует обратить внимание на такие важнейшие показатели как S и М. Также Национальному банку следовало бы разработать свою методику оценки устойчивости банковской системы? присущей только для Кыргызстана, которая учитывала бы недостатки системы CAMELS.

2. Затрагивая систему оценки рейтингового агентства Moody's следует отметить, что в США предусмотрены такие рейтинговые шкалы, использование которых возможно только для оценки национальных или региональных финансовых структур. Следовало бы перенять опыт зарубежных стран и создать свое национальное рейтинговое агентство, которое исследовало бы банковский рынок с учетом всех особенностей отечественного финансового рынка.

3. Для оценки отдельных финансовых структур необходимо создать иные агентства, которые проводили бы исследования по отраслям экономики и присуждали рейтинг компаниям в зависимости от их занимаемой экономической ниши.

4. Также следовало бы перенять опыт Службы рейтингов корпоративного управления Standard & Poor's, которая оценивает информационную прозрачность наиболее крупных банков, имеющих ликвидные акции.

Модели рейтингов банков могут представлять интерес как для органов банковского надзора (в целях текущего мониторинга состояния банковской системы), так и для банков (в связи с возможностью использования внутренних контрагентов при определении рисков). Следует отметить также растущий интерес к рейтингам со стороны государственных органов, вызванный их использованием при проведении тендеров и аукционов.

Таким образом, создание национальных рейтинговых агентств даст возможность как инвесторам, вкладчикам депозитов, так и самим партнерам правильно оценить не только текущее, но и будущее положение финансовых институтов, что в конечном итоге, даст возможность говорить населению о транспарентной финансово-экономической зоне Кыргызской Республики.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Постановление Правления Национального банка Кыргызской Республики №18/1 от 21.07.2004 года.
- 2 Постановление Правления Национального банка Кыргызской Республики «Об утверждении Положения о критериях значимости банков» №34/4 от 11.07.2007 года.
- 3 Символы и определения рейтингового агентства Moody's, июнь 2009.
- 4 www.nbkr.kg
- 5 www.e-cis.info

ССЫЛКИ

- [1] Положение об экономических нормативах и требованиях, обязательных для выполнения коммерческими банками Кыргызской Республики.
- [2] Информация о регулятивных режимах в сфере банковского регулирования и надзора в государствах - участниках СНГ.
- [3] Moody's Rating Symbols & Definitions (июнь 2009 года) С.3.

The solution of problems of an assessment of the financial condition of the banking system of the kyrgyz republic through the creation of rating agencies

This article analyzed existing in the Kyrgyz Republic evaluation system of banking institutions. The purpose of this article is to identify the most accurate assessment of the systems of banking institutions. For which the author uses the experience of world practice and compares them with the possibilities of the financial sector of the Kyrgyz Republic. The author as a solution proposes to establish rating agencies to assess the financial condition of the banking system.

Key words: rating agencies, financial institutions, the system CAMELS, evaluation system MOODY'S.

Поступила в редакцию 15.03.2015.

ЭОЖ 664

Г.Е. ОМАРОВА

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің докторанты

МЕМЛЕКЕТТІҢ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ НЕГІЗДЕРІ

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету тек қана тұрғындарды азық-түлік тауарларымен жабдықтауды реттеу мен бақылауды қамтымайтынын ескеру қажет. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесіне меншікті өндіріс пен импорттық өнімнің арақатынасын оңтайландыру, ауылшаруашылық өнімдерін өңдеу кәсіпорындарының желісін дамыту, бұқара халыққа қол жетімді азық-түлік бағаларын қалыптастыру кіреді. Демек, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласы, жалпы алғанда, бүкіл елдің агроөнеркәсіптік кешенін қамтиды. Азық-түлік ресурстары агроөнеркәсіптік өндіріс саласында қалыптасқандықтан, АӨК тұрғындарды белгілі бір дәрежеде қамтамасыз етіп, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықтың, мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігі мен саяси тәуелсіздігінің кепіліне айналып отыр.

Зерттеулер көрсетіп отырғандай, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі мемлекеттің қызметі азық-түлікпен қамтамасыз ету үрдістерін реттеуді қамтиды, атап айтқанда шаруашылық жүргізудің нарықтық тетіктерін дамыту, ауылдық тауарөндірушілердің экономикалық мүдделерін қорғау, агроөнеркәсіптік салада экономикалық қылмыстар мен жемқорлыққа жол бермеу, төтенше жағдайларда азық-түлік қорларын құру.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан халқына Жолдауыда «әлемдік халық саны өсуінің жоғары қарқыны азық-түлік проблемасын күрт шиеленістіріп отыр. Бүгінгі өзінде әлемде миллиондаған адам аштыққа ұшырап, миллиардқа жуық адам тағамның ұдайы жетіспеушілігін бастан кешіруде. Тамақ өнімдерін өндіруде революциялық өзгерістер жасамаса, осынау үрейлі цифрлар тек өсе түспек» - делінген[1].

Бүгінгі таңда мемлекеттік қауіпсіздігі және оны қамтамасыз ету көкейтесті мәселелердің біріне айналып отыр. Соның ішінде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ролі аса маңызды. Бұл азық-түліктің адам баласының тіршілік етуінің негізгі көрсеткіші болуымен байланысты. Тұрғындардың тамақтану деңгейі бүкіл экономикалық дамудың деңгейін сипаттайды, әдетте, азық-түлік өнімдерін өндіру және азық-түлікпен қамтамасыз ету әлеуметтік өмір сүру деңгейінің анықтаушы критерийі және маңызды факторы ретінде қарастырылады.

Азық-түліктің жетіспеушілігі табиғи құбылыстардың, соғыстардың, мемлекетте орын алатын экономикалық дағдарыстардың, қоғамдық құрылыстағы өзгерістердің салдарынан болуы мүмкін. Осыған байланысты жеке адам, жекелеген мемлекет үшін азық-түлікпен тұрақты түрде қамтамасыз ету мәселесі туындайды. Ұлттық қауіпсіздік жүйесіндегі азық-түлік қауіпсіздігі мәселесінің маңыздылығы оның экологиялық қауіпсіздікпен тығыз байланысты болуы. Ауылшаруашылық қызметі бүкіл әлемдегі экологиялық жағдайдың нашарлауына ықпал етеді, бір жағынан азық-түлік шикізаты ретіндегі ауылшаруашылық өнімі өндірісінің өсуіне кедергі жасаса, екінші жағынан, түрлі улы заттармен ластанған өнімнің өндірісіне алып келеді. Өткен ғасырдан бастап мемлекетаралық сауданың дамуымен байланысты азық-түлік саяси ықпал етудің қаруы ретінде пайдалана бастады [2].

Демек, азық-түлік қауіпсіздігі тек мемлекеттің экономикалық қауіпсіздіктің ғана емес, сонымен қатар ұлттық қауіпсіздік жүйесіндегі азық-түлік қауіпсіздігінің жетекші ролін анықтай отырып, саяси және экологиялық қауіпсіздіктің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі өткен ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап әлемдік қауымдастық белсенді түрде қарастыратын мәселеге айналды.

Кез келген мемлекетте азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің деңгейі мен сапасы ауыл шаруашылығы және агроөнеркәсіптік кешен салаларының жағдайына тікелей байланысты. Бүгінгі таңда ауылшаруашылық саласының жағдайы алаңдаушылық туғызуда: жердің құнарлығының нашарлауы; ауылшаруашылық кәсіпорындардың материалдық-техникалық базасының жетіспеушілігі; өсімдік және мал шаруашылықтары өнімділіктерінің төмен болуы; жекелеген жылдарда табиғи-климаттық факторлардың жағымсыз қалыптасуы (құрғақшылық, су тасқыны және т.б.); дәнді дақылдардың өнімділіктерінің төмендеуі және т.б.

Мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігінің деңгейі бірқатар өзара байланысты көрсеткіштермен сипатталады. Оларға келесілер жатады: мемлекеттің азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз етуі; азық-түлікпен және агроөнеркәсіп кешенін ресурстық қамтамасыз етудің импорттық сатып алулардан тәуелсіздігі; стратегиялық және оперативтік азық-түлік қорлары көлемінің нормативтік қажеттіліктерге сәйкестігі; азық-түлік өнімдерін, әсіресе оның базалық түрлерін өндіру көлемі, түрлі топтағы тұрғындарға азық-түліктің физикалық қолжетімділігі деңгейі, негізгі азық-түлік түрлеріне бағалардың қол жетімділігі, азық-түлік өнімдерінің сапасы мен экологиялық тазалығы.

Азық-түлік қауіпсіздігінің жағдайы және оның шекті мәндерін бағалау кезінде елдің ішкі және сыртқы қауіптері сияқты көрсеткіштерді пайдаланады.

Азық-түлік қауіпсіздігінің ішкі қауіптерін және азық-түлік жағдайының нашарлауын сипаттайтын негізгі көрсеткіштерге келесілер жатады:

- жер ресурстары құнарлығының төмендеуі;
- ауылшаруашылық өнімдерін сақтау және өңдеу салаларының әлсіз дамуы;
- егістік аудандардың және мал басының қысқаруы;
- ауылшаруашылық дақылдардың өнімділігін күрт төмендеуіне ықпал ететін табиғи факторлардың орын алуы (құрғақшылық, су тасқыны және т.б.);
- ауыл шаруашылығы және агроөнеркәсіп кешенінің басқа да салаларында негізгі өндіріс құралдарының моральдық және физикалық тозуы салдарынан ұдайы өндіру шарттарының бұзылуы;
- тұрғындардың экономикалық белсенді бөлігінің ірі қалаларға қоныс аударуы [3].

Кез келген елдің азық-түлік нарығы тек ішкі емес, сыртқы қауіптердің ықпалында болады. Мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігінің сыртқы қауіптері негізгі азық-түлік түрлерінің импортына тәуелділігінің күшеюі нәтижесінде пайда болады. Бұл қауіптер Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруіне байланысты еселенуі мүмкін. Бұл жағдайда ірі көлемді азық-түлік тауарларының импорты күрт көбейіп, отандық тауарөндірушілерді ығыстыруы мүмкін, нәтижесінде ол өндірістер мүлдем жабылуы қауіпі туындайды.

Азық-түлік қауіпсіздігінің сыртқы қауіптеріне, көптеген ғалым-экономистердің пікірінше, келесі факторларды жатқызуға болады:

- ауылшаруашылық шикізатының әлемдік бағаларының арақатынасы;
- саяси сипаттағы шаралар;
- тарифтік және тарифтік емес шектеулер.

Әлемдік азық-түлік дағдарысы іс жүзінде барлық мемлекеттерді экономиканың аграрлық секторына мұқият назар аударуға мәжбүрледі. Азық-түлікпен қамтамасыз ету проблема-сы экономикалық категориядан саясатқа өтіп барады және агроөнеркәсіп кешені әлемдік экономиканың маңызды стратегиялық секторы болып отыр. Бүгінгі өмір шындығы осы. Барлық уақытта мемлекет экономикалық дағдарыстан ауылшаруашылығын ынтыландыру есебінен және оның мультипликативті әсерінен шыққандығы тарихтан белгілі. Осының барлығы қазіргі күрделі жағдайда еліміздің агроөнеркәсіп кешенін қолдау үшін қосымша дәйек болып табылады.

Дүниежүзіндегі ең ірі азық-түлік өнімдерін өндіруші және тұтынушы елдермен көршілес орналасқан Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігіне қатер төндірмеу үшін ішкі рынокты реттеудің маңызы зор.

Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, қайта өңдеу өнеркәсібі экономиканың негізгі бір саласы ғана емес, сонымен бірге ол – азық-түлік қауіпсіздігінің де кепілі. Азық-түлікпен қамтамасыз етудің бірден бір бағыты – ауыл шаруашылығында кәсіпкерлікті өркендету, шаруа қожалықтарын кеңінен дамыту [4].

Бүгінгі таңда азық-түлік өнімдерінің бағасын тұрақтандыру күн тәртібінде тұрған ең өзекті мәселе болып отыр. Азық-түлік өнімдері бағасының қымбаттауының басты себебі, бұл тауар өндірушілер мен сатып алушылар арасындағы делдалдардың көптігі.

Инновациялық басқаруды инновациялық бағдарламалар мен бірыңғай аймақтық ғылыми-техникалық және инновациялық саясат жүргізу жағдайында, жаңа өнімдерді жасау және оларды өндіріске ендіруді бақылау жағдайында, бұл бағдарламаларды қаржылық, материалдық және интеллектуалдық тұрғыдан қамтамасыз ету жағдайында құру ұсынылады.

Аймақтық инновациялық жүйенің тиімді жұмыс істеуі үшін ауыл шаруашылығында өндірісті және ресурстарды шоғырландыру тетіктерін ғылыми зерттеу негізінде тәжірибеде қолдануды анықтау қажет. Бұл ауыл шаруашылығы өндірісін үйлесімді орналастыру, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруде ресурс сақтағыш технологияларды қолдану, мал басын өсіру, ауыл шаруашылық шикізаттарын сақтау және өңдеуді ғылыми жолға қою үшін қажет.

Ауыл шаруашылығы өндірісінің терең мамандануы мен шоғырлану дәрежесін асыру, тек, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіретін құрылымдарының кооперациялық байланыста бірігуі нәтижесінде тез жүзеге асуы және дамуы мүмкін.

Ауыл шаруашылық өндірісін орналастыру мен мамандандырудың келешекте дамуын оңтайландырудың нұсқасын анықтауда көп жылдық статистикалық мәліметтерді пайдаланып, болашаққа анықталған техникалық-экономикалық көрсеткіштер негізінде ауыл шаруашылығы өнімдерін орналастыру және мамандандырудың оңтайлы нұсқасын негіздеу қажет.

Агроөнеркәсіп кешенін инновациялық басқарудың негізгі мақсаты жаңа өнімдер жасап, оларды өндіріске ендіру болып табылады. Бұл агроөнеркәсіп өндірісін мамандандыру жөнінде көптеген міндеттерді нақтылауды, агроөнеркәсіп өндірісінде әртүрлі қызметтердің ауыл шаруашылық өндірістің тепе-теңдігін сақтауда, технология, ұйымдастыру, басқару және инновациялық басқару саласында мамандар даярлауда көптеген міндеттерді нақтылауды қажет ететін үрдіс [5].

Зерттеулер көрсетіп отырғандай, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі мемлекеттің қызметі азық-түлікпен қамтамасыз ету үрдістерін реттеуді қамтиды, атап айтқанда шаруашылық жүргізудің нарықтық тетіктерін дамыту, ауылдық тауарөндірушілердің экономикалық мүдделерін қорғау, агроөнеркәсіптік салада экономикалық қылмыстар мен жемқорлыққа жол бермеу, төтенше жағдайларда азық-түлік қорларын құру.

Сонымен қатар, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету тек қана тұрғындарды азық-түлік тауарларымен жабдықтауды реттеу мен бақылауды қамтымайтынын ескеру қажет. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесіне меншікті өндіріс пен импорттық өнімнің арақатынасын оңтайландыру, ауылшаруашылық өнімдерін өңдеу кәсіпорындарының желісін дамыту, бұқара халыққа қол жетімді азық-түлік бағаларын қалыптастыру кіреді. Демек, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласы, жалпы алғанда, бүкіл елдің агроөнеркәсіптік кешенін қамтиды. Азық-түлік ресурстары агроөнеркәсіптік өндіріс саласында қалыптасқандықтан, АӨК тұрғындарды белгілі бір дәрежеде қамтамасыз етіп, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықтың, мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігі мен саяси тәуелсіздігінің кепіліне айналып отыр [6].

Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін талдау үшін дәрттіретілді реттілікті ұстанады: мүдделер – қауіптер – қорғау. Мұнда қауіптер маңызды байланыстырушы роль атқарады және оларды дер кезінде, дұрыс анықтауға Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесіндегі азық-түлік қауіпсіздігінің тиімді жүйесін қалыптастыру байланысты.

Меншікті ауылшаруашылық өнімдерінің қажетті деңгейін қамтамасыз етудегі мемлекеттің ұлттық мүдделеріне қауіптер, негізінен, ұдайы өндірістің барлық негізгі арақатынастарының бұзылуынан туындайды. Жүйелілік ұстанымның, стратегиялық басымдылықты нақты аграрлық саясаттың болмауы, агроөнеркәсіптік кешендегі ұдайы өндірістің барлық элементтерінің теңеспей экономика мен қоғамның дамуындағы әлеуметтік-экономикалық үрдістердің бұзылуына алып келді.

Осы мәселені шешу үшін ауылшаруашылық өнімдерін делдалдарсыз сату, тауар өндірушілер мен сатушылардың арасында тығыз байланысты ынталандыру шараларына көбірек көңіл бөлу, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, дайындау, өңдеу, тасымалдау, сақтау, сату мәселелерін кешенді түрде дамыту, ішкі сауда инфрақұрылымын жетілдіру мәселелерін шешуіміз керек. Іс жүзінде, бұл тауар өндірушілердің өздері құрылтайшы болатын дайындау-сату кооперативтерін ұйымдастыру арқылы атқаруға болады.

Ауыл шаруашылығы саласының бәсекеге қабілетті болуын қамтамасыз ету үшін біз тұрақты түрде жаңа инновациялық технологияларды ендірудің маңызы зор.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Қазақстан-2050» қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан халқына Жолдауы
- 2 Ережепова А.А., Абен А.С. Проблемы конкурентоспособности АПК // Вестник КазНУ. Алматы, 2011, № 2. <http://articlekz.com/node/3721>
- 3 Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527>
- 4 Корабейников И. Н., Штудент К. В. Организационно-методические основы обеспечения продовольственной безопасности региона. - Проблемы современной экономики, N 3 (43), 2012.
- 5 Жусупбекова М. К. Продовольственная безопасность как составляющая экономической безопасности // Вестник КазНУ, 2008, № 4.
- 6 Богомолов В.А. Экономическая безопасность. – М.: Проспект, 2006. - 303с.

REFERENCES

- 1 «Qazaqstan-2050» qalyptasqan memlekettin zhana sajası bafyty Qazaqstan halqyna Zholdauy
- 2 Erezhepova A.A., Aben A.S. Problemy konkurentosposobnosti APK // Vestnik KazNU. Almaty, 2011, № 2. <http://articlekz.com/node/3721>
- 3 Zakon Respubliki Kazahstan ot 6 janvarja 2012 goda № 527-IV «O nacional'noj bezopasnosti Respubliki Kazahstan» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527>
- 4 Korabejnikov I. N., Shtudent K. V. Organizacionno-metodicheskie osnovy obespechenija prodovol'stvennoj bezopasnosti regiona. - Problemy sovremennoj jekonomiki, N 3 (43), 2012.
- 5 Zhusupbekova M. K. Prodovol'stvennaja bezopasnost' kak sostavljajushhaja jekonomicheskoy bezopasnosti // Vestnik KazNU, 2008, № 4.
- 6 Bogomolov V.A. Jekonomicheskaja bezopasnost'. – M.: Prospekt, 2006. - 303s

Основы обеспечения государственной безопасности в продовольствии

Обеспечение продовольственной безопасности, состоит не только в регулировании и контроле снабжения населения продовольственными товарами. В сферу обеспечения продовольственной безопасности

входит оптимизация соотношения продукции собственного производства и импортной; развитие сети предприятий по переработке сельскохозяйственного сырья и торговле продовольствием; формирование доступных основной массе населения цен на продовольствие и т.д. Следовательно, сфера обеспечения продовольственной безопасности, по существу, охватывает весь агропромышленный комплекс (АПК) страны. Поскольку продовольственные ресурсы формируются в сфере агропромышленного производства, то АПК, в той степени, насколько он обеспечивает население продовольствием, выступает гарантом социально-экономической стабильности общества, экономической безопасности и политической независимости государства.

Угрозы национальным интересам государства в обеспечении необходимого уровня собственного производства сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия порождаются во многом разбалансировкой всех основных пропорций воспроизводства. Отсутствие системного подхода, реальной аграрной политики с четко выраженными стратегическими приоритетами, сбалансированности всех элементов воспроизводства в агропромышленном комплексе привело к дисбалансу социально-экономических процессов развития экономики и общества.

Bases of providing of state security in food

Providing of food safety consists not only of adjusting and control of providing of population with food stuffs. Optimization of correlation of products of own and imported production is included in the sphere of providing of food safety; development of network of enterprises on processing of agricultural raw material and trading in food; forming accessible prices on food to the bulk of population and etc. Consequently, the sphere of providing of food safety, essentially, embraces all agroindustrial complex (AIC) of country. As food resources are formed in the field of agroindustrial production, it means that AIC, in a sense, as far as it provides a population food, comes forward the guarantor of socio-economic stability of society, economic security and political independence of the state.

Threats to national interests of the state in providing of necessary level of own production of agricultural goods, raw material and food generate in a great deal by disbalance of all basic proportions of reproduction. Absence of approach of the systems, real agrarian politics with the clearly expressed strategic priorities balanced of all elements of reproduction in an agroindustrial complex resulted in the disbalance of socio-economic processes of development of economy and society.

Редакцияға 10.03.2015 қабылданды

ЭОЖ 338.46

**М.А. ТЕМИРБУЛАТОВА¹, Г.Қ. АБДРАМАНОВА²,
А.Г. ГИЗЗАТЖАНОВА³**

э.э.к. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.¹

э.э.к. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.²

э.э.к. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ аға оқытушысы, Астана қ.³

М. ПОРТЕРДІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІК ТЕОРИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИСТІК ӘЛЕУЕТІН БАҒАЛАУ

Мақала мемлекет пен аймақтардың бәсекелестігінің негізі жеке аудандардың дамуы негізінде жүзеге асатындығы және Гравард университетінің профессоры М.Портердің елдің бәсекелестілігін халықаралық бәсекелестік призмасы негізінде кластерлер ретінде қарастыру керек деген ойды ұстанады. М. Портер елдің бәсекегеқабілеттілік артықшылықтарын алған жүйе («бәсекелестік ромб») әзірлеген, ол өзіне жергілікті фирмалар бәсекелесетін орта тудыратын, елдің бәсекегеқабілетті төрт детерминантын кірістіреді, осы Ақмола облысының туристік әлеуетін бағалауға арналады. Мақалада сондай-ақ, «Факторлар параметрлері», «Туристік ресурстар», «Туыстық және қолдау салалары» топтарының бағалау факторлары детерминанттары бойынша бағалау жасалып, Астана қаласының туристік әлеуетінің интегралды бағалау формуласы мен бағалау нәтижелері ұсынылады.

Түйін сөздер: бәсекеге қабілеттілік, туристік әлеует, бағалау, туристік ресурстар, сарапшылық бағалау, дельфи әдісі, туристік қызығушылық, интегралды бағалау.

Кластерлердің даму теориясы өткен ғасырдың сексенінші жылдары белсенді дамыды. Экономиканы кластерлер арқылы дамытудың негізгі серпіні Гравард университетінің профессоры М.Портердің еңбегінен кейін белең алды. Портердің ойы бойынша елдің бәсекелестілігін халықаралық бәсекелестік призмасы негізінде жеке фирмалар емес, бірнеше саланың фирмалары біріккен кластерлер негізінде қарастыру керек, ол кластерлердің принципалды мәні ішкі ресурстарды тиімді қолдана алу болып табылады.

М. Портер елдің бәсекегеқабылеттілік артықшылықтарын алған жүйе әзірлеген, ол «бәсекелестік ромб» (немесе «алмаз») деген атқа ие болды, ол өзіне жергілікті фирмалар бәсекелесетін орта тудыратын, елдің бәсекегеқабылетті төрт детерминантын кірістіреді (сурет 1). Осы детерминанттар бәсекелестік артықшылықтарды құруды не қолдайды не кедергі келтіреді.

Сурет бойынша М.Портер теориясында ұсынылатын факторлар төмендегідей болып табылады:

Факторлармен қамтамасыз ету – елдің өндірістік факторлармен қамтамасыз етілуі, мысалы, білікті еңбек, табиғи ресурстар, капитал мен инфрақұрылым. Өндірістік факторлар «табиғи» (табиғи ресурстары, білікті емес еңбек және т.б.) және «жасанды» (халықтың білімі мен дағдылары, жетілдірілген физикалық инфрақұрылым, капитал және т.б.).

Сурет 1 – Портердің «Бәсекелестік ромбы»

Сұраныс жағдайлары бәсекелестікті қалыптастыру үшін жергілікті нарық қиын болып табылады, ол әдетте, компаниялардың тұтынушылардың қажеттіліктерін қабылдау мен интерпретациялау мүмкіндігіне әр түрлі әсер етеді.

Өзарабайланысқан және қолдаушы салалардың дамуы фирмалардың бәсекелестігін арттыруда маңызды болып табылады. Әлемдің деңгейдегі жеткізушілермен жақсы қарым-қатынас бәсекелестікті қалыптастыруға әкеліп соғады.

Фирмалар стратегиясы құрылым мен тұжырымдама «ромбтың» төртінші құраушысы болып табылады. Мұнда, жергілікті компаниялар арасындағы бәсекелестік үлкен мәнге ие.

Ромбта тағы екі қосымша құраушы бар, олар кездейсоқ жағдайлар мен үкімет. Портер теориясы бойынша осы құраушылардың барлығы бәсекелестікке әсер етеді. Әлемдік индустрия жаһанданып және өзінің мақсатты дамуында әлемдік жетекші саланың біріне айналды. Жаңаша технологиялық шешімдерді қолдану, заманауи көлік тасымалын, қонақ үйлерді броньдау мен резервтеудің компьютерлік жүйелері, туристік сапарларды сату немесе заманауи қызмет көрсетуді пайдалану халықаралық көпшілік туризмнің феноменінің туындауына әкеп соқты. Елдер арасындағы географиялық шекарадағы көліктік қатынастардың дамуына байланысты, көліктік тасымал аса назар аударатын мәнге ие емес [1]. 2010 – 2014 жж. арналған Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық – инновациялық дамытудың мемлекеттік бағдарламасы бойынша, негізгі мақсат экономиканы диверсификациялау және бәсекелестікті арттыруды қамтамасыз етуде туризм агроөнеркәсібі мен жеңілөнеркәсіп сияқты салалармен бірдей анықталады [2].

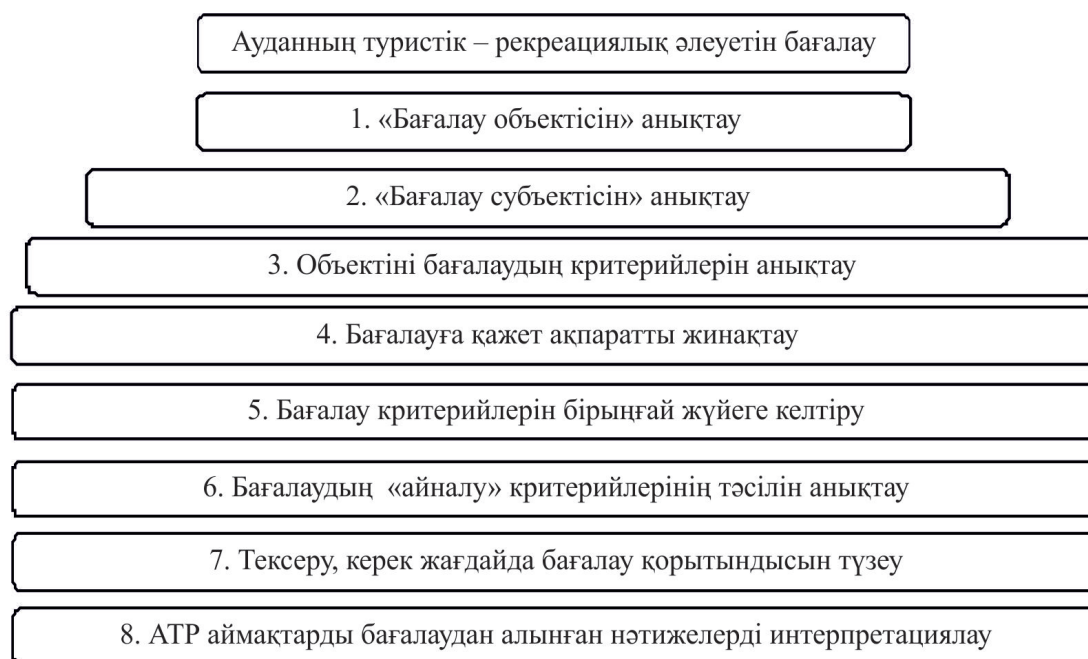
Рекреациялық ресурстарды шаруашылық айналымға енгізу, халықаралық деңгейде елдегі туризм саласын бәсекегеқабілетті елге жеткізу туралы алғаш рет 2005 жылы ҚР Президенті Н.Назарбаевтың жыл сайынғы Жолдауында алғаш рет бәсекеге қабілетті экономиканың басым салаларымен жасалған үлгі ұсынылды [3].

«ЕХРО–2017, Астана» жобасының елімізге әкелетін пайдасы, ол елорданың көрме нысандарын және инфрақұрлымын салуға инвестициялардың орасан зор көлемін тартуға мүмкіндік береді, ішкі туризмді дамытуға жағдайлар жасайды, Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік ресурстарын жұмылдырады. ЕХРО шеңберінде салынған нысандар келешекте Қазақстанның бас қаласын ірі халықаралық, көрмелік және ақпараттық– таныстырымдық алаң ретінде қарауға мүмкіндік береді. ЕХРО – елдердің экономика, ғылым, техника, мәдениет, өнер және өзге де қоғамдық салалардағы жетістіктерді жариялап көрсетуге арналаған әлемдегі ең беделді алаң. ЕХРОны жүргізуге байланысты астанаға жақын 30-50 км радиус аймақта Олимпиялық ауылдар, экологиялық, этнографиялық ауылдар құру туралы жарлығы болды [4].

Ю. П. Ковалев бойынша, кез келген аймақтың туристік индустриясының болашағын анықтау кезде келесідей аспектілерді анықтаған жөн [5]:

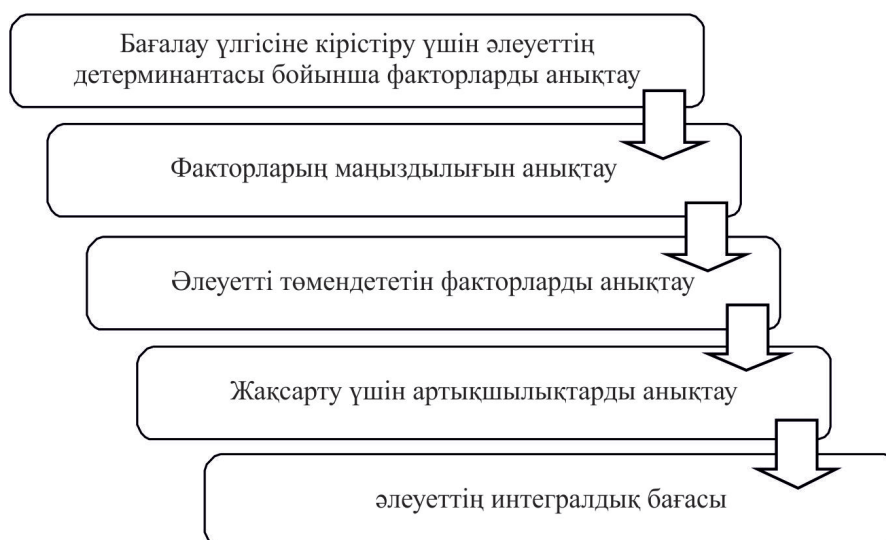
- бар туристік- рекреациялық әлеуетті анықтау;
- бар туристік- рекреациялық әлеуетті бағалау;
- туристік және рекреациялық әлеуетті қолдануға заманауи баға беру;
- туристік және рекреациялық әлеуетті қолданудың интенсификация мүмкіндіктерін бағалау;
- аудандағы туризмнің дамуын баяулатын факторларға баға беру;

Жалпы аумақтың туристік-рекреациялық әлеуеті (ТРӘ) бірнеше байланысқан кезеңдерден құралады (сурет 2):

Сурет 2 – Ауданның туристік – рекреациялық әлеуетін бағалау

Енді туризм кластерін Майкл Портердің ромбы бойынша қарастырайық. Өндіріс факторларының шарттарына тоқталатын болсақ, елдегі туризмнің дамуына мүмкіндік беретін негізгі көрсеткіштерге мемлекеттің табиғи, археологиялық және мәдени ресурстары жатады. Елдің немесе аймақтың бәсекеге қабілеттілігі маманданған көрсеткіштермен де өлшенеді. Ондай көрсеткіштер мысалына туризмге бағытталған адам ресурстарын, туризм кластерінің жобаларына қажетті ресурстарға қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін әзірленген инфрақұрылым, қауіпсіздіктің жоғарғы деңгейі және қоғамдық сектор қолдауының кең қамтылуын жатқызуға болады. Осы екі фактор түрлері бәсекеге қабілеттілікті ұстау үшін тұрақты түрде жетілдіріліп тұруды қажетсінеді (сурет 3).

Сурет 3 – Әлеует детерминанталарының факторлық құрылымы бойынша туристік әлеуетті бағалаудың кезеңдері

Ауданның туризмінің дамуына әкелетін барлық факторларды бөлшек және біртұтас ретінде қарастыруға болады. Факторлардың салыстырмалы мәні және олардың анықтылығы топтың сараптық бағалау әдісі (анкета толтыру) негізінде анықталады.

Сараптық бағалау кезінде келесі кезеңдері бар бағдарлама бойынша әрекет ету керек:

- сараптаудың міндеті мен мақсатын анықтау;
- сараптау тобын қалыптастыру;
- сауалнама жүргізу парақтарын дайындау;
- сауалнама жүргізу;
- сарапшылардан алынған ақпаратқа зерттеу жүргізу.

Сарапшы мақсаты – бағалау үлгісіне енген туристік әлеует факторының маңыздылығы мен анықтылығының бағасын алу. Шетел мен жергілікті туристердің қызығушылығына сүйене отырып бағалануы тиіс. Осы сауалнамаға байланысты болашаққа жоспар мен маркетингтік бағдарламалар әзірленеді.

Сарапшы ретінде зерттелетін ауданның туристік кәсіпорын менеджерлері алынуы мүмкін. Топтық сараптама жүргізу үшін Дельфи тәсілін ескеру қажет.

«Дельфи» тәсілі – сараптамалық болжам жасауға негізделген және қатаң үрдістерін жасау амалдарының бірден бір түрі, бұл әдісті АҚШ корпорацияларының бірінде қызмет ететін қызметкерлер Т. Гордон мен О. Хелмер екеуі ашқан, 1964 жылы, олар бірнеше ғылымдар түрі бойынша даму болашағына қатысты мамандардың ортақтандырылған және статистикалық ойларының жинағын жарыққа шығарған болатын. Оны ғылым мен техниканың даму болжамдары барысында және инвестициялар мен басқа аспектілерді болжауда пайдаланады.

«Дельфи» тәсілінің мағынасы – көптеген еңбектік жекеленген сауалнамалардың бағдарламаларын жасау. Сарапшылардың жекеленген сауалнамасы анкета-сұрақ түрінде жүргізіледі. Кейіннен статистикалық қорытындылар ЭЕМ-да жасалынады, топтың ұжымдық ойы қалыптасады, әр түрлі пікірлерге байланысты аргументтер анықталып, ортақтандырылады. ЭВМ-дегі қарастырылған ақпарат сарапшыларға хабарланады, олар берілген бағаларды түзете алады, және де ұжымдық пікірлермен келіспегендері болса, түсіндіруге болады. Бұл үрдіс 3–4 рет қайталануы мүмкін, соның салдарынан бағалардың диапазонының азайғаны байқалады, объектінің даму болашағына қатысты келісілген пікір қалыптасады.

«Дельфи» тәсілінің ерекшеліктері:

- а) сарапшылардың анонимдігі. Сараптық топтың қатысушылары бір-біріне белгісіз, анкеталарды толтыру барысында топ мүшелерінің араласуы мүмкін емес;
- б) сауалнаманың алдыңғы өткен турларының қорытындыларын пайдалану мүмкіндігі;
- в) топтық пікірдің статистикалық сипаты.

Бұл әдіс ұзақ мерзімді сипатқа ие болған мәселелік жағдайларын дамытуды алдын-ала анықтайды. Ғылыми – техникалық болжау аймағында жұмыс істейтін біздің мамандар сарапшылық бағаны қайта жасау әдістерін жасайды. Оларды эвристикалық деп атайды.

Әр факторды бағалау үшін 10-ұпайлық цифрлық шкала қолданылады. 1 ұпай – төменгі (бәсекке қабілетсіз), 10 ұпай - ең жоғарғы (фактордың мінсіз күйі), 6 ұпай – орташа ұпай деп есептеледі, ал 5 ұпай және одан төменгілер – нашар деп есептеледі.

«Факторлар параметрлері» детерминантасы факторлардың 3 тобын қарастырады: туристік ресурстар, институционалдық құрылым жән еңбек ресурстары. Сауалмана қорытындысы бойынша, зерттелетін Ақмола облысының туристерін бағалауда «туристік ресурстар» тобының факторлары жоғары және өте жоғары деңгейде, Солтүстік Қазақстан облысы – жоғарғы бағалаудың орташа деңгейінде, ал Оңтүстік Қазақстан облысы - жоғарғы бағалаудың төменгі деңгейінде бағаланып отыр. Қазақстанның басқа аймақтарының туристері мен шетел туристері үшін төмен бағалаудың төменгі деңгейінде қалып отыр (кесте 1).

Кесте 1 – Әр түрлі аудандардағы туристердің қажеттіліктерін қанағаттандыру тұрғысынан «Туристік ресурстар» тобының бағалау факторлары, ұпай

«Туристік ресурстар» тобының факторлары		Сегменттер бойынша бағалау, ұпай					
		Ақмола облысы	СҚО	ОҚО	Қалғандары	Шетел	орташа
1	Тарихи және мәдени ескерткіштер	10	8	7	5	5	7,0
2	Көрікті жерлер	9	8	7	5	5	6,8
3	Қасиетті жерлер	9	8	7	6	3	6,8
4	Ансамбльдер	9	8	6	5	4	6,4
5	Табиғи объектілер	7	6	5	5	4	5,4
6	Экологиялық қауіпсіздік	8	8	7	7	6	7,2
7	Қаланың географиялық орналасуы	7	7	6	5	4	5,8

Зерттеулер бойынша, Ақмола облысының туристік әлеуеті жоғары екендігі көрсетілді, қалған екі облыстың туристік әлеуеті орташа деңгейде, Ақмола облысының туризмі ішкі туризм үшін әлі де даму барысында.

«Институционалды құрылым» факторларының тобында Ақмола облысы мен Солтүстік Қазақстан облысы жоғары дәрежеде, орташа деңгейде – Оңтүстік Қазақстан облысы және төмен нәтижені шет ел мемлекеттері көрсетеді (кесте 2).

Кесте 2 – Түрлі аудандардағы туристердің қажеттіліктерін қанағаттандыруда «Институционалды құрылым» топтарының факторларын бағалау, ұпай

«Институционалды құрылым» тобының факторлары		Сегменттер бойынша бағалау, ұпай					
		Ақмола облысы	СҚО	ОҚО	Қалғандары	Шетел	орташа
1	Көлік, жол	9	8	6	6	5	6,8
2	Қонақ үй индустриясы	9	9	8	7	6	7,8
3	Қоғамдық тамақтану	8	7	6	6	6	6,8
4	Тураператорлар, турагенттер желісі	8	7	6	6	5	6,5
5	Экскурсиялық қызмет	7	7	7	6	5	6,4
6	Емдік-сауықтыру объектілері	5	5	4	4	3	4,2

7	Іскерлік объектілері	6	6	6	6	6	6,0
8	Спорт объектілері	7	7	6	6	5	6,2

«Еңбек ресурстары» тобының бағалауы бойынша Астана қаласында туризм мамандарының біліктілік деңгейін әлі де арттыру қажет деп тұжырымдайды, 5,4 ұпай (кесте 3).

Кесте 3 – «Туыстық және қолдау салалары» детерминант факторының бағалануы, ұпай

Шығыр факторлары «Туыстық және қолдаушы құрылым»		Сегмент бойынша бағалау, ұпай					Туристік жағдай бойынша орташа
		Ақмола облысы	Солтүстік Қазақстан	Оңтүстік Қазақстан	Басқа аудандар	Шетел	
1	Жол сервисінің бар болу сапасы	7	7	6	6	5	6,2
2	Туризмді ақпараттық жабдықтау	7	7	6	5	5	6,0
3	Саудалық торабтың даму деңгейі, саудалық қызмет көрсету сапасы	7	7	6	6	5	6,2
4	Қолма-қол, ақшасыз тауарды және қызметтерді төлеу мүмкіндігі	8	8	7	7	7	7,4
5	Банктік және кредиттік жүйенің және халықаралық электрондық ақша жіберу жүйесінің дамуы	8	8	8	7	6	7,4
6	Мобильдік жүйенің даму деңгейі	8	8	8	8	7	7,8
7	Қаланы сауықтыру индустриясының дамуы	6	6	6	5	5	5,5
8	Туристер тұрақты тұратын жерде тауарларды өндіруші кәсіпорын санының аз болуы	6	6	5	5	5	5,4
9	Кәдесый жасайтын кәсіпорындардың бар болуы	7	7	7	7	7	7,0
10	Тұрмыстық қызмет көрсету жүйесінің дамуы	6	6	5	5	5	5,4
11	Ауыл шаруашылық және тамақ өнеркәсібі кәсіпорындарының дамуы	6	6	5	5	5	5,4

Астана қаласында танымдық туризмге қызығушылық жоғарғы деңгейде және де оны дамытуға мүмкіндіктер зор (7-8 ұпай), соған қарамастан бір күндік туристердің келуі төмен бағаланған – 4,4 ұпай.

Кесте 4 – «Сұраныс шарты» блогының факторлары, ұпай

«Сұраныс шарты» блогының факторлары		Сегменттер бойынша бағалау, ұпай					
		Ақмола облысы	СҚО	ОҚО	Қалғандары	Шетел	Орташа
1	Көлік, жол	9	8	6	6	5	6,8
2	Қонақ үй индустриясы	9	9	8	7	6	7,8
3	Қоғамдық тамақтану	8	7	6	6	6	6,8

4	Турапаторлар, турагенттер жүйесі	8	7	6	6	5	6,5
5	Экскурсиялық қызмет	7	7	7	6	5	6,4
6	Сауықтыру объектілері	5	5	4	4	3	4,2
7	Іскерлік объектілері	6	6	6	6	6	6,0
8	Спорт объектілері	7	7	6	6	5	6,2

Астана қаласының турфирмалар арасындағы бәсеке төмен дәрежеде, ал Астана фирмалары мен басқа аудандарда - біркелкі. Маңыздылық пен анықтылық бағалауды салыстыру төменгі 5 кестеде көрсетілген.

Кесте 5 – Маңыздылық пен айқындылық факторларын бағалаудың айырымы, ұпай

Аймақтар	Факторлардың маңыздылығын бағалау	Факторлардың анықтылығын бағалау	Маңыздылық пен анықтылық арасындағы айырым
Туристік ресурстары			
Ақмола облысы	9	8,43	0,57
Солтүстік Қазақстан	9	7,57	1,43
Оңтүстік Қазақстан	9	6,43	2,57
Басқа аудандар	9	5,43	3,57
Шетел	9	4,43	4,57
Институтционалды құрылым			
Ақмола облысы	9	8,43	0,57
Солтүстік Қазақстан	9	7,00	2,00
Оңтүстік Қазақстан	9	6,38	2,62
Басқа аудандар	9	5,85	3,15
Шетел	9	5,13	3,87
Еңбектік ресурстар			
Ақмола облысы	8	6,00	2,00
Солтүстік Қазақстан	8	6,00	2,00
Оңтүстік Қазақстан	8	6,00	2,00
Басқа аудандар	8	5,00	3,00
Шетел	8	4,00	4,00
Туыстық және қолдаушы құрылым			
Ақмола облысы	7	6,80	0,20
Солтүстік Қазақстан	7	6,90	0,10
Оңтүстік Қазақстан	7	6,23	0,77
Басқа аудандар	7	6,00	1,00
Шетел	7	5,64	1,36
Сұраныс шарттары			
Ақмола облысы	9	7,08	1,92
Солтүстік Қазақстан	9	7,00	2,00
Оңтүстік Қазақстан	9	5,25	3,75
Басқа аудандар	9	4,25	4,75
Шетел	9	3,75	5,25

Жоғарыдағы талдау бойынша, факторларды әлі де жақсарту керек. Ең жоғары басымдылыққа ең көп ұпай алған маңыздылық пен айқындылықты бағалаудың айырымына беріледі.

Астана қаласында ішкі туризмді дамыту үшін маңызды басымдылық «сұрау шарты» детерминантының факторын жетілдіру (нарық ауқымы, брендинг, БАҚ назары, логистика жүйесінің дамуы, инфрақұрылым) болып табылады. Астана қаласының туристік әлуетінің интегралды бағалау мына формуламен анықталады:

$$S = \frac{\sum_{i=1}^n A_i X_i}{\sum_{i=1}^n X_i}$$

Мұндағы, S – әлеуетті интегралды бағалау;

A_i – i факторы бойынша бағалау;

X_i – i факторының салыстырмалы маңыздылығы;

n – бағалауға кіретін факторлар саны.

Біздің жағдайда әлеуетті интегралды бағалау:

- Ақмола облысы үшін -7,39 ұпай;
- Солтүстік Қазақстан үшін – 6,87 ұпай;
- Оңтүстік Қазақстан үшін – 6,06 ұпай;
- Қазақстанның басқа облыстары үшін – 5,28 ұпай;
- шетел үшін – 4,55 ұпайды құрады.

Сонымен, интеграциялық бағалау келесілерді көрсетеді:

- Астананың қаласының туристік әлуетінің дамуының қазіргі деңгейі басқа аудандардан Астанаға келуші туристердің қажеттіліктерін қанағаттандырады. Ақмоланың облысының туристерінің сұраныстары жақсы деңгейде қанағаттанады, орташа деңгейде - Солтүстік және Оңтүстіктің Қазақстан және төмен дәрежеде – Қазақстанның басқа аймақтары мен шетелден келген туристердің қажеттіліктері қанағаттандырылады;

- Астана қаласының туристік әлуетінің барлық факторлары сапасын жақсартуды қажет етеді, себебі интегралды бағалаудың мәндері өте төмен.

Туристік әлеуетті интегралды бағалау үнемі жаңартылып отырылуы керек. Ол тіпті бағалау факторларын іріктеуде туристердің талаптары бойынша өзгертсе де, бірнеше жылдардағы аймақтағы туристік әлеуеттің заманауи талаптарға сәйкестігін бақылауға мүмкіндік береді. Негізінде бұл бағалау келесі сұраққа жауап береді: «43 көрсеткіштің маңыздылығы бойынша туристік әлеует қаншалықты дамыған?» Екі немесе одан көп зерттеулер нәтижесінде алынған интегралды бағалауда түрлі факторлар бағаланды, оларды тікелей бағалай беруге болады. Сол сияқты түрлі аудандардағы әлеуеті салыстыруға болады, факторларды таңдау ауданның ерекшелігіне байланысты түрлене алады.

Жоғарыдағы сарапшылық бағалау көмегімен аудандардың туристік әлеуетін сандық бағалау әдісі келесі артықшылықтарға ие:

- өте қарапайым және ақпаратты сараптауға көп уақыт алмайды;
- жоғарғы дәрежеде қорытынды беретін туристік әлеуеттің төрт детерминантасы бойынша жасалады, ол неғұрлым нақты ақпарат нәтиже береді;
- туристік әлеует деңгейіне оған енгізілген элементтер мен олардың анықтылық деңгейі бойынша диагностикасын жасауға мүмкіндік береді;
- әлеуеттің мәселелі факторларын анықтауға мүмкіндік береді. Интегралды бағалау бойынша оларды жақсарту мақсаттарын және осы жақсарту үрдісін бақылауға мүмкіндік туады;
- оны басқа да жағдайларға қолдануға болады (ақпараттық – жарнамалық бағалаумен салыстырғанда) және басқа да тарихи қалалармен, туристік аудандармен салыстыруға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Актуальные вопросы глобализации (круглый стол) // Мировая экономика и международные отношения. 1999. № 4.-С.37-52.

- 2 Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010 – 2014 годы
- 3 Послание к народу Казахстана Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева в 2005 году
- 4 Казахстане Всемирной торговой выставки ЭКСПО 2017.
- 5 Ковалев Ю.П. Туристский регион как объект географического исследования. /Туризм и рекреация на пути устойчивого развития: отечественные и зарубежные исследования: монография/под ред.В.И. Кружалина, А.Ю. Александровой. – М.: Советский спорт, 2008 – 432с. (раздел монографии)
- 6 Майкл Портер Международная конкуренция: Конкурентные преимущества стран. – М.: Международные отношения, 1993. – 896 с

REFERENCES

- 1 Aktualnye voprosy globalizacii (kruglyj stol) // mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. 1999. № 4.-s.37-52.
- 2 Gosudarstvennaya programma po forsirovannomu industrialno-innovacionnomu razvitiyu respublik kazaxstan na 2010 – 2014 gody
- 3 Poslanie k narodu kazaxstana prezidenta respublik kazaxstan n.nazarbaeva v 2005 godu
- 4 Vystuplenie glavy gosudarstva lidera natsii Nursultana Nazarbaeva, posvyashhennogo provedeniyu v kazaxstane vseмирной торговоj vystavki ekspozitsii 2017.
- 5 Kovalev yu.p. turistskij region kak obekt geograficheskogo issledovaniya. /turizm i rekreaciya na puti ustojchivogo razvitiya: otechestvennye i zarubezhnye issledovaniya: monografiya/pod red.v.i. kruzhalina, a.yu. aleksandrovoj. – m.: sovetskij sport, 2008 – 432s. (razdel monografii)
- 6 Majkl porter mezhdunarodnaya konkurenciya: konkurentnye preimushhestva stran. – m.: mezhdunarodnye otnosheniya, 1993. – 896 s.

Теория конкурентоспособности М. Портера в приложении к оценке туристского потенциала Акмолинской области

Статья придерживается мысли, что развитие отдельных территорий становится основой повышения конкурентоспособности региона, государства. Профессор Гарвардского университета М. Портер считает, что конкурентоспособность страны следует рассматривать через призму международной конкурентоспособности. М. Портером была разработана система «конкурентный ромб» детерминант конкурентного преимущества стран. Оно включает в себе четыре детерминанта конкурентоспособности страны, формирующие среду в которой конкурируют местные фирмы, дается оценка туристского потенциала Акмолинской области. Также в статье оцениваются факторы детерминанта «Туристские ресурсы», «Институциональная структура», «Условия спроса» и интегральная оценка туристского потенциала г.Астаны.

Ключевые слова: конкурентоспособность, туристский потенциал, оценка, туристские ресурсы, экспертная оценка, метод дельфи, туристская заинтересованность, интеграционная оценка.

The theory of M. Porter's competitiveness in the annex to the evaluation of the tourist potential of the Akmola region

Article adheres to the idea that the development of certain areas becomes the basis for improving the competitiveness of the region and the state. Harvard University professor Michael Porter believes that the country's competitiveness should be viewed through the prism of international competitiveness. M. Porter has developed a system «competitive diamond» determinants of competitive advantage. It includes a four determinant of the competitiveness of the country, forming the environment in which local firms compete, assesses the tourist potential of the Akmola region. The article also estimated the determinant factors «Tourism resources», «Institutional Structure», «Demand conditions» and the integral evaluation of the tourist potential of Astana.

Key words: competitiveness, tourist potential, tourist resources expert opinions, the Delphi technique, tourist interest, integration evaluation.

Редакцияға 10.03.2015 қабылданды.

УДК 37.012

Ж.Д. АБДУЛЛАЕВА

магистр Южно-Казахстанского государственного педагогического института, г. Шымкент

ИНТЕГРАЦИЯ УЧЕБНЫХ ПРЕДМЕТОВ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

В данной статье рассматривается целостное применение интеграций в современной школе. Введение интегрированной системы может с большей степенью, чем традиционное предметное обучение, способствовать развитию широко эрудированного человека, обладающего целостным мировоззрением, способностью самостоятельно систематизировать имеющиеся у него знания и нетрадиционно подходить к решению различных проблем.

Ключевые слова: интеграция, современная школа, интегрированная система, обучение, личность, целостное мировоззрение.

В современном мире при быстром накоплении многообразных научных фактов, углублением исследовательского процесса развивается интеграция знаний. Предметом наук в настоящее время считают не только отдельные формы движения материи, но их связи и взаимодействия. Разрозненное преподавание предметов ведет к формированию формальных представлений у учащихся.

В действующих стандартах и программах большое внимание уделяется научности, системности и дифференциации знаний обучения, т.е. такому построению учебного процесса, которое обеспечивает формирование у учащихся общей естественнонаучной картины мира. В нормативных документах говорится о том, что при изучении общих научных понятий в различных учебных предметах рекомендуется согласовывать глубину раскрытия их содержания и преемственность изложения.

Проблема межпредметных связей не новая проблема для педагогики, и ее решение всегда обосновывалось философскими взглядами на процессы дифференциации и интеграции научного знания на той или иной ступени общественного развития.

Проблеме переноса знаний, формирования у учащихся умений синтезировать их и применять в новой обстановке посвящены исследования некоторых педагогов. Так Э.Мамбеткунов считает, что успешное осуществление межпредметных связей благоприятно влияет на организацию активных форм процесса обучения. Наиболее результативно осуществление межпредметных связей в тех случаях, когда знания по другим предметам и курсам не просто воспроизводятся и используются в качестве иллюстрации, но и применяются как средство активизации мышления учащихся, с целью анализа, сравнения и обобщения учебного материала, изученного при прохождении различных учебных предметов [1,87].

В.Н.Максимова отмечает: «Межпредметные связи служат способом раскрытия в содержании обучения современных тенденций развития науки, возникающих под влиянием процессов интеграции: социализации, гуманизации, математизации, компьютеризации и др. Благодаря межпредметным связям, наука предстает перед учащимся не только как система знаний, но как система методов» [2, 59].

Академики Э.И. Моносзон и А.И. Берг отмечая общепедагогическую значимость связей между учебными предметами, пишут, что вопрос выявления связей между школьными учебными дисциплинами крайне трудна как в теоретическом, так и в практическом отношении, эта серьезная педагогическая проблема [3, 72].

Для обоснования необходимости использования межпредметных связей в процессе обучения привожу следующие аргументы:

«возможность изучения материала по разным предметам как единого целого»,
«широкая возможность для развития речи учащихся, для расширения кругозора младших школьников»,

«развивается умственная деятельность»,

«появляется желание учиться», «формируются положительные нравственные качества».

Интеграция (в обучении) – это процесс установления связей между структурными компонентами содержания в рамках определенной системы образования с целью формирования целостного представления о мире, ориентированный на развитие и саморазвитие личности ребенка.

Не всякое объединение различных дисциплин в одном уроке автоматически становится интегрированным уроком. Необходима ведущая идея, реализация которой обеспечивает неразрывную связь, целостность данного урока.

Понятие «интеграция» может иметь два значения:

а) создание у школьников целостного представления об окружающем мире (здесь интеграция рассматривается как цель обучения);

б) нахождение общей платформы сближение знаний (здесь интеграция – средство обучения).

Интеграция выполняет ряд функций в обучении:

Методологическая функция – формирование у учащихся современных представлений изучаемых дисциплин.

Образовательная функция – формирование системности, связанности отдельных частей как системы, глубины, гибкости осознанность познания.

Развивающая функция – формирование познавательной активности, преодоление инертности мышления, расширения кругозора.

Воспитывающая функция – отражает политехническую направленность.

Конструктивная функция – совершенствование содержания учебного материала, методов и форм организации обучения.

Конструктивные функции межпредметных связей, играя важную роль в построении системы межпредметного обучения в рамках учебной темы, предмета, учебной проблемы и т.д. поднимают на более высокий научный уровень весь процесс обучения, оказывают многостороннее влияние на учащихся. С помощью конструктивной функции учитель совершенствует содержание учебного материала, методы и формы организации обучения.

Все школьные дисциплины обладают интегрированным потенциалом. Какие уроки можно интегрировать в начальной школе? Литературное чтение и русский язык, литературное чтение и музыка, математика и трудовое обучение, познание мира и изобразительное искусство, русский язык и познание мира.

В рамках интегрированного курса учителя могут заранее определить, что считать важным, а что второстепенным, чтобы научить своих учеников рационально оформлять работу, правильно строить устные ответы, привить им навыки самоконтроля и самооценки и т.п.

Структура интегрированных уроков отличается: четкостью, компактностью, сжатостью, логической взаимообусловленностью учебного материала на каждом этапе урока, большой информативной емкостью материала.

В качестве методов, используемых на таких уроках и осуществляющих интегральный подход, выступают:

- эвристические беседы;
- экскурсии;
- творческие работы по развитию речи, написание их по материалам природоведческого характера, наблюдение как на уроках русского языка, так и на природоведении;
- словесное рисование, выразительное чтение пейзажных описаний;
- написание диктантов, изложений природоведческого содержания.

Следует так спланировать уроки, чтобы сведения, получаемые из разных предметов, дополняли и углубляли друг друга. Таким образом будут решены задачи ознакомления детей с природой и воспитания у них гуманных чувств. При изучении познания мира мы будем идти от сознания к чувствам, при изучении чтения, воздействуя прежде всего на чувства, мы будем формировать убеждения, развивать эстетически.

Приведём пример: по предмету познание мира дети знакомятся с перелётными птицами: с внешним видом журавлей, дикой утки, ласточки, грача и других, с тем, как и чем питаются эти птицы, почему улетают в тёплые края, когда улетают, как готовятся к перелёту, как летят, в какой последовательности, когда и где выводят птенцов. По чтению дети в ряде произведений читают об этих же птицах: «Серая Шейка» Д. Мамина-Сибиряка, «Журка» Н. Бельева об отлёте журавлей, ласточек, диких гусей, грачей говорится в ряде стихотворений: «Осень» Трутнева, «Осеннее» И.Исаковского, «Уж небо осенью дышало» А. Пушкина.

Но важно отметить тот факт, что злоупотребление интеграцией может привести к нежелательным результатам. Поэтому необходимо знать, что интеграция возможна только при ряде условий: родстве наук, соответствующих интегрируемым учебным предметам; совпадении или близости объекта изучения; наличии общих методов и теоретических концепций построения.

Результаты интеграции.

1. Знания приобретают качества системности.
2. Умения становятся обобщенными, способствуют комплексному применению знаний, их синтезу, переносу идей и методов из одной науки в другую, что лежит в основе творческого подхода к научной, художественной деятельности человека в современных условиях.

3. Усиливается мировоззренческая направленность познавательных интересов учащихся.

4. Более эффективно формируются их убеждения и достигается всестороннее развитие личности.

5. Способствует оптимизации, интенсификации учебной и педагогической деятельности.

Введение интегрированной системы может с большей степени, чем традиционное предметное обучение, способствовать развитию широко эрудированного человека, обладающего целостным мировоззрением, способностью самостоятельно систематизировать имеющиеся у него знания и нетрадиционно подходить к решению различных проблем.

С другой стороны, этот метод обучения очень привлекателен и для учителей: помогает им лучше оценить способности и знания ребенка, понять его, побуждает искать новые, нетрадиционные формы и методы обучения. Это большая область для проявления творческих способностей для многих: учителей, методистов, психологов, всех, кто хочет и умеет работать, кто может понять сегодняшних детей, их запросы и интересы, кто их любит и отдает им себя!

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Мамбетакунов Э.М. Дидактические основы реализации межпредметных связей в формировании естественно научных понятий. Диссердок.пед.наук.- Бишкек, 1991. -171 с.

- 2 Максимова В.Н. Межпредметные связи и совершенствование процесса обучения. М.: Просвещение, 1984. - 184 с.

- 3 Монозон Э.И., Берг «Основы педагогических знаний», М., Педагогика, 1986 г., с. 128-130

REFERENCES

- 1 Mambetkunov E.M. Didakticheskie osnovi realizatsii mejpredmetnih svazei v formirovanii estestvenno nauchnih ponatii. Disserdok.ped.nauc.-Bichkek, 1991. -171 s.

- 2 Maksimova V.N. Mejpredmetnie svazi i soverchenstvovanie procesa obuchenia. M.: Prosvechenie, 1984. - 184 s.

- 3 Monoszon E.I., Bereg «Osnovi pedagogicheskikh znanii», M., Pedagogika, 1986 g.s. 128-130

Абдуллаева Ж.Д.

Қазіргі мектептегі оқу пәндерін кіріктіру

Мақалада қазіргі кезеңдегі мектептерде кіріктіруді тұтастай қолдану мәселелері қарастырылған. Оқыту үдерісінде дәстүрлі оқытумен салыстырғанда кіріктіре оқытуды енгізу өмірлік көзқарастары дамыған, алған ілімдерін дербес түрде жүйелей білетін, туындаған түрлі мәселелерді шешуге дәстүрлі емес тұрғыдан қарауға қабілетті тұлғаның дамуына мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Кіріктіру, қазіргі мектеп, кіріктірілген жүйе, оқыту, тұлға, өмірлік көзқарас

Abdullaeva J.D.

Integration of educational subjects in modern school

This article discusses the use of a holistic integration in the modern school. The introduction of an integrated system may favor more likely than the traditional subject teaching, development of a widely erudite person with a holistic outlook, with the ability to systematize independently obtained skills and to solve the various problems using innovative approaches.

Key words: integration, modern school, integrated system, training, a person with a holistic worldview.

Поступила в редакцию 15.03.2015.

Ж.Д. АБДУЛЛАЕВА¹, Г.Д. АБДУЛЛАЕВА²*преподаватель кафедры Изобразительного искусства МКТУ имени К.А. Ясави, г.Туркестан¹
магистр Южно-Казахстанского государственного педагогического института, г. Шымкент²***СУЩНОСТЬ ИНТЕГРАЦИИ В ОБУЧЕНИЕ**

В данной статье рассматривается интеграция как всестороннего развития личности и как научно-методологический принцип обучения. В современном мире при быстром накоплении многообразных научных фактов, углублением исследовательского процесса развивается интеграция знаний. Предметом наук в настоящее время считают не только отдельные формы движения материи, но их связи и взаимодействия.

Ключевые слова: личность, научно-методология, обучения, мир, интеграция, знание, движения.

«Теоретико-методологические основания интеграции в образовательном процессе» анализируются современные тенденции развития высшего технического образования, исследуются проблемы геометро-графического образования во вузах, аргументируются объективные основы интеграции, реализующие формирование содержания ГГО, рассматриваются современные подходы к формированию ГГО.

Основой модернизации образования должна стать стратегия, способствующая целостности восприятия научной картины мира, системности мышления, опирающаяся на интеграцию, которая выступает определяющим фактором обновления структуры и содержания образования в ходе его информатизации. Причем анализ психолого-педагогической и дидактико-методической литературы, посвященной теории интеграции, показал существование различных направлений в исследовании сущности данного явления. Если интеграцию содержания образования рассматривать как объект исследования, то можно выделить два основных подхода: содержательный и процессуальный (М.Н. Скаткин, Г.И. Батурина). В первом случае ставится цель создать у обучающихся систему обобщенных знаний, во втором – систему общей деятельности для различных дисциплинарных научных отраслей.

В современном мире при быстром накоплении многообразных научных фактов, углублением исследовательского процесса развивается интеграция знаний. Предметом наук в настоящее время считают не только отдельные формы движения материи, но их связи и взаимодействия. Разрозненное преподавание предметов ведет к формированию формальных представлений у учащихся.

В действующих стандартах и программах большое внимание уделяется научности, системности и дифференциации знаний обучения, т.е. такому построению учебного процесса, которое обеспечивает формирование у учащихся общей естественнонаучной картины мира. В нормативных документах говорится о том, что при изучении общих научных понятий в различных учебных предметах рекомендуется согласовывать глубину раскрытия их содержания и преемственность изложения.

Систематизирование знаний об окружающем мире является важнейшим показателем развития личности и сформированности научного мировоззрения. Это достигается только при осуществлении межпредметных связей в процессе обучения, под которыми мы понимаем возможность и необходимость использования приобретенных знаний. Прочность и практическая значимость приобретенных знаний зависит от того, насколько они применяются не только этой области, где эти знания приобретены, но и в различных ситуациях других областей наук. Правильное установление межпредметных связей исключает дублирование учебного материала различными предметами естественнонаучного цикла, что может дать значительную экономию учебного времени.

В настоящее время в средней школе некоторые вопросы, идеи рассматриваются по несколько раз при изучении разных предметов.

Положительное влияние межпредметных связей на развитие мыслительной деятельности учащихся, их познавательных интересов, подтверждено исследованиями психолога Ю.А. Самарина [1].

Ю.А. Самарин определил межсистемные (межпредметные) ассоциации как высшую форму развития мыслительности, формирования навыков и перехода их в убеждения. «Ассоциация, позволяет рассматривать данные явления динамически, подойти к явлению в разных системах связей» [1, 35].

Учеными-педагогами высказываются различные точки зрения на статус межпредметных связей в педагогике, их значении в обучении. Так В.Н.Федорова и Д.М.Кириюшина отмечают, что межпредметная связь – это дидактическое условие, обеспечивающее последовательное отражение в содержании школьных естественно-научных дисциплин, объективных взаимосвязей, действующих в природе [2, 58].

П.Н.Новиков рассматривает межпредметную связь, как реализуемое дидактическое условие, которое определяется в содержании учебных предметов [3, 77].

М.Н.Скаткин [4, 104] полагает, что межпредметные связи следует рассматривать как одно из необходимых условий успешности процесса обучения и учения, прежде всего, условием воспитания и развивающего обучения, действие которого проявляется в следующих важнейших направлениях:

- а) осуществление дидактических принципов и правил обучения;
- б) овладение отдельными научными понятиями и их системой;
- в) подготовки учащихся к практической деятельности.

В исследованиях В.Н. Максимовой [5,157], межпредметная связь рассматривается как условие формирования познавательных интересов учащихся и их познавательной самостоятельности, всестороннего развития личности и как научно-методологический принцип обучения.

Л.Я.Зорина определяет межпредметную связь как межпредметное отношение служащее средством для решения воспитательных и образовательных задач [6,167].

Е.Е. Минченкова рассматривает межпредметную связь как отражение в курсе, построенном с учетом его логической структуры, содержания, понятий, раскрываемых на уроках других дисциплин [7, 95].

Р.С.Гуревич считает, что дидактические основы формирования системы межпредметных связей в учебно-воспитательном процессе включают комплекс взаимосвязанных этапов. Каждому из них соответствуют определенные объекты и методы педагогической деятельности, используемые дидактические средства и результаты (промежуточные или конечные). Им определены и охарактеризованы критерии наличия взаимосвязей учебных предметов [8,59].

У К.П.Королевой принцип систематичности предполагает установление межпредметных связей, включение по отдельным предметам в единую систему знаний [9, 98]. Она определяет межпредметную связь как одну из особенностей содержания, выражающуюся в согласованности учебных программ и проявляющую себя в принципе систематичности. П.Г.Кулагин определяет межпредметную связь как систему работы учителя и учащихся, при которой в процессе овладения знаниями, привлекается содержание смежных дисциплин с целью более прочного усвоения программного материала [10, 137].

Таким образом, принцип систематичности проявляется как в установлении внутрипредметных, так и межпредметных связей.

Анализ диссертационных исследований показал, что в исследованиях педагогов и психологов межпредметная связь рассматривается как психолого-педагогическая проблема, в которой на одно из первых мест ставится вопрос о связи между предметами как важной предпосылке определения содержания образования.

Проблеме переноса знаний, формирования у учащихся умений синтезировать их и применять в новой обстановке посвящены исследования некоторых педагогов. Так Э.Мамбетакунов считает, что успешное осуществление межпредметных связей благоприятно влияет на организацию активных формы процесса обучения. Наиболее результативно осуществление межпредметных связей в тех случаях, когда знания по другим предметам и курсам не просто воспроизводятся и используются в качестве иллюстрации, но и применяются как средство активизации мышления учащихся, с целью анализа, сравнения и обобщения учебного материала, изученного при прохождении различных учебных предметов [11,87].

Таким образом, в настоящее время определены дидактические функции межпредметных связей, основные направления в деятельности педагогов по их реализации, способы и средства реализации.

Глубокий анализ межпредметных связей с общепедагогических позиций как одного из средств комплексного подхода к обучению и воспитанию проведен в работе В.Н.Максимовой [12, 79]. Прделанное ею исследование проблемы межпредметных связей основывается на идее

целостности процесса обучения с позиций образовательной, воспитательной, развивающейся, методологической и конструктивной функции обучения.

Образовательные функции межпредметных связей являются центральным направлением исследования данной проблемы. Совершенствование содержания образования с помощью межпредметных связей стало возможным благодаря многочисленным исследованиям конкретных взаимосвязей между различными предметами. Межпредметные связи стали, таким образом, важнейшим критерием отбора и структурирования учебного материала различных дисциплин.

К основным образовательным функциям относятся и создание в сознании учащихся общей системы знаний о мире. Внимание исследователей привлекает анализ развития общих научных понятий, законов, теорий, которые с помощью межпредметных связей способствует формированию единых естественно-научных мировоззренческих взглядов учащихся. С помощью образовательных функций межпредметных связей учитель формирует такие качества учащиеся, как системность, осознанность, гибкость.

Воспитательные функции межпредметных связей заключаются во взаимодействии образовательных и воспитательных компонентов процесса обучения, в закономерном единстве сознания, чувств и деятельности человека. Воспитательная функция межпредметных связей усиливается при стройной системе в планировании, логически и структурно последовательного изложения учебного материала, в котором нет места противоречивости структур изучаемых дисциплин, разрозненности и фрагментарности получаемых знаний.

Отсюда можно сделать вывод, что учитель, опираясь на межпредметные связи, реализует комплексный подход к воспитанию.

Развивающая функция, столь важная для всестороннего, гармоничного развития личности.

Влияние межпредметных связей на общее развитие учащихся достигается благодаря совершенствованию внутренней логической структуры методов и методических приемов обучения. Эти методы и приемы обеспечивают эффективный перенос знаний и умений учащихся в новые условия учебной деятельности.

Развитие идей межпредметных связей сопряжено с углублением общих методологических основ обучения, находящих свое выражение в расширении и углублении взаимосвязей учебных предметов, в повышении уровня обобщенности учебного знания.

Новые дидактические исследования, нацеленные на формирование творческой личности, более доказывают принципиальную необходимость межпредметного подхода к обучению.

Методологическая функция межпредметных связей в учебном познании состоит в обучении единства в многообразии процессов и явлений, изучаемого учебными предметами. Межпредметная связь выступает при этом как синтетическое познание. Знания приобретают внутреннюю всеобщность, присущую науке в целом. Межпредметные связи расширяют предметную область познания, в качестве нового специального познания они выделяют связи между отдельными элементами из разных учебных предметов, которые указывают на формы взаимосвязанного обучения.

Методологическая функция представляет собой обобщение отношений между элементами учебных предметов. Только межпредметные связи способствуют отражению в обучении методологии разных учебных предметов, которые развиваются по линии интеграции идей и методов с позиций системного подхода к познанию окружающего мира в целом.

Межпредметные связи актуализируют противоречия в обучении, составляющие сущность метода познания. Раскрытие с помощью взаимосвязи процессов и явлений, их развитие в единстве противоположности требуют выдвижения новых, более обобщенных познавательных задач. Такие задачи вызывают потребность обобщать знания. При этом включается процесс обучения, его основное, ведущее противоречие новым требованиям и имеющимся уровнем умственного развития.

Конструктивные функции межпредметных связей, играя важную роль в построении системы межпредметного обучения в рамках учебной темы, предмета, учебной проблемы и т.д. поднимают на более высокий научный уровень весь процесс обучения, оказывают многостороннее влияние на учащихся. С помощью конструктивной функции учитель совершенствует содержание учебного материала, методы и формы организации обучения. Как общепедагогическое средство комплексного подхода к обучению, межпредметные связи создают условия для формирования

научного мировоззрения и самостоятельности учащихся, чему способствует формирующая функция межпредметных связей.

Всеобщие методы позволяют в одинаковой мере анализировать общие средства как природной системы, в том числе математических и естественных наук. В результате синтеза знаний на стыках наук и развития универсальных методов обнаруживается иной тип теоретического мышления, иной тип познавательной деятельности.

Кроме того, межпредметные связи способствуют формированию у обучаемого целостной системы мировоззрения широких познавательных интересов, активизируют и систематизируют опорные знания в других предметных областях. Формирование общей системы знаний учеников о реальном мире, отражающих во взаимосвязи различных форм движения материи - одна из основных образовательных функций межпредметных связей.

В.Н. Максимова отмечает: «Межпредметные связи служат способом раскрытия в содержании обучения современных тенденций развития науки, возникающих под влиянием процессов интеграции: социализации, гуманизации, математизации, компьютеризации и др. Благодаря межпредметным связям, наука предстает перед учащимся не только как система знаний, но как система методов» [12, 59].

Академики Э.И.Монозон и А.И.Берг отмечая общепедагогическую значимость связей между учебными предметами, пишут, что вопрос выявления связей между школьными учебными дисциплинами крайне трудна как в теоретическом, так и в практическом отношении, эта серьезная педагогическая проблема [13, 72].

Становятся ясными некоторые из ответов на поставленные вопросы.

Во-первых, на правомерно заданный вопрос: «являются ли рассогласования межпредметных связей в учебном процессе столь существенными фактами для обучения, чтобы прилагать немалые усилия для их устранения» следует дать отрицательный ответ в том случае, если оставаться удовлетворенными достигнутым уровнем подготовки школьников, ограничиваться традиционной формой и методами организации учебно-воспитательного процесса. В противном случае ответ будет положительным.

Во-вторых, значение межпредметных связей усиливается в связи с нарастанием потока информации, прослеживается тенденция роли методов и средств уплотнения учебной информации в процессе подачи ее ученикам;

В-третьих, как уже отмечалось, количество исследовательских работ в области межпредметной связи не перешло на новую ступень проблемы.

В-четвертых, еще очень мало удобных разработок для широкого, практического применения межпредметной связи. В целом, с полной уверенностью можно констатировать: чрезвычайно важная комплексная проблема межпредметных связей еще далека от своего решения. С учетом ее долговременной живучести впору говорить о возникшей проблеме - «проблеме межпредметных связей».

Анализ работ по проблеме приводит к следующему заключению:

- межпредметная связь в процессе обучения, прежде всего, выступает как дидактическое условие повышения эффективности всего учебно-воспитательного процесса;
- как средство систематизации и обобщения знаний учащихся, полученных при изучении различных дисциплин;
- влияния познавательной деятельности учащихся и ее положительные результаты;
- отбор способов реализации межпредметных связей должен проводиться с учетом требуемых уровней усвоения учащимися взаимосвязанных знаний, которые по каждому конкретному разделу или теме следует отражать в учебных программах.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Самарин Ю.А. Очерки психологии ума.-М., АПН. РСФСР, 1962. 124 с.
- 2 Федорова Е.Н., Кирюшин Д.М. Межпредметные связи. На материале естественно-научных дисциплин средн.шк.-М.: Просвещение, 1972.-775с.
- 3 Новиков П.Н. Исследование особенностей межпредметных связей в СПТУ. Автореф. Диссер. К.п.н. М., 1975.
- 4 Скаткин М.Н.-Проблемы современной дидактики. 2-е изд.-М., Педагогика,1984.

- 5 Максимова В.Н. Межпредметные связи и совершенствование процесса обучения. М.: Просвещение, 1984. - 184 с.
- 6 Зорина Л.Я. Дидактические основы формирования системности знаний старшеклассников. –М., Педагогика, 1976.
- 7 Минченков Е.Е. Научно-методические основы отбора содержания и структурирования школьного курса химии: Автореф. Диссер.док.пед.наук. –М., 1987.
- 8 Гуревич Р.С. Дидактические основы формирования системы межпредметных связей. Венеция. 2011.-129 с.
- 9 К.П. Королева. Межпредметные связи и их влияние на формирование знаний и способов деятельности учащихся.(на материале обучения литературе и истории в VIII классе сш.) Автореф. Дис. ...канд.пед.наук.М., Просвещение, 1976.
- 10 Кулагин П.Г. МПС в процессе обучения. М., Просвещение, 1981.
- 11 Мамбетакунов Э.М. Дидактические основы реализации межпредметных связей в формировании естественно научных понятий. Диссердок.пед.наук.- Бишкек, 1991. -171 с.
- 12 Максимова В.Н. Межпредметные связи и совершенствование процесса обучения. М.: Просвещение, 1984. - 184 с.
- 13 Моносзон Э.И., Берг «Основы педагогических знаний», М., Педагогика, 1986 г., с. 128-130

REFERENCES

- 1 Samarin Yu. A. Ocherkipsihologiiiuma.-M., APN. RSFSR, 1962.124 s.
- 2 Fedorova E.N., Kiryuchih D.M. Mejpredmetnie svazi. Na material estestvenno-nauchnih dissiplin sredn. chk.-M.: Prosvechenie, 1972.-775s.
- 3 Novikov P.N. Isledovanie osobennostei mejpredmetnih svazei v SPTU. Avtoref.Disser.k.p.n. M., M., 1975.
- 4 Skatkin M.N.- Problemi sovremennoi didaktiki. 2-e izd.-M., Pedagogika,1984.
- 5 Maksimova V.N. Mejpredmetnie svazi i soverchenstvovanie prosessaobuchenie. M.:Prosvechenie, 1984. - 184 s.
- 6 Zorina L.A. Didaktikticheskie osnovi formirovania sistemnosti znanii starcheklassnikov. –M., Pedagogika, 1976.
- 7 Minchenkov E.E. Nauchno- metodicheskoe osnovi otbora soderjania I strukturirovania chkolnogo kursa himii: Avtoref. Disser.d.p.n.,–M., 1987.
- 8 Gurevich R.S. Didaktikticheskie osanovi formirovania sistemi mejpredmetnihsvazei. Venesia. 2011.-129 s.
- 9 K.P.Koroleva. Mejpredmetnie svazi i ih vlianie na formerovanie znanii i sposobov deatelnosti uchachihsa .(na material obuchenialiteranureiistorii v VIIIklasse sch.) Avtoref. Disser. k.p.n. M., Provechenie, 1976.
- 10 Kulagin P.G. MPS v prosesseobuchenie M., Provechenie, 1981.

Абдуллаева Ж.Д., Абдуллаева Г.Д.

Оқытудағы кіріктірудің мәні

Ұсынылып отырған мақалада кіріктіру тұлғаны жан- жақты дамыту мен оқытудың ғылыми әдіснамалық қағидасы ретінде қарастырылады. Қазіргі кезеңдегі ғылыми ақпараттардың жылдам жинақталуы мен зерттеу үдерісінің тереңдеуі барысында білімді кіріктіру дамып отыр. Ғылымдардың пәні бүгінгі таңда материя қозғалысының жекелеген түрлері ғана емес, олардың байланысы мен өзара байланысы болып табылады.

Түйін сөздер: тұлға, оқыту, ғылыми- әдіснама, әлем,кіріктіру, білім, қозғалыс

Abdullaeva G.D., Abdullaeva J.D.

Essence of education integration

In this article integration is considered as an all-round development of the personality as well as a scientific-methodological principle of teaching. In the modern world integration of knowledge is developing by the fast accumulation of diverse scientific facts and an in-depth scientific process. At present, the subject of science is not only as separate forms of matter movement, but also their relations and interactions.

Key words: personality, scientific-methodological, training, world, diverse, integration, knowledge and movement.

Поступила в редакцию 15.03.2015.

Г.С. АҚЖОЛОВА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

БАҚҚОЖА МҰҚАЙДЫҢ «ӨМІРЗАЯ» РОМАНЫНДАҒЫ МЕЗГІЛ МЕН МІНЕЗ ҚҰБЫЛЫСЫ

Бұл мақалада Б.Мұқайдың «Өмірзая» романындағы тәуелсіздік идеясы мен кейіпкерлер әлемі жан-жақты қарастырылған. Суреткер шығармасындағы замана шындығына, көркемдік мәніне тоқталған.

Түйін сөздер: Б. Мұқай шығармашылығы, тәуелсіздік идеясы, кейіпкерлер әлемі.

Талант табиғатына қарай жазушылардың шығармашылық еңбегінің үдерісі түрліше. Шығармашылық тақырып пен идеяның тууы, ой өзегінің ашылуы бірде ұзаққа созылса, бірде қаламгер көкірегінде күтпеген құбылыстардың өзара тоғысуы, шарпысуы шеңберінде бұлттан шыққан күндей жарқ ете қалады да, көркемдік қиялды қияға шарықтатады. Оны тиісті өмір шындықтары негізінде көркемдік жүйеге түсіру де әркімде әр түрлі қалыпта жүзеге асады: бір қаламгерде баяу, бір қалыпты. Екінші біреу тез: буырқанып, бүрсанып келген ой мен оқиға өзі де сұңқардай самғап, бір демде суретке айналдыра қояды. Дегенмен де өмір шындығынан өнер туындысын жасау оңай емес. Өмір шындықтарын таңдау мен талғаудың өзінде де қилы қиындықтар бар. Кейде қаламгер таңдап, талғап алған шындық құбылыстардың оның еркіне бағынбай, тағыдай тартысып, қарсылық жасайтыны болады, оны көндіру, бағындыру, игеру жазушыдан үлкен ерік-жігерді, батырлық пен батылдықты, ұшқыр шығармашылық қиялды талап етеді. Суреткерлік күшті ерік-жігер мен ұшқыр қиялсыз бірде-бір шынайы көркем шығарма дүние келмеген. Сондықтан қас суреткердің қаламы ешқашан желе-жортпайды. Әр сөздің жарығы мен көлеңкесін, асылы мен жасығын даралайды. Шын шебердің өзі асығып-аптықпайды: шығармашылық көгінің шырқау биігіне шығып, өз әлемін қыранша қалықтап, барлайды. Баққожа Мұқай – осы кейінгі тордан шығып, топ жарған қаламгер [1, 21].

Затында тарихтың бірден-бір қозғаушы күші- халық екенін ұққан жазушы әлеумет тағдырын ешқашан жеке адам тағдырынан бөле-жара қарамайды. Тұңғық та терең, астарлы тарихи қозғалыстың, сан қилы оқиғалардың сыр-сипатының ашылатын аясы адам тағдыры деп түсінеді. Тіптен жер жүзілік шытырман жайттарды қамтып жатқанда да өз туындысында ұшырасатын жүздеген кейіпкердің ешбірінің тағдырын атүсті бейнелемей, қай-қайсысының да басындағы хал-ахуалды егжей-тегжейлі суреттейді.

Адам мен адам, қоғам мен адамзат арасындағы көзге көрінбейтін миллиондаған жұлын-жүйкедей талшықтардың ешқайсысын мүлт жібермей, қопара көрсетуге тырысады.

Зұлымдықтың дүниедегі ең қымбат нәрсе – адам өмірін аяқасты қылып, адам тағдырын талкекке түсіру, жер үстіндегі тіршілікті мәнсіздік пен мағынасыздықтың жиынтығына айналдырып, адам санасын дарындылықтан, жарасымдылықтан адау, қатігездіктің құрбандығына айналдыру әрекетін әшкерелейді [2, 4].

«Өмірзая» – 1989 жылы драмалық туынды болып жарияланып, 1992 жылы сахна төріне қойылған, ал 1998 жылы роман болып басылған. 2000 жылы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығын иеленген бұл шығарма кейіпкерлері – өз дәуірінің тұлғалары. Герольд Бельгер: «Кешкілікте «Өмірзая» пьесасының Жасөспірімдер театрында қойылған премьерасында болдым. Алымды да қарымды Баққожаның туындысы салмақты, салиқалы, өткір, бірақ бізге біршама кешігіп жеткендей. Әттең, бұдан 7-8 жыл ілгері 1986 жылғы желтоқсан көтерілісінің ізін суымай тұрғанда көрсетілер ме еді. Қазір бәрі басқаша қабылданады, сталиндік дәуірдің айтылатын ақтау да, даттау да психикаға әсер етпейді. Құмға құйған сумен тең. Қойылымда ақиқат пен ауа жайылу қатар өріле ме, қалай? Әйтеуір маған солай көрінгендей болды» -деген пікір айтады [3,15].

Тарих ғылымының кандидаты Аяғанның басын әлекке салған не мәселе? Ұлтының болашағы үшін жаны күйзелген азамттың тар жол, тайғақ кешуден тайынбауының себебі неде? Ұлт тарихының ақтандақ тұстарын сарыла зерттеген, жалған ғалымдарды жаны сүймейтін, қарттық меңдеген Алдияр Ақпанұлының аяғынан шалып, жауыға құрық салады. Кінәсі- жарымжан кандидаттық еңбекті жоққа шығарғандығы. Жау осал емес. Бірі институттың ректоры болса, бірі деканы. Бірге оқып, ғылым жолын қатар бастаған дүмше курстасы Мақсұт қауіпсіздік комитетінің қызметкері.

Ректордың жең ұшымен жалғасар тынысы жындыхананың бас дәрігері. Безбүйрек ректор Мұса Байларов - өз әкесін де жындыханаға апарып тығудан тайынбайтын қатыгез. Мына бір қысқа диалогтан біраз сыр аңғаруға болады. «Жындылардың орны-жындыхана. Қауіпсіздік комитетінің әлі келмеген адамды медицина ауыздықтай алады. Солай емес пе, Жақия Тайлақович? – «Түсіндім сізді, Мүсеке». Роман авторының байыптауынша, Мұса Байларов отаршылдық сананың жемісі. Бірақ құрбаны емес. Құрбан – Алмас деген жас жігіт. Қанша мықты дегенмен, адам о баста ет пен сүйектен жаратылған соң, үздіксіз үрей мен қуғын қажытады. Алғашында оң жолда болған Алмасты Жақия Тайлақұлы саясатқа қайшы келетін әрекеттер істеп жүргенін айтып, оны теріс жолға түсіреді. Асылхан бастаған бір топ студенттерге қиянат жасайды. Ең соңында жазықсыз ұстазын да ұстап беруге дейін барады. Өзінің дұрыс шешім қабылдағанына біраз күмән келтірсе де, артынан өзін ақтап шығатыны тағы бар [4, 8].

Жазушы бейнелеген мансапқор Мұса, жандайшап Жақия, Мақсұт, опасыз Алмас - өзара нақты дараланған, әрқайсысының ішкі жан әлемі терең ашылған, іс-әрекеттері сенімді, қай-қайсы да өмірде бар тірі тұлғалар ретінде көрінеді.

Жазушының негізгі шығармашылық темірқазығы – жазушының өзі көрген дәуірдегі қазақ мәселесі. Ұлт діліндегі үлкен сұрапыл өзгерістер. Өкінішке қарай, келеңсіз өзгерістер. Қазақ санасының божырауы. Орыс отаршылдығы ойрандаған қазақ намысы. Ұлттық намыстан ажырау. Бұл деградация, бұл індет алдымен шенеуніктер шебінде байқалыпты. Содан кейін жұқпалы дерттей жайылып жалпы Алашқа тарапты. Сана дерті. Ұлт ағзасында сөзсіз ол індетке де қарсы ұлттық иммунитет болды. Сол иммунитет атойлап ұлт ағзасын улай бастаған қатерлі дертке қарсы шықты. Баққожаның ондай кейіпкерлері – «нар қазақтар». Бұдан кейінгі жазушы шығармаларында бықып, быжынап бодандық жүйенің берекесіз бел балалары жүр. Олар сол заманның шылауына оратылып, шашбауын көтеріп, бас қамын ойлап, бебеу қағады. «Нар қазақтарды» тобықтан қағады. Оларды «күл қазақтар» деп атаса болар.

Баққожа шығармаларынан «нар қазақтар» мен «күл қазақтардың» жарты ғасырға жуық бітіспес шайқасына куә боламыз. Бұл қазақ қауымында шешімін таппаған үлкен ұлттық мәселе бар екендігін көрсетеді. Ол ұлттық мәселе – отаршыл заман қақ бөліп кеткен халық мәселесі, қазақ мәселесі. Бұл – қазақ деген ұлттың қазақ болып жер бетінде қалу-қалмауы жөніндегі мәселе. Бұл шайқас – әлі де ұзаққа созылатын шайқас. «Нар қазақтар» жеңсе, біз ұлт болып аман қалдық. Ал, «күл қазақтар» жеңсе, онда талайлар түскен тарихтың күл-қоқысына біз де барып түсеміз.

«Өмірзая» романының бас кейіпкері – Аяған, Алматыдағы жоғары оқу орындарының бірінде оқытушы, ғылым кандидаты, тарихшы. Айналасы, ортасы: студенттер, профессор-оқытушылар, факультет, институт басшылары. Ұстазы – қарт профессор, ұлттық тәуелсіздік идеясының іздеушісі, зерттеушісі, коммунистік идеология талаптары мен азаматтық ұстанымдары өзара қайшы болған себепті қуғын-сүргін көрген, жапа шеккен. Қырағылық танытқысы келіп, кеңестік өкіметке адалдығын, коммунистік идеологияға шексіз берілгендігін жалпақ дүниеге жар салып жариялауды мақсат еткен пенделердің ішінде жатып, айналасынан жау іздеген, көзі аларып, өз бойына өзі сыймай шіреніп, тісін қайраған шойын-күлақ пиғыл қарт профессорды жайына қалдырып, енді оның шәкірттеріне ауыз сала бастаған. Оның тісі алдымен Аяғанға тиді. Жас ғалымның үстінен «пиғылы жат», «ойы бөтен», «ұлтшыл», «сенімсіз» секілді бөлелі-жалалы сөздерқарша борайды. Бұл жұмыстан қуылды. Ісі тергеуге түсті. «Кеңес үкіметіне жан-тәнімен қарсы», «астыртын ұйым құрған», «желтоқсан оқиғасын ұйымдастырушы» деген айыптар тағылды [4, 7].

Романда Аяғанның толассыз ойлары оған маза бермеді. «...Аз ғана ғұмырында көрмегені қалмады. Сондағы бүлдіргені не? Мұның ісі қоғамға залал шектірердей үлкен саяси әрекетке айнала қойған жоқ еді ғой. Пенде баласы ашумен артық айтар, өзіне ұнамаған құбылысқа байланысты пікір айтса несі айып? Пенденің мазмұны қайшылықтардан тұрмай ма, ол өмір бойы өзімен-өзі күреседі. Солай екен деп сары ізіне шөп салып, ит қосып қуғаны қай сасқаны?! Пікірі бар, ойын жасырмай айтатын кісіні ықтырып алудың тәсілі шығар бұл. Үреймен тәрбиелеу...Үрей...» Ұлты қазақ баласының мәңгүрттеніп, «күлақ кесті күлағ» айналғанын да күйінішпен айтады: «Бұл қоғамға саналы, сапалы, адам емес, күл керек ұққаны. Неге? Мүмкін өзінің негізінің тым әлсіз екен сезінуден туған сақтық шығар бұл. Құдай-ау, бір-бірімен тарихи туыстығы, рухани бірлестігі, дәстүр-салтында тамырластық жоқ, тілі де, діні де, ділі де бөтен ұлттарды күшпен біріктірген қоғамның негізі қалай ғана мықты болмақ?!» [5.474].

Сол кезде Желтоқсан оқиғасы басталып кеткен еді. Аяғанды Алдияр ақсақалды жерлеуге қатыстырмау үшін жындыханаға жөнелтті. Мұның бәрі көпе-көрнеу қиянат. Қарсыласқанның омыртқасын үзетін тегеурінді топтың, мансабы бар жантаықтардың әрекеті бұл. Сондай-ақ, халықтан бүркемеленіп келген Кенесары хан, Сыздық төре, ақын Мағжан, қанішер Ермак туралы ол кезде айтуға болмайтын тарихи шындық қылбұрау болып жабысты. Ауған соғысында қайтыс болған жалғыз інісі туралы әңгіме де сыныққа сылтау. Алдияр ақсақалдың «Күш кімнің қолында болса, шындық соған қызмет жасайды» деген сөзі расқа айналды. Аяған бәріне көнді. Ұстанған бағытынан айныған жоқ. Өзінің турашылдығынан зардап шекті, соққыға жығылды.

Романда құлдық қамытын кигізген отаршыл саясаттың өскелең ұрпақтың санасына қаншалықты әсер еткендігі жан-жақты ашылып, баяндалады. Шығармадан Алдияр Ақпанұлы бастаған, халықтың болашағы үшін аянбай күресіп, «шындықтың соңынан шам алып түскен», халықтың болашағы үшін жан аямай күрескен топты көреміз. Ал ендігі бір топ - Мұса Байларовтың айналасына жиналған, қара бастарының қамы үшін не нәрсеге де шыдауға бекінгендер. «Өмірзая» - жазушының жаныққан, шамырқанған ащы жан айқайы. Аяғанның аласұрған ойлары – жазушы ұстанымымен үндес. Романда кейіпкер мен жазушы монологы былай қабысады: «Бір замандарда намысын ту етіп көтерген ел үшін бүгінде күнкөріс негізгі мәселеге айналыпты. Қарны тойған қалың ел бабалар аманатын да, қабырға қайыстырған қайғысын да бір-ақ күнде ұмытыпты. Жыртығын жамаудың орнында жырқ-жырқ күліп жүре беретін жыртақайға айналыпты. Жыртақайда намыс болып па?!» [6, 7]

Аяған енді өзінің ақтығын, адалдығын, жазықсыздығын дәлелдей алмай, көкірегінде шырпыры шығып шырылдаған шындығына басқаларын иландыра алмай, мысы күриді. Шындық іздеп жүріп, түрмеге түсті. Түрмеден шығып келген еді, әлгілер оны жындыханаға салды. Одан аман-сау шыққан соң да тыным бермеді. Қайтадан түрмеге тықты. Қарт ата-анасы, әйелі осының қайғысынан өлді. Балалары жетім қалды. Өмірі зая кетті. Мына дүниенің әділетсіздігінен, азап-мехнатынан жан беріп қана құтылды.

Роман бойында өзіндік келбетімен дараланып тұрған тұлға – Алдияр ақсақал бейнесі. Бұл кейіпкер шығармада асқан сабырлы, байсалды ақсақал адамның ізгі қасиеттерімен көрінеді. Шәкірті Аяғанды адалдық пен шындық жолында руханилылыққа жетелеген ұстаз бейнесі өмірдің қайшылығын көреді. Қартайған шағында екі аяқтан қалып, төсекте жатқан қарт жалғыз ұлы Сыздық араққа салынып, қараусыз қалса да, қарапайым кішіпейіл қасиеті жоғары тұрады. Автор оның адамгершілігі мол мейірімді қарапайым жан екендігін Аяған балаларының далада қалған сәттегі көмек қолын ұсынуы арқылы көрсетеді.

Жазушының өз заманының көз алдындағы тарихи маңызы зор, мәні үлкен аса іргелі шындығын жазуы, қара сөзден өз заманының қайтпас қайсар ұланының, қаһарманының көркем мүсінін сомдауы – әдебиет тарихында өте сирек кездесетін ерекше құбылыс. Баққожа Мұқай «Өмірзая» романында өз заманының саяси-әлеуметтік, тарихи маңызы зор, мәні үлкен аса іргелі, өзекті шындығын суреттеді, заман қаһарманының образын жасады. Шығармашылық еңбек жолында мұндай нәтижеге жеткен жазушы да тарихта өте сирек. XX ғасырдың екінші жартысындағы кеңестік қоғамның тоқырау дәуірінде ұлттық идея, ұлттық тәуелсіздік идеясы жолында еңбек етіп, бейнет көрген, қанша тар қапаста, тайғақ кешуде, азап үйлерінде өмірлік ұстанымынан таймаған, алған бетінен қайтпаған, елдің тәуелсіздігі үшін өмірін қиған, жанын пиде еткен замандас образын жасау - жазушының шығармашылық бақытқа пара-пар жетістігі [7, 135].

Қорыта айтқанда, Баққожа Мұқай романы өмірің босқа өтпесін, зая кетпесін десең, ұяттан кешкен ұлтсыздардың қатесінен аулақ бол дейді.

Өз дәуірің мен өзің өмір сүріп отырған ортаның, қоғамыңның парқы мен нарқын айыра білу, оны айшықтай алу – жазушының парызы.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жанұзақов Т. Хантәңірінің сұңқары //Парасат.-2008.-№10.-216
- 2 Иманасов С. Мен білетін Баққожа...// Әдебиет айдыны.-2008.-7 ақпан (№6).-4-56
- 3 Бельгер Герольд. Парасаты терең жан // Парасат.-2012.-№11.-15-17 б
- 4 Мағауин Мұхтар. Зобалаң : [Жазушы Б. Мұқайдың мем.сыйлыққа ұсынылған «Өмірзая» романы туралы] // Қазақ әдебиеті.-2000.-24 қараша (№47).-8 б.

- 5 Мұқай Б. Өмірзая // Алматы, 2004 ж
 6 Әуезбекова Ж. «Өмірзаядағы көркемдік ізденіс: Бакқожа Мұқайдың романы// алыптар тобының асылдары: халықаралық ғылыми-теориялық конф. Материалдары. 2005 ж
 7 Әбдезұлы Қ. Жазушы және замана шындығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 185 б

REFERENCES

- 1 Zhanuzakov T. Hantanirinin sunkary //Parasat.-2008.-№10.-21b
 2 Imanasov S.Men biletin Bakkozha//...//Adebiet aidyny.-2008.-7 akpan (№6).-4-56
 3 Belger Gerold. Parasaty teren zhan//Parasat.-2012.-№11.-15-17 б
 4 Magauin Muhtar. Zobalan : [Zhazushy B.Mukaidyn memlekettik syilykka usynylgan «Omirzaya» romany turaly] //Qazak adebieti.-2000.-24 qarasha (№47).-8 b.
 5 Mukai B. Omirzaya // Алматы, 2004 zh.
 6 Auezbekova Zh. «Omirzaydagy korkemdik izdenis: B.Mukaidyn romany// alyptar tobynyn asyldary:halykaralyk gylymi halykaralyk gylymi-teorialyk konf. materialdary. 2005 zh.
 7 Abdezuly Q. Zhazucy zhane zamana cyndygy. – Almaty: Qazaq universiteti, 2003. – 185 b

Акжолова Гульзат Саматовна

Явление времени и характера в романе «Омирзая» Баккожы Мукай

В этой статье рассматривается идея независимости и мир героев в романе «Омирзая» Б.Мукай. Проанализирован правдивость эпохи, художественное значение в произведении художника.

Ключевые слова: творчество Б.Мукай, идея независимости, мир героев.

Akzholova Gulzat Samatovna

The appearance of the characters and the time in Omirzaya Bakkozha Mukai's novel

The appearance of the characters and the time in «Omirzaya» Bakkozha Mukai's novel. In this article the idea of the independence and the herdes's life is considered. It was analyzed the truth of the period and the artistic meaning in the writer's novel.

Key words: writer's novel, the idea of the independence, the herdes's life is considered.

Редакцияға 02.02.2015 қабылданды.

УДК 378

Р.Н. АУЕСБАЕВА

магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАНИЕ В СОДЕРЖАНИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Статья посвящена историко-педагогическому аспекту содержания педагогического образования. Рассмотрен вопрос неэффективного использования возможностей историко-педагогических знаний. На примере базовых дисциплин, изучаемых студентами специальности «Социальная педагогика и самопознание» показано историко-педагогического содержания базовых дисциплин.

Ключевые слова: историко-педагогическое знание, история педагогики, базовые дисциплины, социальный педагог.

Актуальным вопросом системы образования Республики Казахстан является эффективная организация предоставления образовательных услуг с учетом потребностей общества в изменяющихся реалиях мировой экономики и политики. Качественное образование должно обеспечивать формирование компетентного профессионала, способного самостоятельно и творчески решать возникающие перед ним задачи, нести ответственность за результаты своей профессиональной деятельности, способствовать социальной стабильности и развитию общества. Совершенствование социальной сферы, социальной защищенности личности является одной из государственных задач, что обусловило введение с 2010 года специальности «Социальная педагогика и самопознание». Согласно ГОСО специальности «Социальная педагогика и самопознание» сферой профессиональной деятельности социального педагога является «процесс социализации и личностного развития детей и учащейся молодежи в общеобразовательных

организациях образования, специальных (коррекционных) организациях образования, учреждениях пеницитарного типа, реабилитационных центрах» [1, 4].

Следует отметить, что профессиональная подготовка социальных педагогов содержит в себе историко-педагогический аспект. Эта область знаний представляет собой сложившуюся систему семейного, народного воспитания, систему государственного образования. Современная система образования это и есть этап исторического развития педагогического знания, который создает свои педагогические учения, теории, системы на основе ранее существовавших.

Педагогическое знание является частью научного знания. В дидактике термин «знание» характеризуется как цель обучения, средство педагогического воздействия, содержание, внутренняя сторона педагогического процесса; материал, в котором воплощается педагогический замысел. Знание составляют ядро содержания обучения. На основе знаний у учащихся формируются **умения** и **навыки**, умственные и практические действия; знания являются основой нравственных убеждений, эстетических взглядов, мировоззрения.

В.Т.Чепиков дает следующее определение «знания»: «Научно-педагогическое знание – это воспроизведение в языковой и символической форме обобщенных представлений о закономерных связях и отношениях, существующих между педагогическими фактами и явлениями» [2, 12]. Педагогическое знание существует в виде научных представлений и понятий, идей и гипотез, законов и педагогических теорий. Оно является продуктом познавательной и общественной деятельности людей, результатом проводимых учеными исследований. Историко-педагогическое знание в предельном своем значении есть результат познания педагогического прошлого, существовавшей ранее педагогической действительности, ее верное отражение в мышлении человека, обладание пониманием, которое является правильным и в субъективном, и в объективном отношении и позволяющем строить суждения и выводы, представляющиеся достаточно надежными, для того чтобы рассматривать их как знание. Историко-педагогическое знание, являясь более или менее адекватным результатом познавательных процессов, фиксирует информацию о педагогическом прошлом, которая с различной степенью достоверности и объективности отражает в сознании человека объективные свойства и закономерности изучаемых объектов.

Знакомство с историко-педагогическими знаниями дает студентам определенные познания и способствует их ценностному развитию как профессионалов. Историко-педагогическое знание, являясь неотъемлемой частью содержания педагогического образования, выполняет ряд совершенно уникальных функций, соответствующих самой природе этого особого вида знаний. Историко-педагогические знания воздействуют на все уровни личности будущего педагога. Знания по истории педагогики позволяют будущему педагогу лучше ориентироваться в разнообразии идей и подходов, которые существовали и существуют в педагогической науке и воспитательно-образовательной практике, и на основе этих знаний, строить свое профессиональное будущее, вырабатывать в себе лично и профессионально значимые качества, способствует формированию самосознания. История педагогики располагает множеством источников и данных, которые могли бы оказать существенную помощь для развития педагогической теории и практики.

Как отмечает К.Р.Калкеева, историко-педагогические знания, содержащиеся в базовых дисциплинах педагогических специальностей, способствуют формированию национального самосознания личности будущего педагога, тем самым, развивая чувства национальной гордости и ответственности, любовь к своей и уважение к другим нациям.

Проанализировав научную литературу, посвященную проблемам актуальности историко-педагогических знаний (К.Р.Калкеева, Г.Б.Корнетов, Д.Н. Игнатенко, Н.С. Макарова и др.), пришли к выводу что, возможности историко-педагогического знания используется не в полной мере.

Во-первых, изучение истории педагогики сводится к изучению основных фактов и педагогических идей как факта истории, которые далеки от проблем сегодняшнего дня. В то время как правильное использование историко-педагогических знаний способствует духовно-нравственному образованию личности будущего педагога.

Во-вторых, большой объем информации приводит к поверхностным, обрывистым знаниям, не ориентированные на практическую деятельность.

В-третьих, отсутствие собственного оценочного отношения студента к событиям и фактам историко-педагогического прошлого. Наличие рефлексии студента-педагога способствует более эффективному профессиональному становлению и самоопределению [3].

Необходимость устранения этих и других недостатков в историко-педагогическом образовании будущего педагога актуализирует вопросы, связанные с совершенствованием содержания этого образования [4].

Используя межпредметные связи, мы попытаемся проследить содержание историко-педагогических знаний в дисциплинах, изучаемых студентами специальности «Социальная педагогика и самопознание». Согласно ГОСО специальности «Социальная педагогика и самопознание» студенты изучают дисциплины, указанные в таблице 1.

Таблица 1

Цикл базовых и профилирующих дисциплин согласно ГОСО	Дидактические единицы (пример)
Введение в педагогическую профессию	Особенности современного образования. Развитие педагогической профессии с древних времен до наших дней. Становление педагогов, внесших вклад в развитие педагогической науки, как пример для самообразовательной деятельности и самовоспитания будущего педагога.
Педагогика	Методологические основы педагогики. Концепции обучения (Я.А. Коменский, Ы.Алтынсарин, И.Г. Песталоцци, И. Герbart, Ф.В. Дистервег, К.Д. Ушинский и др.). Педагогика среды (Д. Дьюи, У. Килпатрик, и др.) Гуманистические идеи (В.А. Сухомлинский) воспитательные системы (Л.Н. Толстой, Я. Корчак, М. Монтессори, А.Кунанбаев и др.)
Этнопедагогика	Традиции семейного воспитания. Природа и общественный быт как факторы воспитания. Национальные особенности патриотизма и политической культуры. Воспитание и обучение детей-сирот в истории разных этносов. Формы, методы и средства обучения в истории разных этнических культур. Национальные факторы формирования личности в процессе социализации (историческая ретроспектива). Основные средства народной педагогики (фольклор, игра, труд и другие).
Психология и развитие человека	Становление и развитие основных психологических школ. Гуманистическая школа психологии личности, самоактуализирующаяся личность (Г. Олпорт, А. Маслоу) Ребенок как основная социокультурная ценность, средства воспитательного влияния – в природе человека (И. Кант, К.Д. Ушинский и др.)
Самопознание	Нравственные идеалы в различные эпохи истории. Гуманистические основы самопознания.
Возрастная физиология и школьная гигиена	Особенности полового воспитания в различные времена. Гигиенические требования к организации обучения и воспитания казахского народа в различные эпохи.
Методика преподавания самопознания	Мировоззренческие основы самопознания личности. Классно-урочная система, педагогические тренинги. Наука Совести Ш.Кудайбердыулы. Гуманистическая педагогика Ш.Амонашвили, В.А.Сухомлинского.
Теория и методика воспитательной работы	История народа как фактор воспитания. Основные концепции воспитательного коллектива (А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, В.А. Караковский). Деятельность детских и молодежных организаций (Н.К. Крупская, А.С. Макаренко, С.Т. Шацкий, В.Н. Сорока-Росинский). Опыт работы в детских оздоровительных лагерях (скаутизм, пионерское движение). Проблемы организации досуга, волонтерской деятельности, коллективных творческих дел (С.Т. Шацкий, И.П. Иванов, В.А. Караковский и др., тимуровское движение).

Социальная педагогика	Принципы социальной педагогики (Я.А. Коменский, Ж.-Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинский, Л.Н. Толстой, П.Ф. Каптерев и др.). Социальное воспитание (И.Кант, Г. Гегель, Ш. Фурье, Ф. Фребель, И. Гербарт, П. Наторп, В.Ф. Одовский, А.С. Хомяков, В.Я. Стоюнин и др.). Подготовка социальных педагогов за рубежом. Профилактика и преодоление конфликтов (народное творчество и др.). Социальная реабилитация (опыт жизни в общинах, обряды, игра как фактор воспитания). Опыт социального воспитания.

Как видно из таблицы, в дисциплинах педагогического профиля содержатся педагогические знания, которые, по сути являются историко-педагогическими. Данную таблицу можно продолжать до бесконечности, ведь все корни знаний исходят из истории. Необходимо, также отметить, что по сей день ведутся споры ученых, о первичности истории педагогики перед педагогикой.

Несомненно, для социальных педагогов наиболее интересны те сведения по педагогическим дисциплинам, которые расширяют их профессиональный кругозор, подчеркивают роль общественно-педагогических идей и практики в создании общечеловеческих ценностей. Поэтому на лекциях и семинарах по конкретным темам, в ходе рассмотрения онтологических, антропологических, аксиологических аспектов воспитания и образования нами давались подробные сведения именно о социально-педагогической практике.

Таким образом, историко-педагогические знания содержатся в базовых дисциплинах педагогических специальностей, и при правильной организации будет играть роль педагогического условия повышения эффективности учебного процесса. Это позволяет формировать в сознании будущих специалистов по социальной педагогике целостное восприятие предметов и явлений окружающего мира.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Государственный общеобязательный стандарт образования Республики Казахстан. 6.08.079-2010. Высшее образование. Бакалавриат: специальность 5B012300 - Социальная педагогика и самопознание.- Ресми бас.- Астана: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, 2010.
- 2 В.Т. Чепиков Педагогика. Краткий учебный курс, Изд-во «Новое знание», 2006 г., 174с.
- 3 Макарова Н.С. Освоение историко-педагогического знания в структуре общепрофессиональной подготовки будущих учителей: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Омск, 2004.
- 4 Калкеева, К.Р. Теоретико-методологические основы систематизации и конструирования содержания истории педагогики и образования Казахстана: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / К.Р. Калкеева; ЕНУ им. Л.Н.Гумилева.- Караганда, 2010.- 349 с.

REFERENCES

- 1 Gosudarstvennyj obshheobyazatelnyj standart obrazovaniya Respubliki Qazaqstan. 6.08.079-2010. Vysshee obrazovanie. Bakalavriat: specialnost 5V012300 - Socialnaya pedagogika i samopoznanie.- resmi bas.- Astana: Qazaqstan respublikasy bilim zhane gylym ministrli, 2010.
- 2 V.T. Chepikov Pedagogika. Kratkij Uchebnyj Kurs, Izd-Vo «Novoe znanie», 2006 g., 174s.
- 3 Makarova N.S. Osvoenie istoriko-pedagogicheskogo znaniya v strukture obshheprofessionalnoj podgotovki budushhix uchitelej: avtoref. dis. ... kand. ped. nauk. Omsk, 2004.
- 4 Kalkeeva, K.R. Teoretiko-metodologicheskie osnovy sistematzacii i konstruirovaniya soderzhaniya istorii pedagogiki i obrazovaniya Qazagstana: dis... d-ra ped. nauk: 13.00.01 / K.R. Kalkeeva; ENU im. L.N.Gumileva.- Karaganda, 2010.- 349 s.

Ауесбаева Р.Н.

Педагогикалық білім беру мазмұнындағы тарихи-педагогикалық білім

Мақалада педагогикалық білім мазмұнының тарихи-педагогикалық аспектіне арналған. Тарихи-педагогикалық білім мүмкіндігінің тиімсіз пайдалануының сұрақтары қарастырылған. «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандық студенттерінің оқылатын негізгі пәндер мысалында тарихи-педагогикалық мазмұны көрсетілген.

Түйін сөздер: тарихи-педагогикалық білім, педагогика тарихы, негізгі пәндер, әлеуметтік педагог.

Auyesbayeva R.N.

Historical and pedagogical knowledge in the content of teacher education

The article is devoted to historical and pedagogical aspects of the content of teacher education. The problem of inefficient use of opportunities of historical and pedagogical knowledge is considered. On the example of the basic disciplines, learned by students the specialty "Social pedagogy and self-knowledge" is shown the historical and pedagogical content of basic disciplines.

Key words: *historical and pedagogical knowledge, history of pedagogy, basic disciplines, social pedagogue.*

Поступила в редакцию 15.03.2015.

ӘОЖ 378.016

К.Н. АХМЕДИЕВА

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, магистр

БАЛАНЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ АТА-АНАНЫҢ РӨЛІ

Ұсынылған мақалада автор бала тұлғасын дамытудағы ата-аналардың тәрбиелік ықпалы, тәрбие барысында жіберілетін қателіктер жайлы қарастырады. Қазіргі кезеңдегі ғылыми зерттеулерге негіздей отырып, ата-ана мен бала қарым-қатынасындағы жатсыну феномені, бала тұлғасының қалыптасуындағы эмоционалдық байланыстардың тапшылығынан туындайтын психикалық сәтсіздік себептері талданады.

Түйін сөздер: *Тұлға, психикалық даму, тәрбие жүйесі, рөлдер инверсиясы, әлеуметтік сапалар, эмоционалдық байланыс, психикалық сәтсіздік, тәрбие объектісі, жатсыну феномені.*

Еліміздің егемендігінің алғашқы сатылары – нарықтық қатынастар кезеңінен бастап, болашақта бүкіләлемдік өркениет арнасында өз орны бар мемлекет деңгейінде дамуы халқымыздың ұлттық менталитетінің болмысына, әсіресе жас ұрпақтың сындарлы тәлім-тәрбиесіне тікелей байланысты. Жаңа жағдайға сай біздің бәрімізді алаңдататын мәселе – білімді, кәсіби даярлығы бар адам тәрбиелеу ғана емес, қоғамдық өмірдің барлық саласында ұлттық және дүниежүзілік құндылықтарды қабылдауға қабілетті, рухани және әлеуметтік-адамгершілік мүмкіндігі мол тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Тәрбие жүйесі – адамды қоғамдық қатынастардың субъектісі ретінде қайта өндірудің маңызды саласы болғандықтан, қоғамның даму үрдісіне сай жүруі қажет. Саналы және мақсаты бағдарлы тұлғаны тәрбиелеу – бүгінгі қоғамымыздың ең басты жоспарлы қағидасы. Себебі, өндірістік күштер мен өндірістік қарым-қатынастар материалдық және рухани мәдениет, қоғамда жан-жақты қалыптасқан адамдарды дайындау, идеялық имангершілік қасиеті жоғары, еңбексүйгіш, дүниетаным қалыптасу үндестігі, талғам-сезімі кең. Белсенді өмірлік ұстанымы айқындалған жасөспірімдерді тәрбиелеп, қалыптастыру зор міндет. Адам тұлғасы оны қоршаған адамдармен қатынасы барысында Э.В.Ильенковтың көрсетуінше, адамның даралық ерекшеліктерінің әлеуметтік сапаларының нақты ансамблі нәтижесінде қалыптасады. Әрине, психикалық даму үрдісін бұлай түсінуде бірінші өзара жақын ересектермен қарым-қатынас шығады. Тек жақын ересек ғана тікелей мәдениетті тасымалдаушы, балаға жеткізуші бола алады. Сыртқы орта құралдарының интероризациялау үрдісін Л.С.Выготский баланың ересектермен жасаған өзара әрекеттестік сипатына тәуелдігімен байланыстыра көрсетеді. Қоршаған адамдар бала мен мәдениет арасындағы абстрактілі және формальды жеткізуші ретінде қызмет атқарады [1].

Әрбір отбасы – нақты теорияларға өзгертулер мен толықтыру енгізуді қажет ететін жағдайлар мен адамдардың айрықша жиынтығы. Өмір жайлы алғашқы әсерді бала отбасынан алады. Кез-келген жеке тұлғаның толыққанды дамуы үшін оның айналасы қамқорлық, мейірім, назарға толы, әлі де аз сараланған сезім органдарына ағзаға қажетті тітіркендіргіштердің сан және сапасы жағынан жеткілікті әсері болуы және бала психикасының күрделенуіне орай ақпарат көлемі өсіп, күрделенуі қажет.

Әлеуметтік ортаның тұлға дамуындағы рөлін зерттеуге ғылым мен практика көптеген жылдар бойы назар аударып отыр. Анасымен қатынастың бұзылу салдарлары алғаш рет бүгінгі таңдағы психоанализ мектептерінде объектілік қатынастар теориясында негізделіп көрсетілген. Оның

негізін қалаушылар Р.Фейербейн, Д.Виникотт, М.Клайн классикалық психоанализдің басты ережелерінен көп жағынан ерекшеленді. Объектілік қатынастар теориясын жақтаушылар бала психикасының қалыпты дамуы үшін оның инстинкттері мен қажеттіліктерін (тамақтандыру, киіндіру т.б.) қанағаттандыру емес, жақын адамдармен жылы қарым-қатынасты орнату екендігін баса көрсетті [2].

Өмірде бар жүздеген кәсіп, мамандықтардың ішінде ең күрделі де, мәртебелі, жұрттың бәріне ортақ және сонымен бірге әр отбасында өзгеше де қайталанбас жұмыс - адамды тәрбиелеу. Бұл жұмыстың ерекшелік белгісі - адам одан еш нәрсемен теңеуге келмейтін бақыт табады. Әке, ана адамзаттың ұрпағын жалғастырып, өзінің баласы арқылы өзін қайталайды және адам үшін оның болашағы үшін тәлімі жауапкершілік сол қайталаудың қанша сапалы түрде болуына байланысты. Ол жұмыстың «тәрбие» деп аталатын әрбір сәті - болашақты жасау және келешекке көз тастау болып табылады.

Бүгінгі таңда мұндай мәселе уағыздауды қажет етпейтін тәрізді.

Дегенмен, педагог, психолог, дәрігерлер тәжірибелері әлі де көптеген ата-аналардың түрлі себептермен балаға тиісті деңгейде эмоционалдық ақпаратты бермейтіні немесе, керісінше, шектен тыс қамқорлық жасап, бала дербестігін шектей отыра, инфантильді тіршілік иесіне айналдырады.

Ата-ана махаббатының саны мен сапасы мәселесі - баланың үйлесімді дамуы үшін қажеттілігі үлкен әлеуметтік мәнге ие қоғамдық ағзаның тірі клеткасы.

Л.Ф.Шеховцованың пікірінше, балалық шақтағы психикалық сәтсіздіктің негізгі себептері келесі жағдайларға байланысты:

- отбасындағы рөлдердің инверсиясы;
- тәрбиестилдері;
- ата-аналар мен баланы қоршаған ересектердің теріс мінез-құлықтары;
- баланы тәрбиелеудегі ата-ананың жіберген жүйелік қателіктері;
- ата-аналардың бос уақытының болмауы.

«Жақсы балалар» жақсы ата-ана тәрбиесінен өсіп шығады. Бұл тұжырымды жиі естігенімізбен, «жақсы ата-ана» дегеніміз не екенін дәл айта алмаймыз.

Ата-аналар балаға қатысты арнайы әдебиеттерді оқу немесе тәрбиелеудің ерекше әдістерін меңгеру арқылы жақсы білім алуға болады деп ойлайды. Сөзсіз педагогикалық-психологиялық білімдер қажет, алайда, тек ғана бұл білімдермен шектелуге болмайды. Ешқашан күдіктенбейтін, өзінің дұрыстығына үнемі сенімді, балаға не керек екендігін, не істеуге болатынын үнемі біліп отыратын, баласының әр жағдайдағы мінез-құлқын, тәртібін, тіпті өмір жолын дәл білемін деп ойлайтын ата-аналарды жақсы ата-ана деп айтуға бола ма? Әлде, үнемі үрейленіп жүретін, бала мінез-құлқындағы жаңа қырға тап келсе, не істеді білмей қорқатын, жазалауға бола ма деп, не жазалаған күнде артынан өз шешімдеріне күманданатын ата-аналарды жақсы деуге бола ма? Бала мінезіндегі жаңалықтардан үрейленіп, бала алдында беделім жоқ деп ойлайтын, кейде балалары өздерін сүймейтіндей көреді [3].

Талдай келсек, еш жағдайда да жақсы ата-аналар категориясына жатқызуға болмайды. Тым сенімділік, артық үрейлену де табысқа әкелмейді. Адамның кез-келген әрекетін бағалауда, әдетте, қандай да бір идеал, нормаға сүйенеміз. Тәрбие әрекетінде мұндай абсолюттік норма болмайды. Біз ерлі-зайыпты болуға, әр істі шеберлікпен, не жете үйренетініміз сияқты, ата-ана болуға да үйренеміз.

Кез-келген істе де, ата-ана еңбегінде қателіктер де, күманданулар, уақытша сәтсіздіктер мен жеңістер де болуы мүмкін. Отбасындағы тәрбие – бұл өмір. Біздің балаға деген мінез-құлқымыз сезімдеріміз күрделі, өзгермелі, қайшылықты. Сол себептен, балалардың бір-біріне ұқсамайтындары сияқты ата-аналар да әр түрлі болады. Балалармен қарым-қатынас индивидуалды, әрі қайталанбас құбылыс. Мәселен, егер ата-аналар жан-жақты жетілген, барлық сұраққа да жауап беретін болса, онда олар ата-ананың ең басты міндеті – баланы дербестікке, ізденуге, талпынысқа тәрбиелей алмайды.

Отбасы тәртібінің ерекшелігін, балаға ата-анасының әсерін білу баланың мінез-құлық, ерік-жігеріндегі бұзылыстың спецификациясын түсіндіруге мүмкіндік туғыза алады (В.И.Гарбузов, А.И.Захаров, А.С.Спиваковская) [4].

Ата-аналар баланың алғашқы қоғамдық ортасын құрайды. Ата-ана тұлғасы әр адамның өмірінде маңызды рөл атқарады. Өмірдің қиын кезеңдерінде біз ата-аналарымызбен, әсіресе, анамызбен

ойша сырласуымыз кездейсоқ емес. Ата-анамен балалар арасындағы қарым-қатынасқа өң беретін сезімдер басқа да эмоционалды байланыстардан айырмашылығы бар ерекше сезімдер. Ата-аналар мен балалар арасындағы сезімдердің ерекшелігі ең алдымен ата-ана қамқорлығы бала өмірін қолдау үшін қажет болуымен анықталады. Ал, ата-ана махаббатын қажет ету – кішкентай адамның шынайы өмірлік қажеттілігі. Әр баланың өз ата-анасына деген махаббаты шексіз, шартсыз, шектеусіз.

Өмірдің алғашқы жылдарында ата-анаға деген баласының сүйіспеншілігі өзөмірінің қауіпсіздігін қамтамасыз етсе, өсе келе ата-ана махаббаты адамның психологиялық эмоционалды, ішкі желігіне қорғау және қолдау функциясын атқарады. Ата-ана махаббаты- адам игілігінің дене және жан саулығын қорғаудың кепілдігі, ал мұндай жақындықтың болмауынан «жатсыну» феномені пайда болады.

Жатсыну феноменін жалпылап адамның өзіне маңызда адамдармен қарым-қатынас барысында өзінің субъектілік сезімін жоғалтуы деп көрсетуге болады. Мұндай көзқарас “жатсыну” сөзінің интуитивті мәнін ашады – яғни өзін жоғалту, жақын адамдары мен өзінің байланысын сезінбеу.

Әрқайсымыз бір уақытта субъектілігімізді жоғалту сезімін түйсінуіміз мүмкін. Мұндай кезде өзіндік сана “айнасы” жабық тұрғандай әсер болады. Жатсынудың өзінің субъектілігінің басқалар айнасындағы “бейнеленбеуі” нәтижесінде туындауы идеясын өз-өзіне еліктеудің дәнекер буынының бар болу болжамымен нақтылаймыз. Осы буынның үзілуі жатсынудың пайда болуына себепкер болады.

Өз-өзіне еліктеу буынын әрекет үстінде бақыласақ, көз алдымызда процестер тізбегі: алғашында бала бір нәрсені ырықсыз жасайды. Егер, үлкендер баланың бұл қылығын жаңа, ерекше деп тапса, оны ырықсыз түрде қайталайды: осылайша үлкендер нәрестенің күлімсінуіне езу тарта жауап береді. Ал бала өз кезегінде үлкеннің жауап әрекетін ұстап алып, оны қайталайды. Міне, осылайша баланың өз-өзіне еліктегені анықталып отыр. Оның өз күлкісі, сөзі, әрекеті өзіне қайтып оралатын тәрізді.

Бұл қалыпты дәнекерлі өз-өзіне еліктеу буынының сипаты. Осы жерден заңды сұрақ туындайды: бала индивидуалдығының маңызды көріністерін үлкендер “қағып ала алмаған” жағдайда не болады? Өз-өзіне еліктеудің дәнекер буыны өз “делдалынан” арылып, “айналымға” жалғыз түседі де, индивид өз субъектілігін жоғалтады, яғни «жатсыну реакциясы» туындайды.

Сондықтан, ата-ананың басты және негізгі міндеті-балаларды сүйіп, қамқорлық көрсететіндеріне сенімділігін қалыптастыру. Балада ата-анасының өзіне деген сүйіспеншілігі жайында күдік ешқашан туындамауы керек. Ата-ана міндеттерінің ең керектісі – табиғилығы. Кез-келген жастағы балаға сүйіспеншілікпен, шын көңілмен қарау.

Баланың ата-ана махаббатына сенімділігін қалыптастыру бірқатар жағдайларға да байланысты. Балалар өскеннен кейін ата-аналарынан бөлініп кетеді. Ең жақын адамдарымен эмоционалды байланыстар үзілген кезде психологиялық бөлшектеу жүреді. Отбасы тәрбиесіне қосылатын басты талап- балаға деген махаббат пен сүйіспеншілік. Бұл жерде баланы сүйіп, оны күнделікті күтуде, тәрбиелеуде өз махаббатыңызды басшылыққа алу ғана қажет емес, сонымен қатар ата-ана мен бала арасындағы ерлі-зайыптылар арасында қандай қақтығыстар, қиындықтар туындамасын бала өзін жақсы көретіндігін сезінуі, білуі, сенуі маңызды болып табылады. Баланың өзіне деген ата-анасының махаббатына сенімділігі ғана баланың психикалық әлемінің дұрыс қалыптасуын мүмкіндік береді, тек қана сүйіспеншілік негізінде адамгершілік мінез-құлықты тәрбиелеуге болады, тек қана махаббат сүйе білуге үйретеді [5].

Көптеген ата-аналар балаларға өз махаббаттарыншектен тыс көрсеткен жағдайдаол ерке, эгоист болып өседі деген берік сенімде болады, бұл тұжырым өте қате. Мұндай жағымсыз тұлғалық қасиеттер дәл осы махаббаттың жетіспеушілігінен, ата-ананың алғашқы бой үйретудің болмауынан туындайды. Бала бойында махаббат пен қамқорлыққа кенде болмаймын деген түсінікті сенімді ұялату ата-ананың балаға бөлетін уақытынан үйде және балалар бақшасында тәрбиеленуіне материалдық жағдайына, тәрбиеге жұмсалған материалдық шығындарға байланысты емес. Тіпті кейде, көзге көрінер қамқорлық та баланы түрлі істерге қатыстыру да, тәрбиенің басты мақсатына әкелуі мүмкін.

Баламен үнемі терең психологиялық байланыста болу – міне бұл тәрбиеге қосылатын әмбебап талап. Ол ата-аналарға бірдей қатысты, мұндай байланыс барлық балалардың әр жастағы тәрбиесіне қажет. Ата-аналармен байланысты сезіну ғана балаға олардың махаббатын қамқоршылығын түсінуге мүмкіндік береді.

Байланыс сақтап қалудың негізі бала өміріндегі жағдайларға бейжай қарамау баланың проблемаларына үнілу өсіп келе жатқан баланың санасы мен жан дүниесіндегі өзгерістерді бақылау түсіну. Осы байланыстың көрініс табулары мен формалары бала жасы мен жеке ерекшеліктеріне қарай өзгеріп тұруы заңды.

Адам тәрбиенің объектісі болмауы керек, ол қашанда өзін-өзі тәрбиелеудің белсенді субъектісі. Ата-аналар балада өз жетістіктеріне, өзінің жетілуіне деген қажеттіліктері оянғанға дейін ғана бала жанын басқара алады.

Балалар да ата-анаға тәрбиелік ықпал етеді. Өз балаларымен қарым-қатынас кезінде, баланы күтуде арнайы әрекеттерді жүзеге асыру барысында ата-аналардың психикалық сапалары (қасиеттері), ішкі жандүниесі өзгеріске түсіп, трансформационаланады. Осыған байланысты Я.Корчак: “Балаларды оқыта, бақылай, жазалай, қалыптастыра отырып, кемелденген, қалыптасқан, өзгермейтін ата-ана ортаның, айналадығының, баланың тәрбиелік ықпалына түспейді деген пікір аңқау, алаңғасар пікір” деп жазған [6].

Балаға ата-ана сүйіспеншілігін сіңіру үшін диалогтардан басқа тағы бір маңызды ереже бар. Ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынастың бұл жағы психология тілінде баланы қабылдау деп аталады. Қабылдау жеке ерекшеліктерге ешкімге ұқсамауға, ата-ана мен ұқсамауынан баланың құқығын білдіреді. Баланы қабылдау- осы адамның өзіне тән қасиеттері мен қайталанбас өмір сүруін мойындауды білдіреді. Бала тұлғасын және мінезінің сапаларын негативті бағалаудан мүлдем бас тарту керек. Болашақ және қазіргі ата-аналар болып жүргендер мұндай сөздердің әділ болса да, баламен байланысқа түсуге зиян келтіріп, балада сіздің махаббатыңызға күманын туғызатынын жақсы түсінулері керек. Баланың өзін негативті бағаламай, қате жасалған істі немесе ойланбай істелген әрекетті ғана сынға алу керек. Бала өзінің бүгінгі табыс, жетістіктерге қарамастан ата-ана сүйіспеншілігіне сенімді болуы керек. Шынайы ата-махаббатының қабылдаудың формуласы- “сені жақсы болғаныңнан, жақсы көремін емес, сенің өзіңді, сенің бар болғаныңды жақсы көремін” дегеннен тұрады.

Сонымен, ата-ана өз баласымен қарым-қатынас барысында оның бойында бар жақсылыққа деген сенімділіктерін жетілдіруге, өзінің шынайы махаббатымен бала тұлғасының әлсіздік, кемшілік және жетілмеген тұстарын нақтылаудан гөрі жағымды қасиеттерін бекітуге, рухани дүниесінің күшті жақтарын қолдауға, әлсіз жақтарымен күресуге қатысты тәрбиелік ықпалына бағыттайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Захаров А.И. Как предупредить отклонение в поведении ребенка.-М., 1986 38с.
- 2 Спиваковская А.С. Психотерапия: игра, детство, семья.- М., 2000. 235-240с.
- 3 Шмелев А.Г. Острые углы семейного круга. М., 2011,
- 4 Ада ДеллаТорре. Ошибки родителей. М., «Прогресс». 2010
- 5 Петровский В.А., Полевая М.В. Отчуждение, как феномен детско-родительских отношений. // Вопросы психологии. 2011, №1 19-25с
- 6 Шакирова С., Хаматдинова А., Яхияев Қ. Көпшілікке арналған гендерлік білім Алматы: CopyLand, 2002. – 25 б.
- 7 Семья в психологической консультации. Опыт и проблемы психологического консультирования. под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. М., «Педагогика», 2009, 212-220 с

REFERENCES

- 1 Zakharov A.I. Kak predupredit otkloneniya v povedeniya rebenka.-M., 1986 38с.
- 2 Spivakovskaya A.S. Psichoterapiya: igra, detstvo, semiya.- M., 2000.
- 3 Schmelev A.G. Ostriye uglyi semeinogo kruga. M., 2011
- 4 Ada Della Torre. Oschibki roditelei. M., «Progress». 2010
- 5 Petrovskii V.A., Polevaiya M.B. Otchuzdenie, kak fenomen detsko-roditselskich otnoschenii. // Boprosi psichologii. 2011, №1
- 6 Schakirova C., Hamatdinova A., Yahiyayev K. Kopschilikkearnalgangenderlikbilim. Almatiy: CopyLand.
- 7 Cemiyab psichologicshesko konsultatsii. Opiyt i problemiy psichologicheskogo konsultirovaniya. Pod red. A.A.Bodaleva, V.B.Ctolina. M., «Pedagogika», 2009

Ахмедиева К.Н.

Роль родителей в развитии личности детей

В статье рассматривается роль родителей в развитии личности детей, их ошибки в воспитательном процессе. Автор опираясь на новейшие исследования отмечает феномен отчуждения между родителями

и детьми, а также анализирует причины психического неблагополучия связанные с недостатками эмоционального контакта в формировании личности.

Ключевые слова: личность, психическое развитие, система воспитания, инверсия ролей, социальные качества, эмоциональный контакт, психическое неблагополучие, объект воспитания, феномен отчуждения.

Ahmedieva K.N.

The role of parents in developing a child as a personality

The article deals with the personality of a child and the influence of parents in their development, also the mistakes which parents do in education their children. Taking into consideration the researches, the author underlines the unexpected phenomena in the relationship of parents and children. In the article was analyzed the lack of emotional interrelation between the members of the family.

Key words: person, psychological development, process of education, inversion of roles, social qualities, emotional connection, object of education, unexpected phenomena.

Редакцияға 14.01.2015 қабылданды.

ӘОЖ 378.016

К.Н. АХМЕДИЕВА¹, Р.А. САДУАҚАСОВА²

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, магистр, Талдықорған қ.*¹

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, магистр, Талдықорған қ.*²

БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Ұсынылған мақалада авторлар білім беру үдерісіндегі оқу процесін жобалау барысында қолданатын жаңа технология арқылы қалыптастыру жолдары қарастырылған. Сондай-ақ, оқыту үдерісіндегі педагогикалық әдістерге негізделетін жаңа педагогикалық технология теориялық педагогика мен практика аралығында маңызды рөлге ие екендігін жан-жақты ашып көрсеткен.

Түйін сөздер: инновациялық даму, зияткерлік шамасы, педагогикалық процесс, «интерактивті оқыту», педагогикалық технология, локальдық (модульдік) деңгейлер, модификация, инновациялық іс-әрекет.

Білім берудің сапасын көтеру – дүниежүзілік бірлестіктің бірден бір өзекті мәселесі болып табылады. Осы мәселенің шешімі білім берудің мақсаты мен нәтижесін қайта қарастырумен, білім беру үрдісін ұйымдастырудың тәсілдері мен технологиясын үйлесімділеумен, білім берудің мазмұнын жаңалаумен тығыз байланысты.

Осы орайда, жоғары білім беру саясаты республика экономикасының барлық салалары мамандарының бәсекеге қабілетті және жан-жақты мамандарды кәсіби даярлау талаптарын қамтамасыз ету қажеттігін, жоғарғы мектептің зияткерлік шамасын және тәжірибеге бағытталған іс-шараларын күшейту, оны ғылым мен өндіріспен сабақтастыру, халықаралық білім беру қалыбына (стандартына) сәйкес болуы қажеттілігін анықтап отыр.

Елімізде қолға алынған үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасының табысты жүруінің басты кепілі- қажетті мамандар әлеуетін қалыптастыру. Білім беру саласы мұның басты қайнар көзі болып табылады, өйткені ол келешектің мамандарын даярлайды. Сол себептен, қазіргі кезеңдегі оқыту мен тәрбиелеудің жаңашыл әдіс-тәсілдерін, педагогикалық технологияларын игерген, өзіндік даңғыл жол салуды білетін, икемді, шығармашыл педагог-зерттеуші мұғалімді мектеп қажет етеді.

Инновациялық процесс – бұл дамуы жағынан мақсатты бағытталған және құрылуы жағынан сапалы, қазіргі заманның идеяларын, теорияларын, әдістемелерін, технологияларын тарату және меңгеру, қолдану белгілі критерийлерге сәйкес келетін және белгілі бір жағдайда өзекті бейімделген процесс болып табылады. Білім беру жүйесіндегі инновация – білім саласына жаңашылдықты енгізуді көздейді.

Инновация деген ұғымның өзін қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әртүрлі анықтамалар берген. Мысалы, инновация ұғымының әр елдегі, әр түрлі уақытта берілген анықтамаларының ішіндегі жаңасы американдықтар мен еуропалық көлемді зерттеулер иесі Э.М.Роджерстің анықтамасы болып есептеледі. Э.М.Роджерс инновацияны былайша түсіндіреді: «Инновация -нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея» [1].

Ал А.И.Кочетов «Инновация» ұғымына төмендегідей анықтама береді: «Көрсетілген деңгейге апаруды қамтамасыз ететін теориялық, технологиялық және педагогикалық іс-әрекеттің біртұтас бағдарламасы». Алайда Р.Масырова мен Т.Линчевская мұндай анықтамамен келіспейтіндігін білдіреді. Олардың тұжырымы бойынша «Егер баратын деңгей» аддын-ала көрсетілген болса, ол қандай инновация» делінген. В.Кваша мен В.Латинаның пікірлері бойынша «Инновация» - бұл жаңа үлгілердің бағытындағы нақты әрекет, мөлшердің шегінен шығатын кәсіптік іс-әрекеттің жаңа сапалы деңгейге көтерілуі болып табылады [2].

Оқытушы тиімді нәтижелерге жетуі үшін, қандай ғылымның болса да, белгілі бір ізденісті қалай, қандай мақсаттар үшін жүргізетіні туралы нақты, мүлтіксіз түсінігі болуы керек. Мұның өзі таным қызметін ұйымдастыруға, танымның белгілі бір «*әдістер жүйесін*» тандап алуға көмектеседі.

«Технология» сөзі грек тілінен аударғанда «өнер, шеберлік – ілім» деген мағынаны білдіреді. Бұл термин әдетте өндірісті сипаттауда кеңінен қолданылып келді. Ал педагогика ғылымы тұрғысынан қарастырғанда «шеберлік пен ілім қосындысын» білдіреді. Технология – қандай да бір әрекетте, шеберлікте, өнерде қолданылатын тәсілдер жиынтығы. Олай болса, кәсіби әрекетте, ұстаздық шеберлікте, педагогикалық өнерде технологияның маңызы ерекше.

Жаңа педагогикалық технологиялар өріс алуына орай оқыту үрдісіне «интерактивті оқыту», «интерактивті оқыту әдістері» ұғымдары жиі қолданылатын болды. Интерактивті оқыту әдістерінің дәстүрлі әдістерден артықшылығы, оқушыларды енжар тыңдаушы емес, белсенді, өз бетімен білім ізденуші, табиғат, қоғам заңдарын өздігімен ұғынуға мүмкіндік тудыруда.

Педагогикалық технологиялар – білім стандартына сай оқыту нәтижелеріне қол жеткізу жолындағы мақсат, мазмұн, әдістер мен құралдардың біртұтас қызметін бейнелейтін процесс. Педагогикалық технология дегеніміз – тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы. Педагогикалық жағдайларға сай қолданылатын әдіс-тәсілдер оның құрамды бөлігі ғана оқытудың жаңа технологиялық құрамына білім стандартының инновациялық құрамына жатады.

В.П.Беспальконың пікірінше: «Педагогикалық технология – оқу процесін жүзеге асыратын мазмұндық техника» [3]. Ал, В.М.Монаховтың анықтауынша: «Педагогикалық технология - бұл оқушы мен мұғалімнің оқу процесін жобалап және ұйымдастыруда бірігіп қызмет етуіне қолайлы жағдай туғызатын, жан-жақты ойластырылған педагогикалық іс-әрекеттің үлгісі» (2). Іс-әрекет сапасы, бұл - педагогикалық технологияларды шеберлікпен жүйелі пайдаланудың жемісі.

Педагогикалық технология үш деңгейде қолданылады:

1. Жалпы педагогикалық технология - мақсат, мазмұн, оқытудың құралдары мен әдістері оқыту процесінің субъектілері мен объектілерінің әрекет алгоритмі кіреді.

2. Салалық (пәндік) – бір пән шеңберіндегі оқыту мен тәрбие мазмұнын жүзеге асыруға негізделген әдістері мен құралдар жиынтығы.

3. Локальдық (модульдік) – жеке әрекеттер технологиясы, ұғымды дара қасиеттерді қалыптастыру және дамыту сабақ технологиясы, жаңа материалдарды меңгерту технологиясы, қайталау және бақылауды ұйымдастыру технологиясы, жеке жұмысты ұйымдастыру технологиясы.

Салалық (пәндік) және локальдық (модульдік) деңгейлер оқыту әдісімен үндес, айырмашылығы технологияда процессуалдық өлшемдік және сандық компоненттерге, ал әдістерде: мақсаттылық, мазмұндылық, сапалық, және вариативтік - бағдарламалық компоненттерге басым көңіл бөлінеді

Жаңа технология әдістері әрбір оқушының өз бетімен оқып үйренуіне сенімін ұлғайтып, шығармашылықпен жұмыс істеуіне, қорытынды жасай алуына, сөйлеу мәдениетінің өсуіне ықпал етеді, яғни білім сапасын арттырады.

Оқыту технологияларын сабақта тиімді қолдану оқушылардың білім сапасын арттырып қана қоймайды, оларды жеке тұлға ретінде қалыптастыруға әсерін тигізеді. Жаңа әдіс-тәсілдерді мән-мағыналарына, ерекшеліктеріне қарай тандап қолдана білсек, балаға білім беруде ұтарымыз анық.

Қазіргі таңда әлеуметтік жағынан қорғалған адам - ол технология ауысуына және нарық талабына сай терең білімді әрі жан - жақты адам. Оқу үрдісінде дәстүрлі емес технологияларды пайдалану келесі жағдайлармен ерекшеленеді:

- ойлауды белсендендіреді, ал бұл белсенділік мазмұны бойынша өз бетімен шығармашылықпен, эмоционалдық бояуымен және нақты шешім қабылдауымен ерекшеленеді;
- серіктестік қатынасты дамытады;

- оқыту нәтижесі берілген ақпарат көлемінің көптігінен емес, оны өңдеу тереңдігі мен жылдамдығына байланысты артады.

- Инновациялық оқыту- көп өлшемді үрдіс және оны сандық, сапалық жағынан өлшеу өте қиынға соғады.

- Қазіргі таңдағы теория мен практикада байқалып отырған қарама-қайшылықтарды шешіп, талдаудың қажеттілігі баршамызға мәлім, бұл аталған үрдістің тиімділігін арттыруда инновациялық технологияларды пайдаланудың қажеттілігінен туындап отыр.

- Инновациялық процесс түсінігі, ол барлық динамикалық процестерді қамтып, жаңалықтардың өзгеруіне ықпалын тигізеді.

Белгілі ғалым И.Лапиннің инновациялық процеске байланысты екі ілімі қолданылады:

1) қарапайым түрде қолдану, ол яғни ашылу – жаңалық енгізу (новация) – қолданушылардың арасындағы бөлінуі – көпшіліктің қолдануы;

2) кеңейтілген түрде қолдану – ашылу – новация – таралуы – меңгеруі және модификация – рутинизация, яғни дәстүрге айналуы.

Инновациялық процестер – бүкіл әлемнің білім беру жүйесі дамуының негізгі және қажетті тенденцияларының бірі болып табылады[4].

Бұл міндеттерді шешу үшін, әр оқытушының күнделікті ізденісі арқылы, барлық жаңалықтар мен қайта құру, өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа практикаға, жаңа қарым – қатынасқа өту қажеттігі туындайды.

Келер ұрпаққа қоғам талабына сай білім беру жүйесінде инновациялық іс

- әрекеттің ғылыми – педагогикалық негіздерін меңгеру маңызды мәселелердің бірі. Оқу процесіндегі инновациялық модельдің құрылымын былай көрсетуге болады:

- - жалпы инновациялық процесс идеялары;
- - инновацияның пайда болуы, таралуы, педагогикалық жаңалықтарды меңгеру;

Кез-келген оқу орны- рухани өмір ұясы, ал ұстаз- оқу мен тәрбиенің мазмұны мен формасын тиімді тәсіл арқылы қалыптастыратын бірден бір тұлға. Ал оқу орнындағы Инновациялық іс-әрекет – жоғары оқу орнының даму тәртібінің бір аспектісі. Сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық жағдай тудырған басқа білім беру сфераларынан белгілі бір стандарттың межесінен ауытқу мен балама жүйе енгізу шараларын атқарады. Жаңалықтарды ойлап шығару, зерттеу, қолданысқа дайындау, іс жүзінде пайдалану сияқты процестермен сипатталады.

Технология кез-келген ғылымның ажырамас бір бөлігі. Ол ғылыми техникалық прогрестің алғы шарты, ғылыми жаңалықтар мен өзгерістердің ұйытқысы. Технологиялық қолданымдар қоғам дамуының кезеңдері мен ғылым және техниканың жаңа жетістіктеріне орай жаңарып, түрленіп, жетілдіріліп отырады [5].

Теориялық тұрғыдан қарағанда инновациялық технология педагогиканың категориясы ретінде қарастырылады, оның мәні, құрылымы айқындалады; педагогикалық іс әрекеттің әр түрлі саласындағы (дидактика, тәрбие, білім беруді басқару) педагогикалық технологияның ғылыми негіздері оқып үйретіледі.

Инновациялық технологиялардың пайда болуы, мәдени байланыстың кеңеюі мен тереңдеуі, ақпараттар ағымының сапасы мен санының тұрақты түрде артуы уақытпен бірге қарқын алып отырған ақпараттар ағынынан бейімделу тәсілдерін меңгеру үшін тиісті ептіліктер мен білімді қажетсінеді.

Білім мазмұнын жаңалау процесінде студенттерге дайын білімді беріп ғана қоймай білімді өздігінен игерудің әдіс-жолдарын меңгерту, оның процессуалдық және дамытушылық жақтарына басымдылық беру қарастырылған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Айтмамбетова Б.Р. Жаңашыл педагогтар идеялары мен тәжірибелері. Абай атындағы ҚМПУ-Алматы, 1991

2 Кваша В. Управление инновационными процессами в образовании: автореф. ... канд. пед. наук. -Минск, 1994. - 22 с.

3 Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. - М, 1995

4 Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития: Инновац. курс. Кн. 1 -Казань: Изд-во Казан. Ун-та, 1998.

5 Джакупов С.М. Управление познавательной деятельностью учеников в процессе обучения, Алматы, 2002

REFERENCES

- 1 Aitmambetova B.R. Zanaschil pedagogtar idealari men taziribeleri. Abai atindagi KMPU-Almati, 1991
- 2 Kvascha B. Upravlenie innoazhionnimi prozhessami v obrazovanii: abtoreph. ... kand. ped. nauk. -Minsk, 1994. - 22 c.
- 3 BepalkoB.P. Pedagogika i progressivniye tehnologii obuscheniya. - M, 1995
- 4 Andreev B.I. Pedagogika tvorcheskogo samorazvitiya: Innovats. kurs. Kn. 1 -Kazan: Izdat-vo Kazan. Un-ta, 1998.
- 5 Dchakupov C.M. Upravlenie poznavatelnoi deyatelnostuy uchenikov v prochesse obucheniyia, Almati, 2002

Ахмедиева К.Н., Садуақасова Р.А.

Использование педагогических технологии в процессе образования

В статье авторы рассматривают современные подходы использования инновационных технологии в образовательном процессе. А также раскрываются задачи технологии, которые выявляют совокупность закономерностей с целью определения и использования на практике наиболее эффективных, последовательных образовательных действий.

Ключевые слова: инновационные развитие, интеллектуальный потенциал, педагогический процесс, «интерактивное обучение», педагогическое технология, локальные (модульные) уровни, модификация, инновационная деятельность

Ahmedieva K.N., Saduakasova R.A.

Using pedagogical technologies in the process of education

In the given article was written the planning of the educational process and forming it through new technologies. Also, directed it to a new pedagogical technology and anew the traditional pedagogical methods and the author shows the meaningful peculiar of this process. Nowadays using the new technologies one of the effective way of teaching.

Key words: innovative development, intellectual potential, pedagogical process, interactive education, pedagogical technology, local level, modification, innovative activity.

Редакцияға 14.01.2015 қабылданды.

ӘОЖ 791.43(574) «1938»

Г.У. АХМЕТШИНА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистрі, аға оқытушы

«АМАНГЕЛДІ» ФИЛЬМІНІҢ ТҮСІРІЛУ ТАРИХЫ

Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы тұңғыш қазақ киносы «Амангелді» фильмінің түсірілу тарихы қарастырылады. Мақаланы жазу барысында дерек көзі ретінде осы киноға түскен актерлардың, режиссерлердің, кинооператорлардың естеліктері, осы тақырыпта қорғалған диссертациялық жұмыстар, ғылыми еңбектер пайдаланылды.

Түйін сөздер: өнер, мәдениет, кино, актер, естелік.

XX ғасырдың 30-жылдары ұлттық шығармашылық интеллигенцияның жаңа тобы – алғашқа қазақ кино қызметкерлері мен актерлері пайда болды. Ұлттық киноның негізін қалаушылардың бірі, әрі оның тұңғыш тарихшысы, Қабыш Сиранов қазақ киноөнерінің даму тарихын 1928 жылдан бастап, 1965 жылға дейінгі уақыт арасын 4 кезеңге бөледі. Бірінші кезеңде (1928-1937) қазақ киносының іргетасы қаланды, екінші кезеңде (1938-1945) қазақтың ұлттық киносы қалыптасты, ал үшіншісінде (1946-1952) тоқырау үрдісіне ұшыраса, 1953 жылдан бастау алатын төртінші кезеңнен бергі уақытта қазақ киносы жан-жақты өркендеу жолына түсті [1,146-177].

Қабыш Сиранов қазақ киносының даму кезеңдерін белгілегенде ұлттық кино қызметкерлерінің қалыптасу барысын жалпы кино ісінің ішкі мәселесі ретінде қарастырды, киномен алғаш айналысқан шығармашыл адамдарды жеке бөліп-жарып қарамайды.

XX-ғасырдың 20-40жылдарындағы қазақ шығармашыл зиялыларының қызметін зерттеумен айналысатын отандық зерттеушіміз, тарих ғылымдарының докторы, профессор З.О.Дүкенбаеваның зерттеуіне сүйенсек, ол кісі қазақ киносының даму тарихын былайша бағамдайды:

1. 1928-1941 жылдар- қазақ кино қызметкерлерінің пайда болып, қалыптасу уақыты
2. 1941-1959 жылдар- қазақ киногерлерінің қалыптасу үрдісінің жалғасуымен қатар, өсу қарқыны тездетілген уақыт
3. 1960-1991 жылдар- қазақ өнерпаздары кино өнерін әлемдік дәрежеде меңгерумен бірге оның ұлттық сипатын асқар биікке шығарды.[2,32]

Негізінен алғашқы кино көрсетілім Қазақстанда 1910 жылдан бастау алады. Қазақстанда деректі киноның басты қадамдары 1925 жылдан жасала бастады. Осы жылы Республика астанасы Қызылордада Кеңестердің V съезінің өту барысы түсірілді.

1925 жылы Қазақстан жайлы түсірілген деректі фильм «Қазақ АКСР-не бес жыл толды» деп аталды. Жер-жерде В.И.Лениннің: «...Кино жаңалық болып табылатын елді мекендер мен Шығыс аймақтарда кинотеатрларды салу ісіне жіті көңіл бөліндер, сол кезде біздің үгіт-насихат жұмысымыз жеңіл болады»[3,28] деген тапсырмасы жүзеге аса бастады. Қазақстан жайлы алғашқы көркем фильмдер «Қаратау құпиясы», «Түрксіб»- қазақ халқының тұрмысынан, тыныс-тіршілігінен хабар берді .

Қазақ халқы ежелден талантқа бай. Ән мен күйге, жырға қай заманда да асқан сергектікпен қараған, өнер атауының қандай түрін де ізгілікпен, ілтипатпен қадірлеген. Театр өнерін айтарлықтай игеріп өкеткен қазақтың аса дарынды перзенттеріне алғашқы қазақ киносын түсіріп, кино өнерінің қыр-сырын игеру қиынға түскен жоқ.

1938 жылы «Ленфильм» киностудиясының көмегімен Қазақстанда алғашқы дыбысты «Амангелді» фильмі түсірілді. Киноның дыбысталуы 30-жылдардағы техникалық революцияның көрінісі болатын.

Бұл игілікті тарихи іске драма және опера театрларынан актер атағына толық ие болып, көзге түскен бір топ шоқ жұлдыздай талантты жастар тартылды. Елубай Өмірзақов, Шара Жиенқұлова, Рақметгулла Салменов, Серке Қожамқұлов, Құрманбек Жандарбеков, Қанабек Байсейітов, Қалыбек Қуанышбаевтар кинода түрлі кейіпкерлер ролін ойнағаны, қазақ киносының алғашқы кездерде қалыптасуына үлкен үлес қосқандары мәлім. Қазақ тарихында театр өнерін бірінші бастап, биік сатыға көтерген аға буын артистер бойларындағы табиғи мол дарынын жұмсап, кино тарихының алғашқы ақ парағын осылай ашты.

Жалпы бұл қазақ киносын түсіру идеясы ұлттық драма театр мен опера театрының 1935 ж. Мәскеуге онкүндікке барып қайтқан сапарынан кейін туындайды. Бұл айтулы оқиға С. Қожамқұлов естелігінде былай сипатталады: «Бұл кезде Республика партия ұйымының бірінші секретары Мирзоян Чехословакияда Карловы-Вары курортында болатын. Мирзоян декада өткен соң келді, біз оны Финн вокзалында қарсы алдық. Ол бәрімізді құшақтап сүйіп, зайыбы екеуі қонақ үйіне шақырып, ертіп барды, сонда отырып сұхбаттастық. Ол кісі «Абыройлы болыңдар, газеттер жазып жатыр. Көп рахмет. Елдің рухын сондайлық көтердіңдер»- деп ризашылық көңілін білдірді. Он күндік сондай жақсы өтті. Жамбылдан бастап 15 адамға орден берді. Жамбыл мен Сәкен екеуі Қызыл Ту Орденін, Құрманбек, Елубай, Күләш Еңбек қызыл Ту Орденін алды. Қалыбек, Қанабек пен маған «Құрмет белгісі» ордені берілді. Міне, осындай өте абыройлы болып қайтып, елді қатты қуанттық. «Енді бір нәрсе бар. Сіздер сахына жағынан, театр жөнінен кереметтей екенсіздер. Музыкаларыңыз да өте бай екен. Ендігі көрсететін, қазақ елінің қайда болса да атын шығаратын нәрсе - кино. Киноға түсулеріңіз керек, алдымен Амангелдіні түсіру керек. Сонда біздің сан-саналы өміріміз кереметтей теңеледі. Соған қарап елдің де абыройы артады,-деген ой айтады. Осылайша Амангелдіні киноға түсіру идеясын алғаш Мирзоян бастаған болатын» [3, 33].

Москвалықтардың ыстық ықыласы мен достық лебізіне марқайған театр қауымы елге қайтады. Жол-жөнекей Ақтөбеден Бейімбет Майлин мен Ғабит Мүсірепов Торғайға барып, Амангелдінің тарихын зерттемекші болып түсіп қалады. Екеуі Торғайда үш ай жүріп, Амангелдінің оқиғасымен толық танысып келеді. Алдымен Амангелді туралы пьеса жазылып, кейінен пьесаның көмескі қалған жерлеріне сценарий жазылды. Сценарий жазылу барысы Ғабит Мүсіреповтің естелігінде жан-жақты сипатталады:

«Киноповесть о легендарном батыре была написана по мотивам пьесы «Амангелды», которую мы создали в содружестве с Беймбетом Майлиным. Материалов об Амангелды имелось тогда более чем достаточно, но опыта работы в кино у нас не было совсем. За помощью решили обратиться к нашему земляку – писателю Всеволоду Иванову. Приехали к нему в Москву, рассказали о своей

задумке. Всеволод Вячеславович не сразу откликнулся на наше предложение. Был он в том время очень занят, а дело предстояло сложное и, конечно, необычайно ответственное. Сомнения и колебания его рассеял один разговор который помню до сих пор. Встретили мы как-то, гуляя в подмосковном лесу, близ ивановской дачи, Александра Александровича Фадеева. Он с огромным любопытством и вниманием выслушал нас, потом сказал, обращаясь к Иванову:

-Не понимаю, как можешь ты отказываться... Да знаешь ли ты, что такое сейчас Казахстан? Вот на декаде слушал я Куляш Байсеитову. Какой голос! И в двадцать четыре года-народная артистка Советского Союза! У нас таких молодых пока нет... Не раздумывай, берись за работу. Создайте такой фильм, что все вас будут благодарить за это, честное слово. Вы еще вспомните мои слова...

Беседа сыграла свою роль. Всеволод Вячеславович с женой Тamarой Владимировной и дочерью вскоре приехали в Казахстан. К этому времени мы сделали подстрочник пьесы на русском языке, ознакомили с материалом нашего соавтора. И закипела дружная работа, увлекательная, интересная. Для нас с Беимбетом это было еще и освоение «целины» - мы овладевали современно неизменной областью, постигали специфику киноискусства» [4, 43] деп жазады Ғабен өз естелігінде.

Осы «Амангелді» фильмін түсірер кезде аздаған қиындықтардың болғанын Серке Қожамқұловта өз естелігінде баяндайды: «Фильмнің сценарийін оқыған Мирзоян оны «жақсы» деп бағалады. Енді оны Москваға апарды. Москвадағы кино мамандары да дұрыс тауып, бірақ биылға 8 кино түсіруді жоспарлап қойып едік. Енді алатұғын мүмкіндіктеріміз жоқ» депті. Ол кезде киноны тек Москва мен Ленинград шығаратын еді. Мирзоян Ленинград обкомының секретары Ждановқа телефон соғып:

-Қазақстанды тегінде Кировтың өзі шефке алған ел еді. Оны өзіңіз жақсы білесіз. Енді міне Амангелдідей халық батырын киноға түсірейін де жатырмыз. Москвада мүмкіндік жоқ екен. Сіздің киностудия қалай болса да көмектесіп, фильмді түсіруге көмек жасасаңыз - деп өтініш етіпті. Осы өтініштен кейін 1937 ж. «Амангелді» фильмі түсірілді [3,34].

Жалпы, фильмнің сценарийі ленинградтық режиссерлардың көңілінен шығып, олар жоғары баға берді.

«Чапаевті» түсірген Васильев деген үлкен режиссер, Леонид Захарович Трауберг бар, бұлар материалдарды көріп, жоғары баға берген.

Траубергтің риза болғаны соншалық: Мынау Амангелдіні екінші Чапаев деп айтуға болады деген екен. Ал, Моисей Зеркович Зерин деген суретші кісі бар еді, «Амангелді» оның екінші түсірген картинасы екен. Бұл кісі «Пейзаждарды әдемі алған және артистердің ойнауы жақсы, табиғи, оны екінші «Чапаев» деп айтуға әбден лайық»-деп жоғары баға беріпті.

Сосын кинорежесер Зерин (Ленинградтікі).

-Мен фильмді монтаждауға қиналып тұрмын. Екінші «Чапаев» деп айтқаныңыз, мен үшін бұл үлкен баға. Енді бір өтініш фильмнің бас-аяғына дейін Сергей Дмитриевич Васильев көмектессе екен. Сол кісі құрастырса, тіпті сол кісінің аты жазылса екен. Монтаждаған кезде қай жеріне қайсысын салуды білмей, жаңылысуымыз мүмкін,- деді.

Сосын Сергей Дмитриевичке барып қолқа салады. Ол кісі «жарайды» мен көмектесейін деп уағда берді. Ақыры фильмді Васильев құрастырды. Өзі өте кішіпейіл адам екен. «Менің атымды жазбай-ақ қойыңдар, еңбек сіздердікі. Мен қолымнан келген көмегімді аямаспын. Сендер соны істеп отырсаңыздар болды»- деді. Ол кісінің «Чапаевта» Аннаның ролін ойнайтын Мясникова деген әйелі бар еді. Сол кісі режиссура техникасынан сабақ береді екен. Бізді Мясникова орысша екі ай үйретті. Номерге келіп алады да, басымызды қосып, орысша сөйлеп тексті үйретіп көп жәрдем жасады [3, 35]- деп еске алады Сераған.

Осыдан кейін фильмді түсіретін топ, актерлар құрамы қалыптаса бастайды. Картинаның қоюшы режиссері талантты суреткер М.З. Левин болды. Ол театрдың таңдаулы қоюшы-суретшілерінің бірі еді, әрі бұл уақытқа дейін режиссер Борис Медведевпен бірігіп, бірқатар фильмдерді шығарған болатын. Левин қазақ халқының этнографиясын егжей-тегжейлі түрде зерттеп, тұрмыс салтына әбден қанығып, сол арқылы болашақ фильмнің әрбір кадырына нақты әрі көркемдік дәл нақыш беруді жан-жақты қадағалады. Жаппай түсірілетін көріністер де, павильонда түсірген көріністер де-шындығымен, дәлділігімен таңғалдырады, ал ең бастысы - олардың үлкен идеяға негізделуінде: ол біздің халқымыздың басынан өткізген маңызды тарихи кезеңдерінің бәрін жан-жақты сомдап, еліміздің аңсағанын, бостандық жолындағы күреске әр уақытта дайын екендігін көрермен қауымға жеткізу болды.

Кино түсірілу барысымен режисер Борис Медведевтің естелігінен толығырақ таныса аламыз:

«Всем было чрезвычайно интересно работать над фильмом «Амангелды». Многие актеры вообще никогда не снимались в кино. Они не знали, как себя вести перед камерой, не имели самого элементарного опыта. Приходилось работать не только на съемочной площадке, но и в значительной степени предварительно, подробно объяснять и рассказывать, как следует вести себя в момент съемки, многократно и тщательно репетировать, заучивать наизусть целый ряд сцен и эпизодов. Времени для такого объема работы у нас было очень мало. Зачастую работали вечерами, а иногда даже и ночью. В группе была необыкновенно дружелюбная, товарищеская, деловая, творческая обстановка. Операторы в главе с Хечо Назарьянцем, как правило выдавали хороший, композиционно интересный и технически грамотно отснятый материал. Не только павильонные съемки на «Ленфильме», но и все, что снималось в Казахстане на натуре было сделано с большим вкусом, операторским мастерством, с великолепным освещением» [4, 44].

Операторларға жұмыс қиынға соқты. Кино өнерінен тәжірибесі болмаған қазақ актерлары, халық таланттары, камераның алдында бірінші түскендіктен, жоғары қуатты кинопрожекторлардың жарық күштеріне шыдай алмай, кобалжыды. Соның нәтижесінде бірнеше көріністі бірнеше қайталап түсірді. Бұның барлығы актерлардың толқынысын тудырды. Олар әрбір көріністі, әрі фильмнің мәтінін жатқа білуге тиіс еді. Бірақ қазақтың тума таланттары бұл кедергілерден де сүрінбей өтіп, тағы да өнердің биік шыңынан көріне білді.

Түсірілген материалды «Ленфильмге» қарастырылуға таңдалып шығарылуға жіберілді. Бұл материалдарды талантты кино шеберлері Григорий Михайлович Козинцев қабылдап қарастырылуға алады. Материал Козинцевтің көңілінен шықты. Козинцевтің фильмге көзқарасы Б. Медведевтің естелігінде жақсы келтірілген «Ему нравилась самобытность актеров, которых мы выбрали, новизна решения, игра, пейзажи, панорамы. Он пророчески говорил и писал мне и Левину, что из этого свежего материала безусловно, выйдет хороший фильм. Так и получилось. Тогда нам трудно было судить, будет ли фильм хорошим или плохим, ведь работа была еще в самом начале.

У нашего интернационального коллектива была одна цель: выпустить фильм на достаточно высоком для того времени идейно-художественном уровне. Помогла дружба, которая крепла в коллективе день от дня. Никто не выделял свою личность, а напротив, буквально все проявили коммунистическую скромность, исключительное трудолюбие и взаимное уважение [2, 46].

Фильмнің алғашқы көрсетілімдерінен кейін-ақ, ортақ мақсатқа жеткендік жалпыға бірдей аңғарылды. Режиссерлар атына құттықтау, тілектер ағылып келе бастады. Әрине, орыс режиссерларын қазақ халқының рухани жан-дүниесін ашып көрсетудегі сіңірген еңбегі үшін алған алғыстары қатты толғандырды. Енді осы кинофильмнің кинооператоры Музакир Шуруковтың естелігінен үзінді келтірейік:

«Воспоминания о съемочных днях, даешься диву: как нам посчастливилось в сравнительно тяжелых условиях все же создать эту дорогую сердцу картину. Смотришь на экран и кажется все таким простым и обычным, но тогда это было совсем непросто. Пленка была прямо скажем, неважной. Мы снимали первый казахский художественный фильм «Амангельды» на одной из первых партий кинопленки отечественного производства, а наша кинопромышленность в тот период только зарождалась» [4, 47].

Даладағы ыстық ауа температурасы кезінде кино түсірудің өзіндік бірталай қиыншылықтары болады, қымбат тұратын кинофотоматериалдарды сақтау үшін, арнайы жерлерден шұңқырлар қазып, осы жасанды тоңазытқыштарға пленка тығылып тасталынады.

Қапырық күн астында киноға түсіп жатқан актерлардың бет-әлбетін қалпына келтіру де бірталай әуре-сарсаңға салады. Операторларға ешқандай грим көмектескен жоқ. Сондықтан, нақты экспозицияны анықтап, түсірілеген материалды сапалы әрі ұқыпты түрде өңдеу қажет болды.

«Ленфильмнен» келген бас оператор Хечо Михайлович Назарьянцтың басшылығымен Амангелді сарбаздарының шабуылы түсіріліп алынды. Бұл өте күрделі көрініс еді.

Негізгі бұл операторлар жұмысы өте күрделі, қолайсыз климаттық жағдайларда атқарылды. Ол кездегі күннің ыстығы өте өткір болып, сәулесі жарық көзін бөлумен бірге, одан сайын күйдіріп, өртей түсті. Жұмысты тоқтату үшін, операторлар күннен қорғайтын арнайы қолшатырлардың астында, ақ берст киіп, жұмыс істеді. Ал, жарық сәйкестігін арнаулы жарықтандырғыштарды

қолдану арқылы ұйымдастырды. Жекелеген сюжеттерді түсіріп біткенен кейінгі жұмыс шабуыл барысындағы аттардың шабысын түсіру үшін ашық, жеңіл машинаға кинокамераны орнатып, жұмыстарын әрі қарай жалғастыра берді. Машинаның жүрісін аттардың жылдамдығымен теңестіріп, не озып кетпей, не қалып қоймай, ілесе жүріп, киноға түсіру де өте қиын жұмыстың бірі болды. Ат тұяғынан көтерілген шаң аппаратура мен автокөлікті шаңға көміп, жұмыс істеуге кедергі келтіреді.

Осы «Амангелді» фильміні түсіру барысында жалпы кеңесші болып, Қасым Тоғызақов бекітіледі. Қасым Тоғызақовтың кинотүсірушілер туралы естелігіндегі жазбалары келесідей:

«Когда я вспоминаю эти дни, вспоминаю своих дорогих товарищей, с которыми мне посчастливилось встретиться и подружиться на всю жизнь, мне кажется, что это было совсем недавно. У нас образовалась маленькая интернациональная кинокоммуна, и всех объединяла одна цель - создать образ героя-революционера, легендарного батыра казахского народа и этой цели было подчинено все» [4, 50].

Осы естеліктердің барлығынан байқап отырғанымыздай, алғашқы қазақ киносын түсіру барысында құрылған түсіруші топтың, режисерлардың мақсаты бір болып, сол мақсатқа қол жеткізу үшін бірлесіп, аянбай еңбек етті.

Сол кездегі жол көлік қатынастарының қиындауына байланысты, Амангелдінің туған жері Торғай жазығында фильміні түсіру мүмкін болмады. Сондықтан да киноны Торғайға ұқсас Алматы төңірегіндегі жерлерде, дәлірек айтсақ Жамбыл ауылында түсіруге шешім қабылданды.

Ауыл тұрғындары кино-түсіруші топты қуана-қуана қарсы алады. Жергілікті колхозшылар тек қонақжайлықтылығымен ғана ерекшеленген жоқ, сонымен бірге киноға түсіру барысында белсене араласты.

Фильмдегі Амангелді сарбаздарның барлығы да өздерінің аттарына мініп, ұлттық киімде шыққан осы колхозшылар. Жамбыл Жабаев осы кино түсіруші топтың жиі қонағына айналады. Ол бұл жұмысқа асқан қызығушылық танытты. Бұл туралы Қ. Тоғызақов естелігінде толық жазылады:

«Как-то в ясную погоду операторская группа подготовила аппаратуру для съемки, и в этот момент приехал Джамбул. Хечо гостеприимно пригласил его. Постелили кошму, усадили на него гостя».

Джамбул спросил у меня: «Что сейчас здесь будет». Я ответил, что перед киноаппаратом в скачке пройдут отряды Амангельды. Хечо подождал меня и сказал тихо:

-Не отвлекай старика, сейчас я сниму его на пленку. Я был удивлен. Как же так? Ведь в сценарий этого нет. Джамбул даже и в Тургае не был.

-Мы снимаем художественный фильм, поэтому старика запечатлеть обязательно надо, - сказал Хечо.

Тут ассистенты оператора незаметно для Джамбула собирали людей и расставили, сгруппировав всех вокруг него.

Вздывая клубы пыли, мимо камеры промчались сарбазы. Было сделано еще несколько дублей, старик с домброй сидел и внимательно наблюдал за всадниками, не подозревая, что попадает в фильм, в первый казахский художественный фильм.

А когда работа была закончена, эти кадры стали неотъемлемой частью событий фильма. Так до сих пор Джамбул участвует в картине. А кинозрители, и не знают, что это сидит не какой-то старик, а сам Джамбул [2, 51].

Ал, осы фильмінің композиторы, белгілі музыкант, Петербург консерваториясының тәрбиелеушісі, профессор Михаил Фабианович Гнесин мен Ахмет Жубанов болды. Композитор Арам Хачатурян естелігінен:

«Фрагменты, музыки к фильму «Амангелды» я услышал еще до выхода его в Ленинграде, где сам пробовал в то время освоить принципы музыкального языка кино. Мы с Дмитрием Шостаковичем навестили Гнесина и Жубанова в гостинице, они показали нам свои фрагмент- и это было очень интересно. Творческое содружество принесло свои плоды. В первом казахском фильме прозвучало замечательная симфоническая музыка, народная музыка и песни. Большая победа наших друзей вдохновляла и ободряла нас, звала к завоеванию неизведанных высот нового для композиторов мира – кинематографа» [4, 52].

Осы фильмнен алған әсері жайлы композитор Ахмет Жұбановтың қызы композитор Ғазиза Жұбанова да өз естеліктерінде келтіреді. Ол алғаш рет «Амангелді» фильмінің премьерасын 1939 жылы 4 класста оқып жүрген кезінде көреді. Ғазиза Жұбанова естелігінен:

«Успеху фильма способствовала ярко национальная, оригинальная по интонационному комплексу, ритмическому своеобразие и эмоциональной насыщенностью, чистоте напевных песенных мелодий музыка композиторов М.Ф. Гнесина и А.К. Жубанова. Музыка покоряет жизнеутверждающим пафосом, драматической силой и напором энергии, которые характеризуют эпизоды скачек, боев, а так же жанровые сцены – байгой, танцами, пением, где изумительно свежо звучали казахские народные песни и кюи...» [2, 52].

1966 ж. Ғазиза Жұбанованың алғашқы балеті «Легенда о белой птице» жарыққа шығар қарсаңында оған «Қазақ фильмнің» қарт режисеры Ефим Ефимович Арон келеді. Ол Ғазиза Жұбановадан «Амангелді» фильмін Қазан төңкерісінің жарты ғасырлығын тойлауға байланысты екінші рет редакциялауға композитор ретінде атсалысуын өтінеді. Ғазиза Жұбанова естелігінен:

«В первой редакции открытием для того времени было включение домбровых кюев в музыку фильма, теперь же в 60-е годы, они звучали чисто иллюстративно и производили впечатление концертных номеров. Музыка новой редакции более дифференцированной: были тема «красных» и тема «белых», то есть в музыке появилось конфликтность, которая затем симфонический развивалась по ходу событий. В музыкальной характеристике героев явно прослеживались психологичность и драматизм. Во всяком случае, мне хотелось чтобы музыкальное решение фильма строилось по принципу симфонии: лаконично, целеустремленно, с развитием и борьбой контрастных образов с лирическими и жанровыми отступлениями.

На просмотр новый редакции фильма пришли Габит Мусрепов, Ахмет Жубанов, Елубай Умирзаков, Калибек Куанышбаев, Шара Жиенкулова, Курманбек Жандарбеков, Канабек Байсеитов, Капан Бадыров, Касым Тогузаков и др.

Когда окончился фильм и зажегся свет, я с удивлением и восхищением смотрела на лица «стариков»: они плакали, но это были радостные слезы – их искусство не умерло, оно живет и способно трогать сегодняшнего зрителя! Такие мысли я читала в их увлажненных слезами глазах и сияющих лицах, некоторое время в зале была тишина. По видимому, каждый был погружен в воспоминания. Как же, с тех пор прошло почти 30 лет!...» [4, 53].

Бұл туралы осы кинода ойнаған актриса Шара Жиенқұлова да өз естелігінде былай дейді:

«Қырық жыл өткен соң «Амангелді» фильмін қайта жаңғыртып, дыбыстарын жаңалап экранға шығарды. Алғашқы көрсетіліміне көзі тірі кәрі тарландарды шақырды: несін жасырамыз – бәріміз кірпігімізді жаспен сулап, кемсендеп отырып көрдік. Өзіңнің жастық шағыңмен, жалынды да қуатты, орда ойнаған лақтай секіріп жүрген кезіңмен кездесуден ауыр ештеңе жоқ екенін сонда білдім. Әсіресе, әйел адамға...» [6, 55].

Осыдан кейін екінші редакциялануын талқылау процесі жүреді. Фильм актерлары өз ойларын, алған әсерлерін ортаға салады. Олар «фильмнің жаңа музыкасы ғажап үндестікті тапқан», - деген баға береді. Соңғылардың бірі болып сөз алған Ахмет Жұбанов та өз ризашылығын білдіреді. Оның айтуынша, фильмнің жаңа музыкасы симфониялық түрге еніп, бейнелеу – музыкалы драматургия барысында мүлтіксіз өңделген. Ол фильмнің алғашғы редакциясындағы билер, әндер, күйлер сол күйі сақталып қалғанына сүйсінісін білдіреді.

Ғазиза Жұбанова: «Получив одобрение «героев» первой редакции фильма, я ликовала: ведь теперь я сопричастно к первому казахскому художественному фильму «Амангельды»

Счастливой жизни тебе на вечно, первенец казахского кинематографа! Фильмов хороших и разных еще будет много, но ты всегда останешься первым!» [5, 67].

Алғашқы қазақ киносы «Амангелді» жайлы Ұлы Отан соғысының ардагері, Рейхстагқа ту қадаушы Рақымжан Қошқарбаев, Батыр әрі жазушы Бауыржан Момышұлы, Совет Одағының халық әртісі болған, биші Тамара ханум, Кеңес Одағының Халық әртісі Аркадий Райкин, мүсінші КСРО-ның халық суретшісі болған, Ленинградтағы батырларға арналған мемориалдың авторы Михаил Аникушин да өздерінің алған әсерлері жайлы жазып қалдырған. Жұмыс барысында осы жазбаларды да назарға ұсына кетуді жөн көрдік.

1939 ж. жазында Рақымжан Қошқарбаев 15 жаста болатын. Ол бұл кезде Ақмола қаласына жақын жерде орналасқан балалар үйінде тәрбиеленіп жатты. Киноны Ақмолада көрсететінін

естіген барлық балалар үйінің тәрбиеленушілері киноны көру үшін қалаға қашады. Сондарынан қуған тәрбиелеушілерді тыңдамастан, балалардың барлығы бір түнде 26 шақырым жерді жүріп өтіп, қалаға келеді. Олардың бойында тірі Амангелді батыр қандай екендігін көру, киноға деген күштарлық басым еді.

Ақмоланың орталығында ол кезде «Октябрь» кинотеатры ашылған еді. Балалар киноға ә деген бетте кіре алмайды. Өйткені бақылаушылар билетсіз адамдарды кіргізбейді. Бірақ, балалардың жалынышты өтінішіне құлақ асқан директор оларды кіргіздірітіп, орын тауып береді [5, 68].

Ақмолада бір топ балалармен киноны көрген Рақымжан Қошқарбаев естелігінен:

«Засветился экран – и вот появился батыр на белом коне в кожанке, перетянуты и перепоясанной ремнями, его появление мы встретили ликованием, все вскочили с мест, громко аплодировали, кричали «ура!». От волнения у многих текли слезы. Дети прыгали на стульях. Правда, в кино мы были уже не в первый раз, до этого нас привозили и показывали фильмы «Пархоменко», «Чапаев», «Тринадцать» и др. Но на этот раз происходящее на экране было понятно всем, потому что звуковое сопровождение было на родном казахском языке. Представьте себе: на экране говорили на казахском языке. Это было просто чудо!

Не знаю, кто из нас как воспринял и понял содержание картины, возможно, каждый по своему, но я уверен, все уяснили главное: защита родины, защита Отечества – дело священное. Ведь только что нам был показан такой яркий, запоминающийся пример» [5, 69].

Осыдан кейін біраз жылдар өтті. Балалар өсіп, жетіліп жан-жаққа тарап кетті. Бірақ әрқайсысы жүректерінде «Октябрь» кинотеатрында көрген сол бір кино жайлы қымбат естелікті сақтап кеткен еді.

Соғыс жылдарында Рақымжан Қошқарбаевты 1944 ж. дейін әскери училищеге оқуға жібереді. Содан кейін барып, ол кіші лейтенант атағын алысымен, Бірінші Белорусс майданына жіберіледі. Осы аласапыран соғыс уақытында оған Амангелді батыр бейнесі күш-қуат берген екен. Рақымжан Қошқарбаев:

«В эти жаркие дни смертельной битвы в логове врага мне шел двадцать первый год. Тридцатого апреля я считаю своим вторым днем рождения. Этот день явился для меня ни с чем не сравнимым жизненным экзаменом, проверкой мужества и стойкости моей и моих товарищей по оружию. В самые тяжелые и напряженные минуты штурма передо мной был образ Амангелды, каким я увидел его в фильме - бесстрашный и непобедимый, умеющий вести за собой воинов» [5, 69].

Амангелді фильмі түсіріліп жатқан кезде, Бауыржан Момышұлы Қиыр Шығыста әскери міндетін атқарып жатқан еді. Демалысқа шығып, Алматыға келген бетте ақ Бауыржан Момышұлы алғашқы дыбысты қазақ фильмі түсірілгені жайлы қызықты жаңалықты естиді. Сүйтіп, Құрманбек Жандарбековтың көмегінің арқасында Бауыржан алғашқы киноны сол киноны түсірген әртістермен бірге тамашалауға келеді [4, 70].

Бауыржан естелігінен:

«Мы были не просто зрителями, а скорее участниками событий, происходящих на экране. Это было увлекательное, эмоциональное, яркое зрелище, а когда показ закончился, мы молча вышли из зала, взволнованные и разгоряченные. Домой отправились пешком, по дороге бурно обсуждали все, что увидели. Я говорил друзьям: вот интересно, как мы, казахи выглядели в кино! Все радовались появлению национального фильма. Вся Алма-Ата из газет знала о нем и с нетерпением ждала массовых показов.

Құрманбек очень интересовался моими впечатлениями о фильме, об их первой работе в кино. По его просьбе я исписал арабской вязью целую тетрадь: был я не критик, не киновед, а простой красноармеец, лейтенант – дальне восточник, который писал свои впечатление.

Мой друг прочел внимательно, долго думал и наконец спросил, можно ли эти впечатления отредактировать. Я возразил самолюбиво: «вот сам возьми и напиши» «ну ладно, - сказал он, - завтра я дам прочесть редактору, а там посмотрим» Құрманбек, читая, от души хохотал над теми местами, где я их критиковал. Водя пальцами по строчкам, он то и дело восклицал: «Ай да лейтенант! Крепко ты нас!»

Так стал я «кинокритиком» первого казахского фильма. Правда, редакция многое выправила и изменила, что вызвало мое чистосердечное возмущение. Должен сказать, что тогда Елубай мне не очень понравился в образе Амангелды. В своем воображении я представлял себе батыра громадного роста, могучим легендарным героем, как Алпамыс. Да и грим его казался мне неудачным. Считал

я, что и голос его должен быть громовым, басистым... Много лет спустя я оценивал все это совсем иначе. И Шара мне тогда тоже не понравилось: ее приукрасили, раздели великолепно, а я сколько жил в ауле, такой девушки никогда не видел: красавица – будто из сказки. Я это тоже написал в своих заметках. А вот кинотрюки, выполненные Елубаем на коне, меня потрясли. Как он здорово упал с коня! Я сам был наездник, а тут сижу и думаю как это он остался цел и невредим? Возможно, ему что-нибудь подстелили? А потом выяснилось, что не подстелили ничего. Он более тридцати раз повторял этот момент, пока не сняли реалистические, восхитительные по технике исполнения кинокадры» [4, 70].

Кейінен Қиыр Шығысқа оралысымен Бауыржан Момышұлы пошта арқылы «Еңбекші қазақ» газетіне шыққан мақаласын алады. Сүйтіп алғашқы қазақ фильмі барлық сценаристерге де, суретшілерге де, композиторлар мен актерлерге де үлкен сынақ болды.

Кенес Одағының халық артисі, биші Тамара ханум өз естелігінде «Амангелді» фильміндегі төңкеріс рухы, шайқастың шыншылдығы өзін қатты таңғалдырғаны жайлы жазады. Бұл фильмді «Чапаев» фильмімен салыстырып, соған теңеу көп болды [5, 70].

Тамара ханум «Фильм завоевывал сердца и мысли. Заставлял ежеминутно думать о судьбах героев, об их подвигах и поступках. Вспоминая годы войны я хочу отметить, что «Амангельды» показывали тогда постоянно, фильм сыграл важную, воспитательную роль среди бойцов воинских частей и подразделений, сформированных их числа граждан нашей многонациональной Родины. Фильм демонстрировался и в период подготовки воинских частей перед отправкой на фронт, и в минуты передышек между боями, и по ходу наступления и продвижения наших войск на Запад населению освобожденных от фашистов мест» [7, 71].

«Амангелді» фильмі көрермен қауымға да, өнер иелеріне де аса зор әсер етті. Кеңес Одағының халық әртісі Аркадий Райкин де осы фильм жайлы жылы лебіздерін білдіреді. «Амангелді» фильмі түсіріліп жатқан тұста бұл кісі «Ленфильмнің» көптеген режиссерларымен, актерларымен және сценаристерімен таныс болды. Ленинград сол кездің үлкен шығармашылық зертханасына айналған еді.

«Амангелді» – Қазақстандағы көркем фильмнің тұңғышы. Фильмдегі оқиғалар Қазақ елі тарихының шынайы көрінісі. Бүгінгі ХХІ ғасыр басында да «Амангелді» фильмі тарих пен мәдениет жәдігері ретінде өз құндылығын жойған жоқ.

Сонау ХХ ғасырдың басында КСРО құрамына енген Орталық Азия одақтас Республикаларының ішінде ең алғаш дыбысты көркем фильм тек біздің елімізді ғана түсірілген. Басқа Орталық Азия Республикаларында бұл кезде көркем фильм түсіру әлі қолға алынбаған еді. Міне, сол кезде халқымыздың біртуар азаматтарының арқасында батырлығымызды дәріптейтін тұңғыш қазақ киносы дүниеге келіп, соның арқасында еліміз бүкіл Одаққа танымал болды. Бұл біздің дана халқымыздың тағы бір үлкен ерлігі.

Одан бергі уақытта төл киностудиямыз «Қазақфильмнің» түсіруімен қаншама құнды картиналар өмірге келді. Осы «Амангелді» фильмін түсіруге атсалысқан асыл азаматтарымыздың қажырлы еңбегін үлгі ете отырып, ғылым мен техника қарыштап дамыған ХХІ ғасырда да халқымыздың тарихын, салт-дәстүрін, мәдениеті мен өнерін дәріптейтін туындылар өмірге келе береді деген тілектеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Акын-жыраулар.-Алматы: Ғылым,1979.
- 2 З.О.Дүкенбаева. XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы ұлт зиялылары. Оқу құралы. Павлодар-2014
- 3 Партия о кино. Москва-1939.
- 4 С.Қожамқұлов. Шеберлік мектебі. –Алматы-1981
- 5 А. Назаров Первенец казахского кино. А., «Өнер», 1980
- 6 Ш.Жиенқұлова. Өмірім менің-өнерім. –Алматы: Жазушы, -1992
- 7 Н.Есенов. «Амангелді» фильмі немесе қазақ тарихы мен мәдениетінің құнды жәдігері.//Қазақ тарихы, №6-2010, 71 бет.

REFERENCES

- 1 Aqyn-Zhyhaular- Almaty: Gylym 1979
- 2 Z.O. Dukenbaeva, XX gasyrdyn 20-40 zhyldaryndagy ult zialylary. Oqu Oyraly
- 3 Partia o kino, Moskva-1939

- 4 S. Qozhamkulova. Sheberlik Mektebi, Almaty-1981
5 A.Nazarov Pervenec kazahskogo kino, Oner-1980
6 Sh. Zhiengkulova , Omirim menin onerim, - Almaty, zhazushy-1992
7 N.Yessenov “Amangeldy» filmi nemese qazaq tarihy mtn madenietinin qundy zhadigeri, Qazaq tarhy №6 2010 71bet.

История съемки фильма «Амнгельды»

В этой статье рассматривается история съемки фильма «Амнгельды» в 20-30 годах XX-века. В процессе написании статьи в качестве источников использованы мемуары актеров, режиссеров, кинооператоров, а также научные труды ученых, которые защитились по этой теме.

Ключевые слова: искусство, культура, кино, актер, мемуары.

The history of shooting the film “Amangeldy”

This article observes the history of shooting the film “Amangeldy” in the 20-30th of the 20th century. Memoirs of actors, film directors, cameramen, as well as scientific works of researchers, who have defended their theses on this theme, have been used in the process of writing the article.

Key words: art, culture, film, actor, memoirs.

Редакцияға 13.03.2015 қабылданды.

ӘОЖ 371.26

А.Т. АШИМОВА¹, Ж.С. КОШКЕНБАЕВА²

Екібастұз қаласы әкімдігінің білім бөлімінің

№ 28 Абай атындағы жалпы орта білім беретін мектептің мұғалімі¹

Екібастұз қаласы әкімдігінің білім бөлімінің

№ 28 Абай атындағы жалпы орта білім беретін мектептің мұғалімі²

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аталмыш мақалада білім беру жүйесіндегі инновациялық технологиялар мәселелері қарастырылады. Түрлі жұмыстардың өзара байланысқан жүйелерін айқындайтын инновациялық қызмет туралы сөз қозғалады.

Түйін сөздер: жаңартпа, педагогикалық технология, құзыреттілік, инновациялық технологиялар, білім беру жүйесі.

Қазақстандағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жобасында Қазақстанда оқитындарды сапалы біліммен қамтамасыз етіп, халықаралық рейтингілердегі білім көрсеткішінің жақсаруы мен қазақстандық білім беру жүйесінің тартымдылығын арттыру үшін, ең алдымен, педагог кадрлардың мәртебесін арттыру, олардың бүкіл қызметі бойына мансаптық өсуі, оқытылуы және кәсіби біліктілігін дамытуды қамтамасыз ету, сондай-ақ педагогтердің еңбегін мемлекеттік қолдау мен ынталандыруды арттыру мәселелеріне үлкен мән берілген.

Осыған байланысты қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесіндегі реформалар мен сындарлы саясаттар, өзгерістер мен жаңалықтар әрбір педагог қауымының ойлауына, өткені мен бүгіні, келешегі мен болашағы жайлы толғануына, жаңа идеялармен, жаңа жүйелермен жұмыс жасауына негіз болары анық. Олай болса, білімнің сапалы да саналы түрде берілуі білім беру жүйесіндегі педагогтердің, зиялылар қауымының деңгейіне байланысты. Дәстүрлі білім беру жүйесінде білікті мамандар даярлаушы кәсіби білім беретін оқу орындарының басты мақсаты – мамандықты игерту ғана болса, ал қазір әлемдік білім кеңістігіне ене отырып, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау үшін адамның құзырлылық қабілетіне сүйену арқылы нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну – қазіргі таңда негізгі өзекті мәселелердің бірі.

Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алынуда. Әр оқушыға терең білім беру, сонымен қатар олардың ойлау қабілеттілігін арттыру мақсатын іске асыру үшін көптеген ғалымдар ұзақ уақыт талмай еңбек етуде. Қоғамымыздың

қазіргі даму кезеңі орта, жоғары мектептегі білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісін технологияландыру мәселесін қойып отыр. Осыған орай оқу үрдісінде педагогикалық технологияны қолданудың белгілі тәжірибесі қалыптасқан. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Ғылымға мықтап енген «педагогикалық технология» ұғымына әртүрлі түсініктемелер берілген. Түсіндірме сөздікте «Технология – бұл қандай да болсын істегі, шеберліктегі, өнердегі амалдардың жиынтығы», - деген анықтама берілсе, ғалым В.П. Беспалько: «Педагогикалық технология тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жағдайға сай қолданылатын әдіс-тәсілдер, оның құрамды бөлігі ғана», - деп тұжырымдама жасайды [1].

Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты мақсаты – ұлттық және жалпыадамзаттық мәдени құндылықтар негізінде жеке тұлғаның қалыптасуына қажетті жағдай жасау» [2] делінген. Осы міндеттерді жүзеге асыруда басты нысана – білім сапасы. Сапалы білім беру педагогтардың шеберлігі мен іскерлігіне байланысты. Ал педагогикалық шеберлік пен іскерлікті дамытуда жаңа технологияны қолданудың маңыздылығы зор.

Соған орай, оқытудың жаңа технологиясы – оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін қолдануды, оқытудың әртүрлі әдістері мен формаларын біріктіруді, оқу материалын тиімді пайдалануды, оқудың сапасына білім мен біліктілікті жүйелеуді жүзеге асырады. Сонымен қатар, оқытудың жаңа педагогикалық технологиялары – өзін-өзі дамытып, тәрбиелей білетін, заман ағымына ілесе алатын кәсіби, білікті, жан-жақты жеке тұлға қалыптастыруды мақсат етеді. Оқушылардың білім сапасын арттырумен бірге өз қабілетіне қарап, өзін-өзі дамыта отырып, өзіне сын көзбен қарауға мүмкіндік береді. Танымдық белсенділігін арттырып, шығармашылық қабілетін дамытуға үлкен үлес қосады. Педагогикалық жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, дамыту міндеттерін көздейді. Оқытушының жеке тұлғаны зерттеуіне, оны толық танып, білуге және оқытудың мақсатына жетуге тиімді, әрі нақты жол ашады. Болашақ маман иелерінің бойында білімділік, біліктілік, саналылық, жауапкершілік қасиеттерін сіңіруде, яғни кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруда жаңа технологияны қолданудың ролі зор. Сонымен қатар технологияны тиімді пайдалана білу оқытушының шеберлігі мен іскерлігін және кәсіби құзыреттілігін шыңдауға әсерін тигізеді.

Құзыреттілік – кәсіби әрекет тәсілдерді жан-жақты игеруінен көрінетін білім нәтижесі. Оқушының кәсіби мамандық игеруде білім алуымен бірге өз білімін жетілдіру, үнемі ізденіспен шығармашылықпен айналыса отырып, кез келген қиын жағдайларда шешім қабылдай білетін, қойылған мақсатқа жете білетін тұлға қалыптастыру құзыреттіліктің құрамы болып табылады.

Жаңа инновациялық оқыту технологиясы кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып табылады. Инновациялық оқыту технологиясын меңгеру үшін педагогикалық аса зор тәжірибені жұмылдыру қажет. Бұл өз қызметіне шығармашылықпен қарайтын, жеке басының белгілі іскерлік қасиеті бар адамды қажет ететін жұмыс. Шындығында да әрбір педагог жаңа инновациялық технологияны меңгеру барысында өзін-өзі дамытады және өзін-өзі қалыптастырады. ХХІ ғасырда болашақ мамандарды даярлау, олардың кәсіби бейімделуін қалыптастыру мәселелері – кезек күттірмейтін өзекті қоғам талабы. Ж.С. Кошербаева мен М.О. Садиекова ғалымдардың зерттемелерінде болашақ педагогтардың жаңа инновациялық технологияларды қолдануға даярлығын қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі төмендегідей айқындалады. Болашақ мамандардың жаңа инновациялық педагогикалық технологияларды қолдануға даярлықты қалыптастыру мына көрсеткіштерді қамтиды:

а) Мотивациялық өлшемдеріне танымдық қызығуды қалыптастыру бейнесі жатады. Оған болашақ мамандарды қалыптастыру, құндылық қарым-қатынас, болашақ маманның өзінің кәсіби шеберлігін дамытуға талпынуы, болашақ мамандығын ерекше жақсы көруі, ұрпақ тәрбиесінде ұстаздың жетекші орнын сезінуі, кәсіби жеке біліктілік деңгейін көтеруге бағыттылығы, инновациялық іс-әрекетке ұмтылу әрекеттері кіреді.

ә) Мазмұндық өлшемдеріне болашақ маманның жалпы мәдениеттілік дайындығы мен мәндік әдіснамалық дайындығының деңгейі, мамандығы бойынша білімі, педагогикалық біртұтас білім жүйесі, біртұтас педагогикалық үрдістің заңдылықтары мен қозғаушы күштерінің жалпы теориялық білім негіздерімен қарулануы кіреді. Оған біртұтас педагогикалық үрдістің теориялық негіздерін және жеке тұлға теориясының ғылыми негіздерін меңгеруі, педагогикалық іс-әрекет теориясының

негіздерін білуі, білім алушылардың барлық мүмкіндіктерін пайдаланғанда инновациялық іс-әрекеттің көбіне нәтижелі болатындығын сезіне алуы жатады.

б) Бейімділік өлшемдерін болашақ маманның барлық жағдайға бейімделе алу қабілеті жатады: бейімділік жағдаятына бағдарлана алуы, микроорта өзгерістеріне сай қолайлы инновациялық педагогикалық технологияларды таңдай алуы.

в) Бейімділік өлшемдері болашақ маманның білімгер мәртебесінен оқытушы, ұстаз мәртебесіне ауысуының ерекшелігін сезіне білуімен бейімділік іс-әрекетті жүзеге асырудың жаңа әдіс-тәсілдерін пайдалана алуларымен ерекшеленеді.

г) Танымдық өлшемдері болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны жедел тани алуымен, өзін кәсіби жүзеге асырудың нәтижелі әдіс-тәсілдерін пайдалануымен, инновациялық педагогикалық технологияларға қызығу танытумен ерекшеленеді. Оған болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны біліп тануы, кәсіптік білімін өз тәжірибесінде қолдана білуі, инновациялық педагогикалық технологияларды оқып меңгеруі, үйренуі жатады. Іс-әрекеттік өлшемдері болашақ маманның өзінің кәсіби іс-әрекетінің мақсаты мен міндеттерін анықтай алуы және педагогикалық қарым-қатынастық үрдісті тиімді жүзеге асыра алуымен өлшенеді. Оған болашақ маманның өз пәнін жете меңгеруі, біртұтас оқу-тәрбие үрдісінің психологиялық, педагогикалық негіздерін білуі, педагогикалық үрдісті жоспарлап, жүзеге асыра алуымен өлшенеді.

ғ) Технологияның өлшемдері оқытудың әдістемелік мақсаттары, оқыту үрдісі, оның міндеттерін анықтай алуы, оқытудың нәтижесін болжай алуы және психологиялық -педагогикалық білімдерді меңгерумен анықталады. Оған болашақ маманның біртұтас оқу- тәрбие үрдісінде сабақты тиімді ұйымдастыра білуі, оқушылармен ынтымақтастық қарым- қатынасты жүзеге асыра алуы, біртұтас педагогикалық үрдісті диагностикалай алуы және сабақтың нәтижесі жоғары болатындай ең тиімді педагогикалық технологияны таңдай алуы қажет.

д) Шығармашылық өлшемдеріне шығармашылық ептілікті, шығармашылық белсенділікті болашақ маманның шығармашылық-ізденушілік дамыту кіреді. Оған болашақ маманның ғылыми – зерттеу жұмыстарына өзіндік талдау жасай алуы, өз білімін көтеруге, жетілдіруге талпыныстың болуы мен инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануға өзіндік жаңалықтар, өзгерістер енгізумен және жаңалықты шығармашылықпен қолдана алуымен сипатталады [3].

Қазақстан Республикасының 12 жылдық білім беру тұжырымдамасында педагог кадрлардың кәсіби-тұлғалық құзыреттілігін қалыптастыру басты мақсат екенін анықтай келе, 12 жылдық білім беруде педагог төмендегідей құзыреттіліктерді игеруі міндетті деп көрсетілген.

Арнайы құзыреттілік – өзінің кәсіби дамуын жобалай білетін қабілеті.

Әлеуметтік құзыреттілік – кәсіптік қызметімен айналысу қабілеті.

Білім беру құзыреттілігі – педагогикалық және әлеуметтік психологияның негіздерін қолдана білу қабілеті.

Ендеше құзыреттілік дегеніміздің өзін қазіргі заман талабына сай педагог қауымының өзін-өзі өзгерте алу қабілеттілігі деп түсінуге болады. Білім саясатындағы түбегейлі өзгерістерді күнделікті оқу үрдісінде берілетін тапсырмалардан бастау қажет екендігі айқын көрсетілген. Оқушылар ұстаздар қауымынан тек білімге ғана емес, өмірге де үйрететін қабілеттілікті қажет етіп отыр. Демек, болашақ педагогтеріміз осы ақпараттық қоғамнан қалыспай: жедел ойлаушы; жедел шешім қабылдаушы; ерекше ұйымдастырушылық қабілетті; нақты бағыт-бағдар беруші болып шығуы – бұл қазіргі заманның талабы. Міне, құзыреттілік қалыптастыру дегеніміздің өзі болашақ мұғалім – қазіргі оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып ойлаудың, интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейіне шығу, жаңаны түсіне білуге, білімнің жетіспеушілігін сезуіне үйрету арқылы ізденуге бағыттауды қалыптастырудағы күтілетін нәтижелер болып табылмақ. Бұның өзі өз кезегінде қазіргі ұстаздардан шәкіртті оқытуда, білім беруде, тәрбиелеп өсіруде белгілі бір құзыреттіліктерді бойына сіңірген жеке тұлғаны қалыптастыруды талап етеді. Мұндай құзырлылықтың қатарына мыналар жатады: бағдарлы құзыреттілік; мәдениеттанымдық құзыреттілік; оқу-танымдық құзыреттілік; коммуникативтік құзыреттілік; ақпараттық- технологиялық құзыреттілік; әлеуметтік-еңбек құзыреттілігі; тұлғалық өзін- өзі дамыту құзыреттілігі [4].

Аталған құзыреттілік қасиеттерді тұлға бойына дарытуда педагог қауымның арнайы әлеуметтік білім беру құзыреттілігінің жан-жақты болуы талап етіледі. Егер педагог өзінің кәсіби өсу жобасын дұрыс жолға қоя отырып, өзінің кәсіптік қызметіне нақты берілу арқылы тұлғаның алған білімін

өмірде қолдана білетіндей тапсырмалар жүйесін ұсына алатын жағдайда болғанда ғана оқушы құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік табады. Бір сөзбен айтқанда, тұлғаға бағытталған білімдер жүйесі білім стандартына сай тұлғаның жан-жақты дамуына негізделген, алған білімін өмірдің қандай бір жағдаяттарында қолдана алатындай дәрежеде ұсыну педагогтің құзыреттілігіне байланысты болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Беспалько В.П. Слагаемое педагогической технологии. - М.: «Педагогика», 1989.
- 2 Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңы
- 3 Кошербаева Ж.С., Садиекова М.О. Оқытудың жаңа педагогикалық технологиялары – кәсіби білім сапасын арттыру көзі // Оқытудағы инновациялық технология – білім берудің жаңа сапасымен қамтамасыз етудің кепілі атты халықаралық-ғылыми практикалық конференция материалдары. Ақтөбе. 12 желтоқсан 2013 жыл.
- 4 Кубенова Ш.И. Жаңа педагогикалық технологиялар // Оқытудағы инновациялық технология – білім берудің жаңа сапасымен қамтамасыз етудің кепілі атты халықаралық-ғылыми практикалық конференция материалдары. Ақтөбе. 12 желтоқсан 2013 жыл.

REFERENCES

- 1 Bepal'ko V.P. Slagayemoye pedagogicheskoy tekhnologii. - M.: «Pedagogika», 1989.
- 2 Kazakstan Respublikasy «Bilim turaly» Zany
- 3 Kosherbayeva ZH.S., Sadibekova M.O. Okytudyn zhana pedagogikalyk tekhnologiyalary – kasibi bilim sapasyn arttyru kozi // Okytudagy innovatsiyalyk tekhnologiya – bilim berudin zhana sapasy men kamtamasyz yetudin kepili atty khalykaralyk-gylymi praktikalyk konferentsiya materialdary. Aktobe. 12 zheltoksan 2013 zhyl.
- 4 Kubenova SH.I. Zhana pedagogikalyk tekhnologiyalar // Okytudagy innovatsiyalyk tekhnologiya – bilim berudin zhana sapasy men kamtamasyz yetudin kepili atty khalykaralyk-gylymi praktikalyk konferentsiya materialdary. Aktobe. 12 zheltoksan 2013 zhyl.

В данной статье рассматриваются вопросы инновационных технологий в образовании. Раскрывается инновационная деятельность, предполагающая систему взаимосвязанных видов работ.

Ключевые слова: инновация, педагогическая технология, компетентность, инновационные технологии, система образования.

This article discusses the issues of innovative technologies in education. There is disclosed innovative activity, suggesting a system of interrelated types of work.

Key words: innovation, educational technology, competence, innovative technologies, education system.

Редакцияға 11.02.2015 қабылданды.

УДК 347.9:[339.186:338.5](574)

С.М. БАЙМУРАТ

магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

ПРИЗНАНИЕ НЕДОБРОСОВЕСТНЫМ УЧАСТНИКОМ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК, ПРОВЕДЕННЫХ СПОСОБОМ ЗАПРОСА ЦЕНОВОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ: ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Данная статья посвящена совершенствованию процессуального законодательства Республики Казахстан по признанию недобросовестным участником государственных закупок, проведенных способом запроса ценового предложения. Вместе с тем, статья содержит некоторые комментарии к Закону Республики Казахстан «О государственных закупках».

Ключевые слова: государственные закупки, недобросовестный участник, ценовое предложение, гражданский процесс.

На сегодняшний день гражданские дела по признанию субъектов предпринимательства недобросовестными участниками государственных закупок (далее – НУГЗ) буквально заполнили судебные органы Казахстана. В основном это гражданские дела по государственным закупкам, которые проведены способом запроса ценового предложения (далее – ГЗСЗЦП). Ни для кого не

секрет, что судебные тяжбы по таким делам уже стали настоящей головной болью для юридических и финансовых отделов любого государственного учреждения. В связи с этим, данная статья направлена на выявление положительных и отрицательных сторон правоприменительной практики законодательства о ГЗСЗЦП в интересах государственных учреждений. Надеемся, что анализ позволит потенциальным поставщикам применять правильные и взвешенные решения.

Как известно, статья 31 Закона Республики Казахстан «О государственных закупках» от 21 июля 2007 года №303-III (далее - Закон) четко определяет порядок проведения ГЗСЗЦП [1]. Так, согласно данной статье организатор государственных закупок размещает на портале государственных закупок проект договора, сроки и места поставки товаров, работ или услуг. После размещения данной информации, потенциальные поставщики имеют право представить только одно ценовое предложение, которое является решающим условием ГЗСЗЦП. То есть, проект договора подписывается только с потенциальным поставщиком, который представил наименьшее ценовое предложение.

В соответствии с пунктом 9 статьи 31 Закона, Заказчик в течение пяти рабочих дней со дня утверждения итогов ГЗСЗЦП подписывает и направляет потенциальному поставщику, предложившему наименьшее ценовое предложение, проект договора о государственных закупках. Проект договора о государственных закупках должен быть подписан потенциальным поставщиком и представлен заказчику в течение семи рабочих дней со дня представления ему подписанного проекта договора о государственных закупках.

Вышеуказанная норма позволяет заказчику только лишь направить в течении 5 рабочих дней подписанный проект договора по почте. То есть, в качестве аргумента о выполнении обязательств по Закону Заказчик может представить квитанцию об отправке письма потенциальному поставщику, но не уведомление о доставке. Потенциальный поставщик, для того чтобы стать полноценным поставщиком обязан подписать и доставить в течение семи рабочих дней подписанный договор.

Следует учитывать, что участвовать на веб-портале государственных закупок можно из любой точки Казахстана, необходим лишь доступ к интернету. При этом заказчик может также оказаться в любом регионе Казахстана. В связи с этим, потенциальный поставщик просто обязан доставить подписанный договор любыми средствами быстрой доставки по своему усмотрению.

Разумеется, законодатель предусмотрел то, что потенциальный поставщик может уклониться от заключения договора. В законе установлено, что потенциальный поставщик, определенный победителем и уклонившийся от заключения договора о государственных закупках, вносится в реестр НУГЗ на основании решения суда, вступившего в законную силу.

Для потенциального поставщика, который осознал свою несостоятельность выполнять обязательства по договору, будет лучше не подписывать проект договора, так как после подписания он может не просто включиться в реестр НУГЗ, но и будет обязан выплатить неустойку.

Заказчику, в свою очередь, в любом из вышеуказанных случаев, необходимо в течении тридцати календарных дней со дня, когда ему стало известно о факте нарушения законодательства о государственных закупках, обратиться в суд с исковым заявлением о признании поставщика или потенциального поставщика НУГЗ. Однако, если поставщик подписал договор, и при этом не выполняет обязательства, то Заказчик должен понимать, что он имеет возможность требовать максимальную сумму неустойки, если срок исполнения договора, с момента его вступления в силу, составляет более тридцати дней.

Один из немаловажных вопросов для государственных учреждений является определение подсудности. Если же поставщик и заказчик находятся в одной области или в одном городе республиканского значения проблем с определением подсудности не возникает. Если же поставщик находится в другом регионе, заказчик часто затрудняется сам определить подсудность инициируемого им гражданского дела.

Согласно пункту 6 статьи 32 Гражданского процессуального Кодекса Республики Казахстан (далее – ГПК РК) иски, вытекающие из договоров, в которых указано место исполнения, могут быть предъявлены по месту исполнения договора [2]. При этом, абзац 3 пункта 2 Нормативного постановления Верховного суда Республики Казахстан от 14 декабря 2012 года № 5 «О применении судами законодательства о государственных закупках» (далее – НП ВС) определяет, что в соответствии с пунктом 2 статьи 31, представление заявки на участие в ГЗСЗЦП является

формой выражения согласия на осуществление поставки товаров, выполнение работ, оказание услуг в соответствии с требованиями и условиями, установленными государственными закупками [3]. В этой связи иски о признании потенциального поставщика недобросовестным участником государственных закупок, проведенных указанными способами, по выбору истца также могут предъявляться по месту исполнения договора. Отсюда исходит, что эта норма включает в себя иски по уклонению от заключения договора.

Согласно пункту 2 статьи 2 ГПК РК, нормативные постановления Верховного Суда Республики Казахстан являются составной частью гражданского процессуального права. То есть подлежат непосредственному применению судами Республики Казахстан. Таким образом, данное нормативное постановление, по сути, предусматривает исключение для гражданских дел о признании НУГЗ по ГЗСЗЦП.

Однако, достаточно привести примеры актов судебных органов, которые дают понять заказчику, что в любом случае во избежание упущения сроков исковой давности, будет желательным подавать иск по общему правилу подсудности, то есть по месту нахождения ответчика. В качестве примеров представлены гражданские дела с участием Государственного учреждения «Министерства юстиции Республики Казахстан» [4].

Например, по гражданскому делу по исковому заявлению ГУ «Министерства юстиции Республики Казахстан» к ИП «Тусупбекова Г.А.» суд первой инстанции по городу Астана, возбудив гражданское дело, вынес определение о передаче дела в суд Карагандинской области – по месту нахождения ответчика, так как договор о государственных закупках не был подписан [5]. Следует отметить, что с одной стороны, НП ВС не предусматривает императивную норму, требующую наличия подписей обеих сторон в договоре. Оно лишь делает акцент на то, что ценовое предложение является формой выражения согласия на заключение договора. Это, в свою очередь, является акцептом.

Однако, согласно пункту 1 статьи 397 Гражданского кодекса Республики Казахстан, когда оферта содержит срок для акцепта, договор считается заключенным, если акцепт получен лицом, направившим оферту, в пределах указанного в ней срока. Таким сроком является промежуток времени принятия ценовых предложений веб-порталом государственных закупок.

С другой стороны, пункт 6 статьи 32 ГПК РК говорит об исках, вытекающих из договоров, то есть из действующих договоров, так как обязательства не могут вытекать из договоров, не вступивших в силу. По иерархии нормативных правовых актов ГПК РК выше, чем НП ВС. В этой части можно прийти к выводу о том, что НП ВС может применяться только к подписанным договорам.

Так, суд апелляционной судебной коллегии по гражданским и административным делам суда города Астаны вынес определение об оставлении определения суда первой инстанции без изменения, а апелляционной жалобы без удовлетворения. В данном определении суда апелляционной инстанции отсутствует какая-либо ссылка на НП ВС, при этом основанием отказа в удовлетворении частной жалобы является также неподписанный договор [6].

Без сомнений можно было утверждать, что если исковое заявление было бы возвращено, заказчик пропустил бы сроки подачи искового заявления, так как апелляционная инстанция его не поддержала. Однако, следующий пример, абсолютно противоречит первому.

По гражданскому делу по исковому заявлению ГУ «Министерства юстиции Республики Казахстан» к ИП «ВЕСТА» суд первой инстанции по городу Астана вынес определение о возвращении искового заявления по тем же основаниям, что и в первом деле [7]. Следует отметить, что на момент вынесения определения сроки на подачу искового заявления о признании НУГЗ были окончены. Заказчик мог только обжаловать данное определение.

На этот раз, суд апелляционной инстанции вынес определение об удовлетворении частной жалобы и отменил определение первой инстанции, направив материалы искового заявления в тот же суд для рассмотрения со стадии принятия. Основанием удовлетворения частной жалобы являлся пункт 2 НП ВС [8].

Проблема противоречий в применении норм очевидна. Однако для ее решения необходимо взвесить все за и против. В первую очередь, необходимо иметь в виду, что защита интересов малого предпринимательства является основной задачей экономической политики государства. Однако, когда речь идет о недобросовестности предпринимателей, привлечение к ответственности которых

создает условие для конкурентной среды, и действия которых сдерживают выполнение тех или иных государственных задач, возникает вопрос, надо ли обязывать государственные органы растрачиваться на командировочные и иные расходы сотрудников правовых департаментов для обеспечения их разъездов по всему Казахстану, в целях участия как минимум в 3 слушаниях, по очевидным выигрышным гражданским делам?

Действительно, признание НУГЗ по ГЗСЗЦП по причине уклонение от подписания договора является настолько простым гражданским делом, что его процедура похожа на получение государственных услуг при подаче всех необходимых подтверждающих документов.

Очевидно то, что необходимо внести изменения в НП ВС, которые четко установят единые правила признания недобросовестным участником ГЗСЗЦП для всех судебных органов. В этой связи было бы желательным изложить последнее предложение абзаца 3 пункта 2 НП ВС в следующей редакции: «В этой связи иски о признании потенциального поставщика недобросовестным участником государственных закупок, проведенных указанными способами, по выбору истца также могут предъявляться по месту исполнения договора, даже если предметом иска является уклонение от заключения такого договора».

На данном этапе вытекает следующая проблема правоприменительной практики. Говоря об уклонении от заключения договора, не стоит забывать, что потенциальный поставщик может и не иметь намерений уклоняться, а совершил это неумышленно, либо по другим уважительным причинам.

Пункт 1 статьи 38 Закона определяет, что в случае если потенциальный поставщик, признанный победителем, в сроки, установленные настоящим Законом, не представил заказчику подписанный договор о государственных закупках, то такой потенциальный поставщик признается уклонившимся от заключения договора о государственных закупках. Далее, согласно пункту 2 этой же статьи, в случае признания потенциального поставщика, определенного победителем государственных закупок, уклонившимся от заключения договора о государственных закупках, заказчик обращается в суд с иском о признании такого потенциального поставщика недобросовестным участником государственных закупок.

То есть, если потенциальный поставщик с представлением подписанного договора опоздает хоть на один день, независимо от причины такого опоздания, он будет признан недобросовестным участником государственных закупок. Однако на практике бывают случаи, что потенциальный поставщик опаздывает на два, три, а то и четыре дня. Более того, государственные служащие по внутреннему убеждению не хотят подавать исковое заявление в суд, когда таким потенциальным поставщиком оказывается юридическое лицо, которое входит в перечень общественных объединений инвалидов РК и организаций, созданных общественными объединениями инвалидов РК.

С другой стороны, государственный служащий не желает привлекаться к административной ответственности, которая предусмотрена пунктом 12 статьи 207 Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года №235-V [9]. Согласно данному пункту необращение или несвоевременное обращение заказчика в суд с иском о признании потенциальных поставщиков, поставщиков недобросовестными участниками государственных закупок в случаях уклонения потенциальных поставщиков, определенных победителями, от заключения договора о государственных закупках влечет штраф на должностных лиц в размере тридцати месячных расчетных показателей.

Безусловно, привлечение к административной ответственности жизненно важный механизм в системе государственного управления. Однако, в некоторых случаях, хотелось бы, чтобы законодательством были отрегулированы вышеуказанные подобные случаи.

Следует учитывать, что заказчик имеет 30 календарных дней на подачу искового заявления с момента установления факта нарушения законодательства РК о государственных закупках.

В этой связи, рекомендуется дополнить пункт 5 НП ВС абзацем следующего содержания: «В случае если потенциальные поставщики, входящие в перечень общественных объединений инвалидов РК и организаций, созданных общественными объединениями инвалидов РК, имеют уважительную причину упущения сроков предоставления подписанного договора и/или обеспечения исполнения договора, то суд исходя из критериев справедливости и разумности согласно части 6 статьи 6 ГПК,

может отказать в удовлетворении исковых требований заказчику. При этом упущение сроков не должно превышать пяти рабочих дней».

Дополнение касательно обеспечения исполнения договора, также положительно повлияют на разрешения споров по другим способам проведения государственных закупок. Так, по причине технических ошибок банка обеспечение исполнения договора может быть не оплачено вовремя.

В заключении данной статьи, можно с уверенностью утверждать, что предлагаемые редакции положений НП ВС и другие комментарии по законодательству о государственных закупках в части НППЗ по ГЗСЗЦП весьма положительно повлияют на правопримительную практику в данной сфере. Это будет полезным как для начинающих юристов и предпринимателей, желающих по участвовать в ГЗСЗЦП, так и для государственных учреждений, которые не раз сталкиваются с описанными в данной статье проблемами.

ЛИТЕРАТУРА

1 Закон Республики Казахстан «О государственных закупках» 21 июля 2007 года №303-III // «Казахстанская правда» от 7 августа 2007 года №121 (25366). По состоянию на 10 декабря 2014 года // «Казахстанская правда» от 12 декабря 2014 года № 244 (27865);

2 Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 13 июля 1999 года №411 // «Казахстанская правда» от 27 июля 1999 года - 30 июля 1999 года. По состоянию на 17 ноября 2014 года // «Казахстанская правда» от 19 ноября 2014 года № 226 (27847);

3 Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 14 декабря 2012 года № 5 «О применении судами законодательства о государственных закупках» // «Казахстанская правда» от 5 января 2013 года № 3 (27277);

4 Акты судебных органов являются общедоступными в официальном справочнике по судебным делам единой автоматизированной информационно-аналитической системы судебных органов Республики Казахстан по электронному адресу <http://eaias.supcourt.kz/>;

5 <http://eaias.supcourt.kz/EGOV/QB.NSF/view1/4EE34EB3E81CBC5346257D8C0018D2D3?OpenDocument&Lang=ru;>

6 <http://eaias.supcourt.kz/EGOV/QB.NSF/view1/799CA642645E800446257D8C0019AEF0?OpenDocument&Lang=ru;>

7 <http://eaias.supcourt.kz/EGOV/QB.NSF/view1/7302F63F12E7448F46257D8C001EED2C?OpenDocument&Lang=ru;>

8 <http://eaias.supcourt.kz/EGOV/1QB.NSF/view1/7A4D6628EDF1A55F46257D8C00223BC6?OpenDocument&Lang=ru;>

9 Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года №235-V // «Казахстанская правда» от 12 июля 2014 года № 135 (27756).

REFERENCES

1 Zakon Respubliki Kazakhstan «O gosudarstvennyh zakupkah» 21 iulya 2007 goda №303-III // «Kazakhstanskaya pravda» ot 7 avgusta 2007 goda №121 (25366). Po sostoyaniyu na 10 dekabrya 2014 goda // «Kazakhstanskaya pravda» ot 12 dekabrya 2014 goda № 244 (27865);

2 Grajdanskii processualnyi kodeks Respubliki Kazakhstan ot 13 iulya 1999 goda №411 // «Kazakhstanskaya pravda» ot 27 iulya 1999 goda - 30 iulya 1999 goda. Po sostoyaniyu na 17 noyabrya 2014 goda // «Kazakhstanskaya pravda » ot 19 noyabrya 2014 goda № 226 (27847);

3 Normativnoe postanovlenie Verhovnogo Suda Respubliki Kazakhstan ot 14 dekabrya 2012 goda № 5 «O primenenii sudami zakonodatelstva o gosudarstvennyh zakupkah» // «Kazakhstanskaya pravda» ot 5 yanvarya 2013 goda № 3 (27277);

4 Akty sudebnyh organov yavlyautsya obshedostupnymi v oficialnom spravochнике po sudebnym delam edinoi avtomatizirovannoi informatsionno-analiticheskoi sistemy sudebnyh organov Respubliki Kazakhstan po elektronnoy adrese: <http://eaias.supcourt.kz/>;

5 <http://eaias.supcourt.kz/EGOV/QB.NSF/view1/4EE34EB3E81CBC5346257D8C0018D2D3?OpenDocument&Lang=ru;>

6 <http://eaias.supcourt.kz/EGOV/QB.NSF/view1/799CA642645E800446257D8C0019AEF0?OpenDocument&Lang=ru;>

7 <http://eaias.supcourt.kz/EGOV/QB.NSF/view1/7302F63F12E7448F46257D8C001EED2C?OpenDocument&Lang=ru;>

8 <http://eaias.supcourt.kz/EGOV/1QB.NSF/view1/7A4D6628EDF1A55F46257D8C00223BC6?OpenDocument&Lang=ru;>

9 Kodeks Respubliki Kazakhstan ob administrativnyh pravonarusheniyah ot 5 iulya 2014 goda №235-V // «Kazakhstanskaya pravda» ot 12 iulya 2014 goda № 135 (27756).

Баға ұсыныстарын сұрату тәсілімен өткізілген мемлекеттік сатып алуға жосықсыз қатысушы деп тану: құқық қолдану аспектісі

Бұл мақала Баға ұсыныстарын сұрату тәсілімен мемлекеттік сатып алу бойынша теріс пайдалы қатысушы деп тану аясындағы Қазақстан Республикасының процессуалды заңнамасын жетілдіруге арналған. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік сатып алу туралы» Заңына кейбір түсініктерді қамтиды.

Түйін сөздер: мемлекеттік сатып алу, жосықсыз қатысушы, баға ұсынысы, азаматтық процесс.

Recognition of unfair participants of public procurement carried out by way of price offering: enforcement aspect

This article is dedicated to the improvement of the procedural legislation of the Republic of Kazakhstan on recognition of the unfair participation in public procurement carried out by way of the quotation request. At the same time, the article contains commentaries to the Law of the Republic of Kazakhstan “On public procurement”.

Key words: public procurement, unfair participant, price offering, civil action.

Поступила в редакцию 19.01.2015.

ӘОЖ 94(515)»05/09»

Н. БЕЙСЕНБАЙ

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

ТИБЕТ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ТАН МЕМЛЕКЕТІМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Бұл мақалада диссертацияның тақырыбына сәйкес көне Тибет туралы қысқаша тоқталып, оның территориясының жағдайына байланысты материалдар жиналып, Тибет тарихының алғашқы кезеңі жазылды. Сонымен қатар, Тибет пен Тан мемлекетінің қарым-қатынасы және Тогоң үшін болған қырқысқа тоқталып, VI ғасырдың соңғы кезеңіндегі гүлденген Орталық Азияға алғаш ықпал күшін кеңейтуіне дейінгі болып өткен тарихи оқиғаларға үңіле отырып зерттеу арқылы, Тибет мемлекетінің құрылуынан ыдырауына дейінгі тарихтың алғашқы қатпары ашып көрсетілді.

Түйін сөздер: Көне Тибет, Суй Династиясы, Ярлунг династиясы, Тибеттің орталық аймағы, Тогоң.

Табиғи жаратылыстық ерекшелікке ие, егіншілерге тұрақ болған, мал өсіруге жарамды шалғын шөпті далалары өзен аңғарларымен қабысқан, тибет таулы өлкесінде, ел-жұрт батыс пен шығыс жағынан келіп қоныстанып жатты. Батысында бұған дейінде памирліктерге ұқсас егіншілікпен айналысатын тайпалар – мондар мен дардтар тұрды. Олар бір-бірлеріне тәуелсіз көптеген майда кінәздіктерге бөлінетін. Шығысында екі халық: қойшы қияндар мен егінші жундар өмір сүрді. Қазір екеуінің ұрпақтары тибеттіктер саналғанымен, көне заманда олар өз алдына бөлек екі халық болатын. Қияндардың ұрпақтары – нгологтарәлі күнге дейін Амдо тауларында арлы-берлі көшіп-қонып жүреді, ал біздің жыл санауымыз басталғанға дейін қияндардан бөлініп кеткен тибеттіктер – боттар Тагри Ньенсиг басшының бастауымен Ярлунг өзені аңғарының жундар өңірінде қорған салыпегіншілік дағдыларын жундардан қабылдап алды да Ярлунг өзенінің Цанпо немесе Брахмапутра өзені алабында қоныстанып, тибет мәдениеті мен мемлекетінің негізін қалады [1, 246]. Десе де, Ярлунг династиясының құрылуынан ең соңында Тибет мемлекетінің ұлан байтақ даласын басқарған хан әулетінің пайда болуын ешбір деректеде жазбаған. «Көне тибет жылнамасында» осы король әулетінің қай кезден бастап Тибетті, осы бір маңызды аймақты басқарғандығы туралы айтылмаған, және ешбір түспалда оның арғы тегі мүмкін сырттан келгендігі туралы мәліметтер берілмеген. Барлық ертедегі жазылулар, Тибет хандығының басталуын мифтермен байланыстрады. Іс жүзінде, бұрын өмір сүрген ұлан қайр даланы басқарған билеушілердің тізіміндегі, ең ертедегі бірі Дигум-цэнпо еді. Осыдан кейінгі әр түрлі жазбаларда көптеген белгісіз билеушілер айтылып, тек нақтылы тарихи адамның пайда болуымен, нағыз Тибет тарихы басталғанын жариялады [2, 6].

Тибеттік тайпалар ұзақ уақыт бойы өз әулеті атамандарының басқаруымен өмір сүрді. Тек Шанпун елінен ұстаз Шэнраб уағыздаған “бон” сенімі тибетке кіргеннен кейін, оның табынушы

абыздары басқарушылар мен тайпа көсемдерін биліктерінің бір бөлімін шіркеумен бөлісуге мәжбүрлі көндіреді. Осыдан, 439 ж. Тибетке шегіндірілген сәнбиліктердің көсемі тайпалар арасында басымдылық жағдайға ие болып, осы басшының ұрпақтары кейін цэнпо құметті атағын мұрагерлікпен иеленеді. Іс жүзінде оны кез келген уақытта қызметінен босатуға болатын еді және нақты сүйеніші де, шын мәніндегі билігі де жоқ еді. Тіпті әскердің өзі де Цэнпоға емес, арнайы тағайындалатын әскери кеңесшіге бағынатын.

Алайда елді біріктіру өз жемісін берді, сөйтіп Намри Сонцэн тұсында (570-620) Тибет әскерлері Үнді мен Тоғонға басып кірді. 604 ж. Тоғонда олар өздерінің шығыстағы тумаластары тастап кеткен Қара-Шөрінді күйретті. Тағы бір үлкен билікке ие бек, Синбо өңірінің билеушісі Чи Бансон қол астындағы ақсүйектердің қолдауынан айрылып, Тагри Ньенсигтің мұрагері Намри Сонцэннен жеңіліп, оның ұлы Түркілер өңіріне қашып кетеді. Егер соңғы тарихи дерек шынайы болса, онда бұл тибет тарихи жазбаларындағы ең ертедегі сақталған Тибет пен Орта Азия қарым-қатынасындағы дерек еді. Намри Сонцэн жеңістен кейін жеке билігі күшейеді. Ол Катао династияның тағы бір тайпасын жеңіп, жаулап алу мақсатын батысқа қарай, атап айтқанда Тибеттің орталық аймағына дейін кеңейтті [2, 7].

Бұл жерде айтылған Цанбо атауы, соңғы келген Тибет тарихи жазбаларында Тибетті атауға қолданылады. Анық айтқанда Тибет үстіртінің орталық аймағын білдіреді. Ең алғашқы Ярлунг династиясының билеушілері өздерін оңтүстіктік деп атайтын. Олар алдымен Тибеттің орталық аймағын, соңынан барлық Тибет үстіртін бағындырды.

Әлі де Шанпун тайпасы Намри Сонцэн ханы аталатын Тибет енді ғана дүниеге келген кез еді. Осыдан, ол шығысында тек бірнеше кіші тайпалар арқылы Қытаймен бөлініп тұрды. Алайда, Циньхай көлінің кіндігінен солтүстік Шығысына қарай ұзынан ұзақ көлденең көсіліп күшті бір көшпелі тайпа билігі тұрды. Ол тегі солтүстік, монғол тілдер жүйесіне жататын, тибет тілінде Тоғон (285-663), ал қытай тілінде *Tuyuhun* деп айтылады. Екі ел ортасындағы бір қанша негізгі көшпелі тайпа не Тоғон, не жаңадан бас көтерген Тибет билігіне тәуелді болды [3].

608 ж. және 609 ж. Тибет екі рет Қытайға елші жіберді. Бұл шетелдік деректер көрсеткен ең ертедегі Тибет пен көрші елдермен болған қарым-қатынасы еді. Елші жіберуі сөзсіз Суй династиясы (581-618) [4] мен Тоғон арасындағы соғыс отының тұтауы еді. Қарапайым айтқанда, бұл оқиғалардың тарихы: Суй патшасы батысқа қатынайтын қатынасты басқаруынаалу, ал сол кездегі үш жол жеке жеке Түріктер мен Тоғонның басқаруында еді. V ғасырдың ортасында, Тоғон аз дегенде Тарым ойпатының оңтүстік шығысын басып алып, VII ғасырдың басына дейін белгілі дәрежеде ықпал күшін сақтап тұрды. Суй патшасы саяси ақылшысы Пэй Джуй (547 ~ 627) Тәләтүріктерін Тоғонды шабуға үгіттеуге жібереді. Қас жауы Тоғонды шабуға түріктер қуана қабыл алады. 608 ж. шілде айында түріктер тоғондарды ойсырата жеңеді. Келесі жылы Суй патшасы император Ян қуатты әскерін өзі бастап 609 ж. шілденің 5 күні, Суй әскері Тоғон әскерінің тас талқанын шығарып, сонымен қатар екі қаласын басып алады. Елдегі көп халық мал-дүниесімен бағынады. Тоғон ханы аздаған қолдаушыларымен қарлы тауға қашып кіріп, Танғұт елінің қолтығына тығылады. Осы реткі шешуші жеңіс арқылы Қытай алыста Тибетке дейінгі, Тоғонмен шекараласқан өңірлерге дейін ықпалын кеңейтті. Кейін Суй патшалығы жаңадан бағындырылған аймақта джудао бас басқармасын орнатады. Мақсаты «Суйнама» бойынша: Тибетті алыстан басқару үшін еді [3].

618 ж. Суй патшасы Янди мен Намри Сонцэн бірінің артынан бірі дүние салып, Қытай мен Тибет қатынасы сейіліп кетті. Тибетте және Қытайда ішкі билік талас тартысқа түскен кезде, Тоғон Қытайдың құрмауынан босап бұрын жоғалтып алған көп билігін қалпына келтіреді. Сронцан Гамбоәкесі өлгеннен кейін мұрагерлікке тағайындалады. Оның ержүрек, ақыл парасатты басқаруы, енді ғана құрылған патшалықты империяға айналдырған, міне бұл дүниеге әйгілі «Тибет». Осыдан кейін айналасындағы билік күштер, тіпті Тан патшалығыда (618-907) Тибетке өзімен тең дәрежеде мәміле жасайтын болды. Тибет күшінің ұлғайуы оларды амалсыз жағдайға түсірді. VII ғасырдың басында Сронцан Гамбо оншақты ру тайпалардың басын біріктіріп, Тибет хандығын құрды, астанасын қазіргі Лхаса қаласы етіп белгіледі. Сонымен қатар біртұтас тибет жазуын құрастырып, Тибет балаларын Үнді еліне оқуға жіберді [5, 11-13]. Тибет біріккеннен кейін, Тибет аймағының бірлігін нығайтумен қатар, Циньхайдың солтүстігін, Ганьсудың оңтүстік шығысын, Сычуаньның солтүстік батысын және батыс Юньнань аймақтарын жаулап алды. Осы кездегі Тан империясы орта жазық аймағындағы бейберекет, бытыраған жағдайды тыныштандырып, қуатты, бірыңғай

саяси жүйе орнатып, феодалдық қоғамның саяси, экономикалық және мәдени тұрғыдан жоғары деңгейде дамыған кез еді.

Орта жазықтың экономикасы мен мәдени жетістіктерінің Тибетке келуі Тибет хандығының дамуына негіз қалады. Сондай-ақ, Тан империясының өркендеген феодалдық қоғамның саяси жүйесі, сол тұстағы Тибет мемлекеті үшін қоғамдық-саяси жүйенің жаңа бет бейнесін ашты. Тан империясы мен Тибет мемлекеті арасындағы қарым-қатынастың орнатылуы мен дамуы, Тибет хандығының үстемдігін нығайтуға және заңын кемелдендіруге, тіптен Тибет мемлекетінің саяси билігінің өркендеген дәуіріне өтуіне маңызды рөл атқарды.

Осы аралықта, Қытай Суй Таң дәуірі ауысқан бүлікті бастан кешіп жатқан орайды пайдаланған, қайтадан дербестікке жеткен Тоғон Қытаймен арасын алшаққа салған еді. Сол секілді, соғыс өнеріне ысылған Тан Тайцзун(626-649) хан тағына отырғаннан кейін, ол назарын батысқа аударды. Тоғондар Тан патшалығына елші жіберіп бағынышты болғанымен, аз санды тоғондықтар Тан патшалығының шекарасындағы қалаларды шапқан оқиғадан кейін, Тан Тайцзун Тан патшалығы шекара қорғанысындағы әскерлер мен түріктердің, танғұттардың күшін қосып, жазалау мақсатындағы жорыққа шығып, 634 ж. тоғондарды ойсырата жеңіп, сегіз жүз шақырымға дейін ұзатып салды және көп мөлшердегі соғыс олжасына ие болды.

Тан патшалығының әскери қимылы енді бастала бере, Тибет билеушісі Тан патшасына елші жіберіп, олар 634 ж. 11 желтоқсанда Тантинге жетті. Өкінішке орай, осы жолғы елшілік сапарынан ешнәрсе сыртқа ашпағандықтан, біз оның сол кездегі Тан патшалығының Тоғонға деген саясатының өзгеруіне ықпал ете алған немесе ықпал ете алмағанын білу мүмкін болмаған. Тек Танпатшалығы кері елші жіберген. Бірнеше күннен кейін, дәлдеп айтқанда сол жылдың 16 желтоқсанында Тан патшалығы Тоғонға шабуыл жасау жарлығын түсірді. 28 желтоқсанда, ұзақ жорық әскері құрылып, 635 жылдың басында, Тан әскері Кучада Тоғон әскерін жеңіп, жеңіс отымен сол жазда Тоғон армиясының күшін мүлдем талқандады[2, 24].

Осы кезеңде Тибеттің алдында тұрған ең өткір мәселе оның Тан империясымен қарым-қатынасында еді. Екі елдің мүдделері бір-бірлеріне тым қарама-қайшылықты болған еді. Себебі VII ғ-да Тибет барлық тұсынан тас бекітілген жағдайда еді. Батысында басқаға бас имейтін дардтар тұрды; Үнді тек Гималай тауларымен ғана емес, қысы қатал таулы қырат тұрғындары үшін аса қатерлі климатыменде қорғалды; солтүстігінде адам өте алмайтын шөл дала жатты, ал шығысында – өте күшті әскери ірі мемлекет – тандық Қытай болды. Тек Амдо арқылы ғана ол солтүстік-шығысындағы Ганьсуға және Хэсэ мен “Батыс өлкесінің” (Шыңжаң) дала кеңістіктеріне шыға алды. Бірақ, сыртқа шығатын бұл саңлауды да күші әлсірегенімен Қытайдың қолдауына сүйенетін Тоғон патшалығы бөгеп тұрды [1, 248].

Тибет үшін Тоғонды жаулап алу қаншама маңызды болса, былай етуге жол бермеу Қытай үшін одан кем соқпайтын қажеттілік еді. Тибеттіктерді дала қойнауына жіберу империяға қарсы қандайда бір орталықтың пайда болуы, түріктерге қарсы арзанға түсе қоймаған соғыстың жеңісі ешбір жеміссіз қалары шындық еді. Тибеттіктерге жол ашылса қытайдың қатынас жолдары қиылып қалуы, тіптен түрік тайпалары арасындағы бүліншілік жасаушы күштерге арқа сүйеп қытайлықтарды қайтадан Ұлы қорғанның ішінеқуып тығуы ықтимал еді. Сондықтан өз әрекеті соғысқа әкеліп тірегеніне қарамастан Тан империясы Тоғонға қолынан келген көмегін аямады. Сол кезде тибет армиясын атақты Гар әулетінен шыққан, цэнпо Сронцан Гамбомен қарсылықта болған ақсүйек Донцан басқарған еді. Тимді жағдайды ұтымды пайдаланған Донцан 663 ж. Сары өзеннің жоғарғы ағасында тоғондықтарды күйрете жеңеді.

Тан империясының таңдаулы әскерлері Кореядағы соғысқа жұмылдырылып, оны жаулап алуды 668 ж. ғана тәмамдаған империя үкіметі өте қиын жағдайға ұшырады. Осы екі аралықта тибеттіктер Қытайдың қияндар қоныстанған 12 обылысын талқандады, сөйтіп, әскерлерінің қатарын өздеріне қосылған Танғұттар мен Тоғондықтар есебінен күшейте түсті. 670 ж. Турфаннан басқа бүкіл батыс өлке тибеттіктердің қол астында қалды. Осылайша соғыстың бірінші кезеңі аяқталды[6,187-188].

Бұл реткі әскери алапат Тан патшалығының Тарым ойпаты өңіріне болған жирма жылдық билеуінің аяқталғанын білдіреді. Тағы бір армия қысқа уақыт ішінде құрылып батысқа бет алды, алайда бұл реткі әскери қимылдың мақсаты өте анық түрде Лианьджоуға бағытталған, мақсаты тибеттіктердің шапқыншылығынан қорғану. Тан патшалығы Аньси басқақтық басқаруға қайтадан әуелгі құрылған жеріне көшіріп әкелді, орыны Тұрпан ойпатындағы Сичжоу. Тибеттіктер Тарым саяси басқару аймағы мен көрші аймақтарға үстемдік жүргізуінің бірінші сатысы басталды [2, 34].

Империяның екі армиясы әрекетсіз тұрған уақытта тибеттіктер соғысты қайта бастап, батыс Қытайды Чаньяньға дейін тонап үлгіреді. 680 ж. тибеттіктер Қытайға басып кіріп, соңынан сәтсіз болып шегінуге мәжбүр болады. Алайда оған қарамастан тибеттіктер Қытай шебінде тұратын қияндардың (Танғұттар) көмегімен шекара бұзып Юньнаньға басып кірді, сөйтіп, мандар тайпасын өздеріне бағындырды.

Алдыңғы жеңілістері империя үкіметін Тибетке қарсы күресте жаңа әдіс-амал ойластыруға мәжбүр етті. Осы мақсатта батыс түріктерін пайдалану керек деп ұйғарды. 692 ж. Батыс түріктерімен толықтырылған жаңа армия жасақталып, толық жеңіске жетті әрі Батыс өлкесін тибеттіктерден азат етті. Дәл осы тұста қияндар мен мандар, сірә, тибеттіктерден түңілген болса керек, Қытайдың қол астына қайтып оралды. Кейін Тибеттегі қастандық әрекеттер мен мемлекеттік төңкеріс Тан империясын тағыда сақтап қалды.

Алмакезек табыстармен ұзаққа созылып кеткен соғыс Тибетпен Қытайды бірдей-ақ шаршатты, бірақ қалжырау сипаттары екі мемлекетте екі түрлі болған еді. Қытайдағы халықтың шекараны кеңейту мақсатындағы соғысқа қарсылығы және империя үкіметі жауларының көбеюінен алаңдап Тибетпен бітімге келуге қосылды. Тибеттің ішіндеде ауыз бірлік жоқ еді. Жеңіс империя жағында қалды. Тибеттіктер өз территориясына қуып тығылып, Хуанхэ өзені екі елдің шекарасына айналды.

Тан империясының соңғы дәуірінің алғашқы жылдары тибеттік будда діні өркендеді. Ақсүйектер мен тибеттік будда ламаларының жергілікті басқару билігіне таласқан теке тірес қайшылықтары мен дінни ішкі таптық талас-тартыстардың күн санап өршіп, соғыс өртінің тұтануына әкелді. Ұзақ уақыттық соғыс салдарынан Тибет мемлекетінің әскери күші мен мемлекеттің қуаты әлсіреп жалпы жағдайды меңгере алмай, тіптен Тан империясымен соғысуға дәрменсіз жағдайға түсті.

842 жылы Тибет мемлекетінің ішкі алауыздықтары мен тайпа аралық және шекаралық шиеленіскен соғыс салдарынан ыдырап, іргесі сөгіліп, өзара бағынбайтын жергілікті күштер пайда болды. Олар бөлініп өзара соғыс ашып, 400 жылға созылған соғысты бастан кешті. IX ғасырдың ортасында Тибет мемлекеті басып алған батыс солтүстік өңірлер толықтай Тан империясының қолына өтті.

Б.д. 960 жылы солтүстік Сун патшалығы құрылды. Сун патшалығының мемлекет күші Тан империясындай күшті болмаған. Тибет тайпаларымен қарым-қатынасы сирек болғанымен, көршілес жатқан батыс Қытай аймақтарымен, Ганьсу, Циньхай, Сычуань, ішара тайпаларымен экономикалық саяси байланысы өте тығыз болды. Көп өтпей бұрынғы Тибет мемлекетінің бір тайпа басшысы Сыло(斯罗) Циньхай өңірінде Тибеттің бірінші саяси билігін орнатты. Сыло өз билігін нығайтып, Ганьсу, Циньхай өңіріндегі Тибет тайпаларының басқарушысы болу үшін, көп рет елші жіберіп патшаға тарту жасап, мансап сұрап, Сун патшасының қолдауына ие болғысы келді. Кейін Сыло тайпасы Сун патшалығының көрші елге жасаған жорығына көмектесті. Сун патшалығының шекара тыныштығын сақтауға көмектескені үшін Сылоны марапаттап, тибетпен қарым-қатынасын нығайтты. Сыло ұдайы Сун патшалығының мансабында болып, ақыры тайпаның барлық территориясы Сун патшалығының территориясында қайта құрылып, б.д. 1116 жылы Сун патшалығына қарасты болды. Тарихи оқиғалар, Тибет хандығы құлағаннан кейін Тибетте біріккен саяси билік болмағандығын көрсетіп отыр [7].

VII ғасырда Тибет барынша жаугершіл ел деп атап көрсетсек те, Тан әулетінің таянышына айналған Қытай шекарашылары жаугершілігі жағынан көршілерінің бөріненде асып түсті. Соғыс олардың кәсіби әрі жоғарлауының бір амалы, өмірлерінің мақсаты мен мәні болды. Ал Тибет малшыларына келсек, олар соғыстан кейін үйлеріне таратылысымен өздерінің бұрынғы табиғи тұрмыс жағдайына қайта оралды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Гумилев Л. Н. Көне түріктер. – Алматы: Білім, 1994. – 480 б.
- 2 白桂思著付建河译《吐蕃在中亚：中古早期吐蕃、突厥、大食、唐朝争夺史》226页. (Beckwith, «The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages»).
- 3 «隋书», 卷83. («Суй кітабы», 83 бума.) <http://www.guoxue123.com/shibu/0101/00suis/082.htm>
- 4 http://baike.baidu.com/subview/6527/9153777.htm?from_id=9515102&type=syn&fromtitle=%E5%94%90&f=r=aladdin
- 5 «藏族简史», «藏族简史»编写组编, 北京, 民族出版社, 2009, 407 页.

6 «新唐书», 刘后滨主编, 罗言发译, 北京, 现代教育出版社, 2011, 281页.

7 http://wenku.baidu.com/link?url=sXpu6QXXwDC2ESNGf0MFtRGEHT4PTd-ZvhZMArNnvjSSmRmmtS78sBrs7oMjps8ZjbBz4GxjQCZ4aBzhe3ko-Uemzwfg5UWWluXSe60Z_

REFERENCES

1 Gumilev L.N. «Koneturkter». – Almaty: Belm, 1994. – 480 b.

2 Bai Guisizhu; Fu Jianheyi; «Tu Bo zai zhong yazhong gu zao qi Tu Bo, Tu Jue, Da shi, Tang chao zheng duo shi». 226 ye. (Beckwith, «The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages».

3 «Sui Shu» juan 83. <http://www.guoxue123.com/shibu/0101/00suis/082.htm>

4 http://baike.baidu.com/subview/6527/9153777.htm?from_id=9515102&type=syn&fromtitle=%E5%94%90&fr=aladdin

5 «Zang zu jian shi», «Zang zu jian shi»bian xie zu bian, Bei jing, ming zu chu ban she, 2009. – 407 b.

6 «Xin tang shu», liu hou bing zhu bian, luo yan fa yi, Bei jing, xian dai jiao yu chu ban she, 2011. – 281b.

7 http://wenku.baidu.com/link?url=sXpu6QXXwDC2ESNGf0MFtRGEHT4PTd-ZvhZMArNnvjSSmRmmtS78sBrs7oMjps8ZjbBz4GxjQCZ4aBzhe3ko-Uemzwfg5UWWluXSe60Z_

Бейсенбай Нұржамид

Взаимоотношение между Тибетским государством и Танским государством

В статье приводится коротко о древнем Тибете согласно тематике диссертации, собраны материалы по состоянию его территории, говорится о начальном периоде истории Тибета. А также, говорится об отношениях между государствами Тибет и Тан и битве за Тогон, исторические события, происходящие до усиления первоначального влияния на процветающую Центральную Азию в конце VI века, ранний период истории от создания до распада Тибетского ханства.

Ключевые слова: Древний Тибет, Династия Суй, династия Ярлунг, центральный регион Тибета, Тогон.

Beisenbai Nurzhami

The relationship between the Tibet and Tang

In this article are contained materials about the history and the territory of ancient Tibet, considered data on the initial period of the history of Tibet. And also is described the relationship between ancient China and Tibet, the battle for Togon. Exploring historical events before expanding the influence to the flourishing Central Asia at the end of the VI century, in the article is revealed the history from creation to the collapse of of the Tibetan Khanate.

Key words: Ancient Tibet, Suy dynasty, Yarlung dynasty, the central regions of China, Togon.

Редакцияға 05.03.2015 қабылданды.

УДК 94(574).084.8-053.2 «1945/1955»

А.А. БИМОЛДАНОВА

магистр Университета «Туран», г. Алматы

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕТСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ В ПОСЛЕВОЕННОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ

В работе исследуются социально-экономические проблемы дошкольных и школьных учреждений в Казахстане в 1940-1950 гг. Анализируются изменения в законодательной сфере СССР по вопросам материнства и детства. На основе архивных документов, освещается состояние детских учреждений в послевоенные годы: проблемы с недостаточным количеством детских садов и школ, затруднения в снабжении детских дошкольных учреждений продовольствием, отсутствие квалифицированных кадров. Рассматривается роль детских учреждений в формировании официальной советской социализации. В отечественной гуманитарной науке исследование истории детства является новым и неразработанным направлением.

Ключевые слова: Советское детство, школа, детский сад, воспитание, социально-экономические проблемы.

Великая Отечественная война принесла Казахстану, как и всему Советскому Союзу, огромные людские и материальные потери. В связи с чем, детские учреждения в Казахстане в послевоенные годы наталкивались на серьезные трудности в реализации модели «счастливого детства».

В первую очередь, необходимо сказать о детских яслях и садах, в которых нуждалась республика. Потребность в детских садах все возрастала, так как в послевоенные годы значительно увеличилась рождаемость. Особенно остро этот вопрос встал в сельской местности, где и до войны было мало детских садов.

Поворотным в усилении внимания к детству в государственной политике в военные и послевоенные годы стал Указ от 8 июля 1944 года. Он определил план по восстановлению статуса «советского детства», подорванному в войну. Предполагалось расширить сеть детских учреждений (начиная с яслей и заканчивая детскими домами), с расчетом полного охвата всех детей, нуждающихся в обслуживании. Для обеспечения их всем необходимым, предполагалось расширение производства детской одежды, обуви, предметов детской гигиены и санитарии и других предметов детского обихода, как для детских учреждений, так и для продажи населению, а также по увеличению сети пошивочных мастерских детской одежды и сети магазинов матери и ребенка [1].

Общественное дошкольное воспитание детей являлось предметом постоянного внимания Советского руководства, о чем свидетельствует, принятое в 1949 году постановление Совета Министров СССР «О мероприятиях по расширению сети детских учреждений и родильных домов и улучшению их работы», в котором отмечались серьезные недостатки в деле расширения сети детских учреждений, улучшения медицинского и бытового обслуживания женщин и детей. К строительству детских садов привлекалась широкая общественность, было указано на необходимость активизации методической работы в них и подготовки квалифицированных кадров [2].

В том же 1949 г. был принят специальный указ Президиума Верховного Совета СССР, по которому плата за содержание в детских садах и яслях детей низко- и среднеоплачиваемых одиноких матерей снижалась на 50% [3].

Но, несмотря на все эти меры, в послевоенные годы детским яслям и садам не хватало средств, квалифицированных кадров и внимания со стороны хозяйственных руководителей, под чьим фактическим руководством они находились. Несмотря на постоянные проверки органов здравоохранения, народного образования и даже партийных органов, в течение всего десятилетия, вплоть до конца 1950-х гг., когда ясли и сады объединились в единые дошкольные учреждения, ситуация с ними оставалась тяжелой [4,92].

За годы войны выросло число работающих женщин, вынужденных совмещать работу с материнством. При отсутствии детских дошкольных учреждений сделать это было довольно трудно. К тому же декретный отпуск работающей матери по Указу от 8 июля 1944 г. составлял 77 дней, по истечении которого она должна была выйти на работу [1].

Потребность в яслях была большой и, их количество в Казахстане непрерывно росло. Если в 1946 году число постоянных детских яслей – 623, то в 1950 году их было – 639, в 1951 году – 662 [5, 344-345]. Но количество детских яслей было не достаточным. Проблема нехватки детских яслей и садов оставалась актуальной довольно долгое время. В докладе о состоянии охраны материнства и детства в республике за 1948 год отмечается «План развертывания коечной сети, систематически не выполняется. Главной причиной не выполнения является отсутствие помещений. Бюджетные ассигнования на строительство весьма ограничены, а местные Советы не выделяют помещений, больше того семь помещений принадлежавших детским учреждениям до сих пор не возвращены органам Здравоохранения...» [6, 38].

Количество детских садов было больше, чем яслей. Детские сады принадлежали различным ведомствам в отличие от яслей, находившихся в системе здравоохранения

В 1945 г в Казахской ССР зафиксирован 821 детский сад (47809 детей) [5, С.344-345]. В 1947 г. в Казахской ССР зафиксирован 675 детский сад (27888 детей) [7, 9]. Детских садов всего в республике на 1-е января 1949 года имеется 673 с общим количеством детей в них 29915 [8, 19]. В 1950 г. в Казахской ССР зафиксирован 691 детский сад (26699 детей) [5, 346].

Снижение количества объясняется тем, что в 1949 г. было введено всеобщее обязательное семилетнее образование. В связи с тем, что обучение стало начинаться теперь с 7 лет и из детских садов в школу ушли дети двух возрастов - 7 и 8 лет, в дошкольных учреждениях освободилось много мест, что дало возможность охватить большее количество детей.

Однако потребность в детских садах все возрастала, так как в послевоенные годы значительно увеличилась рождаемость, а количество детских садов было не недостаточным.

Как отмечается в годовом конъюнктурном обзоре Минздрава Казахской ССР по лечебно-профилактической помощи детям за 1948 год: «Из 673 детсадов республики только 36 занимают специально выстроенные помещения, остальные 637 детсадов размещены в приспособленных помещениях... Очень плохие, тесные помещения, не отвечающие санитарно-гигиеническим требованиям занимают детсады Западно-Казахстанской, Джамбульской, Кызыл-Ординской областей. В этих областях детские сады размещены в полуподвальных помещениях с земляным полом. Жилая площадь в детских садах республики крайне недостаточна, в городских она в среднем равна 2 м кв. на одного ребенка, а в сельской местности 1,4 м кв....» [8, 19].

Помимо детских садов общего типа, функционировали санаторные садики. Для ослабленных детей и больных туберкулезом, дизентерией действовали специальные санаторные ясли, группы. В 1948 году Казахской ССР работало 12 детских садов для детей туберкулезной интоксикацией (на 904 места) [8, Л.19]. Это количество было недостаточным, чтобы принять всех нуждавшихся, однако их работа во многом свидетельствует об усилении внимания к детству в государственной политике, несмотря на послевоенные трудности.

Отсутствие единого управления дошкольными учреждениями, с одной стороны, способствовало более быстрому решению вопросов со строительством новых учреждений, их материальным обеспечением (ведь руководители предприятий были заинтересованы в том, чтобы освободить от лишних забот своих работников), с другой - строительство и обеспечение детских садов ложилось мертвым грузом на плечи хозяйственных руководителей, занимавшихся более насущными проблемами производства. Поэтому вполне объяснимо, что нередко дети, попав в садики, не получали необходимого ухода и соответствующего питания [4, 95].

Обследование здоровья детей в детских садах, проводившееся в конце 1940-х гг. выявило большой процент заболеваемости детей, например «... в Карагандинской области 1948 г. Углубленный медицинский осмотр прошли 2572 детей детсадов. Из числа осмотренных выявлено: здоровых детей – 1895 человек - 73 %. В Западно-Казахстанской области углубленный медосмотр прошли 1428 детей, из них выявлено здоровых 556 – 38,93%. Среди заболеваний: выраженное малокровие, туберкулезная интоксикация 1 и 2 степени...» [8, 19].

Анализ архивных документов показывает, что если в большинстве детских садов ремонт зданий, подвоз топлива производился, более или менее регулярно, то проблемы с детской мебелью, а особенно с игрушками, решались детскими учреждениями самостоятельно. В материалах отчетов о состоянии работы детских учреждений, которые датируются 1953 годом, отмечается: «Надо отметить, что на приобретение жесткого инвентаря отпускаются незначительные суммы, и нет возможности что-либо приобрести. Для детских садов необходимо приобрести детские столы, стульчики, шкафы для пальто и полотенец. Не хватает также кухонной посуды. Особое внимание необходимо обратить на игрушки, как детские сады, а особенно ясли обеспечены очень плохо. Игрушки некачественные некрасивые и очень дорогие» [9, 77]. «Общим недостатком всех колхозных детских яслей является совершенно недостаточная обеспеченность их детскими игрушками, а в некоторых детских яслях их нет совсем» [10, 61].

Серьезные затруднения возникали в снабжении детских дошкольных учреждений продуктами питания. Проверки неоднократно фиксировали случаи замены снабженческими организациями одних продуктов на другие, отмечали плохое их качество. Курирующие органы довольно часто проводили проверки детских яслей и садов для выявления таких фактов. Их было не так уж и мало. «Так в колхозе Енбек Талды-Курганского района, по сведениям облздравотдела, питание детей состояло из одной муки. В других сезонных яслях кормили тарой, сепарированным молоком. В районы Южно-Казахстанской области совсем не поступали манная крупа, рис. В Сары-Агачском районе в ясли давали вместо пшеничной муки кукурузную, маш [11, 111].

Нерешенным остается вопрос о том, сколько детей от общего числа посещало детские ясли и сады в этот период. В исследовательской литературе подобные сведения по СССР также приблизительны. Английская исследовательница К. Келли по истории советского детства отмечает, что официальные советские источники скрывали посещаемость детсадов. Она делает предположение, что в 1958 г. только около 12% детей посещали детские сады, в 1960 г. - около 20%. Исходя из этих данных,

можно сделать вывод, что в годы позднего сталинизма посещаемость детских садов в Советском Союзе вряд ли превышала 8-10% [12, 108].

Таким образом, в условиях послевоенного восстановления сеть дошкольных детских учреждений была недостаточной, чтобы охватить всех детей в возрасте до 7 лет. Поэтому фактически дошкольным воспитанием детей, особенно в сельской местности занималась семья, а не детские государственные учреждения. Но те дети, которые посещали их получали присмотр, врачебную помощь, питание, чаще оказывавшееся лучшим, чем в семье.

В связи с большой занятостью родителей, вынужденных заниматься проблемами выживания семьи, общеобразовательные школы фактически взяли на себя основную нагрузку по воспитанию детей и подростков. Все изменения в жизни советской общеобразовательной школы 40-х годов XX в. коснулись и школ Казахстана, где как и везде в 1943 году было введено раздельное обучение. В 1946/1947 учебном году в г. Алма-Ате работало 16 мужских и 20 женских, 7 смешанных. Таким образом, в большей части школ столицы республики существовала практика раздельного обучения [13, 1]. Однако большинство школ в провинции оставалось смешанными из-за нехватки помещений, педагогических кадров, и главное - из-за недостатка самих детей в отдаленных регионах республики.

После окончания войны властям практически заново пришлось решать задачу получения всеми без исключения детьми начального, в лучшем случае - неполного среднего образования. С 1946 г. по 1950 г. число школ в Казахстане увеличилось с 7869 до 9088, а количество учащихся с 792,1 тыс. человек до 1334,8 тыс. [14, 47].

Строительство новых учебных заведений не поспевало за растущим числом учащихся. Наиболее остро проблема с учебными учреждениями стояла в конце 1940-х годов. Министерству Просвещения постоянно приходилось ставить перед правительством и партийными органами вопрос о возвращении школьных зданий. В письме на имя зам. Председателя Совета Министров Казахской ССР говорится: «Просим вас ускорить решение вопроса об освобождении школьных зданий, занятых под другие нужды. Здание казахской средней школы № 22 на ст. Алма-Ата занято под инфекционную больницу горздрава, здание казахской СШ на ст. Чу занято по ФЗО, здание женской средней школы № 52 и семилетней школы № 53 на ст. Чимкент занято под ФЗО. В перечисленных пунктах в истекшем учебном году занятия проводились в 3-4 смены, не имелось нормальных условий». И таких писем было множество [15, 193].

Следствие нехватки помещений, была многосменность занятий. В годовом конъюнктурном обзоре Минздрава Казахской ССР по лечебно-профилактической помощи детям за 1948 год указывается «...При проверке установлено, что все школы Республики перегружены, санитарные нормы площади грубо нарушаются, как правило, занятия проводятся в 3 смены, а в некоторых школах в 4 смены. Учащиеся по 3-4 человека сидят на одной парте. Перерывы между сменами 5-10 минут, в результате этого и санитарно-гигиенический режим осуществляется неудовлетворительно» [16, 18]. Школьники младшего возраста вынуждены были заниматься до 6 часов вечера. Нередко после занятий в этих учебных зданиях занимались учащиеся школ рабочей молодежи. В справке «Об итогах работы школ рабочей и сельской молодежи за 1952-1953 учебный год указывается: «В целом по республике в 307 школах и 50 отдельных классах на начало учебного года было охвачено обучением – 35377 человек. Школы молодежи своих учебных помещений не имеют. Размещаются эти школы в зданиях школ всеобуча и учебные занятия проводятся в третью смену. Только 10 школ рабочей молодежи имеют свои учебные помещения и проводят занятия в две смены» [17, 37].

При этом большая часть детей и подростков оставались учащимися начальных школ, которых насчитывалось более 5000, так как в послевоенные годы в школу пришли учиться подростки, не посещавшие ее в годы войны. Результаты политики Всеобуча проявились в начале 1950-х гг., когда увеличился состав учащихся 5-7 классов более чем в 3,5 раз по сравнению с 1945-46 учебным годом [14, 47].

Появление школ рабочей молодежи стало следствием увеличившегося количества работающих подростков, которые в силу различных обстоятельств бросали школу и устраивались на работу. Чаще всего причиной тому становились материальные трудности в семье.

Другой причиной непосещения школ, свидетельствующей о серьезных проблемах с детским здравоохранением, была высокая заболеваемость и смертность детей.

В 1945-1946 учебном году не обучалось в школах республики 35629 детей, кроме этого из школ республики выбыло 120578 человек. Учитывая, что обучением было охвачено на 1.09.1946 г. 863928 человек, то школу не посещал каждый 6 ребенок [18, 71]. На протяжении всего послевоенного десятилетия наиболее частыми причинами непосещения и ухода из школ значились: переезд родителей, работа на производстве, болезни. Кроме того, дети оставляли школу, потому что у них не было одежды и обуви, школа была далеко от дома, не хватало денег на обучение в старших классах, или просто не хотели учиться [18, 71].

Из-за фрагментарности многих источников достаточно проблематично воссоздать масштаб непосещаемости учащимися школ в 1940-1950-е гг. В архивных документах: отчетах отделов народного образования, отчетах Министерства Просвещения, материалах проверок партийных органов неоднократно констатируются факты о неудовлетворительном выполнении закона о Всеобуче по школам республики.

Несмотря на все послевоенные трудности, учителя продолжали обучать и воспитывать детей. Судя по отчетам отделов народного образования, успеваемость в школах в регионах была не столь высокой, как в столице. Эту ситуацию можно объяснить тем, что в школах маленьких городов не хватало квалифицированных педагогов, было низким материальное обеспечение учителей и школ. Это подтверждает в своем исследовании Адильбаева А.С.: «В послевоенный период материально-техническая и педагогическая база школ Восточного Казахстана, как и повсюду в стране находилась в крайне тяжелом положении. Из-за отсутствия преподавателей в некоторых школах области регулярно не проводились занятия по математике, литературе, казахскому и иностранному языкам» [19, 82].

Детские государственные учреждения, исходя из концепции советского детства, должны были взять на себя функции по воспитанию подрастающего поколения, поскольку родители были заняты работой и не могли много времени уделять ребенку. Однако детских яслей и садов было слишком мало, чтобы охватить всех детей в возрасте до 7 лет. Поэтому дошкольным воспитанием большинства из них занимались семьи, родители.

Общеобразовательные школы вместе с пионерской организацией и комсомолом фактически взяли на себя основную нагрузку по воспитанию детей и подростков. Но они не всегда с этим справлялись, что было связано с их недостаточным количеством, проблемой квалифицированных кадров, тяжелыми материальными трудностями, преодолевавшимися в ходе послевоенного восстановления. Несмотря на это, школа не просто помогала ребенку преодолевать экстремальность жизни военных и первых послевоенных лет, но и была эффективным инструментом официальной советской социализации.

ЛИТЕРАТУРА

1 Указ Президиума Верховного Совета от 8 июля 1944 года «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства...» URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4500.htm (дата обращения 13.03.2014)

2 Постановление Совета Министров СССР от 18 мая 1949 года «О мероприятиях по расширению сети детских учреждений и родильных домов и улучшению их работы» URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4747.htm (дата последнего обращения 13.04.2014).

3 Указ Президиума Верховного Совета ССР от 19 мая 1949 года «Об улучшении дела государственной помощи многодетным и одиноким матерям и улучшении условий труда и быта женщин» URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4748.htm

4 Ромашова М.В. Советское детство в 1945 середине 1950-х гг.: Государственные проекты и провинциальные практики (по материалам Молотовской области). Дис. ...на соиск. уч. степ. к.и.н. Пермь, 2006. 211 с.

5 Народное хозяйство Казахской ССР. Статистический сборник. -А-А.: Статистика, 1957. -381с.

6 ЦГА РК.Ф.1473,Оп.4, Д.67, Л.38

7 ЦГА РК.Ф.1692,Оп.1, Д.1472, Л.9

8 ЦГА РК.Ф.1473,Оп.4, Д. 69, Л.19

9 АП РК. Ф. 708, Оп. 26, Д. 1761, Л.77

10 АП РК. Ф. 708, Оп. 26, Д. 1761, Л.61

11 ЦГА РК.Ф.1473,Оп.4,Д. 143, Л.111

12 Келли К. «Школьный вальс» /Антропологический форум. - 2005. - № 1. - С. 104-155.

- 13 АП РК. Ф. 708, Оп. 10, Д. 1429, Л.1
 14 Культурное строительство Казахской ССР. Статистический сборник. -А.: Казгосиздат, 1960. -113 с.
 15 АП РК. Ф. 708, Оп. 12, Д. 1440, Л.193
 16 ЦГА РК.Ф.1473,Оп.4,Д. 69, Л.18
 17 АП РК. Ф. 708, Оп. 26, Д. 1807, Л.37
 18 АП РК. Ф. 812, Оп. 10, Д. 279, Л.71
 19 Адильбаева А.С. Социально-экономическое развитие Восточного Казахстана в послевоенный период: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Алматы, 2006. – 131 с.

REFERENCES

- 1 Ukaz Prezidiuma Verhovnogo Soveta ot 8 ijulja 1944 goda «Ob uvelichenii gosudarstvennoi' pomoxhi beremennym zhenxhinam, mnogodetnym i odinokim materjam, usilenii ohrany materinstva i detstva...» URL:http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4500.htm (data poslednego obraxhenija 13.03.2014)
- 2 Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 18 maja 1949 goda «O meroprijatijax po rasshireniju seti detskix uchrezhdenii' i rodil'nyx domov i uluchsheniju ix raboty» URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4747.htm (data poslednego obraxhenija 13.04.2014).
- 3 Ukaz Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSR ot 19 maja 1949 goda «Ob uluchshenii dela gosudarstvennoi' pomoxhi mnogodetnym i odinokim materjam i uluchshenii uslovii' truda i byta zhenxhin» URL:http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4748.htm
- 4 Romashova M.V. Sovetskoe detstvo v 1945 serevine 1950-x gg.: Gosudarstvennye proekty i provincial'nye praktiki (po materialam Molotovskoi' oblasti).Dis. ...na soisk. uch. step. k.i.n. Perm', 2006. 211 s
- 5 Narodnoe xozjai'stvo Kazaxskoi' SSR. Statisticheskii' sbornik. -A-A.: Statistika, 1957. -381с.
- 6 CGA RK.F.1473,Оп.4, D.67, L.38
- 7 CGA RK.F.1692,Оп.1, D.1472, L.9
- 8 CGA RK.F.1473,Оп.4, D. 69, L.19
- 9 AP RK. F. 708, Оп. 26, D. 1761, L.77
- 10 AP RK. F. 708, Оп. 26, D. 1761, L.61
- 11 CGA RK.F.1473,Оп. 4,Д. 143, L.111
- 12 Kelli K. «Shkol'nyi' val's» /Antropologicheskii' forum. - 2005. - № 1. - S. 104-155.
- 13 AP RK. F. 708, Оп. 10, D. 1429, L.1
- 14 Kul'turnoe stroitel'stvo Kazaxskoi' SSR. Statisticheskii' sbornik. -A.: Kazgosizdat, 1960. -113 s.
- 15 AP RK. F. 708, Оп. 12, D. 1440, L.193
- 16 CGA RK.F.1473,Оп.4,Д. 69, L.18
- 17 AP RK. F. 708, Оп. 26, D. 1807, L.37
- 18 AP RK. F. 812, Оп. 10, D. 279, L.71
- 19 Adil'baeva A.S. Social'no-jekonomicheskoe razvitie Vostochnogo Kazaxstana v poslevoennyi' period: Dis-sertacija na soiskanie uchenoi' stepeni kandidata istoricheskix nauk. – Almaty, 2006. – 131 s.

Соғыстан кейінгі онжылдықта Қазақстандағы балалар мекемелерінің әлеуметтік-экономикалық жағдайы

Аталмыш жұмыста, Қазақстандағы 1940-1950 жж. мектепке дейінгі мекемелер мен білім беру ұйымдарындағы әлеуметтік-экономикалық жағдай зерттелініп, КСРО заңнамасында көрсетілген ана мен бала мәселелері бойынша туындаған сұрақтар мен өзгерістер талданады. Мұрағат құжаттарының негізі бойынша, соғыстан кейінгі жылдардағы балалар мекемелерінің жай-күйі: балабақшалар мен мектептердің аздығы, мектепке дейінгі мекемелерді азық-түлікпен қамтамасыз етудің сан түрлі қиындықтары, біліктілігі жоғары мамандардың болмауы, ресми-кеңестік әлеуметтендіруді қалыптастыруда балалар мекемелерінің рөлі қарастырылады. Отандық гуманитарлық ғылымда балалар тарихын зерттеу – игерілмеген жаңа сала болып табылады.

Түйін сөздер: кеңестік балалық шақ, мектеп, балабақша, тәрбие, білім беру, әлеуметтік-экономикалық жағдай.

Social and economic issues of child institutions in Kazakhstan in post-war decade

The article investigates social and economic issues of preschool and school institutions in Kazakhstan in 1940s -1950s. It analyzes the changes in legislation of the USSR on motherhood and childhood. On the basis of archival documents, the article highlights the state of child institutions in the post-war years: problems with insufficient number of kindergartens and schools, difficulties in supply of preschool institutions with the food, lack of qualified personnel. It deals with the role of child institutions in the formation of official Soviet socialization. In national human science the research of the childhood history is a new and undeveloped area.

Key words: Soviet childhood, school, kindergarten, education, socio-economic issues.

Поступила в редакцию 11.02.2015.

М.К. БИРЖИКЕЕВА¹, А.Қ. ЕЛУБЕКОВА²

Тұран-Астана университетінің магистрі, аға оқытушы¹

Тұран-Астана университетінің магистранты²

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ САҚТАНДЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада Азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру түсінігі, түрлері қарастырылған. Жауапкершілік – бұл мемлекеттік мәжбүрлеудің өлшемі, яғни қосымша міндеттеме.

Түйін сөздер: сақтандыру, азаматтық-құқықтық жауапкершілік.

Жауапкершілік – бұл міндеттеме, алайда, негізгі емес, борышқор мен кредиторлар арасында пайда болатын қосымша міндеттеме. Жауапкершілік осы қосымша құқықтық қатынаста – жауапкершіліктің міндеттемесінде борышқордың міндеті болуы да мүмкін. Құқықтың түрлі салаларында қолданылатын жауапкершілік шаралары бірыңғай табиғатқа, бірыңғай функцияларға және бірыңғай мазмұнға ие. Аталғандардың өзі жалпы құқықтық санат ретінде бірыңғай жауапкершілік түсінігін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Заңды жауапкершілікті құрамдас бөліктері заңды жауапкершіліктің салалық институттары және құқық саласы болып табылатын құқықтың бүкіл жүйесінің ерекше құқық қорғаушы институты ретінде қарастыру туралы (негізінен Б.Т. Базылев ұсынған) ұсынысқа қатысты жұмыстар барынша күрделі болып табылады. Жауапкершілік институтының реттеу пәні қоғамдық қатынастардың белгілі бір түрі, атап айтқанда, құқықты бұзулардан шығатын қорғау қатынастары (деликті қатынастар) болып табылады [1, 21 бет]. Б.Т. Базылев көзқарасының талас тудыратындығы жауапкершіліктің белгілі бір құқықтық санат ретінде болуының дәлелденуі оның жалпықұқықтық институт ретінде көрініс таппатындығын білдіретіндігінде болып саналады. Ол үшін жауапкершілік туралы бірңғай және оқшауланған нормалар жүйесі болу керек. Бұл жерде заңды жауапкершілік туралы заңнама негіздері немесе кодексті құрудың біртұтастығы күмән туғызады, себебі, жауапкершілік туралы салалық нормативтік актілермен қатынасының қиындықтары пайда болады. Және ең бастысы, Б.Т. Базылев жауапкершіліктің жалпықұқықтық институтының кең болып табылатындығы соншалықты, оның құқықтың жеке бір саласын қамтитындығы туралы, оның қолданыстағы құқықтық жүйемен қатынасы қалай болатындығы туралы мәселені де айналып өтті. Соған қарамастан мұндай институттың болуын дәлелдейтін жалғыз ғана шынайы мүмкіндік оны құқықтың басқа жүйесінде орналасқан, қолданыстағы құқықтық жүйеден ерекшеленетін кешенді институт ретінде тану болып саналады. Әдебиеттерде құқық жүйесінде басты кіші жүйелері реттеуші және қорғаушы жүйелер болып табылатын құрылымның бар екендігі туралы да пікір де бар, бірақ, бұл құрылым мінсіз құрылым ретінде қарастырылады немесе негізгі құрылымға қосылады (одан кейін салаларға, кіші салаларға және институттарға бөлінеді), немесе материалдық және процессуалдық құқыққа бөлуге сәйкес деп танылады [2, 98 бет].

Анығында, қарастырылып отырған құрылым құқық жүйесінде расымен де бар деген пікір дұрыс. Дегенмен, оны тікелей құқықтың қазіргі салаларымен байланыстыруға болмайды, себебі, олар аталған құрылымның шеңберіне сәйкес келмейді. Атап айтқанда, реттеуші кіші жүйені де, қорғаушы кіші жүйені де қамтитын салалар (азаматтық-құқықтық, әкімшілік-құқықтық және т.с.с.) да бар. Бұл құрылымды құқық салаларына бөлуге қарағанда басқаша түрде қарастырған дұрыс болып табылады, бірақ, ол кезде бұл құқық жүйесіндегі параллель, қосымша құрылым болады. Негізгі құрылымға қосымша мұндай құрылымды құрудың әдіснамалық негізі құқықтағы құрылымдардың иерархиясы туралы, құқық жүйесін екі еселеу (мүмкін болса үш еселеу) туралы ережелер болып саналады, ал жүйе құрушы фактор – барлық заңдық қатынастарды реттеуші және қорғаушы қатынастарға бөлу болып саналады. Жауапкершілік институты құқық қорғаушы қатынастарды реттейтін нормалар жүйесінде ғана анықталуы мүмкін. Бұл жүйеде ол құқық қорғаудың жедел санкцияларымен немесе өзге де құралдарымен үйлестірілуі тиіс. Осы параллель жүйедегі құқықтық нормалар үлкен екі ішкі жүйелерге: реттеуші нормаларға және қорғаушы нормаларға бөлінуі тиіс. Жауапкершілік институты құқық қорғаушы нормалардың ішкі жүйесі институттарының бірі болар еді. Жауапкершілік

институттары ретінде қылмыстық жауапкершілік, азаматтық-құқықтық, әкімшілік, тәртіптік жауапкершілік туралы, сонымен қатар жауапкершіліктің басқа түрлеріндегі нормалар көрініс табар еді. Қазіргі қолданыстағы құқықтың негізгі жүйесінде бұл нормалар құқықтың тиісті салаларының (азаматтық, әкімшілік, еңбек) институттарын құрайды, ал қылмыстық жауапкершілік туралы норма негізгі жүйеде құқықтың жеке саласын құрайды. Айтылған ережелер құқықтың жалпы теориясында қызу талас тудыратын ережелер ретінде көрініс табады және жеке қосымша талдауды қажет етеді. Біз үшін қазір жауапкершіліктің әр түрлі түрлері туралы нормалардың біртұтастығы күн тәртібіне жауапкершіліктің бірыңғай институтын қалыптастыру туралы мәселені қояды.

Жалпы жауапкершілікті сақтандыруда азаматтық жауапкершілікті сақтандыру, кәсіби жауапкершілікті сақтандыру сияқты маңызды сақтандыру түрлерін ажыратып көрсетуге болады. Азаматтық жауапкершілікті сақтандыру қатынастарында құқықтық қарым-қатынастар орын алады, сақтандыру объектісі болып азаматтық жауапкершілік танылады. Бұл заңмен не мемлекеттік мәжбүрлеу шараларымен құқық бұзушының есебінен зардап шегушінің бұзылған құқығын қалпына келтіру мақсатында қамтамасыз етіледі. Мысалы Қазақстанда азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандырудың ең көп тараған түрі-көлік құралдары иелерінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін сақтандыру. Азаматтық жауапкершілік мүлктік сипатқа да ие. Яғни зиян келтірген тұлға үшінші тұлғаға, зардап шегушіге келтірген зиянның орнын толығымен толтыру керек [3, 194 бет].

Осы азаматтық сақтандыру бойынша зиян келтірілсе, келесідей міндеттеме туындайды, ол деликтілік немесе қорғаншы міндеттеме. Деликтілік міндеттеменің субъектілері ретінде борышқор, яғни зиян келтіруші және жалға беруші, жәбірленуші (келген зиянның орнын толтыруды талап етуге құқығы бар тұлға). Бұл жерде орын алу мүмкін зиянның екі нысаны бар: заңды тұлғаға келтірілген зиян және жеке тұлғаға келтірілген зиян. Заңды тұлғаның тек меншігіне ғана зиян келетін болса, жеке тұлғаға меншікпен қоса, өз жеке басына да зиян келуі мүмкін. Мысалы, жол апаты нәтижесінде жәбірленушінің автокөлігіне және оның денсаулығына зардап келуі мүмкін. Жәбірленуші келген зардап нәтижесінде қаза тапқан жағдайда, оның жақын туыстары немесе оның қаза табуынан материалдық жағдайына зардап келген тұлғалар жәбірленуші ретінде таныла алады. Жауапкершілікті сақтандыру негізінде зардап келтірілген жағдайда, кем дегенде екі міндеттеме туындайды. Біріншісі, зиян келтірушінің жәбірленуші алдында келтірілген зиянды өтеу жауапкершілігі, субъектілері: зиян келтіруші (делинквент) және жәбірленуші. Екіншісі, сақтандыру міндеттемесі, субъектілері: сақтандырушы және сақтанушы. Зиян келтіруші - сақтандырушы, жәбірленуші-сақтанушы болған кезде бұл міндеттеменің екі түрі бірігіп, жауапкершілік бұлардың қайсысы бойынша туындайтыны зиян келген тұлғаның қалай арыз беруіне байланысты. Егер зиян келген тұлға сақтанушы ретінде сақтандырушыдан келген зиянның орнын толтыру бойынша арыз жазса, онда бұл сақтандыру бойынша жауапкершіліктің туындауының алғы шарты болып табылады. Бұл міндеттемелердің екі түрі практикада өзара жиі ұштасады [4, 226 бет].

Жауапкершілікті сақтандыру шетелдік сақтандыру тәжірибесінде көптен бері қолданылады. Жауапкершілікті сақтандыру түрлері бойынша үшінші тұлғаға байланысты сақтандырушының міндеттемелерінің пайда болуының орнын толтыру зияндары заңмен маңызды ерекшеленеді: 1) сақтандырушылардың қызметтерінің салаларымен және ондағы жұмыс істейтін жұмысшылардың және басқа адамдардың денсаулықтарына келтірген зиянның мөлшеріне; 2) сақтандыру жағдайларынан болатын қолайсыз құбылыстар мен мүмкін болатын зардаптарының болуы тәуекеліне; 3) мүмкін шығынның сипатына, мөлшеріне, құрамына; 4) сақтандыру жағдайының орын алуын ескерту мүмкіндіктеріне, не өзге тұлғаларға зиянды келтіруді болдырмауға.

Жауапкершілікті сақтандырудың субъектілері болып сақтанушы, сақтандырушы және пайда алушы танылады. Үшінші тұлғаға зиян келтіргені үшін жауапкершілікті сақтандыруда сақтанушы түрінде әрекет қабілетті жеке адам не заңды тұлға таныла алады. Жауапкершілікті сақтандыру объектісі болып сақтанушының заңға қызмет барысында келтірген зиянның орнына толтыру үшін міндеттемелеріне сай туындайтын мүлктік қызығушылықтары танылады.

Жауапкершілікті келісімшарттық және келісімшарттық емес деп бөлу кеңінен таралған. Келісімшарттық емес жауапкершілікке келісімшарттан емес, заңнан туындап жатқан барлық жауапкершілік жатады. Бірақ, қандай жағдайда да келісімшарттық емес жауапкершілікті зиян келтіру салдарынан болған жауапкершілікке жатқызады.

Соған қарамастан келісімшарттық емес жауапкершілік жан-жақты болғандықтан оны бір топқа біріктіруге болмайды.

Бұдан басқа, негізінен субсидиарлық жауапкершілікпен байланысты міндеттемелер тобы бар:

- Негізгі ұйымның кінәсінен еншілес ұйым банкрот болған жағдайда негізгі ұйымның оның борыштары бойынша субсидиарлық жауапкершілігі (ҚР АҚ-нің 94-бабының 2-тармағы);
- Қатысушылардың толық серіктестіктің, қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктің, ұйымның борыштары бойынша өндірістік кооператив мүшелерінің жауапкершілігі (ҚР АҚ-нің 70, 84, 96-баптары);
- Қазынашылық кәсіпорындардың, мекемелердің және мемлекеттік мекемелердің борыштары бойынша меншік иелері – құрылтайшылардың жауапкершілігі (ҚР АҚ-нің 44, 207-баптары).

Бұл да келісімшарттық емес, бірақ деликтермен олардың ортақ ештеңесі жоқ. Олардың келісімшарттық жауапкершілікпен ортақ белгілері айтарлықтай көбірек.

Пайда болу негіздері бойынша, жауапкершілікті келісімшарттық және келісімшарттық емес демей, бұрыннан бар құқықтық қатынасты бұзу нәтижесінде пайда болатын және қайтадан пайда болған құқықтық қатынас болып табылатын жауапкершілік деп бөлу керек.

Онда жауапкершілікті түрлері бойынша жіктеу келесідей түрде болар еді:

1. Қолданыстағы құқықтық қатынастан туындайтын жауапкершілік:
 - 1) Келісімнен туындайтын міндеттемелер бойынша жауапкершілік (келісімдік жауапкершілік):
 - а) Біржақты келісімдерден туындайтын міндеттемелер бойынша жауапкершілік;
 - б) Келісімшарттық жауапкершілік;
 - 2) Негізінен корпоративтік немесе мәртебелік қатынастардан туындайтын жауапкершілік (негізінен субсидиарлық) (мәртебелік жауапкершілік деп аталатын жауапкершілік):
 - а) Негізгі ұйымның кінәсінен еншілес ұйым банкрот болған жағдайда негізгі ұйымның оның борыштары бойынша субсидиарлық жауапкершілігі (ҚР АҚ-нің 94-бабының 2-тармағы);
 - б) Ұйымның борыштары бойынша толық серіктестік қатысушыларының жауапкершілігі (ҚР АҚ-нің 70-бабы);
 - в) Ұйымның міндеттемелері бойынша қосымша жауапкершілігі бар серіктестік қатысушыларының жауапкершілігі (ҚР АҚ-нің 84-бабы);
 - г) Ұйымның борыштары бойынша өндірістік кооператив мүшелерінің жауапкершілігі (ҚР АҚ-нің 96-бабының 3-тармағы);
 - д) Қазыналық кәсіпорынның ақшалай қаражаты жеткіліксіз болған жағдайда, оның міндеттемелері бойынша Қазақстан Республикасының немесе әкімшілік-аумақтық бөліністің тиісті бюджет қаражатымен субсидиарлық жауапкершілігі (ҚР АҚ-нің 207-бабының 1-тармағы)
 - е) Мекеменің міндеттемелері бойынша оның құрылтайшысының жауапкершілігі (ҚР АҚ-нің 44-бабының 1-тармағы).

2. Қолданыстағы құқықтық қатынаспен байланысты емес, тікелей заңның негізінде пайда болатын жауапкершілік:

- 1) зиян келтіру салдарынан пайда болатын жауапкершілік (ҚР АҚ-нің 917-бабы);
- 2) негізсіз байыту салдарынан туындайтын жауапкершілік (ҚР АҚ-нің 953-бабы);
- 3) тапсырмсыз өзгенің мүддесімен әрекет ету нәтижесінде туындайтын жауапкершілік (ҚР АҚ-нің 859, 863-баптары) [5, 79 бет].

Сақтандыру қызметі азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандырудың төрт типін ажыратып көрсетеді:

- 1) автокөлік транспорты иелерінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін сақтандыру;
- 2) әуе транспорты иелерінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін сақтандыру;
- 3) су транспорты иелерінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін сақтандыру;
- 4) жоғарыда көрсетілген типтерден бөлек туындайтын азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру.

Азаматтық-құқықтық жауаптылықты сақтандыру кезінде, үшінші бір адамның өміріне, денсаулығына немесе мүлкіне зиян келтірудің салдарынан туындайтын міндеттемелер бойынша жауапты болу, сондай-ақ шарттардан туындайтын міндеттемелер бойынша жауапты болу тәуекелін сақтандыру. Зиян келтірілгендігі үшін азаматтық-құқықтық жауаптылықты сақтандыру кезінде сақтанушының өзінің жауаптылық тәуекелі ғана сақтандырылуы мүмкін. Бұл тараптарға сәйкес келмейтін сақтандыру шарты жарамсыз деп танылады. [6, 57]

Қорыта келетін болсақ Қазақстан Республикасының Сақтандыру қызметі туралы заңына азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыруға арнайы тарау берілсе деген ұсыныс. Тараптар келісім шартқа отыру барысында өздеріне жүктелген міндеттерді толықтай орындау үшін заң актілерінде көрсетілген жауапкершілікті алуға міндеттенуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Гражданское право. Учебник / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М.: Проспект, 1997- 21с
- 2 Рубина Ю. Б., Солдаткин В. И. Страховой портфель.: Учебное пособие. М.: Соминтек, 1999-98с.
- 3 Тайбек, Жазира Қойшыманқызы. Сақтандыру: оқу құралы. - Алматы: Экономика, 2012. - 194 б.
- 4 Худяков А.И Страховое право Республики Казахстан : Учебник. - Алматы, 2008-226с.
- 5 Абдулов Р. Ж. Авторский договор о гражданском праве. Алматы, 1997-79с
- 6 Павлова Елена Владимировна. Гражданско-правовая ответственность по договору страхования: Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Коломна, 2004-57с.

REFERENCES

- 1 Sergeyeva A.P., Tolstogo Yu.K. Grazhdanskoye pravo.: Uchebnik /. M.: Prospekt, 1997- 21c.
- 2 Rubina Yu. B., Soldatkin V. I. Strakhovoy portfel.: Uchebnoye posobiye. M.: Somintek, 1999-98 s.
- 3 Taybek, Zhazira Qoysymanqyzy. Saqtandyru: oqu quraly. - Almaty: Ekonomika, 2012. - 194 b.
- 4 Khudyakov A.I Strakhovoye pravo Respubliki Kazakhstan : Uchebnik. - Almaty, 2008-226s.
- 5 Abdulov R. Zh. Avtorsky dogovor o grazhdanskom prave. Almaty, 1997-79s
- 6 Pavlova Yelena Vladimirovna. Grazhdansko-pravovaya otvetstvennost po dogovoru strakhovaniya: Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk. Kolomna, 2004-57s.

Биржихеева М.К., Елубекова А.К.

Теоретические аспекты страхования гражданско-правовой ответственности в Республике Казахстан

В статье рассматриваются теоретические понятие, виды гражданско-правовой ответственность. Ответственность – это мера государственного принуждения. С другой стороны, ответственность – это обязанность, это дополнительное обязательство.

Ключевые слова: *страхование, гражданско-правовая ответственность, обязанность.*

Birzhikeeva M.K., Yelubekova A.K.

Theoretical aspects of insurance of civil-legal liability in the Republic of Kazakhstan

In the article the theoretical concept, kinds of civil-legal responsibility is examined. Responsibility is a measure of the state coercion. On the other hand, responsibility is a duty, additional obligation.

Key words: *insurance, civil-legal liability, obligation.*

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

УДК 811.581> 373.45

Г.У. БИРИМКУЛОВА

старший преподаватель ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

ЗАИМСТВОВАНИЯ И СПОСОБЫ ИХ АДАПТАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена вопросам использования и адаптации заимствованных слов в китайском языке. Автор раскрывает историю развития заимствованных слов. Особое внимание обращается на такие типы разделения заимствованных слов, как фонетические, семантические, фонетико-семантические, буквенные слова. Автор поясняет с помощью анализа заимствованных слов их использования и адаптацию. Также был рассмотрен вопрос относительно этимологии заимствованных слов.

Ключевые слова: *заимствованные слова, китайский язык, этимология, структурные особенности.*

В Китае, в связи с новыми технологиями и политикой открытости внешнему миру, провозглашенной Дэн Сяопином в 1979 году, резко возросло количество заимствованных слов. Разные способы заимствования слов в китайском языке складывались историческим путем. Любое соприкосновение разных народов приводит к культурному обмену, и в том числе к тому, что в языки этих народов входят новые слова и понятия.

Займствование – это процесс, в результате которого в языке появляется и закрепляется некоторый иноязычный элемент. Займствованная лексика отражает факты этнических контактов, социальные, экономические и культурные связи между языковыми коллективами [1, 50]. Так как займствования как процесс являются присущими для каждого языка, в том числе и для китайского языка, эта тема всегда важна и актуальна.

Такое явление как займствование наблюдается в китайском языке еще с древности. Тогда существовало 2 основных способа займствования: 1) способ добавления ключа к иероглифу; 2) способ добавления специального иероглифа.

1. Способ добавления ключа к иероглифу

Во втором веке до н.э. по повелению императора У (династия Хань) Чжан Цзян отправился на запад с дипломатической миссией. Его путешествие открыло Китаю и другим странам двери к торговле и культурному обмену. Новые товары, которые начали привозить в Китай, нужно было как-то называть. Поначалу пытались подражать иноземным названиям, но из-за слишком большой разницы в языках это не прижилось. Для китайского восприятия важно, чтобы звучание слова и его смысл (отражаемый в записи иероглифов) были связаны. Тогда к иероглифам слов-пришельцев стали добавлять ключ, означающий принадлежность к определенной группе понятий. Например, слово «лев» пришло в китайский язык, как 狮子 (shīzi). Затем к нему добавили ключ 犭 quǎn, который означает принадлежность к животным, и получилось слово 狮子 «shīzi».

Подобным же образом поступили при переводе на китайский язык таблицы Менделеева. К металлам добавили ключ 钅 jīn – «металл», к газам добавили 气 qì – «пар», а к минералам 石 shí – «камень».

2. Способ добавления специального иероглифа

Со временем все иностранные товары стали обозначать добавлением специальных иероглифов. Вот некоторые из них: 胡 hú – «северные иноплеменики». Например, 胡桃 hùtáo – «грецкий орех», 胡菜 húcai – «капуста полевая». 西 xī – «запад». Например, 西红柿 xīhóngshì – «помидор» («западный» + «красный» + «восточная хурма»). 洋 yáng – «заморский». Например, 洋油 yángyóu – «керосин», 洋火 yánghuǒ – «спички».

Необходимо отметить, что огромное количество слов пришло в китайский язык благодаря попыткам перевода канонизма буддизма на китайский язык. Такие слова как 世界 shìjiè - «мир», 平等 píngděng «равенство», 绝对 juéduì - «абсолютизм», 实际 shíjì - «практический», 知识 zhīshi - «знания», 现实 xiànshí - «реальность», 悲观 bēiguān - пессимизм, 结果 jiéguǒ – «результат», 圆满 yuǎnmǎn «успешный» пришли в китайский язык именно благодаря буддизму [2, 136].

Все займствования китайского языка можно разделить на следующие типы: фонетические, семантические, фонетико-семантические, вторичные, буквенные слова и самозаймствования [3, 122].

Фонетические займствования представляют собой воспроизведение внешней формы звуковой оболочки иностранного слова. Степень звукового освоения, фонетической адаптации может быть различной: полной, неполной или лишь частичной.

Этот способ заключается в передаче звучания (плана выражения) иноязычного элемента. Укажем несколько фонетических займствований, пришедших в китайский язык: 秀 xiù - «шоу» (англ. show), двухсложными, например, 咖啡 kāfēi - «кофе» (англ. coffee), 可可 kěkě - «какао» (англ. cocoa, cacao), 沙发 shāfā - «диван» (англ. Sofa); трёхсложными: 开麦拉 kāimailā – «камера» (англ. camera), 巴力门 bālìmen – «парламент» (англ. parliament), 喀秋莎 kāqiūshā - «Катюша» (реактивный миномёт).

Говоря о фонетических займствованиях, следует рассмотреть также и тот случай, когда иероглифы, представляя собой фонетическую запись иностранного слова, вместе с тем передают также его смысловое значение. Здесь семантика как бы накладывается на звуковую форму слова. В китайском языке существует небольшое число слов этого типа. Например: 模特儿 mótèr – «модель» (образец + особый + суффикс), 引得 yǐnde – «индекс» (вытягивать + получать), 绷带 bēngdài (англ. bandage) - «бинт» (затягивать + лента) [4, 15].

Семантические займствования характеризуются переводом иностранных слов на китайский язык. Семантические займствования (кальки) в отличие от займствований фонетических создаются из китайских лексических элементов и в силу этого по своей звуковой и графической форме ничем не отличаются от исконно китайской лексики. Они легко входят в систему языка и свободно функционируют в речи. Например: 马力 mǎlì лошадь + сила = лошадиная сила, 重

水 zhǐngshuǐ тяжёлый + вода = тяжёлая вода, 后卫 hòuwēi сзади + охрана = арьергард, 动产 dǒngchǎn двигаться + имущество = движимое имущество, 生产力 shēngchǎnlì производить + сила = производительные силы; 望远镜 wàngyuǎnjìng смотреть + даль + линза = бинокль, 拖拉机 tuōlājī тянуть + машина = трактор [2, 146]. Со словом 德律风 dēlǜfēng телефон произошла обратная ситуация. Сами иероглифы в этом слове буквально означают «добродетель», «закон», «ветер»). Но такое слово китайцам было трудно понять и запомнить, для них это был просто набор звуков. Поэтому со временем вместо 德律风 dēlǜfēng ввели 电话 diànhuà – «телефон» (буквально «электричество» + «речь» – «электрическая речь»). Это слово китайцы смогли осмыслить и запомнить [2, 534].

При семантико-фонетическом способе заимствования один или несколько компонентов представляют собой семантически значимые лексические элементы и переводятся дословно, тогда как другой в большей или меньшей степени передает звучание заимствованного слова. Примеры образования слов с помощью элемента 卡 kǎ (англ. card) «карточка, обычно из картона, плотной бумаги прямоугольной формы»: 登记卡 dēngjìkǎ – «регистрационная карта» (登记 – регистрировать + 卡), 电话卡 diànhuàkǎ – «телефонная карточка» (电话 – телефон + 卡), VIP-карта (贵宾 – гость +, 绿卡 lǜkǎ грин-карта, зелёная карта, вид на жительство в США (绿 – зелёный + 卡) [2, 195-196].

В настоящее время мы можем говорить о появлении абсолютно нового способа заимствования в китайском языке, это буквенные вкрапления в иероглифическом тексте. Преимущественно при этом способе заимствования применяются буквы латинского алфавита (из английского языка или же из китайского фонетического письма – пиньинь). Это могут быть аббревиатуры, сокращения, а также целые слова на английском языке или записанные при помощи пиньинь [4, 39].

Среди современной китайской молодежи считается чуть ли не модным добавлять в свою речь английские слова – для демонстрации своей эрудиции или просто для разнообразия. Даже официальные китайские газеты пестрят английскими аббревиатурами: WTO (world trade organization) мировая торговая организация, CBD (central business district) центральный деловой район, IMF (International Monetary Fund) Международный валютный фонд. Кроме того, в китайском языке существуют самозаимствования, которые приходят в путунхуа из различных диалектов китайского языка. В случае с 的士 dīshì – «такси» и 巴士 bāshì – «автобус», английские слова проникли в путунхуа не напрямую, а через гуандунский диалект [4, 46].

Буквенные слова (字母词 zìmǔcí) — это слова современного китайского языка, записываемые либо полностью буквами иностранных (преимущественно латинского) алфавитов, либо с их участием. В первом случае это заимствованные аббревиатуры слов и словосочетаний английского языка и несокращённые иностранные слова, вошедшие в китайский язык в буквенной записи знаками латинского алфавита, а также аббревиатуры собственно китайских слов и словосочетаний, записываемые в китайском языке с помощью китайской фонетической азбуки пиньинь, например: CD (Compact Disc), DVD (Digital Versatile Disc), MM (妹妹 mǐmèi «младшая сестра»), BB (宝贝 bǎobei «ребёнок») и др. Во втором случае это слова, сочетающие в своём составе буквенный и иероглифический компоненты, или «слова-метисы» 混血儿 hùnxuè'ér в китайской терминологии. Например: 卡拉 kǎlāOK – «караоке», G shǒujī – «мобильный телефон третьего поколения» (三 sān три + Generation поколение + 手机 shǒujī мобильный телефон).

Способ «фонетическое заимствование + родовое слово»

Это способ, при котором фонетическое заимствование соединяется с родовым словом. Последнее выступают как классифицирующий компонент. Спецификой фонетических заимствований в китайском языке является стремление сделать их более понятными, ясными и для этого ввести их в определённые семантические классы слов (продукты питания, транспортные средства, виды алкоголя и т.д.). Например, 沙丁鱼 shādīngyú «сардина» (англ. sardine + 鱼 yú «рыба»), 来复枪 lái fù qiāng – «ружьё» (англ. rifle + 枪 qiāng «винтовка»), 坦克车 tān kē chē – «танк» (англ. tank + 车 chē «транспортное средство»). Английское слово butter «масло» можно передать фонетически как 白脱 bái tuō или 白脱油 bái tuō yóu (где 油 yóu – родовое слово, классифицирующий компонент «масло»). По существу, родовое слово является избыточным, так как оно не вносит ничего нового в семантику слова, и лишь уточняет значение фонетического заимствования. Поэтому некоторые иностранные заимствования данного типа при длительном употреблении утрачивают родовое слово и превращаются в чистое фонетическое заимствование. Например, 香槟 xiāngbīn – «шампанское» (изначально 香槟酒 xiāngbīnjiǔ), 高尔夫 gāo'ěrfū – «гольф» (изначально 高尔夫球 gāo'ěrfūqiú) [5, 109].

Заимствуясь из иностранного языка, лексемы проходят путь адаптации. Заимствованные слова представляют собой специфическую систему с точки зрения фонетического состава, структуры, смысловой нагрузки, поэтому их правильное использование вызывает затруднение на первых порах. Адаптация заимствованных слов проходит в несколько этапов – фонетический, семантический и грамматический. Рассмотрим каждый из них. Фонетическая адаптация представляет собой приспособление новой иностранной единицы к фонетической системе языка. Фонетическая адаптация, таким образом, заключается в приспособлении заимствований к фонетической норме принимающего языка.

Фонетическая адаптация лексических заимствований может осуществляться с помощью замены звуков иностранного языка максимально близкими им по звучанию звуками принимающего идиома. В данном случае можно говорить о следующих заимствованиях в китайском языке: 克隆 *kilyng* – «клон»; 里拉 *lǐlā* – «лира»; 苏打 *sūdǎ* – «сода».

В процессе семантической адаптации происходит расширение, сужение или смещение значений. Расширение семантического объема происходит за счет транстерминологизации разных значений. Наблюдается также расширение семантической структуры заимствований за счет изменения предметно-понятийной соотнесенности слова в связи с изменением обозначаемых реалий, например: 驱动程序 *qūdòngchēngyǔ* – «драйвер», 服务器 *fúwùqī* – «сервер» и так далее.

Грамматическая адаптация характеризуется присвоением лексеме новых грамматических черт, присущих китайскому языку. При переходе из одного языка в другой заимствованные лексемы, как правило, начинают «жить» по законам принимающего языка: то есть проходят этап морфологической (грамматической) адаптации заимствований. Так, придя в китайский язык, существительные теряют разряды числа, склонения и падежа. Кроме того, множественное число образуется при помощи суффикса 们 *mén*. Например:

这个展览介绍了俄罗斯沙皇的宝座，开始在俄罗斯的洗礼。

На этой выставке представлены троны русских царей, начиная с Крещения Руси.

Заимствования в разряде существительного также принимают классификаторы. Например:

政府对乡村提出了3个新拖拉机。人民政府 подарил селу 3 новых трактора.

这个布拉及的模特儿是特别好的。Эта модель платья особенно хороша [6, 126].

Так как в конце XX-начале XXI века вместе с мощным экономическим подъёмом Китая и активной интеграцией в мировое сообщество, появлялись всё новые способы заимствования, и заимствованная лексика разных видов стала обычным явлением в китайском языке, несмотря на его специфику.

В заключении хочу добавить, что в данной статье поднимали вопрос заимствованных слов, но заимствования из китайского языка вошедшие в русскую, казахскую речь, довольно немногочисленны. Вместе с экономическим развитием Китая, с каждым годом больше и больше добавляются в словарь неологизмов новые заимствованные слова из китайского языка. Известный лексикограф Макс Фасмер в своем фундаментальном труде «Этимологический словарь русского языка» насчитывает только восемь китайских заимствований. В основном редкие заимствованные слова встречаются в приграничных районах Казахстана и России. (Например: 桌子 *zhuōzi* – «жозы» (с кит.яз) – «национальный стол у казахского народа», 萝卜 *luóbo* (с кит.яз) «лобо» редька и т.д.). Этим фактам хочу отметить, что синологам Казахстана и России есть прекрасная возможность исследовать заимствованные слова с китайского языка на их родном языке и их этимологию.

ЛИТЕРАТУРА

1 Горелов В.И. Лексикология китайского языка: Учебное пособие для студентов. «Иностр. яз.». М.: Просвещение, 1984. – 216 с.

2 Китайско-русский словарь новых слов и выражений. – М.: Восточная книга, 2007. – 736 с.

3 Семенас А.Л. Лексика китайского языка: Базовый учебник. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 374 с.

4 Сюй Гаоюй. Сопоставительные исследования лексики русского и китайского языков. – Ханчжоу. 1997. – 139 с.

5 刘涌泉 Liu Yongquan. 关于汉语字母次的问题 - К вопросу о буквенных словах в китайском языке // 语言文字应用. № 1/2002. С. 85—90.

6 Солнцева Н. В. Некоторые проблемы неологизмов // Китайское языкознание. М., 2002. С. 231- 234.

REFERENCES

1 Gorelov V.I. Leksikologiya kitaiskogo yazeka: Uchebnoie posobie dlya studentov. M.:Prosvechenie, 1984. – 216 с.

2 Kitaisko-russkii slovar novekh slov i verazhenii. M.: Vostochnaia kniga 2007. – 736 с.

- 3 Cemenas A.L. Leksika kitaiskogo yazeka: Bazovei uchebnik. M.: ACT: Vostok-Zapad, 2007. – 374 c.
 4 Xui Gaoyu Copostavitelnye issledovanya leksiki russkogo i kitaiskogo yazekov-Hanzhou 1997. – 139 c.
 5 刘涌泉 Liu Yongquan. 关于汉语字母次的问题 - K voprosu o bukvenneh clovakh v kitaiskom yazeke № 1/2002. C. 85-90.
 6 Colntseva N.V. Nekotorye problemy neologizmov H // Kitaiskoe yazekoznanie. M., 2002. C. 231-234.

Биримкулова Гульнара Усербаевна

Заманауи қытай тіліндегі кірме сөздер және оның бейімделуі

Мақала қытай тіліндегі кірме сөздердің қолданылуы мен бейімделуіне арналады. Автор кірме сөздердің шығу тарихын ашып көрсетеді. Кірме сөздердің фонетикалық, семантикалық, фонетика-семантикалық, әріптік сөздерге бөліну түрлеріне ерекше мән беріліп, жан-жақты қарастырылған. Автор кірме сөздердің қолданылуы мен бейімделуі негізіне талдама жасау арқылы түсіндірме берген. Сонымен қатар, кірме сөздердің шығу тарихы мәселесі қаралған.

Түйін сөздер: кірме сөздер, қытай тілі, шығу тарихы, құрылымдық ерекшеліктер.

Birimkulova Gulnara Userbaevna

Borrowed words in modern chinese language and methods of their adaptation

The article is devoted to the using and adaptation of Chinese loan words. The author reveals the history of borrowings. Special attention is drawn to the types of separating borrowed words such as phonetic, semantic, literal, phonetic and semantic. The author explains using and adaptation of loan words through an analysis. Also the issue concerning the etymology of loan words was reviewed.

Key words: loan words, Chinese language, etymology, structural features.

Поступила в редакцию 15.03.2015.

УДК 811.111'367.627

G.K. BORANBAYEVA

магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

SEMANTIC CHARACTERISTICS OF NUMERALS

The article provides brief information about numerals from the different sources and identifies semantic characteristics of numerals. Concepts of numbers differ according to cultural understandings, beliefs and contexts, whereas culture and symbols of numbers play important role in semantics.

Key words: numbers, semantic characteristics, concept of number, function numbers, cultural and typological features of numbers, symbolism of numbers.

Obviously, the number is the main substantive, conceptual, signifying component of numerals. It features identifying the concept of numbers in general, and in every culture in isolation will allow us to expand into the semantics of numerals, and more - on their semantic features in phraseology.

As a concept, the number is a complex structural entity. M.V. Nikitin, in particular, highlights two aspects of the structure of any concept to probabilistic (inductive-empirical) and formal (structural and logical) [1, 757].

The complexity and logical abstraction of the concept of numbers contributes to the interpretation of these aspects in its analysis cannot be mixed. However, the most important one is the differentiation of empirical probability and the number of other properties, on the one hand it's logical, abstract properties, on the other hand, it is as for functional and semantic aspects of the analysis of numerals.

Despite the large number of different definitions of existing numbers to reveal their inner self is very difficult. We compare several definitions of the concept of number. For instance,

“The number is the first complete design life, the first of his face” [2, 82].

“The number is the purest quantification” [3, 34].

“The concept of number belongs to the basic concepts of mathematics, the contents of which cannot be opened as a formal definition of itself” [4, 3].

“The number is above all an abstract realm of pure sense, not expressive. The number is the first principle of distinction” [5, 919].

“The numbers are elements of special numerical code used to describe the universe, man and the system itself, that is meta descriptions” [6, 415].

“Numbers streamline space and time” [7, 11].

As a concept, needed in various areas of human knowledge and experience related to the specifics of the human mind, the number is interpreted in different ways tailored to each area of the theory of science in mathematics (G. Berman, M. Vygodsky, Weyl and others), philosophy (Plato, Plotinus, Augustine of Hippo, A. Losev, etc.), in psychology (Piaget) in Cultural Studies (Spengler, Lotman, Y. Stepanov) in the occult sciences (Papus, etc.). Accordingly, the number is a multidimensional and conceptual complex.

In this perspective, the numbers, from the linguistic point of view, are of special interest. Considering the concept of number as the main component in the structure of the value of numerals, we obviously have to take into account that it is an aspect that M.V. Nikitin called numbers as “inductive-empirical”. It is an empirical perception of numbers; the amount can be considered ethnically, mentally, culturally and historically conditioned.

The structure of lexical meaning is traditionally viewed as the structure of the “triangle” - the Word - Thing - Concept (A. Elesheva, Frege, A. Reformatzkiy, K. Allendorf, A. Gak, V. Zvegintsev, etc.), in which the core lexical meaning it is significant side (concept). In a number of modern concepts of value structure grows to “quadrilateral” (“sign - denotation - designate - connotation”) [8, 358], “sign - the image of the sign - associated with the last image of the denotation - denotation” [3, 35], polygon (“nominators - a concept - distinctions - clips”) [1, 757].

Number is one of the few concepts that define ‘through abstraction’. “The name and number of the numeral are different terms. It is the latest linguistic representation of numbers and has its own characteristics (nominal forms, various sacred and ritual functions in folklore texts, etc.), whereas in most languages, including the English, we use the term “title numbers” (“numeration”, “quantities”) [1, 757], [2, 84].

Number as a concept is a heterogeneous structure, moreover, the number is some substance at certain stages of development of human thought, the metaphysical model, the myth which in the early stages of human culture, a certain sign, it is not only one of the basic concepts of mathematics; that today’s trends grammar and semantics of numerals is the most obvious. On the other hand, the previous points are not just the number incarnation, it’s kind of all the stages, the logical components of this notion that somehow manifested in regard to the number in the history of its formation, and in its linguistic (lexical, grammatical, semantic) representation. Each numeral, thus correlated with the individual, logical, psychological, cultural and typological features of each number, and at the same time they are the full range of elements included in its general concept [3, 35].

The number is the point of intersection of the corresponding areas of logic, philosophy, esotericism, psychology, semiotics and linguistics. Accordingly, we can talk about the number as logeme, philosopheme, psihologeme, mythologeme that is adequately reflected in the nominations, semantics and function of words for numbers. These particular numbers are interesting not only from the point of view of their linguistic interpretation; they largely determine and define each other. Thus, the logical properties of the number are the basis of his philosophy, sacred and mystical, explains the tradition of the use of stable combinations of numerals functioning. On the other hand, the number of logical properties underlies its function as a “size” [4, 8]. Cognitive features of the system are responsible for the concept of number of associative relationships of certain numbers, explaining the specifics of the process is largely the nomination of numerals and features of their functional semantics, and also correlated with the mystical number of features.

Thus, the number is the more complex the structure, different aspects of which may manifest itself only through its linguistic representation. The most important thing for us is highlighted above inductive-empirical component in the structure of the concept of number, one manifestation of which we will consider it a cultural typology, mental properties, which can be described as a cultural and typological aspect of the concept of number.

Number is not only logical structural unit of an element of any culture, and as such has certain features of ideology. Number of culture is an element of the ability to project and reflect the main features of a particular ethnic group thinking at a certain stage of its development, and, therefore, to be a symbol. Number is a kind of objectification of certain mental, spiritual, ideological and other properties of individual ethnic groups or nations.

According to the approach adopted in cognitive linguistics, the concept is a mental entity that embodies the person’s knowledge of any fragment of reality; it is the perfect character, although it does have some

material basis. Concepts are a unit of “mental or psychological resources of our consciousness and that informative structure that reflects the knowledge and experience of the individual” [5, 919].

The concept is a “clot culture in the minds of human in the form of what culture is in the mental world of man” [6, 417]. Under the concept “to work”, we understand the structural unit of the mental level, which summarizes the collective and individual social and cultural experience, organized by the schemes.

Y. Lotman offers value and the number of types of culture. Researcher identifies two main types of this relationship: “a) The paradigmatic type which is the whole picture of the world is represented as a kind of timeless paradigm, elements of which are located on different levels, representing different versions of some invariant values; b) The syntagmatic type which is a picture of the world is a sequence located on the one level, in a single time plane of different elements, gets the value of mutual respect for each other (hence is the principle of historicism, the science of mathematics, etc.) [7, 11]. In the culture system, the paradigmatic type of number becomes a symbol of quality, in the second case it is the quantity. Thus, the type of culture and a number that is not just an element of it, but the sign objectifying its interior features a number of cultural concepts relate entirely justified.

The most important characteristic typology of each ethnic group is the mythological stage of culture: thinking. Accordingly, the number in the early stages of development of human society appears as a myth. Further development of the cultural and typological features of the concept of numbers in different European cultures passed, probably in different ways, so it is not the same as the cultural and scientific representation.

Scoping review of the common cultural and typological features of the concept of numbers will is, in our view, to assert the presence of ethnic and cultural potential of the concept of number and, thus, to correlate it with the linguistic representation of numbers as a methodological and theoretical point of view, will facilitate the identification of functional and semantic features of the numerals [4, 4].

As a concept closely related to the specific characteristics of human thought and culture of any ethnic group, the number must be treated adequately due to the nature referred to his concept, it is not only as the name of the digital sign, but also because of its possible sacred mythological properties. Consequently, the number should be interpreted as a consequence of specific semiotic mental representations. Various forms of representation of the concept of number can be considered symbolic system of systematization, in which every manifestation of this category, which is significant in terms of common-semi logic: mathematical knowledge, number symbolism, and history etc.

As a concept, on the one hand, it is closely related to people’s everyday life, on the other hand: it is able to express the conceptual systems of different levels, the number can serve as a shining example of identifying the internal foundations of the existence of the facts by comparing the language and culture of the relevant facts. Feature numerals and features of the concept of number in the history of culture are two complementary (and interdependent) by the general semiotic plan. Symbolism of numbers is treated in philosophy, religion, folk beliefs, aesthetics, and linguistics.

Symbolic significance of numbers is found in many cultures, because “at any time during the life of mankind in folklore, art and religion of the different civilizations are found characteristic, which are the most oft-repeated number” [4, 6]. Even in ancient times there was a special philosophy of the classification function numbers, which is found its ultimate expression in Zhai-Shen, the ancient Chinese philosopher, claims that, following the numbers gives the knowledge of things and their beginnings, and a number of things that are inseparable from each other and form a continuum with no beginning or end (“number of rules the world”) [4, 6]. In the most ancient traditions of myth poetic numbers as letters attached sacred significance: they were seen as symbols of the divine universe, the cosmos. “Numbers are a symbol of harmony, order, as opposed to Chaos ... and were regarded as essential qualities of all beings and objects: they control not only physical harmony and the laws of life, space and time, but also their relationship with God, which is likened to world unity, the Supreme Truth [5, 918], that considering the most ancient layer of human civilization is the pagan symbolism of the various objects and creatures and phenomena of nature, acts of worship and ceremonies, M. M. Makovskiy reveals the symbolism of numbers in the most ancient traditions of myth poetic, considering the number of special elements of the numerical code.

According to V. M. Kirillin, perceptions of the sacred properties of the number are originated in ancient times. In the final form of mystical and philosophical teachings about number and numerical relationships numbers have been developed by the Pythagoreans. In their cosmological constructions, number was the

central concept of the interpretation as a synthesis, combining the limit and unlimited as divine in the world, the principle of all things and the soul itself. Hence is the belief in a mysterious, mystical meaning of numbers and numerical relationships and the associated symbolism of numbers [1, 757].

Symbolism of numbers at one time was engaged D.O. Shepping, who noted that the numbers are all the peoples of the cabbalistic and symbolic value, which is not foreign to some of the customs and superstitions ... Number was not being understood by them [Pythagoras] as an abstract number, but they recognized this as an active internal and higher quality units that God, the source of universal harmony. The science of numbers was the science of living figures, divine qualities, and acting in the worlds of men. Speculative value of numbers is an important place in the philosophical concepts of the ancient religions. In his "imprint" D.O. Shepping was reviewing and identifying symbols such as the basic numbers 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 13 in magic, Christianity, the Bible, Cabbala, astrology, and the remaining number of said "only reinforced by repeating the original numbers or arbitrary connecting them" [5, 919].

Undoubtedly, an important place among the studies on the subject are works of V.N. Toporova, who analyzed the role of numbers and gave the general a universal statement of the significance of the numbers in myth poetic systems, to identify the main manifestations of triads and tetrads in the numerical symbolism of myth and ritual, folklore, in literature, the visual arts, as well as in the theoretical and scientific constructs in various cultures [8, 358].

In Indo-European investigated various features on the material properties of different languages. For example, T.I. Vendina studied the number as a component of the world pictures of medieval man on the material of the Old Slavonic language, Y. Lotman defined the connection of cultural and typological significance of numbers with the types of organization culture, assuming that the ratio of the number is the most convenient way of expressing the design world [1, 757].

K. Ayrapetyan made some observations on the numbers in the fairy tales, highlighting the round number as complete, therefore perfect as incomplete as expressing privation, inferiority [3, 35].

Using this study method of analysis of the semantic component tokens of their semantic structure, and distribution, comparative method of analysis of pragmatic context (T.A. van Dijk), semantic and syntactic analysis, component analysis we prove that the English cardinal and ordinal numerals in the fixed phrases play a key role in the discourse of Anglo-Kazakh, Anglo-Russian, Russian-English and Kazakh-English communication.

REFERENCE

- 1 Никитин М.В. Курс лингвистической семантики // Учеб. пособие к курсам языкознания, лексикологии и теоретической грамматики. -СПб.: Науч. Центр проблем, диалога, 1997. -757 с.
- 2 Лосев А. Ф. Логическая теория числа // Вопросы философии. - 1994. - №11.-С. 82-84
- 3 Яновская С. А. О так называемых «определениях через абстракцию» //Яновская С. А. Методологические проблемы науки. - М., 1972. - С. 34-35
- 4 Выгодский М. Я. Понятие числа в его развитии // Естествознание и марксизм. - 1929. - № 2. - С. 3-8
- 5 Лосев А. Ф. Миф. Число. Сущность. -М.: Мысль, 1994. -С. 918-919
- 6 Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. - М.: ВЛАДОС, 1996.-415-417 сс.
- 7 Сауранбаев Н. Қазақ тіліндегі тілдік құбылыстар// Алматы: Алматыкітап, 1997, 11 б.
- 8 Лотман Ю. М. Семантика числа и тип культуры //Типология культуры / Тарт. гос. Ун-т. - Тарту, 1970. - С. 358 (Материалы к курсу теории лит.; Вып. №1)

REFERENCES

- 1 Nikitin M.V. Kurs lingvisticheskoy semantiki // Ucheb. posobie k kursam jazykoznanija, leksikologii i teoreticheskoy grammatiki. -SPb.: Nauch. Centr problem, dialoga, 1997. -757 s.
- 2 Losev A. F. Logicheskaja teorija chisla // Voprosy filosofii. - 1994. - №11.-S. 82-84.
- 3 Janovskaja S. A. O tak nazyvaemyh «opredelenijah cherez abstrakciju» //Janovskaja S. A. Metodologicheskie problemy nauki. - M., 1972. - S. 34-35.
- 4 Vygodskij M. Ja. Ponjatie chisla v ego razvitii // Estestvoznanie i marksizm. - 1929. - № 2. - S. 3-8.
- 5 Losev A. F. Mif. Chislo. Sushhnost. -M.: Mysl, 1994. -S. 918-919
- 6 Makovskij M. M. Sravnitelnyj slovar mifologicheskoy simvoliki v indoevropskijh jazykah: Obraz mira i miry obrazov. - M.: VLADOS, 1996.-S 415-417.
- 7 Sauranbaev N. Qazaq tilindegi tildik qubylystar// Almaty: Almatykitap, 1997 11 b.
- 8 Lotman Ju. M. Semantika chisla i tip kultury //Tipologija kultury / Tart. gos. Un-t. - Tartu, 1970. 358 s. (Materialy k kursu teorii lit.; Vyp.1).

Боранбаева Г.К.

Сан есімдердің семантикалық ерекшеліктері

Берілген мақала сан түсінігіне бірнеше анықтама бере отырып, оның семантикалық ерекшеліктерін атап көрсетеді. Түрлі сөз қолданылымдарында, фразеологиялық сөз тіркестерінде қолдану аясын атай келе, семантикалық ерекшеліктер бойынша сандарды топтастырады. Санның әр халықта әр түрлі мағынаға ие екендігіне мысалдар келтіре отырып, мәдениеттік типологияға жүгінеді. Қазақ, ағылшын және орыс тілінде кездесетін сан есімі бар фразеологиялық сөз тіркестерінің салыстырмалы эквиваленті аталған.

Түйін сөздер: сандар, семантикалық ерекшеліктері, сан түсінігі, функционалды сандар, санның мәдени және типологиялық белгілері, сандар символизмі.

Боранбаева Г.К.

Семантические особенности числительных

В статье выделяются важные семантические характеристики числительных и понятие числа с разных источников наук. По употреблению во фразеологических единицах и словосочетаниях числительные классифицированы в группы по семантическим особенностям. Приводятся примеры по значению чисел в использовании разных культур, определяя культурные типологии. Предоставлен сопоставительный анализ чисел во фразеологических единицах на казахском, русском и английском языках.

Ключевые слова: числа, семантические характеристики, понятие числа, функциональные числа, культурные и типологические особенности чисел, символика числительных.

Поступила в редакцию 15.03.2015.

ӘОЖ 821.512.122.

Л.М. ДЕМЕСІНОВА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

М. АЙТХОЖИНА ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ БЕЙНЕЛЕУ ҚҰРАЛДАРЫ

Мақалада автор М.Айтхожина өлеңдерінің поэтикасына тоқталады. Ақын өлеңдері бойынша кейіптеу, метафора, теңеу сияқты бейнелеу құралдарын қолдану ерекшелігіне әдебиетші-ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып талдау жасаған.

Түйін сөздер: поэзия, поэтика, көркемдеу құралдары, стильдік ерекшелік, ақын, теңеу, эпитет, композиция, метафора.

Марфуға Айтхожинаның ақындық тұлғасын, сөз қолданудағы даралығын айқындау үшін ақын шығармашылығының поэтикасын жырларының заманмен, қоғамдық-әлеуметтік өмірмен байланысы, ой-көзқарасы, мақсат-мүддесі және оларды танымдық тұрғыда жырлаудағы көркемдік шешімдерінің маңызы ерекше. М. Айтхожина поэзиясынан заман шындығын, өмір құбылыстарының көркем бейнесін көреміз.

Марфуға ақын поэзиясына алғыр ой мен нәзік сезімге құрылған лирика басым. Ақын лирикасы туралы сөз қозғамас бұрын З. Ахметовтың пікіріне жүгісек: «Лирикалық шығарманың күші, қуаттылығы алдымен адамның көңіл-күйін бейнелеп жеткізу шеберлігімен ұштасып жатады. Адамның жан сезімін, көңіл-күйін тікелей, лирикаға тән ерекше сыршылдықпен суреттеп, айтып жеткізудің ұтымдылығы өмір құбылыстарын айрықша сергектік, сезімталдықпен қабылдаудан, сезім-әсер байлығынан туады» [1,238], – дейді. Көңіл-күйі мен күйініш-сүйініші сияқты алуан түрлі нәзік сезімдер негізінде туған ақын Марфуға лирикасы өзі өмір сүрген қоғамның саяси-әлеуметтік сырларымен, шындығымен сабақтас.

Ақын жеке басының жай-күйін, тағдырын, толғаныс сезімдерін суреттеу арқылы жалпы, сол қоғамды сипаттап береді. Лирикалық қаһарманның ойы мейлінше ұшқыр болып, елдің арман-мүддесімен терең байланысып жатса, ақын тұлғасы да соншалықты айқындала түседі. Лириканың осы ерекшеліктерін Марфуға жырларынан аңғару қиын емес. Ақын лирикасында көңіл-күй, ішкі жан-дүниесінің толғаныстары жырланып қана қоймай, сол қоғам, замандастар тағдыры, халқының арман-мұраттары кеңінен суреттелген.

Көркем шығармада ой мен сезімнің мағыналылығымен қоса, бейнеліліктің маңызы да зор. Ақын өз ойын, айтарын әр шығармасында әртүрлі көркемдік тәсілдер арқылы жеткізеді. Поэзияда ақын

тұлғасы жырларындағы жинақталған лирикалық бейне арқылы байқалады. Ақын өмірде көрген-түйгендерін, өмірлік ұстанымдары мен мақсаттарын жырларына негіз етіп, автор лирикалық қаһарман арқылы өз ойын, толғанысын жеткізеді. Яғни, лирикалық бейне (қаһарман) көркемделген автордың өзі.

Жекелеген шығармаларда лирикалық бейне әр қырынан танылуы мүмкін. Мәселен, Марфуға ақынның «Ауылым», «Тау өзені», «Алтын жазық», «Ару дала, ақ дала» сияқты табиғат көріністерін суреттейтін өлеңдерінде табиғат аясындағы халықтың жағдайы, сағыныш сезімі сабақтастырыла жырланады. Ақын өмір мен табиғат көріністерін, жақсылық және жамандықты жырласа да, олардың бәрі бірдей жинақталып қарағанда М. Айтхожинаның ақындық тұлғасын елі мен жеріне деген махаббатын, сағыныш сезімдерін танытады.

3. Ахметовтың «Поэзия шыңы – даналық» еңбегінде: «Бейнелі сөздер ақындық, эстетикалық сезімнің дүниені образды, бейнелі түрде танып-білетін және танытатын, көрсететін көркем ойдың бір ұрығы іспеттес. Әрбір бейнелі сөз – әдеби шығарманың көркемдік түрін түгелдей алғанда, бүтіннің бөлшегі» [1,18.], – дейді. Сондықтан лирикалық шығарманы талдауда оның жанрлық, стильдік, көркемдік сияқты факторларын басты бағыт етіп алған жөн. Поэтика макрокатегория болғандықтан, оның құрамына бейнелеу құралдары толығымен кіреді. Ең алдымен, көркемдік-бейнелеу құралдары, яғни поэтика дегенге тоқталсақ, ғалым Мүсілім Базарбаев: «Бейнелеу құралдары – әдебиетте көбінесе бұл ұғым сөз қолдану тәсілі, бейнелі сөздер, мысалы, жалпы түрде құбылту деп аталатын метафора, метонимия, әсірелеу, түспалдау, теңеу, эпитет және стильдік айшықтар, дыбыстық қайталамалар деген мағынада қолданылады. Бейнелеу тәсілдері, әрине, бұдан әлдеқайда кең, мол. Кейіпкерді мінездеу, сөйлету, портрет жасау, табиғат көріністерін суреттеу, уақиғаны әртүрлі өрістету – осының бәрінде бейнелеу тәсілдері қолданылады. Әдеби тілдегі сөз байлығы – түгелдей бейнелеу құралдары» [2,109], – деп анықтама береді. М. Айтхожина поэзиясының даралығы елі мен жерін, халқын шексіз сүйетін жанның халық тілін, оның ерекшеліктерін мол білетіндігі, оның көне шежіресі мен тарихына үңіліп, оқырманына білім беруге де үнемі ұмтылып отыруы болып табылады. М. Айтхожина поэзиясындағы поэтика мәселесін қарастыру арқылы біз ақын поэзиясының табиғатын танып, тілдік-стильдік ерекшеліктерін, көркемдік қуатын ашамыз.

М. Айтхожина өз ой-пікірін, көзқарасын жеткізуде, кейіпкерлер бейнесін ашуда метафора, метонимия, кейіптеу, синоним, антоним, параллелизм, синегдоха, гипербола сияқты бейнелеу тәсілдерін ақын мейлінше шебер пайдаланады. Марфуғаның өзіндік стилін бағалау үшін бұлардың әрқайсысының мәні зор, орны ерекше. Ақын «бұлт» сөзін әсерлі жеткізуде өзіндік тіркестер тудырған. Мысалы, «ақша бұлттар», «аққу бұлттар», «өркешті ақ бұлттар» деген тіркестер эпитет ретінде қолданылса; «Бұдақ бұлттар бас қосып, Құяды жаңбыр, қастасып», «Алып кетті ақ бұлттар қанатымен» сияқты мысалдарда «бұлт» сөзі кейіптеу; «Бұлттардай түнеп қалған тау басында», «ақша бұлттар ақ торғындай үлбіреп», «Мен ақша бұлттай боп!...» деп ақын өзін ақша бұлтқа теңейді. Ал, «Қайғының қара бұлтын күшпап па едің», «Жаңбырдай ажал бұлты жауып көктен» деген метафоралы тіркестер ақын ойын дәл жеткізуде ұтымды алынған. Сонымен қатар, «жыр», «жапырақ», «торғын», т.б. сөздерді Марфуға табиғат көріністерін, көңіл-күй, махаббат сезімдерін жеткізуде жан-жақты ашқан. Оларға: «күзгі күнгі жапырақтай», «жыр жапырақ», «жапырағы жанымның», «мен – майда жапырағың», «жапырақ – жан», «от жыр», «жыр – дауыл», «жыр – қазына», «асыл жыр», «қоңырау – жыр», «моншақты жыр» сияқты бейнелі тіркестер жатады. Жалпы, поэзия тілінің, жеке сөздердің тыңнан қосылуы, сөз тіркестерінің өзгеше қиысуы ең алдымен, ой-сурет сонылығы, сол арқылы сөздің қуаты артып, әр сөз жаңа, терең мағынаға ие болады.

... Жұлдыздай сөніп бір күн құлар көктен,
Ғарышқа ақын жаны құмар неткен.
Арманым болмас еді бұл жалғанда,
Биікке жырым жетсе

Қыран жеткен! [3, 14 б.] – деп жырлаған ақын поэтикасына тән ерекшелік – құстарға қатысты бейнелеу құралдарының сан қырлылығы. Ақын тіршіліктегі құстарды әртүрлі қасиеттеріне қатысты қолдануымен өзіндік жаңа өрнек тапты. «Аққу үміт», «аққу арман», «аққу жүрек», «сары балақ үкі», «қанатын отыр жырмен тарап аққу», «құлан қыран», «қаршығадай ұшты жебен», «аққудың сыңқылындай», «би билеген аққулардай», «өсірген үкідейін үлбіретіп», «көңіл құстары»,

«көк кептерім», «аққу үндер», «кәдімгі бала бүркіт», «ақ түйғыным», «көгершіндей қалықтап», «қыраным-ай», т.б. эксперссивтік түрде ойды бейнелі жеткізуі ақын ізденісінің табысы, жетістігі.

Халықтық, ұлттық ойлау ерекшеліктерін түсініп, бойына сіңірген, еркін меңгерген, ұлт тілінің сөз байлығын, тілдің бояу-нақыштарын өмірден алған әсерлерімен ұштастыра білген ақын бұрыннан бар сөз үлгілерін ақындық шабыттың күшімен түрлендіріп, жандандырып отырғанын байқаймыз. Сонымен қатар, ақын тілі жаңа көркемдік ұғымдармен, тың мағыналы көркем бейнелермен толыққан. Таңның атуы, күннің шығуы, құстардың қалықтап ұшуы, күздің (қыс пен жаздың, көктемнің) келуі секілді сан түрлі табиғат құбылыстары еліміздің еркіндік алуының, ақын көңіл-күйінің поэзиядағы символына айналған.

М. Айтхожинаның «Алатаудың ақ батасы» жинағында күн нұры мен ашық күн, таң атуын Еліміздің Тәуелсіздік алуымен түспалдайтын символ-бейне болып келеді.

...Шыңынан Алатаудың өрлеп күнім,

Күн сайын жаңғыруда, өрнекті үнің!

Тілейді еліне де, Ерге амандық

Ағынан ақтарылып,

Жер – көк бүгін!...[3,16] – деген өлең жолдарында еліміздің Егемендік алуын Алатау шыңдарынан өрлеп шыққан күнмен сипаттаса:

... Тамылжиды айнала, ауа тұнық,

Теңдесі жоқ арайлы,

Таң аттырып!

Жердің жүзін аралап кетті даңқы,

Қазақ елі Тәуелсіз, Дара тұрып! [3, 26] – деп халқының қуанышын, еркіндікті таңның атуы суреттейді.

Халық ауыз әдебиетінің эпостық жырлары мен ертегілеріндегі атқа тіл біту, адамша ойлау, сезіну сияқты кейіптеу тәсілі бүгінде өзінше көркемдеген. М. Айтхожина поэзиясында дерексізді заттандыру, жансызды кейіптеу тәсілі өзіндік стиль ерекшелігімен әрлендіріп, шығармаларында қолданады.

... Аққудың мамығындай ұлпа қарды,

Алматы аңсаған ғой,

Қымтанады.

Қаланың өзі сонша үлбіреп тұр,

Көрсен ғой,

Қандай екен қырқалары... [3, 84 б.]

... Құяды жаңбыр,

Құяды бір сәт тынбастан.

Қабағын мүлдем алыпты түйіп түнгі аспан.

Қарасам бұлдыр әйнектен сыртқа қараңғы,

Ақ қайың мүлгіп,

Тамшымен тілсіз мұңдасқан... [4, 15 б.]

... Жөні бар жүрексіздің түршігетін,

Ойнатып жатыр өзен бұлшық етін [4, 13 б.].

... Ауыл барсаң,

Тауларын аралай бар,

Қаптап өскен қарсы алар қарағайлар [4, 89 б.].

Қаланың қымтануы, үлбіреп тұруы, түнгі аспанның қабағын түюі, ақ қайыңның мүлгуі, тамшымен тілсіз мұңдасуы, өзеннің ойнауы, қарағайлардың қарсы алуы – бәрі де адамның іс-әрекетіне, мінез-қылықтарына байланысты алынған. Ақын көркемдік тәсілді нәзік те, шебер қолдану арқылы санамызға көрікті сурет, әдемі әсер ұялатады.

3.Ахметовтың «Поэзия шыңы – даналық» еңбегінде: «Жалпы поэзияға тән қасиет – айтылып, баяндалып отырған нәрсе жайлы ұғым, түсінік беру емес, оны бейнелі түрде сипаттау, суреттілік айрықша болады» [1,13], – деп көрсетеді. М. Айтхожина поэтикалық тілдің асқан икемділігі мен байлығын пайдалана отырып, әдемі жыр жазады. Дерексізді, жансызды, тілсізді сөйлету әдісін ақын түрлі қажеттілікке орай әр қырынан кең пайдаланған. Нәзік сезімді, адал жүректі өзгеше

жырлаған, сонысымен оқырман назарын өзіне тартып, қиялды сергектікке, ойды тереңдікке жетелейтін туындылар әкелген ақын өлеңдерінде кейіптеу тәсілі әбден меңгеріліп, мейлінше кемелдене түскен.

Ақын поэзиясында метафоралы тіркестер мен тұтас метафоралы ойлар өлең поэтикасын асқақтатып, автордың көп ізденгендігін, ақындық шеберлігін аңғартады.

... Басты еңсені қалың ойлар – қорғасын,

Ұзақ жолдар сапарласым, жолдасым.... [4,121] – деп лирикалық бейне еңсесін басқан ойларын қорғасынмен салыстырады. Қорғасын ауыр металл. Ал, қорғасын ой деген метафора ақын ойларының тереңдігін, салмақтылығын көркем сөзбен, орынды жеткізген.

Берілген ақын өлеңдеріндегі бұл метафоралар қарапайым әсірелеумен ұштастырылған, дәстүрлі бейнелеулер болып келеді. Ары қарай ақын сөздерді құбылту арқылы ойын үстемелей, әсерін күшейту үшін күрделі метафоралар да жасаған.

... Нәзік қой,

Сезім – жаңбыр себеледі,

Даланың еркін ұшқан көбелегі... [3,39]

Ақын сезімін себелеген жаңбырға ұқсатып дәстүрлі метафораны қолданса, әрі қарай лирикалық кейіпкерді еркін ұшқан көбелекпен салыстырады. Метафора екі нәрсенің, құбылыстың бір-біріне сәуле беруі, бірінің мағынасын бірі толықтыра түсуімен де ерекшеленеді. Міне, бұл мысалда ақын сезімін далада еркін ұшқан көбелек кейпіне кіргізу арқылы эмоционалдық ерекше мәні бар тың сурет жасаған.

... Жүруші едім көңілді тот басқандай,

Енді шалқып отырмын отты аспандай.

Сені иіскеген маңдайым ұйықтатпайды,

Сезімнің қамысына шоқ тастардай... [4,42] – деген өлең жолдарында ақын сезімін енді от тигізсе лапылдап жанатын қамысқа балайды. Сезім шоқ тисе лаулап жанардай, ол шоқ – туған жерге деген махаббат. Ақын өлеңдерінде қолданылған метафоралар оның ойын, сезімін, көңіл-күйін танытады. Сол арқылы Марфуға лирикасында метафораларды қолданудан өзіндік болмысын көруге болады.

... Жете алмай отырмын ғой заңғарына,

Бұл өмір қызығамын заңдарыңа.

Өмір өзі мейірлі, қарт бағыбан,

Төгетін миуасын жан-жағына...[4,42]

М. Айтхожина – жастайынан өмір тауқыметін көп көрген ақын. Дегенмен де, ақынның өмірге еш өкпесі жоқ, оның өмір туралы қай жырын алсақ та қазақ қызына тән қайсарлық, алғанынан қатпайтын батырлық, сонымен қатар, қарапайымдылық пен нәзіктік тән. Сағыныштан туған жыр жолдарында лирикалық бейне жаны толқуда, бірақ ол болашаққа зор сеніммен қарайды. Өмірді қарт бағыбанға ұқсатып, оған тән қасиеттерді өмірге телу, оның өзінде жоқ сипат-қасиет дарыту арқылы ақын мейірімділік танытады.

Марфуға Айтхожина өлең өрнектерінің молдығы ақынның сезім-шабытының көрсеткіші.

...Жүрегін шымырлатты бір тәтті мұң,

Жанарын мөлдіреген жасқа орап

Осылай елеңдеді, елеңдеді,

Сезімнің сексен қабат астарынан

Ашылып келе жатты өлең кені...[4,12] – деген өлең жолдарында ақын «тәтті мұң» деп оксюморон әдісін қолданған.

«...Өзінің табиғи сазымен өлең өрнегіне өрілетін қазақи сөздер мен түсініктердің жылуын, бояуын айтқан орынды. Сонан кейін буын саны, шумақ өрімі, бунақ ұйқасы, дауыс ырғағынан құралатын әуезділік, музыкалық әрқашан әдемі қоңыр үнімен естіліп, жан жадыратар дәрежеге жететіндігіне Марфуғаның көптеген өлеңдері дәлел. «Бір кеудемде үміт-күдік, әр талап, Келем тынбай соны ұдайы арқалап» деп отырған ақынның поэзия сүрлеуінде тынымсыз ізденгені көрінеді. Сөзбен сурет салып, әсем мақам, әуезді өлеңді кестелеуге Марфуға Айтхожинаның ақындық мүмкіндігі мол» [5,9], – деп Т.Кәкішев ақын поэтикасына баға береді. Шынында да, Марфуға көп ізденіп, керек жерінде тамаша үлгілерді орынды пайдалана білетін ақын.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Фолиант, 2002. -408 б.
- 2 Базарбаев М. Көрікті ойдан – көркем сөз. – Алматы: Рауан, 1994. -255 б.
- 3 Айтхожа М. Алатаудың ақбатасы. – Алматы: Мұрагер, 2005. – 222 б.
- 4 Айтхожа М. Аққу - жүрек. – Алматы: Үш қыран, 2003. – 168 б.
- 5 Айтхожина М. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.

REFERENCES

- 1 Akhmetov Z. Poezia shyny – danalyk. – Astana: Fholiant, 2002.-408 b.
- 2 Bazarbaev M. Korykty oydan – korkem coz. – Almaty: Rauan, 1994. -255b.
- 3 Aytkhozha M. Alataudyn akbatasy. – Almaty: Murager, 2005. – 222 b.
- 4 Aytkhozha M. Akku - zhurek. – Almaty: Ush kyran, 2003. – 168 b.
- 5 Aytkhozhina M. Tandamaly. – Almaty: Zhazushy, 1986. – 440 b.

Демесинова Ляйля Муратовна

Изобразительные средства в поэзии М.Айтхожиной

Мафуга Айтхожина – оригинальная поэтическая личность современной казахской литературы, яркая творческая натура, отличающаяся своеобразным стилем. В статье рассматривается проблема художественно-изобразительного мастерства М.Айтхожиной. Автор раскрывает поэтические особенности поэта.

Ключевые слова: поэзия, поэтесса, поэтика, лирика, сравнение, стилистические особенности, эпитет, метафора, композиция.

Demessinova Lyailya Muratovna

Creative manner of M.Aytkhozhina's works

M.Aytkhozhina is original poetic person of the modern Kazakh literature, brights creative nature distinguished by original style The article highlights expressiveness of M. Aytkhozhina's poetry. The author investigates particular quality of poet's poetic mastery.

Key words: poetry, lyric poetry, poetic style, poetess, epithet, metaphor, to compare, composition.

Редакцияға 16.02.2015 қабылданды.

ӨОЖ 371.32

Н.К. ДОСБАЕВА¹, А.К. АБИЛГАЛАНОВА²

Екібастұз қаласы әкімдігінің білім бөлімінің

№ 28 Абай атындағы жалпы орта білім беретін мектептің мұғалімі¹

Екібастұз қаласы әкімдігінің білім бөлімінің

№ 28 Абай атындағы жалпы орта білім беретін мектептің мұғалімі²

ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

Бұл мақалада дәстүрлі оқыту әдістемесін алмастырған инновациялық оқыту технологиясының мәселелері қарастырылады. Жаңартпа қызмет (технология) дидактикалық үрдістің барлық қырларын: ұйымдастыру формасын, оқытудың технологиясы мен мазмұнын, оқу-танымдық қызметін айқындайды.

Түйін сөздер: инновациялық қызмет, білім беру жүйесі, интерактивті оқыту әдістемесі, педагогикалық үрдіс.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздікке қол жеткізіп, әлемдік ынтымақтастықтағы мемлекеттердің қатарында тұғыры биік, тәуелсіз, өз саясаты мен даму стратегиясын қалыптастырған ел ретінде дербес деп танылуы Отандық білім берудің алдында жаңа міндеттер мен талаптар қойып отырғаны белгілі. Сондықтан білім беруді дамыту мәселелері, білімнің сапасы қалыптасқан білім беру сипатын, өткен тәжірибелерді саралап, әлемдегі озат үлгілермен сабақтастықта өзіміздің ұлттық болмысымызды ескере отырып, жетілдіру игі жоспарларымыздың біріне айналуға.

Осы тұрғыдан алғанда, ұрпақ тәрбиесімен айналысатын әлеуметтік-педагогикалық қызметтің тиімділігін арттыру, оны жаңа сапада ұйымдастыру қажеттігі туындайды. Бұл үшін мұғалімдердің инновациялық іс-әрекеттің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі мақсат етіледі. Сабақтың қызықты өтуі мұғалімнің үнемі іздену, ұтымды әдіс-тәсілдерді қолдану, оқыту әдістемесін

жаңартып отыруына байланысты. Қазіргі таңда мұғалімдер инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізеді.

Сондықтан да оқушылардың ой-өрісін, ұлттық мәдениетін, ұлттық рух пен сана-сезімін дамытып, алғыр тұлғаны қалыптастыруда тәрбие жүйесіндегі инновациялық іс-әрекеттердің ендірілуі үлкен жетістіктерге жетелейді.

Білім беру саласындағы реформалар, бір жағынан, әлемдік білім беру кеңістігіне сай өркендеуге ұмтылса, екінші жағынан, ұлттық болмысты қалыптастыру мақсатында мәдени-тарихи құндылықтарға сай өзіндік бет бейнесін сақтауды көздейді [1].

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Инновациялық технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Инновациялық педагогикалық технологияларын шығармашылық қабілеттерін арттыруға өз үлесін қосады.

Демек инновациялар мектептен, мұғалімдердің педагогикалық қызметінен бастау алады. Білім беру жүйесіндегі инновациялар – бұл мұғалімдердің классикалық оқыту-тәрбиелеу, дамыту педагогикалық ұстанымдарын сақтай отырып, уақытпен бірлесе жұмыс істеу шеберліктері. Қазіргі заманғы инновациялық сабақтың үлгісі деп, мұғалімдердің жинақталған мол әдістемелік тәжірибесінің интеграциясындағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы әлемдік және отандық жетістіктердің трансфертін қамтамасыз ететін сабақты айтуға болады [2].

Инновацияның қажеттілігі сыртқы себептермен де анықталады, мынадай бірқатар себептерге байланысты: адамдардың мұқтаждылығын қамтамасыз ету қажеттілігі, мектеп оқушыларының білімге, дағдыға, шеберлікке деген ұмтылысы, жоғары сападағы білім алуға жеке тұлғаның дамуы, демек, жаңалықтың ену қажеттілігі білім алуға деген конъюктураның (бірнәрсеге әсерін тигізетін жағдайлардың), кездесу мұқтажынан пайда болады. Ол сұраныс пен ұсыныс арасындағы қатынаспен жалпы білім беруге дайындық деңгейімен, педагог қызметкерлерінің кадрлық әлеуетімен және басқа да факторлармен анықталады. Технологияны ұйымдастыруды үнемі жаңғырту жағдайында ұстап тұрып қана мектеп өз бағытын нығайта алады. Жаңалық енгізу кез келген білім мекемесінің дамуы мен жоғары жетістікке жетуінің негізгі факторы болып табылады.

Инновациялық технологияларды қолдана отырып оқыту – бұл таным әрекетін ұйымдастырудың арнаулы формасы, оның мақсаты оқу үрдісінің өнімділігін арттыратын оқушының ақыл-ой кемелдіктерін, өз жетістіктерін сезетіндей жайлы жағдай тудыру.

Оқушының қай ортада болсын өзіндік әрекетті ұйымдастырып, оны басқарушы бола алатындай дәрежеге жеткізу үшін білім мазмұнын даму тенденциялары мен оқу үрдісін инновациялық технологиялар негізінде ұйымдастырып сабақтың түрлері мен әдіс-тәсілдерін білімдік ұстанымы тұрғысында жетілдіру қажет.

Бүгінгі білім жүйесінде Д. Дьюи атап өткендей «үлкен өзгерістер» басталуда. Ол маңызы жағынан, Н. Коперниктің жаңалығына тең (Күн – астрономиялық орталық, басқа планеталар оның айналасына шоғырланады, оны айнала қозғалады), тең болып отыр, яғни, оқушы тұлғасы орталыққа айналып, барлық педагогикалық әрекеттер оның айналасына, шоғырландыра жүргізіледі. Білім беру, шын мәнінде, баланың өзінің дербес мүмкіндіктерін ескере отырып белсенді іс-әрекет жасауына, жақсы көруі мен қорғанушылығын еркін көрсете білуіне, оқушының тұлға ретінде үнемі дамуына, жас және жеке ерекшеліктерін ескеруге жағдай туғызу деген сөз. Оқушының өзін тану үшін ғылыми және өмірлік проблемаларын шешудің бірден-бір тәсілі – өзін-өзі рефлексиялық басқаруды жүргізе алуы. Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі ретінде бастауыш және орта білім кезеңінен-ақ демократиялық қарым-қатынастарды орнықтыру көзделеді. Ол үшін оқытудың мынадай басты ерекшеліктерін дағдыға айналдырудың маңызы зор:

- өз тәжірибесін пайдалана отырып жаңа білім арқылы дүниеге өзіндік түсінік пен танымды қалыптастыру;
- өзге адамдардың ұсынатын идеяларына конструктивтік көзқараспен қарай алу;
- өзіне қарама-қарсы идеяларды жоққа шығаруға емес, түсінуге ұмтылу, одан өзі үшін нәтиже түйіндеу;
- өз біліміндегі олқылықтарын көре білу және оны жоюдың жолдарын табу;

Оқытуды өзектілендірудің әдістемелік тәсілдері:

- мұғалім оқушыны өз тақырыбы бойынша қайшылыққа әкеліп, оны шешудің жолдарын табу-ды өздеріне ұсына алуы;
- қайшылықты практикалық іс-әрекетте көрсете білуі;
- бір сұрақты жан-жақты қамтитын бірнеше жауаптар ұсына алуы;
- құбылысты әртүрлі позициядан қарастыруды тапсыруы;
- мұғалім оқушыға ұқсастықтар мен қайшылықтарды өз беттерімен салыстыруға, қорытуға, түйіндеуге жағдай туғызады;
- нақты сұрақтар қояды;
- тапсырмаларды бірігіп орындайды.

Мұғалім сабақта әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, балалардың ұсыныс-пікірлерін еркін айтқызып, ойларын ұштауға және өздеріне деген сенімін арттыруға мүмкіндік туғызып отыру қажет. Әдіс-тәсілдер арқылы өткізген әрбір сабақ оқушылардың ойлануына және қиялына негізделіп келеді, баланың тереңде жатқан ойын дамытып оларды сөйлетуге үйретеді. Түрлі әдістемелік тәсілдер пайдалану арқылы қабілеті әртүрлі балардың ортасынан қабілеті жоғары баланы іздеп, онымен жұмыс жасау, оны жан-жақты тануды ойлап, оқушылардың шығармашылық деңгейін бақылап отыру әрбір мұғалімнің міндеті. Жаңа технологияны меңгеруде мұғалімнің жан-жақты, білімі қажет. Қазіргі мұғалім:

- Педагогикалық үрдісте жүйелі жұмыс жүргізе алатын;
- Педагогикалық өзгерістерге тез төселетін;
- Жаңаша ойлау жүйесін меңгере алатын;
- Оқушылар мен ортақ тіл табыса алатын;
- Білімді, іскер, шебер болу керек;

Жаңа педагогикалық технологияның ерекшеліктері – өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан-жақты дамыту. Инновациялық білімді дамыту, өзгеріс енгізу, жаңа педагогикалық идеялар мен жаңалықтарды өмірге әкелу. Бұрынғы оқушы тек тыңдаушы, орындаушы болса, ал қазіргі оқушы – өздігінен білім іздейтін жеке тұлға екендігіне ерекше мән беруіміз керек.

Қазіргі оқушы:

- Дүниетаным қабілеті жоғары;
- Дарынды, өнерпаз;
- Іздемпаз, талапты;
- Өз алдына мақсат қоя білу керек;

Тәуелсіз ел тірегі – білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған мәселе – білім беру, ғылымды дамыту. Өркениет біткеннің өзегі, ғылым, тәрбие екендігіне ешкімнің таласы жоқ. Осы орайда білім ордасы – мектеп, ал мектептің жаны – мұғалімдердің басты міндеті – өз ұлтының тарихын, мәдениетін, тілін қастерлей және оны жалпы азаматтық деңгейдегі рухани құндылықтарға ұштастыра білетін тұлға тәрбиелеу. К.Д. Ушинский айтқандай, «Мұғалім тек өз пәнінен сабақ беріп қана қоймауы керек, сонымен қатар тәрбиеші адал, әділетті, шыншыл адам болуы керек». Олай болса, әр мұғалім сабаққа қойған үш мақсатының үшеуіне де жетіп, білім мен тәрбиені ұштастыруымыз қажет.

- Мектепте оқу жылының басында негізгі пәндер бойынша әр баланың білім деңгейі анықталады.
- Сынып жетекшісі ата-ана, оқушы, пән мұғалімдерін байланыстырушы ғана емес, қарым-қатынастарын басқарушы, бақылаушы, кеңесші.

Жеке тұлғаға бағытталған оқыту-оқушының барлық мүмкіндіктері мен қабілеттерін ескере отырып, оның жеке ерекшеліктерін дамытуға қажетті жағдайлар жасау деген сөз. Білімділіктің, адамгершіліктің, кәсіби шеберліктің және іс-әрекетке икемділіктің жаңаша түсінігі алдыңғы шепке оқушылардың әрекеттері мен қатарымен араласуындағы өз орнын анықтау, өзін-өзі жетілдіру, адамның табиғи мүмкіндіктерін ашу, ойлау қабілетін жетілдіру, сөйлеу, әрекет ету сияқты қасиеттерін ашып, осылардың нәтижесінде өмірдегі өз орнын табуға көмектеседі. Адамдарға (оның ішінде балаларға) ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан бір қасиет – ол жеке тұлға ретінде өз мүмкіндіктерін ашып, ортасына «өзінің маңыздылығын таныту» болып табылады (Д. Карнеги). Әр пән бойынша да білім қажет (пән сабақтарын игермеу туралы сөз болмайды), бірақ негізгі ол емес, ол оқушының өзін-өзі жетілдіру, алға жылжыту, өзі орнын анықтау істерінің негізгі құралы болып,

нәтижесінде өз мүмкіндіктерін жүзеге асыру рөлін атқаруы тиіс. Әрбір мұғалім өз жұмыс тәсілі мен формасын, өз педагогикалық технологиясын тандай отырып, балалардың білімін жетілдіру бағытында жұмыс істеуі керек. Сабақ беру дегеніміз – әртүрлі педагогикалық тәсілдер жиыны, тұрақты шығармашылық ізденіс. Оқушының жеке тұлғасын, оның рухани әлемін, қабілеті мен ынтасын дамыту бүгінгі таңдағы негізгі мәселелердің бірі. Оқушының өзіне сенімін арттыру, шығармашылығын дамыту мақсатында мұғалімнің әр сабағы әртүрлі, жан-жақты болуы керек.

Сабақ мазмұнының теориялық-практикалық құндылығы жоғары болған сайын оқушыларды оқыту мен тәрбиелеу өте тиімді жүргізіледі. Мұғалімнің әрбір сабағы оқушы сеніміне, ынта-ықыласына әсер етуі тиіс. Ол үшін сабақ құрылымы көп түрлі оқыту әдістерімен, мұғалімнің дайындығы, ізденісі жоғары деңгейде болуы керек. Оқушыларға білім негізін меңгерудің әдіс-тәсілдері сан алуан. Оқушының пәнге деген қызығушылығын арттыру – мұғалімнің өз еңбегін ұтымды ұйымдастыра отырып, жаңа сабақ үлгілерімен оқушыларды шығармашылыққа ізденуін қалыптастыру, оқушыларға сұрақ қою, эксперименттік тапсырмаларды шештіру, ой таласын жасау, танымдық ойындар сияқты шаралар арқылы іске асады [3].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев: “Ғасырлар мақсаты – қоғамның нарықтық қарым-қатынасқа көшу кезінде саяси-экономикалық және рухани дағдарыстарды жеңіп шыға алатын, ізгіленген ХХІ ғасырды құрушы, іскер, өмірге икемделген, жан-жақты мәдениетті жеке тұлғаны қалыптастыру”, - деп тұжырым жасады.

Қоғамның осындай дарынды адамдарға деген қажеттілігін қанағаттандыру талабы білім беру жүйесінің алдына баланың жеке қабілеті мен әлеуметтік белсенділігінің дамуына жол ашу, шығармашылық қабілеті зор жеке тұлғаны қалыптастыру міндетін қойып отыр. Оқушының шығармашылық қабілетін дамыту дегенді ғылыми тұрғыдан түсіндірудің негізі қабілет ұғымының мәнін ашудан бастау алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Marina A.V., Solomin V.P., Stankevich P.V. School biological education: problems and ways of their decision. SPb.: St.Petersburg State University, 2000.

2 Абдуллина А. Оқыту технологиясын тиімді пайдалану – сапа мен нәтиже негізі // Оқытудағы инновациялық технология – білім берудің жаңа сапасымен қамтамасыз етудің кепілі атты халықаралық-ғылыми практикалық конференция материалдары. Ақтөбе. 12 желтоқсан 2013 жыл.

3 Аккуланова Б.Б. Нәтижеге бағытталған білім сапасы: ізденістер, проблемалар және оларды шешу жолдары // Оқытудағы инновациялық технология – білім берудің жаңа сапасымен қамтамасыз етудің кепілі атты халықаралық-ғылыми практикалық конференция материалдары. Ақтөбе. 12 желтоқсан 2013 жыл.

REFERENCES

1 Marina A.V., Solomin V.P., Stankevich P.V. School biological education: problems and ways of their decision. SPb.: St.Petersburg State University, 2000.

2 Abdullina A. Okytu tekhnologiyasyn tiimdi paydalanu – sapa men natizhe negizi // Okytudagy innovatsiyalyk tekhnologiya – bilim berudin zhana sapasymen kamtamasyz yetudin kepili atty khalykaralyk-gylymi praktikalyk konferentsiya materialdary. Aktobe. 12 zheltoksan 2013 zhyl.

3 Akkulanova B.B. Natizhege bagyttalghan bilim sapasy: izdenister, problemalar zhane olardy sheshu zholdary // Okytudagy innovatsiyalyk tekhnologiya – bilim berudin zhana sapasymen kamtamasyz yetudin kepili atty khalykaralyk-gylymi praktikalyk konferentsiya materialdary. Aktobe. 12 zheltoksan 2013 zhyl.

В данной статье рассматриваются вопросы инновационных технологий обучения, пришедших на смену традиционным методам обучения. Инновационная деятельность (технология) охватывает все стороны дидактического процесса: формы организации, содержание и технологию обучения, учебно-познавательную деятельность.

Ключевые слова: инновационная деятельность, система образования, Интерактивный метод обучения, педагогический процесс.

This article deals with the innovative technologies of training that replaced the traditional methods of learning. Innovative activity (technology) covers all aspects of the didactic process: forms of organization, content and technology education, training and cognitive activity.

Key words: innovative activity, education system, interactive teaching methods, pedagogical process.

Редакцияға 19.02.2015 қабылданды.

Г.Ш. ЕСАЛОВА

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.***ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПОРТРЕТТІҢ ШЕБЕРІ**

Мақалада Ақан Нұрмановтың «Құланның ажалы» романындағы көркем бейненің ішкі психологиялық әлемі, сондай-ақ жазушының кейіпкерлеріне психологиялық портрет жасаудағы шеберлігі жан-жақты қарастырылады.

Түйін сөздер: Ақан Нұрманов, кейіпкердің ішкі әлемі, психологиялық портрет.

Көркем әдебиеттегі психологизм мәселесі – ғылыми, әдеби мәні мол, күрделі мәселе. Көркем бейненің ішкі психологиялық әлемі, жеке қасиеттерінің жиынтығы мінездің кез келген жағдайдағы іс-әрекетінің басты ауанын, өзгеру сипатын, даму тәртібін анықтап тұрады деген тезистің XX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиетімізде көбірек көрінгені және талқыланғаны белгілі. Психологизм – қоғамдық алғышарттар мен жеке адамдар дүниетанымын, олардың іс-әрекетіне жетекші сана-сезімдік қозғаушы күштерді сенімді суреттеу жемісі.

Ақан Нұрмановтың «Құланның ажалы» романы психологиялық роман десек, оның табиғатының өзі жеке адам тағдырын екі әлем, атап айтсақ, сұлулық пен ұсқынсыздық, саналылық пен бейсаналық, өмір мен өлім т.б. арасындағы ымыраға келмейтін күрес пен мәңгілік құндылықтар жайында ой қозғауға мәжбүр етеді. Бұл – психологиялық туындыға қойылар басты шарттардың бірі.

Көрнекті әдебиеттанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының, Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі, жазушы Рымғали Нұрғали айтқандай, бір романмен әдебиетке олжа салған қаламгер Ақан Нұрмановтың «Құланның ажалы» романына 1916 жылы Торғай даласында болған ұлт-азаттық көтерілісі арқау болды. Романдағы негізгі оқиға желісі тағдырдың бұралаң жолына түскен Құлан атты кейіпкердің төңірегінде өрбиді.

Роман авторы тартысты оқиғаларды емес, кейіпкердің ішкі әлемін, жан күйзелісін беруді мақсат тұтқан. Шығармада айқын мақсаты жоқ, тұйыққа тірелген шарасыз тағдыр иесі арқылы тұтастай қоғам шындығы, ұлт тағдыры көрінеді. Әлеуметтік-психологиялық сипаты басым шығармада сан алуан әлеуметтік топтың, әртүрлі мінез-құлықтың бірен-саран өкілін өзіндік іс-әрекетімен даралап көрсете отырып, автор заман шындығын нақты адамдар тағдыры арқылы баяндап береді. Басты кейіпкер Құлан бейнесімен қоса, Шарбақбай, Майлық, Ефим Кутский, Көктөбет, Апанас пен Рүстембей бейнелері де түрлі оқиғалар желісі арқылы көрініс беріп, әлсін-әлсін жазушы тарапынан айналып соғып отыратын әрі басты қаһарман бейнесін ашуға қажетті бейне ретінде алынған.

Жазушы замана құрбаны болған Құлан бейнесін романда түрлі тәсілдермен ашқанымен, ең өнімдісі – психологиялық портрет болды. Құланның ішкі әлеміне бойлап, жан толқынысын жайып салады. Ішкі арпалысы мен ішкі қайшылығы оның психологиялық портретінен де, диалогтардан да көрінеді.

«Қазір Құланның осы тұрысы қатерді сезген дала тағысын көзге елестеткендей. Кішкене шегір көзінің қарашағы көк сүңгінің ұшындай өткірленіп алған, еті қашқан жақ сүйегі шодырайып, ұрт еті бұлт-бұлт ойнайды, бар бет терісі көзінің айналасына жиналғандай қатпар-қатпар. Әр жерге бір-бір талдан өскен шанжау-шанжау сарғыш сақал-мұрты тікірейіп, таңқылау танауы шідірейіп кетті» [1;13]. Бұл – Құланның жасырынып жүрген Ефим Кутскиймен алғаш кездесердегі портреті. Әлденеге елегізіп, белгісіз күйден жаны шошыған кезде осындай кейіпте болады. Әзірше шегір көзі мен таңқылау танауы нақты белгісі ретінде көрсетілген. Дей тұрғанмен, романның өн бойында бастан-аяқ тәптіштеп, жіліктеп портрет беріліп жатпайды. Әдебиеттегі психологизмді зерттеуші И.В. Страхов кейіпкердің характерлік сипатын тануда оның жеке физиологиялық белгілерінің ерекше маңызды екенін айтады. Шегір көз адастырмай дөп түсіретін басты белгі ретінде шығарманың өн бойында қайта-қайта оқырманның көз алдында көрініс беріп отырады. Портреттік деталь қызметіндегі көз жанарындағы өзгерістер арқылы сыртқы ортаның әсеріне қарай құбылып

отыратын характерлік нышандар көрінеді. Ал жағдайға қарай өзгеріп отыратын сол нышандар көбіне өзгелердің пайымдауы арқылы беріледі. Романда Рүстембай, Барақ шал, Майлық, бейнелері арқылы Құлан тұлғасы дараланып, ірілене, биіктей түседі. Тіпті Ефим Шарбақбай, Томар, Көктөбеттердің өзі батырдың батырлық болмысын, характерологиялық сипатын, түрлі сәттегі ішкі сезім ауанын көрсетуде аса қажетті бейне ретінде алынып, оқиға желісінің қиюласуына үлкен жүк арқалап тұр.

Құлан ешқашан арқаны кеңге салып, көңілі жайланып тірлік еткен емес. Сыртқы дүниенің сүргіні мен сол сүргіннің немен тынатынын білмеген ішкі толғаныс, жанын жегідей жеген алай-түлей сезім оған маза таптырмайды. Үнемі тастүйін хал кешуінің өзі оны қоғамнан, адамдардан алшақтатқандай. Ең алдымен, аздаған үйлі Текесін бастап ауылдан бөліне көшсе, одан әрі өз басы даулы болып бой тасалауға мәжбүр болады. Ішкі жан дүниесіндегі арпалыс, өзін-өзі мүжуі, бағыт-бағдарын айқындай алмауы, барар жері, басар тауы қалмаған жанның дәрменсіз халі, психологиялық ерекшелігі портрет арқылы суреттеліп, оқырманға кейіпкер басынан кешкен күйден хабар береді.

Жалпы, жазушы көркем бейнені ашу мақсатында екі түрлі портреттік белгіге тоқталған: оның бірі – жоғарыда айтып өткен шегір көзі, бет-жүздегі өзгеріс болса, екіншісі – жағдайға қарай өзгеріп, белгілі бір қалыпқа түсетін дене күйі. Алдыңғы үзіндіде «Қазір Құланның осы тұрысы қатерді сезген дала тағысын көзге елестеткендей» деп нақты нысанамен салыстыру арқылы ас сөзбен сол кездегі ширыққан жай-күйді анық сездірді. Өмірдің ащысын көп көрген секемшіл көңілі сезіледі. Төмендегі үзіндіде Құланның қозғалысы жолбарыстың жүрісімен салыстырылып, осының өзі бір қорытындыға алып келетіндей. «Бүгін ұзақ жол жүріп ат соқты болғанын да ұмытты қазір. Өткір көзі жапырақтың жыбыр еткеніне дейін шалып, құлағын шөп арасымен тышқанның жорғалағанын да еститін халде. Қозғалысы да қамыс басын сыбдыр еткізбейтін жолбарыстың жүрісіндей, табанымен сырғи басып, үрланып келеді. Межелі жеріне жеткенше неше бір шоқ тал, тобылғы, шағыр бұталарының арасымен өтті, бір қу бұтақ аяғының астында сытыр етіп сынған жоқ» [1;13]. Мінездеме берілмесе де, оның қандай адам екенінен хабар береді. Оқырман өзі-ақ қорытып, қиялымен ойша толықтырады. Балалық шағынан күні бүгінге дейін өмірі дала төсінде өтіп, табиғатпен сырласып өткен даланың бел баласының сақ, сезімтал болмысы осылай ашылады. Оның үстіне кәнігі мерген, балалық шағынан бастап әкесіне еріп, ең даланы еркін жайлаған, ең сақ дейтін ақбөкеннің өзін аулап, жымын білдірмей жүруге әбден машықтанған кейіпкер қимыл-қозғалысының осылай сипатталуы әбден заңды.

Ақ қашып, қызыл қуған күрделі әрі қайшылыққа толы заманда, одан кейін жаңа өкімет орнап жатқан кезеңде өмір сүрген Құлан болмысын мінсіз дей алмаймыз. Бірақ автордың өзі мінсіз кейіпкер сомдауды мақсат тұтпаған. Өткен ғасыр әдебиетінде белгілі бір тарихи кезеңдегі негізгі оқиғаға қатыстатын орталық қаһармандар жалынды күрескер ретінде дараланса, Құлан басында мұндай ерекшілік жоқ. Рас, ол – әйгілі Амангелді батырдың серігі, асқан мерген, Кеңес өкіметін орнату жолындағы іс-әрекеттің бел ортасында болған жан. Романда оның толғаныстары мен өмірі шегіністер арқылы беріліп, еске түсіріліп отырады. Кейіпкер толғанысын беруде авторлық баяндаудың қызметі зор. Авторлық баяндау Құлан ойымен үштасып, ішкі әлемдегі жан толқынысын жайып салды. Оның болмысы екіге жарылатын тәрізді. Ауылдастары үшін мерген, батыр болып сырттай мықты көргенімен, жаны жай тапқан емес. «Әлгінде сыртта сыр білдірмегенімен Құланның іші қазандай қайнап жатыр. «Әй, әттеген-ай, әттеген-ай!» – дейді опынып. – адамға бірде бетін, бірде сыртын берген дүние-ай десейші. Қазір ғана түп-тұнық тұрған көңілің енді, міне, лайланды да жүре берді. Бұл дүниеде адамға тыныш өмір сүру жоқ екен-ау. Көз ашқаннан бері көргенің арпалыс. Сен тиіспесең, саған келіп біреу соқтығысады» [1;72]. Бір кезде көзге түсіп, қошеметке бөленген даланың еркін ұлы өкінішсіз өмір сүрген емес. Оның өкінішін автор бірнеше жерде сездіріп өтеді. Алғашында оқып-тоқи алмағанына өкінеді, одан әрі Томар милициямен соқтығысып қалып, жалалы болып ауылдан қашқанына, Көктөбеттің бандысына қосылғанына өкінеді. Шарбақбай байдың қорасын күзетіп отырған Барақ шалмен сөйлесіп отырғанда іштей «Әй осы мен адастым-ау, адасқанда тіпті лағып кеттім ғой деймін» деп толғанатын жері бар. Майданда бірге шайқасқан жолдасы Рүстембайдың ауылда жайбарақат тірлік етіп жатқанын көргенде ащы өкініш өзегін өртейді: «Ой, шатастырған құдай-ай, мен де сол сияқты шаруа бағып үйде тыныш жатсам, әуелден, жағам жайлау, төсім өріс болмай ма? Әліптің артын бақ деген емес пе? Мен батырмын, мен мергенмін деп кеуіп, ақкөзденіп, жұртқа өктемдік жүргізгім келді. Ой қараңғылық-ай, баяғының батырының

заманы өткенін білгізбейді ғой. Өттең, дүние-ай десеңші, Сардар мен Жогардың баласы Апанас он сегіз жасында қал деп осынша жабысып, үгіттегенде көнбеп едім». Шығармада Құлан характерін ашу үшін авторлық баяндау мен монологтар алмасып отырады. Келтірілген монологтан оның тура жолдан адасуына ешкімді жазғырмайтыны, өзін кінәлайтыны сезіледі. Бұл күнде Амангелді батыр жоқ, ендігі жалғыз сүйеніш, көңілге демеу – Апанасқа жолығып, қуанамын деген ой ғана. Кешегі қызыл әскер Апанас аты бірнеше жерде аталып, нағыз құтқарушы, соңғы үміті ретінде сөз болды. Оның тарапынан қолдау табады да. Бірінші рет Көктөбеттің бандысына қосылғанда арттарынан қуа шыққан әскердің ішінде Апанас та болып, оны құтқармаққа ұмтылады. Екінші рет тура ауылына іздеп келіп, дуанға ертіп әкетіп, басына бостандық әпермекші болды. Бірақ тағдыры қырын қарап, маңдайына адамша тыныш өмір сүру жазылмаған, басқан әр қадамы кері кете беретін Құлан досының бұл қамқорлығының қызығын көре алмайды. Мүсәпір деп қасына ерткен адамы – Ефим Кутский ретін тауып, Апанасты тұншықтырып өлтіріп, сөйтіп Құланның ең соңғы үміті үзіледі. Күдіктене тұра сенетін Шарбақбайы енді ол үшін ең соңғы қақпанын құрады. Милицияда істеген Болжықпен сөйлесіп отырғанда Ефимнің ақ әпесері екенін сезетінін, соның өзі-ақ батырдың көзін құртуға желеу болатынын қадап айтты. Ең сорақысы – Апанастың өліміне Құланды кінәлі етіп, жала жапқаны. Ол әңгіме романның соңында Майлықпен Құланның арасындағы диалогтан былайша көрінеді:

– Айтсам әлгі Шарбақбай, қалаға ат шаптыртып, Құлан нашандікті өлтірді деп...

– Мен бе!? – Құланның даусы еріксіз шығып кетті. Мұнда қорқып-үркуден гөрі, ес кете таңдану басым еді.

Мынаған мән беру керек: Құлан тура жолдан тайған жоқ, адасты. Адасудың себебі аңғалдығында жатыр. Даладай кең болмысы, кеңпейілдігі, алды-артын таразылап жатпайтын мінезі себеп болады. Шарбақбайдың айлалы, қалтарысы мол, сұмдығы басым адам екенін біле тұра, үнемі соның маңынан табылады. Майлықтың ол туралы айтқан дәлелді пікіріне де құлақ аспайды. Жазушының сюжетті жымдастыру шеберлігі туралы сөз болғанда нанымды характер жасау үстінде автор тарапынан дәлелдеме жетіспей жататынын айта кеткен жөн. Кейіпкердің іс әрекеті сендірмейді. Қандай екенін біле тұра, Құланның Шарбақбай маңынан ұзап шыға алмауы – осының дәлелі. Ол, тіпті, Көктөбеттен өткен сұм. Көктөбет – елге белгілі қарақшы. Ал Шарбақбай ұстатпайтын жырынды. Кеңес өкіметіне барша қастандығын жасап бағады. Маңына үнемі кеңес қызметіне кіріп алған Болжық сияқты жандайшаптарын ұстайды. Солардың қолымен от көсейді. Ал сондай жаннан іш тартып, іргесін айуақ салудың орнына бүкіл тағдыры байдың қолында тұрғандай қайта айналып соға берудің сыры неде? Белгілі бір әрекетке бару үшін кім болса да қабырғасымен кеңесіп, қадамын іштей салмақтары сөзсіз. Ал автор тарапынан оқырманын сендірерліктей уәж ұсынылмайды. Ефим Кутскиймен кездескенде оның тұр-тұрпатынан күдіктеніп, іштей: «Барақ қанша зымыстан болсаң да, сен Құланнан айланды асыра алмассың. Құлан ондай өткелектің талайын өткен», – деп ойланады [1; 16]. Дәл осы ойына сүйенсек, Құлан анау-мынау адамға алдыра қоймайтын тәрізді. Сөйте тұра Шарбақбайға қылар қайраны жоқ. Бір кездері аз уақыт оның өгізін баққан жалшысы болғаны рас. Одан өзге екеуінің арасын байланыстырар дәнекер жоққа тән. Автор тарапынан бұл екеуі кездесіп отырғандағы Құлан ойы беріледі. Онда өзін Шарбақбайдан жоғары санайтыны, қашқындық нәубатқа ұшырамағанда маңына жоламайтыны жөнінде айтылады. Алайда, бұл да дәлел бола алмайды. Көркемдік шешім қисынсыз болғандықтан, оқырман сенімін тудырмайды.

Шарбақбай мен басты қаһарманның диалогына үңілейік. Құлан ақылдаспақшы болып арнайы келген сапарында екеуі әңгімелесіп отырғанда әңгіме желісі былай өрбіген болатын:

– Жаздым-жаңылдым десем де тыныштық бермей ме?

– Әй, Құланбай-ай, батыр аңғал деген осы-ау? Онда тіпті кінәлі өзін болып шығасың ғой. Сөйтіп тұрып өзім ақпын, адалмын дейсің. Ал енді үкіметтің адамын сабағаның аз қылмыс емес. Мен білсем, осы күнде одан өткен күнә жоқ. Ол үкіметке қарсы шыққаның ғой. Ондай адамдарды контрреволюционер дейді. Түсіндің бе? Сотқа тартып атып тастайды.

– Ал әлгі өкіметтің адамы дегенің елге зорлық істесе ше? Соған қарсылық еткенде жазықты ма?

– Ол дәлелің бәрібір есепке алынбайды. Қарсыласың бітті.

Құланның жүрегі зырк ете қалды. Көңіліндегі бір әлсіз үміт көңілін жылытып жүруші еді. Шарбақбайдың мына сөзі сол үміт отына су құйып жібергендей болды да арқасы шымырлап, мұздап жүре берді. Маңдайынан суық тер бүрк ете түсді. Еңсесі төмендеп, ауырлап үнсіз отырып қалды [1; 86].

Торғай, Қостанай жакқа іздегенім деген Құланға Шарбақбайдың жанашырлығы:

– Әй Құланбай, Құланбай-ай, батыр адамның аңғырттығы осындай аусарлығынан көрінеді-ау. Жанған отқа өзі түсейін деп тұрғанын қарашы.

Шарбақбай біраз кеңкілдеп күліп алды. Құлан бір ақымақтық іс істеп қойған адамша қысылып, төмен қарады [1; 89].

Одан әрі Шарбақбай жаңа өкіметті қолынан келгенше даттап, Құланды таңдаған бағытынан айнытады. Небір сұмдықты төндіріп, абақтыға бір қамалса, қапастан шыға алмайтынын айтып, аңғал батырдың басын шырмауықша шырмайды. Онсыз да айқын бағыт-бағдары жоқ батырдың құрылған қақпанға оп-оңай келіп түскенін аңғаруға да мұршасы болмайды. Енді сол Көктөбет бандысы тауып алмақшы болып, Барақ шалға жолығады.

Шарбақбаймен арадағы әңгіме мазмұны бұдан бұрынырақ та қозғалып, бір кездері ұры Майлықпен де ой бөліскен болатын. Барақпен кездесіп Көктөбет бандысы туралы сөз болғанға дейінгі кейіпкер тағдыры қалыпты арнада болмағанымен, нағыз сергелдең сол сәттен басталды. Иә, аздаған ауыл Текесіне бас-көз болып жүргенде, Томар милиционердің кәріне ілігіп, ауылда бой тасалағаннан-ақ өмірінің көлеңкелі жағы басым түседі. Сәтсіздіктерге үсті-үстіне ұрынады. Оны Майлық екеуінің диалогынан аңғаруға болады:

«Құлан қырақ үстінде шынтақтап, жанған отқа қарап томсарып оянып қалды. Шегір көзінде от алауы мың құбылып ойнайды. Маңдайы білеудей қыртыстанған, ұрты ішіне кетіп, бет сүйегі шодырайып шығып кеткен. Майлықтың өңінде мына кейпіне таңданған қалып бар. Бір кесек ет сияқты төменгі ерні сылпиып, көзі жылықтап үн-түнсіз отырып қалды.

Бір заматта Құлан жерден басын жұлып алып Майлыққа тесіле қарады.

– Әй! Сен шыққан жерге мен өзім барып түссем қайтеді, оған не дейсің?

– Сіз бе, Құлан аға!

Елде жоқ бір сұмдықты естіп отырғандай, Майлық көзі үшбұрыштанып бұған қатып қалыпты. Аузы аңқиып, ерні онан сайын салбырап кеткен.

– Оу, неменеге бағжиып қатып қалдың? Ағанның барар жері, басар тауы таусылған сияқты. Қажыын деді ағаң. Көп болса абақтысына жабар. Адам үш күннен кейін көрге де үйреніп кетеді дейді ғой. Оған да үйренерміз. Әйтпесе тергеп-тексерер, сардармен аз жолдас болғаным жоқ. Жанкелдінің Әлібиі де біледі мені, еңбегімді ескерер» [1;29].

Портреттік белгілер диалог арқылы беріліп, екі диалогтан да кейіпкердің жүрек түкпіріндегі шын келбеті көрініс береді. Осы ретте, Қ.Керейқұловтың: «Диалог – кейіпкер жан дүниесінің моральдық-этикалық қасиетінің айнасы», – деген ойымен біз де келісеміз [2; 13]. Сүргін тірліктен әбден қажыған Құлан жанына тыныштық іздейді. Абақтыдан жаны шошығанмен, қуғын-сүргіннен, қажытқан тірліктен басын арашалап алудың одан басқа амалы жоқ сияқты көрініп, лажсыздан сол жолды таңдағысы келеді. Тумысында адалдықты жанына серік еткен, жаңа орнаған өкіметке қастығы жоқ жан жолайырығында қалып қойғандай. Қашып жүрудің де жөні жоқ. Ал түрмеге беру дегенің, Құланның ойынша, өз еркімен кеуденді оққа байлағанмен бірдей. Айбарлы серігіне айналған Амангелді батырдың, тағы басқа азаматтардың тағдыры түрмеде шешілгені белгілі. Оның үстіне адам деп сырласқан Шарбақбайы, болмаса ешкімге қатты зияны жоқ, бұрын ұры болған Майлық екеуі бірдей төндіре сөйлегенде, таңдаған жолынан шегініп, басқа арнаға бұрылуға мәжбүр болады. Қан майданда бірге соғысқан Рүстембайдың түрмеге барудан қорықпауын, реті келсе көмектесетінін айтып ақыл беретінінде керек қылмайды. Барар еді, Майлықпен кездескенде шеті шыққан әңгімеден кейін жүні жығылып, салы суға кетеді:

«... Сіздің үстіңізден елдің малын, дүниесін талады, тонады деген көрсетінді, домалақ арыз көп деп естідік түрмеде жатып... Бізге әкеп қосатын шығар деп күтіп жүрдік. Атаңа нәлет Шарбақбай мені де көрсетті ғой. Сізді де көрсеткен шығар ол.

– Кім айтыпты елден мен мал тонады деп?! – түсі бұзылып кеткен Құланның үні ащы шықты. Майлық абдырап сасып қалды. Аузы балжырап, түкірігі отқа шашырай маңқылдап кетті.

– Мен емес, мен емес, Құлан аға. Қамауда... Абақтыда отырғанда... Сонда түскендер айтады. Бәрін естіп жатамыз, бәрін, елдің әңгімесін...

– Солай ма еді?!

Құланның еңсесі түсті, түнжырап түйіліп қалды. Жаңағы әзірде от жарығында оба басындағы түздің кара бүркітіндей қомақталып отырған ол енді бір түрлі кішірейіп шөгіп кеткен тәрізді» [1;30].

Ел ішіндегі қауесетті кесілген үкім сияқты қабылдаған кейіпкердің күйзелісі сол сәттегі күйін дәл сипаттаған авторлық баяндаудан анық көрінеді. Романда Құланға берілген портреттерде ол түз тағысымен, жолбарыспен, түздің қара бүркітімен салыстырылады. Жоғарыда үзіндіде келтірілген «оба басындағы қара бүркітіндей қомақталып отырған ол енді бір түрлі кішірейіп шөгіп кеткен тәрізді» сөйлеміндегі ойдың кейіпкердің өмір жолына тікелей қатысы бар тәрізді. Қыранша қанатын кең сермеп, кеңістікте еркін өмір сүрген Құлан дүрбелең уақыт тезінен өтеді. Қатігез уақыт қанатын қырқады. Уақыт адам талғап жатпайды. Құлан да уақыттың уысынан шығып кете алмайды. Психологиялық күйі біз келтіріп кеткен үзіндіде дәл берілген. Оның «кішірейіп шөгіп кетуі» денесі туралы ғана емес, тұтастай алғанда, бүкіл болмыс-бітіміне тән. Құлан – уақыт құрбаны.

Ақан Нұрманов «Құланның ажалы» романында кейіпкер тағдыры арқылы қоғам шындығын, Кеңес үкіметі орнаған жылдардағы кезеңдік шындықты батыл ашып көрсетеді. Жаңа үкімет үшін адам тағдыры ойыншыққа айналып, ішкі есебі мықты талайлардың өкімет адамына айналып, Құлан сияқты азаматтардың түбіне жеткенін романның сюжеттік желісі арқылы нанымды суреттеп береді. Ғалым Б.Майтановтың: «Заман әсері адамның мінез-құлық, ынта-аңсарын толық билеп, қоғамның саяси-әлеуметтік, моральдық-этикалық келбетін кескіндейді», – дегені қозғалған ойды дәлелдеп, толықтыра түседі [3; 28].

Шығармада бір ғана жерде Құланның сырт келбетіне қатысты толығырақ портрет беріледі. Барақ шалдың көзімен берілетін Құлан келбеті мынандай: «Алдыңғысы тақымына мылтық қыстырған ақбоз атты түйе жүн шекпен, ноғай бөрік киген біреу. Бет-бедері де енді анық көзге шалынды. Атжақты, жарқабақ, қасқыр маңдайлы, селдірлеу сақал-мұрты бар орта жастағы адам тәрізді. Кішірек өткір көзінде от алауы ойнап, лапылдап тұр» [1; 109]. Тағы да көз сипаты алдымыздан шығады. Қалай болғанда да Құланның Құландығын танытатын негізгі белгі – оның көзі. Бет-жүз, тұлға-түрпатының көзге шалынар бір белгісімен кейіпкерді даралау әдебиетте бұрыннан бар тәсіл. Зерттеу нысанына айналып отырған роман Тоғжанның ақша жүзі, Есенеидің таяқтай-таяқтай саусақтары, Әбілқайырдың сүп-сүр бейнесі тәрізді қалыптасқан образдар галереясының қатарын толықтырған сәтті туынды десек қателеспеспіз.

«Бүгінгі таңда суреткер үшін басты нәрсе – характер, адам мінезіндегі даралық сипат, оның түрлі сезім иірімі, психологиялық көзге шалынбайтын нәзік сәттері», – дейді Рымғали Нұрғали [4; 64].

Жазушы үшін шын шеберлік сол сомдаған образдардан көрінеді. Енді үлкен мәселе Ақан Нұрманов басты кейіпкерін характер ретінде даралай алды ма, болмаса басқа образдардың тасасында қалып қойды ма деген сауалға келіп тіреледі. Психологиялық талдауға барып, әлеуметтік-қоғамдық өмірге белсене араласпағанымен, оның ішкі әлемін жайып салып, характер ретінде шынайы ашады. Құлан тағдырының астарында замана илеуінде кеткен талайлардың тағдыры тұр. Кейкі мерген атауымен тарихқа енген батыр көркем образға айналып, көркемдік шындықты мұрат тұтқан авторлық шеберлікпен романда іргелі тұлғаға айналған. Бір қарағанда, қанша адасып, тағдырдың талайына ұшырап, шарасыз күй кешкенмен, Құлан тұлғасы – кесек тұлға. Мықты, күшті, толыққанды қалыптасқан. Жастығын ала жығылатын қайраты бар, ар-намысын өзгеге таптатпайтын кесек бейнесін, мығымдығын мына бір портреттік штрихтан көруге болады.

«Құлан шығыс беттен өрттей алаулап көтеріліп келе жатқан айға көзін қадап біраз үнсіз тұрды. Бетінің бір бұлшық еті дір еткен жоқ, тек тағының көзіндей кішірек көзінде қызылды-жасылды ұшқын ойнап, жалт-жұлт етеді. Қазірде тотыққан өңі қызыл мыстан құйған мүсін дерлік» [1; 71]. Құланды даралау үшін автордың түрлі салыстыруларға баратынын жоғарыда айтқанбыз. Негізінен, түз тағысы – салыстырудың басты нысаны. Символикалық сипатқа ие осы салыстырудың астарында тағыша тірлік еткен Құлан болмысы жатыр. Тағы еркіндікті сүйеді. Құлан да еркіндікті аңсайды. Қапаста ұстауға жаралмаған жан. Орнаған жаңа заман оны тығыраққа тіреп, жан-жақтан қаусырмалағанмен, заманның илеуіне көңісі келмейді. Одан шығатын тура жолды және пайымдай алмайды.

Авторлық баяндау басты құрал ретінде алынып, ол бірде диалогтан көрініп, бірде авторлық мінездеуге ұласып, романда кейіпкердің жағдайға қарай өзгеріп, құбылып отыратын мінез-құлқын ашуға қызмет етеді. Орталық қаһарман бірде самарқау, бірде ашулы, бірде секемшіл, бірде қажырлы, бірде шарасыз күйді бастан кешіреді. Қанша көңілденейін десе де бұлыңғыр өмірі туралы ойының шырмауынан шыға алмай, үнемі көңілсіз күйге түседі. Аландаушылық, мазасыздық, секемшілдік оның ең негізгі психологиялық қалпы ретінде алынып, көптеген эпизодтарда нақтылы мысалдар

арқылы дәлелденеді. Жеті үйлі Текесінің ақсақал-қарасақалдарымен мәжілістес болғанда; Ефим Кутскиймен, Шарбақбаймен, Майлықпен, Апанаспен, Рақымбаймен, Көктөбетпен, Барақпен кездескенде кейіпкердің ішкі әлемінде болып жатқан өзгерістер түрліше ашылады.

– Жарайды, қысыр кеңесті қоя тұрындар, – деді Құлан әмірлі үнмен. – Кәне, Ерман, Жарман Емберген, барындар. Әуелі жәй сөйлесерсіңдер. Болмаса сол екеуін осында жетектеп алып кел. Мен олармен өзім сөйлесейін. Дәмнен үлкен болса, дәм атар. Көрейін олардың әуселесін. Тал түсте ауылыма ат ойнатып, Құланның төбесіне шықпақ екен ғой.

«Қап, кап, қорлағаны-ау бұл», – деп іші алай-түлей болған Құлан ашуға булығып, бетіне түгі шығып отыр. Мерген қабағын баққан үй ішіндегілер тегіс тынып, аяқтағы қымыз ішусіз қалған. Төске құлаған бастар мен томсара қараған жүздерден бәлендей сыр аңғара қою қиын. Құланнан өзгесінің бәрі де сақалдарын жағаға тығып алып, әліптің артын баққан сияқты. Шегір көзі қанталап, отырғандардың басынан аса әлдеқайда қараған өңі сұсты-ақ, ұшуға қомданған түздің қара бүркітін елестеткендей [1; 57].

Кеңес өкіметінің өкілдері Томар милиционер мен Болжық ауылнай ауылға келіп ат ойнатып, жүгенсіздік көрсетеді. Негізінен, Құлан өте шыдамды. Тұтастай ауылдың апшысын қуырған Томар әбден титығына тигендей хәлі осындай. Қақ-соқпен жұмысы жоқ, біртоға, тыныш өмірді аңсайтын жанға сол тыныштық дегенің бұйырмай-ақ қояды. Өкімет адамдарының қылығына қапаланады. Өкімет адамдары келгенде шыдамының шегіне жетіп, оларды тәртіпке шақырмақшы болады. Ақыр соңында олар «сардарды өлтірді, өкіметке қарсы» – деп шала байлап, Құланға жала жабады.

Г. Пірәлиева: «Мұнда ең бастысы – жеке адамның ішкі өмірі, өмір мен өлім арасындағы кезеңде адамзат бастан кешетін азапты тағдыр тәлкегі, кейіпкердің күрделі тұлғаға айналуы көркемдік назарға алынады. Шығармада шым-шытырық оқиғалар тізбегінен гөрі жеке адам санасындағы сапалық өзгеріс, рухани қопарылыс, ішкі сезімдік құбылыстар тереңдетіле талданады», – дейді [5; 328]. Жазушының тағы бір шеберлігі кейіпкер бейнесін сомдауда психологиялық портретпен қоса пейзажды ұтымды пайдаланады. Төмендегі үзінді – соның айғағы. Мұндай психологиялық параллелизм үлгілері романның әр жерінде кездесіп қалады: «Жұрт осылай абыр-дабыр шуласып жатқан Құлан сырылып шетке шықты. Бұл сәтте күн көкжиектен асып, батыс беткей өрттей болып болып талаурап тұрған. Манағы бір шөкім бұлт та жалындап алау шашады. «Апырмай, күн жарықтықтың қанға малынғандай қызарып батуы-ай», – деп секем алды көңіліне Құлан [1; 68].

Сонымен, портрет образдың құрамдас бөлігі һәм көркемдік тәсіл ретінде қаламгер шығармашылығынан терең орын алады. Суреткер түрлі жолмен (авторлық баяндау, диалог) берілген дараушылық әрі жинақтаушы қызмет жайып салады. Сонымен қоса портрет даралаушылық әрі жинақтаушылық қызмет атқарады. Қаламы қарымды жазушы ретінде Ақан Нұрманов «Құланның ажалы» романында кейіпкерінің характерлік сипатын психологиялық портрет арқылы жан-жақты ашып берген. Психологиялық портрет авторлық баяндау арқылы және диалог арқылы неғұрлым ұтымды беріліп, портрет-деталь (Құланның бірде сұстанып, бірде өткірленіп, бірде жылап, бірде от шаша қарайтын көзін) қайталана отырып, сол арқылы кейіпкер бейнесі әр қырынан танылады. Кейіпкердің рухани әлеміне үңілу, жан дүниесіндегі құбылыстарға психикалық талдау жасау – жазушы шеберлігінің айқын айғағы. Қаламгер кейіпкердің өткеніне үңілу арқылы дәуірдің сипатын танытып, қазақ әдебиетінің қанжығасына ұтымды образ үлгісін байлады.

Қорыта айтқанда, қазақ әдебиетіне психологизм ұғымы XX ғасырдың басында А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Әуезов шығармаларынан көрініс таба бастады. Сонымен қатар, қазақ әдебиетіндегі психологиялық аспектілерді зерттеген З. Ахметов, З. Қабдолов, Е. Ысмайылов, Б. Майтанов, Г. Пірәлиева, Г. Ержанова сынды ғалымдарымызды атап кеткен жөн. Бұл ғалымдардың еңбектерінен қазақ әдебиетінде кездесетін түрлі психологиялық аспектілерді байқауымызға болады. Шынында да көркем шығармада кейіпкердің әртүрлі қалыптағы қарама-қайшы дүниетанымын, көзқарастарын, іс-әрекеттерін, көңіл-күйлерін тереңдей талдап, жан-жақты бейнелеу психологизмнің көркемдік табиғатын танытады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұрманов А. Құланның ажалы. Алматы: Раритет, 2005. – 224 б.
2. Керейқұлов Қ. Келісім кестесі. Алматы: Жазушы, 1985. – 13 б.
3. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. Алматы: Жазушы, 1987. – 28 б.
4. Нұрғали Р. Сөз өнерінің эстетикасы. Астана: Елорда, 2003. – 64 б.

5. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем). Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.

REFERENCES

1. Nurmanov A. Qulannyn azhaly. Almaty: Raritet, 2005. – 224 b.
2. Kereiulov Q. Kelisim kelesi. Almaty: Zhazucy, 1985. – 13 b.
3. Maitanov B. Qakharmannyn ruhani aleml. Almaty: Zhazucy, 1987. – 28 b.
4. Nurgali R. Soz onerinin estetikasy. Astana: Elorda, 2003. – 64 b.
5. Piralieva G. Korkem prozaday psihologizmnin keibir maseleleri (Tus koru, beiveraldy icarattar, zattyk alem). Almaty: Alac, 2003. – 328 b.

Есалова Гульмира Шаяхметовна

В данной статье подробно рассматривается внутренний психологический мир художественного образа в романе Акан Нурманова «Смерть Кулана», также анализируется мастерство писателя в создании психологического портрета своим героям.

Ключевые слова: Акан Нурманов, внутренний мир художественного образа, психологический портрет

Esalova Gulmira Shayakhmetovna

This article provides a thorough look at the inner psychological view of the literary image of Akan Nurmanov's novel «Death of Kulan». The article also offers an analysis into the writer's skill in creating a psychological portrait of his characters.

Key words: Akan Nurmanov, character's inner world, psychological portrait

Редакцияға 16.01.2015 қабылданды.

ӘОЖ 930 (091) (574)

В.Н. ЕСИМХАНОВА

№ 5 колледж тарих және география пәнінің оқытушысы. Шымкент қ.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ШЕТЕЛДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Аталған мақалада Қазақстан тарихының өзекті мәселелерінің шетелде зерттелуі қарастырылған. Автор Эдвард Карр, Марта Брил Олкотт, Роберт Конквест, Джон Кэстль, Джордж Демко т.б. шетелдік зерттеушілер еңбектеріне терең талдау жасайды.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, қазақ қоғамы, шетелдік зерттеушілер, Эдвард Карр, Марта Брил Олкотт, Роберт Конквест, Джон Кэстль, Джордж Демко.

Қазақстан тарихына қатысты өзекті мәселелер ұзақ жылдар бойы шетелдік ғалымдардың зерттеу нысанасы болып келді. Олардың бірқатары тікелей арнайы зерттеу немесе күнделік, жол жазба түрінде болса, кейбірі Ресейді немесе Қазақстанмен көршілес елдерге қатысты мәліметтер жинау мен зерттеуде жанама түрде болса да қазақ даласына, жергілікті халыққа сипаттама беріп тоқталып өтті. Қазақтардың өмір сүру тәртібі, әдет-ғұрыпы мен салт дәстүрі, көрнекті тұлғалары мен ұлтқа тән ерекшеліктері қазақ тарихына қатысты дерек қалдырушылардың зерттеу объектісі болды.

Ағылшын советологы 14 томдық «Кеңестік Ресей тарихы» (История Советской России) еңбегінің авторы Эдвард Карр көптеген шетелдік және орыс ғалымдары назар аудармаған мәселелерді анық жазды. Ол «сонымен қатар, қазақтарда да халықтың негізгі бөлігі әлі де көшпелі күйде қалды, XIX ғасырдағы авторлар оларды қателікпен қырғыздар деп атады және Қазаннан шығысқа қарай, Орта Азияға дейін терең ендеп созылып жатқан кең даланы мекендеді, оларда ұлттық қозғалыстың алғашқы сатысы сонау 1905 жылғы орыс революциясы кезеңінде басталды. Бұл қозғалыс шағын ғана зиялылар тобынан қолдау тапты және патша өкіметінің отарлау саясаты нәтижесінде, қанатын кең жайды. Олар (патша үкіметі) жер өндеуді жақсарту мен ұлғайтуға тырысып, ондағы жергілікті халықты ығыстырып, басқа аудандардан қоныс аударушыларды тартты. Қазақтардың заңды жайылымдарын тартып алу және оған орыстарды орналастыру үнемі қазақтардың наразылығын тудырды. Сондықтан, соғыс жылдары тұрғындарды мобилизациялау шарасы, қазақтардың 1916 жылғы бүлігіне алып келді» - деп жазды. [1, с.254].

Жоғарда жазылғандар ішінде, Эдвард Карр қазақтарды қателікпен қырғыздар деп атады деп қазақ тарихының елеулі мәселесіне тоқталып, анықтама береді. Сонымен қатар, қазақ жерінде ұлттық қозғалыстың тууы мен ұлт-азаттық көтерілісінің шығу себебінің факторларын да дұрыс көрсетеді. Сонымен қатар, автор қазақтарға қатысты мәселеге қайта тоқталып, нақтылап акцент жазап өтеді.

Ол «Қазақтар деп алғашында Каспий теңізінен солтүстік-шығысқа және шығысқа қарай созылып жатқан Орта Азияның кең және сирек қоныстанған далалық аймақтарын мекендеген тұрғындарды атады. Қазақтар көбіне көшпелі өмір салтын ұстанды және түркі тобы тілінде сөйледі. Бірақ, империяның алыста немесе жақында жаулап алған облыстарында орналасқан отарларына әскери қоныстанушылар – ең бастысы орыстар жөнінде әңгіме болғанда, ХҮІІІ және ХІХ ғасырларды «казак» атауы қолданыла бастады және орыс пен батыс жазушылары нағыз қазақтарды қырғыз атай бастады. Бұл атау таулы елді мекенде тұратын, сондай түркі тілі топтарында сөйлейтін көшпелі халыққа тиісті болатын. Кеңес өкіметі мен кеңестік авторларлар заңды тұрғыда Орта Азия тұрғындарына тиісті «қазақ» атауын қалпына келтірді және олар тұрғын территорияны Қазақстан деп атады, бірақ, 20-шы жылдардың соңына дейін оларды ресми түрде әлі де қырғыздар деп атады деп жазды. [1, с.381].

Сонымен қатар, Эдвард Карр 1917 жылы Орынборда қазақ съезінің ашылуы, оның бағдарламасына және Алашорданың құрылуына да тоқталады. Бір таңқаларлығы, зерттеушілер назар аударма қоймайтын Алаш атауы мәнін ашып, анықтама береді. «Алаш қазақтардың мифтік ата тегі» дейді. Сондай ақ, Алашорда бағдарламасын ұсынып, онда «Ресей демократиялық федеративтік республика болуға тиіс, ал Қазақстан оған автономиялық бірлік ретінде кіруі керек» делінді деп, 1930 жылы Москвадан жарық көрген бірнеше томдық «Революция и национальный вопрос» құжаттар мен материалдар жинағының 3-томының, 294-305 беттеріне сілтеме жасайды. С.255.

Эдвард Карр Алашорда тақырыбына қайта оралып, «Қазақ Алашордасы екіге бөлініп, оның бірі большевиктер жағына шықты. 1919 жылдың маусымында қазақ территориясын басқару бойынша «революциялық комитет» құрылғандығы жөнінде декрет қабылданды. Онда қазақ және орыс тұрғындары юрисдикциясын бөлу қарастырылды. Бұл декрет аграрлық мәселе бойынша қазақтардың талабын алғаш рет қанағаттандыруға тырысқандығын байқатты. Орыс қоныстанушыларының иелігінде болған жерлерді қайтарып алмай, декрет қазақтар есебінен одан кейінгі кезеңде қоныстандыруға, тіпті қоныстануға арналған жерлерге де орналастыруға тыйым салды. Бұл шара азамат соғысы кезеңінде екі ойлы болып, ауытқып жүрген қазақтар тарапынан қолдау табу мақсатын көздеді. Бұдан кейін «Алашорданы» тарату туралы жарияланды [1, с.259].

Эдвард Карр Қазақстан тарихының өзекті мәселелеріне басқа да еңбектерінде тоқталды. 1929 жылдың 5 желтоқсанында Саясибюро арнайы комиссия құрып, оларға екі апта ішінде елдің әртүрлі облыстарында ұжымдастыру қарқыны жөнінде жоба қаулысын дайындауды тапсырды. Ұжымдастыру жылдарындағы жағдайға талдау жасай еңле аталған комиссия құрамында болған Рысқұлов жөнінде мынадай пікір білдірді. «...комиссия мүшелерінің бірі, белсенді партия қайраткері Рысқұлов Саяси бюроға хат жазып комиссия жұмысын сынады. Рысқұлов ұжымдастыру қарқынын жеделдетуді талап етті, жобада ештеңе айтылмағанына қарамастан бұл үдеріске мақта өсіруші және малшаруашылығы облыстарын қосуды, барлық малды колхозға, оның ішінде жоба бойынша шаруалардың жеке пайдалануына қалдырылған сауын сиырлар мен құстарды да беруді талап етті. Жоба Рысқұловтың ұсынысы бойынша қайта қаралып, 1930 жылдың 5 қаңтарында Орталық Комитет Пленумы өзгертілген мәтінді қолдады» деп жазды. [2, с.171].

Қазақстан тарихының әр кезеңіне қатысты шетелдік зерттеулер, естеліктер, күнделіктер, басқа да ресми және ресми емес құжаттарға тоқталсақ, олардың ішінен алғашқылардың бірі ретінде ағылшын суретшісі Джон Кэстльдің жазған «1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырға барып қайтқан сапар туралы» күнделігі маңызды.

«Күнделік» неміс тілінде «Орыс тарихының материалдары» атты жинаққа қосымша ретінде 1784 жылы Ригада жарық көрді. Үш бөлімнен тұратын күнделікте маңызды тарихи жазбалар және бүгінгі күнге дейін жеткен Джон Кэстльдің өз қолымен салған бірнеше суреттер бар. Күнделіктің екінші бөлімінде Кіші жүзге жасаған саяхат сипатталып жазылғандықтан жергілікті халық қазақтарға қатысты құнды деректерді кездестіреміз. Онда «Жергілікті тұрғындардың дене бітімі орташа, беті әдемі, түсі жағынан бізге, еуропалықтарға ұқсайды. Еркектерінің шашы түгел қап-

қара, бірақ олар оны тап-тақыр қылып алғызып тастайды, кейбіреулер желке жағынан өріп қояды. ...Бұлардың көздері де өте көргіш, біз сияқты еуропалықтар дүрбімен әзір көретін нәрсені олар бізден бұрын көреді. ...бөрінің тісі түгелдей әдемі, піл сүйегінен жасағандай...» деп баяндады [3, 73 б].

Бір ерекшелігі Джон Кэстль өзі көрген, байқаған жайды, құбылысты, адамдардың дене тұрпатын, бет пішінін, қимыл-қозғалысын, өзара қарым-қатынасын еуропалықтармен салыстырады. «...менің байқағаным – олардың жанына жаға білсең және оларға адал көзбен қарасаң, олар да ақжарқын мінез танытады» деп сипаттайды. Қазақтардың бір бірімен кездескендегі амандасу рәсімі, үйленуі, қалың мал төлеуі, ер адамдар мен әйелдердің киім үлгісі, ерекшелігі, мал сою, қымыз берутәртібі туралы да өз жазбасында құнды мәлімет береді. «Мал союға келгенде өздерінің кішкентай ұшы істік пышақтарымен дайын тұрады. Терісін шеберлікпен шапшаң сыпырып алғанда, қанша рет көрсең де жалықпайсың. Сүйектерді бөлшектеуге немесе жіліктеуге келгенде, бұлардан асқан шебер жоқ, ең мықты деген анатомия мұғалімі де бір жерден мүлт кетуі мүмкін» десе қымызды ашыту тәсілін, сақтауды баяндап келіп «Еуропалықтардың ашыған сүтінен бұл әлдеқайда жақсы, шарап сияқты күші бар, бұның бір қасиеті сол – оны ішкен адамның ертеңіне басы ауырмайды. Бұған қоса қымыз ашыққан қарынды тойғызады және адамды қатты семіртеді» деп жазады [3, 78-79 бб].

Джон Кэстль қазақтардың ислам дінін ұстануын, бес уақ намаз оқуын, балаларын сүндетке отырғызуын, соғыс өнерін, қару жарағы мен әскери киімін, оқ дәрі, жебе жасауын, өлген адамды жерлеу рәсімін жүйелі баяндайды. Сонымен қатар, қазақтардың тазалығын, оларда бүрге болмайтындығына таңқала отырып, бұлардың денсаулығы жақсы, күшті және шыдамды дей келіп мен бұлардың арасынан мүгедектерді көре алмадым – деп жазады. Ағылшынның осы жазбасында Әбілқайыр хан, Жәнібек батыр (Шақшақ Жәнібек), Ералы т.б. қазақ тарихының белгілі тұлғалары жөнінде құнды деректер берілген.

Осындай ХҮІІІ ғасырдағы қазақ тарихына қатысты құнды деректерді И.Сиверс пен И.Фальк жазбаларынан да кездестіреміз. Қазақтардың намаз оқу тіртібі, киім киісі, отбасы туралы баяндауымен қатар, қымыз жөнінде «емдік, дәрілік, салқындатқыш және құнарлылық қасиеті бар» сусын деп жазады [4, 24-25 бб].

Қазақстан тарихын шетелдіктердің зерттеуімен тікелей жәәне терең айналысқан қазақстандық танымал ғалым, кәсіпқой маман К.Л.Есмағамбетов еңбектеріне сүйенсек, ХҮІІІ ғасырдың 30-40 жылдарында ағылшын көпестері И.Ганвей, Дж.Томпсон, Р.Хоуг та Орынбор әкімшілігімен байланыс орнатып, қазақтардың башқұрттар, қарақалпақтар және қалмақтармен қарым қатынасы, өмір салты, көші-қон мекендері, олармен сауда жүргізу мүмкіншіліктері туралы мәлімет жинаумен айналысты. М.Ганвей «қазақтар – өте кішіпейіл халық, қонақты ренжітуді арсыздыққа балайды, - деп жазды [5, 10 б].

Шетелдік тарихнаманы талдағанда көбіне қазақстандық ғалымдар К.Есмағамбетов еңбегін назарға алады. Аталған «Қазақтар шетел әдебиетінде» деп талатын еңбегінде қазақ тарихына қатысты шетелдіктер еңбектерін талдаумен қатар, әр жылдары жарық көрген еңбектерден үзінді береді. Қазақ тіліне жатық, ғылыми стильді сақтай отырып аударған. Әрбір үзінді аудармада Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін айқын көрсетеді.

1914-1919 жылдары Орталық Қазақстанда жұмыс істеген ағылшын инженері Дж.Уорделл «Қазақтар ержүрек те еркіндікті сүйетін халық, бірақ өзге де көшпеліліер сияқты елгезектеу. Олар достарына ақкөңіл де қонақжай, жолаушыға қайырымды, алайда жауларына аяушылықты білмейді. Оларға табиғат шешендік пен әзіл-мысқыл сезімін молынан сыйлаған. Балаларын шексіз сүйеді, ұлға үлкенді құрметтеу, әкеге әкелік борышты сезіне білу тән» деп жазады [5, 46 б].

АҚШ Колгейт университетінің профессоры Марта Брилл Олкотт 1985 жылы «Қазақтар» (The Kazakhs) атты кітабын жариялап, қазақ тарихының ежелгі кезеңінен бастап, қазақ халқының қалыптасуы, қазақ хандығының құрылу кезеңі, патша үкіметінің отарлау саясатын басқа да қазақ тарихының маңызды, сүбелі кезеңдерін тереңдете зерттеп батыс әлеміне танытты [5, 47-70 бб]. М.Б.Олкотттың іргелі ғылыми-зерттеу жұмысы - бұл қазақ тарихына қатысты жүйелі, терең ғылыми негізде жазылған бірден бір көлемді зерттеу.

Шетелдіктердің қазақ тарихына қатысты қазақтардың өмір сүру салты, әдет-ғұрыпы мен салт дәстүрлері туралы жазбалары және қазақ жеріне келгендегі сызбалары мен суреттері құнды дерек екендігі белгілі. Г.Ю.Клапрот, Дж.Кэстль, Т.Аткинсон, А.Брем, Г.Лансделл, Г.Крамер, И.Ганвей салған қазақтардың өмірі мен тұрмысына қатысты салған этнографиялық суреттері өткен

ғасырларға қатысты қымбат жәдігер. Қазақтардың көшпелі өмірін бейнелеген суреттердің қазіргі кезде де тарихи құндылығы жоғары.

Сонымен қатар, А.Боджер, А.Донелли, Э.Раймонд, А.Беннигсен, С.Блэк, Х.Сетон-Уотсон т.б. Қазақстанның Ресейге қосылуы, ықпал етуші факторлар, патша үкіметінің отарлау саясаты, қазақ жеріне қоныс аударушыларды орналастыру, басқару жүйесін өзгерту, ұлт-азаттық қозғалысы, ұлт мәселесі т.б. аталған авторлардың зерттеу нысанасы ретінде қарастырылды [6].

Патша үкіметінің отарлау саясатын бірнеше аспектіде қарастырған көлемді еңбек Джордж Демконың «Орыстардың Қазақстанды отарлауы (1896-1916)» деп аталады. Алғашында 1969 жылы Индиана университетінде жарық көрген монография, 1997 жылы Қазақстанда басылып оқырмандарға ұсынылды. Ғылыми-зерттеу жұмысының ерекшелігі көптеген библиографиялық материалдарды, кітаптар мен монографияларды пайдаланған. Шаруалар отарлауы қарсаңындағы Қазақстанның жағдайы деп басталатын тарауын, орыс шапқыншылығы және Қазақстанның жаулап алынуы, шаруалардың қоныс аударуы және Қазақстанды отарлау, орыс иммиграциясының нәтижесі мен салдары тарауларымен жалғастыра отырып, құнды дерктер мен мәліметтерді, статистикалық есептерді қолданып зерттеу жұмысын кәсіби тұрғыда тереңнен талдап жазып шыққан [7].

Зерттеуші «Төңкеріске дейінгі орыстардың Қазақстанды отарлауын шын мәнінде тың жерлерді игерудің алғашқы бағдарламасы деп есептеуге болады, себебі патшалық Ресей мен Кеңес Одағы күш-жігерлерінің арасында егіз қозыдай ұқсастық бар. Екі өкімет тұсында да мыңдаған орыс келімсектері жаңа жерлерге қоныстандырылды, ауыл шаруашылығын дамытуға техниктер, инженерлер мен шенеуніктер жіберілді» деген көзқарасты ұстанды [7, 3 б].

Статистикалық мәліметтерді пайдалана отырып, «1896-1916 жылдар ішінде Қазақстанға 1, миллионнан астам келімсектер, яғни Азиялық Ресейге бағыт ұстанған мигранттардың үштен бірі келіп орналасты. ...Алғашқы кезде Қазақстанды отарлау ісі, жалғызділікті адамдардан гөрі, жанұялы мигранттар күшімен жүргізілді. Қозғалыстың маңызды ерекшеліктерінің бірі – астыртын, яғни тіркеуден өтпеген мигранттар санының көптігі, 1896-1916 ж. Барлық қоныс ауларғандардың 60%-і осылардың қатарына жатты. Мигранттар құрамында жас адамдар мен еркектер саны да басым болды. Қазақстанға орыс иммиграциясының басты нәтижесі халық санының артуы болды. 1896-1916 жылдар ішінде Қазақстан халқы 2 млннан астам адамға, яғни 56%-ке өсті. Осындай уақыт аралығында Европалық Ресей тұрғындарының саны 29,5%-ке, жыл сайынғы өсім – 1,3% өсті. ...Ақмола облысының халқы 850 мың адамға, 2 есе артты. ...Торғай облысының халқы 400 мыңға, 89%-ға көбейді» деп талдап жазды [7, 106-107 бб].

Шетелдік зерттеушілердің көпшілігінің назар аударып, қадала зерттеген мәселелерінің бірі – қазақ жеріндегі ұжымдастыру, кулактарды тап ретінде жою, ашаршылық мәселесі. Роберт Конквест «1 сәуірге қарай Қазақстанда село халқының 52,1 пайызы ұжымдастырылды, ... ал, 1931 жылдың 1 қыркүйегіне қарай 60,8 пайызы ұжымдастырылды. Ұжымдастыруға қарсылық ретінде, КСРО-ның басқа республикаларындағы шаруалар секілді, қазақтар малды сойып тастады. Қазақстанның көптеген аудандарында ұжымдастырудың алғашқы апталарында малдың 50 пайызын жойды. Кеңес ғалымының зерттеуінде 1930 жылы 2,3 млн ірі қара және 10 млн қой шығын болды десе, басқа жұмыста 1929-1930 жылдары барлық малдың 35 пайызы жойылды делінеді» деп жазды [8, с.185-186].

Роберт Конквест қазақ тарихының қасіретті кезеңі жөнінде көптеген монография, ғылыми-танымдық кітаптар мен естеліктерді, мұрғат деректерін пайдаланып жазғанымен, біздің ойымызша кейбір мәселеге үстірт қараған секілді. Ол Қазақстанда мал басының күрт кемуін қазақтар ұжымдастыруға қарсылық ретінде малдарды сойды, жойды деп жазады. Сол жылдары мал басының азаюынның себебі, қазақстандық ғалымдар, оның ішінде Т.Омарбеков жазғандай орталықтан астық дайындау, ет дайындау жоспарымен, басқа да мал өнімдері салығымен тығыз байланысты екендігін Р.Конквест анық көрсетпейді [9, 107-108 бб].

Аштық жылдары қазақтар «басқа жерге көшіп кетті, бірақ олардың көпшілігі аштықтың құрбаны болды. ...ауылдарда көп адам аштықтан өлді» деп жазады. Сонымен қатар, «Қазақстандағы осы жылдары аштық, 1921 жылғыдай жасанды болды, ол таза идеологиялық мақсатпен, парасатсыз жүргізген саясаттың нәтижесі. Бірақ, Украинадағы аштықтан ерекшелігі, Қазақстандағы аштық әдейі ұйымдастырылған жоқ» деп тұжырымдады [8, с.186-187]. Бұл пікір әлі де келешекте осы мәселемен айналысатын ғалымдардың қызығушылығын, пікір қайшылығын тудырады деп ойлаймыз.

Қазақстанға өткен ғасырдың 90-шы жылдары келген жоғарда аталған американдық ғалым Марта Брилл Олкот өзінің «Қазақтар» еңбегінде және қазіргі уақытта Назарбаев Университетінде қызмет істейтін шетелдік ғалымдар Стивен Уиткрофт пен Роберт Дэвис өздерінің 2011 жылы баспадан шығарған «КСРО-дағы ашаршылық» (Голод в СССР) кітаптарында Ш.Уалиханов атындағы тарих және этнология институты шығарған «Қазақстандағы 1931-1933 жылдардағы күштеп ұжымдастыру мен ашаршылық» (Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-1933 годах) деп аталатын құжаттар жинағына сілтеме жасай отырып «қазақтар көшпелі өмір салты зардабынан қырылды» деп тұжырымдама жасайды. Неміс зерттеушісі Роберт Киндлер де өзінің соңғы зерттеу еңбегінде осындай қорытындыға келді [10].

Шетелдік ғалымдар еңбегін, олардың қазақ қоғамын зерттеген ниетін позитивті қабылдағанымызбен осындай көзқарасты бір жақты дұрыс деп қабылдау қиын. Көптеген деректер мен құжаттарды салыстыра келіп, біріншіден, олар зерттеу нысанына толы еңбеген, әлі де көп мәселені қамтымаған, екіншіден аталған қорытынды қазақ қоғамына еуроцентристік көзқарыс ықпалы негізінде жасалып отыр деп санаймыз.

Шетелдіктердің қазақ қоғамын зерттеуін әр кезеңмен байланысты қарастырған қазақстандық ғалымдар Р.М.Таштемханов [11], К.Есмағамбетов [12] және жазылу, ойғаларды баяндау мен талдау стилі айрықша А.Авторханов еңбегі де құнды [13]. Шетелдіктер қазақ тарихының белгілі бір кезеңдерін немесе тарихи тұлғаларын зерттеу арқылы Қазақстан тарихының тарихнамысын байытты. Оны жаңа қырынан қарауға мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Эдвард Карр. Большевистская революция 1917-1923. Том 1. Том 2. Москва, Издательство «Прогресс». – 1990.

2 Карр Э.Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917-1929. Советско-британское издательство. «Интер-Версо» Москва, 1990. – 208 с.

3 Джон Кэстль. 1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырға барып қайтқан сапар туралы. Атамұра. Алматы. –1996. – 96 б.

4 Сиверс И. Письма из Сибири. Фальк И.П. Описание всх национальностей России. Пер.с нем. – Алматы: Ғылым, 1999. – 136 с.

5 Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1994. 240 бет.

6 Есмағамбетов К.Л. Что писали о нас на Западе. – Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1992. – 152 с.

7 Джорд Демко. Орыстардың Қазақстанды отарлауы (1896-1916). – Алматы: Ғылым, 1997. 230 б.

8 Роберт Конквест. Жатва скорби. http://royallib.com/book/konkvest_robert/gatva_skorbi.html

9 Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы: Ана тілі, 1993. – 208 бет.

10 Историк: «Голод носит черты геноцида» 05 мая 2014. http://i-news.kz/news/2014/05/05/7521459-istorik_golod_nosit_cherty_genocida.html

11 Таштемханова Р.М. История изучения Казахстана в Германии (вторая половина XIX в.-1991 г) Автореф...док.ист.наук.: 07.00.09. – Алматы, 2005. – 50 с.

12 Есмағамбетов К. Действительность и фальсификация. Алма-Ата, «Казахстан, 1976. 200 с.

13 Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. Вильнюс, 1990. 240 с.

REFERENCES

1 Edward Carr. Bolshevistkaya revoliuciya 1917-1923. Tom 1. Tom 2. Moskva, Izdatelstvo «Progress». – 1990.

2 Carr E.H. Russkaya revoliuciya ot Lenina do Stalina. 1917-1929. Sovetsko-britanskoe izdatelstvo. «Inter-Verso» Moskva, 1990. – 208 s.

3 John Castle. 1736 jili Kishi juz khani Abilkhayirga baryp kayitkan sapar turaly. Atamura. Almaty. –1996. – 96 b.

4 Sivers I. Pis'ma iz Sibiri. Fal'k I.P. Opisanije vseg nacionalnostey Rossi. Per. S nem.- Almaty: Gylym, 1999. – 136 s.

5 Esmagambetov K. Qazaqtar shetel adebiyetinde. – Almaty: Atamura – Qazaqstan, 1994. 240 bet.

6 Esmagambetov K.L. Chto pisali o nas na Zapade. – Alma-Ata: «Qazaq universiteti», 1992. – 152 s.

7 Georged Demko. Orystardyn Qazaqstandy otyrlau (1896-1916). – Almaty: Gylym, 1997. 230 b.

8 Robert Konkvest. Zhatva skorbi. http://royallib.com/book/konkvest_robert/gatva_skorbi.html

9 Qoygeldiyev M., Omarbekov T. Tarih tagylymy ne deidi? – Almaty: Ana tili, 1993. – 208 bet.

10 Istorik: «Golod nosit cherty genocida» 05 maya 2014. http://i-news.kz/news/2014/05/05/7521459-istorik_golod_nosit_cherty_genocida.html

11 Tashtemkhanova R.M. Istoriya izuheniya Kazakhstana v Germanii(vtoraya polovina XIX v.-1991 g) Avtooref...dok.ist.nauk.: 07.00.09. – Almaty, 2005. – 50 s.

12 Esmagambetov K. Deystvitel'nost' I falsifikaciya. Alma-Ata, «Kazakhstan, 1976. 200 s

13 Avtorkhanov A. Imperiya Kremlya. Sovetskiy tip koloniyalisma. Vil'nus, 1990. 240 s.

Есимханова В.Н.

Исследование за рубежом актуальные вопросы истории Казахстана

В настоящей статье рассматривается исследование за рубежом актуальные вопросы истории Казахстана. Автор делает глубокий анализ трудам зарубежных исследователей Эдвард Карра, Марта Брил Олкотта, Роберт Конквеста, Джон Кэстль, Джордж Демко и др.

Ключевые слова: история Казахстана, казахское общество, зарубежные исследователи, Эдвард Карр, Марта Брил Олкотт, Роберт Конквест, Джон Кэстль, Джордж Демко.

Esimkhanova V.N.

Research abroad current issues of history of Kazakhstan

This article discusses the study abroad of actual questions of history of Kazakhstan. The author makes a deep analysis of the works of foreign researchers such as Edward Carr, Martha Brill Olcott, Robert Conquest, John Kestl, George Demko et al.

Key words: history of Kazakhstan, Kazakh society, foreign researchers, Edward Carr, Martha Brill Olcott, Robert Conquest, John Kestl, George Demko.

Редакцияға 03.03.2015 қабылданды.

УДК 341.171

А.Т. ЖАХАЕВА

магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОЛЛЕКТИВНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СТРАН СНГ

Статья рассматривает коллективные усилия стран СНГ по борьбе с угрозами в регионе. Поддержание мира и безопасности является одной из приоритетных задач таких региональных организаций как ОДКБ и ШОС. Странами разработаны комплексные меры по противодействию терроризму, экстремизму, незаконной миграции, наркоторговле и другим видам транснациональных преступлений.

Ключевые слова: безопасность, СНГ, терроризм, наркоторговля, ОДКБ, угрозы.

После распада СССР перед независимыми странами появилось множество задач по эффективному построению независимого государства. В первую очередь- это вопросы безопасности и обороны. Поэтому новые независимые государства уже в первые годы заключили ряд важных соглашений в этой области. В 1992 г. странами СНГ были подписаны: Соглашение об Объединенных Вооруженных Силах на переходный период, Соглашение о Совете Безопасности и др. Особое значение имеет Договор о коллективной безопасности, содержащий обязательство взаимной помощи на случай агрессии. Договор о коллективной безопасности подписан в г. Ташкенте 15 мая 1992 г. Республикой Армения, Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой, Российской Федерацией, Республикой Таджикистан, Республикой Узбекистан. Позже к Договору присоединились Азербайджанская Республика, Грузия, Республика Беларусь.

В Договоре государства-участники подтвердили свои обязательства воздерживаться от применения силы или угрозы силой в межгосударственных отношениях, разрешать все разногласия между собой и с другими государствами мирными средствами, воздерживаться от вступления в военные союзы или группировки государств.

В качестве основного механизма противодействия возникшим угрозам (безопасности, территориальной целостности, суверенитету, угрозы международному миру) Договор указывает на «совместные консультации с целью координации позиций и принятия мер для устранения возникшей угрозы» [1].

В случае совершения акта агрессии против любого из государств-участников все остальные государства-участники предоставят ему необходимую помощь, включая военную, а также окажут поддержку находящимся в их распоряжении средствами в порядке осуществления права на

коллективную оборону в соответствии со статьей 51 Устава ООН. Статья 6 Договора о коллективной безопасности (далее сокр. ДКБ) говорит о том, что решение об использовании вооруженных сил в целях отражения агрессии принимается главами государств-участников.

В мае 2000 г. главы государств - участников ДКБ подписали Меморандум о повышении эффективности Договора о коллективной безопасности от 15 мая 1992 г. и его адаптации к современной геополитической ситуации. В Меморандуме не только выражена готовность повысить эффективность деятельности межгосударственных органов системы коллективной безопасности по вопросам, связанным с реализацией Договора и формированием действенной системы коллективной безопасности, но и активизировать деятельность, направленную на решительную борьбу против международного терроризма. Государства-участники выступили за более полное использование возможностей Договора в интересах предотвращения и урегулирования конфликтов на их территории и наряду с использованием предусмотренных механизмов консультаций договорились рассмотреть вопрос о создании при Совете Коллективной Безопасности (далее - СКБ) консультативного механизма по проблемам миротворчества.

Вскоре была образована Организация Договора о коллективной безопасности. В соответствии с ее Уставом органами системы коллективной безопасности являются следующими:

- Совет коллективной безопасности - высший политический орган, обеспечивающий координацию и совместную деятельность государств-участников, направленную на реализацию Договора о коллективной безопасности. В состав Совета входят главы государств, министры иностранных дел, министры обороны государств-участников, Генеральный секретарь СКБ.

- Совет министров иностранных дел (СМИД) - высший консультативный орган Совета коллективной безопасности по вопросам согласования внешней политики.

- Совет министров обороны (СМО) - высший консультативный орган по вопросам военной политики и военного строительства.

- Комитет секретарей Советов безопасности государств - консультативный орган по вопросам взаимодействия государственных органов, обеспечивающих национальную безопасность государств-участников, в интересах их совместного противодействия вызовам и угрозам национальной, региональной и международной безопасности.

- Комитет начальников штабов Вооруженных сил государств - участников Договора о коллективной безопасности создан при Совете министров обороны с целью реализации задач по формированию системы безопасности в военной сфере на основе Договора о коллективной безопасности и руководства коллективной обороной государств-участников.

- Генеральный секретарь Совета коллективной безопасности - назначается Советом коллективной безопасности из числа гражданских лиц государств - участников Договора. Является членом Совета коллективной безопасности и подотчетен Совету.

- Секретариат Совета коллективной безопасности - постоянно действующий рабочий орган для осуществления текущей организационной, информационно-аналитической и консультативной работы по обеспечению деятельности Совета коллективной безопасности, Совета министров иностранных дел, Совета министров обороны, Комитета секретарей Советов безопасности государств - участников Договора, а также для хранения документов, принимаемых Советом коллективной безопасности.

В настоящее время это полноформатная региональная структура - Организация Договора о коллективной безопасности, которой предоставлен статус наблюдателя в Генеральной Ассамблее ООН.

Собственный «механизм» миротворчества ОДКБ состоит из четырех документов:

- Соглашение о миротворческой деятельности ОДКБ;
- Положения о Коллективных миротворческих силах ОДКБ;
- Положения об Оперативной рабочей группе по подготовке миротворческих операций ОДКБ;
- Положения о главе миротворческой миссии ОДКБ.

Налаживается взаимодействие в сфере военно-технического сотрудничества - в 1997 г. СГП утвердил Концепцию Программы военно-технического сотрудничества. В целом успешно решаются проблемы ремонта вооружений и военной техники. Возобновляет свою работу Межгосударственная комиссия по военно-экономическому сотрудничеству государств - участников Содружества.

В феврале 2009 г. участники ОДКБ согласовали и подписали проект решения по созданию Коллективных сил оперативного реагирования (КСОР). Их предполагается использовать для отражения военной агрессии, проведения специальных операций по борьбе с международным терроризмом, транснациональной организованной преступностью, наркотрафиком, а также для ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций. В конце 2009 г. КСОР провели в казахстанско-китайском пограничье масштабные учения. У экспертов сложилось противоречивое мнение об этой структуре. С одной стороны, безусловно, произошло существенное улучшение взаимодействия в сфере обороны (взаимная закупка новой техники, проведение военных учений), с другой - Организация практически никак не отреагировала на агрессию Грузии против Южной Осетии и беспорядки в Киргизии (2010). Но большинство экспертного сообщества считает, что вмешательство ОДКБ привело бы к эскалации конфликтов.

На сегодняшний день в рамках ОДКБ решаются вопросы коллективной помощи Афганистану. Новые соглашения Афганистана с США и НАТО поспособствуют улучшению ситуации с безопасностью в республике, так как возникает угроза роста экстремизма, сейчас проходящему при участии радикальной группировки «Исламское Государство», а также ростом наркопроизводства. Данная проблема террористической организации Исламское Государство Ирака и Леванта (далее - ИГИЛ) несет нарастающий характер, и требует принятия незамедлительных мер по урегулированию. Страны ОДКБ, по результатам конференции в Армении, проходившей 17-20 февраля 2015 года, разработали программу по борьбе с противоправной деятельностью террористической организации ИГИЛ. Данная программа охватывает законодательные меры, превентивное сотрудничество, взаимодействие с религиозными организациями, а также контроль над интернет-пространством. В первую очередь планируется принятие декларации об осуждении актов насилия, осуществляемых международными террористическими организациями по религиозному, национальному, расовому и иным признакам. Особую роль занимает укрепление координации и сотрудничества между государствами в борьбе с преступностью, которая может быть связана с терроризмом, включая незаконный оборот наркотиков во всех его аспектах, незаконную торговлю оружием, диверсификация направлений военного и дипломатического сотрудничества совместно с международными партнерами (ОБСЕ, ООН, ШОС, НАТО) для обеспечения мира и стабильности в регионе и мире.

Проблемная ситуация требует создания рабочей экспертной группы для совместной разработки мер, направленных на предотвращение угроз, исходящих от ИГИЛ, укрепление контактов между спецслужбами и антитеррористическими ведомствами государств-членов ОДКБ, государств-наблюдателей, а также заинтересованных государств. Сотрудничество предусматривает обмен оперативной информацией и регулярные консультации на уровне министерств обороны, расширение антитеррористического сотрудничества с государствами, не являющимися членами ОДКБ, но ставшими объектами международных террористических атак.

Программа затрагивает миротворчество стран ОДКБ, точнее проведение очередных учений КСОР в 2015 году на территории Таджикистана.

Меры борьбы коснулись также интернет- пространства. Страны ОДКБ планируют взять на контроль списки запрещенных электронных ресурсов, литературы экстремистского толка. Социальные сети будут блокироваться, так как они могут содержать опасные источники информации, а лица, которые их распространяют, будут нести ответственность.

Поддержание мира и безопасности в регионе СНГ и Центральной Азии является задачей еще одной региональной организации - Шанхайская организация Сотрудничества, которая с самого начала своего существования провозгласила одной из главных своих задач противодействие так называемым «трем видам зла»: терроризму, сепаратизму и религиозному экстремизму [2].

Вопросы безопасности занимали центральное место в «шанхайском процессе» уже в то время, когда пятеро его участников впервые встретились в 1996 году в Шанхае, чтобы договориться об укреплении доверия в военной области и о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы. В течение 1996-1997 годов «Шанхайской пятеркой» был подписан ряд соглашений, позволивших урегулировать многолетние пограничные проблемы в районе бывшей советско-китайской границы. Трансформация «пятерки» в ШОС произошла на саммите в Шанхае в июне 2001 года, в котором впервые принял участие Узбекистан, обратившийся с просьбой о присоединении

страны. По итогам встречи главы шести государств подписали Декларацию о создании ШОС и Шанхайскую конвенцию о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. В последнем документе были не только четко зафиксированы определения данных явлений, представляющих угрозу для всех участников организации, но и указаны конкретные направления и формы борьбы с ними.

В 2002 году 7 июня в Санкт-Петербурге была принята Хартия Шанхайской организации, в качестве приоритетных целей и задач были определены:

- укрепление между государствами- членами взаимного доверия, дружбы и добрососедства;
- развитие многопрофильного сотрудничества в целях поддержания и укрепления мира, безопасности и стабильности в регионе, содействия построению нового демократического, справедливого и рационального политического и экономического международного порядка;
- совместное противодействие терроризму, сепаратизму и экстремизму во всех их проявлениях» [3].

Как мы видим, на первом месте находятся вопросы стабильности и безопасности, что отражает согласованные подходы государств - участников к деятельности организации. Практической реализации этой задачи было призвано способствовать принятое на саммите в Санкт-Петербурге решение о создании Региональной антитеррористической структуры (РАТС) ШОС. В качестве ее основных функциональных задач были определены:

1. Поддержание рабочих связей с основным управленческим органом государств- членов ШОС и укрепление координации с международными организациями по вопросам борьбы с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом;
2. Участие в подготовке проектов международно-правовых документов по вопросам борьбы с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом, принятие мер к созданию, совместно с Советом Безопасности ООН и его антитеррористическим комитетом, международными и региональными организациями механизма эффективного регулирования на глобальные вызовы и угрозы;
3. Сбор и анализ информации, представляемой государствами- членами по вопросам борьбы с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом, создание банка данных антитеррористической структуры, внесение соображений по развертыванию Организацией сотрудничества в борьбе против «трех зол»;
4. Подготовка проведения научно-исследовательских конференций, обмен опытом по вопросам борьбы с терроризмом, экстремизмом и сепаратизмом [4].

На саммите в Астане в 2005 году главами государств- членов ШОС было принято решение об учреждении при РАТС института постоянных представителей.

Практическому решению блока вопросов, связанных с урегулированием афганской проблемой, способствовало принятое в 2005 году решение о создании в рамках ШОС специальной контактной группы по Афганистану. Как отмечалось в Протоколе о создании этого рабочего органа, контактная группа ШОС - Афганистан создается «с целью выработки предложений и рекомендаций по осуществлению сотрудничества» между двумя сторонами по вопросам, «представляющим взаимный интерес» [5].

Хартия ШОС указывает перечень угроз в регионе: терроризм, сепаратизм и экстремизм во всех их проявлениях, незаконный оборот наркотиков и оружия, транснациональная преступная деятельность, а также незаконная миграция. Противодействие угрозам осуществляется совместными усилиями, организацией мероприятий по реализации задач по поддержанию мира и безопасности.

В решении военных вопросов, где приоритет отдается ОДКБ, основой для взаимодействия с этой организацией создает подписание в 2007 году в Душанбе Меморандума о взаимопонимании между Секретариатами ОДКБ и ШОС.

Единственным негативным аспектом в деятельности ШОС является то, что организация «распыляет» свои силы на множество вопросов, помимо обеспечения безопасности в Центральной Азии. Известно, что Шанхайская организация по инициативе Китая обращает внимание на экономическое направление. Таким образом, «участие Пекина в деятельности Шанхайской организации дает ему возможность легитимизировать свое присутствие в Центральноазиатском регионе, представляющим для Китая стратегический интерес» [6].

По-моему мнению, на сегодняшний день страны СНГ усиливают сотрудничество в области коллективной безопасности, так как этого требуют современные реалии. Особую роль в этом

играет Организация Договора Коллективной Безопасности, которая разрабатывает механизмы противодействия угрозам в регионе. Усилия направлены на поддержание мира и безопасности в Афганистане, на территории армяно-азербайджанской границы, противодействие радикальной организации «Исламское государство». Считаю, что стратегия стран СНГ по линии ОДКБ должна помочь государствам урегулировать проблемные ситуации в регионе, но для этого в первую очередь нужны законодательные механизмы.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Договор о коллективной безопасности, от 15. 05. 1992 года официальный сайт ОДКБ [Электронный ресурс] <http://www.odkb-csto.org> (Обращение 23122014 г)
- 2 Чуфрин Г. И. Угрозы безопасности Центральной Азии и роль ШОС в их нейтрализации, Сборник научных статей в рамках конференции Сотрудничество и безопасность в Центральной Азии: состояние и перспективы / ред. колл. : Б. К. Султанов, С. К. Кушкумбаев. - Алматы: Казахстанский ин-т стратег. исслед. При Президенте РК, 2008. - 312 с.
- 3 Хартия Шанхайской Организации Сотрудничества, от 7. 06. 2002 г. официальный сайт ШОС [Электронный ресурс] <http://www.secsco.org> (Обращение 11012015 г).
- 4 Соглашение между государствами-членами ШОС о РАТС ШОС, от 7. 06. 2002 г. официальный сайт РАТС ШОС <http://www.ecrats.com> (Обращение 11012015 г)
- 5 Протокол о создании контактной группы ШОС- Афганистан, от 4. 11. 2005 г. [Электронный ресурс] <http://www.afghanistan.ru> (Обращение 23122014 г)
- 6 Казахстан сегодня / Казахстанский ин- т стратег. исслед. при Президенте РК; общ. ред. Султанов Б. К. . - Алматы, 2009. - 416 с.

REFERENCES

- 1 Dogovor o kollektivnoy bezopasnosti, ot 15. 05. 1992 goda ofitsialniy sayt ODKB [Elektronniy resurs] <http://www.odkb-csto.org> (Obraschenie 23122014 g)
- 2 Chufrin G. I. Ugrozyi bezopasnosti Tsentralnoy Azii i rol ShOS v ih neytralizatsii, Sbornik nauchnykh statey v ramkah konferentsii Sotrudnichestvo i bezopasnost v Tsentralnoy Azii: sostoyanie i perspektivy / red. koll. : B. K. Sultanov, S. K. Kushkumbaev. - Almaty: Kazhastanskiy in-t strategy. issled. Pri Prezidente RK, 2008. - 312 s.
- 3 Hartiya Shanhayskoy Organizatsii Sotrudnichestva, ot 7. 06. 2002 g. ofitsialniy sayt ShOS [Elektronniy resurs] <http://www.secsco.org> (Obraschenie 11012015 g).
- 4 Soglashenie mezhdru gosudarstvami-chlenami ShOS o RATS ShOS, ot 7. 06. 2002 g. ofitsialniy sayt RATS ShOS <http://www.ecrats.com> (Obraschenie 11012015 g)
- 5 Protokol o sozdani kontaktnoy gruppyi ShOS- Afganistan, ot 4. 11. 2005 g. [Elektronniy resurs] <http://www.afghanistan.ru> (Obraschenie 23122014 g)
- 6 Kazahstan segodnya / Kazhastanskiy in- t strateg. issled. pri Prezidente RK; obsch. red. Sultanov B. K. . - Almaty, 2009. - 416 s.

ТМД елдерінің ұжымдық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін құқықтық негіздері

Бұл мақала ТМД елдерінің аймақтағы қауіп- қатерлермен тартысуын ұжымдық тырысуды анықтайды. Бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау ҰҚШҰ мен ШЫҰ сияқты аймақтық ұйымдарының бастапқылық міндет болып саналады. Лаңкестік, экстремизм, заңсыз көші-қон, есірткі саудасы және тағы басқа ұлтаралық қылмыстарға қарсы келетін кешенді шаралары мемлекеттермен қарастырылған.

Түйін сөздер: қауіпсіздік, ТМД, лаңкестік, есірткі саудасы, ҰҚШҰ, қауіп- қатерлер.

Legal basis of procuring collective security of CIS countries

The article considers the collective efforts of the CIS countries to struggle against the threats in the region. Maintaining peace and security is one of the priorities of regional organizations such as the CSTO and the SCO. The countries worked out the comprehensive measures to counter terrorism, extremism, illegal migration, drug trafficking and other transnational crimes.

Key words: security, CIS, terrorism, drug trafficking, CSTO, threats.

Поступила в редакцию 18.02.2015.

А.Г. ЖАХИЕНА¹, Г.Ш. УТЕШЕВА², И.А. ШАЛАБАЕВА³

Батыс Қазақстан инженерлік-гуманитарлық университетінің магистр, Орал қ.¹

Батыс Қазақстан инженерлік-гуманитарлық университетінің магистр, Орал қ.²

Маңғыстау облысы, Жаңаөзен қаласы, Жаңаөзен газеті³

СЫМСЫЗ ЖЕЛІЛЕРДЕГІ АҚПАРАТТЫ ҚОРҒАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Мақалада ақпаратты қорғау құрылғылары, тәсілдері, ақпарат қауіпсіздігін жабдықтау түрлері, ақпаратты түрлендіру арқылы қорғау, соның ішінде криптография ғылымына кең тоқталып, ақпаратты түрлендіру жолдары қарастырылған. Қазіргі кезде компьютерлік желіде болып жататын қатер түрлері, олардан қорғау жолдары, ақпарат қауіпсіздігін жабдықтау ережелері бәріне бірдей мәлім емес.

Түйін сөздер: криптография, аутентификация, цифрлық қолтаңба.

Ақпараттық технологиялардың дамуы компьютерлік желілердің сенімділігін жоғарлатудың өзекті тапсырмаларын қарастыруға алып келеді. Осындай тапсырмаларды шешу үшін желілік хаттамаларды, желілік сәулетін зерттеу, желі арқылы ақпараттық ресурстарды беру кезіндегі қауіпсіздікті жоғарлату әдістерін өңдеу қажет.

Сымсыз желілердегі ақпараттың қол жетімділігін қамтамасыз ету әдістерінің ішінде зерттеушілермен бақылаудың әртүрлі әдістерін араластыру, көшірмесін алу, резервтеу әдістері ерекшеленеді. Сымсыз желілердегі ақпараттардың толықтылығы және жасырындылығы криптографиялық әдістерді қолдануға негізделген виртуалды каналдарды құру әдістерімен қамтамасыз етіледі.

Криптографиялық алгоритмнің негізгі бағыттары ақпаратты байланыс каналдары арқылы беру, жіберілген хабарлардың тұрақтылығын сақтау. Криптографиялық жүйелер ақпаратты өңдеумен байланысты аймақтардың барлығында қолданылады.

Ақпараттық қауіпсіздік режимін қалыптастыру кешендік мәселе болып табылады. Оны шешу үшін заңнамалық, ұйымдастырушылық, бағдарламалық, техникалық шаралар қажет.

Ақпараттық қауіпсіздіктің өте маңызды 3 жайын атап кетуге болады: қол жеткізерлік (оңтайлық), тұтастық және жасырындылық.

Қол жетерлік (оңтайлық) – саналы уақыт ішінде керекті ақпараттық қызмет алуға болатын мүмкіндік. Ақпараттың қол жеткізерлігі – ақпараттың, техникалық құралдардың және өңдеу технологияларының ақпаратқа кедергісіз қол жеткізуге тиісті өкілеттігі бар субъектілердің оған қол жеткізуін қамтамасыз ететін қабілетімен сипатталатын қасиеті.

Тұтастық – ақпараттың бұзудан және заңсыз өзгертуден қорғанылуы. Ақпарат тұтастығы деп ақпарат кездейсоқ немесе әдейі бұрмаланған кезде есептеу техника құралдарының немесе автоматтандырылған жүйелердің осы ақпараттың өзгермейтіндігін қамтамасыз ететін қабілетін айтады.

Жасырындылық – заңсыз қол жеткізуден немесе оқудан қорғау.

Біз ақпаратты қорғау деп ақпаратты кездейсоқ бұлінуден қорғау деп түсінеміз. Ақпаратты қорғау – бұл ақпаратты қорғауға бағытталған шаралар кешені. Өкінішке орай, қазіргі бағдарламалық технологиялар қатесіз бағдарлама құруға мүмкіндік бермейді, соған орай ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету әдістері де қарқынды, тез дами алмайды. Ақпаратты қорғау аймағы және ақпараттық қауіпсіздік информатикамен замандас және қарқынды дамып келе жатқан бұтағы деуге болады. Ақпараттың әртүрлі салада электронды түрде жинақталуы оны қорғау мәселесін тудырады. Соған байланысты әлемде ақпаратты қорғау мәселесінің өзектілігін тудыратын объективті процестер болып жатыр. Бұлар:

- интернет және желілік технологияларды жиі қолдану;
- қолданушылар санының өсуі;
- ақпараттық технологияларды адам өмірінің әртүрлі салаларында үлкен көлемде қолдануы;
- ақпаратты қорғау амалдарының жетіспеуі және шектеулігі.

Ақпаратты қорғау әдістері келесідей жіктеледі:

1. ақпараттық;
2. бағдарламалық;

3. криптографиялық;
4. ұйымдастырушылық.

Программалық әдістер есептеуіш алгоритмдер мен қатынауды шектеуді қамтамасыз ететін программаларды және ақпаратты рұқсатсыз пайдаланудан шығаруды ұсынады. Программалық әдістер келесі функцияларды іске асырады:

1. идентификация, аутентификация, авторизация (Pin кодтар, парольдер жүйелері арқылы);
2. резервті көшіру және қалпына келтіру процедуралары;
3. антивирустық программаларды белсенді қолдану және антивирустық қорларды жиі жанартып отыру;
4. транзакцияны өңдеу.

Ақпаратты қорғаудың криптографиялық әдісі – бұл ақпаратты шифрлаудың, кодтаудың немесе басқаша түрлендірудің арнайы әдісі, мұның нәтижесінде ақпарат мазмұнына криптограмма кілтінсіз және кері түрлендірмей шығу мүмкін болмайды. Криптографиялық қорғау – ең сенімді қорғау әдісі, өйткені ақпаратқа шығу емес, оның тікелей өзі қорғалады.

Мұндай қорғау әдісі стандартты операциялар немесе программалар дестесі түрінде жүзеге асырылады. Операциялық жүйенің негізіндегі қорғау көбінесе қатынас құруды басқарудың процедураларын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін мәліметтер қорын басқару жүйелері деңгейіндегі қорғау құралдарымен толықтырылуы керек.

Ақпаратты түрлендіру жолымен қорғау мәселесімен криптология (kryptos-күпия, logos-ғылым) айналысады. Криптология екі бағыттан: криптография және криптоанализден тұрады. Бұл екі бағыттың мақсаты қарама-қайшы.

Криптография (cryptographic) – күпияжазу - ақпаратты заңсыз пайдаланушылардан қорғау мақсатымен оны түрлендіру әдастері жайындағы ғылым. Кодталынған хабарларды құрастырумен және оларды кері шифрлаумен шұғылданады. Өзге адамдардан ақпараттың күпиясын сақтап қалу криптографияның негізгі мақсаты болып табылады. Ақпаратпен заңсыз таныспақшы болған осындай адамдарды қаскөйлер (қаскүнемдер), жолдан ұстап қалушылар деп атайды.

Криптография ақпаратты түрлендірудің математикалық әдістерін іздеумен және зерттеумен шұғылданады. Криптография ақпаратты оқу (бұрынғы қалпына келтіру) тек оның кілтін білген кезде ғана мүмкін болатындай етіп түрлендіреді. Криптографиялық әдістерді қолданудың негізгі бағыттары мыналар: жасырын ақпаратты байланыс арналары (мысалы, электрондық пошта) арқылы тасымалдау, жіберілген хабарлардың шынайылығын анықтау, ақпаратты - (құжаттарды, дерекқорларды) шифрланған түрде тасуыштарда сақтау.

Қазіргі криптография - 4 ірі бөлімнен тұрады:

1. Симметриялық криптожүйе
2. Ашық кілтті криптожүйе
3. Электрондық қол жүйесі
4. Кілт арқылы басқару

Ақпаратты шифрлаудың сенімділік дәрежесі бойынша көптеген программалық өнімдер бар. Кең таралған программалардың бірі болып Циммерменн құрған Pretty Good Privacy (PGP) болып табылады. Оның криптографиялық қорғау құралы өте күшті. Танымдылығы мен ақысыз таратылуы іс жүзінде PGP-ны дүние жүзінде электрондық хат алысу стандартына айналдырды. PGP программасына желіде көпшіліктің шығуына мүмкіндігі бар.

Дербес компьютердің программалық өнімі мен жіберілетін ақпаратқа рұқсатсыз шығудан ең сенімді қорғау - әр түрлі шифрлау әдісін (ақпарат қорғаудың криптографиялы әдістері) қолдану болып табылады.

Шифрлау (ciphering, encryption) – белгілі-бір адамнан басқалар оқи алмайтындай етіліп ақпаратты математикалық, алгоритмдік (криптографиялық) түрлендіру әдісі. Қабылдаушы жақ бұл ақпаратты дұрыс оқу үшін оны кері шифрлауы керек. Шифрлау бөлшекті (әрбір кезекті бөлшек тәуелсіз шифрланады) және ағынды (әрбір таңба бір-бірінен тәуелсіз шифрланады) түрде жүргізілуі мүмкін.

Кері шифрлау - шифрлауға кері процесс. Кілттің негізінде шифрланған мәтін бастапқы қалпына келетіндей түрде түрленеді.

Қорғаудың криптографиялық әдістері деп ақпаратты түрлендірудің арнайы құралдарының жиынтығын айтамыз, нәтижесінде оның мазмұны жасырылады.

Криптографиялық шифрлау әдістері шифрлау кілтіне және оларды қайта ашу белгісі бойынша симметриялық және ассиметриялық деп 2-ге жіктеледі.

Симметриялық криптожүйеде шифрлауға да, кері шифрлауға да бір ғана кілт қолданылады. Ассиметриялық криптожүйеде бір-бірінен математикалық байланыста болатын екі-ашық және жабық кілт пайдаланылады. Ақпарат барлық адамның қолы жететін ашық кілтпен шифрленеді де, ал оны ашу ақпаратты алушыға ғана белгілі жабық кілтпен ашылады.

Қазіргі ақпараттық жүйелерде қолданылатын алфавитке мысал ретінде келесілерді келтіруге болады:

- алфавит Z_{33} – орыс алфавитінің 32 әрпі және бос орын;
- алфавит Z_{256} – ASCII және КОИ-8 стандартты кодына кіретін символдар;
- бинарлы алфавит - $Z_2 = (0, 1)$;
- сегіздік немесе он алтылық алфавит.

Электронды цифрлық қолтаңбаны арнайы мойындау қажеттігі келесі екі мәселеге байланысты болды. Бір жағынан электронды құжаттың өспелі ағымы, екінші жағынан қорғаудың жоғарғы деңгейі қамтылған электронды цифрлік қолтаңба алгоритмінің пайда болуы. Ең алдымен электронды цифрлық қолтаңбаның қандай мақсатта қолданылатынын анықтап алу қажет. Ең кем дегенде 3 функция қызмет атқарады:

1. Авторизациялау функциясы – қолтаңба иесінің нақты біз білетін адам екенін дәлелдейді.

2. Бастартпаушылық – құжатқа қол қоюшының сол құжаттан бас тартпайтынын қамтамасыз етеді.

3. Құжатты аутентификациялау – жіберушінің нақты жіберген қол қоюы.

Бастапқы екі функция адресаттың (құжат алушы) қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Ал, үшінші функция корреспонденттің (қолтаңба қоюшы) ойындағысын қамтамасыз етеді. Барлық жағдайда қолтаңбаның аутентикалық қасиеті байқалады. Қолтаңбаның аутентикалық қасиеті бүкіл құжатқа толығымен беріледі.

Электронды цифрлық қолтаңба келесі кезеңдерден тұрады:

- X корреспонденті Y адресатқа жіберуге арналған құжатты арнайы алгоритммен өңдейді.

Бұл алгоритмді қолдану нәтижесінде құжатты толығымен сипаттайтын интегралды параметрлер алынады. Алынған параметрлердің жад көлемі барлық құжаттардың көлемінен неғұрлым кішірек болады.

- Бұдан кейін X корреспондент құпия кілт көмегімен алынған параметрлерді шифрлейді. Осы жолмен шифр X корреспонденттің Электронды цифрлық қолтаңбасы болып табылады.

- X корреспондент Y адресатқа құжатты және өзінің электронды цифрлі қолтаңбасын жібереді.

- Y адресат алынған құжатқа X корреспондент қолданған алгоритмді қолданады.

- Бұдан кейін Y, X корреспонденттен алынған ашық кілтті пайдала отырып электронды цифрлық қолтаңбаны дешифрлейді.

- Ең соңында Y төртінші қадамда алынған параметр мәнін шифрден ашылған электронды цифрлық мәнімен салыстырады. Егер бұл мәндер сәйкес келсе онда қолтаңба жалған емес және құжат берілу кезінде өзгертілмеген болып табылады. Кері жағдайда – құжат оқылған және қолтаңба жалған дегенді білдіреді. Электронды цифрлық қолтаңбаны қолдану жіберілетін құжаттың толығымен шифрленуін қажет етпейді.

Электронды цифрлық қолтаңба – электронды құжаттың шынайылығын растайтын алгоритм.

Электронды цифрлық қолтаңбаның екі түрі болады.

1) қосарланған (rt-1 файл, электронды цифрлық қолтаңба-1 файл)

2) туындайтын (rt, электронды цифрлық қолтаңба-1 файл)

Электронды цифрлық қолтаңбаның ең маңыздылығы интегралдық параметрдің есептелу функциясымен анықталады.

Бүгінгі криптография – бұл барлық ақпараттық жүйелердің маңызды бөлігі: электрондық почтадан ұялы байланысқа дейін, internet желісіне рұқсаттан электрондық даярлыққа дейін. Криптография мөлдірлікті, нақтылықты және жасырындылықты қамтамасыз етеді. Ол электрондық саудада алаяқтық әрекеттерді алдын алады және қаржы транзакцияларының күшін қамтамасыздандырады. Ол бұзақыларғы серверді бүлдіруге кедергі жасайды және бәсекелестерге құжаттарды қарауға рұқсат бермейді. Болашақта сауда мен коммуникация дамыған сайын олардың

компьютерлік желілермен тығыз байланысы арта түседі. Осы кезде криптографияның маңызы зор болады.

Ақпаратты қорғаудың қазіргі заманғы криптографиялық жүйесі төмендегідей жалпы талаптардан тұрады:

- шифрленген мәлімет тек кілтпен ғана оқылуы керек;
- шифрленген мәліметтегі үзіндіні шифрлеуге пайдаланған кілтті анықтауға қажетті және сол ашық мәтінге сәйкес операцияның саны мүмкін болатын кілттердің жалпы санынан кем болмауы керек;
- ақпаратты ашу үшін таңдалған барлық кілттердің атқаратын жұмысы қазіргі заманғы компьютердің мүмкіндігінен асып түсуі қажет әрі бағасы төмен болуы керек;
- шифрлеу алгоритмінің мәні қорғау беріктілігіне кепілдігіне әсерін тигізбеу керек;
- аздаған болар-болмас кілт өзгерісі, бір кілтті пайдаланса да шифрленген
- мәліметті түбірімен өзгерте алмайтындай болуы қажет;
- шифрлеу алгоритмінің құрылымдық элементтері өзгертілуі керек;
- шифрлеу барысында мәліметке енгізілген қосымша биттер түгелдей және шифрленген мәтінде берік әрі құпия сақталуы керек;
- шифрленген мәтін ұзындығы бастапқы-шығатын мәтін ұзындығына сай болуы керек;
- шифрлеу барысында пайдаланылатын кілттер арасындағы байланыс қарапайым әрі жеңіл бекітілетіндей болуы керек;
- көптеген мүмкін болатын кілттер кез-келген ақпараттың берік қорғалуын қамтамасыз етуі керек;

алгоритм таратудың бағдарламалық және аппараттық түрлеріне де жол беріп, осы тарату барысында кілттің ұзындығының өзгеруі шифрлеу алгоритмінің сапасын төмен түсіруге жол бермеуі керек.

Ақпараттық қоғамды қалыптастырудағы ең маңыздысы – ақпараттық қауіпсіздік мәселесі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Грушо А.А. Теоретические основы защиты информации / М.: Яхтсмен, 1996.
- 2 Зегжда П.Д. Теория и практика обеспечения информационной безопасности / М: Яхтсмен, 2003.
- 3 Левин В.К. Защита информации в информационно-вычислительных системах и сетях / Программирование, 2004. - N5. - С. 5-16.

REFERENCES

- 1 Grusho A.A. Teoreticheskie osnovy zashiti informacii / M.: Yahtsmen, 1996.
- 2 Zegzhda P.D. Teoria i practica obespechenia informacionnoi bezopasnosti/ M.: Yahtsmen, 2003.
- 3 Levin V.K. Zashita informacii v informacionno-vichislitelnih sistemah i setiah / Programmirovaniye, 2004. - N5. - S. 5-16.

А.Г. Жахиена, Г.Ш. Утешева, И.А. Шалабаева

Методика защиты информации в беспроводных сетях

В этой статье рассмотрены инструменты защиты информации, виды обеспечения защиты информации, защита информации с помощью шифрования, в особенности расширенно рассматривалась наука криптографии, методы шифрования информации. На сегодняшний день не все знают о видах угроз в компьютерных сетях, о методах защиты от них, об обеспечении защиты информации.

Ключевые слова: криптография, аутентификация, цифровая подпись.

A.G. Zhahiena, G.SH. Utesheva, I.A. Shalabaeva

The methods of protecting the information on the wireless nets

In this report it is discussed the instruments of protecting the information, the types of providing the protection of the information, protecting the using the crypto operation, particularly it is considered the science of cryptography, and methods of crypto operating of information. Today not everyone knows the types of danger in nets of computers, about the methods of protection, how to provide the protection of the information.

Key words: cryptography, authorization, digital signature.

Редакцияға 09.02.2015 қабылданды.

Г.М. ЖУМАБАЕВА

магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ, ПОВЛИЯВШИЕ НА ВОЕННЫЕ УСПЕХИ ЧИНГИСХАНА

В статье предпринимается попытка выявления факторов и условий, повлиявшие на военные успехи Чингисхана. Совокупность выявленных исторических условий и факторов, предопределивших развитие военного искусства Чингисхана, позволила провести исторический анализ военно-политической деятельности, направленной на подготовку вооруженных сил, повышение уровня боевой готовности и боеспособности войск. Результаты анализа позволяют определить сущность военно-политической деятельности Чингисхана – его умение выявить и совершенствовать способности монголов, непрерывно совершенствовать систему организации войск, способы ведения военных действий и решать спланированные стратегические и тактические боевые задачи с учетом физико-географических условий региона.

Ключевые слова: Хамаг Монгол улус, единое монгольское государство, аристократия, кадровая политика, централизованная связь, система связи, государственный деятель.

Историографический обзор военной истории Монгольской империи показал, что в начале XIII в. в Монголии был период напряженной борьбы за создание единого монгольского государства.

Основание единого монгольского государства происходило в обстановке возрождения и развития «Хамаг Монгол улуса» и в рамках слияния разрозненных родовых и племенных объединений в единую монгольскую народность Чингисханом, впервые избранным правителем «Хамаг Монгол улуса» в 1189 г. [1,23].

Выбор кандидатуры Чингисхана на роль правителя был не случайным. Вернадский Г.В. пишет: «... можно уверенно сказать, что как военный предводитель и государственный деятель он имел широкий кругозор и чувство реальности» [2,512]. В своих исследованиях Ш. Сандаг также отметил, что «... реальная сила, приобретенная Тэмуджином благодаря его способностям, очевидно, оказалась решающей».

Успехи Чингисхана в управлении государством и вооруженными силами в значительной степени зависели, от его знаний и личных организаторских способностей. Они заключались в его умении повелевать людьми так, что все его сподвижники были согласны с ним, в определении цели и боевых задач, которые требовали безотлагательного решения и в ближайшей перспективе.

Военные успехи Чингисхана соответствовали его умению вести подготовку и применять войска сообразно с изменяющимися условиями обстановки и успешно направлять их усилия на достижение намеченной им цели. Гибкость его управления вооруженными силами выражалась в быстром реагировании на изменение военной обстановки и своевременном уточнении или изменении принятого ранее решения.

В результате, вооруженные силы Чингисхана всегда находились в полной боевой готовности. Они вели войны различного масштаба одновременно и на разных театрах военных действий, успешно выполняя боевые задачи, находясь от верховного правителя на очень большом удалении, несмотря на то, что это были представители разных племен и родов, из других государств, служивших в монгольской армии.

В этой связи возникают вопросы: какие факторы и условия предопределили полученные результаты? Какова была подготовка вооруженных сил, приведшая к таким военным успехам?

Первым фактором, предопределившим развитие военного искусства Чингисхана, стал выбор его монгольской правящей аристократией, правителем и полководцем улуса Хамаг Монгол. Для управления государством и войсками у правителя - хана кочевого общества, было необходимо наличие прав и обязанностей, определяющих его властные полномочия и военно-политическую деятельность.

В трудах А.Б. Тасбулатова и К.Р. Аманжолова представлены исторические сведения, которые раскрывают права и обязанности хана кочевого общества: «Хан обязан заботиться о своих подданных «как мать о своих детях...», а подданные должны чтить хана «... отцом для себя ...» и искренне ему повиноваться» [3,176].

В «Сокровенном сказании» содержатся сведения о церемонии передачи верховной власти Чингисхану. Исторически значимым является приведенный в источнике текст присяги монгольской

аристократии: «Посоветовались между собой Алтан, Хучар, Сача-беки и все прочие и сказали Темучжину: «Мы решили поставить тебя ханом... Когда же Темучжин станет ханом, то мы, передовым отрядом преследуя врагов, будем доставлять ему, пригонять ему ... прекрасных статей мерингов ... В дни сеч, если мы в чем нарушим твой устав, отлучай нас от наших стойбищ, жен и женщин, черные (холопские) головы наши разбросай по земле, по полу...» [4,199].

Из текста присяги следует, что сподвижники Чингисхана, предопределяя будущие его действия, были заранее согласны с ними. В свою очередь Чингисхан, став ханом, взял на себя обязанности по управлению повседневной жизнедеятельностью населения и по его вооруженной защите территории от внешних врагов. Известно, что Чингисхан, являясь правителем и полководцем вооруженных сил «Хамаг Монгол улуса», неуклонно исполнял принятые обязательства, принимал решения по выполнению намеченных целей. Исходя из исследования А.Б. Тасбулатова и К.Р. Аманжолова, можно сформулировать следующие права и обязанности Чингисхана:

- выбор основного курса военной политики государства и структуры вооруженных сил, их количественного и качественного состава;
- определение главного направления военной деятельности командования вооруженными силами в выборе способов подготовки и применения вооруженных сил;
- решение военно-политических вопросов, войны и мира с соседними государствами на правах верховной власти; осуществление личного командования вооруженными силами.

Отметим, что одной из особенностей военного искусства Чингисхана было его умение прогнозировать будущее.

Так, первым и неотложным делом Чингисхана стало установление равновесия внутреннего баланса в среде представителей монгольской аристократии и установление внешнего баланса в отношениях с другими крупными племенными союзами и объединениями, которые в данный исторический период определяли политику в Монгольской степи.

Таким образом, установление внутривластного и внешнеполитического баланса является одним из факторов, предопределивших развитие военного искусства Чингисхана.

Результатом деятельности Чингисхана по установлению внутривластного баланса явилось объединение всех монголов, реставрация «Хамаг Монгол улуса» под властью одного хана. И, как логическое развитие такого объединения, усиление - объединение под единой властью всей кочевой ойкумены [5,716].

Объединение и сильная централизованная власть были выгодны как скотоводам-кочевникам, так и монгольской аристократии. Сильная и стабильная власть обеспечивала им порядок и относительную безопасность от возможных грабежей и внутренних межродовых и межплеменных конфликтов. Стабильный уровень жизни населения, стабильный рост объема производства, занятость населения мирным трудом, сохранение имущества и других ресурсов, необходимых для жизни и быта, были важны для народа. Чингисхан, воплотив в действительность идею представителей монгольской правящей аристократии, согласно своим обязанностям хана, повел своих сподвижников к победам и большим материальным богатствам [6,116].

Важной особенностью лидерских качеств Чингисхана – это умение единолично принимать решение.

Искусство управления им войсками заключалось в смелом и волевом принятии решений и в настойчивой, реализации в жизнь принятых решений, высокой требовательности полководца в отношении полноты и точности выполнения войсками поставленных задач.

Талант полководца Чингисхана находится в прямой зависимости от степени его подготовленности и личных качеств, особенно смелости, решительности и настойчивости, целеустремленности. К примеру, важный шаг был сделан Чингисханом в 1204 году, когда он, впервые в связи с выступлением на войну с найманами, провел военную реформу по подготовке вооруженных сил.

Чингисхан, изменяя существующую родоплеменную систему, ввел в монгольское войско десятичную систему военной организации, что явилось большим шагом вперед [7,432].

Проводя военную реформу своих вооруженных сил, он понимал, что боевые действия не всегда развиваются в соответствии с заранее намеченным планом, что во время боя возникает множество непредвиденных трудностей. Они могут быть причиной порождения у командира, вступившего в бой, неуверенности, сомнения в правильности своих действий. Поэтому, в критические моменты боя, когда напряжение достигает наивысшего предела, побеждает тот, кто сохраняет веру в принятое

решение до конца. Исходя из полномасштабных военных побед Чингисхана, можно сделать вывод, что им учитывался факт, что при непредвиденных осложнениях военной обстановки рассчитывать на успех возможно лишь при условии, если все усилия войск решительно объединяются и направляются на преодоление возникших в бою трудностей.

Военные победы Чингисхана позволяют утверждать значение единства воли командира и войск в стремлении успешно завершить начатый бой и свести к минимуму влияние неблагоприятных случайностей.

Если принятое решение переставало соответствовать тем конкретным условиям обстановки, которые складывались, и в дальнейшем проведение в жизнь первоначально принятого решения вызывало неоправданные потери в силах, средствах и времени, то Чингисхан оперативно принимал решение по своевременному уточнению или изменению ранее принятого решения. Ярким показателем оперативно принятых решений является подготовка вооруженных сил улуса к военным действиям, известным в истории, как сражения:

- при урочище Далан-балчжут;
- при Келуренском Долон-болдаут;
- при урочище Койтен.

Вышеуказанные войны, которые проходили в Монгольской степи в ходе объединения монгольских племен, были инициированы противниками Чингисхана.

В свою очередь, Чингисхан приводил свои способы ведения военных действий в соответствии с изменяющимися условиями боевой обстановки, чтобы успешно направлять усилия своих войск на победное достижение намеченной цели.

В результате своей военно-политической деятельности, Чингисхан, являясь правителем и полководцем «Хамаг Монгол улуса», путем объединения монгольских племен, возвысил свой ослабленный улус и положил начало созданию Великой Монгольской империи.

Возрождение «Хамаг Монгол улуса» явилось главным фактором, предопределившим развитие военного искусства Чингисхана в подготовке и применении вооруженных сил. Привлечение на свою сторону монгольских родов и племен и введение их в состав вооруженных сил рассматривается как важная составная часть военного искусства Чингисхана.

Таким образом, в данный исторический период военное искусство Чингисхана проявилось в его политической воле, решимости по объединению монгольского общества, организации вооруженных сил, подготовке и умелом применении их в военных действиях. Монгольские рода и племена, добровольно признав над собой власть Чингисхана, тем самым увеличили численность войск, способствовали его становлению как военного и государственного деятеля.

Военно-политическую деятельность Чингисхана следует рассматривать как его военное искусство в процессе возрождения и развития «Хамаг Монгол улуса» и его вооруженных сил (войск). Она была сопряжена с вооруженной борьбой с другими, не менее могущественными племенными объединениями в Монгольской степи.

Вторым фактором стали устройство и организация военной ставки: Чингисханом и его соратниками учитывались безопасность пристанища.

Владимирцов Б.Я. отметил, что Чингисхан «...установил небольшую стражу из стрелков и мечников, которая должна была всегда находиться при его ставке; затем он позаботился об устройстве заведывания такими важными в кочевом быту делами, как охрана и пастьба конских табунов и выправка подверженных коней. Пожелал Чингисхан еще иметь постоянно при себе людей (посыльных), которых он мог бы рассылать «как стрелы» по своему желанию, по мере надобности ... Как ни ничтожны были эти меры и установления, но там, в ту пору, и они представлялись сложным организационным делом и давали наглядные результаты» [6,27].

Из утверждения Б.Я. Владимирцова следует, что Чингисханом решались в первую очередь организационные задачи, которые предопределили перспективу развития организационной структуры государства.

Целью организации ставки было создание кочевого центра «Хамаг Монгол улус», который должен стать связующим местом, крепостью для его зарождающейся кочевой державы.

Цели определили организационные задачи и их решения:

- устройство и организация ставки хана;
- создание штаба управления;

- забота о своей безопасности и ставки;
- организация охраны штаба.

Для решения организационных задач Чингисхан применил собственный опыт и знания, а также привлек действия своих соратников.

Решения организационных задач выявил результаты деятельности Чингисхана по подготовке вооруженных сил на этапе возрождения «Хамаг Монгол улуса» и перспективы структуры управления войсками:

- в результате формирования стражи из стрелков и мечников, которая должна всегда находиться при его ставке, было создано структурное подразделение по охране ставки хана, трансформировавшееся в дальнейшем в гвардию - кешик;
- принятие мер по организации таких важных в кочевом быту дел, как охрана и пастьба конских табунов и выправка подверженных коней, позволило в дальнейшем создать систему тылового обеспечения войск;
- организация подразделения посыльных, которых он мог бы рассылать «как стрелы», по мере необходимости, позволила создать систему связи как структурное подразделение ставки.

Расширение территории, увеличение численности населения и войск, а также постоянные войны в дальнейшем сформировали подразделение посыльных в отдельную структуру связи. Расширение полномочий и выведение на совершенно новый уровень позволило создать ямы – сети, представляющие систему:

- о ведении стратегической и тактической разведки;
- о организации связи для предоставления срочных донесений и передачи почты.

Чингисхан придавал большое значение необходимости и важности системы связи. Во фрагментах «Великой Ясы», по версии Аль-Макризи, содержатся сведения, что «Он (Чингисхан) предписал султану (своему преемнику и сыну Угедею) учреждение постоянных почт, дабы знать скоро о всех событиях в государстве» [8,475].

Первый преемник Чингисхана, Угедей-хан, оценив важность и необходимость системы связи, принимал конкретные меры по развитию сети ямы и расширил их на всю территорию Монгольской империи.

Сети ямы при правлении Угедей-хана представляли целую дорожную карту не только для передачи почты, но и для передвижения дипломатических миссий [4,198].

Таким образом, устройство и продуманная организация Чингисханом ставки, оказали существенное влияние на организационную структуру управления войсками и расширили сферу влияния на всю территорию.

Третий фактор выявлен в работе Шагдарина Бира «Монгольская империя». В ней автор отмечает особые условия географического положения Монголии. Эти особые географические условия рассматриваются как фактор, предопределивший развитие военного искусства Чингисхана.

В своей работе Ш. Бира пишет, что монгольская степь, являющаяся огромным естественным пастбищем, была самой природой предназначена для разведения домашнего скота. Животноводство требовало ничуть не меньших знаний, умений и навыков, чем земледелие. Кочевые народы не смогли бы выжить, не сумев приспособляться к многочисленным трудностям жизни в степи. В результате был накоплен огромный объем знаний и опыта, являющийся народной наукой монгольских кочевников. Традиционные способы приготовления продукции животноводства и обработки исходных продуктов обеспечивали кочевников всем необходимым. К началу XIII в. кочевое монгольское общество достигло определенного уровня социального и культурного развития. Традиционная организация общества претерпела радикальные изменения, вследствие чего примитивная клановая структура, державшаяся на кровном родстве, по сути дела, изжила себя. Общественное сознание монголов определялось теперь преимущественно общностью социально-экономических интересов, где территориальные факторы и общность этнокультурных связей приобретали все большее значение в отношениях между племенами и племенными объединениями [9,671].

Обобщая вышесказанное, делаем вывод, что Чингисхан умело использовал в подготовке вооруженных сил (войск) природные черты характера и физической подготовки (свойства) монголов, сформированные условиями кочевой жизни и быта.

Таким образом, физико-географические условия, влиявшие на формирование боевых качеств монгольских воинов:

- единственный вид деятельности - труд сторожа, пастуха бесчисленных стад, передвигавшихся на азиатском просторе с севера на юг, и обратно, в зависимости от времени года, - воспитывал терпение и выносливость, развивал физическую силу;
- отношение к собственности, которая всегда находилась при нем: это, главным образом, скот и небольшое ценное имущество (серебро, ковры, шелка), собранное в его юрте, формировало сдержанность в отношении материальных благ;
- относительная защищенность, данная широким горизонтом, пустынностью окрестностей, воспитывала внимательность и осторожность, адаптивность к полевым условиям;
- отсутствие каких-либо стен, укреплений, дверей, заборов и запоров, которые защищали бы кочевника от нападения, воспитывало веру в свои силы и обеспечивало постоянную боевую готовность (себя, коня, оружия) [10,864].
- Чингисхан в воспитании воинов использовал тот фактор, что сознание кочевников основывалась на том, что:
 - имущество легко может переменить хозяина;
 - продукты труда невозможно утаить;
 - тяготение к твердой власти позволит иметь достаточно обеспеченные условия для их труда.

Кочевое сообщество, в котором каждый, способный носить оружие, не был бы готов немедленно отстаивать с оружием в руках свое стадо, не могло бы существовать. Общая воинская повинность, являлась такой же необходимостью в организации труда. Чингисхан, чтобы иметь в каждом взрослом монголе воина, запретил даже монголам брать себе в слуги других монголов.

Таким образом, анализ исторической литературы позволил выявить четвертый фактор - кадровую политику Чингисхана, которая является важной составной частью его военного искусства. В своих работах Б.Я. Владимирцов отмечает: «Чингисхан с необыкновенным искусством и знанием людей выбирал себе помощников, назначал их на разные должности; в этом особенно наглядно проявлялась его гениальность» [6,46].

Умение Чингисхана выбирать себе соратников отмечал М.И. Иванин: «Имея сильных врагов, он не раз подвергался опасности лишиться жизни и не устоял бы самостоятельно ... будучи щедр, снисходителен, справедлив к своим подданным, награждая за заслуги, он приобрел хорошую о себе молву, доброе расположение подчиненных, чем привлекал на службу воинов из других племен и увеличивал свои силы, а умея повелевать, умел искусно пользоваться своими силами. Действуя то политикой, то оружием, приобретая союзников услугами, вселяя в воинов своих неустранимость собственным примером, вводя в дисциплину строгость и наблюдением порядка и справедливости, он, наконец, образовал сильную армию и сделался страшным для своих соседей» [11,336].

Об особых способностях Чингисхана писал и английский историк, путешественник Джон Мэн, изучавший лидерские качества Чингисхана: «... Они были как куски железа, спаянные воедино магнетизмом Чингисхана. Каждый нес ответственность за выполнение своей части сделки со своим лидером, все соглашались с необходимостью самодисциплины и общей жесткой дисциплины, принимаемой по всей иерархии» [12, 228].

В своей работе Э. Хара-Даван также обращает внимание на способность Чингисхана распознавать людей. Он обращал серьезное внимание на профессиональную годность человека, соответствие нравственным ценностям, которые он высоко ценил: «Добродетели, которые он ценил и поощрял, были: верность, преданность и стойкость; пороки, которые особенно преследовал у своих подчиненных, - измена, предательство и трусость» [13,272].

Строгий отбор позволял Чингисхану комплектовать командный состав вооруженных сил преданными людьми, похожими «на себя», близкими ему по морально-нравственным и психологическим качествам и соответствовавших избранному делу. Выявленные исторические сведения подтверждают наши выводы. Рашид-ад-Дин писал: «... тех, кто были мудрыми и храбрыми, он (Чингисхан) сделал эмирами войска, а тех, кого он нашел проворным и ловким, поручив им стан [угрук], сделал заведующими табунами ... невежд же, дав им плети, послал пасти скот» [14,281].

Кадровая политика Чингисхана, позволившая ему достигнуть больших результатов в подготовке вооруженных сил, состояла в его прозорливости ставить в руководство вооруженными силами

самых способных людей, умеющих самостоятельно планировать, организовывать и принимать командирское решение во время сражения.

Вместе с тем, предъявляемые им требования в отношении командных кадров были высокими. Чингисхан два раза в год проводил с командным составом своего рода сборы, совещания, где им говорилось, что: «Только те эмиры туманов, тысяч и сотен, которые в начале и конце года приходят и внимают биликам Чингисхана и возвращаются назад, могут стоять во главе войск. Те же, которые сидят в своей юрте и не внимают биликам. Такие люди не годятся в качестве начальников».

Командиров, не справившихся со своими обязанностями, разжаловали в рядовые. Примером тому может быть один из перспективных командиров тысячников Тохучар [15,356].

Чингисхан проводил селекцию одаренных людей и поручал им важную часть государственных дел - военную. «Чингисхан везде, на всем пространстве своей державы хотел иметь полководцев, лично им избранных, индивидуальные особенности которых ему хорошо были бы известны, хотел всегда сам непосредственно руководить ими», – отмечает Б.Я. Владимирцов [6,47]. Чингисхан умел делегировать свои полномочия избранным им полководцам, что является важным показателем достигнутого им результата в кадровой политике.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Сандаг Ш. Образование единого Монгольского государства и Чингисхан // Татаро-монголы в Азии и Европе: сб. статей. - 2-е изд., перераб. и доп. – М.: «Наука», 1977. – С. 23-45.
- 2 Вернадский Г. Монголы и Русь. – М.: Ломоносов, 2011. – 512 с.
- 3 Тасбулатов А., Аманжолов К. Военная история Казахстана: очерки. – Алматы: Рауан, 1998. – 176 с.
- 4 Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongrol-un Nirucatobciyan. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник/ пер. С.А. Козина. - М. – Л., 1941. – 199 с.
- 5 История Востока. Восток в средние века. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2000. - Т.2. – 716 с.
- 6 Владимирцов Б.Я. Чингис-хан. – Горно-Алтайск: Ак чечек, 1992. – 116 с.
- 7 Қинаятұлы З. Шыңғыс хан. Бірінші кітап. – Алматы: «Арда», 2008. – 432 б.
- 8 Фрагменты «Великой Ясы» по версии Аль-Макризи // В кн.: Чингисиана: свод свидетельств современников / пер., сост. и коммент. А. Мелехина. – М.: Эксмо, 2009. – С. 473-475.
- 9 Шагдарин Бира. Монгольская империя // В кн.: История человечества. VII–XVI века. / под ред. М.А. Аль-Бахита, Л. Базена и С.М. Сиссоко при участии М.С. Асимова, А. Гейштора, И. Хабиба, Е. Караяннопулоса, Х. Литвака Кинга и П. Шмидта. Консультант Р. Мантран. Юнеско, 2003. – М.: ООО «Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС», 2003. – Т. 4. – 671 с.,
- 10 Свечин А.А. Эволюция военного искусства. – М.: Академический Проект; Жуковский: Кучково поле, 2002. – 864 с.
- 11 Иванин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тамерлане. – СПб.: АО «Славия», 2003. – 336 с.
- 12 Мэн Д. Секреты лидерства Чингисхана. – Алматы: «VOX POPULI», 2010. – 228 с.
- 13 Хара-Даван Э. Чингис-хан как полководец и его наследие. Культурно-исторический очерк Монгольской империи XII-XIV веков. Алма-Ата: КРАМДС - Ахмед Яссауи, 1992. – 272 с.
- 14 Рашид-ад-Дин. Сборник летописей / пер. с персидского О.И. Смирновой; прим. Б.И. Панкратова и О.И. Смирновой; ред. проф. А.А. Семенова. - М. – Л. Издательство АН СССР, 1952. – Т. 1, кн. 2. – 281 с.
- 15 Сокровенное сказание монголов. // В кн.: Чингисхана: свод свидетельств современников / пер., сост. и коммент. А. Мелехина. – М.: Эксмо, 2009. – 356 с.

REFERENCES

- 1 SandagSH. Obrazovaniye yedinogo Mongol'skogo gosudarstva I Chingiskhan // Tataro-mongolyvAziiiYevrope: sb. statey. - 2-ye izd.,pererab. idop. – M.: «Nauka»,1977.–S.23-45.
- 2 Vernadskiy G. Mongoly i Rus'. – M.: Lomonosov", 2011. – 512 s.
- 3 Tasbulatov A., Amanzholov K. Voyennaya istoriya Kazakhstana: ocherki. – Almaty: Rauan, 1998. – 176 s.
- 4 Sokrovennoye skazaniye. Mongol'skaya khronika 1240 g. pod nazvaniyem Mongrol-un Nirucatobciyan. Yuan' Chao Bi Shi. Mongol'skiyobydennyizbornik/ per. S.A. Kozina. - M. – L., 1941. – 199 s.
- 5 Istoriya Vostoka. Vostok v sredniyeveka. – M.: Izd. firma «Vostochnaya literatura» RAN, 2000. - T.2.– 716 s.
- 6 Vladimirtsov B.YA. Chingis-khan. – Gorno-Altaysk: Akchechek, 1992. – 116 s.
- 7 Kinayatuly Z. Shynğys khan. Bırnınshıknıtap. – Almaty: «Arda», 2008. – 432 b.
- 8 Fragmenty «Velikoy Yasy» poversii Al'-Makrizi // V kn.: Chingisiana: svod svidetel'stv sovremennikov / per., sost. i komment. A. Melekhina. – M.: Eksmo, 2009. – S. 473-475.

9 Shagdarin Bira. Mongol'skaya imperiya // V kn.: Istoriya chelovechestva. VII–XVI veka. / pod red. M.A. Al'-Bakhita, L. Bazena i S.M. Sissoko pri uchastii M.S. Asimova, A. Geyshtora, I. Khabiba, Ye. Karayannopulosa, KH. Litvaka Kinga i P. Shmidta. Konsul'tant R. Mantran. Yunesko, 2003. – M.: OOO «Izdatel'skiy Dom MAGIS-TR-PRESS», 2003. – T. 4. – 671 s.

10 Svechin A.A. Evolyutsiya voyennogo iskusstva. – M.: Akademicheskiiy Proyekt; Zhukovskiy: Kuchkovo pole, 2002. – 864 s.

11 Ivanin M.I. O voyennom iskusstve i zavoyevaniyakh mongolo-tatar i sredneaziatskikh narodov pri Chingiskhane i Tamerlane. – SPb.: AO «Slaviya», 2003. – 336 s.

12 Men D. Sekrety liderstva Chingiskhana. – Almaty: «VOX POPULI», 2010. – 228 s.

13 Khara-Davan E. Chingis-khan kak polkovodets i yegonaslediye. Kul'turno-istoricheskiy ocherk Mongol'skoy imperii XII–XIV vekov. – Alma-Ata: KRAMDS - Akhmed Yassau, 1992. – 272 s.

14 Rashid-ad-Din. Sbornik letopisey / per. s persidskogo O.I. Smirnovoy; prim. B.I. Pankratova i O.I. Smirnovoy; red. prof. A.A. Semenova. – M. – L. Izdatel'stvo AN SSSR, 1952. – T. 1, kn. 2. – 281 s.

15 Sokrovennoye skazaniye mongolov. // V kn.: Chingiskhana: svod svidetel'stv sovremennikov / per., sost. ikomment. A. Melekhina. – M.: Eksmo, 2009. – S. 17. – 356.

Жумабаева Г.М.

Шынғысханның әскери жетістіктерге ықпал тигізген факторлар және шарттар

Мақалада Шынғысханға әскери жетістіктерге ықпал тигізген факторлардың және шарттардың айқындалулары талпынысы қолданып жатыр. Шынғысханның әскери көркем өнерлері дамыту алдын ала анықтаған айқындалған тарихи шарттардың және факторлардың жиынтығы, әзірлеуге күштің қарулы бағыттаған Шынғысханның әскери-саяси қызметтері тарихи талдау өткізу мүмкіндік берді, әскерлердің жауынгерлік дайындықтар және соғысқа жарамдылықтары деңгейдің жоғарылатуы. Талдаудың нәтижелері Шынғысханның әскери-саяси қызметтері мән анықтау мүмкіндік беріп жатыр - айқындалу және жетілдіру оның білу маңғол қабілеттіліктері, әскерлердің ұйымдары жүйеді үздіксіз жетілдіру керек, әскери әсерлердің жүргізулер әдістері және өңірдің есепке алу мен физикалық-географиялық шарттардың жоспарлаған стратегиялық және тактикалық жауынгерлік есептер шешу керек.

Түйін сөздер: Хамаг Маңғол улус, біртұтас маңғол мемлекет, аристократия, кадрлық саясат, бір ортадан байланыс, жүйе байланыстар, мемлекеттік қайраткер.

Zhumabayeva G.M.

Factors and conditions that affect the military successes Chingiskhan

The paper attempts to identify the factors and conditions that affected the military successes of Genghis Khan. Identified a set of historical conditions and the factors behind the development of the art of war of Genghis Khan, enabled a historical analysis of the military and political activities of Genghis Khan, aimed at preparing the armed forces, raising the level of combat readiness and combat effectiveness. Results of the analysis allow to define the essence of military and political activities of Genghis Khan - his ability to identify and improve the ability of the Mongols, continuously improve the system of organization of troops, methods of warfare and solve planned strategic and tactical combat missions with the physical and geographical conditions of the region.

Key words: Hamag Mongol Ulus, single Mongolian state, the aristocracy, personnel policy, centralized communication, communication system, a statesman.

Поступила в редакцию 06.03.2015.

ӨОЖ 327(540):341.18

А. ЖУНУСОВА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

БРИКС: ҚАЗІРГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ РӨЛІ. ҮНДІСТАННЫҢ ҰСТАНЫМЫ

БРИКС тобы – көптеген пікірталас тудырған құрылым. Даму деңгейлері жақын болғанымен, сонда да әртүрлі, біраз қарама-қайшылықтары бар мемлекеттер бірігіп, әлемдік тәртіпті дамушы мемлекеттердің мүдделеріне сай өзгертуге ұмтылыс білдірді. Олардың көздейіні – Батыс елдерінің басымдылығын төмендетіп, көпполярлы әлем құру. Қазіргі таңда халықаралық қатынастар жүйесінде түбегейлі өзгерістер орын алып отыр. Осы мақалада бұл өзгерістердегі БРИКС құрылымының рөлі қандай, мүше-мемлекеттер оған қандай үміт артып отыр деген сұрақ көтергелі отыр.

Түйін сөздер: БРИКС, Үндістан-Қытай-Ресей, халықаралық жүйедегі өзгерістер.

2014 жылы Украинадағы азаматтық соғыс, Қырымның Ресейдің құрамына өтуінен кейін болып жатқан оқиғалар «қырғи қабақ» соғыстың қайта басталуы туралы сөздер тудырды. Алайда қарсыластық қайтадан ең алдымен АҚШ пен Ресей арасында болғанымен, ХХІ ғасырдағы геосаяси жағдай өзгерді.

Қырғи қабақ соғыстың аяқталуынан кейін АҚШ жалғыз басты күш ретінде қалып, монополярлы әлем қалыптасты деп саналады. Реалисттерге сәйкес АҚШ-қа қарсы баланс қалыптасуы тиіс болғанымен, ол іс жүзінде толыққанды орындалмады. Чикаго Университетінің профессоры Роберт Пэйп: «Ресей, Қытай және Еуропа тек жұмсақ түрде балансты сақтап тұрды», – деген ой келтірген болатын. Алайда Мәскеудің Украинадағы және Сирия мен Ирандағы оқиғаларға қатысты әрекеттері оның жұмсақ баланстан, қатаң балансқа көшкенін білдіреді. Ресейдің ашық түрде АҚШ пен Батыс Еуропа елдеріне қарсы шығуы көпполярлықтың белгісі ретінде қарастырылды. Алайда Мэрилэнд Университетінің директоры Сунил Дасгуптаның айтуынша, бұл қадам әлі де жеткіліксіз [1]. Осындай әлемнің қалыптасуы үшін Қытай мен Үндістан Ресейдің ашық жақтастарына айналулары керек.

Қазіргі жағдайда Ресейдің Қытаймен және Үндістанмен қарым-қатынастарын нығайтып, Батысқа қарсы одақтастар табуды көздейтіні анық. Алайда бұл мақсатқа қол жеткізуде Ресей кейбір қиыншылықтарға тап болуы мүмкін. Біріншіден, үш мемлекет БРИКС және Шанхай ынтымақтастық ұйымы (Үндістан – бақылаушы мемлекет) шеңберінде бірігіп әрекет жасағанымен, олардың арасындағы қарым-қатынастар негізінен екіжақты түрде дамып отыр. Оның үстіне, Қытай мен Үндістан арасында территориялық даулар бар, әрі Қытай Үндістанның бақталасы – Пәкістанды қолдайды. Екіншіден, экономикалық даму деңгейлеріне байланысты Ресейдің Қытайға емес, керісінше Қытайдың Ресейге ықпалы артық болуы мүмкін. Үшіншіден, не Үндістан, не Қытай ашық түрде тікелей АҚШ-қа қарсы тұруға ұмтылмайды.

Дегенмен, бұл үш мемлекет және Бразилия Golden Sachs американдық банктің ұсынысымен БРИК деп аталып кеткен жаңа блок құрып, халықаралық аренада өз әрекеттерін үйлестіруге тырысуда. 2002 жылы төрт мемлекет ынтымақтастық туралы келісімге қол қойды, ал 2011 жылы құрылымға Оңтүстік Африка Республикасы қосылды. Карнеги Қорының expertі Ури Дадуш БРИК құрылуының рөлін «Үлкен жетілікке» қарсы тұратын блок ретінде жоғары бағалады. Дегенмен, стратегиялық мүдделерінің айырмашылықтарына, әсіресе Қытай мен Үндістан арасындағы созылмалы шиеленіске байланысты, БРИК мемлекеттерінің болашақта саяси немесе экономикалық одақ құруы екіталай екенін айтты. Тіпті 5-15 жыл өтуімен бұл мемлекеттер арасындағы ортақ қызығушылықтар мүлдем азаяды деген болжам жасады [2,14]. Алайда 2008 жылдан бері жыл сайын өткізіліп жатқан БРИКС саммиттерінің нәтижелері бұл болжамды жақын арада толықтай теріске шығаруы мүмкін.

Қазіргі таңда топ мүшелері біршама ауызбірлікке ие. Қырым мәселесіне қатысты дауыс беруде Ресейден басқалары бейтараптылық білдірді; Ресей мен Қытай және Үндістан арасында маңызды келісім шарттарға қол жеткізілді. Үндістан мен Қытай арасындағы шекаралық даудың бар болғанына қарамастан, 1980 жылдардан бастап екі ел арасында дипломатиялық әрі сауда қарым-қатынастар нығая түсті. Нәтижесінде, 2014 жылы Қытай АҚШ пен Араб әмірлігінің алдына түсіп, Үндістанның ең ірі сауда серіктесіне айналды [3]. Керісінше АҚШ пен Бразилия арасында тыңшылыққа байланысты шиеліністі қатынас орнады; ал Б. Обаманың Үндістанға сапарына қатысты көзқарас екітүрлі: американдық басылымдар бұл сапарды табысты деп жарияласа, ресейлік басылымдарға сәйкес оның нәтижелері мардымсыз болды.

Батыс елдерінің санкцияларының салдарынан Ресейдің осы құрылымға артып отырған үміті үлғайып отыр. 2015 жылдың шілдесінде бес мемлекет басшыларының кездесуі Башқұртстанның астанасы Уфа қаласында өтетін болады. 5 мамыр күні Мәскеуде Мемлекеттік Думада «Ашық трибуна» форумының «БРИКС: келешек және ынтымақтастық» мәселесі қарастырылған отырысы барысында Ресейлік коммунисттердің көшбасшысы Г.А. Зюганов: «БРИКС – американдық глобализмге, АҚШ-тың басқыншыл, арсыз және өте арандатушылық саясатына қарама-қарсы қуатты құрылым», – деп айтты [4]. Осыған қарағанда, БРИКС-ті баланс күші ретінде қолдану ең алдымен Ресей үшін тиімді.

Ресейден басқа БРИКС мүшелері Батыс елдеріне ашық түрде қарсы шығып отырған жоқ, әрі БРИКС-ті оларға қарама-қарсы топ емес, тек дамушы елдердің деңгейін жоғарлатуға

мүмкіндік тудыратын құрылым ретінде қарастырады. Қазіргі таңда БРИКС мүшелері ең алдымен экономикалық ынтымақтастықтарын нығайтып, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қалыптасқан қаржы жүйесін өзгертуді көздейді. Гарвард Университетінің профессоры К. Рогоффтың: «Жаһандық экономикаға деген американдық гегемония өзінің соңғы онжылдықтарын басынан кешіріп отыр», – деген болжамын [2,7] ескере отырып, БРИКС-тің алдында осы бағытта мүмкіншіліктер бар екенін айтуға болады. 2009 жылы Екатеринбургте төрт мемлекеттің басшыларының қатысуымен өткен алғашқы толық форматты саммит барысында Халықаралық Валюталық Қор (ХВҚ) капиталындағы акционерлік квоталарды қайта үлестіру мәселесі көтерілген болатын. Сол жылы Питтсбургте G20 кездесуі барысында дамыған елдердің 5%-ын дамушы елдерге беру туралы келісімге қол жеткізілді. Ал 2014 жылы Форталезада өткен БРИКС саммитінде топ мүшелері 100 миллиард доллар мөлшеріндегі жарғылық капиталы болатын Жаңа Даму Банкін және Валюталық резервтер пулын құру туралы шешім қабылдады. БРИКС Банкі әлемдегі ең ірі банк болатынына байланысты, кейбір басылымдар оны ХВҚ-ға балама ретінде сипаттағанымен, оның ХВҚ-дың орнын баса алатыны екіталай.

Украинадағы дағдарысқа байланысты БРИКС ішіндегі Ресей-Қытай-Үндістан арасындағы қарым-қатынастардың рөлі маңызды. Кейбір қарама-қайшылықтарға қарамастан, бұл үштік соңғы кезде жаңа полюс ретінде жиі сипатталып отыр. Үш мемлекеттің тең құқықты кездесулері тұрақты түрде 2001 жылдан бастап өткізіле бастады. Дегенмен, Украинадағы жағдайға байланысты Батыс елдерінің қысымы салдарынан Ресей мен Қытайдың қарым-қатынастары жаңа деңгейге көтерілді. Бұны үш мемлекет арасындағы сауда айналымы көрсеткіштерінен байқауға болады. Үндістан мен Ресей арасындағы сауда деңгейі төмендеп, \$11 миллионды құраса, Үндістан мен Қытай арасындағы екіжақты сауда 70 миллиардқа тең, ал Қытай-Ресей саудасы 100 миллиард шамасында [5]. Бұл Үндістанды алаңдатпай қоймайды.

Ахилеш Пиллаламарридің айтуынша, «Үндістан мен Қытайдың қарым-қатынастарын жақстарта алатын жалғыз мемлекет – Ресей» [6]. Алайда Үндістан мен Қытайдың жақындасуы жүзеге асса да, ол Ресейді қамтып, Батысқа қарсы үштіктің қалыптасуына әкелетінін білдірмейді. Қытайдың Үндістанды АПЕК саммитіне шақыруы оның өз мүдделеріне сай болды; ол Азияда АҚШ пен Жапонияның ықпалын азайтуды көздейді. Үндістанның, өз кезегінде, көршілес мемлекетпен азды-көпті тату қатынасты сақтауды қалайтыны анық.

Қазіргі таңда үш ел арасындағы қарым-қатынастар негізінен екіжақты түрде дамуда. Қытай мен Ресей арасындағы соңғы кезде қол жеткізілген ең ірі келісім шарт энергетика саласында жасалды: екі ел 2014 жылдың мамырында Ресейден Қытайға құны \$400 млрд. долларды құрайтын «Сібір Күші» атты газ құбырын салу және Қытайға 38 млрд. метр куб газдың жіберілуі туралы келісті. Оның үстіне, екі ел Өзара түсіністік туралы Меморандумға қол қойып, оған сәйкес 2018 жылы құбыр салынғаннан кейін, Қытайға жыл сайын 30 млрд. метр куб газ жіберілетін болады. Нәтижесінде, Қытай Ресейдің ең ірі газ тұтынушысына айналуы мүмкін.

Алайда The Diplomat журналының редакторы А.Панданың айтуынша, бұл Ресейдің Қытайға емес, керісінше Қытайдың Ресейге ықпалының нәтижесінде жүзеге асты. Оның себебі – қазіргі таңда Қытайдың экономикалық жағдайы әлдеқайда жоғары, сондықтан бұл мемлекет Ресейді өзінің мүдделеріне сай шарттарға көндіре алады. Дегенмен, бұл келісім екі тарап үшін де тиімді: Қытай санкцияларға ұшыраған Ресей үшін Еуропаның орнын басар нарыққа айналса, қазіргі таңда газды АҚШ бақылауындағы Малак бұғазынан және шиеліністі әрі территориялық даулары бар Қытай теңізі арқылы өтетін теңіз жолымен алып отырған Қытайға бұл келісім оның энергетикалық инфрақұрылымын ортараптандыруына мүмкіндік береді.

Осы жобадан басқа, Роснефть Қытай үкіметіне Шығыс Сібірде Ванкор мұнайын ортақ пайдалану жобасының 10 пайызын ұсынды. Аталған жоба шеңберінде Ванкор мұнайы юаньмен сатылатын болады, – бұл халықаралық доллар жүйесіне қарсы келеді.

Ресейдің Қорғаныс Министрі С. Шойгудың Бейжинге сапарына байланысты Ресей-Қытай қарым-қатынастарының энергетика саласынан басқа, әскери салада да нығаюы күтілуде. Бұл АҚШ-тың Азияға бағыт жариялауына байланысты болуы мүмкін. С. Шойгудың айтуынша, 2015 жыл барысында Ресей-Қытай ортақ теңіз жаттығулары тек Тынық мұхитында ғана емес, сонымен қатар Жерорта теңізінде де жүзеге асырылатын болады.

Үндістанның қазіргі кездегі ұстанымы Ресеймен де, АҚШ-пен де жақсы қарым-қатынасты, сонымен қатар өзінің стратегиялық автономиясын да сақтап қалуға бағытталғаны анық. Себебі, ол

Ресейге қарсы санкцияларды қолдамағанымен, Қырымды Ресейдің бөлігі ретінде мойындаған жоқ. Екі елмен де әртүрлі салада келісім шарттар жасасты.

Ресей мен Үндістан арасындағы ынтымақтастық та энергетика саласында, атап айтқанда Үндістангазқұбырын салу арқылы дамуы көзделуде. Дегенмен, Батыс елдерінің Ресейге жариялаған санкциялары Oil and Natural Gas Corporation Limited (ONGC), Gas Authority of India Limited (GAIL) және Bharat Petroleum (BP) сияқты Үнді компанияларының Ресеймен ынтымақтасуына кедергі бола алады. Мысалы, 2014 жылдың қыркүйегінде АҚШ өз компанияларына Ресейдегі жобаларды қолдауларына тиым салғандықтан, бұл АҚШ-тың Liberty Resources фирмасымен Сібірдегі Баженов қатпарлы құрылымында төрт ұңғыманы бұрғылау туралы келісім шарт жасасқан Үндістандық ONGC компаниясының осы аймақтағы қызметін қиындатуына, не тіпті уақытша тоқтатуына әкелуі мүмкін. Қазіргі таңда ONGC Сахалин-1 жобасының 20 пайызына ие және Роснефтьпен екі Шығыс Сібірлік мұнай кен орындарында акциялар пакетін иеленуі туралы келіссөздер жүргізуде.

Ал GAIL компаниясы болса, АҚШ компанияларымен 20 жылға 2,5 миллион тонна газ сатып алу туралы келісім шарттар жасасқан. Ресейлік Газпром өз газын жеткізу туралы GAIL-мен келіссөз жүргізіп отырғанмен, осыған байланысты кейбір мәселелер пайда болуы мүмкін.

Соңғы екі жақты кездесу барысында Үндістан мен Ресей 20 келісімге – 7 үкіметаралық және 13 сауда келісімге қол қойды. Бұл келісімдер энергетика, технологиялар және инновациялар салаларын қамтиды және екі мемлекеттің ұлттық валюталарын қолдануды қарастыратын сауда қызметіне қатысуға мүмкіндік тудырады. Владимир Путиннің айтуынша, Куданкуламдағы ядролық жобаның оңды нәтижелерінен кейін, Ресей Үндістанда 20 атом электр станцияларын құруға қолдау көрсетеді және Роснефть жыл сайын 10 тонна мұнай жібере бастайды. Ресей үкіметі Үндістанда ең соңғы Ресейлік тікұшақтарды құрастыруды ұсынды. Сонымен қатар, Ресей Дели-Мумбай Өнеркәсіптік Дәлізді жүзеге асыру жоспарына қатысуды және Үндістанның ШЫҰ-на кіруін жеңілдетуді көздейді. Осы жақтан, Үндістан мен Еуразиялық Одақ арасында еркін сауда келісіміне жәрдемдесу бойынша келіссөздер екі ел арасындағы саудаға оң әсерін тигізуі мүмкін.

В. Путиннің Үндістанға жасаған сапары жемісті болды. Бұл жағдайда АҚШ-тың да демократияшыл әріптестерімен қарым-қатынасты нығайтуға деген ұмтылысы анық көзге түседі. Б. Обама Үндістанға 2014 жылдың соңында бірінші емес, екінші сапарын жасады. Оның барысында АҚШ банктерінен 4 миллиард доллар беруді, Үндістандағы жаңғырмалы энергия көздері жобаларын қаржыландыруға 2 миллиард доллар және басқа жобаларды қаржыландыруға АҚШ-тың Эксим Банкінен 1 миллиард доллар беруді қамтитын бірталай бастамалар жарияланды.

Алайда бұл сапардың нәтижелеріне қатысты көзқарастар әртүрлі. Шетел басылымдарында оның барысында Б. Обаманың Үндістанның Республика күніне байланысты әскери парадқа шақырылуы мен ортақ мәлімдемеде Үндістанның Шығыс саясаты заңы мен АҚШ-тың Азияға қайта теңгеру саясаты атап өтілгені көрсетіліп, бұл Қытайға деген үндеу ретінде қарастырылды [7]. Сонымен қатар, Мәлімдеменің мәтінінде қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты өртартаптандыру туралы сөз тіпті экономика бағытынан бұрын жазылғанына назар аударылды. Басқа жағынан, Ресейлік авторлар В. Путиннің сапары нәтижесінде жасалған келісімдердің салмағы артық деп санайды. Анығы – АҚШ Пәкістаннан бас тартып, Үндістанға үміт артып отыр. Үндістан да АҚШ-пен қарым-қатынасын нығайтуды көздейді.

Нью-Делидегі қорғаныс сарапшысы Ажай Шукла айтқандай, «Б. Обаманың Үндістанға сапары «қырғи қабақ» соғыстан кейінгі жағдай қайта өзгергенін білдіреді, және Америка мен Қытай арасындағы қарсыластықтың пайда болғанын ескеріп, АҚШ Үндістанды онымен қарым-қатынасты АҚШ-тың қауіпсіздік және экономикалық әріптесі, Оңтүстік Азиядағы мүдделерін өкілдеуші ретінде дамытуды қажет ететін мемлекет деп шешті» [8]. Үндістан да АҚШ-пен жақындасуды көздейді деген пікір бар. Countercurrents веб-журналының редакторы Бину Мэтью: «Үндістан БРИКС-ке әскери, саяси және экономикалық опасыздық жасады», – деп айтты. Алайда АҚШ-тың Украинадағы жағдайға байланысты Ресейге бағытталған айыптау сөздерінен кейін, Үндістан Сыртқы істер министрінің орынбасары Суджата Сингх Ресей Үндістанның стратегиялық әріптесі болып қала беретінін айтты. «Қосылмау қозғалысының» негізін қалаған Үндістан әрдайым барлық әлем державаларымен көпжақты қатынасты дамытуға тырысты. Қазіргі күні де, бұл екі бағыттан басқа, Үндістан «Шығыс саясаты заңын» жариялап, Шығыс Азия мемлекеттеріне қарай бет бұрды.

Нарендра Моди жақында Ресей Үндістанның қорғаныс секторындағы басты әріптесі екенін айтты. Дегенмен, Н. Моди АҚШ-пен қорғаныс саласындағы байланысын нығайтуды көздейді –

Манмохан Сингх кезінде қару-жарақ импорты секторында Үндістанның негізгі әріптесі АҚШ болды. Бірақ ол Ресейдің орнын баса алмайды. Өз кезегінде Ресей Пәкістанмен осы салада қарым-қатынастарын нығайтуда. Тағы бір мәселе – Ресей қару-жарағын тек Үндістанға ғана емес, сонымен қатар Қытайға да сатады, бұл Үндістанды АҚШ кұшағына итермелеуі мүмкін. Алайда Sudhanva Deshpande (“Left Word Books”) басылымында жазылғандай, бұл үрдіс Н. Модидің инаугурациясынан әлдеқайда бұрын басталды [9]: бірнеше жыл бұрын Үндістан АҚШ-пен ядролық келісім жасасты. Оның үстіне, Үндістан Израильдік қарулардың ең ірі сатып алушысы болып отыр.

Сонымен қатар, Ирандағы ядролық мәселеге байланысты АҚШ-тың Үндістанға жасаған экономикалық қысымынан кейін, Нью-Дели Тегеранмен дәстүрлі жақсы қарым-қатынастарын ішінара бұзған; бұл жағдай Ресеймен де қайталануы әбден мүмкін.

Үндістан халықаралық қатынастарда бұрынға қарағанда белсендірек рөл атқара бастады, оның БРИКС шеңберіндегі орны маңызды. Ресей, Қытай және Үндістан осы құрылымның өзегі іспеттес. БРИКС-тің келешектегі рөлі де олардың ынтымақтасу дәрежесіне байланысты.

Алайда басқа да дамушы мемлекеттер өз мүдделерін бірігіп қорғаудың жолын қажет етеді. Солардың ішінде Қазақстан өзіне әлемнің назарын Орталық Азиядағы даму қарқыны жоғары, тұрақты мемлекет ретінде аудартып отыр. Осыған байланысты, әрі Қазақстанның БРИКС мемлекеттерімен экономикалық байланысын, Ресей және Қытаймен ортақ шекарасының болуын ескере отырып, Кэмбридж Университетінің профессоры Сиддхарт Саксена алғаш рет 2010 жылы Қазақстанның БРИКС тобына қосылуының тиімділігі туралы айтқан болатын [10]. Ал 2014 жылдың соңында The Banker басылымының редакторы Б. Каплен дәл сондай ой білдірген [11]. 2013 жылы бұл сұрақ VI Астана экономикалық форумының сессиясында қарастырылды. Алайда бұл бастаманы іске асыру үшін Қазақстанның экономикасы жеткілікті дәрежеде дамымаған, ол БРИКС мемлекеттері экономикаларымен салыстыруға келмейді.

Қорытындылай келгенде, қазіргі өзгермелі кезеңде БРИКС-тің халықаралық жүйедегі рөлі әртүрлі бағалануда. Ресей мамандары бұл құрылымға, әсіресе Батыс елдері жариялаған санкцияларға байланысты оның шеңберіндегі экономикалық әріптестікті нығайтуына зор үміт артып отыр. Қытай үшін де БРИКС экономикалық әрі саяси мүдделерді алға тарту үшін маңызды алаң ретінде маңызды. Үндістан болса, өзінің дәстүрлі «қосылмау» саясатына сәйкес АҚШ-пен де, БРИКС мемлекеттерімен де ынтымақтастығын дамытып отыр. Көптеген басылымдарда Үндістанның қай жақты таңдайтыны туралы сұрақ көтерілгенімен, бұндай шешім екі тарап арасында ашық қақтығыс басталмағанша, қабылданбайтын сияқты. БРИКС-тің мақсаты – дамушы елдердің қызығушылықтарын алға тартып, халықаралық тәртіпті жаңа заманға сай өзгерту арқылы көпполярлыққа көшу. Қазіргі таңда топ мүшелерінің тығыз ынтымақтастығы нәтижесінде бұл әбден орындалмалы мақсат болып көрінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Sunil Dasgupta. Does the Road to a Multipolar World Run through Ukraine? // International Relations and Security Network (ISN). -2015. -25 February. <http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Articles/Detail/?lng=en&id=188339>
- 2 Ашимбаева А.Т. Страны БРИК: потенциал и перспективы развития. Республика Индия в мировой экономике. – Издательская компания «Раритет», -2011. -400с.
- 3 Chen Weihua. Obama’s India trip triggers triangular concern // China Daily USA. -2015. -27 January http://usa.chinadaily.com.cn/world/2015-01/27/content_19415778.htm
- 4 Брагин А. Г.А. Зюганов: БРИКС сегодня является мощным противовесом американскому глобализму // Пресс-служба фракции КПРФ в Государственной Думе. -2015. -5 марта. <http://kprf.ru/party-live/cknews/140055.html>
- 5 Francesco Brunello Zanitti. Russia, China and India building new multipolar world // Pravda.Ru. -2015. -15 January. http://english.pravda.ru/world/asia/15-01-2015/129526-russia_china_india-0/
- 6 Akhilesh Pillalamarri. India and Russia Reinforce Ties // The Diplomat. -2014. -25 July. <http://thediplomat.com/2014/07/india-and-russia-reinforce-ties/>
- 7 Ankit Panda. Takeaways on US-India Ties After Obama’s India Visit // The Diplomat. -2015. -26 January. <http://thediplomat.com/2015/01/9-takeaways-on-us-india-ties-after-obamas-india-visit/>
- 8 Three likely outcomes of Obama’s visit to India // Al Jazeera English. -2015. -26 January. <http://www.aljazeera.com/news/southasia/2015/01/outcomes-obama-visit-india-150125102807358.html>
- 9 Andre Vltchek. India – Betraying BRICS and its Poor // New Eastern Outlook. -2015.- 27 February. <http://journal-neo.org/2015/02/27/india-betraying-brics-and-its-poor/>

10 Kazakhstan may join BRIC - Cambridge Professor // Kazinform. -2010. -26 November. <http://inform.kz/eng/article/2326151>

11 Caplen B. Time for the BRICs to become BRICKs? // The Banker. -2014. -10 November. <http://www.thebanker.com/Editor-s-Blog/Time-for-the-BRICs-to-become-BRICKs#pluck-comment-tabs>

REFERENCES

1 Sunil Dasgupta. Does the Road to a Multipolar World Run through Ukraine? // International Relations and Security Network (ISN). -2015. -25 February. <http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Articles/Detail/?lng=en&id=188339>

2 Ashimbayeva A.T. Strany BRIK: potentsial i perspektivy razvitiya. Respublika India v mirovoi ekonomike. – Izdatel'skaya kompaniya “Raritet”, -2011. -400s.

3 Chen Weihua. Obama's India trip triggers triangular concern // China Daily USA. 2015. 27 January http://usa.chinadaily.com.cn/world/2015-01/27/content_19415778.htm

4 Bragin A.G. A. Zuiganov: BRIKS segodnya yavlyetsya moschnym protiviviesom amerikanskomu globalizmu // Press-sluzhba fraktsii KPRF v Gosudarstvennoi Dume. – 2015. -5 marta. <http://kprf.ru/party-live/cknews/140055.html>

5 Francesco Brunello Zanitti. Russia, China and India building new multipolar world // Pravda.Ru. -2015. -15 January. http://english.pravda.ru/world/asia/15-01-2015/129526-russia_china_india-0/

6 Akhilesh Pillalamarri. India and Russia Reinforce Ties // The Diplomat. -2014. -25 July. <http://thediplomat.com/2014/07/india-and-russia-reinforce-ties/>

7 Ankit Panda. Takeaways on US-India Ties After Obama's India Visit // The Diplomat. -2015. -26 January. <http://thediplomat.com/2015/01/9-takeaways-on-us-india-ties-after-obamas-india-visit/>

8 Three likely outcomes of Obama's visit to India // Al Jazeera English. -2015. -26 January. <http://www.aljazeera.com/news/southasia/2015/01/outcomes-obama-visit-india-150125102807358.html>

9 Andre Vltchek. India – Betraying BRICS and its Poor // New Eastern Outlook. -2015. -27 February. <http://journal-neo.org/2015/02/27/india-betraying-brics-and-its-poor/>

10 Kazakhstan may join BRIC - Cambridge Professor // Kazinform. -2010. -26 November. <http://inform.kz/eng/article/2326151>

11 Caplen B. Time for the BRICs to become BRICKs? // The Banker. -2014. -10 November. <http://www.thebanker.com/Editor-s-Blog/Time-for-the-BRICs-to-become-BRICKs#pluck-comment-tabs>

БРИКС: роль в современных международных отношениях. позиция индии

Группа БРИКС – структура, которая вызывает множество споров. Государства близкие по уровню развития, но все же разные, имеющие некоторые разногласия, объединились и выразили стремление изменить мировой порядок в соответствии с интересами развивающихся стран. Сегодня в системе международных отношений происходят значительные изменения. В этой статье будут рассмотрены роль БРИКС в этих изменениях и надежды стран-участниц, возлагаемые на эту структуру.

Ключевые слова: БРИКС, Индия-Китай-Россия, изменения в международной системе.

BRICS: the role in the contemporary international relations. india's position

The group of BRICS is a structure, which causes a lot of debate. States that are close in terms of development, but still different, having some disputes, united and expressed desire to change the world order in accordance with the interests of developing countries. Today there are significant changes in the international system. This article will examine the role of the BRICS in these changes and hopes of the member-states regarding this structure.

Key words: BRICS, India-China-Russia, the changes in the international system.

Редакцияға 22.01.2015 қабылданды.

УДК 81'25'37:008"20"

Л.А. ЗАДОРЖНАЯ

магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ЭПОХИ И ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА: СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Данная статья посвящена изучению предпосылок активного распространения трехязычия на территории Республики Казахстан и проблем перевода, связанных с вышеупомянутой ситуацией. Трехязычие является одним из главных векторов репрезентации эпохи независимости, служит во благо мира, спокойствия и толерантности в государстве. Семантический аспект перевода является крайне важной областью изучения в ходе интерпретации исходных и переводных текстов. Результаты изучения

позволяют решить ряд сомнений, возникающих при переводе информации, доступной как на республиканском, так и на международном уровнях.

Ключевые слова: *трехязычие, политика трехязычия, семантический аспект перевода, смысл вторичного текста, исходный текст.*

На современном этапе развития мирового сообщества важное место отводится изучению последствий глобализации, а также степени ее влияния на языковую ситуацию отдельных государств. Следует отметить, что полиязычные сообщества сталкиваются с проблемой презентации своей культуры в процессе закономерного вхождения в международное пространство. Данные проблемы в основном связаны с аспектами перевода письменных культурных источников на языки международного общения, в частности на английский язык, а также с адекватным восприятием глобальной ситуации и умении соответствовать требованию времени.

В том числе, это относится и к современной казахстанской культуре. На территории Республики Казахстан преобладает билингвизм, преимущественно в среде этнических казахов, где русский язык является дополнительным в связи с определенными историческими событиями. По сообщению официального сайта Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева, www.akorda.kz, в Казахстане постоянно проживают представители более чем 130 народностей и национальностей. Тем не менее, как отмечается в социолингвистическом справочнике «Языки народов Казахстана», представители всех диаспор составляют 16,6 % населения страны, и ни одна из диаспор в отдельности не может сравниться по демографической и коммуникативной мощности с казахским (в 1999 г. 53,4 %; в 2004 г. – 57,2 %; в 2006 г. – 58,9 %) и русским (30 %) населением» [1, 12].

В связи с данным фактом, в процессе глобализации в Казахстане возникает необходимость повсеместного и углубленного изучения казахского, русского и английского языков. Данная необходимость обусловлена растущим числом международных контактов, а также другими экстралингвистическими факторами.

Например, возникновению необходимости развития политики трехязычия способствовало вхождение Республики Казахстан в члены Организации Объединенных Наций, которое состоялось 2 марта 1992 года. Данный значительный виток в процессе глобализации принес с собой возможность распространения казахстанской культуры на территории земного шара, и основным посредником, конечно же, стал английский язык. Впоследствии, сотрудничество и присоединение к таким международным организациям, как ОБСЕ, ШОС, ОИК, ОДКБ и другим, только усилило эту возможность, стимулировав развитие казахстанской культурной и языковой среды в социолингвистическом контексте.

В связи с членством в Организации Объединенных Наций в городе Алматы функционирует Региональный центр многосторонней дипломатии. Как заявил Глава государства Нурсултан Абишевич Назарбаев, «в нем функционируют 16 представительств организаций, программ, фондов и специализированных учреждений ООН с региональным и субрегиональным статусом» [2].

Данный факт напрямую связан с необходимостью адекватного понимания международного политического курса, поэтому подготовка квалифицированных специалистов, владеющих тремя языками – казахским, английским и русским является одной из первых задач государства.

Наряду с этим, развитие трехязычия стало необходимым в связи с развитием таких важных отраслей, как образование, здравоохранение, сельское хозяйство, добывающая и сырьевая промышленность. Казахстан – молодая и перспективная страна, которая в данный момент находится на этапе динамичного развития, и поэтому опыт более развитых государств является крайне ценным.

Основополагающей предпосылкой развития трехязычия является образование – на данном этапе активно внедряется изучение английского языка уже с первого класса начальной школы, когда как подавляющее большинство молодого поколения казахстанцев уже свободно владеет казахским и русским языками. Успешно функционируют также высшие учебные заведения, в которых преподавание ведется на казахском, русском и английском языках. В числе наиболее крупных из них можно назвать Назарбаев Университет, Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстанский Институт Менеджмента, Экономики и Прогнозирования, Казахстанско-Британский Университет, которые всецело отвечают международным стандартам качества образования.

Также следует отметить, что, начиная с 1993 года, в Республике Казахстан получила широкое распространение программа международных стипендий «Болашак», динамично способствующая процессу глобализации Казахстана, а значит, и появлению необходимости сохранения языковой и национальной гармонии в государстве.

В том числе, огромную роль в развитии трехязычия играет развитие промышленности, приток иностранных специалистов и технологий в страну, что активно влияет на распространение английского языка, и, непосредственно связанный с ростом экономики выход на новый уровень государственного и этнического самосознания, влекущий за собой потребность в углубленном изучении казахского языка, укреплении наследия богатой казахстанской культуры. Как сообщает акционерное общество «KaznexInvest», по данным Конференции ООН по торговле и развитию (ЮНКТАД) Казахстан занял 19 место среди ТОП-20 стран-лидеров по объему привлеченных прямых иностранных инвестиций [3].

Помимо взаимодействия на международном уровне, следует отметить ряд внутригосударственных предпосылок. Наиболее важным аспектом здесь, конечно же, является обретение Республикой Казахстан независимости 16 декабря 1991 года. За два года до этого знаменательного события, 22 сентября 1989 года, был принят закон о языках, провозглашающий казахский язык государственным. В данной связи, становление Казахстана в качестве независимого государства, лишь усилило необходимость трехязычия. Трехязычие явилось гарантом мира и благополучия в столь непростой период возникновения нового государства и его активной деятельности на международной арене. Кроме того, вышеупомянутые вопросы успешно регулируются при помощи Закона Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151-І о языках в Республике Казахстан. Данный закон определяет аспекты, связанные с ономастикой, топонимикой, орфографией, а также регулирует работу Республиканской Терминологической комиссии и Ономастической комиссии.

Все вышеупомянутые экстралингвистические факторы послужили к развитию государственной программы трехязычия, которая подразумевает активное и повсеместное распространения информации на казахском, русском и английском языках.

Исходя из различия структур трех функционирующих на территории Республики Казахстан языков, ключевую роль играет семантический аспект в контексте рассмотрения основных проблем перевода.

Семантический аспект перевода предполагает учет взаимоотношения концептов «значение и смысл» с понятийным аппаратом культурной среды государства при переводе. Так как, казахский, русский и английский языки обладают совершенно разными характеристиками, такими, как синтаксическая структура предложения, порядок словообразования, порядок слов в предложении, то при переводе в основном приходится опираться на передачу точной семантики текста, в том числе его коннотативной окраски.

В ходе выполнения перевода практически невозможно опираться на особенности сходства и различия языков. Как утверждает Н.Б. Мечковская, в сравнении с фонологией и грамматикой, лексика представляет собой наиболее слабую и нечеткую, в большей мере вероятностную систему, значительно меньше структурированную. Поэтому, по мнению ученого, применительно к лексическому уровню отсутствуют и скорее всего невозможны полные универсалии [4, 95].

Таким образом, языковая форма и соответствующие семантические структуры являются индивидуальными для каждого отдельного языка. Для адекватного восприятия информации общественностью, необходимо опираться на внутренний смысл в контексте текста оригинала. По А.Д. Швейцеру, инвариантным в идеале остается именно смысл: смысл исходного текста, вкладываемый в него исходным отправителем; смысл, извлекаемый из этого текста анализирующим его переводчиком, и, наконец, смысл вторичного текста, интерпретируемого конечным получателем. В условиях современной глобальной обстановки грамотная передача максимального точного значения исходного смысла семантических единиц должна учитываться в контексте восприятия целевой группы реципиентов, с учетом их национальных, культурных и исторических особенностей.

Тем не менее, в связи с активными процессами глобализации, Республика Казахстан повсеместно представлена на международной арене в различных сферах деятельности. В этом отношении уровень переводческого мастерства специалистов, выполняющих интерпретацию интернациональных

направлений деятельности страны, играет значительную роль как инструмент всеобъемлющего восприятия имиджа государства на международной арене.

В процессе исследования был выполнен качественный анализ оригинальных и переводных текстов на официальных сайтах высших государственных структур Республики Казахстан, ведущих общественных организаций и конституционных органов. В результате качественного анализа было выявлено, что при переводе наиболее существенной является имплементация семантического аспекта. Основной процент информации современное общество получает из глобальной сети интернет. К тому же, важность информационных данных, представленных на вышеуказанных порталах в формате трехязычия, имеет высокое общественное значение и широкое распространение среди населения государства.

В связи с вышеупомянутым предположением, предлагается обратить внимание на текстовую информацию Ассамблеи народа Казахстана. Данный конституционный орган, по словам Президента Республики Нурсултана Абишевича Назарбаева, является инновационной моделью всенародного представительства интересов всех граждан и успешным инструментом нашей молодой демократии [5].

Как считает Н.И. Есимханова, во многом благодаря работе Ассамблеи в нашей стране образовалась уникальная модель межэтнического и межконфессионального согласия, особая атмосфера доверия, солидарности и взаимопонимания, когда каждый гражданин, независимо от религиозной или этнической принадлежности, обладает и пользуется всей полнотой гражданских прав и свобод, гарантируемых Конституцией. Ассамблея объединяет этнокультурные организации, их руководители входят в состав АНК, а также малых ассамблей [6, 6].

В нынешнем, 2015 году, Ассамблее народа Казахстана исполняется 20 лет. Внимание не только граждан Казахстана, но и мирового сообщества, приковано к деятельности Ассамблеи. В связи с этим, мы посчитали необходимым изучить семантический аспект перевода при работе с текстами данного конституционного органа. Следует отметить, что изначально орган носил название «Ассамблея народов Казахстана», чтобы подчеркнуть толерантность и терпимость нашего многонационального государства. В дальнейшем, с укреплением благосостояния Республики Казахстан основной идеей становится идея единства представителей всех национальностей, формируя таким образом народ Казахстана. Распространение идеи единства послужило причиной к переименованию органа в «Ассамблею народа Казахстана», что, бесспорно, является очень правильным событием как в государственном, так и в международном масштабе.

Вместе с переименованием органа изменилась также концепция семантического восприятия при переводе его названия. Так, при переводе на английский язык, в соответствии с Оксфордским толковым словарем, первое наименование конституционного органа звучит как «As sembly of Peoples of Kazakhstan». Семантический концепт «peoples», как и его русский вариант «народы», носит множественный характер, указывает на отсутствие полной изначальной идентичности всех групп жителей государства, живущих в мире и согласии. Причем, и первое и последующее название конституционного органа, по нашему мнению, являются безусловно верными для своего определенного этапа времени, что и заложено в их семантической структуре.

Теперь обратимся к переводу нового названия конституционного органа «Ассамблея народа Казахстана», в переводе на английский язык «As sembly of people of Kazakhstan». С учетом наличия множественной формы, для семантического концепта «people» Оксфордский толковый словарь дает следующее определение: «the members of a particular nation, community or ethnical group» (члены определенного государства, сообщества или этнической группы).

Таким образом, можно сделать вывод, что семантический концепт «people», использованный при переводе, всецело отражает основную идею, заложенную в новом названии Ассамблеи народа Казахстана. При взаимодействии семантических концептов происходит процесс генерализации, выражения единства и согласия, что полностью отражает основные современные общественные процессы в государстве.

В результате исследовательской деятельности, был получен следующий вывод: семантический аспект перевода является наиболее важным в контексте взаимодействия культур, так как связан со многими характеристиками наук, смежных с теорией перевода. В данном отношении мы согласны с утверждением А.С. Базарбаевой касательно того, что исследователи, учитывая связь перевода с

другими гуманитарными науками, такими как психолингвистика, история, социология, этнолингвистика, лингвокультурология, справедливо считают переводоведение междисциплинарной наукой [7, 4].

Анализ текстов оригинала и их переводов на другой язык позволил охарактеризовать особенности перевода и предложить некоторые рекомендации, в частности, необходимо уделять особое внимание дальнейшему развитию решений проблем перевода, связанных с семантической структурой языков, участвующих в переводе.

Проблема адекватного восприятия переводной информации в контексте современных глобальных процессов является крайне острой и напрямую влияет на распространение правильного толкования исходных текстов, что, в свою очередь, в зависимости от качества перевода, оказывает влияние на все сферы межкультурной коммуникации.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Аканова Д.Х. Языки народов Казахстана. Социоллингвистический справочник. – Алматы, 2007.
- 2 http://www.akorda.kz/ru/page/page_segodnya-prezident-kazakhstan-nursultan-nazarbaev-vstretilsya-s-glavami-zarubezhnykh-diplomaticheskikh_1358506200
- 3 <http://www.kazninvest.kz/news/2847/>
- 4 Мечковская Н.Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. – Москва, 2001.
- 5 <http://www.assembly.kz/ru>
- 6 Есимханова Н.И. Этнокультурное развитие Республики Казахстан. – Аркалык, 2014.
- 7 Базарбаева А.С. К вопросу об объекте и предмете современного переводоведения Казахстана. – Алматы, КазНТУ им. Сатпаева.

REFERENCES

- 1 Suleimenova E.D., Shaimerdenova N.Zh., Akanova D.H. Yazyki narodov Qazaqstana. Sociolingvistichekii spavochnik. – Almaty, 2007.
- 2 http://www.akorda.kz/ru/page/page_segodnya-prezident-kazakhstan-nursultan-nazarbaev-vstretilsya-s-glavami-zarubezhnykh-diplomaticheskikh_1358506200
- 3 <http://www.kazninvest.kz/news/2847/>
- 4 Mechkovskaya N.B. Obshee yazykoznanie. Strukturnaya i socialnaya tipologiya yazykov. – Moskva, 2001.
- 5 <http://www.assembly.kz/ru>
- 6 Esimkhanova N.I. Etnokulturnoe razvitie Respubliki Qazaqstan. – Arkalyk, 2014.
- 7 Bazarbaeva A.S. K voprosu ob objecte i predmete sovremennogo perevodovedeniya Qazaqstana. – Almaty, KazNTU im. Satpaeva.

Аударма дәуірінің және мәселелерінің тілдік репрезентациясы: семантикалық аспекті

Осы мақалада Қазақстан Республикасы елінде үштілді белсенді жайудың алғышарттарды және аударманың мәселелерін зерттеуге арналған және жоғарда жазылған жағдайлармен байланысы. Үштілдік тәуелсіз дәуірінің, әлем үшін, тыйымшыл үшін және мемлекетімізде толеранттық үшін қызмет ететін репрезентациялық векторының ең бастысы болып табылады. Аударманың семантикалық аспекті аударылған және бастапқы мәтіндерді аудару барысында ең маңызды. Бірақ, зерттеу нәтижелері республикалық және халықаралық деңгейде, ақпаратты аудару кезінде кездесетін шағын күмәнділіктерді шеше алады.

Түйін сөздер: үштілдік, үштілдік саясат, аударманың семантикалық аспекті екінші мәтіннің мәні, бастапқы мәтін.

Linguistic representation of the epoch and translation problems: semantic aspect

This article is about the study of prerequisites of an active trilingualism distribution in the territory of the Republic of Kazakhstan and the translation problems, related to the abovementioned situation. Trilingualism is one of the most important directions of representation of the independence epoch, aimed at peacemaking and tolerance in the state. Semantic aspect of translation is an extremely significant sphere of research in the course of interpretation of the original and translation texts. The research results allow resolving some doubts, occurring during the translation of information, available at both republican and international levels.

Key words: trilingualism, trilingual policy, semantic aspect of translation, the meaning of secondary text, original text.

Поступила в редакцию 03.03.2015.

А.К. ИГЕМБАЕВА*магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана***ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРЫ КОЧЕВЫХ НАРОДОВ НА КИТАЙСКУЮ ЦИВИЛИЗАЦИЮ**

Данная статья посвящена истории влияния кочевой культуры на древний Китай. Усвоение лучшего в культуре других народов, в частности, строгий отбор достижений народов Великой Степи, стал важнейшим фактором гармоничного развития, укрепления жизненных сил китайского этноса.

Ключевые слова: *Китай, кочевники, культура.*

История кочевничества и кочевых обществ занимает важное место в общем всемирно-историческом процессе. Изучение истории номадизма имеет не только познавательно-историческое, но и научно-практическое значение.

Проблемы, связанные с изучением истории древних кочевых народов давно уже привлекают внимание многих отечественных археологов, этнографов и историков. На эту тему было написано много работ, начиная от небольших статей и заканчивая большими монографиями.

Однако в научной литературе иной раз встречается односторонний, негативный подход к оценке природы и сущности кочевого общества. Так Олжас Сулейменов в своей известной книге «АЗ и Я» писал, что «кочевников добивали перьями» [1]. То есть, образ кочевников как разрушителей, не внесших никакого позитивного вклада в мировую цивилизацию, укоренился в историографиях и сознаниях многих стран. Отдельные исследователи связывают их деятельность лишь с нашествием, а самих кочевников часто называют варварами. Что касается термина варвар, то он требует своего уточнения, если речь идет о кочевниках. Известно, что этим термином называли чужеземцев, говоривших на непонятном языке и имевших чуждую от других народов культуру.

В сущности, кочевничество – это определенная ступень развития материального производства. В его основе лежат охота или скотоводство как древнейшие формы хозяйства. Под понятием кочевников подразумеваются люди, занимающиеся нестойловым, передвижным скотоводством и ведущим экстенсивное хозяйство. А.М. Хазанов дает следующие характеристики некоторых существенных черт этой формы хозяйственности: «1) скотоводство, как преобладающий род хозяйственной деятельности; 2) экстенсивный характер хозяйства, связанный с круглогодичным нестойловым содержанием скота на подножном корму; 3) периодически сезонная подвижность в пределах определенной пастбищной территории; 4) участие в перекочевках большей части населения; 5) преобладание натуральных форм хозяйства» [2, с.6].

Однако сегодня слово “кочевники” имеет совсем другой смысл и под ним иногда стали называть людей с низкой культурой. Так Дж.Неру указывал на ошибочность мнения о том, что поскольку монголы были кочевниками, они должны были быть варварами. «Но это ошибочное представление. Они не знали, конечно, многих городских ремесел, но у них был развитый собственный уклад жизни, и они обладали сложной организацией. Если монголы одерживали великие победы на полях сражений, то не благодаря своей численности, а своей дисциплине и организации» [3].

Таким образом, кочевники – это не просто какая-то масса людей, бесцельно перемещающихся по степи, это не бродячая толпа и разрушительная сила, как часто их изображали в дореволюционной литературе. Это определенная часть населения, занимающаяся скотоводством, форма хозяйствования и образ жизни которого во многом детерминированы специфическими природными условиями. Известно, что кочевой образ жизни может возникнуть лишь при наличии соответствующих географических и биологических факторов. Для него необходимо обширные пространства малопродуктивной, засушливой земли, скупо одаренные природой, и определенные виды прирученных животных, живущих стадами.

Такие условия были характерны и для земель, лежащих к северу от Китая. Данная статья представляет собой попытку осветить некоторые моменты истории и культуры кочевников, обитавших на северной границе Китая. Этот район был выбран в связи с тем, что именно здесь возникли наиболее крупные и сложные политические образования, такие как империи сюнну, тюрков, монголов и др.

Проблема взаимоотношений Китая и кочевников, давно и пристально изучается историками. На этом пути было сделано немало открытий и точных наблюдений, многие факты стали достоянием современных исследователей.

Из истории известно, что в VI в. до н. э. северные соседи Китая уже были типичными кочевниками-скотоводами, но, поскольку кочевое скотоводство нигде и никогда не удовлетворяло всех потребностей кочевника, они были заинтересованы в получении из земледельческого Китая необходимых для них изделий, не производившихся в степи, таких, как полотно и шелк. Сложение и одновременное существование двух различных хозяйственных укладов – факт огромной важности. Это значительно облегчает изучение взаимоотношений Китая с его соседями, ведшими кочевой образ жизни. Отношения между Внутренней Азией и Китаем представляют собой классический, хотя и не самый известный пример того, насколько эффективным может быть использование такой широкой перспективы и взаимосвязи.

Проблема этнокультурных контактов с некитайскими народами, проживавшими по соседству с Китаем в период раннего средневековья, выявляет важную особенность китайской цивилизации, заключающуюся в том, что всепривнесенные извне элементы постепенно адаптируются, китаизируются и становятся элементами собственно китайской культуры.

Рис.1 Стремена

С другой стороны, например, правление сяньбийцев, как и других степных народов, вторгавшихся на север Китая, оказало существенное воздействие на формирование единого китайского этноса в период раннего Средневековья. Впитав в себя инородные компоненты, восприняв многие первоначально чуждые ей элементы культуры, общность древних китайцев не могла не претерпеть существенных изменений. Китайский этнос начала второго тысячелетия уже значительно отличается от своих прямых предков ханьского периода [4].

Описанные тенденции нашли свое проявление, в том числе и в материальной культуре. Все исследователи единодушны во мнении, что седло жесткой конструкции с укрепленными на нем стременами как показано на рисунке 1, использовавшиеся в Китае этого периода было изобретением народов востока Евразии. Согласно точке зрения, некоторых ученых металлические стремена впервые появились у центральноазиатских сюнну на границе нашей эры [5].

Наряду с этим в Китае III–VI вв. распространение получает нетрадиционная для этого региона манера сидеть, обусловленная использованием, так называемых варварских сидений. Упоминания о них встречаются в исторических источниках и позволяют в общих чертах восстановить типичные обстоятельства их применения, в основном в походных условиях или в неофициальной обстановке. Они не были частью постоянного интерьера жилища. Другой особенностью «варварского сидения», как показано на рисунке 2, было то, что на нем мог поместиться только один человек. Принципиальное отличие такого сидения от традиционного китайского топчана заключалось в манере, в которой на нем сидели: не поджав ноги под себя, а свесив их вниз. Мы не располагаем непосредственными указаниями на то, как выглядело «варварское сидение» в III–VI вв., и имеем лишь описание, относящееся к XII в.: «Варварское сидение имеет шарнир, благодаря которому его ножки могут перекрещиваться. Оно затянуто веревкой, так чтобы на нем было удобно сидеть. Оно мгновенно складывается и весит всего несколько цзиней» [6]. Это описание «варварского сидения» свидетельствует

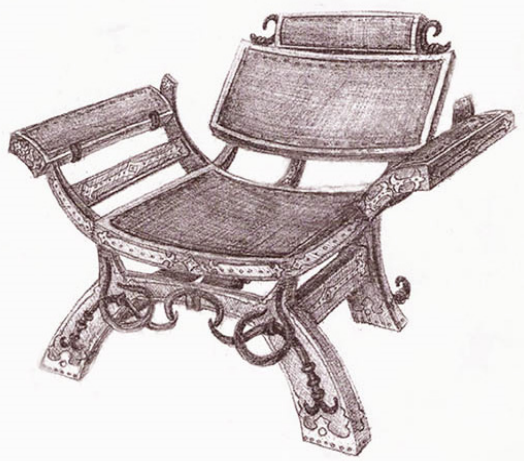

Рис.2 «Варварское сидение»

о том, что оно аналогично складным креслам, которые были широко известны в Древнем Риме. Возможно, они проникли в Китай из стран Западного края, испытавших влияние культуры эллинизма. В VI в. «варварские сидения», первоначально употреблявшиеся исключительно вне дома, стали использоваться на Севере Китая уже как элемент интерьера жилища, в т.ч. и в парадной дворцовой обстановке. Постепенно манера сидеть, свесив ноги, перестанет рассматриваться в Китае как нечто необычное и противоречащее нормам приличий. Распространение «варварских сидений» предвосхитило появление в интерьере китайского жилища стульев.

Еще более отчетливо, чем на жилище и связанных с ним бытовых привычках, этнические процессы III–VI вв. отразились на такой важной составной части материальной культуры древних китайцев, как пища. В рацион северян были включены прежде чуждые древним китайцам молочные продукты – простокваша, сыр и масло.

Начиная с VI в. в Китае прослеживается интенсивное культурное взаимодействие с тюркскими народами. Важным показателем интенсивности контактов и распространения языка тюрков среди китайцев является составление в танскую эпоху тюркско-китайского словаря [7]. Наиболее заметным в плане этнокультурных взаимодействий кочевых народов Центральной Азии с населением Китая периода, начавшегося с эпохи Тан (618–907 гг.), является проникновение и адаптация предметов материальной культуры: жилищ, конской упряжи, одежды.

Рис. 3. Барельеф на гробнице императора Тай Цзуна, Китай. (Филадельфийский музей)

Рис. 3 барельеф из гробницы императора Тай-цзуна

Таким образом, в данном случае происходит частичное нарушение прежней устойчивости местного производства в его внешних проявлениях за счет привнесения в местную среду импортных традиций. Например, эпохой первого Тюркского каганата датируются находки китайских статуэток, изображающих верблюда с нагруженной на него поклажей, состоящей из основных деталей юрты. Это может свидетельствовать о том, что юрты использовались в быту и были достаточно популярны. Стремена и седла «древнетюркского» типа, которые показаны на рисунке 4, в VII–XI вв. можно увидеть на многочисленных изображениях, найденных на территории Китая, например, на барельефах из гробницы императора Тай-цзуна или на погребальных статуэтках и фресках танского времени из богатых захоронений в районе Чанъяня.

В последствии именно через Китай такой тип седел распространится далее по Восточной Азии вплоть до Японии.

Известно, что именно тюркские народы в эпоху Тан были главными поставщиками лошадей. В первые

Причем показательно не столько наличие этих предметов в китайских археологических комплексах, сколько внедрение пришлых традиций в местную культуру, которое проявляется в элементах смешанности. Сначала импортные предметы распространяются в виде готовых изделий и являются доступными только для верхушки местного общества. По мере того, как они входят в моду или же оказываются удобными для практического применения, местные мастера начинают пытаться копировать эти импортные предметы, используя весь комплекс местных традиционных навыков труда, что ведет к появлению «гибридных» по внешнему виду форм. При этом, естественно, сохраняется и производство традиционных местных изделий.

Рис. 4 седла «древнетюркского» типа

годы правления этой династии китайский принц лично явился в ставку к тюркскому кагану с богатыми дарами и получил в ответ табун лошадей. С середины VIII в. на рынке коневодства главенствовали уйгуры. В последние десятилетия VIII в. цена уйгурской лошади составляла сорок штук китайского шелка.

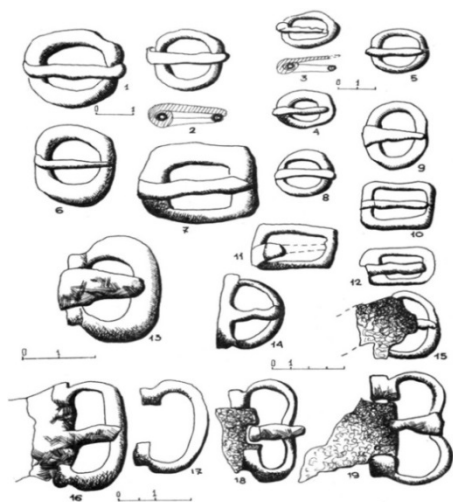

Рис. 21. Пряжки из погребений человека с конем (рамчатые)

Рис. 5 пояс с язычком

представляют собой варварский костюм. Узкие рукава удобны для езды верхом, короткая верхняя одежда и высокие сапоги подходят для хождения по траве. В мою бытность на Севере я видел это», – отмечал Шэнь Ко [6, с. 152].

Пояс также был важной частью китайского традиционного костюма, поскольку служил маркером положения человека в социальной структуре. С I тыс. до н.э. пояса были ткаными. Они представляли собой широкую ленту, концы которой свешивались вниз. В костюме военных пояса имели другой вид, были, как правило, кожаными и застегивались на специальный крючок. Но в первые века н.э. китайцы начинают использовать наборные пояса с пряжками. Предположительно, они заимствовали их у сунну. Позднее, в III–V вв., у кочевников китайцы заимствуют и пряжки с язычком, показанные на рисунке 5. Окончательно форма и конструкция пояса, имеющая традиционные китайские и привнесенные функциональные особенности, складывается в эпоху Тан, когда такие пояса стали атрибутом официального костюма.

Таким образом, подводя итоги, можно сказать, что процесс взаимодействия активно влиял на формирование традиций двух культур. Собранные нами данные позволяют достаточно уверенно выявить главное направление и результат культурного взаимодействия в III в. до н.э. – VI в. н.э. – взаимовлияние двух этнических зон в рассматриваемый период значительно обогатили культуру китайского этноса.

Усвоение лучшего в культуре других народов, в частности, строгий отбор достижений народов Великой Степи, стал важнейшим фактором гармоничного развития, укрепления жизненных сил китайского этноса. В III – VI вв., когда кочевники доминировали на Среднекитайской равнине, воздействие кочевой культуры было наиболее ощутимым. Отдельные элементы культуры северян прочно вошли в быт земледельческих народов Китая, оказавшихся под властью степняков. Одновременно кочевая культура также испытывала на себе постоянное воздействие культуры ханьцев. Шло складывание двух великих культурных зон, непрерывно контактирующих друг с другом. Подобный культурный обмен не означал потери самобытности обеих культур [8].

Общение народов на всем протяжении истории всегда было благоприятно для взаимодействия и эволюции культур.

Культурные, политические и экономические связи Среднекитайской равнины и Северной Степи, принимавшие самые разнообразные формы, осуществлялись между обществами с различным социальным устройством и экономическим укладом. Развитие этих процессов прошло положительные и отрицательные фазы.

По мере того, как усваивались лучшие достижения культур степняков, сложилась уникальная китайская этнокультура, впитывающая эти инокультурные элементы на своей собственной основе.

Определенное влияние на материальную культуру Китая оказала и одежда кочевников. Причем элементы кочевнического костюма можно наблюдать не только у представителей пришлых народов, но и в облачении самих китайцев. Шэнь Ко, живший в XI в., писал, что для костюма китайцев стали характерными: «Короткие куртки малинового изеленого цвета с узкими рукавами, высокие сапоги, пояса со свешивающимися ремешками – все это атрибуты варварской одежды». В танскую эпоху получили распространение халат с широкими отворотами-лацканами, подпоясанный ремнем (одежда кочевников), и «варварские» шапки. В эпоху Суй (581–618 гг.) принадлежностью официального китайского костюма становятся сапоги. Две пары сапог с короткими и длинными голенищами были обнаружены в погребении высокопоставленного чиновника ЧжанШэна 596 г.. К XI в. китайский костюм сложился окончательно. «Китайская одежда и головные уборы, начиная с династии Северная Ци

Вывод автора о тенденции к органическому синтезу культур подтверждается положениями, содержащимися в фундаментальной монографии обобщающего характера по проблемам китайской культуры ведущих ученых КНР. Но следует подчеркнуть, что выявленный автором явный процесс слияния культур растянулся во времени и пространстве неравномерно, и степень этого взаимодействия в разные эпохи и в разных местах была неоднозначной. К тому же китайская сторона сознательно замалчивала проблему влияния культуры кочевников на ханьцев. В отдельные периоды, когда появились могучие государства, во главе с неханьскими правителями, интенсивный культурный обмен между китайцами и северными соседями достигал особенно высокого уровня.

Дружеские контакты и по сей день выступают единственным приемлемым условием сосуществования культур. Поэтому положительный и отрицательный опыт общения народов и их культур для нашего времени остаются актуальными.

Взаимообмен и синтез культур, начатый в древности с разной степенью интенсивности, происходил вплоть до Синьхайской революции (1911 г.). При этом кочевые народы Северной Степи оказали серьезное влияние не только на культуру ханьцев, но и на культуру других этносов Китая. Вплоть до того времени, когда с 1840 г. Сюда стала проникать цивилизация Запада, культурное влияние северных племен всегда было весомым и ощутимым.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Сулейменов О. «Аз и Я»// Алма-Ата: Жазушы –1975 – С.200
- 2 Хазанов А.М. О периодизации истории кочевников европейских степей.-В Н.: Проблемы этнографии Востока. М.: РГО 1973 – С. 200
- 3 Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. М. Прогресс 1975-т. 1. С.134
- 4 Баринаева Е.Б. Особенности отношений Китая с кочевыми народами на северной периферии империи в эпоху средневековья//Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке, № 1 (27) / 2014 –С 14-15
- 5 Кларк Г. Доисторическая Европа. М.: изд-во иностранной литературы, 1953. – С.350.
- 6 Крюков М.В., Малавин В.В., Софронов М.В. Китайский этнос на пороге средних веков. М.: Наука, 1979. – С. 127
- 7 Хаславская Л.М. О некоторых аспектах этнокультурных контактов кочевников Южной Сибири с Китаем // Памятники древнетюркской культуры в Саяно-Алтае и Центральной Азии. Новосибирск: Наука С. 2000.
- 8 СюйТАОКитай и северные «варвары» (III в. До н.э. – VI в. Н.э.): взаимодействие народов и культур// Москва 1996 – С.22.

REFERENCES

- 1 Suleymenov O. «AziYA»//Alma-Ata: Zhazushy1975- S.200
- 2 Khazanov A. M. O periodizatsii istorii kochevnikov yevropeyskikh stepey.-V kn.: Problemy etnografii vostoka. M., 1973 – S. 200
- 3 Neru Dzh. Vzgl'yad na vsemirnyuyu istoriyu. M 1975--t. 1.s.134
- 4 Barinova E.B. Osobennosti otnosheniy Kitaya s kochevymi narodami na severnoy periferii imperii v epokhu srednevekov'ya//Gumanitarnyye issledovaniya v Vostochnoy Sibirii na Dal'nem Vostoke, № 1 (27) / 2014- c14-15
- 5 Klark G. Doistoricheskaya Yevropa. M.: izd-vo inostrannoy literatury, S.1953.- 350.
- 6 Kryukov M.V., Malyavin V.V., Sofronov M.V. Kitayskiy etnos na poroge srednikh vekov. M.: Nauka, 1979-S. 127
- 7 Khaslavskaya L.M. O nekotorykh aspektakh etnokul'turnykh kontaktov kochevnikov Yuzhnoy Sibiri s Kitayem // Pamyatniki drevnetyurkskoy kul'tury v Sayano-Altaye Tsentral'noy Azii. Novosibirsk: Nauka so, 2000. S. 189-195.
- 8 Syuy Tao Kitayisevernyye «varvary» (III v. Do n.e. – VI v. N.e.): Vzaimodeystviye narodov i kul'tur// Moskva 1996 – S.22

А.К. Игембаева

Көшпенділер мәдениетінің қытайға ықпалы

Бұл мақала Ежелгі Қытайдағы көшпенділер мәдениетінің ықпалы, оның тарихи кезеңдері, ерекшеліктері туралы сипаттайды. Басқа халықтардың мәдениетін үздік игеру, атап айтқанда, Ұлы Дала өркениетінің өзіндік жетістіктерімен ықпалын қабылдау Қытайдағы көпұлтты чжунхуа мәдениетінің дамуында айырықша рөл ойнады.

Түйін сөздер: Қытай, көшпенділер, мәдениет.

A.K. Igembayeva

Influence of the nomadic culture on Chinese civilization

This article describes the history of the influence of the nomadic culture of the ancient China. Assimilation of the best in the culture of other nations, in particular, strict selection achievements of the peoples of the Great Steppe, has become an important factor for harmonious development, strengthening vitality of Chinese ethnicity.

Key words: China, nomads, culture.

Поступила в редакцию 04.02.2015.

УДК 81'25:659"20"

А.Т. ИМАНБАЕВА

магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

ЯЗЫК В РЕКЛАМНОЙ ИНДУСТРИИ 21 ВЕКА

Данная статья посвящена предпосылкам возникновения актуальных проблем перевода рекламного текста и языка в современной медиаиндустрии. Особое внимание при изучении формирования языкового пласта рекламы уделяется влиянию рынка рекламы на мышление и психологический выбор целевой аудитории. В ходе исследования рассмотрены наиболее распространенные виды рекламы, нацеленные на конкретный круг потребителей.

Ключевые слова: реклама, рекламный текст, язык рекламы, передача информации.

На сегодняшний день необходимость в рекламных услугах приобретает крайне важное значение в целях необходимости корректировки экономического воздействия той или иной группы инвесторов на потребительский рынок. Специалисты, занятые в индустрии создания и интерпретации рекламы, придерживаются четкого и ясно направленного курса целевого воздействия на покупательские предпочтения, формируя, таким образом, потребительское самосознание широкой аудитории. Путем имплементации данного воздействия происходит формирование основных ниш потребительского рынка товаров и услуг, что оказывает влияние на смежные отрасли международного экономического взаимодействия.

Общественная потребность в рекламных услугах сказывается на активном развитии рынка рекламы, и возникновении побочных субъектов этого рынка - рекламодателей, рекламопроизводителей, рекламораспространителей и потребителей рекламы. Между данными субъектами существует тесная взаимосвязь, которая является основой рекламного процесса и функционирования рынка в целом.

На фоне современной глобальной ситуации, большая часть экономического потенциала республики основывается на программах импорта зарубежной продукции. В связи с чем возникает необходимость адекватного перевода рекламных текстов с английского языка на казахский и русский языки с целью оправдания вкладываемых инвестиций и удовлетворения потребительских предпочтений.

Будет уместным заметить, что возникновение необходимости изучения проблем перевода рекламных текстов связано с рядом экономических предпосылок. Предлагаем рассмотреть основные из них. Рекламный текст – объект разной степени интеракции таких наук, как социология, психология, психолингвистика, социоллингвистика, и других. В связи с данным фактом в ходе анализа предпосылок следует обращать значительное внимание на социологические и психологические аспекты исходного текста в процессе их интерпретации во вторичный текст.

Активное развитие средств маркетинговых коммуникаций и наличие предприятий, производящих рекламные продукты и оказывающих рекламные услуги, позволяет предположить, что рекламная деятельность приобрела черты индустрии. Инструменты рекламной индустрии используются в сочетании с такими приемами, как стимулирование сбыта, тактика индивидуальных продаж или деловые связи. Характерными чертами рекламной индустрии является планомерность в ведении деятельности, системное взаимодействие субъектов рекламного рынка, наличие специализированных предприятий, участие рекламы во многих секторах экономики [1, 105].

Тем не менее, некоторые конкретные сферы товарооборота являются наиболее распространенными и требуют особого внимания в ходе исследования лингвистических аспектов рекламы. Одной из таких сфер принадлежат пищевые товары как наиболее потребляемая часть иностранного импорта.

Приведем в качестве примера рекламный слоган популярного шоколадного батончика Баунти. Оригинальный слоган на английском языке звучит как «atasteofparadise», что при дословном переводе на русский язык можно интерпретировать как «вкус рая», или, прибегая к приему переноса функции притяжания на функцию прилагательного, получаем дословный перевод «райский вкус». В обоих случаях варианты буквального перевода не соответствуют заявленным требованиям производителя, которые указывают, что характерный кокосовый вкус батончика подразумевает плавность и гармонию языковых единиц, способных передать настроение легкости. Кроме того, в английском языке рекламные слоганы с предложениями несут в себе больше эмоциональную окраску, чем их русские эквиваленты. Исходная реклама подразумевает скрытое навязывание оценочного восприятия, содержит в себе положительный подтекст, указывающий потребителю не только концептом «paradise», но и сочетанием языковых единиц, на определенную эмоцию. Таким образом, переводчик решил добавить более эмоциональную окраску вторичному рекламному слогану – «райское наслаждение». По нашему мнению, данная переводческая задача решена абсолютно верно, так как здесь в результате перевода учитываются как семантические особенности английского и русского языков, так и психологические предпосылки формирования потребительского спроса.

Мы считаем, что столь детальное рассмотрение контекста при переводе рекламы должно производиться на должном уровне, так как роль рекламы в современном обществе играет огромное значение во всех сферах и направлениях жизни. Если того требует семантический концепт исходного текста, стоит учитывать все возможные функции рекламы, такие, как экономическая, социальная, политическая, психологическая и образовательная.

Экономическим значением рекламы является конечный результат, который выражается в получении прибыли посредством рекламных инструментов. Социальным аспектом влияния рекламы можно отнести возможность достижения общественно полезных целей. Политической и идеологической сторонами влияния рекламы можно расценивать как специфический фактор, в значительной степени влияющий на формирования мировоззрения человека и целого общества. К психологической функции влияния рекламы можно отнести воздействие на человека и его поведение, в том числе, в большинстве случаев, и подсознательное мышление. Кроме того рекламе присуща эстетическая и образовательная роль.

Для изменения политического поведения общества создается политическая реклама. Функция и принцип политической рекламы – продвижение политических сил, идей и практик, которые способствуют изменению сознания социума в целом. Политическую рекламу относят к некоммерческой, социальной и конфессиональной рекламе, но в то же время она использует те же приемы, что и коммерческая. Рекламу с политическим контекстом от коммерческой рекламы различают цели, но они одинаково влияют на массовое сознание.

Коммерческая реклама является самой распространенной рекламой. Средства массовой информации распространяют ее везде на телевидении, кругом на улице, на радио, в печатных изданиях, в общественном транспорте. Цель коммерческой рекламы убедить людей покупать именно рекламируемый продукт.

Социальная реклама направлена на перемену общественного мнения и поведения. Создаются такие рекламы по заказу государства или некоммерческих организаций. Например, рекламы против курения и алкоголя, против вождения в нетрезвом виде, рекламы, пропагандирующие охрану окружающей среды.

Рекламные исследователи выяснили, что общество лучше воспринимает простой разговорный стиль, чем патетический или официальный. Именно поэтому в рекламной индустрии образовался особый колоритный, дескриптивный и даже образный стиль текста, в то же время являющийся очень живым, гуманистичным и персональным. Краткость диктует выбор простых, наполненных положительной эмоциональной окраской слов, а также использование всех характерных особенностей разговорного стиля. Тем временем отнюдь не каждый составитель текстов соблюдает все профессиональные нормы и отклонения в художественных целях [2, 199].

Рекламодатели уже давно осознают, что самым эффективным способом продать и реализовать свой продукт является обращение к подлинным нуждам и желаниям потребителей и правдивость

в своих рекламах. Переводчик рекламных текстов должен всецело учитывать предпочтения и психологию работы с заказчиком, иметь самое правильное представление не только касательно лингвистических особенностей задействованных при переводе языков и своей узкой специализации, но и всех маркетинговых тонкостей работы с рекламным текстом. Обширный пакет законов в прошлом десятилетии является одним из последствий злоупотребления в рекламе норм, регулирующих рекламную деятельность. «Нормосоздание» проявляется в нескольких случаях, например в регулирование властных структур, саморегулирование организациями рекламодателей и деловых кругов, управление рекламной деятельностью и средствами массовой информации, управление организациями по защите прав потребителей.

Рекламодатели являются лишь первичным звеном в цепи глобального распространения продукции. Переводчик играет вторичную, но не менее важную роль, и не только в экономическом плане. Все звенья, задействованные в цепи создания и распространения рекламных текстов, всегда должны помнить, что на их плечах лежит большая ответственность за молодое поколение. Им следует серьезно учитывать уровень знаний, подготовленность сознания и зрелость аудитории, на которую в первую очередь нацелена реклама. Дети дошкольного возраста не обладают способностью понимать и оценивать, насколько можно верить тому, что показывают по телевизору. Именно поэтому рекламодатели обязаны защищать детей от их собственной восприимчивости. Все дети имеют богатую фантазию и, играя в кого-то другого, они представляют себя взрослыми людьми, рекламодатели должны проявлять осмотрительность, чтобы не эксплуатировать подобное воображение детей. Несбыточные желания в рекламе должны стимулироваться осторожно с уверенностью в отношении качества либо возможностей изделия. В наше время реклама может играть важную роль в воспитании ребенка, так как подобная информация присутствует повсеместно в нашей жизни и должна демонстрироваться в верном направлении при четком выделении рекламодателем того факта, что из их рекламного детища ребенок может скопировать и воспроизвести характер поведения и мышления, который в настоящем и будущем может оказать дурное влияние на его здоровье и существование в дальнейшей жизни. Цель рекламодателей направлена на то, чтобы они пустили в ход весь потенциал влияния рекламы на общественное поведение и придумывали такую рекламу, которая, в меру своих сил, была бы привязана к стандартам, считающимся в обществе положительными и полезными, таким, как панибратство, дружба, доброта, добросердечность, честность, справедливость, щедрость и почтительность к другим людям.

У цивилизации XXI века имеются потребности, выходящие за границы самых ведущих из них: еды, одежды и крыши над головой. Одним из успехов независимого общества является тот факт, что можно избрать тот рубеж, до которого мы стремимся насытить свои потребности, желания и фантазмагии. Одни люди предпочитают простую жизнь без огромного, элегантного жилища, шикарных автомобилей и заграничных круизов, в то время как другие люди с удовольствием пользуются и гонятся за материальными благами остросовременного роботехнического общества. И рекламодатели стремятся удовлетворить нужды обеих сторон. Компании по изготовлению пищи, заводы пищевой промышленности предлагают как продукты, так и удобные, готовые к употреблению кулинарные изделия. Обувные предприятия самых дорогих марок изготавливают как простые модели, так и футуристическую обувь на показы мод. Защитники рекламы особенно выделяют необходимость обладать материальным комфортом, прежде чем человек получит возможность уделить время более высоким культурным и духовным ценностям. Вот поэтому интерес, уделяемый материальным благам, не отвергает духовные и культурные ценности. По существу же они предполагают, что благодаря рекламе создается более благоприятная и нужная почва для развития и распространения таких ценностей, поскольку реализация высоких устремлений более вероятна, когда более обязательные для материального тела, основополагающие потребности личности удовлетворены полностью. Также нужно отметить, что при поддержке средств массовой информации реклама доносит классические, литературные, оперные, драматические и симфонические произведения до миллионов людей, которые никаким другим способом не смогли бы их увидеть. Реклама добавляет в свой атрибут духовные ценности ценителей прекрасного от музыки до театра, это очень важный и продуманный маркетинговый ход, позволяющий захватить как можно больше аудиторий увлекающихся схожими занятиями. «Реклама манипулирует нами,

заставляя делать ненужные покупки». Одно из самых ярких и наиболее часто звучащих обвинений в адрес рекламы заключается в том, что она толкает людей на приобретение вещей, которые им не нужны, играя на их эмоциях. Безусловно это так, но людям со скудным эмоциональным диапазоном такое не грозит. В основе подобной критики лежит вера во всемогущество методов убеждения и в силу гипноза, применяемых в рекламе, полностью обезоруживающих потребителя.

После того как нами затронуты и описаны практически все аспекты влияния рекламного текста на сознание и подсознание потребителей, которые приведены в качестве компетентностных рекомендаций переводчику рекламных текстов, хотелось бы привести следующий пример. Компания TBWA/Moscowна данный момент активно продвигает на рынке свой рекламный проект «GoVisa». Ключевой слоган проекта звучит следующим образом: «Morepeoplearoundtheworldgowith-visa». Следует отметить, что, по нашему мнению, в исходном варианте рекламный текст полностью соответствует вышеописанным требованиям с лингвистической точки зрения. Тем не менее, когда происходило внедрение продукта на русскоязычный рынок, возникло несколько трудностей именно в процессе перевода. Российскому филиалу компании пришлось интерпретировать для локальной языковой аудитории не только сам слоган, но и всю рекламную компанию в целом, так как слово «go» в англоязычной версии является неотъемлемой частью наглядной составляющей. Это означает, что буквальный, или даже описательный перевод здесь невозможен, так как теряется многогранный исходный концепт, динамика и лаконичность. В связи с данным ограничением в результате получилась визуальная конструкция с частичным переводом слогана «Все больше людей говорят goVisa». Здесь мы видим яркий пример непереводаемой рекламной конструкции, в первую очередь, связанную с различием языков оригинала и перевода в синтаксическом и лексическом плане.

Таким образом, в результате исследования можно сделать следующие выводы:

1) Проблемы перевода рекламных текстов являются крайне важным аспектом исследовательской деятельности. Данные проблемы должны решаться с учетом всеобъемлющего изучения ко-текста исходного варианта рекламы.

2) Рекламный текст как объект исследования напрямую связан со многими смежными теориями перевода, такими, как социолингвистика, психолингвистика и другими.

3) В процессе выполнения перевода специалисту необходимо основываться на основных лингвистических сходствах и различиях языков, участвующих в переводе. Зачастую именно языковые различия, как структурные, так и лексические, создают значительные трудности при переводе рекламных текстов.

На основании полученных выводов принято решение для дальнейшего исследования особенностей языка рекламы, основных предпосылок распространения рекламных текстов и возникновения необходимости изучения проблем их перевода.

ЛИТЕРАТУРА

1 Анисимова, Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов) Текст. / Е.Е.Анисимова. М.: Изд-во центр «Академия», 2012. - 128с.

2 Кубрякова Е.С. Текст и его понимание / Е.С. Кубрякова // Русский текст, 2014, № 2. 18-27

REFERENCES

1 Anisimova E.E Text Linguistics and Intercultural Communication (based on texts creolized) Publishing Center «Academy», 2012.-128

2 Kubryakova E.C. Text and understanding, russian text, 2014, №2. 18-27

Поступила в редакцию 03.03.2015.

Н.С. КАЙПБЕРГЕНОВА

магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

ПЕРСПЕКТИВЫ СОТРУДНИЧЕСТВА КИТАЯ СО СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Статья посвящена перспективам сотрудничества центрально - азиатских стран с Китайской Народной Республикой. Рассматривается влияние политики КНР на регион, выделяются основные направления международного и регионального сотрудничества между странами Центральной Азии и Китаем: сотрудничество в сфере энергетики, транспорта, безопасности, а также торгово-экономическое, инвестиционное и взаимодействие в области образования.

Ключевые слова: *Центральная Азия, геополитика, региональное сотрудничество, безопасность, международные отношения.*

Сегодня Китай активно проводит динамичную политику в отношении стран Центральной Азии. Китайская Народная Республика была одним из лидеров в процессе признания государственного суверенитета независимых государств Центральной Азии. В 1992-1993 гг. в Пекине с официальными визитами побывали главы всех пяти центрально-азиатских государств, а также большинство глав правительств. В 1992-1994 гг. Китай подписал со странами Центральной Азии более 90 двусторонних межправительственных соглашений.

Укрепление сотрудничества с Китаем обусловлено следующими факторами: Китай имеет общую границу с тремя странами ЦА и РФ, что отражается на характере и масштабах сотрудничества; существует энергетическая взаимозависимость экономик. КНР заинтересована в Центральной Азии, как надежном поставщике энергоресурсов для обеспечения высоких темпов роста экономики, зависимой от энергоносителей. Центральная Азия – регион, географически отдаленный от внешнеторговых потоков России (ориентированных в основном на Европу и АТР), не имеет доступа к морским портам.

С одной стороны, Китай рассматривает регион, как чрезвычайно перспективный с экономической и политической точек зрения, а с другой, испытывает серьезные опасения, поскольку внутривнутриполитические проблемы государств ЦА чреваты серьезными угрозами безопасности самой КНР. Особо это касается мусульманских районов Китая (Синьцзян-Уйгурский автономный район – СУАР), где проблема сепаратизма и исламизма является наиболее острой.

Интересы, которые преследует Китай в Центральной Азии, в целом можно сгруппировать по трем основным блокам: безопасность, экономическое сотрудничество и энергетика. Важным для Китая моментом, напрямую увязанным с центрально – азиатской проблематикой, являются вопросы, связанные с ситуацией в СУАР [1, с.126]. Главная цель КНР на этом этапе состояла в том, чтобы не допустить превращения региона в базу восточно-туркестанских сил за пределами Китая и каналом их связи с международным терроризмом. Поэтому Китай предложил правительствам республик Центральной Азии ввести запрет на деятельность этих сепаратистов на территории своих стран и предотвращать проникновение через их территорию представителей террористических и экстремистских структур в КНР [2, с.218]. Параллельно с началом развития межгосударственных связей с государствами региона, тезисы о запрещении деятельности уйгурских сепаратистских организаций на территории центрально – азиатских республик постоянно озвучивались официальными лицами КНР в ходе переговоров на самых различных уровнях и затем включались в документы, регламентирующие двусторонние отношения. Благодаря предпринятым усилиям политического и дипломатического характера, Пекину удалось заручиться официальной поддержкой стран Центральной Азии в необходимости борьбы с уйгурским сепаратизмом. Китайская сторона получила от руководителей центрально-азиатских государств заверения в том, что «они выступают против всякого рода национального сепаратизма, не допускают на своей территории направленную против КНР сепаратистскую деятельность любых организаций и сил».

Наиболее тесное взаимодействие Китая по данной проблеме было налажено с Казахстаном, Кыргызстаном и Узбекистаном, на территории, которых проживают значительные уйгурские диаспоры. Однако, несмотря на официальный запрет деятельности организаций, поддерживающих

сепаратизм в СУАР, возможность активизации уйгурского движения за независимость, роста исламского фундаментализма в регионе продолжает существовать и сегодня. Основные направления внешней политики Китая в отношении стран Центральной Азии таковы:

- Борьба с терроризмом, экстремизмом, сепаратизмом;
- Обеспечение безопасности в пограничных районах;
- Поддержание стабильности в регионе и содействие экономическому развитию;
- Обеспечение дружественных отношений стран региона к Китаю;
- Недопущение военных союзов, направленных против Китая;
- Обеспечение открытости энергетических ресурсов региона.

Центральная Азия - неплохая стартовая позиция для расширения глобального влияния КНР. Дружественные контакты с независимыми государствами Центральной Азии могут помочь Китаю сохранять высокий уровень отношений с Россией, Южной Азией, Ближним и Средним Востоком, а также с Европой.

Китай в течение уже длительного времени является одним из лидирующих экономических партнеров Казахстана, Кыргызстана и Таджикистана. Стратегия Китая в рассматриваемых странах подтверждает тот факт, что КНР хорошо осознает связь как между экономическим сотрудничеством и расширением влияния, так и между экономическим сотрудничеством и безопасностью. Вообще динамичное развитие торгово-экономических связей между КНР и соседними государствами Центральной Азии в большой степени отразилось именно на интересах Синьцзяна, получившего возможность активнее реализовать потенциал своего выгодного географического положения, что в полной мере соответствует Программе развития западных регионов, принятой в 1999 г. и предусматривающей их всестороннее экономическое развитие. Расширение двусторонней торговли и экономического сотрудничества с соседними государствами приводит в движение механизм развития экономики соседних территорий [3].

Чтобы создать предпосылки для влияния в регионе через расширение экономического сотрудничества, КНР стремится в максимальной степени использовать свои преимущества (масштабы китайской экономики, растущие инвестиционные возможности, географическую близость к рассматриваемым странам) для расширения торгово-экономического сотрудничества. Так, Китай в полной мере воспользовался возможностью, предоставленной ему мировым финансовым кризисом, для того, чтобы расширить свое присутствие в рассматриваемых странах и обеспечить стратегические преимущества в будущем. В 2009 году между КНР и пограничными странами был заключен ряд масштабных сделок: например, в апреле 2009 г. в ходе визита главы Казахстана Н. Назарбаева в КНР стороны согласовали предоставление Казахстану кредита в размере 10 млрд долл. США [4, с.56]. (5 млрд. были выделены НК «КазМунайГаз» для финансирования сделки по поглощению компании «Мангистаумунайгаз» и других проектов в нефтегазовой отрасли и еще 5 млрд. тенге – Банку развития Казахстана).

Китай работает над модернизацией транспортных сетей региона, сооружая новые дороги и тоннели, к примеру, на территории Таджикистана. Международный транзитный коридор «Западная Европа – Западный Китай» проходит по территории Казахстана. Общая протяженность этого коридора составит 8445 километров. Казахская часть этого транзитного коридора 2 787 километров. По словам Президента Казахстана Н. Назарбаева, «в настоящее время грузы с Дальнего Востока через Китай и море направляются в Европу. Эта дорога в 3,5 раза сократит перевозки. Через 10 лет грузоперевозки через Казахстан увеличатся в 2,5 раза» [5].

Особенно привлекателен регион, как «энергетический центр». В 2009 г. состоялась официальная церемония открытия газопровода «Туркменистан – Китай», проходящий по территории Узбекистана и Казахстана. В 2010 году начались поставки природного газа в КНР. Наибольшую заинтересованность в экономической сфере добился Казахстан. Интенсивное вторжение Китая в экономику Казахстана связано, прежде всего, с интенсивным проникновением капитала китайских компаний в нефтяной сектор Казахстана. В 2010 г. состоялся первый запуск нефтепровода Казахстан – Китай, на сегодняшний день являющегося крупнейшим из реализованных совместных проектов. Строительство нефтепровода Казахстан – Китай осуществлялось в два этапа. Первым этапом явилась реализация проекта нефтепровода Атасу – Алашанькоу, который был введен в эксплуатацию в июле 2006 г. не проходящий через территорию третьих стран и соединяющий местные нефтяные

месторождения с зарубежными потребителями напрямую. Нефтепровод стал основным каналом экспорта казахстанской нефти в КНР, поставки которой возросли. Вторым этапом стало введение в эксплуатацию нефтепровода Кенкияк – Кумколь. С момента начала транспортировки по 1 апреля 2010 г. по нефтепроводу Кенкияк – Кумколь было транспортировано около 1,3 млн т нефти. В перспективе по нефтепроводу Казахстан – Китай прогнозируется транспортировка нефти из Западного Казахстана и казахстанского сектора Каспийского моря: данный нефтепровод планируется соединить с нефтепроводом Кенкияк (Каспийское море) – Атырау, построенным в 2002 г [6]. Реализация подобных крупных проектов, с одной стороны, позволяет Китаю усилить свое влияние в регионе и удовлетворить потребность в ресурсах, диверсифицировав их источники; с другой стороны, китайское правительство отдает себе отчет в том, что без реализации подобных проектов значительное ускорение темпов роста торгово-экономического сотрудничества и, как следствие, расширение своего присутствия в регионе, было бы невозможным.

Экономическое сотрудничество стран Центральной Азии с Китаем демонстрирует свою эффективность. В экономических отношениях Китая с центральноазиатскими государствами наблюдается взаимная дополняемость индивидуальных преимуществ экономик стран региона.

Во второй половине 1990 – х годов был придан значительный импульс развитию торговли между Китаем и странами ЦА. Это в первую очередь выразилось в увеличении масштабов торгового присутствия в регионе.

Таблица 1. Торговля Китая со странами ЦА (1996-2000 гг.) (млн.долл.)

Год	Товарооборот	Поставки из Китая в ЦА	Поставки из ЦА в Китай
1996	674	357	317
1997	699	365	334
1998	588	390	198
1999	733	350	383
2000	1 041	611	430

Государства ЦА экспортировали в КНР в основном энергоносители, химическое и текстильное сырье (хлопковое волокно, шелк-сырец, кожевенное сырье) и металлы. В свою очередь, экспорт из КНР в ЦА состоял в основном из товаров широкого потребления, которые в значительной степени насыщали потребительские рынки ряда государств региона.

Таблица 2. Торговля Китая со странами ЦА (2001-2009 гг.) (млн.долл.)

Год	Товарооборот	Поставки из Китая в ЦА	Поставки из ЦА в Китай
2001	1 478	856	622
2002	2 798	1 569	1 229
2003	3 305 (4 100)	1 911	1 394
2004	4 337 (5 848)	2 545	1 792
2005	6 630 (10 294)	3 982	2 648
2006	10 796 (13 350)	6 338	4 458
2007	16 038 (20 576)	9 571	6 467
2008	20 170 (27 845)	11 553	8 617
2009	17 721 (23 648)	10 838	6 843

Источник: Внешняя политика Китая в ЦА // Центральная Азия и Кавказ, 2010. – Том 13, №4.

Рост товарооборота с Узбекистаном только за 2011-2012 годы составил 25%, а с 2002 года с участием китайских инвестиций было реализовано 83 инвестиционных проекта на общую сумму 6,75 миллиарда долларов. С Туркменистаном товарооборот превысил 10 млрд. долларов США, благодаря наращиванию поставок природного газа. Объем товарооборота между Казахстаном и Китаем в 2013 году вырос на 11,3% до 28,5 млрд. долларов. Ожидается, что с к 2015 году объем взаимной торговли достигнет 40 миллиардов долларов, в котором основную долю составят поставки нефти.

Оптимизируется нормативно-правовое регулирование торговли между странами Центральной Азии и Китаем. Создаются совместные межгосударственные комиссии по торговым вопросам. На этой базе наблюдается непрерывный рост масштабов внешнеэкономического сотрудничества, обеспечивающий трансформацию первоначально скромной двусторонней торговли во всеобъемлющее экономико-торговое и научно-техническое сотрудничество и взаимодействие.

Региональное влияние КНР на страны Центральной Азии осуществляется, во-первых, и главным образом, посредством участия сторон в Шанхайской организации сотрудничества. Следуя своей политике расширения влияния в Центральной Азии, Пекин сделал основной акцент на укрепление ШОС и дальнейшее развитие двусторонних связей. При этом ШОС, которая была образована непосредственно с участием Китая и стран Центральной Азии, представляет собой первый и пока единственный многосторонний механизм для существования равноправного диалога и всестороннего сотрудничества между Китаем и центрально-азиатскими странами. ШОС – приоритет западного направления внешней политики Китая и гарантия безопасности, стабильности и процветания в китайском западном районе, а также в регионе Центральной Азии в целом. [7, с.214]

По мнению ряда китайских аналитиков, сегодня в Центральной Азии разворачивается конкуренция между США, ЕС, Россией и Китаем за доступ к энергетическому и политико-экономическому потенциалу региона. Ради достижения поставленной цели Пекин старается сформировать и активно использовать все компоненты политики «мягкой силы», противодействуя при этом планам Вашингтона и Москвы.

В отличие от стран Юго-Восточной Азии в Центральной Азии не наблюдается масштабного китайского культурного влияния, массовых политических мероприятий, широкого финансирования образовательных и иных программ. Современная китайская дипломатия в Центральной Азии отличается прагматизмом и акцентированием внимания на приоритетности реализации экономических и транспортно-коммуникационных проектов. К настоящему моменту **руководство Китая все еще не разработало официальную программу по продвижению своей политики «мягкой силы» в регионе.** Тем не менее, судя по активности Китая в проведении повсеместных культурно-просветительских мероприятий в странах региона, можно предположить, что власти страны в ближайшее время примут такой программный документ. За последние годы резко увеличилось число студентов из стран ЦА, обучающихся в вузах Китая, для которых китайские власти создают достаточно благоприятные условия. Все большее число центрально-азиатских студентов обучаются в СУАР КНР. К примеру, Синьцзянский педагогический университет (СПУ), находящийся в Урумчи, ориентирован главным образом на студентов из соседних республик. Помимо вузов в Синьцзяне также функционируют программы обучения иностранцев школьного возраста, которые после подготовительных курсов, обучаются на китайском языке. В университете для иностранных школьников и студентов организовано бесплатное двухразовое питание и бесплатное проживание в общежитии. В текущем году в СПУ обучаются 724 иностранных студентов [8]. Число студентов, обучающихся в высших учебных заведениях всего Китая только из Казахстана, составляет более 10 тыс.

Неотъемлемым элементом распространения китайского влияния по линии образования остаются институты Конфуция. Распространённой практикой является открытие при институтах всевозможных фондов, спонсирующих программы по обмену студентов и поддерживающих развитие образовательных программ о Китае. В настоящее время в Казахстане функционирует 4 института Конфуция: в Алматы, Астане, Актобе и Караганде. Аналогичное количество институтов открыто и в Киргизии. За последние годы в здесь увеличивается количество студентов, изучающих китайский язык, а также уезжающих в Китай на учебу. В Таджикистане и Узбекистане институты

Конфуция находятся при национальных университетах этих республик. На сегодняшний день только в Туркменистане еще нет институтов Конфуция, тем не менее, в университетах Китая обучаются более 1,5 тыс. туркменских студентов.

Одним из основных двигателей китайской «мягкой силы» является пропаганда китайской культуры и языка за рубежом. В этих целях создаются всевозможные программы и проекты, направленные на расширение позитивных представлений о Китае. В частности, на сайте научно-технической и экономической информации КНР было объявлено о введении в центрально - азиатских институтах Конфуция новой учебной программы под названием «Китай на кончике языка». Цель данного шага - содействие распространению китайской культуры в мире посредством обучения китайскому кулинарному искусству. Не менее эффективной формой расширения культурного влияния является активизация деятельности китайских масс-медиа в Центральной Азии. Для этого правительство КНР активизирует деятельность таких китайских масс-медиа, как информагентство «Синьхуа», зарубежное издание партийной газеты «Жэньминьжибао», международные каналы китайского телевидения. Они призваны увеличить информированность зарубежных граждан о Китае. На сегодняшний день на территории Казахстана существуют отделения газет «Жэньминьжибао» и «Гуанминжибао», ИА «Синьхуа», Международного радио Китая, Центрального телевидения Китая CCTV.

В китайской дипломатии по отношению к Центральной Азии немаловажное значение придается активизации деловых связей. Особую роль в осуществлении политики «мягкой силы» и расширении сферы влияния на центрально - азиатских рынках играют ежегодные выставки ЕХРО «Китай - Евразия». Они содействуют развитию многочисленных деловых связей и помогают китайским госкомпаниям, малому и среднему бизнесу инвестировать и сотрудничать с деловыми кругами республик региона. 2 сентября 2012 г. премьер Госсовета КНР Вэнь Цзябао во время открытия второй ежегодной выставки ЕХРО «Китай - Евразия» в Урумчи призвал китайские предприятия увеличить инвестиции в страны Евразии и изучить возможность создания новых платформ для экономических отношений в рамках Фонда экономического сотрудничества «Китай – Центральная Азия» и Фонда сотрудничества в области сельского хозяйства [9].

2014 стал годом плодотворного сотрудничества и углубленной дружбы между Китаем и Центральной Азией. В течение года была осуществлена всесторонняя стратегическая модернизация в отношениях между двумя сторонами. Лидеры Казахстана, Кыргызстана и Таджикистана, в ходе визита в Китай, в мае прошлого года, договорились о расширении сотрудничества с КНР, а также обсудили ранее предложенные проекты. В частности, для Казахстана, данная встреча принесла свои плоды. В ближайшем будущем общий объем китайских инвестиций в экономику Казахстана превысит 10 миллиардов долларов. Еще одним важным событием стало открытие казахстанского терминала в Тихоокеанском порту Китая. Он позволит доставлять контейнеры через Казахстан в Европу. Кроме того, Казахстан намерен вести работу по увеличению поставок газа и нефти в Поднебесную. Китай заявил о готовности открыть свои рынки для Кыргызстана. До сих пор импорт из КНР составлял около 95%, при этом в обратную сторону товары почти не шли. Сейчас же Кыргызстан готов предложить соседям мясо и другую продукцию сельского хозяйства. Прорабатывается и вопрос по экспорту электроэнергии, а также такие проекты, как газопровод из Узбекистана в Китай через Кыргызстан и железная дорога Россия - Казахстан - Кыргызстан – Китай [10].

Таким образом, Центральная Азия стала первой областью в окружении Китая, где сошлись стратегические партнеры, разделяющие добрососедские и взаимовыгодные отношения с Китаем. Практическое сотрудничество между Китаем и Центральной Азией вышло на новую ступень, в том числе огромные вклады двух сторон во взаимовыгодное сотрудничество и активное расширение сферы сотрудничества, и повышение уровня кооперации. Согласно имеющейся информации, объем двусторонней торговли между Китаем и пятью странами Центральной Азии превысит 46 млрд. долларов США. Кроме того, Китай уже стал первым торговым партнером Казахстана и Туркменистана и занимает второе важнейшее место для Киргизии и Узбекистана в экономических отношениях. Таджикистан, в свою очередь, оценивает Китай как третьего по величине торгового партнера.

Кроме того, наблюдается также тесное сотрудничество между Китаем и Центральной Азией на мировой арене. Сохраняя прочные контакты и эффективное координирование в рамках ООН,

ШОС и АСЕАН, две стороны совместно продвигают работу по созданию более рационального и справедливого порядка международного общества, способствуют процессу региональной интеграции на благо района и народа в этом районе.

Во время визита Си Цзиньпина в страны Центральной Азии в 2013 году было выдвинуто стратегическое предложение о совместном создании «экономического пояса Шелкового пути». Это предложение предоставило новые исторические шансы для реализации совместного процветания всех стран и регионов этого пути. Страны Центральной Азии первыми дали активные ответы насчет данного предложения и выразили надежду на участие в создании «Экономического пояса Шелкового пути». Встреча в декабре 2014 года Премьер-министра РК К. Масимова и Премьера Госсовета КНР Ли Кэцзяна привела к подписанию ряда документов: о расчетах в национальных валютах, углублению сотрудничества в ядерной промышленности, меморандума о взаимопонимании между Министерством экономики Казахстана и Госкомитетом по развитию и реформам КНР в деле совместного продвижения «Экономического пояса Шелкового пути». Несомненно, реализация такого проекта станет новым импульсом для сотрудничества между Китаем и Центральной Азией.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Кузнецова С.И. Центральная Азия в современном мире: внешнеполитические и геоэкономические аспекты развития (реферативный сборник) - М.: ИНИОН РАН, 2007. – С.123-127
- 2 Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том V: Центральная Азия в XXI столетии – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – С. 217-218
- 3 Боровой В. 11 сентября и политика Китая в Центральной Азии: новые приоритеты и акценты // Белорусский журнал международного права и международных отношений. 2004. - № 4. С.38
- 4 Малышева Д.Б. Центральноазиатский узел мировой политики - М.: ИМЭМО РАН, 2010. – С.52-56
- 5 Глава государства объявил проект «Западная Европа - Западный Китай» всенародной стройкой// <http://www.bnews.kz/main/economics/glava-gosudarstva-obyavil-proekt-zapadnaya-evropa-zapadnyj-kitaj-vsenarodnoj-strojkoj/>
- 6 Kazakhstan Energy Data, Statistics and Analysis — Oil, Gas, Electricity, Coal. Energy Information Administration [Electronic resource] // <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Kazakhstan/pdf>
- 7 Интеграционные процессы в евразийском пространстве и современный мир: Материалы международной научно – практической конференции / Отв. Ред. Б.К. Султанов – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2013. – С. 214-215
- 8 Сайт Синьцзянского педагогического университета// <http://www.xjnu.edu.cn/s/1/t/35/p/1/c/144/d/191/list.htm>
- 9 Изимов Р. «Мягкая сила» Китая: на прицеле – Центральная Азия – часть вторая» // Информационное агентство «REGNUM» 28 января 2014. www.regnum.ru/news/1759411.html
- 10 Новости «24 Мир» от 20.05.2014 г. <http://mir24.tv/news/politics/10520773>

REFERENCES

- 1 Kuznetsova S.I. Tsentral'naya Aziya v sovremennom mire: vneshnepoliticheskiye i geoeconomicheskkiye aspekty razvitiya (referativnyy sbornik) - M.: INION RAN, 2007. – S.123-127
- 2 Laumulin M.T. Tsentral'naya Aziya v zarubezhnoy politologii i mirovoy geopolitike. Tom V: Tsentral'naya Aziya v XXI stoletii - Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2009. – S.217-218
- 3 Borovoy V. 11 sentyabrya i politika Kitaya v Tsentral'noy Azii: novyye priority i aktsenty// Belorusskiy zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnykh otnosheniy. 2004 - № 4, S.38
- 4 Malysheva D.B. Tsentral'noaziatskiy uzel mirovoy politiki - M.: IMEMO RAN, 2010. – S.52-56
- 5 Glava gosudarstva ob'yavil proyekt "Zapadnaya Yevropa – Zapadnyy Kitay" vsenarodnoy stroykoj//<http://www.bnews.kz/main/economics/glava-gosudarstva-obyavil-proekt-zapadnaya-evropa-zapadnyj-kitaj-vsenarodnoj-strojkoj/>
- 6 Kazakhstan Energy Data, Statistics and Analysis – Oil, Gas, Electricity, Coal. Energy Information Administration [Electronic resource] // <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Kazakhstan>
- 7 Integratsionnyye protsessy v yevraziyskom prostranstve i sovremennyy mir: Materialy mezhdunarodnoy nauchno - prakticheskoy konferentsii / Otв. Red. B.K. Sultanov - Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2013 – S.214-215
- 8 Sayt Sin'tszyanskogo pedagogicheskogo universiteta// <http://www.xjnu.edu.cn/s/1/t/35/p/1/c/144/d/191/list.htm>
- 9 Izimov R. « Myagkaya sila » Kitaya : na pritsele - Tsentral'naya Aziya - chast' vtoraya »// Informatsionnoye agentstvo « REGNUM » 28 yanvarya 2014 goda www.regnum.ru/news/1759411.html
- 10 Novosti « 24 Mir » ot 20.05.2014 g. <http://mir24.tv/news/politics/10520773>

Поступила в редакцию 03.03.2015.

Г.Қ. КӘКІМЖАНОВА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

НӘЗИПА ҚҰЛЖАНОВАНЫҢ ӨМІРІ МЕН ПУБЛИЦИСТИКАСЫ

Мақалада Нәзипа Құлжанованың өмірі туралы зерттеген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалған. Н.Құлжанова – қазақтан шыққан тұңғыш әйел журналистердің бірі, аудармашы, этнограф, ағартушы – педагог. Қайраткерлігімен көзге түскен ол Абайдың қайтыс болуына он жыл толуына арнап кеш өткізген. Сондай-ақ «Қазақ», «Алаш», «Еңбекші қазақ» газеттерінде әртүрлі тақырыптарда мақалалары жарияланып отырған. Ең жиі қалам тартқан журналы «Әйел теңдігі» болған.

Түйін сөздер: Нәзипа Құлжанова, «Қазақ», «Алаш», «Еңбекші қазақ» газеттері, «Әйел теңдігі» журналы, журналист, аудармашы, ағартушы-педагог.

Алаш азаматтарымен азапты жолды бастан кешірген, ұлттың рухани түлеуіне өлшеусіз үлес қосқан қыздарымыз баршылық. Әсіресе, XX ғасырдың 20 жылдары саяси-әлеуметтік, қоғамдық, қайраткерлік қызметтерінен әйелдер көріне бастап, олардың қоғамдағы қарқыны артқан кезең болғаны белгілі. Дәл осы кезде олар қайраткерлігімен көзге түсіп, идеологиялық күрес майданында шыңдалып, шырыға түсті. «Қазақстан тарихының ақтаңдақ беттерінен» деген зерттеу еңбегінде ғалым Қ.Әбуов «Тағы да айта кететін жай, қазақ интеллигенциясының ішінен әйелдер де шыға бастаған. Оның ішінде алғашқы әйел журналистердің бірі Н.Құлжанова, мұғалімдер А.Оразбаева, С.Есова, тұңғыш әйел инженерлердің бірі М.Бегалиева сияқты зиялылар мәдени құрылысқа белсене қатысты және әйелдер арасында көп айтарлықтай із қалдырды», – дейді [1, 91–бет]. Қ.Әбуов айтқан алғашқы әйел журналистердің бірі Нәзипа Құлжанованы академик Манаш Қозыбаев та «әйел теңдігінің ең алғашқы жаршысы» деп атай келіп, оның мұрасы өз зерттеушісін күтуде екенін жазған болатын.

Нәзипа Құлжанова – журналист, қайраткер, ағартушы–педагог, этнограф, аудармашы. Ол 1887 жылы 27 шілдеде Қостанай облысының Жанкелдин ауданында (бұрынғы Торғай облысы Жанкелдин ауылында) дүниеге келген. Алғашқы жылдары оның қайтыс болған жылы 1933 жыл деп жазылып жүргенімен, кейінірек Мұқан Имашев Нәзипаның қызымен хат–хабар алмасып, 1934 жылы қайтыс болғанын көпшілік оқырманға жеткізген. Ол туралы мынандай дерек келтірген: «По вашей просьбе сообщаю коротко биографические данные моих родителей. Назипа Сегизбаевна Кульджанова родилась в 1887 году в г.Тургае в бедной семье. Училась в Тургае в приходской школе, а затем окончила Кустанайскую женскую гимназию. Умерла она в марте 1934 года в Алма-Ате. Остальные сведения Вы имеете. С уважением Кульджанова Гульжихан Нургалиевна. 30.01.1987г. [2, 72–бет]»

Дәл осы мақаласында М. Имашев Қазақ Совет Энциклопедиясы бойынша «Алфавиттік пән – есім көрсеткіші» деп аталатын кітаптың 286 бетіндегі деректердің екінші бағанасының жоғарыдан санағанда алтыншы жолынан «Құлжанова Н.(қазақ совет журналисі) 7–586, 12–306» деген түсіндірмені кездестіргенін айтып, бұл екі мақаланың бірінде Нәзипа туралы тек «қазақ балалар педагогикасының алтын қорына енгізілген еңбектердің авторы» делінсе, екінші көрсеткіште Нәзипаның есімі тек «Шығыс кеші» деген мақаланың ішінде атап өтілгенін айтады. М.Имашев одан басқа Нәзипаның өмірі мен шығармашылығына тоқталған еш мақаланы кездестірмегенін жазады [2, 69–бет]. Ал біз қазіргі «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясын, «Алаш. Алашорда» және Д.Қамзабекұлы мен Е.Тілешов құрастырған «Алашорда» энциклопедияларын, Абай энциклопедиясын қарап шықтық. Әрине, бұлардың барлығында да «Құлжанова Н.» деп арнайы жазылған мақала бар. Мұндағы мақалада Нәзипаның әкесінің аты Сегізбайқызы және жақшада Сағызбайқызы деп қатар көрсетіліпті. Ал «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы, «Алаш. Алашорда» энциклопедиясы Нәзипа туралы мақала соңында Абай энциклопедиясы мен Мариям Хәкімжанованың «Қазақ әдебиетінде» басылған мақаласына сілтеме келтірген. «Алаш. Алашорда», энциклопедиясының 231–бетінде, Д.Қамзабекұлы мен Е.Тілешовтың «Алашорда» энциклопедиясының 283–бетіндегі және «Қазақстан» Ұлттық Энциклопедиясында ол жайлы былай делінген: «Құлжанова Н. (27.07.1887–1934) - ағартушы педагог, этнограф, журналист аудармашы. 1902 ж Қостанайдағы орыс-қазақ гимназиясын бітірген. 1903–1904 жж Торғайдағы қыздар училищесінде, 1905–1920 жж Семейдегі оқытушылар семинариясында ұстаздық еткен. 1913 жылы орыс-қазақ қоғамының Семей

бөлімшесіне, «Азамат серіктігі» ұйымына мүше болған. Орыс геогр. қоғамы Семей бөлімшесінің атынан 1914 жылы қаңтарда Абайдың қайтыс болғанына он жыл толуына орай және 1915 жылы 15 ақпанда Петроградтағы мұсылман ауруханасы мен мұқтаж қазақ шәкірттеріне қаржылай көмек көрсету мақсатында әдеби кештер ұйымдастырады. «Қазақ», «Сарыарқа», «Алаш» газеттерінде әйел мәселелеріне байланысты мақалалар жариялаған. 1917 жылы Семей облысы қазақ съезіне қатысып, оның төралқасы құрамына енді. 1920 жылы ҚазАКСР оқу-ағарту халық комиссариаты қазақ тілінде оқулықтар, кітаптар шығару мен баспасөз істері жөніндегі арнаулы комиссия құрамының мүшесі болған. 1922 ж «Еңбекші қазақ» газеті редакция алқасының мүшесі, 1923–25 жж «Қызыл Қазақстан», 1925–29 жж «Әйел теңдігі» журналдарында жауапты қызметтер атқарған. «Мектептен бұрынғы тәрбие» (Орынбор, 1923), «Ана мен бала тәрбиесі» (Қызылорда, 1927) әдістемелік кітаптарын шығарды. Өнертанушы А.А.Затаевич одан «Ғайни-ау, сәулем», «Қыздардың зары» әндерін жазып алған» [3, 231–бет].

Енді бұл мақалада кездеспейтін мәліметтер де бар екенін айта кеткеніміз жөн. Мысалы, 1919 жылы Э.А.Бимбоэс Абайдың «Сегізаяқ» әнін Мұстафа Нұрбаевтан, ал «Татьянаның Онегинге жазған хатын» Нәзипа Құлжановадан жазып алып, 1926 жылы Ленинградта жарық көрген «25 киргизских (казахских) песен» кітабына енгізгендігі туралы деректер бар [4, 89–бет].

Сондай-ақ бұл энциклопедиялардың барлығы Нәзипаны аудармашы деп атап, оның қандай еңбектерді аударғандығы жайлы еш мәлімет келтірмейді. Қаламы қарымды Нәзипа Б.Лавреневтың «Қырық біріншісін» (1928), А.Куприннің «Лапылдап жанған крейсер» (1927), А.Скиталецтің «Дала соты» (1923), В.Короленконың «Күн тұтылғанда» шығармаларын аударғандығын атап өтуге болады [4, 33 бет]. Ал Мұқан Имашев Нәзипа Құлжанова Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» өлеңін орысшаға аударып, Ресейдің «Сибирский вестник» дейтін беделді журналына бастырған деген де мәліметтер келтіреді. Ыбырай Алтынсариннің «Көктем» өлеңін де орысшаға аударған Н.Құлжанова деп, оған дәлел ретінде 1962 жылы «Қазақ әдебиетінде» басылған М.Мырзахметовтың «Абай туралы жаңа деректер» деген мақаласына сілтеме жасайды [6, 63 бет].

Ерлі – зайыпты Нәзипа мен Нұрғали 1905 жылы Семей қаласына келіп, ұстаздық қызметтерін жалғастырғандығы белгілі. Алайда оған не себеп болғандығы жайлы зерттеушілер екі түрлі пікірді ұстанатындығын атап өткеніміз жөн. Біріншісі, Ресейден көтерілген төңкеріс толқынының қазақ ауылына жетуі, яғни Құлжановтардың патша сақшыларының «назарына ілінумен» байланыстырады. «Осыны сезген Нұрғали мен Нәзипа Торғай облысынан шеткері жатқан сахара төріне қарай Семей қаласына кетеді» дейді [5]. Екінші пікірді ұсынушылар Н.Құлжанованың ата-анасының ескі әдетпен қызы үшін қалың мал алып қоюымен түсіндіреді [6, 20 бет]. Бұл жайлы Г.Кәрібжанова «Нәзипа Құлжанова» монографиясында Санкт–Петербург қаласының мұрағаттар қорынан алынған деректе төмендегі жай көрсетілгенін жазады: «Конечно, Сегизбаевой не хотелось идти в замужество на положении проданного существа, за совсем чужого ей человека, а возвратить калым не имелось средств, почему она и обратилась к военному губернатору области с просьбой оказать ей в этом положении помощь, каковую она и получила [4, 13 бет]».

1920 жылы Н.Құлжанова Семейден Ақмолаға барады. Нұрғалидің қазасына байланысты бұл жерден ауысуына тура келіп, 1920–1921 жылдары Ақмола уездік партия комитетінде жауапты қызмет атқарады. 1922 жылы Қазақ АССР Халық комиссарлары кеңесінің төрағасы және «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы С.Сейфуллиннің арнайы шақыртуымен осы газеттің редакциясына қызметке орналасады. Онда ол газеттің редакция алқасы мүшелерінің бірі, әрі белгілі авторы болып жүреді [7, 12 бет]. Тағы бір өмірбаяндық дерек ретінде дәл осы С.Сейфуллиннің 1923 жылы жазылған «Самұрық» өлеңін «Қазақстан әуе кемесіне жәрдем жинаушы бірінші қазақ әйелдері комитетінің бастығы Нәзипаға тартам» деген ескертпемен жариялағанын айта кетуге болады [8].

Нәзипа Құлжанова 1929 жылдан бастап денсаулығына байланысты басылымдардағы қызметімен шұғылдана алмаған. Дәлел ретінде мұрағат құжаттарында сақталған Нәзипаның екі хатының мазмұнын айтуға болады. Өкпе туберкулезына шалдыққандығын айтқан бірінші хатты ол Қазақстан Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы Ораз Исаевқа жолдаған. Хат 1929 ж 12 қарашада жазылыпты. Ал екіншісі зейнетақы тағайындайтын комиссияға бағытталған. Ол онда зейнетақысын көтеруді сұраған. Дегенмен, оған жүз елу сом көлемінде бір реттік жәрдемақы тағайындап, пенсия көлемі ұлғайтылмаған [4, 18 бет].

Тағы бір деректе 1924 ж Бөкей губерниялық партия комитеті жанындағы әйелдермен жұмыс бөлімінің меңгерушісі Алма Оразбаеваның бастамасымен елімізде қазақ әйелдерін азат ету күндерін

өткізу мықтап қолға алынған кезде жер-жерде халық көп жиналған жиын-митингілер өткізілгендігі айтылады. Онда Орынборда өткен осындай бір үлкен жиында партияда жоқ қазақ әйелдерінің атынан «Қызыл Қазақстан» журналының жауапты хатшысы Нәзипа Құлжанова да қалың елдің алдында сөз сөйлеген делінген [9, 25 бет].

Ардақты бар Нәзипа деген ханым,

Газет–журнал бетінде жұртқа мәлім, – деп С.Торайғыров жыр жазса, Ахмет Байтұрсынұлы «Н.Қ. ханымға» деп, «Жұрт ұқпаса ұқпасын, жабықпаймын, ел бүгіншіл, менікі ертеңгі үшін» деп сырласқан. Ал Нәзипа Ахметтің «Анама хат», «Нұқаға хат» деген өлеңдерін оның анасына жеткізіп, бүгінгі күнге жетуіне септігін тигізген.

Темірбек Қожакеевтің «Сара сөздің сардарлары» атты жинағында шығармашылығы зерттелген он екі қаламгер журналистердің ішінде жалғыз әйел Нәзипа Құлжанованың баспасөз саласындағы еңбегі жазылған. Автор оның Ж.Иманбаева, Мәриям Хакімжанова, Ахмет Елшібеков, Сапарғали Бегалин, Дариға Ермаковаларға жасаған қолдау көмегін ашып көрсеткен [10]. Бұл жайлы Сапарғали Бегалин да «Замана белестері» романында өзінің мұғалімдер семинариясының мұғалімі Құлжановтардың үйінде тұрғандығы туралы, солардың арқасында оқуға түскендігі жайлы айтады [11, 90 бет]. Сонымен қатар ұзақ жылдар ұстаз болған, Семей оқытушылар семинариясын бітірген Георгий Хомутов та Нәзипа мен Нұрғалидың қолында тұрып, қазақ тілін еркін меңгеріп алғандығын айтқан. Оған риза болған Нәзипа өз қолтаңбасымен сыйға тартқан фотосурет қазір Өскемен қаласындағы өлкетану музейінде сақтаулы тұр

Н.Құлжанованың публицистикасы қазақ баспасөз тарихынағы проза жанрындағы еңбектерімен, еңбекші әйелдерінің көңілдегісін бүкпей айта білуімен бағалы. Оның қаламынан «Есіл, қыз-ай», «Маржан» сияқты тартымды дүниелер шыққан. Сондай-ақ ол қазақ баспасөзінде әдеби сын, зерттеу жазуға да қабілеті бар қаламгер ретінде танылған. Ахметова Ләйләнің айтуынша, Нәзипа Құлжанова өзінің журналистік қызметін 1925–1929 жж Семей өлкелік «Қазақ тілі» газетіне, «Таң» журналына материалдар жариялаудан бастаған дейді [12, 80–бет]. Дегенмен бүгінде оның одан да ертеректе жазған мақалалары белгілі болып отыр. Мысалы, «Қазақ әйелдеріне» («Теңдік», 1923 жыл, 20 январь), «Бір керек жұмыс» («Қазақ», 1915 жыл, №125), «Жалпы әйел мейрамы» («Қызыл Қазақстан», 1923, №15), «Октябрь һәм қазақ әйелі» («Қызыл Қазақстан», 1922, №12). Темірбек Қожакеев «Қазақ әйелдеріне» мақаласы «Қызыл Қазақстан» журналының 1922 жылғы №13 санында да жарияланғандығы жайлы дерек келтіреді [10, 87 бет].

Көп ізденген Нәзипа Құлжанова ұшқыр ойлы, өткір тілді журналист дәрежесіне көтерілген. «Октябрь төңкерісі және қазақ әйелі» атты мақаласында: «бұрынғы қазақ халқының ешкімге бағынбай өз күнін өзі көріп, кең сахарада мал бағып, еркін жүрген заманында қазақтың әйелдері еркін, қайратты тіршілік күресінде ерлерге шын жолдас болған» деген деректерді келтіреді. Алып анадан, ат биеден деген мақалды мысалға келтіре отырып, өз заманындағы әйелдер мәселесінің қиындығының бір себебі ретінде былайша ойын жеткізеді: «хандар келіп қазақ халқын орыстың патшасына бағындырды. Патшаның чиновниктері қазақ ішіне іріткі саясатын жүргізе бастады. Үй санын көбейту үшін бесікте жатқан балаға, іште жатқан балаға құда түсуді шығарды. Сөйтіп хан заманында соры қайнап келе жатқан қазақ әйелі патша заманында кәдімгі сауданың малы болып алды [11, 62–63бет]» деп налиды.

Н.Құлжанованың сөз саптауы мен тіл иірімінің ерекше болғандығын да айта кеткіміз келеді. Мысалы, «Қазақ әйелдеріне» деген мақаласында «Сарыарқаның кең сахарасын жайлап, айдын шалқар көлдерге бие байлап, үй тігіп, көк орай шалғынға етегі шырмалып, көрінеу жұмақтағы хор қызындай болып жүріп, ай жарығы салқын тандарда үйдің сыртына шығып, көзінің жасын көл қылып, қорлықта өтіп бара жатқан жас өмірін қосып өлең қылып, еркіншілікпен ілесіп, зарлап ән шырқайтын, шерлі жүрек ақындар бізде аз емес» дейді, әрі ақындарды бейнелеуіш сөздер арқылы оқырманның көз алдына әсерлі елестетуге тырысады. Осы мақаладағы тағы бір ерекшелік бар. Ол – қазақтың жері бай әрі оны дұрыс пайдалана білу үшін зауыттар салынатындығын жеткізе келе «ақыл зейінге де сондай зауыт керек, ол – оқу, өнер» [13, 138 бет] дегені. Бұл теңеу арқылы оның ойының ұшқырлығы бірден көрінеді. Себебі, осындай қисынды теңеуді жан-жақты көреген әрі әр нәрсенің байыбын тереңінен таныған адам ғана айта алатыны хақ.

Өзінің мақаласы арқылы білімнің ұшқынын беріп, әйелдерге түсіндіру мақсатында тағы бір ұтымды қолданған теңеуі ол әйелдер мерекесін айтпен салыстырып айтуы дер едік. «Қызыл

Қазақстан» журналындағы «Жалпы әйел» мақаласында: «Біздің қазақ әйелінің де төбесінен нұр жауғандай болып, еркіндік, теңдік дәулеті мейлінше мол беріліп отыр. Бірақ бұлар бұл дәулетке ие болып, пайдасын, рақатын көруге қараңғылық надандығы зор бөгеу болып отыр. Олар әлі әйел табының ұлы мейрамын да білмейді. Оны айт есебінде құрметтеп, күллі еңбекшіл кедей таптарының ұлы тілектеріне қойылып, қуанысуды білмей келеді» дейді. Оның білімділігін, жан-жақты хабардар болып жүретіндігін де осы мақаладағы берген мәліметінен байқауға болады. Себебі, мұнда ол 1910 жылы Копенгаген деген шаһарда адамшылдық теңдігіне жетуді мақсат қылып жиылған әйелдер жаңаша 8 наурыз, ескіше 23 ақпанда жер жүзінің еңбекшіл әйелдерінің мейрам күні болып саналсын деген қаулы жасағанын келтіреді. Ұлттың қамын ойлайтын мінезі осы мақаладағы мына сөздерінен байқалады: ол «бір ұлттың, бір мемлекеттің күшті, өнерлі, тәртіпті болуына сол мемлекеттің әйелдері өнерлі, тәрбиелі, күшті һәм құлықты болулары керек» дейді. «Надан адам – жарым адам. Елдің анасы – әйел» дей келе, елді қатарға кіргізетін білімді, өнерлі, еркін әйел екенін айтып, жарым әйел бүтін адам жасай алмайды деп түйіндейді [13, 144 бет].

Сағыбаева З. «Қазақ әйелдерінің публицистикалық мұрасы» атты кандидаттық диссертациясында Н.Құлжанова «Әйел теңдігі» журналында «Үйрену, үйрету» деген айдармен «шаруа» бөліміне мақалалар бергенін жазады. Ал жоғарыда біз тоқталып өткен «Қазақ әйелдеріне» мақаласы «Қызыл Қазақстан» журналы мен «Еңбекші қазақ» газеттерінің «Әйел бөлімі» деген айдарында жарияланғанын айтады [14, 8 бет]. Ал Г.Кәрібжанова Нәзипа «Әйел теңдігі» журналында «Дәрігер кеңесі», «Дені саудың-жаны сау», «Білгенге маржан» тұрақты айдарларын жүргізді дейді. Бір айта кетерлігі, «Дені саудың-жаны сау» айдарында басылған мақалалардың көбі оның «Ана мен бала тәрбиесі» кітабында жазған бөлімдерінен алынып отырыпты. Сонымен қатар Г.Кәрібжанова өзінің монографиясын жазуда қолданылған қосымша әдебиеттер тізімінің қатарында 184-бетте «Алаш» газетіне Н.Құлжанова «Алаш жолына» (1917, 24 февраль, №12), «Тауық жұмыртқасындай бидай» (1917, 9 март, №13), «Қайран, ақ текеметті алашым-ай» (1917, 21 март, №15) мақалаларын жариялаған деген деректер де кездеседі [4, 135 бет].

«Әйел теңдігі» журналында «Білгенге маржан» айдарымен басылған мақалалары мыналар: «Шай дейтіміз не?» (1926, №6), «Үй қандай болу керек?» (1927, №2), «Жұма күніне қазақ әйелдеріне кеңес» (1927, №8-9), «Малдың сүті» (1928, №4), «Майдың түрі» (1929, №9-10). Көріп отырғанымыздай, әйелдерге арналған журнал болғандықтан, осы бөлім арқылы көптеген танымды ақпарат беріп отырған. Мысалы, «Шай дейтіміз не?» мақаласында қазақ халқының шайды жақсы көретінін айтып, оның қайдан алынатындығын, оның құрамы мен адамның шайды іздеу себебін, шайдың залалын жан-жақты талдап жазады. Ал «Үй қандай болу керек» мақаласында қазақтың үйі жайлы айтып, әйелдің мойнындағы шаруаның көптігін тілге тиек етеді. Әйелдің өмірін, еңбегін жеңілдету керек деген мәселені көтереді. Мақала соңында герман жұртының тұрмыста қолданатын біршама жиһаздарына тоқталып, біз де үй іші тұрмысын жеңілдетуді ойлауымыз керек дейді. Оның себебін мынаумен түсіндіреді: «біздің үй тұрмысымыз өте нашар. Әйелдің өсімі кемдігі, өлім көптігі, дерт дәрменнің етек алуы бәрі де үй тұрмысының жамандығынан» дейді. Сөзін өте әсерлі мына сөйлемдермен аяқтайды: «Үй тұрмысы түзелмей, дертіне ем де қонбайды. Баланың тәрбиесі оңбайды, өмірің зейнетті де болмайды» [13, 169 бет].

Нәзипаның публицистикасында шоқтығы биік қаламының тағы бір жемісі ретінде «Маржан» әңгімесін айтуға болады. Ол «Қызыл Қазақстанда» тақырып соңында «Қазақ әйелінің бостандық мейрамына арналған жол әңгімесі» деген сөздермен жарияланыпты. Шығарма мазмұны жолсапар очеркке саяды. Онда Нәзипа Семей жерінен 400 шақырымдық жердегі ауылға барғанын баяндайды. Өзінің көзімен көрген оқиғалар арқылы, Маржанның образы арқылы сол күндердегі қазақ әйелінің кейпін суреттейді [13, 145 бет].

Көріп отырғанымыздай, Алаш қайраткерлерінің өмірін өзіне үлгі-өнеге, бағыт-бағдар ретінде ұстанған Нәзипа Құлжанова өзі де қаламы жүйрік, сөздері мірдің оғындай болып естілетін, әрі терең ойлы, қара сөздің майын тамыза сөйлеп, дәл солай қылып жаза да білетін журналист-публицист болған. Ол өзінің алғашқы сара сөздерін кезінде ардақты Алаш қайраткерлері шығарып тұрған мерзімдік басылымдарда айтып, қоғамдағы көптеген күрмеуі көп мәселелерге қозғау салып, өзіндік қабілет-қарымымен елге танылып үлгерген. Ал оның біз білмейтін, біз оқымаған мақалалары да баршылық екенін білдік. Олай болса, Нәзипа Құлжанова әлі терең зерттелмеген тұлға, зерттеуді қажет ететін тұлға екені хақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сағыбаева З. Қазақтың қаламгер қыздары // Ақиқат. – 1997. – №12
- 2 Имашев М. Нәзипа Құлжанова // Ақиқат. – 1991. – №12
- 3 Алаш. Алашорда. Энциклопедия. Алматы: «Арыс» баспасы, – 2009
- 4 Кәрібжанова Г. Нәзипа Құлжанова. Монография. – Семей: «Интеллект» баспа үйі, – 2012
- 5 Ибраев М. Қос қарлығаш // Лениншіл жас. – 1973. – 18 мамыр
- 6 Имашев М. Бір мақаладан өрбіген ой // Қазақстан әйелдері. – 1987 жыл – №5
- 7 Құлжанова Н. Халқыма деп іс қылдым. Алматы: Рауан, – 1993 жыл
- 8 Жаппасұлы Е. Халқыма деп іс қылдым // Қазақ әдебиеті. – 2012 жыл. – №52
- 9 Хасан С Алашшыл абайтанушы // Ақиқат. – 2011 жыл. – №11
- 10 Қожекеев Т. Сара сөздің сардарлары. Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, – 1995
- 11 Бейсенбайұлы М. Ардақты бар Нәзипа деген ханым // Абай. – 1996. – №3
- 12 Ахметова Л. Қарлығаш қаламдастар. – Алматы: Қазақ университеті, 1993
- 13 Құлжанова Н. Шығармалары. Құрастырған С.Негимов. – Алматы: Ана тілі, – 2014.
- 14 Сағыбаева З. «Қазақ әйелдерінің публицистикалық мұрасы» кандидаттық диссертациясының авторефераты, – 1999

REFERENCES

- 1 Sagybayeva Z. Qazaqtyn qalamger qyzdary // Aqiqat. – 1997. - №12
- 2 Imashev M. Nazipa Kulzhanova // Aqiqat. – 1991. - №12
- 3 Alash. Alashorda. Entsiklopedia. Almaty: «Arys», - 2009
- 4 Karibzhanova G. Nazipa Kulzhanova. Monografia. - Semey: «Intellect», - 2012
- 5 Ibrayev M. Qos qarlygash // Leninshil zhas. – 1973. – 18 may
- 6 Imashev M. Bir maqaladan orbigen oi // Qazaqstan aielderi. – 1987. - №5
- 7 Kulzhanova N. Khalqyma dep is qyldym. Almaty: Rauan, - 1993
- 8 Zhappasuly E. Khalqyma dep is qyldym // Qazaq adebieti. – 2012. - №52
- 9 Khassan S. Alashshyl abaitanushy // Aqiqat. – 2011. - №11
- 10 Qozhakeev T. Sara sozdin sardarlary. Komekshi oku quraly. Almaty: Sanat, - 1995
- 11 Beisenbaiuly M. Aedaqty bar Nazipa degen khanyim // Abay. – 1996. - №3
- 12 Akhmetova L. Qarlygash qalamdastar. – Almaty. – Qazaq universiteti, - 1993
- 13 Kulzhanova N. Shygarmalary. Qurastyrgan S.Negimov. - Almaty: Ana tili, - 2014
- 14 Sagybayeva Z. «Qazaq aielderinin publitsistikalyq murasy» kandidattyq dissertatsiasynyn avtorefetaty, - 1999

Жизнь и публицистика Назипы Кульджановой

В статье рассматривается жизненный путь Назипы Кульджановой и ее публицистика. Она одна из первых женщин публицистов казахского народа, переводчик, этнограф, педагог–просветитель. В своей общественной деятельности она организовала вечер памяти Абая, посвященный десятилетию его смерти. А также писала статьи на разные темы для газет «Қазақ», «Алаш», «Еңбекші қазақ» и журнала «Әйел теңдігі».

Ключевые слова: Назипа Кульджанова, газета «Қазақ», газета «Алаш», газета «Еңбекші қазақ», журнал «Әйел теңдігі», журналист, переводчик, педагог-просветитель.

Life and publicism of Nazipa Kulzhanova

The article discusses about life and publicism of Nazipa Kulzhanova. She is one of the first women publicist of the Kazakh nation, translator, ethnographer, teacher educator. In her public life she organized evening in memory of Abay, which devoted to the his tenth anniversary of the death. As well as she wrote more articles for newspapers such as «Kazakh», «Alash», «Enbekshi Kazakh» and the magazine of «Aiel tendigi».

Key words: Nazipa Kulzhanova, newspaper «Kazakh», «Alash», «Enbekshi Kazakh», «Aiel tendigi», journalist, translator, teacher educator.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

М. МҰРАТБЕКҚЫЗЫ*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.***ДАМАСКТЕГІ АЗ-ЗАХИРИЯ КЕШЕНІ**

Мақала Дамаск қаласында орналасқан «аз-Захирия» кешеніне арналған. Кешен құрамына аз-Захир Бейбарыс сұлтан мен оның ұлы Беркехан сұлтанның қабірлері, сондай-ақ мешіт, медресе және кітапхана кіреді. Мақалада кешен дамуының басты сатылары қарастырылады. Соның ішінде, кітап және қолжазба қоры 72 мың данадан асатын кітапханаға ерекше ден қойылған.

Түйін сөздер: Мәмлүктер дәуірі, араб-мұсылман өркениеті, мәмлүк сәулет өнері, Аз-захирия кітапханасы, араб қолжазбалары.

Мәмлүктер дәуірі (1250-1517 жж.) ислам өркениетінің шарықтау шегіне тап келмесе де, сұлтандар оның дамуына қолдау көрсетуге тырысты. Оған Мысыр мен Шам өлкесінде салынған мешіт-медресе кешендері дәлел бола алады. Жалпы, мешіт, медресе, кітапхана сынды білім беру ошақтарының бір жерде шоғырлануы – араб-мұсылман өркениетіне тиесілі құбылыс. Әсіресе, мәмлүктер дәуірінде кешендер салу кең етек алды. Олардың қатарына Каир қаласындағы Барысбай сұлтанның, Қайтбай сұлтанның, Қалаун сұлтанның және оның ұлы ан-Назирдің атындағы кешендерді жатқызуға болады. Онда сауат ашу дәрістері жүргізіліп, Құран кәрім оқылып, діни білімнің негізі қаланатын.

Басты білім беру ошағы қызметін атқарған кешендер мәдениет пен ғылымның дамуына зор үлес қосты. Солардың қатарына жататын «аз-Захирия» (قصرهاظلا عمجم) – Дамаск қаласының маңызды рухани орталықтарының және қаладағы басым бөлігі сақталған бірегей көне құрылыстардың бірі. Онда ислам тарихындағы атаулы тұлға Бейбарыс сұлтан мен оның ұлы Беркеханның кесенесі орналасқан.

«Аз-Захирия» Ескі Дамаск қаласының «Баб аль-фурдж» (جرفلا باب) және «Баб аль-фарадис» (سیدارفلا باب) деп аталатын көне қақпаларының ортасында орналасқан аль-Имара аль-Джиуания (عیناوجل قرامعلا قطنم) ауданында бой түзеген. Кешенге қарама-қарсы «аль-Адилия медресесі» (عواملال دجسملا), оңтүстік-шығысында «Омеядтар мешіті» (نیدل حالص حیرض) осы маңда бой көтерген. Кешеннің ұзындығы 32 м болатын батыс жақ қабырғасы «Баб аль-Барид» көшесінің бойында, ал «аль-Кляса» мөлтек ауданына қарайтын оңтүстік жақ қабырғасы 13 м болады. Кешеннің биіктігі 2 м жететін бас қақпасы оңтүстік жағында. Ені 4 м, биіктігі 10 м болатын кіреберісі ақ және қара түсті тастарды тізбектеу арқылы салынған. «Аблақ» деп аталатын әр түсті тастарды кезектестіріп салу стилі мәмлүк сәулет өнеріне тән құбылыс. Кіреберістің сол жақ бұрышында кешеннің сәулетшісі Ибраһим бен Ғанимнің есімі жазылған. Ал кіреберістің оң жағы кесенеге апарады. Кесененің іші ақ мәрмөрдан соғылған. Онда, жоғарыда айтып өткеніміздей, Бейбарыс сұлтан мен оның ұлы Беркеханның қабірі бар. Әрқайсысының алдына иесінің есімі жазылған тақтайшалар қойылған. Кесененің күмбезі түрлі-түсті мәрмәр және әйнек өрнектермен безендірілген. Күмбез 2 қабаттан болып, төбесіндегі жарты аймен қосып есептегенде биіктігі 30 м дейін жетеді. Сондықтан да, ол Дамаск қаласындағы екінші ең биік күмбез саналады. Күмбездің 1-қабатында 4 жүп, 2-қабатында 8 жүп терезе бар. Бүгінде кешеннің шығыс жақ қабырғасынан екі-үш тас қана қалған. Қазір оның орнында басқа ғимарат тұр. Ғимарат Осман дәуірінде (1299-1922 жж.) салынған болса керек [1, 87].

Кешеннің тарихына оралсақ, іргетасы Селжұқтар билігі (1037-1194жж.) тұсында қаланған. Бастапқыда кешеннің орнында Ахмед бен аль-Хусейн аль-Ақиқидің үйі болғандықтан, «Дәр аль-Ақиқи» (داریقعلاراد) деп аталған. Аль-Ақиқи шәріп мешіт салдырып, су тартқызып, үйін беделді әмірлер мен мәмлүктер табан тірейтін кең сарайға айналдырады. Салахаддиннің ұлы Наджмуддин Айюб (بویانیدلماجن) иемдегеннен бастап ғимарат «Айюбидтер әулетінің ордасы» (1171-1250 жж.) атанды. Тіпті Салахаддиннің өзі Дамаск қаласына келгенде осында тұрақтайтын болған. Кейін ғимарат Наджмуддин мәмлүктерінің бірі Ақтай атабектің (ایطوقایباتا) қолына өтеді. Одан әкесіне кесене тұрғызбақ ниетпен Бейбарыс сұлтанның ұлы Саид Беркехан (بنناخظربديعس) сатып алған. Ибн Тағри Бәрдидің жазбаларына сүйенсек, хижра жылсанауы бойынша 676

жылы ережеп айының 15 жұлдызынан жұмаға ауған түні (1277 жыл) Беркехан Дамаск қамалында жатқан Бейбарыстың мүрдесін осында көшіреді. Осылайша, кітапхана мен медресе бой көтереді де, оған Мәмлүктердің даңқты билеушісі аз-Захир Бейбарыс сұлтанның есімі беріледі [2, 205].

Бейбарыс (1223-1277 жж.) – қатардағы құлдан Мәмлүк мемлекетінің ойлы да кемеңгер билеушісі дәрежесіне дейін көтерілген тұлға. Толық аты Рукнуддин Бейбарыс ибн Абдулла аль-Бунтуқари ас-Салихи ан-Наджми аль-Айюби ат-Турки. Оған қоса, Бейбарысқа «батыл арыстан», «Екі халифтің істерін басқарушы», «Аббасилер халифатының сәулесін қайтарушы», «Барлық мұсылмандар әмірінің мұрагері» сынды атақтар берілген. Бейбарыс – XIII ғ. монғолдардың Дешті Қыпшақтан әкеліп сатқан жауынгер құлдардың бірі. Қыпшаққа қарасты беріш руының тумасы. 1225 жылы 14 жасар Бейбарысты мәмлүк әмірі Айтегін аль-Бундуқар 800 дирхемге сатып алады. Осы әмірдің жауынгерлер шебіне қосылғандықтан, аль-Бундуқари деген лақап қойылған. Ол жастайынан батылдығымен көзге түсіп, әмір атанады. 1260 жылы Құтұз сұлтанның қазасынан кейін билікке келеді. Монғолдар шабуылынан аман қалған аббасилер әулетінің бір мүшесін құтқарады. Оны 1258 жылы Каир қаласында аль-Мунтасир деген атпен халиф деп жариялап, қолына діни билікті тапсырады. Өз кезегінде, Бейбарыс сұлтанға ел билігі жүктеледі. Сол сәттен бастап Халифаттағы билік діни және зайырлы болып екіге бөлінді. Бейбарыс билік құрған 17 жылын (1260-1277 жж.) Мысыр мен Шам елдерін гүлдендіруге арнаған. Осы кезеңге Ибн Уасил (1207–1297 жж.), Ибн Шаддад (1217–1285 жж.), Ибн Абдузахир (1223–1293 жж.), аль-Макризи (1356–1441 жж.), аль-Айни (1361–1451 жж.), Ибн Ийас (1448–1524 жж.) сынды танымал ислам тарихшылары өз еңбектерін арнаған. Онда сұлтанның арналар мен бөгеттерді жөндегіп, ауыл шаруашылығына қолдау көрсеткендігін және мешіт, медресе салуға көп көңіл бөлгендігін сөз етеді. Бейбарыстың Каир қаласында салдырған мешіттерінің бірі «аз-Захир Бейбарыс мешіті» (سربيب رهاظلا عماج) деп аталады. Сол мешіт орналасқан аудан «аз-Захир ауданы» деп аталып кеткен. Осы арқылы Бейбарыстың саяси және әскери жетістіктерінен өзге мәдениет пен ғылымға қосқан өрен үлесін байқаймыз [3, 24].

«Аз-Захирияның» құрамында мешіт, медресе, кітапхана, моншасы болған. Бірақ ол медреседен өзге заң мектебі қызметін қоса атқарған. Өйткені ғимараттың шығыс бөлігі Шафиғи мазхабының фикһін (заңдарын) оқытуға арналған. Онда атақты Шейх Рашид аль-Фаруқи дәріс берген. Күмбездің шығысында Ханафи мазхабының фикһі үйретілген. Ханафи фикһі бойынша дәрісті Садруддин Сүлеймен бен Аби аль-Азз жүргізген. Осы заң мектептерінде XIII-XX ғғ. аралығында аль-Азрағи, ас-Самарқанди, Абу Исхак аль-Лаури, аль-Уасити, Ибн аль-Джаби, аль-Фазири, ан-Насих, Ибн Шахид сынды танымал ғұламалар сабақ берген. Медресе қабырғасында жоғарғы білім алу мүмкіндігі де болған. Сондықтан «аз-Захирияны» жалпы саны 45 мың оқушы тәлім алған университет деуге болады. Олар халифаттың түкпір-түкпірінен білім талап ету мақсатында келетін. Өйткені «аз-Захирия» өзінің бай кітапханасымен танылып үлгерген.

«Аз-Захирия» Ислам әлеміндегі ең үлкен кітапханалардың, әрі Шам елдеріндегі ең көне кітапханалардың бірі саналады. Өйткені онда ғылымның әртүрлі саласына арналған құнды қолжазбалар, сирек кездесетін кітаптар мен деректерер сақталған. Дамаск ғұламаларының бірі Насруддин аль-Албани кітапханадағы кітаптарды жүйелеген еңбегін «аз-Захирия кітапханасындағы қолжазбалардың түйіндемесі» (تیرهاظلا قتبكتالم تاطوطخم سرف) деп атады. Кітапханада араб және шет тілдерінде жазылған 72 мыңға жуық кітап және 1878 ж. бастап жарық көрген 100 мыңға жуық газет-журнал бар. Кітаптардың 13 мыңы өте ескі және сирек кітаптар болып табылады. Олардың ішінде, 1280 жылы басылған Абу аль-Биқа аль-Куфидің «аль-Куллият» (تايكلال), Ибн Халдунның 1297 жылы жазылған «Мағрибтегі ислам елдерінің тарихы» (برغملا يف قيمالسإلالودلا خيرات), 1300 жылы басылған Ибн Манзурдың «Лисан аль-араб» (برغلاناسل), 1593 жылы шыққан Ибн Синаның «Медицина канондары» (بطللا يف نوناقلا), Кутада бен Дуғама ас-Садусидің 1313 жылы көшірілген «аль-Асма уа аль-мунсифат» (تافنصلماو ءامسالالا) қатарлы кітаптарымен бірге, бір нұсқасы Ватиканда сақталған «аль-Мазхаб фи аль-кахл аль-мужриб» (برجملالحللا يف بضملا) еңбегінің екінші нұсқасы бар. Сонымен қатар кітапханада бірқатар марокколық, алжирлік және андалусиялық қолжазбалар сақталған. Нақтырақ айтсақ:

- Ахмад бен Мухаммад ат-Талмисани аль-Макри «Азхар ар-рияд фи ахбар ғияд» (ضايلا رايلا)

- ас-Суғалиби «Самар аль-кулуб фи аль-мудаб уа аль-мансуб» (فاضللا يف بولقللا رامث)

- Абу Зейд аль-Жадири аль-Мадауни «Рисаля фи ғилм ар-рамл» (المعلم في علم الأسرار);
 - Мухиуддин Ибн Абу Шукр аль-Мағриби «Нубза мин калям аль-фальсафа» (الكلمة من قننن);
 - Абдрахман Абулқасим «Жазуа аль-муқтабис фи тарих ғулама аль-Андалус» (سبب القلم في تاريخ غلاما اندلس);
 - Ибн Хазмаль-Андалуси «Рисаля фи мудауа ан-нуфус» (سوفننا في علم النفس);
 - Ибраһим бен Мухаммад аль-Мағриби аль-Андалуси «Тамрин ан-накилин фи ахуал ан-наирин» (نريد ان نعلم احاديث في تاريخ الانبياء);
 - Ахмад аль-Хуфаджи «Хибайа аз-зауайа фима фи риджал мин аль-бақайа» (اي اوزل ابايخ);
 - Мухаммад бен Юсуф бен Хияд аль-Андалуси «Иртишаф ад-дарб фи лисан аль-араб» (برغلنا في برضا الفاشترا);
 - Ахмад бен Мейриха аль-Қуртуби «Аль-мунтафа лиаһл ат-тақа» (يقتلنا في فتنا);
 - Абдулмаджид бен Абдун аль-Андалуси «Лахджату аз-захр уа фаридаду ад-дахр» (عاجل);
- [4, 164]. (رملا في رفا رمل)

XIII ғ. дейін «Аз-захирия» өз қызметін мүлтіксіз атқарып келген. 1294 жылы Дамаск қаласының Білім басқарушысы Тахир аль-Жазаири шейх «аз-Захирия» кітапханасына «Көпшілік кітапханасы» (المكتبة العامة – аль-Мактаба аль-умумия) деген атау қойып, Салим аль-Хиджази шейхтің көмегімен жан-жақтан сирек қолжазбалар мен кітаптар жинақтап, кітапханадағы кітап қорын 2453-ке жеткізді. 1877 ж. дейін «аз-Захирия» осы атауды иеленіп келді. Алайда Осман билігі кезеңінде (1299-1922 жж.) ғылымға көп көңіл бөлінбегендіктен, медресе құлдырауға ұшырап, шығыс бөлігі мен моншасының қабырғасы, 1882 жылы мұнарасы құлайды [5, 70]. Бірақ 1878-1879 жж. Дамаск билеушісі Али Хайдар Мидхат пшаның ғылымға деген сүйіспеншілігінің арқасында кешендегі кітапхана қайтадан өзінің маңызды орнын иелене бастайды. Билеуші қолжазбалар мен кітаптарды бір кітапханаға жинауға бұйрық береді. Осылайша, кітапханаға тағы 600 сирек қолжазба көшіріледі. Сондай-ақ, «аз-Захирияға» басқа кітапханалар өз қорынан кітаптар сыйға тартады. Мысалы, «Абдулғани аль-Қадири» кітапханасы (مكتبة عبد الغني) 946 кітап, «Мухаммад Тахир Абу Харб» кітапханасы (مكتبة محمد تاجر) 919 кітап, «Ахмад Сидқи Киляни» кітапханасы (مكتبة أحمد سيدي كيلياني) 578 кітап, «Дуктур Ришад аль-Джасим» кітапханасы (مكتبة رشاد الجاسم) 464 кітап, «Мухаммад Ариф аль-Мунир» кітапханасы (مكتبة محمد عارف المنيّر) 244 кітап, Саид аль-Хани кітапханасы (مكتبة سعيد الحني) 190 кітап, «аль-Барикия» кітапханасы (مكتبة الباريقية) 173 кітап берген. Аталмыш еңбектердің барлығы үш залға жайғастырылады. Оларға Мустафа аш-Шаһаби әмірдің, Тахир аль-Жазаири шейхтің және Халил Мурдимнің аты берілген. Көне және сирек қолжазбалар «Аз-захирияның» күмбезіндегі бірінші залда жинақталған. Ал екінші залда сатып алынған және сыйға тартылған кітаптар орын тапқан. Үшінші залда газет-журналдар, араб және шетел тілдеріндегі есептер және шағын еңбектер топтастырылған.

Сирия Осман империясының қолынан Англияға табысталғаннан кейін (1918-1923 жж.), дәлірек айтсақ, 1919 ж. бастап кітапхана «Араб ұлттық кітапханасы» (مكتبة العرب – Дәр аль-кутуб аль-арабия) деп аталды. Ал 1934 жылы «Мемлекеттік кітапхана» (مكتبة الدولة – аль-Мактаба аль-ахлия) деп өзгерді. Бұл Франция билігі тұсында (1923-1943 жж.) сәйкес келеді. 1919-1943 жж. аралығында кітапханаға 22 мың том кітап жинақталған. Сирия Франциядан толық тәуелсіздігін алғаннан бір жылдан кейін, яғни 1947 жылы «Ұлттық кітапханаға» (مكتبة الوطن – Дәр аль-кутуб аль-уатания) айналды. 1984 жылы орнын «аль-Асад кітапханасы» (مكتبة الأسد – әл-Асәд) алмастырғанша, «аз-Захирия» Сирияның ұлттық кітапханасы болып келді.

Бертін келе, ислам құндылықтарын қайта жаңғырту мақсатымен қалпына келтірілген орындардың қатарына «Аз-захирия кешені» де кірді. Кешенді жөндеу жұмыстары соңғы рет 1940 жж. Жүргізілген екен. Ол кезде кітапханада сақталған бірқатар еңбектерге түйіндемелер жазылып, мұрағат жасалған. Бұл тұста бабалар салтына берік Қазақстан да сырт қалмады. 2009 ж. бастап Қазақстан үкіметі Сириядағы Араб тілі академиясы және Жоғарғы білім министрлігі, сондай-ақ Ескерткіштерді қорғау орталығымен ынтымақтаса отырып, кешенді қалпына келтіру жұмыстарын қайта қолға алды. Құны 4,5 миллион доллар болатын қайта қалпына келтіру жұмыстарына «Казреставрация» РМК басшылық етті [6]. Жұмыс барысында кітапхананың инфрақұрылымын

жақсартып, қабырғалары мен төбесін жөндеуге кірісті. Басты назар Бейбарыс сұлтанның кесенесін қалпына келтіруге бағытталды. Сондай-ақ, 100 мыңнан астам кітап қоры сақталған 4 қойма техникалық жиһаздармен жабдықталды. Сирек әрі маңызды көне қолжазбалар мен кітаптарға арнайы зал ашылды. Олардың жақсы сақталып, қауіпсіз қорғалуы үшін желдеткіштер мен ауа реттегіштер іске қосылып, темір есік орнатылды [7, 104].

Қазіргі таңда «аз-Захирия» Сирия Араб Республикасындағы Жоғарғы білім министрлігінің қарауында. Алайда елде 2010 ж. бастап бүгінгі күнге дейін азаматтық соғыстың кесірінен тұрақсыз және қауіпті жағдай орнады. Соғыс өрті «әлемдегі ең көне қала» саналатын Дамасктің мәдениет ошақтарына қауіп төндіріп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ибраһим Хури. Фаһрис махтутат дәр аль-кутуб Аз-захирия. – Дамаск: Матбуғат мужаммағ аль-луғат аль-арабия, 1969. -216 б.
- 2 Мухаммад Сахил. Тарих аль-мамалик фи Миср уа Аш-шам. – Каир, 1997. -287 б.
- 3 Гундогдыев О. «Бесстрашный лев» Султан Бейбарс. – Ашхабад, 2006. -320 б.
- 4 Ясин Мухаммад Ассуас. Фаһрис мужамиф аль-мадраса аль-умария фи дәр аль-кутуб Аз-захирия бидимашк. – Эль-Кувейт: Маншурат мағхад аль-махтутат аль-арабия, 1987. -268 б.
- 5 Батырша-ұлы Б, Көмеков Б.Е., Батырша-ұлы С. Мысырдағы мәмлүк сәулет өнерінің тарихы. – Астана: Сарыарқа, 2011. -312 б.
- 6 http://www.np.kz/2011/01/25/print:page,1,kulturnaja_jevoljucija.html
- 7 Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. – М, 1991. -304 б.

REFERENCES

- 1 Ibrahim Huri. Fakhris makhtutat dar al-kutub Az-zahiriya. – Damask: Matbughat muzhammadh al-lughat al-arabia, 1969. -216 b.
- 2 Mukhammad Sakhil. Tarikh al-mamalik fi Misr ua Ash-sham. – Kair, 1997. -287 b.
- 3 Gundogdyev O. Besstrashnyi lev Sultan Beibars. – Ashkhabat, 2006. -320 b.
- 4 Yasin Muhammad Assuas. Fakhris muzhamigh al-madrasa al-umaria fi dar al-kutub Az-zahiriya bidimashq. – Al-Kuwait: Manshurat maghkhad al-makhtutat al-arabia, 1987. -268 b.
- 5 Batyrsha-uly B, Komekov B.E, Batyrsha-uly S. Mysyrdaghy mamluk saulet onerining tarihy. – Astana: Saryarqa, 2011. -312 b.
- 6 http://www.np.kz/2011/01/25/print:page,1,kulturnaja_jevoljucija.html
- 7 Khalidov A.B. Arabskie rukopisi i arabskaia rukopisnaia tradicia. – M, 1991. -304 b.

Муратбекқызы Меруерт

Комплекс Аз-захирия в Дамаске

Статья посвящена комплексу «аз-Захирия», расположенному в Дамаске, который включает в себя могилы султана аз-Захира Бейбарса и его сына султана Беркехана, а также мечеть, медресе и библиотеку. В статье рассматриваются ключевые этапы развития комплекса. Особое внимание уделено библиотеке, фонд которой насчитывает более 72 тысяч экземпляров книг и рукописей.

Ключевые слова: Мамлюкская эпоха, арабо-мусульманская цивилизация, мамлюкская архитектура, библиотека Аз-захирия, арабские рукописи.

Muratbekkyzy Meruyert

Az-zahiriya complex

The article is devoted to «az-Zahiriya» complex in Damascus, which includes graves of Sultan az-Zahir Beibars and his son Sultan Berkehan, as well as mosque, madrasah and library. The article discusses the key steps of the complex development. Particular emphasis has been placed on the library, which fond consolidates more than 72 thousand items of books and manuscripts.

Key words: Mamluk era, Arab-muslim civilization, Mamluk architecture, Az-zahiriya library, arab manuscripts.

Редакцияға 13.02.2015 қабылданды.

А.Ж. МҰСАБЕКОВА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

ЕҢБЕК МИГРАЦИЯСЫН РЕТТЕУДЕГІ ТМД ЕЛДЕРІ АРАСЫНДА ЖАСАЛҒАН
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ШАРТТАРДЫҢ РӨЛІ

ТМД-ға мүше мемлекеттер арасындағы халықтың еңбек миграциясын реттеу мақсатында жасалған аймақтық келісімшарттардың рөліне, мемлекеттердің геосаяси және экономикалық ерекшеліктерін ескере отырып, еңбек миграциясының даму кезеңдерін жіктеп сипатталған. ТМД-на мүше мемлекеттер өзара ықпалдасудың арқасында, еңбек етуші мигранттардың құқықтарын қорғау, олардың әлеуметтік-экономикалық деңгейін көтеру және еңбек етуші мигранттарға қатысты заңды саясатты жүргізудің басым бағыттары алдыға қойылып, дамытудың алғышарттары көрсетілген.

Түйін сөздер: еңбек етуші мигранттар, Тәуелсіз мемлекеттер достастығы, келісім, конвенция.

Бұрынғы КСРО құрамына кірген мемлекеттер арасындағы халықтың миграциясын реттеу мәселелері аймақтық мемлекеттер арасындағы өзара қарым-қатынасты орнату және геосаяси, экономикалық тенденцияларға байланысты бірнеше кезеңдерден өтті. 1991 жылы алғашқыда үш мемлекеттің, кейіннен 12 бұрынғы кеңестік республикалардың басшыларымен Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы туралы келісім қабылданды (1991 жыл, 8 желтоқсан); 1991 жылы 21 желтоқсанда келісімге қосымша хаттама бекітілді. Одан кейін 1991 жылғы 21 желтоқсанда Алма-ата декларациясы, 1993 жылғы 22 қаңтарда Минскіде ТМД елдерінің жарғысы қабылданды. Аталған құжаттарды, әлеуметтік және келісілген саясатты жүргізу, экономикалық реформаларды үйлестіру, жалпыеуропалық және еуразиялық нарықтағы ашық экономиканы белсендету, ортақ экономикалық кеңістікті қалыптастыру және дамыту мақсатында қабылдады.

Миграцияны реттеу саласындағы мемлекетаралық өзара әрекеттесудің бірінші кезеңі ТМД-ғын құрғаннан кейін басталды. Осы уақытта көпжақты келісімдер жасала бастады. Бұл келісімдердің басты мақсаты, тәуелсіз мемлекеттер арасындағы бұрынғы экономикалық, саяси және әлеуметтік қарым қатынастарды сақтап қалу үшін жүзеге асырылды. Мысалы, бұрынғы КСРО шеңберінде тығыз байланыста болған тұлғалардың құқықтық жағдайы және көптеген республикалардың тұрғындары өздерінің туысқандарымен бөлініп кетті, мұның басты себебі картада жаңа тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуымен байланысты болды. Осыған орай барлық республикалардың басшылары шекараларды толығымен «жабу» мүмкін емес екендігін түсінді.

1992 жылғы 9 қазанда Бішкек қаласында «ТМД елдеріне мүше мемлекеттердің территориясы бойынша, осы Достастыққа мүше мемлекеттердің азаматтары визасыз жүріп-тұруы туралы» келісімге қол қойылды. Аталған келісімде «Тараптардың азаматтары, Тараптардың территориялары бойынша визасыз жүріп-тұруына рұқсат етіледі, егер тұлғаны куаландыратын құжаттары болса» деп анықталған. Осыдан басқа, үшінші мемлекеттерде тұрақты тұратын тараптардың азаматтарына, Бішкек келісімінің қатысушысы болып табылатын мемлекеттердің территорияларына кіруге және жүріп-тұруына визасыз режим жасалды. ТМД-на кіретін мемлекеттер төтенше жағдайлар кезінде өздерінің шекаралары мен территорияларын қорғау мақсатында ерекше шаралар қолданатынын бекітті.

1992 жылғы 13 қарашасында Мәскеу қаласында «ТМД қатысушы мемлекеттердің визаны өзара тану туралы» келісім жасалды. Келісімде «Тараптардың құзыретті органдарымен шетелдік азаматтарға берілетін транзиттік және кіру визаларын әрбір тарап тануы тиіс» деп бекітілді. Аталған визалар оның иесіне ТМД елдерінің басқа мемлекеттерінің территориясы арқылы басқа үшінші мемлекетке транзитпен өтуге құқық береді. Келісімге қатысушы мемлекеттердің территориясында уақытша кірудің және жүріп-тұрудың, соның ішінде транзиттік жол, ұлттық заңнамасымен айқындалады. 1992 жылғы Бішкек және Мәскеу келісімдеріне, қатысушы мемлекеттердің азаматтарына ТМД территориясы бойынша визасыз режим сақталды [1, 646].

1992 жылы ТМД елдеріне қатысушы мемлекеттер арасында зейнетақымен қамтамасыз ету саласында ТМД елдеріне қатысушы мемлекеттердегі азаматтардың құқығына кепілдік беру туралы келісімге қол қойылды. Бұл келісім, кішкене болса да бұрынғы кеңестік республикалардың

жергілікті тұрғыны, КСРО-ның құлауынан кейін өзінің туған жеріне қайта оралуы үшін еңбек стажы мен зейнетақыны тағайындау мәселелерін анықтауды реттеуге мүмкіндік береді. 1994 жылдың сәуір айында «Миграция салысындағы жұмыс күшін және еңбек етуші мигранттарды әлеуметтік қорғау» туралы ТМД-ға мүше мемлекеттердің барлығымен келісім жасалды. Бұл келісімді одан әрі ратификациялау кезінде ТМД елдерінің бөлек мемлекеттері арасында қарама-қайшылықтар пайда болды. Келісім екі мемлекет үшін яғни Грузия мен Түрікменстан мемлекеттерінде заңды күшіне ие болмады. 1994 жылдың желтоқсанында ТМД шеңберінде «Еңбекті қорғау және тұрақты тұрмайтын мемлекеттен тыс жақта болып табылатын жұмысшылармен алынған өндірістік травматизмді анықтау» туралы келісімге қол қойылды.

Ірі геосаяси өзгерістердің болуына байланысты, ТМД елдері арасында миграцияны реттеу саласында жасалған көпжақты келісімдер, барлық посткеңестік кеңістікте тұратын азаматтар үшін белсенді жұмыстар атқаруда. ТМД территориясында ақырындап, мемлекеттердің экономикалық және саяси жағынан жекелену басталды – бұрынғы кеңестік республикаларда «өркениетті бөлінуге» аяқ басты. Осындай жағдайлардың нәтижесінде, екінші кезең басталды. Осының арқасында миграцияны реттеу саласында, бұрында болған көпжақты келісімдердің саны азайтылып, енді бөлек мемлекеттермен, яғни екіжақты келісімдердің жасалуына жол ашылды. Сонымен қатар, заңсыз миграциямен күресудің шараларын қабылдау жағынан да екі мемлекет арасындағы келісімдердің тиімділігі артты. Бір жағынан, Бішкек және Мәскеу келісімдерінен жаппай шығу басталды. Бішкек келісімінен, 1999 жылдың 9 маусымында Түрікменстан шықты, 2000 жылдың 16 сәуірінде – Өзбекстан, 2000 жылдың 3 желтоқсанында – Ресей, 2002 жылдың 8 қаңтарында – Қазақстан да келісімнен шықты.

Еңбек миграциясы саласындағы ынтымақтастық туралы келісімді қолдану практикасы оның тиімсіздігін анықтады. Себебі мигранттардың негізгі массасы құқықтық өрістен тыс болды, өзінің проблемаларын өз бетімен шешіп жатты, бұл бәрімізге мәлім заңсыз болып табылады. Бұдан басқа, үшінші мемлекеттің азаматтары басқа елге кіру үшін визасыз режимді қолданды, бұл жағдай миграцияның заңсыз транзитіне жағдай жасау деген сөзді білдіреді. Екінші жағынан, азаматтардың визасыз жүріс-тұрысы бойынша ТМД елдері арасында екіжақты келісімдер институты пайда болды.

1990 және 2000 аралығында, Қазақстан Республикасы мен Әзірбайжан Республикасы, Беларусь Республикасы үкіметтері арасында еңбек ету және осы мемлекеттердің азаматтарын әлеуметтік қорғау туралы үкіметаралық келісімдерге қол жеткізді. 2002 және 2006 жылдар Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасының және Тәжікстанның үкіметтерімен уақытша жұмыс істейтін еңбек етуші мигранттардың еңбек етуі мен олардың құқықтарын қорғау туралы келісімдерге қол қойды. Аталған келісімдер, екіжақты жасалған мемлекеттердің азаматтарын, еңбек етуші мигранттардың халықаралық құқықтық стандартқа сәйкес құқықтарын қорғайды. Өзара визасыз сапарлар туралы келісімге 2000 жылдың 30 қарашасында қол қойылды. Бұл келісімнің қатысушы-мемлекеттері Қазақстан, Беларусь және Ресей Федерациясы [2, 96 б].

1998 жылғы 6 наурызда Мәскеу қаласында ТМД-на қатысушы мемлекеттер арасында «Заңсыз миграциямен күресу ынтымақтастығы туралы» келісімге қол қойылды. ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің заңсыз еңбек миграциясына қарсы күрес жүргізудегі ынтымақтастық тұжырымдамасы 2004 жылдың 16 қыркүйегінде бекітілді. ТМД-ға мүше мемлекеттердің басшылары 2007 жылдың қазанында келісілген миграция саясаты туралы декларацияға қол қойды. Бұл аталған құжатта, ТМД елдеріне мүше мемлекеттердің миграция саласын реттейтін құқық қорғау органдарының арасындағы ынтымақтастықты, келісілген миграция саласын жетілдіруді, еңбек миграциясын халықаралық құқықтық реттеуді, заңсыз еңбек миграциясымен күресуді, реадмиссия туралы келісімдерді жасауды көздейді. ТМД елдеріне мүше мемлекеттердің миграция жөніндегі органдарының өзара іс-қимылын жүзеге асыру мақсатында және өзара үйлестіру үшін, мүше мемлекеттердің миграция органдары басшыларының кеңесі құрылды. Бұл кеңестің басты бағыты – ТМД шеңберінде еңбек миграциясын және мемлекеттер арасындағы құқықтық жағдайларды реттеудегі негізгі құрал болып табылады.

2008 жылдың 14 қарашасындағы Кишинев қаласында ТМД елдеріне мүше мемлекеттердің еңбек етуші мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтық мәртебесі туралы Конвенциясына қол қойылды. Конвенцияның ережелеріне сәйкес, еңбек етуші мигранттардың баратын елде болу мерзімі мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын реттейді. Сонымен қатар, конвенцияда

еңбек етуші мигранттардың және олардың отбасы мүшелерін құлдыққа немесе кез-келген басқа мәжбүрлі еңбекке азаптауға, адамның ар-намысын қорлайтын қатынастарға жол бермеу туралы міндеттемелер жүктелген.

Еңбек етуші мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтық мәртебесі туралы Кишеневте қол қойылған конвенцияға Қазақстан Республикасы ескертулер жасады. Бұл ескертулер еңбек етуші мигранттар мен олардың балалары үшін білім алу құқығы мен басқа да әлеуметтік құқықтарына қатысты ережелеріндегі ескертулер болды. ТМД елдеріне мүше мемлекеттер арасында жасалған еңбек етуші және олардың отбасы мүшелерінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияны Қазақстан 2009 жылдың 31 желтоқсанында ратификациялады.

Үшінші кезең, мемлекетаралық интеграциялардың негізінде ТМД шеңберінде миграцияны реттеуге көшумен байланысты болды. КСРО-ның бұрынғы республикаларындағы территориялардың жағдайы интеграцияда әртүрлі жылдамдықты және көпформаттылықты талап етті. Өзара мүдделілікке объективтілігі мен субъективтілігінің деңгейіне байланысты мемлекеттердің формалары және өзара іс-әрекеттің түпнегізіне сәйкес таңдалады. Осындай өзара іс-әрекеттердің мысалдары: Кеңестік мемлекеттер, Еуразиялық Экономикалық Қауымдастық, Ұжымдық қауіпсіздіктің келісім шарт ұйымы, Орта Азиялық экономикалық қауымдастық сияқты интеграцияның түрлерін атап көрсетуімізге болады.

Қазақстан Республикасы, Беларусь Республикасы және Ресей Федерациясының басшылары 2009 жылдың 19 желтоқсанында үш елдің Кеден Одағын қалыптастыру туралы шешімге келді. Осыған орай, Ресей, Беларусь және Қазақстанның Бірыңғай экономикалық кеңістігін (БЭК) құру жөніндегі іс-қимыл жоспары бекітілді. Аталған жоспар құжаттардың 20 жобасын әзірлеуді және қабылдауды алға тартты. ҚР, БР және РФ мүше болған Кеден одағы 2010 жылдың 1 қаңтарында құрылды. Осы үш мемлекеттің халықаралық құқықтық базасы, 2010 жылдың өзінде айтарлықтай белсенді жұмыс атқарды. Бұл мемлекеттің басшылары төрт негізгі бағытта жұмыс жасау мақсатында келесі мәселелер бойынша келісімдерге қол қойды: табиғи монополиялардың қызмет көрсетуіне қол жеткізуді, келісілген экономикалық саясат жүргізуді; капитал қозғалысына және қызмет көрсетуге еркіндікті қамтамасыз етуді; шетелдік жұмысшы күшті еркін орын ауыстыруын қамтамасыз ететін негізгі құжаттарды бекітті [3, 128 б].

Санкт-Петербург қаласында 2010 жылдың қарашасында Кеден одағына мүше мемлекеттердің үкімет басшылары еңбек миграциясы жөнінде бірқатар келісімдерге қол қойды: еңбек етуші мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтық мәртебесі туралы келісім және үшінші мемлекеттерден келген заңсыз миграциямен күресудегі ынтымақтастық туралы Кеңес одағына мүше мемлекеттердің еңбек етуші мигранттардың, келген мемлекеттегі құқықтарын қадағалау және ұлттық еңбек нарығында заңсыз еңбек миграциясынан қорғау жөніндегі өзара ынтымақтастық туралы келісімдердің маңызы зор.

Осы келісімдердің арқасында, ҚР-да Ресей мен Беларусь мемлекеттерінің азаматтарына қолайлы жағдайлар жасалды. Осы мемлекеттердің азаматтары еңбек етуге арналған рұқсатты алған күннен бастап, 30 күннің ішінде жергілікті көші-қон полициясына барып тіркелуден босатылды. Демек, бұл келісімдер үш мемлекеттің арасындағы еңбек миграциясын халықаралық құқықтық реттеу саласындағы үлкен серпіліс деп айтуға болады. Бірақ та, бұл мемлекеттер арасындағы еңбек миграциясы және халықаралық еңбек қарым-қатынастарының құқықтық базасын жетілдіру мақсатында көптеген жұмыстар күтіп тұр.

БЭК-ке мүше мемлекеттердің арасында жасалған келісім шарттар бойынша осы мемлекеттердің барлық азаматтары әр елдің заңнамасына сәйкес, міндетті әлеуметтік сақтандырудың барлық түрлерін қолдануға құқылы. Еңбек етуші мигрант пен оның отбасы мүшелерін зейнетақымен қамтамасыз ету процесі өте күрделі болып отыр. Себебі, Ресейдің, Қазақстанның, Беларусь Республикасының зейнетақымен қамтамасыз ету мәселесі бұл елдерде әртүрлі жүйелермен ерекшеленеді.

2010 жылдың желтоқсанында Беларусь Республикасының парламенті көрсетілген барлық келісімдерді ратификациялады. «Еңбек етуші мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтық жағдайы туралы келісімді ратификациялау туралы» ҚР Заңын және «Үшінші мемлекеттерден шыққан заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл жөніндегі ынтымақтастық туралы келісімді ратификациялау туралы» ҚР Заңын Қазақстан парламенті 2011 жылдың 27 маусымында

қабылдады. Ресей Федерациясы аталған келісімдерді 2011 жылдың 6 шілдесінде ратификациялады. Қазақстанның, Беларусьтің және Ресейдің бірыңғай экономикалық кеңістігінің халықаралық құқықтық базасын қалыптастыруға және одан әрі жетілдіруге айтарлықтай мүмкіндік берді. 2012 жылдың 1 қаңтарынан бастап, интеграцияның құрамдас мемлекеттері арасында, тауарлардың, қызмет көрсетулер мен жұмысшы күшінің еркін жүріп-тұру деңгейі айрықша жоғарылады.

Жоғарыда айтып өткендей, миграция ТМД елдеріне мүше мемлекеттер арасындағы интеграцияның маңызды факторы болып табылады. 1998 жылдың сәуірінде Кеден Одағына қатысушы мемлекеттер Еуразиялық экономикалық қауымдастыққа аяқ басты. Осы қауымдастықтың мемлекетаралық кеңесінде, «Қарапайым адамдарға он қадам туралы» өтініш қабылданды. Бұл жерде адамдардың өмір сүру деңгейін көтеру мақсатында, соның ішінде «шекаралық кедендік бақылаулардағы төрт мемлекеттің шекараларын еркін және тең кесіп өтуді қамтамасыз ету» туралы сөз етілген. Аталған ережені жүзеге асыру мақсатында Қазақстан, Беларусь және Ресейдің мемлекетаралық кеңесі жанындағы Үкімет басшыларының кеңесі Кеден одағына қатысушы мемлекеттердің шекараларын жеке тұлғалар және олармен келген тауарлардың еш кедергісіз өтуін қамтамасыз ету туралы келісімді қабылдады. Келісімде көрсетілгендей, мемлекеттік шекараларда, халықаралық әуе порттарынан өткізу пунктерін ұйымдастыру бойынша тараптар шаралар қолданады. Жеке тұлғаларды өткізудің негізі – Кеден одағы туралы келісімдерге қатысушы мемлекеттердің біреуінің территориясында тұрақты тұратын фактіні растайтын қолданыстағы құжаттарын көрсету болып табылады.

2000 жылдың ақпанында Мәскеу қаласында, Кеден одағына және Бірыңғай экономикалық кеңістік туралы келісім шартқа қатысушы мемлекеттердің бірыңғай еңбек нарығын қалыптастыру проблемалары туралы халықаралық конференция өтті. Аталған конференцияда жалпы серіктестердің экономикалық кеңістігінде жұмысшы күшін алмастыру және ортақ пайдалану, еңбек етуші мигранттардың еркін қозғалысы туралы жалпы еңбек нарығын құру қажеттілігін тұжырымдады.

2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап Еуразиялық экономикалық одақ туралы келісім шарт заңды күшіне ие болды. Бұл келісім шарт, еңбек ету талаптарымен байланысты әрекеттерді барлық жағынан алып қарағанда осы одаққа мүше мемлекеттердің азаматтарына теңдік құқықты жүзеге асыруға көмектеседі. Сонымен қатар, заңсыз миграцияның ағымдарын тоқтатуға, осы шарттың шеңберінде ықпалдастық үдерістердің әлеуметтік-экономикалық жағдайды айтарлықтай терең қарастыруға мүмкіндік береді. Осыған қоса, келісім шарттың «Еңбек миграциясы» атты 26 бөлімінде келесілер қарастырылған: Еңбек етуші мигранттың және оның отбасы мүшелерінің жұмыс жасауға келген мемлекетте уақытша немесе тұру мерзімі жұмыс беруші және тапсырыс беруші заңды тұлғалардың азаматтық-құқықтық немесе еңбек келісім шартында көрсетілген мерзіммен анықталады. Еңбек етуші мигрант, еңбек етуге келген мемлекетке 90 күннен соң мерзімінен бұрын келісім шартты бұзса, онда еңбек етуші мигрант территориядан шықпай тұрып, 15 күннің ішінде жаңа еңбек немесе азаматтық-құқықтық келісім шарт жасауына болады. Сонымен қатар, ішкі еңбек нарығын қорғау мақсатында мемлекеттер бекіткен жұмыс істеуге рұқсат алу процедураларын алып тастады. Келісім шарт, еңбек етуші мигранттарды және оның отбасы мүшелерін еңбек етуге келген мемлекеттің территориясына кірген сәтінен 30 күннің ішінде келу орны бойынша есепке алудан яғни тіркелуден босатады. Басқа қатысушы-мемлекеттің территориясына келген жағдайда, яғни 30 күннен асып кетсе, онда олар кірген мемлекеттің ұлттық заңнамасына сәйкес тіркелуге міндетті (есепке алыну қажет) [4].

Еңбек етуші мигранттарды әлеуметтік сақтандыру қамтамасыз етілуі, еңбек етуге келген мемлекеттің заңнамасына сәйкес жүзеге асырылады. 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап, еңбек етуге келген мемлекеттің заңнамасына сәйкес, еңбек етушінің еңбек сақтандыру стажы әлеуметтік қамсыздандыру мақсатында жалпы еңбек сақтандыру стажы есептелінетін болады.

Еңбек етуші мигранттың және оның отбасы мүшелерін зейнетақымен қамтамасыз ету, тұрақты тұратын мемлекеттің заңнамасымен, сонымен қатар мүше-мемлекеттердің арасында жасалған бөлек халықаралық келісім шарттарға сәйкес реттеледі. 2014 жылдың 12 қарашасында Еуразиялық экономикалық одақтың шешімімен «зейнетақымен қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастық туралы халықаралық концепцияның жобасы» мақұлданды. Бұл жоба бойынша әлі жұмыстар жалғасуда.

Еңбек етуші мигранттар және оның отбасы мүшелері жедел медициналық жәрдем және басқа да медициналық көмектер алуға құқылы. Еңбек етуші мигранттың еңбек етуге келген мемлекеттің территориясында бірге тұратын балалары меетепке дейінгі мекемелерге баруға, еңбек етуге келген мемлекеттің заңнамасына сәйкес білім алуға құқығы бар.

Еске сала кетсек, 2014 жылға шетелдік жұмыс күшін тартуға арналған квотаның мөлшері 0,7%-ды құрады. Бұл республиканың экономикалық белсенді халықтың санына қарай тартылды, яғни 63 мың адам.

2014 жылдың 1 желтоқсанындағы жағдайға сәйкес, жергілікті атқарушы органдардың рұқсаты бойынша, Қазақстанда 29462 шетел азаматы өзінің еңбек қызметін жүзеге асырып жатыр. Шетелдік жұмыс күшін тартатын жұмыс берушілердің саны – 2577.

Шетелдік жұмыс күшін тартудың негізгі үлесі келесі салаларға тән:

құрылыс – 11,4 мың адам 44,4%;

тау-кен өнеркәсібі - 3,4 мың. адам (13,4%);

қайта өңдеу өнеркәсібі - 1,4 мың. адам. (5,4%).

Сондықтан да, ТМД-ға қатысушы-мемлекеттер еңбек миграциясын реттеуге және заңсыз еңбек миграциясымен күресу мақсатында айтарлықтай құқықтық базаларды жасауға тырысып жатыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 ТМД кеңістігінде мигранттардың әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғау. Аналитикалық жинақ. – Алматы. 2012. – 210 б.

2 Орталық Азиядағы халықаралық миграция мен босқындарды қорғау мәселелері бойынша аймақтық конференция. Аналитикалық жинақ. – Алматы. 2011. – 160 б.

3 Вашанов В.А., Исингарин Н.К., Исламова Г.Р., Кунанбаев Е.А. интеграцияның экономикалық тиімділігі // Достастықтың хабаршысы: арнайы жариялым. – Мәскеу: МЭК, 1998. – 950 б.

4 <https://www.mzsr.gov.kz/kk> Қазақстан Республикасы денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігі.

REFERENCES

1 TMD kenistiginde migranttardyn aleumettik jane enbek kuckyktaryn korgay. Analitikalyk jinak. – Almaty. 2012. – 210 b.

2 Ortalyk Aziadagy halykaralyk migratsia men boskyndardy korgau maseleleri boinsha aimaktyk konferensia. Analitikalyk jinak. – Almaty. 2011. – 160 b.

3 Vashanov V.A., Isingarini N.K., Islamova G.R., Kunanbayeva E.A., integratsianyn ekonomikalyk tiimdiligi // Dostastyktyn habarshysy& arnayı jarialym. – Maskeu: MEK, 1998. – 950 b.

4 <https://www.mzsr.gov.kz/kk> Qazaqstan Respublikasi densaulyk saktau jane aleumettik damu ministriligi.

Роль международных соглашений заключенных странами - участниками СНГ по регулированию трудовой миграции

В данной статье рассмотрена роль международных соглашений заключенных странами-участниками СНГ по регулированию трудовой миграции. Проанализированы характерные особенности международных соглашений и показана, что трудовая миграция играет в обществе положительное воздействие на социально-экономическое и демографическое положение страны.

Ключевые слова: статус трудящихся-мигрантов, Содружество независимых государств, соглашение, конвенция.

The role of the international agreements concluded countries - participants of the CIS on labor migration

This article considers the role of international agreements concluded CIS member states to regulate labor relations. Analyzed the characteristics of international agreements and to show that labor migration plays in society a positive impact on the demographic, socio-economic situation of the country.

Key words: status of migrant workers, the Commonwealth of Independent States, agreement, convention.

Редакцияға 11.02.2015 қабылданды.

А.К. МЫРЗАХАНОВА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

ХОСНИ МУБАРАК БИЛІГІ КЕЗЕҢІНДЕГІ ЕГИПЕТТІҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ, ӘЛЕУМЕТТІК ДАМУЫНЫҢ ІШКІ ЖӘНЕ СЫРТҚЫ ФАКТОРЛАРЫ

Мақала Египет Араб Республикасының бұрынғы президенті Хосни Мубарак билігі кезіндегі Мысыр елінің қоғамдық-саяси, әлеуметтік дамуындағы ішкі және сыртқы факторларды жан-жанты зерттеуге арналған. Мақалада Хосни Мубарак билігі кезіндегі Египет дамуының басты бағыттары қарастырылады. Соның ішінде, Египет қоғамындағы әлі күнге дейін шешімін таппаған басты мәселелерге ерекше ден қойылған.

Түйін сөздер: *Египет Араб Республикасы, Хосни Мубарак билігі, Араб Елдері Лигасы, либерализация, «инфитах» саясаты, экономикалық либерализациялау, мемлекеттік сектордағы кәсіпорындарды жекешелендіру, жалпы ішкі өнім.*

Жалпы Араб елдері президенттері ұзақ жылдар бойы билік басында отыруымен белгілі. Осындай араб елдерінің ішінде Египетті ерекше айтуға болады. 1981 жылы қастандықтан қаза болған Садаттан кейін билік басына Хосни Мубарак келді [1]. Ол билікке келгеннен бергі отыз жылға таяу уақыт аралығында өзіне шексіз өкілеттік беретін Төтенше заңдардың негізінде елді басқарып келді. Іс жүзінде Египетте президент бүкіл үкіметке бақылау жасады. Билікті қолдан шығармау мақсатында кең көлемдегі құзыретпен қамтамасыз етілген орасан зор құпия полицияны, барлау мекемелерін пайдаланды. Бұл мекемелер өздерінің жауыздық әдіс-тәсілдерімен белгілі. Египет үкіметі жиналыс еркіндігін шектеу мақсатында Төтенше жағдайлар туралы заңдарды кеңінен қолданып отырды. Сонымен бірге елде саяси партиялар мен бейүкіметтік ұйымдардың тізімделуі мен қызметін де шектейтін көптеген заңнамалар жеткілікті болды. Халыққа қарсы бағыталған мұндай саясат ел ішіндегі саяси-әлеуметтік дүрбелеңнің белең алуына әсер еткені айқын [2, 1 б].

Египеттің бұрынғы президенті Хосни Мубарак Мысыр халқын 30 жыл бойына басқарғанымен, халық сенімінен шығып, ел көшбасшысы бола алмады. Керісінше халықтың басым көпшілігінің наразылығын туғызды. Себебі Египет қоғамындағы шиеленіскен мәселелер мен шешімін таппаған күрделі проблемалар Хосни Мубарактың басшы ретінде елді тиімді басқара алмауына байланысты болды.

Дегенмен, Хосни Мубарак билігі кезеңіндегі туризм саласының өркендегенін ұмытпауымыз керек. Сондай-ақ елге көптеген батыс инвестициялары тартылды және сол кезеңдерде Египет араб елдері ішінде жетекші орында болды. Хосни Мубарак ел басына билікке келген алғашқы жылдары өзінің алдындағы ел билеген Садаттың жіберген қателіктерін түзетті. Бірінші кезекте, жаңа Президент оппозицияның қоғамға көзқарасын қайта қарай отырып, либерализациялау бойынша іс-шаралар жүргізе бастады. Бірнеше оппозициялық партиялар парламент сайлауына түсуге құқық алды, сонымен қатар өз идеялары мен көзқарастарын өздерінің газеттері арқылы білдіруге мүмкіндік алды [3].

Сондай-ақ, Хосни Мубарак Батыс Еуропамен қақтығыста болған араб әлемінің көрші елдерімен жақсы қарым-қатынас орнатуға тырысты және Египеттің халықаралық аренадағы беделі жайлы да ұмытпады. Хосни Мубарак билігі кезінде елдің ұстанған позициясы айтарлықтай жақсарды. Египет Израильмен бейбіт келісімге қол қойғаннан кейін Араб елдері лигасы мүшелігінен шығарылған болатын, ал 1989 жылы сол Араб елдері лигасына мүшелікке қайтадан қабылданды [4].

Египеттің бұрынғы Президенті Хосни Мубарак негізінен туризм индустриясына зор көңіл бөлумен қатар оны дамытудың нәтижесінде экономикалық салада ауқымды табыстарға қол жеткізді. Мубарак билігі кезінде елге келетін туристердің бірнеше есе өсуі елдің ішкі жалпы өнімінің артуына өз үлесін қосты. Мубарак ел экономикасының белгілі бір салаларына инвестиция тартуға тырысты, ұлттық сауда заңнамасынан тыс еркін аймақ құрды, сонымен қатар шетел капиталына қолсұғушылықтан сақтайтын кепілдік берді. Хосни Мубарак, Садат бастаған инфитах-экономикалық либерализациялау саясатын жалғастырды. Экономиканы қайта құруда (қаржылық жүйе жақсарғанда) мемлекеттік банктердің акцияларын жекеменшік компанияларға сатудың арқасында қаржылық жүйе түзеліп, шетел инвестицияларының арта түсуі Египет экономикасының барлық салаларында өзінің оңтайлы нәтижелерін берді.

1991 жылы Мубарак «1000 күн бағдарламаларының» басталуы жайында баяндады. Бұл бағдарлама реформаларды жүзеге асыру мен нарыққа бағытталды. Бағдарлама нарықтың қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін іс-шаралар жүргізуге, шығыны көп компанияларды жою, мемлекеттік сектордағы кәсіпорындарды жекешелендіру өз кезегінде қоғамда наразылық туғырды [5]. Аталмыш іс-шаралардың жүзеге асуы белгілі бір бағытпен, өте баяу жүрді.

1994 ж. бірінші жартысымен 1998 ж. аралығында 258 мың адам жұмыс істейтін 30,8 млрд. египеттік фунт активі бар 113 мемлекеттік кәсіпорын жекеменшікке сатылды [6, 18 б].

Египетте 2000 жылға қарай жекешелендіруге жоспарланған 314 мемлекеттік кәсіпорынның 200-ден астамы жекешеленді [7].

Дегенмен ел экономикасы үшін стратегиялық маңызды Суэц каналының компаниясы, «Иджипшн Дженерал Петролеум» мемлекеттік мұнай компаниясы, әскери зауыттар, мемлекеттік теледидар мен радио, сонымен қатар ауруханалар мен мектептер жекешеленбейтін болды. Сондай-ақ, үн тартатын және фармацевтикалық кәсіпорындардың бақылау акциялар пакеті нан-тоқаш өнімдері мен дәрі-дәрмекке төмен бағаны сақтап тұру үшін мемлекет меншігінде қалатын болды. Жеке меншікке сатылған компаниялардың 90% жекешелендірілген бір жыл ішінде қомақты кіріске қол жеткізді. Мемлекет меншігін сатудан түскен қаржы мемлекеттік бюджеттің 1998 ж 1 шілдесінде 16,9 млрд. ег. ф. дейін толығын қамтамасыз етті [8].

Жалпы ішкі өнім 1990жылы 1,9% дан 1998ж. 5,7% дейін өсті [9].

Осылайша жалпы ішкі өнімнің өсуі жылына 1 млн. адамға (немесе 1,6%) көбейетін халық санының өсуін басып озды [10, 25-26 б].

Ең маңыздысы сол ауылшаруашылық өндірісі қарқынының артуы 90 жж. жылдары орта есеппен жылына 3% құрап, халық санының өсуінен артып түсті. Бұл ауылшаруашылық дақылдарының өнімділігінің артуымен байланысты болды. 1982 жылмен 1997 жылдар аралығында 1 феддан жерден бидай 15 - 24 ц. дейін, жүгері 17 -30 ц, күріш 24 - 35 ц. жиналды. [11, 49 б]

Қаржылық жағдай біршама тұрақталғанымен шын мәнінде бюджет тапшылығы сақталынып қалды. (1997 ж. 2,6 млрд. ег. ф. құрады.) [11, 49 б].

Жалпы ішкі өнімнің жыл сайынғы ұлғайып отыруы мемлекеттің бұрынғы басшысына инфрақұрылымды дамытып және су тапшылығынан туындаған мәселелерді шешуге «Батыс Сахараны» көгалдандыру үшін (Тошка проектісі) әр-түрлі жобаларды, сонымен қатар ауылшаруашылығына жарамды шөл жерлердегі оазистерді гүлденген аймаққа айналдыру жобаларын жүзеге асыруға мүмкіндік берді[12].

Мұндай халықтың азық-түлік мәселесін шешуге және азық-түлікпен толық қамтамасыз етуге бағытталған бастамалар Египет қоғамының осы уақытқа дейін шешімін таппаған басты мәселесі болып отыр.

Бір жағынан қарағанда, Мубарак елді жан-жақты дамытуға, экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шешуге тырысқанымен халық тез арада күткен жұмыссыздықтың азаюы, елдің гүлденуі сияқты нәтижелер оң шешімін таппады, ел үміті ақталмады. Хосни Мубарак басқаруындағы мемлекеттік институттар қызметінің жемісі байқалмады. Каир қаласындағы кедей аудандарда, қабірлерде, үйілген қоқыстар жанында адамдар әлі күнге дейін өмір сүріп жатыр. Тіпті Мубарактың туған қаласы Кафр аль-Масалхада жергілікті халық арзан нан сатып алу үшін бірнеше сағаттар бойы кезекке тұруға дайын, сонымен қатар халық арасында С гипатиті, шистоматоз сияқты жұқпалы аурулар кең таралған[13].

Айта кететін тағы бір мәселе Мубарак билігі кезеңіндегі сыбайластық жемқорлық жүйесі. Биліктің барлық деңгейлеріндегі қорқынышты жемқорлық бизнестің, бәрінен бұрын, шағын және орта бизнестің басталуы мен дамуын тежеді. Ал, бұл - бүлік шығарған араб көшесі өмірінің негізі [14].

Жемқорлық деңгейінің көрсеткіші бойынша Transparency International 2010 ж. 174 ел ішінде Египет 118 орын алады. Бұл сыни көрсеткіш елдегі жемқорлық зор ауқымдағы апат екенін айғақтайды [15].

Жұмыссыздық - Египеттегі өткір мәселелердің бірі. Жоғары оқу орындарын бітірген жас түлектер мемлекет тарапынан мамандарға деген қажеттілік пен сұранысты талап ететін экономикалық реформаның жоқтығынан жұмыссыздыққа тап болады. Мұндай сәйкессіздік жастарды күнкөріс үшін қаржы табудың әртүрлі жолдарын іздеуге мәжбүрлейді, бұл өз кезеңінде әртүрлі кедергілерге, атап айтқанда, жемқорлыққа итермелейді.

Дегенмен, Мубарак билігі кезеңінде елдегі жұмыссыздық көрсеткіші аздап болса да төмендеген болатын.

«Мубарак Египет қоғамының үштен бір бөлігін құрайтын жастар мен жоғары білімі бар адамдарды қатты кемсітетін жаппай жұмыссыздықпен ешқандайда қарсы күреспейді», - дейді Таяу Шығыс бойынша атақты неміс-француз expertі Петер Щолль-Латур [16].

2011 ж. бірінші жартыжылдығында елдегі жалпы еңбекке жарамды 26 млн адамдар арасында жұмыссыздық (халық толқуларына байланысты) көрсеткіші 11,9 дейін өсті [17, 25-26 б].

Мұндай жұмыссыздық көрсеткіштерінің жоғары болуы –демографияның салдарынан болып отыр. Елдегі өте ауыр демографиялық жағдай салдарынан жыл сайынғы халық санының өсуі 1,7 % (1,2-1,3 млн адам) құрады. Бұл жағдай ресурстық базаның құлдырауына, жалпы халықтың өмір сүру деңгейінің жақсаруына жол бермейді [18].

Бүгінде және болашақта да Египет өміріндегі маңызды мәселе – бұл халық санының өсуі. Соңғы 100 жыл ішінде Египет халқы 6,5 млн.- 60 млн. адамға, яғни 10 есеге өсті [19, -46 б]. Соңғы жүзжылдықтан бері египеттіктердің 98% ел территориясының 5% құрайтын Нилдің жағалауында өмір сүреді [20, 50 б]. Египет халқы Нил өзенінің суын дұрыс пайдаланбағандықтан Нилдің суы күннен күнге ластанып, қоршаған ортаға қауіп төндіріп отыр.

Бүкіләлемдік банктің есебінде әртүрлі қажеттілікке қолданылып, қатты ласталған судың 90% алдын ала тазартылмай, залалсыздандырылмай өзенге жіберілетіні айтылған. Жердің жоғарғы қабаты мен жер асты сулары да әбден ласталған, миллиондаған адамдардың денсаулығына зор қауіп төндіреді. Ласталған су ақыл-естің кемуі, әртүрлі ісік ауруларын, бүйректің қабынуы сияқты ауруларды тудырады. Жауапты қызметкердің айтуы бойынша, Каирдің өзінде 17 компания мен кәсіпорын өздерінің қалдықтарын Нил өзеніне тікелей жібереді екен [21, 58 б].

Нил аңғарындағы ауылшаруашылық саласы мен зауыттарда жұмыс жасайтын 15 млн. феллахтарға жүргізілген египеттік-канадалық зерттеулер нәтижесі олардың көру қабілеттерінің төмендігін, ерлердің белсіздігі 20%, демікпе 15–18%, кардиосклероз мен қан қысымының жоғарылығы 30%, бауыр ауруына шалдыққандарын көрсетті. Каирде және оның айналасында отырғызылған жасыл желекті алқаптарды аяусыз жаппай жоюда. Жалпы ауданы 4500 шаршы метр болатын Мадинат Наср саябағын гольфке арналған алаңға айналдырды [22].

Египеттегі экономиканың аграрлы секторы өзінің төмен өнімділігімен және артта қалушылығымен, жергілікті халықты толық қамтамасыз ете алмайды.

Елдегі ауыр демографиялық жағдай үкіметті, бірінші кезекте, елдің экономикалық қауіпсіздігіне қауіп тудырады, қажетті азық-түлік өнімдерін сырттан (негізінен Батыс елдерінен) алып келуге мәжбүрлейді, сөйтіп импортқа тәуелді етеді. Египет импортында бірінші орында азық-түлік өнімдері және ауылшаруашылық шикізаты болып табылады. 2011 ж. барлық импорт көлемінің 23,9% құраған азық-түлік өнімдері мен ауылшаруашылық шикізатын сатып алуға 14,816 млн аса қаржы жұмсалды [23, 48-50 б].

Жалпы алғанда елдегі сырттан әкелінген импорт көлемінің сыртқа шығаратын экспорт көлемінен жоғары болуы бюджеттің азайып, бос қалуына алып келді.

23 млн. халық өмір сүретін Каирде халықты ауыз сумен, электроэнергиямен толық қамтамасыз ете алмай отыр.

Тауарлардың бірқатар түрлеріне баға өсе бастады. Жергілікті халықтың жартысынан астамы кедейшілікте өмір сүргендіктен, бұл жағдай ел тұрғындарының ашу ызасын туғызды.

Әрине, елде әлеуметтік, экономикалық шешуін таппаған мәселер өте көп. Хосни Мубарак басқарған үкімет адамдардың өмірін жақсартуға ешқандай әсер еткен жоқ деп айтуға болмайды. Өзінің билік құрған 30 жыл мерзім ішінде бұрынғы президент Египеттің араб әлеміндегі жетекші елге айналуына аз жұмыс жасаған жоқ. Мубарак билігі кезінде елдегі ішкі жалпы өнім көрсеткішінің өсуі (ІЖӨ) 4,5 есеге артты, елдегі жұмыссыздық деңгейі айтарлықтай төмендеді, азақ-түлік мәселелерін шешуде біршама істер атқарылды. (азық-түлік субсидия жүйесі) [24].

Ел ішіндегі келеңсіздіктер мен саяси-экономикалық дағдарысқа билікті кінәлі санады. Барлық мемлекеттердегі жастар арасындағы жұмыссыздықтың жоғары деңгейі де билікке қарсы наразылықты күшейтті.

Өйткені биліктегі Халықтық-демократиялық партия 2003 ж. бастап елдегі кез-келген еркін ойды басып жаншыды. Әсіресе «Мұсылман-бауырларға» қатысты өте қатаң саясат ұстанды. Әртүрлі мәліметтер бойынша, елдегі саяси тұтқындар саны он мыңға дейін жеткен.

2004 ж. Президент Хосни Мубарактың билігіне көңілі толмағандардың саны халық арасында арта түседі. Әсіресе, ел ішінде президенттің билікті мұрагерлікпен беруді жоспарлауда деген ақпараттар, сонымен бірге азаматтық және саяси құқықтарды тежеп келген сонау 1981 ж. бергі төтенше жағдайлар туралы заңнамалар әлі қаралу деңгейінде қалуы елді ашындыра түсті.

Ал 2006 ж. бастап елдегі баспасөзді шектеу үрдісі кең етек алды. Египеттегі тоқырауға қатысты үкімет саясатының кемшіліктеріне байланысты көптеген мақалалар мен кітаптар жазылған еді. Елден кету үрдісі де жылдан-жылға арта түсті. Әсіресе, 20-30 жас арасындағы білімді жастар өз мүмкіндіктерін жүзеге асыру мақсатында Парсы шығанағы елдеріне көптеп кете бастайды. Елде астық тапшылығы да байқалады. Үкімет ел әскері мен полициясын нанмен қамтамасыз етуге көңіл бөледі, ал қарапайым халық тұтынатын нанның бағасы күрт өскендіктен кедей және орташа деңгейдегі тұрғындардың нан алу мүмкіндігі шектелді. Сонымен бірге нан мөлшерінің де аздығы наубайхана алдындағы кезектер тіпті адам өліміне ұласқан текетірістермен де аяқталатын. 2007 ж. өмір сүру деңгейлеріне қатысты зерттеулердің нәтижесі бойынша, Египет тұрғындарының жартысына жуығы кедейшілік халде екендігін көрсетеді. Бұл елдегі шиеленушілікті ұлғайта түсті. 2007 ж. 7 маусымдағы жастардың толқуы полициямен қақтығысқа әкелді. Соның нәтижесінде шеруге қатысқан 15 адам қаза болды. Мыңдаған шерушілер ғимараттарды қиратып, дүкендерді тонады. Ел Президенті Хосни Мубарактың ілінген суреттерін жұлып алып, жыртты. 2008 ж. сәуірінде Египетте алғаш рет онлайн жүйесінде кең көлемдегі азаматтардың оппозициясын ұйымдастыра алды [25].

Бірақ осыған қарамастан, Египет қоғамының жаппай үкіметке қарсы көтерілуі күтпеген жағдай болды деп айтуға болмайды. Көтерілген халықты қолдауда зор рөл ойнаған Мубарактың саяси элитасы кезінде билік басына жақындатпаған жаңаша саяси күштер болды. Елде демократиялық еркіндіктің болмауы, жаппай жұмыссыздық, күнкөріс жағдайының төмендігі, билік басындағылардың сыбайлас жемқорлығы сияқты факторлар елді әбден қажытып, жарқын болашақ үшін күрестің басталуына негіз болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 История Египта // [http://ru.wikipedia.org/wiki/ История Египта](http://ru.wikipedia.org/wiki/История_Египта)
- 2 Бюжеева Б. З. Египеттегі қақтығыстар: шығуы мен нәтижесі, // Materialy X mezinarnodni vedecko-prakticka konferenct «Dny vedy - 2014» ЧЕШСКАЯ РЕСПУБЛИКА Прага 2014 г. 5 - б.
- 3 Асадова Н. «Мухаммед Хосни Сейид Мубарак», 2011. <http://kommersant.ru/doc/720969>
- 4 Лига арабских государств//<https://ru.wikipedia.org/wiki/>
- 5 Строительство нового Египта, 2012 <http://oaelife.ru/?p=1101>
- 6 A New Business Environment for a Great Country. Cairo, 1999. <http://www.ukessays.com/essays/economic/Egyptian>.
- 7 Michael Slackman «Egypt Concedes to Resistance on Privatization Push», ; Независимая газета.28.06.2010.
- 8 A New Business Environment for a Great Country; Независимая газета.19.03.1999.<http://www.ukessays.com/essays/economic/egyptian>.
- 9 A New Business Environment for a Great Country; Независимая газета19.03.1999.<http://www.ukessays.com/essays/economic/egyptian>.
- 10 Ближний Восток и современность. Вып. 6. М., 1999. -287 б.Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. Сборник статей.
- 11 Борисов А.Б. Политическая эволюция Египта: прошлое, настоящее, будущее. // Ближний Восток и современность, вып. 8. – М., 1999. –252 б.
- 12 Ken Niemi. Egypt's Canal Project, 1997 <http://www.nytimes.com/1997/01/17/opinion/l-egypt-s-canal-project-201995.html>
- 13 Светлова К. «История величия и падения Мубарака». –М, 2011. <http://www.zman.com/news/2011/04/20/99767.html>
- 14 Кирсанов Е.Е «Эпоха трансформаций на Ближнем Востоке» <http://www.iimes.ru/?p=12051>
- 15 Организация “Transparency International» <http://cpi.transparency.org/cpi2010/results/>
- 16 Берг И.С. «Время протестов в арабском мире: оценки западных политиков и экспертов», 2011 <http://www.iimes.ru/?p=12073>
- 17 Ближний Восток и современность. Вып. 6, -287 б. М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1999. Сборник статей.

- 18 «The World Bank», 2011. <http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.GROW>
- 19 Борисов А.Б. Политическая эволюция Египта: прошлое, настоящее, будущее. // Ближний Восток и современность, вып. 8. – М., 1999. – 252 б.
- 20 Шмелева Т.А. Особенности политического и экономического развития АРЕ (1981–2001 гг.). // Востоковедный сборник, вып. 3. – М., 2002. – 183 б.
- 21 Гашев Б.Н. Экологические проблемы Египта. //Ближний Восток и современность, сборник: «Окружающая среда и развитие в Арабском мире». – М., 1999. – 152 б
- 22 «Портал внешнеэкономической деятельности министерства экономического развития РФ» http://www.ved.gov.ru/exportcountries/eg/about_eg/ved_eg/
- 23 Борисов А.Б. Политическая эволюция Египта: прошлое, настоящее, будущее. // Ближний Восток и современность, вып. 8. – М., 1999. –252 б.
- 24 Шмелева Т.А. Особенности политического и экономического развития АРЕ (1981–2001 гг.). // Востоковедный сборник, вып. 3. – М., 2002. – 183 б.
- 25 Долгов Б. Между демократией и исламом: политическое развитие арабского мира/<http://www.perspektivy.info/print.php?ID=35967>

REFERENCES

- 1 Historya Egypta // http://ru.wikipedia.org/wiki/Historya_Egypta
- 2 Bujeeva B.Z. Egipettegi hahtigictar: shigui men natijeci, // Materialy X mezinardni vedecko-prakticka konferencnt «Dny vedy - 2014»
- 3 Asadova N. «Muhammad Hosni Said Mubarak», 2011. <http://kommersant.ru/doc/720969>
- 4 Liga arabskikh gosudarstv// <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
- 5 Stroitel'stvo novogo Yegipta,, 2012 <http://oaelife.ru/?p=1101>
- 6 A New Business Environment for a Great Country. Cairo, 1999. - 186.
- 7 Michael Slackman «Egypt Concedes to Resistance on Privatization Push», 2010
- 8 A New Business Environment for a Great Country; Nezaviciimaia gazeta.19.03.1999.
- 9 A New Business Environment for a Great Country; Nezaviciimaia gazeta.19.03.1999.
- 10 Blizhniy Vostok i sovremennost'. Vyp. 6. M., 1999. -287 b. Institut izucheniya Izrailya i Blizhnego Vostoka. Sbornik statey
- 11 Borisov A.B. Politicheskaya evolyutsiya Yegipta: proshloye, nastoyashcheye, budushcheye. // Blizhniy Vostok i sovremennost', vyp. 8. – М., 1999. –252 б.
- 12 Ken Niemi. Egypt's Canal Project, 1997 <http://www.nytimes.com/1997/01/17/opinion/l-egypt-s-canal-project-201995.html>
- 13 Svetlova K. «Istoriya velichiya i padeniya Mubaraka». –М, 2011. <http://www.zman.com/news/2011/04/20/99767.html>
- 14 Kirsanov Ye.Ye «Epokha transformatsiy na Blizhnem Vostoke» <http://www.iimes.ru/?p=12051>
- 15 Organizachia «Transparency International» <http://cpi.transparency.org/cpi2010/results/>
- 16 Berg I.S. «Vremya protestov v arabskom mire: otsenki zapadnykh politikov i ekspertov», 2011 <http://www.iimes.ru/?p=12073>
- 17 Blizhniy Vostok i sovremennost'. Vyp. 6, -287 b. M.: Institut izucheniya Izrailya i Blizhnego Vostoka, 1999. Sbornik statey.
- 18 The World Bank,2011. <http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.GROW>
- 19 Borisov A.B. Politicheskaya evolyutsiya Yegipta: proshloye, nastoyashcheye, budushcheye. // Blizhniy Vostok i sovremennost', vyp. 8. – М., 1999. – 252 б.
- 20 Shmeleva T.A. Osobennosti politicheskogo i ekonomicheskogo razvitiya ARE (1981–2001 gg.). // Vostokovednyy sbornik, vyp. 3. – М., 2002. – 183 б.
- 21 Gashev B.N. Ekologicheskiye problemy Yegipta. //Blizhniy Vostok i sovremennost', sbornik: «Okruzhayushchaya sreda i razvitiye v Arabskom mire». – М., 1999. – 152 б
- 21 Gashev B.N. Ekologicheskiye problemy Yegipta. //Blizhniy Vostok i sovremennost', sbornik: «Okruzhayushchaya sreda i razvitiye v Arabskom mire». – М., 1999. – 152 б
- 22 «Portal vneshneekonomicheskoy deyatel'nosti ministerstva ekonomicheskogo razvitiya RF» http://www.ved.gov.ru/exportcountries/eg/about_eg/ved_eg/
- 23 Borisov A.B. Politicheskaya evolyutsiya Yegipta: proshloye, nastoyashcheye, budushcheye. // Blizhniy Vostok i sovremennost', vyp. 8. – М., 1999. –252 б.
- 24 Shmeleva T.A. Osobennosti politicheskogo i ekonomicheskogo razvitiya ARE (1981–2001 gg.). // Vostokovednyy sbornik, vyp. 3. – М., 2002. – 183 б.
- 25 Dolgov B. Mezhdru demokratiyey i islamizmom: politicheskoye razvitiye arabskogo mira/<http://www.perspektivy.info/print.php?ID=35967>

Статья посвящена исследованию внутренних и внешних факторов общественно-политического, социального развития в период правления бывшего президента АРЕ Хосни Мубарака. В статье рассматриваются основные направления развития Египта в период правления Хосни Мубарака. Особое внимание уделено проблемам, которые играют главную роль в жизни египетского общества.

Ключевые слова: *Арабская Республика Египет, правление Хосни Мубарака, Лига Арабских Государств, либерализация, политика «инфитах», либерализация экономики, приватизация предприятий государственного сектора, ВВП.*

In this article the internal and external factors of the political and social development of Egypt during the reign of Hosni Mubarak are deeply studied. The main development ways of the country, some difficult issues of the society and some solved issues during the reign of Hosni Mubarak are also studied.

Key words: *Arab Republic of Egypt, the reign of Hosni Mubarak, the Arab League, the liberalization, policy «Infithah», economic liberalization, privatization of public sector, GDP.*

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

ӨОЖ 341.735.5:041.545.1

Н.К. НАСЫРКАНОВА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ИММУНИТЕТТЕР МЕН АРТЫҚШЫЛЫҚТАРДЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

Ғылыми мақалада дипломатиялық иммунитеттер мен артықшылықтардың шығу тарихы қарастырылып, құқықтық тұрғыдан негізделді. Бұл саладағы өзекті мәселелер айқындалып, автор жүргізген зерттеу нәтижесінде зерттеу тақырыбы бойынша халықаралық және қазақстандық нормативтік құқықтық актілеріне шолу жасалынған.

Түйін сөздер: *дипломатиялық иммунитеттер мен артықшылықтардың шығу тарихы, халықаралық құқықтық доктриналар, халықтар құқығы, persona non grata.*

Дипломатиялық иммунитет ұғымы дипломатиялық және консулдық құқықтағы негізгі ұғымдардың бірі болып табылады. Халықаралық келісімдерде белгіленген артықшылықтар мен иммунитет сөздерін айыра білу керек. Артықшылықтар деп мемлекет басшылары мен олардың өкілдерінің ерекше құқықтық артықшылығын айтамыз. Осындай артықшылықтардың ең елеулілері ретінде қол сұғушылық пен кемсітуден қорғау құқығын, белгілі бір жағдайларда арнайы белгілер мен эмблемаларды пайдалану құқығын шетелдерде өзінің арнайы байланыс құралының болуына деген (курьерлер, шифрленген хабарламалар) құқықты және басқаларды айтуға болады. Иммунитет деп мемлекет басшыларының, үкімет басшылары мен мүшелерінің, шетел мемлекеттерінің парламент мүшелері мен өкілдерін, сондай-ақ шетелдегі мүліктер мен мемлекеттік кемелердің дипломатиялық өкілдік орналасқан елдің сотының, қауіпсіздік қызметінің қаржылық аппаратының мәжбүрлі әрекеттеріне қорғалуын, оның ішінде талап-арыздан, қамаудан, тінтуден, жауап алудан және т.б. қорғалуын айтамыз.

Бүгінгі өркениетті замандағы мемлекеттердің өзара қарым-қатынастарында, әсіресе олардың екі жақты саяси байланыстарында дипломатиялық өкілдіктердің қызметінің маңызы зор екендігі белгілі. Дипломатиялық өкілдіктердің шетелдік мемлекеттер аумағында еркін әрі қауіпсіз қызмет етуінің басты кепілі оларға халықаралық құқық тарапынан тиісті дипломатиялық иммунитеттермен артықшылықтар берілуінде [1].

Дипломатиялық қатынастардың дамуы барысында қоғам дипломаттардың өз міндеттемелерін дұрыс орындауы үшін бір артықшылықтар мен иммунитеттерге ие болуы қажет екендігін түсінді. Мемлекетаралық қатынастардың тарихи барысындағы дипломатиялық қызметтегі әдет-ғұрыптар негізінде реттеу хаостық түрде болды. Әртүрлі аймақтарда елшілік әдет-ғұрыптардың нормалары әрқилы көрініс тапты. Тіпті, елшілерді қабылдамақ түгілі, қуғынға ұшыратқан кездер де болды. Бұл кезеңде елші қызметін атқару қауіп туғызатын. Ал ортағасырлық Еуропада керісінше «елшілік квартал» нормасы қалыптасқан. Бұл кейіннен жойылған нормаға сай, кез-келген адам, тіпті қылмыскер «елшілік кварталға» кірген сәтінен бастап жазалау қатаерінен босатылатындығын

білдіреді. Қазіргі кезде дипломаттар мен олардың жұмыс орны мен олардың тұрғылықты қол сұғылмаушылық артықшылықтарына ие болады.

Халықаралық құқық доктринасында дипломатиялық өкілдіктер мен олардың персоналдарының мәртебелерін халықаралық құқықтық реттеу үрдістері бар.

Халықаралық-құқықтық реттеуге екі үрдіс тән; біріншісі, иммунитеттер мен артықшылықтарды шектеуге бағытталса, екіншісі, оларды дамытуға бағытталған. Олар дипломатиялық өкілдік орналасқан мемлекеттің мүдделері мен оларды жіберген мемлекеттердің мүдделері арасындағы объективті қайшылықтарға негізделген. Былай қарағанда, мұндай қайшылықтар болмауы тиіс. Өйткені әрбір бір мезгілде жіберуші де дипломатиялық өкілдік орналасқан мемлекетте де бола алады. Дегенмен мемлекеттер арасында саяси жүйелерде, халық саны мен географиялық жағдайларда, қаржылық және басқа да мүмкіндіктердің сипатында, халықаралық аренадағы нақты мемлекеттердің әсер етуінде өзгешеліктері болмай қалуы мүмкін емес [2].

Дипломатиялық иммунитеттер мен артықшылықтарды шектеу үрдісіне негізінен егеменді болған мемлекеттер жақын келеді. Мұны олардың көбіне-көп тіркеуші мемлекет ретінде емес, дипломатиялық қатынасқа келген мемлекет ретінде мәжбүрлі түрде қатысумен түсіндіруге болады. Өйткені олардың алдында тұрған қаржылық және кадр проблемалары дамыған мемлекеттермен қатар шетелде дипломатиялық өкілдікті ұстап тұруға мүмкіндік бермейді. Атап айтсақ, егеменді бірқатар мемлекеттер бір тарапты тәртіпке шетелдің дипломатиялық өкілдіктерінің персонал санына квоталық шектеулер бекіткен жергілікті лауазымды адамдармен дипломаттардың байланыс жасауына шектеулер енгізілген.

Иммунитеттер мен артықшылықтарға байланысты күрделірек мәселелердің бірі, олардың беру қажеттігін теориялық негіздеу болып табылады. Осы заманғы заң әдебиеттерінде үш теория қарастырылады: эксаумақтық, қызметтік қажеттілік және өкілдік теориясы.

Дипломатиялық өкілдіктің негізгі иммунитеттері мен артықшылықтары жүйесі:

- 1) Ғимараттың қол сұғылмайтындығы;
- 2) Мұрағаттарға, құжаттарға, хат-хабарларға қол сұғылмайтындығы;
- 3) Дипломатиялық қатынас құралдары иммунитеттерінің проблемалары;
- 4) Тіркеуші мемлекетпен қатынасу бостандығы.

Дипломатиялық өкілдік басшысы дипломатиялық агентке берілген артықшылықтар мен иммунитеттерді толық иеленеді. Сонымен қатар ол өз мемлекетінің жалауын көтеруге, діни дәстүр жасау үшін кішкентай шіркеу иеленуге, баспаларды алуға, мемлекеттің өкілі ретінде өзіне қызмет көрсетілуге құқылы.

Тарихи тұрғыдан алып қарастырсақ, иммунитеттермен артықшылықтар халықаралық қатынастардың дамуымен бірге қатар қалыптасып, жетіліп келеді. Олар рулық қоғам заманынан бастау алып, әуел баста әдет-ғұрып нормаларына негізделген болатын. Оның қарапайым көріністерін ру аралық қатынастардан көруге болады. Рулар арасындағы соғыс, бітімгершілік, жер т.б. мәселелер бойынша келіссөздер жүргізу үшін жіберілетін адамдардың жеке басының қауіпсіздігін қамтамасыз етуші «міндет» қабылдаушы тараптың мойнына жүктелінетін. Бұл тәртіп қатаң ереже ретінде әдет-ғұрып нормаларына берік енгенімен, олардың үнемі сақтала бермегендігі рас. Ерте заманнан-ақ түрлі ру тайпалар арасында бір-біріне жіберілетін адамдарды өлтірмеу оларға белгілі бір топтың өкілі ретінде қарау, соның негізінде жеке басына қол сұғылмауын қамтамасыз ету қажеттілігі туындаған. Мұндай қажеттіліксіз келіссөздер жүргізудің де мүмкіндігі жоққа шығатын. Осылайша адамдардың сана-сезіміне ресми түрде келіссөз жүргізуге келген өкілдерге құрмет көрсету, олардың жеке басына қол сұқпау дәстүрі қалыптасады. Бұл дәстүр қазіргі тілмен айтсақ, шетелдік өкілдіктерге иммунитеттермен артықшылықтар беру деп аталады [3].

Иммунитет пен артықшылық ұғымдары мемлекеттер пайда болғаннан кейін әр тарихи формациялық кезеңде мазмұны жағынан толығымен отырып, халықаралық қатынастардың күрделенуімен етене байланысып дамыды. Ерте замандағы халықаралық қатынастар, ең алдымен географиялық жағынан жақын орналасқан, ортақ экономикалық, мәдени, рухани құндылықтар мен діни наным-сенімдері бар мемлекеттер арасында қалыптасты. Мысалы, Ежелгі Грецияда, сондай-ақ Парсы патшалығы, Рим мен Карфаген сияқты мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар дипломатияның дамуына да зор әсер етті. Бұл мемлекеттердің елшілері әскери және саяси одақтар құру, бірлесе қорғану және шабуыл жасау шарттарын бекіту сияқты мәселелермен айналысты. Бастапқы кезеңде бұл мемлекеттерде елші функцияларын «қасиетті» жаушылар жүзеге асырған.

Олар негізінен діни тұлғалар болғандықтан, олардың жеке басына қол сұқпау, діни сенімге, құдайдың құдіретіне негізделді. Оларды өлтіру немесе жарақаттау құдайды қорлау деп есептелді. Былайша айтқанда олар діннің қорғауында болады. Бірте-бірте елші функцияларын зайырлы сипаттағы елшілер жүзеге асыратын болды. Грецияда оларды саясаткерлер, әскери қолбасшылар, ораторлар арасынан халықаралық жиналысында сайлайтын болған және пресбейс деп атаған. Ал Римде елшілерді сенат өз мүшелері арасынан сайлап, оларды легаттар немесе нунушілер деп атайтын болған. Тағы бір айта кететін жайт, Рим империясы тұсында елшілерге қол сұқпау жөніндегі ережелерді қамтыған «халықтар құқығы» пайда болды. Бұл халықтар құқығы институты бойынша елшілерді қорламау қасиетті парыз деп саналынды. Осындай жолдармен ежелгі халықтарда кеңінен таралған түрлі қоғамдық нанымдардың, мемлекеттік заңдар мен әдет-ғұрып нормаларының және діни сенімдердің негізінде елшілердің қасиеттілігі мен оларға қол сұғылмайтындығы жайлы ортақ көзқарас пен пікір қалыптасты [4].

Орта ғасырлардағы (5-7 ғ.ғ.) халықаралық қатынастардың негізгі орталықтарын Византия, Каролинг монархиясы, араб халифаты, Киев русі, Батыс және Шығыс Еуропаның басқа да ірілі-ұсақты феодалды мемлекеттері құрады. Бұл мемлекеттердің қарым-қатынастарында елшілік миссиялар жіберу дәстүрі берік қалыптасады. Әсіресе елшілерді құрметпен қарсы алу, оларға ерекше ықылас бөлу, сый-сыяпат көрсету және оларды ерекше қорғауға алу әдет, рәсім ретінде кеңінен танылады. Орта ғасырлық мемлекеттердің дипломатиялық тәжірибесінде елшілерге тек жеке басына қол сұқпау иммунитетін ғана емес, сонымен қатар оларды жол бойында тегін баспанамен, тамақпен қамтамасыз ету дәстүрі пайда болды. Кейбір патшалар бұған қатысты арнайы заңдар да шығарып отырған. Патша сарайына бара жатқан немесе патша сарайынан шығып өз мемлекетіне қайтып бара жатқан елшілерді жол бойындағы елді-мекендер тиісті құрметпен қарсы алмайтын болса, оларға арнайы жазалар да қолданылатын болған. Орта ғасырлық мемлекеттердің жиі түрде қалыптасқан дипломатиялық қатынасының желісі ретінде “елшінің өкілдік сипаты” идеясы өмірге келді. Бұл идеяның бастапқы мазмұны: “әрбір елшінің жағдайы өз әміршісінің билігі мен құдіреттілігінің айнасы” деп сипатталады. Жалпы орта ғасырлардағы дипломатиялық қатынастар негізінен эпизодтық сипатта дамып келді. Басқа сөзбен айтар болсақ, шетелдік мемлекеттерге тек ad hoc миссиялары жіберіліп тұрды. Осыған сәйкес дипломатиялық иммунитеттің де мазмұны шектеулі болды. Оның мазмұны тек елшінің жеке басына қол сұқпау, яғни оның қауіпсіздігін жол бойында және уақытша тұрағында қамтамасыз ету, қабылдаушы мемлекет есебінен қажетті шығындарын өтеу мен құрметке бөлену сияқты бірқатар рәсімді артықшылықтардан құрылды. Ал елшілердің сотталмауы, оларды жергілікті биліктің мәжбүрлеу шараларынан босату сияқты иммунитеттер ортағасырлық халықаралық құқықтың әдет-ғұрыптық сипаты бар нормаларынан нақты көрініс таппады. Оның себебі, бұл иммунитеттердің өмірлік қажеттілігі әлі де сол кезеңдегі болса тәжірибеде немесе нақты өмірде талап етілмегенінде деп айтуға болады. Елшілік миссиялар неғұрлым жиі әрі ұзақсипатқа ие бола бастаған сайын, соғұрлым елшілердің құқықтық жағдайы туралы жаңа, тың мәселелер туындай бастайды. Әсіресе, XV ғасырдың екінші жартысынан бастап Италия мемлекеттері арасында (Венеция, Флоренция, Милан т.б.) тұрақты елшіліктер ашу үрдісі бастау алғаннан кейін олардың халықаралық-құқықтық мәртебесін анықтайтын тиісті нормалар қажет екендігі айқын сезіле береді. Италия мемлекетінде бастау алған тұрақты елшіліктер ашу дәстүрі XVI-XVII ғасырларда Батыс Еуропаның басқа да мемлекеттерінде кең қанат жайды. Осыған байланысты дипломатиялық тәжірибеде қабылдаушы мемлекет тарапынан өздеріне қарсы қылмыс жасаған елшілерді жауапқа тарту мәселесі пайда болды. Оның себебі, Батыс Еуропаның абсолютті монархиялы мемлекеттері өз елшілерін қабылдаушы мемлекетте саяси, әскери төңкерістер жасау үшін тыңшылықпен айналысу, құпия түрде келіссөздер жүргізу, қабылдаушы монархтың жеке басына қарсы әрекеттер ұйымдастыру сияқты заңсыз әрекеттерге пайдаланатын болған. Тіпті соның салдарынан кейбір монархтар басқа мемлекеттердің тұрақты елшілерін қабылдаудан бас тартуға дейін баруға мәжбүр болған. Яғни қылмыс жасаған шетелдік елшіні қабылдаушы мемлекет тарапынан жауапқа тарту жөніндегі мәселе аяқ астынан пайда болмаған. Осыған байланысты XVI-XVII ғасырларда халықаралық тәжірибеде елшіні қамауға алу немесе түрмеге жабу әрекеттері жиі қолданылады. Алайда көп ұзамай мұндай әрекеттер мемлекеттер арасында тиімді қарым-қатынастар орнатуға негіз болмақ түгілі, қауіпті кесірін тигізетінін түсінген халықаралық қауымдастық осы мәселеге қатысты халықаралық құқықтық әдет нормаларын қалыптастыруға және оларды іс жүзінде пайдалануға кіріседі. Бастапқы кезде қылмыс жасаған елшілерді қамауға алып, сотқа беру

және олардың кінәсі дәлелденгеннің өзінде тікелей жазаламай, мемлекет аумағынан шығарып жіберу сияқты нормаларға сүйенген шаралар қолданылады. Бірте-бірте қылмыс жасады деп айыпталған елшілерді “persona non grata” (латын тілінен –жағымсыз тұлға дегенді білдіреді) деп жариялау дәстүрі пайда болды. Дипломатиялық тәжірибеде тұрақты елшіліктердің ашылуына байланысты олардың басшыларының иммунитеті, дәлірек айтсақ, елші резиденциясының немесе елші тұрағының иммунитеті жөніндегі мәселе көтеріліп, ол елшінің жеке басына қол сұқпау иммунитетіне қажетті қосымша күшейту элементі ретінде халықаралық әдет нормаларына енеді [5]. Осылайша халықаралық тәжірибеде елшінің жеке басына қол сұқпау иммунитетін бірге оны қылмыстық жауапкершіліктен босату және резиденция қауіпсіздігін қамтамасыз ету талабы кеңінен танылып, ХҰІ ғасырдан бастап, бұл иммунитеттердің барлығы дерлік тұрақты дипломатиялық қатынастар үстанудың қажетті алғышарттарына айналды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Токаев К.К. Дипломатическая служба Республики Казахстан. –Алматы: Дом печати «Эдельвейс», 2004, -544 с.
- 2 Сарсембаев М.А. Дипломатическое и консульское право. –Алматы: Данекер, 2000, -240 с.
- 3 Пеке А. Рассуждение об искусстве переговоров. –Москва. 2004. -194с.
- 4 Потемкин В.П., История дипломатии. –Москва: ОГИЗ, 1945. -1873с.
- 5 Блищенко И.П., Дурденевский В.Н. Дипломатическое и консульское право. –Москва: Издательство ИМО, 1962, -480 с.

REFERENCES

- 1 Tokaev K.K. Diplomaticeskaya sluzhba Respubliki Kazakhstan. –Almaty: Dom pechati «Edel’veis», 2004, -544 s.
- 2 Sarsembaev M.A. Diplomaticeskoe i konsul’skoe pravo. –Almaty: Daneker, 2000, -240 s.
- 3 Peke A. Rassuzhdenie ob iskusstve peregovorov. –Moskva, 2004, -194s.
- 4 Potemkin V.P., Istoriya diplomatii, -Moskva: OGIZ, 1945. -1873 s.
- 5 Blishenko I.P., Durdenevskii V.N. Diplomaticeskoe i konsul’skoe pravo. –Moskva: Izdatel’stvo IMO, 1962, -480.

Н.К. Насырканова

История возникновения дипломатических иммунитетов и привилегий

В данной научной статье была рассмотрена история возникновения дипломатических иммунитетов и привилегий. Были четко определены актуальные проблемы в данной сфере права. На основе проведенного исследования автором был проделан обзор норм международного и казахстанского законодательства.

Ключевые слова: история возникновения дипломатических иммунитетов и привилегий, международно-правовые доктрины, права народов, *persona non grata*.

N. Nassyrkanova

The history of the emergence of diplomatic immunities and privileges

This scientific article was reviewed history of the emergence of diplomatic immunities and privileges. Were clearly identified current problems in this area of law. On the basis of the research the author has been done overview of international and Kazakhstan legislation.

Key words: history of the emergence of diplomatic immunities and privileges of international legal doctrine, the right of peoples, *persona non grata*.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

ӨОЖ 2-32

Е.А. НЕМЕЛБАЕВ

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

ИБРАҺИМДІК ДІНДЕРДЕГІ МЕССИЯНДЫҚ ИДЕЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Осы мақалада автор ибраһимдік діндердегі мессияндық идеяларды қарастырады. Құтқарушылық мессиясының әр дінде қалай қарастырылатыны анықталған. Мессияндық идеялардағы болжамдар арқылы адамзат әрқашанда болашақтан үміт күтеді. Жүргізілген зерттеу жұмыстарының негізінде автор мессияндық идеяның болжамдары дұрыс түсіндіріледі деген көзқараста.

Түйін сөздер: мессия, ислам, хадис, Құран, Құтқарушы.

Мессияндық идеялардағы проблемалар өзіне екі жақты пікірді қолданады. Бір жағынан христиан және ислам дін өкілдері діни дүниетанымды мессияндық идеясыз елестете алмайды. Бұл жерде мессияндық идея адамдардың санасындағы қоршаған ортаны танудың бір көрінісі ретінде қалыптасқан. Екінші, жағынан сол діннің діни доктриналық бөлшегі ретінде қаралады. Доктриналық бөлшек ретінде қолданғанда бұл жерге философиялық мағыналар қосылады.

Н. Бердяев өз еңбегінде мессиялық идеялардың түпкі тамыры ретінде еврей халқының санасына жүгінген. Иудаизм дінінің негізгі фигурасы ол –Мессия. Иврит тілінен аударғанда «Машиах» майланған деген мағынаға ие. Ол ақырзаман жақындағанда пайда болуы тиіс. Машиах билікке келген сәттен бастап Иерусалим жерінде ежелгі Храм қайтадан бой көтереді. Жер бетіне шашырап жүрген еврейлер бас қосып, материалдық тұрғыдан жақсы қамтылған тұрмыс кешеді. Сол уақытта еврейлердің барлығында бос уақыт пайда болып Торанының доктриналық заңдарын қайталап жаттайды. Мессияға келуіне сенім ретінде «Мессияндық эра» атты теологиялық білім көздері құрылған. Бұл ілімнің мақсаты құдайды тану кезінде бақыт пен бейбітшіліктің қайта орнауы. Бұл эрадан кейін қайта тірілу атты «Болашақ өмір» деген атпен танымал болған заманға өтуі тиіс. Еврейлердің барлығы жұмақтың рахатына бөленіп өмір кешуі болып табылады [1].

Бірақ шынымен де Мессия бұл осы өмірдің бас билеушісі. Бұл өмірде өлім де, өмір де бар. Уақыт, өмір, өлім осы өмірде өзінің құндылықтарын жойған. Адамның болмысы реальдік өмірден келесі өмірге көшуі абсолюттік ұғымымен ұштасады. Еврей халқының және ұлттық болмысына, жеке басшыларына мессияндық жинақ тән құбылыс. «Жинақ» термині бұл мақсат қоймаған талпыныс немесе сезім, адамның мақсат қоймаған ерекше бір талпынысы ретінде қарасақ болады. Осындай күйге түскен адам әлемді құтқарушы мессия болуға деген ынтасы артады. Ерекше сезімге түсу арқылы әлемді жаңартуға болмысымен беріліп, анық түрде әлем құтқарушысына айналу. Адамның құтқарушы болуға деген талпынысы деп қарастыруға болады.

Көне Өсиетті түсіндіретін еврейлер ерекше әдістерді қолданады. «Менің майланғандарыма тиіспендер!» (Псалмы, 105:16); Бұл балалар Тораны оқушылар!». Тораны оқыған әрбір бала майланған. Яғни, бұл жерде бұл балалардың әрқайсысы Мессия болуға лайық деген мағынаға ие болуы мүмкін. Бұл балалар санасына жастайынан осындай ұғымдар еңгізілді. Шынымен де балалардың Мессия болмаса да, жалған Мессия болуға дайын тұратын сезімдері пайда болады.

Әрбір еврей тегінде Аврамның, Исхактың, Яковтың бір бөлшегіне ие. Бұл тұлғалардан ұрпақтары белгілі бір бөлшекті иеленген. Сол бөлшек адамды Машиах болуға ерекше түрде талпындырады. Әр жақта шашылған еврейлердің бойында кеткен қабілеттер қайта жиналып бір Машиахқа табиғатынан беріледі. Міне сол нағыз күткен Мессияның өзі болып табылmaq [2].

Еврей халқының мессияндық идеясы осы халықтың басқа ұлт өкілдеріне бағынышты болуынан қалыптасқан. Сол туындаған бағыныштылықтан бостандыққа қарай бет алуы осы идеяның бір бөлшегі. Бірақ қанша дегенмен мессияндық идеяның ауқымы өте кең. Саяси және рухани бостандықтың көрінісі еврейлер үшін тек қана мессияндық жоспардың бір бөлшегі. Машиах еврей халқын жаңа жолға сілтейді. Бұл өмір тек қана дайындық сәті ғана. Бұл бағыт соғыссыз, кедейшілік пен күйзеліссіз.

Мессияндық идея – тек қана бақытты өмір сүруден тұрмайды. Мәңгілік өмір, жұмақтық рахатқа бөлену ұғымдармен қоса өзіне жердегі бақыт деген ұғымды да сіңірген. Жер бетіндегі әлеуметтік қоғамның әлсіздігі, әділетсіздіктің, күйзелістің орын алу осының барлығы осы ұғымға жатады. Ежелден бері құрылған еврейлер үшін мессияндық идея әлемді өзгертудің ауқымды жоспары.

Осы идеяның өзі абстрактілі, тірі бір күшке айналдырған. Мессияның келуіне сенімге интеллектуалді әлемді құруға талпыныс ретінде қарауға болады [3].

Мессияндық идея тек қана бір бағытта қалып қоймаған. Өзінің жалғасын христиан іліміне қосты. Иудаизм ілімі ішінен еретикалық көзқарас ретінде христиан ілімі пайда болып өзін басқа қырдан көрсетте білді. Христиан теологиясындағы мессияндық идеялар Иса Құтқарушыдан негізін ауды. Исаның артынан ергендер христиандар, ал сенбегендер еврейлер болып қала берді. Христиан дініндегі Мессияндық идеяның қалыптасуына эллиндік діндер, грек рим философиясы өз әсерін тигізді. Жаңа Өсиет құрылғаннан кейін христиан діні қалыптасты. Қалыптасу ұзақ уақытты қажет еткен болатын. Христиандар еврейлерден бірнеше нәрсені алды. Оған монотеистікк түсінік, мессияндық идея және эсхатологиялық бейнелер жатады. Бірақ уақыт өте монотеистік түсінік әлсіреп «Үштік бейне» ұғымының пайда болуына әкелді. Кумрандық қоғамнан христиандарға әсері

ретінде индивидуумды таңдау түсінігі енді. Кумрандық қоғамның бұл идеясында әлі Құтқарушыға тән бейнелік қасиет беретін нақты қабілеттер болмайтын. Осы жерде әлеуметтік қоғамда болатын материалдық тұрмыстың нашарлығы факт ретінде өз әсерін қалдырды. Құтқарушы енді материалдық дүниемен байланысты. Халықтың қайыршылықта өмір кешуі күнәхарлық ұғымының пайда болуына итермеледі. Адамдардың санасында қорқыныш пен үрей болатын. Христиандар өздерін болашақта аспанға барамыз, ал пұтқа табынушылар қарғысқа ұшырайды деген ойға сенетін. Осы қорқынышқа бөлейтін сезім христиандарды басқа діндерден ерекшеледі. Христиан діні қорқыныштан құтылуға итермелейтін үміт отын жүректе туғызды. (Ислам дінінде де кездеседі). Христиан догматикасы осылай иудаизм іліміндегі қарсылықтарды шешті. Құдай бір жағынан әлемдік басшы және ұлттық құдай ұғымына қарсы келді. Христиан догматикасында ол құдай және христиан халқын құтқарушы ретінде қалыптасты.

Мессия теологиялық тұрғыда әлде құдайдың өзі(жеке бейнесінде) немесе оның елшісі «Мен Өзімнен айтпадым, бірақ мені жіберген Әке. Ол маған өсиет берді, менің не айтарым, не айтатыным сонда!» – деген.

Мессияндық идея метафизикалық күйге енгенде ерекше дүлей күшке айналады. Әлемдегі қоршаған ортаны өзгертуге деген талпыныс массалық топқа енеді. Қаншама уақыт өтсе де мессиялық идея өзінің өміршендігімен таң қалдырады. Мессия өзін құрбандыққа шалу арқылы адамдарды құтқарып оны алтын ғасырға итермелейді [4].

Мессияндық идеяның структурасы әлеуметтік гуманитарлыққа ене отырып жаһандық әлемді түсіндіруге талпынады. Қозғалуға талпыныс, белгілі бір бағытқа жүру секілді түсініктерді айтуға болады. Осы жерден мессияндық тек қана діни қозғалыс емес соған қоса философиялық концепция болып табылады. Сонымен қоса, адамдардың санасына енетін және әсер беретін белгілі бір идеологиялық күшке айналады. Дін өзінен өзі өмір сүре алмайды. Оған болашаққа күш беретін импульстік әрекет қажет. Міне сол күштің өзі мессияндық идеялардан құралады. Мессияндық түсінік тек қана сенімнен құралмаған. Ол өзіне әлеуметтік қатынасты сіңірген, адамдардың қимылдарын анықтайтын, олардың өміріне мән беретін, рухани құндылықтық күш беретін әлеуметтік шынжырдың қызметін атқарушы.

Діни мессияндық әрекетке-материалдық өмірден адаспай, әрі қарай талмай келесі өмірде әділеттілікте өмір сүруге деген талпыныс жасауы жатады. Өзін абсолюттік бастама және сонымен байланыстырады. Осы өмірдің онтологиясы бұзылған. Әсіресе адамның тегі осы жерге жатқызылуымен қорытындыланады.

Ал ислам дініндегі мессияндық идея өзгеше болып келеді. Бұл жерде ислам дінінде мессияндық идея иудаизм және христиан дінінде сияқты орталық негізгі тұлға ретінде қарастырылмайды. Еврейлер үшін Мессия – ұлттың басшысы, Израиль жеріндегі храмды қайта құрушы, елшілері арқылы адамға келген тұлға ретінде қаралса, христиан ілімінде Көне Өсиет пен Жаңа Өсиеттің ортақ фигурасы, Ұлы Құтқарушы ретінде саналады. Ал ислам дінінде мессияндық идея басқа көзқараспен қаралады. Арабия түбегіндегі халыққа ислам дінін әкелуші ол Мұхаммед Пайғамбар. Мұхаммед өзіне ерекше Иса Құтқарушы секілді құдайлық бейне сіңірмеген. Ол қарапайым өмірі шектеулі тұлға болып табылады. Жастайынан саудамен айналысқан. Сауда жүргізу кезінде иудаизм және христиан дінімен сырттай таныс болған адам.

Мұхаммед Пайғамбардың хадистерінде, Қасиетті Құранда Иса Пайғамбар жайлы айтылған. Ислам теологиясы бойынша еврейлер Исаны өлтірмеген. Алла Исаны тірідей жерден көтеріп алған деген түсініктермен түсіндіріледі. Ислам дінінде Мұхаммед Пайғамбардың хадистерінен ақырзаман алдында Мәһди атты адам келетіні жайлы хадистері дәлел ретінде келтіріледі. Мәһдидің келуіне, оның түсуіне қатысты 2953 хадис бар делінеді. Мәһди имам Құдайдың мұсылмандар үшін ең қиын уақытта жіберетін адамы болып табылады. Ол ислам дінінің жоғарғы құндылықтарына ие болады. Ислам діні ақырзаман алдында құндылықтарынан айырыла бастайды. Жер бетінде зорлық, әділетсіздік орын ала бастағанда Пайғамбардың тұқымынан Мәһди имам билікке келеді делінеді [5].

Тарихқа көз жүгіртетін болсақ уақыт ислам дінінен «шиит» деген атпен шыққан діни саяси ағым пайда болған. Ағым ретінде «шиа» атауы – Мұхаммед Пайғамбардың 632 жылы қайтыс болғаннан соң Али және оның ұрпақтарын халифалыққа ең лайық кісі деп, Алиді Құран мен хадис арқылы тағайындалған хақ халифа ретінде қабылдаушыларға берілген.

Шииттер халифалық пен имамдық мәселесінде ақидаға байланысты өзара түсінбеушілікке барып, түрлі ағым мен тармаққа бөлініп кеткен. Шииттер негізінен басты төрт ағымға бөлінеді және олардың өзі өз арасында жиырмаға жуық тармаққа бөлінеді. Шиит ағымдарының бәрі дерлік имамдық пен халифалықтың Алиге тән екенін бірауыздан қабыл еткенімен, кейінгі имамдар жайында ортақ пікірге келе алмай, әр ағымға өз имамдарын сайлап алған. Оларға:

1. Ғұлат шииттері – Шииттердің ішінде шектен шыққан, яғни Ислам шеңберінен асып кеткен топ бар. Шектен шығып кетуілеріне байланысты оларды «ғұлат шииттер» деп атады. Олардың басты күпірлігі – Али мен ұрпақтарынан шыққан имамдарға тәңірлік сипат беру. Христиандар секілді Алиге тәңірі қонған және өлген имамның әруағы өзінен кейін болатын имамға өтеді деп сенеді.

2. Имамия шииттері – шиит ағымының ішінен он екі тұлғаны шынайы имам ретінде қабыл етуші тармағын «исна – ашария» (он екіншілер) деп атаумен қатар, он екі имамға сенуді иман негіздерінен деп қабыл еткендіктен «имамия» тармағы деп аталады. Ал енді иман еткен он екі имамына тоқталайық.

1. *Али ибн Әбу Талиб* – Піл оқиғасынан кейін (571 жылы) отыз жыл өткен соң ережеп айының он үшінші жұлдызында дүниеге келген. Милади күнтізбесі бойынша, 29 шілде 600 жылға сәйкес келеді. 661 жылы 28 қаңтарда харижит тарапынан шәһид болған.

2. *Хасан Ибн Али* – 624 жылы дүниеге келген. 28 сафар һижра жыл санауы бойынша, 50 жылы, яғни 669 жылы 28-ші наурыз күні өлтірілген. Мәдинада Жаннатул Бақи зиратында жерленген.

3. *Хусейн ибн Али* – 625 жылы дүниеге келген. Һижра жыл санауы бойынша 61 жылдың мухаррам айының 10 күні, яғни 680 жылдың 10 қазанында Кербалада шәһид болды.

4. *Али Ибн Хусейн* – Һижра бойынша, 68 жылдың шағбанының 5-де, яғни 659 жылы 6 қаңтарда Мәдинада дүниеге келген. Һижра бойынша, 95 жылы мухаррамның 22-күні қайтыс болып, Мәдинадағы Жаннатул Бақи зиратында жерленген.

5. *Мұхаммед Бақир ибн Али Зәйнулабидин* – Ілім мен хикметті меңгерген, ілімнің тұңғығына жеткен мағынада «Бақир» лақабы берілген. Һижра бойынша, 57 жылы 3 сафар күні Мәдинада дүниеге келген. Мәдинада қайтыс болып, әкесінің жанына жерленген.

6. *Жағфар Садық ибн Мұхаммед* – Һижра бойынша, 80 жылы рәбиуләууәл айының 17 күні дүниеге келген. Имам Жағфар өз заманының өте таңымал ғалымы еді. Оның көптеген шәкірті болған.

7. *Муса әл – Қазым ибн Жағфар* – Һижра бойынша, 128 жылы 7 сафар күні Мекке мен Мәдина арасындағы Әуба деген жерде дүниеге келген. Бағдат шаһарында дүниеден өткен.

8. *Али Риза ибн Муса* – Һижра бойынша, 148 жылы зулқағданың 11-күні Мәдинада дүниеге келген. Иран жерінде қайтыс болып, сонда жерленген.

9. *Мұхаммед Тақи ибн Али* – Һижраның 195 жылы Рамазан айының 15-сінде Мәдина қаласында дүниеге келген. Бағдат қаласында дүниеден өткен.

10. *Али ән – Нақи ибн Мұхаммед* – Һижраның 212 жылы ережеп айының 2-сі күні Мәдина маңындағы елді мекенде дүниеге келген. Һижраның 254 жылы ережеп айының 3-і күні қайтыс болып, Самаррада жерленген.

11. *Хасан Әл-Асқари ибн Али Ән-Нақи* – Һижраның 232 жылы 8 рәбиулахир күні Мәдинада дүниеге келген. 873 жылы 2 қаңтарда қайтыс болып, Самаррада жерленген.

12. *Мұхамед әл-Мәһди ибн Хасан әл-Асқари* – 869 жылы 30 шілдеде дүниеге келген. Шииттердің сенімі бойынша, әкесі Хасан әл-Асқари қайтыс болған соң жасырынып қалған. Олардың пайымдауынша, ол әлі тірі, ақырзаманнан бұрын шығып, зұлымдыққа толы бұл дүниеде әділдікті орнатушы «Мәһди» ретінде келеді. Сондай-ақ имамиялықтар он екінші имамның есімін лақап атымен «Ажжәлә Аллаһу фәрәжәһу» (Аллаһ оның шығуын тездетсін) деп атайды [6].

3. Исмаилиттер - шииттіктің асыра сілтеуші тармақтарының бірі. Ол Имамияның алтыншы имамы Жағфар әс-Садық (765ж.) қайтыс болғаннан кейін пайда болды. Яғни, имамия шиғасы жетінші имам ретінде Мұса әл-Казымды аталса, исмаилер Жағфар әс-Садықтың үлкен ұлы Исмаилды жетінші имам деп таныды. Жеті имамды қабылдайтындықтан оларды «жетішілдер» (сабғина) деп атайды. Исмаилдың ең жақын досы Әбул-Хаттаб (138-755) Исмаилия атымен шыққан батыни сектаның діни сенімдері мен жалған құрылымын қалыптастырған адам болып табылады. Исмаилдың өлімінен кейін (774ж.) басына Абу ал-Хаттабты әкелді, одан кейін Мәймун әл-Қаддах

пен балалары Абдуллаһқа пен Мұхаммедтің айналасына жиналған Исмаилдіктер жұмыс басына абу ал-Хаттабты әкелді. Одан кейін Маймун әл-Каддах пен баласы Абдуллаһтың билігі жүрді. Бұл адамдар көне Орта Шығыс діндері мен жаңа Эфлатн (Платон) философиясына жүргізіп, батыни діни ұйымын құрған.

Құрылғаннан бастап 150 жыл бойы имамдары жасырын (ғайып) болған исмаилияны үгіт жүргізушілер басқарған. Олар Куфа, Йемен, Ирак және Солтүстік Африкада әрекет жасап, үгіт жүргізді. Бұл имамдар өз мазһабтарының көзқарастарын таратты. Бахрейндегі үгітшілер басқару істерін өз қолдарына алып, сол жерде Кармати мемлекетін құрды. Зұлымдық пен қысым басым болған бұл дүниеге әділдік орнататын құтқарушы (Мәһди) келетінін, оның залымдардан өш алатынына сенген адамдар саны көбейе түсті. Сол кездегі әкімшілік тәртіпке қауіпті болған Исмаилдік үгітшілер Йемен мен Солтүстік Африкада да жетістіктерге жетті [7].

4. Зәйдия шииттері – бұл мазһабты құрушы Зәйд ибн Али ибн Хусейн. Бұл басқа ағымдарға қарағанда сүннеттік жолға жақындау. Өзге шииттерден басты айырмашылығы, имам болған кісі өзінен кейін имам болатын кісіне мұрагер етіп тағайындамайды. Имам болатын адам Фатиманың ұрпағынан болуымен қатар ғалым, ержүрек, жомарт болуы тиіс. Және уақыты келгенде имамдығын жариялауы керек. Қазіргі уақытта Йемен Республикасындағы ресми мазһаб ретінде бекітілген.

Ибраһим Пайғамбардан негізін алған діндер мессияндық идея жағынан да көптеген болдамдарымен ерекшеленді. Иудаизмде Мессияның тұлғалық бейнесі оның келуінен кейін белгілі болады. Ислам мен христиан теологиясында бұл Иса. Бірақ Христиан дініндегі Иса құдайлық болмысқа ие болған. Ислам дініндегі Иса бұл қарапайым адам ретінде қаралады. Бұл жерде көптеген батыс ғалымдарының мессияндық идея тек қана иудаизм мен христиан дініне тән екен деген пікірінің қателігін көруге болады. Ислам дінінде де өзіне тән мессияндық құндылықтары бар.

Зайырлы философиялық ғылымдардан басқа Құран мен Інжілдегі эсхатологиялық көріністерге мән берген дұрыс. Жаңа Әсиетпен Құрандағы болжамдар мағыналық жағынан ұқсастықтары бар. Екеуінде де адамзаттың жаратылуы, дінсіздермен күрес, зұлымдық, әділетсіздік, соғыс, табиғат апаттары, әлемдік ақырзаман деген түсініктермен аяқталады. Екі дінде де эсхатологиялық көріністерінде әлемнің соңы жоқ деген түсініктерге жол жоқ. Монотеистік діндерге ортақ құбылыс бұл әлемнің Жаратушы да Жарылқаушысы бір екендігі. Ол материалдық әлемнен бөлінген бөлек. Ақырзаманнан кейін құдай әлемді қайта жаратады. Сол кезде ғана өмір мәңгілік болмақ.

Ибраһимдік діндердегі мессияндық идеяларды қарастыра отырып әр қайсысының өзіне уникальді дәлелдері бар екенін көруге болады. Иудаизм және христиан теологиясында Құтқарушылық миссиясына аса зор көңіл бөлінеді. Құтқарушы Христиан ілімінің ортақ фигурасы. Ислам дінінде құтқарушылық миссиясы Пайғамбардың хадистерінен дәлелін тапқан. Мессияндық болжамдар арқылы дін өзінің импульстік күшін жоғалтпайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мессиянство русской культуры: проблемы продуцирования социокультурных феноменов архетипичного. dissercat.com

2 Библия онлайн. <http://www.bibleonline.ru/>

3 Еврейская Мессия Машиях. <http://toldot.ru/tags/messia-mashiach/>

4 Ожившая Библия. khudozhestvennye/ozhivshaja_biblija_iisus_khristos/1-1-0-821

5 Энциклопедический словарь. http://slovonline.ru/slovar_ctc/b-13/id-36667/mahdi.html

6 Смайыл Сейтбеков., Мазһабтар тарихы-Алматы, 2012 ж. -85 бет.

7 Ақиқат журналы., Исмаилиттердің Орта Азияға тарауы. http://www.elarna.com/koru_kk.php?id=329615&tur=12

REFERENCE

1 Messianstvo russkoi kultury: problema producirovaniya sociokulturnyh fenomenov arhitipichnogo. dissercat.com/

2 Bibliya onlain <http://www.bibleonline.ru/>

3 Evreiskaya Messiya Mashiyah <http://toldot.ru/tags/messia-mashiach/>

4 Ozhivshaya Bibliya. khudozhestvennye/ozhivshaja_biblija

5 Enciklopedicheskii slovar <http://slovonline.ru/>

6 Smail Seitbekov., Mazhabtar tarixy- Almaty, 2012 – 85 bet.

7 Akikat jymaly., Ismailitterdin Orta Azyaga tarayi. http://www.elarna.com/koru_kk.php?id=329615&tur=12

Е.А. Немелбаев

В данной статье автор рассматривает мессианские идеи в авраамических религиях. Изучено рассмотрение мессии Спасителя в каждой религии. Благодаря предсказаниям мессианских идей люди всегда надеются на будущее. На основе проведенных исследований автор считает, что можно правильно донести идею мессианства.

Ключевые слова: мессия, ислам, хадис, Коран, Спаситель.

Y.A. Nemelbayev

In this article the author considers messianic ideas in the Abrahamic religions. Consideration of the Messiah of the Savior in each religion is studied. Thanks to predictions of messianic ideas people always hope for the future. On the basis of the conducted researches the author considers that it is possible to inform correctly idea of Messianism.

Key words: Messiah, Islam, Hadith, the Qur'an, the Savior.

Редакцияға 11.03.2015 қабылданды.

ӨЖ [327:556.51](574:510)

Ж.Н. НУРБАЕВА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨЗЕНДЕРІ БАССЕЙІНІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Бұл мақалада Қазақстан мен Қытайдың трансшекаралық өзендерінің қазіргі жағдайы мен ол өзендер суын пайдалануға байланысты мәселелердің туындау себептері сөз етіледі. Қытайдың трансшекаралық өзендер суын пайдалану стратегиясы зерттелінді және оның салдарынан туындап отырған экономикалық, экологиялық және әлеуметтік мәселелер қарастырылады. Сонымен қатар, бұл мәселені шешу жолындағы іс-шаралар талданып, еліміздің шаруашылығында су ресурстарын пайдалану механизмін жақсартудың жолдары ұсынылады.

Түйін сөздер: Трансшекаралық өзендер, ресурстарды рационалды пайдалану, Бірлескен комиссия, Қытайдың «Батысты игеру саясаты», нормативтік-құқықтық база, ШЫҰ, су ресурстарын пайдалану механизмі.

Қазіргі таңда дүние жүзі бойынша су тапшылығы орын алып, су ресурстарын тиімді пайдалану мәселесі жылдан-жылға аса жоғары маңызға ие болуда. Бұл мәселеден Қазақстан да тыс тұрған жоқ, Кеңес Одағы ыдырап, оның қалыптастырған су реттеу жүйесінің жойылуы Орталық Азия өңірінде су тапшылығын ушықтыра түсті. Осы тұрғыда, Қазақстан үшін трансшекаралық өзендер мәселесі, әсіресе мемлекетіміз бен көршілес Қытай Халық Республикасы арасындағы өзендердің ресурстарын тиімді пайдалану көптен бері күн тәртібінде тұрған мәселелердің бірі болып табылады. Оң шешім қабылдап, екі жақты келісімге келуге дипломатиялық әдістердің және бұл мәселенің көршілес мемлекеттердің халқы үшін маңыздылығын түсінудің арқасында ғана қол жеткізу мүмкін, сондықтан қазіргі таңда Қазақстан-Қытай қатынастарындағы трансшекаралық өзендер мәселесі жан-жақты зерттеуді талап ететін, аса нәзік әрі өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

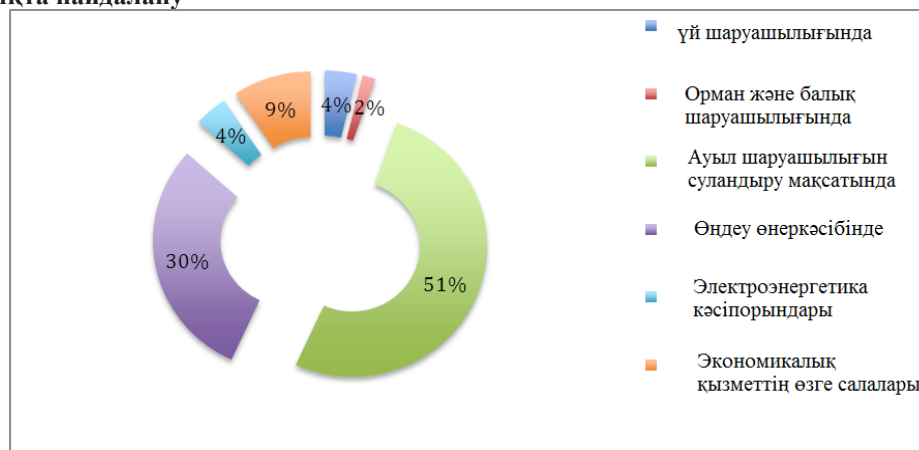
Кесте №1. Жаңартылмалы су ресурстарының орташа жылдық көлемі, 2001–2011 жж.

Мемлекет	км3/жыл
Бразилия	8233
Ресей	4498
Канада	3300
АҚШ	3069
Қытай	2739
Қазақстан	1192

Дерек көзі: Worldwater.org, databank.worldbank.org; economy.kz [1], [2]

Кестеден көріп отырғанымыздай, еліміздегі жыл сайынғы жаңартылмалы су ресурстарының орташа көлемі Ресейден 4 есе, Қытайдан 2,3 есе аз. Ол су көлемінің 1/4 бөлігі Қытай мен Қазақстанның трансшекаралық өзендерінің есебінен жүзеге асады. Қазақстан мен Қытайды жиырма үш трансшекаралық өзендер байланыстырып, барлығы өз бастауын қытай жерінен алады, олардың ең ірілері Ертіс, Іле, Талас және Хоргос өзендері. Бұл өзендердің ресурстары Қазақстан үшін аса маңызды тұщы су көздері болып табылады. Мысалы, «Ертіс-Қарағанды» каналы Астана, Қарағанды қалаларын ауыз сумен қамтамасыз етіп отырса, Ертістің суы Семей, Екібастұз, Теміртау қалаларын, оған қоса Орталық Қазақстанның ауыл шаруашылық аудандарының қажетін қандырып отыр.

Диаграмма №1. Қытай мен Қазақстанның трансшекаралық өзендерінің су ресурстарын шаруашылықта пайдалану

Дерек көзі: *economy.kz* [2]

Диаграммаға сәйкес трансшекаралық өзендердің ресурстарын пайдалануда алдыңғы орынды ауыл шаруашылығын суландыру алады, ол жайынғы пайдаланылатын су көлемінің 51% (немесе 9486 млн. м³) құрайды. Суға мүдделі екінші сала өңдеу өнеркәсібі болып табылады, ол тұщы су көлемінің 30% (немесе 5477 млн. м³) шамасында, тұщы су мөлшерінің 4% электрэнергетика кәсіпорындары, 4% үй шаруашылығында, 2% орман және балық шаруашылықтарында, ал қалған 9% өзге де экономикалық қызмет салаларында пайдаланылады [2].

Алайда, қазіргі таңда еліміз бен Қытай арасындағы трансшекаралық өзендерді пайдалану мәселесі толыққанды шешімін таба алмай жатыр. Мамандардың болжамы бойынша, қытай тарапының күннен-күнге жоғарылап бара жатқан су тоғаны мен Іле және Ертіс өзендеріндегі су сапасының нашарлауы 2015 ж. соңына қарай Балхаш және Зайсан көлдерінің бассейндерін экологиялық апатқа ұшыратуы әбден мүмкін. Өз кезегінде, алынып отырған су көлемінің ұлғаюы мен трансшекаралық өзендердің суының сапасының төмендеуі еліміздің экологиясына айтарлықтай зиянын тигізеді. Нәтижесінде, жақын болашақта су ресурстарын рационалды пайдалану мәселесі Қазақстан-Қытай қатынастарының шиеленісуіне алып келіп, еліміздің ішкі-саяси жағдайына кері әсерін тигізуі әбден ықтимал. Сондықтан, бұл мәселені зерттеу еліміздің ішкі-сыртқы тұрақтылығын сақтауда, ұлттық мүддеміздің қорғалуында ерекше рөл атқарады.

Бүгінде Қытай Тибет және Шыңжаңнан бастау алатын өзендердің тізгінін өз қолына алып, оларды қалауынша тұсаулап отыр, яғни, өз қажеттілігін қандыру мақсатында өзендер бойына бөгендер, су қоймаларын, тоғандар, суландыру жүйелерін, СЭС-н және т.б. құрылмаларды салуды. Қытайдың бөгендерінің көпшілігі электр энергиясын өндіру, өндірісті, тау-кен өнеркәсіптерін, ирригация мен муниципалды қызметтерді қажет су мөлшерімен қамтамасыз ету сияқты бірнеше қызмет атқарады. Осылайша, Қытай бүгінде мега-бөгендерімен ғана емес, сонымен қатар ірі гидроэлектрэнергиясын өндіруші мемлекет екендігімен де мақтана алады. Көпшілік бөгендерінің елдің солтүстік батысында орналасуы Қазақстандағы су тапшылығын одан әрі күшейтіп, өзендердің табиғи экожүйесінің бұзылуына себепші болуда [3].

Осының негізінде, трансшекаралық су ресурстарын рационалды түрде пайдалану мәселесі Қазақстан және Қытай басшылықтарының консенсуске келе алмай отырған аса қиын тақырыптардың

бірі. 1990-жж. соңы 2000-жж. басында ҚХР басшылығы өзінің батыс аудандарын дамыту бойынша көлемді жобаны іске асыруды бастады. «Батысты игеру саясаты» стратегиясының құрамына ең алдымен ҚХР ШҰАА (Шыңжаң) территориясындағы су ресурстарын пайдалануды интенсификациялау бойынша жоспарлар кіреді [4]. Жекелей айтқанда, қытай үкіметі Ертіс өзеніне қатысты «635 жобасын» жасап шықты. Оған сәйкес 90-жж. соңынан бастап өзенде кең көлемді құрылыс жұмыстары басталды. Бұл жобаның басты мақсаттарының бірі «Ертіс-Қарамай» су каналының құрылысы еді. Канал 2000ж. тамыз айында қолданысқа беріліп, кеңдігі 22 м., ал ұзындығы 300 км құрайды. «635 жобасы» канал құрылысынан басқа, Ертіс өзенінде дамбаларды және құрамында СЭС бар бірнеше ГТҚ (гидротехникалық құрылыс) салуды да көздеді [5]. Осыған байланысты 2009 ж. Қарамайда аймақтағы аса үлкен мұнай қоймасының құрылысы басталды, оған қоса Ертістің ең ірі тармағы болып табылатын Қыран өзенін бұрып алу үшін Алтай қ. аумағында су қоймасы салына бастады.

Көрсетілген жобалардың Ертіс өзенінен алынатын судың көлемін еселеп арттыруы анық. ҚХР қазіргі кезде өзенде жиналатын 9 км судың 1,5 км көлемін пайдаланса, «Ертіс-Қарамай» каналының мүмкіндіктерін ескеріп келешекте қазіргі көрсеткішті 4,5-5 км шамасына дейін өсіруді көздеп отыр, бұл жалпы өзен суының 50%-ын құрайды [6]. Болжамымыз бойынша, егер Қытай өзен суының 50% демей-ақ, 30%-ын пайдаланатын болады десек, тіпті осының өзі Қазақстан және Ресей территорияларында кең ауқымды экологиялық апаттың орын алуына алып келеді.

Каналдың және өзге де ГТҚ құрылыстарының жүзеге асуы «635 жобасының» тек қана бірінші кезеңінің жүзеге асуы екендігін айта кеткен жөн, ал кейінгі жұмыстар жоба бойынша 2020 ж. дейін жалғасатын болады [7]. Бұл тұрғыда Шыңжаң үкіметінің автономиядағы мақта және дәнді дақылдардың егіс алқабын кеңейтуге, сонымен қатар Қарамай қаласындағы жаңа өндірістік объектілерді сумен қамтамасыз етуге байланысты жоспарлары да үкіметіміздің еліміздің мүддесі үшін алаңдауына түрткі болып отыр.

Түрлі зерттеулер негізінде трансшекаралық Ертіс өзенінен жоспарлы түрде ірі көлемде су тарту Қазақстан үшін келесідей келеңсіз салдарларды тудыруының ықтималдығы жоғары:

- Балқаш және Зайсан көлдеріндегі табиғи тепе-теңдік пен су балансының бұзылуы;
- Бұл аймақтардағы эпидемиологиялық және экологиялық жағдайдың нашарлауы, климат деградациясы, судағы оны ауыл шаруашылығы мен күнделікті пайдалануға жарамсыз ететін зиянды заттардың концентрациясының жоғарылауы [8];
- Ертіс СЭС каскадының электрэнергиясын өндіруінің төмендеуі: 2030 ж. қарай 25% дейін, 2050 ж. қарай 40%дейін;
- 2020 ж. қарай Ертістегі кеме қатынастарының тоқтауы;
- Ертістегі шабындық алқаптардың деградациялануы, Бұқтырма су қоймасының деңгейінің төмендеуі мен оның Зайсан көлінен бөлінуі;
- Маңайдағы ауылдар мен қалаларды сумен қамтамасыз ету мәселесінің шиеленісуі және ауыл шаруашылығындағы мәдени дақылдардың өнімділігінің төмендеуі [9,7].

Ал екінші ірі трансшекаралық Іле өзенінің бойында қытай тарабы 30-дан аса электростанция, 10-ға жуық ірі су қоймаларын, тоғандар мен ГТҚ салуды көздеп отыр. Бүгінде Қытай өзен суының 3,5 км бұрып алып отыр, ал келер жылдарда бұл көрсеткіш 5 км дейін өседі деген болжамдар бар. Сарапшылардың айтуы бойынша, Іле өзеніндегі жоспарланған барлық жобалардың іске асуы, 2050 ж. қарай өзен суының Қазақстанға келетін мөлшерін 40%-ға төмендетеді. Оған қоса салынып жатқан өндіріс орындарының салдарынан өзен суының ластану қаупі артады. Бұл мәселелердің барлығы, Іле өзенінің бақыланып отырған табиғи дефицитін бірге қарастырғанда, Балқаш көлінің бірден таяздануына алып келуі мүмкін.

Қазақстан үкіметі Хоргос өзені бойынша екі ел арасындағы ондаған жылға созылған келіссөздер нәтижесінде еліміз үшін тиімді шарттарға қол жеткізе алды, яғни өзен суын теңдей бөлу туралы келісімге келді. Осының нәтижесінде «Хоргос өзенінде «Достық» су торабын бірлесіп салу туралы» келісімге қол қойды. Су торабының құрылысы 2011 жылы басталып, 2013 жылдың шілде айында құрылыс аяқталып, су торабы іске қосылды. Осылайша, Қазақстан Аспан асты елімен трансшекаралық Хоргос өзені бойынша суды теңдей бөлуге мүмкіндік беретін алғашқы келісімге қол жеткізді. Ендігі кезекте еліміздің алдында өзге де өзендер бойынша осындай нәтижеге жету мақсаты тұр.

Қазақстан мен Қытай осы күнге дейін трансшекаралық өзендердің ресурстарын рационалды түрде реттеуші жиырмадан астам келісімдер мен келісім шарттарға қол қойды. Яғни, қазіргі таңда

екі ел арасындағы су дауын шешуге қажетті барлық нормативтік-құқықтық база бар деуге болады. Алайда, тәжірибе жүзінде қытай тарабы өздерінің міндеттерін орындамауы жиі кездеседі, бұл өз кезегінде біз үшін біршама мәселелер туғызуда:

- Қытай үкіметі су мәселесін шешуді, трансшекаралық өзендер ресурстарын бірлесіп пайдалану туралы келісімдерге қол қоюды барынша созып отыр. Көпжылдық келіссөздер барысында еліміздің біршама жетістіктерге қол жеткізгендігін жоққа шығаруға болмайды. 2000 жж. басында бұл мәселе өте төмен деңгейде қаралса, біртіндеп келе трансшекаралық өзендер мәселесі мемлекеттік деңгейде қарастырылып жүр. Бірақ, бұл қазірше біз күткендей нәтиже бермей отыр [10]. Сонымен, Қазақстан үкіметі біраз мәселелерді шешкенімен, негізгі мәселе – екі ірі өзеннің суын пайдалануды реттеуші құжатқа қол қою әлі де өз шешімін таппауда;

- ҚХР үкіметі трансшекаралық суларды тек қана екі жақты келіссөздер жүргізуді қалайды. Өз кезегінде, көпжылдық тәжірибенің көрсетуі бойынша екі жақты келіссөздер ешқандай айтарлықтай нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік бермей отыр. Ресейдің Ертіс өзені суын пайдалануда мүдделі екенін ескеріп Қазақстан бұл мәселені үшжақты қарастырудың маңыздылығын айтуда, алайда, Қытай басшылығы трансшекаралық өзендер мәселесін үшжақты форматта қарастыру мүмкін емес деген көзқарасты ұстанып отыр. Осы арқылы қытай дипломаттары трансшекаралық өзендер мәселесі бойынша келіссөздер үрдісінде Ресей мен Қазақстанның бірлесіп әрекет етуін шектеп отыр;

- Су дауын шешу қазақ-қытай қатынастарындағы тағы бір ірі мәселеге тәуелді, яғни, өзара қарым-қатынастың дерлік барлық бағытында Қытайдың доминанттылығына. Бұл жағдайды Қытай тарабын тәжірибелі сарапшылардың өкілдеуімен түсіндіруге болады, олар суды пайдалану мәселесімен қатар, заң және дипломатия бойынша да күзиретті мамандар. Қытай Комиссияның іс-әрекеті шегінде бірлескен шараларға келетін делегацияларын өте жақсы қаржыландырады;

- Қытай трансшекаралық өзендер факторын Қазақстанды өзінің саяси-экономикалық мүдделері аясында ұстау мақсатында оған үнемі ықпал жасап отыру үшін пайдалануы әбден мүмкін;

- ҚР мен ҚХР арасында 20-дан астам екіжақты келісім шарттардың болуына қарамастан, бүгінгі күнге дейін трансшекаралық өзендердің суын экологиялық тұрғыдан реттеуші келісім шарт жоқ [9,40]. Дәлірек айтқанда, Ертіс өзенінің азайып бара жатқандығын ескеріп, жыл сайынғы судың пайдалануға болатын мөлшерін белгілеу туралы келісімге қол жеткізу қажет.

Екі ел арасында осы мәселелер төңірегінде түрлі зерттеулер жүзеге асырылып, біршама келісімдер жасалған. Трансшекаралық өзендердің суын пайдалану туралы алғашқы келіссөздер 1998 ж. өтті. Сол жылдан бастап Қазақстан мен Қытай арасында бұл мәселе дерлік әр бір кездесу, жиындардың күн тәртібіндегі басты мәселелердің біріне айналды. Осыған байланысты трансшекаралық өзендер мәселесі бойынша Бірлескен сарапшылар тобы құрылды. 2000 ж. қарашада Алматы қаласында осы топ сарапшыларының алғашқы мәжілісі өтті, онда 23 трансшекаралық өзеннің алдын ала тізімі мен орындалатын жұмыстың 3 кезеңі жасалынып бекітілді. Нәтижесінде 2001ж. 12 қыркүйекте Астана қаласында Қазақстан және Қытай үкіметтері арасында трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау мәселелеріне қатысты істестік туралы келісімге қол қойылды. Бұл келісімнің негізінде трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау бойынша қазақ-қытай бірлескен комиссиясы құрылды. Бірлескен комиссия 2003-2013 жж. аралығында көптеген зерттеулер жүргізіп, біршама жетістіктерге қол жеткізді: комиссияның басты қызметі айқындалды; трансшекаралық өзендерде табиғи апат болған жағдайда, тараптарды бір-біріне хабарлауға міндеттейтін Меморандум қабылданды; тараптар өзендер бойынша гидрологиялық және гидрохимиялық мәліметтерімен алмасты, аналитикалық мәліметтерге қол жеткізе алды; Хоргос өзенінде «Достық» су торабын салу туралы талқылаулар өткізді; Сүмбі өзеніндегі су торабын қайта құру туралы мәселе талқыланды; 2014 ж. Іле және Ертіс өзендерінің суын теңдей бөліп пайдалану туралы келісімге қол қойылды [11].

2011 жылы Н.Ә.Назарбаевтың Қытайға жасаған іс-сапары нәтижесінде қабылданған ҚР және ҚХР бірлескен ресми коммюникеде тараптар «ҚР мен ҚХР трансшекаралық өзендерінің суын бөлу бойынша негізгі техникалық жұмыстарды жүзеге асыру жоспарын» белсенді түрде жүзеге асыратынын мәлімдейді. Сонымен қатар, Үлкен Ұласты өзенінің суын пайдалану мәселесі бойынша да ұтымды да тиімді шаралар қолданатынын айтты [12].

Бірақ, Қытайдың қазіргі жүргізіп отырған саясатын, экономикалық мақсат мүдделерін қарастыра келе, бұл мәселенің жақын болашақта шешілуі қиын екендігін көруге болады. Оны шешу жолында еліміздің үкімет басшылары, сарапшылары, дипломаттары, қытайтанушылары көптеген еңбек етуі тиіс.

Ең алдымен халықаралық құқық нормалары негізінде трансшекаралық өзендердің суын бөлісу және оларды қорғаудың құқықтың мәселелері бойынша негіз болатын құжаттарға қол қоюды жеделдету қажет. Оның бастамасы ретінде трансшекаралық өзендер мәселесін ШЫҰ және Қазақстан-Ресей-Қытай ұшжақты деңгейде қарастыру керек.

Қытай тарапының өте көп көлемде өзен суын бұрып алуының алдын алу мақсатында бірлескен су тораптарын салуды жалғастыруды жолға қою қажет. Оған қоса, жер асты суларын барлап оларды өндіріске пайдалану, мерзімдік қар суларын жинақтау, өзен суларының ресурстарын үнемдеу, ауыл шаруашылығына тамшылап суару технологиясын ендіру арқылы да сумен қамтамасыз ету тапшылығының алдын алуды жолға қойған жөн. Осындай алғышарттарды орындаған кезде ғана екі ел арасындағы трансшекаралық өзендердің суып пайдалану мәселесінің өз шешімін табуына жол ашылуы, еліміздегі су тапшылығы мәселесінің шешілуі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 The annual renewable water resources on the average for 2001-2011 years// Worldwater.org, databank.worldbank.org
- 2 Джуатова С. А, Сейдуллаева Б. А, Анализ водных ресурсов Казахстана// <http://www.economy.kz/analytics/971/10799/>
- 3 Brahma Chellaney, Asia's Dammed Water Hegemon// Project Syndicate, 10.03.2013, №3».
- 4 Мила Богданова, Прощай, Балхаш? Проблема трансграничных рек становится все более острой//Ислам и политика в Центральной Азии.
- 5 额尔齐斯河和635引水工程 - (Ертіс өзені және «635» су каналының жобасы) – 09.02.2007.
- 6 中哈跨界水资源争端:缘起、进展与中国对策 - (Су мәселелері бойынша Қытай-Қазақстан арасындағы даулар: басталуы, үдерісі және ҚХР қолданып жатқан шаралар)// «人民日报» газеті, 18.07.2013, №7. 36 б.
- 7 赵春晖,《中哈两国携手利用跨界河流水资源》. http://news.xinhuanet.com/politics/2013-07/05/c_124966113.htm
- 8 Нысанбек У.М., «Безопасность водных ресурсов Республики Казахстан: региональные и национальные экологические проблемы», 2012. 150 б.
- 9 Eric W.Sievers, Transboundary jurisdiction and watercourse law: China, Kazakhstan and the Irtysh». 42 б.
- 10 关于加快伊犁河、额尔齐斯河流域生态环境综合治理的建议 (全国政协十一届二次会议个人提案 - (Ертіс және Іле өзендері бассейніндегі экологиялық ортаны кешенді түрде қайта қалпына келтіруді жеделдету бойынша жеке ұсыныстар – ҚХСКК БК (БК НПКСК) 11- шақырылым, 2-сессия) – 16.03.2009.
- 11 Қазақстандық гуманитарлық-саяси конъюнктура орталығы // <http://www.sarap.kz/rus/view.php?id=477&arap=92de0e0774556828fe7dcd4256c1da9a>.
- 12 Совместное коммюнике Республики Казахстан и Китайской Народной Республики// Казахстанская правда// 23.02.2011.

REFERENCES

- 1 The annual renewable water resources on the average for 2001-2011 years// Worldwater.org, databank.worldbank.org
- 2 Dzhuatova S. A Seydullaeva B. A, Analiz vodnyh resursov Kazakhstan // <http://www.economy.kz/analytics/971/10799/>
- 3 Brahma Chellaney, Asia's Dammed Water Hegemon// Project Syndicate, 10.03.2013, №3»
- 4 Mila Bogdanova, Proshai, Balkhash? Problema transgranichnykh rek stanovitsya vse boleye ostroy//Islam i politika v Tsentral'noy Azii.
- 5 额尔齐斯河和635引水工程 - (Yertis ozeni zhane "635" Su kanalynyng zhobasy) – 09.02.2007.
- 6 中哈跨界水资源争端:缘起、进展与中国对策 - (Su maseleleri boyynsha Qytai-Qazaqstan arasyndagy daular: bastaluy, uderisi zhane QHR qoldanyp zhatqan sharalar)// «人民日报» газеті, 18.07.2013, №7. 36 б.
- 7 赵春晖,《中哈两国携手利用跨界河流水资源》. http://news.xinhuanet.com/politics/2013-07/05/c_124966113.htm
- 8 Nysanbek U.M., «Bezopasnost' vodnykh resursov Respubliki Kazakhstan: regional'nyye i natsional'nyye ekologicheskiye problemy», 2012. 150 b
- 9 Eric W.Sievers, Transboundary jurisdiction and watercourse law: China, Kazakhstan and the Irtysh». 42 б.

10 关于加快伊犁河、额尔齐斯河流域生态环境综合治理的建议 (全国政协十一届二次会议个人提案 - (Yertis zhane Ile ozenderi basseynindegi ekologiyalyq ortany keshendi turde qayta qalpyna keltirudi zhedeldetu boynsha zheke usynystar - QHSKK BC (VK NPKSK) 11- shaqyrylym, 2-session) – 16.03.2009.

11 Qazaqstandyq gumanitaryq-sayasi konyunktura ortalygy // <http://www.sarap.kz/rus/view.phpid=477&sara-p=92de0e0774556828fe7dcd4256c1da9a>.

12 Sovmestnoye kommyunike Respubliki Kazakhstan i Kitayskoy Narodnoy Respubliki// Kazakhstanskaya pravda // 23.02.2011.

Нурбаева Ж.Н.

Современное состояние бассейна трансграничных рек Казахстана и Китая

В данной статье рассматривается современное состояние трансграничных рек Казахстана и Китая, а также причины возникновения ряда проблем связанных с использованием водных ресурсов трансграничных рек. Исследуется стратегия использования водных ресурсов трансграничных рек Китая и рассматриваются экономические, экологические и социальные проблемы возникшие в результате данной стратегии. А также, анализируются мероприятия направленные на решение данной проблемы и выдвигаются пути улучшения механизма использования водных ресурсов нашей страны.

Ключевые слова: Трансграничные реки, рациональное использование ресурсов, Совместная комиссия, «Стратегия освоения запада» Китая, нормативно-правовая база, ШОС, механизм использования водных ресурсов.

Nurbayeva Zh.N.

The current state of transboundary river basins of Kazakhstan and China

In this article, we reviewed the current state of transboundary rivers of Kazakhstan and China, as well as reasons of occurrence of a number of problems associated with the use of transboundary water resources. We study the strategy of using water resources of transboundary rivers in China and examined economic, environmental and social problems resulting from this strategy. And also, we have analyzed the activities aimed at solving this problem and offered ways to improve the mechanism of using water resources of our country.

Key words: Transboundary rivers, rational use of resources, the Joint Commission, “Strategy of development of the West” of China, legal and regulatory framework, SCO, the mechanism of using of water resources.

Редакцияға 05.02.2015 қабылданды.

ӘОЖ 94(574)

Ш.Б. НУРМАНОВА

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистрі, Түркістан қ.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЖАҢА АЛФАВИТКЕ КӨШУ ТАРИХЫ (1941 ж. көрсеткіші бойынша)

Бұл мақалада 1920-50 жылдары аралығындағы қазақ әліпбиінің өзгертілу тарихын зерттеуге арналған. Оның тарихнамалық зерттелу деңгейі мен деректік көздерін жаңаша тұрғыдан қарастыру мақаланың басты мақсатын айқындайды. Аталған кезеңдегі бұл саясаттың әсіресе, әліпби ауыстыру мәселесі үстірт, асығыс саясаттың араласуымен науқан түрінде асқан қатыгездікпен көрініс тапқаны тың деректер арқылы зерттеу жұмысында талдауға алынған.

Түйін сөздер: әліпби, кириллица, жаңа шрифт, депутаттар кеңесі.

Латындалған шрифтте сауаттандыру барлық халықтың жаңа алфавитті оқуға тиіс деп, 25/XI-40ж 15 наурыз бен 1 маусым аралығында ҚазССР Халықтық Комитет анықтама коллегиясы қаулыға келісті [2, п 141.].

1941 ж. қазақ халқының үлкен тобын жаңа алфавитті оқыту бойынша тексеру жұмыстарын ұйымдастыру төрт облыс бойынша (Қарағанды, Павлодар, Шығыс Қазақстан және Қостанай) қанағаттанарлық дәрежеде болмады.

15.04 – 15.06.1941 ж. аралығында келіп түскен сандық мәліметтерге қарағанда, күнделікті жұмыстың жүргізілуін тексеру және бақылау жаман емес болатын.

Бір уақытта келіп тұрған мәліметтерге қарағанда, республикада қазақ халқының үлкен тобы жаңа алфавит бойынша білім алғандар барлығы 77 636 адам және білім алушылар 125 454 адам

болды. Үкіметтік Комиссияға жасалған баяндама бойынша, Қарағанды облысында 10.05.1941 ж. тізімдегі 31358 адамнан 3 751 адам ғана білім алды, ал білім алып жатқандар – 10 775 адам болды, Павлодар облысы бойынша нақты емес мәліметтер бойынша, тізімдегі 33 975 адамнан 25-ші мамырға дейін 7 583 адам білім алды, ал 9 443 адамы білім алуда, Шығыс Қазақстан бойынша тізімдегі 11 685 адамнан 25-ші мамырға дейін 3 523 адам білім алды, 5 959 адам білім алуда және Қостанай облысы бойынша жұмыс өте нашар, Амангелді, Торғай, Жетіғара аудандары бойынша 15-ші мамырға дейін 1 312 адам білім алған, 7 208 адам енді білім алуда. Міне, осыған қарап, аудандар Облыстық ХББ-не жиі мәліметтер бермейтіні көруге болады [1, п 54.].

Колхозда қызмет ететін сауатты жұмыскерлерге жаңа алфавитті оқытуды ұйымдастыру 15/03/41 жылы қаулының орындалуына Халықтық Комитет анықтамасы әріптестерін шақырамын. Балаларға арналған оқытудың тобын құрып, оқу-құралдарымен қамтамасыз етіп, және арнайы кадрланған мұғалімдер жылдың аяғына дейін осы топпен айналысатын болады.

Оқулықтарын алғанға дейін жаңа алфавитті оқытуда мынадай реттеулер болғаны дұрыс:

1. Бірінші сабақта алфавитпен таныстырамыз, жазуда және оқуда жаттығулар жүргізіп, жеке сөздер мен кішкене тақырыпшаларды үйретуіміз керек. Таныстыруға арналған үлгідегі әріптерді қолданып, орыс тілінде жетпей қалған әріптерді мұғалімнің өзі дайындауы керек. Орыс алфавитінен қолданып отырған әріптерді жазудың жеке элементтерінің жолы.

Алфавиттердің барлығымен танысып болғаннан кейін, кітапта жазылған тақырыпшалар мен «Сауатты болуға көмекші» деген газетке көшу керек.

Жаңа алфавитті халықтың оқудағы сауаттылығын істелген жұмыстар туралы және 01/04/1941 ж. оқытумен қамтудың жағдайын Халықтық Комитет анықтамасы арнайы баяндамасын 05/04/1941 ж. кешіктірмей хабарлассын.

Басшылыққа алынған бағдарламаны жаңа алфавитті халықтың сауатты оқуына арналған оқу жоспарын ұсынамыз [2, п 141.].

«Орыс графикасының негізінде жаңа қазақ алфавитін оқытудың жолдары туралы» баяндамасы. Қаз ССР Халық Комиссарлар Кеңесі 02/XI-40 жылы орыс графикасының негізінде жаңа қазақ алфавитінің латындалған жазбасының қазақша аудармасы, 1940 жылдың желтоқсан айының басында жаңа қазақ алфавитінің оқытылуы туралы қаулыда келісті. Жаңа қазақ алфавитін оқытуға арналған жиынға 2391 мұғалім, 5598 әскерлер, ең басты бейнеде қазақ орта мектебінің жоғарғы сынып оқушылары қатысты. Жаңа қазақ алфавитін оқытып жатқан беттерінде, ескі алфавиттен сауатты мектептерге бекітілген. Күніне екі сағат сабақ отумен шұғылдану үшін мұғалімдерге жағдай жасалған. Жаңа қазақ алфавитін оқытудың басында тазалауға (шөп шабу, нан тазалау,) көңіл толарлықтай шықты. Мысалы 1-ші тамыздан бастап оқығандар 37259 олардың 14716 оқытылды. Науқан компаниясының уақытында оқыту баяулап, тіпті кейбір аудандарда тоқтатылды. Мысалы, Ильичте, Келесте, Созақта, Сайрамда және соның маңындағы аудандарда, аудандық партиялар, кеңес және камсомол ұйымдастырған шаруашылық жұмысына толығымен қатысып, жаңа қазақ алфавитін оқыту жұмыстарымен айналыспады. Оны жартылай және толығымен ОНО-ға тастады. Аудан басқармасының кейбіреулері жаңа қазақ алфавитін оқытуға назар аударған жоқ, бұл жұмысты қолға алып бақылау да жасамады. Нәтижесінде, жаңа қазақ алфавитін оқытудағы әлсіздіктен үкіметтің қаулыдағы мерзімімен оқытуды тоқтата алмады.

Мысалы, 1/IX-41 жылы оқытылғандар 37259, соның ішінде оқығандары 14716 адам, қалып қойғандары 16827 адам, қалмағандары 5716 адам.

Облкеңес исполкомы бұл сұрақты арнайы талқылауға және жауапкершілікпен шешім қабылдауға тиісті болды. Жаңа қазақ алфавитін оқытуда жұмыстың мөлшеріне қабылдау жүргізуді анықтауда жағдай жақсара бастады.

Біріншіден, облыстың барлық аудандарында оқуды жаңарту қолға алынды. 10/XII-41 жылы оқытуда 17567 адам, оқу оқығандары 27162 адам, ал оқымағандары 16682 адам.

Колхоз бөлімі айналысатын каналдардағы (Фрунзе, Келес аудандарында т.б.) қысқы малдардың себебінен жетіспеушілік болды. Мысалы, Арыс ауданында оқытылмаған 3551 адам немесе 49,8%, Бостандық ауданында 2403 адам немесе 38,7%, Келес ауданында 1539 адам немесе 38,2%.

Аудандық Кеңесі орындаушы депутаттар төрағасы Аудандық ХББ басшысының жұмыскерлері жаңа қазақ алфавитін қазақ халқының жұмыскерлерін оқумен қамтамасыз етумен айналыспайды.

Екіншіден, барлық бастауыш, жартылай орта және орта мектептерде 1941-42 жылы оқу жылының басында яғни 01.09.1941 жылы жаңа қазақ алфавитіне көшті.

Сонымен тексеру жүргізіліп, облыстың барлық мекемелері, облыс газеттері жаппай жаңа алфавитке өтті [3, п 24.].

«Көнегі саясатшылар» қыза-қыза орыс тілінің дұрыс оқытылмауына немесе орыс тіліне мән берілмеуіне кінәлі адамдарды іздестіру жұмыстарын да бастап жіберді. 1938 жылы Ағарту халкомының орынбасары А. Аюповтың «Республиканың қазақ мектептеріндегі орыс тілінің жағдайы» деген баяндамасында: «Халық жаулары қазақ мектептерінде орыс тілін тек 3 кластан ғана оқытуды ұсынып, мектептердің оқу жоспарларына недәуір зиян келтірген. Ұлттық мектептерде орыс тілінің аясын тарылтып отыр» – деуі мұң екен, жағымсақтар бұл пікірді қуаттап ала жөнелді. Орыс тілінің өркендемеуіне себепкер – халық жаулары деген сайраулар тау-тасты кезді. Бірде лаулап жанып, бірде бықсыды [4, 256].

Осыдан кейін бір жылдың ішінде қазақ мектептерінде орыс тілін оқытуды күшейту жөнінде жеделдетіп бірнеше қаулы-қарарлар қабылданды.

Осы тұста мемлекеттік деңгейге көтерілген латындандыру саясаты басқа арнаға бұрылады. Орыс графикасына көшуді бетке ұстаған жаңа саясат басталды [5]. Осыған байланысты бірқатар халықтардың жазуын латын үлгісінен кириллицаға көшіру шешімі қабылданды. Латын жазуынан орыс графикасына ауыстыруды жақтаушылар жазу реформасын жүргізудің басты себептерін былай көрсетті:

А) Латын алфавиті СССР халықтары тілдерінің жақындасуына кедергі келтіруде.

Ә) СССР халықтарының мәдени, экономикалық, саяси байланыстарында орыс тілінде жазу қажеттілікті тудырып, латын тілінен орыс тіліне ауыстыруға жетелеуде.

Б) Орыс графикасына көшудің педагогикалық маңызы барлығы атап көрсетілді. Мәселен, тәжік мектептерінде екі жазуды қатар пайдалану – оқушылардың жүгін ауырлатқан деген сылтаулар табылды.

В) Орыс графикасы үйренуге жеңіл, кітап басу ісіне өте ыңғайлы деген уәждер көрсетілген [6, 4].

Сонымен, 1940 жылғы 13-ші желтоқсанда «Латындандырылған қазақ жазбасын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» заң жарияланды. Онда: «Латындандырылған қазақ жазбасын орыс графикасы негізіндегі жаңа қазақ әліпбиіне көшіру туралы Қазақ КСР-нің колхозшылары, жұмысшылары мен зиялы қауымының өтініштері қанағаттандырылсын» – делінген. Партия басшылығы өздерінің әміршілдік-әкімшілік жұмыс әдісін жасыра отырып, халықтың қамқоршысы ретінде көрініп бақты, халықтың атынан өздерінің іс-әрекеттеріне түсініктемелер берді. Осы уақыттан бастап, тіл саясатында күрт өзгеріс басталды.

Осы қаулыны бетке ұстай отырып, республика көлемінде орыстандыру саясаты өршелене жүргізілді. Құғын-сүргіннен жан сауғалап кеткен қазақ зиялылары күшпен жүргізілген орыстандыру саясатына қарсы бас көтере алмады. Өмір бойы патша миссионерлерінің армандап өткен, бірақ жүзеге асыра алмаған ісін кеңестік дәуірде олардың ұрпағы жалғастырды. Әрине, «бұл жетістіктің» отаршылдық пиғылы бүркемеленіп, мәдени мәні бар үлкен оқиға ретінде бағаланып, Мәскеулік басылымдар жарыса жазды [8].

Осы кезеңде ұлттық республикалардың басшылығы мен Одақ деңгейіндегі кадрлар орыстандырыла бастады. Бұл жөнінде ағылшын зерттеушісі Дж. Хоскингтің: «Сталиннің уақытында Бүкілодақтық Коммунистік партия басшылары, қарулы күштер және мемлекеттік қауіпсіздік басшылықтары айтарлықтай орыстандырылды» - деген пікірі шындыққа сәйкес келеді. Сталиннен бастау алған «орыстандыру» кезеңі КСРО-ның ыдырауына дейін созылды [7, 560]. Сөйтіп, 1941 жылы 14 мамырда «қазақ тілін білетіндерге жеңілдіктер жасау жөніндегі» 1933 жылы қабылданған қаулының күшін жою жөнінде жарлық шықты. Осыдан кейін-ақ қазақ тілінің ісі өрге баспады. 1941 жылдың желтоқсан айында Қазақ ССР халық комиссарлар кеңесі жанындағы Мемлекеттік Терминологиялық Комитет өз жұмысын тоқтатты.

Ал латын қарпіндегі ұлттық жазуларды орыс графикасына ауыстыру процесіне талдау жасай келе, бүгінгі күн тұрғысынан мынадай қорытынды жасауға болады:

а) орыс графикасын ауыстыруға бастама көтерген билік екені сөзсіз. Бұл мәселеге халық тарапынан ұсыныс жасалынды, оны халық бірден қолдап, қуаттады деген пікір ешбір шындыққа жанаспайды;

ә) қаріпті ауыстырудағы негізгі мақсат – орыс тілінің айбынын көтеру, беделін өсіру;

б) орыс графикасы әр тілге тән фонетикалық ерекшеліктерді беруге қабілетті деген пікірде де асыра сілтеу басым;

в) орыс графикасы үйренуге жеңіл деген пікірде негізсіз айтылған. Себебі, жапон, қытай иероглифтері күрделі болғанымен, бұл халықтардың өркендеуінде кедергілер жоқ. Сондықтан «оңай жазу», «қиын жазу» деген сылтау сауаттылықта көрсеткіш емес.

г) кейбір авторлардың орыс графикасына ауысқалы ұлт мектептерінде оқыту жүйесі жасқарды деген пікірлері де орынсыз. Біріншіден, бұдан әр тілдің өз жазуын таңдаудағы құқы шектелді. Екіншіден, әбден үйренгенше, сауаттылардың саны күрт төмендеп кетті.

Ең бастысы, жазуды бірнеше рет ауыстыру көптеген ұлттардың тарихи-мәдени мұрасынан қол үзуіне әкеліп соқтырды.

1941 жылдың 14 шілдесіндегі ҚКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің «ҚКСР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесінің», 1933 жылдың 1 қыркүйегінде «Қазақ тілін меңгерген мамандарға жеңілдік туралы» №601 Қаулысының күшін жою туралы қаулысы шықты. 1941 жылдың 19 желтоқсанында ҚКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің Мемлекеттік терминологиялық комиссиясы таратылып, оның атқаратын функциясы, қызметі мен мүлкі Ғылым Академиясы Қазақ бөлімшесінің, Тіл, әдебиет және тарих ғылыми-зерттеу институтына берілді. 1945 жылдың 8 ақпанында Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысымен мемлекеттік терминологиялық комиссия қайта құрылды.

1941-1945 жылдары тіл мәселесіне арналған арнайы құжаттар қабылданбағанымен, орыс тілінің беделі үстем болып, ұлт аралық қатынас құралы ретінде бірінші орынға шықты. 1940 жылдардың соңы мен 1950 жылдардың басында тоталитарлық жүйенің түбегейлі орнауы КСРО халықтарын бір тілде сөйлетуді жүзеге мемлекеттік дәрежеде көтерілді. Партиялық мерзімді басылымдарда орыс тілін білудің маңызы мен артықшылықтары насихатталды.

Латыншаға қайта оралсақ, кириллицада жазылған талай тарихымыз бен әдебиетіміз ұмыт қалады дейтін пікірлерді дұрыс дей қою қиын. Қазақстанда орыс тілі бар кезде, ол дүниелерді оқу соншама қиынға соқпайтыны анық жайт. Бүгінгі өскелең заманда латынды үйреніп, кириллицаны ұмыту да мүмкін емес. Орыс тілі үшін кирилл әріптерін игеру керек екен.

Кириллица ТМД аумағындағы елдерде ғана танылатын әріп. Қалған әлем негізінен латыншаны оқиды. Содан соң, біз басқа туысқан түркі елдері – Әзірбайжан, Өзбекстан, Түрікменстан мемлекеттерінің латыншаға көшіп кеткенін, Қырғызстан мен Татарстанның да соған қам жасап жатқанын ұмытпауымыз керек [8, 10-14].

1917 жылы Ресейде қызыл коммунистер өкімет басына келіп, билікті қолына алысымен «тап жауларына» қарсы майдан ашқаны мәлім. 1918 жылы кеңес өкімет бойынша жалпыхалықтық сауалнама жүргізді. Оның нәтижесі бойынша ұлттың сауаттылығы мен мәдени-әлеуметтік өсу, даму деңгейі туралы деректер жинақталып, статистикалық талдау және сараптама жасалды. Осыдан бастап алаш ардақтыларының ұлтқа сіңірген еңбектерінен зиянкестік кір іздеу идеологиялық бағытқа айналып, халық санасын өз ыңғайына бейімдеп үйрету үшін ақпарат соғысы басталды. Бұл саясат «ескішіл» мен «жаңашыл», «арабшыл» мен «латыншыл» арасындағы бітіспес дауға айналып, аға буын мен ізбасар буынды екі идеялық жікке бөліп жауықтырды. Кеңестік саясаткерлер қазақ ұлтын тұтас қырып-жою жоспарын құрды. Сөйтіп, қазақта бұрын-соңды болмаған жасанды екі алапат аштық жасады. 1922 жылғы аштық елдің ақыл-есін қашырып, қазақтың ұлт ретінде жер бетінде сақталуына үлкен қауіп төндірді. Әлі есін жинап үлгермеген халықтың тұтынып келген араб графикасын латынға көшіруді ойлап тауып, қазаққа рухани аштықты қатар жүргізіп, күллі түрікті мәдени бірліктің тамырына балта шабуды көкседі. Науқан басталып, ұлтшыл, мемлекетшіл, отаншыл, кәнігі алаштың саясаткерлері іріктеліп, идеялық табанды күрескерлер сұрыпталып, суырылып алға шықты. Ұлттың рухани құндылықтарын жан-тәнімен қорғаған қазақтың бетке ұстар жолбасшы перзенттері кеңестік саяси көсемдер үшін «халықтың қас жауы» ретінде күшпен «танытуға» пәрменді әрекет жасалды. Ол үшін алуан түрлі қиянат әдіс-тәсілдер мен айла-шарғылар ойластырылып, мемлекеттік деңгейде аяусыз күрес жүргізілді.

Сондықтан бізге ХХІ ғасырдың күллі тынысын бойына сіңірген, жаһандану талабын ескеретін, жиырма төрт жылдық тәуелсіз тарихы бар жаңа түрпатты Қазақстанның бүгіні мен болашағын толық бейнелей алатын жаңаша, өзіміздің төл әліпбиіміз қажет. Сол себепті отандастар санасында баяғы латыншаға оралу идеясынан гөрі, тәуелсіз елдің өзі толғатып тудырған еркін жазуы елестеуі

керек һәм болашақ жаңа әліпбиге де сол биіктен, сол деңгейден қарап, өткенге жалтақтамай жаңаша келіп, жаңаша жасауымыз қажет. Төл әліпбиіміз тертені теппейтіндей, елде орныққан ұлтаралық татулық пен халықтық ынтымаққа салқынын тигізбейтіндей, мемлекеттік тілді үйренушілерді үркітпейтіндей болуға тиіс. Демек, латын әрпімен жаңа әліпби түзу, оны қолданысқа енгізу – оңай іс емес екендігі осыдан сезіледі. Президенттің мамандарға бұл мәселені жарты жыл ішінде байыпты зерттеп, нақты ұсыныс жасауға тапсырма бергені де сондықтан болса керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 ҚРОММ – 1692-қ. – 1-т. – 309а-іс. – 54-п.
- 2 ҚРОММ – 1692-қ. – 1-т. – 488-іс. – 141-п.
- 3 ҚРОММ – 1692-қ. – 1-т. – 488-іс. – 24-п.
- 4 Қазақстан тарихы. Хрестоматия. – Алматы, 1994. – 256 б.
- 5 Яковлев Н. Проблемы национальный письменности восточных народов СССР. Кітапта: В борьбе за новый тюркский алфавит. Москва, 1926.
- 6 Ысқабаев Ж. Латын әліпбиіне көшу кімге қажет?: Дөңгелек үстел мәжілісінен // Жас Қазақ үні. – 2004. – 8-12 ақпан – 4 б.
- 7 «Қазақ» газеті / Бас редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, - 1998. – 560 б.
- 8 Языковая политика в Казахстане (1921-1990 годы): Сборник документов / Сост. М.К.Айбасова, Р.К.Имажанова, Г.Т.Исахан, Б.Ж.Кадушев; Пред. М.Ж.Хасанаева – Алматы: Қазақ университеті, 1997 г.

REFERENCES

- 1 KROMM – 1692-k. – 1-t. – 309 a-is. – 54-p.
- 2 KROMM – 1692-k. – 1-t. – 488 a-is. – 141-p.
- 3 KROMM – 1692-k. – 1-t. – 488 a-is. – 24-p.
- 4 Kazakhstan tarihi. Hrestomatia. – Almaty, 1994, - 256 s.
- 5 Jkovlev N. Plovlemi nazionalni pismenosti vostosnih narodov SSSR. Kitapta: V borbe za nobii turkskii alfabit. Moskva, 1926.
- 6 Iskabaev J. Latin alifbine kosu kimgе hajet?: Dongelek ustel magilisinen // Jas Khazakh uni. – 2004. – 8-12 akpan – 4 b.
- 7 «Khazakh» gazeti / Bas redaktor A. Nisanbaev. – Almaty: «Khazakh ansuklopedia» Bas redaksiyasi, - 1998. – 560 b.
- 8 Isikobaja politika b Khazakhstane (1921-1990 godi): Sbornik dokumentob / Sost. M.K.Aibasova, R.K.Imaganova, G.T.Isahan, B.G.Kadushev; Pred. M.G.Hasanaeva – Almaty: Khazakh universiteti, 1997 g.

Нурманова Шынар Балталықызы

Переход казахского народа на новый алфавит (по показателям 1941г.)

В статье рассматривается значение проблемы перехода на новый алфавит сквозь призму воздействия на культурно-духовную и политическую жизнь казахского народа. Статья посвящена изучению печатных изданий Казахстана в период с арабской на латинскую, а позже кириллическую графику. А также краткий обзор о появлении и насильном внедрении письменных изменений казахского алфавита.

Ключевые слова: алфавит, кириллица, новая шрифт, совет депутатов.

Nurmanova Shinar Baltalikyzy

Movement of the Kazakh people to a new alphavet

In this article is concerning the forming process of the kazakh alphabet and the changing the history of the kazakh alphabet. The author considers that translation of Kazakhstan into the Latin alphabet be carried out in view of lessosns. In the article of the Turk peoples of the Soviet Union to the latinizatsia in the 20 s of the XX c are considered.

Key words: alphavet, kirillisa, new shrift, advice of deputies, soviet deputies.

Редакцияға 21.01.2015 қабылданды.

А.Т. НҰРАБАЙ

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

**ҚОРШАҒАН ОРТАҒА КЕЛТІРІЛГЕН ЗАЛАЛ ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ:
ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ**

Мақала Қазақстан Республикасындағы экологиялық залал үшін жауапкершілік институтын одан әрі жетілдіру мүмкіндігін зерделейді. Шетелдік тәжірибеден мысалдар мен ұлттық заңнаманың құқыққолданыс практикасының мәселелерін келтіру арқылы тиімді әрі пайдалы тұжырымдар жасалған.

Түйін сөздер: қоршаған орта, залал, жауапкершілік, ұлттық заңнама, шетелдік тәжірибе.

Бүгінгі таңда көптеген өнеркәсіп орындары мен коммерциялық қызмет салдары қоршаған орта компоненттері мен экожүйеге залал келтіреді. Соның әсерінен адам денсаулығына теріс әсерін беріп қана қоймай, мүліктік зиян мен биоалуантүрлілікке де теріс салдарын тигізеді. Қоршаған ортаны қорғау жүйесі дамыған елдерде қоршаған ортаға келтірілген залалға, яғни, экологиялық құқық бұзушылыққа себепші болған тұлғаларды жауапкершілікке тарту заңды құбылыс.

Ресейлік ғалым, профессор М.М. Бринчуктың пайымдауы бойынша экологиялық құқық бұзушылық үшін заңды жауапкершілік деп мемлекет пен экологиялық құқық бұзушылық жасаған тұлға (жеке тұлға, заңды тұлға) арасындағы құқық бұзушыға сәйкесінше шара қолданылатын қатынас түсініледі. Бұл ретте, мемлекет атынан мемлекеттік функцияны атқаратын қоршаған ортаны қорғау саласындағы арнайы өкілетті орган, құқық қорғау органдары немесе өзге өкілетті органдар [1, 337-6].

Экологиялық заңнаманы бұзу үшін жауапкершілік экологиялық ахуалды одан әрі нашарлатпаудың бір амалы деп түсінуге болады. Бұл қоршаған ортаға зиянды келтірмеу үшін қарсы әрекеттену, келтірілген залалдың салдарын жою немесе шығынды өтеудің бір жолы. Яғни, қоршаған ортаны қорғау бойынша нормативті талаптардың бұзылуын одан әрі болдырмау үшін заңды құрал.

Қоршаған ортаға келтірілген залал үшін жауапкершіліктің басты мәні құқық бұзушының келтірілген залал салдарын қалпына келтіруге немесе ақшалай формада өтеуге міндеттелуінен көрініс табады. Бұндай жауапкершілік табиғат объектілерін жою немесе бүлдіруден пайда болады. Яғни, табиғат ресурстарын пайдаланумен байланысты міндеттемелерді бұзу немесе заңмен бекітілген нормаларды сақтамау салдарынан пайда болады. Осындай қоршаған ортаға келтірілген залалды өндіру негізінен экологиялық құқық бұзушылық салдарын жоюға бағытталуы тиіс. Алайда, жауапкершілік көбінесе тек мүліктік, өтемақы алуды көздейтін сипатқа ие болады да, жауапкершіліктің әлеуметтік әділдікті қалпына келтіру сияқты әлеуметтік мәнін ескерусіз қалдырады. Соның әсерінен зардап шеккен тұрғылықты халықтың мүддесін қамтамасыз ету алға қойылмайды.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 31-бабы 1 тармағына сәйкес, мемлекет адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы айналадағы ортаны қорғауды мақсат етіп қояды [2]. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап Қазақстанда қазба байлықтарды игеру мақсатында көптеген жер қойнауын пайдалануға байланысты халықаралық инвестициялық контрактілер жасасқан еді. Бұл контрактілерде экологиялық ахуалды сақтау алдыңғы қатарлы міндет болмады. Бір ғасырдың ширегінен кейін мемлекет алдында экологиялық заңнаманы дамыту және экологиялық талаптарды күшейту қажеттілігі туындады. Оған дәлел ретінде 2015 жылы күшіне енген Қылмыстық кодексті келтіруге болады. 2014 жылғы 3 шілдеде қабылданған бұл кодексте күшін жойған 1997 жылғы 16 шілдедегі кодекспен салыстырғанда экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жаза қатандатылған.

Мысалы, жаңа Қылмыстық кодекстің 335-бабына сәйкес, балық ресурстарын, басқа да су жануарларын немесе өсімдіктерін заңсыз алу үшін қылмыстық жауапкершілік ретіндегі айыппұл ескі нұсқасындағы жауапкершілікпен салыстырғанда жеті жүзге дейінгі айлық есептік көрсеткіш мөлшерінен екі мыңға дейінгі айлық есептік көрсеткіш мөлшеріне дейін арттырылды. Ал 337-бап бойынша жарылғыш құрылғыларды немесе жануарларды жаппай қырып-жоятын өзге де құралдарды қолданып, сол сияқты авиа-, авто-, мотокөлік құралдарын, оның ішінде қарда жүретін техниканы не шағын көлемді кемелерді қолданып заңсыз аң аулау үшін айыппұл түріндегі қылмыстық жауапкершілік жеті жүзге дейінгі айлық есептік көрсеткіш мөлшерінен бес мыңға дейінгі айлық

есептік көрсеткіш мөлшеріне арттырылды [3]. Аталған жауапкершіліктер қылмыс жасағаны үшін қолданылады. Яғни, қылмыс құрамының болуы алғышарт болып табылады. Ондағы қылмыстың объектісі экологиялық компоненттер болып отыр. Ондай іс әрекеттердің адам денсаулығына зияны бірден сезіле қоймайтынын ескеруіміз қажет.

2007 жылғы 9 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес қоршаған ортаға келтірілген залалды өтеу міндеттілігі экологиялық заңнаманың негізгі принциптерінің бірі болып табылады. Ол өз алдына, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі халықаралық экологиялық құқықтың негізгі қағидаттарының біріне сәйкес келеді. Сонымен қатар, аталған кодекстің 321-бабы бойынша экологиялық заңнаманы бұзу салдарынан қоршаған ортаға келтірілген залалды өтеу ерікті түрде немесе залалдың экономикалық бағалануы негізінде сот шешімі бойынша жүргізіледі [4]. Алайда, барлық залал мөлшері экономикалық тұрғыдан бағалана бермейді. Кейбір табиғат элементтерін экономикалық бағалау тіпті қиынға соғады. Себебі, табиғат компоненттерінің көбінің нарықтық бағасы жоқ, олар сатылмайды әрі қоғамдық игілік (мысалы, таза ауа), қоғамдық меншік немесе ұлттық мұра болып есептеледі.

Дегенмен, табиғаттың экономикалық бағасы туралы сөз болғанда барлық игіліктер (азық-түлік ресурстары, орман материалдары, дәрілік шөптер, жануарлар жатақтары) мен қызмет түрлері (тіршілікті қамтамасыз ету, сауықтыру орталықтары) қатар ескерілуі тиіс. Шаруашылық қызмет барысында орын алған осындай өнімдер мен қызметтердің сандық немесе сапалық сипаттағы азаюы экологиялық залалдың салдары болып табылатыны күмән келтірмейді. Экологиялық залалдың ерекшелігі сол, белгілі бір территорияның ластануының салдары сол территорияны мекендейтін тұрғындардың денсаулығына әсер етеді. Ал бұндай әсердің барлығы бір мезетте экономикалық тұрғыдан бағалана алмайды. Америка Құрама Штаттарында (бұдан әрі – АҚШ) жүргізілген ғылыми зерттеулердің нәтижесі бойынша АҚШ-тағы барлық өлім деңгейінің 9%-ына ірі корпорациялардың қоршаған ортаны қорғау туралы заңнаманы бұзу салдарынан болатын ауа ластануы себепші болып отыр [5].

Әрине, табиғат ресурстарын пайдалану және оларды өндеумен байланысты кәсіпорын жұмыстары қоршаған ортаға әсер етпей қоймайды. Бұл тек атмосфералық ауаға ғана емес, сонымен қатар су, жер қойнауы және флора мен фаунаға да әсер етеді. Мысал ретінде бүгінгі таңда көңіл аударарлық мәселе болған Батыс Қазақстан облысы, Қарашығанық кен орны маңындағы Березовка ауылының тұрғындарының жайын атауға болады. Ауыл тұрғындарының денсаулықтарының нашарлап, улануында Қарашығанық Петролеум кәсіпорнының қатысы жоқ екендігін, кәсіпорын тарапынан экологиялық құқық бұзушылық болмағандығы айтылуда. Мамандар Березовка ауылында зиянды заттар концентрациясының мүмкін деңгейінің шегінен аспағандығын айтқанымен, жалпығы қол жетімді ақпарат көздерінен соңғы бірнеше жылдары ішінде Қарашығанақ Петролеумнан экологиялық заңнаманы бұзу, рұқсатсыз, әрі нормадан тыс мөлшерде атмосфералық ауаны ластау үшін 2008 жылы 8,5 млрд тенге, 2009 жылы 1 млрд 840 млн тенге, 2010 жылы 3 млрд тенге, 2012 жылы 4,6 млрд тенге, 2014 жылы 565 млн теңге ҚР бюджетіне өндіріп алынғандығы белгілі [6]. Әрине, бұл Қарашығанақ Петролеум Березовка ауылында орын алған оқиғаға кінәлі деген тұжырым емес, бірақ экологиялық заңнаманы нормаларын бұзу бюджетке залалды өтеу арқылы жойылмайтындығын әрі оның салдары бірнеше жылдарға созылуы мүмкіндігінің көрсеткіші.

2015 жылдың 17 ақпанында Березовка ауылының аймағында орналастырылған экологиялық мониторинг станциялары нормадан жарты метрге жоғары орналасқандығы туралы ақпарат таратылды [7]. Бұл қоршаған ортаға келтірілген залал туралы бұрмаланған және жалған көрсеткіштердің болғандығын дәлелдейді. Ендігі мәселе, Березовка тұрғындарының денсаулығына келтірілген залалды кім және қалай өтейді деген сұрақ болмақ. Егер де экологиялық жағдайдың нашарлануы салдарынан халыққа зиян келгені нақты дәлелденген болса, тұрғындарды көшіру бірден-бір мемлекеттің міндеті болатыны сөзсіз. Осындай істі атқару үшін экологиялық құқық бұзушыдан өтелген қаражат толықтай бөлінсе әділдік орнатылатыны хақ.

Көптеген құқықтық жүйелерде, мүмкіндігінше, экологиялық залал орын алғанға дейінгі экологиялық жағдайды қалпына келтіру және келтірілген залалды жою әлдеқайда тиімді және ұнамды әдіс болып табылады. Экологиялық істерді қарастырған кезде соттар әдетте қоршаған ортаны келтірілген залалдан тазартуға немесе бұзылған экожүйені бастапқы табиғи қалпына келтіруге бағытталған арнайы іс-шараларды жүзеге асыруды міндеттей алады. Осындай іс-шараларды жүзеге асыруды белгілеген сот актілері қоршаған орта үшін ақшалай компенсация өтеткенмен

салыстырғанда жағымды нәтижелер әкелуі әбден мүмкін. Мысалы, «Пол К.Нзангу Мбити Ндилиға қарсы» (Мачакостағы Кенияның Жоғары Соты, 8/1991 ісі) ісінде сотпен жауапкердің зиянды қалдықтарды көршісінің жеке территориясына шығарғандығы белгілі болғанда, сот жауапкерге территорияны тазалауға бұйрық берді [8, 69-б].

Залалды өтеу туралы немесе залалдан келтірілген салдарды жою туралы шешімді қабылдаған кезде соттар әдетте қалпына келтірудің мүмкіндігін ғана емес, сонымен қатар оның бағасын да ескереді. Кейбір сот органдары қалпына келтірудің ұсталған шығынын нарықтық бағамен ғана шектеп қояды, ал кей сот органдары қалпына келтірудің бағасын ескерместен қалпына келтіруді міндеттеп қояды. Мысалы, «Вильсонвиль ауылы «ССА Сервисиз Инкорпорейтид»-ке қарсы» ісінде Иллинойс штатының Жоғарғы соты, төменгі инстанция сотының шешімін қолдай отырып, жауапкерге қоғамдық залал (химиялық қалдықтарды орналастыру) көзіне тыйым салып, барлық уландырғыш қалдықтарды ластанған жер қыртысымен бірге алып шығып, сол жерді қалпына келтіруге қаулы етті [8, 69-бет].

Қазақстанда экологиялық заңнаманы дамытуға бағытталған прогрессивті әрекеттер болғанның өзінде де, бүгінгі қолданыстағы заңнаманың бір кемшілігі залал келтірілген территорияны қалпына келтіруді, қоршаған ортаны жақсарту мен дамытуды басты мақсат етіп қоймайды. Бүгінгі құқыққолданыс тәжірибесі бойынша экологиялық заңнама бюджетті толықтырудың бір амалы іспетті. Қоршаған ортаға келтірілген залал үшін өндірілген қаражат табиғатты қалпына келтіруге немесе табиғатты қорғауға арналған шараларға мақсатты бағытталмайды [9]. Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау министрі Нұрлан Қаппаровтың мәлімдеуі бойынша 2013 жылы тексерулер барысында 8 мыңнан астам экологиялық заңнаманы бұзу фактілері анықталған. Соның арқасында айыппұл және келтірілген зиян шығынын өтеу талабы бойынша мемлекет қазынасына 45 миллиардтан астам теңге өндіріліп алынған [10].

Жалпыға қол жетімді ақпарат көздерінен біз Қазақстандағы ең ірі өндіріс орындарының барлығы дерлік экологиялық заңнаманы бұзатынын көре аламыз. Жоғарыда көрсетілген Қарашығанақ Петролеум, оған қоса Тенгизшевройл, Каражанбасмунай, Казцинк секілді корпорациялардан соңғы жылдары экологиялық құқық бұзушылықтар үшін сәйкесінше 1,1 миллиард, 62 миллион, 300 миллион теңге көлемінде қаражат өндірілген. Ал Қашаған кен орнынан 27 құқық бұзушылық фактісі анықталып, айыппұл салынуы күтілуде [11]. Алайда, бұқаралық ақпарат көздерінде осындай өндіріліп алынған қаражаттың белгілі бір залал келтірілген территорияны қалпына келтіруге бағытталғандығы көрсетілмейді. Әрине, Қазақстанның экономикасының дамуы үшін бұндай ірі кәсіпорындарының жұмысын дамыту аса маңызды. Алайда, ресурстардың мәңгі емес екендігін, қоршаған ортаға келтірілген залал жойылмай, келешекке қалатындығын ескерсек, ортақ шешім қажет екендігі анық. Ең алдымен, экологиялық заңнаманы бұзу арқылы экономикалық пайдаға кенелу ойынан арылу қажет.

Бұл ретте, халықаралық тәжірибеге жүгінейік. «АҚШ Смитфилд Фудз Инкорпорейтедке қарсы» ісінде жауапкер Вирджиния штатындағы өзенге заңсыз түрде ластаушы заттарды тастағаны үшін айып тағылды. Смитфилд және оның шошқа етін өңдейтін және орайтын екі кәсіпорны АҚШ-тың таза су туралы заңнамасы бойынша 6 мыңнан астам құқық бұзушылықтар жасап, ластаудың мүмкін шегінен асқаны үшін айыпталды. Бұл 6 мыңнан астам құқық бұзушылықтар 1991-1997 жылдар аралығында фосфор, аммиак, өзге де ластаушы заттарды Вирджиния Штатындағы Пэйган өзеніне тастауды қамтыды. Істі қарағаннан кейін төменгі инстанция сот шешімі бойынша Смитфилд 6982 күн жүзеге асырылған құқық бұзушылықтар үшін жауапты, әрі 12,6 миллион доллар көлемінде айыппұлды өтеуі қажет. Бұл айыппұлдың 4,6 миллионы экологиялық заңнаманы бұзу нәтижесінде кәсіпорынның көрген экономикалық пайдасы негізінен құрылады. Аталмыш шешім апелляциялық сотта да қолдауын тапты. Апелляциялық сот көрсеткендей экономикалық пайданың алыну себебі құқық бұзушыларды заңды бұзу арқылы игіліктерді үздансыз иеленуден аулақ ұстау. Осы себепті, айыппұл сомасының бөлігі ретінде құқық бұзушы заңды талаптарды орындамай үнемдеген ақша сомасының шамаланған мөлшерін қосу арқылы жүзе асырылады. Аталған шараны қолдану экологиялық құқықтық нормаларды бұзу арқылы экономикалық пайда табу мақсатын жоюға қисынды негіз бола алады [8, 75-бет].

Көп жылдық практикалық тәжірибе мен ғылыми зерттеулер нәтижелері бойынша қоршаған ортаны қорғаудың басты қағидасы экологияға теріс салдарды болдыртпау екендігін көрсетті. Бұл экологиялық себептермен де, экономикалық себептермен де зор маңызға ие. Кей жағдайларда

экологиялық залал орын алған соң оның салдарын жою тіптен мүмкін емес болады. Мысалы, флора мен фауна түрлерінің жойылуы, эрозия, суға жіберілген зиянды заттардың салдарын еңсеру өте қиын немесе мүмкін емес болу мүмкін.

Залалды қалпына келтіру мүмкін болған жағдайда да, оның бағасы өте жоғары болуы мүмкін. Сондықтан да, трансшекаралық экологиялық ахуалды айтпағанда, географиялық орналасуы мен бүгінгі таңдағы экологиялық жағдайды ескере отырып, Қазақстанның жарқын келешегі үшін атқаралуы тиіс экологиялық шаралар жеткілікті. Ең алдымен, жоғарыда көрсетілген мысалдар мен тұжырымдар негізінде экологиялық заңнаманы бұзу арқылы экономикалық пайда табу мүмкіндігін жойған жөн. Бұл ретте, шетелдік тәжірибені қолданған пайдалы болар еді.

Оған қоса, қоршаған ортаға залал келтірілген кезде бюджетке ақшалай қаржы өндіруге қоса құқық бұзушылықты жүзеге асырған заңды тұлғаларды сол территорияны қалпына келтіруге міндеттеген жөн. Әрине, кез келген шаруашылық түрі қызмет атқарған кезде қоршаған ортаға залал келтіру тәуекелдігін толықтай жою мүмкін емес. Алайда, бұндай жағдайларда тәуекелді қаншалықты мүмкін болса, соншалықты барынша төмендету керек. Осылайша, қажетті қызмет түрін атқарып, сонымен қатар қоршаған орта мен өзге адамдардың құқықтарын қорғауды мақсат ету керек.

Дегенмен, қоршаған ортаны қалпына келтіру үшін де технологиялық жетістіктерді қолданған абзал. Әзірше, Қазақстанда қоқыстарды бөліп жинастыру және қайта өңдеу мен утилизациялау кең орын алмағандығын ескерсек, қоршаған ортаға келтірілген залалды да тиімді әрі қайта шықпастай етіп жою әлдеқайда қиынға соғуы мүмкін. Тіптен экономикалық тиімсіз деп танылуы да мүмкін. Сол себептен, қоршаған ортаны сақтаумен қатар, қоршаған ортаны қалпына келтіру технологияларының кең қолданысын қолдау қажет.

Экологиялық теріс салдарды болдыртпау мәселесі аса күрделі. Бұл көптеген заңды құжаттардың саны мен алуандығына тәуелді болып отыр. Себебі осындай заңды құжаттар қоршаған ортаны қорғауға бағытталған әрекеттердің туындауына негіз болады. Мысалы, лицензиялау мен рұқсат беру мемлекеттік функциясы арқылы экологиялық теріс салдарды болдыртпауға мүмкіндік бар.

Зиянды заттардың шығарылуына шектеу қою, өнім өндіруде жаңа стандарттарды енгізу, инновациялық технологияларды қолдану теріс салдарды болдыртпау принципін жүзеге асыруға қосымша мүмкіндіктер берер еді. Бұл ретте 2014 жылы 5 шілдеде қабылданған Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы Қазақстан Республикасының кодексіне енгізілген өзгерістер туралы атап өткен жөн. Бұл өзгерістерге сай парникті газдарды шағаруға квоталардың көлемінен асу үшін санкцияларды белгілейтін бапқа кері күш беріп, аталмыш құқық бұзушылық үшін айыппұл мөлшерін он айлық есептік көрсеткіштен бес айлық есептік көрсеткішке дейін төмендетілді [12]. Бұл индустриалды-инновациялық дамуға жол ашқанымен, еліміздің экологиялық жағдайына теріс әсерін беруі мүмкін екендігін де ескерген жөн болар еді.

Салыстырмалы түрде келесі тұжырымға келуге болады. Ірі кәсіпорындармен айналысатын заңды тұлғалардың келтіретін зияны, жеке тұлғалардың Каспий теңізінен бекіре балығын аулағаннан келтіретін зияннан әлдеқайда артық, бірақ жаза әлдеқайда жеңіл екендігіне көз жеткіземіз. Ендеше Қазақстанның экологиялық және қылмыстық заңнамасы экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге барынша ат салыспайды.

Экологиялық теріс салдарды болдыртпау түсінігі құқық бұзушылықтың алдын алу түсінігімен тығыз байланысты. Жоғары айыппұл мөлшері, азаматтық-құқықтық жауапкершілікке тарту тежеуші құрал бола алады. Бұл өз алдына, шаруашылық субъектілерін елеулі шығындарды көтермес үшін өз әрекеттеріне абай болуға, осылайша, ластануды болдыртпауға әсер етеді.

Қоршаған орта барлық адамзаттың басты құндылығы. Адамның өмір сүруі үшін қолайлы қоршаған орта мәңгілік елдің басты негіздерінің бірі болмақ. Қоршаған ортаның жай-күйін барлық экономикалық пайдадан жоғары қою көптеген адамдардың өмірін жақсартуға септігін тигізе алады. Әрине, индустриализацияның дамуы қоршаған ортаға келтірілетін залал мөлшерінің артуына да әкелетіні сөзсіз. Алайда, экономиканың дамуы экологиялық құқық бұзушылықтардың өсуімен қатар жүрмеуі керек. Қоршаған ортаға келтірілген залал үшін жауапкершілікке тарту механизмін жетілдіру мемлекет қазынасына түсетін ақша көлемінің артуына емес, экологиялық жағдайдың жақсаруына жол ашу тиіс. Бүгінгі таңда Қазақстанның экологиялық жағдайы, қоршаған ортаға келтірілген залал үшін жауапкершілік назар аударарлық маңызды мәселелердің бірі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды). – М.: Юрист, 1998. – 688 с.
- 2 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1996 жылғы №4, 217-құжат (Қазақстан Республикасы Парламентінің басылымы)
- 3 2014 жылғы 3 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі. «Егемен Қазақстан» 09.07.2014 ж. №132 (28356); 1997 жылғы 16 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1997 ж., №15-16, 211-құжат.
- 4 Қазақстан Республикасының Экологиялық Кодексі, 321-бап. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2007 ж., № 1, 1-құжат; «Егемен Қазақстан» 2007 жылғы 19 қаңтар № 12-13 - 23 қаңтар N 15-18
- 5 Айсана С. За преступления против природы. <http://pravo.zakon.kz/>. Қаралды 10.02.2015ж.
- 6 Kazakhstan Today ақпараттық агенттігі <http://www.kt.kz/> Қаралды 07.02.2015ж.
- 7 Информационное агентство Zakon.kz. <http://www.zakon.kz/> Қаралды 14.02.2015ж.
- 8 Шелтон Д., Кисс А. Судебный справочник по экологическому праву. Программа ООН по окружающей среде. -Астана, 2007. - 156 б.
- 9 Елюбаев Ж. О реформировании экологического законодательства Республики Казахстан, <http://www.zakon.kz/> Қаралды 08.02.2015ж.
- 10 Қазақстан Республикасының Премьер-министрі ресми сайты <http://www.primeminister.kz/news> Қаралды 09.02.2015ж.
- 11 Қазақстан жаңалықтары. Халықаралық ақпарат агенттігі <http://news.kaz.kz/> Қаралды 09.02.2015ж.
- 12 2014 жылғы 5 шілдедегі Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі. «Егемен Қазақстан» 12.07.2014 ж. № 135 (28359).

REFERENCES

- 1 Brinchuk M.M. Ecologicheskoe pravo (pravo okruzhayushei sredy). – M.: Urist', 1998. – 688 s.
- 2 Qazaqstan Respublikasynyn Konstituciyasy. Qazaqstan Respublikasy Parlamentinin Zharshysy, 1991 zhylgy №4, 217-quzhat (Qazaqstan Respublikasy Parlamentinin basylymy)
- 3 2014 zhylgy 3 shildedegi Qazaqstan Respublikasynyn Qylmystyk Kodeksi. «Egemen Qazaqstan» 09.07.2014 zh. №132 (28356); 1997 zhylgy 16 shildedegi Qazaqstan Respublikasynyn Qylmystyk Kodeksi. Qazaqstan Respublikasy Parlamentinin Zharshysy, 1997 zh., №15-16, 211-quzhat.
- 4 Qazaqstan Respublikasynyn Ecologiyalyq Kodeksi, 321-bap. Qazaqstan Respublikasy Parlamentinin Zharshysy, 2007 zh., № 1, 1-quzhat; «Egemen Qazaqstan» 2007 zhylgy 19 qantar № 12-13 - 23 qantar № 15-18
- 5 Aisana S. Za prestupleniya protiv prirody. <http://pravo.zakon.kz/>. Qaraldy 10.02.2015zh.
- 6 Kazakhstan Today aqparattyq agenttigi <http://www.kt.kz/> Qaraldy 07.02.2015zh.
- 7 Informacionnoe agenstvo Zakon.kz. <http://www.zakon.kz/> Qaraldy 14.02.2015zh.
- 8 Shelton D., Kiss A. Sudebnyi spravochnik po ecologicheskomu pravu. Programma OON po okruzhayushei srede. -Astana, 2007. - 156 b.
- 9 Elubaev Zh. O reformirovani ecologicheskogo zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan, <http://www.zakon.kz/> Qaraldy 08.02.2015zh.
- 10 Qazaqstan Respublikasynyn Prem'er-ministri resmi saity <http://www.primeminister.kz/news> Qaraldy 09.02.15zh.
- 11 Qazaqstan zhanalyktary. Halykaralyq aqparat agenttigi <http://news.kaz.kz/> Qaraldy 09.02.2015zh.
- 12 2014 zhylgy 5 shildedegi Akimshilik quqyk buzushylyq turaly Qazaqstan Respublikasynyn Kodeksi. «Egemen Qazaqstan» 12.07.2014 zh. № 135 (28359).

Нурабай Арайлым Тайшибайқызы**Проблемы ответственности за вред окружающей среде: национальная и зарубежная практика**

Данная статья посвящена изучению дальнейшего совершенствования института ответственности в Республике Казахстан за экологический вред. Приводя примеры зарубежной практики и проблем правоприменения национального законодательства, сделаны эффективные и полезные заключения.

Ключевые слова: окружающая среда, вред, ответственность, национальное законодательство, зарубежная практика.

Nurabay Arailym Taishibaikizi**The issues of liability for ecological damages: national and foreign practice**

This article is devoted to the research of further development of the liability for ecological damages in the Republic of Kazakhstan. In the article has been made effective and useful suggestions by giving examples from foreign experience and enforcement problems of the national legislation.

Key words: environment, damage, liability, national legislation, foreign experience.

Редакцияға 25.02.2015 қабылданды.

N.K. OMARBEKOVA¹, E.L. MUHAMETOVA²

магистр, старший преподаватель КГМУ, г. Караганда¹

преподаватель КГМУ, г. Караганда²

INFORMATION TECHNOLOGY IN MEDICAL EDUCATION

Presented results of applying the «e-learning» elements in medical education, including the use of electronic mailbox to receive student's independent assignments, "antiplagiarism" software, as well as interdisciplinary discussion of clinical cases in the specially created blogs. According to results of pedagogical experiment, the following conclusions formed: student's personal experience improve and fix information technology skills; "antiplagiarism" revision allows more objectively assess the student's independent assignments. Appears the opportunity to attract more professionals to parse clinical cases.

Key words: Internet, e-learning, antiplagiarism, student's independent assignments.

Information technology has the ability of speeding up information delivery, so this ability can be used in improving our education environment. With the implementation of Information Technology, costs of accessing educational material are cut down and it makes it easy for students to learn from anywhere.

Plenty of Educational Resources: Information technology makes it easy to access academic information at any time. Both students and teachers use Information technology to acquire and exchange educational material. For example; teachers can easily provide visual and audio classes to their students using computers and broadband internet.

Information technology speeds the transfer and distribution of information. Students can easily access academic data using computers and new technologies like mobile phone application. IT experts have coded educational applications which can be used by students to access information very fast.

Informatization of society, implementation and development of new information and communication technologies, training manpower for new skills led to significant changes in the sphere of education.

Formation of a high level of information culture of the future experts is an important task which faces the system of higher education.

The discrepancy between the current practice of using modern information technologies, the study disciplines of computer science and information technology of medical students and the clear need of the use of means and methods of computer science and information technology in the professional activity is one of the main reasons for not being able to achieve good results in medical education and information requiring additional research in this area.

In this regard, the interest of medical specialists to the use of information technology increases and manifests from the standpoint of initiation to the information resources, the realization of intercultural communication, universal cultural values, the needs of individuals in lifelong learning, adapting to the information society.

Therefore, studies related to the computerization of medical education are becoming more relevant.

Various aspects of the problems of informatization of higher education are reflected in the work of A. Ershov, M. Lapchik, E. Kuznetsov, B. Matrosov, A. Kuznetsov, S. Zhdanov, I. Robert, M. Zhaldak, S. Beshenkov, V. Bizyukov, Y. Branovskyi, Y. Vagramenko, A. Gein, S. Grigoriev.

The study of psycho-pedagogical problems of education informatization dedicated to works of E. Maschbits, A. Ershov, Y. Vagramenko, A. Kuznetsov, A. Kuznetsov, A. Kushnirenko, V. Monakhov, I. Robert.

No less intensively studied issues of improving the training of teachers in the field of computer science and information technology (Y.S. Branovsky, A.P. Ershov, M.P. Lapchik, E.I. Kuznetsov, S.A. Zhdanov, V.M. Zavarykina, I.V. Robert, A.A. Kuznetsov, I.V. Izvozchikov, T.E. Lavina and etc.).

Features of differentiated teaching of computer science, professional orientation of liberal education information, the works of SA Beshenkova, YS Branovskogo, VV Bizyukov. A. Heine, SG Grigorieva, BS Gershunskogo, V.A. Kaimina are devoted to the formation of information culture and computer literacy.

The doctoral dissertations of YS Branovskogo, MI Zhaldak, AA Abdukadyrova, E. Kuznetsov, AL Denisova are devoted to theories and methods of use of computer and information technologies in the training of students.

The works VG Vasil'kova, AI Safronov, SS Bundarchuka, AV Bogamolova, NA St George, AK Aylamyazana, GV Chaikin, BM Kuvshinov, II Shaposhnikov, VH Vaizova and etc. are devoted to the separ.

The computers using in education («e-learning») led to the emergence of a new generation of information technology education which allows to improve the quality of learning, to create a new resources of educational influence, interact more effectively with teachers and students with computer technology [1, 2]. According to many experts, the new information educational technologies based on computer tools can improve the effectiveness of training by 20-30%.

The introduction of the computer in education became the beginning of a revolutionary transformation of traditional methods and technologies of training and all education sector[3].

The introduction of technology «e-learning» in the educational process allows to:

1. Reduce the costs of training (rent costs not required, road costs for students and teachers, and so on);
2. To train a large number of people;
3. Improve the quality of education through the using of Internet resources;
4. Plan time and duration of the preparation for classes individually;
5. Develop students' independence;
6. Creates opportunities for interdisciplinary discussion [4]

However, the computer technology using in medical education is associated with a number of limitations:

- training future doctors at the "bedside"
- computer technology and the Internet necessity at clinical sites and students
- IT-technologies experts and specialized department necessity in a medical school

Nevertheless, elements of these technologies are relevant in medical school. This was confirmed by the results of some pilot projects implemented in Karaganda State Medical University.

It is known that many teachers face the problem with self-student's task. Students look for an easy way to do the task by copying materials from internet resources.

To solve this problem the project, due to the teachers have the opportunity to test the materials for self-student's task on plagiarism and correct execution, both for the report and the presentation for it was developed.

Material and research methods. The pedagogical experiment was conducted by the tutors of Faculty of Informatics and Medical Biophysics. The first phase of its implementation was to create e-mail box on Gmail.com by each teacher, on which students sent their reports, in a document format created in Microsoft Word and presentation.

In the second stage, after, a teacher gives the students a task, firstly lists the basic requirements for an execution of material then inform about the deadline of testing them.

In the third phase of the project, a teacher checks an email. If one of the guys sends its work, the material is downloaded and immediately checked for plagiarism. Checking for plagiarism is based on the application "Anti-plagiarism".

The result of checking the contents of the report appears in a report, which indicates the degree of uniqueness of the work. According to the generally accepted rules, if the degree of uniqueness of the work exceeds 20%, the student is allowed to present own report. After analyzing the material, a teacher sends a response message via e-mail with a result and comments about a report generally.

In the fourth final stage, a teacher summarizes and analyzes the results and fixes a date of defend a self-student's task.

Results and discussion. To conduct pedagogical experiment was attracted 55 people. As experimental groups were selected group of specialties General Medicine, Dentistry, Nursing. 48 people participated in the experiment. Of those who was involved into experiment, 35 students' uniqueness degree exceeded 20%, which is the normal percentage, those guys whose works have been determined in low degree of uniqueness, have been recycled material and re-send it to the teacher via email.

Advantages

1. The first, is to consolidate the theoretical knowledge and practical skills which is required to work with internet;
2. Secondly, increased efficiency in obtaining material for testing;

3. Thirdly, checked the students' knowledge on working with applications such as Word and Power-Point, as well as with a number of programs which are included in the service capabilities of the Internet. (Worked through competence - information literacy).

Problems

1. Sending self-student's task for checking after deadline
2. Students with higher achievement prefer to pass the materials in electronic form
3. The low availability of personal computers (2 - 5 computers in the group),
4. The complexity of access to university computer engineering (according to students)
5. The complexity of access to the Internet (according to students)
6. The high price on Internet cafes,
7. The lack of knowledge of skills to work with e-mail and the Internet in general.

Recommendations.

1. In cases where the self-student's task has abstract form to recommend teachers take it in electronic form (at least partially);
2. Do not forget about deadline;
3. To deepen the students' skills on topic "work with e-mail" in Department of Medical Biophysics and Informatics

Thus, by implementing a new way of testing material of self-student's task we concluded that this form of protection of tasks can be used in the future in the educational process. As a guideline teachers should pay more attention to students' opportunity to use the Internet in learning process, and in the future professional activity.

Another project was dedicated to the interdisciplinary analysis of a clinical case. Developers were the Department of Internal Medicine №2 and Medical Biophysics and Informatics, as well as members of the department of Infectious Diseases were involved in, childhood diseases, biochemistry. The discussing of the clinical cases were attended by students, interns of 1 year study.

Internet resources were used to implement the project - a special blog "Clinical case". Teachers and students had little training to operate a blog, on which was placed the case, the results of general inspection, project goals and objectives, the stages of its implementation and the first task for the students.

Here in offline mode, students could leave own opinions about this clinical case. Analysis of the case was split into several stages. At each stage, teachers of different disciplines generalize the results of the previous discussion, and the results of additional studies were introduced in blog (biochemical, cytological, microbiological, etc.).

At the end of the project the students were surveyed. Among the advantages of this form of education was emphasized the absoluteness of process in time frame, as it happens in the classroom, and the ability to connect a larger number of specialists in different disciplines. 100% of participants considered to practice this form to discuss some interesting clinical cases with stakeholders, and expressed their willingness to continue to participate in such projects.

The comment which is left by student shows the result of this project: "I want to emphasize that this training in e-learning format, really evaluate own abilities and capabilities. And the most important things are that tutors give us advises and some tips, and due to them students can improve their reports.

Through this learning format you feel like a real doctor, faced with a similar case. Thanksto all the teaching staff !".

REFERENCES

- 1 Globalization and Convergence education: technological aspect. Scientific publication // Ed. YB Ruby. – M.: Market DS, 2004.-540s
- 2 Zaynutdinova L.H Creation and use of electronic textbooks. From. – Astrahan: "TSNTEP", 1999. -364s
- 3 Informatization of education: trends, tools and technologies. Under the total.Ed. SI Maslova. – M.: Ed. MEI, 2004. -868s.
- 4 The use of ICT in distance education. Special course // per. with English / M.Mur, L.Blek and OE M.: ID "Education Service, 2006. - 632s.

Н.К. Омарбекова, Е.Л. Мухаметова

Медициналық білім берудегі ақпараттық технологиялар

Медициналық білім беруде «e-learning» элементтерін қолдану, оның ішінде электрондық почта жәшіктері мен СӨЖ қабылдаудағы «антиплагиат» бағдарламасы мен арнайы құрастырған блоктарда клиникалық жағдайлардың пәнаралық талқылау нәтижесі қарастырылған. Жүргізілген педагогикалық эксперимент

нәтижесі бойынша төмендегідей қорытынды жасауға болады: студенттер іс- тәжірибеде ақпараттық технологиялар бойынша білімдерін нақтылайды; «антиплагиат» тексеру студенттердің өздік жұмысын бағалауда оң баға береді; клиникалық жағдайларды талдауда студенттердің көп бөлігін қамтуға мүмкіндік туады.

Түйін сөздер: Интернет, e-learning, антиплагиат, студенттердің өздік жұмысы (СӨЖ).

Н.К. Омарбекова, Е.Л. Мухаметова

Информационные технологии в медицинском образовании

Изложены результаты применения элементов «e-learning» в медицинском образовании, среди которых использование электронных почтовых ящиков и программы «антиплагиат» для приема СРС, а также междисциплинарное обсуждение клинических случаев на специально созданных блогах. По итогам проведенного педагогического эксперимента можно сделать следующие выводы: студенты на практике закрепляют навыки по информационным технологиям; проверка работ на «антиплагиат» позволяет более объективно оценить самостоятельную работу студента. Появляется возможность привлечения большего числа специалистов для разбора клинических случаев.

Ключевые слова: Интернет, e-learning, антиплагиат, самостоятельная работа студентов (СРС)

Поступила в редакцию 15.03.2015.

ӨОЖ 070.4:778(574)

Е.С. ОМАРОВ

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

ФОТОЖУРНАЛИСТИКАҒА ҚОЙЫЛАТЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАЛАПТАР МЕН КӘСІБИ ШЕБЕРЛІК

Фотожурналистика Қазақстандағы кейіннен пайда болған жас өнердің бірі. Сондықтан да фотожурналистиканың қыр-сырын ашу, оның жанрларын ажырату, жаңа жаңалықтарын жария ету, журналистика саласымен бірге дамуындағы ерекшеліктері мен ұқсастықтары секілді мәселелерді қарастыру әлі де өзекті болып қала бермек. Баспасөз беттерінде жарияланып жататын суреттердің тарихы да, айтар ойы да, көздеген мақсаты әр түрлі болып келеді. Фотоның баспасөз арасынан орын тебуі өте орынды, себебі фотожурналистика өзіне керекті тақырыпқа сай объект іздейді және оны дәл табиғи етіп көрсете алады. Ақпарат беру ерекшелігімен дараланатын фотожурналистика ғылымы тәуелсіз Қазақстан журналистикасының аса маңызды бөлігі болып дами береді.

Түйін сөздер: фотожурналистика, суреттер тарихы, фототілімі, фотожурналистика жанрлары, ақпарат беру ерекшеліктері.

Қазіргі журналистика саласын фототілімі маманынсыз елестету қиын. Фотожурналистика – Қазақстанда өте кеш дамыған, әлі толық зерттелмей келе жатқан өнердің бірі. Бұл – баспасөзде өзінің ақпарат беру ерекшелігімен, дер кезінде қағаз бетіне түсіріп, халыққа ұсыну мүмкіндігімен орны бөлек жанр. Сондықтан да фотожурналистиканың қыр-сырын ашу, жанр түрлерін ажырату, жаңа жаңалықтарын жария ету, бір-бірімен ерекшелігі мен ұқсастықтары секілді мәселелерді зерттеу әлі де өзекті болып қала бермек.

Фотография адам өмірін әрі мәнді, әрі сәнді етуге ықпал ететін жаңалықтардың бірі ретінде 1839 жылы ашылды. Осы жылы 7 қаңтарда Париж Ғылым академиясының ғылыми хатшысы Доминик Француа Араго кезекті мәжілісте француз өнертапқышы Л. Дагер ашқан «Камера обскура» («Қара қобдиша») туралы мәлімдеме жасайды. Бұл артқы қабырғасының ішкі жағына иодталған қалайы табақша орнатылған, сол арқылы алдыңғы саңылауынан жарық түсіру арқылы заттың бет-бейнесін алуға және оны сынап буына ұстаудың көмегімен сақтауға болатынын жария етті. Сондықтан бұл күн ресми түрде фотографияның дүниеге келген күні болып тарихта қалады. Француз өнертапқышы Л.Дагердің осы жаңалығы тез арада Еуропадан Ресейге, одан қазақ еліне жетеді.

XIX ғасыр поэзиясында өзіндік орнын ойып тұрып алған ірі ақын Шәңгерей Бөкеевтің түсірген суреттері қазақ фотоөнеріндегі алғашқы қарлығаш болуымен құнды. Бұған қоса бұл хан ұрпағы қазақтың сол кездегі бетке ұстар белгілі тұлғаларының көбін суретке түсіріп алып, фотошежіре жасап кетуімен де өлмес мұра қалдырды. «1841 жылдың 6 желтоқсанында Ордада «Жәңгір мектебінің» ашылу салтанатына Жәңгір хан Ресейден арнайы фотограф шақыртып, осы мектепке алғаш қабылданған оқушылардың ортасында отырып түскен суреті тарихтан белгілі» [1, 5]. Арада елу жылдан астам уақыт өткенде, яғни 1901 жылы Бөкей ордасының жүз

жылдық мерейтойына орай Петерборда болған салтанатында II Николай патшадан фотоаппарат және оның құрал-саймандарын қоса сыйға алған Шәңгерей Бөкеев тез арада фото түсіру өнерін меңгеріп, сапалы суреттерді шығаруды үйренді. Қазіргідей тұрақты энергия қуаты жоқ, табиғи жарық күшіне сүйенген уақытта әрі дала жағдайында сурет басып шығару өте қиын болғанын түсінеміз. Шәңгерей түсірген фотолардың бізге жеткені он шақты болғанмен, олардың бәрі де химиялық талаптар дәл орындалғандықтан әрі сапалы, қалың ақ қағазға көшірілгендіктен ғасырлар өтсе де, сапасын жоймаған. Оның түсірген суреттері – Жазғы Орда, Қымыз Орда, Бақытжан Қаратаев, Жанша Сейдалинов, Ғұмар Қараш, Ғабдол-Хакім Бөкейханов сияқты біртуарлар мен Мақар Жапарұлы секілді өнер тарланының ардақты бейнелері мұрағаттарда сақталған [1, 63]. III. Бөкеевті қазақтың алғашқы фотографы деп атауға негіз бар. Одан кейін фотографиямен Әліби Жангелдин шұғылданған. Бірақ, оның көп еңбегі сақталмаған. Сол секілді Абайдың, Шоқанның, Құнанбайдың, Шәкәрімнің, басқа да ірі тұлғалардың тарихта қалған бейнелері аты белгілі, белгісіз жанкешті фотографтардың еңбектері арқылы мәлім болған. Тарихқа көз салсақ, ең алғашқы әскери фоторепортаж Қырым соғысынан берілген екен. 1855 жылы ағылшын фотографы Роджер Фентон Қырым соғысына барып, түсірілімдер жасаған. Сол соғыс даласында түсірілген 300-дей сурет қазір Англияда сақтаулы [2].

«Егемен Қазақстан» газетінің осыдан он жылдай бұрынғы шығарылымында бір қызықты мәлімет жарияланған. Газеттің 2004 жылғы 4-тамызындағы санында Жұмағали Арғынбаевтың «Отыз фотоаппараты бар маман» деген мақаласы жарияланады [3]. Мұнда елу бес жастағы Қостанайлық фотограф Борис Тимошенко туралы сыр шертілген екен. Ол алты жасынан бастап суретке түсіре бастаған. Содан бері жарты ғасырға тақау уақыт өтсе де, оның осы бір өнерге деген сүйіспеншілігі азаймаған. Уақыт өткен сайын тәжірибесі байи түсіп, өз кәсібіне қатысты жаңа құрал-жабдықтарының түрлерін де меңгере білген. Ол басқаратын «БИ и С» фотостудиясы бүгінде Қостанай тұрғындарына жақсы танымал. Ол – үздік фотограф ғана емес, өз мамандығына байланысты құрал-жабдықтарды және қолына түскен фотоаппараттарды жинап жүретін тамаша коллекционер. Облыстық шығармашылық үйінде оның коллекциясындағы дүниелердің көрмесі ұйымдастырылады. Онда қойылған отыз түрлі фотоаппарат суретке түсіру өнерінің даму тарихынан мол хабар берді. Мысалы, «ФТ – 2 индустар», «Спутник», «Любитель-2», «Агат», «Искра», «Москва», «Смена», «Киев», «ФЭД», «Зенит» фотоаппараттары өткен ғасырдың әр тұсында шығарылған. 1847 жылдан бастап шығарыла бастаған сырнайша созылатын шағындау бір жәшікке ұқсайтын Обскур f камерасы жұрттың назарын аудартпай қоймайды. Американың да, Жапонияның да фотоаппараттары кездеседі. Мұндай фотоаппараттар коллекциясын жинау кез келген адамның қолынан келе бермесі анық. Осылайша Қазақстан өз фото өнерімен фотожурналистика саласында еш елден кем еместігін осылай дәлелдей алады. Бұдан басқа да ауыз толтырып айтар танымал, шебер фотожурналистер қазақ журналистикасының шығар бийігін көрсете білді деуге болады. 1932 жылдың 9 мамырында газет-журналдардың штаттық кестесіне фототілші мамандығы енгізілгеннен бастап, фотожурналистиканың маңыздылығы арта түсті. Ұлы Отан соғысы жылдары тоқтап қалған бұл сала елуінші жылдары қайта жанданады. Осы кездердегі әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде тәлім алған тамаша шәкірттер фотожурналистиканың дамуына ерен еңбек сіңіреді. Р.Дүйсенғалиев, С.Ақпанбетов, Б.Тілекметов, Н.Жұбанов секілді фототілшілердің қатарына көп ұзамай Қ.Мұстафин, С.Пернебаев, Ж.Бозымбеков, Ж.Пайызов, т.б. журналистер қосылады [1, 8]. Мысалы, соғыс ардагері, қазақ фотожурналистикасына еңбегі сіңген фототілші Рысқали Дүйсенғалиев фотоаппарат ұстап, суретке түсіру өнерімен жарты ғасырдан астам айналысқан. ТМД елдері мен шетелдік байқауларда көптеген жүлделерге ие болған Рысқали ағаны қазақ фотожурналистикасының негізін салушылардың бірі десек те артық айтқандық емес. Ол өзінің қарапайым фотоаппаратымен қаншама фотобейнелер мен көріністерді өмірге әкелген.

Отандық фотожурналистиканың бүгінгі жай-күйі жайлы ардагер фототілші Нұрманбет Қизатұлы былай дейді: «Қазір оқырман сапалы суретке сусап отыр. Әдемі түсірілген, терең мәні бар сурет бір мақаладан еш кем түспейді. Қазір, Құдайға шүкір, не түсіремін десең де, ешкім қолыңнан қақпайды. Кезінде шопанды қасындағы итімен бірге суретке түсіріп, газетке бергенім үшін дау-дамай шыққан болатын. Сондағы маған айтқандары – «Коммунистік партияның газетіне неге иттің суретін басасың?» Апыр-ау, ит – қайта шопанның күні-түні қасында жүретін сенімді серігі ғой. Осындай таяз адамдар да кездесті кезінде. Қазір ондай сауатсыздық жоқ. Идея еркіндігі

бар» [3]. Баспасөз беттерінде жарияланып жататын суреттердің тарихы да, айтар ойы да, көздеген мақсаты әр түрлі болып келеді. «Бір ғана фотосурет он мың сөзді ауыстыра алады, егер ол он сөзбен жарияланса ғана» [4, 21] дейді Эдворд Стейхен.

Фотожурналистика жанрлары туралы мәліметтер нақты деп айтуға болмайды. Осыдан жиырма жылдай бұрын фотожурналистикада екі жанр бар деп санаған: ақпараттық және публицистикалық. Біріншісі – фотоайғақ, күнделікті жаңалықтарды баяндайтын фоторепортаждар. Ал публицистикалыққа фотоочерк, фотоколлаждар жатады. Ал қазіргі уақытта фотографияның жанрларына негізінен алғанда: «портрет, пейзаж, архитектуралық (сәулеттік) түсірілімдер, жанрлық фотография (тақырыптары: балалар, спорт, жануарлар, т.б.), фоторепортаж сияқты түрлерге бөлінеді. Алайда фотография өнерінің жанрларын осылармен ғана шектеуге әсте болмайды. Мәселен, қазіргі кезде ғылыми фотография, ғарыштық фотографиялар кең етек жайған. Сонымен қатар, кей кездерде аталған жанрлардың өзара астасып, бір-біріне сіңісіп кететінін де ескеру керек. Мысалы, қалалық пейзажда сәулет пен табиғат көріністері үштасып жатады» [1, 35] деп түсіндіреді белгілі фотожурналист А.Әбдірайымұлы. Репортажды қарастырғанда көптеген фотожурналист, фоторепортерлердің жұмысына терең үңілуді қажет етті. Қазіргі кезде фотохабар үш түрге бөлінеді. Олар: түсіндірмесіз, түсіндірмелі және кең көлемді фотохабар деп аталады [1]. Оқушы газет, журнал беттерінің қоғамдық мәні бар жаңалықты фотосуреттер арқылы көре алады.

Ендігі жерде тағы да қоғам өмірімен, соның ішінде қоғамның бір мүшесі – жеке тұлғамен тығыз байланысты жүретін жанр түріне фотоочеркті жатқызуға болады. Бұл өте кең тараған көркем-публицистикалық жанрдың бір түрі болып табылады. Бұл жанр түрі газеттен гөрі журналдарда, фотоальбомдарда, фотокітаптарда және көрме қабырғаларында көбірек орын тебеді. Фотохабар өткен XX ғасырдан-ақ белгілі болды. Солай дегенмен, ол мерзімдік баспасөз беттерінде 30 жылдардың соңы мен 40 жылдардың алғашқы жылдарынан бастап кеңінен пайдалана бастады. Өйткені осы кезеңнен бастап, еліміздің көптеген ірі қалаларындағы бұрынғы ескі баспаханалардың орнын заман талабына сай полиграфиялық базасы біршама бай техникалар алмастырды. Бұл жай әрине мерзімдік баспасөздің сапасын арттырып қана қоймай, фотосуреттердің де жиі басылуына зор септігін тигізді. Мерзімді баспасөз беттерінен ашық талдаусыз және фактілерге авторлық баға берусіз фотокорреспонденциялар да кездесіп қалады. Бұндай басылымдар фоторепортаж белгісімен орындалып, ақпараттық суреттеу түрінен беріледі. Бұл оның ақпараттық жанрлармен сырттай ғана ұқсастығын көрсетеді. Ал, тереңірек үңіліп қарасақ, ол фактілерді тізіп қана бейнелеумен шектелмейтіндігін, одан әлде қайда терең екендігін аңғаруға болады. Атаулы фотокорреспонденция әлеуметтік тәжірибені ашып көрсетеді. Мұнда фактілерді іріктеу тақырыпты ашуға, автордың айтар ойын жеткізуге көмектеседі. Бір сөзбен айтқанда, талдау ықшамдалып беріледі. Фотокорреспонденция – нағыз зерттеудің жұмысына арналған жанр. Фотокорреспонденция бір мәселеге яки оқиға қатысты бірнеше мәселенің бірдей сырын ашып жататын кездері болады.

Келесі ақпарат жеткізудің оңтайлы тәсіліне жататын фотосуреттеменің фотохабарға жақын екені рас. Мазмұны жағынан ол өмірдің бір үзінін ғана көрсетеді. Алайда, оның фотохабардан өзгешелігі де жоқ емес, оған ең алдымен фактіні жеткізуде ешқандай шек қойылмайды. Автор оны қалай жеткіземін десе де өзі біледі. Фотосуреттеменің тағы бір ерекшелігі – түсіру формасы мен әдісі жағынан фотоочеркке жақын келеді. Фотосуреттеме фотожурналисттің бір емес, бірнеше тақырыпты қатар алып түсіргенінде де анық байқалады. «Фотосуреттемені фотоочеркпен жақындастыратын басты белгі – екеуінің де шындықты поэзия тілімен жеткізетіндігі, сезімге әсер ететіндігі. Ол фотосуреттемеде әсіресе, суретке қоса берілген мәтінде айқын аңғарылады. Фотоочерктің негізгі міндеті кейіпкердің образын жасау болса, ол міндет фотосуреттемеде шектеулі. Өйткені бұл жанрдың көтерер жүгі публицистикаға емес, ақпараттық мәлімет беруге ғана құрылған. Сонымен қатар, фотосуреттемедегі суреттер өзінің жаңалығымен де құнды болуы тиіс. Фотосуреттеме қазіргі заманның бір немесе бірнеше үздік бөліктік сырын ашып көрсетудің формасы деуге болады. Бұл заттың өзіне қарап жобасын жасау, яғни, бір сөзбен айтқанда, оны аяқталуына қарай алатын болсақ, ол суреттің өзі емес, оған жасалған алғашқы қадамның штрихы ғана. Сондықтан да фотосуреттемені осы өнерге жақын адамдардың аяқталмаған картина деп атауы, бағалауы тегін болмаса керек» [1, 87].

Атаулы жанрдың басылымдарға тән нәрсе – адамның жан-дүниесіне үңілуге ұмтылу, сол үшін де ол баяндауға көңіл-күйлік екпін береді. «Фотожурналист фотосуреттеме түсіргенде

шындықты қалай көрсе, оқушыдан да солай қабылдауды талап етеді» [5] демекші, сезімділікті сәтті жеткізудің ең жақсы құралы, сөздік бейнелеу болып табылмақ, сондықтан да ол фотосуреттемеге тән нәрсе. Алайда, бұл жанрдағы сөздік бейнелеу метафоралық, эпитеттік, метонимикалық тағы басқа теңеудің деңгейінен асып кете алмайды. Әдетте олар толық тұтас бейне жасауда жеткілікті деңгейде материал бола алмайды. Фотосуреттеме жанры бейнелеуді қысқа да ықшам жеткізуімен ерекшеленеді. Ал, қысқа нұсқа мен көрсету қазіргі заман белгілерін бейнелеудің шығармашылық мақсатын анықтайды немесе жанрлық бағдарлама міндеттерін орындауға бағытталады.

Фотожурналистиканың шығармашылық қызмет түрі ретінде қалыптасуы қоғамның көзбен көру ақпаратын қажет етуден туындады. Оның қызметтік алаңы мерзімді баспасөз саналады және ол фотожурналистика шығармашылығының сипатын анықтайды. Фототілшілердің басты мақсаты – көру техникасының фотоаппараттық көмегімен қоғамдық өмірде болып жатқан әр түрлі жаңалықтар мен оқиғалардың әлеуметтік-саяси мәнін ашып көрсету. Қоғамдағы көрсетімдер қызметінің кез келген түрі субъектінің объектіге қатысымен сипатталады. Фототілші шындықты бейнелеуде фотография мүмкіндіктерін тікелей пайдаланады. Ол әлемде болып жатқан жаңалықтар мен оқиғалардың шындық бейнесін сөз белгілерімен ғана емес, сонымен қатар сурет өнерінің көмегімен де кескіндейді. Фотожурналистикадағы объект нақты шындыққа бір табан жақын. Оқырман, көрермен фотосуретте бейнеленген жайдың тікелей куәгері, оны өз көзімен көргендей әсер алады.

Фотожурналистикадағы объектіні тіркеудің тағы бір артықшылығы, құжаттық шындықты бүкпесіз тура сол қалпында көрсете білуінде, яғни оқиғаның уақыт кеңістігіне сай етіп жүргізе алатындығында. Сондықтан да фотожурналистерді «шежіреші» деп атауы тегін болмаса керек. Фотографияда өмірде болмаған нәрсе мүлде болмайды. Мұндай фактілер журналистиканың өзге салаларында болуы мүмкін. Бірақ ол фотожурналистикада ерекше мәнге ие болады. Объектіні таңдаудың, сюжет, композиция құра білудің нәтижесінде фотосуреттердің сапасы да арта түседі. Белгілі бір объектіні «белгілеп алған» журналист әр түрлі сатылардан өтеді. Әр оқиға барысында әр түрлі жайттар болатындықтан, ондағы кездесетін кедергілер де алуан түрлі болатыны айдан анық. Жанрмен жұмыс істейтін журналисте ерекше шыдамдылық пен ыждаһаттылықтың көрінісі көбірек табылады. Фотожурналистиканың қиындығы да осы жанрлармен жұмыс атқару. Жанрлардың өз алдына бөлек мінез-құлқы, қыр-сыры, астары болады. Фотожурналист сурет түсірер алдында жарықты мейлінше дұрыс, ықшам пайдаланғаны дұрыс. Себебі суретте фонның бұзылуы жарықты дұрыс пайдаланбағаннан туындауы ғажап емес. «Фотографтың объектіні жандандыруы өз қолында, тек ол сол тар қарым-қатынастан шешім іздеп табуы фотожурналистің шеберлігіне жатады» [6, 12] дегендей, фототілшінің әрқашан «жолы бола кетеді» деу артық. Қаншама түсірілген суреттердің ешқайсысы көңілден шықпай қалуы да, техниканың ақауы да, журналист күткен оңтайлы сәттің реті келмеуі де, уақыттың қысқалығы да бәрі орайласа келе, фототілшінің шеберлігіне сын болады. Кейде құрбан болатын жағдайлар да кездеседі. Мысалы, журналист А.Зись табиғаттағы ғажайып бір сәттерді түсіру кезіндегі өзінің жақын досы американдық Рой Кендидің қаза тапқанын қамығып отырып жазады [7, 43]. Рой Кенди тау басындағы құс ұясын фотоға түсірмек болып, жартасқа өрмелеген. Алайда ол құлап мерт болады. Мұндай жағдайлар фототілшілердің жанқиярлық еңбегін, көзсіз ерлігін көрсетеді. Табиғат жаратылысының бір үзік секундын түсіру үшін кейбір фотосурет авторлары күні бойы тал, ағаштың төбесінде немесе су астында, тау басында жүргендіктерін айтады.

«Фотожурналистика мамандығы алғырлықты, қырағылықты өзге мамандықтан да көп талап етеді. Себебі ол үнемі оқиға арасында, іс үстінде жүреді, ол оқиғадағы қозғалыс, қарбалас, қапталдас әрекеттермен біте қайнасып, солардың арасында жүреді» [8, 14] деп айту заңдылық деп санаймыз. Отандық фотожурналистика күн сайын интерактивтеніп жатыр. Сурет өңдейтін түрлі бағдарламалар, ғаламтор жүйесіне қосылған кәсіби фотоаппараттар сансыз мүмкіндіктерге жол ашуда. Оқырманның да бұл күнде фотосуретке деген талабы өсіп келеді. Осы орайда фототілшілерге қосымша үйренер дүние – дизайнерлік қабілет пен қарым дер едік.

Несі бар, өмірді объектив арқылы көретін жандар бұл үміттің үдесінен шығарына сенім мол. «Менің суреттерімнің ең сәттісі – ертең түсіретін суретім» деген екен белгілі фотограф Имоген Куннингам. Жаңалыққа келгенде «әрқашан қарны аш» журналист жемісті жұмыс істейді [4]. Тәуелсіздік алғаннан кейін елімізде көптеген кәсіпорындар ашылып, жұмыс күші шеттен де

тартыла бастады. Түрлі жағдайларға байланысты туындаған кәсіпорын проблемаларын, елдегі жаңалықтар мен көңілге кірбің ұялатар жағдайларды бір-екі суретпен жеткізетін фотожурналистер қауымының кәсіби шеберліктері шыңдала түсіп, еңбектері қалың бұқараға әсерлі, тартымды болып келе жатқанын айта кету абзал. Фотоөнерін зертеуші ғалым А. Варганов айтқандай, «Цель, многие десятилетия недостижимая для представителей пикторианской (живописной) фотографии – обрести эстетическую самостоятельность, – оказалась по плечу представителям фотографии журналистской» [9] бұл өнердің мүмкіндігі эстетикалық талғам мен шығармашылық шешімнің көптігін байқатады. Фототілшінің шеберлігі әлеуметтік-саяси мәселелердегі күзіреттілігіне, жоғары эрудициясына, азаматтық ұстанымына тікелей қатысты. Таза ұлттық сана-сезімді қалыптастыру үшін кез келген мәселеге ұлттық мүдде тұрғысынан қарап, байыппен саралау, ой елегінен өткізу аса маңызды. Қазақтың асыл сөзінде айтылғандай, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін жеткізетін фотожурналистика жанрлары баспасөздің ең оңтайлы, аса ұтымды, икемді бөлігі ретінде өз мүмкіндігін жоғарылата берері сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әбдірайымұлы А. Фотожурналистика. Алматы: Қазақ университеті, 2013 – 116 б.
- 2 «Улан» №25. 2013 жыл, 25 маусым.
- 3 Жұмағали Арғынбаев. «Отыз фотоаппараты бар маман» // Егемен Қазақстан. – 2004 жыл, 4 тамыз.
- 4 <http://el.kz>
- 5 Паркер Р. Как сделать красиво на бумаге. СПб, 1998. - 336 с.
- 6 Ронис В. Одна фотография может заменить десять тысяч слов. М.: Энергия, 1961. – 218 с.
- 7 Юодакис В. Система жанров фотожурналистики. М.: Эра, 1976.
- 8 Баженов В. Фоторепортаж ... каким мы его знаем? Москва, 1992.
- 9 www.photographer.ru

REFERENCES

- 1 Abdraiymuly A. Fotojournalistica. Almaty: Qazaq university, 2013-116b.
- 2 “Ulan” №25. 2013jyl, 25 mausym.
- 3 Jumagali Argyimbaev. “Otyz fotoapparaty bar mamany” // Egemen Qazaqstan. -2004 jyl, 4 tamyz.
- 4 <http://el.kz>
- 5 Parker R. Kak sdelat crasivo na bumage. SPb, 1998.-336 s.
- 6 Ronis V. Odno fotografia mojet zamenit desiat tysiach slov. M.: Era, 1976.
- 7 Bajenov V. Fotoreportajj ...kakim my ego znaem? Moscow, 1992.
- 8 www.photographer.ru

Омаров Ерлан Серикбаевич

Творческое требование и критика профессионального мастерства в фотожурналистике

Фотожурналистика одна из молодых наук, которая появилась в Казахстане сравнительно недавно. Поэтому актуальным остаются раскрытие аспектов фотожурналистики, его жанров, его новизна, сходства и различия в развитии на фоне журналистики. И история, и идея, и цели изображений в прессе являются иными. Определение своего места в СМИ обоснованно, так как фотожурналистика ищет объекты, соответствующие своей теме и может показать его сущность. Наряду с особенностью подачи информации фотожурналистика будет развиваться как особо важная часть журналистики независимого Казахстана.

Ключевые слова: фотожурналистика, история фото, фоторепортер, жанры фотожурналистики, особенности подачи информации.

Omarov Erlan Serikbaevich

Creative requirements and criticism of professional skills in photojournalism

Photojournalism is one of the young science that emerged in Kazakhstan recently. Therefore aspects of photojournalism, development of its genres, its novelty, the similarities and differences in the background of journalism remains actual. The history of pictures, its idea and purpose of the images in the media are different. As photojournalism is looking for object related to their topic and can show its essence, we may say that it found right place in media. Along with the presentation of information photojournalism will be developed as a particularly important part of journalism of independent Kazakhstan.

Key words: photojournalism, history of photo, photographer, photojournalism genres, peculiarities of presenting information.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

Г.Е. ОМАРОВА

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ МЕМЛЕКЕТТІК ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Агроөнеркәсіп кешенін мемлекеттік реттеу ауылшаруашылық өнімдерін өндірушілердің табыстарына, ауылшаруашылық өндірістің құрылымына, аграрлық нарыққа, ауылдың әлеуметтік құрылымына, ауыл шаруашылығын дамытуға, тұрғындардың сапалы тамақ өнімдеріне қажеттіліктерін қанағаттандыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, қоршаған ортаны қорғау үшін тұрақты экономикалық, құқықтық және әлеуметтік шарттарды құру мақсатында салааралық және шаруашылықаралық қатынастарға әсер етуші фактор болып табылады.

Түйін сөздер: агроөнеркәсіп кешені, мемлекеттік реттеу, азық-түлік қауіпсіздігі.

АӨК шағын, орта және ірі кәсіпкерліктің дамуы еліміздегі экономикалық жаңғыртудың елеулі ресурсы болып табылады. Әсіресе көлемді бастапқы инвестицияларды талап етпейтін шағын және орта бизнес ауылдық тұрғындарды индустриалдық-инновациялық салаға тарту негізінде жаңғырту үрдістері мен әлеуметтік тұрақтылықтың кепілі болып табылады [1].

Шағын және орта бизнестің дамуы қаржылық қамтамасыз етумен, салық салумен, үкімет пен бизнестің арасындағы арақатынастың орын алуын қамтамасыз ететін делдалдық институттардың қажетті дәрежеде дамымауымен, ірі бизнес-құрылымдармен бірлесіп іс-әрекет етудің нақты ынталандырушы тетіктердің болмауымен байланысты бірқатар мәселелермен сипатталады.

Интеллектуалдық меншікті пайдалануға негізделген шағын және орта кәсіпкерлік кәсіпорындары экспорттық әлеуетті ұлғайтуға және жоғары технологиялы ауылшаруашылық өнімдерін өндіруге қабілетті [2].

Аграрлық сала жағдайында кәсіпкерліктің дамуын мемлекеттік басқару саясаты кәсіпкерліктің бизнес-ортаның талаптарына бейімделуі, аграрлық нарыққа қатысушыларды ақпараттық қамтамасыз етумен байланысты қайшылықтарды шешу, капитал көздері мен заманауи технологияларға қол жеткізуді жеңілдету, отандық шағын және орта бизнес пен мемлекеттік әкімшілік құрылымдарының өзара әрекеттесуі бойынша шығындарды төмендету бағытында нақты көмек көрсетуі тиіс.

Тек мемлекет аграрлық саладағы шағын және орта кәсіпкерліктің тұрақты дамуын қамтамасыз етудің ынталандырушы құралдарын құру, ауылдағы кәсіпкерліктің әрекет ету жағдайларын жақсарту, ұлттық инновациялық жүйені және Қазақстанның ауылдық аумақтарында шағын және орта кәсіпкерліктің негізін қалыптастыру жөніндегі жауапкершілікті өз мойнына алу қажет.

Мемлекеттік басқару стратегиясы АӨК шағын кәсіпкерлікті дамытудың келесі негізгі бағыттары бойынша күш-жігерді біріктіруді қамтиды:

- нарықтық ортадағы шағын және орта кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау жүйесін қалыптастыру;
- ауылдағы шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту үшін өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымды қалыптастыру;
- инновациялық үрдісті, шағын және орта бизнес субъектілерінің кәсіби деңгейі мен бірігу үрдістерін пайдалану;
- аграрлық саладағы бизнес-құрылымдарды, шағын және орта кәсіпорындарды нақты адресіте қолдау жүйесін ендіру.

Жоғарыда көрсетілген бағыттардың ішінде аса маңыздыларының бірі болып құқықтық базаны жетілдіру, яғни шағын және орта кәсіпкерліктің қызметін мемлекеттік реттеудің қағидалары мен тетіктерін қамтитын кәсіпкерлік саласында бірінғай заңдылықты қабылдау [3].

Мемлекеттік реттеудің нақты құралдары өте көп және оларды шартты түрде бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады:

1 қаржылық-экономикалық: кәсіпорындар мен салаларды несиелендіру жүйесіндегі мемлекеттік кепілдіктер, тәуекелдерді сақтандыру, мемлекет пен аймақтардың мұқтажы үшін азық-түлікке мемлекеттік тапсырыстар, ең төменгі табысты реттеу және тұрғындардың тұрықты төлемқабілетті сұранысын қолдау, жәрдемақылар мен өтемақылар және т.б.;

2 институционалдық: нарықтық инфрақұрылымды және экономикалық емес институттар жүйесін құру, көтерме және бөлшек сауда нарықтарын дамыту және т.б.;

3 ұйымдастыру-экономикалық: кәсіпорындардың тік және көлденең бірігуін ынталандыру, лизинг тетіктерін дамыту, салалар мен кәсіпорындарда әлеуетті инновациялық жобаларды жүзеге асыру;

4 ғылыми-техникалық: техника мен технологияның жетілдірілуіне ықпал ететін фундаменталдық зерттеулер мен тәжірибелік әзірлемелерді жүргізуге, инновациялық жобалар бойынша әдістемелік кеңес беруге ынталандыру;

5 сыртқы экономикалық: шетелдік инвестицияларды тарту үшін қолайлы жағдайларды жасау, протекционистік саясатты жүзеге асыру, стратегиялық маңызды салалар мен кәсіпорындар бойынша жабдықтардың, өнімдердің экспорттық-импорттық жеткізуін дамыту.

Біздің еліміздегі аймақаралық ерекшеліктер АӨК дамуын мемлекеттік реттеудің нысандары мен тетіктерін ішінара пайдалану қажеттілігін негіздеді. АӨК дамытудағы аймақтық фактор маңыздылығының артуын ескере отырып, реттеудің көптеген мәселелері республика деңгейінде жоспарланып, бірінші кезекте, аймақтық деңгейде шешілуі қажет. Аймақтық билік органдарының АӨК дамуын реттеудегі негізгі қызметі үйлестіру болып табылады. Осыдан келе, макродеңгейде жүзеге аырылатын қызметтердің бірнеше топтарын бөліп қарастыруға болады:

- агроөнеркәсіп кешеніндегі, өнеркәсіп пен шаруашылық жүйенің жекелеген салаларындағы қызметтің экономикалық тиімді бағыттарын тұрақты түрде дамытуға негізделген экономикалық қызмет;

- көптеген факторлардың ықпалымен өзгеріп отыратын қоғамдық құндылықтар, ұстанымдар, дәстүрлер, күтімдер, сұраныстар мен қажеттіліктерді қамтитын әлеуметтік-мәдени қызмет. Қазіргі уақытта кейбір жағымсыз факторлардың ықпалымен аталған қызмет толық жүзеге аспай отыр, бұған дәлел ол тек аймақтарға ғана емес, бүкіл елімізге қауіп төндіріп отырған әлеуметтік жүйенің шиеленіскен мәселелері;

- билік институтының (атқарушы және заң шығарушы) қалыптасуымен және оның аймақтық деңгейде әрекеттесуімен байланысты, яғни өзін-өзі басқару және экономикалық дербестік жағдайында аймақтардың Қазақстанның құрамдас аумақтық-өндірістік бірліктері ретінде дамуын қамтамасыз ететін институционалдық қызмет;

- өнеркәсіптік өндірістің және шаруашылық жүйенің басқа да салаларының құрылымдық тепе-теңдігіне бағытталған өндірістік қызмет;

- төлемділікті, қайтарымылықты, мерзімділікті, және, сонымен қатар әлеуметтік маңыздылығын ескере отырып қаржылық ағындарды оңтайландыруды қарастыратын қаржылық қызмет;

- табиғатты пайдалануды және қоршаған ортаны қорғауды реттеудің тиімді экономикалық тетіктерін қалыптастыруға бағытталған экологиялық қызмет.

АӨК дамуын реттеудегі аймақтық билік органдарының ролін күшейту атқарылатын қызметтердің күрделенуіне алып келді. Біздің пікірімізше, мезодеңгейде жүзеге асырылатын қызметтерге келесілерді жатқызуға болады:

- АӨК кәсіпорындарының тұрақты дамуына және аймақтың ішкі нарығындағы азық-түлік жағдайын тұрақтандыруға бағытталған ұйымдастыру-экономикалық қызмет. Аталған қызметтердің тобы келесілерді қамтиды: біріншіден, аймақта өндірілетін және басқа аймақтар мен шетелден жеткізілетін ауылшаруашылық шикізатын толық өндеуге ықпал ету; аймақтың ішкі азық-түлік нарығында терең технологиялық өндеуден өткен дайын тамақ өнімдерінің үлес салмағын жоғарылату; өндірістік қорларды құрылымдық-инновациялық жетілдіру; екіншіден, тұрғындарды негізгі тамақ өнімдерімен үздіксіз қамтамасыз етуді ұйымдастыру және болжау.

Аталған қызмет топтарын жүзеге асыру АӨК дамуындағы беталысты үнемі талдауды, азық-түлікпен қамтамасыз ету жағдайын тұрақтандыру бойынша уақытылы икемді басқару шешімдерін қабылдауды талап етеді.

- АӨК кәсіпорындарының өндірістік-шаруашылық қызметін жақсарту бойынша іс-шаралар кешенін қарастыратын өндірістік-конъюнктуралық қызмет. Аталған қызмет тобы келесілерді қамтиды: біріншіден, тамақ өнеркәсібінде, ауылшаруашылығы мен байланысты салаларда бірігу құрылымдарын қалыптастыруға ықпал ету: инновациялық орталықтар мен кеңес беру компанияларының желісін ұйымдастыру, екіншіден, еңбектік инновациялық даму, яғни

кәсіпорындардың қаржыларын негізгі және адам капиталын дамытуға салуға ықпал ету негіздерін қалыптастыру;

- Қаржылық ағындарды оңтайландырумен байланысты қаржылық қызмет. Аталған қызметтердің тобы келесілерді қамтиды: біріншіден, АӨК кәсіпорындарына және олармен біріккен құрылымдарға мемлекеттік қолдау көрсету; екіншіден, жеңілдік несиелерін алуға ықпал ету; үшіншіден, ауылшаруашылық шикізаттарын сатып алу бағаларының деңгейінің қалыптасуына тікелей және жанама әсер ету.

Демек, АӨК дамуын реттеу тетіктері нарықтық реттеу тетіктері мен мемлекеттік реттеудің экономикалық тетіктерінің үйлесуіне негізделген. Түрлі меншік нысанындағы АӨК кәсіпорындарының өзін-өзі реттеу салалық басқарудың аймақтық органдарымен жүзеге асырылатын экономикалық тетіктердің ықпалымен орын алады.

Қазақстанның қазіргі жағдайында АӨК дамуын реттеудің тұжырымдамалық негіздерін әзірлеген кезде еліміз бен аймақтардағы көп салалы кешеніндегі жағдайды анықтайтын барлық ішкі және сыртқы факторлардың өзара байланысы мен өзара ықпал етуін жете түсіну аса маңызды. Мемлекеттік қолдау реттеудің ұйымдастыру нысандары, әдіс –тәсілдері, бір жағынан, бүгінгі күннің жағдайы мен бүкіл елдің және жекелеген аймақтардың әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктерін көрсету қажет, екінші жағынан, болашаққа бет алып, тұрақты дамуды қамтамасыз етуі тиіс. Демек, АӨК дамуын реттеудің негізгі қағидаларының бірі болып икемділік табылады. Ол, бір жағынан, тұжырымдамалық негіздердің салыстырмалы түрдегі тұрақтықта, ал екінші жағынан, қоршаған ортаның өзгемелі жағдайларын ескере отырып, ұйымдастыру нысандарының, әдіс-тәсілдердің бейімділігінде көрініс табады [4].

АӨК дамуын реттеудің екінші маңызды қағидасы болып өзін-өзі басқарудың нарықтық тетіктері мен мемлекеттің араласуының оңтайлы үйлесімі табылады. АӨК кез келген мемлекеттің шаруашылық жүйесінің маңызды буыны бола отырып, қоғамдағы саяси және әлеуметтік жағдайды анықтағандықтан, мемлекеттің экономикалық үрдістерге әсер етуден кетуі болашақта қиын немесе түзетілмейтін салдарға алып келуі мүмкін. Атап өту керек, экономикалық үрдістерге мемлекеттің араласуы туралы айтқан кезде, біз әкімшілік-әміршілдік емес, басым түрде экономикалық үрдістерді қарастырамыз.

АӨК дамуын реттеудің үшінші қағидасы – азық-түлікті өндіру қызметіндегі экологиялық-экономикалық бағыттарды негіздеу. Азық-түлік өнімдерін өндіру шығындары Қазақстанның аймақтарында түрлі, ал экологиялық зиян көп мөлшерде болғандықтан АӨК қызметінің әр бағытын дамыту экономикалық және экологиялық тұрғыда негізделуі тиіс.

Төртінші қағида азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесін шешу қажеттілігін негіздейді, ал бұл АӨК дамуын реттеу саясатының тікелей азық-түлікті өндіретін кәсіпорындарды ғана емес, сонымен қатар ресурстарды өндіруші, қызмет көрсетуші салаларындағы кәсіпорындарды мемлекеттік қолдау шараларын қамтуы тиіс екендігін көрсетеді.

АӨК реттеудің бесінші қағидасы азық-түлік өндірушілерді тек жеңілдіктер арқылы қолдаудан бас тартып, тауарөндірушілерді сапалы, стратегиялық маңызды, сұранысқа ие өнімдерді өндіруін ынталандыруға өтуді қарастырады.

Әрине, АӨК дамуын реттеудің келтірілген қағидалары барлығын қамтымайды, бірақ көпсалалы кешеннің стратегиялық дамуы, азық-түлікпен қамтамасыз етуді жақсарту үшін негізгі болып табылады.

Агроөнеркәсіп кешенін мемлекеттік реттеу – бұл ауылшаруашылық өнімдерін өндірушілердің табыстарына, ауылшаруашылық өндірістің құрылымына, аграрлық нарыққа, ауылдың әлеуметтік құрылымына, ауыл шаруашылығын дамыту, тұрғындардың сапалы тамақ өнімдеріне қажеттіліктерін қанағаттандыру, қоршаған ортаны қорғау үшін тұрақты экономикалық, құқықтық және әлеуметтік шарттарды құру мақсатында салааралық және шаруашылықаралық қатынастарға ықпал ету тетіктерін қамтитын күрделі экономикалық жүйе болып табылады.

Зерттеу барысында анықталғандай, қазіргі уақытта аграрлық саясаттың негізгі мазмұны болып аграрлық секторды түрлі субсидиялар, жәрдемақылар мен жеңілдіктер жүйесін қолдану арқылы мемлекеттік қолдау табылады. Біздің пікірімізше, осы ретте, мемлекеттік реттеудің мақсаттары келесілерді қамтиды:

- мемлекеттің тұрғындарын салауатты өмір салтын ұстануға қажетті жоғарғы сапалы қол жетімді тамақ өнімдерімен қамтамасыз ету;

- елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, жер және су ресурстарын оңтайлы пайдалануды қамтамасыз ету, ауылдық аумақтарды жұмыс істеу және демалу үшін тартымды және ыңғайлы етіп дамытуды қамтамасыз ету;

- ауылшаруашылық өнімдерінің бәсекеге қабілетті өндірісі мен өңдеуін дамыту;
- ауылшаруашылық тауарөндірушілері үшін табыс алудың біріңғай шарттарын қалыптастыру;
- ауылшаруашылық өнімдерінің импортын реттеу және экспортын ынталандыру.

Сонымен қатар елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін агроөнеркәсіп кешенінің қызметін мемлекеттік реттеудің негізгі тетіктері қарастырылады:

- 1 салық салу жеңілдіктері;
- 2 банктік несиелер;
- 3 субсидиялау;
- 4 кепілдік мөлшерлемелер;
- 5 өнімдердің өндірісі мен импортына шектеулерді енгізу;
- 6 мақсатты бағалар;
- 7 бағалар өсіңкілігінің диапазонын белгілеу;
- 8 артық өнімдерді сатып алу және сату.

Агроөнеркәсіптік кешеннің қызметін мемлекеттік реттеудің негізгі нысандары ретінде ауылшаруашылық өнімдерінің тапшы түрлерінің тауарлық өндірісін ынталандыратын және мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін республикалық, аймақаралық және аймақтық мақсатты бағдарламалар қарастырылады.

Осы ретте аграрлық саясаттың негізгі мақсаты ретінде келесілерді қарастыруға болады: тұрғындарды сапалық азық-түлікпен сенімді қамтамасыз ету үшін бәсекеге қабілетті агроөнеркәсіп өндірісін дамыту; дамыған азық-түлік нарықтарын қалыптастыру; тұрғындарды еңбекпен қамту және ауылдық тұрғындардың табыстарын жоғарылату; ауылдық аумақтардың тұрақты дамуын қамтамасыз ету; агроөнеркәсіптік кешенде пайдаланылатын табиғи ресурстарды ұдайы өндіру және сақтау.

Аталған мақсаттарға қол жеткізу үшін кеелсі мәселелерді шешу қажет:

- аграрлық секторды құрылымдық қайта құру үшін құқықтық шарттарды құру, институционалдық қайта құруларды тереңдету. Осы ретте ауылшаруашылық мақсатындағы жерлер нарығын құқықтық реттеудің маңызы зор;

- түрлі типтегі кәсіпорындар үшін тең шарттарды құруға бағытталған аграрлық секторды ынталандыру және құрылымдық қайта құру, тік агроөнеркәсіптік интеграцияны белсендету, ауылшаруашылық ұйымдардың бизнесін қайта құру және қаржылық сауықтыру, инвестицияларды ынталандыру және экономикалық өсудің инновациялық сипатын қамтамасыз ету;

- банк секторын реформалау, мамандандырылған ауылдық қаржылық институттарды дамыту, олардың шоғырлануын және сенімділігін жоғарылату, ипотека және лизинг жүйелерін дамыту;

- ауыл шаруашылығына жұмсалатын бюджеттік шығындарды қайта құру және оңтайландыру бойынша іс-шараларды қабылдауды қарастыратын агроөнеркәсіптік кешеннің қаржылық-несиелік және салық саясатын жетілдіру, сақтандыру жүйелерін дамыту, ауылшаруашылық өнімдерінің нарығында кепілдік операциялар жүйесін қалыптастыру, салықтық жүктеменің деңгейін оңтайландыру;

- нарықтық инфрақұрылымды дамытуды белсенді қолдау, ауылшаруашылық өнімдерін өткізудің тиімді жүйесін қалыптастыру, өткізу нарықтарын кеңейту, АӨК экспорттық әлеуетін дамыту, саудадағы әкімшілік және техникалық кедергіледі жою, сауда делдалдарының монополиясын шектеу, өнімнің сапасын реттеу және оның қауіпсіздігін бақылаудың нормативтік-құқықтық тетіктерін жетілдіру, халықаралық талаптарғы жауап беретін өнімді сертификаттау жүйесін құру.

Сонымен қатар, АӨК саласындағы отандық тауарөндірушілерді сыртқы экономикалық қызметті жүзеге асыру барысында қорғаудың қосымша шаралар қажет.

Қазіргі уақытта ауылдық аумақтарды тұрақты дамыту аграрлық өндірістің өсімінің негізгі шарты болып табылады. Ауылдық аумақтарды дамыту және ауылдық тұрғындардың өмір сүру деңгейін жоғарылату мәселелерін шешу ауылдық тұрғындарды еңбекпен қамту және олардың кәсіптік деңгейін жоғарылатуға бағытталған өзара әрекет ету шараларын жүргізуді талап етеді. Осы ретте ауылдық аумақтарда шағын кәсіпкерлікті, әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымды дамыту және жергілікті өзін-өзі басқаруды реформалау қажет.

Біздің пікірімізше, АӨК мемлекеттік реттеу тұжырымдамасы тұрғындарды дұрыс тамақтану нормаларына сәйкес келетін және сапалы азық-түлікпен үздіксіз қамтамасыз етуге ықпал ететін нарықтық тетіктер мен мемлекеттік араласуды қарастыратын институттардың оңтайлы үйлесуіне негізделген, рет-ретімен мемлекет тарапынан жүзеге асырылатын өзара байланысты және өзара ықпал ету шараларының жиынтығы болып табылады. Осыған байланысты әзірленген реттеу шаралары екі мақсатқа қол жеткізуге бағытталуы қажет. АӨК дамуын реттеу тұжырымдамасының басты мақсаты болып өнімнің сапасын және бәсекеге қабілеттілігін жоғарылатуды қарастыратын қазақстандық азық-түлік өндірушілерді табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Подгорбунских П.Е. Потенциал организационных форм аграрных хозяйств в повышении эффективности производства // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - №3, 2007.
- 2 Боровских Н. Конкурентные стратегии агропредприятий // АПК: экономика, управление, №3, 2006.
- 3 Мезенцева Е.С. Государственное регулирование АПК в развитых странах // Вестник СевКавГТУ, серия «Экономика», 2004. - №1 (12).
- 4 Ниеталина Г.К. Государственная поддержка АПК в развитых странах // Международный деловой журнал Kazakhstan, 2007. - №4. - С. 23-29.

REFERENCES

- 1 Podgorbunskih P.E. Potencial organizacionnyh form agrarnyh hozjajstv v povyshenii jeffektivnosti proizvodstva // Jekonomika sel'skohozjajstvennyh i pererabatyvajushhih predpriyatij. - №3, 2007.
- 2 Borovskih N. Konkurentnye strategii agropredpriyatij // APK: jekonomika, upravlenie, №3, 2006.
- 3 Mezenceva E.S. Gosudarstvennoe regulirovanie APK v razvityh stranah // Vestnik SevKavGTU, serija «Jekonomika», 2004. - №1 (12).
- 4 Nietalina G.K. Gosudarstvennaja podderzhka APK v razvityh stranah // Mezhdunarodnyj delovoj zhurnal Kazakhstan, 2007. - №4. - S. 23-29.

Государственное регулирование агропромышленных комплексов влияет на доход производителя сельскохозяйственных продукции, структуру сельскохозяйственных промышленности, аграрный рынок, социальную структуру, развитие сельского хозяйства и на качественную продукцию для употребления. Так же является фактором влияющих на устойчивую экономику, правовое и социальное условие окружающей среды.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, государственное регулирование, безопасность пищевой продукции.

State regulation of agro-industrial complexes affect on income of producers of agricultural products, structure of agricultural industry, agricultural market, social structure, development of agriculture and on high-quality products for consumption. As a factor affecting the stability of the economy, legal and social environments.

Key words: agro-industrial complex, government regulation, food safety.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

UDK 378(574:100)

G. ORAZ

master student of the Eurasian National University, Astana

ISSUES OF INTEGRATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN INTO THE INTERNATIONAL EDUCATIONAL SPACE: CURRENT STATE AND PROSPECTS

This article seeks to examine the role of higher education and national institutions in the era of globalization of the international educational space. Distinguished and described characteristics of the European model of development of educational strategies and steps to the worldwide convergence of international educational systems. On the basis of statistical data on students enrolled on the international program “Bolashak” provided basic list of countries with the greatest influence on the youth of today and the future elite of the Republic of Kazakhstan.

Key words: globalization of the international educational space, national universities, the internationalization of higher education, the Bologna process.

Higher education is the most important social institution that functions to meet the needs of society, and responding to internal and external changes and processes. The ever-increasing and diversified content of inter-country economic relations form the universal need for human resources receiving knowledge in national universities. This leads to the fact that the content of national higher education systems naturally tends to the so-called “international standards”, produced by the world of science and technology. Globalization processes also require the national higher education systems with new target orientation, taking into account the need for international solidarity. In the context of globalization is inevitable universalization of content and technologies of education, which can't be stopped at the existing world of information and communication systems in the form of the Internet.

Internationalization of higher education is becoming usual, which gradually acquires the features of a new stage - integration, the full convergence of national educational systems and their complementarity. The transformation of higher education into the global social system is characterized by a set of interrelated elements of different level and character. Taking its own specific place on the market of educational services, universities interact in the form of cooperation or competition, developing the basic guidelines of the market. Need for stability of the system of higher education requires constant development and its adaptation to the changing conditions of the modern world. In this regard, the crisis in higher education, written by many experts in recent years, is nothing but a signal for the need for reform in the content, forms and tasks in response to the “challenge of the era”. The crisis reinforces the need for international integration of higher education. Thus, the integration of higher education in the world system is objectively developing process, in which can be try to not be included, but which can't be overlooked.

International cooperation, as a powerful lever for the world of higher education, is designed to solve a number of pressing problems, such as compliance with the adequacy of the content and level of higher education needs of the economy, politics, social and cultural spheres of society; leveling of training in different countries and regions; strengthening international solidarity and partnership in the field of higher education; sharing of knowledge and skills in different countries and on different continents; promote the development of higher education institutions, particularly in developing countries, including through funding from international funds; coordination of the activities of educational institutions for the development of higher education; stimulating a general increase in flexibility, coverage and quality of higher education, contributing to the elimination of causes of the “brain drain”; promoting competition of scientific schools and educational systems in conjunction with academic solidarity and mutual assistance.

In the European Union for several decades is developed and implemented an integrated policy in the field of higher education, and formed supranational institutions of coordination and management. These processes are naturally led to the creation of the idea of the Bologna Declaration and the initiation of the Bologna process. The essence of the declaration accurately reflects the specific objectives of transformations formulated therein for the countries participating in the process over the coming years. The main ones are: Adoption of a system of generally understandable and easily comparable documents on higher education, an important part of which will be a single Diploma Supplement. The transition to a multi-level system of higher education, which is based on two cycles (levels) of training. The introduction of a common system of educational creditloans [1]. Was adopted a well-established European credit transfer system (ECTS). The credit system should also be applied to additional forms of postgraduate education. Single educational space should allow national education systems of European countries to take the best that have partners - by increasing the mobility of students, teachers, administrative staff, strengthening ties and cooperation between the universities of Europe, etc. As a result, the united Europe will become more attractive in the world “education market”.

In the past two decades Kazakhstan has stepped up international cooperation in the field of higher education. Integration of the higher education system of the country into the global education is one of the long-term strategic priorities of the country. Signed a number of bilateral intergovernmental agreements on cooperation with universities of foreign countries, significantly increased the number of direct agreements with foreign universities.

Globalization of international educational space opened for Kazakhstan new, previously unknown educational opportunities far beyond Kazakhstan, opened the doors of the most prestigious universities in the world. Pursuit of knowledge streamed many young people into the farthest corners of the world, reaching such exotic countries like Australia and New Zealand. So, if from 1994 to 2004 only by one of the presidential program “Bolashak” abroad studied 785 people, starting from 2005 their number exceeded to 3000.

In total abroad, according to the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, out of the program “Bolashak” at their own expense studied more than 26 thousand of our students [2].

Today identified countries or group of countries where prefer to study the majority of Kazakhstan citizens. Conventionally, they can be divided into three groups. The first is the Russian Federation. In Russian universities graduated 30% of our students. Probably here affect factors of geographical proximity and linguistic community. The second largest category of students (50%) chose a state in North America and Europe (US, Canada, UK, Germany, France and the Czech Republic). Third, relatively new and promising direction - Asian: China, Korea, Japan and Malaysia. Apart can be marked learning in Turkey [3].

Based on the geography of the educational interests of our countrymen, we can judge graduates of which foreign school will soon compete for key positions in the domestic economy, politics and business. Even today there is an intense and uncompromising struggle for getting into the select circle of Kazakhstan's elite among the holders of foreign diplomas.

It is known that the main criteria that guide the choice of university entrants are the state's authority, learning language, the recognition of diplomas, reputation of the institution, and living conditions [4]. Therefore, I would like to see the most popular geographic orientation of students in pursuit of knowledge.

Western education. At the time, international presidential program “Bolashak” was unprecedented in its importance breakthrough of Kazakhstan into the international educational space, opening the door for our students to the best foreign universities in the world. Kazakhstan needed qualified staff with new thinking and knowledge of foreign languages, without which would have been impossible to modernize the country and attract foreign investment. Prior to this, no country in CIS sent abroad so many students upon a special state program. In the early 90s the first group of Kazakh scholarship holders went to the leading European and American universities. They can rightly be considered Kazakhstan “pioneers” of Western education. Studies in this program provided an excellent launching pad for career advancement not only in Kazakhstan but also beyond. Returning home with luggage of Western knowledge the first “Bolashak” students were among the most sought-after professionals for the growing economy of Kazakhstan. Literally, in the shortest period of time many of them have reached unprecedented peaks in the public service, as well as in other areas of economic and business.

Success of “Bolashak” graduates in the field of career in Kazakhstan lie primarily in their cohesion. Not a secret that Kazakhstan graduates of Western universities received a special treatment of states where they once trained. Conducting various trainings, meetings, exhibitions and themed evenings - all these work is a form of the present association of former students of Western universities. In the course of such a rendezvous occurs establishment and strengthening of ties both among former graduates, and representatives of foreign diplomatic missions and commercial structures. Ultimately, the program “Bolashak” and Kazakhstani graduates of Western universities due to their scarcity on the background of the total number of Kazakh students, can hardly seriously affect the qualitative composition of the national establishment. Realizing this the government of the republic went into decline in the number of students sent abroad and engaged in forming their own supreme elite school in Kazakhstan, to create large by the standards of Central Asia, Nazarbayev University.

Russian Federation. Today in the Russian Federation enrolls more than 10,000 citizens of our country. In Moscow alone nearly-2,800 students [2]. Diplomas with double-headed eagle are desirable for residents of Kazakhstan regions border with Russia. A number of universities of the Volga region, the Urals and Siberia for many years “specialize” in the hiring and training of students from Kazakhstan. It is expected that with the establishment of the Common Economic Space between the two countries, the remaining barriers to produce high-quality and inexpensive Russian education completely disappear. Given the increasing integration between the two countries and the increasing activity of Russian business in Kazakhstan demand for specialists from neighboring countries will only grow.

Turkish approach. The idea of establishing a network of secondary specialized educational institutions of Turkey abroad belongs to the famous scientist Turkologist Fethullah Gulen [5]. Its peculiarity lies in the dissemination of knowledge through high schools - Turkish educational and publishing centers. Opened in Kazakhstan in the early 90s the first Kazakh-Turkish high schools were a significant step approached the republic to Western standards of education. These schools are markedly different from our schools with their modern techniques and innovative programs, a solid base of information technology, wide opportunities for learning English and Turkish languages, highly qualified foreign teachers, a unique system of education of teenagers.

Today more than 2,000 former high school students from Kazakhstan have received higher education in various universities of Turkey on public or private educational programs. Each year the Embassy of the country is recruiting applicants among graduates of Kazakh schools in the amount of 125 people who are entitled to free tuition for undergraduate and master's programs at the expense of the Turkish government.

Turkey with great benefit uses existing historical and cultural ties with Kazakhstan to promote their interests in the field of higher and secondary education. With the support of their own influential educational and business organizations in Kazakhstan, Ankara managed to lay the foundations for future influence in the region: Kazakhstan youth receiving education on the shores of the Bosphorus may be a reliable support for Turkey in the future [3].

Dynamic neighbor to the East. Existed for many years notion that to China can only come to learn Chinese is in the past. At one time the Chinese government sent to study at American and European universities hundreds of thousands of their students who have returned home highly skilled professionals in the most advanced areas of science and technology and fluent English. Authorities of the country by all means contribute to arrival to the country as many foreign students, stimulating the process of providing free government grants, high scholarships, low pay for accommodation and most importantly - a full guarantee of security for life and study of future specialists.

For Kazakhstan students most popular cities for education in China become Beijing, Guangzhou and Shanghai. For students from Kazakhstan study in China is becoming attractive due to the geographical proximity of the country, and therefore - not too high prices associated with travel, accommodation and meals.

China steadily approaching the leading position in the international market of educational services, catching up on many indicators developed European countries. The Government has signed bilateral agreements on mutual recognition of diplomas with the majority of countries in the world, which greatly facilitates the recognition of diplomas of local universities abroad. Chinese leadership is based on a simple calculation when receiving foreign students: the more students arrive, the more country will have its adherents in the future.

A significant percentage of participation of Chinese companies in the oil and gas sector of the country allows predicting a further increase in demand for professionals with the Chinese language. With the increasing number of people wishing to study in the country of Confucius and return to their historic homeland repatriates, the number of Kazakhs with Chinese diplomas will continue to grow, along with the growing political influence of dynamic neighbor to the East.

Today the explicit misalignment of one of the world's education schools in the country is not acute. Enough to look at site of the Center of International Programs of the Ministry of Education and Science of Kazakhstan, responsible for the implementation of the program "Bolashak" to make sure that the geography of countries, where study Kazakhstan's students, is very diverse - it's 23 leading countries in the world, starting with the US and ending with New Zealand. [6] Number of scholarship holders in the context of foreign universities and countries is also differentiated: there is no clear "preference" to the education system of any country. All this to some extent can be a guarantee that in the future we will not have obvious domination of one graduates of foreign educational schools, and as a result - one of the groups forming the future of the national elite.

REFERENCES

- 1 [HTTP://EDU.GOV.KZ/RU/PRISOEDINENIE-KAZAHSTANA-K-BOLONSKOMU-PROCESSU](http://edu.gov.kz/ru/PRISOEDINENIE-KAZAHSTANA-K-BOLONSKOMU-PROCESSU)
- 2 <http://www.bolashak.gov.kz/index.php/ru/o-stipendii/istoriya-razvitiya>
- 3 <http://www.ia-centr.ru/expert/15178/>
- 4 <http://www.rusarticles.com/nauchnye-issledovaniya-statya/kriterii-vybora-vuza-abiturientom-205596.html>
- 5 <http://www.gumilev-center.ru/missionerskie-shkoly-fetkhully-gyulena-v-centralnoj-azii-i-ikh-rol-v-rasprostraneni-turkizma-i-islama/>
- 6 <http://www.bolashak.gov.kz/index.php/ru/pretendentu/perechni/spisok-rekomenduemykh-vuzov>

Ораз Гауһар Ғабитқызы

Қазақстан Республикасының халықаралық білім беру кеңістігіне интеграция мәселелері: қазіргі жағдайы мен келешегі

Мақалада халықаралық білім кеңістігінің жаһандану дәуіріндегі жоғары білім беру мен ұлттық институттардың рөлін зерттеуге талап қойылған. Еуропалық даму моделіне сай талаптарды

сипаттайтын білім беру стратегиялары мен халықаралық білім беру жүйелерінің жақындасуларына жасалған қадамдар айырықша аталынып, сипатталады. Халықаралық «Болашақ» бағдарламасы бойынша оқуға түскен студенттер бойынша статистикалық деректер негізінде бүгінгі күнгі жасар мен Қазақстан Республикасының болашақ элитасына әсері бар елдердің негізгі тізімі келтіріледі.

Түйін сөздер: халықаралық білім беру кеңістігінің жаһандануы, ұлттық жоғары оқу орындары, жоғары білімді интернационализациялау, Болон процесі.

Ораз Гаухар Габитқызы

Вопросы интегрирования Республики Казахстан в международное образовательное пространство: состояние и перспективы

В статье ставится задача рассмотреть роль высшего образования и национальных учебных заведений в эру глобализации международного образовательного пространства. Выделяются и описываются характерные особенности европейской модели развития образовательной стратегии и шаги по всемирному сближению международных образовательных систем. На основе статистических данных по студентам, поступившим по международной программе «Болашақ», приводится основной список стран, имеющих наибольшее влияние на современную молодежь и будущую элиту Республики Казахстан.

Ключевые слова: глобализация международного образовательного пространства, национальные вузы, интернационализация высшего образования, Болонский процесс.

Редакцияға 05.03.2015 қабылданды.

ӨОЖ 82.512.122.0

А.К. ОСПАНБЕКОВА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАРИХЫН КЕЗЕҢДЕУ

Бұл мақалада қазақтың ұлы ақыны Мағжан шығармашылығына қатысты алуан көзқарастағы ой-пікірлер, баға-тұжырымдар негізгі мазмұнына, жалпы сарынына қарай жұптастыра кезеңдерге бөліп қарастырылады. Сонымен қатар, Мағжан Жұмабаевтың шығармашылық тұлға ретінде қалыптасып, авторлық болмысының айқындалу кезеңдері мен ақынның қазақ әдебиетіне әкелген жаңалықтары туралы айтылады.

Түйін сөздер: шығармашылық тарих, шығармашылық тұлға, авторлық болмыс, авторлық сана.

М. Жұмабаев – өзіне дейінгі қазақ поэзиясындағы көркемдік дәстүрді шығармашылықпен игере отырып, өз кезегінде ұлттық поэзияға көркемдік мазмұн мен пішіндік жаңашылдық тұрғысынан да, поэтикалық бейнелілік жағынан да, европалық үлгідегі жанрларға тән сипаттарды ұлттық болмысқа бейімдей жаңғырта қолдануы жағынан да жаңалықтар әкелген ақын.

Қазақ ақынының шығармашылық кемелденуінде ұлттық поэзияда ғасырлар бойына қалыптасқан әдеби дәстүрлермен қатар, түркі, шығыс, батыс, орыс әдебиеттеріндегі көркемдік құбылыстар да маңызды орын алатыны анық. Бұл орайда М.Жұмабаев шығармашылығын зерттеушілердің барлығы да ден қоятын бір шындық – алаш ақынының поэзиясынан европалық поэзия әсерінің айқын аңғарылатындығы.

Мағжан Жұмабаев – шығармалары өз тұсында да, одан кейінгі аралықта да ешкімді бейжай қалдырмай, сан қилы пікір, әр алуан көзқарас тудырған, өнерпаздық тағдыры аса күрделі шығармашылық тұлға.

1913 жылы Қазан қаласында “Шолпан” аталатын тұңғыш өлеңдер жинағы жарық көрген сәттен бастап, М.Жұмабаев шығармашылығы, тіпті әр туындысының өзі жалпы жұрт назарынан да, әдеби қауым назарынан да елеусіз, ескерусіз қалмады. Оның ең басты себебі ақын Мағжанның шығармашылық тұлға ретінде аса жоғары деңгейден табылғандығы екендігі даусыз. М.Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығына байланысты үлкенді-кішілі зерттеулер ақын ақталған 1989 жылдан бергі аралықта үздіксіз жүргізіліп, уақытылы жарияланып келеді. Зерттеулер нәтижесі әдеби қауымға да, қалың жұртшылыққа да жақсы мәлім. Сонымен, “Шолпаннан” бүгінге дейін ұласып жатқан Мағжан шығармашылығына қатысты алуан көзқарастағы ой-пікірлерді, баға-тұжырымдарды негізгі мазмұнына, жалпы сарынына қарай жұптастыра қарасақ, оларды үш

кезеңге бөле топтастыруға болатынын байқаймыз. Оның біріншісі – Мағжан талантын тану, оның ақындық қуатының ішкі мазмұн жағынан да, сыртқы түр үлгісімен де өзгелерден ерекшелігін ашық немесе іштей мойындау кезеңі. Бұл кезеңді Мағжанның ақындық ілкі қадамы “Шолпаннан” басталып, шамамен 1937 жылға дейін созылды деуге болады. “Шамамен” дейтін себебіміз – ақын шығармаларынан саяси астар іздеу, қаралауға ұмтылу әрекеттерінің 1937 жылдан ертерек басталғаны белгілі. Алайда бұл жылдары, жалпы алғанда, Мағжан талантының басымдығына ден қою айқын аңғарылады. Осы кезеңде ұлттық әдебиетіміздің көшін бастаушылар қатарында М.Жұмабаев шығармашылығына көз салып, пікір айтпаған қаламгер некен-саяқ десек, жаңылыса қоймаспыз. Мәселен, Ж.Аймауытов Мағжанның ақындығы жайында ой қозғаған мақаласында: “Басқа жұрт өз өнерпаздарымен мақтанса, қазақ әдебиеті де бір кезде суретшілік жөнінен Мағжанымен мақтануында сөз жоқ” [1, 292], - деп, ақын шығармашылығының келешегіне кәміл сеніммен қараса, М.Әуезов: “...Мағжанды сүйемін. Европалығын, жарқыраған әшекейін сүйемін. Қазақ ақындарының қара қордалы ауылында туып, Европадағы мәдениет пен сұлулық сарайына барып, жайлауы жарасқан Арқа қызын көріп, сезгендей боламын. Мағжан – культурасы зор ақын. Сыртқы кестенің келісімі мен күйшілдігіне қарағанда, бұл бір заманның шегінен асқандай, сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай, бірақ, түбінде әдебиет таратушылары газетпен қосақталып, күндегі өмірінің тереңін терген ақын болмайды, заманнан басып озып, ілгерілеп кеткен ақын болады. “Әдебиет әдебиет үшін” деген таңба айқын болмай, нәрлі әдебиет болуға жол жоқ. Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушыларының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз Мағжанның сөзі. Одан басқамыздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін” [2, 128], - деп, Мағжан талантын барынша жоғары бағалайды. Сол жылдардың саяси-идеологиялық ахуалына орай, ақынның азаматтық ұстанымына, қоғамдық-саяси көзқарасына күмәні болғанымен, С.Мұқанов 1932 жылы жарық көрген “XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. (Ұлтшылдық, байшылдық дәуірі)” аталатын еңбегінде: “Ақындық жағына келгенде, Мағжан, әрине, қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетіне түрлер енгізу ретінде, Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тіл өнегесінде Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ” [3, 283], - деген пікір түйеді.

Ақын шығармашылығын сан-саққа жүгіртіп, шығармаларынан әр қилы астар іздеу, көзқарасына күмән келтіру, жеке басына соқтығу сияқты әрекеттер әлсін-әлсін әр тұстан көрініс беріп тұрғанымен, тұтастай алғанда, бұл кезеңде М.Жұмабаев шығармашылығының көркемдік деңгейінің биіктігіне ден қою айқын көрінді.

М.Жұмабаевтың шығармашылық тағдырына қатысты екінші кезең ақын тұтқындалған 1937 жылдың желтоқсанынан басталып, жазықсыз жаладан ақталған 1989 жылға дейінгі аралықты қамтиды. Бұл аралық алғашқы кезеңнің кеңестік жылдарында ақын шығармашылығына саяси мазмұн беруге ұмтылып, сол арқылы оның туындыларын тұтастай мансұқ етуді көздеген мақсатты әрекеттің шегіне жетуімен көзге ұрады. Мағжан шығармашылығына қатысты ашық пікір қозғау түгілі, оның атын әдебиет тарихына қатысты айтудың өзінің жолы кесілді, әлдеқалай сөз арқауына айналған жағдайда ой мазмұны бір жақты қаралау, терістеу, аластау сыңайында болды.

М.Жұмабаев шығармашылығына шүйілгудегі негізгі мақсат әлеуметтік ой-санаға әсер-ықпалы айрықша болған ақынның есімін де, еңбектерін де тұншықтыру арқылы ұлттық сана кеңістігін кеңестік саяси шеңбер аясында шыжымдап ұстауға бағытталды. Мұндай жағдай Мағжанмен тағдырлас өзге де зиялыларға тән. Ұлттың шығармашылық-көркемдік ой дүниесінде көркемдік тұрғысынан әлемдік деңгейдегі биіктіктен көрінген Мағжан тектес тұлғаларды жоққа шығаруға, жоюға ұмтылғанда көзделген мақсат жеке таланттардың есімін, еңбегін ұлт тарихынан өшіру ғана болған жоқ. Өйткені дүние жүзіне өзінің артықшылығын қандай жолмен болса да дәлелдеуге ұмтылған кеңестік-коммунистік жүйе үшін бұл аздық етер еді. Түпкі мақсат “кеңестік қоғам орнағанға дейін қазақ тектес халықтарда үлгі тұтар мәдениеттің ізі де болған жоқ, олардың мәдени жетілуі тек кеңестік-коммунистік жүйенің артықшылығы нәтижесінде ғана мүмкін болды” деген пікірді барша адамзат алдында ақиқат ретінде орнықтыру болды. Сол үшін де кеңестік кезеңге дейін қазақ сынды ұлттардың тарихына тән болған қандай да бір мәдени даму көріністерін, әсіресе, коммунистік билік кезеңіне жақын жылдардағы өрлеу үрдістерін санадан өшіруге мейлінше мүдделі болды. Себебі уақыт жағынан жақын тұрған шындықты халық жадынан өшіре алған жағдайда арғы тарих еншісіндегі кез келген ақиқатты жоққа шығару қиындыққа түспеген болар еді.

Өткен ғасыр басында ұлт өмірінде жарқырай көрінген біртуар зиялылардың басына жаппай зауал тууы сондықтан. Дәл осы мәселеге басқаша қырынан келер болсақ, ұлт зиялыларын қуғын-сүргінге ұшыратудың түпкі себебі олардың талантына, біліміне, көзқарасына тән артықшылықтарды анық танудан, іштей мойындаудан туындағанын аңғару қиын емес. Бұл жағдайдың өзі Мағжан ақын талантының кеңестік жылдарда да іштей мойындалғанын, алайда кезең идеологиясына қолайсыз болғандықтан, билік мүддесіне үндеспегендіктен, шындықтың жолы кесілгендігін байқатады. Осы орайда айта кету орынды, кеңестік билік сан алуан ұлт мәдениеттерінің дамуын қолдан тежеу мүмкін еместігін түсіне алмады деу жаңсақтық болар еді. Дамуға кедергі жасауға ұмтылу орынсыз әрекет боларын билік анық білді, алайда ұлттар тарихына қатысты қандай да бір дамудың бастауын да, өркендеу себептерін де тек қана өз идеологиясының дұрыстығымен, кеңестік өмірдің артықшылығымен байланыстыра көрсетуге ұмтылды. Оның салдары ұлт тарихындағы біртуар таланттар үшін де, тұтас ұлт үшін де трагедия болып шықты. Мағжан шығармашылығын ел жадынан өшіруге барынша күш салынған екінші кезеңнің өзі кеңестік-коммунистік биліктің ақын талантының артықшылығын іштей мойындағанын, сол себепті де жоққа шығаруға барынша мүдделі болғанын көрсетеді. Шығармашылық мұрасын туған халқының рухани қазынасына айналдыру, сол мақсатқа орай, шығармаларын барлық қырынан зерделей зерттеу, тереңіне бойлау, тылсымына дендеу әрекеті М.Жұмабаев шығармашылығының тарихи тағдырындағы үшінші кезең еншісіне тиесілі. Бұл кезең өткен ғасырдың 89 жылынан басталған болатын. Содан бергі жылдарда М.Жұмабаев қаламынан туған дүниелердің қай-қайсы да салиқалы зерттеулердің арқауына айналып келеді. Үлкенді-кішілі сол зерттеулердің бәрінде айқын танылатын, ашық айтылатын бір шындық бар. Ол шындық – Мағжан талантының бірегейлігі, қалдырған мұрасының елімен бірге мәңгі жасайтындығы, ақынның ұлылығы. Бұл тұста Мағжан әлеміне ой көзін салған ғалымдардың бәрі үндес. Мәселен, С.Қирабаев: “Сөз жоқ, қазақ ақындарының бәрінде де ұлттық кейіп, бейне, тіл, ұғым бар. Бірақ оның қай-қайсы болса да, Мағжанмен салыстыруға келмейді. Мағжан бүкіл ұлтқа тән ұғым-сезімнің, поэтикалық өнердің шекарасын кеңейтіп, қазақ әлемінің жан дүниесін ашып берді. Оның таза қазақтық рухы кімнен болса да жоғары. ...Мағжан суреткерлігі бүкіл қазақтың өмір үшін күресі мен қайғысын тұтас қамтиды. Халықтың сан-салалы тіршілігінің ол үшін бөтені жоқ. Бәрі де Мағжан қаламында өлең боп ойнап, сыңғырлап, сылдырлап, жалтырап кетеді. Барлық ұлы ақындар сияқты, Мағжанға да шындықты сезінудің сиқырлы күші дарыған. Оның тіл ұшына үйіріле кететін, жеңіл оқылатын, мөп-мөлдір, қарапайым өлең жолдары кімге де болса “мен неғып осылай айтпағам” дегізеді. Көптің көңілінен шығу, оның ойын осылай дөп басу – ұлылықтың белгісі” [4, 94-95],- деп түйсе, Ш.Елеуенов: “Әдебиет әрқашан жалқы есімдерден тұрады. Жалқы дегенде алдымен өнер иесі талантының даралығы мағынасында айтып отырмыз. Көркем дүниенің ойдан-қырдан жинаған ой құрағына жаны қас. Қайталанғанды, күйіс қайырғанды маңайына жуытпайды. Өйткені нағыз көркем туынды – кілең бір материкті ашқанмен пара-пар. Көркем творчество – соны пікір, жаңа характер, бұрын құлақ естіп, көз көрмеген образ, идея, жаңа тіл. Мағжан Жұмабаев қазақ әдебиетіне осындай өз жаңалығымен келген ақын. Мағжандай қаламгері бар әдебиеттің үлкен мүмкіншілігі, жарқын болашағы еш күмәнсіз” [5, 75],- деген сенімді тұжырымды алға тартады. Р.Нұрғалидың пікірінде: “...Мағжан поэзиясы зеңгір көкпен, тәңір пайғамбармен мәңгі тілдескен заңғар шыңындай болып, таза ақындықты сақтады, ол бір тақырыптың, бір кезеңнің, тіпті бір таптың жыршысы болып кетпей, уақыттардың желі құлата алмайтын алтын діңгек, әлемдік, планетарлық әуез-сарындармен тамырлас, өлмес туындылар берген ұлттық ақын болып қала береді” [6, 334]. Байқалып тұрғандай, шығармашылық тағдырының қай кезеңіне назар аударсақ та, Мағжан талантының даралығы, ақындық ұлылығы мойындалғаны көрінеді.

Мағжан Жұмабаев – сөз жоқ, әлемдік деңгейдегі арғы-бергі ақындармен еркін иық теңестіре алатын талантты ақын. Бұл – бүгінде аксиомаға айналған ақиқат. Талант қуатына қуат үстелу үшін білім керек, қажетті білімге қол жеткеру үшін мақсатты да толассыз ізденіс қажет. Ізденістің қай арнада өріс табуы шығармашылық адамының адамдық болмысына тән қызығушылық бағыттарына тікелей байланысты болмақ. Бұл тарапта ақын Мағжанның өзі де адам баласының басты мұраты тіршілік дүниесінен лайықты орын табу екендігін, ол үшін адал еңбек, толассыз ізденіс керектігін, бейнетсіз игілікті зейнетке қол жеткізу мүмкін еместігін ашып айтады. Бұл – ақын Мағжанның өмірлік мақсатын да, азаматтық ұстанымын да айқындаған ойы болғаны анық. Ақынның “Құрбым” аталатын өлеңінде:

Бұл жалған ойын емес, бейнет жері,
 Қылғанға адал еңбек зейнет жері.
 Жалғанның бір мүшесі бола алмассың,
 Қиналып, маңдайыңның ақпай тері.

Қорықпа, ұмтыл, соқса дауыл, ескегіңді ес,
 Деп жатпа: “Алма піс те, аузыма түс!”
 Бейнет, еңбек қылмасаң – босқа өлгенің,
 Құрғақта қайық жүрмес, үмітіңді кес!- деп жырлауының себебі де сондықтан.

“Жалғанның бір мүшесі” болуға жеткізетін еңбектің қандай мазмұнда болмағы адам баласының жаратылысына, мінез-күлқына, мақсат-мұратына, қызығушылық бағыттарына байланысты. Қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың шығармашылық тұлға ретінде адамзаттық алыптар қатарынан табылуының бір сырын осы тараптан, яғни ақынның шығармашылық ізденіс бағыттарын айқындаған адами болмысына тән қасиеттерден іздеу абзал. Ол үшін, бірінші кезекте, ақынның адам ретіндегі арман-аңсарларының, мақсат-мұраттарының, үміт-сенімдерінің, қызығушылықтарының, үлгі-идеалдарының қандай сипатта болғандығына және де бұл қасиеттердің ақын бойында сол сипатта қалыптасуына қандай жағдайлардың, құбылыстардың әсер еткендігіне назар аудару қажет. Осы орайда тағы бір мәрте Ж.Аймауытов пікіріне көңіл бұрсaq, ол ақын шығармашылығы жайында ой тарката келіп, бір кезек: “Мағжан – еліктегіш ақын. Еліктеу ақынға мін емес, қандай күшті ақындар алдыңғы ақындарға еліктемей жаза алмаған. ...Бір ақын көп еліктесе, сол көп еліктеуші Мағжан деуге болады. Мағжан еліктегенде орыс, қазақ, татар, араб деп талғамайды. Кімнің сөзі көңіліне жақса, соған еліктеп жазады. Сондықтан Мағжанның алғашқы кездегі өлеңдерінде неше түрлі рух бар” [1, 280],- деп қызықты пікір айтады және ақын Мағжанның көркемдік түр іздеу барысында түрлі бағыттағы орыс ақындарына еліктегеніне тоқталып кетеді. Ж.Аймауытовтың осы пікіріне орайласа туындайтын бірнеше жәйт бар. Оның біріншісі – Ж.Аймауытов қолданған “еліктеу” сөзінің мағынасы қазіргі қолданыстағы “еліктеумен” тура мәндес болып табылмайтындығы. Сол себепті оның “Мағжан – еліктегіш ақын” деген пікірін тым қарабайыр мағынада жеңіл қабылдамаған абзал. Ақын Мағжанның еліктегіштігі жаңа жаза бастаған балаң ақындарға тән сырттай қызығушылық, өзіне ұнаған ақынға сырттай үксауға ұмтылу емес. Мағжан “еліктегіштігінің” мәні басқа. Оның сырына бойлау үшін Мағжанның “еліктегіштігіне” екі түрғыдан назар аударған жөн болмақ.

Бірінші кезекте, Мағжан ақынға шығармашылық тұлға ретінде ғана емес, қарапайым адам ретінде зер салу керек. Бұл тұста оның адам ретіндегі қасиеттерін, өзіндік ерекшеліктерін, мінезін, қызығушылықтарын, арман-мақсатын, түрлі кезеңдерде оған өз маңайындағы ортаның тигізген әсерін, оқып-білген немесе өзі тікелей араласқан сыртқы мәдениеттердің әсерін ескермеске болмайды. Бұл орайда белгілі мағжантанушы Ш.Елеуеновтің “Мағжан Жұмабаев” аталатын мақаласында келтірілген ақынның өз мінезіне өзі берген бағасы назар аудартады. Мағжан өзі жайында: “Адам баласы бір орында қатып-семіп тұрып қалмайды. Әсіресе біреудің басынан сөз асырғысы келмейтін мен секілді жандар” [8, 21],- дейді. Ақынның осы сөзіне зерделей қарасақ, оның ұдайы ізденіс үстінде, ұдайы әрекет үстінде жүргендігін аңғарамыз. Мағжан ақынның дәл осылайша толассыз ізденуінің себебі – өз сөзімен айтар болсақ, “басынан сөз асырғысы келмейтін” мінезінде жатыр. Бұл тұста ақын қолданып отырған “басынан сөз асырмау” деген тіркесті де тым жеңіл қабылдамағанымыз абзал. Ақынның айтып отырғаны – қай істе де, қай уақытта да екінші болуды ұнатпайтындығы. Бұл дегеніміз – ақын Мағжанның жаратылысына үнемі бірінші болуға күштарлық, көшбасшылық қасиет тән деген сөз.

Мінез – адам баласының өмір салтын, тіршілік сипатын, өмірлік бағыт-бағдарын айқындайтын қасиет. Және ол адамға уақыт өте келе сырттан жұғыса кететін нәрсе емес, туа бітті қанға даритын қасиет. Демек Мағжан ақынның жаратылысына тән әркез бірінші болуға күштарлық, өзгелерден артық тұруға ұмтылу сияқты қасиеттер оның бала кезінен бастап-ақ түрлі бағытта, түрлі арнада тынымсыз ізденуіне себеп болғаны сөзсіз.

Мағжан ақынмен қатарлас өмір сүрген яки оның өзі қоян-қолтық араласқан оқыған азаматтардың барлығы да ұлы Абай дәстүріне бағыт ұстанғанын ескерсек, Мағжанның да шығармашылық ізденіс жолында демократтық бағыттағы орыс әдебиетіне бетбұрыс жасауында Абайдың әсер-ықпалы зор болғаны даусыз. Данышпан ақынды ұлық тұтатынын Мағжанның өзі де осы жинақтағы “Атақты ақын – сөзі алтын хакім Абайға” өлеңінде ашық айтады:

Шын хакім, сөзің асыл – баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе, дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанды
Дүние қолын жайып енді күтпес.

“Қазағым” өлеңінде ел тірлігін:
“Қазағым, таянды ғой қылта мойын,
Жер, мал кетіп, бос қалды біздің қойын.
Қарашы өзіңе өзің көз жүгіртіп,
Жараспас бұдан былай күлкі-ойын”, - деген үлгіде бейнелей келе, айтар ойын:
“Жиылмай өнерге аяқ баса алмаспыз,
Нық сіңген надандықтан қаша алмаспыз.
“Заман түлкі болғанда, тазы болмай”,
Биік қырдан алдағы аса алмаспыз!” - деп түйеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы. // Бес арыс. Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар /Құрастырған – Д.Әшімханов. –Алматы: Жалын, 1992. -544 б.
- 2 Әуезов М. Мағжанды сүйемін // Ұлттық поэзия падишасы. –Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. -314 б.
- 3 Мұқанов С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. (Ұлтшылдық, байшылдық дәуірі). –“Қазақстан” баспасы, 1932. 283-б.
- 4 Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. –Алматы: Ғылым, 2001. -448 б.
- 5 Елеукенов Ш. Мағжан Жұмабаев. –Алматы: Рауан, 1991. –76 б.
- 6 Нұрғали Р. Сырлы сөз. Әдеби сын, зерттеу. Бір томдық. –Алматы: Жазушы, 2000. -400 б.
- 7 Елеукенов Ш. Мағжан Жұмабаев // Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. –Алматы: Жазушы, 2005. -208 б.
- 8 Тілешев Е. Суреткер және көркемдік әдіс. –Алматы: Арқас, 2005. -278 б.

REFERENCES

- 1 Aimaulytov Zh. Magzhannyngh aqyndyqy turaly.// Bes Arys: Estelykter, esseler zhane zertteu maqalalar/ Qurastyrgan D.Ashimhanov. – Almaty: Zhalyn, 1992. -544 b.
- 2 Auezov M. Magzhandy suiemyn // Ulttyq poezia padishasy .- Almaty: Ortalyq gylymi kitaphana, 2001.-314 b.
- 3 Muhanov S. XX gasyrdagy qazaq adebiety. Ultshyldyq, baishyldyq dauiry. – Qazaqstan baspasy, 1932, - 283b.
- 4 Kirabayev S. Ult tauelsyzdygy zhane adebiet . – Almaty: Gylym, 2001, -448 b.
- 5 Eleukenov Sh. Magzhan Zhumabayev. Almaty: Zhazushy, 2000, -400 b.
- 6 Nuzgaly R. Syrly soz. Adeby syn, zertteu. Byr tomdyq – Almaty: Zhazushy, 2000, -400 b.
- 7 Eleukenov Sh. Magzhan Zhumabayev // Zhumabayev M. Kop tomdyq shygarmalar zhynagy. 1- tom. – Almaty: Zhazushy, 2005. -208b.
- 8 Tileshev E. Suretker zhane korkemdyk adys. – Almaty: Arkas, 2005. -278 b.

Оспанбекова Асель Канатбековна

Периоды творческой жизни Магжана Джумабаева

В данной статье рассматривается формирование известного казахского писателя Магжана Джумабаева как творческой личности и как образовался его личная авторская натура. А также об открытиях и изменениях которые он совершил в сфере казахской литературы.

Ключевые слова: творческая история, творческая личность, авторская натура, авторское сознание.

Ospanbekova Asel Kanatbekovna

Periods of creative life of Magjan Djumabayev

This article discusses the formation of the well-known Kazakh writer Magzhan Dzhumabaev as a creative person and as an author formed his personal nature. And the discoveries and changes that he made in the Kazakh literature.

Key words: creative history, creative person, author's nature, author's consciousness.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

А.Ә. РСМБЕТОВА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

ТІЛ БІЛІМІНДЕ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТ МӘСЕЛЕСІНІҢ ҚОЙЫЛУЫ

Мақалада тіл біліміндегі интеграция терминінің шығу тарихы мен жалпы лексикадағы зерттелуі, сонымен бірге интеграцияны алғаш зерттеген қазақ ғалымдарының зерттеу еңбектері жайында қарастырылған.

Түйін сөздер: интеграция, дифференциация.

Лингвистика ғылымында, оның ішінде қазақ тіл білімінде ерекше көңіл бөлініп, тыңғылықты зерттеулерді қажет етіп жүрген проблемалардың бірі және бірегейі – қазақ тіл білімі теориясының өзге ғылым салаларымен байланысын зерттей отырып, әртүрлі лингвистикалық салалар бойынша даму ерекшелігі, әлемдік деңгейде алар орны мен қосар үлесін талдап, сараптау болып отыр. Алуан түрлі қоғамдық-мәдени, әлеуметтік-саяси, психологиялық факторлардың ықпалына назар аудармай, тілдік ізденістердің әр кезеңі терең танымдық мүмкіндіктермен және логика-философиялық ойларымен айқындалып, өзіндік орынға ие.

Жекеленген тілдердің айырмашылықтарын сұрыптап немесе өзгелермен ұқсастығын, ортақ белгілерін айқындау мақсатында туындаған жалпы лингвистика қағидалары қазақ тіл ғылымының да даму бағытына әсер етті. Осылайша жалпы теориялық ұстанымдарды өзектеуге бағытталған бірқатар ғылыми зерттеулер дүниеге келіп, сол негізде жаңа ізденістер, ғылыми жолдар негізделді.

Ғылымаралық байланысты басшылыққа алған зерттеушілер адам әрекетін әлемдік бейненің жасалу заңдылықтарымен ұштастыра отырып, лингвистикада жаңа зерттеу нысандарын назарға алды. Осы тұрғыдан ғалым К.Аханов тілді әмбебап құбылыс ретінде сұрыптау қажеттігін айтады, ол: «... бұл деректер тіл білімінің көптеген ғылымдарымен байланысты екендігін, ол байланысты жете білудің теориялық жақтан болсын, практикалық жақтан болсын, айрықша маңыздылығын және бұл мәселелердің әсіресе ғылымға деген ынта мен күштарлықты арттыруда өте-мөте мәнді екендігін көрсетеді» [1, 35] деген көзқарас негізінде жаңа лингвистикалық ізденістердің бастамаларының біріне өз септігін тигізді.

Тілдің үздіксіз толығыуы арқылы дәстүр мен жаңашылдық мәселелерін саралаған тілшілер бұл фактілерді адам сана-сезімінің өсуімен, қоғамдық қатынастардың келесі сатыға көтерілуімен, жаратылыс нормаларымен түсіндірді, ал тілдер арасында байқалатын дифференциация мен интеграция қағидаларына сыртқы ықпалдар тұрғысынан мән берді. Яғни тілдік өзгешелік пен тілдераралық сабақтастық мәселелеріне зер салу, соның негізінде дифференциация мен интеграция, тілдік әмбебап ұғымдарының ерекше өзектелуі жүріп жатты.

Осы негізде бірқатар ғалымдар ғылыми саланы дамыта отырып, жалпы тілдік деректерді салыстыра-салғастыру арқылы интеграция, тілдік ерекшелік немесе дифференциация мәселелерін де жан-жақты талдап сипаттауды көздеді.

Бұл тұрғыдан К.Ахановтың сөзімен айтқанда: «тіл білімінің жалпы теориялық саласы болып саналатын жалпы тіл білімі, әдетте, бір ғана тілдің емес, көптеген тілдердің деректерін есепке алады, оларды ғылыми тұрғыдан зерттеудің нәтижелерін сүйеніш етеді және осылардың бәрін жинақтай келіп, жалпы теориялық топшылаулар мен қорытындылар жасайды» [1, 6] – деп тұжырымдаған тілші жалпы тіл білімі ұстанымдарын маңызды тілдік мәселелерді шешудің өзегі әрі жеке лингвистиканың «дұрыс бағытта дамуының» басты шарты ретінде қарастырды, сол себепті оның құзырына енетін лингвистикалық проблемалардың аясын да кең көлемде зерделеді. Сондықтан, тілдің қоғаммен және адамның ойлау қабілетімен байланысы, адамның танымдық әрекетімен сабақтастығы, жаратылыстану мен қоғамдық ғылымдардың тоғысы, тілдік амалдардың деректік сипатын, олардың жасалу, даму өзгешелігі құрады.

Бүгінгі таңдағы лингвистика жетістіктерінің бірі интегративтік әдіс негізінде интеграцияның түрлі нұсқаларын әзірлеуге, яғни тілдің түрлі аспектілерін біріктіруге мүмкіндік береді. Интеграцияның бұндай айқын өнімдеріне психоллингвистика, әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, математикалық лингвистика және т.б. пәнаралық ғылымдардың интеграциялығы мысал бола алады. Лингвистикалық парадигмада интегративтілікке

жаңа зерттеу белесі – когнитивтік лингвистика да ие. Алайда оның интегративтілігі негізінен тілдің мазмұнды жағымен сабақтасады. Тілдің түсінігін кеңейтіп, аспектілі ғылымнан көп аспектілі лингвистикаға, оның түрлі жақтарын бір ортаға жинақтайтын заманауи лингвистикалық білімнің басты даму үрдісін сипаттауға мүмкіндік береді.

Ең алдымен, осы антропоэзектік бағыттың аясында тіл білімінің интеграциялық дамуының шығу тарихы мен зерттелуі жайында зерделеудің маңызы зор. Жалпы интеграция тіл білімінде заманауи болғанымен, оны талдаумен ортағасырлық ғалымдардың да айналысқанын, бұл мәселені ежелден қолданатындығын байқаймыз.

Ең алғаш интеграция латын тілінде мынадай мағынада қолданылған: «қандай да бір бөліктердің біртұтас болып бірігуі, олардың арасындағы байланыстардың дамуы; қандай да бір бөліктерді немесе элементтерді қалпына келтіру, орнын толтыру, біртұтастандыру; жекелеген бөлшектердің тұтас байланыстылығын білдіретін жүйелер теориясының ұғымы, сондай қалыпқа түсіретін процесс» [2, 302].

«Интеграция» бірнеше ғылым салаларында қолданылады, бірақ әрқайсысының өз зерттеу нысаны мен өзіне тән ерекшеліктері бар. Бұлардың ішінде кеңінен тараған ғылым салаларына математика, экономика, лингвистиканы жатқызуға болады.

Экономикалық интеграция деп өзара экономикалық қарым-қатынастарда, сондай-ақ үшінші бір елдермен қатынастарда келісілген саясат жүргізу мақсатымен мемлекетаралық экономикалық одақтардың құрылуы. Мемлекеттердің, салалардың, кейде тіпті әртүрлі елдердің ұлттық экономикалық өзара жақындасу, ыңғайлану және бірігу үдерісін [2, 301] айтамыз.

Математика ғылымында интеграл кері дифференциялау арқылы шыққан шама, маңызды ұғымдардың бірі [2, 301].

Ал лингвистикада бұл ұғым жаңаша қырынан танылып келеді. Лингвистиканың өзі де интегралды ғылым. Оның интегралдығы табиғи тілдің статикасы мен динамикасындағы құрылымы мен қызметін зерттеуде анықталады.

Сондай-ақ тіл білімі ғылымында интеграция мынадай мағынада қолданылады: «тілдердің бірігуі, бірігу процесінде олардың айырмашылықтарының жойылуы» [3, 141]. Көріп отырғанымыздай, интеграция біріктіріп, тұтастандырушы ретінде тіл білімі ғылымында да өз мәртебесі бар.

Интеграциялық бағыт орыс тіл білімінде біршама зерттелген. Негізінен бұл салада Ю.Д. Апресян, Е.С. Кубрякова, И.С. Улуханова, Е.А. Земская, А.Н. Тихонов, В.Н. Немченко, А.И. Моисеев, Н.Ф. Крылов, Г.С. Сенков, В.В. Лопатин, Е.Л. Гинзбург, Л.В. Сахарный, М.Н. Яценцкая, Е.А. Селиванова, Н.Д. Голев, А.А. Гронская және т.б. зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырыла келіп, «интеграциялық бағыт» негізі қаланды.

Интеграциялық мәнге ие доминант сөздердің (интеграциялықтың баламасы) мағынасы әр ғылым саласында түрліше кездеседі. Жалпы «интеграция» – лингвистика ғылымының категориясы болуымен қатар лингво-логика-философиялық немесе саяси-әлеуметтік категория. Адамзат баласы қарапайым өмірде тұтастық, қалпына келтіру, біріктіру, толығы т.б. сөздерді күнделікті тұрмыста жиі қолдана отырып, олардың мән-мағынасын алуан түрлі түсінеді, ал кейде жете көңіл аудармайды. Ол сөздердің беретін мазмұны мен қай кезде, қай жерде қалай қолдану керектігі де адамның тілді білу деңгейі мен өмірлік тәжірибесіне, біліміне қарай түрліше болып отырады.

Тіл білімінде «интеграция» кей жағдайларда «қалпына келтіру», «тұтастық» мағынасында түсіндіріліп жүр. Жалпы интеграция мәселесі – лингвистика мен философияның бір-біріне деген өзара ықпалының күшеюінің негізінде туындаған тілдік құбылыс. Оның лингвистикалық мазмұнға ие бола бастағанын тілдің мағыналық жағын талдауда көптеген құнды жаңа танымдық ақпараттардың пайда болуымен тікелей байланысты.

Ол өзінің күрделілігіне қарай көптеген ғалымдар назарын аударуда. Интеграция мәселесіне келгенде ғалымдардың пікірі әртүрлі десе де болады. Бұл жалпы және жеке тіл білімінің мәселесі.

Интегративтік зерттеу қағидасы аясында зерттеушілер синхронды-диахронды, статика-динамика, семасиология-ономасиология, когнитивті-ономасиологиялық бағыттарды ұстанады.

Интегративті бағыт тіл мен сөйлеу арасындағы мәселелерді, яғни лингвистиканың сөйлеу іс-әрекетімен байланысын анықтауға бағытталады. Ол тілді тек қарама-қарсы ғана емес, сонымен бірге олардың бірлігінде яғни адам бойына барлығын біріктіре отырып ойдан сөзге және сөзден ойға өту әрекеттерін орындауды да қарастырады. Интеграцияның мұндай қажеттілігі Л.С. Выготский еңбектерінде сөйлеу әрекеттерінің орындалуы ішкі психологиялық әрекеттермен байланысатынын

көрсетеді: «Центральная идея может быть выражена в общей формуле: отношение есть движение от мысли к слову и обратно – от слова к мысли... поэтому первой задачей анализа, желающего изучить отношение мысли к слову как движение от мысли к слову, является изучение ряда планов, через которые проходит мысль, воплощающаяся в слове» [4, 305].

Қазақ тіл білімінде интеграция мәселесі функционалды лингвистика, когнитивтік лингвистика бағыттарында жазылған зерттеулерге толықтай еніп келеді. Интеграцияның беретін мән-мағынасын дәйектеу, бұл термин арқалаған лингвистикалық ұғымды теориялық тұрғыдан тиянақтау әлі де толыққанды қолға алынбай келеді. Бүгінгі таңда қазақ тіл біліміндегі антропоэлектік парадигманың зерттелуі К. Аханов, М. Томанов, Б. Сағындықұлы, А. Салқынбай, Л. Жаналина, Ж. Манкеева, Н. Уәлиұлы, Г. Смағұлова, Б. Момынова, Ф. Оразбаева, Г. Қосымова, Б. Қасым т.б. зерттеушілердің еңбектерінде когнитивтік-ономасиологиялық, семасиология-ономасиологиялық бағытта тіл біртұтастығы деген мәселелерге байланысты қарастырылған.

Ғалым Л.К. Жаналина еңбегінде интеграция ұғымы бірігіп, тұтасушы ретінде таныла келіп: «интегративный принцип – есть объединение семасиологического и ономасиологического, синхронного и диахронического, системно-семантического, функционального и когнитивного подходов» – дей келе, интеграцияны функционалды-когнитивті ғылымның нысаны екендігін көрсетеді [5, 37].

Интеграциялау қағидасы аясында қазақ тілін оқытудың философиялық тұрғысын тануда мына пікірді келтіре кетсек: «Біздің дәуірімізге саралану мен интеграция да тән болып отырғаны белгілі. Дифференциация барысында тұтас деп танылған объектінің одан әрі қарай таныла түсуі анықталса, интеграция барысында алшақ деген ғылымдардың өзінің бірігуі, түйісу нүктелері анықталып жатыр. Қазақ тілін оқытуда осы екі бағыт та айқын байқалады. Ғылыми зерттеулердің мақсатынан кейін оның әдіснамалық негізі, зерттеу әдістемесі мен әдісі сараланып алынады. Зерттеудің әдіснамалық негізін анықтау арқылы пәнді оқушылардың теориялық ойлау заңдылықтарының әдістемесі жасалады. Әдіснамадан кейін зерттеу әдістемесі және зерттеудің әдістері анықталады. Осы ретте философиялық заңдылықтардың әдістемені жасаудағы пайдаланылатын жолы айқындалады» [6, 5-7]. Яғни көріп отырғанымыздай, интеграциялау мәселесі тіл білімінің жеке салаларында ғана емес, жалпы тілді оқыту әдістемесінде де қолға алынып отыр.

Тіл мен сөйлем мәселесінде тілді сөйлеу қызметіне жақындастыру арқылы интеграциялау жолы жатыр. Ол тілді қарама-қайшылық негізінде қарастыруды ғана емес, сонымен бірге олардың бірігіп, тұтастықта қаралуын да қолға ала бастады. Яғни ойдан тілге, тілден ойға өту үрдістері. Бұл қажеттілік тілдің ішкі психологиялық үрдістеріне ден қоюмен түсіндіріледі. Жалпы интеграциялау, интеграциялық тіл біліміне тілдің көп қырлылығының функционалды аспектіде, тілдік қызмет, тілдік сана, дискурста өз ішінен, мазмұнынан шығып қарастыру түрткі болды деуге болады. Тілдің ішкі мазмұнына ене отырып (сәйкесінше, адам санасына, адам болмысына), яғни оны сақтау, өндіру, білімді өңдеу арқылы адамның барлық қызмет ету түрлеріне ықпал ете, оны қоғаммен және шынайылықпен бір-біріне әсер етуші жеке тұлға ретінде қалыптастырады. Сан алуан тілдік тұжырымдардың орнығуы соқпақтарға зер салу, олардың мазмұндық сипатын жан-жақты зерделеу аса маңызды. Атап айтқанда, интра- және экстра-лингвистикалық мәселелердің тоғысқан бірлігімен айғақталар «тіл және ойлау», «тіл және қоғам», «тіл және сөйлеу», «тіл және халық», «тіл және мәдениет» сынды ұғымдық қатынастардың астарында да сол объективті болмыстың кескін-келбеті, бейнелі сипаты көрініс табады.

Лингвистика ғылымын жалпы адамзат атаулыға тән өзге құралдар қатарында қарастырған ғалымдар оның даму заңдарын өзге де салалармен, құбылыстармен сабақтастыра дәйектеп, тілдік бірліктерді адамзат тілінің табиғи бастауымен, жасалу, жүзеге асу нормаларымен байланыстырудың, жаңаша қырынан қараудың маңызы зор.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. - 496 б.
- 2 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он томдық. 7-том. – Алматы, 2011.-752б.
- 3 Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-словарь, 2005. - 440б.
- 4 Выготский Л.С. Мышление и речь. Изд. 5, испр. –М.: Изд. Лабиринт, 1999. - 352 с.
- 5 Жаналина Л. Морфема в интегративной лингвистике // Филологические науки №3. – Алматы, 2009. - 37-47б.

6 Құрманова Н.Ж. Сөз тіркестерін оқыту барысында оқушылардың теориялық ойлауын дамыту әдістемесінің негіздері. – Алматы, 2001. -230б.

REFERENCES

- 1 Akhanov K. Til biliminin negizderi. – Almaty: Sanat, 1993. - 496 b.
- 2 Qazaq adebi tilinin sozdigi. On tomdyk. 7 - tom. – Almaty, 2011, 2011. -752 b.
- 3 Qaliev G. Til bilimi terminderinin tusindirme sozdigi. – Almaty: Sozdik-slovar, 2005. - 440 b.
- 4 Vygotskii L.S. Myshlenie I rech. Izd. 5, ispr. – M.: Izd. Labirint, 1999. -352 s.
- 5 Zhanalina L. Morfema v integrativnoi lingvistike // Filologicheskie nauki № 3. – Almaty, 2009. - 37-47 b.
- 6 Qurmanova N.Zh. Soz tirkesterin oqytu barysynda oqushylardyn teoriyalyq oilauyn damytu adistemesisinin negizderi. – Almaty, 2001. - 230 b.

Рсmbетoма Айгерим Абуғалиқызы

Постановка вопроса интеграционного направления в языкознании

В статье рассматривается происхождение термина интеграции в лингвистике, его исследование, а также первые исследования интеграции казахских ученых.

Ключевые слова: интеграция, дифференциация.

Rsmbetova Aigerim Abugalikyzy

Posing question of integration direction of linguistics

The article discusses the origin of the term integration in linguistics and its research, as well as the first studies of the integration of Kazakh scientists.

Key words: integration, differentiation.

Редакцияға 13.03.2015 қабылданды.

ӨОЖ 811.512.122.373:392.143

Ш.Б. САЛЫҚЖАНОВА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ оқытушысы, Астана қ.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТАБУ МЕН ЭВФЕМИСТІК СИПАТТАҒЫ КІСІ ЕСІМДЕРІ

Мақалада қазақ тіліндегі эвфемистік сипаттағы кісі есімдері мен олардың ұлттық мәдени сипаты қарастырылған. Эвфемизмдер этнографиялық құбылыстар ретінде қарастырылып, олардың тіл мәдениетіне қатысы туралы айтылады. Эвфемизмдер - әдет-ғұрып пен тұрмыс-салтқа байланысты айтылатын сөздер. Қазақ халқында ат қою ұлттық тарихымен, рухани мәдени өмірімен, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрімен тығыз байланысты. Ал, ұлттық тарих, әдет-ғұрып, салт-дәстүр деген ұғымдар мәдениетпен байланысты. Эвфемистік сипат қазақ тіліндегі кісі есімдерінде де кездеседі. Қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген эвфемизмдердің лингвомәдени сипатын қарастыру да ұлттық тілдің мәдениетпен байланысын жаңаша бір қырынан тануға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: эвфемизм, табу, антропоним, лингвомәдениеттану, лингвокультурема, этнографиялық лексика, этнолингвистика, эвфемистік метафора, эвфемистік метонимия, эвфемистік синекдоха, эвфемистік символ, эвфемистік ирония т.б.

Айтуға дәрекі, қолайсыз сөзді сыпайы сөзбен ауыстырып айтудың негізінде шыққан эвфемизмдердің тілдік көріністері қазіргі қазақ тілінде көптеп кездеседі. Эвфемизм құбылысы қазақ тіл білімінде біршама зерттелген мәселе. Бұған дәлел ретінде Ә. Ахметов, Ә. Хасенов, Ә. Болғанбаев, Ғ Қалиев, Б. Сағындықұлы т.б. ғалымдардың еңбектерін атауға болады. Ә.Ахметов «Қазақ тіліндегі табу мен эвфемизмдер» атты зерттеуінде қазақ тіліндегі эвфемия құбылысын жан-жақты қарастырылған болатын. Алайда эвфемизмдердің көркем шығармадағы стильдік қолданысы мен лингвомәдени сипаты бүгінгі таңда кеңірек қарастыруды қажет етеді.

Эвфемизмдер – әдет-ғұрып пен тұрмыс-салтқа байланысты айтылатын сөздер. Эвфемизмдер негізінде этнографиялық құбылыстар, бірақ олардың тіл мәдениетіне тікелей қатысы бар. Эвфемизмдердің жасалуының тағы бір айғағы – өлікті құрметтеу, ол туралы жарамсыз сөздер айтпау дәстүрінен шыққан. Мысалы: өлді, қайтыс болды дегеннің орнына дүние салды, шетінеді

делінеді. Табу мен эвфемистік сипат қазақ тіліндегі кісі есімдерінде де кездеседі.

Қазақ халқының ұлттық дәстүріне сай жас келіндер қайын жұртының, күйеуінің жақын туыстарының, ата-енесінің аттарын атамай, жанама ат қойып алатын. Қайынсіңілілерін -шырайлым, еркем, бойжеткен, ерке қыз, ал ер адамдарды төрем, шырақ, төре жігіт, кеже бала т.б. деп атайды.

Әйелдер күйеуінің атын атамай «әлгі», «біздің үйдегі», «от ағасы» немесе баласының атымен атау (Еркетайдың әкесі деп) дәстүрінің қалдығы әлі де кездеседі. Тіпті күйеуінің құрдастарының аттарын атауды да ұят санап құрдас, замандас немесе аттас деп атау дәстүр ұстанған. Сөйтіп, жанадан түскен жас келін болсын, оның абысын-ажындары болсын ат тергеуді міндет санаған.

Халықтың әдет-ғұрып, тарихи, дәстүрлері мен кісі аттарының арасында байланысы бар екені ономастикада дәлелденген. Ал оның этномәдени мәні ерекше екенін жоғарыда атап өтілген. Мұны қазақ тіл біліміндегі антропоцентристік бағыттағы лингвомәдениеттанымдық, этнолингвистикалық, әлеуметтанымдық зерттеулер дәлелдеп отыр.

Демек, қазақ халқында ат қою ұлттық тарихымен, рухани мәдени өмірімен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрімен тығыз байланысты. Ал, ұлттық тарих, әдет-ғұрып, салт-дәстүр деген ұғымдар мәдениетпен байланысты. Мәдениет дегеніміз адамдардың өмірі мен іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілінен, сондай-ақ олардың материалдық және рухани байлықты жасауынан көрінетін қоғам мен адамның белгілі тарихи даму дәрежесі.

Қазақ ономастикасының негізін салушы ғалым Т.Жанұзақов қазақ есімдерін табиғат құбылыстармен байланысты есімдер, мал шаруашылығына байланысты есімдер, асыл металдарға байланысты атаулар, жеміс-жидек атаулары байланысты есімдер, туыстық атаулармен байланысты есімдер, жер-су аттарына қойылған есімдер, түрлі тағам аттарына байланысты есімдер, тағы аңдар мен үй хайуандары және құстарға байланысты есімдер деп, он лексика-семантикалық топқа жіктейді [1, 40].

Қазақ тіліндегі эвфемизмдерді зерттеген Ә. Ахметов: «Кез келген этнографиялық лексиканың сыртында белгілі бір этнографиялық ұғымдардың тұратыны сияқты табу мен эвфемизмнің сыртында да олармен ұштасып, астарласып жататын этнографиялық ұғымдар, атап айтқанда, дәстүрлі наным-сенімдер, мифтер, әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, қоғамда қалыптасқан тіл мәдениетімен байланысты этикалық нормалар тұрады» [2,176] дейді. Ғалым эвфемизмдердің пайда болуын этнолингвистикалық жүйе және этномәдени негіздер арқылы айқындап түсіндіреді, дәстүрлі моральдық-этикалық қатынастарға байланысты қалыптасқан табу мен эвфемизмдерді топтастырып көрсетеді. Эвфемизмдердің өлімге, анатомия мен физиологиялық процестерге қатысты және саяси эвфемизмдер болатынын атап көрсетеді. Эвфемизмдердің жасалу жолдарына қарай эвфемистік метафора, эвфемистік метонимия, эвфемистік синекдоха, эвфемистік символ, эвфемистік ирония деген түрлерін ажыратады. Мысалы, адамдарды түр-келбеті, дене пішініне қарай: «бауырсақ», «шоқша сақал», «месқарын» деп атау болған.

Эвфемистік ирония көбінесе көркем шығарма кейіпкерлерінің есімдерінде ұшырасады. Мәселен кейіпкердің атын оның затына сәйкестендіре қою тәсілін әңгіме шебері Бейімбет Майлиннен көреміз. Қарықбол, Қарынбай деген бұрынғы үстем тап өкілдерін, олардың байлығын сездіретін сықақтық ат болса, кедей бұқара өкілдерін Бұқабай, Түйебай, Бұзаубақ, Ұлтарак деген есімдермен атады. Халық аузында аңызға айналған Б.Майлиннің әйгілі кейіпкері Мырқымбай да әзілмен аталғаны белгілі.

Сатирадағы эвфемистік сипаттағы кісі есімдеріне көптеп мысал келтіруге болады: Домалақарызов – арызқой адам, Көккөзов- орыс халқының өкілі, Қымқыр Жымқыров – ұрлықшы адам, Көзжұмбаев – көзжұмбақ ‘бүркемелеу’, Қаңқусөзұлы – қаңқу сөз ‘алып қашты сөзге әуес адам’, Науқасбай Сырқатұлы Кеселов - науқас, сырқат, ауру адам т.б.

Кейде кісі есімдерінің басқы әріптерін өзгертіп айту дәстүрі де болған. Мысалы: Әли деудің орнына Сәли, Тұрсынды Мұрсын деп атаған. Жас әйелдер мен егде әйелдерге туыстас адамдардың атын атамау былай тұрсын, жалпы кісі аттарын тура атауға тиым салынып отырған. Ат тергеуде әйелдердің мәндес сөздерді шебер қолданғаны байқалады. Бұның өзі әйелдердің ой-өрісінің кеңдігін және тіл байлығының байтақтығын көрсетеді. Ат тергеу дәстүрінде олардың ерекше тапқырлығы, ойының үшқырлығы, қара сөзге дес бермейтін шешендігі көрініп тұрады.

Сөзге тыйым салу дәстүрі тек әйелерге ғана тән ғұрып болмаған. Бұл жағдайды ер адамдар өмірінен де анық аңғаруға болады. Әсіресе жастар жасы үлкен адамдар мен беделді ақсақалдардың

немесе лауазымы жоғарылардың аттарын тура атамай «ата», «жәке», «отағасы» және лауазымына сай, «би ата», «төре», «болыс аға», «сұлтан», «батыр» деп атаған.

Ә.Хасенов эвфемизм мен табу құбылысын лексиканың қалыптасып баю барысындағы тарихи тұрғыдан семантикалық тәсіл қатарында қарастырады. «...ауылдағы үлкен кісінің аты Жаман болса -Сокпақ жол, Сүттібай болса –Желінді уыз, Бұқабай – Сүзербай, Өгізбай, Қарабас – Боран шеке, Сарыбас – Шикіл шеке, Сары – Шикіл, Бейсембі – Күн жұма аттас, Көжекбай – Қоян ата, Үзікбай – Дөдеге, Жамантай – Жайсыз тай, Ақбай – Қылаң ата, Түңлікбай – Қайырма, Қозыбақ – Кене, Жусанбай- Сыбақ, Қойлыбай – Жандық ата, Қамшыбек – Ат жүргіш, Бүйенбай – Жуан ішек, Еламан – Халық есен, Асубай – Тарпаң, Асыл – Бекзат ата, Ақылбай – Ой ата, Мергенбай – Атқышыл, Жылқыбай – Туар т.б.»[3, 66].

Тіл ғылымында лингвомәдениеттану – лингвистика мен мәдениеттанудың, соның ішінде антропонимдерге қатысты жағын ортақтастыратын жаңа ғылым. Сонымен, лингвомәдениеттану – ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық, этникалық, эстетикалық, саяси, адамгершілік, руханилық, тұрмыстық қағидалармен заңдылықтарды тілдік құралдар арқылы жеткізуді зерттейтін тіл білімнің бағыты. Лингвомәдениеттанудың ең негізгі мақсаты – ұлттық болмыстың тілдегі көріністерін, тіл фактілері мен халықтық танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танытып, олардың қызметі мен орнын анықтау деп түйіндеуге болады. Лингвомәдениеттану саласының зерттеу деректері мен дәйектері ұлттық мәдениеттің және рухани құндылықтардың тілдегі көрінісі әдебиет, фольклорда т.б.

А.Салқынбайдың пікірі бойынша, тілдік деректерді лингвомәдени аспектіде зерттеу – ең әуелі тілдер арасындағы жалпыадами, гуманитарлық, мәдени, өркениеттік қырларды айқындау болып табылады. Табиғаттағы әлемдегі құбылыстар, қоғамдағы сана мен салт, әрі де тілде өз көрінісін табатындықтан, атау мен оның жасалу сипаты лингвомәдени аспектіде қарастырылады [4, 309].

А.Алдашева бұл саланың зерттеу көздерін ғылыми тұрғыдан анықтап әрі лингвистика ғылымымен ортақтығын лингвомәдениеттанудың ауқымы өте кең, ол әрбір тілдік единицаның белгілі бір халықтың төл элементі, халық тілімен бірге жасасып келе жатқан ұлттық «бет-пішіні» бар деп есептелген сөз ұлттық әлеуметтік, этникалық, адамгершілік, мәдени, тұрмыстық нормаларға сай деп тұжырымдайды [5, 15].

Г.Ж.Снасапова Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер ретінде ономастикалық лингвокультуремаларды қарастырады. Солардың қатарында антропонимдердің лингвомәдени коннотацияларын талдайды. Осы тұрғыдан қазақтардың балаға ат қоюында белгілі бір ырымдардың негіз болуы сөздің күдіретті күшіне сенуді көрсетеді: Жаманбала, Күшікбай, Салбыр, Сүйір, Сағал т.б. есімдер көз тимесін, балам аман болсын деген мәнді аңғартса, Тілеуімбет, Тілеміс, Тұрлыбек, Сағындық, Ұлпан т.б. лингвокультуремалардың прототипі ұл күту, бала тілеу тәрізді тілек мәнді семантиканы білдіретін антропонимдер. Артықбай, Бақберді, Байдалы, Қайыргелді, Несібелі т.б. жалқы есімдердің прототипі дүниеге келген балаға ат қою арқылы оған белгілі бір қасиеттерді дарыту дегенге меңзейді[6].

Лингвомәдениеттану ғылымы басқа халықтардың өмірінен де мәдени ақпарат береді яғни бір ұлттың көршілес ұлтпен туыстығын немесе дәстүр ұқсастығын салыстыруды да мақсат етеді. Басқаны айтпағанда, мұның мәдениаралық коммуникация, оның тілаларлық коммуникацияның көріністері ретіндегі антропонимдердің тілдік табиғатын тануға тікелей қатысы бар.

Тіл мен мәдениетті зерттейтін пәндердің қатарына «лингвоелтану», «лингвоэлкетану», «лингвомәдениеттану», «этнолингвистика», «этномәдениеттану» т.б. жатады. Аталған пәндердің зерттеу нысаны ортақ болып қоймай, кей жағдайда олардың зерттеу әдіс-тәсілдері, кейбір теориялық принциптері мен негіздері ұқсас болып келеді. Жалпы тіл арқылы мәдениеттанудың ғылыми үлгілері: этнолингвистиканың, этномәдениеттанудың, елтанудың, лингвомәдениеттанудың пән ретіндегі жалпы және ұқсас мақсаттары мен міндеттері – ұлт тілі арқылы ұлтты тану, ойлау жүйесінің ерекшеліктерін анықтау, қысқаша айтқанда, ұлттық менталитетті айқындау, басқалардың айырмашылығын көрсету.

Қазақ есімдерінің де өзіне тән тарихы, шығу пайда болу жолы бар. Кісі есімдерінің шығу, қойылу тарихы өте көне замандарға, алғашқы рулық қоғамға барып тіреледі. Әуелде ру, тайпа аттарының, содан кейін кісі аттарын шыққаны күні бүгінде ғылымда белгілі болып отыр. Қазақ тіліндегі көне тұлғалы антропонимдер Бекжан Әбдуалиұлының зерттеулерінде жан-жақты қарастырылған[7, 125-126].

Табу және эфемистік сипаттағы аттар адам, қоғам өміріндегі әлеуметтік, наным-сенім, салт-дәстүр нормаларының тілдегі орныққан көріністерінен туған. Магиялық танымның негізінде сөзге байланысты салынатын тыйым немесе табу, эфемизмдердің қалыптасуына әкеп соғады. Демек, тілдегі синионимдік қатардың өсуіне, сөздік қордың ұлғаюына табу сөздер мен эфемизмдер үлкен әсер етеді. «Эфемизм табу сияқты үрейленуден туған сенімге негізделмейді, сыпайыгершілік пен әдептілікке негізделеді. Демек, қазіргі кездегі қолданылып жүрген эфемизмдер бүгінгі таңдағы өскелең халқымыздың қалыптасқан этикалық және эстетикалық нормаларының күнделікті нақ көріністері деп есептеледі. Сондықтан табу мен эфемизмдерді бір-бірімен шатастыруға болмайды. Екеуі екі түрлі мақсаттан шыққан» [8, 125-126] деген пікір эфемизмдердің өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді.

Тіліміздегі пейоратив сөздердің бірсыпырасы – ұят деп есептелетін сөздер. Этнолингвистикалық зерттеулердің өзіндік бір ерекшелігі – сөздіктерге ене бермейтін құнарлы да сапалы, бейнелі де көркем, көне де байырғы сөз өрнектерін, тіпті айтуға тыйым салынған “ұят” сөз деректерді де, әзіл-қалжыңдарды да қамтуында.

Эфемистік құбылыстар – айтуға әбестеу, дөрекілеу көрінетін сөздерді бейтарап атаумен ауыстыру. Осындай дөрекі, әдепсіз, ыңғайсыз, айтуға ұят деп саналатын – Боқбасар, Көтібар, Шошақай, Жырбақай сияқты аттардың кездесуін табиғи құбылыс деп бағалаймыз.

Қазақ халқы ерте кезден-ақ аспан жұлдыздарын бір-бірінен ажырата білген, әрі мифтік танымға сәйкес табынған. Осымен байланысты аспандағы жұлдыздар сияқты жарық болсын деген мағынада кісі есімдері қойылған: Шолпан, Үркер, Сүмбіле деп атаған. Табиғат құбылысына байланысты атаулары табынып сыйыну нәтижесінде шыққан есімдер. Мысалы: Нұрсұлу, Нұржан, Айсәуле, Нұрай, Таңжарық т.б. Осы құбылыстың болуына бастама болсын деген мағынаға байланысты: Таусоғар, Айтуар, Күнтуар т.б.

Әр түрлі ырымға байланысты қойылған аттар. Бала сұлу, көрікті сүйкімді, бойшаң, мінезі ашық, жомарт болсын деп Жамал, Сәуле, Ақылжан, Жомартбек т.б. Бала тұрақтасын, көз тимей өлімнен амал болсын, өмір жасы ұзақ болса екен деген мағынада аттар: Тұрар, Өмірзақ, Жанұзақ, Мыңжасар т.б. Көптен баласы болмай жүрген отбасында немесе көп бала болсын деген тілекпен қойылған есімдер: Қуандық, Сағындық, Тілепберген, Сұраған, Сүйіндік, Жалғас, Ілес, Ұлас т.б.

Адам өзін қоршаған әлемді тани отырып, заттар мен құбылыстарға атау береді. Осылайша, сөз тіл иесінің мәдени және адамгершілік құндылықтары тоғысатын нысанға айналады. Соның нәтижесінде кез келген тіл белгілі бір ұлттың менталитетін бейнелейді, тілде сол халықтың мыңдаған жылдар бойы жинақталған тәжірибесі негізінде қалыптасқан аялық білімі болады. Әлемдегі зат пен құбылысқа атау бере отырып, әрбір ұлт өкілі оларды ұлттық ойдың нысанына айналдырады. Осыған байланысты сөздің лексикалық мағынасын зерттеу барысында оған дәстүрлік таным, мәдени норма мен салт-дәстүрді сақтаушы, жеткізуші ретінде қарау орынды.

Адамзат қоғамының дамуында әлеуметтік сананың өрлеуі, ой-сананың жетілуі - тіл, мәдениет, тарихтың тоғысуындағы маңызды фактор. Ал, әр халықтың этномәдени тұрмысын ұлт тілінің жетегінде әлемдік мәдениеттің ауқымында, дүниетанымын қоғамдық ғылымдардың саясында сөз ету мәселесі тіл ғылымының бүгінде ғылыми өрісін тереңге жайған мәдениаралық коммуникация, әлемнің тілдік бейнесі саласында сәтті бағытта іске асуда.

Мәдениет - қоғамдық фактор, бірақ оның мәдени тұғырға көтерілуіне әлеуметтік ортаның ықпалы зор. Өйткені бір этностың мәдениеті екінші халыққа оның тілді деректері арқылы баяндалады. Ал тілдік деректер деп отырғанымыз – мәдениетті сипаттаушы сөз символдары мен тілдік таңбалар.

Мәдениет ұлттық менталитет құндылықтарының түп негізі тіл қасиетінде көрініс табады. Тілдің күдіретімен бейнеленіп, шынайылықты танытады. Осы тұрғыда әр халық тілінде өзі жасаған және табиғат дарытқан ұлттық мәдениеттің ізі бар деуге болады. Бұл – тіл мен мәдениеттің тоғысуы жолын көздеген лингвомәдениеттану мен этнолингвистика пәнінің негізі болмақ.

Әр ұлттың, халықтың санасында әлем бейнесі сыртқы және ішкі факторларға байланысты әр түрлі болғандықтан, тілдегі ерекшеліктер де сан алуан. Сыртқы факторларға географиялық орта, әлеуметтік жағдай, шаруашылық түрі, діннің ықпалы, тарихи жағдай т.с.с. жатса, ішкі факторларға әдет-ғұрып, дүниетанымды, әдеп-шарттарын, жол-жосықты жатқызамыз.

Жалпы тіл тарихы – сол тілді жасаушы және сол тілді қолданушы халықтың тарихының бір саласы. Сондықтан белгілі бір тілдің тарихын сол тілді жасаушы, қолданушы және оның иесі – халықтың тарихына байланыссыз қарауға болмайды. Тіл тарихы мен халық тарихының байланысы

– екі жақты байланыс. Халықтың ерте кездегі әдет-ғұрпы, тұрмысы жайындағы этнографиялық ұғымдардың атаулары сөздіктер мен тарихи шығармаларда сақталып, олар жайында мағлұмат береді.

Тіл – тек мәдениетті танушы құрал ғана емес, тілдің бойында оның (мәдениеттің) арқауын құрап, негізін қалайтын ұлттық рухтың ізін айқындап тұратын ұлы күш анықталады. Тіл рухының ұлы күші халықтың ой-танымында, мінез-құлқына сай табиғатын қалыптастыруы, өз танымына сай өмір салтын қалыптастыруы тұтастай бір мәдениеттің дүниеге келуінің үлкен себепшісінің бірі.

Қандай да болмасын жаңа ғылымға қатысты түйіндеулердің болжам айту, бағыт сілтеу тұрғысынан әртүрлі болатындығы сияқты ұлттық тіл мен ұлттық мәдениет арасындағы байланысты, мәдениеттің тілге және тілдің мәдениетке әсерін пайымдайтын анықтамалық тұжырымдар да әрқилы. Алайда осы ғылым саласының объектісі турасындағы тұжырым біреу, ол – ұлттық менталитеттің, ұлттық мәдениеттің және рухани құндылықтардың тілдегі көрінісі, тіл арқылы берілуі. Қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген эвфемизмдердің лингвомәдени сипатын қарастыру да ұлттық тілдің мәдениетпен байланысын жаңаша бір қырынан тануға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жанұзақов Т. Основные проблемы ономастики казахского языка: Автореф. дисс. доктора филол. наук. – Алма-Ата, 1976. –С. 15-24.
- 2 Ахметов Ә. Қазақ тіліндегі табу мен эвфемизмдер. Филол. ғылым. кандид. дәрежесін алу үшін жазылған дисс. – Алматы, 1973. – 164 б.
- 3 Хасенов Ә. Тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері. – Алматы: Мектеп, 1985. –66 б.
- 4 Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.
- 5 Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелері. – Алматы: Арыс, 1998. –215б.
- 6 Снасапова Г. Г.Мүсіреповтың «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер. Филол. ғылым. канд. дисс. – Алматы, 2003. –22 б.
- 7 Досжанов Б.А. Қазақ тіліндегі көне тұлғалы антропонимдер: филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Астана., 2001. – 24б.
- 8 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, Санат, 1997. – 256 б.

REFERENCES

- 1Djanuzakov T. Osnovnie problemi onomastiki kazakskogo yazika: avoreferat diss. doktora filol. nauk. – Almati 1976. 15-24 b.
- 2 Ahmetov A. Kazak tilindegi tabu men evfemizimder. Filologiya gilim kandidatinin darejesin alu uwin jazilgan dissertasiya- Almati 1973-164 b.
- 3 Hasenov A. Til biliminin teoriyalik jane praktikalik maseleleri Almati Mektep 1985-66 b.
- 4 Salkinbai A. Tarih sozjasam Almati Kazak Universiteti 1999-309 b.
- 5 Aldaweve A. Audarmatanu : lingvistikalik jane lingvomadeni maseleleri. Almati-Aris 1998-215b.
- 6 Snasapova G. G.Musirepovtin «Ulpan» povesindegi lingvomadeni birlikter.Filologiya gilim kandidatinin dissertasiyasi. Almati 2003-22 b.
- 7 Dosjanov B.A. Kazak tilindegi kone tulgali antropobimder: Filologiya gilim kandidatinin darejesin alu uwin jazilgan dissertasiya avoreferati- Astana, 2001.-24 b.
- 8 Bolganbaiuli A. Kaliuli G. Kazirgi kazak tilinin leksikologiyasi men fraziologiyasi. ALMATI-SANAT 1997-256b.

Статья посвящена эвфемистическим описаниям имен в казахском языке и их национальным и культурным особенностям. Эвфемизмы рассматриваются как результат этнографического изменения и их отношение к культуре языка. Эвфемизмы – слова, отражающие быт, обычаи и традиции народа. Нарекание теми или иными именами у казахского народа тесно связана с национальной историей, культурой, национальными обычаями и традициями. Понятия национальная история, обычаи, традиции, быт связаны с культурой. Эвфемистические описания часто встречаются в казахском языке в именах людей. Таким образом рассмотрение лингвокультурологического аспекта эвфемизмов, используемых в казахском языке, дает возможность раскрыть новые грани соприкосновения национального языка и культуры.

Ключевые слова: эвфемизмы, табу, антропонимы, лингвокультурология, этнографическая лексика, этнолингвистика, эвфемистическая метафора, эвфемистическая метонимия, эвфемистическая синекдоха, эвфемистический символ, эвфемистическая ирония и др.

The article deal with euphemistic description of names in Kazakh language and their national and cultural peculiarities. Euphemisms are considered as a result of ethnographic modification and their attitude to the culture of language. Euphemisms – words, which reflect life, culture, customs and traditions of people. Giving name for Kazakh people connects with national history, culture, national traditions and customs. And notions national history, national traditions and customs connect with culture. Euphemistic descriptions are often found in people names. So the regarding lingvocultural aspects of euphemisms, using in Kazakh language, gives possibility to find out new points of connection of national language and culture.

Key words: *euphemisms, taboo, anthroponomy, lingvoculturology, ethnographical words, ethno linguistics, euphemistic metaphor, euphemistic metonymy, euphemistic synecdoche, euphemistic symbol, euphemistic irony and etc.*

Редакцияға 13.03.2015 қабылданды.

УДК 32/378 (075.8)

Ш.М. САРТАЕВА

магистрант КазУТБ, г. Астана

СОЦИАЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВО – ПУТИ РАЗВИТИЯ

Социальное государство становится все большей и большей реальностью сегодняшнего дня. Само понятие было сформулировано исследователями недавно. Поэтому, очень важно остановиться на принципах и подходах, что же в принципе следует считать «социальным государством», каковы основные пути его формирования, жизнедеятельности.

Ключевые слова: *государство, культура, народ, общество, политика, право, развитие, экономика, модернизация, социальное.*

Процесс возникновения и становления социального государства довольно сложен. В настоящее время данное понятие можно рассматривать в нескольких плоскостях: в научной плоскости - как определенную идею и концепцию; в нормативной плоскости - как принцип, закрепленный в конституциях развитых стран мира; в эмпирической плоскости - как проявление деятельности ряда государственных институтов по решению социальных проблем общества.

Впервые термин «социальное государство» был употреблен в 1850 году немецким ученым Лоренцом фон Штейном, который включил в перечень функций государства обеспечение абсолютного равенства в правах как для всех общественных классов и групп, так и для каждой личности в отдельности. Государство, согласно Штейну, обязано способствовать экономическому и общественному прогрессу всех своих граждан, ибо, в конечном счёте, развитие одного выступает условием развития другого, и именно в этом смысле говорится о социальном государстве [1]. В 1930 году немецким ученым Г. Геллером было предложено понятие «социальное правовое государство» и дана его трактовка. Ключевым звеном такого государства становятся права гражданина и гарантии, которые предоставляются государством. Немецкий правовед К. Хессе, освещая деятельность социального государства, практически полностью уподобляет социальное государство социалистическому государству, которое осуществляет контроль над материальной и духовной сторонами жизни общества.

В качестве же основных элементов социальной государственности немецкие исследователи выделяют: достойный человека прожиточный минимум; смягчение и устранение социального неравенства; развитое социальное обеспечение; общий подъем благосостояния [2].

Германия стала первым государством, провозгласившим себя в Основном законе 1949 года социальным, что означает активное устремление государства гарантировать обеспечение достойного человека уровня жизни, а также удовлетворения базовых потребностей всех слоев общества согласно существующим стандартам [3].

Аналогичные процессы происходили и в англоязычных странах, где в научный оборот было введено понятие “Welfare State” — «государство благоденствия». В 1977 г. английские ученые Фернис Норман и Тилтон Тимоти в своей работе, вышедшей в Лондоне, «Состояние государства благоденствия. От социальной безопасности к социальному равенству» выделили 3 разновидности «государства благоденствия» [4].

Первую разновидность они называли «*позитивное государство социальной защиты*», основанное на либеральных идеях и гарантии корпоративных интересов. Прототипом этой модели, по их мнению, являются США. Вторая разновидность - «*государство социальной безопасности*», которое обеспечивает формальное равенство граждан, а не фактическое (материальное), так каждому предоставляются равные возможности для самореализации. Его прототип - Великобритания. Третья разновидность получила название «*социальное государство всеобщего благоденствия*», которое уделяет большое внимание социальной политике, способствует реализации принципов свободы, равенства, солидарности. Этому типу соответствует Швеция.

В целом, при таких различных зарубежных подходах к пониманию социального государства можно выделить его типичные характеристики и функции.

Признаки и условия существования социального государства:

1. демократический режим;
2. высокий нравственный уровень граждан и должностных лиц государства, то есть высокий уровень правосознания и правовой культуры всех членов общества;
3. мощный экономический потенциал, позволяющий справедливому перераспределению доходов;
4. социально ориентированная структура экономики, что проявляется в существовании различных форм собственности со значительной долей собственности в государстве в нужных областях хозяйства;
5. наличие правового государства;
6. существование гражданского общества, способствующее становлению и развитию социальной политики;
7. наличие социальных программ, ориентированных на менее защищенные слои общества;
8. стремление государства к установлению всеобщего блага, обеспечению достойного уровня жизни всех членов общества, установление справедливости в системе общественных отношений;
9. наличие развитого эффективного социального законодательства, о социальной защите населения: например, в Германии имеется Социальный кодекс;

Таким образом, определение государства как социального относится к конституционно-правовому статусу государства, предполагающее конституционное закрепление и гарантирование экономических, социальных прав и свобод человека и гражданина, и соответствующие обязанности государства. Это означает, что государство служит обществу и стремится свести к минимуму неопределенные социальные различия.

Такое государство формирует новый тип социальных связей в обществе, основанный на гарантии принципов социальной справедливости, социального мира, гражданского согласия. С другой стороны, социальное государство не ставит своей целью достижение абсолютного равенства и социальной справедливости и не порождает своими действиями социальное иждивенчество и паразитирование. Речь идет о том, что государство *обязуется* поддерживать стабильное социально-экономическое положение своих граждан, гарантирует им равные возможности для самореализации.

Таким образом, социальное государство – это государство, отдающее приоритет реализации социальных функций, способствующее развитию каждого гражданина путем обеспечения достойного уровня жизни ему и его семье, такое государство, прежде всего, является новым этапом развития правового государства.

Социальная защита населения и социальная политика государства являются актуальной повесткой экономической политики и экономической эффективности. Это очень важно для Казахстана, констатирующего себя социальным государством. Социально ориентированная рыночная экономика предполагает значительную деятельность государства в решении социальных проблем. Это связано с тем, что рыночная экономика не гарантирует трудящимся право на труд, стандартного благосостояния, образования, не обеспечивает социальной защиты инвалидов, малоимущих, пенсионеров. Поэтому возникает необходимость вмешательства государства в сферу распределения дохода путём проведения социальной политики. В условиях же нынешнего мирового экономического кризиса это просто жизненно необходимо. От решения этой задачи в

конечном итоге зависит всё: мощь и независимость государства, благополучие народа, стабильность политической атмосферы в обществе.

Вторая половина XX века характеризуется многообразием и сложностью острых социально-политических и экономических задач, стоящих перед странами и народами всего мира. При кажущейся безграничности возможностей для поступательного социального развития и прогресса многие социальные ожидания не стали реальностью. За последние десятилетия мировая социально-экономическая ситуация стала более поляризованной, как с точки зрения отношений между странами, так и в рамках отдельных государств [5]. В документах ООН в последнее время отмечается, что если современный характер и тенденции мирового развития сохранятся, то социально-экономические различия между промышленно развитыми и развивающимися странами из несправедливых, превратятся в бесчеловечные.

Такая сложная ситуация требует углубленного анализа тех социально-экономических процессов, которыми охвачен современный мир.

Новые государства, освободившиеся от колониальной зависимости, вынуждены были заняться проблемами экономической модернизации (реконструкция экономики, индустриализация, достижение финансовой независимости), создания новой инфраструктуры для выражения политических и культурных изменений в массовом сознании, для лучшего усвоения новых идей и передовых технологий. Эти государства с разными социально-экономическими укладами, историческим опытом, менталитетом, с опорой на различные инновации формировали концепции развития, которые нередко складывались под влиянием европоцентристских воззрений. В экономической сфере основной акцент был сделан на прямую помощь стран Запада, в том числе в области передачи технологий, инвестиций и т. д. Модернизация общества предполагала инновации в экономике, политике, социальной и духовной сферах, однако основной подход оставался технократическим [6].

С ретроспективных позиций напрашивается вывод, что мировое сообщество движется вперёд неравномерно, циклами, с кризисами, отражающими по сути дела историю мировых экономических, политических и социальных сдвигов, где каждая фаза имеет одновременно экономические, политические, военные и культурные характеристики. Это социальные трансформации, связанные с социальной напряжённостью и конфликтами в мире.

Основной категорией истории являются процессы развития. Они включают в себя экономический рост как его двигатель, а также культуру и образ жизни народов. По своему характеру развитие является социальным процессом, и возникающие в процессе развития задачи тесно связаны с обеспечением мира, защитой прав человека, демократией как способом управления, охраной окружающей среды. Такой подход к развитию даёт возможность выработать такие методы в социальной политике, которые позволили бы искоренить нищету и социальное отчуждение, содействовали бы новому видению занятости и работы в рамках более широкой концепции «активной жизни», включающей в себя трудовую деятельность, гражданскую и социальную солидарность.

В рамках социальной политики Республики Казахстан одним из стратегических приоритетов деятельности Правительства объявлено обеспечение достойной занятости населения как основного вида её социальной защиты. Обеспечение занятости населения является важнейшим условием развития и реализации потенциала человеческих ресурсов, главным средством роста общественного богатства и повышения качества жизни [7].

В социально ориентированной политике нашей страны ключевым индикатором выступает задача по обеспечению высокого уровня жизни, достижение которого – важная функция государства.

Известно, что социальные проблемы особо ярко проявляются в регионах с преимущественно аграрной спецификой, где высокая демографическая нагрузка накладывается на низкую занятость населения. Предыдущая практика показала, что без комплексного подхода обеспечить здесь высокое качество жизни населения невозможно. В нашей стране данный подход представлен такими программами развития как Форсированное индустриально-инновационное развитие, «Дорожная карта бизнеса-2020», «Производительность-2020», «Занятость-2020».

Опыт зарубежных стран показывает, что успешное функционирование социального государства возможно лишь на основе высокоразвитой экономики, которая должна быть эффективной, социально ориентированной, служащей интересам всех слоёв общества.

Для достижения этого уровня Казахстану необходимо учесть позитивный опыт развитых стран мира в строительстве правового, демократического и социального государства, особенно, в вопросах формирования государственной политики в области образования, здравоохранения и социальной помощи населению, как наиболее важных областях социальной политики.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Балюшина Ю.Л. Социальное государство в России: история и современность. Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. -2010г. № 1.126—129с.
- 2 Краснолуцкий Г.Н. Правовое и социальное государство: политологические исследования и пути становления. Политика и правовое государство. -2011г. № 5. 1-14с.
- 3 Кочеткова Л.Н. Социальное государство: опыт философского исследования. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», -2009г. -160 с.
- 4 Скуратов Ю.И. Социальное государство как институт гражданского общества и конституционного права. Российский юридический журнал. – 2008г. - № 2. 24-34с.
- 5 Доклад. О развитии человека за 1996 г. Нью-Йорк; Оксфорд: Оксфорд Юниверсити Пресс, 1996г. -1с.
- 6 Турэн А. Социальные трансформации двадцатого столетия. Международный журнал социальных наук. – 1998г. – № 23. – 9с.
- 7 Притворова Т. П. Парадоксы регионального профиля Казахстана по номинальным и реальным доходом населения. Труд в Казахстане. – 2011г. – № 5.

REFERENCES

- 1 Balyushina Yu. L. Sotsialnoe gosudarstvo v Rossii: istoriya i sovremennost'. Vestnik KGU im. N.A. Nekrasova. -2010. №1. 126-129s.
- 2 Krasnolutskiy G.N. Pravovoe i sotsial'noe gosudarstvo; politologicheskie issledovaniya i puti stanovleniya. Politika i pravovoe gosudarstvo. -2011. №5. 1-14s.
- 3 Kochetkova L.N. Sotsial'noe gosudarstvo: opyt filosofskogo issledovaniya. M.: Knizhnyj dom «LIBROKOM». 2009. 160s.
- 4 Skuratov Yu.I. Sotsial'noe gosudarstvo kak institut grazhdanskogo obshchestva i konstitutsionnogo prava. Rossijskij yuridicheskij zhurnal.-2008. №2. 24-34s.
- 5 Doklad. O razvitii cheloveka za 1996 g. – N'yu-Jork, Oksford: Oksford Yuniversiti Press, 1996g. 1s.
- 6 Turehn A. Sotsial'nye transformatsii dvadtsatogo stoletiya. Mezhdunarodnyj zhurnal sozial'nykh nauk. 1998. №23. 9s.
- 7 Pritvorova T.P. Paradoksy regional'nogo profilya Kazakhstana po naminal'nym i real'nym dokhodom nasele-niya. Trud v Kazakhstane. 2011. №5.

Әлеуметтік мемлекет - дамыту жолдары

Әлеуметтік мемлекет қазіргі таңда өзекті ұғым болып келеді. Бұл ұғым зерттеушілермен жақын арада еңгізілді. Сондықтан, қағидалармен әдістерге тоқталған маңызды, «әлеуметтік мемлекет» деп нені атауға болады, оның қалыптасу жолдары қандай».

Түйін сөздер: мемлекет, мәдениет, халық, қоғам, саясат, құқық, даму, экономика, жаңғырту, әлеуметтік.

The welfare state - the path of development

The social state is becoming more and more a reality day after day. This definition was formulated recently. It is important to stay on the principles and approaches to the «welfare state definition».

Key words: nations, cultures, people, society, politics, law, development, economy, modernization, social.

Поступила в редакцию 08.01.2015.

Ж.А. СУЛЕЙМЕНОВА¹, А.О. АЛЬЖАНОВА²*магистр ЕНУ имени Л.Н. Гумилева¹**магистр ЕНУ имени Л.Н. Гумилева²***КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ УЧЕБНОЙ СИТУАЦИИ**

В статье «Когнитивные особенности переводческой учебной ситуации» рассматриваются некоторые особенности нюансов ведения переводческих переговоров, как когнитивный аспект влияет на ведение беседы с иностранцами. Статья полезна как для обучающихся по специальности «переводческое дело», так и для преподавателей. Данная научная работа содержит наглядные примеры влияния когнитивных аспектов на успешность ведения переговоров, которые подлежат и нуждаются в переводе. Работа носит эмпирический характер, что делает ее прочтение более доступным и понятным. В статье подчеркивается важность когнитивных аспектов в переводческой учебной ситуации.

Ключевые слова: когнитивные особенности, коммуникация, учебная ситуация.

В каждой переводческой учебной ситуации есть свои когнитивные особенности.

Каждая учебная ситуация является прототипом реальной ситуации. Как и в реальной переводческой ситуации, переводчик сталкивается с некими трудностями и в учебной ситуации. Переводческая ситуация – это общение иностранных людей с помощью переводчика, это не только общение, но и передача основных когнитивных знаний. Задача переводчика является передать точную информацию коммуникантам, для этого он использует все свои способности. От этого зависит успешность общения. Прежде всего, переводчик должен учитывать картину мира, фоновые знания, культуру всех участников конкретной ситуации, которых он будет переводить. Переводчик психологически должен быть готов к разным переводческим ситуациям.

В когнитивистике главное внимание уделяется человеческой когниции, исследуются не просто наблюдаемые действия, а их ментальные репрезентации (внутренние представления, модели), символы, стратегии человека, которые и порождают действия на основе знаний; т. е. когнитивный мир человека изучается по его поведению и деятельности, протекающих при активном участии языка, который образует речемыслительную основу любой человеческой деятельности – формирует ее мотивы, установки, прогнозирует результат.

Когниция – важное понятие когнитивной лингвистики, оно охватывает знание и мышление в их языковом воплощении, а потому когниция, когнитивизм оказались тесно связаны с лингвистикой. Сейчас уже стало аксиомой, что во всем комплексе наук о человеке сталкиваются, в первую очередь, отношения между языком и другими видами человеческой деятельности. Язык даже в большей степени, чем культура и общество, даёт когнитивистам ключ к пониманию человеческого поведения. Поэтому язык оказался в центре внимания когнитивистов.

Когнитивная лингвистика возникает на базе когнитивизма в рамках современной антропоцентрической парадигмы, существенно расширяющей горизонты лингвистических исследований. Во второй половине XX в. обозначилась необходимость посмотреть на язык с точки зрения его участия в познавательной деятельности человека. Полученная в ходе предметно-познавательной деятельности информация поступает к человеку через разные каналы, но предметом рассмотрения в когнитивной лингвистике является лишь та ее часть, которая обретает отражение и фиксацию в языковых формах.

Решение мыслительных задач непосредственно связано с использованием языка, ибо язык оказался наиболее мощной в семиотическом плане из всех систем коммуникации. Это когнитивный механизм, обеспечивающий практически бесконечное производство и понимание смыслов в речевой деятельности. Язык не только опосредует передачу и прием информации, знаний, сообщений, но и обрабатывает получаемую индивидом извне информацию, т. е. строит специфические языковые фреймы. Тем самым язык создает возможности для упорядочения и систематизации в памяти множества знаний, для построения характерной для каждого данного этнокультурного коллектива языковой картины мира.

Широкий спектр исследований по изучению когнитивных процессов, сопутствующих общению людей, принадлежащих к разным лингвокультурным сообществам, позволяет говорить о становлении когнитивной парадигмы в теории межкультурной коммуникации (Б. Д. Гудков, В. И. Карасик, О. А. Корнилов, В. В. Красных, О. А. Леонтович, Ю. С. Степанов, Е. Ф. Тарасов, С. Г.). Когнитивное направление всё настойчивее выдвигается на ключевые позиции и в изучении перевода, который рассматривается сегодня как один из видов межкультурной коммуникации.

Основой когнитивной направленности изучения межкультурной коммуникации, и в том числе перевода как её разновидности, являются междисциплинарные исследования, изучающие мышление человека и его познавательную деятельность по освоению окружающего мира когнитивная психология, психолингвистика, гносеология, когнитивная лингвистика, когнитивная антропология и др. В западной литературе этот комплекс научных дисциплин получил название *cognitive studies* когнитивная наука, в российской традиции в употребление вошёл термин когнитивистика. Важной составляющей когнитивной направленности в изучении межкультурной коммуникации являются также исследования, связанные с рассмотрением роли этносоциокультурного фактора в речевом поведении человека этнолингвистика, культурная антропология, антропологическая лингвистика и др.

Идеи Ф. Боаса, Э. Сепира, Б. Уорфа, будучи развитием и дальнейшим углублением лингвофилософских воззрений В. Гумбольдта, ещё в начале XX века привлекли внимание учёных к проблеме взаимозависимости и взаимообусловленности мышления, культуры и речевого поведения, тем самым в значительной степени определив ход исследований в области когнитивного аспекта речевой деятельности. Г. Б. Пальмер отмечает, что авторы теории лингвистического детерминизма во многом предвосхитили целый ряд ключевых положений современной когнитивной лингвистики. Так, Б. Уорф первым обратил внимание на решающую роль грамматики в восприятии человеком окружающего мира. Используя положения гештальтпсихологии, он изучал такие вопросы, как альтернативное структурирование визуальных сцен, специфику грамматических форм и значений, количественные и пространственные отношения, отражённые в лексике. Идеи культуры и мышления, оказали значительное влияние не только на лингвистические исследования, но и на другие области гуманитарных знаний, в том числе и на теорию межкультурной коммуникации.

В переводческой учебной ситуации студенты учатся, как правильно передать свои мысли в процессе перевода, используя свои фоновые знания.

В ситуации «перевод в социальной сфере», переводчик старается дать основную информацию, так как этот тип ситуации, иногда происходит спонтанно. Переводчик, работающий в социальной сфере, не всегда беспристрастен. Активно участвуя в коммуникации, «он не просто переводит высказывания, но управляет ситуацией вербального взаимодействия: задает вопросы, уточняет, соглашается, утешает, убеждает, обвиняет, лжет, отрицает» [1, 220]. Как пишет Баранов [2, 21], деятельность социального переводчика может представлять собой 5 вариантов поведения: 1) активное участие: переводчик выступает в качестве третьего участника коммуникации и может оказывать влияние на ее результат и условия; 2) оказание услуги: переводчик выполняет роль «помощника»; 3) проведение культурологических переговоров: переводчик объясняет и смягчает культурные различия; 4) поддержка: переводчик защищает слабого и избегает неравенства; 5) примирение: переводчик делает все для того, чтобы стороны пришли к согласию.

Вот такие моменты искажают коммуникативные ситуации, по процентному соотношению, до нуля. Чтобы не было таких неудач в коммуникативной ситуации, каждый переводчик должен досконально знать все необходимые моменты, которые будут необходимыми для него в процессе переводческой деятельности. То есть, переводчик является мостом между народами. Переводчики, они медиаторы культур.

В реальной переводческой ситуации учитывается все: от дресскода до их фоновых знаний. В учебных ситуациях переводчики обучаются всему, так как эти ситуации отображают реальную жизнь.

Переводческая деятельность самый ответственный и трудный вид профессии, не каждый может работать в качестве переводчика, в особенности переводчиком-синхронистом. Но, не смотря на эти трудности, работа переводчика является самым интересным. Потому что, работа переводчика – это ситуаций из реальной жизни.

В учебных ситуациях студенты обучаются как правильно вести себя на разных ситуациях, если это бизнес ланч, то как держать себя в ресторане вместе с иностранной делегацией, если это международная конференция, то как и где лучше стоять, как правильно одеваться, и в процессе перевода, если известные политики говорят грубые слова как правильно их переводить. Обоснуем эти моменты, используя ситуации.

Интересная ситуация «бизнес ланч». Директор с переводчиком идут в иностранную компанию, на презентацию. После обсуждения ключевых тем, в перерыве, директор с переводчиком и иностранец обедают. Обычно, в иностранных компаниях обед предоставляется в виде шведского стола. В этот момент и случается интересный случай с переводчиком. Переводчик, только начавший свою трудовую деятельность, про шведский стол он, наверное, и был наслышан, но в реальности он видел это все в первый раз. В растерянности он не знает, что брать и как брать, какую вилку или ложку брать, в конце концов, он даже не смог выбрать нормальную еду. В реальности он хотел испробовать все. Но почувствовав себя в неловком положении, он выбирает более знакомую еду, «борщ». И когда он сел за стол рядом с иностранцем он нечаянно вылил этот суп на белую, как снег, скатерть. Директор посмотрел на него косыми глазами, он сам извиняется, просит прощения у иностранца и у своего директора. Иностранец то, посмотрев на него, улыбнулся, и сказал, что такое бывает, и попросил его не переживать. Но после этого переводчик ничего не смог съесть, он просто тупо сидел, не зная куда смотреть.

В этой ситуации можно увидеть, что переводчик не был достаточно готов к таким визитам. Он потерял работу после этого, так как строгий директор уволил его. Здесь наблюдается человеческий фактор, каждый человек может сделать такое, но только не переводчик. Вот почему используя разные переводческие ситуации, преподаватели должны обучать их мельчайшим моментам из жизни переводчиков. Переводчик не должен делать никаких ошибок.

Есть и другая ситуация, когда переводчик, остолбенева, не мог перевести известную фразу Первого секретаря ЦК КПСС, Председателя Совета Министров СССР Никиты Сергеевича Хрущёва, когда он, взяв свои туфли на руки, и постучав стол, сказал, вице-президенту США Ричарду Никсону что он покажет «Кузькину мать». Но все же переводчик первого секретаря был опытным профессионалом и смог выйти сухим из воды, дав иронический эквивалент этой фразы: «We shall show you what is what», что означало «Мы покажем вам, что есть что» [3].

Почему, мы рассмотрели эти две ситуации. В первой ситуации переводчик не опытный, у которого не было достаточных фоновых знаний, потерял работу. То есть после этой ситуации будет ли он дальше работать в качестве переводчика неизвестно, а во второй ситуации наоборот, переводчик опытный и грамотный, который мог спокойно разрешить эту проблему. Что было если бы он перевел точно так, как сказал первый секретарь, наверное, возник какой-нибудь конфликт между СССР и Америкой.

Переводческие учебные ситуации помогают студентам побыть в реальной переводческой жизни. Если использовать методы кейс-стади, или глобальной симуляции, ролевые игры, то подготовка переводчиков стало бы намного лучше. Имитируя различные переводческие ситуации, студенты изучают когнитивные особенности разных ситуаций.

Если это переговоры или дискуссия, то они будут рассматривать профессиональную этику и этику общения. Переводчик не должен вмешиваться в конфликт, пытаться его уладить или вставить на защиту одной из сторон. Он обязан по мере возможности сохранять нейтральную позицию транслятора и продолжать переводить основное предметное содержание конфликтного диалога, однако его дипломатическая роль в такого рода встречах (которая может оказаться немаловажной, если это переговоры на высоком уровне) должна подсказать ему дипломатичный выход из некоторых сложных ситуаций перевода. Тогда он по необходимости может кое-что сгладить или опустить при переводе.

При переводе дискуссии и переговоров для переводчика особенно важно твердое знание формул официального этикета и стилистики нормативного официального общения.

Из характеристики ясно, что перевод переговоров и дискуссий требует высокого уровня профессионализма, психологической подготовленности, и его полноценное освоение возможно только тогда, когда переводчик накопил достаточный профессиональный опыт.

Переводческая деятельность осуществляется с помощью когнитивных аспектов межкультурной коммуникации. Когнитивные аспекты межкультурной коммуникации – это картина мира, культура, фоновые знания, этика, эстетика, и т.д. То есть, каждая переводческая ситуация является переводческой деятельностью. Соответственно, каждый переводчик должен обладать этими когнитивными аспектами, если хочет, чтоб получился отличное отношение между отправителем и получателем. Переводчик становится мостом между двумя коммуникантами, то есть, он медиатор-культур. От переводчика зависит межкультурное отношение. Переводчик должен понимать все, от невербальной коммуникации до вербальной. Обучая будущих переводчиков переводческой деятельности, мы должны учитывать все возможные когнитивные особенности переводческих учебных ситуаций. У переводчика должен быть развит фоновые знания, так как именно это помогает ему грамотно передать всю информацию.

Профессионализм развивает когнитивные способности у переводчиков, и оно скапливается с годами. То есть, именно практика помогает переводчику достичь наивысший уровень в своей профессиональной деятельности. Если использовать правильно подобранные методы моделирования переводческих ситуаций в учебном процессе, то подготовка переводчиков к профессиональной жизни станет намного эффективным [4, 78]. Традиционный метод обучения является недостаточным, чтобы подготовить переводчика к реальной профессиональной жизни.

Подытоживая, можно сказать, что именно когнитивные особенности межкультурной коммуникации порождают переводческую деятельность. А переводческая деятельность формируется с помощью переводческих ситуаций.

Во многих российских исследованиях, связанных с проблемами межкультурной коммуникации, в качестве единицы представления знаний рассматривается концепт, определение которого отличается вариативностью. В самом общем плане концепт может быть определён как идеальная единица ментального пространства. В последние годы особенно интенсивно развивается направление, связанное с исследованием культурных концептов (С. Г. Воркачёв, О. А. Леонтович, Д. С. Лихачёв, В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин, Ю. С. Степанов, И. А. Стернин и др.). Культурные концепты понимаются как «символически насыщенные знаки определенной культуры. Н. Ф. Алефиренко отмечает, что культурный концепт представляет собой синергетическую по своей сущности субкатегорию, образованную разными семиотическими системами — языком и культурой. Теория культурных концептов, как справедливо полагает Г. Г. Слышкин, даёт прекрасные возможности для построения качественно новых представлений о процессе коммуникации как совокупности апелляций к различным концептам.

Для переводоведения проблема специфики культурных концептов и национальных концептосфер представляется особенно актуальной, поскольку вписывается в контекст одной из самых сложных переводческих проблем — проблемы передачи культурно специфической информации исходного текста средствами иного языка.

Подводя итог краткому обзору концепций, лежащих в основе когнитивного направления в изучении межкультурной коммуникации и перевода как её разновидности, отметим, что когнитивный подход к изучению пространства переводческого процесса обладает значительным потенциалом в объяснении механизмов постижения и передачи смысла иноязычного текста при переводе. Поскольку изучение переводческого процесса, как показало развитие науки о переводе, требует привлечения данных и методов целого ряда научных дисциплин, то существует необходимость выработать единое направление исследований, имеющее по своей природе синергетический характер. Появление значительного числа исследований, ставящих во главу угла изучение перевода с позиций когнитивистики, свидетельствует о том, что в последние годы происходит становление когнитивной парадигмы в переводоведении.

Когнитивный подход к исследованию различных видов вербальной коммуникации в силу своей междисциплинарности способен объединить разносторонние исследования перевода лингвистические, психолингвистические, лингвокультурологические, лингвосемиотические в единую самостоятельную научную дисциплину с чётко обозначенным объектом и предметом исследования.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 2004. № 4. С.17-33.
- 2 Баранов А.Н. Постулаты когнитивной семантики // Известия, 1999. № 3. С.11-21
- 3 <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
- 4 Шеллинг Ф.В. Философия искусства. - М., 1996.- 496 с.

REFERENCES

- 1 Demyankov V.Z. Kognitivnaya lingvistika kak raznovidnost interpretiruyushogo podhoda // Voprosy yazykoznaniya 2004 № 4. S.17-33.
- 2 Baranov A.N. Postulaty kognitivnoi semantiki//Izvestiya, 1999. № 3. S.11-21
- 3 <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
- 4 Shelling F.V. Filosofiya iskusstva. - M., 1996.- 496 s.

Сулейменова Жазира Азаматқызы, Әлжанова Айнаш Оралбайқызы

Аударма оқу ситуациясының когнитивті ерекшеліктері

Күнделікті өмірде аударма ситуациясы әртүрлі жағдайларда кездеседі. Оқытушы студентке шынайы өмірдегі ситуацияларды оқу үдерісінде үйретуге міндетті. Қандай ситуация болмасын, тіпті оқу ситуациясының өзіндік когнитивті ерекшеліктері бар. Яғни, бұл мақалада аударма оқу ситуациясының когнитивті ерекшеліктері жөнінде сипатталған. “Аударма оқу ситуациясының когнитивті ерекшеліктері” атты мақала аударма білімінде оқитын студенттер үшін де, оқытушылар үшін де өте пайдалы. Ғылыми жұмыстың эмпирикалық сипаты, оны түсініп оқуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: оқу ситуациясы, ерекшеліктер, когниция, аударма.

Suleimenova Zhazira Azamatovna, Alzhanova Ainash Oralbayevna

Cognitive features in learning translational situations

There are many translation-learning situations, which are used in everyday life. Teacher should teach students for real translation situations in teaching process. Each real, even learning situation has cognitive features. Therefore, this article is about the nuances in translation-learning situations. The article discusses some cognitive difficulties in translation process. This article might be useful to students of translation department as well as for teachers too. Empirical peculiarities of given research paper makes it more more accessible and understandable for reading.

Key words: translational situations, cognition, interpreting, communication.

Поступила в редакцию 13.03.2015.

ӨОЖ 341.3

С.Д. СЫДЫҚОВА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТА ӘСКЕРИ ҚЫЛМЫСТАР ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІК

Аталмыш мақалада, Әскери қылмыстарға тағайындалатын жауапкершілік түрлері олардың қоғамдық қауіпінің сипаты мен дәрежесі сипатталған. Әскери қылмыстардың қоғамдық қауіптілігі қол сұғу объектісіне қарай келтірілген зардаптарға жасалған әрекеттердің сипаты мен басқа да мән жайларға байланысты болып танылаған әрекеттерді сипаттап, әскери қақтығыстардың халықаралық қылмыстық жауапкершілікте алатын орны туралы мәліметтер келтірген.

Түйін сөздер: әскери қылмыстар, жеке қылмыстық жауапкершілік, Нюрнберг және Токио халықаралық қылмыстық трибуналдар, Рим статуты МУС.

Әскери қылмыстар үшін жауапкершілік жүйесі ертеректе бірінші ұлттық сот прецеденттерінен, соғыс заңдарын бұзғаны үшін қылмыстық жауапкершілікті орнататын жеке мемлекетшілік

құқықтық нормативтік актілерді дайындау, нормаларды бұзуды тоқтатуды қамтамасыз ету бойынша мемлекеттердің міндеттемелерін орнататын нормаларды халықаралық шартта бекітуден бастап, ad hoc халықаралық трибунал мен Халықаралық қылмыстық сот қызметі және әскери қылмыстардың жазалануын қарастыратын ұлттық имплементациялық қылмыстық заңнамаға негізделген жауапкершіліктің аралас жүйесін құруға дейінгі дамудың ұзақ мерзімін қамтыды. Оның құқықтық мазмұнын анықтау оның қалыптасуы кезінде болған процестер түсінігіне тәуелді болады және оның сапалы сипаттамасын анықтады.

Әскери қылмыстарды жасағаны туралы іс бойынша атақты сот талқылауының бірі ретінде осы мәселені зерттеген көптеген авторлардың пікірінше 1474 ж болған Петер фон Хагенбах процесі деп есептейді. Герцог Бургундский Карл Смелый (1433–1477) Жоғарғы Рейндегі Брайзах қала-қамалдың губернаторы етіп Петер фон Хагенбахты тағайындады. Хагенбах өз басшысының бұйрығын асыра пайдаланып, тұрғындарды толықтай бағындыру үшін қатаң шаралар қолданды. Адам өлтіру, зорлау, жеке меншікті тартып алу, Брайзах тұрғындарына заңсыз салық салу, көрші территория тұрғындарына, шетел саудагерлеріне шабуыл жасау Хагенбах пен оның қоластындағылар үшін күнделікті тәжірибеге айналды. Ортағасырлық мемлекеттер мен құрамында Австрия, Франция, Берн және Жоғарғы Рейн қалалары бар қалалармен құрылған коалица бұл қатаң әрекеттерге тыйым салды. Одақтас коалиция қалалары мен мемлекеттерден тұратын құрамында 28 соттан тұратын арнайы әскери сот құрылды. Хагенбах адам өлтіру, зорлау және жалшыларға әйелдер мен балалар толығымен олардың билігінде қалу үшін ер адамдарды өз үйлерінде өлтіруге бұйрық бергенін қоса алғанда, басқа да қылмыстар үшін айыпталды. Нюрнберг және басқа да процестер пайда болғаннан жүздеген жылдар бұрын айыптыны жазалау жоғарғы басшылықтың бұйрығын орындау туралы мәселені шешумен байланыстырылды. Хагенбах қорғаудың аргументі ретінде осындай бұйрықтарды орындаудың себебі «Петер фон Хагенбах мырза герцог Бургундскийдан басқа ешбір сотты және мырзаны мойындамайды» және оның берген бұйрықтарын орындаудан бас тарта алмайтындығын келтірді. Осы аргумент «герцогтың атынан жасалған барлық әрекет» герцог жеке өзі өткен уақытпен құптап және бекіткен болатын [1].

Сот бұл аргументтерді орынсыз деп тауып, фон Хагенбахтың кінәсі дәлелденген деп санап, соттың шешімі бойынша ол өлім жазасына кесілді. Әдетте фон Хагенбахтың жасаған әрекеттері н қазіргі түсінігінде әскериқылмыстар ретінде квалификациялау қиын. Дегенмен бұл істің «әскери қылмыстар үшін жауапкершілік» деген атаумен ертеректе пайда болған түсінік деп қарастыруға болады.

Соғыс заңдары мен дәстүрлерін бұзғаны үшін жауапкершілікті ұлттық дәрежеде реттеудегі алғашқы мүмкіндіктер 1386 жылғы Англия королі Ричард II шығарған әскерді басқару туралы Жарғысында көрініс тапты. Осы құжатқа сәйкес соғыс әрекеттерін жүргізуді және өлім арқылы қорқытумен қарусыз әулие қызметкерлерді және әйелдерге қатысты зорлық көрсетуге, үйлерді өртеу және шіркеулерді қорлауға тыйым салынған болатын. Ұқсас нормалар 1526 жылы Фердинанд Венгерскиймен, 1570 жылы император Максимилианмен, 1621 жылы Швеция королі Густаво II Адольфпен шығарылған кодекстерге енгізілген.

1864 ж Женева конвенциясы мен 1868 ж Санкт-Петербург декларациясын қабылдаумен басталған соғыс құқығын кодификациялау процесі соғыс жүргізу заңдары мен дәстүрлерін бұзғаны үшін жауапкершілік мәселесі ондаған жылдар бойы мемлекетішілік реттеу немесе ғалымдардың талқылауымен шектеліп қана қалып отырды. Осыған орай сол кездегі халықаралық заңгерлер осы мәселені халықаралық құқықпен реттеу қажеттілігіне негіз салды. XIX ғасырдың екінші жартысындағы аса танымал заңгерлер Ф. Либер, И. Блюнчил, Д. Филд, Г. Муанье, Г. Роллен-Жакман 1873 ж халықаралық, соның ішінде қылмыстық құқық даму мәселесін шешу мақсатында және ол туралы ақпараттар тарату аясында атақты ғалымдарды тарту үшін Халықаралық құқық институтын құруға бастамашылық жасады. 1874 жылдан бастап осы мекеменің сессиясының жұмысында атақты ресей халықаралық заңгері Ф.Ф. Мартенс те қатысқан болатын.

1879 жылы халықаралық құқық Институтының Брюссель сессиясында швейцария заңгері Г. Муанье әр елдің соғыс заңдары мен дәстүрлерінің құрылысы мен жарғыларының дәрежесі туралы баяндамасында алғаш рет халықаралық конвенцияларға конвенцияға қосылған мемлекеттерге міндеттемелер жүктейтін жаңа ережелер енгізуді ұсынды. Бұл ережелер осы конвенцияны бұзушыларды қатаң жазалауға байланысты болған еді. Осы сессияның нәтижесінде соғыс заңдары

бойынша Тәжірибелік басқарма өңдеу туралы шешім қабылдады. 1880 жылы қыркүйекте Оксфордта Халықаралық құқық Институтының сессиясында жер әскері соғысының заңдары туралы Басқарма қабылданған болатын (әдетте ол Оксфорд басқармасы деп те аталады). Бұл соғыс заңдарының сол кездегі заңгерлердің көзқарасының алға жылжуына себеп болды. Бұл құжат заңды маңызға ие болмағанмен, халықаралық құқықтың осы саласының ресми кодификациялануына айтарлықтай әсерін тигізді. Сонымен қатар 1899 жылғы мен 1907 жылғы Гаага конвенцияларының және 1864 жылғы Женева конвенцияларын қайта қарастыру мазмұндарына да әсері болды.

Көптеген әскери жарғылар мен ережелер жеке тұлғалардың әскери қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілігін көздейді. Әскери қылмыстар үшін жеке тұлғалардың қылмыстық жауапкершілік қағидасы көптеген мемлекеттердің заңнамаларында қолданылады. Жеке тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігі БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің, БҰҰ Бас Ассамблеясының және адам құқығы жөніндегі БҰҰ Комиссиясының резолюцияларында ескертілген.

Халықаралық емес сипаттағы қарулы қақтығыстарға байланысты 1990ж басында бұл аяда айтарлықтай өзгерістер болды. Халықаралық емес сипаттағы қарулы қақтығыстар кезінде жасалған әскери қылмыстар үшін жеке тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігі халықаралық қылмыстық құқық бойынша жақындағы үш шартына тура нысанда қосылған, атап айтқанда: кәдімгі қару туралы Конвенцияға II Хаттамаға, Халықаралық қылмыстық соттың Статутына және мәдени құндылықтарды қорғау туралы Гаага конвенциясына II Хаттамада. Руанда бойынша Халықаралық қылмыстық трибуналдың Жарғысы мен Сьерра-Леона бойынша Арнайы соттың Жарғысында халықаралық емес сипаттағы қарулы қақтығыс кезінде жасалған әскери қылмыстар үшін жеке тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігін көздейді.

Көптеген мемлекеттер халықаралық емес сипаттағы қарулы қақтығыс кезінде жасалатын әскери қылмыстарды қылмыстылығын тану бойынша заңнамалық актілер қабылдаған. Бірнеше тұлғалар халықаралық емес сипаттағы қарулы қақтығыс кезінде жасалған әскери қылмыстар үшін ұлттық соттармен сотталған. Бұрынғы Югославия мен Руанда бойынша Халықаралық қылмыстық трибуналдарында болып жатқан халықаралық емес сипаттағы қарулы қақтығыстар кезінде жасалған әскери қылмыстар үшін айыпты жекетұлғаларға қатысты сот процестері бұл қылмыстар үшін тұлғалар қылмыстық жауапкершілікке тартылатынын дәлелдеді. Мысалы, бұрынғы Югославия бойынша Халықаралық қылмыстық трибуналдағы Тадич ісі бойынша шығарған шешімін келтіруге болады. Бұрынғы Югославия бойынша халықаралық қылмыстық трибуналдың тоғыз жылдық қызметі нәтижесінде халықаралық қылмыстық құқығының түсінігін анықтап, дамытты және де халықаралық және халықаралық емес сипаттағы қарулы қақтығыстарға қолданылатын құқықтық режимдердің жақындауына үлкен септігін тигізді. 1995 жылғы Тадич ісінің соттылығы туралы шешімінде, *per se* қарулы қақтығыстарына қолданылатын, олардың сипатына қарамастан, халықаралық қылмыстық құқықтың белгілі бір базалық нормалары бар екенін орнатты. Халықаралық Қылмыстық Сот өзінің «Соғыс дәстүрлері мен заңдарын бұзу» Статутының 3-бабынан бұл қорытындыны шығарып, оның ережелерін Статуттың нақты ережелері қолданылмаған жағдайда юрисдикцияны жүзеге асыру үшін жеткілікті негіз ретінде талқылады. Тадич ісінің соттылығы туралы шешім «халықаралық трибунал шығарған және ішкі қарулы қақтығыс кезінде жасалған әскери қылмыстардың сипатын бірізден заңсыз деп тапқан алғашқы сот шешімі» болды. Бұл құжат халықаралық емес сипаттағы қарулы қақтығыстарға қолданылатын нормалардың мазмұны дами түскен соттық шешімдерді қабылдауға негіз болды [2].

Қарудың кейбір түрлеріне және соғыс жүргізудің кейбір тәсілдеріне тыйым салатын бірқатар шарттар бар. Оларға 1907 жылғы Гаага Конвенциясы, Бактериологиялық қаруға (биологиялық) тыйым салу туралы 1980 жылғы Конвенция, Химиялық қаруға тыйым салу туралы 1993 жылғы Конвенция, қарулы қақтығыстар кезінде мәдени құндылықтарды қорғайтын 1954 жылғы Конвенция жатады.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде фашистік Германия мен Милитаристік Жапонияның және олардың одақтастарының жасаған халықаралық қылмыстарының қатыгездігі мен қанаушылықтары жеңімпаз мемлекеттер жағынан зұлымдықты жасаған айыптыларды жазалау үшін тәжірибелік шаралар қолдануына әкеп соқты.

Осыған орай маңызды халықаралық-құқықтық актілер қабылданды: 1943 жылғы Айуандық жасағаны үшін гитлерліктердің жауапкершілігі туралы Мәскеу декларациясы; 1945 жылғы

европа елдері осіндегі басты әскери қылмыскерлерді жазалау және соттық ізіне түсу туралы Лондон келісімі, оның ажырамас бөлігі болып Нюрнбергтегі Халықаралық Әскери Трибуналдың Жарғысы саналады; 1946 жылғы Токиодағы Халықаралық Әскери Трибуналдың Жарғысы; осы трибуналдардың үкімдері. Нюрнберг Халықаралық Әскери Трибуналдың Жарғысында танылған және олардың үкімдерінде көрініс тапқан қағидалар 1946 жылы 11 желтоқсандағы және 1947 жылы 27 қарашадағы БҰҰ Бас Ассамблеясының резолюцияларында расталды.

Халықаралық құқықтық әрекет етуші нормалары бойынша халықаралық қылмыс жасағаны үшін басты кінәлі тұлғалар халықаралық қылмыстық соттармен қылмыстық ізге түсуге ұшырайды. Соттар арнайы халықаралық келісімдер бекіту арқылы құрылады. Мысал ретінде Нюрнбергтегі Халықаралық Әскери Трибунал (1945-1946 жж) мен Токиодағы Халықаралық Әскери Трибуналды (1946-1948 жж) келтіруге болады. Қалған қылмыскерлер жауыздық жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілікті тиісті мемлекеттердің қылмыстық заңнамасы негізінде тартылады. 1945 жылы европа елдері осінің басты әскери қылмыскерлерін жазалау және соттық ізіне түсу туралы Келісінде басты емес қылмыскерлерді «олардың жауыздық әрекеттері жасалған» мемлекеттерге беру қажеттілігі туралы және осы мемлекеттердің заңдарына сәйкес жазалау туралы ережелер жазылған. Дегенмен суық соғыс кезінде бұл механизм жұмыс жасамады.

Халықаралық қылмыстың тізімі алғаш рет Нюрнберг және Токийтік әскери трибуналдың Жарғысында қалыптасты. Ондағы барлық халықаралық қылмыстар үш топқа бөлінген: 1) Әлемге қарсы қылмыстар: жоспарлау, дайындау, түйінін шешу немесе агрессивті соғыс жүргізу немесе халықаралық шарттарды, келісімдерді бұзатын соғыс жүргізу немесе жалпы жоспарға қатысу немесе қастандық, жоғарыда аталғандардың кез келгенін жүзеге асыруға бағытталған әрекеттер; 2) Әскери қылмыстар: адам өлтіру, азаптау, құлдыққа салу немесе басып алынған территорияның азаматтық тұрғындарын басқа мақсаттар үшін қолдану; әскери тұтқындарды теңізде өлтіру немесе азаптау, тұтқындарды өлтіру, жалпы немесе жеке меншікті тонау, қалалар мен ауылдарды жаппай жою; 3) Адамзатқа қарсы қылмыстар: өлім, қырып жою, құлдыққа алу, жер аудару және басқа да қатыгездіктер, азаматтық тұрғындарға соғысқа дейін немесе соғыс кезінде жасалған, не саяси, діни, ұлттық мотив бойынша трибунал юрисдикциясына жататын кез келген қылмысқа байланысты немесе жүзеге асыру мақсатындағы әрекеттер жатады. Нәтижесінде халықаралық құқықта жалпыға ортақ болған қағида қалыптасқан: - бұл халықаралық қылмыстар үшін жеке тұлғалардың қылмыстық жауапкершілік қағидасы.

1949 жылы соғыс құрбандарын қорғау туралы 4 Женева конвенциялары мен 1977 жылғы оған I Қосымша протокол аталған әскери қылмыстар мен адамзатқа қарсы қылмыстар тізімін айтарлықтай кеңейткенін атап өткен маңызды. Аталған құжаттарда олар «қауіпті бұзушылықтар» деп аталады. 1949 жылы 4 Женева конвенциясында қауіпті бұзушылықтар болып: (50, 51, 130, 147 баптар) қасақана адам өлтіру, зорлық және адамгершіліксіз қарым-қатынас; қасақана ауыр азап келтіру; аса ауыр зақым келтіру және денсаулыққа зиян келтіру; заңсыз, өз бетімен және үлкен масштабтағы қырып-жою; мүлікті иемдену, әскери қажеттіліктерді туындатпайтын әрекеттер.

Халықаралық гуманитарлық құқықты қоса алғанда халықаралық нормативтік жүйесінің сипатты белгісі ондағы қағидалар жинағының болуымен көрініс табады. Ертеректе қарастырылған қағидалармен қатар халықаралық гуманитарлық құқықта әскери қылмыстар жасағаны үшін жеке тұлғалардың жауапкершілік мәселесін халықаралық және мемлекетішілік дәрежеде реттейтін нақты халықаралық-құқықтық нормалар жинағының құқықтық сипатын анықтайтын ерекше қағидалар да бар. Олардың маңыздырақтарын қарастырып өтейік.

Әмбебеп юрисдикция қағидасы. Азаматтығы мен қылмыс жасалған орынға қарамастан, оларды жасағаны үшін айыпты тұлғаларды қылмыстық жауапкершілікке тарту әскери қылмыстарды бұлтартпаудың маңызды элементі болып табылады. Бұл өз кезегінде осы тәріздес әрекеттерге әмбебеп юрисдикция қағидасын тарату арқылы мүмкін болады.

Ертеректе бұл қағида тек қарақшылық пен құл сатушылыққа қатысты қолданған болса, қазіргі таңда әскери қылмыстарды қоса алғанда бірқатар халықаралық қылмыстар мен халықаралық сипаттағы қылмыстарға өз әрекетін таратады. Женева конвенциялары құқықбұзушылық жасалған орыннан юрисдикция тәуелсіздігін қарастырмағанмен, олардың талқылауы әмбебеп юрисдикцияны мойындады. Сондықтан, 1949 ж Женвеа конвенциялары шарттық құқықта әмбебап

юрисдикцияның алғашқы мысалы болып табылды. Сонымен қоса, 1949 ж Женева конвенциялары міндетті әмбебап юрисдикцияны тек маңызды құқық бұзушылықтарға қатысты қолданылады.

Қазіргі таңда осындай құқық бұзушылықтар әскери қылмыстар болып саналатындықтан, ол доктринада, ұлттық заңшығармашылықта, халықаралық трибуналдармен ұлттық сот тәжірибелерінде бекітіліп және танылған. Мұндай құқық бұзушылықтар факультативті әмбебап юрисдикцияға жатады. Мысал ретінде бұрынғы Югославия бойынша Халықаралық трибуналдың Тадичісі бойынша шығарылған шешімін келтіруге болады: 1949 ж 12 тамызынан Женева конвенциялары мен 1977 ж 8 маусымдағы I және II Қосымша хаттамаларындағы маңызды бұзушылықтарды бұлтартпау туралы 1993 ж 16 маусымдағы бельгия заңы; Азербайжан Республикасы мен Белорусия Республикасының қылмыстық кодекстері; халықаралық емес сипаттағы қарулы қақтығыс жағдайында әмбебап юрисдикцияны қарастыратын Нидерланд заңнамасы туралы 1996 ж Арнхем Әскери палатасының шешімі; Женева конвенциялары мен II хаттамалардың жалпы 3-бабында айтылған бұзушылықтар жағдайында әмбебап юрисдикцияларды көздейтін Швейцарияның Әскери қылмыстық кодексінің 109-бабына сәйкес Швейцария сотының позициялары [3].

Ескіру мерзімін қолданбау қағидасы. Әскери қылмыстар үшін ескіру мерзімін қолданбау және адамзатқа қарсы қылмыстарға ескіру мерзімін қолданбау туралы Конвенция қабылданға дейін халықаралық құқықта ескіру мерзімін қолдану туралы мәселе қозғалған жоқ. Нюрнберг халықаралық әскери трибуналының Жарғысында да, 1949 ж Женева конвенциясында да (кейінірек I Қосымша хаттамада да) мұндай ереже болған жоқ, 1968 ж 26 қарашасынан бастап адамзатқа қарсы қылмыстар үшін және әскери қылмыстар үшін ескіру мерзімін қолданбау туралы Конвенция осы қағиданы бекіткен алғашқы халықаралық шарт болып саналады.

Рим статутының 8-бабына сәйкес әскери қылмыстарға:

1 1949 ж 12 тамыздан Женева конвенциясын бұзу. Осы баптың а) тармағында тек төрт Женева конвенциясының I 50-бапта, II 51-бапта, III 130-бапта, IV 147-бапта жазылған анықтаманы қосады;

2 халықаралық құқық шегінде орнатылған халықаралық қарулы қақтығыстармен қолданылатын заңдар мен дәстүрлерін бұзатын басқа да құқық бұзушылықтар. Бұл әскери қылмыстардың категориясының анықтамасы халықаралық гуманитарлық құқықтың әртүрлі қайнар көздерінен алынғандықтан, I Қосымша хаттаманың, 1907 ж IV Гаага конвенциясына қосымша жаяу соғыс заңдары мен дәстүрлері туралы Ереженің, 1899 ж Декларацияның, 1925 ж Хаттаманың ережелерінде берген анықтамаларға ұқсас болып келеді;

3 1949 жылдың 12 тамызынан бастап төрт Женева конвенцияларына ортақ 3-бабын бұзатын халықаралық емес сипаттағы қарулы қақтығыстар жағдайында, соның ішінде: әскери әрекеттерге белсенді қатыспайтын, соның ішінде қаруын тастаған әскери қызметкерлер, ауру, жарақат алу нәтижесінде қатардан шығарылған немесе басқа да кез келген с-бірімен тығыз байланысты, бірақ екі түрлі ережеге негізделді. Біріншіден, әрекетті анықтаушы норма кәдуілгі халықаралық құқықтың бір бөлігін құрауы керек, екіншіден, осы нормаларды бұзу кәдімгі халықаралық құқыққа сәйкес жеке тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігін қарастыруы тиіс.

4 Халықаралық емес сипаттағы қарулы қақтығыстарда қолданылатын халықаралық құқық шегінде орнатылған дәстүрлер мен заңдарды бұзу. Осы тыйымдардың қалыптасуының негізінде II Қосымша хаттаманың ережелері, IV Гаага конвенциясына қосымша Гаага ережелері, 1989 жылға балалар құқығы туралы Конвенциясының, басқа халықаралық құқықтың қайнар көздері жатады [4].

Рим статутының 8-бабында көзге түсерлік әскери қылмыстар тізімі бар. Осы ережелерді құру кезінде Рим дипломатиялық конференциясының мүше мемлекеттері бір себептер бойынша осындай тұлғаларға қатысты жасалған әрекеттің кез келгені.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ответственность за военные преступления против человечества: Сборник документов, Москва, 1969 г. – 378 с.

2 Кудайбергенов М.Б., Международное Уголовное Право.уч. пос. Алматы: Ғылым, 1999. – 197 с.

3 Резолюция 2391(XXIII) Генеральной Ассамблеи ООН. Конвенция о неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества.

4 Бутин А.В., Лапатников В.А. Некоторые аспекты права вооруженных конфликтов: Учебное пособие. Нижний Новгород, 2003. 99

REFERENCES

- 1 Otvetstvennost' za voennyye prestupleniya protiv chelovechestva: Sbornik dokumentov, Moskva, 1969 g. - 378 s.
- 2 Kudaibergenov M.B., Mezhdunarodnoye Ugolovnoye Pravo. uch. pos. Almaty: Gylym, 1999. – 197 s.
- 3 Rezolyusiya 2391 (XXIII) Generalnoi Assamblei OON. Konvensiya o neprimenimosti strokadavnosti k voennym prestupleniyam i prestupleniyam protiv chelovechestva.
- 4 Butin A.B., Lapatinikov V.A. Nekotoryye aspekty pravavooruzhennykh konfliktov: Uchebnoe posobie. Nizhniy Novgorod, 2003.99.

Ответственность за военные преступления в международном праве

В данной статье рассматриваются виды военных преступлений, уголовная ответственность относительно к военным преступлениям и периоды их развития. А также, были приведены фрагменты из различных вооруженных конфликтов международного и не международного характера способствующего развитию международной уголовной ответственности.

Ключевые слова: Военные преступления, индивидуальная уголовная ответственность, Нюрнбергский и Токийский международные военные трибуналы, Римский статут МУС.

Responsibility for war crimes in international law

In this article discusses the types of war crimes, criminal liability relating to war crimes and periods of their development. And also, were given fragments of various armed conflicts international and non-international character contributing the development of international criminal responsibility.

Key words: War crimes, individual criminal responsibility, the Nuremberg and Tokyo international military tribunals, the Rome Statute of the International Criminal Court.

Редакцияға 27.02.2015 қабылданды.

ӨЖ 811.512.122 : 811.581]373.49

Қ. ТОЙБОЛ

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ оқытушысы, Астана қ.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЭВФЕМИЗМДЕРДІ САЛЫСТЫРА ЗЕРТТЕУ

Эвфемизм тілдік құбылыс қана емес, мәдени құбылыс та болып табылады. Ол әлемдегі барлық халықтың тілінде кездесетін ортақ құбылыс. Мақалада автор қазақ және қытай тілдеріндегі эвфемизм сөздерді салыстыра зерттеу арқылы, табу мен эвфемизмді жан - жақты қарастырады. Бұл еңбек қазақ және қытай тіліндегі эвфемизмді терең түсінуге, дұрыс қолдануға көмек бере алады.

Түйін сөздер: эвфемизм, табу, қытай тілі.

Табу мен эвфемизмдер кез келген халықтың тілінен орын алған ауқымы кең этнографиялық лексика. Қазақ және қытай тілінде де сөздік қордан алатын орны ерекше. Бұл сөздер тілімізде сирек қолданылғанымен, өте ертеден өмір сүріп келе жатқан, өте маңызды рөлі бар сөздер тобына жатады. Табу алғашында мифологиялық сенім - наным, қорқыныш сезімдерге байланысты қорытынды тұжырымдар жасау нәтижесінде пайда болған. Табу мен эвфемизмдердің шығу тегі адамзат тарихының терең түкпіріне қарай жетелейді. Нақтырақ айтсақ, табу мен эвфемизмдер адам баласының рухани мәдениетінің бастапқы сатыларынан бастап күні бүгінге дейін қалыптасқан дәстүрлі наным-сенімдермен де, әдет - ғұрып, салт - саналармен де, қазіргі заманның басты діндерімен де, тіпті өзіміз өмір сүріп отырған дәл осы заманғы тіл мәдениетімен де тікелей байланысты. Табу сөзі Индонезия тілінен енген термин, тыйым салу деген сөз. Бұл сөздің табу, тамбу деген синонимдері бар. Барлығының мағынасы – тыйым салу. 18 ғасырдың соңында атақты ағылшын әскери теңізшісі, зерттеуші, картограф Джеймс Кук (James Cook) табу терминін тіл ғылымына енгізген. Табу құбылысы адамзаттың өркениеті дамымаған ерте дәуірде адамдардың этнографияға, адамзаттың діни наным - сеніміне, әлденеге табынуына байланысты шыққан. Табу

термині мағыналық ауқымы тек тыйым салынған сөздермен ғана шектелмейді. Табу тыйым салу, сонымен қатар адам тарапынан жасалмауға тиісті кейбір іс - әрекеттерге, ішіп - жеуге болмайтын асқа, пайдалануға болмайтын заттар мен бұйымдарға салынатын тыйымдарды да түгел қамтиды [1, 67]. Эвфемизм (euphemismos) – гректің жақсылап, сыпайылап айтамын деген сөзінен алынған термин. Эвфемизм барлық елдің тілінде кездесетін ерекше құбылыс, ол филогенездік тұрғыдан қарағанда этикалық нормалар мен эстетикалық принциптердің қалыптасуымен тығыз байланысты құбылыс болып табылады. Табу мен эвфемизмдер қай тілде болмасын сөздік құрамының өзгеріске ең жиі ұшырайтын әрі үнемі қозғалыста болатын жылжымайтын тобын құрайды.

Жалпы тіл білімінде қазақ тіліндегі эвфемия құбылысын ғалым Ә. Ахметов «Эвфемизм табу сияқты үрейленуден туған сенімге негізделмейді, сыпайыгершілік пен әдептілікке негізделеді. Демек, қазіргі кездегі қолданылып жүрген эвфемизмдер бүгінгі таңдағы өскелең халқымыздың қалыптасқан этикалық және эстетикалық нормаларының күнделікті нақ көріністері деп есептеледі. Сондықтан табу мен эвфемизмдерді бір-бірімен шатастыруға болмайды. Екеуі екі түрлі мақсаттан шыққан» деп, эвфемизмді құбылыс ретінде қарастырып, оның өзіндік еркшеліктерін көрсетеді [2, 83-84].

Әр халықтың мифологиялық дүниетанымына орай, тілдегі эвфемистік атаулары олардың мінез-құлқын, түр-сипатын, түсін, жынысын, күшін, билігін, жағымды, жағымсыз іс-әрекеттерін немесе басқа қасиеттерін бейнелейтін эпитеттерден жасалады. Қазақ және қытай тілінде эвфемизм тәсілімен алмастыруды төмендегі бірнеше топқа бөлу арқылы қарастыруға болады.

1. Өлімге байланысты эвфемизмдер

Адам баласы үшін табиғи құбылыстардың ішіндегі ең қорқыныштысы да, сескендіретін суығы да – өлім. Сондықтан кез келген халықтың тілінде «өлім», «өлді» деген сөздердің орнына сол ұғымдарды білдіретін эвфемистік синонимдер қолданылады. Қазақтың «өлім жайлы көп айтса, тірінің берекесі кетеді» деген мақалы да осы айтылғанның бір нақты айғағы болады. Қазақ халқының ежелден келе жатқан салт-дәстүрлерінде өлім туралы суық хабарлы жақындарына астарлап естіртіп, көңіл айту бүгінге дейін сақталып келеді. Қазақ халқы өлім туралы хабарды жақындарына бірден айтпаған, суық хабарды астарлап, түспалдап немесе жұмбақтап сездіруге тырысқан. Осы ауыр қайғыны естірту эвфемистік мағыналы сөздерден басталып көңіл айту, жұбату сөздерімен аяқталып отырған. Қазақ тіліндегі «өлу» деген ұғымды қайтпас сапарға кету, үзілу, көз жұму, қайту, көз жұму, айырылу, мәңгі ұйқыға кету, аттану, дүние салу, дүниеден көшу, демі тоқтау, жан тәсілім қылу сияқты астарлы мағыналы эвфемизмдер алмастырып отырады. Кісінің қайтыс болуымен байланысты табу мен эвфемизмдер қытай тілінде де өте көп кездеседі. “去世” (қайтыс болды), “安息” (иманды болды), “谢世” (дүниеге қош айтты), “离开亲人” (жақындарымен қоштасты), “逝世” (қаза болды), “归西了” (о дүниелік болды), “走了” (кетті), “如天堂” (жәннәтқа кетті), “升天” (ұшып кетті) т.б. Қытай халқы ертеде адамның лауазымына, қоғамдағы орнына қарай ұқсамаған эвфемизмдерді қолданған. Мысалы: патша қайтыс болса, “弃群臣, 驾崩, 千秋万岁后”, патшайым қайтыс болса, “晏驾”; монахтар қайтыс болса, “涅槃, 圆寂”; Дао шәкірттері қайтыс болса, “循环, 羽化”; кәмелетке толмағандар қайтыс болғанда, “夭折, 夭亡”; жас қыз қайтыс болса, “香消玉碎, 香消玉损”; әділеттілік үшін құрбан болса, “捐躯, 牺牲, 就义” т.б.

Қытайдың әйгілі тіл маманы, профессор Чаң Дзиню (常敬宇) «Қытай тілінің лексикологиясы және мәдениеті» атты еңбегінде «өлу» деген сөздің 150 ден аса эвфемизмін жазып шыққан. Қытайда тіпті өлімге қатысы бар заттарды да айтуға тыйым салынған, мылалы **棺材** (табыт) деген сөзің өзін тура айтудан сескеніп, өлікті сақтайтын ағаш, кесене **寿木, 寿材, 长生墓** деген сөздермен ауыстырып айтқан.

2. Әртүрлі аурулармен қатысты эвфемизмдер.

Әртүрлі әлеуметтік себептердің негізінде қалыптасатын тыйым салынатын сөздер мен эвфемизмдердің ерекше бір тобы ауру атауларымен байланысты. Бұл көптеген халықтарда кездесетін өте кең таралған құбылыстардың бірі. Әсіресе, оба, шешек, қызылша, безгек, топалаң, тез тарайтын, әрі адамдар мен малдарды жаппай қырғынға ұшырататын қатерлі дерттердің атын атау сол ауруларды шақырады немесе олардың иесін шамдандырады деген үрей мен қорқыныштан туындаған нанымдар ертеде жиі кездескен. Соның салдарынан ондай ауру-індеттердің тура атаулары табуға айналып, олардың орнын эвфемистік атаулар басып отырған. Мысалы қазақ

халқы қызылшаны «қызыл көйлек», «қызыл» деп, қатерлі дертті түспалдап айтатын. Күнделікті өмірде жиі байқап жүргеніміздей, ем қонбайтын, беті бері қарамайтын дерттердің тура атаулары, әсіресе науқастанып жатқан адамның көзінше аталмайды. Бұлай ету ауру адамның көңіл - күйін түсіріп жібермеу үшін де, оның айығып кетуіне сенімін арттыру үшін де өте қажет екені кімге болса да түсінікті. Ал кейбір аурулардың тура атаулары кез келген адамның денесін түршіктіреді, мысалы, қылтамақ, мерез немесе бедеу сөздерін тура атау осы күнге дейін тыйым салынып келеді. ғылым техника дамыған қазіргі дәуірде медициналық тілмен ауыстырып қолдану жалпыласуда. «қояншық», «мешел», «шыжың» сияқты құлаққа оғаш естілетін сөздердің орнына «эпилепсия», «рахит», «диабет» деген терминдерді қолдану науқас адамға да, сау адамға да құлағына жұмсақтау тиетіні сөзсіз. Ауру атауларын эвфемизмдермен алмастыру Қытай халқында да кең өріс алған. Басқада қылтамақ, құрт ауруы, қояншық, мешел, шыжың сияқты дөрекі естілетін, естігенде адамды күйзелтетін ауруларды «рак», «туберкулез», «эпилепсия», «рахит», «диабет» сияқты медициналық эвфемизмдермен ауыстыру неғұрлым жағымды естіледі. Мысалы “瞎子”(соқыр) деген сөздің орнына“失明”, “眼睛看不见”; “聋子” (саңырау) деген сөздерді “耳朵不灵”, “耳朵重”, “耳背” эвфемизмдерімен ауыстырып қолданған. Басқа да рухани немесе жазылмас аурулардың да “不治之病”, “精神病”, “精神衰弱” сияқты өзіндік эвфемизмдік атаулары болған.

3. Анатомия мен физиологиялық үрдістерге қатысты эвфемизмдер

Анатомия мен физиологиялық үрдістерге қатысты кейбір ұғымдардың атауларымен байланысты табу мен эвфемизмдер қазақ тілінде өте көп. Моральдық немесе этикалық нормалардың тұрғысынан өрескел немесе ұят саналатындықтан, көптеген тілдерде адам мен жануарлардың анатомиясына қатысты кейбір терминдер мен физиологиялық құбылыстардың атаулары тура атала бермейді. Сондықтан олар табудың бір түрі болып есептеледі. Қажет болған жағдайда осы ашық қолдануға дөрекі иә ұят саналатын атаулары эвфемизмдермен ауыстырылып отырады. Мысалы, әйел адамдарға тән физиологиялық құбылыстардың бірі – бала көтеру. Ондай әйелдерді қазақ тілінде екі қабат, аяғы ауыр, жүкті дейді. Табу мен эвфемизмдердің қалыптасуына әсер ететін себептерді бірі ас қорыту процесінің нәтижесінде адам ағзасынан сыртқа бөлінетін заттар мен соларға қатысты кейбір ұғымдардың жағымсыз естілетін атауларға қатысты эвфемизмдер де аз емес, ең, еркектің жыныс мүшесі, әйелдің жыныс мүшесі, ең, қынап, сүт бездері, ұрық бездері қатарлы терминдер бар. Қытай тілінде физиологияға тікелей қатысы бар ұғымдардың ішіндегі, әсіресе, ұят немесе ерсі саналатындардың бірі – ер мен әйел арасындағы жыныстық қатынасты білдіретін сөздерді мәдениетті ортада ашық сөз ету өте сирек кездеседі, егер әңгіме туа қалса айтатын ойды майдалап, түспалдап немесе астарлап жеткізу үшін бірге болды, қосылды деген сөздермен ауыстырған. Ал қытай тілінде анатомия мен физиологиялық процестерге қатысты дөрекі естілетін сөздерді, мысалы әйелдердің кеудесін “乳房” сыпайы түрде “胸部”; ерлердің жыныс мүшесін “灵魂所在地”; жыныстық қатынасты “发生关系” (байланыс орнатты), “跟他接触” (жақындасты), “在一起了”(бірге болды) сияқты эвфемизм сөздермен ауыстырып қолданады.

4. Адам немесе заттың атауына байланысты эвфемизмдер.

«Әр елдің салты басқа» дегендей, географиялық, әдет-ғұрып, салт-сананың, қоғамдық-әлеуметтік жағдайының әртүрлі болғандығына байланысты әр халықтың мәдениетіндегі сөз магиясына сенушілік пен сол сенімнің негізінде қалыптасқан табу мен эвфемизмдер де әр түрлі болып келеді. мысалы, қазақ халқында ертеректе адам мен оның есімінің арасында материалдық байланыс бар деген түсінік болған. Сондықтан адамдар ертеде адамның есімі арқылы, сол адамды жадылау арқылы оның иесін қинауға, кемтар етуге немесе мерт қылуға болады деп, адамның шын есімін ашық қолданудан сескеніп, оны барынша құпия ұстаған, тыйым салған. Сондай-ақ жас балаларды тіл-көзден, ауру-сырқаудан сақтау үшін, олардың шын есімінің орнына балама есім, лақап ат қою әдетке айнала бастаған. Мысалы: Ернар деген баланы «Ерик», Гульназ болса «Гуля» секілді атпен шақыратын болған. Осындай наным-сенімге байланысты қазақта ат тергеу салты пайда болған. Ертеде қазақ әйелдері, нақтырақ айтқанда қазақ келіндері күйеуінің ата-анасының, аға-інілерінің, әпке-қарындастарының, туыстарының есімдерін тіке атамаған. Егер күйеуінің ата-ана, туыс-бауырының есімі кейбір заттың немесе құбылыстың атауына сәйкес келсе, келін ол затты немесе құбылысты өз атымен атай алмаған, оған лайықтап әрі басқаларға да түсінікті болатындай, жанама атау ойлап табатын болған. мысалы, күйеуінің әпке-қарындастарына өз тарапынан: төрем, шырақ, еркем, бикеш, шырайлым, сырғалым; күйеуінің аға-інісіне мырза жігіт, сері жігіт сияқты

ат қоятын болған [3]. Ал Қытайда текті қолдану өте маңызды, ертеден бүгінге дейін патшаның, ел басының атын қайталап қоюға қатаң тыйым салған. Олардың түсінігі бойынша патша тек біреу болу керек, сондықтан да патшаның аты қайталанбау керек, бірақ бұл жерде бір ескертегін жайт, Қытай жазуында иероглифтер өте көп болғандықтан, адамдардың атының қайталануы өте сирек кездесетін құбылыс. Әдетте қытай халқы адамдардың есімін кәсібімен байланыстыра отырып атауды әдетке айналдырған, себебі үлкендердің есімін атау қытайда әдепсіздік саналатындықтан, “王大夫” (Уан дәрігер), “张师傅” (Жаң ұстаз), “李木匠” (Ли ағашшы), “付教授 (Фу профессор) деген сөздермен атайтын болған. Қытайда егер жас болса адамдардың тегінің алдына 小 (кіші), үлкен кісілердің тегінің алдына 老 (кәрі, қарт) деген сөздерді қосып атау кең өріс алған. Бұл құбылыстардың өзі эвфемизмнің бір көрінісі болып саналады.

5. Жыртқыш аңдардың аттарына байланысты эвфемизмдер

Әр түрлі халықтардың тілдерінде сөз магиясына сенушіліктің салдарынан тура атаулары табуға айналып, эвфемистік жанама атаулармен аталған жануарлармен жәндіктердің түрлері өте көп. Мысалы, қазақтар ертеден-ақ мал шаруашылығымен айналысқан отырықшы халық болғандықтан, бөрімен байланысты табу өте көп кездеседі. Бұл жөнінде 20 ғасырдың басында қазақ жерінде болған неміс ғалымы Рихард Каруцтың: «қазақ балаларына қасқырдың атын атауға болмайды, өйткені бұл тыйым бұзылса, қасқыр малға шабады деп сенеді» деген болатын [4, 37]. Демек, ел арасында қолданылатын қасқырдың «ұлыма, қара құлақ, серек құлақ, теріс азу, ит-құс» секілді жанама атауларының бәрі де сөз магиясына деген сенімнен туылған эвфемизм екенін дәлелдейді. Сонымен қатар қазақ халқында ерте заманнан бері жыланның атын тура атамаушылық кездеседі. Тіпті үйге кірген жыланды өлтірмей, басына ақ құйып, сыртқа шығарып салу салты бұрыннан қалыптасқан. Ордалы жыланды өлтірмеу, басқа жыландарды өшіктіріп алмау үшін жасалатын шара болуы мүмкін. Өйткені қазақ халқы ордалы жыланды өлтіруден қатты қорыққан. Сосын атын тура атаса, зиянкестік жасайды, шағып алады деп, оны басқаша атайтын болған. мысалы, Қазақстанның оңтүстігінде жыланды «марата» деп атаса, шығысында «қамшы, ұзын құрт», кейбір жерлерде «түйме, түйме тас, монтаны» сияқты әрі эвфемистік, әрі диалектілік жанама атаулары да кездеседі. Қытайда жолбарыстан қатты сескенетін, тіпті орман патшасы, жыртқыштардың патшасы деп табынатын болған. Сондықтан олардың атын тіке атамай, аю, жолбарыс, арыстан, қасқыр сияқты жыртқыш аң-құстарды “黄大爷” (сары ата), “白五爷” (ақ ата), “大仙爷” (киелі ата), “灰八爷” (сұрша ата) сияқты эвфемизм сөздермен ауысырып қолданатын болған.

6. Сан, санақтарға байланысты эвфемизмдер.

Діни нанымдардың негізінде қалыптасқан ырымдар мен тыйымдар қай халықтың да мәдениетінен кездеседі. Соның ішінде санаққа байланысты ырымдар мен тыйымдар ескі нанымдардың қалдығы ретінде күні бүгінге дейін жалғасып келе жатыр. Басқа халықтар секілді санақпен байланысты ырым мен тыйым қазақ халқында да кең тараған. Ертеде бай болсын, жарлы болсын қазақтар құдайдың қарғысы тиеді деп, малының, бала-шағасының нешеу екенін ешкімге тіс жарып айтпаған әрі олай етуді жаман ырымға санап, тыйым салатын болған. Қазірде санаққа байланысты ырымдар қазақта көп кездеседі, мысалы, сейсенбі күні алыс сапарға шығуға болмайды, үлкен істі бастауға болмайды. Жұма күні көшуге болмайды. Сейсенбі, сенбі, жексенбі күндері шаш, тырнақ алуға болмайды. Егер алса тырнаққа құрт түседі деген сияқты ырымдар әлі де сақталып келеді. Қазақ халқы сандарға көп мән бермейді, дегенмен өзіне тән ұлттық мәнге ие, киелі санға балайтын сандар кездеседі. Қазақта 4, 7, 12 сандары қасиетті сандар болып саналады. «Төртеу түгел болса төбедегі келеді, алтау ала болса ауыздағы кетеді» деген мақал осы сенімге байланысты шыққан болуы мүмкін [4, 211]. Ал қытай халқы үшін жаман сандар қатарында «4» саны жатады, себебі төртті білдіретін “四” сөзі, “死” деген өлу, өлім сөзімен үндес болып келетіндіктен, қытайлар төртпен қатысы бар сандарды қолданудан қашады, қолданса сол үйде өлім болады деп сенетіндіктен, көлік, үй тіпті телефон номерінен де төрт цифрын қолданбайды. Ең жақсы көретін сан «8», “八” (сегіз) сөзі “发” (баю) сөзімен дыбысталуы ұқсас болғандықтан, отбасына байлық алып келеді деп сеніп, барынша сегіз саны көп қолданатын болған. Осыған сәйкес қытайлар сағатты сыйлыққа беруге тыйым салған, өйткені «сағат сыйлау» “送钟” деген сөз «ұзақ сапарға шығарып салу» “送终” сөзімен үндес болып келеді.

Қорытып айтқанда, эвфемизм адамдардың әдеп, сыпайылық, талғампаздық және ұят сақтау, моральдық психологиясына байланысты болып келеді. Эвфемизм тіл білімінде құлаққа түрпідей

тип, жағымсыз, тұрпайы естілетін сөздерді сыпайы, жағымды сөздермен ауыстырып айту болып табылады. Эвфемизм тыйым салынған сөздерді жағымды сөздермен ауыстырып жеткізу үшін, ойды көркем түрде бейнелеп жеткізу үшін қолданылатын, мәдениеттілікті, сыпайылықты білдіретін сөздер болып табылады. Эвфемизм тек тілдік құбылыс болып қана қалмастан ол мәдени, діни, әлеуметтік, психологиялық факторларды да қамтиды. Адамзат өркениеті дамымаған ерте заманнан бастап күні бүгінге дейін қолданылып жүрген маңызды сала. Сондықтан қазақ және қытай тілдеріндегі эвфемизмді зерттеу қытай тілін, қытай мәдениетін тіпті де терең түсінуге көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сыздық Р. Сөз күдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 178 б.
- 2 Ахметов Ә. Қазақ тіліндегі табу мен эвфемизмдер. Филол. ғылым. кандид. дәрежесін алу үшін жазылған дисс. – Алматы, 1973. – 164 б.
- 3 <http://www.bilimsite.kz>
- 4 Ә.Болғанбаев. Қазақ тілінің лексикологиясы. - Алматы: Мектеп, 1975.- 308 б.

REFERENCES:

- 1 Syzdik R. Soz kudireti. – Almaty: Sanat, 1997.- 178b.
- 2 Ahmetov A. Kazakh tilindegi tabu men euphemisimler. Filol.gilim.kandid.darejesin alu ushin jazilgan diss. – Almaty, 1973. – 164b.
- 3 <http://www.bilimsite.kz>
- 4 A. Bolganbayev. Kazakh tilinin leksikologiyasy. - Almaty: Mektep, 1975.-308b.

Сопоставительный анализ эвфемизмов на казахском и китайском языках

Эвфемизм является не только языковое явление, а также явление культуры. Это общее явление, которое встречается в языках всех народов мира. В данной статье автор, сравнивая эвфемизмы в казахском и китайском языках, всесторонне рассматривает эвфемизмы и слова табу. Статья может помочь углубленно понять и правильно использовать слова эвфемизмы как на казахском, так и на китайском языках.

Ключевые слова: эвфемизм, табу, китайский язык.

Comparative analysis of euphemism in the kazakh and chinese

Euphemism is not only the language phenomenon, it's also known as a cultural phenomenon. It is common phenomenon of all nations' languages all around the world. In the given article the author compares euphemisms of Kazakh and Chinese languages, also considers euphemisms and taboo words. The article can help to understand and use euphemisms in Kazakh and Chinese languages.

Key words: euphemism, taboo, chinese language.

Редакцияға 14.01.2015 қабылданды.

ӨОЖ 821.512.122 – 13.09

Г.М. ТӨРЕСАЕВА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

АҚТАМБЕРДІ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «АЗАТТЫҚ» ҰҒЫМЫ

Мақалада автор қазақ поэзиясында «азаттық» тақырыбын жырлаған ақын-жырауларға шолу жасайды. Жыраулар поэзиясының көрнекті өкілі Ақтамберді жыраудың шығармашылығына тоқталып, ақынның «еркіндік», «азаттық» тақырыбын жырлаудағы ерекшеліктерін зерделейді.

Түйін сөздер: поэзия, жырау, азаттық, ерлік, елдік, жыр, ақын, композиция, азаматтық лирика.

Қай заманда да тарих пен әдебиет өзара байланысып, елдің тұтас болмысын танытуда маңызды қызмет атқарады. А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқышында» [1, 216] тарих деректерін түріне

қарай «Жалпы тарих» және «Мәдениет тарихы» деп қарастырады да, әдебиет тарихын «Мәдениет тарихының» тарамағы ретінде береді. Яғни, әдебиет тарихын зерделеуде замана бедерлерін пайымдайтын «Жалпы тарихпен» тұтастықта қарау маңызды.

Қазақ халқының рухани даму революциясының шежіресі болып табылатын қазақ поэзиясында халқымыздың кемел ойы мен асыл арманы, ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі, мәдениеті мен өркениеті тарихы толығымен қамтылады. Азаттық, ел мен жерді қорғау, тәуелсіздік мәселесі – қазақ поэзиясына арқау болған өзекті тақырыптардың бірі, әрі бірегейі. Ертедегі тасқа қашалған «Күлтегін», «Тоныкөк» ескерткіштерінде «еркіндік» пен «азаттық» ұғымдары тереңнен қозғалып, ел рухының күдіреті бірлік пен берекеде екендігін жырланады. «Күлтегін» ескерткішіндегі: «Төбеңнен тәңірі баспаса, Астыңнан жер айырылмаса, Түркі халқы, ел-жұртыңды кім қорлайды?» [2, 51] деген өршіл үнді жолдар мыңдаған жылдар өтсе де өзектілігін жойған емес. Бертінгі тарихта Асанқайғы мен Қазтуған толғауларының қазақ әдебиетінде алар орны ерекше. Туған жерге деген сүйіспеншілік пен ел бірлігін жырларының мәйегі еткен жыраулардың халықтың намысын қайрап, ұлттың ұйысуы жолында рухты жандандыратын толғаулары бүгінге дейін ел жадында.

Орта ғасырларда халқымыз дербес ел болып қалыптасу кезеңінде, елдігімізді сақтап қалу жолындағы ұлт-азаттық көтерілістер мен шайқастар жыраулар поэзиясында тамаша айшықталған. Қазақ халқы үшін елі мен жерін қорғауда әр кезде де сыртқы жаулармен болған теке-тірестер жеңіл болмағаны белгілі. Осындай аумалы-төкпелі заманда ел рухын қайрайтын, жас жауынгерлерді жігерлендіретін жырлар халыққа демеу болды. Атап айтар болсақ, Ақтамберді, Бұқар жырау, Доспамбет, Шалкиіз, Үмбетей, Марқасқа сынды ақын-жыраулар туындылары дәуір тынысын танытатын шығармалар. Сол уақыттағы қазақтардың қалмақ мен жоңғар, бертінде орыстармен арпаласы, ұлт азаттығы жолындағы халықтың ерлігі, ерлердің қайтпас қайсар батырлығы өршіл рухта жырланады.

Бергі тарихта Кеңестік империяға қарсы күресте, халықтың рухани жан-дүниесі қыспаққа алынған шақта М.Жұмабаев, Қ.Аманжолов, Ж.Молдағалиев, Е.Раушанов, С.Нұржанов, Ү.Есдәулетовтер шығармаларында «теңдік», «азаттық», «елдік» идеясы көтеріледі. Ел басына ауыр күн туғанда ақындар мен жыраулар елдің береке-бірлігін нығайту жолдарын іздестіріп, асыл ерлерді ұлт азаттығы үшін күреске шақырып, халықтың ішінде жатқан шер-мұңын жырларымен жеткізеді, сол арқылы елге рухани жағынан қуат беріп, демеу болады.

«Мың өліп, мың тірілген» қазақ халқының азаттық жолындағы ерлігін, арман-тілектерін жеткізуде жыраулар поэзиясының өкілі Ақтамберді жырау толғаулары ерекше. Бұл туралы М.Мағауин «Шығармалар жинағында» [3,81] Ақтамбердіні ақындығымен бірге, балуандық, батырлық даңқы қатар шыққан, қанды ұрыстардың талайына қатысып, ұйымдастырушылық, қолбасшылық қасиетімен көзге түскен тұлға ретінде сипаттайды.

Бар арманым, айтайын,

Батырларша жорықта,

Өлмедім оқтан, қайтейін!...[4, 68] – деген өлең жолдарынан жауынгер жырауды қас батыр ретінде танысақ, Үмбетей жыраудың «Ей, Ақтамберді, Қабанбай!» деп басталатын толғауында, автор жырауды өр мінезді батырлығымен қоса, ел арасындағы дау-дамайды шешуші бітімгер ретінде көрсетеді. Д.Бабатайұлы жырынан Ақтамбердінің ерлік істері мен қол бастаған қолбасшы болғандығыда тілге тиек етіледі.

Ақтамберді жырау поэзиясының басты мәйегі «азаттық» пен «тәуелсіздік» ұғымдарынан құраланды. Ел басына қатер төнген шақта ел бірлігі мен азаттығын, ерен ерлердің ерлігін жырлауды өзінің асыл борышы деп білген ақын жалынды жырларымен ел есінде өшпес орын алған жырау. Жыраудың «Күмбір-күмбір кісінетіп», «Уа, Қарт Бөгембей», «Салпаң да салпаң жортармын», «Дүшпаннан көрген қорлығым», «Балаларыма өсиет», «Жағалбай деген ел болар...», «Жел, жел есер, жел есер...», «Жағама қолдың тигенін...» деп басталатын жырларының барлығы да азаттықты ту еткен жалынды жырлар. Ол «азаттық» ұғымын ел бірлігі мен тұтастығы, намысы күшті ерлер мен ел басқарған көсемдердің берекеді істері, қамқор ата-ана мен тәрбиелі бала сияқты адами құндылықтармен сабақтастыра толғайды. Міне, Ақтамберді туындыларының халықтың арман-мұратын дөп басып жырлауы мен бүгінге дейін ел аузында сақталып келуінің сыры осында.

Ақтамберді ел басына қатер төніп, ерлік пен елдік сыналатын шақта өмір сүргендіктен, жастайынан өзінің жігерлі жырларымен жас ұрпақты жаугершілік қасиетке баулитын асқақ рухты жырларымен көзге түсті:

Жасым жетіп он беске,
Кірерме екем кеңеске,
Бұғанақатып, бел бекіп
Ерегiскен дұшпанмен

Шығар күн туса күреске! [4,58] – деген жыр жолдарында бала жырау «бұғанақатып, бел бекіп» тұрақты тіркесін қолдана отырып, жалынды жастардың ел азаттығы жолындағы асау армандарын, жалпы жауға шабар жас ұланның образын бейнелі тәсілдермен шебер сомдайды.

Ақтамберді жырларының басты идеясы – сыртқы жауға қарсы күреске шақыру, ел мен жерді қорғауда ерлерді жігерлендіру. Азаттықты аңсаған азатшыл рух – жырау поэзиясының басты желісі. Оның азатшыл мұраттағы алғашқы өлеңдерінен-ақ өршіл сарынның жалынды лебі сезіліп тұрады:

Дұшпаннан көрген қорлығым
Сары су болды жүрекке.
Он жетіде құрсанып,
Қылыш ілдім білекке.
Жауға қарай аттандым

Жеткіз деп құдай тілекке! [4, 59] – деген жолдардан қаршадайынан жауласқан елді көріп өскен жастың бойынан ел азаттығы мен еркіндігі үшін аянбай тер төгуге дайын екендігін көреміз.

Ұлт тарихында Ақтамберді өмір сүрген кезең еркіндік жолында жан-жақтан анталаған жаудан елін, жерін қорғауды парыз санаған әрбір ержігіттің ар-намысы саналатын шақ болатын. Ақын, міне, «Балпаң, балпаң кім баспас» толғауында осыны жырлайды. Толғаудан жырауды батыр еткен ішкі жан дүниесінің сырын аңғаруға болады:

Балпаң, балпаң кім баспас,
Басарға балтыр шыдамас,
Батырмын деп кім айтпас,
Барарға жүрек шыдамас.

Жалтара шапсаң жау қашпас,
Жауды аяған бет татпас,
Уа, жігіттер, жандарың
Жаудан аяй көрмеңіз,

Ғазырейіл тура келмей жан алмас [4,60] – деген өлең жолдарының алғашқы шумағында автор дәстүрлі салыстыру әдісімен сатиралық образ жасау арқылы жігіттің кемшіл тұстарын әжуалаудан гөрі, жастардың бойына батырлық пен намысшылдық сияқты жақсы қасиеттерді дарытуға тырысады. Ақынның бұл ойы өлеңнің екінші шумағында айшықталып, жастардың бойына «азаттық» ұғымының дәнін сепкендей.

Жыраудың кез келген толғауында ел қамын жеген ер тұлғаның бейнесі жан-жақты сомдалады. Оның толғауларында ер мен ел және азаттық ұғымдары тұтасып, толыққанды бірлік табады.

Байраққа біткен құрақпын,
Саусағым жерге түсірмен,
Жапанға біткен терекпін.
Еңсемнен жел соқса да теңселмен,
Қарағайға қарсы біткен бұтақпын,
Балталассаң да айырылман,
Сыртым қылыш, жүзім болат

Тасқа да салсаң майырылман! [4,61] – деген жолдардан өр рухты жыраудың батыр тұлға ретінде кемелденген шағында жазылған намысты қайрайтын шығарма екені анық байқалады. Бұл жігіттің жігерін қайраудың ғана емес, ерлікке үндеудің ерен үлгісі. Батырлық пен жаужүректіліктің болмысын ашқан мұндай жанды толғау өте сирек. Ақын ұғымында батыр болмақ ғайыптан

емес, елін сүйген ұлы жүректен. Бұл – ақиқаты айқын ұғым. Ақтамберді жырау туындысының қай-қайсысында болмасын туған жерге деген ыстық сезім мен елдің амандығын, азаттығы мен еркіндігін мақсат етіп отыратындығы аңғарылады.

Ақтамберді жыр-толғауларының басты бір ерекшелігі – жыраудың өз өмірінің және өз дәуірінің тыныс-тіршілігінен бастау ала келіп, келер күндерде ниет еткен арман-тілектерге, мақсат-мұраттарға ұласып кетуімен де құнды:

Тобылғы сапты қамшы алып,
Тұмар мойын ат мініп,
Қоныс та қарар ма екенбіз!
Ел жазылып жайлауда
Жақсылар кеңес құрғанда
Мұртымыз өрге шаншылып,

Бұрын да сөйлер ме екенбіз! [4,64] – ақын жырларында «азаттық» ұғымы тек еркіндік пен сол еркіндікке жету жолындағы жорықтарды сипаттаумен қатар, бейбіт халықтың арман-мұраты да көрініс тапқан. Ел бастаушы кемеңгер ақын ретінде Ақтамберді жырау халық ауыз әдебиетінен қалыптасқан дәстүрлі тәсілдерді қолдана отырып, халықтың жүрегіне келешекке деген үміт отын жағып, жігерлендіретін жыр жолдарын шебер жазады. Бұл шығармадағы арманшыл ойлар Асан қайғының Жерұйығымен сабақтас келеді. Ақтамбердінің ерекшелігі мамыражай өмірді қолжетпес арман ретінде емес, өзін сол суреттеудің бел ортасында отыруы арқылы оның ақиқат шындық болатынына оқырманын сендіреді.

Ақын «азаттық» ұғымын жырлауда елдің еркіндігін «аттың шабысы», «ор қояндай жүгіру», «жолбарыстай», «ұйытқыған жел», «қайнардың аққан тұнығы» сияқты тіршілік иелері мен табиғат құбылыстарының динамикалық қозғалысын бір-бірімен жымдастыра сипаттаған. Сол себепті Ақтамберді жырларын оқығанда, динамикалық екпін байқалады.

Ақтамберді толғаулары көбіне ел тәуелсіздігін ардақтаған тегеуріні тым қатты, рухы биік отты жыр жолдарынан өріледі. Әсіресе «Күмбір-күмбір кісінетіп» толғауының екпіні ерекше. Жоңғардан туған жерді азат етер арпалыстың от жалынында туған, ерлердің ертеңгі жеңіске деген күштарлығын оятар, жеңістен кейінгі бейбіт күндердің берекелі шаттығын көзге елестетер жігерлі жыр, ұранды рухымен сүйсіндіреді. Ерлікті жанына жалау қылған жыраудың ел тәуелсіздігі жолына жанпидалық ұранды ту еткен түйіні ұзақ толғаудың төменгі төрт жолында берілген:

Кеуде бір жерді жол қылсам,
Шөлең бір жерді көл қылсам,

Құрап жанды көп жиып,
Өз алдына ел қылсам! [4,61] – азаттық жолындағы күрестің басты мақсаты – «өз алдына ел болу», қантөгіс қырғын, жас кеткен боздақ – осы бір ұлы арманның құрбаны.

Майданда дабыл қақтырып,
Ерлердің жолын аштырып,
Атасы басқа қалмақты
Жұртынан шауып бастырып,
Түйедегі наршасын,
Әлпештеген ханшасын
Ат артына мінгізіп,

Тегін бір олжа қылар ма екеміз?! [4,62] – деп ақын жауынгерлерді рухтандыратын жырлар жазады. Жырда тек жеңіске жетуді мақсат тұтқан ерлердің бейнесін жасайды. Қазақ халқының тыныштығын бұзған жаудың жеңілісін халықтың асыл қазынасы «ана», «қыз», «ханшаларын» олжалауымен бейнелейді. Келесі өлең жолдарында:

Жуылмай қастың қанымен
Намысқа тиген кір кетпес [4,62]
немесе,
Еліңді жүндей түткізіп
Қанды көбік жұтқызып

Жайратамыз осы кеш!... [4,62] – деп халықтың берекесін алған жаудан кегін алмай тынышталмайтындығын, намысшылдығын, өрлігін танытады. Ақтамберді жырау азаттық ұранын жырлауда келешек ұрпақтың бойына жігер, намыс, қайрат сияқты батырлық қасиеттерді дарытуды насихаттайды. Жауға жалғыз шабудан қаймықпаған тарланбоз батыр-жырау Атамберді – қаһармандық поэзияны ұрпағына мәңгілікке мұра еткен жырау.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. -314б.
- 2 Мырзалиев Қ. Күлтегін.// Жұлдыз, 1970, №3. -31б.
- 3 Мағауин М. Шығармаларжинағы. ҮІІІ том. – Алматы: Қағанат, 2002. -491б.
- 4 Бес ғасыржырлайды. І том. – Алматы: Жазушы, 1989. -384б.
- 5 Әлтай А. Ақын-жырауларпоэзиясы. Астана: Ақжолтай, 2013. -232б.

REFERENCES

- 1 Baitursynov A. Shygarmalary. – Almaty: Zhazushy, 1989. -314b.
- 2 Myrzaliev K. Kulteuin.// Zhuldyz, 1970, №3. -31b.
- 3 Magaun M. Shygarmalarzhinagy. YIII tom. – Almaty: Kanagat, 2002. -491b.
- 4 Bes gasyrzhylaidy. I tom. – Almaty: Zhazushy, 1989. -384b.
- 5 Aktai A. Akyn-zhyraularpoeziyasy. Astana: Akzholtai, 2013. -232b.

Статья посвящена теме «свобода» в произведениях акын-жырауов. Автором рассмотрено творчество видного представителя поэзии жырауов – Ақтамберды, проанализированы особенности воспеваии тем «свобода» и «независимость».

Ключевые слова: поэзия, жырау, свобода, подвиг, национальная самобытность, жыр, акын, композиция, гражданская лирика.

Article is devoted to the theme of “freedom” in the works of poets and zhyraus. The author examined the work of a prominent representative of zhyrau’s poetry–Aktamberdy and analyzed the features of chanting “freedom” and “independence”.

Key words: poetry, zhyrau, freedom, heroism, national identity, zhyr, poet, composition, civil lyrics.

Редакцияға 12.01.2015 қабылданды.

ӨОЖ 353.2(510-15)

А.Е. ТУГЖАНОВА

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

ҚХР АЙМАҚТЫҚ САЯСАТЫНДА МАҢЫЗДЫ РӨЛ АТҚАРАТЫН БАТЫС АЙМАҚТАРДЫ ИГЕРУ СТРАТЕГИЯСЫ РЕГИОНОВ

Қытайдың солтүстік батыс аймағын игеру стратегиясы 1999 жылдан бастап едәуір жетістіктерге жетті. Соған байланысты Батыс Қытай да соңғы онжылдықта тез және тұрақты түрде дамыды. Бұл мақала Шығыс және солтүстік-батыс Қытай арасындағы ерекшелік аса қатты байқалған жағдайда экономикалық мәселелер саяси және әлеуметтік мәселеге ұласып кетуі мүмкіндігіне байланысты осы стратегиясының негізін және елдегі саяси және экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ететін негізгі саяси бағыттардың бірі болғандықтан Қытайдың солтүстік-батысын игеру бағдарламасының маңыздылығын көрсетуге бағытталған.

Түйін сөздер: ҚХР, саясат, солтүстік-батыс игеру, стратегия.

Қытай Халық Республикасының (кейін - ҚХР) саяси бірлігін дамытуға, экономикалық дамуға, әлеуметтік тұрақтылығына бағытталған аймақтық саясаты мемлекеттің даму стратегиясының маңызды бөлігі болып табылады. Ресми түрде 11-ші шақырылымның 3-ші пленумындағы отырыста жарияланған шаруашылық реформалардың басты бағыттары аймақтық басымдылықтарды өзгертті.

Нәтижесінде, аймақтық саясат реформалардың алдындағы болған саясатқа мүлде қарама-қарсы болып шықты [4, 125-130 б]. Аймақтардың автаркиялық даму деңгейіне қарағанда ортақ нарықты жасауға еш жағдай жасалмаған, сондықтан да тұйықталған аудандар бірігу формалары уақыт болмыстарына сәйкес емес болып танылды. Аймақтық автаркия мен мемлекеттік протекционизм орнына сыртқы ашықтық, ғаламдық экономикалық кеңістікке және тығыз аймақаралық қатынастарға белсенді интеграция орын алды. Қорғаныс қабілетімен қамтамасыз етумен тікелей байланысқан өнімді күштің бір қалыпты орналасу теориясы өзін-өзі жойып, бәсекелестік артықшылықтар теориясының дамуына жол ашты. Өнімдердің экономикалық тиімділігін белсенді дамыту үшін “Біреулер екіншілердің алдында дами берсін” лозунгі шығарылды, яғни бүкіл назар экономикалық өзгертулерге және сыртқы нарыққа шығуға дайын шығыс аудандарына бағытталды. ҚХР экономикасының локомотиві болған, елдің бәсекелестік қабілетін көтерген шығыс аудандарының белсенді дамуы таңдаулы реформа курсының жүзеге асырылуының оң әсері, бірақ XX ғ. өзін қатты көрсеткен аймақтық дифференциясының одан сайын дамуы жүзеге асырылып жатқан саясаттың кері әсері болып табылады.

Батыс аудандарын дамыту мәселесі көпке шешілмей тұрды және тездетіп мәселенің шешілуін талап еткен. 1999 жылғы ұзақ мерзімге бағытталған Батыс аудандарды дамыту бағдарламасының негізгі мақсаттары: аудандардың жаңа экономикалық болмыстарға сәйкестендірілуі, ортақ экономикалық процесстеріне енгізілуі [3, 20 б]. Бастапқыдан бағдарлама 10 әкімшілік бірліктерді біріктірген: 6 ауылдық өңірлер (Сычуань, Гуйчжоу, Юньнань, Шэньси, Ганьсу, Цинхай), орталыққа бағынышты 1 қала (Чунцин) және 3 автономды аудандар (Шыңжаң-Ұйғыр, Тибеттік и Нинся-Хуэйстік). Кейін тағы екі автономды аудан қосылды: Гуанси-Чжуанстік и Ішкі Моңғолия. Батыс Қытайлық аймақтар жер бедерінің қиыншылығымен және климаттық жағдайларымен, адамдардың аз қоныстануымен және аз игерілуімен ерекшеленеді. ҚХР-да табылған 150 пайдалы қазбалардың 130 батыстық аудандарда шоғырланған. Бұл аудандар энергетикалық ресурстармен қоса дәстүрлі (көмір, мұнай, газ, гидроқазбалар), дәстүрлі емес (күн және жел энергиялары) ресурстарға бай. Батыстық аймақтың мұнайхимиялық индустриясы мемлекеттің стратегиялық базасы ретінде көтеретін мұнай және газ алқаптары әлі күнге дейін Тарима, Турфан, Хами, Жоңғар (Шыңжаң) ойпаттарында, Шэньси, Ганьсу және ішкі Моңғолия аудандарында, Сычуань ауданының шығысында тауылып, өндіріліп жатыр. Келешек мұнай және газ қорлары 7,05 млрд тонн и 27,15 трлн. куб. м, немесе бүкіл мемлекет көлемі бойынша 21,6% және 85,4% құрайды. Осы аймақтарды онымен қоса ҚХР көмір қорының 40%, 72,6% хром қоры, 62% никель, 57% платина және 97%-дан астам калий тұзының қоры шоғырланған. Батыс Қытай геологиялық қатынаста толықтай игерілмеген, бірақ табылған кен орындарын жағдайлардың болмауы және дамымаған ішкі құрылымға байланысты игерілмеген.

Аймақ 18 мемлекетпен шекаралас, шекара шебі, Қытайдың құрлық шекарасының 91%-на тең, 18 мың км дейін созылған. Бірақ, географиялық орналасуының тиімділігіне қарамастан, батыстық аймақ шетелдік инвестициялардың шоғырланған шығыстық жағаға қарағанда айтарлықтай артта қалған. Батыстық аймақтар өзінің келесі ерекшеліктеріне байланысты игеруге дейін Қытайдың артта қалған аймағы ретінде қарастырылған: урбанизацияның төмен деңгейі, халық тығыздылығының төмен болуы, шаруашылықтың дамымағаны, мемлекеттік кәсіпорындарының көптігі, дамымаған ішкі құрылым, жұмыс күші сапасының төмен деңгейі.

Батыстық аймақтарды игеру – бұл аймақтың бүкіл тіршілік әрекетінің көріністерін қарастыратын бүтін іс-шаралар комплексі. Бағдарламаның жүзеге асырылу міндеттеріне келесі тапсырмалар енгізілді:

- Кедейлікті жою.
- Қазіргі заманға сәйкес өнімдік және әлеуметтік ішкі құрылымды құру.
- Тиімді жолмен жоспарланған, бір-бірімен байланысты үлкен, орта, кішкентай қалалар жүйесін құру.
- Экологиялық таза өнімдерді шығаратын қазіргі заманғы ауыл және орман шаруашылығын құру.

Чунцин, Чэнду, Сиань сияқты үлкен қалалар жобаны жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады. Шекара бойында орналасқан маңызды Үрімші және Куньми қалалары Батыс аймақтардың сыртқы ашықтығының артуында негізгі рөлді атқарады. Экономикалық даму жоспары келесі негізгі бағыттарға ие:

➤ Ауқымды геологиялық барлау жұмыстары, бар және болашақ пайдалы ресурс қорларын зерттеу. Кен өндіруші және өндеуші өнеркәсіптерді, ірі энергетика кәсіпорындарын құру.

➤ Өндірістік құрылымын бірыңғайлау, әлеуметтік прогресс дамуына себеп болатын және халықтың дәулеттілігін жоғарылататын бүкіл нарықтық экономикалық талаптарға сай өндірістік база құру. Мемлекет барынша бәсекелі артықшылығын қолданатын өзіне тән жергілікті салаларды, онымен қоса жоғары және жаңа технологиялардың дамуын қолдайды.

➤ Қазіргі заманғы өндірістік құрылысты қамтамасыз ету үшін және өндіріліп жатқан пайдалы қазбаларға тікелей жол болуы үшін тасымалдаушы және телекоммуникациялық ішкі құрылымды құру. Бүгін дамыған инфрақұрылым модернизацияның болуының міндетті талабы ғана емес, онымен қоса шығыстан шетелдік инвестициялар мен капиталды батысқа әкелу амалы болып табылады. Үлкен бағдарламалар жоспарында теміржолдарды құру, жылдамдығы тез жолдарды құру бар.

➤ Қоршаған ортаны қорғау. Экологиялық шаралар жарамды емес егістік қоныстарда ағаштарды егу және жұтаң май жайылымдарда шабындықтарды қалпына келтіру, ұлғайып жатқан шөлмен күресу, Янцзы және Хуанхэ өзендерін тазарту шараларын қамтиды. Осы талаптардың орындалуының ерекше маңыздылығы “негізгі экологиялық функциялардың ұлттық резерві” батыстық аудандарда орналасқан, яғни осы аймақта экологиялық қызметтерді көрсететін экожүйелер шоғырланған.

➤ Ғылым мен техниканы, білімді дамыту, мамандарды дайындау, онымен қоса аймақтың еңбек ресурсын көтеру. Жергілікті мамандарды дайындаумен қоса, бүгін өздерінің біліктілігімен ғана емес, ресми қатынастар әдептілігімен ерекшеленетін, жоғары білімді мамандарды шығыс аудандарынан тарту.

➤ Сыртқы ашықтықты дамыту, сыртқы экономикалық байланыстарды кеңейту және жергілікті өнеркәсіптердің өнімдерін шетелдік нарыққа шығару үшін бүкіл жағдайларды жасау.

Батыс аймақтарын игеру бағдарламасының жүзеге асырылуы 3 деңгейге жоспарланған. Игерудің бірінші кезеңінде (2000-2010жж.) ірі кәсіпорындарды және инфрақұрылым нысандарын құруға арналған бастырмалатқан орталық капитал жұмсалымдары негізгі рөлді атқарды. Бұл кезеңнің мақсаты - өсу нүктесін құру, мамандарды дайындау және батыс аймақтардың ЖІӨ жиынтығын 4,78 трлн. юаньға дейін көтеру[6]. Екінші кезең (2011-2030 жж.) орталық капитал жұмсалымдарының екінші деңгейге өтуін, коммерциялық негіздегі инвестициялардың және шетелдік капиталдың көбеюін қамтиды. Бұл кезеңде кәсіпорындардың дамуын, аймақтық дифференциацияның жойылуын және батыс аймақтардың ЖІӨ жиынтығын 18,13 трлн. юаньға дейін көтеру басым болып табылады. Осында батыс аймақтарының бәсекелік қабілетінің күшеюін, яғни жергілікті ерекше салалардың дамуына басты акцент қойылған. Соңғы үшінші кезеңде ЖІӨ жиынтығының 40 трлн. юаньға дейін көбейту және экономикалық дамудың ортаәлемдік деңгейге жеткізу жоспарланған. Жеке капитал жұмсалымдарына және шығыс аймақтармен кооперацияға негізгі акцент жасалынды.

Батыс аймақтарын игерудегі қаржылық мәселелеріне байланысты келесі шешімдер ұсынылды [2, 13-15 б]:

➤ Игеру аймақтарында мемлекеттік дотациялар жүйесін сақтау, энергетика, кен өндіруші ірі өнеркәсіптерді, суландыру құрылыстарын қаржы ассигнациясы арқылы қосымша қаржыландыру.

➤ Шығыс аймақтарын 15 жылға созылатын арнайы салыққа міндеттеу арқылы Батыс аймақтарын игеруге бағытталған арнайы Фонд құру. Фондты қолдану батыстық аудандардың өкілдерінен құралған арнайы комитеттің қатаң қадағалауы астында болуға тиіс.

➤ Мемлекеттік несиені ұлғайту, мемлекеттік банктердің негізгі қызметін батысқа аудару.

➤ Жергілікті бюджетке қосымша қаражат түсіру көздерін табу және несие жеңілдіктеріне ұсыныс жасау. Реформаның ұлғаю деңгейін қадағалап мемлекеттік өнеркәсіп орындарында нарық фондынан қаражат алу каналдары үлкеюге тиіс. Бұл шаралар жергілікті қаржы жүйесінің күшеюіне мүмкіндік береді.

➤ Мемлекеттік емес секторлардың кеңейтілуі және жеке инвестицияларды қатыстыру, яғни жергілікті және шығыс кәсіпорын иегерлерін бірлескен жобалар, кәсіпорындарын ашу арқылы батысқа тарту.

➤ Тұрақты шетелдік инвестициялар түсімін қамтамасыз ету мақсатымен, онымен қоса мемлекеттік міндеттеменің арқасында шетелдік қарыз алу, өнімдерді бөлу әдістерін қолдану

арқылы (қаражатты пайдалы қазбаларға айырбастау) “ашық экономикалық саясатты” белсенді жүргізу.

Батыс аудандарын игеру стратегиялық курсының жүзеге асырылуын бұрынғы экономика және сауда ҚХР мемлекеттік комитеті (бүгін Сауда Министрлігі) қадағалап, ескеріп қалған өнімдік күштерді қолданыстан шығаруға және аймақтық басым кәсіпорындардың арнайы салалардағы дамуын белсенді дамыту үшін осы аймақтар қатынасында саяси жеңілдіктерді өңдейді. Бір профильді объекттердің нұсқалары қайталанбас үшін және қаржы қызметтерінің тәртібін сақтау мақсатында экономиканың қайта құрылымдау жұмыстары жүргізіліп жатыр.

Бұрыннан келе жатқан тиімді емес аймақтық шаруашылығының құрамын түпкілікті қайта құру мемлекеттік функциялараның өзгеруін талап етті, оның ішінде:

- Өкілеттікті табыстау, функцияларды әртүрлі аймақтық басқару деңгейлері арасында бөлісу.
- Әртүрлі жеңілдіктерді орнату және қаржылық дотацияларды табыстау арқылы аймақтық дамуды ынталандыру.
- Жолдарды және электр станцияларын құруға арналған аймақтық жобаларда қаражат бөлу арқылы міндетті түрде қатысу.
- Ғылыми-зерттеу мекемелерін ашу және т.б.

Бағдарламаның жүзеге асырылуынан бастап батыстық аймақтардың орталыққа тәуелділігі тез арада ұлғайды (кесте-1).

Кесте-1. Аймақтық бюджеттегі орталықтың қаржы көмегінің үлесі (%)

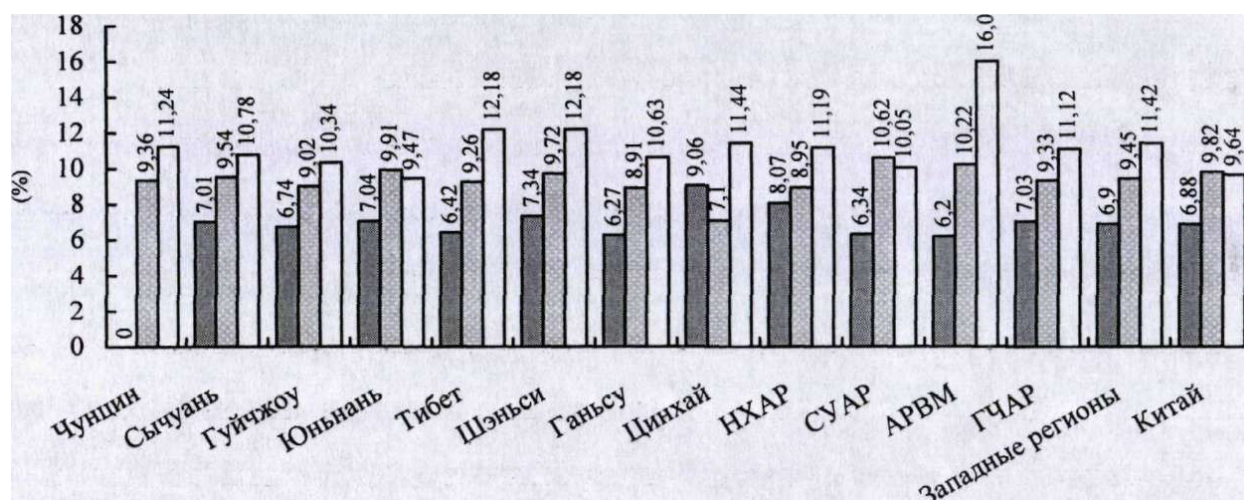
№	Аймақ	1990 ж.	1994 ж.	1998 ж.	2002 ж.	2007 ж.
1.	Ішкі Монғолия	45,85	26,50	27,80	71,33	54,51
2.	ГЧАР	27,95	50,16	39,67	55,52	57,52
3.	ТАР	98,61	95,31	91,97	94,70	92,59
4.	НХАР	58,36	60,17	60,66	76,66	66,66
5.	СУАР	54,68	-32,01	54,74	67,75	64,05
6.	Юньнань	14,69	62,35	48,71	60,76	57,13
7.	Гуйчжоу	26,11	57,91	50,91	65,81	64,15
8.	Цинхай	57,73	53,53	72,36	82,23	79,90
9.	Ганьсу	25,53	59,82	56,89	72,18	71,73
10.	Сычуань	23,43	45,20	38,04	58,40	51,63
11.	Шэньси			43,84	62,88	54,91
12.	Чунцин	—	—	43,44	58,78	42,39
13.	Батыс аймақтары	26,94	35,07	34,37	64,90	57,45
14.	Шығыс провинциялары	4,11	9,16	7,83	25,76	17,09

Дереккөз: Ху Анъган, Вэнь Цзюнь. Предпочтение социальному развитию: новая стратегия ускорения развития национальных меньшинств в западном районе Китая // Миньцзу яньцзю. 2001. №3. С. 22.

Тәуелділік әсіресе бірінші жылдары қатты байқалды: батыстық аймақтардың 64,9% шығындары орталықпен қадағаланады (шығыс аймақтары 25,7%).

Бағдарламаның ресми түрде жариялануынан 15 жыл өтті. Салыстырмалы анализ жүргізу мақсатында 1998 және 2008 жж. көрсеткіштерін қолданып отырмыз. 1998 жылдан бастап батыс аймақтарының экономикалық көрсеткіштері белсенді және онымен қоса тұрақты да, тиянақты да. Өткен 10 жыл батыс аймақтарының ЖІӨ ортақ көлемде де, әр адам басына айтарлықтай кеңейтілді. 1998-2008 жж. ортажылдық өсу қарқындығы 11,42% дейін жетті, ал мемлекет көлемі деңгейінде 9,64%. Сондықтан да, бұл көрсеткіштер батыс аймақтар үшін ҚХР пайда болғанынан бастап ең жоғары болып табылады (сурет-1)[5, 4 б].

Сурет-1. Әр түрлі уақыттардағы батыс аймақтардың ЖІӨ ортажылдық өсуі

1998-2007 жж. ЖІӨ деңгейі әр адам басына 4122 юаньнан 13186 юаньға (3,2 есе) дейін кеңейтілді. ЖІӨ деңгейінің ең көп өсім 25327 юань ретінде – бес есе артық - бүкіл батыс аудандары арасында Ішкі Моңғолияда байқалған. Ішкі Моңғолиядан кейін екінші орында Шэньси (10741 юань) одан кейін Шыңжаң-Ұйғыр автономды аймағы (10424 юань). Бірақ мемлекет бойынша салыстырғанда батыс аймақтары ЖІӨ бойынша екі, үш есе төмен. Егер 2000 ж. ең жоғары (Шанхай - 34547 юань/адам) және ең төмен (Гуйчжоу - 2662 юань/адам) ЖІӨ бойынша деңгейлері арасындағы айырмашылық 13,0 есе болса, 2008 ж. қарай айырмашылық 8,3 кеміді (73124 и 8824 юань/адам сәйкес)[1, 230-234 б].

Батыстық аймақтарды игеру бағдарламасы орталықтандырылған қаржы жұмсалымы және жергілікті қаржы дотациясымен күшті мемлекеттік қолдауымен ерекшеленеді. Сондықтан да, елдегі нарықтық қатынастардың дамуы мемлекеттік макротәртіптеу рөлі тек күшейеді.

2000-жылы мемлекет Батыс Қытайды ірі масштабты деңгейде игеруді іс жүзінде жүзеге асыруға кірісіп кетті. Даму және жоспарлау ісі жөніндегі мемлекеттік комитеттің хабарламасы бойынша, батыс провинциясында төменде аталған 10 ірі жобаларды жүзеге асыру басталды:

– Сиань учаскесі — Хэфэй теміржол линиясындағы Сиань — Нанкин 955 км-ге созылған және бағасы 23,23 млрд юаньді құрайды (АҚШ ақшасымен 1 доллар 8,2783 юаньге тең);

– Чунцин темір жолы — Хуайхуа (640 км, 18,23 млрд юань);

– шосселік жолдар: «5 вертикалдық и 7 горизонталдық мемлекеттік автожол магистральдары» (35 мың км);

– Батыс Қытайдағы аэропорттар (2000 жылы Шэньси провинциясында Сяньян халықаралық аэропортының құрылысы басталды. Чэндуда (Сычуань провинциясында), Куньминде (Юньнань провинциясы), Сианда (Шэньси провинциясында), Ланьчжоу (Ганьсу провинциясында) және Үрімшіде аэропорттар бой көтерді);

– Чунциндегі қалалық көліктердің эстакадалық жеңілрельстік линиясында;

– Сэбэй газқұбыры — Синин — Ланьчжоу (953 км);

– Цзыпинтудағы Миньцзян өзенінде орналасқан гидротехникалық торап;

– Ауылшаруашылығына пайдаланатын жерден тағайындалған орман және шөп массивтерін қайта қалпына келтіру;

– Цинхай провинциясында калийлік тұз ресурстарын игеру;

– Батыс Қытайда жоғары оқу орындарының желілерін құру [8, 49 б].

Батыс Қытайды игеруде ең бірінші кезекте сәйкесінше дамыған территорияларға - Сычуань және Шэньси провинцияларына баса назар аударылады, сонымен қатар, Тибет, Шыңжаң, Нинся автономды аймақтарына да көңіл бөлінеді [9, 92-103 б].

Нәтижелерге сәйкес, 2006 жыл мен 2010 жыл аралығында батыс аймақта негізінен кедейшіліктің алды алынды, белгілі деңгейде экономикалық тепе-теңдік қалпына келтірілді және қалаландыру

деңгейі 15%-ға ұлғайды. Кейіннен, ҚХР-дың ҚҒА ғалымдарының есептеріне сәйкес, 2010-2030 жылдары батыс аймақтарда жан басына шаққандағы ЖІӨ өседі және есептеген кезде қазіргі бағасы 3-3,5 мың долларды құрайды [10, 36 б]. Сонымен, Чунцинде жарты жыл ішінде шетелдік капиталдың қатысуымен 53 кәсіпорын тіркелген (жалпы инвестиция көлемі 200 млн. доллар); Сиань қаласында – 40 кәсіпорын (200 млн дол); Гуйчжоу провинциясында - 42 кәсіпорын (500 млн дол) орын алды. ШҰАА –да инфрақұрылымды дамыту аясында құрылған Кашгар – Торугарт учаскесінде (146 км құрайтын) Оңтүстік – Синьцзян теміржолы бойынша жол жүру бағдары ашылды.

Шыңжаң-Ұйғыр автономды аймағы (ШҰАА) 5 жаңа теміржолдарды құруды алға қойып отыр. 11-бесжылдық жоспары бойынша 2020 жылға қарай ШҰАА –да бірыңғай теміржол торабы іске асырыла бастайды. ШҰАА мен Қытайдың теміржол Министрлігі бірігіп қол қойған келісіміне сәйкес, осы жылы Шыңжаңда үш теміржол тораптары құрылысы жобасының техникалық-экономикалық дәйектемесін даярлау ісі алға басады.

Ганьсу провинциясында транспорт саласындағы инфрақұрылымды жетілдіруге 11-бесжылдық ішінде 70 млрд. юань бөлінеді (АҚШ долларына шаққанда 8,6 млрд.). 1000 км-лік автодаңғыл, мемлекеттік маңызы бар 20 транспорт торабын, аталған торапқа сай провинция деңгейінде 30 объект және жергілікті ауылдар мен болыстарда 1000 автобекеттер орнату көзделіп отыр.

Осы мәселе бойынша қытай тәжірибесін қарастырап болсақ, экономикалық қайта құру барысында Қытай жіберген олқылықтар мен позитивті кезеңдердің есебі Қазақстан аймақтарын дамыту стратегиясын жүргізу ісінде үлкен пайда алып келуі мүмкін. Қазақстанмен бірге, солтүстік-батыс аймақтары жаһрафиялық жағынан жақын орналасқан, ресурстары жөнінен өзара толықтырушылық бар, өзара экономикалық пайдасы бар.

Саясатты жүргізуде үйлесімділікті қатаң қолға алу, белгілі бір шектелген масштабта ынтымақтастықты нығайту, базалық салаларды және арнайы жетекші салаларды дамыту, экспорттық өнімнің бәсекеге қабілеттігін көтеру қажет, осылайша, қытай-қазақстан шекаралары аймағында экономикалық даму аймағын құрамыз. Сонымен бірге, берілген стратегияның басты нәтижелерінің бірі - Атасу (Қазақстан Республикасы) – Алашанькоу (Шыңжаң-Ұйғыр автономды аймағы) мұнай тасу құбырын орнату болып табылады, бұл екі мемлекеттің сауда-экономикалық қарым-қатынастарын нығайтуға үлкен мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, КХР басшылығы, елдің экономикалық даму тұрақтылығына қол жеткізе отырып, солтүстік-батыс аймақтардағы аз игерілген бай табиғи ресурстарды пайдалану арқылы ел қуаттылығын нығайту жоспарын іске асырып келеді. Экономиканы басқаруда барлық аймақтардың тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін жоспарлы және кешенді бағыты байқалады, бұл дамыған провинциялардың экономикалық сепаратизмдік бағыттарын төмендетеді. Шығыс және Батыс аймақтары арасындағы айырмашылықтарды жою, әсіресе, ұлттық әкімшілік бірліктерде, түпкілікті тұрғындар арасындағы жағдайды тұрақтандыруға, мәжбүр болатын ішкі миграцияның алдын алуға мүмкіндік беретіні әбден күтіліп отыр. Бұл аймақтарға жаңа өнеркәсіптік объектілерге білікті мамандардың және хань ұлтына жататын жұмысшылардың көшіп келуі жергілікті халық арасындағы сепаратистік қозғалыстарды төмендетеді. Экономикалық алға басушылыққа (прогресске) қол жеткізгеннен кейін елдің солтүстік-батыс аймағы Орталық Азия мемлекеттерімен ынтымақтастықта КХР мүддесін жүзеге асыруға бағытталған маңызды негіз болып табылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Освоение западных регионов и исследование социальных проблем запада // Под ред. Ли Даосян. Пекин: Чжуньян миньцзу дасюе чубаньшэ, 2008. 252 б.
- 2 魏明孔, 历史上西部开发的高潮及经验教训, 中国经济史研究 2000 年第 3 期.
- 3 Кондрашова Л.И. 30 лет экономической реформы в КНР. Научный доклад. М.: Институт экономики РАН, 2008. 51 б.
- 4 Теория освоения западных регионов // Под ред. Чжань Дуньфу. Пекин: Чжунго цин гуньэ чубаньшэ, 2001. 403 б.
- 5 Zhen Lu and Xiang Deng, China's western developmet strategy policies effects and prospects, 2011. 11 б.
- 6 <http://baike.baidu.com/k?url=9GfA5BC4Plfd8Bz6UVRCP8IEJTyBRSVyijpefhUVCTCWLQdOVDDfn6J36hqTOE4>

- 7 Ху Аньган, Вэнь Цзюнь. Предпочтение социальному развитию: новая стратегия ускорения развития национальных меньшинств в западном районе Китая // Миньцзу яньцзю. 2001. №3. 22 б.
- 8 Информационный бюллетень агентства «Синьхуа», 2000. 49 б.
- 9 Баженова Е. С., Островский А.В. От Цинхая до Циндао (Особенности экономической реформы в западных и восточных регионах КНР) // Проблемы Дальнего Востока, № 2, 2005, 188 б.
- 10 Информационный бюллетень агентства «Синьхуа», 2000, 11 июня. 36 б.

REFERENCES

- 1 Osvoeniye zapadnyh regionov i issledovaniye socialnyh problem zapada // Pod red. Li Daosyan: Zhunan minzu daxue qubanshe, 2008. 252 b.
- 2 魏明孔, 历史上西部开发的高潮及经验教训, 中国经济史研究 2000 年第 3 期.
- 3 Kondrashova L.I. 30 let ekonomicheskoi reform v KNR. Nauchny doklad. M.: Institute ekonomiki RAN, 2008. 51 b.
- 4 Teoriya osvoeniya zapadnyh regionov // Pod red. Zhan Dunfu. Pekin: Zhongguo qin gunye qubanshe, 2001. 403 b.
- 5 Zhen Lu and Xiang Deng, China's western development strategy policies effects and prospects, 2011. 11 b.
- 6 <http://baike.baidu.com/nk?url=9GfA5BC4Plfd8Bz6UVRCP8IEJTyyBRSVyijpefhUVCTCWLQdOVDDfn6J36hqTOE4>
- 7 Hu Angan, Wan Jun. Predpochteniyе socialnomu razvitiyu: novaya strategiya uskoreniya razvitiya nacionalnyh menshstv v zapadnom raiyone Kitaya // Minzu Yanzu. 2001. 22 b.
- 8 Informacionny byulleten' agenstva Sinhua, 2000, 11 aprelya. – 49 b.
- 9 Bazhenova E.S., Ostrovsky A.V. Ot Qinhaya do Qingdao (Osobennosti ekonomicheskoi reform v zapadnyh I vostochnykh regionah KNR) // Problemy Dal'nego Vostoka, № 2, 2005, 188 b.
- 10 Informacionny byulleten' agenstva Sinhua, 2000, 11 iyunya. – 36 b.

А.Е.Тугжанова

Играющая важную роль в региональной политике КНР стратегия освоения западных

Стратегия освоения северо западного Китая осуществляется с 1999 с замечательными достижениями. В результате чего Западный Китай также быстро и стабильно развивался в течение последнего десятилетия. Данная статья была написана для того, чтобы показать основу этой стратегии при переходе от экономических вопросов до политических и социальных вопросов из-за сильного отличия между Восточным и северо-западным Китаем и важность стратегии освоении северо-запада Китая для сохранения экономической стабильности в стране.

Ключевые слова: КНР, политика, освоение северо-запада, стратегия.

А.Е.Tugzhanova

The main role of Western's development strategy in the regional policy of China

China's Western Development Strategy has been carried out since 1999 with remarkable achievements, whereby Western China also experienced a rapid and stable development during the past decade. This article was written to show the basis of this strategy when economic problems turn into political and social problems because of the huge difference between East and West regions of China and the importance of the China's Western development strategy in the preservation of economical stability in the country.

Key words: China, policy, developing northwestern China, strategy.

Редакцияға 21.01.2015 қабылданды.

Ә.Н. ТҮКАЗИБАН

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН ДҮНИЕЖҮЗІЛІК САУДА ҰЙЫМЫ АРАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада жаһандану дәуіріндегі әлемдік экономикамен әлемдегі сауданың тез қарқынмен дамуының ортақ бір ғаламдық еркін түрде жүргізілетінінің нарықтың пайда болуын талап етуі, Қазақстанның жаһандық экономикалық үрдістерге сәйкес дамып келе жатқан бағытта Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру әрекеті ең маңыздылығы туралы сипатталған. Автормен Қазақстанның ДСҰ-на кірудің ерекшеліктері мен тенденциялары талданған. ДСҰ-на кірудің мақсаттары, жалпы артықшылықтары, өзіне алатын міндеттемелері, нәтижелері және әсерлері қарастырылған.

Түйін сөздер: *Дүниежүзілік сауда ұйымы, сыртқы сауда режимі, халықаралық-экономикалық және құқықтық ынтымақтастық жүйесі, ДСҰ қағидалары, әлемдік экономика.*

Дүниежүзілік сауда ұйымы (бұдан әрі - ДСҰ) – халықаралық сауда жүйесіндегі өзара ұйымдастырушылық - құқықтық негіздесаналатын бірден-бір халықаралық ұйым болып табылады. Оның негізгі құжаттарында көрсетілген маңызды шартты міндеттемелермен анықталатын, сол арқылы оның негізгі құрылымын басшылыққа ала отырып, тек саудаға қатысты үкіметтің ұлттық заңнамалары мен нормативтік актілерінің қолданылуының бір көрінісі ретінде ұйымдастырылатындығынан көрінеді. Сонымен қатар, ол мемлекеттер арасындағы сауда-экономикалық қарым-қатынастарын ұжымдық түрде талқылайтын келіссөздер арқылы жүргізеді [1]. Келісім жасаушы тараптардың келесідей ортақ пікірлерін негізге ала отырып ДСҰ-ның құрылуы туралы шешімін қабылдайтын ерекшеліктерге негізделген болатын: - ең біріншіден, халықаралық сауданың ерекше тез дамуының себебінен мемлекеттердің әлеуметтік ауқаттылық деңгейінің біршама өсуіне алып келуі; - екіншіден, әділ және еркін сауда қағидалар жолын нақты ұстануынан, және үшіншіден, ГАТТ келісімдерінің халықаралық саудадағы қатысушылар үшін тең мүмкіндіктер жасалуы болып табылады. Бірақта, ГАТТ өзінің ықпалына қарамастан халықаралық сауда ұйымын құрудағы талпыныстары бастапқы кезеңде сәтсіздікке ұшыраған болатын [2]. 1995 жылдың 1 қаңтарынан бастап ДСҰ-ы жұмыс істеп келе жатыр, оның құрылуы туралы шешімді 1993 жылға желтоқсанда аяқталған (1986-1994) ГАТТ Уругвай раунд шеңбері аясында көп жылдық келіссөздердің нәтижесінде қабылданған еді. Уругвай раунды сауда келіссөздердің сегізінші және соңғы раунды болды, оны өткізу ГАТТ қатысушы-елдерінде жеті жарым жыл алды. Уругвай раундтың келіссөздерін аяқтайтын болған, 1990 жылғы желтоқсан айында Брюссель қаласындағы (Бельгиядағы) Министрлік конференциясы барысында, министрлерге ауыл шаруашылық өнімдерін сату саласында реформаның әдістері туралы келіскен жоқ және келіссөздерді жалғастыруға шешім қабылданғаны түсінікті болды. «Қорытынды актінің» жобасы Женева қаласында 1991 жылы ұсынған болатын. Келіссөздерді аяқтау және осы құжатты қабылдау негізінен АҚШ және Еуропалық қоғамдастығы елдері арасында дауларды шешуге байланысты болды. 1992 жылы Вашингтонда АҚШ және ЕҚ елдері көбінесе ауыл шаруашылық тауарлары бойынша даулы мәселелерді шешті және «Блейерхаус келісіміне» қол қойды. 1993 жылғы ортасында АҚШ, ЕҚ, Жапония және Канада тарифтер және тауарлар мен қызметтер нарығына рұқсат алу бойынша маңызды прогреске қол жеткізді. Оның нәтижесінде, 1993 жылғы желтоқсан айында Уругвай раунды келіссөздерінің шеңберіндегі барлық келіссөздер ресми аяқталған. Осы раундтың Келісімдеріне пакеті Марракеште (Мароккода) 1994 жылғы сәуір айында қол қойылған. 1995 жылғы 1 қаңтарынан әрекетін бастаған Дүниежүзілік сауда ұйымы мекемесі, сонымен қатар кейін ДСҰ құқықтық базасының негізін құрған, Бірқатар келісімдерді қабылдау Уругвай раундының негізгі жетістігі болды. ДСҰ – дискриминацияламау, еркін сауда және ашықтығы принциптерінің негізінде әрекет жасайтын, осы ұйымның қатысушы-мемлекеттері арасында көп жақты халықаралық сауда ережелерін өндіруге жасалған халықаралық ұйым. Көп жақты келіссөздер нәтижесінде қатысушы-мемлекеттері қол қойған және осы мемлекеттердің парламенттерімен ратификацияланған көптеген келісімдер

ДСҰ негізі болып табылады. ДСҰ Келісімдері – бұл әрекеттің кең шеңберін қамтитын құқықтық құжаттар: ауыл шаруашылығы, тоқыма және киім, банк секторы, телекоммуникациялар, үкіметтік сатып алулар, азық-түліктердің қауіпсіздігі, зияткерлік меншік және басқа мәселелер ДСҰ ресми түрде 1994 жылы сәуірде Марракеште конференциясында құрылған болатын, сондықтан ДСҰ келісімін Марракештік келісім деп те атайтын. Сонымен қатар, ең алдымен халықаралық сауданың елеулі түрде жаңартылған көп тараптық жүйесіне (Тарифтер мен сауда жөніндегі Бас Келісімнің «уругвайлық» раундысының (ГАТТ) нәтижесінде) негізделген әлемдік сауда қатынастарының жаңа құрылымын қалыптастырды. Аталған процесстерге Қазақстанның осы қатысуы елдегі жүзеге асырылып жатқан экономикалық реформаның шеңберінде аса маңызды міндеттердің бірі саналатындықтан, Дүниежүзілік Сауда Ұйымына кіруі Қазақстанның стратегиялық негізгі ұстанымы болып табылады. Дүниежүзілік сауда ұйымы (ДСҰ) - көп жақты сауда жүйесінің құқықтық және институционалды негізі болып табылады. Ол үкімет саудаға қатысты ішкі заңнаманы қалай жүзеге асыруға міндетті екендігін көрсететін негізгі келісім міндеттемелерін қамтамасыз етеді. Осы негізде дауларды басу, келісім сөздер мен жалпы талдау арқасында елдер арасындағы сауда қарым-қатынастары дамиды.

Қазіргі кезде ДСҰ-на әлемнің 159 мемлекеттермүше болып табылады [3]. Қазақстан осы ДСҰ-на мүше болу туралы өтінішті 1996 жылы берді. Осы үрдісті басқару үшін Индустрия және сауда министрлігі жанынан Жұмыс тобы және Ведомствоаралық комиссия құрылды, сонымен қатар ДСҰ-на кіру жөніндегі іс-шаралар жоспары бекітіліп, Сыртқы саудалық режим туралы меморандум әзірленген болатын. Көп тарапты келіссөздер (Қазақстанға деген елеулі экономикалық мүдделер бойынша он сегіз мемлекетпен) 1997 жылы Женевада басталған болатын. Дүниежүзілік Сауда Ұйымы – елдер арасындағы сауданың тәртібін белгілейтін халықаралық ұйым. Оның қызметінің негізі халықаралық саудаға қатысушы елдердің басым көпшілігі келіскен және қол қойған ДСҰ келісімінен бастау алады. Негізінен бұл мемлекеттер өздеріне соның шеңберінде халықаралық стандарттар шеңберінде келісілген міндеттемелер алып сауда саясатын жүргізетін халықаралық шарттар. Дүниежүзілік Сауда Ұйымы барлық елдердің алдынан әлемдік нарыққа неғұрлым кеңінен қол жеткізудің мүмкіндіктерін ашады. ДСҰ-ның келісімдерімен және басқа заңдық құжаттарымен тауарлардың және қызмет көрсетулердің бүкіл әлемдік саудадағы 97 пайызға жуығы реттеледі. Халықаралық ынтымақтастықтың құқықтық жүйесі бойынша сауда жүйелерінің еркін саудаға қатысты қағидаларына сенім жасауда және күшейтуде маңызды рөлі ДСҰ тиесілі. Сонымен қатар, жақсы ұйымдастырылған саудалық қатынасты сонымен бірге глобалді деңгейде барлығына ортақ ынтымақтастық аспектілері болып танылады. ДСҰ белгілеген «ойын ережелері», кейбіреулерін қоспағанда, сыртқы сауда қызметінің барлық аспектілерінде саудадағы кемсітушілікті іс жүзінде жояды. ДСҰ-ға қосылудың халықаралық сауданы ырықтандырудан және оның шарттық-құқықтық базасын нығайтудан кез келген елдің пайда табатынымен ғана байланысты емес екенін, оның белгілі бір шегіністер жасауды талап ететін қосымша міндеттемелер жүктейтінін де түсіну қажет. Қазіргі таңда ДСҰ халықаралық-экономикалық және құқықтық ынтымақтастықтың нығаюына қарқынды дамуына оның қалыптасуына қатты үлесін қосып жатыр. ДСҰ бұл – халықаралық сауданың өзара ықпалдасатын жүйесін біріктірумен қатар, сонымен бірге біріңғай сауда қатынастарының шекарасын құқықтық құжаттармен біріктіретін арнайы ерекше ұйым болып табылады. Осыған қарамастан, ДСҰ өзінің институционалдық құрылымындағы өмірлік маңызы бар дауларды шешу органы жұмыс жасайды [4]. ДСҰ аясында жасалынған келісімдер аталған арнайы ережелер мен мәселелер туралы, және оны реттеу жолдарын шешуге бағытталған түсіндірудегі орны бұл дауларды шешу кезінде ең негізгі функциясы болып табылады. Аталған функцияны орындау мақсатында дауларды шешу органы арбитраж функциясының деңгейінде атқарылады. ДСҰ дауларды шешудегі ерекше рөлі экономикалық дауларға қатысты дауларды шешу болып табылады. Қазақстанның Дүниежүзілік Сауда Ұйымына кіру жөніндегі келіссөз процесі толық қарқынмен жүргізілуде. Қазақстан ДСҰ-ға, өркениетті әлемдік сауда кеңістігіне кіріп, әлемдік сауданың толық та жауапты мүшесі болуға және осы мүмкіндіктерді Қазақстанның экономикалық жаңғыру және халықаралық нарықтағы бәсекелестік қабілетін нығайту құралы ретінде пайдалануға ұмтылуда. Республиканың сыртқы сауда режимін реттейтін заңдарының едәуір бөлігі қазірдің өзінде ДСҰ нормаларына сәйкес келтірілді немесе Парламентте талқылануда. Қазіргі уақытта зияткерлік меншік құқықтарын қорғау

саласындағы ұлттық заңнаманы ДСҰ нормаларына сәйкес келтірудің бүкіл процесі аяқталып келеді. Қазақстанның осы халықаралық ұйымға кіруі оның өз заңнамасын ДСҰ талаптарына сай үйлестіру арқылы экономикасының заңдық және нормативтік базасын сапалы нығайтына септігін тигізетін болады. Қазақстанның ДСҰ-ға кіруге дайындық кезеңінде кеден саясаты, халықаралық стандарттар енгізу, мемлекеттік сатып алуды жетілдіру, шетел инвесторлары және отандық бизнес мүдделері арасында оңтайлы теңдестікті қамтамасыз ету мәселелерін шешуіне тура келеді. Қазақстан ДСҰ-ға кірер жолда мынадай мақсаттар қойып отыр:

- қазақстандық өнімнің шетел нарықтарына қол жеткізуі үшін қазіргілермен салыстырғанда алдыңғы қатарлы, кемсітпеушілік шарттар алу;
- дауларды шешудің халықаралық тетігіне қол жеткізу;
- шетел инвестициялары үшін мейлінше қолайлы ахуал қалыптастыру;
- ішкі нарыққа шетел тауарларының, қызметтерінің және инвестициялар легінің өсуі нәтижесінде отандық өнімнің сапасын және бәсекелестік қабілетін арттыру үшін жағдай жасау;
- ДСҰ-ға мүше елдерде, атап айтқанда, банк саласында қазақстандық инвесторлар үшін мүмкіндіктерді кеңейту;
- Қазақстанның халықаралық сауданың толыққанды қатысушысы ретіндегі әлемдік абыройын арттыру. ДСҰ-ға мүшелік Қазақстанға сыртқы сауда әріптестерімен өзара іс-қимылда айқын ережелерге сүйене отырып, ішкі нарықты жетілдіру үшін қосымша ынталандырулар жасауға мүмкіндік береді.

Халықаралық қағидаларды басты орынға ала отырып, ДСҰ қарастырылатын және оның экономикалық дауларда келесідей қағидалар жатқызады:

- Тиімділік қағидасына сәйкес экономикалық жағдайдағы дауларды реттеуге қатысты барлық ортақ жүйелер болып табылады:
- *in dubio mutis* қағидасы бұл қандай да бір жағдайда міндеттемелерде көрсетілген сөздің екі түрлі түсінігі болатын жағдайда, қабылдаған тарап өзінің міндеттемесіне сай пайдаланады [5].
- Көптеген экономикалық жағдайлардан туындайтын дауларда 1947 ж. ГАТТ келісімдерге пакетке қолдануларға процесінде пайда болған «тиімді болжам тұжырымдамасына сәйкес» доктринасында қолданылады.
- Мемлекеттердің жауапкершілік қағидасы [6]. Дүниежүзілік сауда ұйымының аймақтық ұйымдардан және басқа да халықаралық ұйымдардан ең басты айырмашылығы атап өтсек Еуропалық одақтан мемлекет үсті органның болмауы. Бұл қағида ДСҰ-ның нақты түрде көрсететін тең дәрежеде қатысушылар арасындағы, ұйымның қалыптасуындағы сауда келісімдерінің нақты көрсетілген белгісі болып табылады. ДСҰ-ның негізгі мақсаты – халықаралық саудаға жәрдем жасау, оның шынайы түрде жүргізілуін қамтамасыз ету, мемлекеттердің экономикалық дамуына ықпал ету. Қазіргі кезде ДСҰ-ның ережелеріне сәйкес сауда келісімдерін жасау, көп жақты келісім – шарттардың орындалуын қадағалау, сондай-ақ даму жолындағы елдерге көмектесу, мемлекеттердің ұлттық экономикалық саясатын қалыптастыруға жәрдем ету арқылы жоғарыдағы мақсатты жүзе асыруда. ДСҰ-ның шешімдері, әдетте, барлық қатысушы елдердің көлемінде консенсус әдісі арқылы қабылданады. Жоғары деңгейдегі шешім кемінде екі жылда бір рет шақырылатын министрліктік конференцияда қабылданады. Алғашқы конференция 1996 жылдың желтоқсан айында Сингапурде өтті. Осы жиылыста ДСҰ-ның ұйымдық құрылымына үш жаңа жұмыс тобын қосу ұйғарылды. Олар сауда және бәсекелестік саясаты арасындағы үйлесімділік, сондай-ақ мемлекеттік сатып алу саласындағы айқындық мәселелерімен айналысуда [7].

ДСҰ-на кіру процедурасы өзі үш кезеңнен тұрады:

1 кезеңде: кіруші мемлекеттердің сыртқы сауда режиміне қатысты және оның ДСҰ-ның сауда келісімдеріне сәйкес қарастырылады. Яғни, сол мемлекет өзінің сыртқы сауда режиміне қатысты меморандум дайындайды, ол сұрақ-жауап түрі бойынша қарастырылады, одан кейін арнайы жұмыс тобының баяндамасына сәйкес дайындалатын, қосылу шарттары, қосылу туралы протокол дайындалады. Қосылудың бұл бөлігі ДСҰ-ның барлық мүшелерінің қатысуымен көпжақты негізде жүзеге асырылады, бірақ кейбір сыртқы сауда режимі туралы мәселелер ДСҰ-ның бөлек мүшелері мен қосылушы ел арасында екіжақты негізде өтуі мүмкін. Қазақстанның қосылуы жөніндегі келісім сөздер жүргізген кезде келесі мәселелер жөнінде көптеген сұрақтар туындады:

- баға құрылудың нормалары мен тәжірибесі;
- салық салу жүйесі;
- бөлек экономика секторларындағы субсидиялар, мысалы ауыл шаруашылығында;
- шет елдік инвестициялар режимі;
- төлем балансы;
- импорттық кеден тарифы;
- қорғау шаралары және т.б. ұлттық өндірушілерді қорғау шаралары;
- импорттық лицензиялау;
- экспортты реттеу;
- мемлекеттік сауда келісімдері;
- импортты тауарларды стандарттау мен сертификациялау жүйесі, санитарлық және фитосанитарлық шаралар;
- валюта айырбасы жөніндегі операциялар;
- сыртқы саудаға қатысты мақалалар мен статистика;
- интеллектуалды мүлікке құқықтарды қорғау жүйесі.

2 кезеңде: тауарлар саудасы жөніндегі келісім сөздер. Бұл келісім сөздер қосылушы елмен басты сауда серіктестерімен екіжақты негізде жүзеге асырылады. Мұндай тарифтік төмендетулер, ауыл шаруашылығындағы арнайы төмендетулерді қоса, қосылу жөніндегі протоколдың айырылмас бөлігі болады, және ДСҰ-ның барлық мүшелеріне таралады.

3 кезеңде: қосылушы мемлекеттің қызметтер саудасы жөніндегі міндеттемелерін орындауы.. ДСҰ-на елдердің кіруінің басты шарты – өздерінің ұлттық заңнамасы мен сыртқы экономикалық қызметті реттеу тәжірибесін «Уругвай раундында» қабылданған келісімдер бумасымен сәйкестендіру. Құжаттардың барлық бумасын қосылушы елдің үкіметінің ратификациялауы [8].

Дүниежүзілік сауда ұйымы (ДСҰ) — халықаралық сауда ережелерін либерализм принциптеріне қарай реттейтін халықаралық экономикалық ұйым, ол 1995 жылғы 1 қаңтардан бастап жұмыс істей бастады. Алғашқы кезеңде ДСҰ-ға 77 мемлекет кірсе, соңғы мәлімет бойынша оған 159 ел мүше болды. ДСҰ-ға кіретін елдердің үлесі әлемдік тауар айналымның 95% құрайды, яғни Ресейді қоспағанда бүкіл дүниежүзілік нарықты қамтып отыр деуге болады және Қазақстанды қосқанда 30-ға жуық ел осы ұйымға кіру ниеттерін білдірді, олар бүгінгі таңда бақылаушы мәртебесіне ие. Сонымен ДСҰ-на кіру процесі төрт негізгі кезеңдерінен тұрады:

1. Мемлекет өзінің сауда және экономикалық саясатының аспектілері туралы толық ақпаратты ұсынады, сонымен қатар олар ДСҰ принциптеріне қай түрде сәйкес келетінін көрсетеді. Осы құжаттар меморандум түрінде ұсынылады және осы мақсаттарға арнайы қалыптасқан Жұмыс тобымен талқыланады. Аталған топ ДСҰ елдеріне кіретін мүшеліктің шарттарын талқылауға мүдделерін танытқан елдерден тұрады. ДСҰ мүшелері осы ұйымға ыңғайланатын мемлекетпен тікелей келіссөздер өткізеді. Келіссөздер барысында, кеден баждардың мөлшерлемелерін және тауарлар мен қызметтер нарығына рұқсат алуда міндеттемелерді қоса отырып, бар даулы мәселелер реттелген болу тиіс. ДСҰ жаңа мүшелерімен міндеттемелерді қабылдауда және ұйымның басқа мүшелеріне қатысты «Дискриминациялаусыз сауда» принципі бойынша олар автоматты қолданылады.

2. Келіссөздер аяқталғаннан және кіретін елдің сауда режимін талдаудан кейін Жұмыс тобы, оларды орындауға мерзімдерін көрсетумен Кіру Хаттамасының жобасын және Міндеттемелер тізімін енгізіп, ДСҰ әлеуетті қатысушысы туралы арнайы баяндама дайындайды.

3. Осы ұйымның Бас Кеңесі мәжілісінде немесе ДСҰ министрлер конференциясында Жұмыс тобы кіретін мемлекет туралы құжаттарды ұсынады. Осыдай кейін формалды дауыс беру – ДСҰ жаңа келген адамды қабылдауға осы ұйымның екіден үш бөлігінен кем емес мүшелері дауыс беру тиіс.

4. ДСҰ мекемесі туралы Келісімінде ДСҰ қосылудың жалпы принциптері ғана белгіленгенін белгілеу керек. Қосылу шарттары ДСҰ жұмыс тобының мүше–елдері және қосылатын елдері арасындағы келіссөздер процесінде анықталады. Оның нәтижесінде, белгілі дәрежеге дейін болжамсыз болады, өйткені ДСҰ жеке мүшелерінде қосылатын, ДСҰ келісімінің шегінен тыс шығатын, елдің міндеттемелеріне қойылатын қосымша талаптарды қоюға құқығы бар. Осындай

талаптар «ДСҮ плюс» тұжырымдамасына жатады. Жақында қосылған елдің тәжірибесі, міндеттемелердің минималды жиынтығы маңызды кеңейтілгенін және жекешелендіру, инвестициялық тәртібі, экспорттық тарифтің мөлшерлемелерін байланыстыру сияқты салаларды қамтитынын көрсетеді. ДСҮ -ға кірудегі Қазақстанның экономикасына тигізетін зардаптарына баға беру мәселелеріне келетін болсақ, еліміздегі экономикадағы, әсіресе ауыл шаруашылығы саласындағы құрылымдық реформалардың жеткіліксіздігімен, елдің халық шаруашылықтық кешенінің әлемдік экономикалық жүйеге бірігуінің шикізаттық бағытының тоқтатылу қаупіне байланысты ДСҮ -ға енуге қарсы айтылған дәйектемелерге ДСҮ - әлемдік экономиканы ғаламдандыру мен ырықтандыру жағдайларында сыртқы сауданы дамытудың басты құралы деп жауап берген жеткіліксіз болады. Экономика мен сауда режимін қайта құрудың айрықша маңызды нәтижесі болып ДСҮ арқылы Қазақстанның көптаралық сауда жүйесін жаңарту табылуда. Қазақстанға ДСҮ кіруі, осы ғаламдық сауда жүйесіне толықтай бірігуі маңызды. ДСҮ ұсынып отырған қолайлы және нақты ережелері, даулы мәселелерді шешудің одан да тиімді механизмдері мен сауданың дамытуға арналған жаңа мүмкіндіктер Қазақстан экономикасын реформалаудың бағдарламасын елеулі түрде сырттай өз жақсы әсерін алып келуі мүмкін. Осының барлығы реформаларды тұтастай қолайлы халықаралық деңгейге жақындататын болса, және кіру процесі аяқталғаннан кейін ДСҮ жүйесінен тыс қол жеткісіз болған жаңаша мүмкіндіктерге ие болады. Сыртқы сауда саясаты реформасының алға жылжуы макроэкономикалық тұрақтындырумен және шаруашылықты жүргізудің нарықтық ұстанымдарына көшу барысында қол жеткізген прогреспен тығыз байланысты. Алайда айта кететін нәрсе, сыртқы экономикалық саладағы реформаның табысқа жетуі өз тарапынан жалпы макроэкономикалық жағдайдың жақсаруына, сол арқылы жалпы экономикалық реформаның алдына қойылған мақсаттарды жылдам түрде жүзеге асыруға ықпал етуі тиіс. Сауда саясаты Қазақстанда шаруашылықты құрылымдық қайта құру тұрғысынан алып қарағанда да стратегиялық роль ойнауы мүмкін және де тиіс [9]. Алайда Қазақстанның халықаралық сауданың көптаралық жүйесіне бірігу процесіне халықаралық қолдаудың көрсетілуі ең алдымен қазақстандық өнімдердің батыс рыноктарына өздеріне жол ашуының жағдайларын жақсартудың арқасында үлкен мағынаға ие болуда.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Дюмулен И.И. Дүниежүзілік сауда ұйымы // М.:ЗАО «Экономика» Баспа үйі, 2003 жыл. – 271 б.
- 2 The Results of the Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations (The Legal Texts). - Geneva, 1995
- 3 Дүниежүзілік сауда ұйымы. Қысқаша анықтама. <http://www.wto.ru> & <http://www.wto.org>
- 4 Croley S.P., Jackson J.H. WTO Dispute Procedures // Standart of Review. 2003. №15. P.34-45.
- 5 Григорян С.А. //Дүниежүзілік сауда ұйымы. - Ростов н/Д: 2000 жыл. - 118 б.
- 6 Вахания В.В. Халықаралық келісімдердің түсіндірмесі // Құқық және экономика. 2005 жыл. №10. 57-60 б.
- 7 Малянова А.Н. Дүниежүзілік сауда ұйымы : құрылу тарихы, ДСҮ құқықтық қайнар көздері // Халықаралық жеке және жария құқығы. 2005 жыл. №5. 39-44б.
- 8 Trading into the Future, 2nd revised edition, WTO. — Geneva, 2000.
- 9 Акуов Т. Ж. ДСҮ Қазақстанның кіру мәселелері туралы // 2003 жыл.

REFERENCES

- 1 Dumylen I.I. Dyniezhuzilik sauda yimi // M.:ZAO «Ekanomika» Baspa yi, 2003 jil. – 271 b.
- 2 The Results of the Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations (The Legal Texts). - Geneva, 1995
- 3 Dyniezhuzilik sauda yimi. Kiskashaanyktama. <http://www.wto.ru> & <http://www.wto.org>
- 4 Croley S.P., Jackson J.H. WTO Dispute Procedures // Standart of Review. 2003. №15. P. 34-45.
- 5 Grigoryan S.A. // Dyniezhuzilik sauda yimi. – Rostov n/D : 2000 jil. - 118 b.
- 6 Bahaniya B.B. Halykaralyk kelisimderdin tysindirmesi // Kukuk zhane ekanomika. 2005jil. №10. 57- 60 b.
- 7 Malyanova A.N. Dyniezhuzilik sauda yimi :kuryly tarihy, DSY kukuktyk kainar kozderi // Halykaralyk zheke zhane zharya kukugu. 2005 jil. №5. 39-44 b.
- 8 Trading into the Future, 2nd revised edition, WTO. — Geneva, 2000
- 9 Akyov T. Zh. DSY Qazaqstannynkiryamaseleleriturali // 2003 jil.

Правовые аспекты сотрудничества между Республикой Казахстан и Всемирной Торговой Организацией

В данной статье рассмотрены правовые аспекты деятельности Всемирной торговой организации (ВТО) которая является единственной глобальной международной организацией, занимающейся правилами торговли между странами. По своей сути являются соглашения ВТО, согласованные и подписанные объемами мировых торговых держав и ратифицированные в своих парламентах. Цель состоит в том, чтобы помочь производителям товаров и услуг, экспортерам, и импортерам вести свой бизнес.

Ключевые слова: Всемирная торговая организация, внешнеторговый режим, система международного экономического и правового сотрудничества, принципы ВТО, всемирная экономика.

Legal aspects of co-operation of the World Trade Organization and the Republic of Kazakhstan

The World Trade Organization (WTO) is the only global international organization dealing with the rules of trade between nations. At its heart are the WTO agreements, negotiated and signed by the bulk of the world's trading nations and ratified in their parliaments. The goal is to help producers of goods and services, exporters, and importers conduct their business.

Key words: World Trade Organization, the trade regime, principles of the trading system, system of international economic and legal cooperation, the world economics.

Редакцияға 10.03.2015 қабылданды.

UDC 322 (574)

J. TULEUBAEV

L.N. Gumilyov Eurasian National University, lecturer

MODERN RELIGIOUS SITUATION IN KAZAKHSTAN

The article discusses the state of contemporary religious situation in the Republic of Kazakhstan. The author shows new trends in the religious life of modern Kazakhstan society, describes the development of the religious situation in the country. Particular attention is paid to increase the number of new non-traditional religious movements.

Key words: religious situation, confession, destructive religious movements, sects, religious.

Republic of Kazakhstan, as many other countries of the world, is a multi-denominational country, and there are several specific reasons behind it. These are some of those reasons: 1) Respect of Kazakh people for the culture and beliefs of other ethnicities in the country (because the Kazakhs are historically Muslim and Islam enjoins respect for the people of other religion); 2) the absence of religious fanaticism in the majority of Muslims in the country; 3) the patterns of the historical formation of Kazakhstan's population, especially in the last hundred years, which contributed to its multinational structure; 4) the desire of the country's ethnic groups of the country to preserve their national identity, adhering to their traditional religious rites; 5) The population of the country psychologically identifies religious belief of a person by his/her ethnicity.

Recent years have witnessed a sort of religious renaissance: in addition to strengthening the position of existing religions (Islam, Orthodox Christianity, Catholicism, Lutheranism, Baptist, Pentecostal, and some others), there is the emergence of many new ones. For example, in 1990-96 there was the emergence of communities that are new in Kazakhstan, but have a long history of foreign Protestant denominations, such as Methodist and Presbyterianism; nontraditional Protestant churches: "Agape", "New Life", "New Heaven" and other; non-traditional religious faiths: Baha'i, Temple of Isis, The Church of Satan, etc.

All religion-related matters in the country are governed by the Committee on Religious Affairs (CRA). The Committee on Religious Affairs of the Ministry of Justice and its territorial units carry out state registration of religious associations and affiliations, as well as ensuring the conduct of examinations.

As of April 1, 2009 there are 4221 religious organizations and groups in the Republic of Kazakhstan, 3577 of which are registered as legal entities or affiliates, and 559 are on the records of the local executive

bodies as small religious groups. Religious organizations have 3200 mosques, cathedrals, churches, houses of worship [1, p.36].

2120 out of 2506 Islamic religious associations are registered as legal entities or branches and 336 are registered as small groups. 2756 places of worship are at the disposal of Muslim believers. 279 out of 292 Orthodox religious groups are registered as a legal entity or a branch, and 11 as small groups. There are 262 places of worship at their disposal.

There are also 84 religious associations of the Roman Catholic Church in Kazakhstan; 1261 Protestant religious groups, 28 Jewish, 5 Buddhist and 46 religious organizations of non-traditional religions (Baha'i, Krishna, Scientologists, etc.).

In addition, the judicial authorities registered more than 150 foundations, associations and other associations involved in religious activities.

359 foreign citizens are engaged in missionary activities in Kazakhstan. In accordance with Article 6-2 of the Law "On Freedom of Conscience and Religious Associations" local executive bodies keep track and records of them.

Strengthening the position of religion in the country, just like in the whole post-Soviet space, happened due to the processes of democratization of public life, the ideological vacuum left by the collapse of the communist idea. Activation of religious propaganda plays an important role, as well as some clericalization of public life, the desire of new government agencies to increase their legitimacy through public support of leading religious faiths - Islam and Orthodoxy.

Strengthening the position of religion in public mind is evaluated mainly positive. However, the emergence of non-traditional religious practices for the most part perceived negatively by public and government, as the disruption of national spiritual culture. Particularly negatively perceived Christian propaganda among the indigenous population of the country, actively pursued by Protestant denominations. The adoption of Christianity by Kazakhs cause serious conflicts in families, and in some cases, complete rupture of relations.

According to the Republican legislation, religious organizations are not allowed to perform any public functions, but the state does not interfere with their work if it is not against the law. The state does not fund religious organizations, they operate through the donations of the faithful. In fact, in the Protestant communities believers usually are obliged to donate tithes to the church. Orthodoxy, Catholicism and Islam do not have such strict rigid requirements. Only in the Ahmadiyya community believers are obliged to donate 16% of their income. At the same time, religious groups, especially the Orthodox and Muslim, often ask for financial assistance from local authorities, and often get it. There are cases where mosques and churches are built in whole or in part with public funds.

According to the latest census in 2009 in Kazakhstan, 96.68% of the population consider themselves as believers, 2.81% (450,000) as non-believers and 0.51% (81,000) declined to identify their religious affiliation. Religious affiliation of the population of Kazakhstan is as following: Muslims account for 70.19% (11,237,900), Christians 26.17% (4,190,100), Buddhists 0.09% (14,600), Jewish 0.03% (5,300) and 0.19% other religions (30,100) [2, p. 4-5].

Let us take a closer look at the major religions in Kazakhstan, their current state and dynamics of development. Islam in Kazakhstan is mainly practiced by Kazakhs, Uzbeks, Uighurs, Dungan, Tajiks, Kyrgyz, Turkmen, Tatars, Bashkirs, a number of traditionally Islamic peoples of the North Caucasus, the Azerbaijanis (the latter for the most part adhere to Shiism in their home country), and there are Russians that accepted Islam, mostly Sunni. According to the latest census there are about 55 000 of them in the country.

The main branch of Islam in Kazakhstan is the Sunni Hanafi school of thought (wing), characterized by tolerance for dissent, the use of local customary law, the application of the legal issues of free individual judgment ("rayy"-opinion) and reasoning by analogy ("kiyas"-analogy, mapping). It is practiced by Kazakhs, Uighurs, Uzbeks, and believers of other ethnicities. There are believers of other Sunni schools of thought, but they, like the Shiite organization, are not formalized [3, p. 6].

In January 1990 the Spiritual Board of Muslims of Kazakhstan (SBMKaz) was founded in the country (there was the Spiritual Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan in Tashkent, Uzbekistan in the past). Followed by the foundation of the SBMKaz, the Program of Revival of Islam has been developed which included: preparation of the mullahs, the publication of religious literature, the opening

of mosques, religious schools, etc. The program of revival of Islam is actively being implemented. Over the past few years many mosques have been restored and built in the country and Islamic religious schools have been opened. Central Mosque is being built in Almaty and Islamic Cultural Center has been opened. There are more than 11 million Muslims in Kazakhstan, they represent 24 different ethnic groups.

In recent years a growing number of believers make pilgrimage to Mecca. For example, in 2011 a quota for Hajj was allocated to Kazakhstan in the same volume as in the past two years - 4000 people. It should be noted that Hajj has been made at their own expense and some Muslims made the Hajj at the expense of foreign Islamic centers.

Southern Kazakhstan and some other areas have a certain spread of Sufism which is associated with the worship of Khoja Ahmed Yasawi (1103-1166/67's.), who is considered to be the Great preacher of Islam among the Turkic Muslims, and Turkestan, where he preached as a holy place. History shows that Yasawi had a strong influence on the distribution and adoption of Islam in Kazakhstan and southern Siberia. This was due to the fact that he and his disciples preached the ideas of Islam in the Turkic languages, take into account the mentality of the nomadic population.

Since 2006, the first day of the Muslim holiday of Eid al Fitr is declared a public holiday in Kazakhstan. Kazakhstan is a member of the "Islamic Conference", which consists of more than 50 Muslim states. Thus, Islam in the country is on the rise. Also there are some cases of conversion to Islam of ethnic Russians and Polish people. Nevertheless, there are certain difficulties arising from the extremely small number of people trained as religious personnel.

Today Christianity in Kazakhstan is represented by three of its main types (Catholicism, Orthodoxy and Protestantism). In addition, in 1994 the Ministry of Justice registered the charter of the Armenian religious community, "Holy Cross" of the Armenian Apostolic Church.

Orthodoxy in Kazakhstan is the second largest religion after Islam. In May 2003 the Holy Synod of the Russian Orthodox Church established a Metropolitan District in Kazakhstan, which consists of three dioceses. Metropolitan District is a special form of association of dioceses existing in the Russian Orthodox Church only in Kazakhstan. District was established to coordinate the religious education, publishing, social and other socially significant activities of the dioceses in the Republic of Kazakhstan. The Metropolitan District consists of three dioceses:

- Diocese of Astana and Almaty (Almaty-Semipalatinsk eparchy until 1999) with the center in Astana includes the parishes of the cities of Astana and Almaty, East Kazakhstan, Karaganda, Pavlodar and Almaty regions;

- Uralsk and Guryev diocese is centered in Uralsk and includes the parishes of Aktobe, Atyrau, West Kazakhstan, Kostanai and Mangistau areas;

- Shymkent and Akmola diocese is centered in Shymkent and includes the parishes of Akmola, Zhambyl, Kyzylorda, North Kazakhstan and South Kazakhstan oblasts [4, p.121-122].

As of 2011 there are more than 303 Orthodox communities in Kazakhstan, 269 registered churches and other places of worship. Parish schools have been opened at churches and prayer houses to study the foundations of Orthodoxy, Sunday schools operate as well. The Orthodox celebration of Christmas (January 7th) is a national holiday in Kazakhstan.

Kazakhstan is a home to about 300,000 Catholics. Services in Catholic churches are held in Russian, Ukrainian, German, English and Polish. The ethnic composition of the believers is quite broad: along with the Germans and the Poles at church services one can meet Ukrainians, Russians, Lithuanians, Koreans, etc.

At the present time, there are 82 Roman Catholic and 5 Greek Catholic communities in the country, with two Archbishops (one of them is a Metropolitan), three bishops and more than 60 priests, some of whom are citizens of Poland, Italy, Germany, Korea and Switzerland. Many religious orders and congregations are presented in Kazakhstan. New Catholic churches are being built in many cities of Kazakhstan.

Official permission to build churches the Catholics were able to obtain only in the late 70's of the twentieth century. In 1978 St. Joseph's Temple was built in Karaganda, in 1979 religious association was registered in Tselinograd (now Astana).

A true revival of the Catholic community became possible only after Kazakhstan gained its independence. In May 2003, the current institutional structure of the Catholic Church in Kazakhstan was adopted.

The entire territory of the country entered the Catholic archdiocese, which includes Archdiocese with the center in Astana, the two dioceses (in Almaty and Karaganda) and the Apostolic Administration (Atyrau).

Protestantism began to spread in Kazakhstan since the relocation in the early twentieth century, caused by the Stolypin reforms, but it was represented by a few at that time. The main influx of Protestants in the Republic is associated with Stalin's repressions and mass deportations of Germans in Kazakhstan.

Currently some patterns can be seen today: firstly, reducing the number of communities, individual denominations (Lutherans, Mennonites), and their weakening due to migration, and secondly, the emergence of new communities in such denominations as evangelical Christians-Baptists, Seventh Day Adventists, Jehovah's Witnesses and the emergence of new communities in the country itself (Presbyterians, Methodists, the new apostles and others).

Non-traditional Protestant denominations are the so-called charismatic movements. These charismatic movement in the country are the following denominations: "New Life", "Agape", "New Heaven," "Good News", etc [5, p.6-8].

Most of the charismatic communities are founded by Western missionaries, or under their influence and with their help. Preachers of Charismatic communities typically claim that they "preach the full Gospel" and religion have nothing to do. An important aspect of their work is the division of communities into small cell, headed by the leader (cell church), which allows them to control the behavior and spiritual growth of each member of the community. They are actively distributed among the youth.

Thus, Protestantism in Kazakhstan includes both denominations with a long history (Lutherans, Mennonites, Baptists, and others) as well as new, non-traditional community, primarily representing the Pentecostal, Presbyterian and a charismatic groups. The total number of Protestant groups in the country exceeds 1200 [6, p.156]. Most commonly are represented in major cities, especially in the north and center of the country.

Hinduism, associated with the worship of brahman Sathya Sai Baba began to penetrate into the country. There are already his disciples who visited his ashram Prasanthi Nilayam in India and got there darshan (blessing) of the Sai Avatar. There is a possibility of establishing a community in the nearest future.

Currently three branches of modern Judaism (Orthodox, Conservative and Reform) exist in the country with the strengthening of ties with Israel and the United States.

Today the synagogues operate in Astana, Almaty, Aktobe, Petropavlovsk, Pavlodar and other major cities. Opening of the largest synagogue in Central Asia "Beit Rachel - Chabad Lubavitch" in 2004 in Astana was an important event in the life of the Jewish population of Kazakhstan.

28 Jewish communities are registered in Kazakhstan, they operate in almost all regions of the country. Since 2002 "Shalom" newspaper has been publishing in Kazakhstan. Ancient Jewish holidays are widely celebrated every year. Almaty is known among followers of the Lubavitcher Rebbe as a city in which buried his father in law - Rabbi Levi Yitzchak Schneerson, who was arrested in 1939 and exiled to the village Shieli in Kazakhstan [7, p.5].

According to official figures, there are five Buddhist religious associations in Kazakhstan. They represent Tibetan Lamaism and Korean won-Buddhism. A Tibetan-Buddhist center was founded in Uralsk in 1996. Followers of Buddhism are mainly representatives of the Kalmyks and the Korean diaspora. There are representatives of other ethnicities among the followers of the Buddha's teachings and people interested in this religion.

Religious life in Kazakhstan in recent decades is characterized by rapid growth in the number of religious organizations and the emergence of a number of denominations that were not previously represented in the country [8, p.3].

The spread of new trends started in Soviet time when the effect of a number of different schools of Orientalist orientation (Hare Krishna, Baha'i Society, "Transcendental Meditation"), the charismatic branch of Protestantism, "Jehovah's Witnesses," Company "Dianetics" and many others became visible due to active missionary activity. They became particularly active in the 90's of the twentieth century.

As for the history of the formation of non-traditional religious movements in Kazakhstan, it conditionally is divided into two stages.

The first phase began in the 30-50's of the twentieth century. At this time, a lot of adherents of religious doctrines has been sent to Kazakhstan, among which were "Jehovah's Witnesses", "Seventh-day

Adventists,” various currents of Pentecostals, some representatives of other faiths. From that time until the collapse of the Soviet Union, under the rule of atheistic politics of power, these associations were able to survive in spite of persecution and harsh ideological pressure [9, p.89].

The second phase began with the end of 1980's and continues to this day. The collapse of communist ideology led to a situation of spiritual vacuum that was filled with a variety of ways. People became interested in oriental cults, the occult has spread, sometimes faith was transformed into an object of fashion. On this basis, upsurge in new religious movements was noticed, huge part of which was concentrated in large cities (Almaty, Astana, Karaganda, etc.).

Organizations such as the “Society for Krishna Consciousness”, the church of Vissarion, “Transcendental Meditation”, “Unification Church” actively asserted themselves. Due to the publications in the press Satanists became known, neo-paganism has been manifested [10, p.4].

Thus, with the exception of such denominations as Lutherans, mennonites and Judaism, all the rest, pre-existing in the country, strengthened their positions. They were joined by the new doctrines in Kazakhstan. At the same time, the majority of the newly emerging religions have depleted their reserves for the further growth. There are several reasons for that, such as : 1) reduction of funding from Western missionary organizations; 2) the disappearance of “novelty” for potential converts; 3) promised miracles and healings were extremely rare, which led to frustration and withdrawal of members from these communities; 4) counter-propaganda campaign of the traditional confessions in Kazakhstan which is now actively condemn the non-traditional faiths in their sermons, in the pages of religious and secular press; 5) identification of ethnicity and belief in the basic mind: Kazakh - means a Muslim, Russian - Orthodox, etc.

REFERENCES

- 1 Jusupov S. Islam v Kazahstane: proshloe, nastoyashee, budushee vo vzaimootnosheniyah gosudarstva i religii // islam na postsovetском prostranstve: vzglyad iznutri. – M.: Centr karnegi, 2001.
- 2 Komaev v. Islam v Kazahstane: Pravda i vymysly. http://www.ng.ru/cis/2001-06-23/5_islam.html
- 3 Sultangalieva A. religioznaya situacia v sovremennom Kazahstane. Kazakhstan-Spektr. - № 1-2.- 1997.
- 4 Yugai I. Tolerantnost v mejkonnessionalnom vzaimodeistvii v Respublike Kazahstan na sovremennom etape. <http://churchby.info/bel/162/print/?PHPSESSID=b5a70b4a7fd4acd2d6dba6cd5b43cb82>
- 5 Bokaeva A.K., Smagulov E.M. i dr. religioznye obyedineniya goroda Karagandy. - Karaganda: Izdatelstvo KarGU, 2007.
- 6 Trofimov Ya., Ivanov V. Hristianstvo v Kazahstane. – Karaganda, 2006.
- 7 Peyrouse, Sebastien. Christian Proselytism in Kazakhstan //Central Asia-Caucasus Analyst, 25 January 2005. - P. 8.
- 8 Globalnyi dialog vo imya mira: Vystuplenie Prezidenta respubliky Kazahtan Nursultana Nazar
- 9 Muhashov A. Religioznaya palitra sovremennogo kazahstana (obzor konfesii) // Kazahstanskaya pravda.- 01.03.2003.
- 10 Yakov Trofimov. geopoliticheskie aspekty dinamiki izmeneniya religioznoi situacii v Respublike Kazahstan. 22.09.2003. Spravochno-informacionnyi portal «Religiya i SMI». Adres v internete <http://www.religare.ru/article6503>.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жусупов С. Ислам в Казахстане: прошлое, настоящее, будущее во взаимоотношениях государства и религии // Ислам на постсоветском пространстве: взгляд изнутри. – М.: Центр Карнеги, 2001.
- 2 Комаев В. Ислам в Казахстане: правда и вымыслы http://www.ng.ru/cis/2001-06-23/5_islam.html
- 3 Султангалиева А. Религиозная ситуация в современном Казахстане. Казахстан-Спектр.- № 1-2.- 1997 .
- 4 Югай И. Толерантность в межконфессиональном взаимодействии в Республике Казахстан на современном этапе
- 5 Бокаева А.К., Смагулов Е.М. и др. Религиозные объединения города Караганды. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2007.
- 6 Трофимов Я., Иванов В. Христианство в Казахстане. - Караганда, 2006.
- 7 Peyrouse, Sebastien. Christian Proselytism in Kazakhstan //Central Asia-Caucasus Analyst, 25 January 2005. - P. 8.
- 8 Глобальный диалог во имя мира: Выступление Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева на III Съезде лидеров мировых и традиционных религий // «Казахстанская правда», - 02 июля. - 2009.

9 Мухашов А. Религиозная палитра современного Казахстана (обзор конфессий) // Казахстанская правда.- 1 июля 2003 г.

10 Яков Трофимов. Геополитические аспекты динамики изменения религиозной ситуации в Республике Казахстан. 22 сентября 2003 года. Справочно-информационный портал «Религия и СМИ». Адрес в Интернете <http://www.religare.ru/article6503>.

Мақалада автор қазіргі таңдағы Қазақстан Республикасындағы діни ахуалға талдау жасайды. Еліміз тәуелсіздік алғалы бергі жылдары халықтың дінге деген көзқарасының өзгергендігіне тоқтала отырып, діни бірлестіктер санының артқандығы туралы баяндалады. сонымен қатар, дәстүрлі ағымдармен қоса, дәстүрлі емес, көбіне деструктивті сипаттағы діни ұйымдардың жұмысына және олардың санының көбеюіне талдау жасалынған.

Түйін сөздер: діни ахуал, конфессия, деструктивті діни ағымдар, секта, дінишілдік.

В статье рассматривается состояние современной конфессиональной ситуации в Республике Казахстан. Автором показаны новые тенденции в религиозной жизни современного казахстанского общества, описываются вопросы развития религиозной ситуации в стране. Особое внимание уделяется росту числа новых нетрадиционных религиозных течений.

Ключевые слова: религиозная ситуация, конфессия, деструктивные религиозные течения, секта, религиозность.

Редакцияға 21.01.2015 қабылданды.

УДК 349.4

А.М. УТЕГЕНОВ

магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

ПРАВОВАЯ ОХРАНА ЗЕМЕЛЬ ТРАНСПОРТА: ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

В современном мире повышается значение транспортной отрасли в экономике каждого государства, так как уровень развития транспорта непосредственно влияет на конкурентоспособность экономики и безопасность страны. Транспортная система в ее нынешнем состоянии не может обеспечить в полной мере амбициозные планы Правительства по перспективному развитию экономического потенциала республики в соответствии с экологическими требованиями. Задачи предстоящего этапа развития транспортной отрасли Казахстана предусматривают повышение эффективности деятельности, новое строительство объектов транспортной инфраструктуры, модернизацию действующей инфраструктуры, ускорение товародвижения и снижение транспортных издержек, повышение безопасности и устойчивости деятельности отрасли, а также доступности транспортных услуг для населения.

В статье рассматриваются вопросы, направленные на охрану земли как пространственного базиса для транспортной инфраструктуры, целевое и рациональное использование земель, на предотвращение негативных (вредных) воздействий на землю, а также на улучшение и восстановление земель, подвергнувшихся негативным (вредным) воздействиям.

Ключевые слова: охрана земли, целевое и рациональное использование земель, улучшение и восстановление земель.

Развитие транспортной инфраструктуры и дорожного хозяйства является одной из наиболее важных функций государства, способствующее экономическому росту страны. Если в начале своего становления, Республика Казахстан брала курс на развитие и поддержание транспортной системы, то в настоящее время транспортная система должна стать катализатором социально-экономического развития Казахстана на долгосрочную перспективу, обеспечивать межрегиональную связанность внутри страны и интеграцию экономики страны в мировую систему, отвечать критериям современности, качества и безопасности. Успешная интеграция экономики Казахстана в мировую систему в условиях глобализации невозможна без развития транспортной системы внутри страны.

В своем Послании народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050»: «Новый политический курс состоявшегося государства» Президент Нурсултан Назарбаев поставил задачу по реализации ряда крупных инфраструктурных проектов, общим итогом которых должно стать использование транзитного потенциала страны на благо экономики страны [1].

По мнению Толеугалиева С.Т., транспортное законодательство недостаточно экологизировано. Есть необходимость приведения его в соответствие с экологическими требованиями, предъявляемыми к использованию и охране земель транспорта [2].

Под охраной земель понимается система правовых, организационных, экономических, технологических и других мероприятий, направленных на охрану земли как части окружающей среды, рациональное использование земель, предотвращение необоснованного изъятия земель из сельскохозяйственного и лесохозяйственного оборота, а также на восстановление и повышение плодородия почв.

Целями охраны земель являются:

1) предотвращение деградации и нарушения земель, других неблагоприятных последствий хозяйственной деятельности путем стимулирования экологически безопасных технологий производства и проведения лесомелиоративных, мелиоративных и других мероприятий;

2) обеспечение улучшения и восстановления земель, подвергшихся деградации или нарушению;

3) внедрение в практику экологических нормативов оптимального землепользования.

Данные цели также охватывают и земли транспорта, под которыми согласно ст.113 Земельного кодекса РК [3] понимаются земли, предоставленные для обеспечения деятельности и (или) эксплуатации объектов автомобильного, морского, внутреннего водного, железнодорожного, воздушного и иных видов транспорта.

Правовая охрана земель транспорта будет трактоваться несколько иначе, чем обычная охрана земель.

Как указывалось выше, в ряде нормативных актов имеются отдельные статьи или разделы, посвященные охране земель транспорта.

Так, например, в Законе Республики Казахстан «О транспорте в Республике Казахстан» статья 23 «Обеспечение безопасности и экологических норм на транспорте» регламентирует [4]:

Перевозчики обязаны обеспечить безопасность жизни и здоровья граждан, безопасность движения транспортных средств, судоходства и полетов, а также охрану окружающей среды.

Территории станций, портов, пристаней, аэропортов, автотранспортных предприятий и железнодорожных линий, а также водные пути, на которых осуществляются движение транспортных средств и погрузочно-разгрузочные работы, являются зонами повышенной опасности. Правила нахождения в зоне повышенной опасности и проведения в ней работ устанавливаются Правительством Республики Казахстан. Нарушение указанных правил влечет за собой ответственность в порядке, предусмотренном законодательством Республики Казахстан.

Охрана и сопровождение опасных грузов по перечню, утверждаемому Правительством Республики Казахстан, обеспечиваются отправителями или получателями грузов на всем пути следования [5].

Клиенты, отправляющие и получающие взрывчатые, легковоспламеняющиеся, радиоактивные, ядовитые и другие опасные грузы, обязаны гарантировать безопасность их перевозки, иметь средства и мобильные подразделения, необходимые для предупреждения аварийных ситуаций при перевозке грузов, а также ликвидации последствий аварий.

В процессе деятельности транспорта, в том числе транспорта и транспортных средств зарубежных стран, дислоцирующихся на территории Республики Казахстан или пересекающих ее, должны соблюдаться нормативы качества окружающей среды, гарантирующие экологическую безопасность и охрану здоровья населения обеспечивающие предотвращение загрязнения окружающей среды, воспроизводство и рациональное использование природных ресурсов.

Запрещается проектирование и строительство транспортных предприятий на площадях залегания полезных ископаемых, размещение в местах их залегания подземных сооружений. В исключительных случаях они допускаются по разрешению уполномоченного государственного органа геологии и охраны недр.

Транспортные предприятия и перевозчики обязаны планировать, осуществлять организацию и финансирование природоохранных мероприятий, вести производственный и ведомственный контроль в области охраны окружающей природной среды и недр.

Перевозчики обязаны осуществлять все необходимые меры по охране окружающей среды, воздушного бассейна, водоемов, земель и рациональному использованию природных ресурсов. За ущерб, причиненный окружающей среде, перевозчики несут ответственность в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан.

Следующим нормативном актом, в котором содержатся экологизированные нормы о землях транспорта, является Закон Республики Казахстан «Об автомобильных дорогах» [6].

При строительстве, реконструкции, ремонте, содержании автомобильных дорог и пользовании ими должно обеспечиваться соблюдение требований законодательства в области охраны окружающей среды.

При проектировании и разработке проектов на реконструкцию и строительство автомобильных дорог должны предусматриваться мероприятия по охране окружающей среды, рекультивации карьеров, придорожных полос, откосов, кюветов, нарушенных земель с посевом многолетних трав и посадкой деревьев и кустарников. Проектно-сметная документация в местах пользования водоисточником должна предусматривать санитарную зону, строительство временных автостоянок, эстакад и защитных сооружений для сбора отходов нефтепродуктов.

Защитные насаждения вдоль автомобильных дорог должны содержаться надлежащим образом их владельцами или пользователями.

За несоблюдение требований охраны окружающей среды виновные лица несут ответственность в соответствии с законодательными актами Республики Казахстан.

В Республике Казахстан ранее действовал Указ Президента Республики Казахстан «О Государственной программе развития автодорожной отрасли Республики Казахстан на 2001-2005 годы». В нем помимо основных направлений и приоритетов развития автодорожной отрасли Республики Казахстан имелся раздел «Повышение экологической безопасности» [7].

В нем отмечалось, что автомобильные дороги, транспорт, движущийся по ним, оказывают негативное влияние на окружающую природную среду. Ряд дорог на подходах к крупным населенным пунктам перегружен движением. В результате из-за снижения скоростей движения и в местах заторов выброс окиси углерода увеличивается в несколько раз по сравнению с выбросом на участках дорог, где транспорт движется с оптимальными скоростями, которые невозможно обеспечить на большинстве дорог вследствие их неудовлетворительного технического состояния.

Реконструкция и ремонт дорог, реализация комплекса мероприятий по безопасности движения позволят существенно улучшить дорожные условия. На отремонтированных участках улучшится состояние покрытия, будут ликвидированы колеи и выбоины, на многих пересечениях дорог и автобусных остановках - устроены переходно-скоростные полосы движения. Это позволит повысить среднюю скорость транспортного потока, он станет более равномерным, без резких торможений и разгонов, что приведет к снижению шума и уровня загрязнений в придорожной полосе.

В процессе строительства, реконструкции, капитального ремонта дорожных объектов экологический мониторинг включает:

- 1) выбор подрядной организации, способной обеспечить наиболее экологически чистые технологии работ, а также выполнить предусмотренные проектом природоохранные требования;
- 2) контроль заказчика (при необходимости независимых экспертов) за полнотой и точностью исполнения заложенных в проектную документацию мер по исключению или смягчению воздействий объекта на окружающую среду;
- 3) надзор за строительством природоохранных и защитных сооружений;
- 4) наблюдение за своевременностью и правильностью выполнения рекультивационных работ;
- 5) анализ во время ведения строительных работ эффективности предусмотренных в проекте мероприятий и их корректировка в случае необходимости.

В процессе эксплуатации дорог принимаются дополнительные меры по:

- 1) расширению применения растительных барьеров вдоль автомагистралей для снижения уровня шумового воздействия и загрязнения прилегающих территорий;

2) укреплению откосов земельного полотна для предотвращения водной эрозии и организации стока поверхностных вод;

3) совершенствованию систем очистки выбросов асфальтосмесительных установок;

4) устройству сооружений, предотвращающих появление домашних и диких животных на дорогах, а также обеспечивающих их безопасный переход через автомагистрали;

5) применению технологий зимнего содержания дорог, позволяющих уменьшить отрицательное влияние противогололедных материалов.

Снижение отрицательного влияния на окружающую среду требует комплексного подхода и оценки воздействия на нее не только автотранспорта. Эта задача включает и меры, связанные с работой предприятий строительных материалов, качеством используемых при дорожных работах материалов и оборудования, состоянием системы контроля за воздействием на окружающую среду и наличием соответствующей нормативной базы.

До недавнего времени практически отсутствовали нормы об охране земель трубопроводного транспорта.

В 2006 году были приняты правила безопасности и охраны окружающей среды при строительстве, прокладке и эксплуатации подводных трубопроводов и кабелей [8].

Эти Правила были разработаны в соответствии со статьей 45 Закона Республики Казахстан от 28 июня 1995 года «О нефти» [9], определяют порядок организации и осуществления работ по безопасности и охране окружающей среды при строительстве, прокладке и эксплуатации подводных трубопроводов и кабелей и направлены на регламентацию положений статьи 114 Закона Республики Казахстан «О недрах и недропользовании» [10].

Действия Правил распространяются на все физические и юридические лица, деятельность которых направлена на строительство, прокладку и эксплуатацию подводных трубопроводов и кабелей, связанных с нефтяными операциями в водных объектах Республики Казахстан.

Требования к строительству, прокладке и эксплуатации подводных трубопроводов для транспортировки нефти, содержащей сероводород и меркаптаны, устанавливаются компетентным органом по согласованию с уполномоченными органами в области:

охраны окружающей среды;

санитарно-эпидемиологического благополучия населения;

промышленной безопасности;

использования и охраны водного фонда;

транспорта и коммуникаций;

охраны, воспроизводства и использования животного мира.

Вдоль подводных объектов при строительстве и эксплуатации ввелась охранный зона в виде участка водного пространства от водной поверхности до дна, заключенного между параллельными плоскостями, отстоящими от оси крайних ниток подводных объектов на 100 м с каждой стороны.

Размещение на акватории моря подводных объектов осуществляется с учетом обеспечения безопасности их эксплуатации и охраны окружающей среды в соответствии с проектом строительства, разрабатываемым согласно законодательству Республики Казахстан в области архитектурной, градостроительной и строительной деятельности.

В целях соблюдения требований безопасности и охраны окружающей среды место, трасса прокладки подводных объектов и проектов строительства согласовываются с уполномоченными органами:

в области санитарно-эпидемиологического благополучия населения;

в области промышленной безопасности;

в области использования и охраны водного фонда;

по управлению земельными ресурсами;

по особо охраняемым природным территориям;

по предупреждению и ликвидации чрезвычайных ситуаций;

в области транспорта и коммуникаций;

в области охраны, воспроизводства и использования животного мира;

в области энергоснабжения;

в области охраны окружающей среды;
по изучению и использованию недр.

Одним из прогрессивных моментов экологизации законодательства о транспорте стало наличие в особенной части Экологического кодекса Республики Казахстан от 9 января 2007 года [11] статьи 211, закрепляющая экологические требования при зонировании и использовании земель промышленности, транспорта, связи, обороны и иного несельскохозяйственного назначения. Однако, содержание данной статьи включает в себя различные виды земель в зависимости от целевого назначения без учета какой-либо специфики правовой регламентации предъявляемых требований по охране окружающей среды, носит общие для всех земель данной категории экологические требования. Законодателю следовало бы предусмотреть отдельные ограничения и запреты по каждому виду хозяйственной деятельности, осуществляемых на этих землях. Более того, большинство норм рассматриваемой статьи носит декларативный характер, не имеющий конкретного регулятивного характера.

Полагаем, что для повышения эффективности охраны земель транспорта в соответствующих нормативных актах, в частности, в экологическом законодательстве и в законодательстве о транспорте необходимо закрепить основные экологические требования к созданию и эксплуатации земель транспорта, такие как:

- 1 научное обоснование и прогнозирование последствий перевода земель в категорию земель транспорта.
- 2 экологическая экспертиза проектов, связанных с созданием и эксплуатацией земель транспорта;
- 3 обеспечение целевого использования земель.
- 4 разработка мероприятий с применением современных технологий производства, соответствующих санитарно-эпидемиологическим и экологическим требованиям, по рациональному использованию и охране земель транспорта.
- 5 сохранение и усиление защитных свойств лесопосадок вдоль транспортных коммуникаций.
- 6 для строительства транспортных объектов должны отводиться земли, не пригодные для сельскохозяйственных целей, с наименьшим баллом бонитета почвы.
- 7 снятие, сохранение и использование плодородного слоя почвы при строительстве транспортных коммуникаций

Исходя из вышесказанного, предлагаем закрепить в законодательстве следующее понятие правовой охраны земель транспорта:

Правовая охрана земель транспорта – это система правовых мероприятий, направленных на охрану земли как пространственного базиса для транспортной инфраструктуры, целевое и рациональное использование земель, на предотвращение негативных (вредных) воздействий на землю, а также на улучшение и восстановление земель, подвергнувшихся негативным (вредным) воздействиям.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 О мерах по реализации Послания Главы государства народу Казахстана от 14 декабря 2012 года «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» Указ Президента Республики Казахстан от 18 декабря 2012 года № 449
- 2 Толеугалиева С.Т. Правовой режим транспорта в Республике Казахстан. Диссер. на соиск. к.ю.н. Алматы, 2007. С. 82-90.
- 3 Земельный кодекс Республики Казахстан от 20 июня 2003 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.11.2014 г.)
- 4 Закон РК «О транспорте в Республике Казахстан» от 21 сентября 1994 года № 156-ХІІІ
- 5 Постановление Правительства Республики Казахстан «О некоторых вопросах по перевозке опасных грузов автомобильным транспортом» от 12 марта 2004 года N 316
- 6 Закон Республики Казахстан № 245-ІІ «Об автомобильных дорогах» от 17 июля 2001 г.
- 7 Указ Президента Республики Казахстан от 28 ноября 2001 года № 730 «О Государственной программе развития автодорожной отрасли Республики Казахстан на 2001-2005 годы»

- 8 Правила безопасности и охраны окружающей среды при строительстве, прокладке и эксплуатации подводных трубопроводов и кабелей от 22 сентября 2006 года : <http://adilet.zan.kz>
- 9 Закон Республики Казахстан от 28 июня 1995 года «О нефти»
- 10 Закон Республики Казахстан от 24 июня 2010 года «О недрах и недропользовании»
- 11 Интернет-портал: <http://www.zakon.kz> «О введении платности дорог», 05.11.14 г.

REFERENCE

- 1 О мерах по реализации Послания Главы Государства народу Казахстана от 14 декабря 2012 года «Стратегия «Kazakhstan – 2050» новый политический курс состоявшегося государства» Указ Президента Республики Казахстан от 18 декабря 2012 года №449
- 2 Toleugalieva S.T. Pravovoi rezhim transporta v Respublike Kazakhstan. Dissert. na soisk k.yu.n.Almaty, 2007. С. 82-90.
- 3 Zemel'nyy kodeks Respubliki Kazakhstan ot 20 iyunya 2003 goda (s izmeneniyami I dopolneniyami po sostoyaniyu na 07.11.2014 g.)
- 4 Zakon RK «O transporte v Respublike Kazakhstan» ot 21 sentyabrya 1994 goda № 156-XIII
- 5 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan «O nekotorykh voprosakh po perevozke opasnykh грузов avtomobil'ny'm transportom» ot 12 marta 2004 goda N 316
- 6 Zakon Respubliki Kazakhstan № 245-II «Ob avtomobil'nykh dorogakh» ot 17 iyulya 2001 g.
- 7 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 28 noyabrya 2001 goda № 730 «O Gosudarstvennoi programme razvitiya avtodorozhnoi otrasli Respubliki Kazakhstan» na 2001-2005 gody
- 8 Pravila bezopasnosti i okhrany okruzhaushchei sredy pri stroitelstve, prokladke i ekspluatatsii podvodnykh truboprovodov i kabelei ot 26 sentyabrya 2006 goda
- 9 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 26 iyunya 1995 goda «O nefiti»
- 10 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 24 iyunya 2010 goda «O nedrakh i nedropolzovanii»
- 11 Internet – portal: <http://www.zakon.kz> «O vvedenii platnosti dorog», 05.11.14g.

Жер көлігі құқықтық қорғауы: заңнаманы жетілдіруінің мәселелері

Қазіргі әлемде әр мемлекеттің экономикасында көлік саласының мағынасы жоғарылайды, өйткені көліктің дамуының деңгейі экономиканың бәсеке қабілеттілігіне және елдің қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді. Көлік жүйесі оның қазіргі жағдайы экологиялық талаптарға сәйкес республиканың экономикалық әлеуетін келешектегі дамуы бойынша Үкіметтің толықтай амбициялық жоспарларын қамтамасыз ете алмайды. Қазақстанның көлік саласының алдағы даму кезеңінің міндеттері қызметтің тиімділігін көтеруін алдын-ала қарастырады, көліктің инфрақұрылымының жаңа құрылыс объектілері, қолданыстағы инфрақұрылымның жаңғыртуы, тауар қозғалысының жеделдетуі және көлік шығындарының төмендеуі, қауіпсіздіктің жоғарлауы және қызметтік саласының тұрақтылығы, сонымен қатар, халық үшін көлік қызметінің қол жетімділігі қарастырылады.

Мақалада, көлік инфрақұрылымдары үшін кеңістіктің базисі ретінде жерді қорғауға, жерді мақсатты және тиімді пайдалануға, жерге келеңсіз (зиянды) әсерлерді болдырмауға, сондай-ақ, жерді жақсартуға және қалпына келтіруге, келеңсіз (зиянды) әсерлерді тартуға бағытталған сұрақтары қарастырылады.

Түйін сөздер: жерді қорғау, жерді мақсатты және ұтымды пайдалану, жерді жақсарту және қалпына келтіру.

Legal protection of transport: issues of legislation improving

In the modern world increases the value of the transport sector in the economy of each state, as the level of development of transport has a direct impact on the competitiveness of the economy and security of the country. The transport system in its present state cannot provide the full ambitious plans of the Government, Development of the economic potential of the republic in accordance with the environmental requirements. Objectives of the forthcoming stage of development of the transport sector of Kazakhstan include improving the efficiency of new construction of transport infrastructure, upgrading existing infrastructure, accelerating the movement of goods and reduce transport costs, increase security and stability of the industry, as well as the availability of transport services to the public.

The article deals aimed at protecting the land as spatial basis for transport infrastructure, targeted and efficient use of land, to prevent the negative (harmful) effects on land as well as on the improvement and restoration of land have been subjected to negative (harmful) effects.

Key words: protecting the land, targeted and efficient use of land, the improvement and restoration of land.

Поступила в редакцию 13.03.2015.

Д.Б. ХАЛМЕТОВА*магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана***ТЮРКСКАЯ ОБЩНОСТЬ И ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ: ПРИЧИНЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ, УСЛОВИЯ И ФАКТОРЫ**

В данной статье освещена проблема исторических связей тюрков Анатолии и Средней Азии. В настоящей работе предпринята попытка рассмотреть особенности различных проблем этнической истории тюрков: происхождение, состав, первичный ареал расселения, культура, религия и исторические связи.

Ключевые слова: этногенез, номадизм, ассимиляция, мобильность, миграция, консолидация, конгломерат, тураноид, симбиоз, интеграция.

Древние тюрки принадлежали к миру кочевых обществ, их роль в этнической истории Старого Света чрезвычайно велика и не может быть недооценена. Перемещаясь на огромные расстояния кочевые племена, смешивались с оседлыми народами. Кочевники-номады - не один раз перекраивали этническую карту целых континентов. Об этом можно судить по созданию гигантских кочевых цивилизаций. Кочевники изменяли ход общественного развития, передавали культурные достижения одних оседлых народов другим и наконец, они и сами внесли немаловажный вклад в историю и развитие мировой культуры.

Одни из первых известных нам кочевников Евразии считаются индоевропейские племена. Именно они оставили после себя в степях от Днепра до Алтая первые курганы - захоронения вождей и каменные изваяния в степи. По анализу курганов можно судить о высоком и самобытном культурном развитии. Из тех индоевропейцев, что остались в причерноморских степях, со временем начинают складываться новые кочевые союзы - ираноязычных племен, таких как киммерийцы, скифы, саки, савроматы. Их можно считать одними из прародителей современных тюркских народов. Об этих номадах, повторивших в I тысячелетии до н.э. маршруты своих предшественников, много сведений содержится в письменных источниках древних греков, персов, ассирийцев [1;75].

Восточнее, на территории Центральной Азии, возникает другая крупная языковая общность племен - алтайская. Большинство из них составляли тюркские племена, монголы и тунгусо - маньчжуры. Возникновение номадизма, как новая веха в экономической истории древности. Это было первое крупное общественное разделение труда. Происходит отделение пастушеских племен от оседлых земледельцев. В результате чего быстрее стал развиваться обмен продуктами сельского хозяйства и изделиями ремесла, а это в свою очередь начало изменять и общественную жизнь.

Взаимоотношения между номадами и оседлыми жителями не всегда происходили мирно. Кочевое скотоводство является очень производительным на единицу затраченного труда, но малопродуктивным на единицу по используемой площади. При расширенном воспроизводстве, всегда требует освоения все новых и новых территорий, необходимых для прокорма животных. Проезжая, в поисках пастбищ огромные расстояния, кочевники зачастую заходили и на земли оседлых жителей. Вступали с ними в конфликты.

Зачастую кочевники совершали и набеги. Они вели завоевательные войны против оседлых народов, зачастую ассимилировали их. У племен номадов, в связи с развитием внутренней социальной динамики, начала появляться своя элита - разбогатевшие вожди и родовая аристократия. Эта родоплеменная верхушка, возглавляя крупные союзы племен, превратилась в кочевую знать. Участвуя в различных набегах, и захватнических войнах еще больше богатела и укрепляла свою власть над рядовыми кочевниками. Набеги были выгодны, и кочевая знать направляла подчинённые племена на захват и грабеж земледельческих территорий. Вторгаясь в страны с оседлым населением, кочевники облагали его данью в пользу своей знати. Подчиняли целые государства власти своих вождей. При этих завоеваниях в степи возникали гигантские державы кочевников целые империи таких народов как, скифы, гунны, тюрки, татаро-монголы и другие. Но не всегда они были долговечны. Как подметил еще советник Чингиз-хана ЕлюйЧуцай, можно

завоевать вселенную, сидя на коне, но управлять ею, оставаясь в седле, невозможно. В связи с этим огромные захваченные территории со временем дробились и разделялись.

Ударной силой у ранних кочевников в Евразии, например, арийских племен, были боевые колесницы. Индоевропейцам принадлежит приоритет не только domestikации коня, но и создания быстрой и маневренной боевой колесницы, основной особенностью которой были легкие колеса, имевшие втулку со спицами. Легкая конная колесница, перенятая у кочевников начала свое триумфальное шествие с III тысячелетия до н.э. Во II тысячелетии она получила широкое распространение у хеттов, индоариев, греков.

С I тысячелетия до н.э. основным и даже единственным родом войск кочевников стала конница. Она применялась в сражениях, где использовалась конно-стрелковая тактика и массированный удар: он заключался в том, что на врага неслась конная лава, извергавшая тучи стрел и дротиков. Впервые ее широко применили киммерийцы и скифы, они же создали и первую в истории кавалерию. С детства номады были отличными наездниками, натренированными для долгих переходов, хорошо владели оружием и приемами кавалерийского боя. Ведя кочевой образ жизни, а так же используя большую мобильность, свойственную кочевым народам, они могли успешно использовать тактику партизанских ударов, не вступая в открытый бой. Это сыграло большую роль в истории развития и дальнейшем переселении многих тюркских народов. Более слабое развитие у кочевых племен по сравнению с оседлым населением классовых отношений и в эпоху рабовладения, и в эпоху развития феодализма - вело к долгому сохранению патриархальных и родоплеменных связей. С этим связано крепкое родоплеменное родство и союзы. Зачастую благодаря кочевому образу жизни, кочевники тесно сплавивались, оказывали посильную взаимопомощь. Кочевать в одиночку было затруднительно и в случае гибели скота, без необходимой поддержки других род был обречен на гибель. Все эти факторы сплачивали племя и крепкой военной дисциплиной, каждый кочевник являлся ещё и воином, и мог участвовать в набегах и захватах, что еще больше повышало боевые качества и силы племенного войска [2;57].

С началом передвижениями кочевников по территории Азии связано распространение многих языков - индоевропейских, главным образом это распространение иранских, арабского, тюркских и монгольских языков. При оседании на землю и смешении с местным населением номады, как правило, ассимилировали его по языку. Но происходило заимствование основных черт хозяйства и материальной культуры ассимилируемого народа. Эта историческая закономерность наблюдалась не только на территории Азии, но и в Африке. Сходный процесс произошел и в Анатолии, а также частично на Балканах. После переселения сюда различных тюркских племенных объединений в эпоху господства Сельджукидов и Османидов в областях, составивших впоследствии территорию современного турецкого государства - Турецкой Республики.

От речи тюркских племен происходит турецкий язык, от их общего имени - название турецкой нации (по-турецки «тюрк», по-русски «турок»). Ученые различают значения слов «тюрк» и «турок». При этом тюрками называют все народы, говорящие на тюркских языках: это азербайджанцы, алтайцы (алтай-кижи), афшары, балкарцы [3;81].

В Азии в период VI-VII вв. тюрки создают державу, которой дали свое имя - Тюркский каганат. В этот период уже сложившейся тюркской народности, можно считать расцветом тюркского государства в средней Азии. Каган, хакан, или хан - так назывался у тюрков (а затем и у монголов) верховный правитель, «царь». Как и держава азиатских хуннов, Тюркский каганат раскинулся на громадной территории - от Хуанхэ до Каспия, от Тибета до Приуралья.

Современная этническая карта, которая отражает расселение тюркских народов, это результат многотысячелетних этногенетических и миграционных процессов, происходивших на территории средней Азии. Древнейшие очаги тюркского этногенеза, т. е. очаги первоначального формирования тюркских народов и языков, неразрывно связаны с востоком Евразии Южной Сибирью и Внутренней Азией. Этот огромный регион не был изолирован ни от соседних цивилизаций, ни от горно-таежных и степных племен иного этнического облика.

В I тысячелетии н.э. началось постепенное изменение этнической среды в евразийских степях, в горах Средней и Центральной Азии. Преобладание здесь все более переходило к тюркоязычным племенам. Ускорение процессов социального развития и территориально-политической консолидации привело во второй половине I тысячелетия к созданию тюркоязычными племенами нескольких

крупных государственных образований (каганатов) на территории Южной Сибири, Центральной и Средней Азии, Нижнего Поволжья и Северного Кавказа. В рамках созданных ими объединений завершается процесс становления классов и классового общества у кочевников.

Так территорию евразийских степей, между Волгой и Енисеем еще в VI-II тыс. до н. э. занимали индоевропейские племена европеоидного расового типа, те самые индоевропейцы, многочисленные племена которых говорили на родственных друг другу языках индоиранской языковой семьи, балто-славянской языковой семьи, германской языковой семьи и многих других родственных языках [4;106]. Преобладали в восточной части Евразийских степей древнейшие иранские языки. Языки, на которых создавалась Авеста и проповедовал Заратуштра (конец II тыс. до н. э.). Требуется очень подробного рассмотрения «индоевропейский» период существования Великой Степи. Он длился около двух с половиной, почти трех тысячелетий.

Начало тюркского этногенеза обычно связывают с распадом государства гуннов и формированием на территории Внутренней Азии разнородных племенных объединений, связи которых с гуннами далеко не бесспорны (III-V вв.). Создание государственной общности в большей части связано с общим типом ведения хозяйства, обычаями культурой. Общий тип кочевого хозяйства способствовал консолидации племен и началу зарождения тюркской общности.

В настоящее время достаточно определенно можно выявить этническое различие между ранними гуннами, создавшими империю, и явно конгломератным позднегуннским сообществом, где преобладали тюркоязычные, монголоязычные и тунгусоязычные этнические группы.

В основных источниках термин тюрк означал представителя военной знати, или аристократии, т. е. имел чисто социальное значение [5;37]. Впоследствии он становится символом господствующего «царского» племени и подвластных племен, которых соседи в дальнейшем также стали называть тюрками. Во второй половине VI в. этот термин получает очень широкое распространение среди византийцев, арабов, сирийцев. Он попадает в санскрит и различные иранские языки. До создания каганата слово «тюрк» означало лишь союз десяти (позднее двенадцати) племен, который сложился в 460 г. на территории Алтая.

Это значение сохраняется и в эпоху господства каганатов. Оно отражено в древнейших тюркских текстах, а так же в выражении «тюрк бодун» (бодун союз племен). Еще в середине VIII в. китайские источники упоминают «двенадцати племенный тюркский народ». Этим же, словом обозначалось и государство. Которое было создано тюркскими племенами союзов Тюркэль (тюркская страна, государство). Оба этих значения отражаются в древнетюркских эпиграфических памятниках и китайских источниках. Но в наиболее широком смысле термин стал использоваться и обозначать принадлежность различных кочевых племен к державе, созданной тюрками. Так его употребляли византийцы и иранцы, а иногда и сами тюрки.

Последнее значение термина получает дальнейшее развитие у арабских историков и географов в период IX-XI вв., где слово «тюрк» используется как название для группы народов и языков, а не в качестве названия одного народа и государства. В арабской научной литературе возникает общее понятие о генетическом родстве языков, на которых говорили тюркские племена, и генеалогическом родстве самих этих племен. Вне сферы мусульманской образованности столь широкая трактовка не проявилась. Например, Абулгази Бахадур хан в своей «Тюркской летописи» отмечает, что в тюркском государстве есть пять родов самых знаменитых. Это: уйгуры, канглы, кипчаки, калашы, карлуки [4;69]. При изучении русских летописей 985 г. можно найти упоминание о племени торков - т. е. тюрков. Но это племя является лишь одним из многих тогда существовавших кочевых объединений Великой степи. Упоминается оно наряду с берендеями, печенегами, черными клобуками, половцами. После прояснения основных понятий, связанных с названием «тюрк», можно будет перейти к процессу формирования степной империи.

Согласно исследованиям А. Кононова, первоначально термин был политическим, он означал членов семьи степной аристократии, составлявшей господствующий род племён Ашина. И лишь потом, после ассимиляции и возвышения тюркского государства стал названием всех племён, подчинённых тюркскому кагану. Само слово «тюрк» значит «крепкий», «сильный» [1;44]. До настоящего времени у многих тюркоязычных народов слово «тюрк» используется в первоначальном значении как «вместе, сообща».

Сложно выделить среди всех народов, который дал начало ветке тюркских племён и народностей. До середины V в. народа с этим самоназванием—тюркский не было. Что касается формирования этнической общности, послужившей основой тюркского этногенеза, то она известна с VII в. до н.э. Результаты ДНК-генеалогических исследований, свидетельствуют о том, что группы тюрков формировались от гуннов, пришедших с Запада и завоевавших скифское царство.

Если же рассматривать антропологическую сторону, тюрки относятся к монголоидной и европеоидной расам. В большей степени среди них распространены переходные формы, это связано с большой ассимиляцией, и неоднородность родоплеменных групп. Среди антропологических типов больше всего встречается смешанный тураноидный тип. Во многом это обусловлено тем, что с древности история этнических образований на территории Евразии была сопряжена со значительной миграцией, которая сопровождалась интеграцией, метизацией и ассимиляцией этносов. Происходили тектонические сдвиги среди разных этнических пластов. Усиливалось разрушение старых и формирование новых этнических групп, — все это способствовало сильной межкультурной коммуникации не только внутри одного этноса и племени, но и в рамках различных племенных и этнических образований.

Основанием и первыми племенами, прародителями тюрков можно считать князей из рода «Ашина». В 439 г. из Хэси с кучкой сторонников, преследуемые победоносными врагами, род «Ашина» откочевал в горы Большого Алтая. Трудно, сейчас уже практически невозможно, определить этнический состав этой кучки, но скорее всего она составляла сильную этническую смесь, разных племён. В V в. международным языком в северном Китае был древнемонгольский, то можно предположить, что члены данной группы, Ашина пользовались монгольским языком, даже в том случае, если в их среде были люди, для которых родным языком был тюркский.

Но попав на новой родине в среду, где тюркский язык не имел соперников, члены орды Ашина сменили свой язык, дабы иметь возможность общаться с новыми соседями и подданными [3;58]. Так возникает древнетюркский язык орхонских надписей, в нем можно обнаружить некоторые элементы древнемонгольского, напр. монгольское множественное число для титулов. В результате ста лет совместной жизни пришельцев и аборигенов создается особый народ, который соседи начали называть в форме множественного числа «тюркют».

Генеалогические легенды тюрков позволяют нам, кроме собственно тюркской генеалогии обнаружить в них истоки еще трех различных родственных племенных традиций таких племён как киргизы, кипчаки и огузы. Именно с этими племенами, как и с собственно тюрками, связан этногенез тюркских народов. Анализируя всю совокупность письменных источников и археологических материалов можно выделить первый по глубине (IV-V вв.) этап тюркского этногенеза, его можно условно обозначить этапом «легендарных предков».

В середине VI в. четыре основных группировки древнетюркских племен входят в состав нового политического образования. Тем самым было положено начало следующему этапу этнической истории и политическому переустройству Центральной Азии - этапу архаических империй (VI—IX вв.). Именно тогда этнический термин тюрк, превращается в общий политоним, обозначающий все подвластное создателям первого Тюркского каганата (551-630) степное население. В представлениях соседних народов, в чьей письменной традиции отразилась действительность той эпохи (персы, арабы, византийцы), словом тюрк обозначается общность степных народов, которые обитали в Центральной Азии, и были неразличимы иноземными информаторами ни по языку, ни по обычаям, ни по государственной принадлежности.

Состояние Азии в VI-VIII вв. было крайне напряжённым. Древние тюрки, выступившие в середине VI в. на историческую арену, создают каганат. Он простирался от Ляодуна и Великой китайской стены до Азовского моря, Кавказа, Амударьи. Несколько позже, до северо-западной Индии. Важную роль в процессе тюркского этногенеза начала играть демографическая политика. Так, в VIII в. в Тюркском каганате в течение только одного поколения тюркский каган многократно увеличивает численность своего народа. Это происходит за счет превращения и включения побежденных народов в равноправных членов тюркского общества. Данная особенность сыграет решающую роль в формировании этноязыковой общности Тюркского каганата. В источниках можно найти надпись руническим письмом на памятнике Кюль-Тегина: «Я поднял к жизни готовый погибнуть

народ, снабдил платьем нагой народ, сделал многочисленным малочисленный народ «Наши рабы стали рабовладельцами, а наши рабыни рабовладелицами».

В результате симбиотических процессов, завоевательной и демографической политики в тюркоязычной среде были ассимилированы иные многие племенные образования и народы, генетически не производные от тюркского этноса. Они приняли язык культуры быт тюркских племен. Так, начиная с периодов существования гуннских государств, затем древнетюркских каганов, кипчакских племенных союзов и Золотой Орды тюрками были частично ассимилированы автохтонные племена: «индоевропейские в Центральной Азии, угрофинские в Поволжье, Приуралье и Западной Сибири, иранские и адыгские на Северном Кавказе, самодийские и кетоязычные в Южной Сибири» [2;72]. Поэтому тюрки не являются единым этносом, так как в процессе своего развития включили в себя как генетически родственные, так и многие ассимилированные народы Евразии.

Обладая огромным военным потенциалом, тюркская цивилизация постоянно расширяла границы своего территориального пространства. Осваивая новые территории, она утверждала на протяжении многих веков свое господство на значительной части евразийского континента.

Самобытность тюркской цивилизации во многом обуславливается также и особенностями их кочевого способа ведения хозяйства. Результатом, которого становится особая интеграционная роль тюрков в Евразии. Важным в этой связи является то, что, несмотря на отсутствие этногенетического единства, в этнос «тюрк» были включены многие ассимилированные (тюркизированные) народы. Это во многом способствовало тому, что тюркская цивилизация стала единой этнокультурной целостностью. Все это, безусловно, повлияло на выработку несколько иного типа цивилизации, отличного от цивилизаций, основывающихся на городской и земледельческой культуре.

Отличительной особенностью цивилизации у тюркских народов стала ее открытость. Высокая степень взаимодействия с другими народами и культурами.

Влияние тюрков на судьбы и материальную культуру народов Сибири и Центральной и Малой Азии было столь велико, что период господства первого и Второго Тюркских каганатов археологи называют просто «тюркским временем». В это время целый ряд открытий кочевой культуры распространился по землям оседлого населения от востока Азии до Европы, и, в свою очередь, немалое число достижений земледельческого населения стало достоянием кочевников. В эпоху первого Тюркского каганата были созданы руническая письменность, появились новые виды конской упряжи, одежды, оружия.

Крупнейшим событием в истории техники, во многом определившим облик эпохи, явилось изобретение жёсткого каркасного седла и стремян. Резко расширились боевые возможности всадников, и возросла ударная мощь тяжёлой кавалерии. Сидя в прочных сёдлах с жёстким каркасом и упирая ноги в подножки стремян, наездники получили необыкновенную свободу движений, что немедленно привело к созданию новых типов оружия. Это не могло не сказаться на тактике ведения боя. Период возникновения и расселения первых тюркских племен, до возникновения каганата, очень важен. Проявляются различные особенности в создании и развитии народа. Формирование его было долгим, а состав различным и неоднородным. Многие племена, не относящиеся к тюркским, впоследствии были превращены, присоединены. И стали частью тюркского каганата.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Абу Абдаллах Мухаммед ибн Абдаллах Нишапури. Тарих-и Нишапур. -Тегеран. 1960. – 187с.
- 2 Бартольд В. В. По поводу археологических работ в Туркестане в 1924 г. Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры. –Пг. 1924. – 246 с.
- 3 Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I. - Спб. 1869. – 302 с.
- 4 Абу-л-Фазл Бейхаки. Тарих-и Бейхаки. – Тегеран. 1324 г. х.
- 5 Волин С. Л. К истории древнего Хорезма. // ВДИ. 1941. -№1.

REFERENCES

- 1 Aby Abdallah Muhammed ibn Abdallah Nishapuri. Tarih – i Nishapur. - Tegeran. 1960. – 187 s.
- 2 Bartold V.V. Po povodyarheologicheskikh rabot v Turkestane v 1924g. Soobsheniya Gosudarstvennoy Akademii istorii materialnoy kulturi. - Pg. 1924. - 246 s.
- 3 Budagov L. Sravnitelniyslovarturezko-tatarskihnarechiy, t. I. - Spb. 1869. -302s.

- 4 Aby-l-FazlBeyhaki. Tarih- iBeyhaki. - Tegeran, 1324 g. x.
5 Volin S. L. K istoriidrevnegoHorezma. //VDI. 1941. - №1.

Халметова Д.Б.

Түркі қауымдастығы мен мемлекеттілігі: өзара ықпалдасу себептері, жағдайлары және факторлары

Бұл мақала Анадолы және Орта Азия түркілерінің тарихи байланысы мәселелеріне арналған. Тайпаларының этникалық ерекшеліктеріне, соның ішінде олардың шығу тегі, құрамы, тарихи мекені, мәдениеті, этнодіни мәселелері талданған.

Түйін сөздер: этногенез, көшпенділік, ассимиляция, мобильділік, көші-қон, консолидация, конгломерат, тураништік, симбиоз, интеграция.

Khalmetova D.B.

Turkic community and statehood: interections reasons, conditions, factors

This article is devoted to a complex problem of historical links of Turkic people of Anatoly and Middle Asia. An attempt to consider the features of different problems of ethnic history of turks - their origin, composition, culture, religion and their historical connections is undertaken in the real work.

Key words: Ethnogenesis, nomadism, assimilation, mobility, migration, consolidation, conglomerate, turanoid, symbiosis, integration.

Поступила в редакцию 12.03.2015.

УДК 339.5.01.

Ю.Ф. ХАЛМЕТОВА

магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

МЕЖДУ ТАМОЖЕННЫМ СОЮЗОМ И ВТО: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье рассматривается развитие идеи евразийства. В связи с этим, проводится основательный анализ всех аспектов интеграционного процесса. Основными задачами Таможенного союза являются упразднение таможенных ограничений во взаимной торговле и принятие единого таможенного регулирования в отношении третьих стран. Цель Таможенного союза — облегчение взаимной торговли его участников. Анализ проблем предпринимателей в таможенной сфере показал, что, несмотря на вводимые упрощения для торговли между странами Таможенного союза, таможенное законодательство стало более громоздким, сложным и запутанным.

Ключевые слова: Таможенный союз, Всемирная торговая организация, бизнес-сообщества, интеграция, взаимная торговля.

В условиях Единого экономического пространства казахстанские компании оказались под серьезным прессингом российских конкурентов. Тревога казахстанских предпринимателей по поводу вступления во Всемирную Торговую Организацию сегодня вполне объяснима. Россиянам выгодно размещать свои производства в нашей стране за счет более комфортного налогового режима. С 2011 года в Казахстане идет мощная экспансия российского бизнеса. В настоящее время в стране сегодня насчитывается от 500 до 800 крупных и средних предприятий с российским участием [1, 85].

Главный упрек к российским компаниям, осваивающим рынок Казахстана, состоит в том, что они демпингуют, реализуя товары на 20–30% дешевле, чем продают в России. Помимо российских, по словам директора Ассоциации горнодобывающих и горно-металлургических предприятий Николая Радостовца, демпингуют в Казахстане и белорусские компании [2, 3].

Отсюда и страхи по поводу того, что после вступления в ВТО к конкурентному давлению российско-белорусских товаров на местном рынке прибавится экспансия иностранных компаний.

Согласно исследованию «Оценка затрат и выгод от Таможенного союза для Казахстана» (первый отчет в рамках работы «Изучение мировой практики интеграционных/таможенных объединений»),

основные авторы Д. Йенсен и Д. Тарр, рост тарифных поступлений в бюджет Казахстана произошел исключительно из-за роста издержек казахстанского бизнеса и потребителя по импорту. По подсчетам аналитиков, разработавших вычислимую модель общего равновесия Казахстана по 57 секторам, страна, исходя из условий по состоянию на весну 2014 года, от введения ЕТТ теряет около 0,2% реального дохода, реальная зарплата снижается на 0,5%, а реальная прибыль на капитал уменьшается на 0,6%. При этом, по оценке авторов, ресурсы в рамках тарифного диапазона смещаются в сторону сфер неэффективного производства, а торговля Казахстана с остальными странами мира по сравнению с Россией, Беларусью и другими странами СНГ сокращается. Это то, что есть на данный момент. Значительное упрощение Казахстаном ВЭД и снижение нетарифных барьеров в рамках Таможенного Союза и с третьими странами может дать прирост реального дохода в размере приблизительно 1,4% стоимости потребления Казахстана, что примерно компенсирует потери от полного введения ЕТТ после отмены исключений (которые Казахстан выторговал в ТС на переходный период). Однако оговаривается, что для этого «потребуется серьезная приверженность к делу улучшения соответствующих институтов, которые в некоторых странах-участницах в некоторых секторах поражены проблемой “погони за рентой” и не склонны к переменам».

В 2006 году те же самые Джеспер Йенсен из J-Consulting и Дэвид Тарр из Всемирного банка по заказу правительства Казахстана просчитали возможные последствия вступления страны в ВТО (следует, однако, учесть, что все это было не только до Таможенного Союза, но и до кризиса 2007–2008 годов, открывших не один «момент истины»). В связи с улучшением доступа к рынкам, снижением торговых тарифов и барьеров на пути транснациональных поставщиков услуг, а также реформирования политики в отношении «местного содержания» и НДС, с которой сталкиваются транснациональные компании нефтяного сектора, выгода Казахстана от вступления в ВТО приблизительно должна составить около 6,7% (3,7% от ВВП) величины казахстанского потребления в среднесрочном периоде. В долгосрочном периоде же (с учетом положительного воздействия вступления в ВТО на инвестиционный климат) этот показатель может дойти до 17,5% (9,7% от ВВП). По их расчетам, около 2,3% работников должны были сменить работу, но при этом ожидалось увеличение зарплаты на 5% (именно от вступления страны в ВТО) в среднесрочном периоде и до 15% в долгосрочном [3].

Таким образом необходимо проанализировать текущее состояние бизнес сообществ в условиях Таможенного Союза и Единого Экономического Пространства, дать оценку конкурентоспособности малого и среднего бизнеса в рамках Таможенного союза, выявить положительные и отрицательные стороны вступления в ВТО, охарактеризовать казахстанские интересы в рамках интеграции. Выявить причины напряженного состояния бизнес сообщества нашей страны и предложить основные рекомендации по улучшению благосостояния казахстанских предпринимателей, поддержки и защиты от конкурентов соседних стран.

В рамках Таможенного союза страны-участницы договорились установить следующие доли при распределении таможенных платежей: Россия – 87,97%, Казахстан – 7,33%, Беларусь – 4,7%. При этом утверждалось, что изначально Россия предлагала дать странам-партнерам по 3,5% каждому, а себе взять 93%, однако в процессе торга казахстанские власти сумели поднять цифру с 3,5 до 7,33%. К сожалению, ни на официальных сайтах госорганов всех трех стран, ни на сайте Евразийской экономической комиссии не были опубликованы данные, методика расчетов и собственно сами расчеты, в результате которых были высчитаны вышеуказанные доли. Однако есть все основания полагать, что в качестве метода была взята доля страны в общем объеме таможенных пошлин и налогов стран Таможенного Союза. И так как доли рассчитывались осенью 2009 года, то, скорее всего, использовались данные 2008 года.

Во всех трех странах разные ставки НДС: в Беларуси – 20%, в России – 18%, в Казахстане – 12%, по этим ставкам уплачивается НДС при импорте. Также надо сказать о разных ставках акцизов на импортируемые товары, по которым ставки в Казахстане также ниже, чем у партнеров. И наконец, в целом ставки таможенных пошлин были ниже, по разным оценкам в 2–2,5 раза, чем в России.

По официальным данным, средний таможенный тариф увеличился с 6,2 до 10,2–12%. Именно поэтому нельзя было брать за основу объем таможенных пошлин и налогов, так как этот метод заведомо понижает долю страны. Исключение – если сделать поправку на разницу в ставках. Но учитывая, что этот вопрос должен был поднять сам Казахстан, а расчет разницы ставок по каждой

позиции – это огромный и трудоемкий процесс, при этом решение принималось в очень короткие сроки, то, скорее всего, вопрос не был поднят. Хотя можно было воспользоваться другим методом, очень простым, который позволял определить справедливую долю страны даже без детальных расчетов, – надо было брать долю импорта страны в общем объеме импорта стран ТС.

В последние годы общий импорт начал сокращаться в Беларуси, замедлил рост в России, продолжает уверенный рост в Казахстане. Отрицательная динамика у Казахстана по импорту образуется только за счет сравнения первого полугодия отчетного года со вторым полугодием предыдущего. Если же сравнить с аналогичным полугодием, тогда получается стабильный рост на 20–25% ежегодно в каждом полугодии.

Если проанализировать валовый импорт из третьих стран в ТС, то выяснится, что он растет, а пострановая раскладка показывает, что импорт из Китая продолжает расти и замещает поток с европейского направления. Например, импорт из стран ЕС за январь – август 2014 года по сравнению с аналогичным периодом прошлого года вырос на 4,7%, а импорт из Китая вырос на 14%. То есть фактически от создания ТС больше всех выиграл Китай. Этот факт приводит к главному выводу, до тех пор пока национальный производитель не может победить импорт на своей территории, надо максимально ему помогать, возвращая и умножая лучшие проекты, надо отказываться от участия в торговых объединениях и выстраивать отношения на основе двухсторонних договоров, которые позволяют более гибко отражать национальные интересы. А когда национальный производитель окреп, тогда и надо вступать в торговые объединения и завоевывать новые рынки сбыта [4, 2].

Как говорилось, темпы прироста валового экспорта замедлились во всех странах, однако у Беларуси замедление слабое, а в Казахстане и России очень сильное. То есть поддержка производителей за счет протекционистских мер в рамках Таможенного Союза не дала возможности нарастить экспорт. Более того, если смотреть компоненты, то в экспорте продолжает расти доля энергоносителей, тогда как у Беларуси практически весь экспорт представлен продукцией обрабатывающих отраслей. Также надо отметить удивительный факт – белорусский экспорт в третьи страны растет, куда большими темпами, чем в страны ТС.

Больше всех от устранения взаимных барьеров выиграла Беларусь, национальный производитель которой способен закрыть внутреннюю потребность и выйти с излишками на экспорт. Иначе говоря, не российский рынок для нас, а казахстанский рынок открылся для российских производителей. Казахстанский производитель очень слаб, доля отечественного производства во внутреннем потреблении по непродовольственным товарам варьируется в пределах 0–30%, а по продовольственным товарам – около 65%, хотя в казахстанских условиях можно было обеспечить все 100%.

На наш взгляд, Беларусь является одним из сильных производителей готовой продукции, который способен конкурировать с импортом на своей территории и даже способен экспортировать отечественную продукцию на чужие рынки. Российский производитель не способен полностью победить конкурентов из развитых стран, поэтому многие товарные излишки экспортируются в Казахстан.

Казахстан начал вести переговоры о вступлении во Всемирную торговую организацию (ВТО) 26 января 1996 года [5, 4]. Директор по аналитике и консалтингу Института политических решений Республики Казахстан Рустем Бурнашев полагает, что и Россия, и Казахстан от вступления в ВТО ожидают в первую очередь преференций в торговых международных операциях. В одном из интервью, он отметил, что большинство торговых партнеров Казахстана являются членами ВТО. Поэтому для получения каких-то бонусов вступление в эту организацию для страны является самостоятельной ценностью, независимо от действий России [6].

Профессор Мурат Лаумулин сомневается, что кому-либо на постсоветском пространстве необходимо вступление в эту организацию. По его словам, для стран бывшего СССР этот шаг не более чем вопрос политического престижа, желание находится в так называемой «мировой тусовке».

«На самом деле ВТО – не более, чем фикция. Все крупные игроки оговаривают собственные условия при вступлении в организацию, и, к примеру, Китаю, удалось провести переговоры, таким образом, что он получил односторонние выгоды от этого шага. Все крупные игроки ведут собственную экономическую политику независимо от того, что от них требует устав и обязательства

ВТО. Евросоюз закрывается тарифными барьерами, США ведут «торговые войны»... Хотя если следовать только принципам организации, то ничего подобного быть не должно» [7, 2].

По оценкам главы переговорной российской кампании и по совместительству единой переговорной группы Таможенного Союза Максима Медведкова, Казахстан отстает от России на год, а белорусы прошли примерно половину пути. Он утверждает, что у россиян переговоры складывались выгоднее, потому что ВТО охотнее шла на уступки большой экономике. Если вектор, по которому двигалась Россия, логичен и ясен – некоторое снижение ввозных пошлин в связи с вступлением в Таможенный Союз и дальнейшее снижение их в ВТО.

По подсчетам Всемирного банка, Казахстан, тарифы которого до Таможенного Союза в среднем были на уровне стран ВТО, повысил их в чуть не вдвое – со среднего уровня 6,7 до 11,1% без взвешивания и с 5,3 до 9,5%, после взвешивания с учетом удельного веса в стоимостном объеме. Причем, по данным Всемирного Банка, отрицательный эффект уже заметен, а выгоды возможны лишь в перспективе, и то при выполнении определенных условий.

Участие Казахстана в таких сложных процессах, как Таможенный союз, Единое экономическое пространство, Евразийский экономический союз, Всемирная Торговая Организация требует широкого обсуждения и глубокой разъяснительной работы среди населения. Сегодня проект создания Евразийского экономического союза обретает все более реальные очертания.

Несмотря на довольно сжатые сроки происходящей интеграции, этот процесс становится на каждом новом этапе глубже и масштабнее. Создаваемый в настоящее время Евразийский экономический союз является совершенно особенным региональным объединением в мире в силу ряда факторов.

В настоящее время Таможенный союз Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации не является международной организацией, субъектом международного права. В связи с этим создание Евразийского экономического союза Республикой Беларусь, Республикой Казахстан и Российской Федерацией является логичным международно-правовым шагом, обеспечивающим эскалацию экономико-политического интеграционного процесса от уровня «таможенного союза» до уровня «единого экономического пространства» и формирование субъекта международного права. В этом международно-правовом аспекте участие в Таможенном союзе в определенном смысле может быть тождественно членству в Евразийском экономическом союзе или Евразийском союзе.

Торговая интеграция в рамках таможенного пространства предполагает появление новой глобальной ответственности за обеспечение экономической безопасности общего пространства.

Необходимо принять оперативные меры по укреплению границы Таможенного союза, внедрению современной системы таможенного досмотра. Решение данной задачи особо актуально в условиях существующих угроз терроризма, экстремизма, незаконного оборота наркотиков и потребует привлечения значительных финансовых средств. Поэтому странам Таможенного союза необходимо выработать согласованный финансовый механизм по реализации данного мероприятия.

К сожалению, наличие в Таможенном кодексе большого количества избыточных административных барьеров, отсылок к национальному законодательству, юридических нестыковок и неточностей становится сдерживающим фактором в развитии бизнеса и привел к необходимости разработки Нового Таможенного кодекса.

Подводя итог, заметим, что создание ЕврАзЭС, ознаменовало собой поступательное развитие экономической интеграции от зоны свободной торговли (беспошлинная торговля) через таможенный союз (общий таможенный тариф в отношении товаров третьих стран) к общему рынку – Единому экономическому пространству (свободное перемещение товаров, капиталов, услуг, рабочей силы, единая торговая политика в отношении третьих стран).

Необходимо, выделить то, что Таможенный союз — это переходная форма региональной интеграции и в то же время первый реальный проект ЕврАзЭС, создавший предпосылки для реализации совместных проектов в различных сферах.

На наш взгляд, глобальными факторами, определяющими среднесрочные перспективы интеграции во ВТО будут являться:

1. Интересы мирового рынка, связанные с ростом потребления энергоресурсов, что повышает экономическую роль регионов, обладающих значительными их запасами. В формате евразийского

пространства к таким странам относятся: Казахстан, Российская Федерация, а также Азербайджан, Туркменистан и Узбекистан. При этом активными импортерами энергоносителей выступают в первую очередь европейские страны и государства Азии, в частности Китай.

2. Интересы регионального евразийского рынка, связанные с развитием топливно-энергетического комплекса и транспортировкой энергоносителей через территории разных стран на внешние рынки.

3. Интересы европейского и нового азиатского рынков, находящихся в относительно изолированном состоянии и стремящихся к глобальному экономическому взаимодействию.

Таким образом, Таможенный союз ЕврАзЭС, которому предшествовал этап экономической интеграции в режиме свободной торговли, является следующей формой (этапом) региональной интеграции на пути формирования единого экономического союза на базе общего рынка.

Безусловно, что Таможенный союз трех государств является на сегодняшний день наиболее прогрессивной формой интеграции в регионе СНГ. За период, прошедший с момента его подписания, это региональное объединение обрело обширную правовую базу, оформилось и окрепло организационно.

ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Алексей Иконников «Пессимизм союза», Центр Азии: журнал. – Алматы: Издатель «Центр политического анализа», сентябрь/октябрь 2012 № 17-20 (75-78).138 с.
- 2 Улболсын Кожантаева «Писанные правила» //Деловая неделя. – 2014.- 29 августа – 6 с.
- 3 <http://forbes.kz/>.
- 4 Олжас Худайбергенов «Таможенный Союз обнуляется». Центр макроэкономических исследований. //«Курсив». – 2014. – 15 ноября. – 8 с.
- 5 Мадия Торебаева «Вступит ли Казахстан в ВТО в 2012 году?». //« Немецкая волна». 2012. - 4 апреля. – 6 с.
- 6 Сабина Сексембаева «Что даст Казахстану членство в ВТО, ЕврАзЭС, ТС и ЕЭП?» <http://www.zakon.kz/>.
- 7 «Вступление России в ВТО не снижает эффективности Таможенного союза». //Деловая неделя. 2014. – 13 ноября. – 6 с.

REFERENCES

- 1 Ikonnikov A. «Pessimizm soyuza», Centr Azii: zhurnal. – Almaty: Izdatel « Centr politicheskogo analiza», sentyabr/oktyabr 2012 № 17-20 (75-78).138 s.
- 2 Kozhantaeva U. «Pisanye pravila»// Delovaya nedelya. – 2014.- 29 avgusta, – 6 с.
- 3 <http://forbes.kz/>.
- 4 Hodaybergenov O. «Tamozhennyi Soyuz obnulyaetsya». Centr makroekonomicheskikh issledovaniy.// « Kur-siv» – 2014. – 15 noyabrya, – 8 с.
- 5 Torebaeva M. « Vstupit li Kazahstan v VTO v 2012 godu?». // «Nemeckaya volna 2012. - 4 aprelya, – 6 с.
- 6 Seksembaeva S. «Chto даст Kazahstanu chlenstvo v VTO, EvrAzES, TS I EEP?» <http://www.zakon.kz/>.
- 7 «Vstuplenie Rossii v VTO ne snizhaet effektivnosti Tamojennogo soyuza». //Delovaya nedelya. 2014. – 13 noyabrya, – 6 с.

Халметова Юлдуз Фуркатқызы

Кедендік Одақ және Бүкіләлемдік сауда ұйымы арасындағы: мәселелер және жетілдіру

Мақалада еуразияшылық идеялардың дамуы қарастырылған. Интеграциялық үдеріске талдау жүргізілген. Кедендік одақтың негізгі мәселелерінің бірі- мемлекеттер арасындағы кедендік шекараларды жою және бірыңғай кедендік тариф құру жөніндегі келісімді құру болып табылады. Одаққа бірігудің негізгі мәні одаққа мүше мемлекеттер ішіндегі кедендік тосқауылдардың болмауында және кез келген сыртқы тауарға, оның қай елге тасымалданатынын, ортақ шекарадан қай жерде өткеніне қарамастан бірыңғай кедендік талаптың қалыптасуы болып табылады. Кедендік аймақтағы кәсіпкерлік мәселелерін талдау арқылы, Кедендік Одақтар арасындағы елдердің сауда саттықа жасалған жеңілдіктері мен кедендік заңнамалардың тым күрделі, ауқымды болып табылуы әлі де болса қарастыруды қажет ететін күрделі мәселелердің бірі болып қала бермек.

Түйін сөздер: Кедендік Одақ, Бүкіләлемдік сауда ұйымы, бизнес, интеграция, өзара сауда.

Khalmetova Yulduz Furkatkyzy

Between Customs union and WTO: problems and prospects

Development of idea of евразийства is examined in the article. In this connection, the sound analysis of all aspects of integration process is conducted. The basic tasks of the Customs union are abolition of custom limitations in mutual trade and acceptance of the single custom adjusting in regard to the third countries. An aim of the Customs union is a facilitation of mutual trade of his participants. The analysis of problems of businessmen showed in a custom sphere, that, in spite of the entered simplifications for trade between the countries of the Customs union, a customs legislation became more bulky.

Key words: the Customs union, Worldwide trade organization, business-associations, integration, mutual trade.

Поступила в редакцию 15.03.2015.

ӨОЖ 327

Е.К. ЧИНЧАЛИНОВ

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ.

**ЕУРАЗИЯЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯНЫҢ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ**

29 мамыр 2014 жылы Беларусь, Қазақстан мен Ресейдің президенттері ресми Еуразиялық экономикалық одақ туралы келісімге қол қойды. Бұл күнді әділ Еуразиялық интеграцияның күні деп санауға болады және тарихи күн болып табылады. Еуразиялық экономикалық қоғамдастық, Кеден одағы және Біртұтас экономикалық кеңістік арқылы бұл идеяны жүзеге асыру үшін шамамен 20 жыл қажет болды. Қазір Еуразиялық экономикалық одақтың негізгі (базалық) экономикалық детерминанттарын анықтау қажет.

Түйін сөздер: Еуразиялық экономикалық одақ; Еуразиялық интеграция; Еуразиялық экономикалық қауымдастық; Кеден одағы; Бірыңғай экономикалық кеңістік; экономикалық детерминанттар.

Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңестің отырысынан кейін Астана қаласында 2014 жылдың 29 мамырында, Беларусь Республикасының Президенті Александр Лукашенко, Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев пен Ресей президенті Владимир Путин Еуразиялық экономикалық одақ туралы шартқа салтанатты түрде қол қойды, ол өзінің функциясын 2015 жылғы 1 қаңтардан бастады. 2014 жылдың 10 қазанында бұл Одаққа Армения да қосылған болатын. Қол қою Қазақстанның астанасында өту фактісі кездейсоқ емес, 29 наурыз 1994 жылы М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінде Нұрсұлтан Назарбаев Еуразиялық одақ құру туралы өзінің атақты бастамасын жеткізген болатын [1]. Ол уақытта бұл бастаманы іске асыру мүмкін еместігіне қарамастан, Еуразиялық одақ идеясының көптеген ережелері Еуразиялық экономикалық қауымдастық, Кеден одағы мен Біртұтас экономикалық кеңістік арқылы жүзеге асырылды.

Еуразиялық экономикалық одақ туралы шартқа қол қою арқылы, Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев «Еуразиялық экономикалық одақ – біздің елдеріміздің мәңгілік достығының, өзара іс-қимылы мен тату көршілігінің берік жаңа тетігі. 29 мамыр біздің елдеріміздің естелік күнтізбелеріне Еуразиялық ықпалдастық күні ретінде енгізілеуіне лайықты деп санаймын», - деп атап өтті [2].

Ал Ресей Федерациясының Президенті Владимир Путин Еуразиялық экономикалық одақ туралы шарт мемлекеттік егемендікті толық сақтай отырып, елдерімізді интеграцияның мүлде жаңа деңгейіне алып шығатынын атап өтті. Сонымен бірге «Шартқа қол қою – осымен бітті деген сөз емес, ол біздің дұрыс қадам жасағанымызды бүкіл әлемге дәлелдеуге тиіс болатын салықалы үдерістің бастауы. Сонымен бірге, Еуразиялық экономикалық одақты құру жөніндегі іс-қимылдардың қатысушы-мемлекеттердің өзара саудасына айтарлықтай ықпал ететін мәселелерді шешумен байланысты болғаны жөн», - деді А.Лукашенко [3].

2015 жылдың 1 қаңтарында Еуразиялық экономикалық одақ туралы шартқа қол қойылып, күшіне енгеніне байланысты экономикалық детерминанттарын анықтау керек. Белгілі болғандай,

Еуразия кеңістігі әлемдегі ең ірі кеңістік болып табылады. Еуразиялық экономикалық одақ - ірі нарықтық аймақ (шамамен 181 млн тұтынушылары бар), әлемдегі ең ірі ауданда (өмір сүруге жарамды жердің 15%-ы) орналасқан, күшті минералды-шикізат базасы және маңызды экономикалық әлеуеті бар. Одақта планетаның тұщы су және орман жамылғысының 20%-дан астамы орналасқан. ТМД статистикалық комитетінің мәліметінше, 2013 жылы әлемдік ІЖӨ-дегі үлесі 4,4% құрады.

Еуразиялық экономикалық одаққа мүше мемлекеттерде (әсіресе Ресей мен Қазақстанда) табиғи ресурстардың әлемдегі ең ірі қорлары шоғырланған, Одақ олардың өндірісі мен экспорты бойынша әлемде жетекші орынға ие. Сонымен қатар машина жасау кешені, металл өңдеу, химия және мұнай химиясы, құрылыс материалдары, орман және ағаш өңдеу өнеркәсібі дамыған. Одақта әлемдегі азық-түліктің айтарлықтай бөлігі өндіріледі. Сондықтан бұл аймақтың әлемдік экономика мен саясатқа айтарлықтай ықпалы бар екенін анық.

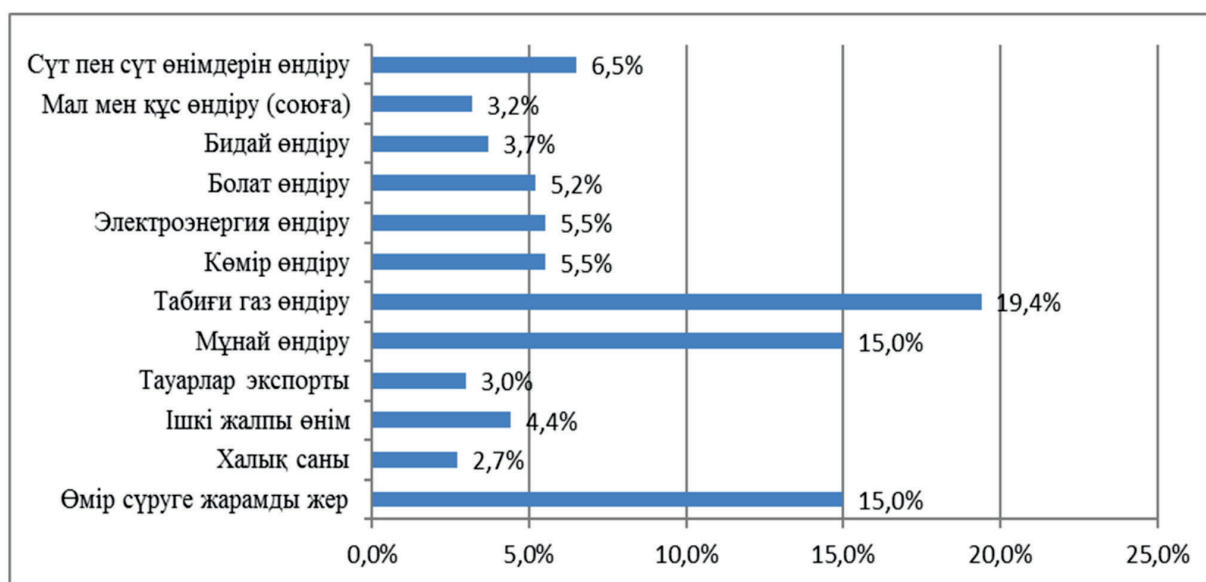
ХВҚ-ның деректері бойынша (САҚП - сатып алу қабілетінің паритеті бойынша), 2013 жылы жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнім әлемде орташа есеппен 10,9 мың АҚШ долларын құрады (2001 ж. 7,6 мың. АҚШ долларын), экономикалық дамыған елдер бойынша – 38 мың (27,8 мың), дамушы елдер мен нарығы қалыптасып жатқан елдер бойынша - 6,1 мың (3,1 мың) .

ТМД Статистикалық комитеті (САҚП бойынша) деректері бойынша, 2013 жылы ол Еуразиялық одақ елдері үшін орташа 18,1 мың долларды (2001 жылы - 6,7 мың АҚШ доллары), ол әлемдік орташа есеппен 1,7 есе артық және дамушы елдер мен нарығы қалыптасып жатқан елдерден 3 есе артық; сонымен қатар Одаққа тұтастай алғанда дамыған елдердің деңгейіне жету үшін ЖІӨ-нің жан басына шаққандағы өндірісін екі есеге арттыру қажет болады [4].

Одақтың болашақ әлеуеті жиынтығы және жаһандық экономика үшін маңызы туралы деректер бойынша 1-сурет куә бола алады.

2013 жылы әлемде белгілі бір экономикалық көрсеткіштер бойынша Одақтың үлесі мынадай деректермен сипатталады:

- мұнай: барланған қорлары – 8,5%, өндіріс – 15%, тұтыну – 4,1%;
- табиғи газ: барланған қорлары – 24,9%, өндіріс – 19,4%, тұтыну – 14,5%;
- көмір: барланған қорлары – 22,1%, өндіріс – 5,5%, тұтыну – 3,7%;
- электроэнергия өндіру – 5,5%;
- өндіріс: болат – 5,2%, жеңіл автокөліктер – 1,25%, бидай – 3,7%, мал мен құс (союға) – 3,2%, сүт пен сүт өнімдері – 6,5%.

1-сурет –2013 жылы әлемде белгілі бір экономикалық көрсеткіштер бойынша ЕЭО үлесі

Дерек көзі - Мансуров, Т. А. ЕврАзЭС – от экономического сотрудничества к единому экономическому пространству. – М.: ИПЦ «Русский паритет», 2011.

Сонымен, Еуразиялық экономикалық одақтың - посткеңестік кеңістіктегі жаңа жобаның перспективасы қандай?

Біріншіден, қазірдің өзінде интеграциялық үдерістердің тиімділігі іс жүзінде расталды. Ресей, Беларусь және Қазақстан арасындағы экономикалық байланыстар кеңеюде, сауда құрылымын жетілдірілуде, жаһандық экономикадағы өзіміздің елдеріміздің бәсекеге қабілеттілігі нығаюда, жалпы құрылымында жоғары технологиялық тауарлар үлесі артуда.

Соңғы үш жыл ішінде Одақ аясында сауда шамамен 50 пайызға өсті - 23 млрд АҚШ долларына (2013 жылдың соңында 66,2 млрд құрады) дейін. Беларусь және Қазақстан бірігіп (ЕО пен Қытайдан кейін) Ресей Федерациясының сыртқы сауда балансында үшінші орынға шықты.

Екіншіден, Кеңес Одағы ыдыраған тұста әлемдік бәсекеге мүлде қабілетсіз, тек ішкі рынокқа ғана негізделген шаруашылығы бар ебедейсіз экономикалық жүйе біржола тұраланып, көпшілігі кедейшілік қыспағына түскен қазақстандықтардың болашаққа деген сенімі молайды. Кезінде қазақ халқы үлкен даңғыл жол басындағы тәй-тәй басқан сәби секілді күй кешті. Біршама уақыттан соң жағдай мүлдем өзгерді. Еліміз президенті Н.Ә. Назарбайев бұл жайында былай деген болатын: «Бұл тарихтың жаһандық сындары және жаңа экономика модельдерін іздеудің күрделі кезеңдері болды. Кідіріссіз де қысқа мезгілде міндетті: тәуелсіз мемлекет құру, жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға, тоталитаризмнен демократияға көшуді жүзеге асыру қажеттігі туындады. ... Ал бүгін өткен жылдарды еске түсіріп және біздің күш- жігеріміз бен жетістіктерімізге қарап нық сеніммен былай деуге болады: «Біз стратегиялық тұрғыдан дұрыс жолды таңдадық. Құқықтық және әлеуметтік саяси реформалар кейде қаншалықты қиын жүргеніне қарамай, жақсы нәтижелерге жеткізді. Ел экономикасы мен демократиялық процесстер серпінді дами отырып, республикамыз орынды түрде өңір лидер саналды және барынша бәсекеге қабілетті экономикасы бар алдыңғы қатарлы мемлекеттердің қатарынан лайықты орын алуға ұмтылуда» [1].

Қырғыз Республикасына тиісті құжаттарды дайындау бойынша үлкен жұмыс аяқталып, Аталмыш жылдың 9 мамырында Одаққа мүше болды. Ал, 2014 жылдың 10 қазанында Армения құжаттарға қол қойып, Одақтың толыққанды мүшелерінің бірі болған еді. Сонымен қатар, қазіргі уақытта еркін сауда аймағы туралы, тауарлар мен қызметтер туралы кедендік ақпараттармен алмасу туралы Вьетнаммен келіссөздер жүргізілуде, Израиль және Үндістанмен преференциялық сауда режимдерін әзірлеу үшін сарапшылар тобы қалыптастырылуда.

Үшіншіден, Еуразиялық экономикалық одақ жаңа жаһандық қаржы жүйесінің бір бөлігі болып табылады, жетілдірілген жаңа өңірлік қаржы-валюталық бірлестігі ретінде қалыптасуы тиіс. Интеграцияның заңды кезеңі - ортақ төлем жүйесін, содан кейін бірыңғай валюта енгізу, оны бізге ЕО тәжірибесі көрсетеді. Қазіргі жағдайларда бұл одақ шеңберінде валюта одағын құру Еуропалық Одақтың қазіргі жағдайында интеграцияның жаңа деңгейіне жақын келуге мүмкіндік береді.

Төртіншіден, гео-экономикалық және геосаяси еуразиялық интеграцияның болашақта бекуі, тек эволюциялық және ерікті жолмен жүруге тиіс. Оған жасанды жеделдетудің нысандарын және басқа елдерді араластырудың қажеті жоқ. Сонымен қатар, Еуразиялық одақ құру үшін алғышарт болып кең қоғамдық қолдау табылуы тиіс.

Еуразиялық интеграциялық жобаларға Қазақстанның қатысуы әлемдік нарықтағы Қытай, Жапония, Үндістан сияқты үлкен ойыншылармен қарым-қатынас жүргізуге, экономикалық диалог құруға мүмкіндік береді. Бұл тапсырма ЕЭО-тың бәсекеге қабілеттілігін жүйелі жетілдіруге бағытталған ұзақ мерзімді перспективада болып саналады.

Соңғы жылдары Қазақстан экономикасы оң өсуін көрсетеді, бірақ ол әлі де айтарлықтай қауіп-қатерлерге толы. Әлемдік рецессияның теріс әсері сақталуда, ол елді экономикалық дағдарыстың жаңа толқынының қарсаңында осал етеді.

Еуропадағы жағдайдың нашарлауына байланысты энергия сұраныстың төмендеуі, АҚШ экономикалық әлсіз қалпына келтірілуі, Қытай экономикасының әлсіреуі туралы сигналдардың пайда болуы мұнайдың әлемдік бағасының төмендеуіне әкеп соқты. Еуроаймақтың ыдырауы қауіп әлемдік экономиканың жай-күйіне теріс әсер етуі мүмкін, ол Қазақстанның индустриялық өсуі үшін, инвестициялық қызметі үшін елеулі кедергі болады. Бұл жағдайда, КО пен ЕЭҚ-қа Астананың қатысуы өзара сауданы дамыту үшін, бірыңғай кедендік аумақта тауарлар қозғалысын және өнім сатуды жеделдету үшін мүмкіндіктерді кеңейту болып табылады.

Қазіргі дүниежүзілік дамуда ғаламдану үрдісі жүруде. Ал сол ғаламданудың бастамасы интеграция. Біз ХХІ ғасыр интеграция ғасыры деп айтсақ жаңылмаймыз деп ойлаймын. Қазіргі таңда

барлық мемлекеттер интеграциялануға ұмтылуда, өйткені әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай оқшау экономика еш уақытта дами алмайды. Интеграцияланудың теріс жақтарынан гөрі оң жақтары басымырақ. Міне сондықтан да Қазақстан Республикасы дамудың интеграция жолын әр уақытта қолдайды. Интеграция әр уақытта да өз өзектілігін жоғалтпаған. Оған деген қызығушылық, КСРО ыдырап, әр бір бұрынғы Одақтас мемлекет өз тәуелсіздігін алғаннан кейін үдей түсті. Халықаралық қатынастар тарихы көрсеткендей, мемлекеттер арасындағы экономикалық, саяси, ғылыми және мәдениет салаларындағы толыққанды қатынастарды орнату кезеңінде мемлекетаралық институттар маңызды роль атқаратынын көреміз. ТМД елдерінің проблемаларын зерттеу, оның қазіргі даму тенденцияларын анықтау тәжірибесі Қазақстан сыртқы саясатының қалыптасуына негіз бола алады [2].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев, Н. А. Стратегия трансформации общества и возрождения евразийской цивилизации. М., 2001. – С. 219.
- 2 Участие в церемонии подписания Договора о Евразийском экономическом союзе [Электронный ресурс] // akorda.kz: Официальный сайт Президента Республики Казахстана. 2014. URL: http://www.akorda.kz/ru/page/page_216905_uchastie-v-tseremonii-podpisaniya-dogovora-o-evraziiskomekonomicheskom-soyuze#page (дата обращения: 09.03.2015).
- 3 Александр Лукашенко принял участие в заседании Высшего Евразийского экономического совета на уровне глав государств [Электронный ресурс] // president.gov.by: Пресс-служба Президента Республики Беларусь. 2014. URL: http://www.president.gov.by/ru/news_ru/view/belarusne-trebuets-nikakix-ustupok-v-protsesse-evrazijskoj-integratsii-8892/ (дата обращения: 10.03.2015).
- 4 Содружество Независимых Государств. Статистический ежегодник //М.: Межгосуд. стат. комитет СНГ. – 2013.

REFERENCES

- 1 Nazarbaev, N. A. Strategia transformatsii obschestva i vrozozhdeniya evraziiskoi civilizatsii. M., 2001. – s. 219.
- 2 Uchastie v seremonii podpisanya Dogovora o Evraziiskom ekonomicheskom soyuze [Elektronny resurs] // akorda.kz: offisalnyy sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan. 2014. URL: http://www.akorda.kz/ru/page/page_216905_uchastie-v-tseremonii-podpisaniya-dogovora-o-evraziiskomekonomicheskom-soyuze#page (data obraschenia: 09.03.2015).
- 3 Alexandr Lukashenko prinyal uchastie v zasedanii Vysshego Evrazyskogo ekonomicheskogo soveta na urovne glav gosudarstv [Elektronny resurs] // president.gov.by: Press-sluzhba Prezidenta Respubliki Belarus. 2014. URL: http://www.president.gov.by/ru/news_ru/view/belarusne-trebuets-nikakix-ustupok-v-protsesse-evrazijskoj-integratsii-8892/ (data obraschenia: 10.03.2015).
- 4 Sodruzhestvo Nezavisimyykh Gosudarstv. Statistichesky ezhegodnik// M.: Mezghosud stat. komitet SNG. – 2013.

29 мая 2014 года президенты Беларуси, Казахстана и России торжественно подписали Договор о Евразийском экономическом союзе. Этот исторический день по праву можно считать Днем Евразийской интеграции. Потребовалось без малого 20 лет, чтобы через Евразийское экономическое сообщество, Таможенный союз и Единое экономическое пространство реализовать данную идею. В статье определяются экономические перспективы Евразийского экономического союза в современных условиях.

Ключевые слова: Евразийский экономический союз; евразийская интеграция; Евразийское экономическое сообщество; Таможенный союз; Единое экономическое пространство; экономические детерминанты.

On May 29, 2014 the Presidents of Belarus, Kazakhstan and Russia signed the Treaty on the grand Eurasian Economic Union. This historic day is the Day of Eurasian integration. Eurasian Economic Union passed its development through the Eurasian Economic Community, the Customs Union and the Common Economic Space. Now it is necessary to define the main (basic) economic determinants of the Eurasian Economic Union.

Key words: Eurasian Economic Union; Eurasian integration, Eurasian Economic Community, Customs Union, Common Economic Space, Economic determinants.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

Д.З. ШАЙМЕРДЕНОВА

магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Статья посвящена исследованию известными отечественными, зарубежными учеными-лингвистами понятия «языковое сознание». Анализ основных направлений решения данной проблемы позволяет сделать вывод о сложности понятия «языковое сознание». В статье рассматриваются вопросы взаимосвязи, взаимоотношений понятий «языковое сознание», «коммуникативное сознание», «этнокультурное сознание».

Ключевые слова: сознание, язык, языковое сознание, межкультурное общение.

Развитие антропоцентрической парадигмы в современном языкознании способствовало всестороннему изучению языка в единстве с его носителем. Изучение лингвистами таких понятий, как мышление, сознание, является обоснованным, позволяющим исследовать языковую способность «человека говорящего». Ведущий ученый казахстанской лингвистики Э.Д. Сулейменова в конце XX века отмечала: «Любая интерпретация содержательной стороны языка оказывается непосредственным образом связанной с проблемой взаимоотношения языка, мышления и действительности. Данным обстоятельством обусловлен неослабевающий интерес и особый методологический смысл анализа связи языковых и когнитивных понятий» [1, 6 - 7].

Проблемы взаимосвязи языка и сознания, языка и речи, языка и культуры рассматриваются учеными с различных научных и методологических позиций. В связи с этим в последние десятилетия в лингвистике повысился интерес к исследованию понятия «языковое сознание». Т.Н. Ушакова вполне справедливо отмечает, что словосочетание «языковое сознание» в последние годы активно применяется в психолингвистических работах. Термин «языковое сознание» сближает области лингвистики и психологии. Сближение этих явлений наблюдается в реальной действительности: «В самом деле язык и его речевое проявление используются людьми для выражения смысла, отражения состояния сознания, проявления психологического содержания внутреннего мира человека» [2].

За последние 20 лет был выпущен целый ряд коллективных монографий, в которые включены различные аспекты изучения проблемы языкового сознания («Этнокультурная специфика языкового сознания» (1996); «Языковое сознание: формирование и функционирование» (1998); «Языковое сознание и образ мира» (2000); «Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты» (2003); «Язык. Сознание. Культура» (2005); «Языковое сознание: парадигмы исследования» (2007), «Язык-сознание-культура-социум» (2008), «Язык и сознание: психолингвистические аспекты» (2009), «Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты» (2009), «Когнитивные исследования языка: проблемы языкового сознания» (2011), «Динамика языка и сознания: психолингвистический и когнитивный аспекты исследования» (2012)).

Анализ основных направлений решения данной проблемы разными учеными (Э. Сепир, А. А. Потебня, Л.В. Щерба, Л. В. Выготский, А. Н. Леонтьев, Н. И. Жинкин, А. А. Леонтьев, Е. Ф. Тарасов, Т.Н. Ушакова, Ю. А. Сорокин, Н. В. Уфимцева, В.И. Карасик, И.А. Стернин, Н.В. Дмитриук, Г.Г. Гиздатов, Жаркынбекова Ш.К. и др.) позволяет сделать вывод о сложности понятия «языковое сознание». Несмотря на наличие большого количества исследований в данной области на современном этапе преждевременно говорить о наличии единой целостной теории языкового сознания. По мнению Н.В. Уфимцевой, Е.Ф. Тарасова, языковое сознание «как название новой психолингвистической парадигмы неоднозначно и в определенной мере метафорично, что вполне естественно для понятия, функционирующего на начальных этапах становления нового научного направления, когда отсутствуют точные представления об объектной и предметной области» [3, 18].

В российской лингвистике языковое сознание обычно понимается в значении, сформулированном Е.Ф. Тарасовым, как «совокупность образов сознания, формируемых и овнешняемых при помощи

языковых средств – слов, свободных и устойчивых словосочетаний, предложений, текстов и ассоциативных полей» [4, 36]. Овнешнения необходимы для «передачи» образов сознания от одного поколения к другому.

Т.Н. Ушакова выявляет два способа применения термина «языковое сознание», в зависимости от того, на какие проявления языкового сознания направлено исследование. Первый – это динамические формы проявления языкового сознания, т.е. сознание выражает себя вовне вербально и испытывает языковые воздействия. «Язык как таковой представляет собой скрытую сущность, поэтому выражение вовне возможно через проявленное слово, вербально, т.е. через речь. Тем самым термин «язык», «языковое» должен использоваться в нашем случае в широком его значении – как вербальное средство выражения, т.е. равнозначно с термином «речь», «речевое» [2]. Факт существования данного вида языкового сознания является очевидным, так как любое состояние нашего сознания может быть выражено вербально. Второй способ проявления языкового сознания – это, когда «из совокупного действия языка, речи и сознания в психике субъекта рождаются своего рода новые структурные образования. Это - языковой тезаурус, вербальные сети, семантические поля» [2]. В связи с этим подходом Т.Н. Ушакова обращает особое внимание на лингвистические и психолингвистические исследования, проводимые Ю.Н. Карауловым, Ю.С. Сорокиным, Е.Ф. Тарасовым, Н.В. Уфимцевой, Г.А. Черкасовой и др., которые изучали ассоциативно-вербальную сеть с целью выявления прямых и обратных связей огромного количества словоупотреблений. Получаемые данные рассматриваются в качестве материального субстрата языковой способности субъекта. По мысли авторов, – это языковой тезаурус носителя языка, представляющий его языковое сознание. В нем выделяется ядро. Полагается, что ядро языкового сознания представляет собой лингвистическую проекцию бытия человека, сохраняющееся на протяжении его жизни, ориентирующее его в окружающей действительности и составляющее основу его языковой картины мира [2].

По определению И.А. Стернина, «языковое сознание - это часть сознания, обеспечивающая механизмы языковой (речевой) деятельности: порождение речи, восприятие речи и хранение языка в сознании» [5]. Иначе говоря, к языковому сознанию он относит совокупность психических процессов, которые связаны с возникновением, пониманием речи и хранением информации в виде языка в сознании. В то же время языковое сознание в понимании И.А. Стернина входит в коммуникативное сознание – «совокупность коммуникативных знаний и коммуникативных механизмов, которые обеспечивают весь комплекс коммуникативной деятельности человека», т.е. «коммуникативные установки сознания, совокупность ментальных коммуникативных категорий, а также набор принятых в обществе норм и правил коммуникации» [5].

Анализ основных определений языкового сознания в большинстве случаев сводится к анализу форм его овнешнения, одной из которых является язык. Сущность языка проявляется в том, что он выполняет две основные функции: является орудием мышления и выступает средством общения. Сознание и язык едины в своем существовании. Сознание формируется, выявляется с помощью языка.

Изучением сознания с античных времен занимались философы, позднее - психологи. В последние годы сознание становится объектом пристального внимания лингвистов. Согласно концепции Московской психолингвистической школы сознание и языковое сознание рассматриваются с точки зрения деятельностного подхода (общепсихологическая теория деятельности А.Н. Леонтьева). По А.Н. Леонтьеву, «сознание в своей непосредственности есть открывающаяся субъекту картина мира, в которую включен он сам, его действия и состояния» [6; 167]. Сознание человека формируется в деятельности.

Обращение лингвистики к сознанию неслучайно. При общении коммуниканты делятся своими мыслями, образами сознания. Так как их нельзя передать, воспринять органами чувств, то для этого люди используют знаки, которые приспособлены ими для указания на свои мысли. Мысли, образы сознания будут похожи у людей, выросших в одной национальной культуре, владеющих одним национальным языком. Так же эти факторы влияют на взаимопонимание собеседников. В этой связи Е.Ф. Тарасов отмечает: «Общность сознаний коммуникантов, необходимая для речевого общения, состоит из общности знаний о мире и общности знаний о языке. Эта общность формируется при

присвоении идентичной этнической культуры и при овладении одним и тем же национальным языком» [4, 37].

Человек не может существовать вне национальности, он входит в мир человечества через национальную индивидуальность. Становление, развитие человека как личности проходит в национальной культуре, которая развивается веками, преодолевая различные трудности. Российский философ И.А. Ильин подчеркивает, что все великое может быть сказано человеком или народом только по-своему и все гениальное рождается именно в лоне национального опыта, духа и уклада. Денационализуясь, человек теряет доступ к глубочайшим колодцам духа и к священным огням жизни; ибо эти колодцы и эти огни всегда национальны: в них заложены и живут целые века всенародного труда, страдания, борьбы, созерцания, молитвы и мысли [7, 236].

Некоторые ученые отмечают, что понятия «нация», «народ», «этнос» соотносимы друг с другом, так как обладают общностью территории, исторической судьбы, языком, культурой. Несмотря на смысловую близость этих понятий, каждая из них имеет предметную определенность. В.Г. Бабаков, В.М. Семенов считают, что в понятии «этнос» аккумулируются территориально-языковые и культурно-психологические компоненты, в нации, помимо собственно этнического, интерес представляют социальные процессы, а в определении понятия «народ», как социальной общности, выделяются те классы и слои, которые объективно способны участвовать в решении задач прогрессивного развития общества. В системе социальных общностей нация выступает как высшая ступень социально-этнического ряда, в которой синтезированы, во-первых, этническое – язык, устоявшиеся формы материальной культуры, народное искусство, фольклор, традиции, нравы, обычаи, особенности психического склада людей как наиболее устойчивые, консервативные элементы в национальном и, во-вторых, социальное, включающее в себя систему социальных отношений, политические институты. Национальное тесно связано с социально-экономической, политической и духовными сферами общественного развития [8; 11].

Особо хотелось бы выделить работы Н.В.Уфимцевой, которые посвящены исследованию этнокультурной специфики языкового сознания («Ассоциативный тезаурус русского языка и русское сознание», «Языковое сознание и образ мира славян»; «Этнический характер, образ себя и языковое сознание русских», «Культура и ее отражение в языковом сознании славян»).

В своих работах Н.В.Уфимцева рассматривает разные способы выявления специфики образов сознания носителей той или иной культуры. Особое внимание ученый уделяет внимание ассоциативным нормам (ассоциативным словарям), которые являются результатами обработки массовых экспериментов, проводимых по методике свободного ассоциативного эксперимента. Н.В.Уфимцева подчеркивает, что именно «... через ассоциативный эксперимент и построение на его основе семантической сети усредненного носителя данной конкретной культуры можно выявить системность образа мира носителей той или иной культуры и, вероятно, тем самым систему их культурных стереотипов, которые отражают и особенности национального характера» [9].

Формирование новой парадигмы в психолингвистике – языковое сознание – некоторые ученые-лингвисты связывают с нерешенными проблемами анализа речевых процессов. Это касается проблем взаимопонимания при производстве и восприятии речи. В процессе общения коммуниканты передают друг другу информацию в виде знаков. Несмотря на то, что ассоциации, которые связаны со знаниями этих знаков, индивидуальны и недоступны собеседникам, они понимают друг друга. Это взаимопонимание, как правило, характерно для представителей одной этнической общности. Н.В. Уфимцева, Е.Ф. Тарасов справедливо отмечают, что «... индивидуальное сознание каждого члена общества заполнено знаниями, которые являются для всех носителей конкретного этнического языка и культуры в такой степени общими, что позволяют достигать взаимопонимания» [3, 18].

В связи с вопросами взаимопонимания между народами, нациями в последние годы во всем мире проявляется интерес к проблемам межкультурного общения. Это обусловлено тем, что многие страны стремятся к разнообразным формам межгосударственных связей в области экономики, политики, культуры, образования. В связи с этим представляют интерес работы Е.Ф.Тарасова, в которых он подробно останавливается на взаимосвязи понятий межкультурное общение и языковое сознание. Под межкультурным общением понимается общение носителей разных культур (и обычно разных языков), а значит общение «носителей разных национальных сознаний». Диалог культур

может проходить как обмен культурными предметами, деятельностью и как обмен образами сознания, ассоциированными с конкретными словами и описанными в текстах, но в любом случае и заимствуемый предмет, и новая инокультурная овладеваемая деятельность постигаются при помощи образов предметов и деятельностей своей культуры только потому, что другого способа, как понять новое через старое не существует. Иначе говоря, любой диалог культур реально протекает только в сознании носителя конкретной культуры, которому удалось постигнуть образы сознания носителей другой (чужой) культуры в ходе рефлексии над различиями квази-идентичных образов своей и чужой культур. Межкультурное общение — это действительно новая и многообещающая онтология анализа языкового сознания [10].

В казахстанской лингвистике исследованиями языкового сознания занимаются Н.В. Дмитриук, Н.Ж. Шаймерденова, Г.Г. Гиздатов, Ш.К. Жаркынбекова, Б.А. Ахатова, А.А. Шаяхметова, Ж.А. Джамбаева и др.

Н.В. Дмитриук рассматривает феномен человеческого сознания через этническую природу языкового сознания: «Без сомнения, именно язык как основной этнодифференцирующий признак любого этнокультурного сообщества с помощью системы своих значений и ассоциаций создает этническую неповторимость» [11, 29].

Доступ к изучению языкового сознания этноса открывают ассоциативные эксперименты. Под руководством Н.В. Дмитриук в рамках научного проекта «Межкультурная коммуникация: ментально маркированные концепты казахской культуры, социальная идентичность и толерантность», осуществляемое при финансовой поддержки Комитета науки МОН РК, выпущен «Казахский ассоциативный словарь» (2014 г.). В предисловии к нему ученый пишет: «Своеобразный «срез» языкового сознания, отраженный в материалах массовых ассоциативных экспериментов, проводимый представителями разных этносов делает репрезентативными и доказательными рассуждения и выводы о специфичности национального менталитета, своеобразии этнокультурных стереотипов и иерархии ценностных ориентиров того или иного этноса» [12, 16].

По мнению Б.А. Ахатовой, в Республике Казахстан, который является полиэтническим, поликультурным государством, исследование языкового сознания тесно связано с изучением вопросов межкультурной коммуникации с точки зрения проблем речевого общения, соотношения языка и национального самосознания. «Языковое сознание носителя этнической культуры формируется в процессе инкультурации и аккультурации, т.е. в процессе усвоения культурных норм, ценностей, традиций и обычаев своей культуры и культуры другого народа, происходящего в результате общения этих народов» [13, 11].

Таким образом, краткий обзор работ, посвященных рассмотрению языкового сознания отечественными, российскими учеными показал важность и актуальность данной проблемы в лингвистике. Исследование языкового сознания носителей разных культур, социальных групп, выявление общего и специфического в их образах мира на данный момент имеет огромное значение.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. — Алма-Ата: Мектеп, 1989. — 160 с.
- 2 Ушакова Т.Н. Языковое сознание и принципы его исследования. // Языковое сознание и образ мира. Сборник статей. / Отв. Ред. Н.В. Уфимцева. - М., 2000. // Режим доступа: http://www.iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book2000/html_204/4-2.html.
- 3 Уфимцева Н.В., Тарасов Е.Ф. Проблемы изучения языкового сознания. // Вопросы психолингвистики. — М., 2009. - № 10. - С. 18 – 25.
- 4 Тарасов Е.Ф. Языковое сознание. // Вопросы психолингвистики. — М., 2004. - № 2. - С. 34 – 47.
- 5 Стернин И.А. Коммуникативное и когнитивное сознание // С любовью к языку. - Москва – Воронеж, 2002. - С. 44 – 51. // Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics1/sternin-02a.htm>.
- 6 Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
- 7 Ильин И.А. Путь духовного обновления // Путь к очевидности. М., 1993. - С.134 - 289.
- 8 Бабаков В.Г., Семенов В.М. Национальное сознание и национальная культура (методологические проблемы). — М., 1996. — 70 с.
- 9 Уфимцева Н.В. Этнический характер, образ себя и языковое сознание русских. // Языковое сознание: формирование и функционирование. / Сб. под ред. Н.В. Уфимцевой. - М., 1998. // Режим доступа: http://www.iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book1998/articles/3_1.htm.

10 Тарасов Е.Ф. **Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания.** // Этнокультурная специфика языкового сознания. / Сб. под ред. Н.В. Уфимцевой. - М., 2003. // Режим доступа: <http://www.iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book1996/Part1-1.htm>.

11 Дмитриук Н.В. Диалог культур как этноментальный феномен. // ММНК «Многоязычие и межкультурная коммуникация: Вызовы XXI века». - Прага, 2013. - С. 28 - 34.

12 Дмитриук Н.В., Молдагалиева Д.А., Нарожная В.Д., Молданова Ж.И., Мезенцева Е.С., Сандыбаева Н.А., Абрамова Г.И. Қазақша ассоциациялық сөздік. Казахский ассоциативный словарь. – Алматы-Москва: Медиа-ЛогоС, 2014. – 330 с.

13 Ахатова Б.А. Политический дискурс и языковое сознание: Монография. – Алматы: Экономика, 2006. – 302 с.

REFERENCES

- 1 Suleimenova E.D. Ponyatie smysla v sovremennoy lingvistike. – Alma-Ata: Mektep, 1989. – 160 s.
- 2 Ushakova T.V. Yazykovoe soznanie i printsipy ego issledovaniya. // Yazykovoesoznanieobrazmira. Sbornik-statey. / Otv. red. N.V. Ufimtseva. – M., 2000. // Rezhim dostupa: http://www.ilingran.ru/library/psylingva/sborniki/Book2000/html_204/1-2.html.
- 3 Ufimtseva N.V., Tarasov E.F. Problemy izucheniya yazykovogo soznaniya. // Voprosypsicholingvistiki. – M., 2009. - № 10. - S. 18 – 25.
- 4 Tarasov E.F. Iazykovoe soznanie. // Voprosy psicholingvistiki. - M., 2004. - № 2. - S. 34 – 47.
- 5 Sternin I.A. Kommunikativnoe i kognitivnoe soznanie // S lyubovyu k yazyku. - Moskva – Voronezh, 2002. - S. 44 – 51. // Rezhim dostupa: <http://www.philology.ru/linguistics1/sternin-02a.htm>.
- 6 Leontev A.N. Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost. - M.: Politizdat, 1975. – 304 s.
- 7 Ilin I.A. Put duhovnogo obnoveniya. // Put k ochevidnosti. - M., 1993. - S.134 - 289.
- 8 Babakov V.G., Semenov V.M. Natsionalnoe soznanie i natsionalnaya kultura (metodologicheskie problemy). – M., 1996. – 70 s.
- 9 Ufimtseva N.V. Etnicheskiy harakter, obraz sebya i yazykovoe soznanie russkikh. // Yazykovoe soznanie: formirovaniye i funktsionirovaniye. / Sb. pod red. N.V. Ufimtseva. - M., 1998. // Rezhim dostupa: http://www.iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book1998/articles/3_1.htm
- 10 Tarasov E.F. Mezhekulturnoe obshchenie – novaya ontologiya analiza yazykovogo soznaniya. // Etnokulturnaya spetsifika yazykovogo soznaniya. / Sb. pod red. N.V. Ufimtseva. - M., 2003. // Rezhim dostupa: <http://www.iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book1996/Part1-1.htm>.
- 11 Dmitriuk N.V. Dialog kultur kak etnomentalnyy fenomen. // ММНК «Многоязычие и межкультурная коммуникация: Вызовы XXI века». - Прага, 2013, s. 28 - 34.
- 12 Dmitriuk N.V., Moldagalieva D.A., Narozhnaya V.D., Moldanova Zh.I., Mezentseva E.S., Sandybaeva N.A., Abramova G.I. Qazaqsha assotsiatsiyalyq sozdik. Kazahski assostiativny slovar.–Almaty-Moskva: Media-LogoS, 2014.– 330 s.
- 13 Ahatova B.A. Politicheskiy diskurs yazykovoe soznanie: Monografiya. – Almaty: Ekonomika, 2006. – 302 s.

Д.З. Шаймерденова

Қазіргі лингвистикадағы тілдік сананызерттеудің кейбір аспектілері

Мақала отандық, шетелдік атақты лингвист ғалымдардың «тілдік сана» түсінігін зерттеуіне арналған. Аталған мәселенің негізгі бағыттарын сараптау «тілдік сана» түсінігінің күрделілігіне қатысты қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мақалада «тілдік сана», «коммуникациялық сана» («қатысымдық сана»), «этномәдени сана» түсініктерінің өзара байланыс мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: сана, тіл, тілдік сана, мәдениет аралық қарым-қатынас.

D.Z. Shaimerdenova

Some aspects of research about linguistic consciousness in modern linguistics

This article investigates the research of famous domestic and foreign scientists - linguists about the notion of “linguistic consciousness”. Analysis of main ways to solve the given problem leads to the conclusion of complexity of the notion “linguistic consciousness”. The article discusses the questions of link and relation of the notions “linguistic consciousness”, “communicative consciousness”, “ethno-cultural consciousness”.

Key words: consciousness, language, linguistic consciousness, intercultural communication.

Поступила в редакцию 10.03.2015.

МЕРЕЙТОЙ ИЕЛЕРІ НАШИ ЮБИЛЯРЫ

ЭЛЕОНОРА ДЮСЕНОВНА СУЛЕЙМЕНОВА

(К 70-летию со дня рождения)

Сулейменовой Элеоноре Дюсеновне - выдающемуся казахстанскому ученому, доктору филологических наук, профессору, академику Международной академии наук высшей школы, Президенту Казахской ассоциации преподавателей русского языка и литературы, члену Президиума Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы - 6 апреля 2015 г. исполняется 70 лет.

Блестящее образование, незаурядные исследовательские способности, широта научных познаний и кругозора позволили Элеоноре Дюсеновне достичь больших высот в науке, создав свою лингвистическую школу, в которой развивается несколько приоритетных направлений: общая и контрастивная семантика и прагматика; металингвистика: теоретическая и прикладная лексикография; социалингвистика; теория и практика усвоения второго языка.

Становление молодого ученого проходило в стенах МГПИИЯ им. М. Тореца, где в 1969 г. Элеонора Дюсеновна под руководством ученого с мировым именем, доктора филологических наук профессора Г.В. Колшанского защитила кандидатскую диссертацию на тему «Проблема определения языка как объекта лингвистики (историко-аналитическое исследование)». Докторская диссертация «Семантические параметры слова в интерлингвальном исследовании», которая была защищена в 1992 г. В МГУ им. М.В. Ломоносова, заложила основы одного из направлений ее научно-исследовательской деятельности – контрастивной лингвистики.

Разносторонне и ярко проявился научно-организаторский талант Элеоноры Дюсеновны в процессе работы коллектива кафедры общего языкознания под ее руководством над «Словарем по языкознанию» (Алматы: гылым, 1998. 544 с.), который представляет собой первый опыт разработки в отечественной терминологии двуязычного словаря, содержащего более 1300 лингвистических терминов на русском и казахском языках. Теоретические принципы лексикографической разработки метаязыковых единиц, рассматриваемые в многочисленных статьях и выступлениях Элеоноры Дюсеновны, получили свою дальнейшую практическую реализацию в следующих словарях: «Ресми-іскери тіл: қазақша-орысша тіркесімдер сөздігі» (2005), справочник «Языки народов Казахстана» (2007), «Словарь социалингвистических терминов» (2008). Эти фундаментальные труды получили высокую оценку лингвистической общественности и стали настольными книгами не только для ученых-лингвистов и преподавателей, но и студентов и магистрантов.

Огромный вклад Элеоноры Дюсеновны в развитие казахстанской социалингвистики («Макросоциалингвистика» (2011); «Языковые процессы и политика» (2011), «Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане» (2005) и др.). В ее исследованиях с позиций контрастивной лингвистики рассматриваются проблемы двуязычия, основные тенденции развития казахского и русского языков, ставится вопрос о когнитивном, креативном и педагогическом аспектах развития и существования личности во втором языке; исследуются особенности существующей языковой ситуации и политики языкового Ренессанса в Казахстане. Целый ряд работ профессора Э.Д. Сулейменовой посвящен изучению сущностных проявлений языковой и этнической идентичности, особенностей их модификации и развития в условиях стремительно меняющейся языковой

ситуации и динамичных этнодемографических процессов. Полученные выводы важны как для теоретического осмысления рассматриваемой проблемы, так и практики языкового планирования и языкового строительства.

Результативны изыскания еще одного из научных направлений, осуществляемых под руководством профессора Э.Д. Сулейменовой, - теории усвоения второго языка. Теоретико-методологическое обоснование данного направления, представленное в ее работе «Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики» (Алматы, 1992, 1996), получило дальнейшее развитие в трудах ее учеников. Данные исследования содержат научное обоснование предлагаемых моделей овладения вторым языком и непосредственно связаны с практикой обучения неродному языку.

Оригинальные лингвопедагогические идеи ученого нашли свое реальное воплощение в целом ряде как школьных, так и вузовских учебно-методических комплексов по русскому и казахскому языкам (12 учебников с грифом МОН РК), а также 11 мультимедийных модулей (Kazakh Language Modul 1-3 Central Asian News Broadcasts и Modul 4-11 Windows on Central Asian Culture).

Научная и педагогическая деятельность Э.Д. Сулейменовой тесно связана с Казахским национальным университетом им. аль-Фараби, где на кафедре общего языкознания (ныне кафедра иностранной филологии и общего языкознания) она начала свою трудовую деятельность, а затем на протяжении многих лет руководила этой кафедрой (1995-2009) и продолжает работать по сей день. За это время ею подготовлено 19 докторов, 40 кандидатов филологических наук, а также 5 докторов PhD, которые живут и трудятся в разных уголках не только Казахстана, но и за рубежом.

Элеонора Дюсеновна - член Президиума МАПРЯЛ (с 1999), президент КАЗПРЯЛ (с 1998), член Общественного совета по языкам и культуре государств-участников СНГ (Москва, с 2000), член НЭС Ассамблеи народа Казахстана (с 2011), эксперт, член ученого совета INTAS (Brussels, 2000-2006), член реколлегии журналов «Russian Language Journal» (Washington), «Русский язык за рубежом» (Москва), член Международного редакционного совета журнала «Вестник МАПРЯЛ» (Москва), член Международного редакционного совета журнала «Филологические науки (Москва).

Профессор Э.Д. Сулейменова – постоянный и активный участник многочисленных международных научных конгрессов и конференций. Под ее руководством выполнен целый ряд международных научно-исследовательских проектов («Yeni Türkiye» (Ankara, 2001), «New language identity in transforming societies: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan» (INTAS, Brussels, 2005-2008), «Six Language development Project: Kikongo, Hausa, Yoruba, Kazakh, Uzbek, Tajik» – ACTR/ACCELS, WASHINGTON (2008-2010).

Плодотворная научная деятельность ученого-педагога по достоинству отмечена правительственными наградами: нагрудный знак «За заслуги в развитии науки Республики Казахстан» (2001); Почетная грамота РК «За заслуги перед государством и значительный вклад в социально-экономическое и культурное развитие страны, а также активную общественную деятельность» (2004); нагрудный знак «Почетный работник образования Республики Казахстан» (2009); орден «Құрмет» (2009); медаль А.С. Пушкина «За большие заслуги в распространении русского языка» (2009, по линии МАПРЯЛ), медаль Ассамблеи народа Казахстана «Бірлік» (2014).

Преклоняясь перед незаурядным талантом большого ученого и педагога, авторитетом мудрого руководителя, исключительным человеческим обаянием, хочется искренне поздравить Элеонору Дюсеновну с юбилеем и пожелать дорогому УЧИТЕЛЮ крепкого здоровья, семейного благополучия, неиссякаемой творческой энергии и новых побед на научном и педагогическом поприще!

*Жаркынбекова Шолпан Кузаровна,
декан филологического факультета ЕНУ им. Л.Н. Гумилева;
Журавлева Евгения Александровна,
зав. кафедрой теоретической и прикладной лингвистики
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева;
Агманова Атиркуль Егембердиевна,
профессор кафедры теоретической и
прикладной лингвистики ЕНУ им. Л.Н. Гумилева*

ӘОЖ 811.512.122'366

Қ.Т. МҰХАМАДИ

филол.г.к., доцент, Сүлейман Демирель атындағы университет, Қазақстан

СӨЗЖАСАМ ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ ТЫҢ ТҰЖЫРЫМДАР

Мақалада жоғары оқу орындарының филология факультеттерінің студенттеріне оқулық ретінде ұсынылған Н.Оралбай, К.Құрманәлиев, Ж.Балтабаевалардың авторлығымен жарық көрген «Қазақ тілінің сөзжасамы» (2014ж) оқулығындағы тың теориялық мәселелердің маңызы мен оны оқу үрдісіне енгізудің тиімділігі туралы баяндалады.

Түйін сөздер: *сөзжасамдық құрылым, сөзжасам тәсілдері, сөзжасамдық талдау, сөзжасамдық мағына, сөзжасамдық уәждеме бірліктері, уәжді сөз, уәждемелі сөз, уәжділік қатынас.*

Қазақстанның бүгінгі ғаламдық үрдістер аясындағы жедел жаңару стратегиясына орай жоғары білім беру саласында, ғылымда, оқу мен тәрбиелеу үрдісін іске асыруда заман талабына сай тың көзқарастар қажеттігі артып отыр. Жаңа кезеңдегі жаңаша ойлау парадигмасына сай тілдік танымның да ауқымы кеңейіп, бұрыннан қалыптасқан теориялар мен көзқарастарға жаңаша қарау қажеттігі де зор маңызға ие. Осы орайда жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім департаменті жоғары оқу орындарының филология факультеттерінің студенттеріне оқулық ретінде ұсынған 2014 жылы Н.Оралбай, К.Құрманәлиев, Ж.Балтабаевалар авторлығымен жарық көрген «Қазақ тілінің сөзжасамы» атты оқулық - кейінгі толқын ұрпақ үшін істелген игі іс деп бағалауға тұрарлық еңбек.

Оқулықта сөзжасамның теориялық мәселелері қазақ тіл білімінде қай кезеңнен басталғаны жайында айтылып, 1989 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» [1] атты монографияның көтерген мәселелері кеңінен талданған.

Сол сияқты аталмыш оқулық Н.Оралбайдың 2002 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің сөзжасамы» [2] атты еңбегінің негізінде қорытылып, жинақталып, өңделіп, екінші рет авторлар құрамымен толықтырылып шығарылып отыр. Оқулықты қайтадан бастырып шығарудың қажеттілігін, көкейкестілігін тіл ғылымының жаңаша үрдіспен дамуға бет алып отырған бүгінгі заман талабынан туындаған әрекет деп те түсінуге болады. Әрі әдістеме ілімінің соңғы жетістіктеріне сай модульдік жүйеде жазылуы, студентке ойландыратын, тақырыпты қалай меңгергенін байқауға бағытталған өзін-өзі тексеру үшін қайталау, пысықтау сұрақтары беріліп, студенттердің әр тақырыпқа қатысты арнайы жазылған ғылыми еңбектермен танысып жұмыс істеуге, өз бетімен ізденуге, білімін толықтыруға бағытталған әдебиеттер тізімі берілген.

Еңбектің кіріспе бөлімінде: «...050117 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша ҚР Мемлекеттік жалпыға міндетті білім стандартында (2006) «Қазақ тілінің сөзжасамы» пәніне 1 кредит, ал 2010 жылғы стандартта 2 кредит берілді» - деп жазылғандай [3,3], «Қазақ тілінің сөзжасамы» пәні 2006 жылғы стандарт бойынша біраз уақыт тек 1 кредит (1 сағат) көлемінде ғана оқытылып келген еді, бұл жеке ғылым саласы болып табылатын өзінің зерттеу нысаны айқындалған ғылыми-теориялық курс үшін аздық ететін. Енді 2010 жылғы стандарт негізінде «Қазақ тілінің сөзжасамы» пәні 050117 –Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында 2 кредит көлемінде оқытылатын болды. Ал ол сөзжасам пәнінен берілетін білім көлемі мен мазмұнын жинақтап, жүйелеп, толықтыруды да жүктейді. Сондықтан «Қазақ тілінің сөзжасамы» атты оқулықтың жарық көруі сұранысты қамтамасыз ету мақсатында жазылған деуге де болады.

Сөз етіп отырған «Қазақ тілінің сөзжасамы» атты оқулық 2 бөлімнен, 8 модульден тұрады: 1) сөзжасамның жалпы мәселелері; 2) тілдің сөзжасам жүйесі, оның құрылымы; 3) сөзжасамдық тәсіл мәселелері; 4) туынды сөздер; 5) сөзжасамдық ұя; 6) зат есімнің сөзжасамы; 7) сын есім сөзжасамы, сан есім сөзжасамы, үстеу сөзжасамы; 8) етістік сөзжасамы.

Оқулықтың «Сөзжасамның жалпы теориялық мәселелері» деп аталатын модульінде сөзжасамның тіл білімінің дербес саласы, сөзжасамның зерттеу нысаны, сөзжасамның тілдің өзге салаларымен байланысы, сөзжасамдық талдау, сөзжасамдық құрылым (тип) мен сөзжасамдық үлгі, сөзжасамдық мағына мәселелері қамтылған. Осы модульге байланысты айтылғандардың ішінде сөзжасамның зерттеу нысанына қатысты алғашқы оқулықта айтылмаған біраз мәселелер бар. Олар:

Біріншіден, туынды сөздің жасалуын анықтаудағы уәждеме мәселесі сөз болады. Алғашқы оқулықта «уәждеме» сөзінің орнына «негіз» сөзі қолданылған болатын. Туынды сөз жасауға негіз болатын сөз уәждеме сөз болатыны нақты мысалдар арқылы талданып, таратылып студенттерге ұғынықты тілмен түсіндіріледі.

Екіншіден, сөзжасамның тарихи және сипаттамалы болып бөлінетіні туралы түсінік беріліп және осы бағытта зерттеуші ғалымдар (тарихи сөзжасам мәселесін зерттеген ғалымдар Ә.Қайдар, Б.Сағындықұлы, Ж.Манкеева, А.Салқынбай т.б.) аталады.

Үшіншіден, сөзжасамдық құрылым (тип) мәселесі мен сөзжасамдық мағына алғашқы оқулыққа қарағанда кеңірек баяндалып, толығырақ сипатталады. Өйткені, сөзжасамның жалпы теориялық мәселелерінде сөзжасамдық құрылым мен сөзжасамдық үлгінің мәні ерекше, туынды түбір сөздердің сөзжасамын белгілейтін басты заңдылық – сөзжасамдық құрылым мәселесі. Қазақ тіл білімінде сөзжасамдық құрылым мәселесі алғаш рет «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» монографиясында (1989ж) сөзжасамдық тип терминімен берілсе, одан кейін сөзжасамдық тип мәселесі «Қазақ тілінің сөзжасамы» (2002) оқулығының бірінші басылымына және «Қазақ грамматикасына» (2002ж) [4] кірген еді.

Авторлар оқулықтың біз сөз етіп отырған басылымында бұл терминді тіліміздің байырғы сөзімен атау дұрыс деп санап, оны сөзжасамдық құрылым деп берген. Ана тілімізде баламасы бар терминнің қазақша берілгенін біз де құптаймыз.

Сол сияқты оқулықта туынды түбірлерді талдағанда, сөзжасамдық құрылымның морфемдік құрамына сүйеніп, құрылымның жұрнағы мен уәждеме сөздің құрамындағы лексикалық бірліктердің морфемаларын ажырата білу керектігіне ерекше көңіл бөлінген. Сөзжасамдық құрылым, сөз таптарының сөзжасамына тікелей қатысты. Басқаша айтқанда, әр сөзжасамдық құрылым белгілі бір сөз табының сөзжасамына қатысты.

Сөз табының сөзжасамынан тыс сөзжасамдық құрылым жоқ, яғни сөз табына қатыссыз сөзжасамдық құрылым болмайды, сондықтан сөзжасамдық құрылымды талдағанда, оның қай сөз табының сөзжасамдық құрылымы екенін ажырату керек екендігі дәлелденген. Сондықтан сөздерге сөзжасамдық талдау жасағанда «сөзжасамдық құрылым» термині бұрынғы «сөзжасамдық тип» дегенге қарағанда меңгеруге ыңғайлырақ болады.

«Тілдің сөзжасам жүйесі, оның құрылымы» атты екінші модульде тілдің сөзжасам жүйесі, оның бірліктері, сөзжасамдық уәждеме бірліктері және сөзжасамдық жұрнақ туралы мәлімет берілген. Бұл модульде уәжді сөз, уәждемелі сөз, уәжділік қатынас т.б. туралы уәждеме мәселесін арнайы зерттеген ғалымдар А.Салқынбай, Б.Қасым еңбектеріне сілтеме жасала отырып баяндалған, яғни сөзжасамға қатысты ғылымның соңғы жаңалықтары негізінде сипатталады. Авторлар тілімізде уәждеменің туынды сөздің мағынасына арқау болуы дәлелді, анық, даусыз мәселе екендігіне көңіл бөле отырып, «уәждеме деп туынды сөздің лексикалық мағынасын жасауға арқау, негіз болатын лексикалық мағыналы сөз» деген анықтама берген. Одан әрі оқулықта туынды сөзге уәждеме қалай таңдалатындығы анықталған: «Әрбір туынды сөз – өмір қажеттілігінен туатыны белгілі заңдылық. Туынды сөздің уәждемесінің таңдалуына осы заңдылықтың қатысы бар. Оны барлық туынды сөз растай алады. Мәселен, өмірде баспа өндірісі және онда қызмет ететін адамдар пайда болды. Осымен байланысты оларды атау қажеттілігі туды делік. Басу арқылы зат өндіретін орын баспа аталды. Баспа орны пайда болуымен бірге онда қызмет ететін мамандар баспагер деп аталды. Сонда баспа туынды түбір сөзіне бас етістігінің уәждеме болуы өмірде пайда болған өндірістің басу ісімен айналысуы негіз болса, баспагер туынды түбіріне баспа сөзінің уәждеме болуы маманның баспа ісімен айналысуы себеп болған. Демек, туынды сөздің уәждемесін таңдауды өмір қажеттілігі шешетіні анықталды». Оқулықта уәждеме сөздер лексикалық мағыналы

сөздерден ғана болатындықтан, қандай сөз таптары сөзжасамда уәждеме қызметін атқаратыны да анықталып, сөз таптарының уәждемелік қабілеттері бірдей еместігі, кейбір сөз таптары уәждемелік қызметті белсенді атқарса, кейбір сөз таптары уәждемелік қызметті баяу, салғырт атқаратындығы айтылып, уәждемелік қызметін белсенді атқаратын сөз таптарына - зат есім, сын есім, етістіктер жатқызылған.

Сөзжасамның екінші сөзжасамдық бірлігі – сөзжасамдық жұрнақтардың уәждеме сөзге жалғанып, уәждеменің мағынасынан басқа лексикалық мағына жасайтындығы нақты мысалдармен дәлелденген. Қазақ тілі сөзжасам жүйесінің сөзжасамдық бірліктерінің осылайша жеке модуль ретінде толық ғылыми тұрғыда сипатталуы оқулық мазмұнын тереңдете түскен.

«Сөзжасамдық тәсіл мәселелері» деп аталатын үшінші модуль сөзжасамдық тәсілдер туралы жаңаша терминдер мен соны пікірлермен ерекшеленеді. Жалпы әр саланың өзіне тән терминдері болатындықтан, ол терминдер екінші бір салада қолданылмауы керек (егер ол терминдер көпмағыналы я омоним болмаса). Сол сияқты тіл білімінде де «морфема» термині морфология саласына тән болғандықтан, ол синтаксисте немесе сөзжасамда қолданылмайды. Осы орайда сөзжасам терминдеріне де сақтықпен қарап, дұрыс қолдану қажет. Оқулықта осы жағдай дұрыс шешімді, орнықты пікірлермен дәлелденген.

Сөзжасамдық тәсілдер «Қазақ грамматикасы» мен «Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығының бірінші басылымында да беріліп, сөзжасамдық тәсілдердің үш түрі: 1.синтетикалық тәсіл, 2. аналитикалық тәсіл, 3. лексика-семантикалық тәсіл деп көрсетілген еді.

Авторлар осы тәсіл мәселесіне, оның атауларын жаңаша көзқараспен қарап, сөзжасамдық тәсілдер морфологиялық, синтаксистік, лексика-семантикалық деген сөзжасамға қатысты емес атаулармен аталуы қате деп түсіндіріп, орыс тіл біліміндегі сөзжасамдық тәсілдерді туынды сөз жасаушы бірліктермен атау дәстүрі барын (суффиксация, профиксация, постфиксация, сложение, чередования, усечение т.б.) тілге тиек ете отырып, мынадай жағдайларды атап өтеді:

1. Сөзжасамдық тәсілдерді мүлдем сөзжасамдық мағынасы басқа терминдермен атау қате деп танылды. Өйткені оларда (морфологиялық, синтаксистік, лексика-семантикалық) сөзжасамдық ұғым, мағына жоқ, сондықтан олар түсініксіздік, түрлілік туғызды. Бұл орыс тіл білімі ғалымдарын морфологиялық, синтаксистік, семантикалық терминдерден бас тартуға әкелді.

2. Сөзжасамда қолданылған бұрынғы терминдер морфологиялық (синтетикалық), аналитикалық (синтаксистік), лексика-семантикалық деген терминдердің қосарланған түрде аталуы да қолайлы болмады. Ол терминдерге қойылатын қысқалық, дәлдік талаптарына да сәйкеспейді.

3. Осы қолайсыздықтар ескеріліп ... әр тәсіл оны жасаушы бірліктер атымен атау дұрыс деп саналды...

Осы жоғарыдағы дәлелдемелерді келтіре отырып авторлар қазақ тілінде 3

түрлі сөзжасамдық тәсіл бар деп, оларды былайша атауды ұсынады: 1) сөзжасамдық жұрнақ тәсілі; 2) сөзжасамдық күрделендіру тәсілі; 3) сөзжасамдық мағына тәсілі. [1,73-74бб.].

Сөзжасамның теориялық мәселелерінде сөзжасамдық ұяның да орны үлкен, өйткені, тіліміздің сөздік қорындағы туынды түбір сөздерді анықтауда сөзжасамдық ұяның мүмкіндігі мол. Сондықтан ұяның негізгі белгілерінің бірі - құрамындағы туынды түбірлердің бөрінің мағыналары байланысты болуы. Оқулықта осы мәселе кеңінен талданып, ұя атаулының әрқайсысы тек мағыналы байланыстағы туындылардан ғана тұратындығы және туынды сөздердің қай ұяға жататынын анықтауға септігі тиетіндігі көрсетілген. Сондай-ақ сөзжасамдық ұяның құрылымына енетін сөзжасамдық саты, жұп, тізбек, тарам сияқты мүшелерінің әрқайсысының ерекшеліктері, заңдылықтары мысалдармен дәлелденіп «Сөзжасамдық ұя» модулінде берілген.

Оқулықта сөз таптары сөзжасамына арналған тақырыптар саны мен көлемі көп. Мұнда да авторлар оқулықтың білім алушыларға қолайлы болу жағына көңіл бөлген. Сөйтіп, сөз таптарының сөзжасамы: есім сөздер сөзжасамы және етістік сөзжасамы деп бөлініп, толықтырылып берілген. Мысалы, 6-модуль зат есім сөзжасамына арналып, зат есімнің жұрнақ тәсілі арқылы жасалуы, зат есімнің сөз мағынасын өзгертетін жұрнақтары, олардың мағыналық топтары, зат есімнің лексикалық мағынаны түрлендіретін жұрнақтары, етістіктен зат атауын жасайтын жұрнақтар, күрделендіру тәсілі арқылы заттық атаулардың жасалуы, тіркесті күрделі атаулар, мағына тәсілі арқылы заттық атаулардың жасалуы секілді бірнеше тармақшаларға бөлінген.

«Үстеудің сөзжасамы» бұрынғы оқулықта төрт тақырыпшаға бөлінсе, осы басылымда үстеудің сөзжасамы туралы түсініктен басталып, үстеудің мағыналық топтарының жасалуы жұрнақ арқылы

да және күрделендіру тәсілі арқылы да жасалуы жеке-жеке тақырып болып, мысалдармен кеңінен талданып түсіндірілген.

Сол сияқты басқа сөз таптарының да сөзжасамы оқулықтың бірінші басылымына қарағанда толықтырылып, кеңейтіліп берілген.

Қорыта келгенде, оқулықтағы авторлар ұсынған жоғарыдағы талдаулар мен теориялар студенттер үшін де, жоғары оқу орнынан кейін білімдерін жалғастыратын магистранттар үшін де өте пайдалы болмақ. Бұл оқулықтың әдістемелік ерекшелігін айқындай түседі. Өйткені оқулық студенттің өз бетімен ізденуіне, білім алуына жетекші құрал екендігі белгілі. Және оқулықты жан-жақты талдай отырып, аталмыш еңбектің маңызды тұстарын уақыт талабына сай пайдалануға; лингвистикалық терминдердің авторлар ұсынған кейбір баламаларын ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік бар. Өйткені, бұл оқулық сөзжасам мәселелерінің қалыптасу, өзгеру, даму заңдылықтарын танып білуге дұрыс түсінуге көмектеседі.

Осы бағытта біліммен қаруланған бүгінгі студент ертеңгі маман ХХІ ғасырда күллі жаңалықтармен қаруланып, ұлттық ой мен сананы әлемдік өркениетпен сабақтастыра алатын, ұлтжанды, қазақ тілінің мәдени болмысын сақтауда атқарылар шараларға мұрындық болатын, тілді қадірлейтін және оған қызмет ететін ұрпақ тәрбиелейтін ортаны қалыптастыра алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 1989.-367б.
- 2 Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. –Алматы, 2001.-213б.
- 3 Оралбай Н.,Құрманәлиев К.,Балтабаева Ж. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы: НұрДиАс, 2014.-288б.
- 4 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.-784б.

REFERENCES

- 1 Kazirgi kazak tilinin sozzhasami zhuiesi. - Almaty, 1989.- 367b
- 2 Oralbay N. Word formation in Kazakh language (Kazak tilinin soz zhasami). –Almaty, 2001.-213 p.
- 3 Oralbay N., Kurmanaliyev K., Baltabayeva Zh. Word formation in Kazakh language. – Almaty: NurDiAs, 2014.-288 p.
- 4 Kazak grammatikasi –Astana, 2002.-784b

К.Т. Мухамади

Новое в словообразовательной теории

В статье говорится о важности новых теоретических проблем, представленных в учебнике «Словообразование казахского языка» (2014), подготовленного Н.Оралбай, К.Құрманалиевым, Ж.Балтабаевой для студентов филологических факультетов вузов, а также эффективности внедрения данного учебника в учебный процесс.

Ключевые слова: словообразовательный тип, способы словообразования, словообразовательный анализ, словообразовательное значение, мотивированные единицы словообразования, мотивированное слово, мотивационное слово, мотивационные отношения.

К.Т. Mukhamadi

New in the formative theory

The article dwells upon the basic theoretical issues and efficiency of application of the textbook “Word formation in Kazakh language” (2014) by N. Oralbay, k. Kurmanaliyev, Zh. Baltabayeva for the students of philology faculties of the higher educational institutions to education process.

Key words: word formation structure (type), word formation methods, word formation analysis, word formation meaning, motivational units of word formation, motivational words, motivational relations.

Редакцияға 15.03.2015 қабылданды.

**Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Хабаршысы» журналының ғылыми мақалаларды қабылдау
ЕРЕЖЕСІ**

«Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы» ғылыми журналындағы мақалалар гуманитарлық және техникалық бағыттағы ғылыми зерттеулердегі жаңалықтар мен өзекті мәселелерді қамтиды.

Мақала көлемі кестелерді, суреттерді, пайдаланылған әдебиеттер тізімін және негізгі мәтін алдында жазылатын түйінді қосқанда 6-12 бет аралығында қабылданады. Мәтін Microsoft Word редакторында Times New Roman 14 пт әрпімен, аралық 1 интервалмен, үстіңгі және астыңғы жақтарынан – 2 см; сол жағынан – 2 см және оң жағынан – 2 см қалдырылып теріледі. Бірінші бетке ӘОЖ (әмбебап ондық жіктеме), ортасына қалыпты әріптермен автордың аты-жөні, оның астына мақаланың аты, төменіректе жай жақшаның ішінде жұмыс орындалған ұйымның аты мен қаласы жазылады.

Суреттер саны 5-тен аспауы керек (биология, физика-математика, химия салалары бойынша 10-нан аспауы керек) және иллюстрациялар (графиктер, схемалар, диаграммалар) компьютерде салынуы керек.

Барлық формулалар мен символдар (математикалық, физикалық, химиялық) Microsoft Equation және Microsoft Word редакторында теріліп, нөмірленіп, сілтемелер жасалады.

Әдебиеттерге жасалған сілтемелер тік жақшамен [1,15] көрсетіледі. Пайдаланылған әдебиеттер тізімі төмендегіше мақаланың жазылған тілінде және латынша, не ағылшынша әріптермен транслитерация жасалып жазылады:

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1987. -272 б.
- 2 Ататүрік айтқан екен // Егеменді Қазақстан. -1991. - 28 желтоқсан.
- 3 Маманова Л.Ж. Терминнің сөзжасам жүйесін зерттеу мәселелері // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. -2009. -№3. -27-35 б.

REFERENCES

- 1 Balaqaiev M.B. Qazaq adebi tili. – Almaty: Gylym, 1987. -272 b.
- 2 Ataturerik aitqan eken // Egemendi Qazaqstan. -1991. - 28 zheltoqsan.
- 3 Mamanova L.Zh. Terminnin soszhasam jueiesin zerttew maseleleri // L.N. Gumilev atyndagy EUU Khabarcysy. -2009. -№3. -27-35 b.

Мақала төмендегі құжаттармен қоса 1 данада және CD дискімен немесе флешкамен қабылданады:

- Пікір (1);
- Аннотация үш тілде (қазақша, орысша, ағылшынша), түйін сөздер 3 тілде (ключевые слова) және автордың аты-жөні мен мақаланың аты да 3 тілде жазылады;
- Жеке парақта автор жөнінде толық мәлімет көрсетіледі (аты-жөні, ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны, мекен-жайы, телефоны, факсы, e-mail-ы).
- төлемақы түбіртегі (университеттің профессорлық-оқытушылық құрамына, қызметкерлеріне – 3 000 теңге, өзгелерге 4 000 теңге, университет есеп-шотына төленеді).

№1 (Гуманитарлық сала) – 15-қарашаға дейін; редакциялық алқада қаралу мерзімі 16-30 қараша аралығы, шығу мерзімі – қаңтар;

№2 (Жаратылыстану-техникалық сала) – 15-қаңтарға дейін; редакциялық алқада қаралу мерзімі 16-30 қаңтар аралығы, шығу мерзімі – наурыз;

№3 (Гуманитарлық сала) – 15-наурызға дейін; редакциялық алқада қаралу мерзімі 16-30 наурыз аралығы, шығу мерзімі – мамыр;

№4 (Жаратылыстану-техникалық сала) – 15-мамырға дейін; редакциялық алқада қаралу мерзімі 16-30 мамыр аралығы, шығу мерзімі – шілде;

№5 (Гуманитарлық сала) – 15-тамызға дейін; редакциялық алқада қаралу мерзімі 1-15 қыркүйек аралығы, шығу мерзімі – қазан;

№6 (Жаратылыстану-техникалық сала) – 15-қазанға дейін; редакциялық алқада қаралу мерзімі 16-30 қазан аралығы, шығу мерзімі – желтоқсан.

Редакциялық алқа тексергеннен кейін жөндеуге берілген мақаланың қабылданған мерзімі жөнделіп әкелген күн болып есептеледі. Мақала ғылыми, грамматикалық, стилистикалық тұрғыдан сауатты болуы керек. Редакциялық алқаның журналға жарамсыз деп қайтарған мақаласы үшін РББ қызметкерлері жауап бермейді. Редакциялық алқада қаралып жариялануға рұқсат берілмеген мақалаларға төленген төлемақы авторға қайтарылмайды.

Электрондық пошта: Vestnik.enu@mail.ru. Байланыс телефоны: 8-(7172)70-95-42

Цеснабанк КБЕ16

БИН 010140003594

РНН031400075610

ИИК KZ 91998

ВТВ 0000003104

БИК TSES KZ KA

ПОЛОЖЕНИЕ
о рукописях, представляемых в «Хабаршы-Вестник Евразийского национального
университета им. Л.Н.Гумилева»

Представленные для опубликования материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Содержать результаты научных исследований по актуальным проблемам в области физики, математики, механики, информатики, социологии, медицины, химии, экологии, общественных наук и гуманитарных наук.

2. Размер статьи не должен превышать 12 страниц (от 6-ти страниц), включая таблицы, рисунки, аннотацию в начале статьи перед основным текстом (аннотация до 1/3стр. через 1 интервал, 14 пт), список литературы, напечатанных в редакторе Word, шрифтом Times New Roman 14 пт, с пробелом между строк 1 интервал, поля - верхнее и нижнее – 2 см, левое – 2 см, правое – 2 см. Количество рисунков не более пяти (для серий биологическая, физико-математическая, химическая - не более 10). К статье прилагается:

– УДК (универсальная десятичная классификация);

– рецензия

– к статье необходимо приложить аннотацию (не менее 1/3 стр.) на трех языках (на казахском, английском и на русском языках), ключевые слова, Ф.И.О. и название статьи на трех языках. Сведения об авторах (Ф.И.О., ученая степень, ученое звание, адрес, место работы, телефон, факс, e-mail). Далее посередине страницы прописными буквами инициалы и фамилии авторов, ниже также посередине заглавными буквами - название статьи; затем посередине строчными буквами; в круглых скобках - название организации, в котором выполнена работа, и город. Прилагается электронный вариант на CD-диске или на флешке. Список литературы на языке статьи и транслитерация на латынском языке.

– математические формулы в тексте должны быть набраны как объект Microsoft Equation. Химические формулы и символы должны быть набраны при помощи инструментов Microsoft Word. Следует нумеровать лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

– ссылки на литературные источники даются цифрами в прямых скобках по мере упоминания [1,15]. Список литературы оформляется следующим образом:

ЛИТЕРАТУРА

1 Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1987. -272 б.

2 Ататүрік айтқан екен // Егеменді Қазақстан. -1991. - 28 желтоқсан.

3 Маманова Л.Ж. Терминнің сөзжасам жүйесін зерттеу мәселелері // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. -2009. -№3. -27-35 б.

REFERENCES

1 Balaqaiev M.B. Qazaq adebi tili. – Almaty: Gylym, 1987. -272 b.

2 Ataturerik aitqan eken // Egemendi Qazaqstan. -1991. - 28 zheltosqan.

3 Mamanova L.Zh. Terminnin soszhasam jueiesin zertteu maseleleri // L.N. Gumilev atyndagy EUU Khabarcysy. -2009. -№3. -27-35 b.

В случае переработки статьи по просьбе редакционной коллегии журнала датой поступления считается дата получения редакцией окончательного варианта.

Если статья отклонена, редакция сохраняет за собой право не вести дискуссию по мотивам отклонения. Деньги за неопубликованные статьи не возвращаются. Оплата профессорско-преподавательскому коллективу ЕНУ три тысячи тенге, другим организациям четыре тысячи тенге.

№1 (Гуманитарный журнал) – до 15-ноября; редакция рассматривает до 16-30 ноября, выход с печати – январь;

№2 (Естественно-технический журнал) – до 15-января; редакция рассматривает до 16-30 января, выход – март;

№3 (Гуманитарный журнал) – до 15-марта; редакция рассматривает до 16-30 марта, выход – май;

№4 (Естественно-технический журнал) – до 15-мая; редакция рассматривает до 16-30 мая, выход – июль;

№5 (Гуманитарный журнал) – до 15-августа ; редакция рассматривает до 15-30 сентябрь, выход – октябрь;

№6 (Естественно-технический журнал) – до 15-октября; редакция рассматривает до 16-30 ноября, выход – декабрь.

Vestnik.enu@enu.kz тел.: 8-(7172)70-95-42

Цеснабанк

КБЕ16

БИН 010140003594

РНН031400075610

ИИК KZ 91998

ВТВ 0000003104

БИК TSES KZ KA

Редакторы	Т.С. Жұманалин
Шығарушы редакторлар	А.А. Елешева, Д. Аянқызы
Дизайнын жасаған	К. Бұлан

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
Хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы.
- 2015. - № 3 (106). - Астана: ЕҰУ. - 496 б.
Шартты б.т. - 31 Таралымы - 300 дана.

Редакция мекен-жайы: 473021, Астана қ.,
Қажымұқан көшесі, 13/1.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: (8-717-2) 709-542

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды

Бұқаралық ақпарат құралын есепке алу туралы
№1587 куәлікті Қазақстан Республикасы Баспасөз және
ақпарат министрлігі 11.05.1995 жылы берген.